

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

РОСІЯ–УКРАЇНА: ЗРАДИ, СОЮЗИ, ВІЙНИ

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО «АСТОН»
2022

УДК 94(477+470+571)"13/20"

Росія–Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: «Астон», 2022. 798 с.

Пропонована читачеві книга деміфологізує російські імперські наративи про багатолітню «допомогу» т. зв. старшого брата, «спільну колиску», «історичну єдність і братерство» російського і українського народів, натомість актуалізує найважливіші маркери московської військово-політичної експансії від середньовіччя до сьогодення, повномасштабного воєнного вторгнення путінської Росії в Україну. Авторами історико-документальних нарисів є провідні вчені НАН України – Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича, Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса, а також викладачі Національного університету оборони України ім. І. Черняхівського, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана П. Сагайдачного та інших закладів вищої освіти Києва, Львова, Івано-Франківська, Луцька.

Колективна праця стане в нагоді науковцям, управлінцям, військовикам, педагогам і студентам. Усім, хто цікавиться історією України та її Збройних сил, драматичними контекстами російсько-українських відносин.

Рецензенти: Людмила Стрільчук, доктор історичних наук (Волинський національний університет імені Лесі Українки); Василь Футала, доктор історичних наук (Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка); Петро Шкраб'юк, доктор історичних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України).

ЗМІСТ

Тягар (не)української історії. Замість передмови (*Микола Литвин*)..... 7

Доба Середньовіччя та Ранньомодерного часу: війна історій

Українська державність: генеза і розвиток у Києво-Руській державі (<i>Ольга Щодра</i>)	15
Русь – Росія: чи можна вкрасти ім'я? (<i>Микола Вітенко</i>)	33
Назви <i>русин</i> , <i>руський</i> у діалектних словниках і поза ними (<i>Наталія Хобзей</i>)	41
Переяславська рада в політиці та свідомості політичних еліт України, Московії і Речі Посполитої у XVII – на початку XVIII століття (<i>Леонтій Войтович</i>).....	49
Дві дороги еволюції писемної культури та культурної пам'яті України та Росії (<i>Роман Голик</i>)	102

Модерна доба: під скіпетром Романових

Формування адміністративно-територіального устрою українських земель як засіб інтеграції до складу Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) (<i>Валентина Шандра</i>)	133
Освітня політика Російської імперії в південно-західних губерніях (1830-ті – початок 1860-х років) (<i>Оксана Карліна</i>)	145
Зберегти імперію: російська ліберальна традиція в українському питанні (друга половина XIX – початок XX століття) (<i>Тамара Полеицук</i>)	162
Фінансування російськими структурами москвофільського руху в Галичині наприкінці XIX – на початку XX століття (<i>Олексій Сухий</i>).....	179
Образ Росії на польській сцені XIX століття: від монархічного до антиімперського дискурсу (огляд дослідницького поля) (<i>Майя Гарбузюк</i>) ...	188
Українська мова в етно- і державотворенні: підросійський досвід XIX – початку XX століття (<i>Павло Грищенко</i>).....	205

У добу війн та революцій

Політика інкорпорації Галичини і Буковини в державну систему Російської імперії у роки Першої світової війни (<i>Іван Патер</i>).....	227
Збройний та ідейно-політичний спротив Легіону Українських січових стрільців імперській Росії (<i>Микола Литвин</i>)	239
Більшовицька Росія проти України: плани, тактика, дії (1917–1921) (<i>Владислав Верстюк</i>)	261
Боротьба за українські кордони на сході за часів правління гетьмана Павла Скоропадського (<i>Ярослав Тинченко</i>).....	281
Від Галревкому до Закордоту. Военна та гібридно-політична експансія Росії у Східну Галичину після Першої світової війни (<i>Микола Литвин</i>).....	293

Російський чинник зовнішньої політики Західно-Української Народної Республіки (<i>Олег Павлишин</i>)	311
--	-----

У лещатах російсько-радянського тоталітаризму

«Східний вектор» національно-державницьких партій Західної України в 1923–1939 роках (<i>Ігор Соляр, Ігор Райківський, Андрій Баган</i>)	325
Образ Росії і росіян у публіцистиці Степана Бандери (<i>Микола Посівнич</i>)	364
«Життєві відносини просто катастрофальні»: повсякденне життя в УСРР/УРСР у західноукраїнській громадсько-політичній думці (20–30-ті роки ХХ століття) (<i>Данило Кравець</i>)	371
«Галицька операція» Кремля 1932–1938 років: мотивація, перебіг і наслідки (<i>Олександр Рубльов</i>)	389
«Привид Петлюрівщини» на Західній Волині: боротьба більшовицької влади з унерівською еміграцією у 1920–1940-х роках (<i>Руслана Давидюк</i>)	411
Ідеологема «загальносоюзний голод»: інтерпретаційне заперечення Росією Голодомору-геноциду в Україні (<i>Василь Марочко</i>)	422
Голодомор-геноцид і тотальна русифікація українців Кубані в 1932–1933 роках (<i>Дмитро Білий</i>)	434

Друга світова війна: російсько-радянський деструктивний чинник

Літо 1941 року в Україні: за документами НКДБ УРСР (<i>Володимир Баран</i>)	447
«За Родину, за Сталіна»: наскільки реальним у населення СРСР було бажання воювати за радянську владу у Другій світовій війні (<i>Костянтин Нікітенко</i>)	460
Суспільно-політичні настрої та моделі поведінки населення Донбасу напередодні та на початку нацистської окупації (<i>Дмитро Титаренко, Ольга Титаренко</i>)	475
Трагедія «червоного» партизанського руху, або якого ворога боявся товариш Сталін (<i>Костянтин Нікітенко</i>)	498
Закулісся Волинської трагедії: про радянський чинник українсько-польського протистояння (<i>Оксана Каліщук</i>)	511
Правопорушення радянських військовослужбовців на території України в завершальний період Другої світової війни (<i>Олександр Лисенко, Валерій Грицюк, Володимир Кидонь</i>)	519

«Демократичний» СРСР чи «братське» поневолення?

Примусові виселення населення Української РСР у 1930-х – на початку 1950-х років: динаміка, контингент, масштаби (<i>Олег Бажан</i>)	531
Боротьба радянської репресивно-каральної системи проти українського визвольного руху (друга половина 1940-х – 1950-ті роки): особливості застосування агентурно-бойових груп (<i>Василь Ільницький</i>)	546
Радянська демократія як інструмент московського імперіалізму (<i>Олександра Стасюк</i>)	570

Російсько-радянська кадрова експансія на західних землях України (1944–1964) (<i>Олег Малярчук</i>)	582
Кремль проти українських скитальців: як Радянський Союз «повертав» із повоєнної Європи переміщених осіб (<i>Руслан Сіромський</i>)	604
Приспати пильність імперсько-російсько-більшовицького диявола: Максим Рильський, Павло Тичина, Володимир Сосюра (<i>Ігор Коляда</i>)	615
Радянська Росія проти Радянської України: Петро Шелест (<i>Юрій Шаповал</i>)	646
Лемківство в полоні москвофільських, радянофільських і російських пропагандистських практик (<i>Ігор Любчик</i>)	673
Від пропаганди до війни: легітимізація експансіоністських устремлінь Кремля	
Формування військово-оборонного комплексу незалежної України 1991–2013 років: стратегічна невизначеність (<i>Богдан Левик</i>)	687
Кримська автономія як плацдарм для російської агресії (<i>Сергій Адамович</i>)	724
Концептуалізація інформаційно-психологічного впливу напередодні та на початку гібридної війни Російської Федерації проти України (<i>Василь Гулай, Віра Максимець</i>)	748
Пропагандистські наративи інформаційно-психологічних операцій Російської Федерації проти України на етапі підготовки та збройного вторгнення 2014 року як інструментарій гібридної війни (<i>Василь Гулай, Інна Пахолок</i>)	758
Війна Росії проти України 2022 року: крах Київського бліцкригу (<i>Валерій Грицюк та ін.</i>)	772
Війна як катастрофа – війна як нагода (<i>Ярослав Грицак</i>)	780
Путінська Росія: початок краху шовіністичних комплексів та імперських амбіцій (<i>Микола Литвин, Любомир Хахула</i>)	785

ТЯГАР (НЕ)УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Замість передмови

Шановний читачу! Новітня російська агресія проти України знову актуалізувала уроки нашої історії, необхідність критичного аналізу російських великодержавних мітів про традиції панславізму, «братерство слов'янських народів», любов і дружбу «старшого брата». Документальні матеріали пропонованої книги ще раз доводять фальшивість публічного російського родоvodu, який бере початок із угро-фінських племен, що лише був розбавлений татарським елементом і мігрантами-слов'янами із Русі. Це вкотре підважує тезу керівника сусідньої держави В. Путіна про нібито єдину мову і спільне походження українців і росіян. Однак історичні факти, наведені авторами книги, свідчать про інше. Русь, Руська земля, згідно з давніми літописами, до монгольської навали об'єднувала три землі: Київську, Чернігівську та Переяславську. Московське царство сформувалося пізніше. Оскільки правда про неслов'янське походження Московії не підходила для творення великої імперії, її замінили на Росію, тобто Русь (грецькою мовою)¹.

Дослідники датують початки московської експансії на українські землі кінцем XV ст., коли під удар північних сусідів потрапила Чернігово-Сіверщина (Гомель, Стародуб, Брянськ, Рильськ, Курськ, Путивль). Війська Івана III 1492 р. розпочали першу війну з Великим князівством Литовським і Руським; експансію з використанням тактики вигорілої землі продовжено у 1500–1503, 1501–1508, 1512–1522, 1534–1537, 1558–1582 рр. Щоправда, українські козаки зуміли у 1604–1608 рр. відвоювати частину Чернігово-Сіверщини. Особливо резонансними були рейд 1618 р. гетьмана П. Сагайдачного на Москву та участь козаків і шляхти у Смоленській війні 1632–1634 рр. Не вписувалося у геополітичні плани Москви й відновлення української державності у формі Гетьманщини. Особливо це стало відчутно після Березневих статей (Переяславської ради) 1654 р., які переросли з військового союзу (проти Речі Посполитої) в державно-політичне закабалення України Московією². Лише після Гадяцької унії 1658 р. та поразки під Конотопом 1659 р. московити почали шукати певного порозуміння з козаками³. Антимосковські повстання 1664–1668, 1692 рр., війна гетьмана І. Мазепи за незалежність 1708–1709 рр., похід П. Орлика 1711 р. вкотре засвідчили небажання українців підкорюватися московським варварам⁴.

Услід за збройною агресією слідувала духовна. Після приєднання Правобережної України до Московського царства, яке російсько-радянська історіографія трактувала як «возз'єднання», Московський патріархат разом із царем прагнули дістати згоду

¹ Див.: Наконечний Є. Украдене ім'я: Чому русини стали українцями. 3-тє вид. Львів, 2001. 400 с.

² Критику великодержавного трактування Переяславської угоди 18 січня 1654 р. українськими істориками М. Грушевським, В. Липинським, В. Лашенком, А. Яковлівим, О. Оглоблиним, М. Брайтчевським, Ф. Сисиним, О. Ясем, В. Брехуненком, С. Плохїєм, Я. Федоруким див.: Переяславська Рада 1654 року (Історіографія та дослідження) / гол. ред. П. Сохань, заст. гол. ред. Я. Дашкевич. Київ, 2003. 890 с.

³ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2018. С. 22–57, 68, 84, 94.

⁴ Там само. С. 112.

від Константинополя на ліквідацію Київської митрополії й приєднання до Московського патріархату, однак безуспішно. Відтак Москва самочинно приєднує до свого патріархату українську церкву⁵. У 1686 р. Московський патріархат захопив Києво-Печерську лавру, якою володіла Київська митрополія від 1051 р.⁶ У XVIII ст. богослужбову мову української редакції за наказом царя Петра I замінено на московську. Росія також «привласнила» більше сотні святих, що спочили на території лаври, проголосивши їх «загальноросійськими». Застосовуючи зброю та підкупи шляхти, Катерині II вдалося скасувати Гетьманщину (1764), Слобідську Україну (1765), Вольності Війська Запорозького Низового (1765), розпочавши вилучення українських букварів та українських текстів із церковних книг (1769). Російські правителі прагнули також виграти бій на культурному фронті, відгородивши Україну від Заходу; намагалися схилити на свій бік її внутрішніх ворогів⁷.

Тривалі війни між Росією і Польщею та Литвою спричинили територіальні поділи 1772, 1793, 1795 рр., під час яких українські землі знову розшматували сусіди. Відтак на Наддніпрянщині російська влада почала витісняти, а згодом і переслідувати українську мову в діловодстві та побуті, заборонила ввезення українських книг з-за кордону⁸. Вказані заборони регламентували Валувський циркуляр (1863) і таємний Емський указ (1876), укази царської адміністрації про доплати чиновникам за успіхи в русифікації (1869, 1886), антиукраїнські укази і циркуляри щодо обмеження мовно-освітнього простору (1881, 1882, 1888, 1895, 1899, 1904, 1908, 1914), циркуляр П. Столипін про заборону реєстрації українських товариств (1910) та ін. Скасовано також Магдебурське право (1831), що ліквідувало неросійське судочинство, за яким тривалий час вибирали урядовців⁹. У 1913 р. наддніпрянців насильно прилучено до святкувань трьохсотліття дому Романових, відзначень роковин Переяслава, який, однак, показав не лише українські хиби, а й глибину нашої життєвості¹⁰.

У «довгому» XIX ст. Росія продовжувала розв'язувати війни та конфлікти, зокрема проти Франції (1806–1807, 1813–1814), Османської монархії (1806–1812, 1828–1829, 1877–1878), Швеції (1808–1809), на Північному Кавказі (1817–1864), проти Ірану і за приєднання Вірменії (1826–1828); придушувала польські повстання (1830–1831, 1863–1864); насильно приєднала Бухарський емірат (1866–1868) і Туркменістан (1880–1881) та ін.¹¹

Російська влада прагнула запустити ідеологічні тенета і за Збруч. Наприкінці XIX ст. під її впливом русофільський (проруський) рух у Галичині трансформався

⁵ Півторак Г. Походження українців, росіян і білорусів та їхніх мов: міфи і правда трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ, 2001. С. 104–110.

⁶ Звільнення лаври від духовного ярма Москви відбулося аж за 337 років, наприкінці 2022 – на початку 2023 рр., коли давню святиню влада фактично передала автокефальній Православній церкві України – правонаступниці давньої Київської митрополії. Принагідно згадаємо й те, що 1941 р. більшовицька влада замінувала і підірвала Успенський собор лаври, який відбудовано лише у добу незалежності.

⁷ Шерех Ю. Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї. Нью-Йорк, 1964. С. 34–41.

⁸ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Львів, 2005. С. 83–86.

⁹ Нестайко О. Великий міф імперії. Львів, 2008. С. 70–72.

¹⁰ Шерех Ю. Не для дітей. Літературно-критичні статті і есеї... С. 42.

¹¹ Нестайко О. Великий міф імперії. С. 179–180.

в москвофільство, що орієнтувалося вже не на Русь, а на Російську імперію. Репрезентантами цього руху стали «Общество ім. М. Качковського», львівська газета «Галицкая Русь», які діяли на кошти державних і громадських структур Росії, зокрема через Галицький благодійний комітет (ств. 1902 р.) та російське посольство у Відні. Російські покровителі та їхні галицькі місіонери прагнули, щоправда безуспішно, створити у Галичині «Литературное общество имени А. С. Пушкина», російський («русский») театр¹².

Як свідчать розвідки І. Патера та М. Литвина у вказаній роботі, збройному та ідеологічному наступу Росії в Європу у роки Великої війни протистояли позапартійний Союз Визвольної України, міжпартійна Головна Українська Рада, а також легіон Українських січових стрільців, який мужньо протистояв наступу царської армії в Карпатах та Надзбруччі (1914–1917), провів важливу патріотичну роботу на Наддніпрянщині (1918)¹³. Під час революції 1917–1921 рр. українська влада та військо намагалися протистояти агресії червоної і білої Росії¹⁴.

На жаль, непослідовними виявилися у революційну добу зовнішньополітичні пріоритети УНР, Української держави і ЗУНР. Не секрет, що Директорія УНР у декларації від 26 грудня 1919 р. несподівано проголосила «цілковитий нейтралітет». Спокусилися на можливі російські подачки й деякі політики та військовики ЗУНР. Натомість «миротворча місія» центральних держав, як і країн Антанти в Україні, у 1914–1923 рр. була повністю провалена; український компонент європейської геополітики розчинився у російсько-більшовицькому, польському, румунському і чехословацькому повоєнних проектах. Західні аналітики переважно вважали події в Україні не російською агресією, а громадянською війною; більшість західних і російських політиків віддавали пріоритет наддніпрянським і прикарпатським ресурсам, а не українському державному самоствердженню¹⁵. До того ж перший провідник Української революції М. Грушевський, спокушений перспективами українізації, повернувся до УСРР.

Після світової війни і революцій кремлівські правителі В. Ленін і Й. Сталін дали українцям право на гібридну більшовицьку Українську державу, яка більше

¹² Т.Ф. Олександр Пушкін і Західна Україна. *Український календар*. Варшава, 1979. С. 190–192; Сухий О. Товариство імені Михайла Качковського: ідеологія та напрямки діяльності (70–80-ті рр. ХІХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* Київ, 2004. № 7. С. 205–228; Шурхало Д. 140 років тому: як галицькі москвофіли створили «картину» для російської пропаганди. *Радіо Свобода*. 2022. 21 липня.

¹³ Див. також: Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1990. 200 с.; Лазарович М. Українські Січові Стрільці у боротьбі за волю України. Ічня, 2018. 766 с.

¹⁴ Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Київ, 2007. 581 с.; Війна України проти Радянської Росії у 1920 році / упоряд. Я. Тимченко. Київ, 2020. 420 с.; Кульчицький С. Державотворча спадщина Української Народної Республіки. *Українське століття (1921–2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення*. Київ, 2022. С. 10–57.

¹⁵ Див.: Якубова Л. Дискурси національної державності в радянських проектах. *Українське століття (1921–2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення*. С. 153–165; Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків, 2015. 380 с.; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). Київ, 2006. 672 с.

нагадувала шлюб між гадюкою і вужем¹⁶. Радянська Україна (УСРР / УРСР) у складі СРСР мала маріонетковий статус – позбулася власної армії, фінансів, формальною була її дипломатія, понівеченою культура¹⁷. Зрештою, московські верховоди добре знали про державотворення УНР і ЗУНР, прагнення підневільної нації до свободи, самостійної держави, єднання земель, але насамперед пам'ятали про її ресурси – хліб, сталь, вугілля, морські порти, залізниці і людські ресурси. На жаль, як уже зазначено, тодішні великі держави не підтримали волю українців до перемоги.

Політика радянзації, колективізації українського селянства спричинила голодомори 1921, 1932–1933, 1946–1947 рр.¹⁸. Нищення українських сіл супроводжувалося переселенням спеціалістів і селян з Росії і Білорусі, що мало замаскувати факт масової загибелі українських селян. Зрив хлібозаготівель очільник ЦК КП(б)У Л. Каганович традиційно покладав на «злочини», «саботаж», «шкідництво» представників «українського буржуазного націоналізму». Під час останнього голодомору населення сходу і півдня держави шукало прихисток на заході, де ще не проводили масову колективізацію, однак влада намагалася не допустити міграцію голодуючих, яких нерідко розстрілювали, як це було на підльвівській станції Підзамче. Партійні функціонери боялися впливу «бандерівців» на приїжджих «східняків»¹⁹.

Кремлівський диктатор продовжував переділювати світ і в середині ХХ ст., використовуючи «українську карту» в європейській геополітиці. Нагадаємо, що українці були серед вояків радянського контингенту республіканської Іспанії 1936–1938 рр.; чимало наших співвітчизників, представників трудової еміграції воювали в загонах франкістів. За гроші, які вдалося витиснути із Мадрида, Сталін придбав військову техніку та технології у Франції, Німеччині, Італії, США. Згідно із злочинним пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р., СРСР анексував повністю або частково територію Польщі, Литви, Латвії, Естонії, Румунії. Окуповано й Манчжурію. Сталін прагнув зробити Чорне море внутрішнім морем СРСР, а також далі розширити свої територіальні надбання. «Воз'єднавчі» Народні збори Західної України у Львові проведено за ухвалою ЦК ВКП(б) та активною участю органів НКВС, громадян СРСР, а тому не відповідали стандартам міжнародного права і демократії²⁰. Зазначу, що для подальших наступальних дій у 1940–1941 рр. у «нових» – західних – областях УРСР було зосереджено чимало танкових частин і збудовано 54 аеродроми, ще 5 – у Північній Буковині і 61 – у Західній Білорусі²¹.

¹⁶ Грицак Я. Довга тень війни. *Локальна історія*. 2022. № 8–9. С. 5–6.

¹⁷ Див.: Кульчицький С. Політичний статус України в російсько-радянській імперії. *Українське століття (1921–2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення*. С. 5–8.

¹⁸ Історія українського селянства / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2006. Т. 2. С. 20–26, 178–198, 355–358.

¹⁹ Там само. С. 355–357.

²⁰ Детальніше див.: Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. Львів, 1999. С. 123–132; Баран В., Сорока Ю., Токарський В. Сталінські репресії на західних землях України 1939–1953. Львів, 2022. 296 с.

²¹ Тихий В. Війна Сталіна за владарювання. *Україна Молода*. 2021. 14–15 вересня.

Забувають сучасні російські пропагандисти і політики²² не лише про подвиг мільйонів українців у Другій світовій війні, а й про тогочасний лендліз США в СРСР – 10 млрд доларів, сьогодні це близько 2 трлн доларів. Лише до листопада 1942 р. союзники поставили Червоній армії майже 4,5 тис. танків і тягачів із США, Канади, Великої Британії (ще немало втрачено у морських переїздах). Замовчують сучасні російські політики і вклад українців у перемогу над нацизмом. Як відомо, війська І Українського і І Білоруського фронтів (командувачі І. Конев, Г. Жуков) були на 70–75 % укомплектовані українцями осіннього 1944 і весняного 1945 рр. призовів, чимало з них загинуло, зокрема під час Берлінської операції. Лише із Львівської обл. восени 1944 р. мобілізовано понад 150 тис. чоловіків, третина з них додому не повернулася. У складі Червоної армії воювало 6–7 млн українців; загальні людські втрати України вчені оцінюють у 8–10 млн осіб, а демографічні – 13,5 млн²³.

У період німецько-радянської війни новій більшовицькій експансії протистояли відділи УПА і боївки ОУН. Українські повстанці мужньо боронили рідні терени від дій радянських силових структур на Поліссі, під Богуславкою (16 жовтня 1943 р.), на Тернопільщині (лютий 1944 р.), Холодному яру на Черкащині (початок 1944 р.), під с. Гурби на Кременеччині (квітень–травень 1944 р.), Угринівському лісі поблизу Сокаля, в околицях Унева на Львівщині (вересень 1944 р.), Чорному лісі на Прикарпатті (1944–1949 рр.), с. Бірча в Надсянні (січень 1945 р.), у прикордонному Грубешові (травень 1946 р.) та ін. Для дискредитації українського підпілля сталінський режим створив мережу агентурно-бойових груп і провокаційних боїв²⁴.

Прихід «перших», а потім «других советів» на західні землі України ще раз продемонстрував імперську суть радянсько-російського режиму, який націоналізував усі банки, фабрики і заводи, кооперативи, музеї, бібліотеки, архіви, газети, радіостанції, залізничні та автотранспортні підприємства, летовища, трубопроводи, електростанції, ліквідував політичні партії та національні товариства, школи, ув'язнив неугодних, депортував сотні тисяч громадян у східні регіони СРСР, започаткував насильницьку колективізацію сіл, заідеологізував освіту і науку, обмежив громадські права церков, які підпорядкував Московському патріархату²⁵.

²² Див., зокрема, промову В. Путіна 9 травня 2001 р., в якій брехливо зазначено, що у тій війні «...наш народ был один, один на многотрудном, героическом и жертвенном пути к Победе». URL: <https://www.svoboda.org/a/31249202.html>

²³ Україна і український народ у Другій світовій війні. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. Вип. 1. С. 15–22.

²⁴ Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. С. 210. Вказану проблему аналізує також у нашій колективній праці В. Ільницький.

²⁵ Баран В., Токарський В. Україна. Західні землі. 1939–1941. Львів, 2009. 448 с.; Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941. Луцьк, 2004. 486 с.; Литвин М., Ільницький В. Соціогуманітаристика західного регіону України в умовах сталінського тоталітаризму: просопографічний та комомеративний аспекти. *Політика пам'яті щодо радянських репресій у західних областях України (1939–1953)*. Львів; Торунь, 2021. С. 139–154; Литвин М. Возз'єднання / приєднання / інкорпорація Західної України до СРСР / УРСР як конфлікт історичної пам'яті. *Там само*. С. 175–190; Литвин М. 1939 рік у суспільній свідомості та політиці пам'яті. *Вересень 1939 у долі держав та народів. Війни, репресії, пам'ять*. Луцьк, 2019. С. 182–201.

Нагадаю, що ще 30 січня 1930 р. у Києві за ініціативою влади проведено «Надзвичайний собор» УАПЦ, який «розпустив» вказану церкву²⁶. За аналогічним сценарієм влада намагалася розправитися із духовною опозицією у західних областях УРСР. «Собор» Греко-католицької церкви, який відбувся 8–10 березня 1946 р. у Львові за сценарієм спецслужб, декларував скасування Берестейської унії 1596 р. і ліквідацію опальної церкви, що змушена була перейти в підпілля. Принагідно зауважу, що попри голосування учасники «собору» (260 священників і 19 мирян) випили у фешенебельному готелі 208 літрів горілки, 624 літри вина, 1650 літрів пива²⁷. Не секрет, що алкоголь сталінська влада видавала воякам і під час наступальних операцій Червоної армії.

Насамкінець відзначу, що традиції повстанців, загалом антиімперських Визвольних змагань, продовжили шістдесятники, діячі опозиційного руху Левко Лук'яненко, В'ячеслав Чорновіл, Михайло та Богдан Горині, Мирослав Маринович, Ірина та Ігор Калинці, Зеновій Красівський, Іван Гель, Михайло Косів та ін., котрі започаткували відродження новітнього українського державотворення, якому постійно перешкождала російська ідеологічна, культурна і збройна експансія. Новітня російсько-українська війна стала викликом не лише вільнолюбному українському народові, а й усьому цивілізованому світові.

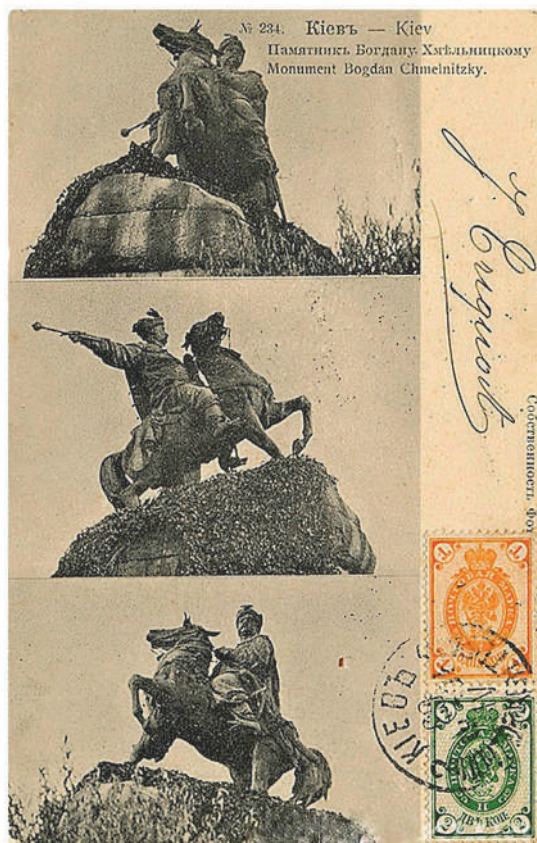
Шановний читачу! Сподіваюся, що пропонована книга українських науковців надасть Тобі не лише маловідому або призабуту інформацію про війни Московії / Росії проти України, а й допоможе засвоїти уроки складного державно-соборного процесу в Україні.

Микола Литвин

²⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950). Львів, 2005. С. 150–151.

²⁷ Горак Р. Андрей Шептицький. Біографія. Львів, 2020. С. 42–44.

ДОБА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ: ВІЙНА ІСТОРІЙ

Поштівка з пам'ятником Б. Хмельницькому у Києві, поч. XX ст.

Карта України Г. Боллана, XVII ст.

УКРАЇНЬСЬКА ДЕРЖАВНІСТЬ: ГЕНЕЗА І РОЗВИТОК У КИЄВО-РУСЬКІЙ ДЕРЖАВІ

28 липня 2022 р. ми вперше відзначали нове державне свято – День державності і водночас 1540-річчя української державності, що ставить українців поряд з народами Європи з найдавнішою державною традицією.

День державності – символ того, що утвердження новітньої України та її розбудова ґрунтуються на історичній державотворчій традиції, що вона є частиною державної ідеології і дієвим чинником сучасного державного будівництва. Тисячолітня традиція українського державотворчого процесу якнайпереконливіше доводить, що сучасна Україна – явище не випадкове, а лише новий закономірний етап тривалого розвитку української державності, коріння якої сягає античної доби. Встановлення Дня державності – це той випадок, коли питання історії стає питанням національної безпеки, а історична пам'ять держави є перевіркою істинності її політики. Сьогодні особливо актуальні й інші твердження, зокрема те, що війни виграє вчитель історії, що історія важлива і як джерело, яке виявляє історичні аналогії, і як визначальний чинник національної свідомості.

Проте наскільки ефективно діяла освітянська, особливо історична, спільнота для утвердження і збереження Української держави? Чи не зарано українські історики почали говорити (під лозунгом написання більш оптимістичної історії України) про необхідність відмовитися від акцентування уваги на політичній історії, на історії національно-визвольної боротьби, наголосивши на історії повсякдення і побуту? Чи не зарано ми, не створивши нової загальної концепції історії України, концепції розвитку української державності, почали переймати постмодерністські методиками з їх релятивізмом і твердженнями про відносність моральних і етичних норм аж до цинічного: не важливо, що було насправді – важливо, що запам'ятається. Адже саме такими методиками, повністю ігноруючи історичні джерела й об'єктивні факти, керуються сучасні російські історики-пропагандисти і російський президент у своїх «історичних екскурсах». Наприклад, вони стверджують про належність Анни Ярославни і Володимира Великого та загалом історії Києво-Руської держави російській історії, заявляють про те, що українці не є історичним народом, не мають державної історії і тривалої державної традиції, а Україна ХХ ст. є штучним утворенням Леніна.

Відповідь на поставлені питання дала російська військова агресія. На відміну від усталених європейських націй, ідентичності й існуванню яких сьогодні нічого не загрожує, українській все ще доводиться виборювати своє право на історичне існування, і його утверджувати мають не лише наші воїни на полях битв, а й праця істориків, здатних подолати старі імперські схеми нашої історії і створити новий національний історичний наратив. Його стержнем має бути історія української державної традиції, яка міститиме, окрім періодів існування держави, і періоди, коли зберігалися лише окремі її ознаки, і часи визвольних змагань та боротьби за Українську державу.

У науковій літературі розрізняють поняття «держава» і «державність»¹. Із першим поняттям усе більш-менш зрозуміло, ознаки держави та її основні функції відомі, однак треба враховувати, що держава, як і нація, – явища історичні й у своєму розвитку пройшли еволюцію, а тому перші відомі державні утворення не мали усіх тих ознак, які характерні для сучасних держав (наприклад, чітко окреслених кордонів). Нерозвиненість або й відсутність певних ознак дослідники часто неправомірно вважають доказом відсутності держави як такої, особливо це стосується давніх дописемних часів.

Поняття «державність» ширше, ніж поняття «держава», оскільки означає і державу, і її окремі ознаки, і навіть прагнення до заснування власної держави, що визначає сенс історичного буття кожного народу. Володимир Винниченко у праці, написаній 1949 р., трактував державність як «устрій усього матеріального і духовного буття цілого народу, як комплекс тих інститутів економіки, політики, культури, що діють на території, населеній національним колективом, і зв'язують його в компактну цілість»². Зрозуміло, що цей комплекс стійких форм матеріального і духовного буття народу формувався століттями, якщо не тисячоліттями.

За визначенням сучасної української дослідниці Марти Барандій, «державність – це особлива форма національного мислення, ядром якого є воля до самовизначення та усвідомлена потреба в державі як способі забезпечення спільного існування. Вона формується під впливом менталітету та духу народу, його правових традицій та історичного досвіду. Державність передує державі і навіть суверенітетові. Це головна умова їх виникнення та збереження»³.

Акцент на «усвідомленій потребі» дає підстави деяким дослідникам говорити про нібито пізню появу державності, як і нації (яку вважають продуктом індустріальної доби). А втім, хіба не було «усвідомленої потреби» у спільноти, яка населяла українські землі на початку I тис. до н.е., і, доклавши великих зусиль, збудувала найбільше у тогочасній Європі укріплене поселення Гелон, площа якого становила 40 км² і в кілька разів перевищувала площу Києва в XIII ст.? Хіба не «усвідомленою потребою» керувалася середньовічна спільнота, яка побудувала грандіозні фортифікаційні споруди – Змієві вали, протяжність яких становила близько 2 тис. км і які за масштабом проведених фортифікаційних робіт можна порівняти хіба-що з Великою китайською стіною? Хіба не був усвідомленням тяглості української державності в часи Гетьманщини титул «князь Руси», який надав Б. Хмельницькому патріарх Паїсій? А назва української держави в Гадяцькому договорі з Польщею – «Руське князівство» і титул очільника української держави у 1918 р. Павла Скоропадського – «гетьман» – хіба не символізували тяглість державної традиції?

¹ Див: Святоцький О., Барандій М., Бойко І. Українська державність: витоки, етапи становлення і розвиток. *Українська державність. Історико-правничі нариси* / за заг. ред. В. А. Смолія. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація Меморіал імені Василя Стуса, 2021. С. 52–63.

² Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. 1949. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=2930>

³ Barandiy M. *Souveränität als Gewährleistung der Interessen der Staaten: Völkerrechtliche und europarechtliche Aspekte* (Europäische Hochschulschriften Recht) (German Edition). Peter Lang Verlag. 2012. S. 241.

Отже, українська державна традиція – це періоди існування української держави та процес формування і збереження окремих ознак державності. Якщо періоди існування української держави переривалися періодами бездержавними, то державність у тій чи іншій формі продовжувала існувати, зберігаючи тяглість традиції і спадкоємність. Саме збереження державницького менталітету в колоніальні часи української історії було передумовою і запорукою відродження української держави в різні історичні епохи і під різними назвами.

Більшість держав світу мають встановлену дату, від якої ведуть відлік історії своєї державності. Вони умовні і ґрунтуються на перших писемних свідченнях про правителів-монархів або про встановлення республіканського устрою. Так, Греція веде відлік своєї державності від 1600 р. до н. е., від міст-держав мікенської цивілізації, попри те, що населення Греції тоді ще називали ахейцями, пізніше відбулося вторгнення до Греції дорійських племен, а в VI–VII ст. континентальну частину Греції, Пелопонес, острови архіпелагу охопила велика слов'янська колонізація. Італійська республіка веде своє літочислення з 509 р. до н. е., від встановлення в Римі республіканського устрою. Водночас Грузія і Вірменія витоки своєї державності ведуть від ранніх монархій. Грузія початком своєї державотворчої традиції вважає 299 р. до н. е., коли відбулося перше об'єднання грузинських племен у царство Сакартвело (такою є самоназва і сучасної грузинської держави), Вірменія – 189 р. до н. е., коли утворилася Велика Вірменія під управлінням царської династії Арташесідів⁴. У всіх перелічених випадках існування держави не було безперервним. Однак ці народи вважають безперервним розвиток своєї державної традиції. З наведених прикладів також стає очевидним, що більшість зарубіжних дослідників дотримується премордталістської теорії походження нації, згідно з якою вона є продуктом тривалого історичного розвитку народу на його історичних землях (на яких він може згадуватися в різні часи під різними найменуваннями).

Вивчення витоків української державної традиції ускладнюється відсутністю чітких критеріїв існування держави в давні часи, а також не великою кількістю писемних джерел з історії ранніх етапів етногенезу слов'ян і українців. Через названі причини оголошена президентом 2021 р. на День незалежності дата початків української державності – 482 р. – була несподіваним кроком, адже до того дискусії, зокрема на сторінках газети «Голос України», велися загалом навколо початків Русі⁵. У процесі обговорень і в резюме круглого столу, проведеного з ініціативи «Голосу України», йшлося, що Русь, незважаючи на її особливе місце в історії України й історії Східної Європи, не була першою слов'янською державою на етнічних українських землях⁶.

Одним із наслідків дискусій, у яких брали участь політичні і державні діячі, науковці – юристи і історики – стало видання колективної праці «Українська державність. Історико-правничі нариси» за загальною редакцією академіка Валерія Смоля,

⁴ Святоцький О., Барандій М., Бойко І. Українська державність: витоки, етапи становлення і розвиток. С. 859.

⁵ Голос України. 2018. 15 травня. С. 4–6.

⁶ Там само. С. 6.

який є також автором низки нарисів з історії українського державотворення⁷. Історії формування ранніх слов'янських держав на теренах України і передумовам формування Русі присвячено монографію «Слов'яни і Русь в ранньому Середньовіччі. Передумови формування імперії русів»⁸, у якій головна увага приділена аналізу джерел та історіографії з історії ранніх слов'янських держав на теренах України і з історії формування Русі, а також чинникам, що спричинили появу перших слов'янських державних об'єднань і утворення Імперії русів – Руського каганату.

Витоки української державної традиції фіксують писемні джерела у середині I тис. – на переломі Античної і Середньовічної доби. В епоху Великого переселення народів, що було одним із маркерів перехідної історичної епохи, слов'яни поділялися на десятки племен, які в часи походів і масштабних міграцій об'єднувалися і утворювали великі племінні союзи. Візантійські писемні джерела зафіксували на той час у Центрально-Східній Європі союзи антів, дулібів, хорватів (Велику Хорватію), які передували утворенню Русі, і землі яких пізніше були приєднані до неї. На думку дослідників, археологічні джерела, зокрема знахідки на Волині, на території Києва і в інших ареалах лісостепової зони золотих римських імператорських медальйонів II–IV ст. також вказують на посилення влади вождів-князів, які очолювали великі об'єднання⁹. Оскільки медальйони не використовували як платіжний засіб, вони могли бути нагородою слов'янським правителям за службу в Римській імперії або ж були захоплені під час військових походів як трофей, який зазвичай віддавали князю.

У писемних джерелах однією з найбільш ранніх згадок про державу слов'ян у Центрально-Східній Європі є інформація візантійського історика Йордана про союз антів. У праці «Про походження і діяльність гетів» Йордан повідомляє, що 375 р. під час війни з готами антський союз очолював король Бож, у підпорядкуванні якого було 70 вождів (старійшин)¹⁰. А отже, це було велике політичне утворення, суперсоюз або ж, відповідно до титулу його правителя, королівство. За свідченням іншого візантійського історика Прокопія Кесарійського, територія антів простягалася на схід до Азовського моря і на захід – до Дунаю¹¹. Від антів історики, зокрема, М. Грушевський, П. Толочко, ведуть етногенез українців і витоки української державності.

Як вважають дослідники, тоді ж IV ст. у Побужжі утворився союз дулібів (волинян)¹². У Костянтина Багрянородного є згадка про ще одне державне утворення у Прикарпатті – Велику Хорватію¹³. У другій половині VI ст., коли відбувалися масштабні вторгнення слов'ян на Балкани, їх очолювали Ардагаст і Мусокій, яких візантійські автори називали ріксами, архонтами – королями. Титул «рікс» (rix) означав правителя великого

⁷ Українська державність. Історико-правничі нариси / за заг. ред.. В. І. Смоля. Київ: Юридичне видавництво «Право України», Всеукраїнська правозахисна організація «Меморіал». 2021. 969 с.

⁸ Щодра О. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. Передумови і початки формування імперії русів. Львів: ПП Сорока Т. Б. 2021. 481 с.

⁹ Рыбаков Б. А. Древняя Русь ы древнерусские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 25.

¹⁰ Йордан. О происхождении и деяниях гетов. Москва: Наука, 1960. С. 115.

¹¹ Прокопий из Кесарии. Война с готами. Москва: Наука. 1950. С. 384.

¹² Толочко П. П. Від Русі до України. Київ: Абрис, 1997. С. 36.

¹³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. Москва: Наука, 1991. С. 141.

військово-політичного і територіального об'єднання. Як вказує візантійський історик Феофілакт Сімокатта (VII ст.), рiкс Ардагаст, який очолював «величезні полчища слов'ян» під час походу в Астіку, мав «підвладну країну»¹⁴. Феофан Сповідник (друга половина VIII – початок IX ст.) титулує рiксом правителя дулібів Мусокія, а підвладного йому вождя антів Ардагаста називає архонтом¹⁵. Візантійські джерела донесли до нас імена антських вождів Давріта (Давретія) і Мезамира. Дослідники припускають, що в середині I тис. влада антських королів уже мала спадковий, тобто інституалізований характер¹⁶.

За даними візантійських авторів, окрім рiксів та архонтів, у слов'ян були філархи і таксіархи. Філархами греки називали правителів областей – філ, таксіархами – воєвод, влада яких також могла поширюватися на певні території. Отже, в середині I тис. у слов'ян уже існувала ієрархічна тріступенева (або й 4 ступенева) структура влади, що є ознакою державної організації.

Частиною великого антського об'єднання, а пізніше й домінуючим у ньому племенем, були поляни-руси*. Перші згадки про народ «рос», «росомонів» датовано VI ст. і є у праці Йордана та його сучасника сирийського письменника Захарія Ритора. На думку дослідників, державне утворення полян-росів сформувалося у Середньому Подніпров'ї в середині I тис. За даними «Повість временних літ», його правитель князь Кий був засновником Києва. Історики, зокрема М. Брайчевський, П. Толочко, Б. Рибаків, М. Котляр, вважають Кия історичною особою. Б. Рибаків звернув увагу на конкретні деталі біографії князя Кия, повідомлені літописцем, що не є характерним для фольклорних оповідань. Справді, автор «Повість временних літ», відкинувши припущення невідомого опонента, про те, що Кий був простим перевізником через Дніпро, подає його життєпис: «Кий цей княжив у роді своєму і ходив він до царя – не знаємо лише до якого, зате знаємо тільки, що велику честь мав він, як кажуть, від того царя, за якого він приходив. Коли ж він повертався, прийшов він на Дунай і вподобав місце, і збудував невелике місто, й хотів отаборитися у ньому зі своїм родом, але не дозволили йому цього люди, які жили поблизу. Так понині називають подунайські жителі те городище – Києвець. А Кий, повернувшись до свого міста Києва, там і помер». Такі деталі біографії Кия, як його служба у Візантії, заснування міста Києвець на Дунаї і повернення назад до Києва на Дніпрі, на думку Б. Рибаківа, свідчать про те, що літописець вів мову про реальну, а не легендарну історичну постать. «Перед нами не фольклорне сказання стандартного типу з обов'язковими трьома братами, – вказує він, – тут виступають сліди точної історичної традиції про одного героя, всі дії якого позбавлені казковості і поставлені в рамки реальної дійсності... Герой цього сказання, віднайденого Нестором, тільки один Кий»¹⁷. Історик припускав, що діяльність

¹⁴ Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва: Наука, 1991. Т. 1. (I–VI вв.). С. 19.

¹⁵ Свод древнейших письменных известий о славянах. Москва: Наука. 1995. Т. 2. С. 255, 257.

¹⁶ Седов В. Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва: Языки славянской культуры, 2002. С. 195; Avenarius Alexander. Die Awaren in Europa. Bratislava: Veda, 1974. С. 55.

* Можливо, цим пояснюється раптове зникнення з джерел на початку VII ст. назви «анти», яку замінила назва «Русь».

¹⁷ Рыбаков Б. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. Москва: Наука, 1963. С. 34–35; Рыбаков Б. Время легендарного Кия. Возникновение Киева. *История СССР с древнейших времен до наших дней*. Москва: Наука, 1966. Т. 1. С. 352.

Кия могла припадати на VI ст., на часи правління візантійського імператора Юстиніана. Згодом він змінив свою думку і вважав, що князь жив наприкінці V ст., у часи імператора Анастасія, коли почалися походи слов'ян на Візантію, і монети якого було знайдено на Замковій горі – найдавнішій частині міста¹⁸.

Із версією й аргументами Б. Рибаківа погодилися П. Толочко і М. Котляр. Останній вказує, що Нестор «виклав складну і багату на події політичну біографію сильного вождя полянського союзу племен, що зважився зав'язати перетрактації з самим імператором Візантії, а потім здійснив сміливу спробу закріпитися в збудованій ним фортеці на Дунаї – в ті часи північному кордоні імперії. Проте це не сподобалося візантійському урядові, й він підбурив якісь племена Подунав'я проти київського володаря, що вийшов було з-під імператорського впливу»¹⁹. За висновком дослідника, така складна і детальна літописна розповідь обов'язково мала мати міцну фактичну основу. П. Толочко також вважав Кия історичною особою і вказував, що дипломатичне визнання Русі почалося відтоді, як київський князь Кий відвідав Константинополь, де його з почестями прийняв імператор²⁰. Він підкріпив літописне повідомлення про заснування Києва археологічними джерелами. На думку науковця, безперервну історію міста можна вести від слов'янського городища з капищем на Замковій горі, яке він датував спочатку VI ст.²¹, а після відкриття нових археологічних артефактів – другою половиною V ст.²². В українській історіографії висловлено також гіпотезу про безперервний розвиток слов'янського поселення на території Києва від початків нашої ери – від зарубинецької культури. Її прихильниками були В. Петров та І. Самойловський²³, а підтримав і обґрунтував величезним археологічним матеріалом М. Брайчевський. Він вважав, що основою виникнення Києва були слов'янські поселення, які з'явилися на його території дві тисячі років тому і не припиняли свого існування, трансформувались у значний економічний центр²⁴. Погоджуючись з версією історичності засновника міста князя Кия, М. Брайчевський відносив його діяльність і заснування князем київського городища до VI – початку VII ст.²⁵. Аргументом він також вважав архаїчну топоніміку Києва, яка походить від імен літописних родичів князя – братів Щека і Хорива та сестри Либідь (гори Щекавиця, Хоревиця, річка Либідь)²⁶.

¹⁸ Рыбаков Б. Город Кия. *Вопросы истории*. 1980. № 5. С. 33–36.

¹⁹ Котляр Микола. Історія України в особах. Давньоруська держава. Київ: В-во «Україна», 1996. С. 24–25.

²⁰ Толочко П. П. Київська Русь. С. 51.

²¹ Толочко П. Першопочатки Києва. *Наука і культура*. Київ: Наука, 1977. С. 117–118.

²² Там само. С. 120; Толочко П. Древний Киев. Киев: Наукова думка, 1976. С. 18; Толочко П. Происхождение и раннее развитие Киева. *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов*. Днепропетровск, 1980. С. 8–10.

²³ Докладніше про розвиток досліджень з історії Києва в радянській історіографії див.: Боровський Я. Походження Києва. Історіографічний нарис. Київ: Наукова думка, 1981. С. 94–133.

²⁴ Брайчевський М. До питання про виникнення міста Києва. *Український історичний журнал*. 1959. С. 5, 53–67; Брайчевський М. Коли і як виник Київ. Київ: Вид-во Академії Наук Української РСР. 1963. С. 26–58.

²⁵ Брайчевський М. Коли і як виник Київ. С. 61–73.

²⁶ Там само.

Свідчення літописця про службу поляно-руського князя у Візантії підтверджує і загальний контекст слов'янсько-візантійських взаємин у середині I тис., коли відбувалися військові походи і масові міграції слов'ян у володіння імперії. Щоб захистити свої прикордонні провінції, візантійські імператори наймали на службу слов'янських вождів. Зокрема, подібною до біографії Кия є наведена Прокопієм Кесарійським біографія антського вождя Хільбудія, який VI ст. перебував на службі у візантійського імператора Юстиніана²⁷.

Сліди історичності Кия є й у вірменській ранньосередньовічній «Хроніці Тарона», яку, на думку дослідників, створили впродовж IV–VII ст.²⁸. У ній згадано про заснування міста Куара в країні Палуни (полян) братами Куаром, Мелтеєм і Хореаном. Подібними є не лише сюжети літописного оповідання й «Історії Тарона», очевидно, не випадковим є і той факт, що імена середніх братів в обох повідомленнях – Щек і Мелтей – тотожні за значенням: давньоруське слово «щек» і вірменське «мелтей» означають «змій». На думку М. Брайчевського, оповідання в «Історії Тарона» є варіантом літописного переказу і датуються VI ст.²⁹. Б. Рыбаков також вважав, що древність сказання про Кия підтверджено тим, що задовго до Нестора воно було записане у Вірменії³⁰.

Докази історичності Кия містять також середньовічні польські хроніки. Так, польський хроніст Ян Длугош, який користувався або невиправленим текстом «Повість временних літ», або іншим невідомим зарубіжним джерелом, також називає Кия засновником київської правлячої династії, і вказує, що після смерті Кия, Щека і Хорива в Русі довго правили їхні нащадки, до яких належали київські князі Аскольд і Дір. Я. Длугош пише: «Після смерті Кия, Щека і Хорива, їх сини і внуки, що йшли по прямій спадковості, володіли Руссю багато років, аж поки своєю чергою успадкування не перейшло до двох рідних братів Аскольда і Діра»³¹. Мацей Стрийковський також кілька разів наголошував, що Аскольд і Дір належали до полянської династії киевичів³². Отже, писемні вітчизняні і зарубіжні джерела містять інформацію, яка дає підстави стверджувати про існування в середині I тис. на території України державних утворень антів, дулібів і полян-русі, у яких усталюються спадкові правлячі династії.

Інформацію писемних джерел доповнюють дані археології. Археологи вважають маркерами державності городища або ранні міста. Дата 482 р., на якій акцентував президент у своєму виступі на День незалежності в серпні 2021 р., коли говорив про 1540 р. української державності, пов'язана із заснуванням столиці держави полян-русі Києва. Вона ґрунтується на датуванні найдавнішого слов'янського поселення (за версією Б. Рыбакова і П. Толочка) на Замковій горі на території міста,

²⁷ Прокопий Кесарійський. *Война с готами*. Москва: Наука, 1950. Кн. 7. С. 294–295.

²⁸ Айвазян К. «История Тарона» и армянская литература IV–VII веков: историко-филологическое исследование. Ереван: Изд-во Ереванского университета. 1976.

²⁹ Брайчевський М. Коли і як виник Київ. С. 88.

³⁰ Рыбаков Б. Древняя Русь. С. 26–28; Рыбаков Б. Время легендарного Кия. С. 351.

³¹ Jana Długosza *Kanonika krakowskiego. Dziejow polskich ksiąg dwanascie*. Kraków: Drukarni W. Kirchmauera, 1867. Т. 1. С. 51.

³² *Kronika polska, litewska, żmódzka I wshystkiéj Rusi Macieja Stryjkowskiego*. Warszawa: Nak. G. L. Gluksverga, 1846. Т. 1. С. 112–113.

де також було знайдено монети часів імператора Анастасія (V ст.). Оскільки археологічні джерела датуються з точністю до десятків років (у цьому випадку це друга половина V ст.), то 482 р. є умовною датою, від якої ведуть відлік історії Києва.

У писемних джерелах вказано і більш ранні дати заснування Києва. Так, у хроніці Мацея Стрийковського і в «Синописі» Інокентія Гізеля це 430 р.³³, в одній з писемних пам'яток, виявлених Федором Гіляровим, – 334 р.³⁴. Однак дата 482 р., попри її умовний характер, має певну аргументацію також у писемних джерелах, частина з яких повідомляє про існування Києва навіть на сто років раніше. Якщо ж виходити з версії про слов'янське походження скіфів-сколотів, яку підтримала більшість істориків-славістів, зокрема Л. Нідерле, Б. Рібаков, то традицію слов'янської державності на українських землях можна поглибити аж до скіфських часів і царства сколотів, що існувало в середині I тис. до н. е.

Наступним етапом розвитку державної традиції була Києво-Руська держава. Одним із вагомих наслідків дисусії про початки української державності стало переосмислення її початкової історії. Традиційно прийнято вважати, що Русь виникла у другій половині IX ст. Датою її утворення російська і радянська історіографії вважали 862 р., під яким у «Повість временних літ» міститься легенда про запрошення варягів. З цієї дати, від XVIII ст., коли почала розвиватися російська офіційна історіографія, яка розглядала Русь як складову російської історії, ведеться відлік історії російської державності. Так, 1862 р. в Російській імперії відзначено тисячолітній ювілей російської держави. У 2012 р. вже в путінській Росії наслідувачі російської імперської традиції відзначали 1150-річний її ювілей.

Звернення російських політиків до імперської історіографічної спадщини не випадкове. Сучасні історичні виклики, які стоять перед Росією, певною мірою подібні до тих, які вона вже намагалася вирішити і XVIII, і XIX, і XX століття, а саме: зміцнити Російську державу шляхом її часткової модернізації і європеїзації, зберігаючи водночас авторитарний спосіб правління. Московські політики традиційно використовують історію як один із способів вирішення цих завдань, про що свідчить оголошений у 2012 р. 1150-річний ювілей російської держави і сумнівні історичні наративи її сучасних правителів. Оскільки автори «ювілею» російської державності ведуть її відлік від 862 р., спробуємо з'ясувати, що означає ця літописна дата, коли й чому вона потрапила в історію Російської держави.

Для цього окреслимо витоки проблеми – політичну та історіографічну ситуації в Московській державі XVIII ст., коли перед її правителями вперше постала проблема вибору шляху розвитку між традиційним євразійством і європейськістю. Модернізація була необхідна для подальшої територіальної експансії і здобуття виходу до морів.

Серед заходів Петра I, спрямованих на зміцнення Московської імперії і надання їй бажаної європейськості, зокрема європейської історичної традиції, були й ідеологічні, зокрема указ 1721 р. про зміну офіційної назви Московської держави,

³³ Kronika polska, litewska, zmodska i wshystkiej Rusi Macieja Strykowskiiego. S. 112; Гизель И. Киевский Синопис. 2-е изд. Киев: Типогр. Киевопечерской Лавры, 1823. С. 15.

³⁴ Гіляров Ф. Предания русской начальной летописи. Москва: Типогр. «Современных Известий», 1878. С. 66.

Московського царства на Російську імперію. Назва «Росія» є грецьким синонімічним варіантом назви «Русь». Так у Візантії називали середньовічну Руську державу. За указом московського царя, Московська держава перебрала на себе назву середньовічної Імперії русів, а відтак стала претендувати і на її історичну спадщину. У такий спосіб Петро I не лише здійснив історичну експансію, долучивши до історії Московської держави кілька не належних їй століть, а й намагався легітимізувати територіальну експансію Московії на українські землі, ядро колишньої Києво-Руської держави, та їх наступне поглинання разом з історією, культурою і народом. Для закріплення та «узаконення» назви «Росія» та підтвердження своїх прав на спадщину середньовічної Русі вигадана (фіктивна) Московія-Росія намагалася (і намагається) знищити і відправити в історичне небуття справжню Русь (Росію), тобто Україну.

Указ Петра I завершив процес ідеологічного оформлення Московської імперії, який розпочався XVI ст. одночасно з територіальною експансією на Схід і приєднанням до Москви Казанського, Астраханського і Сибірського ханств. Саме завдяки улусам колишньої Золотої Орди почала формуватися Московська імперія. Логічніше було перейменувати її в Улус Джучидів, або у Золоту Орду. Однак Петро I був симпатиком Європи (ментально залишаючись азійцем, про що свідчать його деспотичні методи правління), що вплинуло, зокрема, на вибір нової назви держави.

Розгортаючи східну експансію, Московська імперія одночасно заявила і про свої права на територію колишньої Київської Русі. Першою жертвою західної московської експансії стала Новгородська республіка, що відрізнялася демократичністю суспільно-політичного устрою і в якій, на думку дослідників, могла б сформуватися окрема нація. Її приєднання до Москви супроводжували ліквідація всіх ознак республіканського устрою, фізичне винищення новгородського боярства і переселення в новгородські землі московських дворян. Свої претензії на землі колишньої Русі московські правителі обґрунтовували династичними правами. Однак московська гілка династії Рюриковичів вигасла до кінця XVI ст., тому і цього формального приводу для західної експансії на той час вже не існувало. Відсутність вагомих історичних аргументів ідеологи імперської політики компенсували штучно створеними ідеологемами на кшталт теорії «Москви – третього Риму», якою Московська імперія проголосила себе спадкоємцем духовної місії Візантії як центру вселенського православ'я. Ця теорія прикривала імперські плани Москви місією уявного месіанства.

Отже, від початку свого виникнення Московська держава була не лише територіальною, а й ідеократичною (ідеологічною) імперією з особливою історичною місією – місією православного месіанства, як це стверджували московські ідеологи тоді і стверджують сьогодні. Ця удаваність несла не меншу загрозу сусіднім народам, ніж територіальні претензії, оскільки виправдовувала й освячувала імперську експансію Московії навіть у формі військової агресії. Ідеократична імперія, за своїм визначенням, є всесвітньою, тому географічні кордони, які в певний час її локалізують, – тимчасові і нестійкі. Сучасна Росія, як і колишній СРСР, також є такою імперією. Відлунням теорії «Москви – третього Риму» є новітні ідеологеми: «російська цивілізація», «русській мір», якими сучасна Росія

також хоче «універсалізувати свій тип держави, вбираючи інші культури й етноси, збагачуючи їх світлом месії»³⁵.

Зміна назви створила підстави для зміщення територіальних і хронологічних акцентів в історії Московської держави. Територіальний акцент із земель Залісся, Волго-Окського межиріччя, де виникла Московська держава, де були її історичне ядро і столиця, було перенесено на Середнє Подніпров'я, де зароджувалася і формувалася Київська Русь. А відтак зміщувалася і хронологія Московської держави. Її витoki тепер бачили не в історії Московського князівства, і навіть не у більш ранній історії Ростово-Суздальського князівства, де вперше удільний князь із династії Рюриковичів з'явився у XII ст. в особі сина Володимира Мономаха Юрія Довгорукого. Початки Московії-Росії імперські історики тепер почали шукати в історії Київської Русі, а точніше – утворення Русі стали вважати початком Московської держави. Перейменувавши Московську державу на Росію, Петро I створив уявну парадигму її історії, в полоні якої й досі перебувають російські історики. Свого часу цю історичну схему розкритикував М. Грушевський, який вказував, що вона не лише позбавляла українців власної історії, а й не давала росіянам розуміння справжніх витоків їх етнічної і державної традиції³⁶.

Одним із основоположних міфів штучно сконструйованої історії Московії-Росії є виведення її початків з 862 р. від літописної легенди про прикликання варягів. Згідно з нею, місцеві племена Північно-Східної Європи запросили до себе на княжіння варягів, трьох братів – Рюрика, Трувора і Синеуса. Вони почали правити: Рюрик – у Ладозі, Синеус – в Білому Озері, а Трувор – в Изборську. За легендою, Рюрик згодом заклав нову столицю – місто Новгород, і після смерті своїх братів об'єднав їхні землі під своїм правлінням. Легенду про прикликання варягів у російській історіографії інтерпретують так, що нібито існував не один, а два центри Русі – Північний і Південний. Північний, який виник в басейні Волхова, був першим. Його столиця – заснований Рюриком Новгород (як варіант – Ладога)³⁷.

Легенда про «прикликання варягів» виводила початки династії Рюриковичів, а отже, відповідно до середньовічних уявлень, і Руської держави з Півночі – з Ладogi і Новгорода, звідки пізніше відбулося «новгородське завоювання Києва». Така інтерпретація також слугувала в минулому і використовується тепер для обґрунтування «історичних прав» Росії на державну спадщину середньовічної Русі. Однак дослідники, зокрема й російські, давно довели, що легенди про прикликання варягів не було в первісному тексті Нестора*. Вона внесена в літопис пізнішим,

³⁵ Строев С. Советский проект и его уроки. URL: <http://russoc.org/Doctrina/SovProekt.htm>

³⁶ Грушевський М. Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Український історичний журнал*. 2014. № 5. С. 203–208.

³⁷ Наприклад див.: Цукерман К. Два етапа формування Древнерусского государства. *Археологія*. 2003. № 1. С. 76–99.

* У цій статті автор не розглядає дискусійної проблеми походження Рюрика і норманської теорії утворення Русі, яким присвячені окремі розвідки. Шахматов А. Сказание о призвании варягов. Санкт-Петербург: Типогр. Императорской Академии Наук. 1904. С. 2; Шахматов А. Повесть временных лет. Петроград: Императорская археографическая комиссия. 1916. С. 3, 375; Кузьмин А. Начальные этапы древнерусского летописания. Москва: Изд-во МГУ. 1977. С. 85–100, 126, 193.

найімовірніше, новгородським переписувачем «Повісті временних літ» із політичних міркувань, а саме: перетягнути, змістити початки Русі на північ Східної Європи – в басейн Волхова, у Ладогу і Новгород, куди були прикликані і почали правити засновник династії Рюрик та його брати.

Частиною легенди (її продовженням) є також літописна стаття, датована 882 р., про похід Олега з Новгорода на Київ, яким (нібито) було покладено початок об'єднанню Північної Русі з Середньодніпровською. Як бачимо, вона також надає першість в об'єднанні (заснуванні) Русі Новгороду. Новгородський редактор, долучивши легенду про прикликання варягів у «Повісті временних літ» (ймовірно, забравши з літопису частину його оригінального тексту – *О. Ш.*), сфальсифікував початкову історію Русі.

Вставлена в літопис новгородським редактором «Повісті временних літ» легенда про «прикликання варягів» відображає реалії не IX ст., а пізнішого часу – XII ст., коли відбувалося політичне суперництво Новгорода і Києва, коли Новгород, досягнувши економічної та політичної могутності, намагався конкурувати з Києвом, зокрема, як бачимо, і в питанні про витoki правлячої династії. Літописна легенда є проекцією цієї конкуренції на більш ранній період, на середину IX ст., коли Новгород не міг конкурувати з Києвом, бо тоді його просто не існувало. Це довели дослідження російських археологів, які встановили, що перший укріплений дитинець на території міста був збудований лише наприкінці X ст., а дубовий ще пізніше – у середині XI ст. сином київського князя Ярослава Мудрого Володимиром³⁸. Отже, до самої смерті легендарного Рюрика, до 879 р., Новгорода на Волхові не існувало. А це означає, що топоніміка легенди про «призвання варягів» не відповідає історичним реаліям, що спростовує також і фабулу легенди, зокрема її хронологію.

Використання «Повісті временних літ», зокрема для дослідження початків Русі, вимагає не лише критичного осмислення, а й ґрунтовного дотекстового аналізу літопису і обов'язкового врахування того, що до нас не дійшли оригінали пам'ятки, а лише її пізні копії. Найраніша з них (Лаврентіївський список) датується кінцем XIV ст. (1377 р.). Відомо, що кожне переписування літопису неминує супроводжується свідомими або ж випадковими виправленнями тексту і помилками. «Повісті временних літ» зазнала кількох редагувань уже в період її створення у першій чверті XII ст. і в процесі наступних копіювань, її повідомлення є «дуже збідненими, а часом і перекрученими до невпізнання»³⁹. Пізніші редактори осучаснювали їх відповідно до власних симпатій і кон'юнктури свого часу. Тому М. Грушевський наголошував на необхідності залучення оригінальних зарубіжних джерел для дослідження початків Києво-Руської держави⁴⁰.

Інформація, що засвідчує існування могутньої Руської держави, з'являється майже одночасно в арабських, візантійських і західноєвропейських джерелах, які датуються другою половиною VIII – першою половиною IX ст. Їх автори описують морські походи руських князів на володіння Візантії, торговельні експедиції русів до країн

³⁸ Янин В. Средневековый Новгород. Очерки археологии и истории. Москва: Наука. 2004. С. 72; Носов Е. Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград: Наука. 1990.

³⁹ Толочко П. Київська Русь. С. 43.

⁴⁰ Грушевський М. Твори в 50 томах. Львів: Світ. 2004. Т. 6. С. 66–67.

арабського Сходу і до столиці халіфату Багдада⁴¹. Руси постають чисельним народом, з морським військовим і торговельним флотом. Уже наприкінці VIII – першій половині IX ст., тобто за пів століття до Аскольдового і за 200 років до Володимирового хрещення Русі, руські князі і купці приймали християнство. За візантійською політичною традицією, князі, приймаючи християнство, скріплювали і підтверджували таким способом укладений з імперією договір. Купці-християни отримували певні торговельні привілеї і у Візантії, і в країнах арабського Сходу.

Могутність Русі в першій половині IX ст. засвідчив, зокрема, арабський письменник аль-Якубі. Він вказував, що під час наступу арабів на Закавказзя місцеві мешканці звернулися за військовою допомогою до трьох наймогутніших тоді володарів: візантійського, хозарського і слов'янського⁴². На думку більшості дослідників, єдиним володарем слов'ян, що мав можливість впливати на події, які відбувалися в Кавказькому регіоні, міг бути лише правитель Русі⁴³.

Із-поміж інших джерел особливе значення має франкська Бертинська хроніка, одним із авторів якої був придворний літописець імператора франків Людовика Благочестивого, єпископ Труа Пруденцій. На думку дослідників, «своєю детальністю і компетентністю ці чудові аннали перевершують усі інші тексти IX ст.»⁴⁴. Бертинські аннали містять настільки важливу інформацію, що обійти їх увагою не може жоден дослідник, до якої б історичної школи він не належав. У другій частині хроніки у повідомленні про прибуття у 839 р. до столиці франків Інгельгейму посольства від народу рос. Його автор Пруденцій – сучасник і свідок описуваної події. Він був добре поінформований про справи імператорського двору та події європейської міжнародної політики. У статті, датованій 839 р., Пруденцій писав про прибуття до столиці франків Інгельгейму візантійського посольства, разом з яким приїхали також послы від народу рос: «...прийшли послы греків, відправлені від імператора Теофіла, а саме Теодосій, єпископ кальцедонської митрополії, і спатарій Теофаній, несучи з відповідними подарунками до імператора листа... Він (Теофіл) також послав з ними деяких людей, які себе, тобто свій народ називали Рос, яких їх король, іменований хаканом, послав раніше (до візантійського імператора) заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього»⁴⁵.

За словами Пруденція, Теофіл, прихильність якого здобули руські послы, у листі до Людовика Благочестивого просив всіляко посприяти їх благополучному поверненню додому через володіння франків, оскільки традиційний шлях (через Чорне море і Дніпро – О. Ш.) був заблокований варварськими племенами. Лист імператора Теофіла свідчить, що статус руського посольства не викликав у візантійського

⁴¹ Див.: Щодра О. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. С. 112–154.

⁴² Бейліс В. Народы Восточной Европы в кратком описании Мутаххара ал-Макдиси (IX в.). *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы*. Москва: Наука, 1986. Вып. 2. С. 141.

⁴³ Ловмянський Х. Русь и норманны. Москва: Прогресс. 1985. С. 149–152; Коновалова И. Древнейший титул русских князей «каган». *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2005. Москва: Индрик, 2008. С. 231.

⁴⁴ Сойер П. Эпоха викингов. Санкт-Петербург: Евразия, 2006. С. 33.

⁴⁵ Monumenta Germaniae Historica. Leipzig, 1925. T. 1. S. 434.

правителя жодних сумнівів, як і мета посольства – розвиток мирних торговельних і політичних відносин з Візантією. Як вважають дослідники, Бертинські аннали є не лише першим датованим джерелом з історії Русі, вони засвідчують успіх посольства, яке домоглося поступок від імператора Теофіла, і те, що вже в першій половині IX ст. між Руссю і Візантією був укладений мирний договір⁴⁶. Уже сам факт прийому руського посольства імператором Візантії – доказ високого політичного статусу Руської держави, а турбота про долю послів і звернення до імператора франків про сприяння їм, є виявом великої зацікавленості Візантії у відносинах з Руссю.

Особливу увагу у своїй праці Пруденцій приділив титулу правителя Русі. Він називає його королем і водночас вказує на ще один його титул – хакан (Chakanus). Відомо, що в Середньовіччі титулам правителів надавали особливого значення, оскільки вони відображали політичний статус їхніх держав. Королями в Європі тоді називали правителів незалежних держав, а тюркський титул «хакан» відповідав європейському імператорському титулу (такий титул мали правителі Великого Тюркського каганату, китайські імператори, Чингізхан). Цей титул означав правителя великої та обов'язково незалежної держави, яка домінує в регіоні, «абсолютного володаря, якому підкорялося багато племен, що управлялися намісниками»⁴⁷. Саме так сприймали в першій половині IX ст. правителя Русі арабські і європейські сучасники.

Чому «хакан», а не європейський титул «імператор» або «цар»? Тому що отримати титул імператора в ранньосередньовічній Європі було складно, практично неможливо, через формальні процедури: треба було довести спадкоємність від Римської імперії, а це право після падіння Рима через сфальшований «Костянтинів дар» привласнили собі папи. Проти надання імператорського титулу очільникам інших держав рішуче виступали і візантійські правителі, які вважали, що лише вони є законними спадкоємцями римських імператорів.

У східній, зокрема арабській і тюркській, традиціях, титулування правителя імператором, тобто хаканом, не обмежувалося такими формальностями і враховувало лише реальний статус його держави. Крім того, для володаря Русі, сусідом якої в першій половині IX ст. був Хозарський каганат, титул «хакан» мав ще одне важливе значення: він наголошував на його рівності з правителем Хозарії і незалежності від нього.

Хаканами руських князів титулували арабські письменники, а також руські публіцисти. Так, митрополит Іларіон у «Слові про закон і благодать» називав Володимира Великого «великим каганом нашої землі», а його сина Ярослава Мудрого – «благовірним нашим каганом». Водночас він порівнював князя Володимира з візантійським імператором Костянтином Великим⁴⁸. Автори літописів і деякі арабські письменники іноді титулували київських великих князів і європейським імператорським титулом «цар» (від кесар, цезар).

⁴⁶ Литаврин Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). Санкт-Петербург: Алетейя. 2000. С. 56; Кузенков П. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2000. Москва: Индрик, 2003. С. 5.

⁴⁷ Див.: Галкина Е. Тайны русского каганата. Москва: Вече, 2002. С. 50.

⁴⁸ Слово о законі і благодаті київського митрополита Іларіона. Київ: «Деркул». 2003. С. 30, 38.

Інформація Бертинських анналів суттєво змінює усталену концепцію Києво-Руської держави, зокрема, уявлення про її початкову історію. Вона не лише доводить існування Русі в першій половині IX ст., а й свідчить: Києво-Руська держава уже тоді була великою імперією, що домінувала у Східній Європі і мала вагомий політичний статус. У співпраці з нею була зацікавлена одна з наймогутніших середньовічних європейських держав – Візантія. Водночас повідомлення Бертинських анналів спростовує літописну версію і засновану на ній норманську теорію утворення Русі, оскільки підтверджує існування Руської держави (імперії!) на кілька десятиріч раніше, ніж відбулося т. зв. прикликання варягів. Вказуючи на небезпеку для норманістів свідчень Пруденція, Д. Іловайський писав: «...якщо припустити, що в 839 р. на півдні Східної Європи існував народ русь, керований хаканом, то норманська теорія має бути ліквідована»⁴⁹.

Про те, що Русь у першій половині IX ст. була сильною самостійною державою, стверджує ще одне західноєвропейське джерело – Баварський Географ («Опис міст і областей на північ від Дунаю»). У ньому руси згадані як незалежний народ на землях між хозарами і уграми⁵⁰. Автор дав чітку локалізацію Русі в середині IX ст. у Центрально-Східній Європі, що спростовує версії російської історіографії про локалізацію Руського каганату в Північно-Східній частині континенту. На думку німецького історика Й. Геррманна, інформацію про русів автор Баварського географа міг отримати після прийому руського посольства 839 р. Людовиком Благочестивим, під час якого вони детально інформували імператора франків про свою країну. Автор Баварського географа називає русів незалежними («Fresiti»), керівними людьми («Forsderen liudi»), тобто, головним народом⁵¹, що підтверджує їх домінуючу роль в Руській імперії. Уже на початку IX ст. Русь зрівнялася площею з Візантією та Імперією франків⁵². Згодом вона перевершила обидві держави і стала територіально найбільшою середньовічною імперією Європи. Якщо Русь в I пол. IX ст. вже була великою державою-імперією, то процес її формування, очевидно, мав розпочатися раніше. М. Грушевський припускав, що формування Русі розпочалося у VIII ст., а можливо, й у VII ст.⁵³

Дослідження школи економічної антропології, які розпочалися в середині минулого століття, встановили, що головним чинником формування держав в Античну і Середньовічну епохи була міжнародна торгівля. Вона сприяла урбанізаційним процесам на територіях, прилеглих до торговельних магістралей, і суттєво прискорювала процеси політичної консолідації населення цих регіонів.

У VIII–X ст. замість зруйнованих арабами античних торговельних комунікацій сформувалася нова мережа міжнародних, зокрема трансконтинентальних магістралей. Нові водні і сухохідльні шляхи, що сполучали південно-західну Балтію з

⁴⁹ Іловайський Д. Начало Руси. Москва: Алгоритм. 1996. С. 88.

⁵⁰ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке. 2010. Т. 4. С. 29.

⁵¹ Херрман Й. Ruzzi. Forsderen liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах «Баварского географа (первая половина IX в.)». *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, 1988. С. 92.

⁵² Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 159.

⁵³ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка. 1991. Т. 1. С. 395.

Середземним, Чорним і Каспійським морями, європейські країни і арабський Схід, проходили переважно через слов'янські ареали Північної, Південної, Центрально-Східної і Східної Європи. За свідченням археологічних, зокрема нумізматичних джерел, європейська торгівля з арабськими країнами розпочалася в середині VIII ст. і провідну роль у ній відігравали слов'янське балтійське Помор'я, Побужзя, Подоння, на території яких знадені найбільші скарби арабських дирхемів того часу⁵⁴. Слов'янські і руські торговці відіграли провідну роль в розвитку європейсько-арабської торгівлі, про що неодноразово згадують арабські письменники. Водночас розвиток міжнародної торгівлі сприяв збагаченню князівської і купецької верстви та стимулював державотворчі процеси в ареалах розселення слов'ян (Славоніях). Для розвитку і захисту комунікацій та розбудови необхідної інфраструктури (переправ, волоків, ремісничих поселень, торговельних станів, митниць) руські князі встановлювали свій контроль над регіонами, прилеглими до торговельних шляхів. Справу полегшувало те, що руси і слов'яни були спорідненими племенами, розмовляли одною мовою та мали подібні звичаї і традиції. Територіальна експансія Русі була зумовлена також торговельним інтересом: арабське і руське купецтво потребували щораз більше експортних товарів. Їх можна було отримати, лише підкорюючи і приєднуючи нові племена.

Отже, основні контури Руської імперії мали сформуватися вже до середини VIII ст., коли розпочалася арабо-європейська торгівля. Без створення мережі торговельних комунікацій і державного контролю над нею, торгівля на таких великих віддалях (від Балтики до Багдада) у Середньовіччі була б неможлива.

У джерелах знаходимо й більш ранні згадки існування Руської держави. Так, автор середньовічної старогрузинської хроніки (кінець X – початок XI ст.) писав, що скифи, які брали участь в облозі Константинополя 626 р., «були русами, правитель яких називався хаканом»⁵⁵. Візантійський поет Манасія (XII ст.) також називав русів одними з учасників походу 626 р.⁵⁶. Візантійський сучасник подій 626 р. Феодор Сінкелл, описуючи облогу столиці Візантії, вказував на домінування слов'ян у війську аварського правителя, який організував цей похід. Він повідомляв, що після того, як слов'яни відійшли, аварський хан змушений був зняти облогу міста⁵⁷. Дослідник Я. Боровський підкріплює дані писемних джерел про участь русів в облозі Константинополя у 626 р. археологічними матеріалами⁵⁸. Наведена інформація може свідчити про те, що в першій половині VII ст. руси очолювали племінний союз полян і вже тоді Русь була відносно великою сильною державою, у військовому союзі з якою був зацікавлений аварський хан.

⁵⁴ Див.: Щодра О. Слов'яни і Русь в ранньому середньовіччі. С. 77–155.

⁵⁵ Осада Константинополя скифами, кои суть русские и поход императора Ираклия в Персию. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Тифлис: Типография К. Козловского и М. Мартиросианца, 1900. Вып. 27.

⁵⁶ Гедеонов С. Отрывки из исследования о варяжском вопросе. СПб: Типография Императорской Академии наук, 1962. С. 55–57.

⁵⁷ Свод древнейших письменных источников о славянах. Т. 2. С. 83–90.

⁵⁸ Боровский Я. Византийские, старославянские и старогрузинские источники о походе русов в VII в. на Царьград. *Древности славян и Руси*. С. 116–117.

Торгівля з арабськими країнами прискорила розвиток господарства в Руській державі. На початку IX ст. вона не лише зрівнялася територією з Візантійською імперією й Імперією франків, а й стала державою з розвинутою виробничою економікою. Потреби її зовнішньої торгівлі і внутрішнього ринку вже не забезпечував імпорт арабських дирхемів, що у великій кількості надходили зі східних провінцій халіфату і які Русь частково реекспортувала в слов'янські країни Балтії. На той час економічний розвиток Русі досягнув уже такого рівня, що виникла необхідність карбувати власної монети. Враховуючи потреби держави, руський правитель заснував власний монетний двір. Це підтверджують нумізматичні джерела, зокрема уведені у науковий обіг археологом О. Галкіною.

У своїй праці «Таємниці Руського каганату» дослідниця вказує, що в знайденому наприкінці XIX ст. на Вороніжчині Девицькому скарбі, що складався зі 299 срібних дирхемів, чверть монет (86) була не арабського, а місцевого карбування. Найпізніші монети датовано 837–838 рр. Монети місцевого карбування були кращої якості, ніж арабські дирхеми, і містили зображення, що нагадувало тризубець, і рунічний напис. Як наголошує О. Галкіна, на монетах руни місцевого походження, а не скандинавські, вони подібні до тих, які зафіксовано на півдні Східної Європи ще від сарматських часів⁵⁹. Дослідники, зокрема О. Галкіна, В. Кропоткін, Р. Фасмер, В. Седов, спростовують версію хозарського походження місцевих монет Девицького скарбу і вказують, що їх карбували руси. Вони наголошують, що карбування монети є характерною ознакою виробничої економіки, а Хозарія тоді жила здебільшого коштом митних зборів з транзитної торгівлі і не мала потреби у власній монеті. Картографування скарбів свідчить, що вони не пов'язані з хозарськими землями, оскільки всі монети виявлено в Донсько-Донецькому межиріччі, тоді як на території самої Хозарії – в Нижньому Поволжі – не знайдено жодного скарбу чи окремих монет місцевого карбування⁶⁰.

Срібні монети місцевого карбування є також в інших скарбах, знайдених у Подонні, а також слов'янській Балтії, що доводить торговельне партнерство русів і балтійських слов'ян. Отже, вже на початку IX ст., тобто за дві сотні років до реформи Володимира Великого, правитель Русі заснував власний монетний двір і карбував своєю монету.

Археологічні джерела, зокрема нова інтерпретація Салтово-Маяцької культури (СМК), однієї з найрозвинутіших у східноєвропейському регіоні VIII–IX ст., теж дають вагомий доказ існування тоді торговельної Руської імперії – Руського каганату. Дискусії про приналежність СМК не припиняються від часу її відкриття на початку XX ст. Шедські археологи Туре Арне і Фрідріх Аренд намагалися довести скандинавське походження СМК, однак повна відсутність аналогій з тогочасними культурами Скандинавії спростовує скандинавську версію. У радянській історіографії М. Артамонов, С. Плетньова, А. Новосельцев відстоювали хозарську версію

⁵⁹ Галкіна Е. Тайны Русского каганата. С. 48–50.

⁶⁰ Седов В. Славяне. Историко-археологическое исследование. Москва: Языки славянской культуры, 2002. С. 291; Кропоткин В. Новые материалы по истории денежного обращения в Восточной Европе в конце VIII – первой половине IX в. Славяне и Русь. Москва: Наука, 1968. С. 72–79; Фасмер Р. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. *Известия АН СССР*. 1933. № 6–7. 4 серия. С. 473–484.

походження СМК. С. Плетньова навіть визначала її як державну культуру Хозарського каганату⁶¹, попри те, що на землях, які становлять територіальне ядро Хозарії, пам'яток СМК не виявлено. Хозарська інтерпретація розширює володіння Хозарії ледь не до лівого берега Дніпра, що суперечить інформації писемних джерел. За їх даними, землі Хозарії локалізуються переважно на Північному Кавказі, між Нижньою Волгою і Нижнім Доном⁶².

Хозарську версію СМК спростовують також археологічні джерела. Навіть її прихильники змушені визнати суттєві відмінності пам'яток СМК у межиріччі Дону і Сіверського Дінця від хозарських пам'яток у пониззі Волги, де були корінні землі каганату⁶³. Опоненти хозарської версії протиставили їй гіпотезу аланського походження СМК, яка не знаходить обґрунтування в писемних джерелах. Найпереконливішою, на нашу думку, є версія руського походження СМК. Її матеріальна культура демонструє ознаки спадкоємності з попередніми слов'янськими культурами регіону. Руська версія СМК узгоджується з повідомленнями арабських писемних джерел про розселення слов'янських племен на той час на схід до Дону, який середньовічні арабські письменники називали Руською рікою, а, можливо, в окремих областях і до Волги (Слов'янська ріка). Високий рівень її економічного розвитку добре корелюється з повідомленнями писемних джерел про існування і домінування тоді у Східній Європі імперії русів – Руського каганату.

Ще одним доказом економічного піднесення Русі в першій половині IX ст. є численні білокам'яні фортеці (збереглося 25), виявлені у Верхів'ях Сіверського Дінця, Оскола і на Середньому Доні. Такої кількості кам'яних городищ VIII–IX ст. нема в жодному іншому регіоні Східної Європи. На думку сучасних дослідників, ці фортеці будували не хозари, як вважалося раніше, а руси. По-перше, будівельні технології хозарського Саркела і кам'яних фортець Подоння мають суттєві відмінності. По-друге, якщо б кам'яні фортеці будували хозари, вони б розташували їх на лівому березі Дону, як Саркел, щоб ріка становила додатковий захист. Розташування фортець на Правобережжі Дону є вагомим аргументом на користь їх будівництва русами.

Найбільший з правобережних замків – Цимлянське Правобережне городище (зараз затоплене Цимлянським морем) – тоді було найбільшою фортецею Східної Європи⁶⁴. Його площа (200x215 м) перевершувала площу хозарського Саркела, збудованого пізніше на лівому березі Дону. Обидва городища стояли там, де була найменша відстань між Доном і Волгою. Вони мали контролювати й охороняти волзько-донський волок трансконтинентальної магістралі. Дослідники вважають, що кам'яні фортеці Подоння вказують на існування «самостійної торговельної держави,

⁶¹ Див.: Плетнева С. Хозары. Москва: Наука, 1986.

⁶² Рыбаков. Древние русы. (К вопросу об образовании ядра русской народности). *Советская археология*. 1953. Т. XVII. С. 128–150; Рыбаков Б. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. С. 257.

⁶³ Ляпушкин И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. *Материалы исследования по археологии СССР*. 1961. Вып. 4.

⁶⁴ Флеров В. Правобережное Цимлянское городище в свете раскопок 1987–1988 годов. *Материалы археологии, истории и этнографии*. Симферополь: Таврия, 1994. С. 441–516; Флеров В. Правобережная Цимлянская крепость. *Российский архив*. 1996. № 1. С. 100–103.

через яку йшла торговельна магістраль»⁶⁵. Вони відігравали роль торговельних станцій на сухохідльному шляху з Києва до волзького Булгара, який був перевалочним центром у торгівлі з країнами Сходу. Про існування таких станцій згадує сицилійський географ XII ст. Ідрісі, який ґрунтувався на раніших арабських джерелах⁶⁶.

Отже, археологічні джерела, зокрема сучасні інтерпретації Салтово-Маяцької культури і білокам'яних фортець Подоння, а також монети місцевого карбування в скарбах, знайдених в басейні Дону, додають аргументів повідомленням писемних джерел про існування VIII–IX ст. Імперії русів, формування якої, очевидно, розпочалося ще раніше – VII ст. на основі середньодніпровського державного утворення полян-русів.

Літочислення української державної традиції починається від середини I тисячоліття – від ранньосередньовічних королівств антів і дулібів, від Великої Хорватії. Тоді, ймовірно, сформувалися слов'янські спадкові правлячі династії, зокрема поляно-руська династія Києвичів. Масштабна слов'янська колонізація континенту в епоху Великого переселення народів, розташування слов'янських ареалів (Славонія) на міжнародних шляхах і контроль над ними сприяли активній участі слов'ян у європейській торгівлі з арабським Сходом, яка розпочалася в середині VIII ст. Трансконтинентальна торгівля, що значною мірою була торгівлею слов'ян і Русі з країнами Арабського халіфату, посилила процеси політичної консолідації слов'янських племен і стала вагомим чинником формування Києво-Руської держави. Зарубіжні писемні джерела зафіксували її існування наприкінці VIII – першій половині IX ст. як великої держави, яка домінувала в Східній Європі і в європейсько-арабській торгівлі, а за свідченням нумізматичних джерел, ще й карбувала власну монету. Це дає підстави для висновку, що процес її утворення розпочався раніше. Тюркський імператорський титул правителя Русі «хакан», яким його наділяли сучасники, зокрема арабські і західноєвропейські хроністи першої половини IX ст., підтверджує, що Києво-Руська держава вже тоді була імперією (Руським каганатом) і залучала до свого складу численні племена. Згодом Імперія русів перетворилася у територіально найбільшу державу середньовічної Європи. Її існування у формі відносно централізованої держави, а пізніше, подібно до Священної Римської імперії, у формі федерації (конфедерації) земель-князівств тривало близько п'яти століть – до 1240 р., коли взяття військами хана Батия Києва ознаменувало завершення історії Києво-Руської держави, або імперського періоду історії України.

Ольга Щодра

⁶⁵ Галкина Е. Тайны русского каганата. С. 222.

⁶⁶ Древняя Русь в свете зарубежных источников. Москва: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. Т. 3. С. 30–35.

РУСЬ – РОСІЯ: ЧИ МОЖНА ВКРАСТИ ІМ'Я?

Етимологія назви кожного народу чи країни має власну, часто суперечливу, подекуди драматичну історію. Встановити етимон особливо непросто, коли самоназва народу і назва, дана йому сусідами, суттєво відрізняються, коли назва держави зазнавала змін чи відрізняється від назви народу, що її формує, або ж коли у дослідження істориків та лінгвістів втручаються політичні сили. Усі ці складнощі притаманні тлумаченню оніма «Росія».

Походження назви «Росія» вивчали представники різних історичних шкіл та напрямків. Цю власну назву одним із перших тлумачив російський дослідник Василь Татіщев. Він вважав, що її почали вживати від часів Івана IV Грозного. Історик увів у науковий обіг декілька припущень, які у різних інтерпретаціях досі повторюють дослідники. Зокрема, він вказав на те, що онім «Росія» є трансформацією слова «Русь» через хибний переклад із грецької, яке звучало як «Русія». Крім того, В. Татіщев зазначав, що вперше лексему «Росія» почали використовувати ієрархи Православної церкви. Він також пояснював назву народу «росіяни» як видозмінене «розсіяні», тобто «розселені на великих територіях»¹. У подальшому російські історики оминали тлумачення терміна «Росія», але водночас дуже часто підміняли слова: «Русь» – «Росія», «руський» – «російський» тощо.

Із деяких причин термін «Росія» цікавив насамперед не російських науковців, а українських вчених. Наприклад, перший ректор Київського університету Михайло Максимович 1868 р. написав статтю «Об употреблении названий Россия и Малороссия в Западной Руси». Її видано окремою брошурою, згодом надруковано у низці періодичних видань та окремому збірнику праць М. Максимовича. У своїй розвідці М. Максимович, як і В. Татіщев, виводив назву «Росія» від лексеми «Русь», доповнював аргументи російського історика джерелами з території України і висловлював свої думки щодо трактувань термінів «Великоросія» та «Малоросія». На відміну від В. Татіщева, М. Максимович датував заміну оніма «Русь» на «Росія» 1590-ми роками – часом становлення у Москві власної патріархії та висвяченням патріарха «всія Россіи» Іова².

Український історик Микола Костомаров також вважав, що терміни «Росія» та «російський» грецького походження, але повноцінне їх використання, як і титул російського царя як самодержця «всія Великая і Мала і Білая Россіи», розпочалося лише після 1654 р.³ Думку М. Костомарова у «Вступних замітках» до своєї «Історії України-Русі» розвинув Михайло Грушевський⁴. Він стверджував, що назву «Мала Росія» фіксували у листах галицьких бояр про відновлення галицької митрополії. І під «Малою Руссю» («Μιχρας Ρωσίας») згадувалися Галичина, Волинь, Київщина. Історик вважав, що терміни «Мала Росія» і «Велика Росія» використовував боярин В. Бутурлін 1653 р.⁵

¹ Татищев В. Н. История Российская. Москва; Ленинград, 1962. Т. 1. С. 288.

² Максимович М. А. Об употреблении названий «Россия» и «Малороссия» в Западной Руси; Максимович М. А. *Собрание сочинений*. Київ, 1877. Т. 2. С. 307–311.

³ Костомаров Н. И. Земские соборы: Исторические монографии и исследования. Москва, 1995. С. 448–455.

⁴ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1. С. 1–6.

⁵ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 77–85.

На початку ХХ ст. власне пояснення оніма «Росія» намагався подати галицький громадський діяч і правник Лонгин Цегельський, який зауважив: «Назви “Россія” і “россійський” походять з грецької мови». При цьому він зазначав, що росіяни та українці ніколи не були єдиним народом, але їхні витoki з Київської Русі намагалися використати правителі Російської імперії для асиміляції українців⁶.

Повернення актуальності у вивченні етимології назви «Росія» серед російських дослідників відбулося лише після завершення Другої світової війни. Першим на це зважився професор Женевського університету Олександр Соловйов, який розглядав історію появи термінів «Велика Росія», «Мала Росія» та «Біла Росія». О. Соловйов стверджував, що термін «Росія» використовувався у візантійських джерелах ще в ІХ–Х ст. – «Рωσία», і в латинських пам'ятках – «Russia»⁷. Під час подальшої дискусії із радянськими істориками, зокрема з М. Тихомировим, О. Соловйов, виклав свої думки у публікації «Византийское имя России». Значну увагу він приділив аналізу законодавчих пам'яток з території України, Росії та Білорусі, а також написам на каменях, стінах храмів, церковних дзвонах, гарматах, рукописних книгах і першодруках. Історик дослідив і літературні твори ХV–ХVІІІ ст., відзначав кореляцію терміна «Росія» із термінами «роксолани» та «росани». О. Соловйов зазначав, що термін «Росія» у братських школах України, Острозькій та Києво-Могилянській академіях застосовувався не лише щодо території Московської держави, але і щодо білоруських та українських земель, а їхнє населення називалося «народом Російським»⁸. Водночас він найчастіше заміняв онім «Русь». Наприклад, митрополит Іпатій Потій у 1600 р. носив титул «митрополит всія Росії», а Касян Сакович у своїй епітафії відзначав: як Рим славив Курція та Помпея, так «Росія Петра Сагайдачного» (при цьому тут, найімовірніше, йшлося про Україну). Поступово замість терміна «Росія» поширилися нові назви – Великоросія щодо Московської держави та Малоросія щодо Гетьманщини. Утвердження оніма «Росія» у Московській державі, на думку О. Соловйова, було зумовлено діяльністю Софії Палеолог та греків-дипломатів із її почту, що прибули до Москви 1472 р.⁹

У 1947 р. вийшла стаття М. Тихомирова «Происхождение названий “Русь” и “Русская земля”» як відповідь О. Соловйову. Вона ґрунтувалася на аналізі тогочасної дискусії між норманістами та антинорманістами і пояснювала автохтонне походження термінів¹⁰. Відтак 1953 р. надруковано статтю М. Тихомирова «О происхождении названия “Россия”». Радянський історик вважав, що у найдавніших пам'ятках Київської Русі для назви народу та країни використовували слова «Русь», «Руська земля», а терміни «Россія», «Росія», «російський» вживали у Московській державі лише

⁶ Цегельський Л. Русь – Україна, а Московщина – Росія. *Історично-політична розвідка Льонліна Цегельського. З картою України*. Царгород: Друкарня Союзу визволення України, 1916. С. 44.

⁷ Соловьев А. В. Великая, Малая и Белая Русь. *Вопросы истории*. 1947. № 7. С. 24–38.

⁸ Соловьев А. В. Византийское имя России. *Византийский временник*. 1957. Т. 12. С. 134–155.

⁹ Там само. С. 150.

¹⁰ Тихомиров М. Н. Происхождение названий «Русь» и «Русская земля». *Советская этнография*. 1947. № 6–7. С. 60–80.

з XV ст. Наприклад, Іван III мав титул «великий князь всія Росії». На відміну від інших дослідників, М. Тихомиров намагався обґрунтувати його етимологію з діалектів північно-східної Русі¹¹. Згодом це твердження розкритикував О. Соловйов. Однак таке трактування терміна «Росія», здійснене М. Тихомировим, увійшло до видань «Советская историческая энциклопедия»¹² та «Большая советская энциклопедия»¹³. Загалом версія М. Тихомирова стала основною і на неї покликалися автори радянських підручників з історії Росії. Хоча про версію О. Соловйова також не забували. Її, наприклад, повторила у своєму дослідженні 1990 р. Р. Агеева, яка стверджувала, що онім «Росія» виникло завдяки «власному розвитку і змінам змісту терміна, завдяки іноземному впливу та вченій традиції...»¹⁴.

У значній частині радянських та російських видань з історії Росії 1940–2020-х років походження назви цієї країни або взагалі не пояснювали, або повторювали основні ідеї М. Тихомирова чи О. Соловйова. Винятками стали праці Олександра Назаренка «Древняя Русь на международных путях»¹⁵ та Бориса Клосса¹⁶. О. Назаренко проаналізував основу термінів «Русь», «Росія» з мовознавчого погляду, визначив їхні регіональні особливості вживання у латинських середньовічних джерелах: німецьких, франкських, англосаксонських.

Чи не найдетальніше етимологію термінів «Росія» та «росіяни» серед сучасних російських науковців дослідив Борис Клосс. Він простежив еволюцію цих лексем у візантійських та російських джерелах, зокрема, у державному діловодстві, церковній документації, епістолярній спадщині, художній літературі IX–XVIII ст., описав діалектні відтінки, регіональні особливості використання тощо. Б. Клосс запропонував власну концепцію етимології терміна «Росія». На його думку, онім безсумнівно грецького походження. Головним його означенням була назва Руської митрополії, заснованої наприкінці X ст. Тривалий час слово «Росія» саме так звучало лише грецькою, і лише 1387 р. у титулі митрополита Кипріяна було написано кирилицею, а відтак поширювалося московськими церковними книжниками. Утвердження терміна «Росія» як назви Московської держави відбувалося після падіння Візантійської імперії. У XV–XVII ст. паралельно використовувалися слова «Русія», «Россія», «Російська держава», «Російське царство» і лише від 1654 р. активно поширився термін «Россія», а від 1721 р. він стає офіційним у державному діловодстві¹⁷.

¹¹ Тихомиров М. Н. О происхождении названия «Россия». *Вопросы истории*. 1953. № 11. С. 93–96.

¹² Советская историческая энциклопедия. Москва, 1969. Т. 12: Репарации–Славяне / глав. ред. Е. М. Жуков. С. 210.

¹³ Большая советская энциклопедия. Москва, 1975. Т. 22: Ремень–Сафи / гл. ред. А. М. Прохоров. С. 309.

¹⁴ Агеева Р. Страны и народы: происхождение названий / отв. ред. Э. М. Мурзаев; АН СССР. Москва: Наука, 1990. С. 138–153.

¹⁵ Назаренко А. Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков. Москва: Языки русской культуры, 2001. С. 11–50.

¹⁶ Клосс Б. М. О происхождении названия «Россия». Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2012. 152 с. (Studia historica. Series minor).

¹⁷ Там само. С. 16–18.

Дещо інакша ситуація сформувалася в українській історіографії проблеми. Урадянський період її вивчав лише Микола Котляр¹⁸. Зараз відсутні спеціальні наукові дослідження, однак у низці публікацій термін «Росія», його історію, хоча б стисло, але аналізують. Так, у навчальному посібнику «Історія Росії» (автор-упорядник В. Мордвінцев) стверджено, що вперше назву «Русь» щодо Московської держави почали використовувати в титулатурі Симеона Гордого, а термін «Росія» став різновидом терміна «Русь» і утворився «згідно з правилами грецької граматики». Там само зазначено, що термін «Росія» вживався від XV ст. в офіційних документах і літературних творах українських та російських авторів¹⁹.

Стисло висвітлено етимологію оніма «Росія» у навчальному посібнику Миколи Вітенка. Зокрема, вказано, що виникнення й поширення терміна «Росія» пов'язане з формуванням російського народу, початком утворення і зміцнення російської державності. На відміну від низки інших європейських народів, наприклад поляків чи французів, що вели витоки власної назви від центрального державоформуєчого етносу.

У московських пам'ятках назва «Росія» у значенні назви країни епізодично простежується з кінця XV ст., але до кінця XVII ст. вона частіше йменувалася «Руссю», «Руською землею» чи «Московською державою». Зі середини XVI ст. «Росією», «Російським царством» називали всю сукупність земель, які увійшли до складу централізованої держави²⁰.

В «Енциклопедії історії України» К. Галушко зазначав, що назва «Росія» походить від грец. Ρωσία 'Русь': «...саме еллінізоване слово "Росія" (Русь) набуло вжитку щодо саме рос. земель лише в 2-й пол. 17 ст. В українській історіографії щодо періоду до 1721 (проголошення Рос. імперії Петром I) російську державу традиційно називають "Московською". Тобто утвердження цього терміну на його думку є наслідком Переяславської ради 1654 р. Трохи далі автор дещо суперечить собі, оскільки вказує, що в часи Івана IV Грозного у Західній Європі використовувалися два терміни "Moscovia" та "Russia". При цьому другий переважав саме у Західній Європі, а перший – у Центральній»²¹. Схожі трактування терміну «Росія» вживали автори видання «Україна і Росія в історичній ретроспективі» Петро Толочко та Владислав Верстюк²². Їх також використовував у своїх дослідженнях Олександр Моця²³.

¹⁸ Котляр М. Ф. «Руська земля» в літописах XI–XIII ст. *Український історичний журнал*. 1976. № 11. С. 96–102.

¹⁹ Історія Росії (з найдавніших часів до кінця XVIII століття): навч. посіб. / авт.-уклад. В. Мордвінцев. Київ: Знання, 2013. С. 26–27.

²⁰ Вітенко М. Історія Росії. Від найдавніших часів до наших днів: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2013. С. 8–10.

²¹ Галушко К. Росія. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2012. Т. 9: Прил–С. С. 309–310.

²² Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії. Київ: Наукова думка, 2004. 504 с.

²³ Моця О. П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи. Київ: Наукова думка, 2009. 326 с.; Моця А. Южная «Русская земля». Киев; Сумы: Изд-во «МакДен», 2008. 244 с.

Окремо варто проаналізувати працю українського філолога Євгена Наконечного «Украдене ім'я: Чому русини стали українцями» (1995, 1998, 2001, 2004). Її публікація свого часу викликала великий суспільний резонанс в українському суспільстві. Книга тричі перевидавалася. Є. Наконечний намагався проаналізувати історіографію проблеми походження термінів «Русь», «Росія», «Малоросія»²⁴. Автор звернув увагу на те, що у вузькому розумінні «Руською землею» IX–XII ст. називали території Середнього Подніпров'я із містами Київ, Чернігів та Переяслав, а в широкому – усі землі під владою династії Рюриковичів. На його думку, ототожнювати Русь із Росією – безпідставно, оскільки впродовж IX–XV ст. населення Волго-Окського межиріччя – місця формування російського народу – у джерелах ніколи не називали власне «російським»²⁵. Грунтуючись на пам'ятках XVII–XVIII ст., Є. Наконечний зауважував, що у зазначений період термін «Росія» доволі часто використовували для означення власне українських земель як спотворене грецькими книжниками («фанаріютами») слово «Русь». Після 1654 р. їх називатимуть «Малоросією», а територію Московської держави – «Великоросією»²⁶. Є. Наконечний детально пояснив етимологію слів «Русь», «русин», «руський», «Україна», «українці» тощо. Звичайно, не з усіма його поглядами можна погодитися, але на сьогодні праця «Украдене ім'я: Чому русини стали українцями» заслуговує уваги науковців і пересічних читачів, оскільки аргументи Є. Наконечного є досить ґрунтовними.

Припускаємо, що терміни «Росія», «росіяни» мають доволі пізні походження і є похідними від «Русь» та «русини». Хоча єдиної думки з цього приводу у науковій літературі немає. Сьогодні доволі складно простежити їхню етимологію. Але є декілька дуже показових моментів. Так, функціонує понад 15 гіпотез пояснення етноніма «Русь», і жодна із них не стосується територій між річками Волга та Ока. Дослідники вважають, що назва «Русь» іноземного походження, хоча основна полеміка ведеться з приводу північного чи південного походження цього слова. Термін «Русь» як позначення населення земель, що увійшли до складу Київської Русі, з'явився досить пізно. Доказом цього є те, що в найближчих сусідів – балтів – ця узагальнена назва східних слов'ян не використовувалася.

Згідно з «північною» гіпотезою (найбільш обґрунтованою), термін «Русь» походить від фінського слова «guots» 'гребці', 'мореплавці', 'хорообрі чоловіки', що відповідає уявленням про основне заняття варягів, вікінгів (фінська назва Швеції – Ruotsi, а шведів – ruotsalaiset). Так фінське населення Південного Приладоджжя називало норманських переселенців на цій території. Отже, назва могла поширитися на східних слов'ян, якими почали керувати князі з варязької династії.

Що стосується «південної» гіпотези походження назви «Русь», то припускають, що Київська держава, яка виникла у IX ст. на основі племінних об'єднань у південноруських степах VI–IX ст., від початку отримала назву «Руська земля», котра була не племінною, а територіальною, географічною. Пізніше назва «Русь» поширилась на все населення Київської держави, а варяги також прийняли її, у результаті чого

²⁴ Наконечний Є. П. *Украдене ім'я: Чому русини стали українцями*. 3-тє вид., доп. і випр. / передм. Я. Дашкевича. Львів, 2001. С. 17–23.

²⁵ Там само. С. 26–33.

²⁶ Там само. С. 77–80.

візантійці почали змішувати Русь-слов'ян і Русь-норманів. Дослідники висували різні версії: 1) припускали існування окремого племені русів, до складу якого входили не лише слов'яни, а й сармато-алани; 2) зближували форми рос- і рус-, порівнюючи етнонім «Русь» з назвою річки Рось у Середньому Подніпров'ї; 3) розглядали етнонім «Русь» у контексті назв низки автохтонних племен, яких згадували античні автори: роксолани, ревканали, аланорси, алани, аорси, росомони, рутени, роси, руси та інші; серед цього виділяється або назва іранського племені алани, або іраномовний елемент типу *rauxšna* ('світло', 'світлий'); 4) пояснювали етнонім близькою до іранської індоарійською формою з тим же значенням – *ruksa*.

Різною у назві країни – «Русь» і «Росія» – має своє історичне пояснення. Форма з коренем рос- була невідома на території колишньої Київської Русі аж до XV ст. Науковці знаходять її у візантійських документах уже з кінця VI ст. (форми *hros*, *hrus* у хроніці Псевдо-Захарії). Перше надійніше свідчення – повідомлення німецьких «Бертинських анналів» 838 р. про прибуття з Візантії людей народу «Rhos» до двору імператора Людовіка в Інгельсгейм. Арабські джерела від IX до XI ст. і пізніше називають країну «Rūsiya», а її народ – «Rūs», всюди з довгим *ū*.

Слово «Росія» («Ρωσία») вперше з'являється в середині X ст. у творі Костянтина Багрянородного; воно виникло за зразком грецьких і латинських назв інших країн з суфіксом *-ía*. У середньовічних західних джерелах від XI ст. використовували назви «Russia», «Ruscía», «Ruzzia», дещо рідше – «Ruthenia», але іноді їх автори під візантійським впливом використовували й термін «Rossia». Але всі пам'ятки Київської Русі та руських князівств періоду політичної роздробленості XI–XIV ст., за поодинокими винятками, використовують назви «Русь», «русин», «Руська земля».

Візантійські форми Рос / Росія залишалися чужими для руського письма. Однак із середини XV ст. захоплення класицизмом призвело до того, що витоки назви почали пов'язувати з роксоланами, росанами античних авторів. У московському документообігу, світській літературі XV–XVI ст. фіксують нові форми «Росія», «Росея», а в першій половині XVII ст. у Московській Русі утвердилися візантійські терміни «Російське царство», «Велика Росія». Все це відбувалося в умовах утвердження у Московській державі ідеології «Москва – III Рим», а також поширення месіанських ідей богообраності московських правителів, їхнього тісного зв'язку із II Римом – Константинополем за посередництва Києва. «Сказання про князів Володимирських» об'єктивно відповідало на тогочасні запити московської правлячої верхівки. Саме в тих умовах вперше здійснено спробу перенесення назви «Русь», «Руська земля» на територію Волго-Окського межиріччя, «Залісся». Здійснили це, очевидно, за допомогою почту Софії Палеолог, а також пізніших втікачів-греків з-під влади турків-османів. Висловлення претензій на «русську спадщину» одразу спричинило низку московсько-литовських війн, адже правителі Великого князівства Литовського у своїх титулах вживали ще й суттєве доповнення – «Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтського». Тобто використання термінів «Московська Русь», «Росія» висловлювалися територіальні претензії до сусідньої держави.

За часів Івана IV Грозного та його нащадків термін «Росія» утверджується у титулі царів («на всех Российских государствах») та літературі. Назва державного утворення звучала як «Российское государство». Це пов'язано одразу із такими чинниками,

як запровадження нового царського титулу, а також із висвяченням 1589 р. московського патріарха Іова (титул – «патріарх Московський і вся Росія»). Пізніше поняття «російський» стало означати належність до певної держави, а термін «руссіє» вже на початку XVI ст. став назвою етносу. Однак такі терміни використовувала переважно освічена верхівка країни.

Після приєднання Гетьманщини до Московської держави оними «Росія» та «Російська земля» і царський титул «всія Росія» утвердилися остаточно. Цьому сприяла діяльність не лише московських правителів, а й українських гетьманів, які, звертаючись до Москви по допомогу, апелювали до спільного історичного минулого – княжих часів і діяльності плеяди випускників Києво-Могилянської академії, що вплинули на розбудову російської держави у другій половині XVII – на початку XVIII ст. Завдяки Дмитру Тупталу, Феофану Прокоповичу, Стефану Яворському та ін. у Московській державі було суттєво модернізовано систему освіти, поширено вивчення грецької мови, зрештою, 1721 р. офіційно впроваджено нову назву країни – Російська імперія.

Зауважу, що поряд з назвою «Росія» тривалий час продовжували використовувати й інші назви, наприклад, Московська держава, зокрема в офіційних документах XVI ст. Переважно саме під такою назвою знали Росію в західноєвропейських країнах. Звідси виникла похідна назва «московити», хоча росіяни себе так ніколи не називали. Однак іноді під терміном «Московська держава» розуміли лише частину Росії поряд із «Новгородською державою», «Царством Казанським» та ін. «Російське царство» Івана IV об'єднувало руські князівства й землі, а також татарські ханства.

У високому літературному стилі XVIII ст. слова «Росія», «росс» домінували, і, лише починаючи з творів Миколи Карамзіна, відродилася форма руской. На початку XIX ст. росс, російський вживалися як архаїзми. Сьогодні вони не використовуються, але подвійні форми Русь / руський і Росія / російський зберігаються. Нормою стало також широке використання територіального позначення *росіяни* 'жителі Російської Федерації (Росії)'; тут йдеться не лише про етнічних росіян, а й про інші народи, що населяють країну.

Зауважу низку важливих моментів: 1) термін «Росія» справді походить від слова «Русь» і є грецьким його відповідником; 2) термін «Русь» до XV ст. не використовувався для означення території між річками Волга та Ока, а також місцевого населення, його в цьому значенні почали використовувати лише наприкінці XV ст.; 3) термін «Росія» використовували не лише як назву Московської держави, а й українських та білоруських земель, що входили після розпаду Київської Русі до складу Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, Галицько-Волинської держави, згодом Польського королівства, Великого князівства Литовського, а пізніше Речі Посполитої; 4) термін «Росія» запозичили московські правителі наприкінці XV ст. для додаткового обґрунтування претензій на «руську спадщину» і підкреслення своєї особливої спадкоємності і богообраності; 5) термін «Росія» населення українських земель (принаймні його освічена верхівка) визнавало рівнозначним термінам «Московська держава», «Московія» упродовж XVI–XVIII ст.; 6) термін «Росія» із середини XVII ст. замінено для Гетьманщини на термін «Малоросія», який від XIX ст. мав виключно негативну конотацію; 7) упродовж XVIII–XIX ст. термін «Росія» зазнавав

змін і модернізацій, поступово утверджуючись у суспільній свідомості російського і європейського суспільства як єдино правильна назва цієї держави.

Упродовж XVIII–XXI ст. назва «Росія» зазнала значних репутаційних втрат. У XVIII ст. її прив'язували до давньої і величної історії Київської Русі. Проте постійні загарбницькі, імперські війни, терор і репресії московських правителів, нахабне втручання у внутрішні справи європейських та інших країн світу створили виняткове негативне реноме оніму «Росія». У зв'язку із цим вважаємо неправильним перейменування нашої держави «Україна» на «Русь», «Руська земля» чи «Україна-Русь», про що останнім часом ведуть суспільні дискусії. Збереження давнього імені «Україна» як самоназви нашої країни з багатовіковою традицією цього терміна і з виразною позитивною конотацією в сучасному світі, примноження для нього нових політичних, економічних, культурних, військових здобутків – актуальне завдання нашого українського сьогодення.

Микола Вітенко

НАЗВИ РУСИН, РУСЬКИЙ У ДІАЛЕКТНИХ СЛОВНИКАХ І ПОЗА НИМИ¹

Куди веде *Руська путь*, або про фразеологізм *іти на русь*

«Мало що не на кожній дещо докладній мапі Карпат² стрічаємо на галицько-чеській границі в турчанському повіті між горами Пікуєм (1405) а Галичем (1335) напись “Руська путь”, з осначенням висоти 1311 м³. Це дуже лагідний провал і вигідний до переходу з одної на другу сторону Карпат. До сьогодні ще Бойки його так називають. Провалом цим, а далі долинами рік Стрия і Дністра можна перейти Карпати давнім шляхом, якого слідів треба шукати ще в енеоліті», – писав 1933 р. Володимир Кобільник⁴.

Ареал поширення топоніма *Руська путь* у бойківських говірках є незначним, хоча й назва (у сучасній літературі, очевидно, щоб «українізувати», вживають також і *Руський шлях*) продовжує бути офіційною на географічних картах і позначає «головний перевал першого порядку [тепер тільки пішохідний – Н. Х.] на Верховинському вододільному хребті у південно-східному напрямку»⁵, що з'єднує с. Либохори у Львівській обл. та с. Буковець у Закарпатській обл. Зазначу, що в географічній літературі є ще один перевал на тому ж таки Верховинському вододільному хребті, який, окрім назви *Верещький*, має ще й інші назви – *Ворітський*, *Руські Ворота*.

У липні 1999 р. науково-культурологічне товариство «Бойківщина» організувало і здійснило експедицію «Руська путь», учасниками якої стали науковці з різних царин гуманітарної науки. Її учасник Петро Зборовський описував результати експедиції так:

«З перевалу “Руська путь” добре видно села як Закарпаття, так і Львівщини Тут ми зустріли людей з обох боків хребта, які збирали на полонині афини (чорницю). Усі вони були добре обізнані із цим давнім торговим шляхом. Люди із Закарпаття казали, що цей шлях проходять тільки на Закарпаття, а люди з Львівщини твердили, що він проходить через Закарпаття на Львівщину і далі. У селі Лихобори – а це перше село під Карпатським хребтом з боку Львівщини на шляху “Руська путь” – про нього знають багато. Наприклад, ми почули таке, що частина цієї путі, при впаданні Либохорки у Стрий, має назву “Даничат потік”. Так називають люди річку Либохорку в районі села Верхнього Висоцького. Саме тут, біля цього потоку, зупинялись на відпочинок князь Данило з сином Левом, коли йшли до свата і тестя, угорського короля, адже попереду – високий і тривалий підйом, і треба дати відпочинок і коням, і людям. У с. Карпатське (Гнидла), Верхнє Висоцьке, про цю путь знають, і де хто може сказати, де вона проходила. Але чим далі відходили ми від перевалу, тим

¹ За матеріалами: Назви русин, руський у діалектних словниках і поза ними Хобзей Наталя. Наукові студії: діалектологія, етнолінгвістика, лексикографія / упоряд. О. Сімович. Львів, 2019. С. 140–148.

² В. Кобільник наводить назву за картою: «*Mapa Galicyi – Herrich – Barański 1:600,000 wyd. V. Nakł. księg. pols. Kartographisches Institut. Wien, 41–49 Turka*».

³ Сучасні джерела подають висоту 1217 м.

⁴ Кобільник В. «Руська путь». *Літопис Бойківщини*. 1933. Чис. 2. С. 39.

⁵ Гілецький Й. Перевали Українських Карпат. URL: <http://geoinfo.if.ua/perevaly-ukrajinskyh-karpat/>

скупішими були відомості про цей шлях. У селі Комарники нам показали урочище Бартожки, де були знайдені бронзові мечі доби неоліту, і показали давній шлях до села Ропавське. У селі Нижньому Висоцькому про нього мало хто пам'ятає. У селі Штуківець про Руську путь щось чули, проте нічого сказати не могли. Від села Ропавського і далі, попри місто Турка, села Явора, Ісаї, Ясінка, Ластівка – про цю путь ніхто нічого не знав»⁶.

Перевал Руська путь, як зазначив В. Кобільник, – давній український торговельний шлях: «Незбитим є фактом, що торговельні дороги вели до таких місць, в яких були найбільше потрібні речі й з яких можна було ці речі привозити – а інші вивозити. Таким конечним продуктом була сіль. І саме на Бойківщині, по обох сторонах дороги з Закарпаття через “Руську путь”, маємо сільні околиці, як Стара-сіль 10 км на захід від Спаса, на шляху до долини Сяну і Ясениця Сільна, що лежить на схід від Спаса, 6 км від Дрогобича. А тому що на Закарпатті сіль була конче потрібна, не диво, що Траки по нашу сіль на Бойківщині заходили й вимінювали на свої бронзові вироби»⁷.

Власне із цим соляним шляхом – *Руською путтю* – пов'язаний фразеологізм, мотивація якого могли б видаватися сьогодні затемненою. Його наводить у словнику бойківських говірок Михайло Онишкевич: *йти на Русь* (за Кмітом та Охримовичем) ‘йти з гір в долину’⁸. Хоча М. Онишкевич наводить його тільки за давнішими, а не за власними записами, його фіксуємо й у сучасних свідченнях: «Слово “Русь” означає “низ”. Вираз “йти на Русь” означає “йти вниз, у долину”. Отже, коли приходили люди з-за гір і питали у місцевих мешканців, як пройти до тієї чи тієї місцевості, то завжди чули у відповідь: “На Русь”, тобто вниз. Коли я був маленьким, так говорила моя бабця, вона стверджувала, що Самбір, Дрогобич, Стрий – то вже Росія, я сміявся, що баба не знає географії» (Борис Яворський, 2010, м. Турка)⁹.

А отже, вислів *йти на Русь*, засвідчений у словниках Юрія Кміта, Степана Охримовича, а згодом і Михайла Онишкевича, має значення ‘йти шляхом, який веде із Закарпаття в Галичину’; ‘йти з перевалу вниз’.

Слова русин, руснак, руський та інші у реєстрі діалектних словників

Зазвичай діалектні лексикони не подають топонімів, тому окремих реєстрових статей *Русь* переважно не мають. Хоча й у словнику М. Онишкевича слово винесено у реєстр, однак без тлумачення:

Русь: *йти на Русь* /Км[іт], Охр[имович]/ ‘йти з гір в долину’¹⁰.

Взірцем для формулювання значень в українських діалектних словниках є «Словник української мови» (СУМ), а тому насамперед наведу тут приклади реєстрових статей із цього словника літературної мови. У ньому засвідчено дві вокабули – *русини* та *русинський*.

⁶ Зборовський П. Руська путь – шлях християнства в Галичину. URL: <http://turka.at.ua/publ/7-1-0-11.VmWgk14jTls>

⁷ Кобільник В. «Руська путь». С. 41.

⁸ Онишкевич М. Словник бойківських говірок. Київ, 1984. Ч. 2. С. 197.

⁹ Див.: URL: <http://turka.at.ua/publ/7-1-0-11.VmWgk14jTls>

¹⁰ Онишкевич М. Словник бойківських говірок. С. 197.

руси́ні, ів, мн. (одн. *русин*, -а, чол.; *русинка*, -и, жін.). Стара назва українського населення Буковини, Галичини та Закарпатської України. *Закарпаття протягом тисячоліття було відірване від українського народу, проте в упертій боротьбі проти асиміляторства закарпатські русини зберегли свою мову і культуру* (Матеріали з історії української журналістики, 1959, 151)¹¹.

ру́синський, а, е. Прикм. до *русини*. *Чернишевський говорив, що український (русинський) пан не друг, а нітрохи не менший ворог українському селянству, ніж пан польський* (Історія УРСР, I, 1953, 534)¹².

Автори СУМ (через тогочасні політичні чинники) не могли навести ілюстрацій із дорадянських джерел, а подали ті, які дозволяла цензура, – опубліковані вже у 50-х роках ХХ ст. Значення слова сформульовано як ‘стара назва українського населення...’, щоправда, ремарки *історичне* чи *архаїчне* не подано.

У реєстрі першого за радянських часів опублікованого (і довший час єдиного) діалектного словника взято до уваги лексикографічний досвід СУМ. Словник репрезентував один із говорів південно-західного наріччя – бойківський. Саме той говір, у якому й до сьогодні збережено фразеологізм *ити на Русь*. Окрім реєстрової статті *Русь*, «Словник бойківських говірок» М. Онишкевича подає ще й слово *русна́к*. У тлумачній частині словникової статті наведено тільки літературний відповідник ‘русин’ без жодної додаткової інформації¹³. На аналогічне значення, щоправда, не іменника, а прикметника *руский* натрапляємо у словничку до праці «Говір батюків» Івана Верхратського – ‘ruthensch’ є відповідником ‘русинський, український’:

ру́ский Мал.М. Мокр.Кл... ruthensch¹⁴.

Через те, що значення слів *русин*, *русини*, *руснак* тощо в сучасному політичному дискурсі намагаються далі змінити, відокремивши та «загубивши» компонент «український», а також «локалізуючи» ареал поширення слів із коренем *-рус-* тільки по один бік від перевалу *Руська путь*, у словниках, які подають опис говірок південно-західного наріччя, у низці статей значення сформульовано дещо ширше, аніж просто літературний відповідник за СУМОм. У значеннях може бути вказано на:

- українське походження чи зв’язок із чимось українським;
- належність до конкретної української етнічної групи (або вказано на конкретну територію проживання) чи зв’язок із конкретною етнічною групою.

Іноді ці компоненти значення можуть бути поєднані:

ру́син ‘українець; представник цієї нації’: *Мамо, а як ти казали в нас на українців? – Русини, руснак’*¹⁵;

русин ‘українець’: *Коли Ясько казав-говорив: «А той ката бас каже, що відбили Львів від русинської юанди», – то мене в тім місці шляк трафив. Мій старий був русин. Я добре пам’ятаю, як він до мене говорив: «Ти, дурню, тримайсі свого і ходи до своєї церкви, своїм богам молися, а не тикай у хвіст чуже пір’я».*

¹¹ Словник української мови: у 11 т. / ред. І. Білодід; АН Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Київ, 1970–1980. Т. 8. С. 911.

¹² Там само.

¹³ Онишкевич М. Словник бойківських говірок. С. 197.

¹⁴ Верхратський І. Говір батюків. Львів, 1912. С. 291.

¹⁵ Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь, 2013. С. 418.

Старий лазив на бесіду аж на Руську вулицю, хоч ми тоді мешкали на Вульці (Тарнавський З.); Учнів русинів було небагато – кількадесят, які гуртувалися біля катехита о. Василя Лопатинського, що був сотрудником при Успенській церкві (Нагірний); Тато воліє грати на скрипці в саду під грушею, аж на дерев'яному паркані зіпреться Ясько Крися. Він уже виріс на незугарно прищуватого парубійка. Він так і називається – Ясько Крися, але, каже, що він не поляк, що він такий, як і ми, русин (Керч)¹⁶;

русин 'так називало себе місцеве населення': Ми русини, а не мадяре¹⁷;

русін 'українець'¹⁸;

русіны (рус"ін, рус"інка) 'назва національності лемків поляками'¹⁹;

руський 'український': Українська гімназія була дійсно українською, як тоді назівано «русською». Директор і професори були виключно українці (русини), а між ними було тільки трьох кацапів, а саме о. Іоан Гушалевиц, Михайло Полянський і Омелян Савицький, але треба пам'ятати, що тоді канапи не були ще такі заїлі, як це було пізніше. Полянський і Савицький навіть були основоположниками товариства «Просвіта». Польського професора не було ні одного, а польський язык був необов'язковий – навіть не зглядно обов'язковий, – і вчили його професори-українці. Коли я був у п'ятій гімназійній класі, тоді приділено до гімназії першого польського професора Юрія Конарського до польської мови і літератури, і такий був стан, мабуть, до розвалу Австро-Угорщини (Шухевич)²⁰;

рускі 'русинський, український': Руск'і ожениў с'а с пол'ком. Маме руского кс"енза. Дано зме гадали по-руску (запис 1996 р.)²¹;

руський 'русинський, український' (загальне): Колис за Румунії ни позволели говорити по-рускі, а типиркі можна по усякому (Бабин Заст.)²²;

руський 1. 'український, закарпатський': Руськым языком ти кажу, аж болить ня. Наш язык – руськый²³;

рускій 'гуцульський (все інше панське, польське)'²⁴;

рускі люде (Шухевич 1909 I: 26)²⁵;

руснак 'те саме, що русин'²⁶;

¹⁶ Лексикон львівський: поважно і на жарт / відп. ред. Н. Хобзей. Львів, 2009. С. 684.

¹⁷ Лизанець П. Українські південнозакарпатські говірки Затисся Виноградівського району Закарпатської області. Ужгород, 2008.

¹⁸ Бойківський словник. Енциклопедія Бойківщини: люди, мова / за ред. Р. Дяківа. Київ, 2014. С. 129.

¹⁹ Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. Львів, 2011. С. 287.

²⁰ Лексикон львівський. С. 684–685.

²¹ Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. С. 287.

²² Словник буковинських говірок / ред. Н. Гуйванюк. Чернівці, 2005. С. 471.

²³ Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород, 2008. С. 325.

²⁴ Словар гуцульскій, зібраний Михайлом Мосорою / Зберігається в архіві Івана Франка. Київ / Фотокопія. С. 126.

²⁵ Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. Львів, 1997. С. 167.

²⁶ Матіїв М. Словник говірок центральної Бойківщини. С. 418.

руска 'русин, українець': Самі гуцули називають себе крескени, руснаки, рускі люде (Шухевич 1909 I: 26)²⁷;

руснак 1. 'українець із Закарпаття': Руснакы і з мадярами, і з румунами усе жили в мир'ї²⁸;

руснак 'Гуцул'²⁹;

руснак: Гуцуль за Пол'ши називали себи руснаками (Гринява Верх)³⁰; Колис жи'д і мад'ар первенство мали, а йак руска дитина в шкули зайшла, то як медведем зайшла, то так медведем і вийшла. Руснак мад'ари казали, то лиш печений добрий (Кваси, 1983)³¹;

русначка 'русинка, українка'³²; пор.: Пол'ак'ї казали нам русначкі (Гринява Верх)³³;

руснакы (руснак, русначка) 'прадавня місцева назва лемків'. Ще русіны³⁴;

руснацький 1. 'український, закарпатський': Руснацький сохоташ (хлопець)³⁵.

Водночас у лексикографічних працях зафіксовано значення, у яких засвідчено не тільки етнічну належність, а й соціальне розшарування населення (адже пани залежно від території проживання русинів-українців – це переважно поляки чи угорці):

руснак 2. перен. 'простолюдин': Йулина не хотіла ти за руснака, она хотіла пана³⁶;

руснацький 2. 'із простолюдинів': Ота дівка не хоче руснацького хлопця, а й панського³⁷.

Ця ж мотивація є і в основі значення слова *русначка* – 'кормова бруква, осіння редька' (Зелена Надв.)³⁸, адже це один із продуктів харчування простого люду³⁹.

Варто згадати, що сучасні словники подають також значення 'російський' та 'радянський'⁴⁰.

Фразеологізми та паремії зі словами *русин, руснак, руський* у діалектних словниках

Чи не найпопулярнішим фразеологізмом, який фіксуємо в давніх і сучасних діалектних словниках, є *руський місяць*.

²⁷ Гуцульські говірки. С. 167.

²⁸ Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця... С. 325.

²⁹ Словар гуцульській... С. 126.

³⁰ Картотека Словника гуцульських говірок / Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.

³¹ Там само.

³² Гуцульські говірки... С. 167.

³³ Картотека Словника гуцульських говірок.

³⁴ Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. С. 287.

³⁵ Сабадош І. Словник закарпатської говірки села Сокирниця... С. 325.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Картотека Словника гуцульських говірок.

³⁹ У Картотеці Івана Калиновича натрапляємо на ще один запис, який пов'язує повсякденну їжу простого люду зі словом **руський**: *Руське село* – чісок називає ся «руське сáло». Картотека І. Калиновича / Зберігається у Відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

⁴⁰ Гуцульські говірки... С. 167.

Як львівський вислів у «Галицько-руських народних приповідках» подав його Іван Франко, коментуючи: «Руський місяць уважаєся чимось довшим від звичайного»⁴¹. У «Лексиконі львівському» наведено також цитату-ілюстрацію із твору Василя Гірного, який хоч тривалий час і працював у Львові, однак був вихідцем із Надсяння: «Буде вже тому з руський місяць, іду я раз вулицею і бачу: хідником, виминаючи людей і трамваї, біжить собі якась весела індивідуальність. Біжить собі, підсвистує, веселим оком розглядається по світі. Приглядаюся – мій приятель (Гірний)»⁴².

Однак, як свідчать діалектологічні джерела, цей вираз притаманний не тільки міському мовленню. Зокрема в лемківській говірці с. Тилич його зафіксувала і Євгенія Турчин:

руск'ї м'їс"ац 'дуже давно, довгий час': *Не вид'їу-їем т'а руск'ї м'їс"ац*⁴³, а в бойківській, хоча й без конкретного місця фіксації, подав його Роман Дяків у «Бойківському словнику»:

Руський місяць 'довгий, невизначений час'⁴⁴.

Звичайно ж, найбільше паремій та фразеологізмів навів І. Франко у «Галицько-руських народних приповідках», більшість із них у сучасному говірковому мовленні не функціують. Наведені приклади – це записи особисто І. Франка чи його колеґ-дописувачів, а також опубліковані чи рукописні добірки діалектної лексики та фразеології. У «Приповідках» є кілька гасел із коренем *-рус-*:

русин

Борше Русинови серце скрухне, як жидови (Нагуєвичі) ... як Полякови (Город.) – «Русин схлоннійший до співчуття з людським терпінем, ніж жид або Поляк»

Він такій Русин, як за грейцар пес (Угринів Дол.) – «Кепський русин»

Дай Боже Русинови той розум на перед, що в Ляха по заду (Гнідк.) – «Ляхи славні тим, що бувають мудрі по шкоді, а Русин бажає собі такого розуму перед шкодою»

По ярмарці Русин мудрий (Балиг.) – «Коли його там одурять, то, вертаючи, він обговорює все дуже розумно»

Русина Лях б'є тай сам гвалту кричить (Гнідк.) – «Се звичайна історична поява, що ті, що кривдять, найбільше кричать про кривду»

Русин найміцніший у груди, а жид у пийити (Нагуєвичі) – «Бо Русин і взимі носить груди під обшивкою розтворені, а жид і взимі виходить на вулицю в патинках з голими п'ятами»

Русин – пізній Іван (Львів) – «До всякого діла Русин забирається пізно»

Русин розумний, але потому (Нагуєвичі) – «Потому в значіню по шкоді, по доконанім факті»

Твердий Русин (Льк.). Твердий як Русин (Залісе). Упертий Русин (Львів) – «Мова про руську впертість і неподатливість»

У Русина все розум назад (Косс) – «Наперед у него все занадто малий»

⁴¹ Галицько-руські народні приповідки / Зібрав, упорядкував і пояснив Іван Франко. Т. 3. Львів, 2006. С. 74.

⁴² Лексикон львівський. С. 685.

⁴³ Турчин Є. Словник села Тилич на Лемківщині. С. 287.

⁴⁴ Бойківський словник. С. 129.

Ховав Русин пана і ніс велику коругов, а маленький колач дістав (Зазул) – «Кривдував собі, діставши замалу плату за якусь роботу»

Що русин, то паличка, що Лях, то пес (Гол.) «Припадкова схожість припадкових прикмет»

Що Русин, то свиня (Дрог) – «Приповідують Поляки»

Я Русин, ти Москаль, я ся всеру, ти таскай (Снятин) – «Передиралися селяни народовці з москвофілами. Приповідка мабуть занесена із російської України»

руснак

Руснак з'їсть головку маку, а два тижні постит (Мшан) – «Кепкують із руського посту, буцімто й мак уважається масною стравою»

Руснак неборак: хто не хоче, той го не кривдит (Клим) – «Жалується Русин на свою кривду»

русь

Руси твердий корінь (Львів) – «Стара приповідка про тривкість руського населення у засиджених місцях»

Сама Русь на відпусті була (Бубн) – «Говорили про відпуст у польським відпустовім місці Кохавині»

Тверда Русь все перебуде (Ільк) «Потішають себе Русини в біді»

руський

Коли знаєш руську мову, то знай же й політику (Кол) – «Під політикою розуміється тут спосіб чемного поводження з людьми»

Ней буде по руськи, але не по людськи (Яс.С.) – «Чому якраз протиставлено руське людському, годі сказати»

Руська ощадність: оден сірник на чотирьох, а кварта горівки на одного (Тисьм) – «Говорять арештанти, яким заборонено в казнях держати запалки і яким хочеться курити, а від часу до часу випити горілки. Діставши контрабандою запалки вони ховають їх якнайстаранніше, а щоб мати їх на довше, розколюють один сірник на дві або чотири частини і при помочи тріня ялової дошки твердим патичком, пр., держалном ложки, викликають на дошці таке тепло, що з неї починає куритися дим, і тоді в тім місці без потирання сірничка запалюють його хоч би із четвертою частиною головки. Натомість горілку, спроваджену контрабандою, стараються випити якнайшвидше і по найбільшій мірці»

Руське серце, польський дух, а німецький капелюх (Ком) – «Характеризують перекинчика, що вдає раз Русина, раз Поляка»

Руський хліб мелай, а булка в носі свище (Кол) – «Значіне не зовсім ясне; говорять, коли кому не смакує мелай і він забагає чогось ліпшого»

Руські кости обросли польським мнесом (Іванівці) – «Дражнять перекинчиків, або Русинів лат. обряду»

Скажи міні по руськи тай по людськи (Цен.) – «Руське ідентифікується тут із загальнолюдським»

Хто сі руського язика встидає, той благословенства од Бога ніколи не має – «Афоризм книжкового походження»⁴⁵.

⁴⁵ Галицько-руські народні приповідки. С. 72–74.

Антін Генсьорський, простежуючи значення «терміна Русь» у пам'ятках української мови від XII ст. аж до радянського часу, стверджував, що у XIX – початку XX ст. «українське населення Галичини захистило терміни “Русь”, “русин”, “руський” в їх національно територіальному значенні, хоча з початком XX ст. ці терміни починають поступатися місцем термінам “Україна”, “Українець”, “український”»⁴⁶.

Цей висновок історика підтверджують не тільки пам'ятки мови, а й діалектні записи, засвідчені в лексикографічних джерелах.

Наталія Хобзей

⁴⁶ Генсьорський А. І. Термін «Русь» та похідні в Древній Русі і в період формування східнослов'янських національностей і націй. *Дослідження і матеріали з української мови*. Київ, 1962. Т. 5. С. 30.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА В ПОЛІТИЦІ ТА СВІДОМОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ЕЛІТ УКРАЇНИ, МОСКОВІІ І РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ

Серед бурхливих подій європейської історії середини XVII ст. Переяславська рада 8(18) січня 1654 р. була рядовою подією, але згодом під перами політиків і пропагандистів її трансформували у знакову, яка істотно вплинула на хід суспільно-політичного, культурного і національного розвитку не тільки українського народу, а й усїєї Східної Європи. Водночас фігура гетьмана Івана Виговського, його політика і підготована ним Гадяцька угода 16 (29) вересня 1658 р. – одні зі світлих спалахів прогресивної думки української еліти – були чи не стерті до забуття¹. Цей історичний феномен досі містить більше загадок, ніж пояснень, а часом здається фантастичним нагромадженням випадковостей і фатального збігу обставин для одних та ідеальним закономірним поступом – для інших.

Джерельна база та історіографія проблеми. Основний масив джерельної бази (тексти угод, актові матеріали, діаріуші та мемуари, листування, козацькі літописи) опубліковано і давно уведено до наукового обігу. Однак залишаються величезні збірки документів, до яких тільки наближаються дослідники цієї проблеми. Передусім ті фонди РГАДА (Російського державного архива древних актів), до яких лише зрідка зверталися дослідники з історії України. Інформація фонду 123 «Зносини Росії з Кримом» містить детальні реляції про всі походи кримських військ в українські землі та їх наслідки, сутички з козаками, переговори з ними, чутки про події в Україні і сприйняття цих подій кримською елітою та різноманітними верствами кримського суспільства. У цьому фонді збереглися унікальні подробиці козацьких походів, зокрема здобуття запорожцями Кафи (Феодосії) у 1616 р.². З цього величезного зібрання майже нічого не опубліковано³. Трохи менше інформації, яка стосується українських справ, у фонді 89 «Зносини Росії з Туреччиною». Але здебільшого ця інформація також унікальна і майже не публікувалася⁴ та не використовувалася. А нині ці фонди взагалі недоступні українським дослідникам.

Українсько-російсько-канадська група дослідників, яку очолювали Ярослав Ісаєвич, Борис Флоря, Френк Сисин, і куди мені також пощастило потрапити, мала на меті публікацію всіх неопублікованих джерел з історії України, які зберігаються в російських архівах. Вдалося видати лише перший том, який охоплює 1613–1620 рр.

¹ Войтович Л. Іван Виговський в контексті козацької дипломатії XVII – початку XVIII століття. *Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди*. Львів, 2009. С. 33–66.

² Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф.123. Сношения России с Крымом. 1615 г. Д. 9. Л. 124–136; 1616 г. Д. 4. Л. 125–130, 134, 155–159.

³ Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI–XVII веках, хранящиеся в Московском Главном Архиве Министерства иностранных дел. Крымские шертные грамоты 1535–1692 гг. Симферополь, 1891. IX+206 с.; Лашков Ф. Статейный список Семена Безобразова 1595 г. *Известия Таврической ученой архивной комиссии*. Симферополь, 1892. № 15. С. 227–229.

⁴ Путешествия русских послов XVI–XVII вв. Статейные списки. Москва; Ленинград, 1954. 489 с.

і містить низку фрагментів документів з фондів 123 та 89 РГАДА⁵. Серед унікальних відомостей цих документів – матеріали про здобуття Кафи та гетьманів Василя Стрілковського (1616)⁶ і Сидора Єрмака (1617)⁷.

Вартує уваги також фонд 127 «Зносини Росії з ногайськими татарами». Але найбільшою збіркою невикористаних документів з історії України козацького періоду залишається фонд 210 «Разрядний приказ» – архів військового відомства Московської держави. Це найбільший з фондів РГАДА. Видано 12 томів його описів,⁸ а також опис «стовпців» приказу, які не ввійшли у ці томи і були об'єднані у т. зв. додатковий відділ⁹. Дуже незначна частина матеріалів з цього фонду, дотичних до козацької історії за 1613–1620 рр., опублікована в нашому збірнику та в публікаціях Олександра Станіславського¹⁰. Найбільше «українських» документів містяться у справах Белгородського, Севського, Московського, Приказного та Додаткового столів. Частково опубліковані тільки матеріали Московського стола¹¹. Використання матеріалів цього фонду українськими дослідниками тільки починається, а його багаті можливості продемонстрував у своїй монографії Віктор Заруба¹². Величезним резервом для досліджень з козацької історії залишаються архіви Османської імперії. З татарських та турецьких документів опубліковано неймовірно мало¹³.

⁵ Документи російських архівів з історії України / упоряд.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Львів, 1998. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. 442 с.

⁶ Там само. Док. 33.

⁷ Там само. Док. 50.

⁸ Описание документов и бумаг Московского Архива Министерства Юстиции. Кн. 9–20. Москва, 1894–1921 [Разрядный приказ. Белгородский стол. Столбцы. Кн. 11–14. Москва, 1899, 1901, 1903, 1905; Разрядный приказ. Севский стол. Столбцы. Кн. 19. Москва, 1914].

⁹ Разрядный приказ (начало 16 в. – 1711 г.). Опись столбцов Дополнительного отдела Архивного фонда № 210 / ред. А. А. Новосельцев. Москва, 1950. 144 с.

¹⁰ Мординова С. П., Станіславський А. Л. Книга сеунчей 1613–1619 гг *Источниковедение и вспомогательные исторические дисциплины. Теория и методика*. Москва, 1990. С. 158–162; Станіславський А. Л. Гражданская война в России XVII в. Казачество на переломе истории. Москва, 1990. 272 с.; Станіславський А. Л. Источники о русском походе П. К. Сагайдачного 1618–1619 гг. в московских архивах. *Реализм исторического мышления. Проблемы отечественной истории периода феодализма*. Москва, 1991. С. 11–23; Книга сеунчей 1613–1619 гг. Документы Разрядного приказа о походе А. Лисовского (осень – зима 1615 г.) / отв. ред. Б. Н. Флоря. *Памятники истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.* Т. 1. Москва; Варшава, 1995. 160 с.

¹¹ Акты Московского государства. Т. 1. Разрядный приказ. Московский стол. 1571–1634. Санкт-Петербург, 1890. XLIV+767 с.; Т. 2. Разрядный приказ. Московский стол. 1635–1659. Санкт-Петербург, 2011. 820 с.; Т. 3. Разрядный приказ. Московский стол. 1660–1664. Санкт-Петербург, 2021. 706 с.

¹² Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. Дніпропетровськ, 2003. 464 с.

¹³ Sękowski J. *Collectanea z dziejopisów tureckich*. Warszawa, 1824. Т. 1. 10+IX+244 s.; Т. 2. Warszawa, 1825. XVI+308 s.; Извлечения из турецкой рукописи общества, содержащей историю крымских ханов. *Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей*. Т. 1. Одесса, 1844. С. 387–390; Abrahamowicz Z. *Katalog dokumentów tureckich. Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672. Katalog rękopisów orientalnych ze zbiorów polskich* Warszawa, 1959. Т. 1. Cz. 1. 361 s.; Reychmann J. *Archiwa Tureckie i ich znaczenie dla nauki europejskiej*.

Немає потреби аналізувати праці українських та іноземних істориків з цих питань після виходу останніх блискучих книг – збірників «Переяславська рада 1654 року»¹⁴ та «Гадяцька унія 1658 року»¹⁵, досліджень Валерія Смолія та Валерія Степанкова¹⁶, Віктора Брехуненка¹⁷ та Тараса Чухліба¹⁸. Необхідно також окремо виділити авторів, як-от Михайло Брайчевський¹⁹, Олена Апанович²⁰ та Юрій Мицик²¹, які багато

Archeion. Warszawa, 1961. Т. 34. С. 123–136; Мицик Ю. Регенти з документів «татарського відділу» Архіву коронного в Варшаві (кінець XVI–XVII ст.). *Україна в Центральньо-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Київ, 2002. Вип. 2. С. 318–365.

¹⁴ Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження). Київ, 2003. ХХ+890 с.

¹⁵ Гадяцька унія 1658 року / редкол. П. Сохань, В. Брехуненко та ін. Київ, 2008. 342 с.

¹⁶ Смолій В. А., Степаненко В. С. *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*. 2-ге вид. Київ, 1995. 624 с.; Смолій В. А., Степаненко В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). *Україна крізь віки*. Київ, 1999. Т. 7. 447 с.; Смолій В. А., Степаненко В. С. Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657). *Нариси з історії дипломатії України*. Київ, 2001. С. 107–162; Смолій В. А., Степаненко В. С. Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин (1657 – XVIII ст.). *Нариси з історії дипломатії України*. С. 163–207; Степанков В.С. Ідея Української держави й Річ Посполита (1648–1660). *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість: матеріали Міжнародної наукової конференції*. Київ, 1993. Вип. 1. С. 72–89.

¹⁷ Брехуненко В. Невідомі джерела до історії української державності кінця 50-х – середини 70-х XVII ст. в польських архівосховищах та відділах рукописів наукових бібліотек. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ; Черкаси, 1993. Вип. 3. С. 99–103; Брехуненко В. Стосунки українського козацтва з Доном у XVI – середині XVII ст. Київ; Запоріжжя, 1998. 334 с.; Брехуненко В. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2000. 38 с.; Брехуненко В., Леп'явко С. Українське козацтво і Московія в XVI – першій половині XVII ст. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 701–746; Брехуненко В. Московська експансія і Переяславська рада 1654 року. Київ, 2005. 367 с.; Брехуненко В. Східна брама Європи. Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. Київ, 2014. 504 с.; Брехуненко В. Україна й українці. Ім'я як поле битви. Київ, 2020. 272 с.; Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. Київ, 2016. 248 с.

¹⁸ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ, 2003. 518 с.; Чухліб Т. Козаки і монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. 3-тє вид. Київ, 2010. 616 с.; Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. Київ, 2010. 446 с. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. Київ, 2011. 328 с.; Чухліб Т. Ідеальна держава в Україні? Козацький проект 1710 року. Київ, 2011. 194 с.; Чухліб Т. Відень 1683 Україна–Русь у битві за «золоте яблуко» Європи. Київ, 2013. 559 с.; Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700 років. Київ, 2017. 272 с.

¹⁹ Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Триптих / коментар І. Гирич. *Переяславська рада 1654 року (Історіографія та дослідження)*. Київ, 2003. С. 294–430.

²⁰ Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969. 224 с.

²¹ Мицик Ю. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1992. Вип. 1. Т. 4. С. 72–93; Мицик Ю. Дипломатичне листування Османської імперії як джерело до історії Визвольної війни українського народу середини XVII ст. *Міжнародні відносини та державні структури в Центральній, Східній та Юго-Східній Європі в IV–XVIII вв.* Запорожжє, 1993.

зробили, щоби повернути дослідження з козацької історії з манівців на шлях історичної науки. Останніми роками з'явилася ще низка праць, гідних уваги²².

ТРАДИЦІЇ ТА ОСОБЛИВОСТІ КОЗАЦЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Витоки і джерела козацтва. Ідеологія, прагнення та політична програма. Європейський фронтир²³, «сторона кордону як явища, що легко могло перетворитися у справжній військовий фронт»²⁴, тобто мілітарна зона, яка відділяла *європейську християнську цивілізацію* від кочових суспільств, пролягала причорноморськими степами від кінця IX ст., коли християнство нарешті утвердилося на Русі. Поява могутньої Монгольської імперії і її Західного відламу – Золотої Орди відсунуло *європейський фронтир* до меж *королівства Русі* (Галицько-Волинської держави), чие військо у XIV ст. сусіди вважали нездоланим захистом від ординців²⁵. Розпад Золотої Орди і перехід причорноморських степів до Великого князівства Литовського, знову пересунули *європейський фронтир* далі на південь. Поява окремого Кримського ханства, яке підштовхувало одне проти другого Велике князівство Московське та Велике князівство Литовське, які перебували у постійній конфронтації, покликало проблему оборони південних кордонів²⁶.

С. 42–47; Мицик Ю. Юрій Хмельницький. *Володарі гетьманської булави: історичні портрети*. Київ, 1994. С. 237–252; Мицик Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького. *Доба Богдана Хмельницького*. Київ, 1995. С. 25–39; Мицик Ю. З українського документарія другої половини XVII століття. *Записки НТШ*. Львів, 1997. Т. 223. С. 360–397; Мицик Ю. Нововиявлені документи з історії Національно-визвольної війни середини XVII ст. *Український історичний журнал*. 1998. № 6. С. 114–118; Мицик Ю. З документації гетьмана Петра Дорошенка. *На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа*: наук. зб. Київ, 1999. С. 70–102; Мицик Ю. З документів українських гетьманів та полковників доби Руїни (за матеріалами польських архівосховищ). *Сіверянський літопис*. 1999. № 3. С. 20–21; Мицик Ю. Сучасна історіографія Національно-визвольної війни середини XVII ст. *Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку*. Київ, 2000. Вип. 7. С. 263–268.

²² Крикун М. Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Київ, 2006. 472 с.; Історія українського козацтва. Нариси: у 2-х т. / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2006. Т. 1. 800 с.; Київ, 2007. Т. 2. 724 с.; Terra cos-sasogum: студії з давньої і нової історії України. Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. Київ, 2007. 566 с.; Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. Київ, 2010. 1096 с.; Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, універсали / упоряд.: В. Брехуненко, О. Заяць, Ю. Мицик, С. Потапенко, В. Щербак. Київ, 2016. 608 с.

²³ Чорновол І. Теорія компаративних фронтирів. *Регіональна історія України*. Київ, 2009. Вип. 3. С. 41–66; Чорновол І. Відповідники поняття frontier у інших мовах. *Historia – Mentalność – Tożsamość. Rosja i Europa Zachodnia w polskiej i ukraińskiej historiografii XIX i XX wieku*. Gdańsk: Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2013. S. 125–140; Чорновол І. Компаративні фронтيري. Світовий і вітчизняний вимір. Київ: Критика, 2015. 376 с.

²⁴ Дашкевич Я. Україна на Великому кордоні. *Давня і середньовічна історія України. На пошану Іона Винокура з нагоди його 70-річчя*. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 290.

²⁵ Лист польського короля Владислава Локетка до папи Івана XXII від 21.05.1323 р. (*Monimenta Poloniae Vaticana*. Kraków, 1913. Т. 1. Р. 83).

²⁶ Якимович Я. Феномен нашої історії. До 500-річчя українського козацтва. *Україна та українці: події далекі і близькі*. Львів, 2017. С. 373–374.

Система оборони південних кордонів обох держав бажала кращого, що значно полегшувало ординцям їх завдання. Московська держава щоліта (зимою *Дике поле* було непрохідне) виряджала в поле спеціальний *наряд* – до 20 тис. помісного війська, яке татари легко обходили, користуючись неузгодженістю дій окремих командирів і слабкою мобільністю противника²⁷. Борис Годунов (1551 – 23.04.1605) розпочав колонізацію південних степів, просуваючи далі на південь лінії оборони, укріплені засіками, розвідувальними заставами та фортецями, удосконалюючи службу в *нарядах*. Його наступники продовжили цю практику²⁸. У Польсько-Литовської держави взагалі не було жодної системи оборони південних кордонів, крім ріденького ланцюжка застарілих замків із залагами у кілька десятків воїнів, підсилених цеховими підрозділами міст та містечок. Тому 1482 р. Менглі-Гірей легко дійшов аж до Києва і без особливих зусиль навіть здобув його, бо укріплення Києва від домонгольських часів тільки трохи підремонтували київські Гедиміновичі. Так само виглядали укріплення інших нових і старих міст²⁹. Прикордонні старости не мали ні сил, ні коштів для організації хоча б сторожової служби. А важкі панцерні дружини удільних українських князів не мали жодних шансів догнати ординців, які вміло уникали з ними зіткнень. Непридатність шляхетського ополчення повністю проявилась у виправах в *Дике поле*, зокрема 1497 р.³⁰

²⁷ «Оглядаючись на оборонну систему південного фронту Московської держави в цілому дивуєшся її розтягненості, рихлості і, особливо, неузгодженості розвідувальної служби з розміщенням московських армій» (Яковлев А. Засечная черта Московского государства в XVII веке: очерк из истории обороны южной окраины Московского государства. Москва, 1916. С. 287).

²⁸ «... до побудови Білгородської лінії достоїнства “московської оборонної системи” були вельми сумнівні і помітні тільки у порівнянні з майже повною відсутністю такої у Польщі... Уряд не піклувався серйозно про оборону повітів польової України, обмежуючись традиційною сторожовою службою, котра поступово втрачала загальноросійські організаційні форми і значення» (Загоровский В. Белгородская черта. Воронеж, 1969. С. 54, 69). Воєначальники, призначені керувати обороною від Кримського ханства, проявляли «малодушність, нерішучість і непридатність», а «розпорядження московського уряду... були випадковими, викликаними тимчасовими обставинами і не мали зв'язку одне з одним» (Русская военная сила. История развития военного дела от начала Руси до настоящего времени / под ред. А. Н. Петрова. 2 изд. Москва, 1897. Т. 1. С. 118, 245).

²⁹ У Каневі новий замок на Дніпровій горі, оточений ровом, займав прямокутник 80х40 метрів, стіни якого, як і в часи Київської Русі, були зроблені з 26 городнів (дерев'яних зрубів шириною до 6 метрів, заповнених утрамбованою землею і обмазаних назовні глиною для охорони від вогню). На стінах було 6 критих веж, помости і припілки. Єдині ворота мали підвісний міст через рів. У середині замку були дерев'яні церква, дім старости, погребі, кілька маленьких приміщень для челяді та залози. Вся артилерія замку і його вогнепальна зброя числили 1 велику, 2 малі гармати, 3 серпантини калібром 11 см, 3 гаківниці та 20 аркебуз (*Архив Юго-Западной России*. Док. 15. Киев, 1887. Ч. 7. Т. 1. С. 91–105). Місто, яке примикало до замку, оточував палісад на земляних валах і крім цехового ополчення, очоленого війтом, не мало жодного війська.

³⁰ Górka O. Białogród i Kilia a wyprawa 1497 r. Warszawa, 1932. 22 s.; Spieralski Z. Obrona potoczna. *Pamiętnik VIII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Krakowie 14–17 września 1958*. Warszawa, 1958. S. 241–249.

а сумна статистика ординських нападів та її резонанс у суспільстві³¹ змушували шукати виходу у виплатах «упоминків» та спробах домовитися або вплинути на Гіреїв через їх сюзеренів Османів, що постійно завершувалося невдачами³².

І за таких умов *фронтир* народив спецефічне явище, яке використали обидва супротивники – **козацтво**.

Степові простори Дешт-і Кипчаку (*Дикого поля*) були багаті звіриною та птицями, а численні ріки – рибою та бобрами. Крім того тут добували селітру (одну з головних складових *пороху*) та на численних солончаках сіль (основний консервант цієї епохи). Однак саме перебування в *Дикому полі* вимагало досконалого володіння зброєю і наявності такої зброї, що була дуже дорогою, а від права володіти зброєю практично виключено селянство, яке відлучили від зброї ще в ранньому середньовіччі. І це дозволяє повністю відкинути заідеологізовані стереотипи про селян-втікачів від феодального гніту, які стали *козаками*³³. Через це варто дуже обережно ставитися і до досі популярної теорії *уходництва*³⁴. Важко собі уявити сезонних пасічників чи навіть мисливців відповідно озброєних і у панцирах, без чого в XV ст., як і без належної військової організації, вижити в Дикому полі було би неможливо.

³¹ Дзира Я. Татаро-турецькі напади на Україну XIII–XVI ст. за хроніками Бельського та Стрийковського. *Український історико-географічний збірник*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 90–124.

³² Кримські правителі вічно скаржилися на невчасно прислані «упоминки» та підступність сусідів, а часом звальювали на вину свавільних васалів з ногайських орд. У 1607 р. ординці взяли великий ясир в околицях Вінниці, Гайсина і Шаргорода, король Сігізмунд III звернувся 8 листопада до султана Ахмеда I, з яким у нього був мир. Поки скарга розглядалася і ординці доповідали про страхітливі напади запорозьких козаків, 1608 р. татарські загони знову стояли під Гайсином, біля Прилук, Немирова і Вінниці (Львов Л. *Отношения между Запорожской Сечью и Крымом*. Одеса, 1895. 60 с.; Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецьких отношениях XVI–XVII вв. *Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII вв.* Москва, 1979. С. 147–158; Батюк Т. Збройні сили України в протистоянні турецько-татарській експансії у другій половині XVI – на початку XVII ст.: історіографія проблеми. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2006. Вип. 10. С. 186–200).

³³ Для селян, які жили у відносній безпеці і не відчували такого гноблення, яке би змусило їх кидати родини і наражати себе на смертельну небезпеку в *Дикому полі* без зброї, придбати яку було неможливо без відповідних ресурсів і без навиків володіння цією зброєю та елементами військової організації, не існувало чинників, які би могли спонукати до подібних дій. Навіть право селянського відходу із землі власника було обмежене у Московській державі тільки у Судебнику 1497 р., у Польщі – 1505 р., в Литві – 1588 р. Протягом XV ст. панщина (*laboges*) складала в середньому 14 днів на рік, пізніше зростає до 1 дня на тиждень (постанова Торунського сейму 1519 р.) і королівська влада забороняє цю норму збільшувати (1533). Тільки від 1570-х рр. ця норма почала зростати до 2 днів на тиждень з лану землі (*лан* або з 1557 р. *волока* – бл. 18 га землі, яка надавалася патріархальній родині з 10–12 осіб). Водночас села на німецькому і волоському праві не відбували панщини зовсім. Прикордонні села часто відбували сторожову повинність і т. д. Поява фільварків, де частково використовували найману працю, та ріст попиту на сільськогосподарську продукцію, яку вивозили в Європу, викликали не тільки економічний підйом Речі Посполитої у XV ст., але й зростання доходів сільського населення (Грушевський М. *Історія України-Руси*. Львів, 1905. Т. 5. С. 107–222; Львів, 1907. Т. 6. С. 141–234).

³⁴ Боечко В., Чабан А. Роль зарубіжних територій в процесі генезису козацтва. *Український історичний журнал*. Київ, 1999. № 2. С. 48–63.

Також не виглядає переконливим відродження інтересу до версії походження козаків від *бродників*³⁵, які були окремим етносом, близьким до аланів³⁶, або ж корпорацією, яка обслуговувала броди і торговельні шляхи в низів'ях Дунаю, Дністра, Південного Бугу та Дніпра³⁷. Востаннє *бродники* згадані під 1353 р. у складі війська великого князя рязанського Олега Івановича на війні з Москвою³⁸. Зрозуміло, що ці бродники ніяк не могли бути пов'язані з нащадками бродників, які наприкінці XII ст. допомагали болгарам проти візантійців. Існування подібної корпорації упродовж XIV ст. у причорноморських степах між Дніпром і Дунаєм, заповнених великими ординськими містами, більш ніж сумнівно.

Зрозуміло, що першими господарями країн Дикого поля були степовики-ординці. В ординських улусах на їх межах ближче до осілого населення зосереджувалися *нукери* та *улани*, які не хотіли перебувати в системі ординської організації з її жорстким поділом на десятки та сотні і виконанням наказів мурз та емірів. Такі ординці не лише полювали та рибалили в прикордонній зоні, а на свій страх та ризик організовували наскоки на осіле населення та купецькі каравани, збуваючи свою здобич в ординських ставках та містах на ринках. Звалися такі розбійники – *козаками*³⁹.

³⁵ Любавский М. Начальная история малорусского казачества. *Журнал Министерства Народного Образования*. 1885. № 7. С. 12; Волынкин Н. Предшественники казачества – бродники. *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. Москва, 1949. С. 56; Котляр М. Кто такі бродники (До проблеми виникнення українського козацтва. *Український історичний журнал*. 1969. № 5. С. 95–101; Губарев Г. Казаки и их земля в свете новых данных. Вторая книга о казаках. Буэнос-Айрес, 1974. С. 11; Гордеев А. *История казачества*. Москва, 1992. Т. 1. С. 73–74; Сопов А. Историография вопроса о происхождении казачества. *Проблемы изучения и пропаганды казачьей культуры*. Майкоп, 1998. С. 20–28; Сопов А. Исторические предшественники казаков, становление и развитие казачества. *Вестник Адыгейского гос. ун-та*. 2006. № 1. С. 27–32; Сопов А. Бродники – предшественники казаков. *Вопросы казачьей истории и культуры* Майкоп, 2009. Вып. 4. С. 16–22; Сопов А. Происхождение казачества: возвращаясь к проблеме. *Вестник Московского университета. Серия 8. История*. Москва, 2011. № 1. С. 54–65.

³⁶ Бубенок О. Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI – начало XIII в.). Киев, 1997. С. 137.

³⁷ Войтович Л. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Галич, 2008. С. 3–18; Войтович Л. Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Дрогобич, 2011. Вип. 14–15. С. 37–60; Voytovych L. Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Kraków, 2011. Т. 138. S. 41–64; Voytovych L. Galician Ruthenia and Byzantium in 11–13th century: selected issues. *Colloquia Rusica*. Kraków, 2011. Т. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). S. 137–140; Войтович Л. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. Львів, 2015. С. 105–106; Войтович Л. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2016. Вип. 28. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. С. 468–481.

³⁸ Рогожский летописец. Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1922. Т. 15. Вып. 1. С. 63.

³⁹ Тюркське слово *козак* у значенні *вільна людина* має дуже давнє походження (Халимоненко Г. Інститут козацтва: тюркського й українського. *Східний світ*. 1993. № 1. С. 108–111). Уперше воно зафіксовано у Codex Cumanicus (словнику половецької мови, список якого з 1303 р. зберігся в бібліотеці собору св. Марка у Венеції), складеному латинськими місіонерами XII–XIII ст., а пізніше фіксується в актах генуезьких колоній у Криму. Етимологія

Ординська верхівка часто переслідувала козаків, але переважно не заваджала їх існуванню, а за потреби використовувала як провідників під час походів, а купці залюбки скуповували їх здобич по дешевій ціні, взамін продаючи по дорогій ціні необхідні припаси та харчі. На зиму ці козаки приставали до ординських зимівників, проїдаючи тут свої ресурси, щоби влітку знову відійти в степ. Такі степові «промисловики» стали організовуватися у ватаги і на степових окраїнах удільних руських князівств. Серед них значну частину складали звиклі до степу рештки *половців* та *чорних клобуків*, які раніше були пов'язані з руськими князями. Ці неординські козаки теж дозволяли собі шарпати купецькі каравани, а також ординські стани. На зиму вони відходили у прикордонні міста, збуваючи свою здобич та результати «промислів». Адміністрація прикордонних земель користалася з їх досвіду та допомоги і не заваджала їх діяльності. Під їх прикриттям, напевно, діяли найвідчайдушніші *уходники*.

Зачатки їх організації припадають десь на 1393–1411 рр., коли васал великого князя литовського Вітовта внук Мамаєв князь Олександр (Лексада) Глинський на степових кордонах нижче порогів почав формувати з *козаків* різного походження за орденськими зразками *низове* військо⁴⁰. Трохи пізніше такі *козаки* зафіксовані під 1444 р. у Рязанському князівстві, де вони взяли участь у боях з казанським царевичем Мустафою, на лижах, будучи озброєні сулицями, рогатинами і шаблями⁴¹. Перші українські козаки, згадуються 1489 р. як провідники війська, очоленого принцом Яном Альбрехтом, сином короля Казимира Ягелончика, які добре знали степ⁴². А 1492 р. для захисту від козаків кримський хан Менглі-Гірей відбудував стару литовську фортецю Дашків як Очаків і спорудив біля о. Тавані (поблизу нинішньої Каховки), де ширина ріки не перевищувала 500 кроків, фортецю Іслам-Кермень⁴³.

Тому, на мій погляд, варто погодитися з обґрунтованим висновком Сергія Леп'явка, що козацтво виникло на базі різноманітних нижчих військових станів Великого князівства Литовського (панцирних і путних бояр, замкових слуг та інших), які не отримали шляхетства⁴⁴, але, будучи військовим станом, не бажали ставати

цієї назви суперечлива. Тюркське *ко* – *брона, панцир*, а *закінгі* – *сторож межі*, від *заха* – *межа*. Можливо, що первинне значення терміну *козак* – *опанцерований сторож на межі* (Бутков П. Об имени казак. *Вестник Европы*. Москва, 1822. С. 193).

⁴⁰ Ільїнський В., Шаповалов Г. Земельно-майновий стан на Запоріжжі у XIV–XV ст. як чинник заснування козацького війська низового. *Музейний вісник Запоріжжя*, 2015. Вип. 15/2. С. 100–114.

⁴¹ Никоновская летопись. Санкт-Петербург, 1897. Ч. 3. Полное собрание русских летописей. Т. 11. С. 62; Арцибашев Н. Повествование о России. Москва, 1843. Кн. 3. С. 194; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ; Львів, 1909. Т. 7. С. 78.

⁴² Польський хроніст Мартин Бельський (1495–1575) писав, що військо успішно просувалося у степах Південного Поділля завдяки місцевим козакам, які були провідниками (Кропика Marcina Bielskiego. *Sanok*, 1856. Т. 2. С. 882).

⁴³ Гайворонский А. Созвездие Гераев. Симферополь, 2003. С. 15–16; Гайворонский А. Повелители двух материков. Киев; Бахчисарай, 2007. Т. 1. С. 40–101; Гулевич В. Казимир Ягайлович і Менглі Гірей; від друзів до ворогів. *Український історичний журнал*. 2013. № 1 (508). С. 40–66.

⁴⁴ Зближення обох частин Речі Посполитої та панівна ідеологія сарматського міту все більше перекладали військову службу винятково на шляхетство. Уряд Великого князівства Литовського розпочав ревізію і перевірку земельних надань та шляхетства (вивід прав шляхетства

підданими⁴⁵. Вони злилися з нащадками козаків князя Олександра Глинського, від яких перебрали низку тюрських назв, термінів і звичок⁴⁶. До них долучилися дрібна шляхта і представники тих княжих родин, які не потрапили до складу магнатерії, поза як тільки козацьке середовище давало їм можливість зробити кар'єру⁴⁷. Пізніше до них почали долучатися вихідці з інших станів, переважно міщани. Козацька піхота була переважно мушкетерською. Мушкетний вогонь давав ефект тільки при стрільбі залпами, підготовка мушкетера тривала роки (спочатку треба було засвоїти синхронне виконання 32 прийомів заряджання і підготовки зброї до пострілу), теж саме стосується фехтування і підготовки кавалериста. Навіть стрільба з лука чи арбалета, які довгий час конкурували з аркебузами та мушкетами, бо їх скорострільність та кучність стрільби були значно кращими, вимагали щоденних тренувань. Тому військові стани того часу – «люди меча», мусили бути професіоналами, які нічим іншим не займалися. Зрозуміло, що селянство («люди плуга») на той час до жодного війська не залучалися. І «селянсько-козацькі повстання» – не більше

1522, опис війська 1528 р., ревізії замків 1545 та 1552 рр., волочна поміра 1557 р.). Ті категорії бояр, які не змогли довести свого шляхетства, переходили в корпорацію державних селян і мусили платити податки. Люблінська унія 1569 р. поширила на українські землі взамін Литовських статутів польське право, яке взагалі не знало негербової шляхти. «Бояри-шляхта» мусили перетворитися на підданих і змінити шаблю на рало. Частина з них збереглася як «околична шляхта» біля прикордонних замків типу Бару, де їх підтримала місцева адміністрація як єдиний засіб оборони території, чи як пізніша «ходачкова шляхта» на карпатських кордонах (також за мовчазною згодою місцевої адміністрації). Більшість, особливо на Київщині та Брацлавщині, влилася у лави козацтва, принісши зі собою до нього лицарські традиції епохи Ягеллонів (Леп'явко С. Про природу станових привілеїв українського козацтва. *Проблеми української медієвістики*. Київ, 1990. С. 84–86, 89–98; Щербак В. Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII. Київ, 1997. 180 с.).

⁴⁵ Леп'явко С. А. Про природу станових привілеїв українського козацтва. *Проблеми української медієвістики*. Київ, 1990. С. 89–98; Леп'явко С. А. Хроніки Й. Бельського і Р. Гейденштейна про повстання 1594–1595 рр. на Україні. *Україна і Польща в період феодалізму*. Київ, 1991. С. 60–73; Леп'явко С. А. До проблем становлення козацького стану. *Другий Міжнародний конгрес україністів*. Львів, 23–28 серпня 1993 р. *Доповіді і повідомлення*. Історія. Доповіді і повідомлення. Львів, 1993. Ч. 1. С. 84–86; Леп'явко С. А. Криштоф Косинський. *Володарі гетьманської булави*. Київ, 1994. С. 27–51; Леп'явко С. А. Семерій (Северин) Наливайко. *Володарі гетьманської булави*. Київ, 1994. С. 53–85; Леп'явко С. А. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. 287 с.; Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). Чернігів, 1999. 216 с.

⁴⁶ У цьому масиві перебували також п'ятигорські черкеси, переселені в дніпровські степи упродовж XIV ст. ординцями і взяті на службу литовськими князями. З ними традиція пов'язувала заснування міста Черкаси, а московські джерела майже до кінця XVII ст. називали українських козаків запорозькими черкасими (Ластовський В. Легенда про походження міста Черкаси та її реальність. *Часопис української історії*. 2015. Вип. 32. С. 7–11).

⁴⁷ Передовсім князі Вишневецькі та Ружинські. Князь Флоріан Гедройц був старшиною у війську Северина Наливайка, залишився серед козаків і пізніше з Федором Полоусом воював проти урядових військ (Доманицький В. Козачизна на переломі XVI і XVII століть (1591–1603). *Записки НТШ*. Львів, 1905. Т. 63. С. 134). Князь Януш Богданович Друцький-Соколинський 1615 р. перебував серед запорозьців і був ініціатором походу до Очакова. (Документи російських архівів з історії України / упоряд.: Л. Войтович, Л. Заборовський, Я. Ісаєвич та ін. Львів, 1998. Т. 1. Документи до історії запорозького козацтва 1613–1620 рр. С. 83).

ніж чергова легенда часів «класового підходу» до історичної науки. Представники селянства та інших «тяглих» станів потрапляли до складу козацтва тільки у періоди війн та заворушень, пройшовши довгий шлях «джур». Боярство і шляхта занесли до війська лицарські традиції і сформували ранню політичну програму козацтва, яке прагнуло до юридичного визнання його як окремого військового стану і зрівняння у правах із шляхтою.

Переважна більшість козацьких вождів походила з шляхти, менше – із міщан⁴⁸. Із

⁴⁸ Козацькі вожді: київський шляхтич Пац Юрій (1489–1500), староста хмільницький шляхтич Лянцкоронський Предислав (1503–1531), отаман незнаного походження Полюс (1508), староста черкаський шляхтич Полозович Сенко (1508, 1511, 1524), державець черкаський і канівський шляхтич Дашкович Остафій (1508–1535), отаман шляхтич Венжик з Хмільника (1514), староста черкаський і державець чорнобильський шляхтич Кмітіч Христофор (1520, 1524), староста барський шляхтич Претвіч Якуб Бернард (1538–1551), князь Вишневецький-Байда Дмитро (1551–1563), отаман шляхтич Млинський (1563–1570), отаман незнаного походження Бируля (1566–1570), отаман незнаного походження Іскорка (1566–1570), регіментар реєстру шляхтич Бадовський Ян (5.06.1572–1581), гетьман шляхтич Свірговський Іван (1574), кошовий отаман незнаного походження Павлюк (1575), гетьман князь Богдан Ружинський (1575–1576), гетьман незнаного походження Шах Яків (1577–1578), гетьман шляхтич Лук'ян Чорнинський (1578, 1586), гетьман шляхтич Арковський (1578), гетьман шляхтич Дем'ян Скалозуб (1579–1580), князь Ружинський Остафій (1581–1583), гетьман шляхтич Орешовський Ян (1581–1590), кошовий отаман шляхтич Зборовський Самійло (1583–1584), гетьман князь Ружинський Михайло (1584–1586), кошовий отаман родовитий козак Кулага Захар (1585), гетьман шляхтич Богдан Микошинський (1586, 1594, 1595), князь Ружинський Микола (1587), князь Ружинський Кирик (1588), гетьман шляхтич Чановицький Войтех (1590), гетьман шляхтич Косинський Криштоф (1590–1593), гетьман родовитий козак Полоус Федір (весна 1595, 1596, 1598), гетьман шляхтич Лобода Григорій (весна 1595 – 20.03.1596), гетьман з міщан Шаула Матвій (20.03–24.03.1596), гетьман з міщан Наливайко Северин (Семерій?) (24.03–28.05.1596), регіментар реєстру шляхтич Байбуза Тихон (1596–1599), гетьман шляхтич Кремпський Кароль (літо 1596), гетьман шляхтич Нечковський Христофор (літо 1596), гетьман незнаного походження Гнат Василевич (1596–1597), гетьман шляхтич Семен Скалозуб (1599), гетьман шляхтич Кішка Самійло (1599–1602), гетьман шляхтич Крутневич (Кортневич) Гаврило (1602–1603), гетьман шляхтич Куцко (Куцкович) Іван (1602–1603), гетьман незнаного походження Косій Іван (1602–1603), гетьман шляхтич Ізапович Григорій (кінець 1606), гетьман шляхтич Зборовський (1606, 1608), гетьман незнаного походження Олевченко (1609), гетьман родовитий козак Андрієвич Каленик (1609–1610, 10.1624–1.1625, літо 1632), гетьман шляхтич Тискиневич Григорій (травень 1610), гетьман шляхтич Конашевич-Сагайдачний Петро (1610? – 3.1617, 10.1617–3.1620, 8.1621–10.04.1622), гетьман шляхтич Василь Стрілковський (1616), гетьман родовитий козак Барабаш Дмитро Богданович (03–10.1617), гетьман незнаного походження Стецик (Стецько) (1618), гетьман родовитий козак Неродич-Бородавка Яків (03–23.08.1620), гетьман родовитий козак Голуб Оліфер Євстахович (3.1622–10.1624, перша половина 1626), гетьман шляхтич Пирський (1–9.1625), гетьман шляхтич Жмайло Марко (9–5.11.1625), гетьман родовитий козак Дорошенко Михайло (5.11.1625–12.1628, з перервами), гетьман незнаного походження Вовк Костянтин (друга пол. 1626), гетьман шляхтич Чорний Григорій (12.1628–9.1629), гетьман незнаного походження Іванович Левко (9–12.1629), гетьман шляхтич Федорович-Трясило Тарас (1630–1632), гетьман шляхтич Конашевич-Бут Павло (17.05–28.05.1630), гетьман родовитий козак Орендаренко Тиміш Михайлович (28.05.1630–22.09.1631), гетьман шляхтич Кулага-Петражицький Іван (22.09.1631–літо 1632), кошовий шляхтич Бубновський Леонтій (1632), кошовий незнаного походження Перев'язка Семен (1632), гетьман незнаного походження Діденко Андрій Гаврилович (літо

середини XVI ст. в козацькому середовищі верхівка вже формувалася з родовитого козацтва, переплетеного між собою родинними зв'язками⁴⁹. Із 109 козацьких очільників князів – 6, шляхтичів – 55, родовитих козаків – 26, міщан – 4, незнаного походження (родовитих козаків, міщан чи шляхтичів) – 18. Із іншої старшини менших рангів до сотників включно відсоток осіб шляхетського походження ще більший. Ця еліта була освітченою і добре обізнаною з юридичною та дипломатичною практикою свого часу.

Перші покоління козаків до часів князя Дмитра Вишневецького-Байди носили дідівське озброєння – легкі захисні панцири, байдани⁵⁰, колонтарі, бехтерці, шоломи. Були озброєні списами, шаблями і луками, які ще використовували до середини

1632–4.1633), гетьман родовитий козак Дорошенко Дорофій (4–8.06.1633), гетьман родовитий козак Острянин (Остряниця) Яків (8.06.1633–1634, 12.1637–3.06.1638), реґиментар реєстру шляхтич Караїмович Ільяш (весна 1634, 24.12.1637–1648), гетьман шляхтич Сулима Іван (1634–9.1635), гетьман незнаного походження Григорович Максим (осінь 1635), гетьман шляхтич Михнович-Бут Павло (Павлюк) (1636–24.12.1637), гетьман родовитий козак Томиленко Василь (1636–8.1637), гетьман шляхтич Кононович Сава (літо 1637), гетьман незнаного походження Гуня Дмитро (3.06–28.06.1637), кошовий отаман родовитий козак Півтора-Кожуха Карпо (1647), отаман родовитий козак Гулак (Булюк?) Максим (1647), гетьман шляхтич Хмельницький Богдан Зиновій Михайлович (21.01.1648–27.07.1657), гетьман шляхтич Забуський Семен (28.07–9.08.1649), гетьман незнаного походження Худолій (2–3.1650), гетьман шляхтич Хмельницький Юрій Богданович (27.07–24.08.1657, 14.09.1659–01.1663, 1677–1678, 1685, князь Малоросійської України, 1678–1681), гетьман родовитий козак Барабаш Яків (9.1657–5.1658), гетьман шляхтич Виговський Іван Афанасійович (25.08.1657–14.09.1659), наказний гетьман родовитий козак Безпалій Іван (10.1658–10.1659), гетьман родовитий козак Іскра Іван Якович (січень 1659), наказний гетьман з міщан Сомко Яким (10.1660–6.1663), гетьман шляхтич Тетеря Павло (1.1663–7.1665), гетьман родовитий козак Брюховецький Іван Максимович (6.1663–8.06.1668), гетьман шляхтич Опара Степан (7–8.1665), гетьман родовитий козак Дорошенко Петро Дорофійович (8.1665–19.09.1676), гетьман родовитий козак Суховій Петро (кінець 1668–літо 1669), гетьман родовитий козак Многогрішний Дем'ян (12.1668–05.1672), гетьман шляхтич Ханенко Михайло (літо 1669–4.03.1672), гетьман з міщан Іван Самойлович (5.1672–7.1687), гетьман шляхтич Гоголь Остап (05.1675–5.01.1579), гетьман князь Юрій Дука (1681–1683), гетьман шляхтич Станіслав Кунницький (осінь 1683 – зима 1684), гетьман шляхтич Драгинич Яній (1683–1684), гетьман родовитий козак Могила Андрій (зима 1684–1686), гетьман шляхтич Мазепа Іван Степанович (25.07.1687–03.1710), наказний гетьман незнаного походження Гришко (1692), гетьман родовитий козак Петрик (1692–1696), наказний гетьман родовитий козак Самусь (1696–1704), гетьман родовитий козак Скоропадський Іван Ілліч (7.12.1708–14.07.1722), гетьман шляхтич Орлик Пилип (3.1710–1742), наказний гетьман родовитий козак Полуботок Павло Леонтійович (7.1722–18.12.1723), гетьман родовитий козак Апостол Данило Павлович (1.10.1727–17.01.1734), гетьман родовитий козак Розумовський Кирило Олексійович (1750–1764) (Леонтій Войтович. Османська імперія і Кримське ханство. Фронтир: московсько-литовське суперництво, козацтво, граничари, гайдуки. *Войтович Л., Овсінський Ю.* Історія війн і військового мистецтва. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій. Харків, 2017. Т. 1. С. 848–891.

⁴⁹ Гетьман Криштоф Косинський, вперше згаданий 1586 р. як козацький старшина, був одружений з княжною Марухною Ружинською, дочкою козацького вождя князя Остафія та сестрою гетьманів Богдана («Чорного гетьмана»), Миколи та Кирика Ружинських (Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 304).

⁵⁰ Звідки походить прізвище князя Дмитра Вишневецького – Байда.

XVII ст. Лук був значно ефективніший стосовно густоти стрільби на одній відстані з ручною вогнепальною зброєю, а зі скорострільності перевищував вогнепальну зброю у 5–10 разів⁵¹. Але козацтво вчасно оцінило ефективність вогнепальної зброї, яка стала основною з другої половини XVI ст. Це були переважно трофейні «яничарки» – турецькі мушкети, на той час значно кращі за європейські⁵². Козацька піхота була знайома зі стрільбою випалами (залпами)⁵³. Вона прославилася у морських походах, висадці десантів, здобутті фортець та інших блискавичних операціях. У походах вони використовували весельно-парусний тип кораблів, т. зв. чайки, які завдяки очеретяному поясу мали високу надійність на воді навіть у штормову погоду⁵⁴. Військо мало польову артилерію⁵⁵ та численну дрібнокаліберну артилерію (фальконети) на чайках і в польових укріпленнях. Козаки були знайомі з мистецтвом інженерної атаки фортець, про що свідчать епізоди з московського походу 1618 р., та технікою мінної війни (саме на підкопі від вибуху порохової міни загинув гетьман Богдан Ружинський). Постачання війська було проблематичним, особливо амуніцією. У забезпеченні необхідними військовими матеріялами (селітрою, свинцем, оловом, різними видами зброї) важливу роль відігравали черкаські та канівські старости, а також українські князі та магнати, пов'язані з козацтвом, про що найкраще свідчать регулярні заборони соймів та королівські універсали.

Загальна кількість українських козаків була невеликою і зростала повільно⁵⁶. Чер-

⁵¹ Про це навіть свідчить прізвисько знаменитого гетьмана Петра Конашевича – Сагайдачний.

⁵² Козак з мушкетом став символом та емблемою війська (Грабовецький В., Гавриленко В. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи. *Середні віки на Україні*. Київ, 1971. Вип. 1. С. 121–129).

⁵³ Водночас використовувався лад *батава* в три лави (Дмитро Яворницький. *Історія запорізьких козаків*. Львів, 1990. Т. 1. С. 267). Зрозуміло, що також перша лава, зробивши випал, відходила назад, даючи місце другій, що дозволяло вести частий, майже неперервний, вогонь. Тобто козацька піхота використовувала ту саму побудову бойових порядків, що і європейські мушкетери: лад *караколь* (Войтович Л. Зародження професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21. Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. С. 164–175; Войтович Л. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*: зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 3. С. 64–79).

⁵⁴ Краснов Н. Казачий флот. *Военный сборник*. Санкт-Петербург, 1885. № 10–12; Фоменко В. Про козацькі човни «чайки» та «дуби» (XVII–XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 1968. № 8. С. 107–110. Звернемо увагу, що Чорне море на той час було *турецьким озером*, турецький військовий флот перебував у Середземному та Егейському морях, для боротьби з козаками його викликали з допомогою світлового телеграфу або ж кур'єрів, що дозволяло козакам щасливо оминати зустрічі з ним. Таком причорноморські фортеці мали старі споруди і слабкі гарнізони.

⁵⁵ 28 травня 1596 р., капітулюючи під Солоницею, козаки видали польному гетьманові Станіславові Жолкевському 24 гармати, а також срібну гетьманську булаву, срібні литаври та військові хоругви, серед яких було дві хорогви, даровані цісарем Рудольфом II, одна дарована ерцгерцогом Максиміліаном та одна – трансільванським князем Жигмонтом Баторі.

⁵⁶ Перші відомі козацькі походи проти татар 1489 р. під командуванням київського воеводи Ежі Паца та 1508 р. під командуванням черкаського старости Сенка Полозовича були кінними. У них брало участь менше тисячі осіб. Той самий Сенко Полозович з Христофором Кмітичем 1523 р. з наказу короля Сигізмунда Старого зібрали до двох тисяч козаків

каський і канівський староста Остап (Євстахій) Дашкович (1455–1535), який з допомогою козаків успішно воював з ординцями, 1532 р. вперше на соймі поставив вимогу про організацію постійного козацького війська для захисту дніпровських перевозів чисельністю 2 тис. піхоти, 500 осіб кінноти та військової флотилії. Але перший козацький реєстр чисельністю 300 осіб організований аж 5 червня 1572 р.⁵⁷. Наступні козацькі реєстри складали: 500 осіб (1578), 1000 (1590, 1617), 2200 (1601), 3000 (1619), 5000 (1624), 6000 (1625, 1630), 7000 (1634), 6000 (1637) і 40 тис. (1649). Реальне число козаків завжди було більшим за реєстри⁵⁸. Іноді нереєстрові козаки числилися як *джури*⁵⁹, вони отримували частину військової здобичі, а часом з ними ділилися і платою, відпущеною урядом на реєстр. Реєстрові і нереєстрові козаки мали однакову організаційну структуру. Козацькі вожді спочатку іменувалися

з якими обороняли дніпровські переправи, але це військо розійшлося, так і не отримавши обіцяної платні (Wójcik Z. *Dzikie Pola w ogniu: O kozaczyżni w dawniej Rzeczy Polskiej*. Warszawa, 1960. S. 18–20).

⁵⁷ За універсалом короля Сигізмунда Августа руському воєводі Юрію Язловецькому доручалося набрати «певний почет» чисельністю 300 козаків, який мав очолити подільський шляхтич Ян Бадовський з безпосереднім підпорядкуванням коронному гетьманові. Козаки, взяті до реєстру, мали отримувати плату 2–3 польських золотих і сукно на каптан, їм дозволялося тримати у своїх домах вільний шинк (продаж горілки, меду і пива), не платити податків та чиншів. Вони звільнялися з-під юрисдикції королівських чиновників і підлягали реєментареві реєстру.

⁵⁸ У 1574 р. гетьман Іван Свірговський привів в Молдову військо з 1400 козаків, які були організовані у 10 сотень та два загоны по дві сотні. У 1577 р. гетьман Яків Шах для походу у Молдову зібрав початково 6 сотень, залишивши три сотні на Січі. Долучивши загоны з прикордоння він разом з Іваном Підковою вторгнувся в Молдову з 1200 козаками. Враховуючи, що якась частина козаків залишалася на прикордонні, можна оцінити реальну чисельність запорозьких козаків біля 3 тисяч. У 1584 р. кошовий Самійло Зборовський зібрав 3 тисячі нереєстрових козаків. У 1587 р. для наскоку на Кодню гетьман Лук'ян Чорнинський зібрав кілька сотень козаків. У гетьмана Криштофа Косинського під П'яткою 2.02.1593 р. було 5 тисяч козаків з 26 гарматами. Григорій Лобода у жовтні 1593 р. привів під Київ 4 тисячі козаків. Імперський дипломат досвідчений військовик Еріх Лясота у 1594 р. оцінив сили козаків у 3–5 тисяч. Самі козаки в листі до імператора від 3.07.1594 р. обіцяли виставити 6 тис. У жовтні 1594 р. об'єднані сили Г. Лободи та С. Наливайка осягали 12 тис. За реєстром 1601 р. військо складалося з чотирьох 5-сотенних полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, литаврник і трубач. Сотні ділилися на курені по 10–12 козаків. Плата гетьмана складала 120 злотих. Войсковий обозний і войсковий писар отримували рівну плату з полковниками. Для походу на Москву у 1618 р. гетьман П. Конашевич-Сагайдачний зібрав приблизно 20 тис. війська. У цей же період не менше 2 тис. козаків перебували у війську королевича під Вязьмою. За інформацією учасника подій полковника С. Чаплинського під Хотин у 1621 р. прийшло 30 тисяч піших і 10 тисяч кінних козаків. Реєстр війська під Хотином налічував 41520 осіб (Батюк Т. *Козацькі збройні формування у II половині XVI – першій чверті XVII ст. Проблеми гуманітарних наук*. Дрогобич, 2006. Вип. 14. С. 84–93).

⁵⁹ Джура, від перського *товариши*, зброєносець, цим терміном, запозиченим з тюркської, позначалися козаки не внесені у *компути* (списки реєстру), які не отримували плати за службу, а лише частину військової здобичі.

отаманами⁶⁰ і кошовими отаманами⁶¹, а вже від 1574 р. стали називати себе *гетьманами*⁶² за взірцем військової верхівки Речі Посполитої. Так само за зразками Речі Посполитої були утворені уряди *генеральної старшини*: суддя, осавул, писар, обозний, хорунжий і бунчужний.

Спочатку військо ділилося на сотні, які називалися за прізвиськом сотника. Сотні ділилися на десятки, що називалися за прізвиськами десятників. З ростом чисельності військо стало ділитися на полки, які спочатку мали назву за прізвиськом полковника. Окремі гетьмани (Г. Лобода, А. Наливайко, П. Конашевич-Сагайдачний) мали свої гетьманські полки, які називалися за їх іменем. Інші гетьмани мали свої менші підрозділи – роти чи сотні. При полковниках також були осавули, писар, хорунжий і обозний, званий отаманом. Полк складався переважно з п'яти сотень. На практиці – здебільшого 500–800 козаків, не рахуючи *джур*-пахолків. Рідше – до тисячі козаків. Менше 500 козаків числив мало який полк⁶³. Часом у складі полку виділялися підрозділи з двох-трьох сотень, очолені осавулами. Так було, наприклад, у війську гетьмана Якова Шаха і гетьмана Самійла Кішки.

Вожді Речі Посполитої, насамперед великий політик, як-от канцлер Ян Замоїський, намагалися поставити козацтво на службу державі. Але реформи 1590 років тільки внесли розлад в козацьку масу, бо «пустощі» – землі на козацьких територіях,

⁶⁰ Отаман, від тюркського *ота* – батько і *ман* – людина, буквально *батько-командир*.

⁶¹ Кошовий отаман – отаман (командир) *коша* (тюрк. *табір*). Першим відомим кошовим отаманом був Хома (Фока) Покотило, який 1572 р. очолив морський похід. У 1574 р. на підтримку гетьмана Івана Свірговського напав з флотилією на Ізмаїл, Кілію і Акерман, але в гирлі Дунаю був перехоплений турецьким флотом і загинув у бою разом з своєю флотилією.

⁶² Гетьман, від нім. *hauptmann* – *капітан*, як вищу військову посаду запровадили чеські *гусити*, звідки її запозичили у польському та литовському військах. Спочатку їх призначали на час ведення кампанії, з 1503 р. ці посади стали постійними (*гетьман коронний* і *гетьман литовський*), а від 1581 р. – довічними. У 1539 р. в Польщі, а потім у Литві гетьмани отримали заступника (*польний гетьман*) і стали іменуватися *великими*. У козацькому війську згодом з'явилися тимчасові *наказні гетьмани*. Польський уряд визнавав гетьманський титул вибірково, першим визнаним гетьманом був князь Богдан Ружинський (1575–1576). При кожній нагоді намагалися титул гетьмана замінити іншим, менш престижним.

⁶³ У війську, яке упродовж 1612–1614 рр. під командою гетьмана Андрія Наливайка перебувало на Смоленщині, підтримуючи претензії королевича Владислава на царський престол, були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгала, в яких було по п'ять сотень в кожному. Чисельність цих підрозділів була значно вищою ніж 500 козаків. Так, за оцінкою сотника Федора Бута у полках Наливайка і Сидорки разом було півтори тисячі козаків, не рахуючи пахолків-джур. У полках Трохимовича та Довгала було по 700 козаків. У 1618 р. на московську службу перейшов полк Ждана Конші чисельністю 311 козаків. Але у його складі було тільки полковник, осавул, писар, два сотники, отаман та 305 рядових козаків, пізніше до них приєдналися інші козаки і чисельність полку зросла до 602 чоловік, в їх числі полковник, осавул, писар, хорунжий, отаман, 6 сотників, 51 десятник та 540 рядових козаків (Документи російських архівів з історії України. Т. 1. С. 64–68, 200–218, 257–258). За пізнішим недатованим реєстром війська гетьмана Сагайдачного в складі полків налічувалося: гетьманський полк – 1560 осіб, Михайла Дорошенка – 1450, Теморовського – 1200, Курила – 1407, Богдана Конші – 1360, Мартина Пневського – 1400, Андрія [Наливайка?] – 2330, Захаринівського – 1360, Вошивого – 1160, Бонькового – 1200, Версуновського – 1430, пушкарів та візників – 451.

були роздані магнатерії та її клієнтелі, тільки незначну частину отримала козацька верхівка. Усе це призвело до козацьких війн, які з перервами тривали аж до вибуху Хмельниччини. Під час цих війн уряд то приборкував козаків, зводячи їх, принаймі на папері, до рівня підданих, то, будучи зацікавленим у використанні їх військової сили у власних московських авантюрах, йшов на збільшення чисельності козацтва і обіцянки реформ. За цей період козацтво зросло чисельно, поповнюючись вихідцями з інших станів, яких штовхала в його ряди шляхетська колонізація Київського та Брацлавського воєводств, започаткована реформами 1590-х років.

Початки козацької дипломатії (до 1648 р.). Позбавлені підстав домисли деяких дослідників, що козаки не знали писемних угод. Принаймі з урядом Речі Посполитої зафіксовані угоди гетьмана Самійла Кішки (1601)⁶⁴, угода в Сухій Вільшані (28.09.1617)⁶⁵, Білоцерківська угода (17.10.1619)⁶⁶, Куруківська угода (5.11.1625)⁶⁷,

⁶⁴ Самійло Кішка, видний політик, обійнявши гетьманство, об'єднав під собою реєстрових та нереєстрових козаків. Йому вдалося переконати уряд повернути козацькі привілеї, а козаків зберігати лояльністю стосовно уряду. Він висунув вимогу скасувати постанову 1596 р. щодо козацтва, підтвердити право володіння землею і майном, звільнити козаків з-під юрисдикції королівських урядників і повернути війську затриману платню. Сейм 1601 р. виправдав козаків і повернув військові Трахтемирівський монастир (*Voluntaria legum. Księgi praw. Sankt-Petersburg, 1859. T. 2. F. 1527. S. 411*). На підставі угоди було укладено два реєстри з 1601 р. Все військо складалося з чотирьох полків по 500 козаків і мало артилерію з 20 гармат. Полк ділився на два відділи, очолені осавулами. При полковникові були обозний, писар, хорунжий, сурмач, бубніст і трубач. Сотні ділилися на курені по 10–12 козаків. Плата гетьмана складала 120 злотих. Войсковий обозний і войсковий писар отримували рівну плату з полковниками (Доманицький В. Козаччина на переломі XVI–XVII століть (1591–1603). Львів, 1905. С. 167).

⁶⁵ За угодою у Сухій Вільшанці 28.10.1617 р., яка була наслідком миру Речі Посполитої та Оттоманської Порти у Буші 23.09.1617 р., укладеного після успіхів козаків на морі та взяття Кафи і викликані ними спроби інтервенції турецьких військ, реєстр фактично обмежувався на рівні 1 тисячі. Правда, за проханням старшини визначення чисельності реєстру відкладалося до сейму. Самі комісари, зацікавлені у співпраці з козаками з огляду на підготовку походу на Москву, обіцяли клопотатися про збільшення самого реєстру та платні козакам. Перебування козаків обмежувалося Запорозжям. Вибори гетьмана затверджував король (Архив Юго-Западной России. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. № 41. С. 206–209).

⁶⁶ Після повернення козаків Сагайдачного з Московського походу уряд так і не виконав жодної з обіцянок, що призвело літом 1619 р. до зібрання близько 10 тис. козаків під Білою Церквою. У повітрі вже висіла загроза Хотинської війни. Тому королівські комісари С. Жолкевський, Я. Данилович, Т. Замойський, С. Конєцпольський, В. Калиновський пішли на певні поступки і за угодою від 17.10.1619 р. реєстр було збільшено до трьох тисяч, а платню – до 40 тисяч злотих у рік. (*Pisma Stanisława Żolkiewskiego kanclerza koronnego i hetmana / wyd. A. Bielowski. Lwów, 1861. S. 319, 334, 364*). Зрозуміло, що ці поступки не зняли напруги і невдовзі Петро Конашевич-Сагайдачний був зміщений і наприкінці 1619 р. гетьманом став Яків Неродич-Бородавка (*Listy Stanisława Żolkiewskiego (1584–1620). Kraków, 1868. S. 146*).

⁶⁷ Компромісна угода 5.11.1625 р. була укладена в урочищі Медвежі Лози біля Курукового озера поблизу сучасного Кременчука після понесених значних втрат урядовими військами в битві з козаками, очоленими гетьманом Марком Жмайлом. Реєстр збільшувався з 3 до 6 тис. осіб, а платня з 40 до 60 тис. злотих (крім додаткової платні старшині). Оголошувалася амністія козакам, які взяли участь у виступі проти урядових військ. Перебування козаків обмежувалося королівщинами, а приватні та церковні землі вони мали покинути

Переяславська угода (29.05.1630)⁶⁸.

Укладено низку угод з Кримським ханством, із яких не викликають сумнівів угода кошового Самійла Зборовського з ханом (1584), гетьмана Михайла Дорошенка з калгою-султаном Шагін-Гіреєм (1624), угода з претендентом Інает-Гіреєм проти Темір-Гірея (1637). Існували писемні угоди з цісарськими післанцями Еріхом Лассотою фон Стеблаї (1594) та Олександром Комуловичем (1592–1594). Якась угода була із шведським посольством П. д'Адмірала та Ж. де Грева (1631) та, можливо, з Францією (1646).⁶⁹ Були угоди з молдовськими господарями та претендентами Яковом Василакі Гераклідом (1563), Івонею Лютим (1574), Іваном Підковою (1577), Олександром V (1592), Стефаном Розваном (1595), Михайлом Хоробрим (1601), Могилами (1601–1607), трансільванським претендентом Юрієм III Другетом (1619).

Козацькі посольства майже регулярно їздили в Москву, Крим, до донських козаків та ногайців. Козаки були добре знайомі із дипломатичною практикою. Угоди розглядали як важливі документи, що регламентують стосунки між партнерами або суб'єктами на певному етапі. Практика розриву старих та укладення нових угод була загальноновизнаною.

Дипломатія Богдана Хмельницького. 21 січня 1648 р. Богдан Хмельницький з кількома сотнями прихильників, до яких приєдналися реєстровці з полку Гурського, зайняв Січ, де був проголошений гетьманом. Вже у березні 1648 р. у Бахчисараї посольство у складі Кіндрата Бурляя, Якова Клиші, Тимофія Хмельницького (який залишився заложником) та четвертого невідомого (літопис Величка називає самого

протягом 12 тижнів. Козаки отримували право виборів старшого (гетьмана) з наступним затвердженням королем або коронним гетьманом. Одночасно їм заборонялося зносити з іноземними володарями та походи проти Криму і Туреччини. Козаки мали збиратися за потреби для допомоги кварцярному війську. (Щоденник походу проти запорозьких козаків. Коли земля стогнала. Київ, 1995. С. 398–399; Sidorski R. «Z tym najprzedsniejszym w Rzpltej Stanem porównani» – przywileje elity kozackiej (rejestrowych) w pierszej ćwierci XVII w. Vade nobiscum. Materiały studentskiego koła naukowego historyków uniwersytetu Łódzkiego. Vol. 6. Kultura elit w epoce nowożytnej. Łódź, 2013. S. 143–149). Угода була ратифікована сеймом 1626 р. (Volumina legum. Księgi praw. Sankt-Peterburg, 1860. T. 3. F. 493. S. 237). Тоді ж реєстрове козацтво було поділене на 6 полків: Черкаський, Корсунський, Канівський, Київський, Переяславський і Болоцерківський.

⁶⁸ Гетьман польний коронний С. Конєцпольський після понесених втрат в битві з козацьким військом гетьмана Тараса Федоровича-Трясила, враховуючи потребу в козаках на війні з Московією, змушений був погодитися на черговий компроміс, збільшивши реєстр до 7 тис. У решті питань залишалися в силі положення Куруківської угоди. Учасники повстання Т. Трясила отримували амністію, але зобов'язувалися покарати учасників заборонених морських походів. (Ефименко А. Я. История украинского народа. Санкт-Петербург, 1906. Вып. 2. С. 199–202; Щербак В. Козацька верхівка другої половини XVI – середини XVII ст. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 3–12; Щербак В. Тарас Федорович. Полководці Війська Запорозького: історичні портрети. Київ, 2004. С. 81–96; Мицик Ю. До історії повстання 1630 р. *Пам'ять століть*. Київ, 1997. № 4. С. 28–31; Сушинський Б. І. Тарас Трясило, гетьман запорозького козацтва, гетьман України. *Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX століть*. Одеса, 2006. Т. 1. С. 254–268.

⁶⁹ Wójcik Z. Czy kozacy zaporoscy byli na służbie Mazarina? *Kwartalnik Historyczny*. 1973. Z. 3. T. 64. S. 575–585.

Богдана⁷⁰, що заперечує низка дослідників, зокрема Ольгерд Гурка⁷¹, крім того московські послы, які у своїй реляції детально описали козацьке посольство, про Богдана не згадали). Наслідком посольства був дозвіл перекопському беєві Тугай-бею виступити на допомогу козакам і 6-тисячне ординське військо взяло участь у битвах на Жовтих Водах та під Корсунем.

З огляду на зосередження під Путивлем 40 тис. московського війська, готового виконати умови Поляновського миру та виступити на допомогу полякам проти татар, Б. Хмельницький 8 червня 1648 р., передав листа до севського воеводи З. Леонтєва через московського гінця Климова, якого козаки затримали з листами до польських достойників. У листі було написано «зичили бихмо собі самодержця государя такого в своїй землі яко ваша царская вельможност православний християнський цар...»⁷². У цьому фрагменті Дмитро Іловайський⁷³, Мирон Кордуба⁷⁴, Микола Петровський⁷⁵, Іван Крип'якевич⁷⁶ та ін. справедливо вбачали заклик до участі у виборах польського короля після смерті Владислава IV, тоді як радянські апологети «вічної дружби» доводили, що уже в цьому першому зверненні до московського царя козацький гетьман просився до нього у підданство⁷⁷.

Рівночасно на початку червня 1648 р. посольство було відправлене на сейм у складі чигиринського полковника Федора Вешняка та корсунського полковника Лук'яна Мозирі з поміркованими вимогами реєстру у 12 тис., виплати утримання за 5 років та припинення релігійних утисків⁷⁸. Цілком зрозуміло, що гетьман намагався відшукати можливість чергового компромісу з урядом Речі Посполитої⁷⁹. Тоді ж встановлено зв'язки з бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом Вільгельмом, який шукав шляхів виходу з-під польського протекторату,⁸⁰ трансільванським князем Дьєрдем I Ракоці, а з лютого 1649 р. – його сином Дьєрдем II, англійським протектором Олівером Кромвелем та послано посольство до султана (чауш султана Мухаммеда IV Осман-ага прибув до Чигирину у лютому 1649 р.). Усі ці кроки були простим дипломатичним зондажем або диктувалися тактичними вигодами (як домовленість з Буджацькою ордою Темір-бея). Гетьман шукав будь-яких можливостей посилення своїх позицій.

⁷⁰ Самійло Величко. Літопис / пер. В. Шевчука. Київ, 1991. Т. 1. С. 54–56.

⁷¹ Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna. 2 wyd. Warszawa, 1986. S. 72–73; Гриневиц Т. Ольгерд Гурка і дискусія довкола історії Хмельниччини в польській міжвоєнній історіографії. *Архіви України*. 2009. № 3–4. С. 5–20.

⁷² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. 1. С. 220.

⁷³ Иловайский Д. История России. Т. 5. Москва, 1905. С. 84.

⁷⁴ Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV. *Жерела до історії України-Руси*. Львів, 1911. Т. 12. С. 54.

⁷⁵ Петровський М. Н. Визвольна війна українського народу. Київ, 1940. С. 55.

⁷⁶ Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. С. 265.

⁷⁷ Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. Київ, 1955. С. 93–95.

⁷⁸ Памятники, изданные Киевской комиссией... Т. 1. С. 241.

⁷⁹ Костомаров Н. И. Собрание починений. Санкт-Петербург, 1904. Т. 9. Кн. 4. С. 177.

⁸⁰ Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в 1648–1651 рр. *Записки НТШ*. Т. 151. С. 167.

Затримавши чергового післанця царських воєвод до брацлавського воєводи Адама Кисіля Тимофія Милкова, гетьман продемонстрував його урочистий прийом післанцю Кисіля ігумену Петронію Ласці, демонструючи наявність союзу, а одночасно посилаючи листи московським воєводам з кожним черговим затриманим післанцем («царю вашому бажали королівства Польського, а потім як собі хочете, так і починайте, хочете з ляхами, а хочете з нами», «ми вам зичим всього доброго і цареві вашому господарювання і королівства польського»). Зрештою ці листи досягли певної мети. Москва і далі забороняла воєводам листування з гетьманом, але й припинила контакти з польськими достойниками. А з липня 1648 р. почалося листування прикордонних воєвод з гетьманом. А 2 січня 1649 р. гетьман вислав до Москви разом з єрусалимським патріархом Паїсієм полковника Силуяна Мужилівського, якого було прийнято 4 лютого 1649 р. в Золотій палаті самим царем Олексієм Михайловичем. І 16 березня 1649 р. з Москви разом з Мужилівським виїхало посольство Івана Унковського. З І. Унковським в Москву було відправлено посольство Федора Вешняка, Степана Мостепенка, Івана Скоробоченка та Жедана Єфименка, яке було прийнято 5 червня 1649 р.⁸¹

Продовжувалися стосунки з польською стороною. Через шкільного вчителя Хмельницького о. Андрія Морського та шляхтича Юрія Єрмолича претендент Ян Казимір встановив зв'язок з гетьманом, обіцяючи його визнання. 10 листопада він був обраний королем, а 14 листопада гетьман зняв облогу Замостя. В січні 1649 р. почалися переговори з королівськими комісарами (брацлавський воєвода Адам Кисіль, новгород-сіверський хорунжий Микола Кисіль, київський каштелян Максиміліан Бжозовський, львівський підкоморій Войцех Мясковський, брацлавський підчаший Якуб Зелінський і королівські секретарі князь Захар Четвертинський і Яків Смяровський), які мали повноваження погодитися на реєстр у 15 тис. і обіцяти свободу релігії. Невдача цих переговорів привела до походу Яна Казимира, облоги Збаража і Зборівської битви.

Уся дипломатична активність гетьмана з літа 1648 р. по літо 1649 р. фактично була підготовкою для легімітизації здобутків козацького війська внаслідок перемог під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями та походу на Львів. Щодо цього відомий російський історик Василь Ключевський висловився із властивим йому цинізмом: «Успіхи Богдана перевершили його помисли; він взагалі не думав розривати з Річчю Посполитою, хотів тільки налякати зарозуміле панство, але тут після трьох перемог майже вся Малоросія дісталася в його руки... Йому ввижалося вже Українське князівство по Віслу з великим князем Богданом на чолі, він називав себе “єдиновладним самодержцем руським” і грозив всіх ляхів перевернути вверх ногами, всю шляхту загнати геть за Віслу»⁸².

Але Зборівська перемога і підписана Зборівська угода 18 серпня 1649 р. достойно завершили цей етап козацьких війн. Зборівська угода вперше зафіксувала національно-територіальну автономію:

⁸¹ Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 – початку 1651 р. С. 205–240.

⁸² Ключевский В. Сочинения: в 9-ти т. Москва, 1988. Т. 3. С. 109–110.

«Декларація ласки Короля Його Милості на пункти прошення
Війська Запорозького»

1649, серпня 18

1. Його Королівська Милість залишає своєму Війську Запорозькому всі його давні вольності, згідно з давніми привілеями і на це дає свій привілей, про що нижче.

2. Що до числа війська, бажаючи вдовольнити прохання своїх підданих і захопити їх до послуг Речі Посполитій, Й.К.М. дозволяє мати Війська Запорозького сорок тисяч, а спорядження реєстру довіряє Гетьманові Війська Запорозького, з такою декларацією щоб вважаючи на достойність вписували до Реєстру козаків, хто б був до того здатний, в маєтностях шляхетських як і в маєтках Й.К.М., з таким означенням міст: почавши від Дніпра з сієї сторони в Димері, Горностайполі, Коростишові, Паволочі, Погребищах, Прилуці, Вінниці, Брацлаві, а звідти від Брацлава до Ямполя до Дністра. А також від Дніпра до Дністра розуміється, мають прийматися до Реєстру козацького, а з другої сторони від Дніпра в Острі, Чернігові, Ніжині, Ромні аж до московської границі й Дніпра. А що стосується дальших міст Й.К.М. і шляхетських, поза означеним в цих пунктах виміром, то в них козаків не має бути. Однак тому, хто хоче бути в козацтві і буде прийнятий до Реєстру, вільно вийти з усім майном в Україну, без всякого панського гальмування. А це спорядження Реєстру Гетьманом Війська Запорозького має бути відправлене найдальше до нового року свята руського Покрови, в такому порядку: Гетьман Війська Запорозького має скласти поіменний Реєстр всіх вписаних в козацтво за підписом руки своєї і військовою печаттю, а то тому, щоб ті, що будуть в козацтві лишатися при вольностях козацьких, а всі інші, щоб підлягали замкам Й.К.М., а в маєтках шляхетських своїм панам.

3. Чигирин, так як є у своїх межах, при Булаві Війська Запорозького має бути назавше, і теперішньому старшому Війська Запорозького шляхетному Богданові Хмельницькому надає Й.К.М., роблячи його вірним слугою своїм і Речі Посполитої.

4. Все, що діялося під час теперішнього заворушення з волі Бога, то все повинно бути забутиим і жоден пан не має чинити помсти і покарання.

5. Шляхтичі як руської релігії так і римської, які під час теперішніх заворушень в будь-який спосіб перебували у Війську Запорозькому, Й.К.М. з панської своєї ласки вибачає і проступок їх покриває. І якщо хтось що-небудь випросив з маєтків спадкових або інших або когось знеславлено, – з огляду на те, що все те діялося в нинішньому заворушенні – має бути скасоване сеймовою конституцією.

6. Військо коронне в тих містах, де будуть козаки з реєстрового спорядження, становищ своїх мати не буде.

7. Жиди не можуть бути державцями, орендарями ані мешканцями в українських містах, де козаки будуть мати свої полки.

8. Відносно знесення Унії у Короні Польській і у Великому Князівстві Литовському, також відносно цілості маєтків церковних і приналежних до них фундацій, які здавна були, а також всіх прав церковних з Отцем Митрополитом київським і духовенством на найближчому Сеймі будемо говорити і ухвалювати, щоб на вимогу отця митрополита все було повернене, що також і Й.К.М. готовий дотримати, щоб

кожен тішився зі своїх прав і вольностей, і місце в сенаті Митрополитові Київському Й.К.М. дозволяє мати.

9. Дигнітарства, уряди всякі у воеводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському Й.К.М. обіцяє роздавати обивателям стану шляхетського грецької релігії згідно з давніми привілеями.

10. В місті Києві, тому що там є привілейовані школи руські, отці єзуїти не будуть там фундувати як і в інших українських містах, але перенесуть їх деінде. Натомість всі інші школи, які там існують від давніх часів, мають бути збереженими в цілості.

11. Горілкою козаки шинкувати не можуть, крім того що роблять над свою потребу се вільно їм буде продавати гуртом. В шинках мед, пиво й інше, що звичай велить може бути.

Пункти ці повинні бути затверджені на Сеймі, а тепер все повинно бути забути, а згода і любов повинні панувати між обивателями українськими й військом Й.К.М. та Речі Посполитої Запорозьким»⁸³.

Богдан Хмельницький післав на сейм у листопаді 1649 р. посольство корсунського полковника Максима Несторенка та митрополита Сильвестра Косова, які мали наказ домагатися включення Зборівської угоди до сеймової конституції. На сеймі цього не було зроблено. Тому король видав спеціальні привілеї православної церкві від 12 січня 1650 р. та запорозькому війську від 20 січня 1650 р. Митрополит С. Косів, якому погрожували фізичною розправою, відмовився від свого місця у сенаті. 19 березня 1650 р. посольство Самійла Богдановича-Зарудного привезло реєстр, який було затверджено.

Улітку 1650 р., відчуваючи настрої польського суспільства, гетьман усіляко намагався зберегти союз з Іслам-Гіреєм III. Через це на Дон виступило 5–6 тис. козаків на чолі з генеральним осавулом Дем'яном Лисовцем та Тимофієм Хмельницьким, яке чекало на ханське військо. Козаки пояснювали донцям, що прибули на підтримку кримчанам в поході на черкесів. Донці запалили степ і хан похід відмінив⁸⁴. Тоді ж відбулося встановлення контактів із Швецією, стосунки якої з Москвою були напруженими⁸⁵. Водночас з ініціативи посла Венеції у Відні Джованні Сагредо у Чигирин було послано секретаря Альберто Віміну да Ченедо. Останній мав схилити козаків до союзу проти Туреччини. Одночасно польські та імперські дипломати при султанському дворі намагалися підірвати довіру до гетьмана, віденський посол навіть обіцяв поступки в угорському питанні, якщо султан накаже молдовському та

⁸³ Державний архів у Кракові (Польща). *Збірка Русецьких*. № 31. Арк. 63–66; Музей національний ім. кн. Чарторийських у Кракові. Відділ рукописів. Од. зб. 144. Арк. 437–440; *Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел*. Москва, 1822. Ч. 3. С. 450; Грушевський М. *Історія України-Руси*. Київ, 1995. Т. 8. Ч. 3. С. 215–217; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku*. Kraków, 2002. S. 38–41; Чухліб Т. *Гетьмани і монархи*. Київ; Нью-Йорк, 2003. С. 363–364.

⁸⁴ Брехуненко В. *Дем'ян Лисовець. Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети*. Київ, 1998. Кн. 1. С. 199–212; Коваленко С. *Лисовець Дем'ян Михайлович. Україна під булавою Богдана Хмельницького*. Київ, 2007. Т. 1; Смолій В., Степанков В. *Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет*. 3-тє вид. Київ, 2009. С. 283, 287.

⁸⁵ *Государственная публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина. Отдел рукописей*. № 221. Л. 287.

валашському господарям воювати проти козаків. Для протидії цій політиці гетьман відправив з посольством Осман-чауша, яке прибуло до Чигирина, полковників Антона Ждановича, Павла Яненка-Хмельницького та грецького купця Івана Петровича Тафралія. Це посольство добилося прийому у султана і права на утримання при його дворі постійного резидента, чого не мали навіть Московська та інші держави.

Після цього успіху за підтримки татар, яких очолював калга, у серпні 1650 р. гетьман атакував польського союзника господаря Молдови Василя Лупула і у вересні змусив його погодитися на козацько-молдовський союз, скріплений шлюбом Тимора і Розанди Лупул. Цей акт можна розглядати і як підготовку до перетворення України у князівство на чолі з династією Хмельницьких⁸⁶. Таку реальну можливість, правда під турецьким протекторатом, уперше запропонував гетьманові Осман-чауш, який у жовтні 1650 р. прибув у Чигирин з новою місією. У січні 1651 р. султан був готовий визнати гетьмана князем України, не вимагаючи спеціальної данини – «гарачу»⁸⁷.

«УГОДА МІЖ ТУРЕЦЬКИМ СУЛТАНОМ І ВІЙСЬКОМ ЗАПОРОЗЬКИМ ТА НАРОДОМ РУСЬКИМ ПРО ТОРГІВЛЮ НА ЧОРНОМУ МОРІ, ЯКОЮ ВОНА МАЄ БУТИ»

1. Султан Його Милість Турецький дозволяє Козацькому війську та його державі плавати по Чорному морю до всіх своїх портів, міст і островів, по Білому морю до всіх своїх держав, островів та інших портів і до портів чужоземних володарів і християнських держав, а також по всіх ріках та містах, з якими вони мають вести торгівлю, товари, що їх захочуть продавати, купувати і міняти за своєю волею зупинятися у портах, заходити до них, коли захочуть, без жодної затримки, перешкод і труднощів.

2. Для підтримки нової торгівлі Запорозького Війська та його держави Султан Й. М. Турецький звільняє їх купців від усяких мит, сплат і податків, а також їхні товари, які схочуть завозити до його держави, на сто років (якщо не може бути на сто років, то хоч на п'ятдесят або принаймі на тридцять), чого всі уряди мають дотримуватися як пройде, дай Боже, сто років, мають бути обтяжені не більшими податками як самі турки.

3. Султан Й. М. дозволяє Козацькому війську встановлювати і купувати будинки під склади по містах і портах Султана Й. М. Турецького, що знаходяться як над Чорним, так над Білим морем, та їх купцям проживати з усякою вольністю, без будь-яких податків до ста згаданих років.

4. Резидент Війська Запорозького і землі його буде проживати у Стамбулі у належній пошані і безпеці. Цей резидент має добиватися справедливості для скривджених козацьких купців. Військо Запорозьке також приймає резидента Султана Й. М. у своєму портовому місті, який має давати паспорти галерам або козацьким кораблям, що захочуть куди-небудь пливати, а за паспорт не повинен брати більше одного червоного золотого. Перед тим старший господар галери або корабля має присягнути,

⁸⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1996. Т. 9. Пол. 1. Роки 1650–1654. С. 473–601.

⁸⁷ Жерела до історії України-Руси. Т. 12. С. 164–165.

що не замишляє зради проти держави Султана Й. М. Резидент Султана Й. М. також повинен дати кожному це право на письмі, кому воно потрібно буде, яке тепер пишеться турецькою мовою, з підписом своєї руки і печаткою.

5. Щоб затримати свавільних людей, які схочуть на море вибігати, Військо Запорозьке з відома Султана Й. М. заложить кілька портових міст нижче порогів аж до злиття ріки Бугу з Дніпром, звідки і торгівля має іти і безпека на морі від свавільників має бути зміцнена.

6. Якщо якийсь свавільний з Війська Запорозького вибіг би на море, Військо Запорозьке повинне виконати щодо нього справедливу кару при резидентові Й. М.; а з цієї причини козацької торгівлі та його купецтва в державі Султана Й. М. ніхто ніде не буде затримувати ані утруднювати.

7. Якщо на Дону яке свавілля сталося б і звідти вийшли б на море для розбою, козацькі галери разом з турецькими мають свавільників ловити та карати і взаємно один одному допомагати, щоб море було чисте і вільне.

8. Якщо козацька галера, боронь Боже, порушила б у чомусь право Султана Й. М., щоб був покараний старший тієї галери, а вона сама з товарами і робітниками має бути вільною, як і інші галери, що є у товаристві з нею, мають бути вільними, щоб і невинні не страждали і мир нічим не був порушений.

9. Якби козацька галера або корабель загинув при березі Султана Й. М., щоб речі, які на ній залишилися, були збережені і передані спадкоємцям.

10. На турецькі борги козацьким купцям має бути таке право, як туркам у всій турецькій державі, та негайна справедливість.

11. Козацьких галер або кораблів Султан Й. М. Турецький не дозволить брати на послуги ані їх людей, ані товарів, ані зброї, але обіцяє їм і забезпечує вільний перехід і відхід з усіх, коли вони захочуть.

12. Якщо якийсь купець помер би у державі Султана Й. М. чи на морі, чи на суходолі, все його майно буде належати спадкоємцям і не може бути ніким затримане, а коли що кому заповів або записав перед смертю, то це не має жодного значення.

13. Християнських в'язнів у турків, як і турецьких у християн козацьким купцям буде вільно викуповувати. А якщо християнський в'язень у державі Султана Й. М. утік би до козацької галери або корабля, старший над галерою не буде його затаювати або переховувати, але повинен його видати; але за те не зазнає жодної шкоди або кривди ані він, ані галера його, ані люди, ані товар його, а якщо також який челядник вільний або невільний утік би з козацької галери, турки повинні видати його козакам⁸⁸.

Позиція султана забезпечила і зміну позиції валашського воєводи Матвія Басараба, куди гетьман послав місію Івана Тафралія. Дуже активними були на цей час контакти гетьмана з Дьєрдем II Ракоці (місії Василя Верещаки, Лозинського, Павла Тетері, Семена Серого). Всі ці заходи знищили невдачі літа 1651 р.

⁸⁸ Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва, 1822. Ч. 3. С. 444–447; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ, 1961. С. 619–622; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною. *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 1993. Вип. 2. С. 191–192; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. Київ, 1998. С. 67–70; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 364–366.

Із Москвою на цей час тривали переговори, в яких гетьман продовжував запевняти у цілковитій прихильності до царя, оправдовуючись за літній похід на Дон, а Москва безрезультатно намагалася отримати самозванця Тимофія Анкудінова, який переховувався на Січі. Обмін посольствами паволоцького полковника Михайла Суличича – стрілецького голови Ларіона Лопухіна, не привів до тіснішої співпраці. Прийнявши рішення про приєднання козацької України, Москва була зацікавлена у виснаженні сил обох сторін. Хвилювала її також позиція Криму та Туреччини.

Літо поразок 1651 р., з яких найбільшим було Берестечко, закінчилося Білоцерківським миром 18 березня 1652 р. Це був черговий компроміс у душі козацько-польських угод першої половини XVII ст., виконати яких не було можливості. Козацька територія обмежувалася до Київського воєводства, а реєстр – до 20 тис., гетьман підпорядковувався коронному гетьманові, євреям дозволялося вертати в українські землі і брати в оренду маєтки. Гетьман мав відпустити орду і не вести переговори з іноземними володарями⁸⁹.

Після Білоцерківського миру Крим та Туреччина і далі схиляли гетьмана до протекторату, а Москва готувалася до реалізації цього заходу. Під Батогом 24 травня 1652 р. було розгромлене польське військо, а 30 травня 1652 р. гетьман востаннє підписався титулом «з військом його королівської милості».

Чому Богдан Хмельницький офіційно не оголосив Україну окремою державою у часи своїх найбільших успіхів у 1649–1650 рр., тим більше, що до цього його штовхала одна з найпотужніших держав – Туреччина? Готові були визнати такий акт Кримське ханство, Молдовське, Валашське і Трансільванське князівства, напевно так поступили б з часом і інші держави. Це залишиться назавжди загадкою. Можливо, що гетьман побоювався, що такий акт викличе спротив козацької еліти, кожен другий представник якої, як показали наступні події, вважав себе достойним гетьманської булави. Можливо, що Богдан готував цей акт для спадкоємця Тимофія, про що свідчив його шлюб з Розандою Лупул. Ця загадка назавжди залишиться без відповіді.

Однак улітку 1653 р. становище гетьмана продовжувало ускладнюватися. Тривав обмін посольств з Кримом та Стамбулом, але тепер за княжий титул там вимагали гарач, а також уступку Кам'янця-Подільського. Посольство К. Бурляя та С. Мужилівського до Москви добилося обіцянки допомоги, але до Швеції Бурляя не пустили. Гетьман прогавив коаліцію Матвія Басараба та Дьєрдя II Ракоці проти свого свата Василя Лупу і замість союзної Молдови отримав нового ворога. Після Жванця сепаратний мир уклав з Польщею Іслам-Гірей III. На практиці це означало кінець Білоцерківського трактату, гарантом якого він виступав. 30 грудня 1653 р. гетьман заявив полоненим полякам: «*Тепер, панове поляки, мені здається, що ми вже навек розлучилися, так що ви не будете наші, а ми ваші*»⁹⁰ Ці слова виявилися пророчими.

Чи була якась альтернатива «московській карті»? Звичайно, була, але гетьман, мав менталітет шляхтича Речі Посполитої з традиціями європейської дипломатії обману з легким ставленням до домовленостей та угод, які завжди можна розірвати і замінити іншими. Він, можливо, не підозрював, що московська дипломатія має

⁸⁹ Чухліб Т. Білоцерківська угода 1651. *Політична енциклопедія*. Київ, 2011. С. 63.

⁹⁰ Самійло Величко. Літопис. С. 128.

свої особливості, а «обійми» Москви доволі міцні. Тактично у ситуації, що склалася, протекторат Москви був виправданим. А на майбутнє гетьман, як показали його наступні дії, мав свої плани.

ОСОБЛИВОСТІ МОСКОВСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ.

Політична програма «Третього Риму». Із часів становлення Московської держави її дипломатія мала свої особливості. Приєднуючи до себе князівства старших гілок, завдяки вірній службі правителям Золотої Орди, організації та імітації антиординських виступів у сусідніх князівствах і їх наступного придушення з допомогою ординських військ, московська династія поступово сформувала певну ідеологію, базою якої стала легенда володимирського літописання про «перенесення центру Русі» з Києва у Володимир на Клязьмі. Наступне «перенесення» ніби-то з благословення митрополита Петра Ратенського, який випадково помер у Москві і незабаром був канонізований, центру з Володимира до Москви вже було політичною реальністю і давало підстави обґрунтування ідеології «збирання земель Київської Русі». Після шлюбу (22 листопада 1472) великого князя московського Івана III Васильовича із Софією (Зоєю) Палеолог, дочкою деспота Мореї Фоми Палеолога, рідного брата останнього василевса (імператора) Візантії Костянтина XI⁹¹, ця ідеологія легко преросла в ідеологію «третього Риму» – Москви, куди після падіння Константинополя перейшов центр православ'я і всього християнського світу.

Ідея «Москва – Третій Рим» уперше була сформована московським митрополитом Зосимою (+ 1486) 1492 р. в пасхалії на «осьмью тысячу літ» (1492 р. відповідав 7000 р. за літочисленням від створення світу, яким тоді користувалися, коли очікувався кінець світу), де він спробував довести, що Москва як «новий град Костянтина» стала Третім Римом і останнім центром християнського світу⁹². Остаточно ця доктрина була сформована упродовж 1523–1524 рр. Філофеєм (бл. 1465–1542), старцем псковського Єлезарова монастиря у посланнях до великого князя московського Василя III Івановича, де було стверджено, що «два Рима впали, третій стоїть, а четвертому не бувати»⁹³. За імператора Олександра II ця

⁹¹ Клочков М. Софія Фоминична (Зоя Палеолог). *Русский биографический словарь* А. А. Половцова. Санкт-Петербург, 1909. Т. 19. С. 148–154.

⁹² Дьяконов М. Власть московских государей. Очерки по истории политических идей Древней Руси до конца XVI в. Санкт-Петербург, 1889. С. 65–66; Кириллов И. Третий Рим. Москва, 1914. 100 с.; Лихачев Д. Национальное самосознание Древней Руси. Москва; Ленинград, 1945. С. 96–102; Strémukhoff D. Moscow the Third Rome: sources of the doctrine. *Speculum*. 1953. Vol. 28. Nr 1. January. P. 84–101; Лурье Я. Идеологическая борьба в русской публицистике конца XV – начала XVI в. Москва; Ленинград, 1960. С. 143–154.

⁹³ Малинин В. Старец Елизарова монастыря Филофей и его Послания. Киев, 1901. 1029 с.; Золотухина Н. Из истории русской политической мысли конца XV – начала XVI в.: теория «Москва – третий Рим». *Советское государство и право*. 1977. № 1. С. 100–106; Сеницына Н. Третий Рим. Историки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). Москва, 1998. С. 358–363; Кореневский А. Филофей Псковский: портрет книжника на фоне текстов. *Диалог со временем*. Москва, 2004. Вып. 11. С. 182–198; Тимошина Е. Теория «Третьего Рима» в сочинениях «Филофеева цикла». *Правоведение*. Санкт-Петербург, 2005. № 4. С. 181–208.

доктрина фактично стала офіційною в Російській імперії⁹⁴, яку й далі намагається реалізувати сьогодні В. Путін.

Ця ідеологія і стала основою зовнішньої політики Московської держави, якої вона неухильно дотримувалася, невпинно просуваючись на захід і займаючи все більше колишніх київських земель. Суперництво Москви і Литви, війни між якими припинялися «вічними мирами», які московська сторона порушувала через 3-5 років, виграла московська сторона аж поки її жили не порізав безумний самодержець Іван IV Грозний. Поразки, які наступили з того часу, жорстокий період *Смутного часу*, коли Москва ледь не стала польською провінцією, не змінили протистояння між обома сторонами, але виробили у московського уряду різко негативне ставлення до козацтва (в тому числі і донського та свого городового), яке в цих подіях зіграло ключову роль.

Дипломатія як складова частина зовнішньої експансії. Московська дипломатія від самого початку стала складовою частиною зовнішньої експансії. У процесі її діяльності виробилися певні правила. Звернення сусідніх князівств та народів про допомогу трактувалися як прохання про підданство із відповідними змінами в титулатурі. Через це досі історики мають клопіт із т. з. «купівлями» Івана Калити, який, беручи на себе сплату ординського виходу данини, вважав, що ця територія переходить у його володіння, а фактично місцева династія продовжувала утримувати свої землі іноді ще ціле століття⁹⁵. Ще простіше було з іншими народами. У 1453 р. московський князь після звернення частини місцевих феодалів прийняв титул володаря Пермської землі, хоча реально Москва опанувала ці території тільки після падіння Новгородської держави та Казанського ханства. Подібно виглядало «добровільне приєднання» Югорської землі, більшості волзьких народів. Так і перші стосунки з Кабардою 1556 р. (а відтак і з іншими кавказькими та азійськими народами) були трактовані як звернення про добровільне приєднання чи підданство. Причому досі деякі історики та офіційні особи так ці події і трактують, хоча фактично ця ж Кабарда була приєднана до Росії на підставі Кучук-Кайнарджийської угоди 1774 р., а до реального приєднання дійшло ще пізніше. Що стосується шлюбу Марії Темрюківни з Іваном Грозним, то він нічого не вирішив, просто родина чергової цариці емігрувала до Москви, де як князі Черкаські влилася у перші ряди московської знаті.

Із завидною послідовністю та впертістю московська дипломатія вела боротьбу за визнання титулів як узаконення захоплених і спірних територій. Легенди і фальсифікати у дипломатичній практиці були звичним явищем. Щоб узаконити претензії на Карелу, фальсифікували літописи, доводячи, що ще Рюрик володів цими землями тощо. Приєднання України було черговою ланкою у ланцюгу цієї політики.

⁹⁴ Ульянов Н. Комплекс Филофея. *Вопросы Истории*. Москва, 1994. № 8. С. 152–164.

⁹⁵ Копанев А. И. О «куплях» Ивана Калиты. *Исторические Записки*. Москва, 1946. Т. 20. С. 23–37; Аверьянов К. А. Московское княжество Ивана Калиты (Присоединение Коломны. Приобретение Можайска). Москва, 1994. 56 с.; Аверьянов К. А. Купли Ивана Калиты. Москва, 2001. 240 с.; Кучкин В. А. Издание завещаний московских князей XIV в. (1339 г.). Вторая душевная грамота великого князя Ивана Даниловича Калиты. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. Москва, 2008. № 2(32). С. 139–142.

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ПРИСЯГА ТА «БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ»

Підготовка Московської держави. У 1648 р. після закликів зі сторони польських достойників, зокрема брацлавського воєводи Адама Кисіля, московський уряд був готовий виконати умови Поляновського миру і виступити на допомогу полякам проти ординців. 20 травня 1648 р. було підписано укази хотмижському та севському воєводам послати ратних людей на Україну аж до Дніпра відповідно до договору⁹⁶, правда, указ дозволяв виступ тільки, коли будуть отримані «самі правдиві вісті» про напад татар на Україну. Як видно з листа А. Кисіля до архієпископа гнєздинського від 31 травня 1648 р., біля Путивля було зібрано 40 тис. московського війська, очоленого князем О. М. Трубецьким. Але Москва не спішила, особливо після смерті Владислава IV та листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р. із закликом до участі у виборах нового короля. Всі прикордонні воєводи старанно доповідали про будь-які випадки «побажання» московського підданства. Ідея обрання царя або його спадкоємця на польський престол не була новою. Свого часу кандидували на польський престол Іван Грозний та його син Федір Іванович, причому серед литовської еліти вони мали певну підтримку.

Польська сторона намагалася протягом літа 1648 р. спровадити московське військо на Крим. Щодо московського кандидата: *«і цар московський хай не думає з своїми боярами»* (лист канцлера Єжи Оссолінського до Адама Кисіля). Імперія і Рим підтримували кандидатуру ерцгерцога Леопольда, а Франція – Яна Казиміра, до якого схилилася польська еліта. Про підтримку Яна Казиміра козаками та їх готовність до переговорів з Річчю Посполитою, повідомляв з Варшави і московський гонець Кунakov. З тих причин і було відмовлено Силуяну Мужилівському у допомозі у лютому 1649 р. Посилаючись на Поляновський мир московські дипломатії заявили про неможливість наступу на Смоленськ. Із С. Мужилівським відправили посольство дяка Унковського з вимогою посольства козаків на сейм із підтримкою царської кандидатури, що у квітні 1649 р. вже не мало жодного змісту. Під час цих переговорів московська сторона повністю відкрила свої наміри, радячи козакам звільнитися з-під польської залежності і проситися під московську.

У подальших переговорах 1649–1650 рр. московська сторона намагалася з допомогою козаків гарантувати безпеку своїх кордонів від Криму, що за наявності кримсько-козацького союзу було нерозумінням ситуації. Але останнє також було у традиціях московської дипломатії. Рівночасно тут не спішили з продовженням Поляновського миру, спотерігаючи за розвитком подій в Україні.

До Польщі 1 березня 1650 р. було відправлене посольство, очолене боярами Григорієм та Степаном Пушкіними, де московська сторона висувала зачіпки та вимагала повернення Стародубу, Дорогобужу, Смоленська і Орші і смертної кари для князя Яреми Вишневецького і обох гетьманів за перекручення царського титулу у листах до воєвод. І все ж 23 серпня 1650 р. Поляновський договір було підтверджено⁹⁷, а до Москви вирушило посольство А. Пражмовського, яке під час переговорів

⁹⁶ РГАДА. Ф. 210. Разрядный приказ. Севский стол. Стб. 134. Л. 259–260 об.

⁹⁷ Воронков Н. В. Пушкин Григорий Гаврилович. *Русский биографический словарь* А. А. Половцова. Санкт-Петербург, 1910. Т. 15. С. 309–311; Веселовский С. В. Род и предки А. С. Пушкина в истории. Москва, 1990. С. 210.

добивалося згоди царя на участь московських військ у війні проти козаків. Москва все-ще не могла прийняти рішення: боротися за Україну чи ні? Спогади про поразки від польського війська були ще свіжими.

У Москві 19 лютого 1651 р. Освячений собор прийняв рішення про можливість розриву Поляновського миру (тобто порушення присяги, даної царем на Євангелії) і прийняття козаків у підданство. Почалася підготовка до реалізації цього рішення. Посольство князя Бориса Олександровича Репніна, Богдана Матвійовича Хитрово і дяка Алмаза Іванова 23 квітня 1653 р. рушило до Варшави із завданням розірвати мир, але після звісток про Батозьку битву посольство закінчилося безрезультатно⁹⁸. Вирішили вичікувати далі. Через те і Земський собор, що відкрився у Москві 4 червня 1653 р., тільки 11 жовтня 1653 р. ухвалив рішення «гетьмана Богдана Хмельницького і все Войско Запорозьке з містами їх і землями прийняти»⁹⁹. Тобто про жодне воз'єднання, зрозуміло, не йшлося. Йшлося про реалізацію чергового пункту програми «збирання земель», яка на зазначеному етапі передбачала не тільки анексію українських земель, але й Великого князівства Литовського, а пізніше – дунайських князівств та інших територій.

Що ж відбулося у Переяславі та Москві 1654 р.? 31 грудня (10 січня) 1654 р. до Переяслава прибули царські представники боярин Василь Васильович Бутурлін та окольничий Артемон Сергійович Матвеев. Їх зустріла депутація, очолена переяславським полковником Павлом Тетерею та місцевим протопопом. Обидва виголосили промови, з яких випливало, що вони добре знали не тільки про наступну присягу цареві, але й плани анексії дунайських князівств. 6 (16) січня 1654 р. сюди прибув гетьман і вранці 8(18) січня 1654 р. зібрав вузьку раду старшини, на якій були відсутні генеральний осавул Дем'ян Лисовець та полковники – кропивенський Филон Джалалій, кальницький Іван Богун, уманський Йосиф Глух, брацлавський Михайло Зеленський і паволоцький Михайло Сулинич. Із них пізніше присягнув цареві тільки Ф. Джалалій. На раді йшлося про московський протекторат і присягу цареві. Проти висловилися миргородський полковник Григорій Лісницький та переяславський полковник Павло Тетеря.

Жодної загальної ради 8 (18) січня 1654 р. у Переяславі не було. Козацькі ради, зафіксовані джерелами, мали певну процедуру їх проведення. На таких радах були присутніми генеральна старшина і полковники у повному складі, виборні делегації від кожного полку, делегації від митрополита, а часом і депутації від міст. Нічого подібного у Переяславі не було. Перед присягою, яку склали гетьман з присутньою старшиною, козаки двох полків та переяславські міщани, Б.Хмельницький з

⁹⁸ Богуславский В. В. Славянская энциклопедия XVII век. Москва, 2004. Т. 2. С. 252–253.

⁹⁹ Платонов С. Ф. Заметки по истории московских земских соборов. Санкт-Петербург, 1883. С. 17–20; Клочков М. В. Земские соборы. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1904. С. 92–93; Готье Ю. В. Акты, относящиеся к истории земских соборов. Москва, 1920. С. 72–80; Козаченко А. Н. К истории земского собора 1653 года. *Исторический архив*. 1957. № 4. С. 223–227; Козаченко А. Н. Земский собор 1653 года. *Вопросы Истории*. 1957. № 5. С. 151–158; Решение Земского собора 1653 г. Российское законодательство X–XX вв. / под ред. проф. О. И. Чистякова; отв. ред. А. Г. Маньков. Москва, 1985. Т. 3. Акты земских соборов. С. 450–458.

генеральним писарем І.Виговським сказали кілька слів, а В.Бутурлін передав, привезені з Москви, прапор, булаву, фєрязь і шапку для гетьмана.

Присягу складали по містах і сотнях, крім козаків, також шляхта, міщани та інші верстви населення. Списки, що збереглися, зафіксували 127338 осіб (рахувалися тільки чоловіки). За різними оцінками населення України на той час налічувало 5–6 млн осіб, отже присягнути мали понад 2 млн (чоловіки у віці від 20 років). Опубліковано вже дві книги з цих списків, так що скоро дослідники зможуть проаналізувати, які саме верстви українського суспільства і в якій кількості присягнули на вірність цареві Олексію Михайловичу. Із джерел відомо, що верхівка православної церкви протівилася такій присязі, побоюючись підпорядкування московському патріархові. Тому всі розмови про єдність віри і прагнення до прийняття підданства православного не більше ніж вигадка істориків, змушених працювати на замовлення.

Жодної угоди у Переяславі складено не було. Вона взагалі не існувала, хоча більшість істориків не хочуть визнати цього факту. Така угода і не могла бути складена. Козацька держава юридично не була проголошеною, а, значить, і не була суб'єктом міжнародного права. Московська держава не об'єднувалася з Україною, а приєднавала її територію до своєї. Звичайно, на першому етапі в Москві були готові піти на певні поступки і надати цій території окремий статус, аби у подальшому поступово перетворити її у звичну провінцію. Так було свого часу з Новгородською землею, Тверським та Рязанським князівствами. Вони також зберігали певні привілеї, підлягали Посольському приказу як окремі території, а потім трансформувалися у провінції. З підданими угод ніхто не укладає, підданим на їх прохання надають привілеї. Угоди Речі Посполитої з Військом Запорозьким включалися у сеймові конституції або закріплялися королівськими привілеями. У першому випадку вони мали силу законів цієї своєрідної республіки. Московська держава була абсолютною монархією. Цар міг надати своїм підданим привілеї (грамоти чи «статті»), але міг їх забрати, коли вважав це за потрібне.

Козацьке посольство С.Богдановича-Зарудного і П.Тетері у березні 1654 р. подало 23 «просительні статті», які в історичній літературі отримали назву «березневих». Це було звичайне «чолобиття» підданих до свого государя, який на їх підставі прийняв рішення про надання «пожалувань» і «милостей». Комплекс цих документів, включно з наданням окремим містам та фізичним особам, і можна вважати Переяславською угодою, як це робив М. Грушевський. Ці документи регламентували розміри козацької автономії у складі Московської держави:

«СТАТТИ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО», ЗАТВЕРДЖЕНІ ЦАРЕМ ОЛЕКСІЄМ МИХАЙЛОВИЧЕМ.

1654, березня 27, Москва.

У листі, який прислали великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича всієї Великої і Малої Росії самодержця і багатьох держав государя і державця його царської величності до ближніх бояр, до боярина і намісника казанського до князя Олексія Микитовича Трубецького, до боярина і намісника тверського до Василя Васильовича Бутурліна, до окольничого і намісника каширського до Петра Петровича Головіна, до думного дяка до Алмаза Іванова царської величності Війська Запорозького післанці Самійло Богданов і Павло Тетеря з товариші у

нинішньому у 162-у році березня в 12 день написано: б'ють чолом великому государю цареві і великому князеві Олексію Михайловичу всієї Великої і Малої Росії самодержцю і багатьох держав государеві і державцю його царської величності піддані Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького, і все Військо Запорозьке і весь світ християнський російський, щоб Й. Ц. В. пожалував їх тим, про що післанці їх бити чолом почнуть, а вони Й. Ц. В. у будь-яких його государевих повеліннях служити будуть навіки. І що на яку статтю Й. Ц. В. дозволив, і то підписано під статтями.

1. Щоби у містах урядники були з їх людей вибиралися до того достойні, котрі повинні будуть підданими царської величності урядувати і доходи різні правдиво до скарбниці царської величності віддавати, для того щоб царської величності воєвода, приїхавши, почав права їх ламати і статuti різні які чинити, і то було би їм великою неприємністю. А як тамтешні їх люди де будуть старшими, то вони за правами своїми почнуть діяти.

А по сій статті Ц. В. пожалував велів бути по їх чолобиттю. А бути б урядникам у містах вїтам, бурмістрам, райцям, лавникам, і доходи різні грошові і хлібні збирати на царську величність і віддавати в його государеву скарбницю тим людям, яких Ц. В. пришло. І тим же присланим людям, кого для цього збирання скарбу Ц. В. пришло, і над тими збирачами дивитися, щоб чинили правду.

2. Писареві войсковому, щоб по милості Ц. В. 1000 золотих польських для підписків давав, а на суддів войскових по 300 золотих польських, а на писаря судійського по 100 золотих польських, на писаря і на хорунжого полкового по 50 золотих, на хорунжого сотенного 30 золотих, на бунчужного гетьманського 50 золотих.

Ц. В. пожалував велів бути по їх чолобиттю, а давати ті гроші з тамтешніх доходів.

3. На писаря, і на суддів воскових на 2 чоловік, і на кожного полковника, і на осавулів войскових і полкових щоб по млину було для кормління, бо розходи мають великі.

Ц. В. пожалував велів бути по їх чолобиттю.

4. На утримання наряду войкового [артилерії – Л.В.], і на гармашів, і на всіх помічних людей, які при наряді бувають, щоб царська величність пожалував зволив учинити свою царську милостиву опіку, як зимою, також і на станах, також де на обозного гарматного 400 золотих, а на хорунжого гарматного 50 золотих.

Ц. В. пожалував і велів давати з тамтешніх доходів.

5. Посли, які здавна до Війська Запорозького приходять з чужих країв, щоб гетьманові і Війську Запорозькому, котрі до добра були, вільно приймати, а тільки щоб мало бути противне царській величності, то повинні вони царській величності повідомляти.

По сій статті Ц. В. вказав: послів з добрими справами приймати і відпускати. А з якими справами приходили і з чим відпущені будуть, про це писати до Ц. В. по справжньому і негайно. А котрі послі прислані будуть царській величності з противною справою, то тих послів і післанців затримувати у Війську і писати про них за вказівкою до Ц. В. негайно, а без указу Ц. В. назад їх не відпускати. А з турецьким султаном і з польським королем без указу Ц. В. не листуватися.

6. Про митрополита київського післанцям усний наказ даний. А у виступах післанці били чолом, щоб Ц. В. пожалував велів дати на його маєтності свою государеву жалувану грамоту дати велів.

Ц. В. митрополитові і всім духовного чину людям на маєтності їх, котрими вони нині володіють, свою государеву жалувану грамоту дати велів.

7. Щоб Ц. В. зволив рать свою незабаром прямо до Смоленська послати, не відтягуючи нічого, щоби противник не зміг поправитися і з іншими об'єднатися, для того що війська зараз зібрані, щоб ніяким їх підступам не вірили, якщо б вони щось чинили.

Ц. В. зволив на неприятеля свого, на польського короля, іти сам, і бояр, і воєвод послати з багатьма ратями, як підсохне, як кінські корми почнуть бути.

8. Щоб найманого люду де по кордону від ляхів для загальної безпеки з 3000 чи, як воля Ц. В. буде, хоч і більше.

Ц. В. ратні люди завжди на кордоні для України оберігання є і скоро стояти почнуть.

9. Звичай той був, що завжди Війську Запорозькому платили. Б'ють чолом і тепер Ц. В., щоб на полковника по 100 ефімків, на осавулів полкових по 200 золтих, на осавулів войскових по 400 золотих, на сотників по 100 золотих, на козаків по 30 золотих польських давати. І у минулих роках присилав до Ц. В. гетьман Богдан Хмельницький і все Військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його Ц. В. пожалував, для православної християнської віри і святих божих церков за них заступився, і прийняв їх під свою государеву високу руку, і на неприятелів їх учинив їм допомогу. І великому государеві нашому Й. Ц. В. на той час під свою государеву високу руку прийняти нас було не можна, тому що у Й. Ц. В. з королями польськими і великими князями литовськими був вічний мир. А що з їх королівської сторони царської величності батькові, блаженної пам'яті великому государеві цареві і великому князеві Михайлові Федоровичу всієї Русі самодержцю і багатьох держав государеві і державцеві, і дідові його гсударевому, блаженної пам'яті великому государю святійшому патріархові Філарету Микитовичу московському і всієї Русі, і великому государеві нашому цареві і великому князеві Олесію Михайловичу всієї Русі самодержцю Й. Ц. В. вчинилось багато безчестя і образ. І про це по королівських грамотах, і по сеймовій постанові, і по конституції, і по посольських угодах Ц. В. чекав виправлення. А гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке хотів з королем з польським помирити через своїх государевих великих послів тим способом: як Ян Казимир учинить з ними мир по Зборівській угоді, і на їх православну християнську віру гоніння чинити не стане, і уніатів всіх виведе, і Ц. В. винним людям, які за його государеву честь заслужили смертну кару, вини їх хотів віддати. І про це посилав до Яна Казимира короля свої государевих великих і повноважних послів, боярина і намісника велико пермського князя Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товариші.

І ті Ц. В. великі і повноважні послі про цей мир і про поступки королеві і панам-радї говорили різними мірами і Ян Казимир король і пани-рада на жодну міру не зійшли, і цю велику справу поставили ні в що, і тих Ц. В. великих і

повноважних послів відпустили без справи. І великий государ наш Й. Ц. В., бачачи такі з королівської сторони численні виправлення [царського титулу – Л.В.], і грубощі, і неправди і хочаючи православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів і прагнучих церкви божиї розорити і віру християнську викоренити від латини оборонити, під свою государеву високу руку вас прийняв. А для вашої оборони зібрав російські, і німецькі, і татарські раті многі. Іде сам великий государ наш Й. Ц. В. на неприятелів християнських і бояр своїх, і воевод посилає з ратями многими. І на цей ратний устрій по його государевому указу роздана його государева скарбниця многая. І нині їм, післанцям, про жалування на Військо Запорозьке говорити, бачачи таку Ц. В. милість і до них оборону, не довелось. А як був у гетьмана у Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товариші, і гетьман говорив з ними і в розмові про число Війська Запорозького, щоб учинити 60000. А хоча б де того числа було і більше, і государеві де в тому збитків не буде, тому що вони жалування у государя просити не стануть. Так і їм, Самійлові і Павлові, і іншим людям, котрі в той час при гетьмані були, про це відомо ж. А що у Малій Росії і у містах і місцях яких доходів, і про то Ц. В. не відомо, і великий государ наш Й. Ц. В. посилає доходи описати дворян. А як ті Ц. В. дворяни доходи різні опишуть і підрахують, і в той час про жалування на Військо Запорозьке за розглядом Ц. В. і указ буде. А нині Ц. В., жалуючи гетьмана і все Військо Запорозьке, хоче послати свого государевого жалування за давним звичаєм предків своїх, великих государів царів і великих князів російських, гетьманові і всьому Військові Запорозькому золотими.

10. Кримська орда якщо би мала вторгнутися, тоді від Астрахані і від Казані потрібно на них наступати. Також де і донським козкам готовими бути, а нині ще у братстві дати часу і їх не задерати.

Ц. В. указ і повеління на Дон і до козаків послав: якщо кримські люди зачіпок ніяких не вчинять, і на них ходити і чинити їм зачіпки не велено. А якщо кримці зачіпку учинять, і в той час Ц. В. вкаже, над ними промисел чинити.

11. Кодак місто на кордоні від Криму, в котрому гетьман завжди по 400 чоловік тримає і корми різні їм дає, щоб і нині Ц. В. пожалував кормами і порохом, до наряду зволив поставити. Також і тим, котрі за порогами коша бережуть, щоби Ц. В. милість свою зволив показати: бо не можна його самого без людей залишити.

Про ту статтю Ц. В. милостивий указ буде потім, як про це відомо буде, скільки яких запасів у ці місяці посилалося і скільки буде доходів зібрана на Ц. В.

А що в листі ж у вашому написано: як великий государ наш Й. Ц. В. гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке пожалує свої государеві грамоти на вольності ваші дати звелить, тоді ви перегляд між собою учините, хто буде козак чи хлоп, а щоб число Війська Запорозького було 60000. І великий государ наш Й. Ц. В. на то зволив їм, числу спусковим козакам бути велів. І як ви, післанці, будете у гетьмана у Богдана Хмельницького, і ви би йому сказали, щоб він велів козаків розібрати скоро і список їх учинив. І той список за своєю рукою прислав і Ц. В. швидко.

Такого листа дано післанцям. Писано на стовпцях білоруським письмом без дякового припису. Писав Степан, і Тимофій, і Михайло¹⁰⁰.

До складу «Переяславської угоди» чи «Договору Богдана Хмельницького» за Андрієм Яковлівим¹⁰¹ входили наступні документи, передані козацьким послам 27 березня 1654 р.:

1. Копія проекту договору з 17 лютого 1654 р. з підписаними під його 23-ма статтями царськими і боярськими резолюціями¹⁰²;
2. Приведені вище 11 статей від 21 березня 1654 р.;
3. Царські жалувальні грамоти всьому Війську Запорозькому, православній шляхті і православним міщанам;
4. Жалувана грамота гетьманові на Чигиринське староство;
5. Царські привілеї Б.Хмельницькому на Гадяцьке староство, Суботів, Новоселицю, Медведівку, Борки і Каменку;
6. Царські листи Б.Хмельницькому про діяльність козацького посольства у Москві, про нову печатку, вимога, щоб гетьман послав київського митрополита до Москви для пояснень у справі суперечки з воєводою про землю, про оголошення війни

¹⁰⁰ РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 1. Д. 230. Л. 1–22; Полное собрание законов Российской империи. 1649–1675. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. Док.119. С. 322–325; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1878 Т. 10. С. 452–462; Документи Богдана Хмельницького (1648–1657). Київ, 1961. С. 323–325; Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657 / упоряд. І. Крип'якевич, І Бутич. Київ, 1998. С. 64–67; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 368–372.

¹⁰¹ Яковлев А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. *Переяславська рада 1654 р.* Київ, 2003. С. 113.

¹⁰² Стаття 1 «березневих статей» стосувалася підтвердження прав мирським і духовним особам наданих колись князями і королями (затверджена відразу). Стаття 2 просила реєстр у 60 тис. (також затверджена відразу). Стаття 3 просила підтвердити права і привілеї Війська Запорозького (прийнята відразу). Стаття 4 просила дозволити виборність міської адміністрації з числа достойних людей української нації (прийнята). Стаття 5 просила для гетьмана Чигиринське староство у рангову маєтність (прийнята). Стаття 6 просила зберегти принцип виборності гетьмана (прийнято). Стаття 7 стосувалася привілеїв старшини і була затверджена. Статті 8, 9, 10, 11, 12 регулювали порядок і величину оплати старшини і війську, а також інші фінансові сторони життя війська і були залишені без змін. Стаття 13 просила затвердити привілеї української шляхти і також була затверджена. Стаття 14 просила дозволити стосунки з іноземними державами з обов'язковим повідомленням Москви про ворожі наміри. Ця стаття була затверджена з умовою, що Москва матиме докладну інформацію про хід будь-яких переговорів, а послы з ворожими пропозиціями будуть затримуватися до указу з Москви. Зносини з Річчю Посполитою та Туреччиною заборонялися. Стаття 15 просила залишити за місцевою адміністрацією право збору податків і чинів. Ця стаття була прийнята з умовою, що для контролю будуть присилатися призначені царем чиновники. Стаття 16 просила гарантію невтручання царських воєвод у внутрішні справи. Була прийнята в розрізі умов попередньої статті. Стаття 17 просила залишити посполитих у підданстві і підтвердити вольності козацтва і шляхти (прийнята без змін). Стаття 18 просила зберегти права митрополита київського (була прийнята з умовою наступного підпорядкування московському патріархові). Стаття 19 просила вислати під Смоленськ царське військо. Статті 20, 21, 22 і 23 стосувалися оборони України від татар, утримання залог на Кордоні та в Кодаку і були легко врегульовані.

Польщі і про участь у поході на Литву козацького війська з полковниками Золотаренком та Тетерею.

Усі документи датовано 27 березня 1654 р.¹⁰³.

11 пунктів «Статтей Війська Запорозького», подані 21 березня 1654 р., були фактично скороченою редакцією попередніх. До них було залучено прохання заборонити донським козакам нападати на Крим. Окрім того, гетьман виторгував для себе ще Гадяч з округою.

Духовенство, не задоволене «Березневими статтями», послало в Москву в липні 1654 р. І.Гізеля, який подав три статті:

1. Щоб українське духовенство залишилося під владою константинопольського патріарха.

2. Щоб духовна влада зберегла свої сани, а наступники обиралися як і раніше, а не присилалися з Москви.

3. Щоб винних не відсилати на духовні суди до Москви.

Ці статті були відкладені до завершення війни з Польщею і зберегли на якийсь час статус кво.

Отже, жодної угоди стосовно возз'єднання України з Росією ніхто не укладав. На підставі реляцій боярина В. В. Бутурліна часом пишуть про певні усні домовленості, що, звичайно, не відповідає ні дипломатичній практиці, ні важливості самої події. Те ж можна сказати і про ентузіазм народу і бажання всіх бути під царською рукою. Цінність реляцій підлеглих своїм вождям у всі часи однакова – в таких доповідях підлеглі подають те, що від них хотіли би почути. Але і реляції Бутурліна не дають ніяких натяків на возз'єднання.

Часом пишуть про військовий союз. Його також не було. Навіть більше, московська сторона не інформувала козаків про свої військові плани і навіть не погодила з ними основні питання взаємодії. На допомогу армії, яка вирушила на Смоленськ і Литву, мав бути посланий козацький корпус. Більше гетьманові не повідомили.

РЕАЛІЗАЦІЯ МОСКОВСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ ПРОГРАМИ АНЕКСІЇ УКРАЇНИ

Розв'язання війни з Польщею і спроба анексії Білорусі та Литви. Наступ, що розпочався вже у 1654 р., мав на меті анексію Великого князівства Литовського і розширення меж козацької України, підвладної Москві. Вже 23 лютого (3 березня) 1654 р. загін князя Ф. Куракіна, князя Ф. Волконського і А. Немирова (2 тис. піхоти, 500 стрільців, 100 дітей боярських і 5 пушкарів) зайняв Київ. 17 (27) березня 1654 р. виступило основне військо князя О. М. Трубецького, а 15 (25) травня – сам цар. На з'єднання з цим великим військом, яке вирушило здобувати білоруські землі, гетьман вислав 20 тис. козаків із наказним гетьманом Іваном Золотаренком.

У зверненні до українського народу від імені царя писалося: «Хохли, котрі у вас на головах, пострижіть, і кожен против супостат божиїх да озброюються. Котрі добровільно раніше нашого государевого пришествя відомі і вірні нам учиняться, при тих ми

¹⁰³ Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1. Санкт-Петербург, 1830. Т. 1. 1649–1675. Док.119. С. 325–327; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1878. Т. 10. С. 446–452, 477–506.

в війську наказ учинили кріпкий і сохранені будуть їм доми і багатства від воїнського розорення»¹⁰⁴. Ось як виглядало возз'єднання з офіційної московської точки зору.

29 червня здався Полоцьк, 2 липня – Рославль, а 20 липня – Мстиславль і т.д. Козаки зайняли Гомель, Чечерськ, Новий Бихів і Пропойськ та взяли участь в облозі Смоленська, який капітулював 23 вересня (3 жовтня). Всюди міщани і шляхта приводилися до присяги. 29 липня (8 серпня) 1655 р. було здобуто Вільно. 1 (10) вересня 1655 р. патріарх благословив царя на титул великого князя литовського. 25 листопада (5 грудня) 1655 р. було оголошено про приєднання Великого князівства Литовського.

Уже на початку 1656 р. спеціальна комісія київського полковника Антона Ждановича і стрілецького сотника Синцова розслідувала конфлікт козацьких полковників Івана Нечая та Івана Дорошенка з московськими воєводами. Йшлося про зайняті південнобілоруські території, де виникли Чауський і Білоруський козацькі полки – елементи адміністративного устрою Гетьманської України. Московська адміністрація планувала розмістити там своїх представників і не допустити розширення козацької території на північ.

Віленська комісія (травень 1656 – вересень 1657 р.). Після падіння Вільна та вступу у війну Швеції, Франція та Австрія, давні вороги, разом кинулися рятувати Польщу. Під їх тиском Польща запропонувала мирні переговори. У квітні 1656 р. до Москви приїхав посол Яна Казимира і австрійські дипломати Алегрето і Лорбах, які мали бути посередниками на Віленських переговорах. Цар, захоочений натяками на підтримку у справі отримання польської корони, почав переговори, одночасно розв'язавши війну з шведами. На листа гетьмана від 7 червня 1656 р. про фарс Відня і Ватикану, ніхто не звернув уваги. В липні 1656 р. гетьман звернувся з наступним листом, вимагаючи забезпечення кордонів, йому обіцяли добиватися кордонів по Бугу і просити поляків припинити війну проти козаків. Гетьман на той час вже був переконаний, що у Вільні торгують козацькими територіями і не чекав, склавши руки, що буде далі. Він вів таємні переговори з противниками царя. Козацького представника сотника Германа Гапоненка до переговорів у Вільні не допустили. Звіт Гапоненка з листопада 1656 р. підтверджував переконання гетьмана, що «українське питання « тут служило розмінною монетою.

Російський історик Василь Ключевський так охарактеризував цей період: *«Москва хотіла прибрати до рук українське козацтво, хоча б навіть без козацької території, а якщо і з українськими містами, то обов'язково під умовою, щоб там сиділи московські воєводи з дячками, а Богдан Хмельницький розраховував стати чимось ніби герцога Чигиринського, правлячого Малоросією під віддаленим сюзеренним наглядом царя московського і при допомозі козацької знаті, осавулів, полковників і іншої старшини... Відважна козацька шабля, верткий дипломат, Богдан був пересічний політичний розум...»*¹⁰⁵.

Але цей «пересічний політичний розум» уже активно працював над ліквідацією наслідків переяславської присяги. Поведінка гетьмана під час Віленської комісії

¹⁰⁴ РГАДА. Ф. 79. Сношения России с Польшей. 1654 г. Д. 6. Л. 2–3.

¹⁰⁵ Ключевський В. О. Сочинения: в 9-ти т. Москва, 1988. Т. 3. С. 112.

досить неоднозначна. З одного боку він попереджував царя, що його у черговий раз дурять (що було правдою), з іншого – послав до Вільна, де засідали повноважні великі посольства у складі перших дипломатів з високими титулами, звичайного сотника, який уже з огляду на це не мав жодних шансів сидіти з ними за одним столом. А серед козацької еліти гетьман поширював польський варіант домовленостей, який передбачав повернення козацьких земель до складу Речі Посполитої, що було відкинене під час переговорів. Тут є над чим подумати...

Віленська комісія була дипломатичною поразкою Москви, але вона також продемонструвала, що московська сторона виходить виключно зі своїх інтересів, а розмови про дружбу народів лежать далеко за межами фактів і наукового аналізу.

«Переяславські статті» 10–18 жовтня 1659 р. Реакція на спробу гетьмана Івана Виговського звільнитися з-під московської опіки була блискавичною: Москва відразу ж використала протиріччя серед козацької старшини, було підтримано полтавського полковника Мартина Пушкаря, а після його загибелі проголошено наказним гетьманом старшину з уманського полку Івана Безпалого, одночасно підтримано претензії кошового Барабаша та полтавського полкового бунчужного Іскру. На Україну були перекинені кращі війська на чолі з князем Олексієм Микитовичем Трубецьким. Конотопська катастрофа (27–29 червня / 7–9 липня 1659) була шоком. Цвіт московського війська перестав існувати, рештки відійшли до Путивля. У синодиках можна зустріти багато княжих та дворянських імен полеглих під Конотопом. При дворі навіть очікували найгіршого: появи під стінами Москви ординського і козацького війська. Цар розглядав можливість евакуації родини в Кострому або Ярослав¹⁰⁶.

Ще більшим шоком були несподівані удари по союзниках гетьмана кримських татарах обраного кошовим Івана Сірка. Москва оперативно спрямувала йому на

¹⁰⁶ Мицик Ю. А. Конотопська битва. *Військо України*. 1996. № 5–6. С. 30–33; Мицик Ю. А. Іван Виговський. Київ, 2004. С. 73–77; Конотопська битва 1659 року: зб. наук. праць / упоряд. О. Ткачук. Київ, 1996. 178 с.; Бульвінський А. Г. Конотопська битва 1659 р. *Український історичний журнал*. 1998. № 3. С. 76–83; № 4. С. 33–42; Бульвінський А. Г. Українсько-російські взаємини 1657–1659 рр. в умовах цивілізаційного розмежування на сході Європи. Київ, 2008. 744 с.; Kroll P. Bitwa pod Konotopem (8 lipca 1659 roku). Przyczynek do dziejów wojskowości kozackiej. *Materiały do historii wojskowości*. Pułtusk, 2004. Nr 2. S. 113–131; Kroll P. Iwan Wyhowski hetman zaporozki. *Hetmani zaporozcy w służbie króla Rzeczypospolitej*. Zabrze, 2010. S. 268–270; Маслов А. В. Сражение под Конотопом и участие выборных полков в ликвидации последствий Конотопского поражения 1659 г. *Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг.* Москва, 2006. С. 440–453; Сокирко О. Триумф в час Руїни. Конотопська битва 1659 р. Київ, 2008. 69 с.; Бабулин И. Б. Битва под Конотопом. 28 июля 1659 года. Москва, 2009; Сокирко О. Князь Семен Пожарский и Конотопская битва. Санкт-Петербург, 2009; Ossoliński Ł. Rzecz o hetmanie Wyhowskim. Warszawa, 2009. 40 s.; Grabczyk D. Hetman kazacki Jan Wyhowski w historiografii polskiej I zagranicznej – stan badań. *Meritum*. 2011. Nr 3. S. 71–91; The Battle of Konotop 1659. *Ezploring alternatives in East European History* / ed. G. B. Bercoff and O. Rumyantsev. Milano, 2012. 126 p.; Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Выговский. *Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего нового времени*. Москва, 2009. Вып. 1. С. 239–253; Таирова-Яковлева Т. Г. Бабулин И. Б. Князь Семпи Пожарский и Конотопская битва. Санкт-Петербург: Общество памяти игуменъ Таисии. 2009. 168 с. *Studia Slavia et Balcanica Petropolitana*. Санкт-Петербург, 2012. № 2 (12). С. 258–263.

допомогу донських козаків, рівночасно чим могли підтримували Івана Безпалого та переяславського полковника Тимофія Цецуру, який також виступив претендентом на булаву. Але все вирішили січовики, до яких пристали правобережні полковники (крім Богуна). Вони привели Юрка Хмельницького. Виговський здав булаву. А наприкінці вересня до Переяслава вже прибув князь Трубецький. 17.10.1659 р. після довгих переговорів було офіційно проведено раду, де гетьманом обрали Юрка Хмельницького, який отримав «переяславські статті».

Згідно з цією угодою гетьман з усім військом мав бути готовим на царську службу і карати смертю тих, хто намовляє проти Московської держави. Без царського указу на війну не ходити і нікому не допомагати. Війська не зменшувати, а тих, хто його покидає – карати смертю. Царським воєводам бути у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані, але у права і вольності не вмшуватися. В Переяславі та Ніжині бути на своїх запасах, а в Києві, Чернігові і Брацлаві володіти тими маєтностями та доходами, які раніше належали до урядів воєводських. Государевим ратним людям квартирувати і брати підводи тільки у міщан та посполитих, а козацьких дворів не чіпати. Козакам заборонялося продавати вино вроздріб, щоб не порушувати державну монополію (!), вони мали очистити зайняті білоруські міста та замки. Військо не могло зняти гетьмана без царської згоди, гетьман мав затверджувати обраних на раді полковників, але мав право знімати їх з уряду. Заборонялося ставити іновірців на уряди (мався на увазі Ю. Немирич). Данило Виговський (якого невдовзі замучили) і сім'я гетьмана Івана мали бути видані. З посад мали бути усунені Григорій Гуляницький, Григорій Лісницький, Самійло Богданович-Зарудний, Антон Жданович, Герман Гапоненко і Лобода. Артилерія і знамена, взяті під Конотопом та полонені негайно поверталися¹⁰⁷.

Отже, дякуючи позиції козацької старшини після блискучої перемоги під Конотопом, була підписана капітуляція перед противником, який на той час практично не мав війська. «Переяславські статті» фактично анулювали «березневі статті», тобто «Переяславська угода 1654 р.» (якщо умовно далі використовувати цей термін) фактично була анульована Росією вже у 1659 р. Нові статті передбачали повне підпорядкування війська і окупацію головних центрів козацької України.

Спроби козацького посольства Андрія Одинця та Петра Дорошенка, яке було послане у Москву в грудні 1659 р. полегшити «переяславські статті», наштотувалися на рішучу протидію. Гетьманові тільки повернули як рангову маєтність Чигиринське староство та Гадяцький повіт, дозволили надавати привілеї та маєтності і зноситися з Молдовою та Валахією. Гетьман ще звертався двічі з проханням звільнити Данила Виговського та Івана Нечая, які доводилися йому свояками, але йому грубо відмовили – обидва вже були по звирячому замучені. Юрій Хмельницький про це довідався з листа Беневського («тіло його розтерзане батогом, пальці відрізані, очі вибрані і залиті сріблом, вуха буравом просвердлені і теж залиті сріблом...»¹⁰⁸). Данило Виговський та Іван Нечай заплатили Москві за ганьбу Конотопа.

¹⁰⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Варшава, 1934. С. 61–80.

¹⁰⁸ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва, 1991. Кн. 6. С. 336.

Як це взагалі могло статися? Феномен української еліти завжди був незбагненим. Гадяцька угода враховувала всі інтереси української еліти: козацтва, шляхти і міщан. За підданих ніхто не думав, їх ніхто не питав, але для них і нічого не змінювалося. Писали про класове розшарування серед козацтва. Юрій Хмельницький та полковники, які його підтримали, належали до вищого класу. Окрім того, Гадяцька угода передбачала нобілітацію (надання шляхетства) не тільки старшині. Писали, що Річ Посполита не ратифікувала Гадяцьку угоду і не збиралася цього робити. Але ж Виговського скинули саме тоді, коли король присягнув і ніхто ще не відмовив у її ратифікації.

«Московські статті» 11(21).10.1665 р. Використовуючи сприятливу кон'юктуру, російська сторона невпинно втілювала свої плани. Готуючись до повного завоювання України, 20 (30) грудня 1659 р. Москва підписала перемир'я зі шведами, яке завершилося Кардиським миром 2 червня 1661 р., за яким московська сторона повністю відмовилася від зайнятих лівонських міст і замків. Водночас велися шалені спроби спрямувати проти Польщі Туреччину та Крим.

Але промахи в політиці на Україні, надто жорстокий і тупий курс виконавців московської програми привели до переходу козацького війська на польську сторону і капітуляції армії В. Б. Шереметьєва 23 жовтня (2 листопада) 1660 р.

Довга боротьба за булаву, яка вміло підтримувалася Москвою (тут важко сказати, хто більше допомагав справі – самі претенденти на булаву чи князь Григорій Григорович Ромодановський, який, намагаючись виконувати московські інструкції, наробив чимало помилок), завершилася на користь Івана Брюховецького. Восени 1663 р. йому вдалося добитися анулювання «перяславських статей 1659 р.» і повернення до «березневих статей» Б.Хмельницького, щоправда, в урізаному вигляді: залишалися московські гарнізони, встановлювалися норми забезпечення московських старшин, заборонявся вивіз в Московію і продаж горілки і тютюну, зрозуміло, що про жодні зносини з іншими державами вже не йшлося.

Але й ці поступки скасували «московські статті», отримані І. Брюховецьким у царській столиці 11 (21) жовтня 1665 р. Перша стаття проголошувала всі українські міста і села спадковими володіннями московських монархів. Збільшувалися московські гарнізони: в Києві – 5 тис., Переяславі – 2 тис. (з них в Каневі – 500), Чернігові – 1200, Ніжині – 1200. Вводилися гарнізони в Новгород-Сіверський – 300, Полтаву – 1500 (з них на Січі мала бути 1 тис.), Кременчук – 300, Кодак – 300, Остр – 300, Мотовилівку – 300 і з київського гарнізону при гетьмані – 100. [Для порівняння в часи Речі Посполитої всі коронні контингенти на теренах України рідко перевищували 3–4 тис., а гарнізони – 30–50 осіб]. Статтею 9 заборонялися зносини з іноземними державами, статтею 10 магдебурзьке право замінялося царськими привілеями (не ризикнули, правда, відмінити його зовсім). Воєводам передавалося право збирання з населення податків, хліба для постачання окупаційних військ, поборів з винних оренд та торговельних мит. Для визначення оподаткування мав бути проведений перепис 1666 р. На затвердження гетьман мав їздити до Москви¹⁰⁹.

Фактично ці статті, де вже про Переяслав 1654 р. ніхто не згадував, означали майже повну реалізацію московської програми анексії України. Щоправда, гетьман отримав

¹⁰⁹ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 81–92.

боярство, а старшина почала отримувати дворянство. Зберігалися станові козацькі привілеї. У Москві були готові прийняти козацьку верхівку до складу дворянства.

Андрусівська угода 1667 р. і поділ України. Коли боротьба Польщі з Московією за Україну і Білорусію зайшла у безвихідь, обидві сторони скористалися першими спробами гетьмана П. Дорошенка порозумітися з Кримом і Туреччиною. Ян Казимір звернувся до європейських дворів по допомогу у зв'язку з намірами Туреччини об'єднати Україну в одну османську провінцію з Молдовою і Валахією¹¹⁰. Фактичний керівник московської зовнішньої політики українофоб Афанасій Ордін-Нащокин був переконаним прихильником союзу з Польщею на підставі спільного протистояння турецько-татарській експансії і відразу скористався із цієї ситуації. Через це В. Ключевський зауважив: «... Москва і Польща, здавалось, готові були випити один в другого останні каплі крові. Їх виручив ворог обох гетьман Дорошенко...»¹¹¹.

Андрусівське перемир'я, підписане в січні 1667 р. на 13 з половиною років, зафіксувало фактичний стан речей. До Речі Посполитої поверталися землі Великого князівства Литовського без Смоленщини. Україна ділилася по Дніпру, але вивід московського війська з Києва відкладався до 5 квітня 1669 р. (цей пункт московська сторона так і не виконала ніколи). Запорозькі козаки мали бути під рукою обох государів, але їм заборонявся вихід в море. В угоді був пункт про вільний перехід людей на обидві сторони і взаємне «прощення», але зі сторони Москви це було безперечне вирішення власних проблем за рахунок українських земель і українського народу¹¹². Московська сторона не згадувала ні про які об'єднання чи Переяславську раду. Україна ділилася між двома супротивниками, залишаючися ареною боротьби і поступово перетворюючись в Руїну.

«Глухівські статті» 6 (16).03.1669 р. Після відходу Брюховецького, перших успіхів Петра Дорошенка і загального повстання на Лівобережжі, Москва домовилася з наказним гетьманом Дорошенка – Дем'яном Многогрішним, який також прагнув булави. Було звільнено 161 козака з числа захоплених за 1659–1669 рр. «Глухівські статті», підписані 6 (16) березня 1669 р. після виборів Многогрішного, містили 27 пунктів і декларували повернення до «березневих статей» Б. Хмельницького, але воеводи з гарнізонами залишалися у Києві, Чернігові, Ніжині, Переяславі та Острії, хоча їхня влада обмежувалася до справ московського війська. Скарги на московських ратників мали розбиратися у присутності виборних від козаків та міщан. Реєстр обмежувався у 30 тис., туди дозволялося вписувати вихідців з міщан та селян, встановлювалася фіксована плата у залежності від рангу. Цар обіцяв за чолобитною гетьмана продовжити практику надавання козацтву дворянства. Представник гетьмана мав постійно знаходитися при царю. Козацькі післанці отримували право бути

¹¹⁰ Wójcik Z. Traktat Andruszowski i jego geneza. Warszawa, 1959. S. 220–221, 249.

¹¹¹ Ключевський В.О. Собрание сочинений. Т. 3. С. 117.

¹¹² Савич О. А. Андрусівське перемир'я 1667 року. *Наукові записки Інституту історії і археології АН УРСР*. Київ, 1946. Кн. 2. С. 131–151; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1667 i jego geneza. 281 s.; Галактионов Н. В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVII в. (Андрусовское перемирие 1667 г.). Саратов, 1960. 107 с.; Санин Г. А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве. *История СССР*. Москва, 1970. № 1. С. 128–136.

присутніми на переговорах з поляками, але гетьманові заборонялися зносити з іноземними дворами. Гетьманові дозволялося утримувати найманий регімент у 1000 осіб. Його столиця переносилася у Батурін¹¹³. Можна тільки захоплюватися московськими політиками, які твердо і невпинно втілювали в життя свої плани, не звертаючи ні на що уваги і використовуючи кожен чергову помилку української еліти.

Бахчисарайський мир 13 січня 1681 р. Спроба П. Дорошенка призвела до того, що у боротьбу за Україну втрутилася потужна Оттоманська імперія. Незважаючи на Андрусівське угоду боротьбу з турками та козаками Дорошенка кожна сторона вела окремо. Так як ареною бойових дій було Правобережжя, то московська сторона несла менші втрати і швидше добилася загальному вигідного для неї миру. 13 (24) січня 1681 р. у Бахчисараї стольник В. Тяпкін і піддячий М. Зотов підписали мирну угоду на 20 років, за якою кордон Московії з Туреччиною встановлювався по Дніпру, Оттоманська Порта визнавала лівобережних козаків підданими царя. Сторони зобов'язувалися не будувати і не відновлювати укріплень між Південним Бугом і Дністром і не заселяти ці землі. Фактично Правобережна Україна мала бути перетворена у пустку, на півдні якої дозволялося кочувати ногайським ордам, а козакам і московським промисловикам – полювати і добувати сіль. За цією угодою Москва закріпила за собою Київ з округою¹¹⁴. Гетьман І.Самойлович кинувся ретельно виконувати умови цього миру, слідкуючи, щоби на Правобережжі не відродилося життя і силою переганяючи людей на лівий берег.

«Вічний мир» 1686 р. Українські землі і далі залишалися розмінною монетою у дипломатичних забавах великих держав. За «Вічним миром», ціною якого Ян III Собеський купив участь Московії в антитурецькій коаліції («Священному союзу»), узаконювався поділ України по Дніпру, але Москва зберігала за собою Київ з округою. Стосовно Правобережної козацької України пункт 7 угоди зазначав: «що до тих зруйнованих місцевостей, що від Стайок униз понад Дніпром аж до ріки Тясмина існують, себто: Рожинців, Трахтемирів, Канів, Лютин, Соколеня, Черкаси, Моровиця, Бужин, Воронків, Крилів та Чигирин ... сі міста зоставатимуться пустками як й до сего часу се було...»¹¹⁵.

«Коломацькі статті» 25 липня (4 серпня) 1687 р. 25.07 (4.08)1687 р. після обрання гетьманом Івана Мазепи були затверджені «Коломацькі статті» з 22 пунктів. Реєстр встановлювався у 30 тис., щоправда дозволялося мати на правому березі ще 20 тис. та тримати охотницькі полки сердюків та компанійців. Проголошувалася непорушність володінь маєтностями, гетьманові не дозволялося без дозволу Москви знімати з урядів старшин, а отаннім – скидати гетьмана. Передбачалося продовження практики надання дворянства. Гетьман зобов'язувався спорудити проти Кодака – шанець і будувати спільно з московитами міста на Самарі, Орелі, Берестовій і Оршку, що фактично означало початок реалізації планів контролю над Запорозькою Січчю¹¹⁶.

¹¹³ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 93–107.

¹¹⁴ Заруба В. Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецкой агрессией (последняя четверть XVII в.). Харьков, 1993. 168 с.

¹¹⁵ Кочегаров К. А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1565 гг. Заключение договора о вечном мире. Москва, 2008. 504 с.

¹¹⁶ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 121–137.

«Статті» І. Скоропадського 10.01 (21.01) 1710 р. 10 (21) січня 1710 р. Петро I затвердив подані гетьманом І. Скоропадським 17 (28) липня 1709 р. дев'ять статей. Це була боязлива спроба зберегти залишки автономії після поразки Мазепи і Гордієнка і Петро милостиво дарував ці залишки, обмеживши правління гетьмана присутністю при ньому наглядача – спеціального царського чиновника¹¹⁷. Ще за життя І. Скоропадського полковниками почали ставити московських дворян, а московська знать почала отримувати українські землі з посполитими. А по смерті Івана Скоропадського вибори гетьмана заборонили, а наказного гетьмана Павла Полуботка замучили у Петропавлівській фортеці. Останній ніколи не порушив вірності цареві і першим виступив проти Мазепи.

Далі були перша і друга Малоросійські колегії, послідовна ліквідація Січі та Гетьманщини, заселення півдня України, названого Новоросією, росіянами, сербами, хорватами, болгарами, молдованами і грузинами та викорінення залишків автономії. Ніхто вже не згадував про «Богданові статті». Можна тільки відзначити, що політика Росії в українському питанні відзначалася чіткою послідовністю і проводилася твердо і безжалісно, незважаючи на обставини.

СПРОБИ КОЗАЦТВА ЛІКВІДУВАТИ НАСЛІДКИ ПЕРЕЯСЛАВА

Спроби Б. Хмельницького. Вже під час наступу московських військ 1654 р. гетьман як міг зволікав з активними діями. Весною 1654 р. він повів переговори з Шагін-агою, післанцем сілістрійського паші Сіауша, який мав доручення від великого візира Аззема-паші. 2 квітня 1654 р., отримавши дозвіл з Москви, він послав до султана посольство Антона Ждановича і Якова Челебія. Йшлося про мир і стримання кримської активності. У всьому звинувачувався покійний Іслам-Гірей III. Із татарами було укладено угоду під Озірною у листопаді 1655 р.

У жовтні 1654 р., коли козацько-московське військо дійшло до етнічних українських меж, гетьман не допустив до здобуття Львова, обмежившись викупом. Рівночасно відновилися переговори з бранденбурзьким електором Фрідріхом Вільгельмом, були встановлені контакти з Швецією, яка у липні 1655 р. оголосила війну Польщі. Із Любліна гетьман послав до короля Швеції Карла X Густава грека Данила Калугера. У переговорах, які таємно тривали зимою 1655 р., йшлося про визнання незалежної України та поділ Речі Посполитої. Шведська сторона вимагала включення у свою сферу Сяноцької, Перемишльської, Белзької і Хомської земель та передачу Дьєрдю II Ракоці решти Руського воєводства зі Львовом та частини Поділля.

Переговори з Ракоці (у лютому 1656 р. – Стефан Люц, у квітні у Мункачі – Іван Брюховецький, у липні – Ференц Шебеші, у вересні у Мункачі – Іван Ковалевський та Іван Груша, жовтні – Ласло Уйлак в Чигирині) завершилися Мукачівською угодою 7 вересня 1656 р. і присягою князя у присутності шведських послів, яка була ратифікована у Чигирині 18 жовтня 1656 р. Ця угода зовсім не брала до уваги присягу цареві та «березневі статті».

Карл X Густав прислав свого посла Готарда Веллінга ще наприкінці 1655 р. Гетьману пропонувалося у складі Речі Посполитої ввійти до Швеції як окреме князівство.

¹¹⁷ Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. С. 138–156.

У будь-якій війні гетьман мав виставити 40 тис. війська і утримувати його своїм коштом 3 місяці, після чого його утримання переходило до шведської скарбниці. Гетьманові дозволялися також зносити з дружніми державами навіть без відома короля. Посланець мав також добиватися права на будівництво кірх, за що король обіцяв будувати фортеці проти татар. Якщо б гетьман захотів окремої Речі Посполитої козацької, то король був готовий затвердити козачі права і закони. Козакам він був готовий віддати Київське воєводство (у гіршому випадку додати частину Брацлавського), а ціною Чернігівського – купити мир з царем. Якщо би гетьман погодився бути шведським васалом – йому дарувався титул Київського і Чернігівського князя та гетьмана. Стосунки гетьмана з королем мали бути схожими на стосунки курфюрста з цісарем. Кожен новий гетьман мав дарувати королю 300 тис. злотих, а кожному новому королю – 30 тис., а також обдаровувати принців і принцес на їхньому весіллі. Гетьман успадковував і пожиттєво роздавав маєтки. Відносно духовенства ніяких змін не передбачалося, тільки вибори митрополита мали бути погоджені з королем.

У січні 1656 р. Веллінга чекав у Чигирині льодовий прийом. Гетьман вимагав кордону по Віслу. Поразки остудили і самих шведів. Наступний посол Густав Лілієнкрона привіз декларацію про визнання козацької держави і проект угоди. У Швецію вирушив Юрій Немирич для підписання угоди з королем. Уже в липні 1656 р. король писав, що «сила козаків для нас має більше значення ніж дружба поляків».

У жовтні-листопаді 1656 р. шведське посольство Г. Велінга та трансильванське посольство Л. Уйлакі готові були визнати козацьку державу з територією у складі Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств. Доля Руського і Подільського воєводств, на які претендував Ракоці, відкладалася на наступні перемовини. Козацький гетьман мав вислати на допомогу Ракоці у запланованому поході проти Польщі 15-тисячне військо і прикрити його тили проти татар і турків у разі виступу останніх. До цих домовленостей приєднався і Бранденбург, добиваючись звільнення з-під польського протекторату. 10 грудня 1656 р. коаліція була сформована і у Рандоті підписано угорсько-шведську угоду. Союзники домовилися про розподіл земель Речі Посполитої між Швецією, Трансильванією (Дьєрдь II мав отримати польську корону), Україною та Бранденбургом. Окрім того, в Литві мало бути утворене окреме князівство Богуслава Радзивіла¹¹⁸.

¹¹⁸ Оляничин Д. Українсько-бранденбурзькі зносини в XVII ст. *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. 151. С. 151–179; Оляничин Д. Опис подорожі шведського посла на Україну 1656–1657 рр. *Записки НТШ*. Львів, 1937. Т. 154. С. 41–69; Мацьків Т. Цісарське посольство до Б. Хмельницького в 1657 р. *Український історик*. 1973. № 3–4. С. 120–138; Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. Київ, 1995. С. 11–18; Котлярчук А. Дипломатические отношения Швеции и Украины в 1654–1660 гг. *Украина и соседние государства в XVII веке*. Санкт-Петербург, 2004. С. 90–107; Гурбик А. Раднотський зовнішньополітичний курс гетьмана України Б. Хмельницького (1656–1657 рр.). *Український історичний журнал*. 2006. № 6. С. 57–86; Гурбик А. Україна і трансильванське князівство в умовах Раднотської коаліції (1656–1657). *Україна–Угорщина: спільне минуле і сьогодення*. Київ, 2006. С. 134–154; Гурбик А. Традиція українсько-шведських відносин у середині XVII ст. *Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України, професора Валерія Смоля*. Київ, 2010. С. 381–404; Коваленко С. Останній чин великого Гетьмана. Київ, 2010. 368 с.

Із боку Б. Хмельницького це був фактичний розрив з царським підданством (за цією угодою Україна назавжди визнавалася окремою державою, тобто для козаків Переяславська угода, якщо вважати, що вона була, тривала аж три роки, Велика Польща, Данциг і Помор'я відходили до Швеції, а Мала Польща, Мазовія, Литва і Галицька Русь – до Ракоці, на допомогу якому було послано 15-тисячний корпус Антона Ждановича¹¹⁹), але гетьман не спішив проголошувати про нього офіційно. 9 (19) грудня 1656 р., відповідаючи на царський лист про обрання його королем, він ще раз попередив, що поляки ніколи цього не зроблять, заодно повідомляючи про пропозиції польської корони Ракоці та одному з ерцгерцогів. Пояснюючи 7–8 (17–18) січня 1657 р. царському післанцю стрілецькому полковнику Авраму Лопухину причину посилки військ проти Польщі, гетьман зіслався на безперестанні порушення кордону поляками¹²⁰.

Розпочалися переговори про союз з кримським послом Сефер-Гази-агою, а в січні 1657 р. у Чигирині гетьман прийняв королівського післанця Станіслава Беневського та імперського посла Петра Парчевича. Але і тут гетьман знову не ризикнув оголосити про незалежність України. Переговори з царськими післанцями весною – на початку літа 1657 р. були наповнені взаємними звинуваченнями і грозили переходом до розриву. Їх обірвала смерть Богдана Хмельницького 27 липня (6 серпня) 1657 р.

Гадяцька угода 6 (16) вересня 1658 р. Гадяцька угода 16 вересня 1658 р. також означала повну юридичну відмову від «березневих статей» і підданства Московській державі. Основні її пункти повністю відповідали інтересам основних верств українського суспільства – козаків, шляхти, духовенства і міщан.

«Гадяцькі пакти автентичні. 16 вересня 1658 року встановлені»:

1658, вересня 16, Гадяч

В ім'я Боже. Амінь

На вічну пам'ять теперішнім і наступним.

Комісія між станами Корони Польської і Великого Князівства Литовського з одної сторони і вельможним гетьманом і Військом Запорозьким з другої – через вельможних панів Станіслава Казимира Беневського волинського і Казимира Людвіка Євлашевського смоленського каштелянів визначених комісарами з сейму від Найяснішого Яна Казимира, з ласки Божої Короля Польського і Шведського, Великого Князя Литовського, Руського, Пруського, Мазовецького, Жмудського, Ліфляндського, Смоленського, Вандальського спадкового короля і всіх Станів Коронних і Великого Князівства Литовського, з вельможним паном Гетьманом Іваном Виговським і всім Військом Запорозьким, в обозі під Гадячем 16 вересня року господнього 1658. Дай Боже, щоб щасливо і вічно тривало.

Вельможний Гетьман Запорозький з усім військом на вищезгаданому місці нас, комісарів, достойно і вдячно прийняв і, зваживши нашу повну владу комісарську,

¹¹⁹ Соловьев С. М. Собрание сочинений. Т.10. С. 675.

¹²⁰ Гурбик А. Основні етапи і наслідки походу українських військ в Польщу 1657 р. *Terra cosacorum. Науковий збірник на пошану Валерія Степанкова*. Київ, 2007. С. 196–222.

надану нам Й.К.М. Паном нашим милостивим і повагою сейму Коронних Станів і Великого Князівства Литовського, декларував зі всім військом:

Як не з доброї волі, але з примусу, притиснене різними скрутами військо Запорозьке приступило до своєї оборони, так тепер, коли Й.К.М. Пан наш милостивий, пробачивши своїм батьківським серцем все, що сталося в тім заворушенні, закликає нас до єності, – вони, не зневажаючи на ласку Й.К.М., і покірно приймають, що клеменцію добротливого пана, приступаючи до цієї комісії, а також до спільної наради щодо згоди, щирості і обопільної любові. Бога сил небесних беруть за свідка в тім, що все, що постановляється, буде дотримуватися щиро і правдиво на вічні часи.

Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

1. Релігія Грецька старовинна, така, з якою стародавня Русь приступила до Корони Польської, аби лишилася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння по всіх містах, містечках і селах в Короні Польській і Великому Князівстві Литовському, так далеко як сягає мова народу Руського. Також на сеймах, в війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але в публічних процесіях, у відвідуванні хворих зі святими мощами, у похованні померлих і взагалі у всім так, як вільно і прилюдно виконує своє богослужіння обряд римський.

Тій же грецькій релігії дається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і поправлення старих.

Церкви і маєтності здавна надані на церкви старинної грецької віри мають зіставитися за греками православними старинними. Після того, як зложено буде присягу вірності, протягом пів року всі такі церкви мають бути подані від полковників та іншої старшини Війська Запорозького тим комісарам, що будуть визначені з обох сторін.

А унія, що викликала досі заворушення в Речі Посполитій, касується в Короні і Великому Князівстві Литовському, а хто хоче, нехай вертає до римського, а хто хоче до грецького не уніатського богослужіння. Натомість тій вірі, яка є проти грецької православної і яка множить суперечки між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану церков, монастирів фундувати, і добра надавати не повинен ні в маєтках духовних, ні в Й.К.М., ні у власних жодним чином так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Натомість римську віру дозволяється вільно виконувати у Київському, Брацлавському і Чернігівському воеводствах.

Натомість світські панове римської релігії – дідичі і урядники Й.К.М. – не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими і ченцями грецької релігії – тільки їх законний пастир.

А що в спільній вітчизні мають обрядам належати і спільні прерогативи і оздобити, тому Отець Митрополит Київський теперішній і його наступники з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим з Великого Князівства Литовського мстиславським будуть засідати в Сенаті в своїм порядку з тими ж правами і правом голосу, як ясновельможні духовні римського обряду. Однак, місце Їх Вельможності Отцю Митрополитові назначається піля Їх Вельможності князя архієпископа львівського, а владикам після єпископів своїх діоцезій.

У Київському воеводстві сенаторські дігнітарства будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду, здатним до цих урядів. Натомість у воеводствах

Брацлавському і Чернігівському ті сенаторські уряди будуть надаватися по черзі: після сенатора грецького обряду має прийти черга сенатора римського обряду, Однак у всіх трьох воеводствах уряди мають роздаватися особам, що походять з цих воеводств і мають у них маєтність.

Також по містах Коронних і Великого Князівства Литовського, як сягають церкви грецького обряду, аби зростала обопільна любов, міщани римської і грецької релігії мають рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не має бути нікому перешкодою до магістрату.

У Києві Й.К.М. і Стани Коронні дозволяють заснувати Академію, котра має користуватися такими прерогативами і вольностями, як Академія Краківська, з тою тільки умовою, щоб у тій академії не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвінської і лютеранської. А щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, всякі інші школи, які були в Києві, Й.К.М. накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію Й.К.М. і Стани Корони і Великого Князівства Литовського дозволяють заснувати, там де для неї буде знайдене відповідне місце. Вона заживатиме тих же прав і вольностей, як і київська, але заснована має бути з умовою як і київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів секти аріанської, кальвінської і лютеранської. А де та академія буде заснована, там інші школи вже не мають засновуватися на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні скільки їх буде потрібно, можна буде без перешкод закладати і вільно в них науки відправляти і деякі книги друкувати про релігійні контроверсії, але не ображаючи маєстату короля і без пасквілів на Й.М.К.

2. А що вельможний гетьман з Військом Запорозьким, від Речі Посполитої відірваним, з любові до Й.К.М., Пана свого милостивого і власної вітчизни, повертаються вирікаючися сторонніх протекцій, то Й.К.М. і всі Стани Коронні і Великого Князівства Литовського вічною амністією, себто вічним забуттям, покривають усе, що з обох сторін допустив Господь Бог, полишаючи то Його святому маєстатові, як жертву за гріхи спільні. Забезпечують у тім всякого стану людей від найменших до найвищих без винятку, як у Війську Запорозькому так і шляхтичів, урядників і приватних людей, чисто всіх, котрі яким-небудь чином були і лишаются при гетьмані попереднім і теперішнім. Ні королівський маєстат, ні Сенат, ні вся Річ Посполита, ані хто з приватних людей не будуть підносити ніяких претензій супроти них взагалі або кожного особна, від найвищих до найменших. Навпаки, пробачивши собі обопільне християнським серцем, щиро, засвідчивши перед Богом, всякі неприємності і все що діялося під час війн, вони ні явно, ні потай не замишлятимуть ніякої пімсти і ніяких учинків. Не дадуть себе звести ніякими звільненнями від присяги для будь-яких таємних умислів.

Окрім цього всякі кадуки¹²¹, випрошені ким-небудь під тими, що перебувають у Війську Запорозькому і під шляхтою, що приставала до гетьмана і Війська Запорозького, і до шведів, і роздані від початку війни, тепер усі без винятку касуються і будуть скасовані за законом так, щоб вони не шкодили ні гонорові, ні власності чий-небудь. І де б постанови про конфіскацію не знаходилися, вони вважаються

¹²¹ Тобто надання конфіскованого майна.

за скасовані і з книг судових еліміновані, і їх власникам надається право володіння, проти чого не можна посилатися на жодні кадуки під карою інфамії¹²².

А що і зміст, і саме ім'я амністії повинні бути святі, і речі, і люди всякої кондиції відновлюються у попередньому стані, повертаються до тієї єдності, згоди, любові, права і пана, як було перед війною, то застерігається, що хто б важився рвати те святе об'єднання, смів публічно, чи у приватнім зібранню закидати комусь зраду, такий має підпадати карам за порушення договору, і в усяких okazіях, де б ішло про охорону від обмови, з обох сторін має чинитися негайно слідство.

Уся Річ Посполита народу Польського і Велике Князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою як була перед війною, себто ці три народи мають зістатися непорушно, як були перед війною в кордонах своїх і при свободах своїх згідно із законами в радах, судах і вільній елекції панів своїх королів польських, литовських і руських. Коли під тягарем війни з заграничними державами щось потавлено було на зменшення кордонів і вольностей тих народів, це має вважатися за недійсне і пусте, і вищеназвані народи повинні зіставитися при своїх свободах, як єдине тіло одної і нероздільної Речі Пополитої, не роблячи між собою різниці з приводу віри: як хто визнав християнську релігію римську чи грецьку, всі лишаються в спокою, при своїх вольностях. Хіба якісь вирокі або декрети були винесені перед війною і за час війни цілком законно за наявності сторін чи за їх відсутності.

3. Кількість Війська Запорозького буде встановлена на шістдесят тисяч або як вельможний гетьман Запорозький подасть у реєстрі.

Натомість найманого війська буде десять тисяч, яке, як і Запорозьке, має бути під владою того ж гетьмана, і з ухвалених на Сеймі податків з Київського, Брацлавського і Чернігівського воеводств, а також з інших від Речі Посполитої буде платитися тому війську.

Стояти Військо Запорозьке має в тих воеводствах і маєтках де воно було перед війною. Всякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів польських, підтверджуються: козаки лишаються при старовинних вольностях і звичаях своїх, які не тільки в нічому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всякою повагою. Ніякий державець маєтків Й.К.М., ні староста, ні пан дідичний, ні довічний, ані їх підстарости, урядники і всякі інші слуги не будуть стягати жодних податків із козацьких хуторів, сіл, містечок, домів, ні під яким претекстом. Вони мають бути вільні від яких-небудь тягарів, цла і мита, як люди лицарські, у всій Короні і Великому Князівстві Литовському. Мають бути також вільні від усяких судів старост, державців, панів і їх намісників тільки під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських мають зіставитися. Також всякі напої, лови в полях і на ріках й інші козацькі пожитки мають діставатися при козаках вільно, згідно з їх звичаями.

Натомість окремо, кого гетьман Війська Руського подасть Й.К.М. як гідних клейноту шляхетського для ще більшого заохочення до служби Й.К.М., тим усім без перешкод буде дана нобілітація з наданням всяких шляхетських вольностей. Але треба так міркувати, щоб із кожного полку могло бути нобілітовано сто.

¹²² Тобто позбавлення честі.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити у воеводство Київське, Брацлавське, Чернігівське. Тільки наймане за гроші військо, що перебуватиме під владою гетьмана Військ Руських, вибиратиме хліб з королівських і духовних маєтностей вищезгаданих воеводств за наказом того ж гетьмана руського. А коли би була війна при кордонах руських і треба було послати туди коронне військо в поміч, у таких разі це помічне військо має бути під верховенством гетьмана військ руських.

4. Для підтвердження і більшої певності цього договору Гетьман Військ Руських до кінця свого життя має бути Гетьманом Військ Руських і першим сенатором воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського. А по смерті його має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського виберуть чотирьох кандидатів, і з них одному король надасть гетьманство, не віддаючи від того уряду рідних братів вельможного Гетьмана Руського.

Монетний двір для карбування всяких грошей має бути закладений у Києві, або де буде признано зручнішим. Гроші будуть однієї якості і металу, і з королівською особою.

Спільна рада і спільні сили всіх тих народів против кожного неприятеля. Мають усі три старатися спільно всякими способами, аби Річ Посполита мала вільну навігацію на Чорному морі.

Коли ж би цар московський не схотів вернути провінцій Речі Посполитої і на неї наступав, тоді мають сполучитися всі сили: Коронні, Великого Князівства Литовського і Військо Руське Запорозьке під командуванням свого гетьмана, і воювати.

Маєтності нерухомі і рухомі, королівщини і записи сум, конфісковані від обивателів Руської землі, котрі пристали до Війська Запорозького і тепер вертаються до батьківщини, мають бути їм повернені і служби їх у війську коронному і Великого Князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені.

5. А вже від того часу Гетьман з Військом Запорозьким теперішні і наступні, відступивши від усяких сторонніх протекторів, більше до них приставати не мають. Навпаки мають бути у вірності, підданстві і послушенстві в найяснішого маєстату Королівства Польського і наступників його і всієї Речі Посполитої будуть перебувати вічно.

Але так, щоб це не нарушало братерства, зв'язаного з Його Милістю Ханом кримським, а якщо буде така можливість, то і з царем московським.

Жодних сторонніх посольств гетьман приймати не буде, і якщо такі траплятимуться, має їх відсилати до Й.М.К.

Також ні війська стороннього вводити не буде, ні порозуміння зі сторонніми державами мати не буде; хіба що після повідомлення Королю Й.М.

6. Усяким приватним особам з обох сторін, також і духовним римського обряду, відкривається безпечне повернення до єпископств, парафій, каноній, плебаній і до належних до них маєтків у воеводствах Київському, Брацлавському, Чернігівському, Подільському, а також Великому Князівстві Литовському, на Білій Русі і в Сіверщині. Також усім монахам до церков, кляшторів, маєтностей і фундацій. Теж і світським особам обох сторін до їх маєтків дідичних, староств, держань, володінь власних, довічних, заставлених і за всякими іншими контрактами до них належних,

у тих же вищеназваних воєводствах і у Великому Князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сіверщині.

Але час повернення визначить Й.К.М. після порозуміння з вельможним гетьманом Запорозьким. Натомість спосіб повернення у володіння має проходити так, щоб ніхто не повернувся до своєї власності інакше, як за універсалом Й.К.М. і вельможного гетьмана Війська Запорозького. Про що буде порозуміння обох сторін.

Для судового вирішення різних справ як кримінальних, так і поточних, буде в тих трьох воєводствах свій окремий трибунал із таким порядком, який вони самі собі виберуть. Окрім того, мають бути окремі судові староства в Овручі і Житомирі.

7. А для кращої певності, з уваги на те, що гетьман з Військом Запорозьким, і ці воєводства, що були відірвані, відкидають всяку протекцію інших сторонніх народів і **добровільно як вільні до вільних, рівні до рівних і шановані до шанованих повертають**. Тому для певнішого дотримання нинішнього акту Й.К.М. і Річ Посполита дозволять народові Руському вибирати осібних Канцлерів, Маршалків і Підскарбіїв з правами сенаторів і до інших урядів народу Руського. Вони мають виконати присягу згідно з текстом роти урядовців коронних, із додатком такого пункту, що до нічого противного нинішньому актові вони своєї печаті не приб'ють, навпаки – пильнуватимуть, щоб нічого не робилося проти цього акту в конституціях і декретах сеймових, інших розпорядженнях, привілеях і універсалах.

До урядів і канцелярій цих канцлерів будуть належати всі духовні грецькі митрополії, єпископства, ігуменства і бенефіції, що належать до надання Й.К.М. П.Н.М. у воєводствах Руському, Київському, Волинському, Подільському, Брацлавському і Чернігівському, а у воєводствах Київському, Брацлавському і Чернігівському всі грецькі, не тільки духовні, але й світські. Також і суду в королівських містах і всякі декрети затворні і сеймові, тільки в названих трьох воєводствах.

А що против цього акту вийшло б з канцелярії коронної або Великого Князівства Литовського, то буде неважне, і той, що добув такий привілей, не тільки його втратить, але підпадає ще й карі в десять тисяч кіп литовських, а судити його за це в суді Й.К.М. за спеціальним реєстром.

Щоб із суперечок за підданих обвинувачених в свавільстві не виходило нових заворушень, касуються всі процеси про видачу підданих, про наїзди, забране майно, шкоди, починені під час внутрішньої війни, земських, гродських, трибунальських судів, також і декрети трибунальські, винесені в цих справах особливо щодо воєводств Київського, Волинського, Брацлавського і Чернігівського.

Із Його Милістю царем Московським, якщо дійде до складання угоди Й.К.М., і стани коронні, і Великого Князівства Литовського мають вимагати ненарушного визнання вельможного Гетьмана і Війська Запорозького і нинішньої постанови.

Вельможні пани комісари та вельможний Гетьман князівства Руського фактично затвердили нинішню комісію своєю присягою, про що свідчать їх підписи на текстах роти. Окрім цього, буде ця комісія конфірмована від Сенату присягою ясно преподобного Й.М. Архієпископа Гнезнінського Примаса Коронного і Й.М. ксьондза Єпископа Віленського, а також їх вельможностей панів чотирьох Коронних гетьманів і Великого Князівства Литовського, і канцлерів Обоих Народів, а від кола лицарського присягою маршалком Посольської ради, в Сеймі, що буде скликаний якнайшвидше,

в присутності послів, які будуть прислані від вельможного Гетьмана і Війська Запорозького, де й буде затверджена постанова.

Відносно присяги Й.К.М., то зі своєї доброти Й.К.В. на покірне прохання Війська Запорозького милостиво се вчинить, що підтверджують їх вельможності пани комісари.

Натомість полковники, сотники і вся старшина Війська Запорозького виконають свої присяги після Сейму, на котрому будуть затверджені нинішні постанови в присутності комісарів, які на це будуть депутовані від Сейму.

А щоб ці постанови комісії мали вічну вагу і повагу, вони у всьому своєму змісті від початку до кінця, будучи включеними у конституцію, ухвалену Сеймом, і будуть вважатися вічним і незмінним правом.

До булави великої руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться у привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому Й.К.М.

Гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при Й.К.М.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств буде скликана універсалами Й.К.М. після майбутнього Сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше.

Діялося се в таборі під Гадячем дня і року вищезазначеного.

Іван Виговський, гетьман Військ Запорозьких рукою власною від імені цілого війська¹²³.

2 травня 1659 р. відбувся взаємна присяга. Король присягнув у присутності козацької делегації (миргородський полковник Григорій Лісницький, генеральний обозний Тимофій Носач, генеральний писар Іван Груша та по 2 сотники від кожного полку, Юрій Немирич – від Київського воєводства, а Прокіп Верещака – Чернігівського).

Черговим прорахунком Речі Посполитої було зволікання з ратифікацією Гадяцької угоди.

Слободищенський трактат 17(27) жовтня 1660 р. Жажливі умови «перяславських статей», розправа із старшиною і політика Москви призвели до повної розгубленості Юрія Хмельницького та його оточення. Підписаний ним 17(27) жовтня 1660 р. Слободищенський трактат, який фактично вертав Україну до становища, яке було до 1648 р. (за винятком привілеїв для козаків), був не до виконання. Подібно до Москви, яка пішла на «перяславські статті», цей трактат був переоцінкою власних можливостей. І хоча 23 жовтня (2 листопада) 1660 р. здалася армія В. Шереметьєва, це нічого не змінило. Щоправда, з точки зору міжнародного права Слободищенський трактат також анульовував і «березневі» і «перяславські» статті¹²⁴.

Прийняття І. Брюховецьким турецького протекторату у квітні 1668 р. Після «Андрусівського перемир'я навіть гетьман і боярин Іван Брюховецький не зміг зберегти вірність цареві. У січні 1668 р. старшинська рада в Гадячі постановила

¹²³ Музей національний ім. кн. Чарторийських у Кракові. Відділ Рукописів. Од. зб. 402. Арк. 281–290, 293–305; Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1998. Т. 10. С. 354–364; *Ugody polsko-ukraińskie w XVII wieku*. Kraków, 2002. S. 48–63; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 372–378.

¹²⁴ Grabowski A. *Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnéj Polski, diaryuszi, relacye, pamiętniki i t. p.* Kraków, 1845. S. 165–168.

розірвати з Москвою. В лютому перед загрозою наступу царських військ гетьман і боярин видали універсали про підтримку Степана Разіна і донських козаків. У квітні 1668 р. посольство І. Брюховецького у складі полковника Григорія Гамалії, генерального обозного Микити Безпалого та канцеляриста Лаврентія Кашпуровича вирушило до Адріанополя. Лівобережний гетьман був готовий прийняти протекторат Туреччини на умовах відмови султана від «гарачу». Степан Гречаний відбуду у Крим. Це не врятувало гетьмана і боярина. Йому не пробачили «московських статей». Натовп розтерзав І. Брюховецького 8 (18) червня 1668 р.¹²⁵

Прийняття П. Дорошенком турецького протекторату 14.03.1669 р. Рішення про турецький протекторат було прийнято на Корсунській раді 14 (24) березня 1669 р., після якої до султана відбуло посольство Михайла Портянки:

«СТАТТИ, НА ЯКИХ П. ДОРОШЕНКО ПІДДАВСЯ ТУРЕЦЬКОМУ СУЛТАНОВІ, ПРИВЕЗЕНІ З ЦАРГОРОДА»

1669 р.

1. Ми готові воювати з будь-яким неприятелем Повелительства твого, а у підтвердження сих угод посланий був Посол Осман Чауш в рік від Різдва Христового 1668, в 10 день серпня.

2. За угодою і постановою, будши ми в часи Богдана Хмельницького гетьмана, того ж хоче і Петро Дорошенко Гетьман, разом з послами, посланими до Султанової Величності, тобто затвердити це примирення і уставлення, попередньо висловлене, бо і він сам завжди є готовий проти стати всякого неприятеля Султанової Величності, якщо буде необхідність і потреба.

3. Над то просимо, нехай війська, що підлегли Султанському Повелительству, тобто Кримське, Черкеське, Ногайське, а також Буджацьке, інших назв, котрі мають приходити на допомогу нашу і поміч, хай будуть під владою і урядженням нашого Гетьмана, а потім і його наступників, для того, щоби ці війська слухали Гетьмана, і купно з військом Козацьким, коли буде потреба, зможуть ходити і нападати на неприятельські місця або від нас хранимі.

4. В утвердження же сих приймаю я, Гетьман, і все військо Козацьке, військове знамено, яко булаву і бунчук, як же від Турків іменуемий тепер.

5. Коли ж зволить цими знаменами нас вшанувати і помилувати Султан Оттоманський, не хочемо, до того заради стати, яко піддані бути і вельми рабськи приниженими, ні данниками і які податками зобов'язані, але від усіх податків вільні і від всіх тягот жорстокості звільнені бажаємо бути; до того ж бажаємо, щоби Гетьмана не змінювати, його ж військо Запорозьке собі обере, і на його місце іншого не ставити, але точно нехай ці знамена воїнські будуть також і знаменами і свідченнями правдивого уряду і згоди військ Козацьких з могутністю Оттоманською і з Татарами, і нехай будуть перед нашим Гетьманом у всякій війні майбутній проти недругів Козацьких або Султанових або проти Татарських готові.

¹²⁵ Korduba M. Brzuchowiecki Iwan Martynowich (1623–1668). *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1937. Т. 31. Zesz. 11. S. 70–71; Горобець В. М. Зліт і падіння гетьмана Івана Брюховецького. *Історія України*. 1997. № 38–39; Горобець В. М. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький та Москва. Київ, 2017. 247 с.; Горобець В. М. Гетьман Брюховецький. Життя в славі, владі та ганьбі. Київ, 2020. 440 с.; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 114–138.

6. Коли раті Султанові або Татарське військо прийдуть на допомогу козакам і входять для помочі в їхню батьківщину і у країни їхні і у місця для відвернення сили неприятельської, не хочемо, щоби вони будували свої храми молитовні, що називається мечетями, або якісь інші будови, що шкодять вірі Християнській; над то, де знаходяться церкви Руські, хай не візьмуть їх розоряти і грабувати, щоби свої збудувати мечеті; до сего, коли будуть Козаки вшановані знаменами Султановими, ті ж самі знамена нехай шанують і Турки, а в честь же за любов тих знамен хай не можуть чужих маєтків грабувати і міста палити, і жодного чоловічої чи жіночої статі з Козацького роду полонити і до царського граду Константинополя відводити, а той, хто насмлився то сотворити, має вбитий бути, знищити той рід, який буде противний роду війська Козацького.

7. Війська, які будуть приходити з Волох і Мультян для нашої помочі, хай не візьмуться творити шкоди тим місцям, монастирям, церквам, які є під владою Гетьманською; священники, що живуть у нашій землі, хай будуть у мирі і без всякого страху, і без боязні, і жаху нехай перебувають; подібно всі, що хіротонію приймуть від Святішого Патріарха Цареградського, а живуть у Києві і у Гадячі, щоби їхній свій Митрополит правив і вирішував.

8. Щоби Гетьман наш завжди був затверджений у своєму достоїнстві навіть до останнього дня життя свого, так щоби його ніхто не міг з влади Султанової переміняти і зі становища свого скинути; козаки, які з нами незгідні, якщо почнуть творити зборища і стануть проти нас творити підступи і сіти облудні, нехай не можуть собі створити іншого Гетьмана, бо що ми дуже задоволені і стараємося для панування сего Гетьмана і згідні єдино душно іти на противників наших навіть до останньої пімсти.

9. А так як Руський нарід нині розділився по різних країнах, тримає єдину і ту ж віру з Греками не тільки в сих країнах, але і в інших межах і по кордонах, тобто з єдиної країни Перемишля, Самбора і від граду Києва, і далі, навіть на дванадцять миль з другої сторони від ріки Вісли, і з інших третьої сторони, тобто від Мемна, і з четвертої сторони, від Севська і Путивля, всі є Козаками, сподіваємося, що і ці у скорому часі се уставлення приймуть і з нами згідні будуть, що створити з великою наполегливістю за помочю Божою Гетьман наш старається, так і тамті звільняться від тих, хто тримає їх у рабському стані і під гнітом біднішими, котрих як до нашої пригорнемо влади, величезну вчинемо наполегливість, що то і тамті нічого не зроблять підступного проти Султана і Татарського Хана, одначе, хоча нам зараз багато людей не підпорядковується, а з Поляком чи Москвою підданствують, є від своїх Царів попереджені, чи скоріше грошима заохочені, і творять шкоду людям повелителя Турецького, чи ж противляться Ордам Татарського Хана, обіцяємо з ними нічого не мати і категорично від співдружності їх ухилитися, і дружби з ними сторонитися, і яко на противників Султана Оттоманського єдино душно ратувати, разом з Гетьманом, і відомстимо заради Султана Оттоманського, яко противникам, збігам, наступаючи на них сильно.

10. Бажаємо до того, нехай не буде нашестя і грабунку в межах нам підданих місцевостей і кордонів Турецького султана повелитеству підданих, тих, що живуть на місцях коло ріки, яку називають Деркус, також живучих коло Бугу чи н місцях інших, що є поблизу Сучави.

11. А так як народ Руський не знає іншої мови окрім природної, сумлінно молить наш начальник і пан, коли до нас повернуться послы від Султанової величності, грамоти писані будуть Гетьманові і до всього війська Козацького або руською або грецькою; послы ж, які будуть приходити в наші землі, нехай всяко розмовляють руським діалектом.

12. Просимо царського престолу, щоб по смерті теперішнього патріарха Царгородського, названого Мефодія, ніхто не займав престолу, хіба собор архієрейський, разом з кліриками, обере; при такому, щоб жодним чином переміни не було, але міг сидіти на престолі навіть до останнього дня свого; такий спосіб заступлення збережеться і надалі майбутнім патріархом; якщо ж хто від архієреїв, чи від кліриків дерзне ображати і скидати праведного патріарха, і сміє зійти на престол патріарший, чи золотом, чи дарами, тих людей, захоплюючих і тримаючих річ чужу, страчені хай будуть і сильно.

13. Якщо прийде час воювати з яким-небудь неприятелем і прийдуть звідси війська татарські на допомогу нам, у країну нашу, не мають жити в селах і містах за своїм вибором і бажанням, чи насильно щось брати, але хай живуть на місцях їм призначених і перебувають у них, задовольняючись їжею і оброками, від нас дозволеними; теж саме зберігають і наші козаки, якщо підуть, покликані на допомогу Султанові, нехай задоволені будуть тим, що їм вільно дозволиться.

14. Якщо котрий козак буде мати суд над турком, коли винним буде турок чи козак, так повинен судитися перед своїм старшиною і від нього покараним бути по мірі свого злочину; якщо хто невинним виявиться, нехай вільно відступиться без ускладнень.

15. Нехай не сотворить Турецький Султан, чи Хан Татарський, з прикордонниками і ближніми володарями, особливо з Королем Польським і з Царем Московським союзу дружби нехай не творить без відома і згоди нашого Гетьмана і всього війська Козацького, нехай не будуть угоди на війну як і на мир скритими, без відома обох сторін і дозволу; якщо ж Султан Турецький чи Хан Кримський укладе мир і звершить угоду чи вдома, чи у полі з неприятелями Козацькими, чи на шкоду війська Запорозького, то явно заявляємо, що наш Гетьман цей мир ні в що буде ставити, яко нам шкідливий і згубний, тому ж то, щоби твердому і постійному миру бути, треба, щоби він був достеменно відомий Гетьманові і війську Запорозькому, бо коли війська Козацькі шкоду деяку приймуть і зле постраждають від своїх супостатів, виникне потреба до пімсти як війську Запорозькому, так само і Турецькому за сотворену образу, крім всякого розорення сприйнятого миру нашого, поза як воістину обидві сторони взаємно є з'єднаними, єдиним тілом сотворені проти своїх недругів.

16. Завершення на останок нехай буде, якщо Султан Турецький і Хан Татарський цієї угоди нашої прийняти не захочуть, обов'язково замислять учинити нас підданими і данниками загалом і все захочуть ламати, Гетьмана виганяти за своєю волею, іншого ж на його місце ставити, монастирі і церкви наші розоряти, і нові мечеті ставити, і наших Митрополитів перемінати, і данини на них вибирати, і з їхніх престолів скидувати, податків від нас Русі збирати, а деякі речі їстівні, ячмінь, овес і дрова, і яку-небудь іншу річ меншу насиллям забирати, і приязнь нашу відкинуть, і спротивляться сим статтям нашим, тоді ж Гетьман і військо Запорозьке

постарається, і іншим якимсь про себе подумає способом, місця свої зберігаючи і тримаючи під владою і пануванням своїм вільним і від давніх часів явних всіляко вільні і звідси непоступні, однак ніколи ж проти Величності Султанської воюючи, чи руки наші підносячи звичаєм неприязельським, хіба що спочатку переконані і змушені будемо від Турецького і Татарського війська.

17. Коли військо Запорозьке займе коли який град чи місцевість з допомогою Турецького війська, то взята місцевість нехай буде під областю Гетьмана і війська Запорозького, ніякої там zostавленої сторожі чи фортеці не творять Турки¹²⁶.

Трагічна і світла фігура П. Дорошенка досі викликає суперечки – хто він: національний герой чи винуватець «Руїни»? За моїм переконанням, він був таки національним героєм, який послідовно боровся за незалежну державу. Але П. Дорошенко розіграв «турецьку карту» у дуже невідповідний момент і отримав замість допомоги нового претендента до шматочків «українського пирога». Та чи був у нього вибір?

Угода М. Ханенка з Польщею 2.11.1670 р. Угода правобережного гетьмана Михайла Ханенка, якого підтримали кошовий Іван Сірко, уманський і подільський полки, невдоволені прийняттям П. Дорошенком турецького протекторату, підписана 2 листопада 1670 р., декларувала відновлення Гадяцької угоди, але теж з певними застереженнями. Вона була навіть затверджена сеймом¹²⁷. Подібно до Московії і Польща після довгих літ зрозуміла необхідність поступок, але не доклала зусиль для їх реалізації.

Співпраця з Османською Портою. Після повної невдачі своєї політики Османська імперія почала робити запізнілі спроби зберегти в своїй орбіті козацьку Україну. Було навіть проголошено «князем» Юрія Хмельницького. Найбільше у цьому плані зробив молдовський господар Юрій III Дука у 1681–1683 рр., який старався відновити правобережне козацтво і, незважаючи на Бахчисарайську угоду, заселити спустошені землі¹²⁸.

Спроби відродження козацтва на Правобережжі. Подібною, більш успішною, але все ж запізнілою, була політика Яна Собеського, який також намагався відродити правобережне козацтво. Певні здобутки цієї політики пов'язані з іменами Остапа Гоголя, Степана Куницького, Андрія Могили, Гришка, Самуся і Палія.

Спроби союзу з Кримом. Важко сказати чого було більше авантюризму чи романтизму у спробах «братерської дружби» з Кримом, із допомогою якої пробували позбутися московської опіки Петро Суховій та Петро Петрик.

Остання спроба. Причини невдачі розиграшу «шведської карти» І. Мазепою та К. Гордієнком – це окрема тема¹²⁹. Але і вони продемонстрували несприйняття наслідків Переяслава вже новим поколінням козацької еліти (більшість людей з оточення І. Мазепи висунулися при П. Дорошенку або М. Ханенку) і його устремління

¹²⁶ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Санкт-Петербург, 1875. Т. 8. С. 218–220; Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. Москва, 1858. Ч. 1. С. 209–212; Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 383–386.

¹²⁷ Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną tureką. Warszawa, 1968. S. 249–250.

¹²⁸ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. С. 256–274.

¹²⁹ Войтович Л. Велика Північна війна (1700–1721): монографія. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2022. 370 с.

до законодавчого закріплення незалежності від Росії. П. Орлик продовжив марні пошуки вирішення української проблеми при європейських дворах.

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – РЕАЛЬНІ НАСЛІДКИ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ УГОДИ

Реальними наслідками Переяславської угоди стало знищення особливостей політичного та адміністративного устрою козацької України. Наступними етапами стали ліквідація автономії православної церкви та знищення унії на Правобережжі. Над духовенством було встановлено контроль, а православна церква стала дієвим засобом русифікації. Продовження русифікації та співпраця з політичною поліцією продовжувала практикуватися православною церквою і у радянський період. Продовжується політика русифікації і в умовах незалежної України православною церквою Московського патріархату, яка користується повною державною підтримкою.

До наслідків Переяслава можна віднести і мобілізацію української еліти до російського дворянства. Кочубеї, Гудовичі, Безбородьки, Рубани, Гоголі і сотні інших прославили російську політику, культуру і науку. Відсоток українців серед генералітету й офіцерського складу імператорської, радянської і сучасної російської армії завжди був високим. Це стосується і адміністративного та господарського апарату. Службова кар'єра українців відбувалася тим успішніше, що далі вона протікала від рідної землі. Ліквідовано магдебурзьке право, проводилася послідовна русифікація міст, наслідки якої маємо сьогодні, особливо на Лівобережжі.

Була знищена система освіти, ліквідовані полкові, сотенні і міські школи. Від охоплення навчанням переважної більшості вільного населення, народ було зведено до суцільної неграмотності. Нова система освіти, яка поволі запроваджувалася і діяла донедавна, стала ще однією системою пропагування ідеї меншовартості і засобом русифікації. А коли з'явилися паростки відродження – дійшло до ревізії культури та заборони мови, Валуєва та Ємського указу. Боротьба з українською мовою та культурою продовжується і далі, змінюються тільки різновиди та дієвість методів цієї боротьби.

Найважчий наслідок Переяслава – зміна менталітету та самоусвідомлення українського народу, закріплення комплексу меншовартості і підлеглості «старшому братові». Одним із чинників зміни менталітету є канонізація Переяславської угоди з легендами про «вічну дружбу» та «возз'єднання», покликані до життя відомими тезами ЦК КПРС і закріплені працями талановитих істориків В. Голобуцького та О. Касименка, позбутися чого навіть сьогодні не може більшість населення України.

Леонтій Войтович

ДВІ ДОРОГИ ЕВОЛЮЦІЇ ПИСЕМНОЇ КУЛЬТУРИ ТА КУЛЬТУРНОЇ ПАМ'ЯТІ УКРАЇНИ І РОСІЇ

Сучасний стан українсько-російських відносин здебільшого визначений історією їхніх культур та культурних пам'ятей, яка була доволі непростю. Якщо порівняльні студії російської та української (а також білоруської) мов ще мають певну традицію¹, то порівняльні студії російської та української літератур і культур перебувають на початковому етапі. Звісно, існує популярна і неодноразово перевидана книга Олександра Борґардта «Дві культури» (1999, 2012, 2014), однак вона не претендує на систематичний і науковий виклад.

Досекулярний період: від Русі до Росії Петра I. Формування й диференціація середньовічної й ранньомодерної руської писемної традиції настільки складна, як історія самої Русі². Важко сказати, чи існувало слов'янське протописмо перед її хрещенням і наскільки широко використовували, наприклад, руни у варязькому (норманському) «руському» середовищі та поза ним. Так, на території сучасної Волині (біля Ковеля) було знайдено спис з написом на старшому футарці, поблизу Дніпра – рунічні написи епохи вікінгів. Як руни інтерпретовано також зображення на керамічному фрагменті з Лепесівки, графіті на стіні кам'яної могили в Мелітополі; відносно довгими є також кілька рунічних написів зі Старої Ладоги³. Однак загальна картина поширення рунічної писемності на руських землях усе ще незрозуміла. Натомість концепція «слов'янських рун», нібито відкритих у XIX ст., виявилася лише науковою ілюзією. Мало знаємо і про «черти» і «різи», якими мали б користуватися східні слов'яни в дохристиянські часи. Водночас псевдоавтентичні тексти, як-от «Велесова книга» чи «Влес книга», котрі мали би свідчити про використання слов'янської писемності у дохристиянські часи, насправді були фальсифікатами XX ст. Прикметно, що «Велесова книга» виникла у середовищі російських націоналістів з еміграційних середовищ, які (можливо, через гіпотези галицьких москвофілів) пов'язували генезу Русі з Карпатами. Водночас текст мав підтримку й поміж частиною українських патріотичних кіл (а також прихильників неоязичництва), які вбачали в «дощечках Ізенбека» підтримку ідеї Протоукраїни. Це також означає, що ранні сліди формування протоукраїнської, проторосійської та протобілоруської

¹ Порівняльна граматики української і російської мов: підручник для педагогічних інститутів. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ, 1961; Арват Н. Н., Арват Ф. С. Сопоставительное изучение русского и украинского языков в школе. Київ, 1989; Царук О. Українська мова серед інших слов'янських: етнологічні та граматичні параметри: монографія. Дніпропетровськ, 1998; Сопоставительная грамматика русского и украинского языков / отв. ред. Н. Г. Озерова. Киев, 2003. Див. також: Бернштейн С. Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. Москва, 1961; Булахов М. Г., Жовтобрюх М. А., Кодухов В. И. Восточнославянские языки. Москва, 1987.

² Дослідження Омеляна Прицака, зокрема його «Походження Русі», показують саму Русь, радше, як територію взаємодії різних культур: скандинавських, тюркських, слов'янських. Із іншого боку, існує картина «початкової Русі» в праці Олексія Толочка як варязького центру, де писемна культура та духовна культура взагалі мають вторинне значення.

³ Див.: Мельникова Ю. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации. Тексты. Перевод. Комментарий. Москва, 2001.

мов (про які говорить, зокрема, Юрій Шевельов) можна тільки лінгвістично реконструювати, а не ствердити⁴.

Ймовірно, що писемність у кириличному вигляді проникла на Русь разом із запровадженням християнства після 988 р. Через писемну традицію її землі увійшли до сфери конфесійного, культурного, політичного, впливу візантійської Ойкумени з її літературно-писемною спадщиною. До неї входили канонічна церковна та світська поезія, а також корпус прозових текстів: догматичних, полемічних, екзегетичних богословських трактатів, агіографічної літератури (патериків та житій), проповідницьких текстів, хронік, (риторичних та епістолографічних праць, географічних описів, граматик, словників, медичних, зоологічних ботанічних, астрономо-алхімічних книг тощо. Частина цієї спадщини була сприйнята як загальна схема чи матриця теологічного письма, частково перекладена, а частково – перероблена на руському ґрунті⁵.

Згодом на руських землях почала поширюватися власна писемна культура, знаками якої стали різні типи залізних, бронзових, кістяних писал та матеріалів для письма. На руських просторах розповсюджувалися церковнослов'янські кириличні манускрипти, релігійна і світська лектура візантійського зразка. Серед помітних книг за оформленням чи важливістю виділяють переважно богослужбову літературу, «святі книги», зокрема, Остромирове Євангеліє (1056/1057), Ізборники Святослава (1073 та 1076), Мстиславове Євангеліє, Галицьке (Крилоське) Євангеліє (1144) та Євсевієве Галицьке Євангеліє (1283), Добрилове Євангеліє⁶, Онежський Псалтир, Фьодоровське Євангеліє тощо. Усі вони репрезентували також формування киево-руської християнської традиції (за Ігорем Скочиліасом, київського християнства, що згодом розвинулося у «північно-східному» та «південно-західному варіантах»⁷.

Водночас середньовічні руські читачі, принаймні ченці, священники, представники вищого духовенства й знаті, котрі замовляли рукописи, могли читати перекладну літературу: від «Бесід» Григорія Двоєслова та повісті про Стефаніта й Іхнілата до Хроніки Григорія Амартола. Руські автори почали формувати й нові тексти: від великих хронологічних компендіумів (передусім літописного зводу, відомого як «Повість Временних літ», автором якого в Хлебніковському списку названий Нестор) до «Повчань» Володимира Мономаха, «Ходінь» ігумена Данила, «Слів» Кирила Туровського і Києво-Печерського Патерика. Як правило, у цьому контексті згадують бібліофілство Ярослава Мудрого: про це свідчить літописний панегірик князю як меценату й поціновувачу релігійної писемності, прославлення самих книг і їхнього читання як

⁴ Шевельов Ю. Історична фонологія української мови / пер. з англ. Харків: Акта, 2002; Reader in the History of the Eastern Slavic Languages. Russian –Belorussian –Ukrainian / ed. by G. Y. Shevelov and F. Holling. New York, 1958.

⁵ Krumbacher K. Geschichte der bysantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches (527–1453). Zweite Auflage. München, 1897; Beck H. -G. Beck Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (= Handbuch der Altertumswissenschaft. Abteilung 12: Byzantinisches Handbuch. Teil 2, Band 1). München, 1959; Podskalsky G. Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988–1237). München, 1982; Ігор (Ісиченко Ю. А.; архієпископ УАПЦ(о). Аскетична література Київської Русі. Харків, 2005.

⁶ Див., наприклад, видання: Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В. В. Німчук, упоряд. Ю. В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012.

⁷ Franklin S. Writing, Society and Culture in Early Rus. Cambridge, 2002. С. 950–1300.

«розмови душі зі святими й пророками». До того ж, тема «бібліотеки Ярослава Мудрого» як символа давньокиївської книжності обросла чисельними міфами. Що було змістом цієї культурної пам'яті? Категорії східного християнства (любов, послух, гнів і милосердя Боже) й аскетичного життя зокрема (монаший подвиг, ченці та спокуси київських печер) – з одного боку, та воєнне життя князів і їхніх дружин – з іншого (літописи). Стиль мислення та ментальність давньоруського читача частково можна реконструювати з покрайніх записів на сторінках манускриптів. Водночас графіті на стінах Софії Київської, Спаса на Берестові, новгородські берестяні грамоти й інскрипції на побутових предметах свідчать, що писемна культура Русі не обмежувалася книжно-релігійною (як у богословській літературі) чи воєнно-політичною (як у літописах) тематикою⁸. Ця ніша культурної пам'яті була заповнена проблемами повсякденного життя, власності, побутових відносин та світу речей, який оточував людину. Світське письменство й сакральна література відображали особливості духовного життя, побуту й матеріальної культури мешканців різних князівств Русі, які охоплювали ареали нинішніх української, російської та білоруської мов і культур. Проблемою залишається нинішній стан, збереженість, а частково також локалізація пам'яток писемної культури. У багатьох сферах вона дуже неоднорідна. Наприклад, велика кількість збережених новгородських берестяних грамот дозволяє реконструювати і писемну культуру, і побут, і мовні практики новгородців, зокрема давньоновгородський діалект⁹. Тут, як частково в київських графіті, простежувалися ділові клопоти, економічне життя городян, їхні емоції та думки, і, зрештою, світ дітей, наприклад хлопчика Онисима. Це також створює враження, ніби в Новгороді та північних князівствах найкраще розвивалася, паралельно до Києва, культура і активно поширювалася писемність. Звісно, кількість берестяних грамот та графіті Києва, Новгорода, і, наприклад, середньовічного Галича чи Звенигорода дуже різна. Але це дозволяє говорити не стільки про більше чи менше поширення писемності, як про різну збереженість пам'яток культури на різних руських територіях через різні умови зберігання¹⁰. Це також свідчить, що відмінності між різними руськими мовно-культурними ареалами існували і лише увиразнювалися з часом. Інша справа, якою була лінгвокультурна свідомість та ідентифікація у кожній з мовно-культурних зон. Ймовірно, там була присутня і загальноруська, і діалектна мовна та культурна ідентичність¹¹. Перша репрезентувала інтеграційні процеси киево-руської держави. Друга – локальні, в чомусь відцентрові тенденції її розвитку. Це дозволяє говорити, зокрема, про українську мову X–XIII ст. Проте на тлі цих наукових концепцій триває й ідеологічна боротьба за киево-руську спадщину, бо на частину спільноруських

⁸ Reader in the History of the Eastern Slavic Languages...

⁹ Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения / под общ. ред. акад. В. Л. Янина. Москва, 2003.

¹⁰ Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви святого Пантелеймона в Галичі. *ЗНТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін*. Львів, 1996. Т. ССXXXI. С. 189–194; Дзендзелюк Л. С., Льода Л. М. Розкриття берестяних сувоїв X і XII століть, знайдених на Львівщині. *Вісник Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2009. Вип. 4. С. 46–53; Мельник Р. І. Берестяні грамоти XII століття. *Архіви України*. 2011. № 5(275). С. 191–195.

¹¹ Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Харків, 2018.

пам'яток претендує також Росія та Білорусь. Окрім того, є певний фантом давньоруської мови-основи або давньоруської літературної мови¹². Вона стає графічним синонімом давньоросійської мови (древнерусский язык), виникають концепти давньоруської літератури («древнерусская литература») та культури, що теж асоціюється з давньоросійською та продовжується до XVII–XVIII ст. Через двозначність терміна «древнерусский» цей підхід частково перейшов і в закордонну славистику, зокрема русистику¹³. Така концепція зливається з концептом спільноруської народності та давньоруської мови як «колиски трьох братніх народів»¹⁴. Загалом мовну ідентичність і мовну ситуацію Давньої Русі чітко окреслити не просто. Можна сперечатися, чи, як у концепції Бориса Успенського, тут йшлося про церковнослов'янсько-давньоруську мовну і культурну диглосію. Ще більше дискусій довкола того, якою була ця давньоруська мова¹⁵. Однак під «давньоруською» мовою, літературою та культурою уже на той момент «приховувалися» три мови, літератури та культури¹⁶. Окреслити суть книжної пам'яті Русі важко, але очевидно, що вона була досекулярною і теологоцентричною. Рікардо Піккіо, як і Нікіта Толстой, відносили її до культурного простору, який назвали Slavia Orthodoxa. Прооте Микола Чубатий говорив у цьому випадку вужче – «про спільні культурні надбання, що становлять зміст Східної Слов'янщини», включивши сюди київське східне християнство, київську літературу, «писану урядовою церковнослов'янською мовою, кириличну абетку, матрицю київського церковного мистецтва»¹⁷. Отже, у візії М. Чубатого культурна пам'ять східних

¹² Якубинский Л. П. История древнерусского языка. Москва, 1953; Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Ленинград, 1972; Русинов Н. Д. Древнерусский язык. Москва, 1977.

¹³ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. 3-е изд. Москва, 1979; Кусков В. В. История древнерусской литературы. Москва, 2022; Пиккио Р. Древнерусская литература. Москва, 2002; Грицай М., Микитась К., Шолом Ф. Давня українська література. Київ, 1989.

¹⁴ Юсова Н. М. Генезис концепції давньоруської народності в історичній науці СРСР (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). Вінниця, 2005; Голынец Г. В., Стихина М. И. Древнерусское искусство: зодчество, монументальная живопись, иконопись: практикум. Екатеринбург, 2021.

¹⁵ Наприклад, відома теорія Погодіна-Соболевського про великоруський/ російський етномовний характер Києва та Середнього Подніпров'я у домонгольський період, у післямонгольський час нібито залюдненого українською (малоруською) людністю з Карпатського регіону. Наприкінці XIX ст. ця гіпотеза викликала обґрунтовані заперечення з боку українців, передовсім Агатангела Кримського (в його праці «Філологія й погодінська гіпотеза: Чи дає філологія найменші підстави підтримувати гіпотезу п. Погодіна і п. Соболевського щодо галицько-волинського походження малорусів», 1898). Згодом про неї забули, бо розпалася Російська імперія.

¹⁶ Важко сказати, в якій послідовності й коли вони відокремилися. Частина дослідників, як Микола Чубатий, стверджували, що першою сформувалася українська етнокультура, далі – білоруська, і найпізніше – російська. Їхні радянські опоненти, наприклад, Володимир Мавродін, бачили у давній Русі єдину давньоруську народність, і аж після неї формування українського, російського та білоруського етносу. (Водночас послідовність формування імпліцитно змінювалася на формування російського, українського, і білоруського народів, їхні мов / культур). Зараз кожна з таких концепцій є гіпотетичною, бо довести їх важко. Крім того, долучається ще чинник норманської Русі.

¹⁷ Чубатий М. Князя Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй. Нью-Йорк; Париж, 1964. С. 140.

слов'ян була давньоукраїнською культурою, експортованою під час руської колонізації. Натомість в російській науці бачимо проекти, в яких історію Русі розглядають не крізь призму розвитку Північної Русі, а радше «Північної Євразії», що змінює кут зору й перспективу огляду¹⁸.

На певному етапі відносна політична єдність Русі, рух політичних еліт різними князівствами забезпечували й певну культурну інтегральність, відчуття спільності. Проте згодом, у російській та українській (частково й білоруській) культурній пам'яті ця відносна єдність стала відображатися асиметрично. Обидві претендували на «Повість временних літ» (Несторів літопис) чи «Києво-Печерський патерик». Однак справа з локальними писемними традиціями складніша. Наприклад, російські збірки «Пам'яток літератури Давньої Русі» містили і Новгородський перший літопис, і Галицько-Волинський та Київський літописи як частину однієї традиції. Так само в російській культурі фігурували їхні персонажі чи патрони, наприклад, Роман Мстиславич і Данило Романович, постать якого сприймали через міфологему антизахідного меча Романа Мстиславича¹⁹. Натомість для історичної пам'яті українців новгородські середньовічні тексти ставали радше чужими. Постать Мстислава Мстиславовича (Удатного) як галицького і новгородського князя не стала «своєю» для української культурної пам'яті. Водночас «Галицька Русь» та її писемна спадщина, зокрема, через тексти старорусинів (А. Петрушевич, І. Шараневич) та русофілів (Денис Зубрицький), які на ній акцентували, стала об'єктом російської історичної пам'яті – як через правління Мстислава Мстиславовича та генеалогічні зв'язки Романовичів, так і через приналежність Волині до Російської імперії, і навіть через радянські та пострадянські дослідження («Нариси по історії Галицько-Волинської Русі» Володимира Пашуто, «Галицько-Волинська Русь» Олександра Майорова, російські публікації Миколи Котляра).

Монгольська навала та руйнування культурних центрів Русі, зокрема Києва, суттєво загальмувала розвиток писемної культури. Політичне відокремлення колишніх руських земель / князівств стало завершенням цього процесу. На середньовічному й ранньомодерному східнослов'янському просторі поступово, але виразно, проступили три окремі писемно-культурні сфери: українська література земель Русі, які згодом були інкорпоровані у Річ Посполиту, пов'язана з нею білоруська писемна культура (культура тих, кого називали і «руссю», і «литвою»), а також література Московського князівства (згодом царства), пізніше названа російською. Руська мова й писемність певний час була розповсюджена й поза східнослов'янським середовищем, поширюючись на Велике князівство Литовське – з одного боку, і Молдаво-Валахію – з іншого.

Від цього моменту українська (руська) писемна культура, літературна й читацька парадигма, що ґрунтувалися на давньоруській / давньоукраїнській мові та давньоруській (київській) книжній традиції княжої доби (і літератури

¹⁸ Новая имперская история Северной Евразии. Часть 1: Конкурирующие проекты самоорганизации: VII–XVII вв. / под ред. И. Герасимова. Казань: «Ab Imperio», 2017.

¹⁹ Горovenko A. V. Меч Романа Галицкого. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах. Санкт-Петербург, 2010.

монументального стилю, за словами Дмитра Чижевського) почала свій шлях трансформації²⁰. У післямонгольський час її збережена писемна культура спочатку доволі помітно звузилася до актових документів, грамот, а також релігійних богослужбових текстів, в яких вже виразно відобразилися руська (українська) літературна та народна мова: Пересопницьке Євангеліє, Крехівський Апостол, учительні Євангелія, Нягівські повчання, чи Нягівська постілла тощо²¹. Потім, у ренесансну та барокову добу, її змінила численна друкована та рукописна література: полемічні тексти Івана Вишенського, Христофора Філатета, Герасима Смотрицького, Йова Борецького, Захарії Копистенського, Іпатія Потія, теологічні тексти й поетичні фрагменти Кирила Транквіліона Ставровецького, поетичні та філософські праці Касіяна Саковича, проповідництво Йоаникія Галятовського, книги «чудес» та житійна література («Патерикон» Сильвестра Косова). Її репрезентували віршовані збірки принагідних повчальних текстів, навіть енциклопедій щоденного життя (на зразок текстів Климентія Зіновієва) та «фігурна» поезія Івана Величковського, літописи (від Львівського й Острозького літописців до т. зв. козацького літописання: літописів Самійла Величка, Григорія Граб'янки, Самовидця, Хроніки Феодосія Сафоновича)²². Багато текстів тогочасного письменства були писані церковнослов'янською, польською, латинською, а головне «простою мовою», котра мала польський синтаксис, але русько-українські, польські, латинські та церковнослов'янські лексичні складові. Частина текстів, як-от видання Петра Могилы, були хоч і окциденталізовані, але зорієнтовані на православну територію, зокрема й на Московське царство.

²⁰ У княжу добу вона відповідала тогочасному південно-руському мовному ареалові, а у сфері візуальної культури – архітектурі Києва з його Софією Київською, з її фресками й розписами, Спасом – на-Берестові, Успенським собором, Десятинною церквою, храмами середньовічної Галичини та Волині (Галич, Холм), Спасо-Преображенським собором Чернігова тощо (Асеев Ю. Джерела. Мистецтво Київської Русі. Київ, 1980; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999; Нікітенко Н. Софія Київська Володимира Великого. Київ, 2022 та ін.).

²¹ Див.: Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик / підгот. І. П. Чепіга за участю Л. А. Гнатенко; наук. ред. В. В. Німчук; ред. кол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2001; Огієнко І. Українська літературна мова XVI ст. і український Крехівський Апостол. Варшава, 1930. Т. 1–2; Няговские поучения. The Niagovo Postilla. Факсимильное воспроизведение текста по изданию А. Л. Петрова с вводной статьей Ласло Деже / под ред. и с пред. А. Золтана. Ниредьхаза, 2006. LXXIV. 225 с.

²² Цю культуру часто пов'язують передовсім з козащиною, козацьким міфом та фронтирним «образом козака, що поєднує в собі західні і східні риси: польський кунтуш і турецькі шаровари, оселедець, манеру сидіння (як на народних картинах Козак Мамай). Візуально ця культура – це дерев'яна й мурована українська ранньомодерна архітектура та іконопис. У ньому, як в іконах Покрови чи навіть Страшного суду, виразно простежувалися як вимоги канону, так і стереотипи та ідеологеми духовної культури тих самих козаків та інших русинів-українців, їх матеріальний світ (Див.: Німка J.-P. Last Judgment Iconography in the Carpathians. Toronto, 2009; Александрович В. Покров Богородиці. Українська середньовічна іконографія. Львів, 2010; Плохій С. Царі та Козаки. Загадка української ікони. Київ, 2018; Bereznaaya L., Nimka J.-P. The World to Come: Ukrainian Images of the Last Judgment Cambridge. MA: Harvard University Press, 2014).

Писемна культура тогочасної Русі (пізнішої України) мала кілька графічних «ніш», призначених для публічного вживання (наприклад, у актових книгах, документах, трактатах) та приватної практики, зокрема в епістолографії (у її діловій і щоденно-побутовій формі). Це свідчило не лише про поширення грамотності, але й про стильово-жанрову різноманітність писемної культури та її стандартів у щоденному житті: від духівниць-заповітів, купчих, інвентарів, угод, обліків, розписок до побутових послань. Водночас частина української книжно-писемної традиції XVII–XVIII ст. була записана не руською чи церковнослов'янською, а латинською та польською мовами. Латинськими були філософські, риторичні й поетичні курси, які читали викладачі Києво-Могилянської академії. Тут можна простежити пункти перетину польської / латинської / католицької писемної культури з руським / кириличним / православним письменством. Так, латинська «Поетика» Митрофана Довгалевського та ребусна поезія Івана Величковського демонстрували західний бароковий підхід до графіки й письма як засобів втілення віршової техніки чи віртуозності. Філософські курси викладачів Київської академії були наслідком читання не лише грецьких філософів, а й латинських теологів – схоластів і неосхоластів та західних мислителів X–XVIII ст.: від Аристотеля, Галена, Гіппократа до Томи з Аквіну, Оккама, Скота та Суареса, Коперника, Галілея, Декарта, Бойля, Бореллі тощо. Це простежувалося навіть у зацікавленнях тих представників духовенства, хто ідеологічно орієнтувався на єдність Малої Русі з Великою, і формував поняття Росії стосовно колишнього Московського царства²³. Викладач натурфілософії, поетики й ораторського мистецтва Феофан Прокопович у своїх латинських текстах розвивав західну теорію пам'яті як частину риторичного мистецтва. Його пам'ять – пам'ять книжної людини, вихованої на грецькій культурі, але інтегрованої у світ латинської книжності²⁴. У пізнішій російській культурній пам'яті ці постаті стали сприйматися як малоросійські посередники між Заходом і Росією.

Мовно і конфесійно змішаний книжний світ з акцентом на латинській мові, античності та Західній Європі пропонували не лише у тогочасному Києві. Книгозбірня Острозької слов'яно-греко-латинської академії (на підставі нинішніх реконструкцій) містила не лише православні книги з бібліотеки А. Курбського та видання Мелетія Смотрицького, а й базельські видання Цицерона та Евріпіда, грецько-латинський

²³ У бібліотеці Стефана Яворського, крім Святого Письма та католицьких і протестантських коментарів до нього, книг святих отців, творів Інокентія Гізеля, Сильвестра Косова, зберігалися твори Гомера та Езопа, Сенеки, Діогена та Аристотеля, Томи з Аквіну, Томи Кемпійського, Дунса Скота, Торквемади, Петра Скарги, Альвареза, польська релігійна поезія, католицькі трактати з етики, збірники латинських афоризмів, латинські енциклопедії, навіть «Фрашки» Яна Кохановського тощо (Маслов С. Библиотека Стефана Яворского. Киев, 1914).

²⁴ Він збирав і читав філологічні, логічні, риторичні, математичні, астрономічні, географічні, медичні, хімічні, політичні книги Цицерона, Вергілія, Плутарха і Овідія, Скалігера, Меланхтона і Атанасія Кірхера, Еразма Роттердамського і Яна Амоса Коменського, Лоренцо Валлі і Мойсея Маймоніда, Декарта і Бойля, Кеплера і Галілея, Гуго Гроція і Ніколо Маккіавеллі, Джіроламо Кардано і Якоба Бернуллі, Мартіна Лютера, Френсіса Бекона і Томмазо Кампанеллі, Стрийковського, Оріховського, Яна Длугоша (Прокопович Ф. Філософські твори. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 3. С. 373–442).

словник Калепіна, чеські й польські переклади Біблії тощо. Харківський колегіум XVIII ст. диспонував, поруч з російською пресою та книгами, також і текстами Катутла і Проперція, Овідія, Федра і Езопа, Апулея і Гесіода, Помпонія, Гассенді, Бавмейстера, Декарта, Ф. Бекона. Все це не свідчило про «прогресивність» світогляду тогочасних руських інтелектуалів: вони відставали порівняно із західноєвропейськими колегами і навіть наслідували їх. Водночас це було знаком інкорпорованості їхньої культури в тогочасний європейський культурний простір, зокрема й за польським посередництвом. Зрештою, частина ранньомодерної православної та унійної релігійної літератури була написана польською – мовою Речі Посполитої.

Кульмінаційним етапом досекулярної української літератури вважають творчість Григорія Сковороди, якого не можна повністю вписати ані в давню, ані в новітню українську літературну традицію. Його мовний та знаковий світ був новаторським та симбіотичним, як і релігійні уявлення, в яких, наприклад, Христос прирівнювався до Епікура. Водночас тексти Сковороди були інтерпретаціями Біблії, людини і світу як знакових кодів. На підставі власного символізму та алегоризму Г. Сковорода формував оригінальну концепцію дійсності як Книги («Алфавіт, чи Буквар Світу»). Тексти Сковороди частково опиняються між латинською та слов'яно-грецькою писемною культурою й літературною традицією. Натомість інша частина ідей споріднювала дискурс слобожанця з українським письменством давнього і середнього періоду. Проте і в російській культурній пам'яті Сковороду – «мандрівного флейтиста», інколи також сприймали як незвичну частину російського культурного світу²⁵. Проте знищення музею Г. Сковороди в Сковородинівці 6 травня 2022 р. під час російсько-української війни стало для українців знаком ворожого ставлення росіян до спадщини українського філософа.

Русько-українська досекулярна книжкова культура була неоднорідною. Наприклад, давня писемна культура Закарпаття, чи, як говорили в Галичині XIX – поч. XX ст., Угорської Русі²⁶. Нині маємо кілька думок щодо етноконфесійної ідентичності та творчості письменників регіону: в одних вони вписані у контексті української літератури, в інших – стають угорськими, карпаторусинськими чи руснацькими. Певна інсулярність Закарпаття дала привід і для пошуків російського сліду на тамтешніх землях, який підтримували русофіли, а частково російські вчені²⁷. Дискусійною

²⁵ Див.: Софронова Л. Три мира Григория Сковороды. Москва, 2002.

²⁶ Тут, як вказували дослідники, також побутували чисельні збірки житій святих, проповідей, апокрифічних текстів, монастирських хронік (від «Данилівського», Нягівського та інших учительних евангелій, «Тереблянського пролога» і «Торунського збірника», «Мукачівського літопису» до Ужгородського, Колочавського, Сокриницького, Літманівського збірників). Складнішим для аналізу залишається дискурс місцевого полеміста кінця XVII – початку XVIII ст. Михайла Андрелли, в письмі якого дослідники бачили сліди читання Захарії Копистенського, Івана Вишенського, Петра Могили, Йоанікія Галятовського, а водночас і релігійних опонентів – Йосифа де Камеліса і Матіаша Шамбора. (Микитась В. Давня література Закарпаття. Львів, 1968).

²⁷ Пор.: Там само. С. 149–219; Неменский О. Конфессиональная и этническая идентичность автора в полемических сочинениях Михаила Оросвиговского Андреллы. *Studia Slavica et Vasana Peigoroiiana. Петербургские славянские и балканские исследования*. 2010. № 1. С. 33–56.

на цьому тлі є історія тогочасної білоруської мови та культури, в якій українці теж бачать частину власної традиції²⁸.

Окремою проблемою історії української та російської, частково білоруської (досекулярної) культурної пам'яті та культури залишається походження епічних текстів, насамперед збережених усною традицією билин та дум, та їх приналежності до давнього і середньоукраїнського письменства. Билини були поширені переважно на території сучасної Росії і записані там доволі пізно, хоча апелювали до київської традиції княжої доби. Йшлося про фрагментарний, дивно трансформований образ віддаленого від Залісся колишнього напівказкового Києва, і загалом княжої Русі з Володимиром Красне Сонечко, Добринею Нікітічем, Альошею Поповичем та Іллею Муромцем та їхніми богатырськими подвигами. Літературна генеза билин не остаточно з'ясована: їх можна розглядати і як селянські російські фольклорні тексти, і як залишки напівкнижної літератури – «дружинної поезії», в якій вбачають навіть скандинавські / норманські мотиви. На це частково вказують клішовані формули, вживані у билинах. За однією з версій, це новгородські візії / образи княжого часу. В українському, рідше – в російському²⁹, дискурсах йдеться про билини («київський цикл билин») як твори давньоукраїнської традиції, котрі, однак, не збереглися в Україні. Крім того, їх використовували галицькі москвофіли, що апелювали до загальнооруських ідей³⁰. Проблема іще й інше: билини були записані та видані аж у XIX–XX ст., досі не відомо, коли саме вони виникли і з якими змінами залишалися у комунікативній пам'яті «сказителів». Також складно співвіднести події й постаті билин з реальними подіями та посталями княжого часу (як це робили навіть закордонні дослідники, як-от Сесіл Бовра). Тут йдеться радше про відображення в дзеркалі, точніше у свідомості та пам'яті «сказителів»³¹, які в російській традиції відсилають до постатей «гуслярів» та до споминів про «київську старовину».

В українських думках йдеться про конкретний історичний період – добу козаччини (XVI–XVIII ст.), і про їхнє виконання відомо з писемних джерел того часу. Дискутують здебільшого про їхнє книжне чи усно-народне походження. Вважаємо, що висловлена ще Павлом Житецьким теза про літературне походження мови, ритміки

²⁸ У своєму давньому та середньому періоді багато в чому перетиналася, а то й співпадала з українською, російською, польською, частково болгарською та литовською літературною традицією. Це стосувалося і зовнішнього вигляду графіки, і частково її стилістики, мови та змісту, писемно-культурні традиції яких були помітні у документах Великого Князівства Литовського (Звідси – «Літописець великих литовських князів» і Супрасльський літопис, хроніка Бихівця, писань Григорія Цамблака і тексти Франциска Скорини, «Пісня про зубра» Миколая Гусовського, вірші Андрія Римші і тексти Симона Будного, Іпатія Потія). Зрештою, до певного періоду можна було говорити про існування українсько-білоруського письменства, хоча мовні відмінності у текстах українців та білорусів (відомих також під етнонімом «литвини») були давніми.

²⁹ Книга о киевских богатыряхъ. Сводъ 24 избранныхъ былинь древне-киевского эпоса. Санкт-Петербург, 1876; Веселовский А. Н. Южнорусские былины. Приложение к XXXIX тому Записок. Имп. Академии наук. Санкт-Петербург: Тип. Имп. АН, 1881. № 5.

³⁰ Копистянський А. Стара княжа Русь в народних піснях-билинах. Львів [1929?].

³¹ У таких термінах російської співочої традицію вписують у світовий та слов'янський контекст, зближуючи з феноменами інших культур: Лорд А. Б. Сказитель = The Singer of Tales / пер. с англ. Москва, 1994; Ђорђевић-Белић С. Фигура гусляра. Београд, 2017.

та метафорики дум від середньо-української поезії XVI–XVIII ст. є доволі вірогідною³². Чимало літературних штампів, якими користувалися виконавці дум, вказують на зв'язок цих текстів з тогочасною книжністю. Тому можливо, що фольклорна образність була оформлена за літературними зразками, і це визначило специфіку українських дум. Це означає, що вони є продуктом барокового мислення і категорій української культури ранньомодерного часу і відсилають до пам'яті народних співців / старців – кобзарів, бандуристів, лірників пізнішого періоду³³. Однак загалом генеза багатьох жанрів української та російської народної творчості є проблематичною. Так, у багатьох колядках (зокрема карпатських) та веснянках / гаївках і супровідних ритуалах часто реконструюють елементи дохристиянських вірувань, однак багато з цих реконструкцій є, природно, лише припущеннями. Мова йде про особливу архаїчність фольклору певних регіонів, зокрема Карпат, Полісся і Російської Півночі (Русского Севера). Проте ця архаїчність різна. Якщо в давньоукраїнській фольклорній зоні бачимо колядки, то в російській фіксується винограде, овсенє, а в білоруській – волочєбні пісні, котрі часто мають більше формальний і менше змістовий характер та є, можливо, споминами / рефlekсами давньоруських / давньоукраїнських колядок або ж руської культури княжого чи докняжого часу³⁴. Ймовірно, такі тексти можуть бути дохристиянськими чи паралельними з християнством. Їхня глибинна тематика – побажання господарського успіху, сімейного добробуту. Однак вони вписані у християнську традицію колядування, і це змінює їх сприйняття.

Проторосійська (московська, згодом – російська) літературна традиція виросла з текстів, духовної та матеріальної культури Північно-Східної Русі³⁵. Його також

³² Житецкий П. Мысли о народных малорусских думях. Киев, 1893.

³³ Кушпет В. Старцiвство: мандрiвнi спiвцi-музиканти в Украiнi (XIX – поч. XX ст.) Киiв, 2007.

³⁴ Це вiдзначають як украiнськi, так i росiйськi дослiдники: Виноградова Л. Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян. Генезис и типология колядования. Москва, 1982.

³⁵ Це вiдповiдно пiвнiчно-схiдна мовна зона давньоруських територiй, а у вимiрi вiзуальної культури – iконопис, архiтектура Новгородської та Володимиро-Суздальської Русi (зокрема Новгородський Софiйський Собор з його iконами, як «Спас. Золота Риза», Георгiївський Собор з Устюжським Благовiщенням, новгородським Спасом Нерукотворним та iн., Володимиро-Суздальська Володимирська / Вишгородська та Боголюбська iкона Божої матерi). Ця традицiя у рiзних школах згодом утвердила уявлення про строгу духовнiсть росiйської iконографiї (Спас Яре Око – з одного боку, Спас Вседержитель Феофана Грека, Спас i Свята Трiйця Андрiя Рубльова – з iншого боку), виражену також у росiйському монастицизми з його патериками (наприклад, Волокамським, вписаним у ту ж традицiю, що й Києво-Печерський. (Древнерусские патерики. Москва, 1999). Див. також: Голынец Г. В., Стихина М. И. Древнерусское искусство: зодчество, монументальная живопись, иконопись. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2021. Проблематичною залишається проблема походження та еволюцiї росiйської народної та елiтарної культури. З одного боку, вона є продуктом руської культурної колонiзацiї, з iншого – в частинi ритуалiв, вiрувань, iнструментах та, наприклад, елементах одягу (кокошник), орнаментики Росiйської Пiвночi можна бачити впливи фiно-угорських асимiльованих народiв. Iнколи цьому впливу приписують i особливостi росiйської мови. З iншого боку, архiтектура московського Кремля та Собору Василя Блаженного вказують на виразнi схiднi впливи. Зрештою, у росiйській культурi вбачають i московський, золотоординський слiд. Однак для росiйських

формували життя, «історії», літописи та сказання, повісті-протобіографії, притчі, подорожні нотатки, апокрифи, полемічне листування. Ця традиція породила широке коло інших текстів: від Новгородського і Тверського літописання, «Повісті про Петра й Февронію Муромських», «Історії про Казанське царство» через «Домострой», «Повість про Горе-Злощастя», «Життя Александра Невського», до повістей про Савву Грудіцина, Єрша Єршовича, Фрола Скобеєва, до «Задонщини», «Ходіння за три моря» Афанасія Нікітіна та інших текстів. Відомим стало апокрифічне листування Івана Грозного з дисидентом Андрієм Курбським³⁶, а згодом, після розколу в російському православ'ї, – старообрядницьких текстів та незвичного за рівнем індивідуалізованості «Життя протопопа Аввакума»³⁷. Писемна культура Московського царства, що еволюціонувала від рукописної до друкованої книжності, ідеологічно перебувала у колі дещо модернізованих образів та уявлень поствізантійського кола. Навіть спроби вийти за ці межі, як у випадку протопопа Аввакума, будувалися на елементах переосмисленої візантійської спадщини, яку він сам відстоював. Серед виконавців проекту патріарха Никона з редагування церковних книг, який викликав появу старообрядців, були задіяні русько-українські / малоруські церковні діячі Арсеній Корецький-Сатановський, Феодосій Софонович, Єпифаній Славинецький. Водночас саме у XVIII ст., зокрема під впливом реформ Петра Першого, а також за втручанням київських руських інтелектуалів (Феофана Прокоповича, Стефана Яворського), мова, дискурс і коло читання тих, кого тепер стали офіційно називати російськими авторами, помітно трансформувалася і «вестернізувалася». Крім того, «великоруська» література та літературна мова на той час зазнала значного українського («малоруського») лексичного та граматичного впливу³⁸. Було започатковано різкі орфографічні та графічні реформи (перехід на гражданський шрифт) та водночас виправлення богослужбових книг. Ця реформа була другою після Никонівської реформи XVII ст., спричиненою «південноруським» / малоруським / українським впливом. Натомість сформована

дослідників російська народна та елітарна культура з частушками, (с)казками, билинами та матрешками є східнослов'янською. (Лазутин П. П. Поэтика русского фольклора. Москва, 1981; Зуева Т. В., Кирдан Б. П. Русский фольклор. Москва, 1998; Юдин А. В. Русская народная духовная культура. Москва, 1999).

³⁶ Це означало, що після піднесення Москви у постмонгольську епоху та знищення відносно «демократії» Великого Новгороду в центрі писемної культури та державної ідеології Московського царства перебував, цар, государ/кесар і господар, котрий, як у випадку Івана IV Грозного, був наділений абсолютною деспотичною владою, ділив світ на земщину й опричнину та сформував справжнє «царство терору» (Скрынников Р. Г. Царство террора. Санкт-Петербург, 1992).

³⁷ Старообрядництво сформувало в Росії свою паралельну книжну культуру (Бубнов Н. Ю. Старообрядческая книга в России во второй половине XVII века. Санкт-Петербург, 1995). Цікаво, що серед старообрядців популярними були книги, приписувані незвичайному за стилем давньоукраїнському полемісту Іванові Вишеському, котрого в російській культурології часто також вважають «вітчизняним подвижником православ'я» з Афону.

³⁸ Виноградов В. В. Очерки по истории русского литературного языка XVII–XIX вв.: 3-е изд. Москва, 1982; Symbalistyj P. Ukrainian Linguistic Elements in the Russian Language in the 17–18th Centuries (1680–1760). Doctoral Thesis (Ph.D). London, 1990; Moser M. / Мозер М. «Юности честное зеркало» 1717 г.: у истоков русского литературного языка. Wien; Münster, 2020. С. 16–17.

під час петровських реформ «гражданка», як згодом зауважували дослідники, модернізувала східнослов'янський писемний простір, позбавивши його грецьких «ксі», «псі», а також давніх «юсів»³⁹ і певною мірою зробила його російськоцентричним. Російська культура з її кирилицею та гражданкою стала платформою протиставлень західного алфавіту та слов'янської «азбуки». Навіть після Петровського культурного перевороту, який мав європеїзувати Росію, кириличне письмо в російській культурі не втратило ідеологічного значення: підкреслювало її (пост)візантійську генезу та протиставляло її ортодоксію західній (латинській) цивілізації⁴⁰.

Секуляризація пам'яті: російська та українська парадигми. Саме так сформувався новий літературний канон, нові наукові, публіцистичні та поетичні стандарти, нові російські тексти Михайла Ломоносова, Васілія Тредіяковського, Антіоха Кантемира, Александра Сумарокова, Гавриїла Державіна, Васілія Капніста, Дениса Фонвізіна, Александра Радіщева, Ніколая Карамзіна, Михайїла Хераскова.⁴¹ Частина їхніх текстів (В. Тредіяковського, М. Ломоносова, Г. Державіна, М. Хераскова) була розрахована на класицистичного читача та формувала образ нової просвітительської Русі / Росії. Інша частина авторів і текстів, наприклад, «Недоросль» Фонвізіна, іронізували над реальностями нового суспільства. Ще інші, як-от «Мандрівка з Петербурга в Москву» («Путешествие из Петербурга в Москву» О. Радіщева, стали прикладом дисидентського письма й протиставлення системі, яка нагадувала авторові «чудище обло, стозевно і лайй»⁴².

Проте в російській культурі перших десятиліть ХІХ ст. процвітала панегірична література «високого стилю», зосереджена довкола монарха і його трону.⁴³ Звісно, з'являлися і скандальні тексти, що навпаки радикально відходили від усталених стереотипів⁴⁴. На тлі цих протилежних концепцій сформувалася канонічна схема ро-

³⁹ Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. *Кримський А. Твори: у 5 т.* Київ, 1973. С. 289.

⁴⁰ Кириллица – латиница – гражданка: кол. монографія / отв. ред. Т. Шмелева. Великий Новгород, 2009. Таке сприймання актуальне і тепер. Невипадково в додатку до цієї монографії російських авторів, присвяченій абетковій проблемі, бачимо набрані дореформенним шрифтом «азбучний лексикон та паремійник», «алфавітну ідіоматику», а серед спеціальної лексики виділені «кириллофоб» та «кириллофобія».

⁴¹ Див.: Благой Д. Д. История русской литературы XVIII века. Москва, 1960; Русская литература XVIII века. Хрестоматия. 1770–1778. Москва, 1979; Орлов П. А. История русской литературы XVIII века. Москва, 1991.

⁴² Його тексти активно пропагувалися у радянському дискурсі, зокрема в УРСР: Радищев А. Путешествие из Петербурга в Москву. Киев, 1984.

⁴³ Зотов Р. Александриада или Собрание достопримечательных изречений императора Александра I, во время пребывания его в Париже. С кратким описанием военных действий Российской армии и ея союзников, до восстановления на троне Франции Людовига XVIII, и известием о последних минутах жизни генерала Моро. Санкт-Петербург: в типографии Императорского театра, 1818.

⁴⁴ У 1821–1822 р. молодий Олександр Пушкін (Александр Пушкин) написав сатирично-пародійну «атеїстично-неканонічну» (подекуди окреслену «еротичною») поему з ангельсько-демонічним сюжетом, котру в одних виданнях назвали «Гавриліадою», а в інших – «Гавриліадою» Тут він кпив чи навіть знущався з церковних канонів та з усталених релігійних уявлень, пропонуючи власну версію біблійних сюжетів і «скидаючи з трону» їхніх персонажів. 1828 р. представники влади в судовому порядку звинуватили поета, що

сійської лектури. У письменстві XIX – початку XX ст. виділяли літературу «золотого віку», куди ввійшли Олександр Пушкін з «Євгенієм Онгіним», Михаїл Лермонтов з «Демоном» та «Героєм нашого часу», Іван Гончаров з «Обломовим», Іван Тургенєв з «Батьками й дітьми», Микола Гоголь з «Мертвими душами», Олександр Грибоєдов з «Лихом з розуму», Фьодор Достоевський зі «Злочином і карою», «Братами Карамазовими» та «Бісами», Лев Толстой з «Війною й миром» та «Анною Кареніною», Антон Чехов з «Вишневим садом», Олександр Герцен з «Хто винен?» та, зрештою, Миколай Чернишевський з його «Що робити?». Водночас більшість класичних російських авторів, за невеликим винятком, підтримували колоніальний дискурс Російської імперії, були, за словами Єви Томпсон, трубадурами імперії⁴⁵.

Частина читачів-інтелігентів початку XX ст. орієнтувалася на літературу «срібно-го» часу: від символізму Дмитрія Мережковського, Зінаїди Гіппіус, Валерія Брюсова та Федора Соллогуба, Олександра Блока до футуризму Володимира Маяковського та Велимира Хлебнікова, акмеїзму Анни Ахматової та Осипа Мандельштама, імажинізму Сергея Єсеніна. До цього списку класичного російського читання згодом були додані й тексти філософів кінця XIX – поч. XX ст., відомих неортодоксальним трактуванням релігійності: Володимира Соловйова, Васілія Розанова, Павла Флоренського, Сергія Булгакова, Льва Шестова, Миколая Федотова, Семена Франка, Густава Шпета.

Водночас у «реальній» народній лектурі, розповсюдженій на просторах царської імперії, переважали «легкі» романи для міщанства та зошитові детективи, апокрифічні й сектантські видання тощо, на що постійно скаржилися інтелігенти. Значну вагу серед читачів посідало т. зв. відречене читання, поширене ще в досекулярний час⁴⁶. На початку XX ст. і в часи революцій популярними стали тексти з апокаліптичними сюжетами (які поширювали сектантські групи на зразок т. зв. хлестів, і які формували альтернативну релігійність)⁴⁷. По суті, в літературній традиції схрестилися два стереотипні образи, які, на думку Дж. Беллінгтона, були незримо присутніми у російській писемній та духовній традиції: образ ікони як містичного символу християнства Святої Русі і сокири – інструмента важкої селянської праці і водночас знаряддя насильства, війни та терору під час революцій і бунтів⁴⁸. Приклади цього можна знайти навіть у поемах Олександра Блока та Сергея Єсеніна – свідків російської революції 1917 р. та післяреволюційних років.

На елітарному рівні російського красного письменства серед читачів та письменників стали модними книги, що відображали естетику імажинізму (як у С. Єсеніна)

той розповсюджує еретичні, богохульні концепції, які суперечать православній вірі. Твір був настільки скандальним і шокуєчим навіть і в оцінці наступних поколінь російських читачів, що письменник відійшов від свого тексту, який видали повністю вже далеко пізніше, на тлі більшовицької атеїстичної пропаганди. (Пушкінъ А. С. Гавриилада. Полный текстъ / вступ. ст. В. Брюсова. Москва, 1918).

⁴⁵ Томпсон Е. М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинської. Київ, 2008.

⁴⁶ Отреченное чтение в России XVI–XVIII веков / отв. ред.: А. Топорков, А. Турилов. Москва: Индрик, 2002.

⁴⁷ Эткинд А. Хлыст: Секты, литература и революция. 2-е изд., сокр. Москва, 2013.

⁴⁸ Беллингтон Дж. Икона и топор. Опыт истолкования русской культуры / пер. с англ. Москва, 2001.

або ж словесно-візуальні експерименти, як у «драбинках» Владіміра Маяковського і російських футуристів, або в «заумній» мові поезій Веліміра Хлебникова. Це створювало враження естетизму російської словесності та її універсальності⁴⁹. Однак лише частина російської лектури була власне російською. Інша частина масового та елітарного читання в Росії припадала якраз на переклади іншомовних авторів. Це вплинуло на формування модерної російської літературної цивілізації. Так, місцеві історичні романи першої половини XIX ст. виникли як наслідування текстів Вальтера Скотта⁵⁰. Навіть автор тези про російський народ як про «народ-богоносець» Ф. Достоевський читав, поряд з М. Гоголем та М. Карамзіним, передусім О де Бальзака, В. Гюго, Вольтера, Д. Дідро, Ж-Ж. Руссо, що визначило і його власний дискурс, згодом популярний на Заході⁵¹. Іван Бунін описував власний читацький досвід як симбіоз читання Біблії, текстів з історії та культури античності, творів У. Шекспіра, Й. Гете, О. Грибоедова, М. Гоголя, М. Лермонтова і Л. Толстого⁵². Схоже поєднання літератури Заходу та Росії помітне й у дискурсі ніцшеанця, а згодом творця соцреалістичної доктрини Максима Горького⁵³. Ці тенденції загальноросійського читання відобразила й лектура інтелігентів на периферії тогочасної Російської імперії, зокрема й на українських землях⁵⁴.

Революція 1917 р. змінила парадигму російського читання. Вона стала спробою ревізувати і перебудувати форму й зміст писемної культури, зробити її «здобутком простого народу», зокрема, перетворивши публічний простір міст на простір робітничо-селянського читання тощо (такі тези проголошували В. Маяковський, Д. Бурлюк)⁵⁵.

⁴⁹ Так, автор скандальної «Лоліти» та «Захисту Лужина», емігрант Владімір Набоков у споминах («Інші береги/ Другие берега») ділився враженнями від свого кольорового слуху і синестетичного сприймання літер, який відчув ще в дитинстві під впливом числових асоціацій матері. Водночас в його читацькій пам'яті з'являлася роздвоєність між світом кирилических (російських) і латинських (англійських) букв, які він однаково використовував для написання текстів. Так він сигналізував свою приналежність не лише до російського, але й до світового літературного простору.

⁵⁰ Див.: Апытшуллер М. Эпоха Вальтера Скотта в России. Исторический роман 1830-х годов. Санкт-Петербург, 1996.

⁵¹ Дет.: Бэлнеп Р. Л. Генезис «Братьев Карамазовых». Эстетические, идеологические и психологические аспекты создания текста / пер. с англ. Санкт-Петербург, 2003.

⁵² «Пів життя прожив у неіснуючому світі (...), пов'язавши себе з Авраамом та Ісааком, з пелазгами та етрусками, з Сократом і Юлієм Цезарем, Гамлетом й Данте, Гретхен і Чацьким, Собакевичем і Офелією, Печорінім і Наташею Ростовою». Человек читающий. Номо Legens. Писатели XX в. о роли книги в жизни человека и общества. 1983. С. 30.

⁵³ Навіть у середині 1920-х автор «Пісні про Буревісника» стверджував, що його світ формують образи Отелло і Гамлета, Ромео і Горіо, Карамазових і Домбі, мадам Боварі й Анни Кареніної (отже, читання Шекспіра, Бальзака, Достоевського, Діккенса, Флобера, Толстого) тощо (Там само. С. 28).

⁵⁴ Наприклад, Володимир Короленко у 1912 р. зізнався, що з дитинства перебував під впливом дуже строкатої лектури. Перші кроки у читанні по складах майбутній письменник робив на текстах Ю. Коженювського, натомість юнацьке читання В. Короленка охоплювало переклади з тогочасної європейської та північноамериканської масової лектури (творів Олександра Дюма, Ежена Сю, Фенімора Купер, Рокамболя) та особливо – романів Чарльза Діккенса з його «Домбі й сино» (Там само. С. 17).

⁵⁵ До того ж, як патетично підкреслював Олексій Толстой, змінився також і російський читач. Із мізантропічного, нігілістичного, містичного споживача будь-яких літературних

На цьому тлі в післяреволюційні роки розвивалася й відносно аполітична література російського авангарду з його словесними експериментами та заумною мовою (В. Хлебніков, Д. Хармс⁵⁶).

Радянська влада принесла розрив з давньою російською орфографією. З неї усунули ті елементи, які найбільше прив'язували письменство до церковнослов'янської за формою і дореволюційної загалом традиції: літеру «ять» (ѣ), написання «твердого знака» (ъ) закінченнях іменників. Натомість після реформи 1917–1918 рр. на короткий час запровадили окремі новації, які в чомусь зблизили російський правопис із українським фонетичним (включно з м'яким знаком, який згодом усунули)⁵⁷. Проте він не став суто фонетичним, що викликало непорозуміння⁵⁸. Дуже різновимірним (і навіть різнографічним) залишався й російсько-радянський літературний процес 1920-х рр. Однак кінцевим продуктом радянської літературної системи 1920–1930-х рр. став соціалістичний реалізм та літературний канон, котрий вимагав «правдиво відобразити суспільне життя», «вражаючи перетворення» у процесі будівництва комунізму (згодом – розвиненого соціалізму). Цей канон був розповсюджений на республіки СРСР, а після Другої світової війни – на держави соціалістичного табору. Тоді у читацькій та письменницькій сферах почала домінувати «літературократична», по суті партократична, номенклатурна модель. Через перерозподіл влади її центром стали тексти «політично ангажованої літератури», натомість література «позакласова», неідеологізована була відтіснена на маргінес або взагалі усунута з ужитку⁵⁹.

Так утворився канонічний ряд «російської радянської літератури» та її творів, які мали стати зразками для письменників інших країн: від Максима Горького («Мати»), Ніколая Островського («Як гартувалася сталь»), Михайла Фадеева, Дмитрія Фурманова, Михайла Шолохова («Тихий Дон», «Піднята цілина») до Валентина Катаєва, Олександра Твардовського тощо. Цей канон став об'єктом всесоюзного пошанування,

текстів радянський режим намагався сформувати нового «справжнього» читача-руйнівника старого ладу з «волею до життя» та відсутністю будь-якої культури (sic!) (Там само. С. 51–52).

⁵⁶ Жаккар Ж.-Ф. Даниил Хармс и конец русского авангарда / пер. с фр. Санкт-Петербург, 1995.

⁵⁷ Грот Я. Русское правописание. Санкт-Петербургъ, 1885; Григорьева Т. Три века русской орфографии (XVIII–XX вв.). Москва, 2004.

⁵⁸ Мовознавець Лев Щерба скаржився, що графічна нотація текстів у російській мові «дуже недосконала» у принципі. Тому не можна бути впевненим. Чи, наприклад, писемні віршовані тексти навіть освічений читач вимовляє так, як того хотів автор. Для цього вчешний пропонував власні, додаткові позначки для читання. Водночас, аналізуючи російську орфографічну реформу, дослідник несподівано закликав не захоплюватися фонетичним принципом як основою правопису, бо це має «неправильні» соціальні наслідки. (Росіяни стали вважати, що слід «писати так, як хочеш», а не так, як має бути згідно з мовною нормою). Також Л. Щерба зауважував, що давня орфографічна традиція відривала вивчення живої мови від засвоєння традиційного правопису, хоча й сприяла механізації письма. Натомість нові, радянські, методи поширення грамотності багато в чому були безсистемними (Щерба Л. Избранные работы по русскому языку. Москва, 1957. С. 26–44).

⁵⁹ Берг М. Литературократия. Проблема присвоения и перераспределения власти в литературе. Москва, 2000.

прикладом для наслідування⁶⁰. Однак соцреалістична селекція, як зауважив Михайл Берг, спричинила примітивізацію та інфантилізацію російського радянського письменства (а також інших літератур СРСР та країн соціалістичного блоку). Через закритість радянської літературної системи, її детермінізм, насиченість стереотипами багато текстів, створених у Радянському Союзі (навіть неофіційних, дисидентських), відразу виглядали анахронічними на тлі західноєвропейських аналогів. Це викликало згодом слушні інвективи критиків⁶¹. Звісно, радянській парадигмі ще з 1920-х рр. протистояла література російської еміграції (від мемуарів до філософських текстів Миколая Бердяєва). Однак вона ані не була художньо та ідеологічно цілісною, ані не мала значного впливу всередині Радянського Союзу, бо була нелегальною. Поряд з російським літературним каноном сформувався й змішаний канон «літератур народів СРСР». Його творці часто механічно поєднували тексти дуже різних літературних традицій, створені у різні епохи⁶². До того ж усі ці твори приховано опинилися «під покрывом» російської мови, літератури та культури як «загальносоюзної спадщини».

Після 1991 р. сформувалася нова парадигма російського читання, в якій поєдналися пізньорадянська традиція (твори Віктора Астаф'єва, Валентина Распутіна) і постмодернізм (від Віктора Пелевіна та Бориса Акуніна /Григорія Чхартишвілі до Євгенія Грішковца). У радянську та пострадянську традицію гуманітарного читання входила, наприклад, лектура текстів Дмитрія Ліхачова, Алексея Лосева, Ніколая Реріха, Ніколая Гумільова, кожен з яких репрезентував інший тип російського дискурсу. З різних причин (передусім політичних та мовних) російська лектура багато в чому визначила культурний клімат Східної Європи XIX і XX ст. та частково також модерної української літератури.

Класична нова східноукраїнська література XIX ст. також розвинулася у культурному середовищі Російської імперії, хоча й на противагу йому. Її канонічний ряд

⁶⁰ Водночас, навіть Юрій Смолич у своїх «Розповідях про неспокій» шкодував, що перші спроби Ніколая Островського були україномовними. Коли б не місцева письменницька бюрократія, підкреслював письменник, «епоея революції» могла стати частиною української радянської літератури. Це піднесло б статус УРСР та її письменства як зразкового у рамках цілого соцреалістичного канону (Смолич Ю. Розповідь про неспокій триває... Київ, 1969. Ч. 2. С. 14).

⁶¹ «Інноваційна бідність таких начебто різних творів, як «Тихий Дон» та «Доктор Живаго», стає чіткішою, якщо співставити епопею Шолохова з опублікованим за десять років до неї «Уліссом» чи книгами Борхеса, які вийшли у світ майже одночасно з «Тихим Доном» (...). А «Доктора Живаго», який відтворює писемну людину XIX ст. у невідповідних їй обставинах століття XX – з традицією «нового роману» Наталі Саррот і Роб-Гріє чи «Лолітою» Набокова», – зауважив М. Берг (Берг М. Литературократія... С. 39). Щоправда, тут літературний критик співставляв частково твори російської радянської та нерадянської літератури, а не лише російської та закордонної літератур.

⁶² «Калевала» й поеми Фірдоусі, Хафіза і Сааді; твори Тараса Шевченка, Лесі Українки, Михайла Стельмаха, Олеса Гончара, Якуба Коласа, Янки Купали, Василя Бикова, Алеса Адамовича, Шолома-Алейхема та Кости Кетагурова, Муси Джаліля, Чінгіза Айтматова, Расула Гамзатова, Фазіля Іскандера. Поруч існувала дисидентська література (від текстів Олександра Солженіцина, Варлама Шаламова, Євгенії Гінзбург, Бориса Пастернака з «Доктором Живаго», до творів Васілія Гроссмана («Живі й мертві»), Володимира Дудінцева).

неофіційно сформувався як протиставлення великоросійській чи загальноросійській словесності, а офіційно – як її регіональний різновид. Проте навіть на тлі таких подвійних концепцій виникли і «Енеїда», «Наталка-Полтавка», «Москаль-чарівник» Івана Котляревського, і тексти Євгена Гребінки, Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка, а потім – твори Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова. Початок нової української літератури («Енеїду» Котляревського) прийняли за чергове перечитування античної класики («Енеїди» Вергілія) у руслі «низиної» (карнавально-ярмаркової) лектури та аналогічних російських спроб Миколи Осипова. Однак ця книга, як і сентиментальна «Наталка-Полтавка» та написаний у дусі вистав для народу «Москаль-чарівник», згодом стали імпульсами для виокремлення українського літературного дискурсу з-поміж інших⁶³.

Частину текстів Є. Гребінки, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, як і російськомовні твори Миколи Гоголя, спочатку вважали втіленням малоросійської ідилії, гумору чи навпаки готики. Вони частково підтримували усні етностереотипи українця («хохла», в кращому разі – «козака»), росіянина («москаля»), єврея тощо і формували регіональний міф Малої Русі. Натомість поезія Т. Шевченка та проза П. Куліша спрямовували козацьку міфологію в зовсім інше русло, яке утверджувало уже не локально-православну (як у «Тарасі Бульбі» М. Гоголя), а українську ідентичність.

До того ж тексти та сама лектура П. Куліша уже виразно пов'язували нову українську літературну традицію зі світовою класикою (тексти Вальтера Скотта і «Чорна рада», роздуми над хуторною філософією та читання «Космосу» Гумбольдта тощо)⁶⁴. Це означало, що українська / малоруська література не була «звичайною» чи провінційною. Проте українська (малоруська) мова та ідентичність ставали небажаними для Російської імперії. Це означало також вилучення з читацького обігу «не дозволених» видань, починаючи від творів Т. Шевченка і М. Костомарова та рукописних текстів «кирило-мефодіївців». Можливо, йшлося про якесь державне врегулювання⁶⁵, але ще більше – про ксенофобію та українофобію. Українські книги стали розглядати як потенційно підозрілі, бо «мазепинські», українофільські. Крізь цю призму влада довгий час сприймала навіть звернення інтелігентів про невідповідність поширення грамотності серед українських селян російською та про необхідність поширення літератури народною («південноруською») мовою на противагу «польській» літературі і пропаганді. Навпаки, ще у 1860-х рр. українські тексти сприймали як знаряддя не лише української, а й польської антицарської агітації серед селян, розповсюдження «соціалістичних» поглядів, поширення «сепаратистських» ідей (відокремлення Малоросії від Росії) тощо. В уявленні, наприклад, Миколи Каткова, поява українських видань у російському мовному просторі початку 60-х років XIX ст. була свідченням ідейної «корозії», початки якої від бачив у Галичині. Тому для простонародного малоруського читання на теренах Російської імперії пропонувалася змішана російсько-малоруська лектура «виключно для навчання» й без «політики».

⁶³ Нахлік Є. К. Перелицьований світ Івана Котляревського: текст – інтертекст – контекст. Львів, 2015.

⁶⁴ Нахлік Є. Пателеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Київ, 2007. Т. 1–2.

⁶⁵ Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): зб. док. і матеріалів. Київ, 2013.

У такому несприятливому контексті в східноукраїнських середовищах періодично виникала проблема правопису, доступного українському читачеві. Певний час українську писемну культуру підтримувала «максимовичівка». Цей правопис, який вжив для запису «малоруських» пісень Михайло Максимович, був пов'язаний з російським, але відрізнявся від нього⁶⁶. Проте, наприклад, Іван Котляревський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-Основ'яненко, а згодом навіть і Тарас Шевченко дотримувалися трансформованого для українських потреб російського правопису з малоруською вимовою. Згодом в писемній культурі з'явилася нова опозиція: між «кулішівкою» та офіційною «ярижкою», яка відрізнялася від інших (відсутність «ы» та «ѣ», однак збереження «ѣ» як м'якого знака, використання «е» та «є», широке застосування літери «і», а водночас відомо з «максимовичівки» «ё» і, навпаки, латинського «§» як «г»). Із певними модифікаціями, частину яких ввів сам М. Куліш, цей правопис прийняла частина інтелігенції. Натомість у період царювання Олександра III замість «кулішівки» з'явився її державний антипод – «ярижка» з активним використанням літери ы («єри»), яку М. Куліш усунув зі своєї абетки. З одного боку, вона виразно прикріплювала «малоруську» мову до «загальноруського» простору. Проте навіть її опонент Борис Грінченко у певний момент мусів визнати, що через шкільну освіту українські селяни відносно легко читають тексти офіційним правописом, натомість «кулішівку» їм читати нелегко. Тому саме «ярижка» стала засобом наближення української книги до східноукраїнського села. Однак така система була неприйнятною для українців, бо сприяла їх русифікації⁶⁷.

У таких умовах формувалася змішана лектура тих, хто згодом сам став творити українську літературу та культуру. Так, Михайло Старицький пов'язував своє дитяче читання з книгами про Олександра Суворова та Фрідріха Великого з дідової бібліотеки та навчанням грамоти у дяка⁶⁸. Його досвід спочатку був роздвоєний між буквами «по гражданському», якими слід було читати світські книги, «гарними й великими літерами» й «слово-титлами» з богослужбової літератури та літерами-складами церковнослов'янської абетки. Водночас читання книг про О. Суворова і Фрідріха було не випадковим, бо відсилало до «імперської» історичної пам'яті діда, котра стала і частиною пам'яті онука⁶⁹. Згодом письменник став формувати власну – уже свідомо українську – писемну культуру та культурну пам'ять. Як згадував згодом М. Старицький у споминах

⁶⁶ Він зберігав «ѣ» для позначення українського «і», «ы» – для позначення «и», вживав традиційне «ѣ» в закінченнях іменників, використовував графеми «ё» (замість «йо, бо») та е, а також (о з дашком) – для позначення водночас етимологічного о та і, яке постало на його місці в українській мові. (Малороссійскія песни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва, 1827).

⁶⁷ Кримський А. Нарис історії українського правопису до 1927 р. С. 293.

⁶⁸ Старицький М. Зо мли минулого (уривки спогадів). *Старицький М. Твори*: у 8 т. Київ, 1965. Т. 8. С. 364–384.

⁶⁹ «Його минуле було повне широких громадських картин і високого інтересу із його розповідків й урізались мені тільки в пам'ять: пишні учти за Катерини, білі парики, Суворов та інші вельможі, а далі, що цариця віддає люд на бійку панам. З найбільшим захватом дідунько говорив про Олександра «благословенного» і про «Отечественную» війну, проте й Наполеона не кляв, а взивав тільки дурнем, що пішов на Москву, а не повернув на Україну» (Старицький М. Твори: у 8 т. Київ, 1965. Т. 8. С. 382).

(російськомовних) про Миколу Лисенка⁷⁰, йому та його однодумцям довелося писати тексти російською, оскільки серед інтелігенції українську вважали «мужицькою» мовою. Крім того, його юнацька лектура складалася з російських перекладів «Робінзон Крузо» Даниеля Дефо, «Айвенго» Вальтера Скотта, і «Графа Монте-Крісто» Олександра Дюма, твори Єжена Сю, Оноре де Бальзака, голосного читання «жорстоких романів» та російських поетів, зокрема Василя Жуковського, а також «поважної» російської періодики (поряд з «Журналом для юношества» – «Отчественные записки», «Современник») Визначальними для свого українства письменник вважав «Записки о Южной Руси» і «Чорну Раду» Панька Куліша. Натомість тексти Т. Шевченка і І. Котляревського здавалися юному М. Старицькому лише тлом для розвитку української літератури (чи літератури малоруською мовою)⁷¹. Лише згодом коло української літератури в лектурі молодих М. Старицького та М. Лисенка розширилося й поглибилося: вони передплатили «Основу», захоплено читали Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, а водночас намагалися перекладати «малоросійською» тексти російських класиків. Усе це, очевидно, привело й самого М. Старицького до української поезії, трилогії про Богдана Хмельницького, роману про Устима Кармелюка: текстів, які видозмінювали козацький міф і робили його зразком для наступних поколінь українських читачів. Натомість для Панаса Мирного (Рудченка), чий роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаша сила») згодом став знаковим, значну роль відіграли поезія та проза російських авторів: М. Лермонтова, П. Фета, І. Тургенева, М. Пом'яловського, М. Салтикова-Щедріна. Його увагу привертав також М. Гоголь, у «Мертвих душах» якого П. Рудченко вбачав типи «малоросійських панів» тощо⁷². Письменник підкреслював, що його уявлення про Україну сформувалися значною мірою під впливом збірок М. Номиса, творчості Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Котляревського, І. Квітки-Основ'яненка, які «мужичу мову призвичаювали до літерацького вжитку»⁷³. Однак свій щоденник Мирний-Рудченко вів російською мовою.

На такому тлі розгорнулася діяльність «Громад» в Центральній Україні, які прагнули сформувати лектуру для народу, котра б поєднувала наявний стан з ідеальними уявленнями про українську справу. Це вдавалося не завжди і не у всьому. Володимир Самійленко згадував свою працю у Києві на початку 1880-х років над укладанням «Читанки» чи «Хрестоматії» для народу («Веселки»), яку, однак, деформувала цензура. Цензори змусили русифікувати правопис, і книгу не хотіли читати ані в Галичині, де вона була опублікована, ані в Росії, де її таки не пустили у світ⁷⁴. Тому українські діячі намагалися розповсюджувати селами невеликі комплекти книжок для «базового» читання, що поєднували світські та релігійні сюжети: «крім «Кобзаря»

⁷⁰ Старицький М. К біографії Н. В. Лысенка (вспоминания). Старицький М. Твори: у 8 т. Київ, 1965. Т. 8. С. 385–427.

⁷¹ Там само. С. 392, 396, 398.

⁷² Згодом це підкреслювали радянські дослідники, сприймаючи за знак проросійських літературних симпатій Панас Мирний. Життя і творчість в фотографіях, ілюстраціях, документах / уклад.: Є. Радченко, О. Володарець. Київ, 1984. С. 19.

⁷³ Там само. С. 20–21.

⁷⁴ Самійленко В. З українського життя в Києві в 80-х рр. XIX ст. Самійленко В. Твори: у 2 т. Київ, 1958. С. 393.

та оповідань Григорія Квітки, Олексія Стороженка, Марка Вовчка та Івана Левицького-Нечуя, кілька брошур із географії, про небо та землю, оповідання зі Святого Письма, оповідання про комах, «Граматка» Пантелеймона Куліша, дрібні оповідання белетристичні⁷⁵. Водночас галицькі видання довго залишалися малопоширеними, що звужувало й так нешироку гаму українського читання в містах та селах. Однак народне українське читання в Центральній Україні поволі розширювало свій діапазон. Хоча цензурні обмеження на українську книгу та заборонні заходи уряду (Валуєвський та Емський укази) суттєво звузили її тематичний спектр у царській Росії, проте не змогли зупинити формування цього дискурсу, формування української культурної пам'яті на українській території.

Революція 1905 р. сприяла літературній, культурній та ідеологічній лібералізації, частковій українізації і зближенню східноукраїнської та західноукраїнської писемних систем. Саме тому з'явилися «Три питання нашого правопису» Б. Грінченка, покликані усунути різниці між західно- та східноукраїнською орфографією. Почали публікуватися ґрунтовні граматики української мови, наприклад, російський підручник А. Кримського, виданий у Москві⁷⁶. Призначений «для учнів вищих класів гімназій і семінарій Придніпров'я», він був різновидом історичної граматики української мови. Загалом же наприкінці ХІХ – у перших десятиліттях ХХ ст. східноукраїнські громадські діячі намагалися орієнтувати своїх читачів на галицькі видання⁷⁷.

Погляди на малоруську / українську літературу та її долю у Центральній Україні серед українських інтелігентів ХІХ ст. представляли Микола Костомаров та Михайло Драгоманов. Перший показував її російському читачеві як те, що лише зароджується. У його презентації малоруська література була виявом «чисто русского, своенародного» письменства. У минулому, твердив М. Костомаров, воно кожен раз міняло свою мовну форму (староцерковнослов'янську на руську і опісля на «малоруську»), проте залишалося окремим від великоруської. При цьому коло малоросійських текстів, до яких звернувся М. Костомаров у 1842 р., було ще дуже малим: «Енеїда» І. Котляревського, вірші П. Гулака-Артемовського, «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка, рання поезія Т. Шевченка⁷⁸. Натомість М. Драгоманов дивився на неї у перспективі літератури великоруської, малоруської та галицької. Його погляди, з одного боку, були дуже чіткими й категоричними, а з іншого – двозначними. Так, М. Драгоманов закликав українців, зокрема і в Галичині, робити українське письменство «європейським», при цьому орієнтуючись і на кращі зразки російської літератури⁷⁹. Вчений пропонував не фетишизувати кирилиці, толерувати латиницю у писемній культурі (звідси його близький до сербського женеvський правопис) та

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Крымский А. Украинская грамматика Москва: В. А. Гатцук, 1907.

⁷⁷ «Літературно-науковий вісник», «Літературно-наукову бібліотеку» з творами українських письменників (від І. Франка, О. Кобилянської, й. Кобринського до М. Куліша, С. Єфремова, Д. Мордовця) перекладну літературу, у тому числі з російської (від У. Шекспіра, С. Гомера, Данте й «Калевали» до А. Міцкевича, І. Тургенева і В. Гаршина, від К. Кауцького до Г. Масперо).

⁷⁸ Костомаров М. Обзор сочинений, написанных на малороссийском языке. *Костомаров М. Твори*: у 2 т. Київ, 1967. Т. 2. С. 375–392.

⁷⁹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. *Драгоманов М. Літературно-критичні праці*: в 2 т. Київ, 1970. Т. 2. С. 312–367.

відчувати «всеслов'янську вартість» російської мови, яка стала одним із осередків розповсюдження кириличного письма у Східній Європі. В його уявленнях українська література мала шанси розвитку тоді, коли виражала прогресивні (зокрема громадсько-соціалістичні), а не консервативні національні цінності: «найліпше, що було написано на нашій мові, напр. твори Квітки, Шевченка, Марка Вовчка, Федьковича, Мирного, Франка, писане було, власне, таким же способом, як і твори російських письменників від Пушкіна до Гоголя, а (...) все, писане національством, виходило мертвим»⁸⁰. М. Драгоманов прагнув поєднати («прогресивну») російську візію з тогочасною європейською, і на цьому ґрунті збудувати модель розвитку української літератури та писемної культури.

У такому контексті не в Росії, а поза нею, зокрема на галицьких землях, з'явилися друком твори Панаса Мирного, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Михайла Коцюбинського, Лесі Українки, Володимира Самійленка, Агатангела Кримського, зрештою, самого Михайла Драгоманова та Михайла Грушевського. Ці тексти сформували кістяк східно- та західноукраїнського читання кінця XIX – поч. XX ст. Інша справа, що на певних етапах розвитку української літератури її активних читачів у «підросійській Україні» було доволі небагато. Так, за споминами А. Кримського, у Києві 1880-х рр. лише три родини з-поміж інтелігенції (Лисенки, Косачі, Старицькі) «користувалися українською мовою не тільки в літературному вжитку, а вона проїмала все життя»⁸¹. Володимир Самійленко додавав до цього списку родину Василя Карачевського-Вовка, Христі Вовк та Павла Житецького, проте це не надто розширювало коло київських українізованих сімей. Прикладом інтенсивного ерудиційного читання серед східноукраїнських інтелігентів зламу століть може бути лектура (а також письменницька, наукова та перекладацька діяльність) А. Кримського, який, не будучи етнічним українцем, свідомо ним став, пишучи спочатку українською та російською, але читаючи на найширшому спектрі мов⁸². Ще на зламі XIX – на початку XX ст. він звернув увагу на уснонародні форми української культурної пам'яті та поширювану на ярмарках дешево масову лубочну літературу українською мовою 1880-х рр. (друковану як у Києві, так і в Москві). Ці видання для Кримського стали прикладом мовно-культурної та сюжетної суміші, в якій формувалися українські чи квазіукраїнські тексти в російському державному контексті. «Правопис (...) найнеможливіший: тут плутають і кулішівку, «малоросійський» правопис урядовий («ярижку»), і правопис російсько-етимологічний, і тільки природне українське чуття підкаже, як читати тую плутанину. Тим часом це чи не єдине постійне читання нашого народу», – переживав учений, закликаючи галичан та наддніпрянців

⁸⁰ Там само. С. 328.

⁸¹ Кримський А. Із спогадів щирого друга. *Кримський А. Твори*: в 5 т. Київ, 1973. Т. 2. С. 687.

⁸² Читав усіма слов'янськими мовами, французькою, італійською («газети й научні книжки» – іспанською, на рівні загального розуміння – португальською тощо), німецькою й англійською (гірше, за його словами, голландською і датською, і лише шведські книжки вважав недоступними для читання), класичними (грецькою й латинською, а «філологічно» – санскритом), перською та її діалектами, афганською, старо- і новоарабською, гебрійською, арамейською, турецькою й татарською (Кримський А. До Б. Д. Грінченка. *Кримський А. Твори*: в 5 т. Київ, 1973. Т. 5. Кн. 1. С. 367.

творити альтернативну лубочній популярну лектуру⁸³. Натомість оригінальні співомовки Степана Руданського, до яких звертався й сам Агатангел Кримський, репрезентували чи відтворювали якраз низову народну культуру та ярмаркову літературу. Його тексти були насичені популярними серед селян стереотипами, зокрема й про росіянина / москаля. Усі ці специфічні риси творчості поета добре розуміли як видавці творів О. Руданського, так і ті, хто згодом популяризував його «веселі вірші» серед «народу» в краї та на еміграції. Вони, зокрема, спеціально відокремлювали вірші, присвячені «повчальним», на їхню думку, образам-стереотипам національних груп, зокрема й росіянам. Натомість знаний прореволюційними симпатіями Павло Грабовський 1894 р. пропонував творити «прогресивні» бібліотечки для народу і різко виступав проти призначених для масового читання перекладів творів Льва Толстого і текстів, які пропагували толстовство⁸⁴.

Михайло Коцюбинський на той час підкреслював складність свого шляху. Замолоду він пережив іншу світоглядну зміну: несподівано для оточуючих почав говорити українською, а під впливом «Основи», текстів Марка Вовчка, Т. Шевченка став, як зізнався, українцем уже свідомо. Проте у власне літературних смаках та письменницьких преференціях М. Коцюбинський наголошував, що вирішальний вплив на нього мали саме західноєвропейські автори (Ібсен, Метерлінк, Кнут Гамсун, Іонас Лі, Стріндберг, Артур Шніцлер, Арне Гарборг). Твори ж письменників-слов'ян, стверджував М. Коцюбинський, його цікавили менше, хоча відразу зазначав, що дуже любить Достоевського, з великим інтересом читає тексти Івана Франка, Василя Стефаника, Панаса Мирного, Ольги Кобилянської, Лесі Українки, Богдана Лепкого та Володимира Самійленка. Однак творчість М. Коцюбинського була також творчістю російського державного чиновника, який писав і читав українською лише на дозвіллі. Натомість для Лесі Українки / Лариси Косач, котра теж писала українською і російською на щодень, російська література та її автори входила до числа європейських. В одному з листів до брата від 1889 р. вона пропонувала основу «європейської» української бібліотеки, цікавої для галичан та наддніпрянців, для народу та інтелігенції Суди входили і тексти Жермени де Сталь, Джонатана Свіфта, Генріха Гейне, Флобера, Гете, Сервантеса, Бомарше, Мольєра, Петрарки, Шеньє, і Некрасова, Тургенева, Гаршина, Гончарова, Короленка, Достоевського⁸⁵.

Молоде покоління центральноукраїнських читачів та письменників, котре репрезентував Юрій Смолич, встигло пройти ідейно-читацьку еволюцію ще перед Першою світовою війною. Дитинство письменника, як він згадував, пройшло за читанням Майн Ріда та популярної російської літератури (від «Ниви» до «Газети-копійки»). Проте свою зустріч з писемною культурою він описував як копіювання текстів

⁸³ Кримський А. Етнографічні й інші українські видання московських лубочників pp. 1888–1893. *Кримський А. Твори*: в 5 т. Київ, 1973. Т. 3. С. 362–379.

⁸⁴ «... Такі книжки тільки більш затуманюють голови люду, і без того затуманені – ба й не самому людові; частина інтелігенції російської отарою посунулася за тими книжками та думками; ... такий вплив ми вважаємо шкідливим ... і додаємо у ньому знаменник патологічного руху на деякий час» (Грабовський П. Лист до молоді української. *Грабовський П. Вибрані твори*: у 2 т. Київ: 1985. Т. 2. С. 50).

⁸⁵ Українка Л. До М. П. Косача. *Українка Л. Твори*: у 10 т. Київ: Дніпро, 1965. С. 25–30.

«Князя Серебряного» О. Толстого, «Дон Кіхота» Сервантеса і «Вершника без голови» Майн Ріда та як нездійснене створення роману «Юрій Немо, малолітній Шерлок Холмс». Гімназійні роки Ю. Смолич описував уже крізь призму української (недозволеної) лектури: «Національне усвідомлення нашого покоління починалося з читання забороненої української книжки чи демонстративного вживання української мови і призводило до захоплення Шевченком, а там і до своєрідного ходіння в народ, дарма що з народництвом... давно вже було покінчено», – стверджував Ю. Смолич у «Розповіді про спокій» (1968). На цьому тлі остаточно окреслився канон української літератури, хоча довкола нього все ще тривали дискусії. Короткий період Визвольних змагань та існування УНР, її об'єднання із ЗУНР (коли було, зокрема, опубліковано підручник Лесі Українки та низку інших видань) був наслідком також і літературних імпульсів, котрі формували українську ідею в останніх десятиліттях ХІХ – на початку ХХ ст.

Утворення Радянської України сформувало нову культуру читання, що теж мала різні аспекти. Перший із них реалізувався у «Червоному Ренесансі» – політиці українізації, передусім у 20-х рр. ХХ ст. «Коренізація» виявилася, зокрема, у спробах ліквідувати масову неграмотність з допомогою української книги. Цьому слугували й мовно-правописні реформи та дискусії, які ініціювало ВУАН ще на початку 1920-х рр. Під час дискусії, що велася перед впровадженням нового правопису, група діячів запропонувала перевести українську мову з абетки «на латинський альфавет». Опоненти цього погляду – навіть у партійних колах – вагалися. З одного боку, вони відразу побачили небезпеку радикального «європеїзму» і відходу від радянсько-російської парадигми, «хвильовізму» та «шумськізму». Проте, ґрунтуючись на досвіді запровадження латинського письма для тюркських мов Середньої Азії, його противники визнавали, що латинка була б оптимальною і для української. Але у підсумку перемогла концепція швидкої кириличної радянізації через ліквідацію неграмотності. Микола Скрипник 1927 р. стверджував: «Правильно, (...) що латинська абетка значно спростила б український правопис, але автори тої пропозиції не зважили найголовніше, що мільйони (...) уже знають нашу звичайну абетку. Отже, справа не в тому, щоб переучувати людей, що вже знають звичайну абетку, на новий альфавет, а в тому, щоб якомога скоріше навчити писати тих, що ніякої абетки не знають»⁸⁶. З іншого боку, це не суперечило доктрині українсько-російської політичної та культурної єдності, що було важливим для комуністичної номенклатури УСРР–УРСР, яка пишалася тим, що вийшла з когорта російських революціонерів-більшовиків.

Проте українізація писемності виявилася й у формі самотнього варіанта радянської літератури. Її сліди були помітні у футуристичних та панфутуристичних словесних експериментах, які в чомусь нагадували російські аналоги, але були оригінальними і більше європейськими. Особливо помітною на цьому тлі була візіопоезія чи поезомалярство Михайля Семенка, де вірші ставали геометричними фігурами, таблицями, в яких були вписані літери («Каблепоема за океан», «Моя мозаїка»). Розвивалися спроби конструювання різних напрямків нової (пролетарської чи селянсько-пролетарської) літератури й лектури у прозових, поетичних та драматургічних текстах Василя

⁸⁶ Скрипник М. Підсумки правописної дискусії. *Вісник ВУЦВК*. 1927. 19 червня.

Еллана-Блакитного, Андрія Хвилі, Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Дмитра Загула, Євгена Плужника, Майка Йогансена, Володимира Сосюри, неокласика Михайла Зерова та однодумців (Михайла Драй-Хмари, Максима Рильського, Павла Филиповича), прозі Григорія Косинки, поезії раннього Павла Тичини. Таке розмаїття викликало жваву літературну дискусію. Воно сформувало суміш читацьких уподобань, у якій поєднувалися «психологічна Європа», тогочасна східноукраїнська «Просвіта» та радянська Росія чи навіть Азія (яких різко протиставляв Микола Хвильовий-Фітільов). Українські пролетарські письменники та критики (як вони самі себе називали) апелювали до лозунгів комуністичної партії, російських текстів Леніна, Сталіна (деякий час – Лева Троцького та Ніколая Бухаріна). Проте їх захоплював і західний футуризм, образні та словесні експерименти «типового антиромантика» Джеймса Джойса. Микола Хвильовий, котрий агітував за європеїзацію української літератури, пропонував у своїх памфлетах характерний читацький еkleктизм, поєднуючи та протиставляючи, наприклад, Теофіла Готье, Леконта де Лілля, Тревора Болдера, Гюстава Флобера, Стефана Жеромського, а водночас Георгія Плеханова й Лева Троцького. Він наголошував, що черпав свої знання з книг російського літературного критика Олександра Воронського, текстів з теорії історичного матеріалізму Ніколая Бухаріна, праць В. Ульянова-Леніна, Льва Троцького, Дмитрія Добролюбова, Віссаріона Белінського, «За двадцять років» Ніколая Бельтова (Г. Плеханова), книжок про воявоначий матеріалізм, а поряд з ними – з робіт Освальда Шпенглера та Зигмунда Фрейда⁸⁷. Такий набір був характерним для часу й середовища, в якому жив письменник.

Натомість сучасник Миколи Хвильового Микола Куліш звинувачував своїх товаришів по перу, що ті повторюють кліше російських дореволюційних книг для «народного читання» (в М. Кулішевій транскрипції – «Єрусланів Лазаревичів», «руських песельників», «Бов-королевичів», іншими словами – «міщанської халтури»)⁸⁸. Водночас автор «Маклени Граси», «Патетичної сонати» та «Народного Малахія» у своїх українських текстах намагався переконати читачів, що радянська влада намагається «вирівняти мову українську з мовою руською»⁸⁹, і це позитивно позначається на писемній культурі республіки: вона українізується так, як і місцевий державний апарат. Проте в російських «учительських» подорожах початку 1920-х рр. М. Куліш показував потужну консервативність традиції, якої дотримуються селяни та їхні вчителі. За спостереженнями М. Куліша, був опір українізації серед частини інтелігентів та селян, котрі й далі вважали українську неprestижною порівняно з російською. «Недаром же один селянин, почувши, що син читає український буквар, сказав: “На бісового батька посилають дітей в школу, коли їх там навчають мужицької мови. Хіба то наука? Як раньше, то добре було, бо походить дитина у школу, почне читати і так чеше по панському, що мало чого й добереш!”», – передавав письменник українську селянську логіку 1920-х рр.⁹⁰

Схожі диспропорції відчував і Павло Тичина. Так, власна російська лектура, до якої він був привчений змолоду, диктувала авторові «Сонячних кларнетів» ідеальний

⁸⁷ Хвильовий М. Твори: у 2 т. Київ, 1991. Т. 2. С. 437.

⁸⁸ Куліш М. Твори: у 2 т. Київ, 1990. Т. 2. С. 468–472.

⁸⁹ Там само. С. 414.

⁹⁰ Там само. С. 406.

образ культурної, цивілізованої Росії, але його знищувала жорстока реальність. «І Белий, і Блок, і Єсенін, і Клюев: // Росіє, Росіє, Росіє моя! // Стоїть сторожтерзаний Київ, // і двістірозтерзаний я», – писав поет після масових вбивств українськомовних киян військами М. Муравйова⁹¹. Однак невдовзі П. Тичина майже повністю прийняв ідеологічні шаблони радянської літератури, зокрема інтернаціоналізму і сприйняття інших мов народів СРСР як рідних («Чуття єдиної родини»). Натомість для неокласика Миколи Зерова центром залишалася нова українська література та її канон («Від Котляревського до Винниченка»). Інтерпретація української літератури «від Зерова» перегукувалася з її прочитанням у Сергія Єфремова, для якої вона була віддзеркаленням історії визвольно-національної ідеї (і загалом «ідей, а не книг») та народницького принципу громадського слугування письменства народів у напрямку «від фольклору до Хвильового». Сам С. Єфремов був прикладом автора й читача, опозиційного радянській культурі й літературі та відданого класичній українській лектурі XIX – початку XX ст., а також виведеним на її підставі ідеалам. Відданість ідеї і опозиційність, зрештою, стали причинами загибелі вченого. Проте традиційне, класичне читання було поширене й серед молодих письменників УСРР.

В УСРР розвивалося й нове, «пролетарське» читання та письменство. Його формування та еволюцію можна продемонструвати на прикладі Володимира Сосюри. Пізніший автор «Червоної зими», за власними зізнаннями з роману «Третя Рота», у дитинстві та молодості сформувався під впливом російськомовного читання: «Вершник без голови» Майн Ріда, твори Густава Емара, російські переклади інших пригодницьких повістей Жуля Верна та детективів («сищиків»), популярно-наукові книжечки на зразок «В тумане тисячелетий» і перекази Старого Заповіту. Таке змішане читання відобразилося й на дискурсі самого письменника, де зустрілися ідеалізований образ революції і громадянської війни («Червона зима»), навіть радянських органів безпеки (поема «ДПУ») з національними сюжетами («Любіть Україну»), героїзацією Івана Мазепи.

Різновекторність візій літератури і писемної культури в міжвоєнній Радянській Україні підкреслював також галицький сучасник – Ярослав Гординський⁹². Проте він вважав, що українські марксистки ґрунтуються на ідеях і текстах європейських мислителів XIX ст.: Вільгельма фон Гумбольдта, Вільгельма Вундта, а також Олександра Потебні, Вільяма Джеймса, Зигмунда Фрейда та Едмунда Гуссерля⁹³. Натомість орієнтація на російське письменство в літературі УСРР здавалася Я. Гординському регресом, «епігонством», «сліпотою на історичну дійсність». Галичанин вважав, що такі спроби приречені на провал. Цікаво, що праця самого Я. Гординського, видана весною 1939 р., згодом стала втіленням галицьких ілюзій щодо СРСР та УСРР. Ситуація з читанням та культурною пам'яттю в УСРР справді була складною. Нова культура, яку назвали «пролетарською», протистояла як релігійній візантійській традиції, до якої звикло селянство, так і дискурсу давніших українофілів, але, зрештою, «розколювалася» сама (на адептів Плуту, ГАРТу, ВУСППу, ВАПЛІТе тощо). Однак навіть «пролетарський»

⁹¹ Там само. С. 51.

⁹² Гординський Я. Літературна критика підсоветської України. Львів; Київ, 1939.

⁹³ Там само. С. 17–34.

літературний дискурс Миколи Куліша, Миколи Хвильового, частини членів ВАПЛІТЕ, як зауважив Любомир Сенік, стали формою опору новій (у своїй суті російсько-радянській) системі культурної пам'яті, котра почала інтенсивно насаджуватися.

Основним процесом, який розколов східноукраїнську традиційну культуру й культурну пам'ять, була колективізація⁹⁴ та породжений нею штучний голод 1932–1933 рр. Під час та після колективізації сільські бібліотеки, клуби та хати-читальні, а також школи стали централізовано пропагувати й розповсюджувати радянські книги й газети, передусім російською мовою. Тепер адепти східноукраїнського «просвітництва» були піддані репресіям і намагалися знищувати свої колишні приватні бібліотеки, щоб не бути запідозреними «в українізації». Відносний плюралізм підходів 1920-х рр. формував привабливий образ активного письменницького життя, творчого «читацького буму» в УРСР. Проте, як зазначав уже тогочасний партійний керівник Дмитро Лебідь, а вслід за ним сучасні російські дослідники, українізація чи коренізація викликала боротьбу двох культур: сільської та міської, української та російської. Спочатку перша стала витіснити другу⁹⁵. Однак коренізацію згорнули, а розкуркулення, політичні репресії, голод 1932–1933 рр., репресії проти інтелігенції остаточно знищили давню, селянську й нову, українізовану, соціалістичну культурну пам'ять Східної й Центральної України. Тепер російська культура та література стала витіснити українську, а відносна множинність інтерпретацій поступово змінилася повним домінуванням комуністичного догматизму. Це суттєво вплинуло на літературний репертуар: його ідеалом стали соцреалістичні тексти на зразок «Бур'яну» Андрія Головка.

Водночас треба наголосити, що читач і письменник УСРР/УРСР 1920–30-х рр. ХХ ст. хоч і знав тексти західноукраїнських авторів (наприклад, Василя Стефаника чи Ольги Кобилянської), проте був відокремлений від них державним кордоном і міцною стіною міфів та ідеологем. Зустріч двох кардинально різних парадигм читання відбулася лише восени 1939 р. і в контексті українсько-російської радянської культури. Тоді ж західноукраїнське письменство стали вписувати у радянський літературний дискурс.

Ці тенденції лише посилилися після Другої світової війни, коли УРСР вже остаточно, хоч зі змінами, залишилася у кордонах 1939–1941 рр. Фактично, у повоєнну літературу перекочували усі ідеї радянської літератури 20–30-х років ХХ ст. та партійної доктрини разом з новою темою «героїчного подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні». Цих стандартів мали дотримуватися всі: від Павла Тичини, Максима Рильського, Миколи Бажана, навіть Остапа Вишні (гуморески якого стали дуже популярними) до Михайла Стельмаха, Андрія Малишка, Олеса Гончара, Павла Загребельного. Частина творів цих письменників радянської епохи («Собор» Олеса Гончара, «Диво» Павла Загребельного) не вписувалася в ідеали соціалістичної лектури⁹⁶.

⁹⁴ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. Київ: Родовід, 1999.

⁹⁵ Борисєнок Є. Феномен советской украинизации. 1920–1930-е годы. Москва, 2006. С. 145–153.

⁹⁶ Наприклад, залишалось не зовсім зрозумілим, куди можна вмістити, наприклад, сліпого письменника-символіста Василя Єрошенка, який читав і писав шрифтом Брайля, до

Цікавим був дискурс представника післявоєнного українського соцреалізму / соціалістичного романтизму Олеса Гончара – автора «Прапорonoсців», «Тронки» та «Людини і зброї»⁹⁷. Він стверджував, що виховався на класичній українській, а не російській літературі: спочатку – лише Шевченків «Кобзар», згодом – тексти Панаса Мирного, Архипа Тесленка, Івана Франка, Лесі Українки, ще пізніше – Миколи Гоголя, Льва Толстого, Достоевського, і врешті – письменників УСРР 1920–1930-х рр., які формували і його письмо. Однак українська радянська література у його рецепції 1970–1980-х рр. ставала продовженням класичного українського письменства, а водночас вписувалася у «до- і післяжовтневу літературу народів СРСР»: твори Івана Котляревського, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Степана Васильченка поставали поряд з текстами Миколи Гоголя (котрий був прикладом «україно-російської дружби»), Федора Достоевського, Івана Тургенєва, Максима Горького, Льва Толстого. Альтернативою офіційному став дискурс частини «шістдесятників» (Іван Драч, Ліна Костенко, Василь Симоненко, Микола Вінграновський; Микола Лукаш та Григорій Кочур – як перекладачі) та дисидентів (Василь Стус, Іван Світличний, Ігор та Ірина Калинці, Михайло Осадчий – у художніх текстах, В'ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Масютко, Валентин Мороз – у політичній публіцистиці та есеїстиці). Частина з них не намагалася протиставити себе російсько-радянській парадигмі, бо вийшла з неї. Натомість частина поступово акцентувала на власній європейськості.

Поділеною на офіційну (яку вважали дружньою до російської), напівофіційну та нелегальну (недружню до російської) українська лектура та література залишалися аж до 1991 р. На цьому тлі згодом сформувалася нова «післячорнобильська бібліотека / література» (термін Тамари Гундорової) і вужче – післянезалежницька література, що охопила широкий спектр текстів: творів Василя Герасим'юка, Ігоря Рима-рука, Петра Мідянки, Олега Лишеги, Юрія Андруховича, Костя Москальця, Віктора Неборака, Галини Пагутяк, Марії Матіос, Оксани Забужко, Юрія Винничука, Тараса Прохаська, Дмитра Білого до творчості Івана Андрусяка, Ірени Карпи, Маріанни Кіяновської, Мар'яни Савки, Дарії Сироїд, Олени Галети, Ірини Старовойт, Тимофія Гаврилів, Любка Дереша. Ця амальгальма текстів – нерідко дивовижне поєднання пострадянського та нерадянського дискурсів, і саме у тому її специфіка. Водночас, наприклад, творчість Андрія Куркова та російськомовність частини українських інтелектуалів і їхніх читачів дала можливість Марко Пулері говорити про цілий спектр літературних гібридних ідентичностей сучасної України: від українців-русофонів до «інших росіян»⁹⁸. Із іншого боку, мислення дуже відомих територіально ніби українських росіян, які підтримували російську ідею, навіть заперечуючи українську (на

того ж на есперанто, російською та японською, а походив з російсько-українського культурного пограниччя. Одні намагалися міфологізувати його як українсько-японсько-російського письменника, інші – навпаки, добавали у нім космополітичного есперантиста поза кордонами культур, мов та писемностей. (Лише згодом у Львові (!) з'явилася вулиця В. Єрошенка як людини, пов'язаної з Україною). Проте ідеологічні орієнтири письменника також залишалися доволі нечіткими: одні вважали його близьким до еміграційних середовищ, інші – представником радянського літературного руху.

⁹⁷ Гончар О. Письменницькі роздуми. Київ: Дніпро, 1980. 314 с.

⁹⁸ Puleri M. Ukrainian, Russophone, (Other) Russian: Hybrid Identities and Narratives in Post-Soviet Culture and Politics. Berlin: Peter Lang, 2020.

зразок киян Михайла Булгакова чи Миколая Бердяєва або закарпатця Ігоря Грабаря), показує, наскільки складною є проблема культурної ідентичності на перехрестях української та російської історії, культури, літератури та колективної пам'яті.

У дискурсі сучасного українського читача донедавна так чи інакше були присутні мотиви злочину й карі з текстів Ф. Достоевського, війни й миру з творів Л. Толстого. Причиною стала потужна експансія російської культури в український простір і в радянський час, і після незалежності, зокрема через кіномистецтво. Наприклад, 1990–2000-ті рр. принесли на українські екрани фільми, які формували позитивне уявлення про російський національний характер. Їхні назви цілком відповідали такій концепції: «Особливості національного полювання» (1995), «Особливості національної риболовлі» (1998), «Особливості національного полювання у зимовий період» (2001) Олександра Рогожкіна. Фантазмагорія пригод головних героїв на чолі з генералом Іволгіним («Михаличем») ніби підтверджувала основні стереотипи «доброго росіянина»: здатність багато пити, вміння вийти з будь-якої ситуації, веселість, толерантне ставлення до інших народів (зокрема фінів). Він добре сприймався багатьма кіноглядачами пострадянського простору, бо апелював до ще радянської кінокомедійної традиції. В ній уже були фільми, котрі так чи інакше показували добру російську людину. Наприклад, «Іван Васильович змінює професію» Леоніда Гайдая (1973) за твором Михайла Булгакова. Ця стрічка використовувала образ Івана IV Грозного, вибудовуючи його загалом позитивно, як строгого володаря, і призначалася для союзного, а не тільки російського глядача. Водночас цей фільм регулярно транслювався на Україні і в радянський час до 2013–2014 рр. разом з такими кінострічками, як «Діамантова рука», «Іронія долі, або з Легким паром» (1975) – з одного боку, і з «серйозними» військовими стрічками на кшталт «Тринадцяти миттєвостей весни», «А зорі тут тихі», «В бій ідуть тільки «старики» – з іншого. Разом вони формували своєрідний гештальт ностальгії, ресентименту за «щасливим, спокійним і героїчним» минулим (російськомовного) СРСР. У 1990–2000 рр. концепт лише актуалізували новорічні «Старі пісні про головне», які виходили в ефір від 1996 р. і які додатково пригадували глядачам радянські мелодії, котрі теж зближували. Окремі пісні радянського репертуару прямо ідентифікували слухача з Росією (пісня «Россия – родина моя» у виконанні Валентини Толкунової) або з елементами її пейзажу («Подмосковные вечера» Володимира Соловйова – Седого (1956)). Окрім того, від 2004 р. в Росії та частково і в Україні на супутникових каналах почали транслювати окремий канал «Ностальгія», у написанні назви якого (НОСТАЛЬГИЯ) було використано радянську символіку: «с і т» як серп і молот. Цей канал повністю був присвячений трансляціям фільмів і телепередач, «народжених в СРСР» і «про народжених в СРСР». У 2004 р. Йосиф Кобзон намагався поширювати пісню, яка мала нібито поєднати український і російський мелос та культурні уявлення, вона репрезентувала гібридну концепцію подвійної українсько-російської ідентичності та нероздільності «неньки України» й «матушки Росії» («Украина – ненька, Матушка – Россия»). Написана російською, ця пісня паралельно використовувала чи дублювала українську лексику та реалії російською і навпаки. Пісня акцентувала на «спільній військовій історії та православній традиції, навіювала думку, що державні кордони між країнами – штучні і відносні: «Ну а в чистом поле под звездой солдатской / Спят Иван с Миколой, спят в могиле братской.../ На

холме церквушка, где свята водица.../ Прямо через душу та прошла граница». Так за ностальгією за СРСР розвивалася прихована експансія російської культури.

Розпочата 2014 р. гібридна війна Росії проти України та повномасштабне вторгнення військ РФ у лютому 2022 р. висвітлило всі перипетії двох шляхів чи доріг, якими рухалася українська та російська культурна пам'ять від свого зародження. На одних етапах вони перебували у межах одного руського культурного простору і здавалися тотожними, на інших – різко розходилися. В ній простежувалися і слов'янські, і неслов'янські (наприклад, норманські) компоненти. Середньовічна (прото)російська культура значною мірою була наслідком українсько-руської колонізації – розповсюдження культури київського християнства на терени Залісся, але також його інтерференції з неслов'янськими фіно-угорськими та навіть монгольськими культурними елементами. Сплавлені в одне ціле, вони дали іншу спрямованість культурної пам'яті та культури загалом. Пізніша експансія культури Московського царства, котре в межах *translatio imperii* XVIII ст. прийняло назву (Великої) Русі / Росії, стала своєрідною реколонізацією, чи колонізацією навпаки. Водночас вона була здійснена спочатку через наївну віру частини ранньомодерних русько-українських культурних та політичних еліт в «царя білого православного», а далі й за ініціативою частини цих еліт. Останні вважали, що давня руська культурна спадщина разом з іменем Русі має належати саме московському царю і його імперії, та спричинилися до її (значною мірою) поверхової вестернізації. Тепер колишня колонія стала метрополією, а метрополія – колонією. Після цього вже російська культура ставала формотворчою спочатку для частини земель колишнього київського культурного простору, а далі – впливала і на інші руські території, намагаючись більшою чи меншою мірою їх асимілювати. У певні історичні моменти спроби російського «руського» культурного світу поглинути українську (колишню руську) культуру здавалися безболісними та цивілізованими, бо були прихованими, латентними. В інші періоди історії – як нині – проекти віртуального злиття й поглинання вилася в реальну криваву й жорстоку колоніальну війну, в якій колишня «митрополія» хоче повернути свою «колонію» під гаслами єдності «одного народу» (українців як «інших росіян»). Однак ця війна показала й те, що під російською культурою, яку в Європі і навіть в самій Україні вважали великою, може бути прихована абсолютна відсутність культури, варварство і потенційна небезпека для цивілізованого світу. У Європі та США це породило часом дистанціювання, але радше здивування від російської культури, яка виявилася іншою, аніж її уявляли за творами Достоєвського і Толстого. В Україні це породило зворотну реакцію: прагнення стерти російську присутність в українській культурній та історичній пам'яті (наприклад, спалення російської літератури), викинути зі свого життя умовного «Толстоевського» як продукт антикультури «нелюдей». Це не так легко, враховуючи російськомовність та частково російсько-культурність значної кількості населення України. Важко сказати, чи шляхи російської та української культур розійдуться назавжди, хоча такі тенденції зараз дуже виразні. Нині також годі передбачити, чи і коли проявиться інша, не антиукраїнська російська культура. Наразі історичні перипетії співіснування української та російської культур допомагають зрозуміти й пояснити інтелектуальні механізми, що призвели до війни Росії проти України. Зрозуміти – але не виправдати.

Роман Голик

МОДЕРНА ДОБА: ПІД СКИПЕТРОМ РОМАНОВИХ

Пам'ятник Олександру II у центрі Києва. Світлина початку ХХ ст.

видавництво „Український Учитель“

МАЛИЙ КОБЗАРЬ

ДЛЯ ДІТЕЙ.

Т. Шевченко.

З малюнками.

№ 33.
У КИЇВІ.
1911.

Обкладинка «Малого Кобзаря» Т. Шевченка (Київ, 1911)

ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ЯК ЗАСІБ ІНТЕГРАЦІЇ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (КІНЕЦЬ ХVІІІ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Держава для раціонального управління поділяє свої землі на територіально- адміністративні одиниці, враховуючи соціально-економічне становище, ландшафт, кліматичні зони, соціоетнічний склад або чисельність населення. Відповідно до такого поділу встановлюються її інституції, покликані виконувати основні фінансові, військові чи господарські функції, аби зміцнювати державну владу. Одні держави, як-от США, при поділі на штати зважали на географічні умови, у Франції під час революції 1789 р. замість національних провінцій під час встановлення департаментів брали до уваги регіональні особливості. Однак інша справа – завойовані території. Перебуваючи, наприклад, у колоніальній залежності від Великобританії Індія не змінювала ні своєї назви, ні назви регіонів. Ба більше, її домініони, як-от Канада 1867 р., Австралія 1901 р., Нова Зеландія 1907 р. та інші, отримали статус самоврядних. Франція, дотримуючись політики тісної інтеграції, чинила інакше. Алжирські і туніські департаменти були приєднані до її адміністративної системи¹. Після завоювання Алжир було поділено на території, керівництво якими здійснювали військовими і цивільними методами.

Російська імперія, будучи континентальною, суттєво відрізнялася від заморських імперій, бо запроваджувала однакові форми правління для внутрішніх і для завойованих територій. Водночас вона мала ознаки, яких не було в євроазійських держав. Росія найчастіше здобувала території військовою силою, тоді як, скажімо, Австро-Угорщину будували шляхом укладання шлюбів, договорів і угод. Унаслідок цього імперія Романових була оточена окрайнними етнотериторіальними утвореннями, які могли будь-коли підірвати її стабільність чи загрожувати сепаратистськими рухами². Маючи велику протязність набутих земель і їхню поліетнічність, Росія надавала великого значення адміністративним поділам, географії влади, яка б постійно контролювала периферію, від якої залежала її стабільність та безпека. Тоді як такі ж заходи уніфікації в Габсбурзькій монархії не увінчалися успіхом³. Спроби Відня ліквідувати самоврядування в Угорщині та замінити оподаткування закінчилися невдачею.

Катерина II, скасовуючи політичну автономію та ліквідовуючи державність Гетьманщини, набуваючи землі від Речі Посполитої та Османської Порти, запроваджувала принцип уніфікації для усєї території імперії. Зважаючи на західні взірці та моделі, структуруючи імперський простір, вдавалась, окрім територіальних, і до арифметичних підрахунків чисельності населення, аби мати зрівняні суми податкових надходжень. Орієнтувалась вона на такі ж показники, як і у внутрішній Росії:

¹ Девіс Н. Європа: Історія / пер. з англ. Петро Тарашук, 2-ге вид. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. С. 877.

² Рибер А. Сравнивая континентальные империи. *Российская империя в сравнительной перспективе*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2004. С. 36–37, 40, 66.

³ Каменский А. Элиты Российской империи и механизмы административного управления. *Российская империя в сравнительной перспективе*: сб. статей. Москва: Новое издательство, 2004. С. 134.

аби у кожному повіті проживали від 20 до 30 тис. осіб, а повітове місто мало б знаходитися у центрі, рівновіддалено від населених пунктів, щоб людям було однаково добиратися до державних установ. Кільканадцять повітів склали губернію, населення якої становило в середньому 300–400 тис. осіб. При поділі на такі територіальні одиниці засновувалися й установи місцевої адміністрації, в яких поєднувалися державні і станові самоврядні управлінські підходи із призначення чиновників з центру та з місцевої еліти, якщо їй надавалося право обіймати державні посади.

Гетьманщина мала військово-адміністративний устрій, який протримався до вступу Катерини II на престол. Після його ліквідації для запровадження адміністративної однорідності верховна влада вдалася до нового поділу. 1765 р. 13 південних сотень Полтавського полку увійшли до Новоросійської губернії, а 1775 р. до Новоросії передали останніх п'ять його сотень, а Полтава у 1784–1796 рр. набула статусу повітового міста Катеринославського намісництва⁴. Цьому перерозподілу передували перепис населення, а наслідком стало введення петровського подушного податку та запровадження військової рекрутської повинності.

У створених 1781 р. в Гетьманщині трьох намісництвах – Новгород-Сіверському, Чернігівському і Київському, повітовими центрами ставали колишні полкові міста. Посада намісника поєднувала цивільну і військову влади. У складі Російської імперії Гетьманщина вже ніколи не використовувала власну назву в жодній адміністративній одиниці. Слобідська Україна, історичний регіон, що сформувався у XVII ст. на українсько-російському порубіжжі, пройшла у 1763–1765 рр. той же шлях ліквідації полків та стала Харківським намісництвом і для цього її адміністративним центром призначено Харків замість Белгорода. На конструювання Слобідської України як окремого регіону вплинула позиція колишньої козацької старшини⁵.

У 1792 р., коли російські війська увійшли на Правобережжя, генерал Михайло Кречетніков отримав таємний рескрипт з Петербурга про загальні підходи до організації адміністративно-територіального поділу завойованого краю. Його формування було завершено вже після третього поділу Речі Посполитої, коли Російська імперія забрала решту Волинського воєводства на правому березі Бугу. У Петербурзькому міжнародному трактаті про припинення існування Речі Посполитої йшлося як про доконаний факт, що землі, які увійшли до Російської імперії, будуть організовані у Брацлавську, Волинську і Подільську губернії з визначенням у кожній повітових центрів. Уточнений губернський поділ враховував колишні річпосполитські межі Подільського, Волинського і Київського воєводств, з насадженням адміністративної системи загальноросійського зразка. З невеликими змінами колишні воєводства ставали губерніями, а повіти – «уездами». Дейвіс Норман зауважив ще

⁴ Сердюк І. Полкових городів обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. С. 57.

⁵ Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Вид-во УКУ, 2019; Склокін В. Скасування автономії і трансформація ідентичностей у Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. *Імперські ідентичності в українській історії XVIII – першої половини XIX ст.*: кол. моногр. / за ред. В. Ададунова і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020. С. 75–112.

одну особливість: ліквідацію давніх демократичних інституцій Речі Посполитої під час заміни воєводств новою мережею губерній, у яких губернатор і військовий командир діяли як безпосередні інструменти урядової машини⁶.

Під час визначення повітових центрів зважали на зручність розташування міст для комунікації населення з владою, на чисельність дворянства, щоб залучати його до місцевого чиновницького апарату, а також співвідношення між християнським і юдейським населенням у кожному з них. Враховували й особисті та корпоративні від дворянських зібрань прохання надати тому чи іншому місту статус повітового центру. Адміністративні межі встановлювали губернатори, зважаючи, зокрема, і на прохання землевласників, щоб адміністративні межі не розділяли їхні маєтки. Поділ територій на губернії і на повіти супроводжувався межуванням земель і тривав практично до кінця XVIII ст., а подекуди і в перше десятиліття XIX ст.⁷ Конфлікти між місцевою адміністрацією і власниками містечок, як це було з Бердичевом, коли князь Радзивіл вимагав залишити його у Махнівському повіті Київської губернії, а губернатор наполягав на Волинській, з'ясувався на найвищому рівні⁸.

Після Кючук-Кайнарджийського миру 1774 р. землі між Дніпром і Бугом та побережжя Чорного моря ввійшли до складу Російської імперії через заснування Азовської губернії, а території Війська Запорозького відходили до Новоросійської, причому під час розмежування на «уезди» враховувався традиційний козацький паланковий поділ, зберігалися їхні попередні назви⁹. Внутрішні межі часто змінювалися, а от зовнішні – жодного разу, й 1783 р. ці губернії увійшли до Катеринославського намісництва. В адміністративних інструкціях йшлося, щоби ці території не називалися більше Запорожжям чи Січчю, а старшинам і козакам, записуючи прізвище, наказано називати повіт. Наводили навіть приклад, як це робити: «Иван Яблоновской, козачий полковник Славянского уезда»¹⁰.

Кримське ханство, перебуваючи у сюзеренних відносинах з Османською імперією, зберігало незалежність у власних внутрішніх справах. Це змусило імперію спершу оголосити його автономію у 1783 р., «хоча і у дуже складній формі»¹¹, а лише потім позбавити його державності. Андреас Каппелер характеризував цю акцію вже як збирання земель монгольської імперії Золотої Орди, яка була типовою територіальною колоніальною експансією¹². Ханство поділялося на шість бейликів, свого роду

⁶ Дейвіс Норман. Боже ігрище: історія Польщі / пер. з англ. П. Тарашук. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 516.

⁷ Філінюк А. Г. Розмежування губерній Правобережної України в 1801–1806 роках. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський, 2008. Т. 18: На пошану професора В. С. Степанкова. С. 198–208.

⁸ Там само. С. 205.

⁹ Савченко І. В. Територіальний устрій Південної України останньої чверті XVIII – початку XIX століття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*. Запоріжжя, 2006. Вип. XX. С. 58.

¹⁰ Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – XIX століття). Запоріжжя, 1999. С. 195.

¹¹ Возгрин В. Е. Исторические судьбы крымских татар. Москва: Мысль, 1992. С. 261.

¹² Каппелер А. Формирование Российской империи в XV – начале XVIII: наследие Руси, Византии и Орды. *Российская империя в сравнительной перспективе*. С. 99.

князівств, за чисельністю знатних родів. Їх представники становили верхівку пануючого стану, у руках яких була й адміністративна, і судова влада. Спершу імператриця не запроваджувала там адміністративно-територіальне розмежування за реформою місцевого управління 1775 р., а зберігала деякий час колишній поділ зі сільськими самоврядними громадами – джиматами. Однак такий перехідний період був нетривалим, бо, повоювавшись Османської імперії, яка не визнала самостійності ханства, практично відразу взялася до поділу за російським взірцем, традиційно приховуючи справжні цілі імперії. Варто зробити так, щоб «в майбутньому Кримський півострів був не гніздом розбійників і заколотників, а територією російської держави. Тому ми з повним розумінням повідомляємо всім нашу волю на привласнення Кримського півострова та на приєднання його до Росії»¹³. Подібне пояснення супроводжувало і ліквідацію Запорозької Січі як необхідність припинити розбійну вольність¹⁴. Наказом від 2 лютого 1784 р. створювалася Таврійська область, до складу якої увійшли території ханства: Кримський півострів, Тамань і землі на північ від Перекопа до Катеринославського намісництва за винятком Кубані. Визначивши військово-політичні завдання, Катерина II здолала етноцентризм державних практик Кримського ханства. Таврійську область було поділено на декілька простих повітів, у яких були засновані адміністративні установи згідно з «Учреждениями для управления губерний Всероссийской империей». До служби в них підбирали вихідців із місцевої знаті, зокрема мурзи, яким надавали дворянське звання і присвоювали російські чини. Проте на темпи запровадження адміністративного поділу суттєво впливала міжнародна ситуація, яку Російська імперія враховувала. Зокрема, коли йшлося про землі, що перебували у складі інших держав і були нею завойовані. Як правило, цей період був нетривалим, бо імперії йшлося про уніфікацію, як засіб прискорення освоєння нових земель та залучення їхніх природних та демографічних резервів на користь імперії.

Вибірково імперія вирішила етноконфесійні відмінності, однак на них вона під час адміністративних поділів загалом не зважала. Враховуючи чисельність єврейського населення та його зайнятість, 1791 р. запроваджено смугу осілості, до якої увійшли: Катеринославська, Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Таврійська, Чернігівська, Полтавська та Бессарабська губернії. Лише на цих територіях було дозволено проживати євреям. Причинами її запровадження стала потреба захистити кріпосне селянство внутрішніх губерній Росії, яке не витримувало економічної конкуренції з вільним єврейським етносом. Євреї сповідували релігію, яка суттєво впливала на поведінку їхнього перебування в середовищі інших етносів, а тому, запроваджуючи смугу осілості, держава оберігала самих євреїв від погромів і переслідувань¹⁵. Умови співіснування з місцевим людом, обов'язки євреїв перед державою і їхня зайнятість регламентувало окреме державне законодавство.

¹³ Цит. за: Бикова Т.Б Кримські татари в імперській Росії: Витіснення з Батьківщини *Український історичний журнал*. 2017. № 4. С. 49.

¹⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: зб. док. / упоряд.: І. Л. Бутич, М. І. Бутич, О. А. Купчинський та ін. Київ: Наукова думка, 1970. С. 573.

¹⁵ Тихонов А.К. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петербурга, 2008. С. 130.

Запропоновані Катериною II принципи уніфікації в адмініструванні протрималися в імперії практично до ліберальних реформ 1860–1870-х років. Одні з них пройшли перевірку часом, інші залишилися лише на папері, деякі спростилися, а якісь, навпаки, ускладнилися. На ці зміни впливало не лише ставлення наступних самодержців до державотворчості попередниці, а й місцеві умови, за яких функціональна спрямованість трансформацій чутливо вловлювала різницю у соціальній структурі населення та його господарській зайнятості. Регіональна специфіка найбільше виявлялась у прикордонні, де панували інші, відмінні від центру, соціальні й виробничі відносини та традиції місцевого самоврядування, що вимагали від російської держави зважати на них, аби забезпечити надходження до державної скарбниці та мати стабільність у прикордонних територіях. Досягали цього шляхом суттєвих змін внутрішніх структур управлінських інституцій. У державних установах створювали нові відділення, які не були передбачені попереднім штатним розписом. Наприклад, у складі Катеринославської казенної палати 1795 р. було засновано військову експедицію, яка опікувалася заготівлею хліба для армії у розмірі понад 102 тис. четвертей муки і приблизно 6,5 тис. четвертей круп. Цього запасу мало вистачити для утримання армії на південних рубежах і флоту, що перебував у віданні Чорноморського адміралтейського управління. Крім того, у структурі цієї ж казенної палати було створено гірничу експедицію, що хоча й перебувала в її штаті, однак функціонувала як самостійна одиниця. Її основне завдання – заснувати Луганський завод, який мав виробляти чавун та гармати, необхідні для ведення війни з Туреччиною¹⁶.

А доки казенні палати уточнювали реальну кількість нових підданих та сплачуваних ними податків, Павло I вирішив створити нові губернії. Про це йшлося в іменному указі Сенату від 12 грудня 1796 р. про адміністративний поділ держави з таким визначенням: губернії «на особых правах и привилегиях состоящие». Реформуючи місцеве адміністрування, Павло I повертав губернський поділ, бо вважав, що катерининські намісники зосереджують на собі забагато державної влади. Губернії поділялися на ті, управління в яких здійснювалося на загальних підставах і на «особых правах и привилегиях». Серед останніх: Малоросійська, Лівонська, Естляндська, Виборзька, Курляндська, Литовська, Мінська, Білоруська, Волинська, Подільська і Київська, що їх історик-юрист Борис Нольде назвав свого часу завойованими¹⁷.

Імператор змінив підходи до адміністративно-територіального поділу і прагнув відновити історично сформовані регіони¹⁸, об'єднані спільною територією, історичною спадщиною, економічними зв'язками та релігійними традиціями. У такий спосіб засуджувалась поспішна централізація Катерини II і нещодавно приєднаним землям поверталися елементи колишнього врядування, зокрема судової влади. Указ імператора недвозначно підкреслював, що адміністративний поділ повинен співпадати з межами історично сформованих територій. Повернення до традиційної системи права та

¹⁶ Шандра В. С. *Донецчина: Адміністративно-територіальний і відомчий поділ (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. С. 25–26.

¹⁷ Нольде Б. Э. *Очерки русского государственного права*. Санкт-Петербург: Тип. «Правда», 1911. С. 278.

¹⁸ Шандра В. С. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект. *Регіональна історія України: зб. наук. статей*. 2009. Вип. 3. С. 191–204.

судочинства підкреслювало їх особливе становище, що фіксувалося цивільним, карним, адміністративним, а також становим законодавством. Людність правобережних і лівобережних губерній послуговувалася Литовським статутом, на правовій основі якого діяла місцева судова система.

Без сумніву, центр не відмовлявся від інтеграції країв у адміністративно-правовий простір імперії, проте робив це не так прямолінійно, як Катерина II. Павло I, не ослабляючи самодержавну владу, як його навчав Олександр Безбородько, мусив обрати інший шлях, аби не відбулося «відторгнення західних провінцій»¹⁹. Відмова від попереднього формального поділу держави та перехід на історичні регіони призвела до створення 1796 р. замість трьох намісництв (Новгород-Сіверського, Чернігівського і Київського) однієї Малоросійської губернії із центром у Чернігові з її поділом на 20 повітів. Слобідсько-Українська губернія також відновлювалась у кордонах 1765 р. 1797 року були уточнені її межі, коли враховувався етнічний поділ на слобідські та «великоросійські» села («за сортом жителів»), із тією різницею, що колишнім слободам Ізюму і Старобільську тепер було присвоєно статус міст. До Слобідсько-Української губернії віднесено й частину Слов'янського повіту зі Слов'янськом, а до Воронежської губернії – іншу частину Слов'янського, Донецького, Бахмутського повітів.

І все ж не доводиться говорити про послідовність імператора. У пошуках геополітичного центру для південно-західних губерній Павло відступив від цього принципу і вдався 1796 р. до заснування нової Київської губернії. До неї увійшли в повному складі ті землі, що були «повернуті в імперію від Польщі». Губернським містом ставав Київ, що історично належав Лівобережжю і який спеціально виводився з Малої Росії²⁰, аби бути не лише адміністративним осередком правобережної Київської губернії. Це був перший і важливий крок до руйнування тривалого кордону між Росією і Річчю Посполитою, до зламу демаркаційної лінії між католицизмом і православ'ям. Метою було інтенсивне залучення колишніх польських земель у імперський простір держави. Ігнорувалися і демографічні, і господарські та й історичні зв'язки.

Межі Новоросійської губернії, до якої приєднано решту Бахмутського й Маріупольського повітів²¹ знову були уточнені 1797 року. Знайшло підтримку імператора клопотання новоросійського губернатора Івана Селецького про вибір центру для Маріупольського повіту. Сам Маріуполь ним стати не міг через грецьке населення, яке мало в місті власні владні установи. Токмак не влаштував своїм розташуванням, а от казенне село Оріхове виявилось найбільш придатним, адже знаходилося у самому центрі повіту, стояло на перетині шляхів, зокрема із Криму. Село мало 300 впорядкованих дворів, де могли мешкати чиновники – як місцеві, так і приїжджі. Тож 19 лютого 1801 р. Оріхове отримало статус повітового міста²². Були змінені й межі

¹⁹ Записка князя Безбородки о потребностях империи Российской. *Русский архив*. 1877. Кн. 1. Вып. 3. С. 297.

²⁰ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 24: 1796–1798. № 17594.

²¹ Там само. № 17948, 18117.

²² Там само. Т. 26: 1800–1801. № 19763.

Ростовського повіту, який окреслено землями Чорноморського війська, Нахичеванню, Таганрогом, Азовом і Кагальником²³.

Адміністративний поділ продовжив здійснювати й Олександр I 1802 р. Зменшуючи надвеликі розміри Новоросійської губернії, на її території було створено три одиниці – Миколаївську (з 1803 р. – Херсонська, до якої увійшли землі між Бугом і Дністром), Катеринославську й Таврійську губернії. Остання мала сім повітів: три материкові (Тмутораканський, Дніпровський, Мелітопольський) і чотири кримські (Перекопський, Євпаторійський, Сімферопольський, Феодосійський із Керч-Єнікальським градоначальством). 1838 р. було засновано Ялтинський повіт із Севастопольським градоначальством, а 1842 р. – Бердянський.

Місцева державна адміністрація отримала від імператора своєрідний наказ із орієнтацією на головні для неї завдання: з огляду на вигідне становище краю для торгівлі сприяти її розвитку, запобігати поширенню «морової язви» та протистояти «хижацьким набігам» зі сторони Кубані. Усім південним містам, зокрема Маріуполю й Ростову, надано право утримувати винні відкупи аби мати кошти для власного розвитку²⁴. Тоді ж із Маріупольського повіту до Області Війська Донського було переселено калмиків, які тут кочували²⁵. До складу Катеринославської губернії ввійшли території донецьких повітів – Бахмутського, Маріупольського, Ростовського з Нахичеванським вірменським округом, а також щойно створене Таганрозьке градоначальство, яке виділялося з губернського управління й підпорядковувалося новоросійському та бессарабському генерал-губернаторові, оскільки засновувалося в портовому місті, якому надавалося значення військово-стратегічного й торговельного центру Росії на Азовському морі²⁶.

Південні приморські володіння спричинили появу ще однієї специфічної адміністративної одиниці, яка позначалася одноособовою владою градоначальника. Ця посада засновувалася практично в усіх великих містах-портах (Таганрог, Феодосія, Ізмаїл, Одеса, Керч-Єникале, Севастопол, Ялта), які одночасно розбудовувалися і як військові, і як торговельні центри. Повноваження призначеного центром градоначальника поширювалися на міську територію та прилеглі населені пункти, і в його особі зосереджувалася військова (через обов'язки командира портів, начальника місцевих гарнізонів, комендантів) і поліцейська влада, однак основним було «покровительство торгующим». Міста ж у Миколаївській, пізніше Херсонській та Катеринославській губерніях, отримували органи влади, передбачені для внутрішніх губерній²⁷.

Межі Катеринославської губернії змінилися лише 1887 р., коли Ростовський повіт разом із Таганрозьким градоначальством, містами Ростовом, Нахичеванню, посадом Азов та Міуським округом приєднали до Області Війська Донського. Тоді ж

²³ Памятна книжка Екатеринославской губернии на 1867 г. Екатеринослав, 1867. Ч. 2. С. 17.

²⁴ Варадинов Н. История Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1858. Ч. 1. С. 195–196.

²⁵ ПСЗРИ. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27: 1802–1803, № 20643; Дружинина Е. И. Южная Украина 1800–1825 гг. Москва, 1970. С. 118.

²⁶ ПСЗРИ. 1-е собр. Санкт-Петербург, 1830. Т. 27: 1802–1803. № 20449.

²⁷ Там само.

припинило існування як окрема адміністративна одиниця Таганрозьке градоначальство²⁸. Оскільки це питання Державна рада розглядала за ініціативою військового міністра, очевидно, що керувалися саме відповідними потребами імперії, зокрема завершенням формування цього регіону як напіввійськового з поширенням на нього місцевих військових традицій. Адже після входження до Області Війська Донського в Ростовському повіті скасовувалося земське самоврядування.

Досить своєрідною була історія перебування в Росії Бессарабії, регіону між Дністром, Прутом, Дунаєм та Чорним морем. Вона стала частиною імперії внаслідок Бухарестського мирного договору 1812 р., що було наслідком імперської експансії в умовах конституційних і федералістських експериментів Олександра I. На відміну від інших набутих Росією земель Бессарабія не була історичною територіальною одиницею, і її межі «конструювалися» не стільки географічними природними кордонами, як пошуком місця російського впливу на Балканах²⁹. З 1813 р. були запроваджені правила тимчасового управління Бессарабією, укладені російським дипломатом І. Каподістрією. Згідно з ними вона отримала обмежену автономію. Надалі становище провінції в політичному просторі Російської імперії визначив статут про утворення Бессарабської області, підписаний Олександром I 1818 р. Бессарабію поділено на повіти: Аккерманський, Бендерський, Ізмаїльський, Оргіївський, Хотинський та Яський (до 1818 р. зберігався поділ на цинуги). Із запровадженням 1822 р. посади новоросійського і бессарабського генерал-губернатора розпочалося зближення краю з південними губерніями у складі Новоросійського і Бессарабського генерал-губернаторства (до цього воно відбувалося із західними).

Відміна бессарабської автономії була узаконена «Учреждением для управления Бессарабской областью» 1828 р. Цей акт зменшував участь бессарабського дворянства в місцевому управлінні краєм й дозволив генерал-губернаторові Михайлові Воронцову ліквідувати його автономію через контроль російської адміністрації за діяльністю обласної ради, яка все ще зберігала особливості, зокрема у використанні судового кодексу Арменопуло та звичаєвого права. Унаслідок Східної (Кримської) війни 1853–1856 рр. за Паризьким мирним договором південно-західна частина Бессарабії (Ізмаїльський повіт і дельта Дунаю) було віддано Молдавському князівству. Після Російсько-турецької війни 1877–1878 рр. територія Ізмаїльського повіту була повернута імперії Романових. Тож українські території у складі Російської імперії мали такі губернії: три в Південно-Західному краї – Київська, Подільська, Волинська; Лівобережжя з Слобожанщиною також склали три губернії: Чернігівська, Полтавська, Слобідсько-Українська (Харківська). Південь та Крим, своєю чергою, поділили на Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та частково Бессарабську.

Запровадження міністерського (галузевого) управління виявило неготовність Петербурга до централізованого керівництва, оскільки внутрішні губернії держави і нещодавно завойовані не могли управлятися одними й тими самими законами, що

²⁸ Там само. 3-е собр., Санкт-Петербург, 1889. Т. 7: 1887. № 4466.

²⁹ Докладно див.: Кушко А., Таки В. Конструирова Бессарабию: имперские и национальные модели построения провинции. *Imperium inter pares: роль трансферов в истории Российской империи (1700–1917)*: сб. ст. Москва: Новое литературное обозрение, 2010. С. 210–243.

варто було зважати на регіональні особливості, які проявлялися у різних сферах. Аби забезпечити імперську територіальну цілість та повноцінне її управління, необхідно було витримати надбані землі у стані перехідного періоду. До цієї думки спонукали верховну владу прояви відмінностей у соціальних структурах, демографічних і природних особливостях нових територій, людність яких мала відмінний досвід перебування у складі інших держав. Давалося взнаки пограничне розташування територій та віддаленість їх від центру, що утруднювало комунікацію. Чинний тоді адміністративний поділ не задовольняв імперію, тому вона змушена була звернутися до формування нових адміністративно-політичних утворень. До того ж враховувалися історично сформована територія, час і умови її входження до імперії, а також етнічне походження та конфесійний склад людності. Управлінською формою насадження російської державної влади ставали генерал-губернаторства, котрі отримували назву від головного начальника краю – генерал-губернатора. Саме йому імператор делегував свої повноваження, аби він, перебуваючи на місці, визначав стратегічні шляхи інтегрування підлеглих у складі імперії. Практично всі українські території пройшли шлях перебування у цій формі влади. До запровадження генерал-губернаторського врядування Лівобережна, Слобідська, Правобережна і Південна Україна та Крим мали власні відмінні від російських державницькі традиції у сфері управління, підпорядкованості, строкату соціоетнічну й досить розвинуту господарську структуру та різне конфесійне населення. Кожне з генерал-губернаторств – Малоросійське, Новоросійське та Бессарабське і Київське – за всієї тотожності урядування, демонструвало локальні особливості, котрі змушували центр їх враховувати. Повноваження генерал-губернаторів розгорталися в кількох універсальних напрямках, які увиразнювали специфічні відмінності регіонів і свідчили про пошук загальних принципів управління. До найважливіших належить подолання протистояння етнонаціональних еліт, їхнього бачення власних політичних і господарських інтересів перебування в імперії. Важливими були й заходи, спрямовані на досягнення однорідності соціальних структур країв з російськими. Генерал-губернатори ініціювали приведення місцевого законодавства у відповідність із загальнодержавним або обмежували його поширення на певні категорії людності.

Формування бюрократичного апарату здійснювалося під їхнім контролем. Вони не лише схвалювали кандидатури на керівні посади, а й створювали умови аби дворянство відмовлялося від локального виміру державної служби і переймалися імперськими інтересами як своїми власними. Поеднання в особі генерал-губернатора цивільної та військової влади давало їм можливість швидко реагувати на спротиви і примусово спрямовувати їх у вигідне для імперії річище. Саме тому вони тривалий час очолювали військові округи. Часто саме генерал-губернатори визначали способи русифікації шляхом асиміляції і акультурації через насадження російської культури і освіти. Вони очолювали навчальні округи, або опосередковано спрямовували діяльність освітньої адміністрації.

Лівобережжя (колишня Гетьманщина), хоча й втрачало після приєднання колишніх річпосполитських земель прикордонний статус, проте до середини 1850-х років продовжувало перебувати у складі Малоросійського генерал-губернаторства (1802–1856). Враховуючи внесок малоросійської еліти в розбудову імперії, верховна влада

зважала на її бажання зберегти край як окремий історико-територіальний, з економічними і культурними зв'язками, регіон, приєднавши в 1836 р. до Полтавської і Чернігівської ще й сусідську Харківську губернію. До неї було перенесено резиденцію генерал-губернаторства з Полтави до Харкова, де в університетських стінах активізувалося українське інтелектуальне життя.

Український південь також потребував особливого військово-адміністративного нагляду, який йому забезпечували спершу постійно діючі генерал-губернатори (до 1874 р.) та тимчасові (до 1889 р.). До владних повноважень цих генерал-губернаторів додавалася організація господарської колонізації південних губерній: Катеринославської, Херсонської, Таврійської та Бессарабської області, створення там, окрім військового морського кордону, ще й санітарного для убезпечення імперії від епідемій. Південний край мав відігравати важливу оборонну функцію як прикордонна територія, а також бути санітарним буфером імперії³⁰. Одночасно з адміністративними поділами та визначенням губернських і повітових міст йшлося про закладення мережі міст-портів.

Правобережжя як прикордонний регіон, що суттєво різнився в соціоетнічній, правовій, адміністративній організації, зберігало генерал-губернаторську форму управління найдовше, до 1914 р. Вона поширювалася на три губернії: однойменну, Волинську та Подільську. Її запровадження було наслідком Листопадового польського повстання 1830 р., коли імперія зрозуміла, що знайти порозуміння з місцевою елітою їй не вдається. Еліта краю формувалася на традиції станової монархії Речі Посполитої, то ж самодержавній імперії знайти з нею компроміс вдалося не відразу. Київські генерал-губернатори найдовше виконували військово-примусову функцію щодо місцевої шляхти. Шляхом заміни місцевих поміщиків російськими, а шляхетське самоврядування – бюрократичними установами, імперія усувала шляхту від панування на анексованих у Речі Посполитій землях. Генерал-губернаторська влада проводили ревізування складнішої соціальної структури, зменшувала чисельність шляхти та дозували кількість її станових прав і привілеїв. Значна її частина позбавлялася статусу вільних людей і переводилася до категорії непривілейованого населення, яке сплачувало податки і відбувало рекрутську повинність. Конфлікт між польськими поміщиками й російською адміністрацією призвів до зосередження в руках генерал-губернатора перерозподільної і контролюючої функції за усіма формами землеволодіння і земленабуття.

Представники місцевої еліти не раз намагалися вдосконалити адміністративний устрій краю, висували різної зрілості проекти. Польські дворяни не побоюлися запропонували Олександрові II приєднати край до Царства Польського. Для цього вони з'їхалися в травні 1861 р. на з'їзд до Житомира, аби укласти відповідний адрес. Таке прагнення не було випадковим, адже Царство продовжувало залишатися острівком державності колишньої Речі Посполитої, що 1815 року отримало від Олександра I конституцію, в основі якої лежали модерні французькі закони цивільно-правового регулювання. Вона забезпечувала соціальні й політичні права підданих, зокрема особисту

³⁰ Докладно див.: Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні XIX – початок XX ст. Київ, 2005.

свободу, свободу друку і віровизнання, недоторканість приватної власності³¹. Адрес не було схвалено, бо його через радикалізм не підтримав Тадеуш Бобровський, авторитетний правник з Київської губернії. У вересні 1862 р. подільські дворяни вже у Кам'янці уклали новий адрес імператорові³², в якому знову просили приєднати їхню губернію, як і увесь Західний край, до Царства Польського, аби об'єднатися в одному державному осередку. Обговорення і підписання цього адреса відбувалося в будинку ушицького предводителя дворянства Ігнація Хелминського. За наказом губернатора Рудольфа Брауншвейга війська оточили будинок дворянського зібрання і арештували 12 предводителів повітового дворянства, потім доставили їх у столицю та заточили в Петропавлівську фортецю³³. Так закінчилася спроба запропонувати самодержцю вдосконалити адміністративний крайовий устрій. Такі наміри змусили місцеву адміністрацію вживати відповідних заходів аби нейтралізувати подібні пропозиції.

Під час Січневого повстання 1863 р. київський генерал-губернатор Микола Анненков, на вимогу Олександра II вжити заходів для припинення антиросійських виступів, запропонував переглянути межі територій, увіреного йому генерал-губернаторства. Йшлося про приєднання до Волинської губернії з її польським населення сусідніх русифікованих повітів Подільської, Київської, Чернігівської, Полтавської, Херсонської губерній та Бессарабської області. Цю думку підтримав тодішній міністр внутрішніх справ Петро Валуєв³⁴. Хоча цей проект не був реалізований через географічне положення Волинської губернії, однак він свідчить, настільки важливим інтеграційним інструментом вважався у середовищі вищої влади адміністративно-територіальний поділ.

Здатність надгубернської державної адміністрації одноособово вирішувати багато регіональних питань спонукала місцевих діячів спробувати надати генерал-губернаторству іншої конфігурації владних повноважень. Для цього слід варто скористатися або створити сприятливі умови, щоб впливати на рішення генерал-губернаторів. Йдеться про ініціативи Івана Рудченка, чиновника з особливих доручень, який переконав генерал-губернатора Михайла Черткова обмежити чинність Емського указу. А також зауважити необлаштоване становище чиншової шляхти, яка внаслідок селянської реформи залишилася без землі, та запропонувати вихід з цієї ситуації³⁵.

Спроба використати генерал-губернаторську владу Південно-Західного краю, аби та приймала рішення в інтересах місцевого населення, а не лише імперського центру, повторилася на початку ХХ ст. Вона була пов'язана тепер із діяльністю начальника канцелярії київського генерал-губернатора Нікандра Молчановського, який також прагнув переконати регіональну владу про шкідливість мовної політики, що

³¹ Карліна О. Конституційна проблема під час Листопадового повстання. *Польське національне повстання 1830–1831 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів* / за ред. І. Кривошеї, Н. Моравця. Київ: КНТ, 2017. С. 198, 200.

³² Батюшков П. Н. Подолия: Историческое описание. Санкт-Петербург: Типография товарищества «Общественная польза», 1891. С. 256.

³³ Бовуа Д. Гордиев узел: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1917). Москва: Новое литературное обозрение, 2011. С. 446.

³⁴ Шандра В. С. Про призначення адміністративно-територіальних реформ у Російській імперії. *Проблеми історії України XIX–XX ст.* 2006. № 12. С. 20–24.

³⁵ Шандра в. До історії одного адміністративно-територіального проекту кінця 1880-х років. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2005. Вип. 13/14. С. 460.

веде держава в краї³⁶. Пропоновані проекти не були реалізовані, а тому дискримінація дворянства та його деполонізація уповільнила поширення в правобережних губерніях ліберальних реформ, а нездатність з'ясувати назріваючі національні конфлікти призвела до загострення соціального протистояння соціетнічних коаліцій: поляки, євреї – росіяни, українці.

Під час облаштування територіальних одиниць на українських землях Російська імперія проводила політику жорсткої адміністративної інтеграції. Її заходи були ситуативними та прагматичними і кожний регіон мав чимало спільного із сусідніми територіями. Спільність в адміністративній політиці пояснюється тим, що їх входження до складу Російської імперії відбувалося практично одночасно – за Катерини II. На першому етапі інтеграції вона використовувала адміністративно-територіальний поділ, що існував на цих землях, коли вони перебували у складі інших держав. Потім відмовлялася від них і переходила на традиційну російську систему. Класична схема за чисельністю населення доповнювалася запозиченням колишнього розподілу територій відібраних у держав-сусідів. Враховувалися і «природні» межі, найчастіше русла рік та рельєф поверхні. Якщо спробувати вибудувати ієрархію, то на останньому місці буде етнічна ідентичність. На темпи поширення російського адміністративно-територіального поділу впливали міжнародне становище та ступінь лояльності еліт. Окрім традиційних повітів та губерній, практикувався і гнучкіший поділ, зокрема на губернії з особливими правами та регіональний, коли засновувалися генерал-губернаторства з покладеними на них інтеграційними функціями у господарській, соціальній та етно-релігійній сферах. Йшлося насамперед про контроль за вчасним надходженням до імперської скарбниці податкових коштів, постійне поповнення армії людськими ресурсами та забезпечення дислокації військ коштами місцевого населення. Пізніше, у часи промислової революції, таку ж зміцнюючу роль імперії почали відігравати залізниці.

Услід за Емою Томпсон, яка вперше з'ясувала, як російська художня література словесно присвоювала частину неросійської території, роблячи їх російськими³⁷, можемо стверджувати, що цьому явищу передували дуже конкретні та практичні адміністративно-територіальні поділи, у результаті яких Росія пришвидшувала створення на завоєваних землях однакового імперського простору з насаджуванням державних інституцій і спільного законодавчого поля. Цю інкорпорацію обґрунтовувала ідеологема про збирання російських земель. Не важко помітити, що у конструюванні Росії як імперії адміністративно-територіальний поділ ставав важливим етапом її утвердження, своєрідним просторовим маркером присвоєння територій з владою самодержця над багаточисельними народами аби консолідувати їх до спільної внутрішньоімперської політики та економіки. Він був сильною стороною. Однак за всього бажання центру мати єдину і неподільну імперію не зміг зупинити вимог громадянських і політичних прав, зокрема і право на національну ідентичність різних етносів на українських землях.

Валентина Шандра

³⁶ Гаухман М. «У війні над мапою»: український образ міжнаціональних відносин на Правобережній Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна модерна*. 2014. Ч. 21. С. 56–58.

³⁷ Томпсон Ева М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинська. 2-ге вид. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. С. 85.

ОСВІТНЯ ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГУБЕРНІЯХ (1830-ті – ПОЧАТОК 1860-х РОКІВ)

В Україні прогнозування розвитку освіти на перспективу неможливе без вивчення освітньої політики в Російській імперії в окремі періоди її історії, особливо якщо йдеться про південно-західні губернії, коли ця політика протягом кількох десятиліть між Листопадним повстанням 1830 р. і Січневим 1863 р. була в тісному взаємозв'язку з іншими суспільно-політичними процесами. Постає низка питань: чи виконували тоді освіта й виховання особливу функцію – засобу інтеграції? Чи сприяла освіта формуванню єдиного мовного простору, поширенню панівної ідеології, створенню «офіційної народності»? Які заходи використовувала влада для цього? Важливо також визначити соціальну функцію освіти та виховання в імперії.

Чотирма стовпами освітньої системи Російської імперії були духовні навчальні заклади, спеціалізовані військові навчальні заклади підготовки офіцерів і полкові школи для солдатів; домашні вчителі та пансіони (контроль здійснювали шляхом екзаменування домашніх вчителів і перевірки пансіонів), державні світські навчальні заклади, мережа яких почала формуватися на початку ХІХ ст. і яка проіснувала з певними модифікаціями до 1864 р.¹ Йдучи за традиційним для російської історії уявленням про дуалізм «всесильної держави» і «безсилового суспільства»², зосередимо увагу лише на державній світській освіті. Правляча верхівка трактувала школу як один із важливих інститутів реалізації політичних ідей на всіх рівнях освіти, що забезпечувало стійкий інтерес до системи освіти з боку держави.

Характер освітньої політики у південно-західних губерніях до початку 1860-х років визначали три чинники: проведення реформи 1803–1804 рр., яка передбачала створення єдиної системи освіти, наявність розгалуженого шкільництва з польською мовою навчання, Листопадове повстання 1830 р. і зміна загалом урядової політики в цьому регіоні.

На початку ХІХ ст. у Російській імперії почалась освітня реформа, складовими якої були утворення міністерства народної освіти, встановлення «Попередніх правил народної освіти»³, затвердження статутів імператорських університетів і статуту навчальних закладів, підпорядкованих університету⁴. Уся територія імперії підлягала поділу на шість навчальних округів, серед них також був Віленський. У відання університету переходили гімназії, повітові та парафіяльні школи в межах округу. Перший міністр народної освіти граф Петро Завадовський 1803 р. доручив члену ради міністрів, попечителю Віленського навчального округу князю Адаму Єжи Чорторійському

¹ Кусбер Я. Воспитание элит и народное образование в Российской империи XVIII – первой половины XIX века. Дискурс, законодательство, реальность / пер. с нем. А. И. Савина. Москва: Политическая энциклопедия, 2018. С. 18–19.

² Kappeler A. Russische Geschichte. München, 1997. S. 47.

³ Об устройстве училищ. *Сборник постановлений по министерству народного просвещения*; 2-е изд. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева, 1873. Т. 1: Царствование императора Александра I. 1802–1825. № 7. Стб. 13–21.

⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (ПСЗ РИ-1). Санкт-Петербург, 1830. Т. XXVIII. № 21 498, 21 499, 21 500, 21 501, 21 502, 21 503, 21 504.

організувати шкільництво в окрузі. Для Волинської, Подільської та Київської губерній ввели посаду інспектора («візитатора») з повноваженнями куратора. Ним став Тадеуш Чацький – волинський шляхтич, автор публікацій з історії, права, економіки.

Віленський округ відрізнявся від інших округів імперії тим, що в ньому освіта й виховання розвивались на підставі традицій просвітницької програми Едукаційної комісії, що діяла в Речі Посполитій у 1773–1794 рр. як центральний орган управління всією освітою. Тодішня шкільна освіта в польсько-литовській державі базувалась на передових на той час методиках. Програма навчання містила природничі й точні науки. Навчання велось польською, а не латинською мовою, середні школи мали багаті бібліотеки, ботанічні сади, навчальні кабінети; видавались нові підручники.

У змінній політичній ситуації Т. Чацький розумів важливість продовження польської освіти, культури й науки. Посада інспектора стала для нього поштовхом до реорганізації шкільництва на Волині Поділлі та Київщині, де перед третім поділом Речі Посполитої існувала розвинута система освіти. Тоді школи поділялися на шестикласні окружні із семирічним терміном навчання (у Кременці та Вінниці) та трикласні підокружні з дворічним курсом навчання у кожному класі (у Каневі, Умані, Житомирі, Любарі, Овручі, Луцьку, Олиці, Володимирі, Острозі, Кам'янці-Подільському, Шаргороді та Барі). Діяли також парафіяльні школи.

За задумом Т. Чацького, формування освітньої мережі у підлеглих йому губерніях варто почати зі створення гімназії, навчальна програма якої містила би гуманітарні та математично-природничі предмети, доповнені дисциплінами з практичним застосуванням. Це мала бути взірцева Волинська гімназія, яку відкрили у Кременці 1805 р.

Волинська гімназія (після її реорганізації Кременецький ліцей) була середньою школою нового типу, що вирізнялася доброю організацією та високим рівнем навчання, який забезпечували кваліфіковані викладачі. Належним чином обладнані навчально-наукові кабінети, чудовий ботанічний сад, багата бібліотека відповідали рівню вищої школи.

Тадеуш Чацький та його наступники на посаді інспектора дбали про розгортання шкільної мережі в південно-західних губерніях. Кількість навчальних закладів збільшувалась, як і чисельність учнів (таб. 1).

Таблиця 1

Кількість шкіл та чисельність учнів у південно-західних губерніях, підпорядкованих міністерству народної освіти⁵

Губернія	1808		1824	
	К-сть шкіл	Ч-сть учнів	К-сть шкіл	Ч-сть учнів
Волинська	83	3173	64	195
Київська	13	827	23	74
Подільська	28	1729	53	102
Разом	124	4729	140	371

Погодившись не відкривати університет в Києві, міністр П. Завадовський, за словами відомого дослідника історії Київського університету Михайла

⁵ Складено за: Кеппен П. Материалы для истории просвещения в России. Санкт-Петербург: тип. Карла Крайя, 1826. Т. II. Биографические листы 1825 года. С. 416–417.

Владимирського-Буданова, «визнав, що південно-західний край є законний район для польської школи», а Кременецькій гімназії «призначалося стати центром освіти для всіх розкиданих обломків колись могутньої Речі Посполитої, місцем розумового, а тому і їхнього політичного відродження»⁶.

Початок змін в освітній політиці уряду можна було помітити вже 1812 р., коли Т. Чацькому не вдалось відкрити в Києві гімназію з польською мовою навчання, і він мусів змиритись із відкриттям гімназії з російською мовою викладання. Приблизно через два десятиліття, виявивши в А. Чорторийського прагнення надалі розвивати «польські національні почуття», уряд почав уважно стежити за політичною ситуацією в краї. Результатом стала відставка А. Чорторийського, посилена увага до викладання російської мови, бо, як вважав тодішній міністр народної освіти Олександр Шишков, «виховання народне у всій імперії нашій [...] повинно бути російське»⁷. Автор офіційної історії міністерства народної освіти Сергій Рождественський так підсумував діяльність А. Чорторийського: «Протягом двадцяти років під його управлінням навчальна система в західних і південно-західних губерніях служила польській національно-державній ідеї»⁸. Тоді ж навчальні заклади Київської губернії були переведені з Віленського навчального округу до Харківського, щоб викоринити в школі «духу полонізму». Посилилось прагнення уряду об'єднати управління освітніми закладами в південно-західних губерніях із загальною системою в державі.

На початку 1830-х років правлячим колам Російської імперії стало очевидно, що і місцева шляхта не є надійною опорою престолу Романових, і гімназія (ліцей) у Кременці, яка отримала розвиток за імператора Олександра I, і школи при католицьких монастирях містять закорінені пропольські тенденції. Іншість цих навчальних закладів добре розуміли в миколаївській Росії. Русифікація мала знищити цю іншість.

Тоді влада в центрі і на місцях розпочала новий етап в освітній політиці в південно-західних губерніях. Уже в січні 1831 р. Волинська і Подільська губернії були передані до Харківського навчального округу⁹, наприкінці 1832 р. з Київської, Волинської і Подільської був утворений новий Київський округ, що було пов'язано з планом відкриття університету в Києві¹⁰.

⁶ Владимирский-Буданов М. В. История императорского Университета Святого Владимира. Киев: тип. Имп. ун-та св. Владимира, Киев, 1884. Т. 1. Университет Св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. С. 35–36.

⁷ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902. Санкт-Петербург: Изд. министерства народного просвещения, 1902. С. 177.

⁸ Там само. С. 151.

⁹ О новом распределении губернских гимназий и прочих училищ на округа. *Сборник постановлений по министерству народного образования*. 2-е изд. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева, 1875. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839. № 151. Стб. 412. Донині документи з історії Волинського ліцею початку 1830-х років зберігаються в Державному архіві Харківської області (див.: Щирба Н. Документи з історії Волинського ліцею у фондах Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської обл). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2010. Вип. 103. С. 56–59).

¹⁰ Об учреждении Киевского учебного округа. *Сборник постановлений по министерству народного образования*. 2-е изд. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева, 1875. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839. № 212. Стб. 533–536.

4 квітня 1831 р. вийшло розпорядження імператора, в якому вимагали ліквідувати школи при католицьких монастирях і замінити їх світськими школами з російською мовою викладання, «маючи постійну мету – направлення публічного виховання до зближення місцевих жителів з природними росіянами». Стверджувалось, що досягнути бажаного в Київській, Подільській і Волинській губерніях «буде тим легше і успішніше, оскільки більша частина народонаселення цих губерній складається з природніх росіян»¹¹. У середині 1832 р. ухвалено закрити всі парафіяльні школи при католицьких монастирях у Волинській і Подільській губерніях та відкрити православні парафіяльні школи. У цьому заході влада бачила спосіб, яким «можна буде місцевий нижчий клас народу витягнути з рук духовенства західної церкви»¹². Лише у Волинській губернії припинили роботу 48 шкіл різного рівня, зокрема при монастирі піярів у Межирічах, кармелітів у Бердичеві, тринітаріїв у Теофіполі¹³.

Отже, офіційним принципом виховання мало бути усунення впливу католицького духовенства на учнів шляхом навчання російською мовою. «Природніми росіянами» насправді були українці, які ототожнювалися з росіянами центральних російських губерній. Освітня політика Російської імперії ґрунтувалась на невизнанні українців як самостійного окремого етносу.

У 1832 р. був ліквідований Віленський навчальний округ, а наступного року новий міністр народної освіти Сергій Уваров, «який виробив певну політику щодо іногородців, підвладних Російській Імперії»¹⁴, виклав план реформування навчальних закладів у південно-західних губерніях, який був складовою пропагованої ним концепції «охоронного просвітництва»¹⁵. Вісью уварівської стратегії і яскравим виразником його політики було відкриття в Києві університету св. Володимира.

Ідея створення університету в Києві поширювалась ще за правління Катерини II та Олександра I¹⁶. У планах міністра П. Завадовського було відкриття Київського університету на базі Духовної академії, але цьому противились як духовенство, так і «польська партія». Перші особи Віленського округу князь А. Чорторийський і граф Т. Чацький наполягали на неможливості «подрібнення» округу¹⁷. Київський університет мав стати «знаменом воскресіння російського просвітництва» у краї. Сергій Уваров недвозначно визначав цілі цієї інституції: «... у повернутих від Польщі губерніях дати освіті позитивного напрямку, згідного із загальним духом народного

¹¹ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 212.

¹² Там само. С. 214.

¹³ Державний архів Житомирської обл. (Держархів Житомирської обл.). Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 128, 143.

¹⁴ Виттекер Ц. Х. Граф Сергей Семенович Уваров и его время / пер. с англ. Н. Л. Лужецкая. Санкт-Петербург: Академический проект, 1999. С. 215.

¹⁵ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 296–297.

¹⁶ Милорадович Г. А. Приглашение к открытию Университета св. Владимира и правила поступления в оный. *Киевская старина*. 1884. Т. IX. № 7. С. 530.

¹⁷ Булкина И. Политика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение Университета св. Владимира. *Труды по русской и славянской филологии. Литературоведение: VII. Новая серия*. Тарту, 2009. Т. 7. С. 363.

просвітництва в Росії»¹⁸. Статут цього університету, розробкою якого керував сам імператор, став основою Загального статуту університетів 1835 р.

Університет у Києві був відкритий на базі Волинського ліцею. Рішення про переведення ліцею з Кременця у Київ (а не про його ліквідацію і закриття) було ухвалено у травні 1833 р. Через пів року, у листопаді 1833 р., вийшов імператорський указ Сенату про заснування університету в Києві. Щоб не відштовхнути місцевих дворян від новоствореного університету, в указі було оголошено про переведення до Києва Волинського ліцею та перейменування його в Університет св. Володимира¹⁹. Заклад отримав майже все майно ліцею та грошові пожертвування шляхти на освіту²⁰. За поступку православному духовенству будівель Волинського ліцею Комісія духовних училищ виплатила 200 тис. рублів і ці кошти також йшли на фінансування Київського університету²¹. У переданні університету з російською мовою викладання багатой бібліотеки ліцею, а також частини начальної літератури від закритого Віленського університету²² можна побачити втрату незалежності польської культури в південно-західних губерніях.

Університет отримав ім'я св. Володимира – хрестителя Русі, що мало закріпити Православ'я в краї, де сильні позиції займала Католицька Церква. На відкритті університету губернські предводителі дворянства південно-західних губерній виголошували промови російською мовою, що відрізнялось від церемонії, яка відбувалася 1812 р. на відкритті першої гімназії в Києві, коли всі три промови (графа Тадеуша Чацького, графа Адама Ржевуського і повітового маршалка) звучали польською мовою і тільки директора гімназії Якову Мишковського – російською²³. Таким способом влада продемонструвала силу, а шляхта – послушність. «Заснування університету було продовженням польської кампанії, лише театр воєнних дій переміщувався у сферу цивільну, у бік культури та освіти»²⁴.

¹⁸ Киев и университет Святого Владимира при императоре Николае I. 1825–1855 / ред. Ф. Фортинский. Киев: изд. Университета Св. Владимира, 1896. С. 64.

¹⁹ Об учреждении в Киеве университета с именованіем Императорским Университетом Св. Владимира; об уставе и штате оногo. *Сборник постановлений по министерству народного образования*. 2-е изд. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева, 1875. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839. № 272. Стб. 647–657.

²⁰ Zasztowt L. *Polskie fundusze i stypendia szkolne na obszarach Litwy, Białorusi i Ukrainy w latach 1832–1914. Rozprawy z dziejów oświaty*. 1989. Т. XXXII. S. 16–18.

²¹ Отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1833 год. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 1. Отд. 1. С. ССІІ.

²² О представлении университетам Св. Владимира и Харьковскому тех учебных пособий бывшего Виленского Университета, кои остались за наделением учрежденных в Вильне двух Академий. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 2. Отд. 1. С. XXI–СXXII.

²³ Всеподданнейшая докладная записка. Г. министра народного просвещения об открытии Университета Св. Владимира. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 3. Отд. 1. С. 40–43; Торжественное открытие Университета Св. Владимира в Киеве. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 3. Отд. III. С. 296–315; Милорадович Г. А. Приглашение к открытию Университета св. Владимира и правила поступления в оный. *Киевская старина*. 1884. Т. IX. № 7. С. 530; Серапион, митрополит Киевский. *Дневник 1804–1824* / подг. текста и предисл. Ф. Терновского. *Киевская старина*. 1883. Т. VII. С. 88–134.

²⁴ Булкина И. Политика Николая I в Юго-Западном крае и учреждение Университета св. Владимира. С. 368.

Очолити університет було доручено «росіянинові» (насправді етнічному українцю) професору Михайлові Максимовичу (1804–1873); він також зайняв катедру російської словесності²⁵. Спочатку було вирішено призначити на посади професорів катедр тільки росіян, але Міністерство народної освіти не спромоглося знайти таку кількість кандидатів, а тому ще 1833 р. попечитель Київського навчального округу Єгор фон Брандке прибув до Кременця, щоб вести перемовини з учителями Волинського ліцею, запрошуючи їх викладати в університеті. Для Є. Брандке залучення їх було гарантією високого наукового рівня майбутньої вищої школи. Тоді службу поляків в університеті уряд вважав необхідним, але тимчасовим злом²⁶.

До кінця січня 1834 р. до професорсько-викладацького складу Університету св. Володимира було зараховано 19 осіб, серед яких 13 до цього часу працювали у Волинському ліцеї. Наступного року до них долучився Олександр Міцкевич (рідний брат Адама Міцкевича) – професор римського права. Найбільше колишніх кременецьких учителів було зосереджено на фізико-математичному факультеті, де вони обіймали посади професорів та ад'юнктів. До них належали Стефан Вижевський – ординарний професор математики у 1834–1837 рр., Гжегож Гречина – екстраординарний професор математики у 1834–1839 рр., Францішек Мехович – ординарний професор математики у 1834–1839 рр., Ігнатій Абламович – ординарний професор фізики у 1834–1837 рр., Стефан Зеневич – ординарний професор хімії у 1834–1839 рр., Віллібальд Бессер – ординарний професор ботаніки у 1834–1837 рр., Антоній Анджейовський – ад'юнкт зоології у 1834–1839 рр. На історико-філологічному відділенні цього факультету працювали Максиміліан Якубович, Юзеф Коженювський, Юзеф Микульський, Антоній Плансон, Альберт Лідл. До кременецького грона входили також учитель малювання і завідувач кабінету мистецтв Бонавентура Клембовський та засновник і перший директор бібліотеки Університету св. Володимира Павел Янковський (працював до 1845 р.)²⁷. Для більшості з них російська мова, якою довелося читати лекції, була малознайомою, якщо не чужою зовсім. Тому читали вони або латиною, або французькою, дехто німецькою.

Становище колишніх викладачів Волинського ліцею ускладнилось у 1837–1838 рр. через участь деяких студентів університету в таємній організації – Союзі Польського Народу. У листопаді 1837 р. імператор схвалив пропозицію міністра С. Уварова усунути з посад усіх професорів-поляків Університету св. Володимира²⁸. Від січня до вересня 1839 р., як писав М. Владимирський-Буданов, «вирішено було очистити Університет Св. Володимира від усіх польських слухачів і викладачів, залишивши

²⁵ Про московський та київський періоди життя Михайла Максимовича та його різнопланову діяльність див.: Короткий В. А., Біленький С. Г. Михайло Максимович та освітні практики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. Київ: Київський ун-т, 1999.

²⁶ Zasztowt L. Kresy: 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. Warszawa: IHN PAN, 1997. S. 133–137.

²⁷ Марценюк Р. З «Волинських Афін» на Київські гори: вчителі Волинського ліцею в Університеті св. Володимира в Києві (1834–1839). *Студії і матеріали з історії Волині*. 2013. Кременець: Кременецько-Почаївський історико-архітектурний заповідник, 2015. С. 129–141.

²⁸ Ремі Й. Імперська освітня політика і польське питання в Київському учбовому окрузі. Суперечка між Сергієм Уваровим та Дмитром Бібіковим наприкінці 1830-х рр. *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 8. С. 18.

в ньому з перших – тільки росіян, а з других – росіян і німців»²⁹. Серед студентів університету було також чимало поляків, про що свідчив конфесійний склад: у 1838/39 навчальному році студенти-католики становили 62,50 %, у 1848/49 – 55,58 %, у 1858/59 – 52,59 %³⁰. Виявлення «слідів польської революційної пропаганди» серед студентів стало причиною закриття Університету св. Володимира на початку 1839 р. на декілька місяців³¹. Хоча університет відновив прийом студентів уже у вересні того ж року, але припинення його діяльності на якийсь час призвело до втрати чисельності професорів і студентів³². Однак університет у Києві й надалі залишався центром громадської активності студентів у південно-західних губерніях. Приблизно за десять років в університеті виникла перша українська політична організація – Кирило-Мефодіївське товариство.

Під керівництвом С. Уварова проходило створення особливої системи середніх і нижчих навчальних закладів «у дусі російському» за «твердим планом». Програмні цілі і методи реформування освіти С. Уваров виклав у доповіді імператорові 1835 р.: «Щоб не налякати з першого разу уми, засліплені оманною тривалою і недавньою, і насамперед оволодіти довірою цього краю у відкритті цих училищ, дотримуючись твердого плану, поставитися поблажливо на перший випадок до тих місцевих вимог, які не відкрито суперечать цьому плану, а між тим вводити неухильно в дусі і формах викладання ті основні умови, які безпосередньо відносяться до мети, що мається на увазі»; «скористатися довірою вищого класу, щоб відкрити можливу кількість благородних пансіонів при гімназіях, які дають засоби для ближчого нагляду і точнішого використання прийнятих основ»³³. Із таким підходом до справи погодився імператор³⁴.

Міністр народної освіти виходив з того, що «народна освіта [...] повинна здійснюватися у поєднаному дусі Православ'я, Самодержавства і Народності»³⁵. Цим принципом Уваров керувався у проведенні освітньої політики в південно-західних губерніях упродовж свого тривалого перебування на посаді міністра. Вибудовуючи стратегію і програму дій, він вибрав «середній шлях між двома крайніми думками», які він вважав «однаково однобічними і небезпечними»: між бажаннями надати школі «дух окремої національності» і вимогами викоринити цей дух³⁶. Застосування «насильних заходів»,

²⁹ Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского Университета Святого Владимира. Т. 1. С. 77.

³⁰ Підраховано за: Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1838 и 1839 годы. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 26. Отд. III. С. 67–96; Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1838 и 1839 годы. *Журнал министерства народного образования*. 1849. Ч. 62. Отд. III. С. 1–30.

³¹ О приостановлении на один год приема студентов в Университете Св. Владимира. *Журнал министерства народного образования*. 1839. Ч. 21. Отд. I. С. 48–50.

³² Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности... С. 299–300.

³³ Там само.

³⁴ Там само. С. 301–302.

³⁵ Отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1833 год. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 1. Отд. 1. С. CLXII.

³⁶ Десятилетие Министерства народного образования. 1833–1843. Записка, предоставленная государю императору Николаю Павловичу министром народного просвещения графом Уваровым в 1843 г. Санкт-Петербург, 1864. С. 45.

на його думку, «зупинило би надовго досягнення основної мети уряду – зближення місцевих порядків із загальнодержавною навчальною програмою»³⁷. Отже, освітня політика не повинна була давати польській шляхті широкої самостійності і не бути реалізацією прискореної русифікації³⁸.

На квітень 1832 р. гімназії були відкриті у Вінниці, Луцьку, Житомирі і Кам'янці-Подільському; повітові школи – у Києві, Махновці, Радомишлі, Суражі, Каневі і Клевані; планувалось відкрити в містечках Меджибіжі і Немирові, а також в Острозі, Старокостянтинові і Новограді-Волинському; парафіяльні школи в Київській губернії – в Чигирині, Черкасах, Сквирі, Таращі, Радомишлі, Звенигородці і Василькові; у Волинській – в Житомирі, Новограді-Волинському, Луцьку, Олиці, Рівному і Несвічі; Подільській – в Кам'янці-Подільському, Вінниці³⁹. Загалом у Київському навчальному окрузі на початку 1834 р. діяло 7 гімназій і 54 інших навчальних закладів, у них працювало 168 вчителів і чиновників, налічувалось 4 609 учнів⁴⁰. У наступні роки кількість гімназій зросла до 11, а чисельність учнів збільшилась до 10 356 (табл. 2.).

Таблиця 2

**Навчальні заклади Київського навчального округу
у 1830–1840-х роках⁴¹**

Рік	К-сть гімназій	К-сть повітових шкіл	К-сть навчальних закладів усіх типів	Загальна к-сть учнів
1834	7	22	85	6 203
1839	10	46	166	10 456
1844	11	42	176	9 823
1849	11	41	176	10 356

У таблиці вказана загальна чисельність тих, хто вчився, зокрема учнів початкових шкіл і студентів Університету св. Володимира. Чисельність учнів у різних типах

³⁷ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 296–297.

³⁸ Десятилетие Министерства народного образования. 1833–1843. Записка, предоставленная государю... С. 45; Обзорение истекшего пятилетия. *Журнал министерства народного образования*. 1839. Ч. 21. Отд. 1. С. 4.

³⁹ Отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1833 год. С. ССIV–ССV.

⁴⁰ Отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1833 год. С. ССV.

⁴¹ Складено за: Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1833 и 1834 годы. *Журнал министерства народного образования*. 1835. Ч. 6. Отд. III. С. 243–253; Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1838 и 1839 годы. *Журнал министерства народного образования*. 1840. Ч. 26. Отд. III. С. 67–96; Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1843 и 1844 годы. *Журнал министерства народного образования*. 1845. Ч. 46. Отд. III. С. 1–32; Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1847 и 1848 годы. *Журнал министерства народного образования*. 1849. Ч. 62. Отд. III. С. 1–30.

шкіл в окремі роки прослідкувати неможливо. Можна помітити зменшення кількості шкіл і чисельності учнів порівняно з 1824 р. та незначне збільшення гімназій і повітових шкіл за 1834–1849 рр.

У Волинській губернії одночасно відкривались дві гімназії: Волинська губернська у Житомирі та в Луцьку. Директор губернської гімназії входив до ради попечителя Київського навчального округу й очолював дирекцію училищ губернії. Першим директором Житомирської гімназії став останній директор Волинського ліцею Йосиф Бокщанин, «поляк з російською душею», як про нього говорили поляки⁴². Педагогічна рада гімназії у складі директора, інспектора (який фактично виконував обов'язки заступника директора) та учителів проводила іспити на здобуття права бути учителем у повітових і парафіяльних школах, давала рекомендації щодо відкриття чи закриття шкіл у губернії, щодо визначення їх штату, навчальних програм тощо.

Серед перших учителів Житомирської гімназії були непересічні особистості, випускники Віленського, Харківського, Московського університетів⁴³, наприклад, Василь Тарновський (1810–1866) – майбутній український етнограф, історик права, громадський діяч; Домінік Бартошевич (1801–1851), який у 1841–1843 рр. видав відомий «*Slownik polsko-rosyjski i rosyjsko-polski*». Православним законовчителем був призначений Петро Сольський (1790–1876), син унійного священника з Полонного, який вчився у Волинській духовній семінарії та Київській Академії, потім служив протоієреєм у Преображенському соборі в Житомирі, до 1832 р. виконував також обов'язки законовчителя у Житомирській повітовій школі. Деякі учителі, як-от Карл Миккульський і Йосиф Собкевич, до цього працювали у Волинському ліцеї⁴⁴.

Учителів для навчальних закладів південно-західних губерній у 1830-х роках вибирали з кращих викладачів імперії з особливою ретельністю, тому «у більшості це були люди, добре освічені, які ідеально дивились на свою місію – насадити російську освіту в Південно-західному краї і проїняті безкорисним прагненням вірою і правдою служити вітчизні»⁴⁵. Вони вірою й правдою служили уряду «не тільки за страх, але й за совість»⁴⁶. Таким був, наприклад, Іван Сбітнев, один із трьох старших учителів Новгород-Сіверської гімназії, викликаний в училищний комітет Харківського університету для «справи облаштування навчальних закладів в південно-західному краї на нових засадах»⁴⁷.

⁴² Шмит А. Директори і префекти гімназії та ліцею в Кременці. *Волинські Афіни. 1805–1833*: зб. наук. праць / під ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль: Богдан, 2006. С. 59; Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 197 зв. – 199.

⁴³ Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4 зв. – 5; Спр. 168. Арк. 157–158 зв.

⁴⁴ Щирба Н. Документи з історії Волинського ліцею у фондах Державного архіву Харківської області (Держархів Харківської обл.). С. 58.

⁴⁵ Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края в 1840-х годах. Киев: типо-литография Т-ва Н. А. Гирич, 1906. С. 18.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. (Из времен учреждения на Волыни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских. Киев: тип. А. Давиденко, аренд. Л. Штамом, 1887. 94 с. Ширше про І. Сбітнева див.: Гриньова О. Педагог, просвітитель, публіцист пушкінської доби Іван Матвеевич Сбітнев. *Сіверянський літопис*. 2021. № 5. С. 102–116.

За спогадами І. Сбитнева, попечитель Харківського навчального округу Володимир Філат'єв доручив раді Харківського університету вибрати з округу кращих учителів і відправити їх на службу в навчальні заклади у Волинській та Подільській губерніях, які мають бути відкриті. Водночас зазначено, що «цей вибір спершу перевірить особисто сам попечитель, а потім від тих чиновників, на яких впаде жереб, ніякі відмовки не будуть прийняті до уваги, винятково тільки тяжкі невиліковні хвороби. Їм видадуть, крім прогонів [кошти на дорогу], грошову допомогу на дорожні витрати, збільшать оклад жалування, не порівняно більший від нинішнього, дадуть згодом й інші нагороди, і загалом там служба значно видніша, ніж тут. З цією ж метою список вибраних наставників передається на височайший розгляд государя імператора»⁴⁸.

«Політичним катехізисом» учителів було утвердження російської мови у навчальних закладах. На цій ниві вирізнявся Іван Кульжинський / Кулжинський (1803–1884), призначений директором Луцької гімназії, який до приїзду з Харкова на Волинь⁴⁹ працював у Ніжинській гімназії вищих наук, в Українсько-Слобідській гімназії, читав лекції з російської словесності в Харківському університеті. Луцьк у той час – «чи не головне вогнище полонізму і католицизму для всього південно-західного краю»: у місті був катедральний костел, декілька монастирів, унійні церкви, чимало молодих каноніків, які вчилися у Віленському університеті⁵⁰.

Прикладом ревного служіння І. Кульжинського може бути питання про запровадження вивчення польської мови в Луцькій гімназії, яке педагогічна рада розглядала 23 березня 1834 р. Керуючись місцевими обставинами, більшість членів ради погоджувалась на виділення годин для польської мови, але директор був категорично проти. Його підтримали протоієрей Лотоцький та учитель російської словесності та географії Пилип Морачевський, який у рапорті, поданому на ім'я Івана Кулжинського писав, що «польська мова потрібна в літературному плані [...], але в політичному, за нинішніх обставин і на пряму думок у цьому краї, вона не тільки не потрібна в Луцькій гімназії, але ще й шкідлива і суперечить добромисній меті уряду; і не тільки не посилить російську літературу, але й буде для гробом. Уряд бажає, щоб освіта юнацтва проходила у дусі народності і православ'я, бажає російську мову зробити народною в цьому краї. Якщо би польська мова для місцевих мешканців була такою ж, що й мова німецька, французька, англійська та інші, тоді би вона не заважала цьому благому наміру уряду, і викладання її в Луцькій гімназії могло би принести користь для тих, хто навчається в ній. Але

⁴⁸ Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. Из времен учреждения на Вольни и Подолии, после восстания 1831 г., русских школ взамен польских. *Киевская старина*. 1887. Т. 17. Февраль. С. 285–312.

⁴⁹ Про своє перебування на Волині І. Кульжинський залишив розлогі спогади (див.: Кулжинский И. Г. Воспоминания о Вольни. *Вестник Западной России*. 1865/1866. Т. 1. № 1. С. 1–12; № 2. С. 125–138; Т. 2. № 6. С. 256–259; Кулжинский И. Воспоминания о Вольни. *Волинський музей: історія і сучасність: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю Волин. краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжнен. літ-мемор. музею Лесі Українки*. Луцьк: [б. в.], 2004. С. 451–461. Див. також: Пушкар Н. Волинські сторінки біографії І. Г. Кулжинського. *Ніжинська старовина*. 2011. Вип. 11(14). С. 110–112).

⁵⁰ Сбитнев И. М. Записки Ивана Матвеевича Сбитнева. *Киевская старина*. 1887. Апрель. С. 661.

польська мова для мешканців цього краю є мовою природною, вітчизняною, яка дозволяє їм думати, що вони живуть не в Росії, а в Царстві Польському, мова, якою написано надзвичайно багато надто вільних думок [...]. Чи це дух народності і православ'я? У Луцькій гімназії не викладається тепер польська мова, і тому всі звернулись до мови російської, з якою разом учні непомітно вбирають у себе російську мораль, російські звичаї, російський характер, навіть любов і повагу до Росії в до всього російського, – від цього й успіхи в російській мові [...]. Будучи учителем російської мови, мені приємно похвалитися успіхами учнів моїх»⁵¹. За викладання російської мови П. Морачевський отримував подяки від директора гімназії, а також був відзначений разом з іншими вчителями, які успішно виконували свої обов'язки, у звіті за перший рік роботи гімназії⁵².

У Луцьку Кульжинський не почував себе впевнено. До того ж приміщення, відведене для гімназії, виявилось замалим, щоб розмістити у ньому сім класів. Не без його підказки уже в січні 1834 р. попечитель Київського навчального округу виступив із пропозицією перевести гімназію з Луцька до Клевая, а повітову школу з Клевая, відкриту в березні 1833 р., – до Луцька. У травні цього року цю пропозицію підтримав імператор⁵³. Мешканці міста просили попечителя округу залишити гімназію в Луцьку і зобов'язувалися перебудувати наявне приміщення для потреб гімназії⁵⁴. Однак вже наступних п'ять років гімназія працювала в Клевані, де розміщувалась у мурованому двоповерхову будинку, подарованому в 1818 р. князем К. Чорторійським для школи. У 1839 р. гімназія з Клевая переїхала у Рівне і розмістилася «в новому мурованому будинку, будівництво якого закінчене в нинішньому [1840] році князем Любомирським»⁵⁵. Поступово Рівне перетворювалось на значний освітній осередок: поряд з гімназією працювала парафіяльна школа і приватний пансіон для дівчат; кожного року освіти в місті здобувало щонайменше 300 учнів⁵⁶.

При гімназіях були відкриті пансіони, а для бідних дворян облаштовані «конвікти» і «спільні учнівські квартири», щоб учні в позакласний час не залишались без нагляду і не були «під впливом, завжди не вигідним для морального їхнього вдосконалення»⁵⁷, під яким розумівся вплив батьків і Католицької Церкви. У доповіді 1838 р. С. Уваров писав: «В губерніях, від Польщі повернутих, ніщо

⁵¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 1. Спр. 732. Арк. 70–71.

⁵² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 1. Спр. 839 «а». Арк. 90–116.

⁵³ Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 4, 29; О переводе Луцкой гимназии в Клевань, а Клеванского уездного училища в Луцк. *Сборник постановлений по министерству народного образования*. 2-е изд. Санкт-Петербург: тип. В. С. Балашева, 1875. Т. 2: Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839. № 325. Стб. 771–772.

⁵⁴ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 394. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 34–35.

⁵⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 18 зв. Директором тоді був Павло Фовицький, священницький син з Орловської губернії, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії.

⁵⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 41–43.

⁵⁷ Высочайшее повеление о найме общих квартир для учащихся в гимназиях и дворянских уездных училищах Киевской, Подольской и Волынской губерний. *Журнал министерства народного образования*. 1840. Ч. 26 б. Отд. I. С. 3.

не може близько узгоджуватися з духом нашої системи, як тривале утримання юнацтва в публічних закладах»⁵⁸. «Учнівські квартири» (закриті спільні квартири на зразок гуртожитків) були введені в 1840 р. Батькам такий захід не сподобався, тому багато з них забрали дітей з гімназій, наприклад, з Рівненської гімназії вибуло 19 учнів⁵⁹.

У 1830-х роках уряд боявся, щоб школи в південно-західних губерніях не стали засобом пропаганди польської еміграції. Керівники навчальних закладів мали обов'язок виявляти найменші прояви вільнодумства серед учнів і строго припиняти їх. Керуючись такими інструкціями, педагоги нищпорили серед учнів, шукали в їхніх речах зошити з віршами бунтівного змісту. Як тільки вони знаходили хоч якийсь натяк на крамолу, одразу писали донесення на ім'я попечителя і генерал-губернатора Дмитра Бібікова⁶⁰. Поліцейські встановити строгий нагляд над учителями і учнями та мали обов'язок доносити безпосередньо генерал-губернаторові, «минаючи навчальне окружне начальство». Задовго до формального підпорядкування Бібікову Київського округу він фактично ним управляв⁶¹.

На Київський навчальний округ було поширено дію Статуту навчальних закладів від 1828 р.⁶² Ті, хто закінчили гімназію або благородний пансіон при ній в південно-західних губерніях і виявили добрі знання російської мови, мали право отримати чин 14-го класу⁶³. Мета цього заходу полягала не тільки в тому, щоб сприяти вивченню російської мови, але й щоб підготувати чиновників, які знають російську мову і російське законодавство, оскільки припинялась дія Литовського Статуту і вводилось російське право в цих губерніях.

У «Статуті про службу за призначенням уряду» вказано: ті, хто закінчив повний курс гімназії, зараховувались на цивільну службу у штат на підставі атестату. Ті, хто навчались у нижчих навчальних закладах, щоб поступити на цивільну службу «за правом свого походження, були зобов'язані на попередньому випробуванні доказати, що вони не тільки вміють правильно читати і писати, але знають основи граматики і арифметики»⁶⁴. Таке випробування проводили секретарі та інші особи, відповідальні за діловодство.

У миколаївській Росії, з одного боку, прагнули витіснити приватну освіту або хоча би максимально нівелювати її значення, а з другого – домогтися максимально повного приваблення дворян у державні навчальні заклади. Однак кількість дворян, яка отримувала освіту, відставала від державних потреб, тому уряд погоджувався

⁵⁸ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 304.

⁵⁹ Левицкий О. Из жизни учебных заведений Юго-Западного края... С. 8, 10.

⁶⁰ Там само. С. 3–8.

⁶¹ Там само. С. 3–4.

⁶² Указ Правительствующему Сенату о распространение Устава учебных заведений 1828 года на Белорусский и Киевский учебные округа. *Журнал министерства народного образования*. 1834. Ч. 3. Отд. I. С. 37.

⁶³ Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1834 год. *Журнал министерства народного образования*. 1835. Ч. 6. Отд. I. С. 92.

⁶⁴ Історія державної служби в Україні: у 5-ти т. Київ: Ніка-Центр, 2009. Т. 4: Документи і матеріали 1775–1914. С. 385–386.

допускати в гімназії представників інших станів, за винятком дітей кріпосних селян⁶⁵. Відтак серед гімназистів були сини міщан і навіть вільних селян⁶⁶, але схвалений 1852 р. указ, який дозволяв приймати у гімназії лише дітей, які за своїм походженням мали право вступити чиновницьку службу⁶⁷, перекрив шлях до повної середньої освіти вихідцям з податних станів.

За Статутом навчальних закладів від 1828 р. повітові школи («училища») мали бути відкриті в кожному повітовому місті «для людей всіх станів, особливо призначені для того, щоб дітям купців, ремісників та інших міських обивателів разом із засобами кращої моральної освіти давати ті відомості, які, за способом їхнього життя, потребам і заняттям, можуть бути їм найбільш корисними»⁶⁸. Як бачимо, зараховувати до них дітей дворян не передбачалось, але на практиці було не так. У південно-західних губерніях повітові школи називались дворянськими, і в них навчались дворянські сини. Ці дворянські п'ятикласні повітові школи за терміном навчання і програмою нагадували гімназії. При них були облаштовані пансіони на зразок тих, які були при гімназіях. Очевидно, це було зроблено для того, щоб, з одного боку, задовольнити запити чисельної шляхти на освіту, не відкриваючи при цьому багато гімназій, а з другого – привчити шляхту до російської освітньої системи.

Зібрані відомості за 1837 р. дають можливість скласти колективний портрет учителя повітової школи Волинської губернії після її реформування в політичних реаліях 1830-х років⁶⁹. Отже, з 28 учителів 13 (46 %) походило з Волинської губернії, по три – з Чернігівської губернії та Австрійської імперії, по два – з Царства Польського і Франції, решта – з Подільської, Київської, Мінської, Гродненської і Полтавської губерній. Четверта частина учителів належала до вірних Православної Церкви, всі інші були католиками. 20 учителів (71 %) декларували дворянське походження, чотири були синами священників і чотири походили з міщан або вільних людей. 12 учителів (43 %) мали університетську освіту (п'ять з них учились у Віленському університеті), 9 закінчили ліцей (або гімназію, повітову школу), п'ять учителів здобули освіту у духовній семінарії (Волинській, Чернігівській і Київській), у двох учителів не зазначено, де вони навчались. Середній вік учителя повітової школи становив 37 років.

⁶⁵ Шевченко М. М. Конец одного величия. Власть, образование и печатное слово в Имперской России на пороге освободительных реформ. Москва: Три квадрата, 2003. С. 52.

⁶⁶ Наприклад, серед учнів Рівненської гімназії у 1840/1841 навчальному році було 8 учнів міщанського і 6 селянського походження; в 1850 р. у Житомирській губернській гімназії 51 учень із 445 належав до купецького або міщанського стану (див.: Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 16; Сейко Н. А. Добročинність поляків у сфері освіти (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія. Житомир: Полісся, 2006. С. 114).

⁶⁷ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (ПСЗ РИ-2). Санкт-Петербург, 1853. Т. XXVII. № 25 941.

⁶⁸ Об уставе гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С.-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского. 8 декабря 1828 г. *Российское законодательство об образовании XIX – начала XX века*: сб. док.: в 3 т. / ред.-сост., ст., коммент. Э. Д. Днепров. Москва: издательский дом Высшей школы экономики, 2017. Т. 1. С. 252.

⁶⁹ Держархів Житомирської обл. Ф.71. Оп.1. Спр. 325. Арк. 77 зв. – 80; Спр. 391. Арк. 68–79, 93 зв. – 95, 132 зв. – 135, 151 зв. – 156.

Отже, під час комплектування нового складу учителів повітових шкіл Волинської губернії владі не вдалося знайти потрібну кількість підготовлених учителів, щоб витіснити з навчальних закладів вихідців із місцевої шляхти, які здобули освіту у Віленському університеті чи Волинському ліцеї. Це визнавав і волинський губернатор у рапорті за 1836 р., але він зазначав, що «вони не по-іншому визначаються на ці посади, як за підтвердженням цивільним начальством [...] про неучасть у бунті»⁷⁰. Очевидно, на цьому етапі владі йшлося насамперед про недопущення у «шкільні коридори» відкритих противників правлячої династії.

Поступово також змінювалась мережа парафіяльних шкіл. Вони розміщувались у дерев'яних будинках, наданих переважно місцевими землевласниками⁷¹. Зібрані відомості про 22 вчителів парафіяльних шкіл Волинської губернії за 1837 р. дають змогу з'ясувати, кому ж влада довірила вчити читати і писати російською мовою. Пересічний учитель парафіяльної школи був родом з Волинської губернії, католиком, дворянином, мав 33 роки, освіту здобув у повітовій школі. Однак цьому образу не відповідали аж шість учителів, які походили з київських міщан і мали гімназійну освіту. Учителями також працювало п'ять осіб після закінчення духовної семінарії (Волинської або Київської)⁷². Від 1835 р. учителі парафіяльних шкіл – вихідці з податних станів звільнялись від подушного податку⁷³.

Надзвичайно велику увагу влада приділяла мові навчання. Одним із найважливіших засобів досягнення мети С. Уваров вважав поширення російської мови, але рекомендував користуватися ним «з обережністю», щоб передчасно не виявляти цілі уряду. У політичному сенсі він прирівнював мову «до зброї, якою можна нанести рану руці, що нею недосвідчено володіє»⁷⁴. Добрі знання російської мови були необхідною умовою вступу дворянської молоді південно-західних губерній на державну службу. Знання російської мови всіма підданими Російської імперії, без сумніву, було основною метою освітньої політики імперії, яка здійснювалась у 1840–1850-х роках.

Політика щодо мови навчання в південно-західних губерніях мала дві складові: заборона використовувати польську мову і обов'язкове введення російської. Викладання польською мовою було заборонене 1835 р.⁷⁵ У навчальному процесі використовувалась лише російська навчальна література. Російська історія, яка раніше вивчалась тільки один рік у старших класах гімназії, стала обов'язковою з третього класу⁷⁶. Особливу увагу приділяли поповненню бібліотек гімназій російськими

⁷⁰ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2039. Арк 7 зв.

⁷¹ Наприклад див.: Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 80 зв. – 84, 132 зв. – 135, 157 зв. – 160.

⁷² Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 68–79, 132 зв. – 135, 151 зв. – 156; Спр. 325. Арк. 85 зв. – 127.

⁷³ ПСЗ РИ-2. Санкт-Петербург, 1832. Т. X. Отд. 1. № 7 831. С. 97–98.

⁷⁴ Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности... С. 314.

⁷⁵ Там само. С. 304.

⁷⁶ Общий отчет, предоставленный его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1835 год. *Журнал министерства народного образования*. 1836. Ч. 10. Отд. I. С. 86.

книжками, а також «підготовці деяких навчальних книжок, переважно для цього краю пристосованих»⁷⁷.

Також імператор чітко вказав міністру освіти на необхідність посилення в південно-західних губерніях «способів російського жіночого виховання»⁷⁸. Після відкриття університету в Києві було ухвалено рішення відкрити в місті жіночий навчальний заклад за зразком уже наявних закритих жіночих інститутів Відомства установ імператриці Марії. Його мета – «забезпечити безгрошове виховання дітям дворян бідного стану губерній Київської, Волинської і Подільської» і за помірну плату – благородними дівчатам «заможних батьків» тих же губерній⁷⁹. Половина із 120 вихованок мала утримуватися за державні кошти. До 1853 р. в Київському інституті повний курс закінчили 168 дівчат⁸⁰. Випускниці, які навчалися за державні кошти, були зобов'язані протягом двох років працювати як виховательки, учительки або гувернантки. У такий спосіб формувались навчально-виховні кадри жіночих навчальних закладів і поступово витіснялись іноземні гувернантки.

Сергій Уваров підтримував світські жіночі заклади, надаючи субсидії деяким жіночим пансіонам (приватним закритим і напівзакритим навчальним закладам) і відкрив зразкові жіночі пансіони в Києві, Вінниці, Житомирі, Кам'янці-Подільському і Рівному⁸¹. Ці заклади мали виховувати дівчат «у напрямі, відповідному баченню уряду»⁸². У 1840-х роках були закриті жіночі монастирі та пансіони, а будівлі передані у розпорядження міністерства народної освіти⁸³.

Підсумовуючи результати свого десятирічного перебування на посаді 1843 р., у доповіді імператорові Сергій Уваров писав, що реформа в освіті, зокрема перехід на російську мову навчання, в західних губерніях була здійснена ще протягом перших п'яти років виконання ним обов'язків міністра⁸⁴. За його переконанням, «поле бою, за власним усвідомленням ворогів, залишається в руках уряду»⁸⁵. Справді, у південно-західних губерніях «Уваров проводив політику культурного імперіалізму: те, що завойовано мечем або виграно за столом переговорів, в лоні імперії навіки повинна була укорінити школа»⁸⁶.

⁷⁷ Общий отчет, предоставленный его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1834 год. *Журнал министерства народного образования*. 1835. Ч. 6. Отд. I. С. 92–93.

⁷⁸ Шевченко М. М. «Возложить надежды на поколение новое». *Родина*. 2013. № 3. С. 33.

⁷⁹ ПСЗ РИ-2. Санкт-Петербург, 1835. Т. IX. Отд. 2. № 7532. С. 135.

⁸⁰ Обзорение учреждений императрицы Марии в 25-летие с 1828 по 1853 г. Санкт-Петербург, 1854. С. 129.

⁸¹ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 307; Общий отчет, предоставленный его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1837 год. *Журнал министерства народного образования*. 1838. Ч. 18. Отд. I. С. 16–18; 81–82.

⁸² Хвальнский М. Из истории женского образования в западной России. *Журнал министерства народного образования. Новая серия*. 1911. Ч. 32. Отд. 3. С. 218.

⁸³ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 307.

⁸⁴ Общий отчет, представленный его императорскому величеству по Министерству народного просвещения за 1843 год. *Журнал министерства народного образования*. 1844. Ч. 42. Отд. I. С. 93–98.

⁸⁵ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 308.

⁸⁶ Виттекер Ц. Х. Граф Сергей Семенович Уваров и его время. С. 216.

До початку проведення шкільної реформи в 1860-х роках освітня політика не змінилась і надалі була направлена на «зближення умів, племен і станів єдністю внутрішніх основ, які залежать від одного спільного плану виховання і від однієї системи управління в галузі народної освіти»⁸⁷. Водночас у 1850-х роках у південно-західних губерніях було скасовано обов'язок облаштовувати пансіони і «учнівські квартири» при навчальних закладах (вони залишались там, де були «нарівні закритих закладів»). Міністерство вважало, що завдання «зосередження місцевої молоді в урядових школах» було «досягнуто». Були зняті обмеження в організації жіночої освіти⁸⁸.

Наприкінці 1850-х років польська громадськість Волині підняла питання про вивчення польської мови в навчальних закладах. Після розгляду його комітетом міністрів і схваленні позитивного рішення імператором⁸⁹ у жовтні 1860 р. попечитель Київського навчального округу Микола Пирогов дозволив «викладати польську мову не як обов'язковий предмет для всіх, а тільки для бажаючих з уродженців західних губерній»⁹⁰ у гімназіях і дворянських повітових школах, а також у приватних жіночих пансіонах. Години для польської мови дозволялось виділяти з тих, що призначались «для вивчення новітніх іноземних мов, а не за рахунок російської». Ці зміни були викликані «спеціальними політичними міркуваннями».

Ліберальне ставлення до польської мови не стосувалось української мови. Проблему навчання рідною мовою обговорювали у громадсько-педагогічному русі на початку 1860-х років. Його не могло обійти Міністерство освіти, яке готувало реформу початкової освіти. Міністерський проєкт передбачав, що в місцевостях, «де народна мова не є великоросійською, навчання починається на місцевому діалекті і потім переходить до російської мови». Державна рада відкинула цю пропозицію, підкресливши, що «уряд повинен турбуватися розвитком загальної російської письменності, а не місцевих діалектів»⁹¹.

Отже, проаналізований джерельний матеріал і наукова література дозволяє виділити три етапи в освітній політиці Російської імперії в південно-західних губерніях до початку 1860-х років: 1) перша чверть XIX ст., коли уряд мало уваги приділяв шкільній справі в цьому регіоні; 2) протягом «миколаївського тридцятиліття» була вироблена і активно насаджувалась російська навчальна програма; 3) нетривала тимчасова лібералізація цієї програми в період підготовки освітньої реформи 1860-х років.

Система освіти в південно-західних губерніях була добре розвинута в перші десятиліття XIX ст., коли самодержавство не вимагало культурної асиміляції та задовольнялось політичною лояльністю. У роки правління Миколи I в Росії сформувався принцип офіційної політики, сформульований у тріаді «православ'я, самодержавство і народність»,

⁸⁷ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 380.

⁸⁸ Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: тип. императорской акад. наук, 1865. Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855–1864. Стлб. 262–271.

⁸⁹ Сборник постановлений по министерству народного просвещения. Санкт-Петербург: тип. императорской акад. наук, 1865. Т. 3. Царствование императора Александра II. 1855–1864. Стлб. 511–512.

⁹⁰ Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1397. Арк. 2–3.

⁹¹ Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности... С. 446, 448, 450.

виразним стало прагнення уряду до адміністративної та державної єдності. Символом русифікаторської політики стало закриття Волинського ліцею. Реалізовувалися заходи, скеровані на формування єдності імперії в галузі освіти, отримання російськими підданими освіти лише російською мовою. У проведенні освітньої політики в південно-західних губерніях міністр С. Уваров дотримувався «середнього шляху між двома протилежними думками», але йшов на поступки прихильникам жорсткого курсу.

Особливо наголошено на посиленні викладання російської мови у школах, на усуненні католицького духовенства з початкової та жіночої освіти, на якнайповнішу концентрацію дворянської молоді в державних навчальних закладах, переважно закритого типу, щоб знівелювати значення домашнього виховання і вберегти учнів від впливу батьків і Католицької Церкви. Система освіти була одним із засобів, яким користувався уряд для проведення русифікації – утвердження гегемонії російської мови і культури, тобто культурної асиміляції.

Падіння кріпацтва, Січневе повстання 1863 р., прискорення модернізації, пробудження національного життя – всі ці події та процеси стали етапними, якщо не переломними в освітній політиці самодержавства в південно-західних губерніях. Школа знову стала ареною жорсткої політичної боротьби. Зростала її роль як інструмента посилення національного поневолення.

Оксана Карліна

ЗБЕРЕГТИ ІМПЕРІЮ: РОСІЙСЬКА ЛІБЕРАЛЬНА ТРАДИЦІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ ПИТАННІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ)

Від другої половини XV ст., часу виникнення сучасної російської державності, коли закладалися основи самодержавної моделі влади московських князів, а війни проти найближчих східнослов'янських сусідів обґрунтовувалися претензіями на законне політичне і релігійно-культурне наступництво Києво-руської держави та її візантійського спадку, Україна та українці опинилися в епіцентрі пошуку Московією своєї державної та національної ідентичності. Наприкінці XVIII – у перші десятиліття XIX ст., коли характер взаємин «малоросів» і «великоросів» межах «росіян узагалі» не був остаточно зрозумілий, культурні здобутки Малоросії – її пісні, легенди і навіть історичний досвід – сприймалися як надзвичайно мальовнича частина «спільно-російської» («общерусской») культури і викликали загальне захоплення¹. Однак із розвитком україномовної літератури та формуванням національної програми діячами Кирило-Мефодіївського товариства російське освічене суспільство, зокрема і проєвропейські західники, почали демонструвати негативне ставлення до українського руху². Літературний критик Віссаріон Белінський, найвпливовіша постать серед західників, у рецензіях на творчість Тараса Шевченка та Маркевич Маркевича, автора «Історії Малоросії», доводив відсутність в Україні як власної історії, так і мови. А коли членів Кирило-Мефодіївського товариства заарештували, він брутально висміяв Тараса Шевченка в листі до Павла Анненкова³.

Загроза престижу і навіть цілісності Російської імперії, викликана поразкою в Кримській війні, реформи, що розпочалися в країні, пожвавлення суспільно-політичного життя – чинники, які спричинилися до обговорення в російському суспільстві питання про національну ідентичність. Одним із найважливіших чинників, який має бути врахований при дослідженні ставлення російської громадської думки до українського національно-культурного культурного руху другої половини XIX ст., є розуміння того, що український рух розвивався в площині тогочасного гострого російсько-польського протистояння⁴. Саме з активізацією польського руху і початком Січневого повстання 1863 р., яке мало на меті відновити «історичну Польщу», у таких впливових виданнях, як «Русский Вестник», «Московские Ведомости», «День», набрала чіткої окресленості концепція «великої» російської нації, що містила «великоросів», «малоросів» і білорусів. Із подання правої преси, яка

¹ Сиповський В. Україна в російському письменстві. 1800–1850. Київ, 1928. Ч. 1; Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. Edmonton, 1985; Толочко О. Києво-руська спадщина в історичній думці України. *Українські проекти в Російській імперії*. Київ, 2004. С. 250–314; Капелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності. Чернівці, 2018. С. 95–99.

² Saunders D. The Ukrainian Impact on Russian Culture. 1750–1850. P. 252.

³ Rutherford A. Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question. *The Russian Review*. 1995. Vol. 54. No 4. P. 500–515.

⁴ Про ставлення польської та російської громадськості до українського руху див.: Драгоманов М. П. Историческая Польша и великорусская демократия. *Собрание политических сочинений*. Париж, 1905. Т. 1.

поєднала український національно-культурний рух (за тодішньою термінологією – українофільство) з «польською інтригою», соціалістичною пропагандою і сепаратизмом, уряд побачив загрозу для держави навіть у культурницьких заходах українофілів, зокрема, у виданні рідною мовою освітньої літератури для народу⁵. Тому Валуєвський циркуляр 1863 р. і заборонив публікацію українською мовою шкільних та релігійних видань. А 1876 р. уряд пішов ще далі у своєму ототожненні української мови і культури з політичним сепаратизмом – був виданий таємний Емський указ, який забороняв ввезення українських книг і брошур з-за кордону, друкування і видання українських творів й перекладів, українські сценічні вистави та друкування українських текстів для нот⁶. На думку Михайла Грушевського, ці антиукраїнські укази «перепиняли українському слову шлях у сферу вищої і нижчої культури», спричинивши так звані «антракти» в розвитку української культури⁷.

Упродовж другої половини XIX – початку XX ст., коли українське питання стало ключовою проблемою російської національної ідентичності, йшла боротьба між статусом українців як етносу (нації) або малоросів як субетносу «великої» російської нації, важливим є вивчення того, як сприймали Україну і український національний рух не тільки влада та консервативна частина громадськості, а й ліберальні кола російського суспільства: журналісти, публіцисти, літературні критики, які на сторінках легальних газет і журналів мали змогу висловлювати свої погляди.

У час дії антиукраїнських указів. Права преса, зусилля якої були спрямовані на захист «єдиної та неподільної» Росії і яка підштовхувала уряд до застосування щодо українофілів репресивних заходів, з подвоєною енергією «взялася» за впровадження в життя Валуєвського циркуляра⁸. Свідченням цього, зокрема, є невелика замітка у київському «Вестнику Юго-Западной и Западной России» за липень 1863 р. Відповідаючи одному з провідних діячів українського руху Миколі Костомарову, який на сторінках слов'янофільської газети «День» заявив протест з приводу антиукраїнських звинувачень правої російської журналістики⁹, анонімний автор перелічував ті

⁵ Про діяльність українофілів на початку 1860-х років див.: Дудко В. Українсько-російська двомовність журналу «Основа»: стратегія і практика. *Вісник Київського славістичного університету. Серія: філологія*. 2007. Вип. 34. С. 16–26; Єжельчик С. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX ст. Київ, 2010; Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. Киев, 2013. С. 89–110.

⁶ Докладніше див.: Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. С. 111–156, 196–224.

⁷ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. 2-е, изд. доп. Санкт-Петербург, 1906. С. 476–478.

⁸ Про реакцію на цей циркуляр в урядових колах див.: Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. С. 133–143.

⁹ Костомаров Н. И. Письмо к редактору. *День*. 1863. № 29. На звинувачення катковських видань у сепаратизмі М. Костомаров відповідав на сторінках помірковано-ліберальних газет «Санкт-Петербургские Ведомости» (1863. № 164, 186) та «Голос» (1864. № 120). Ще одна стаття М. Костомарова для «Голоса» – «Украинский сепаратизм» – не була пропущена цензурою і вперше побачила світ у: Костомаров Н. И. Украинский сепаратизм. Введение, редакция и примечания проф. Ю. Оксмана. Одесса, 1921. Названі статті також опублікував М. Грушевський у 27 томі Записок Українського Наукового Товариства в Києві (див.: Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. Київ, 1928). Див. також:

видання, що виступили проти українства. Поряд зі своїм виданням він назвав «Московские Ведомости», «Киевский Телеграф», «Современную Летопись», «Русский Вестник», «Время», «Русское слово», «Библиотеку для чтения», «День» та окремі брошури. «Хіба всі вони говорять на користь справи Костомарова?», – запитував він¹⁰. Спроби М. Костомарова відвести від українофільства звинувачення у сепаратизмі та «польській інтризі» не вплинули ні на політику уряду, ні на позицію правої преси.

На відміну від шовіністично налаштованих кіл помірковано-ліберальна частина російського суспільства шукала полагодження розвитку української культури, мови та літератури у компромісній формулі «єдність у множинності», виступаючи за вільний розвиток української культури в рамках т. зв. спільноросійської (общерусской) культури. Українській мові та літературі відводилась у цій концепції роль культури провінційної, «для хатнього вжитку» простого люду і резервного джерела для зростання й розвитку «спільноросійської», а насправді російської культури¹¹.

Одним із перших зробив спробу надати такому баченню характер теоретичної концепції впливовий літературний критик та публіцист Олександр Пипін. Українська тема займає вагомe місце в його великій творчій спадщині (бібліографія вченого налічує близько 1200 найменувань¹²) та охоплює історію російської та зарубіжної літератури, етнографію, археографію, історію суспільних рухів і громадської думки¹³. Початок самостійної наукової діяльності О. Пипіна збігся з лібералізацією політичного режиму в Росії та активізацією українського руху, зокрема, й поверненням із заслання колишніх кирило-мефодіївців та їхнім залученням до суспільно-громадського життя. У своїх споминах про ті часи він згадував про невеликий гурток, до якого, окрім нього, входили В. Ламанський, вже тоді захоплений слов'янофільськими ідеями, та Д. Мордовцев, який, за словами О. Пипіна, «був у нас провідником малоруської літератури і того, що можна було б назвати початками українофільства». Пипін визнавав, що поставився до українського руху з «симпатією», хоч і знав про позицію В. Белінського, який висловлювався проти малоросійської літератури, вважаючи її провінційною¹⁴. Тоді ж, за підтримки свого двоюрідного брата М. Чернишевського, відомого на ту пору публіциста й критика, молодий учений став активно співпрацювати в такому опозиційному виданні, як журнал «Современник». Українці, позбавлені власної еліти, були для авторів часопису прикладом для обґрунтування власних політичних позицій, зокрема, вимог радикальних соціальних перетворень й таких уявлень про російську націю, в якій не існувало би прізви

Saunders D. Mikhail Katkov and Mykola Kostomarov: A Note on Petr Valuev's Anti-Ukrainian Edict of 1863. *Harvard Ukrainian Studies*. 1996 for 1993. № 3–4. P. 378–383.

¹⁰ П.Д. По поводу письма г. Костомарова к г. Редактору и издателю газеты «День». *Вестник Юго-Западной и Западной России*. 1863–1864. Кн. 1. С. 75.

¹¹ Уперше вислів про призначення української мови та літератури – «для хатнього вжитку» – фіксуємо у слов'янофілів: Ламанский В. Русский патриотизм. Примечание редакции. *День*. 1861. № 2.

¹² Барсков Я. Л. Список трудов акад. А. Н. Пыпина. 1853–1903. Санкт-Петербург, 1903.

¹³ Докладніше див.: Полещук Т. Образ України в російській громадській думці другої половини XIX ст. (на прикладі наукової і публіцистичної спадщини Олександра Пипіна). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2002. Вип. 37/1. С. 396–409.

¹⁴ Пыпин А. Н. Мои заметки. Москва, 1910. С. 62–63.

між вищими і нижчими верствами. Тому як взірці народної, селянської культури високо оцінювалися публікації з українського фольклору¹⁵, історії¹⁶, творчість Тараса Шевченка і Марка Вовчка¹⁷. «Современник» підтримав появу першого українського культурно-громадського часопису «Основа»¹⁸; тут з'явилися деякі полемічні статті М. Костомарова¹⁹. А публікація на сторінках журналу рецензії М. Чернишевського на перші номери львівської газети «Слово» започатковує інтерес російських поступовців до Галичини²⁰. Відзначимо, що М. Чернишевський не сумнівався в етнічній єдності малоросів та галицьких русинів і виступив на підтримку спільної для них української мови як літературної. Однак більшість авторів журналу, хоч і визнавали культурну і мовну окремішність українців, заперечували спроби підняти українську мову до рівня самостійної літературної мови, а українську літературу – поставити на один рівень з іншими слов'янськими літературами, в тому числі й російською²¹. Серед таких авторів був і О. Пипін²².

Прикметно, що 1865 р., незабаром після ухвалення Валуєвського циркуляра, побачила світ перша велика праця О. Пипіна – «Обзор истории славянских литератур» (розділ про польську літературу написав В. Спасович). Саме тут закладено суперечливі теоретичні підходи вченого до українського питання: концепція «єдність у множинності», за якою він бачив Україну частиною Росії, а її культуру – складовою єдиної «спільноросійської» («общерусской») культури, та ідея слов'янського національного відродження, логіка якого вела до постання самостійних націй²³.

Від 1866 р. у Петербурзі почав виходити науково-історичний журнал (від 1870 р. журнал історії, політики і літератури) «Вестник Европы», видавцем і редактором якого став Михайло Стасюлевич, колишній професор Петербурзького університету. Як

¹⁵ Добролюбов Н. А. Народные русские сказки / изд. А. Афанасьев. Москва, 1858. Вып. III, IV. Южно-русские песни I. Киев, 1857. *Современник*. Санкт-Петербург, 1858. № 9. С. 70–76.

¹⁶ Елисеев Т. Б. Хмельницкий. Сочинение Н. Костомарова. 2-е изд. дополн. СПб., 1859. *Современник*. 1859. № 12. С. 161–214.

¹⁷ Добролюбов Н. А. Украинские народные рассказы Марка Вовчка / пер. И. С. Тургенева. *Современник*. 1859. № 5. С. 103–113; Добролюбов Н. А. Кобзарь Тараса Шевченка. СПб., 1860. *Современник*, 1860. № 3. С. 99–15.

¹⁸ Чернышевский Н. Г. Новые периодические издания («Основа», «Время»). *Современник*. 1861. № 1. С. 66–90. Саме у цій статті російський критик підкреслив, що, маючи такого поета, як Т. Шевченко, «немає жодних підстав сумніватися, що рано чи пізно з'являться малоросійською мовою різні книжки...: не лише вірші та повісті, а також наукові трактати» (С. 66–67).

¹⁹ Костомаров Н. И. О казачестве. Ответ «Виленскому Вестнику». *Современник*. 1860. № 7. С. 75–82; Костомаров Н. И. Ответ г. Падалице. *Современник*. 1860. № 11–12. С. 373–382.

²⁰ Чернышевский Н. Г. Национальная бестактность (Слово, Львов). *Современник*. 1861. № 7. С. 1–18.

²¹ Добролюбов Н. А. Кобзарь Тараса Шевченка. *Современник*. 1860. № 3. С. 99.

²² Див. рецензії на твори П. Кулиша: Пыпин А. Н. Записки о Южной Руси / Изд. П. Кулиш. Том первый. СПб, 1856. *Современник*. Санкт-Петербург, 1857. № 1/2. С. 11–21; Пыпин А. Н. Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. Два тома. СПб, 1856–1857. *Современник*. 1857. № 5. С. 1–24; Пыпин А. Н. Хата, 1860 г. / Издал П. Кулиш. Санкт-Петербург. *Современник*. 1860. № 3. С. 115–120.

²³ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. Обзор истории славянских литератур. Санкт-Петербург, 1865. С. 206–241.

і О. Пипін та інші ліберально налаштовані викладачі, він залишив університетську кафедру на знак протесту проти урядової політики щодо вищої школи. О. Пипін був заступником редактора і одним із провідних авторів журналу впродовж декількох десятиліть. У програмі видання відзначено, що своїм найважливішим завданням редакція вважає «поступову зміну і покращення суспільного устрою шляхом удосконалення і розвитку особи, шляхом збагачення розуму народу і виховання його думки»²⁴. «Вестник Европы» був одним із найвпливовіших видань, лідером російської помірковано-ліберальної думки. Українському питанню журнал надавав вагомого значення, хоча воно служило лише аргументаційним матеріалом для формулювання власних політичних позицій. Так, розробляючи ліберальну концепцію російської нації, в якій мали би місце для культурного розвитку і неросіяни, журнал виступав за вільний розвиток української культури, але в межах «спільноросійської». Український приклад був доброю ілюстрацією для критики існуючої національної політики і водночас вказував на переваги ліберальної політики стосовно національних меншин.

Із-поміж авторів, які формували таку програму, був один із провідників українського руху Михайло Драгоманов. Статті М. Драгоманова, особливо «Восточная политика Германии и обрусение», «Литературное движение в Галиции»²⁵, були знаковими для українського руху першої половини 1870-х років і водночас відображали позицію поміркованих російських лібералів в українському питанні, зокрема й О. Пипіна. У своїх статтях М. Драгоманов писав про існування чотирьох літератур – російської, тобто «спільноросійської», «великоросійської», «малоросійської», а для Галичини – галицько-української. Можна допустити, що теорія «чотирьох літератур» була запозичена у О. Пипіна, тим більше, що М. Драгоманов визнавав, що у цій класифікації мало сказав нового, а тільки систематично виклав те, «що вже не раз висказувалось»²⁶.

Однак навіть факт виокремлення української літератури із «спільноросійської» у статті М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицька», що була надрукована 1873 р. на сторінках галицького народо-вського часопису «Правда», викликав гостру реакцію шовіністично налаштованих кіл Росії. Так, автор статті «Современное украинофильство»²⁷, яка з'явилася на шпальтах «Русского Вестника», зауважував, що творити три або чотири літератури – це означає «дробити» розумові сили російського народу, а якщо українці навіть утворять свою українську літературу, то все одно не зможуть «створити хоча би соту частку того літературного багатства», яким є «спільноросійська» література²⁸. Зазначено також, що автор статті у «Правді», хоч і говорить про «моральний» та «політичний» зв'язок малоросів з

²⁴ Вестник Европы. 1867. Кн. 12. С. VII–VIII.

²⁵ Т-ов М. (Драгоманов М.). Восточная политика Германии и обрусение. *Вестник Европы*. 1872. Кн. 2–5; Т-ов (Драгоманов М.). Литературное движение в Галиции. *Вестник Европы*. 1873. Кн. 9–10.

²⁶ Драгоманов М. П. Література російська, великоруська, українська і галицька. *Літературно-публіцистичні праці*: у 2-х т. Київ, 1970. Т. 1. С. 219.

²⁷ На думку М. Драгоманова, автором статті був голова Київського слов'янського благодійного комітету Микола Рігельман (Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна. *За сто літ*. 1928. Кн. 3. С. 74).

²⁸ Z. Современное украинофильство. *Русский Вестник*. 1875. Кн. 2. С. 843.

Росією та російською літературою, та переслідує іншу мету: «Не потрібно відривати-ся від Росії, щоб скористатися її силами та її охороною доти, доки ми настільки зміцніємо, щоб її більше ніколи не потребувати»²⁹. Своєрідним доповненням до цитованої статті стали публікації на сторінках «Русского Вестника» іншого відомого борця з українством – київського професора С. Гогоцького, який у поглядах М. Драгоманова вбачав очевидну загрозу для «спільноросійської» мови та літератури³⁰.

У таких обставинах М. Драгоманов звернувся до О. Пипіна за підтримкою: він хотів, щоб з рецензією на «Літературу російську...» виступила «чесна людина, хоч би і противник»³¹. В іншому листі він підкреслював, що думка О. Пипіна «була б найкращим загородженням вуст усіляким комахам». Однак російський критик не став на захист М. Драгоманова. Згодом український діяч повідомляв, що має намір сам підготувати статтю про українофільство та його противників – О. Мілюкова, М. Рігельмана, С. Гогоцького й деяких інших, і навіть готує переклад на російську мову статті у львівській «Правді». «Але куди ж з цим подітися?», – запитував М. Драгоманов, розуміючи, що заледве зможе десь таку статтю опублікувати³². (Адже ще у вересневій книжці «Вестника Европы» за 1874 р. цензура заборонила статтю М. Драгоманова «Очерки новейшей литературы малорусского наречия», а за рік – іншу його статтю «Десять лет украинской беллетристики»³³). Щобільше, влада вже мала у своєму розпорядженні записку голови Київської археографічної комісії М. Юзефовича «О так называемом украинофильском движении» і готувалася до скликання спеціальної комісії «для припинення “українофільської діяльності”», завершальним акордом якої стане Емський указ 1876 р.

Якщо перше видання фундаментальної праці О. Пипіна про історію слов'янських літератур побачило світ незабаром після Валуєвського циркуляра, то друге – випадково чи ні – з'явилося 1879 р., після ухвалення Емського указу. Однак і в цьому виданні концептуальні підходи О. Пипіна не змінилися: українська література, що розвивалася в межах Малоросії, австрійської Галичини та угорської Русі, представлена складовою частиною єдиної «спільноросійської» літератури. Її витоки російський учений бачив у спільній для українців та росіян культурі Київської Русі. Це не завадило йому водночас наголошувати на «етнографічній різниці», що

²⁹ Там само. С. 839–840.

³⁰ Гогоцький С. Еще несколько слов об украинофилах. *Русский Вестник*. 1875. Кн. 6. С. 787–797; Гогоцький С. Прибавление к статье «Еще несколько слов об украинофилах». *Русский Вестник*. 1875. Кн. 7. С. 413–415.

³¹ Дорошкевич О. Листи М. П. Драгоманова до О. М. Пипіна. *За сто літ*. Київ, 1928. Кн. 3. С. 74.

³² Там само. С. 75, 77. Можливість відкрито відповісти своїм опонентам з'явилася у М. Драгоманова лише в еміграції, коли 1876 р. у Відні він опублікував брошуру «По вопросу о малорусской литературе» (Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе. *Литературно-публицистичні праці*: у 2-х т. Київ, 1970. Т. 1. С. 349–396).

³³ Повністю переклав, підготував до друку та опублікував першу статтю, заборонену царською цензурою, І. Франко у «Літературно-науковому віснику» (Львів, 1902. Кн. 20.) під назвою «Українське письменство 1866–1873 років». Стаття «Десять років української беллетристики» побачила світ теж на сторінках «Літературно-наукового вісника» лише у 1912 р. (Кн. 10–12).

існувала в давні часи між «Півднем» та «Північчю»³⁴. На його думку, розвиток української літератури «не тільки не послаблює цілу народність, але посилює її, розкриває багатства її внутрішнього змісту, ... поширюючи обсяг літератури, збагачуючи мову». Виступаючи проти противників української культури, які бачили в її розвитку загрозу сепаратизму, О. Пипін досить обережно, але однозначно висловився проти урядових заборон української мови. Він наголошував на об'єктивності процесів, які відбувалися в українській культурі, їх подібності до процесів серед інших слов'янських народів³⁵.

На зламі 1880–1881 рр., у зв'язку з переглядом російських законів про пресу, з'явилась можливість скасувати урядові антиукраїнські заходи³⁶. На захист українського слова виступив насамперед «Вестник Европы». У першому числі журналу за 1881 р. з'явилася стаття М. Костомарова «Малорусское слово», де відомий історик прагнув переконати уряд у необхідності запровадження української мови в початковій школі³⁷. У невеликій замітці «Малорусско-галицкие отношения», підтримуючи М. Костомарова, О. Пипін писав, що на території України склалася така ситуація, коли «небезпечно ... навіть проявляти особливу любов до своєї місцевої батьківщини і народності». Він виступив за відкрите та вільне обговорення українського питання в пресі і наводив ще один аргумент на користь скасування антиукраїнських заходів – необхідність підтримки галицьких «русских», «тісного зв'язку нашої південноросійської літератури з такою ж південноросійською літературою в Галичині»³⁸.

Але навіть такі скромні вимоги щодо функціонування української мови викликали гостру критику з боку правої преси. «Современные Известия», наприклад, оправдовували обмежувальні заходи проти української мови «прагненням протистояти тому походові проти російської народності», який проводить Австро-Угорщина. «Московские Ведомости» знову заговорили про український сепаратизм як «польську інтригу», пов'язали вимогу про запровадження в школах української мови зі звинуваченнями українців у тероризмі і симпатіях до соціалізму³⁹. Як і майже двадцять років тому, у бій з М. Костомаровим вступив «Русский Вестник» М. Каткова⁴⁰, опублікувавши на своїх сторінках розлогі статті випускника Харківського університету, відомого публіциста і літературного критика Михайла Де-Пуле, мета яких, як

³⁴ Пыпин А. Н., Спасович В. Д. История славянских литератур. Санкт-Петербург, 1879. Т. 1. С. 308.

³⁵ Там само. С. 352, 378–379, 383 та ін.

³⁶ Докладніше див.: Миллер А. Украинский вопрос в Российской империи. С. 234–259.

³⁷ Костомаров Н. И. Малорусское слово. *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. Київ, 1928. С. 267–271.

³⁸ Пыпин А. Н. Малорусско-галицкие отношения. *Вестник Европы*. 1881. Кн. 1. С. 409–410.

³⁹ Костомаров Н. И. По вопросу о малорусском слове «Современным Известиям». *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. С. 271–276; Костомаров Н. И. Еще по поводу малорусского слова «Московским Ведомостям». *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. С. 276–280.

⁴⁰ М. Катков передрукував свої статті 1863 р., в яких звинувачував М. Костомарова в підтримці польських намірів розколоти російську націю: Катков М. Н. Украинафильство и г. Костомаров. *Русский Вестник*. 1881. Кн. 4. С. 687–725.

вказував цей автор, «викрити неправдиві свідчення українофілів, які запевняють, що на малоруське друковане слово з 1876 р. розпочате всезагальне гоніння»⁴¹. Для М. Де-Пуле було цілком очевидно, що практична діяльність українофілів «знаходиться в явній суперечності з бажанням обмежити малоруську мову тільки хатнім вжитком»⁴². Водночас він неодноразово підкреслював свої симпатії до того українофільства, якому був «власливий етнографічний та історичний романтизм», і повним уособленням якого, на думку М. Де-Пуле, був М. Костомаров – «цей Дон-Кіхот українофільства»⁴³. Однак те українофільство, яке виникло наприкінці 1950-х років і «прагнуло до поширення, до пропаганди, мета якої полягала в літературній окремішності, в літературному сепаратизмі, в намаганні створити свою особливу літературну мову, свою особливу малоросійську літературу», – це українофільство було ворожим авторові, бо його неминучими наслідками могли бути «розкол і сепаратизм, відокремлення себе від решти Росії»⁴⁴. Дісталось від М. Де-Пуле і О. Пипіну, якого було звинувачено в тому, що він «мало обізнаний з історією нашого українофільства»⁴⁵. О. Пипін – головний на ту пору «українофіл» серед росіян – лише зауважив, що «вивчав питання з літературного боку, а не з погляду, який можливий лише в поліцейському відомстві»⁴⁶.

Микола Костомаров змушений був виступити з новими поясненнями. Тепер уже «Русская старина» опублікувала його статтю «Украинофильство». Зміст цього поняття він вбачав у прагненні «деяких малоросів писати на своїм ріднім нарідччї і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії»⁴⁷. Згодом М. Грушевський стверджував, що М. Костомаров «наче упадав під тягарем тих ударів, які завдавались... йому з боку противників українського національного руху, все зменшував цю підударну площину, щоб легше її (тобто українську мову та літературу – Т. П.) обстояти»⁴⁸. У рецензії на український альманах «Луна», що побачив світ 1881 р. у Києві, М. Костомаров висловив свої погляди щодо завдань українського письменства. Для його розвитку він бачив два основні шляхи: перший – ознайомлювати інтелігентну суспільність за допомогою мистецьких і наукових творів з життям українського народу, другий – розширювати світогляд самого народу⁴⁹. Із цього випливає, що М. Костомаров зовсім не заперечував необхідності створення наукових і глибоких літературних творів українською мовою. Тому

⁴¹ Де-Пуле М. К вопросу об украинофильстве. *Русский Вестник*. 1882. Кн. 2. С. 851.

⁴² Там само. С. 865.

⁴³ Де-Пуле М. К истории украинофильства. *Русский Вестник*. 1881. Кн. 3. С. 218; Де-Пуле М. К вопросу об украинофильстве. С. 854.

⁴⁴ Де-Пуле М. К истории украинофильства. С. 223; Де-Пуле М. К вопросу об украинофильстве. С. 856.

⁴⁵ Де-Пуле М. К вопросу об украинофильстве. С. 863.

⁴⁶ Пыпин А. Н. К спорам об украинофильстве». *Вестник Европы*. 1882. Кн. 5. С. 442.

⁴⁷ Костомаров Н. И. Украинофильство. *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. С. 281–289.

⁴⁸ Грушевський М. З публіцистичних писань Костомарова. *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. С. X.

⁴⁹ Костомаров Н. И. Задачи украинофильства. *Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова*. С. 289–298.

мав рацію О. Барвінський, який стверджував, що було б несправедливо вважати, «наче б Костомаров був противником розвитку самостійного і окремішнього українського письменства»⁵⁰.

Між тим майже у кожному номері «Вестника Европы» О. Пипін публікував статті, більшість з яких стосувалася української етнографії⁵¹. Водночас деякі з них торкалися й питань виникнення і розвитку української культури, зокрема, перспектив української мови та літератури. Так, на сторінках видання 1886 р. з'явилася велика стаття О. Пипіна «Спор между южанами и северянами. Вопрос о малорусском языке»⁵². Її зміст виходив далеко за межі «питання про малоросійську мову», що розумів і сам автор, зазначивши, що розглядає його не з «чисто-філологічного боку», а у зв'язку з «питаннями історії й літератури»⁵³.

Поштовхом до появи публікації О. Пипіна на цю тему стали дослідження з історії української мови професора Львівського університету Омеляна Огоновського, який, як відзначив російський критик, «прямо поставив питання про історичне значення малоросійської мови в її ставленні до великоросійської»⁵⁴. О. Пипін пропонував українським інтелектуалам припинити суперечку з росіянами «на тверезому і спокійному науковому ґрунті». Такий «ґрунт» він убачав в «общерусской» культурі – спільній для росіян і українців. Початки її виникнення російський критик знаходив у Київській Русі, церковно-слов'янській літературі, участі українців (наголос робився насамперед на творчості Миколи Гоголя) у творенні нової російської літератури. Тому, на думку О. Пипіна, російська мова і література може вважатися не лише «великоросійською», а й «спільноросійською» («общерусскою»), а створювана українська мова і література назавжди щодо неї залишиться провінційною. Отож, усілякі зусилля з боку українців є марними, вони повинні бути спрямовані на розвиток спільної для всіх східних слов'ян культури⁵⁵.

⁵⁰ Барвінський О. Погляди Миколи Костомарова на задачі української інтелігенції й літератури. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. 1918. Вип. 82. С. 126–127.

⁵¹ Пыпин А. Н. Обзор малорусской этнографии. *Вестник Европы*. 1885. Кн. 8–12; 1887. Кн. 1 та інші. Згодом ці публікації увійшли до окремого, третього тому «Истории русской этнографии» (Пыпин А. Н. *Этнография малорусская*. Санкт-Петербург, 1891).

⁵² Пыпин А. Н. Спор между южанами и северянами. Вопрос о малорусском языке. *Вестник Европы*. 1886. Кн. 4. С. 736–776. Зауважимо, що одним із перших на дану тему в російському публічному просторі висловився молодий вчений-славист, уродженець Закарпаття Юрій Гуца-Венелін (1802–1839) у незакінченій рецензії на книгу «Описание Украины» Г. де Боплана, що побачила світ російською мовою 1832 р. Свою рецензію він назвав «О споре между южанами и северянами на счет их россизма». Венелін підняв низку питань: приналежність культурно-історичної спадщини Київської Русі, походження української (за тодішньою термінологією – «малоросійської») мови і літератури, зміст «спільноросійської» («общерусской») культури тощо. Хоча Ю. Венелін і наголошував на єдності двох «гілок» російського народу, але він бачив суттєві відмінності філологічного та історичного характеру між українцями і росіянами (Докладніше див.: Полещук Т. Юрій Гуца-Венелін і початок українсько-російської дискусії про «дві російські («русские») народності». *Проблеми слов'янознавства*. 2018. Вип. 67. С. 125–137).

⁵³ Пыпин А. Н. Спор между южанами и северянами. Вопрос о малорусском языке. С. 743.

⁵⁴ Там само. С. 765.

⁵⁵ Там само. С. 776.

Подібні погляди на українську мову та українську літературу він розвинув і в рецензії на перші частини «Історії літератури руської» (1887, 1889) Омеляна Огоновського⁵⁶. О. Пипін зосередив свою увагу на передмові та тих розділах дослідження О. Огоновського, де автор говорив про окремішність української літератури від російської, бо був переконаний у тому, що «народність русько-українська є окремою від народності великоруської, або російської». Початки української літератури О. Огоновський бачив у літературі київської доби, коли «вперше на арену історії виступило південноруське, українське плем'я». О. Пипін звинуватив науковця у нерозумінні характеру і культурно-історичних процесів Київської Русі, яка була спільною для Півдня і Півночі, українців і росіян. Він знову повторював, що «південна й північна Русь склали одне плем'я та одну державу і мали єдину літературну мову», «давня словесність на Русі була спільною для всієї Русі» й «обидві спільно користувалися відомими пам'ятниками тодішньої словесності»⁵⁷. О. Огоновський, обґрунтовуючи право української мови на самостійне існування, шукав аналогій серед народів германських (датчани, шведи) та романських (французи, італійці, іспанці) мов, які мають власні літератури, але не прагнуть до єднання. О. Пипін заперечував українському вченому тим, що, на противагу українцям і росіянам, вони «ніколи не були одним народом, ніколи не склали одну державу з однією спільною літературою». Бездержавність українців, на думку О. Пипіна, унеможливило створення «високої» культури української мови⁵⁸. В концепції львівського професора О. Пипін побачив «українофільський сепаратизм», намір роз'єднати український і російський народи. На його думку, дослідження українського вченого було «не тільки історичною помилкою, але й помилкою в сенсі народно-суспільному». Він закликав галицьких українців не замикатися у «вузьких рамках племінної особистості, яка в існуючих формах виглядає лише провінціалізмом», а «вступити в тісний союз з найбільшою літературою слов'янських племен і південно-російському народу найближчому, літературою російського народу», яку, як вважав Пипін, галицькі українці не люблять і не знають⁵⁹.

Омелян Огоновський відповів Олександрові Пипіну великою за обсягом і глибиною за рівнем аргументів статтею на сторінках газети «Діло» (1890, ч. 265–271), яка була опублікована також окремим виданням. У низці суджень російського критика (щодо перенесення назви «Русь» на Московську державу, етногенезу росіян, давньоруської літератури, статусу української мови тощо) український учений побачив відмову від його попередніх поглядів, висловлених, зокрема, в «Истории славянских литератур». Особливо вразило О. Огоновського те, що О. Пипін не визнавав майбутнього за самостійною українською літературою, пророкуючи їй провінціалізм і закликаючи до з'єднання із «спільноросійською» літературою. Розчарований поглядами

⁵⁶ Пыпин А. Н. Особая история русской литературы. *Вестник Европы*. 1890. Кн. 9. С. 241–274. Зауважимо, що О. Пипін написав прізвище львівського професора як «Огановский». Галицькі русофіли вітали статтю О. Пипіна, опублікувавши її окремою брошурою з коментарем О. Маркова, але сюжет про виникнення і розвиток українофільства, де російський критик виступає на його підтримку, випустили.

⁵⁷ Пыпин А. Н. Особая история русской литературы. С. 259, 264.

⁵⁸ Там само. С. 259–261.

⁵⁹ Там само. С. 273–274.

О. Пипіна, він зауважував, що «колишній ліберальний «западник» наближається своїми думками до московських панславистів і каже між іншим, що в літературних змаганнях треба б українофілам вдоволитися границями локального «провінціалізму»; «сумно, що славний публіцист О. Пипін занапастив свої ліберальні думки про самостійність розвитку русько-української мови і літератури, що він схилив своє чоло супротив кормиги московських панславистів»⁶⁰.

Прояв змагання «двох руських народностей» побачив у дискусії між О. Огоновським та О. Пипіним український письменник Іван Нечуй-Левицький, який під псевдонімом «І. Баштовий» на сторінках газети «Діло» опублікував велику та багатопланову статтю «Українство на літературних позах з Московщиною»⁶¹. І. Нечуй-Левицький високо оцінив працю О. Огоновського: «На наш погляд, праця д. Огоновського є здобутком широкого вивчення джерел, філологічних вислідів про український язык Міклошича, Максимовича, Потебні, Срезневського, Житецького, історичних праць М. Костомарова, В. Антоновича, історично-етнографічних праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинського, Максимовича, Цертелева, Куліша, докладних вислідів народної поезії і давніх книжних літературних пам'ятників. Для нас – в неї й сліду нема ні польського, ні німецького впливу, ні впливу духінщини, ні впливу роздратованого протесту з причини приневільного й пригнобленого становища українського языка та української літератури в Росії»⁶². Він також відзначив, що російський літературознавець «має погляд на виникнення й повстання українства правдивий і симпатизує йому, стаючи супроти репресалій, які з доброго дива то від недомислу, то через зумисне цькування катковців та слов'янофілів впади на нього важким каменем». Але, маючи симпатії лише «до етнографічного українства», О. Пипін «виявляє погляд на наші літературно-національні справи зовсім схожі з поглядом консерваторів та слов'янофілів, хоч він якось і не доводить своїх вислідів до кінця і часто не договорує своєї гадки»⁶³. Тому І. Нечуй-Левицький так висловив своє ставлення до позиції російського критика: «Погляди вийшли зовсім односторонні, більше політично-публіцистичні, ніж щиро й правдиво літературні і наукові... Скрізь світиться думка про єдність та з'єднання, скрізь бачимо в нього тенденцію державного принципу, котра не дає йому правдиво дивитися на діло і все ставить перед ним в іншому світлі»⁶⁴.

Водночас українознавчі дослідження О. Пипіна, підтримка українського національного руху високо цінувалися українською громадськістю. У листі до Олександра Пипіна від 17 квітня 1903 р. Іван Франко відзначав, що «для нас, малорусів чи українців, ім'я Ваше подвійно дороге, бо, крім наукової праці над проясненням також нашого,

⁶⁰ Огоновський О. Моему критикові. Відповідь А. Пипінові на його статтю «Особая история русской литературы». Львів: НТШ, 1890. С. 47.

⁶¹ Баштовий І. Українство на літературних позах з Московщиною. *Діло*. 1891. Ч. 65–80, 82–83, 86, 88–89, 91–92, 94–95. Того ж року праця вийшла окремим виданням як передрук з «Діла»; цей текст подав М. Чернопиский у збірці культурологічних трактатів І. Нечуя-Левицького: Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позах з Московщиною. Львів, 1998 (далі – цитування за цим виданням).

⁶² Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позах з Московщиною. С. 157.

⁶³ Там само. С. 133, 139.

⁶⁴ Там само. С. 127.

старого й нового письменства, Ви ніколи, в найтяжчі для українства часи, не залишали зі свого високого становища подавати свій голос проти темної сили, що... силкувалася душити наш національний розвій»⁶⁵. Свідченням заслуг ученого перед українською культурою стало те, що О. Пипіна разом з хорватським славістом В. Ягичем 29 червня 1903 р. на загальних зборах секцій обрали першими іноземними дійсними членами Наукового товариства імені Шевченка⁶⁶. Символічно, але в рік, коли О. Пипін пішов із життя, Петербурзька академія наук, членом якої він був, розпочала розгляд питання про статус української мови, висловившись за скасування обмежень на використання української мови в російському публічному просторі.

Напередодні Світової війни. «Весна народів» 1905–1907 рр. змусила російську владу зробити певні поступки національним рухам загалом й українському зокрема. Однак спроби ухвалити закон про початкову освіту українською мовою та запровадити українську мову в місцеве судочинство були невдалими⁶⁷. У пореволюційні роки уряд Петра Столипіна, консервативно-монархічні сили прагнули унеможливити український національний рух, вбачаючи в ньому загрозу «єдиній та неподільній» Росії, «великій» російській нації⁶⁸.

⁶⁵ Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ, 1986. Т. 50. С. 225. Відомо ще два листи, які І. Франко надіслав російському критику – від 23 січня 1888 р. та від 17 лютого 1890 р. (Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. Київ, 1986). Т. 49. С. 137–140, 231). У них український письменник, який працював тоді над творчістю Т. Шевченка, звертався до О. Пипіна як автора відомих праць з історії суспільної думки Росії другої чверті XIX ст., як-от «Белинський, его жизнь и переписка» (1876. Т. 1–2) та «Характеристика литературных мнений от двадцатых до пятидесятих годов: Исторические очерки» (1875), з питаннями, що стосувалися петербурзького оточення Т. Шевченка, зокрема, можливих польських впливів на нього, а також гуртка В. Белінського. І. Франка надзвичайно зацікавив також лист останнього до П. Анненкова від грудня 1847 р., де знаменитий критик, як пише І. Франко, «гостро відзивається» про арешт кирило-мефодіївців. У Відділі рукописів Інституту літератури імені Тараса Шевченка НАН України зберігаються два листи О. Пипіна до І. Франка, в яких російський вчений докладно відповідає на питання І. Франка. Зокрема, в листі від 21 січня 1888 р. (Ф. 3. № 1602. Арк. 453–456) він пише про ставлення В. Белінського до творчості Т. Шевченка, Є. Гребінки, рекомендує звернути увагу на книгу «Поэмы, повести и рассказы Т. Г. Шевченка, писанные на русском языке» (Київ, 1888), згадує про свої зустрічі зі знаменитим актором С. Щепкіним тощо. У другому листі від 11 березня 1890 р. (Ф. 3. № 1605. Арк. 463) О. Пипін переповів лист В. Белінського до П. Анненкова, підкреслюючи, що критик робив свої оцінки «на чутках», тому вважає, що публікувати такий лист «було б недоцільно». Пипін прагнув якимось пом'якшити висловлювання В. Белінського, пояснюючи їх його ставленням до української літератури, яка здавалась йому «провінціалізмом, що безплідно відволікав уми від загальних питань... просвіти і суспільної критики».

⁶⁶ Хроніка українсько-руського Наукового Т-ва імені Шевченка у Львові. 1903. Ч. 15. С. 11, 14.

⁶⁷ Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. Львів, 2005. С. 253–267. Зауважимо, що українське питання в Російській імперії на початку XX ст. – комплексна і багатопланова тема, тому вона винесена за межі публікації.

⁶⁸ Свідченням наступу антиукраїнських сил стала книга київського цензора Сергія Щоголева, в якій національно-культурні прагнення українців бачилися насамперед як вияв польської, австрійської, німецької та інших антиросійських «інтриг»: Щёголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма, Київ, 1912. Зауважимо, що до революції 1917 р. книга витримала чотири видання, автор також опублікував коротку її версію, яка більше надавалася для антиукраїнської пропаганди.

За таких обставин український мовознавець і активний громадівець Костянтин Михальчук вирішив опублікувати свій відгук на статтю 1886 р. про суперечку між «южанами» і «северянами» вже покійного Олександра Пипіна⁶⁹. Зміст листа засвідчив актуальність піднятих тем і за понад двадцять років після його написання. Найважливішим для українського діяча стало те, що О. Пипін не визнавав українців самостійним, окремим від росіян народом. «Сама ідея двох самостійних руських народностей видається Вам, очевидно, якщо не простою фікцією, то, меншою мірою, перебільшенням», – стверджував він. Кроком за кроком К. Михальчук викривав упереджений, фактично антинауковий характер поглядів російського вченого на Київську Русь, давньоруську мову, на походження російської та української мов⁷⁰.

Константин Михальчук відкинув одне з найважливіших положень теорії Олександра Пипіна – те, що російська література є не лише «великоросійською», а й «спільноросійською» («общерусской») водночас. На думку українського вченого, надання літературній російській мові терміну мови «общерусской» позбавлено всіляких обґрунтувань і не витримує філологічної критики, бо у своїй основі літературна російська мова – «чисто великоросійська і чим далі йде її розвиток, тим вона все більше й більше наближається до корінного типу живої народної великоросійської мови». К. Михальчук підтверджував свою думку дуже простим прикладом: кожен росіянин визнає мову М. Кольцова, І. Крилова, О. Пушкіна чи В. Жуковського своєю мовою, тоді як мову творів Г. Квітки чи Т. Шевченка він ніколи своєю не назве. Зросійщення України відбувалося і відбувається під тиском великодержавних заходів, бо «систематично підривалося і підривається в корені будь-яке прагнення дати малоросійській мові подальшу літературну обробку і застосувати її хоча б до елементарної освіти». За таких умов дивним є те, продовжував К. Михальчук, що українська мова, залишившись у використанні тільки в простого народу, «будучи переслідуюваною і зневаженою на кожному кроці не лише чужими переможцями, але й своїми відщепенцями», збагачується новими талановитими творами і не поступається іншим слов'янським літературам⁷¹. К. Михальчук рішуче відкинув також твердження О. Пипіна про безперспективність української літератури в Галичині⁷². На відміну від російського критика, український учений зрозумів, що епоха подвійної самоідентифікації минула, бо «ідея народності глибше ввійшла у свідомість людей... Гоголі й Богдани Залеські, які у свій час наївно вірили, що можна бути водночас справжніми українцями і великоросами чи поляками, в теперішній критичний час вже неможливі. На їхньому місці тепер можливі або Шевченки, Нечуї, Мирні, Свенцицькі, Барвінські і їм подібні, або ж Добржанські та Площанські, а у нас Піхни»⁷³.

⁶⁹ Михальчук К. Открытое письмо к А. Н. Пыпину, по поводу его статей в «Вестнике Европы» о споре между южанами и северянами. Киев, 1909. Докладніше див.: Полещук Т. Кость Михальчук і Олександр Пипін: Епізод з історії українсько-російських інтелектуальних дискусій 80-х років XIX ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка*. 2001. Вип. 5. С. 145–152.

⁷⁰ Михальчук К. Открытое письмо к А. Н. Пыпину. С. 15–16, 41, 45, 47–48, 50–51.

⁷¹ Там само. С. 33, 35.

⁷² Там само. С. 57–58.

⁷³ Там само. С. 40.

Живучість ідей «общерусскости» в російському ліберальному середовищі засвідчила дискусія з національного питання на сторінках часопису «Русская мысль». Редактором цього впливового суспільно-політичного видання був відомий вчений, чільний представник партії конституційних демократів Петро Струве. Після революційних потрясень 1905 р. він усе більше еволюціонував у бік російської великодержавності⁷⁴.

У статті «На разные темы. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского)» П. Струве стверджував, що сприймає Росію як «національноросійську державу», розуміючи під росіянами великоросів, малоросів і білорусів. Цю «триєдність» П. Струве й оголошував «російською нацією», бачачи в ній «зростаючу національну силу, націю, що творилася (nation in making)». Хоча він і заперечував ототожнення термінів «російський» і «великоросійський», але відводив «великоросійській» культурі й мові домінуючу роль у творенні російської нації. Українську та білоруську культури він розглядав як локальні варіанти цієї культури, що мають вторинне, обласне значення. У розвитку місцевих мов, зокрема й української, П. Струве бачив марне витрачання психічних сил народу, розбазарювання засобів, які могли б піти на піднесення «спільноросійської» культури⁷⁵.

У дискусію із Петром Струве вступив відомий правник і публіцист Богдан Кістяківський, який на сторінках «Русской мысли» помістив статтю під красномовним псевдонімом «Українець». Він звертав увагу читачів на антиукраїнську діяльність російської правої та частково ліберальної преси, а також на дії влади, яка заборонила українські культурні товариства й органи преси, не допустила українську мову до початкової освіти. Його дивувало, що російське прогресивне суспільство й преса байдужі до заборон і репресій щодо українців⁷⁶. Там, де П. Струве описував ситуацію термінами мови і культури, його опонент прямо писав про дискримінацію, яка і формувала суть «української проблеми». Українець погоджувався із П. Струве, що національні культури створюються усвідомлено і цілеспрямовано, однак наголошував, що російська культура творилася за активної участі держави і Російської православної церкви, а українська – демократичними силами знизу.⁷⁷ Його також непокоїло те, що розвиток освіти лише російською мовою веде до трагічного розриву між українською інтелігенцією й масою неграмотного народу. Він вірив також, що українська культура, попри всі обставини, у майбутньому стане «самобутньою і повною»⁷⁸.

Петро Струве відповів Богданові Кістяківському розгорнутою статтею, в якій чітко сформулював своє бачення українського питання: «Не маючи нічого проти культурних українських прагнень як прагнень підтримувати й леліяти «місцеві» особливості побуту і мови, я свідомо і рішуче висловлююся проти загострення цих

⁷⁴ Струве П. Великая Россия. *Русская мысль*. 1908. № 1. С. 143–157.

⁷⁵ Струве П. На разные темы. Что же такое Россия? (по поводу статьи В. Е. Жаботинского). *Русская мысль*. 1911. № 1. С. 184–187.

⁷⁶ Українець. К вопросу о самостоятельной украинской культуре, *Русская мысль*. 1911. № 5. С. 133–136.

⁷⁷ Там само. С. 140.

⁷⁸ Там само. С. 143, 146.

«обласних» тенденцій до політичного й культурного партикуляризму, який заперечує спільноросійську культуру, її орган і символ – спільноросійську мову, який прагне обласне українське начало поставити в один ряд і на один рівень з національною стихією, яка ... в єдиній Росії повинна бути єдиною»⁷⁹. На його думку, перед українським рухом і українською мовою в Росії – два шляхи: «Один шлях – скромного обласного розвитку. На цьому шляху малоросійська мова буде зберігатися (головне – зберігатися!) і розвиватися як місцева мова, як мова місцевої художньої культури, ... як мова місцевої початкової школи». Але можливим є і другий шлях: надати українській мові «суспільне і державне завдання», зробити «організуючим зрядом у соціальній і політичній боротьбі», створити «нову національну і цілісну культуру», яка повинна витіснити спільноросійську з території «етнографічної» України⁸⁰. Він застерігав: «якщо інтелігентська «українська» думка вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм «українством», то це обернеться величезним і нечуванним розколом російської нації, ... справжньою державною і народною бідою». Водночас він виступив проти антиукраїнських урядових репресій і закликав, на його думку, традиційно українофільське російське прогресивне суспільство вступити в ідейну боротьбу з «українством», як з тенденцією послабити і частково навіть ліквідувати «великий здобуток нашої історії – спільноросійську культуру»⁸¹.

Позиція П. Струве в українському питанні спричинила хвилю обурення в середовищі української громадськості. Насамперед гостро зреагували в редакції російськомовного журналу «Украинская жизнь», який почав виходити в Москві 1912 р. саме для українсько-російського порозуміння. Співредактор журналу Олександр Саліковський писав, що «передова російська інтелігенція в своїй більшості дуже доброзичливо ставиться до українців – до їхніх етнографічних особливостей, до їхньої зовнішньої культури й загального духовного обличчя». Однак, зважаючи на «вкрай недосконале знайомство з українським національним відродженням, з його історією і сучасним станом, із запитами і потребами українського народу», він запропонував відомим російським суспільним діячам взяти участь в обговоренні українського питання, відповівши на анкету⁸². Анкетування (було запропоновано питальник із 15 пунктів) російської поступової інтелігенції проводилося упродовж 1912–1914 рр., у результаті чого було опубліковано 13 відгуків, деякі з них містили розгорнуті відповіді, інші – були доволі короткі. У надрукованих відгуках на анкету більшість висловили своє

⁷⁹ Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм (Ответ Украинцу). *Русская мысль*. 1912. № 1. С. 74.

⁸⁰ Там само. С. 83.

⁸¹ Там само. С. 85–86. Символічно, але згодом учень і послідовник Петра Струве Петро Савицький стане одним із найвпливовіших лідерів євразійства – течії філософсько-історичної та політичної думки, що постане в середовищі російської еміграції в Європі. Якщо, окреслюючи модель національного і культурного розвитку Росії-Євразії та характеризуючи її взаємодію із західною цивілізацією, ідеологи євразійства спиралися насамперед на слов'янофільську і панславистську традицію XIX ст., то у своєму баченні українського питання вони виходили з притаманного помірковано-ліберальним колам російського суспільства концепту «єдність у множинності».

⁸² Саліковський А. Большой вопрос. Несколько мыслей об украинской идее и русской интеллигенции. *Украинская жизнь*. 1912. № 2. С. 22–31.

прихильне або нейтральне ставлення до України, хоч і з певними поясненнями своєї позиції. Письменник лівого спрямування Максим Горький, визнаючи свою слабку поінформованість в українській проблематиці, виступив за дотримання прав усіх народів Росії. Водночас своє розуміння українства він означив так: «Якщо говорити про Росію як ціле, то не треба забувати, що будували її всі три племена разом (йдеться про росіян, українців і білорусів – Т. П.) і що вони і є живий її скелет, який міцно обріс м'язами інших племен»⁸³. З іншого боку, відомий громадський діяч і учений, академік Федір Корш був переконаний у помилковості поширених тверджень про українців, як «гілки» російського «племені», бо вважав їх різними, хоч і близькостпорідненими народами: «Відмінності українців від інших народів настільки очевидні, що про них не слід навіть говорити»⁸⁴. Підтримали українців у їхньому праві відстоювати свою мову й культуру такі вчені, як економіст українського походження Михайло Тутан-Барановський, мовознавець Ян Бодуен де Куртене⁸⁵ та деякі інші відомі постаті. Серед відповідей на анкету, автори яких були негативно налаштовані щодо українського руху, вважали його шкідливим і нежиттєздатним, привертають увагу погляди колишнього професора Київського університету, філософа князя Євгена Трубецького. Він стверджував, що не існує «ні української, ні великоросійської народності: ми тут маємо два розгалуження одного російського народу і два дуже близькі нареччя однієї російської мови». Все ж він висловився проти утисків української мови, щоб «не стимулювати українське національне життя»⁸⁶.

Полеміка навколо статусу і перспектив української мови та культури, що тривала в пореволюційні часи, не вичерпується наведеними сюжетами*. Однак тенденція очевидна – саме великодержавні, імперські уявлення переважної більшості російського суспільства ставали непереборною перешкодою на шляху до порозуміння і компромісів у діалозі з українцями. З гіркотою співредактор «Украинской жизни» Симон Петлюра констатував, що «безглузді інсинуації та люті доноси з боку націоналістичних кіл російського суспільства, байдужість, цілковите ігнорування нас російськими марксистами, наявність застережень і обмежень у визнанні за нами прав російськими народниками, політика російських конституційних демократів, що йде ще далі в сенсі обмеження цих прав ... – ось та атмосфера, те живе коло фактів, з яким доводиться рахуватися українству щоразу, коли постає питання про

⁸³ Горький М. О русской интеллигенции и национальных вопросах (Ответ на анкету «Украинской жизни»). *Украинская жизнь*. 1912. № 9. С. 13.

⁸⁴ Корш Ф. Об украинском национальном возрождении (Ответ на анкету «Украинской жизни»). *Украинская жизнь*. 1913. № 1. С. 14–24.

⁸⁵ Докладніше див.: Баран З. Українське питання в публіцистичній спадщині Яна Бодуена де Куртене. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 301–307.

⁸⁶ К нашей анкете (Ответы кн. Трубецкого и Журналиста). *Украинская жизнь*. 1913. № 12. С. 22, 24. З розлогою критикою поглядів Є. Трубецького виступив київський мовознавець Костянтин Михальчук (Михальчук К. К ответам кн. Е. Н. Трубецкого на анкету «Украинской жизни»). *Украинская жизнь*. 1914. № 11–12. С. 18–31).

* У цій полеміці взяли участь й інші представники як з російського, так і українського боку. Поза увагою залишаю також політичні баталії, які вели між собою партійні кола різного ідейного спрямування.

його ставлення до російського суспільства»⁸⁷. Зауважу, що і в самому українському русі протистояння між двома розуміннями українського етнокультурного феномену: «малоросійством» – як локальною формою вияву «спільноросійської» ідентичності, і «українством» – власне націоналістичним трактуванням ідентичності як самодостатнього явища – на початку ХХ ст. не завершилося.

Отже, і в умовах дії антиукраїнських указів 1863 р. та 1876 р., і після революції 1905 р. російська ліберальна громадськість виступала за зняття обмежень з української мови та літератури, за вільний розвиток української культури, але в межах «спільноросійської». Водночас її впливові представники, зокрема О. Пипін, П. Струве та інші критикували погляди тих українських діячів, які прагнули бачити українську мову мовою «високої» культури, творити національно-орієнтовану науку, політизувати український рух. І сто років тому, і сьогодні українці все більше переконуються, що російський демократ закінчується там, де починається українське питання. Адже більшість російських лібералів у своєму ставленні до незалежної України, української мови та культури активно використовували і використовують ідеї «єдності у множинності» та «спільноросійської» культури, фактично поділяючи імперську, реваншистську політику правлячого класу. Ні російське суспільство, ні «велика російська культура» не змогли завадити повномасштабній війні Росії проти України, метою якої проголошено знищення української нації, мови та культури.

Тамара Полещук

⁸⁷ Петлюра С. О переоценке. *Украинская жизнь*. 1913. № 1. С. 5.

ФІНАНСУВАННЯ РОСІЙСЬКИМИ СТРУКТУРАМИ МОСКВОФІЛЬСЬКОГО РУХУ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Москвофільський рух у Галичині в останній третині ХІХ ст. формувався під впливом як внутрішніх чинників, так і цілеспрямованої роботи російських урядових та громадських структур. Москвофільська течія розглядалася офіційною Росією як за-сіб політичного тиску на Австро-Угорщину та національні українські структури, які активно формувалися. Одним з напрямів підтримки москвофільства / русофільства в Галичині з 60-х років ХІХ ст. стали російські фінансові субсидії¹. Передовсім тоді фінансували періодичні видання москвофільів та публікації окремих авторів.

Перші заходи з боку московського і київського відділень Слов'янського благодійного комітету щодо фінансової підтримки галицьких видань відбулись 1867 р. Утім, обіцянки зробити цю допомогу регулярно так і залишилися невиконаними. Щодо адресатів російських коштів в Галичині також ходили різні чутки. Теофіл Криницький, член «Народного Дому» і Ставропігійського інституту, повідомляв Михайлові Раєвському у листі від 14 (16) квітня 1867 р., що, згідно з поширеними в краю чутками, ці кошти через російське посольство у Відні були передані австрійському уряду, а звітди потрапили в розпорядження намісника Галичини Агенора Голуховського. Той заснував на ці кошти українськомовну, антиросійського спрямування газету «Русь». Хоча Т. Криницький і передбачав, що ці чутки можуть бути тільки «хитрими, польськими замашками», ймовірність такого повороту в той час була дуже великою². Про механізм передачі коштів та її адресатів дає певне уявлення лист Василя Більбасова до Михайла Раєвського від 3 серпня 1870 р. Професор історії Київського університету В. Більбасов у 1867–1871 рр. обіймав посаду секретаря Київського відділення Слов'янського благодійного комітету. В. Більбасов інформував М. Раєвського, що Київське відділення визначило Галичину об'єктом своєї особливої уваги. Просив у питаннях фінансової та іншої допомоги контактувати з ним, або з головою відділення єпископом Чигиринським Порфирієм (Успенським). Останній був добре обізнаний з міжнаціональними відносинами в монархії Габсбургів, оскільки до 1872 р. він був капеланом Російської посольської церкви у Відні. В. Більбасов просив у М. Раєвського вибачення за те, що його прізвище було обнародоване в київській пресі в контексті організації допомоги галицьким і буковинським русинам. У журналі «Киевлянин» 21 грудня 1869 р. був опублікований звіт про установчі засідання Київського відділення Слов'янського благодійного комітету, де вказувалося,

¹ Сухий О. Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у ХІХ столітті). Львів: Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2003. 498 с.; Сухий О. М. Галичина: між Сходом і Заходом. Нариси історії ХІХ – початку ХХ ст. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 234 с.; Сухий О. М. Національна ідея в програмах та діяльності українських політичних партій Галичини (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Львів: Каменярь, 1998. 132 с.

² Зарубежные славяне и Россия. Документы архива М. Ф. Раевского. 40–80 годы ХІХ века / сост.: В. Матула, И. В. Чуркина; отв. ред. С. А. Никитин. Москва: Наука, 1975. С. 240.

що допомога від Комітету надходитиме в Галичину і Буковину за посередництвом саме М. Раєвського³.

Заходи з метою посилення російських впливів серед слов'янських народів Габсбурзької монархії не спрямовувалися в Росії з єдиного центру. Вони ґрунтувалися здебільшого на особистих контактах⁴. Про це писав М. Раєвському професор Московського університету, секретар Московського слов'янського комітету Н. Попов у листі від 7 квітня 1870 р.: «На практиці абсолютно нема жодної можливості централізувати добродійства для австро-слов'янських земель де б це не було – у Москві, Петербурзі чи Відні. Від Вас, наприклад, чехи завжди будуть осторонь, позаяк люблять мати відносини прямо з нами. Допомога Дідицькому, так само як допомога з Києва Галичині, будуть здійснюватись прямим шляхом. Для Чорногорії і Далмації останнім часом дуже наполегливо діє Йонин. Південно-слов'янська академія постійно контактує прямо з нами»⁵.

Ніл Попов просив Михайла Раєвського особливу увагу приділяти розсиланню зібраних московським комітетом «церковних речей» для православних церков Буковини і серед південних слов'ян, а також для уніатських церков у Галичині й Угорщині.

Про характер діяльності російських емісарів у Галичині дає певне уявлення історія перебування у Львові начальника Холмської навчальної дирекції Феофана Гавриловича Лебединцева. До Львова він приїхав у листопаді 1865 р. і перебував тут близько двох тижнів. Своє перебування у Галичині Ф. Лебединцев описав у листах до брата Петра у Київ, що були опубліковані у 1898 р. в журналі «Киевская старина» і викликали значний резонанс серед галицької громадськості⁶. Досить детальні спогади про перебування Ф. Лебединцева у Львові залишив Б. Дідицький. У Львові Ф. Лебединцев майже щовечора приходив у казино в «Народному домі». Особливо близько він познайомився з професором Львівського університету Яковом Головацьким, священником Маркилом Попелем, депутатом Галицького сейму, радником Юліаном Лаврівським і катехитом Іваном Гушалевичем. Відвідував редакцію газети «Слово».

За декілька тижнів після від'їзду Ф. Лебединцева в Холм на адресу Б. Дідицького за посередництвом братів було передано з Холмщини 7 тис. рублів «субвенцій для галицьких русинів». Не маючи точних відомостей про джерело коштів і їхнє призначення, В. Дідицький відмовився від цієї таємничої «субвенції». Хоча невдовзі з'ясувалося, що це добровільні пожертви «малоруських патріотів» на підтримку Галицької Росії. Кошти були розділені між Юліаном Лаврівським (на підтримку театру «Руської бесіди»), Климентом Меруновичем (на утримання бурси «Ставропігійського інституту»),

³ Під час відкриття Київського відділення Слов'янського благодійного комітету 1 жовтня 1869 р. М. Погодін прямо визначив мету – сприяти поширенню російської мови і православ'я в Галичині, Угорщині. Див.: Павленко О. В. «Славянский фактор» в отношениях России и Австрии в 40-х – 60-х годах XIX века. *Славяно-германские исследования*. Москва, 2000. Т. 1–2. С. 274.

⁴ Організованого характеру російська підтримка набула під час організації Галицько-російського благодійного товариства. *Центральний державний історичний архів Росії у Санкт-Петербурзі*. Ф. 465 (Галицко-Русское благотворительное общество). Оп. 1. Спр. 19–36.

⁵ Цит. за: Сухий О. Від русофільства до москвофільства. С. 385.

⁶ Письма Ф. Г. Лебединцева к брату в Киев (1865–1867 г.). *Киевская старина*. Киев, 1898. Т. LX. С. 318–365.

Володимиром Стебельським (на видання часопису «Боян»). Частину коштів було призначено для товариства «Галицько-Руська матиця», ще частину використано на покриття боргів чи підтримку галицьких емігрантів, які виїздили на Холмщину. Учасники розподілу грошей зобов'язалися зберігати в таємниці факт отримання ними коштів з Росії, особливо з огляду на Ю. Лаврівського, якому як посадовцю високого рангу належало на репутації перед поляками і Віднем. Б. Дідицького така таємничість не задовольняла, а тому він намагався зазначити про «щедру субвенцію від братів наших Малорусинів з-за кордону...»⁷.

Якщо 1865 р. фінансові надходження в Галичину з Росії обидві сторони намагалися зберігати в таємниці, то 1867 р. ці заходи стали явними. Під час бенкету, влаштованого 1867 р. в Кронштадті з нагоди Слов'янського з'їзду, було зібрано 6 000 рублів на підтримку «руського» театру в Галичині, «помня, что вопрос состоит в поддержании русской народности во Львове». Про це оголосила газета «Народный Голос» 7 червня 1867 р. Фактично будівництво «руського» театру у Львові повинно було продемонструвати зацікавлення російських слов'янофільських комітетів Галичиною і її населенням, й одночасно це була перша велика акція, яка повинна була засвідчити про слов'янську солідарність. У Росії розпочався збір коштів на будівництво театру у Львові і він проводився слов'янськими комітетами у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві та інших містах⁸. Однак справа із «руським» театром у Львові не була вирішена. За загадкових обставин у Галичині зникли гроші, зібрані в Росії, на його будівництво.

Публічні збирання коштів на підтримку Галицької Русі відбувалися і в містах підросійської України. За інформацією газети «Киевлянин», у 1867 р. члени публічної бібліотеки в Кам'янці-Подільському зібрали для галичан 152 рублів, а самі мешканці Кам'янця-Подільського – 303 рублі, 47 з половиною копійок.

Поступово до підтримки москвофільського руху в Галичині долучилися російські урядові кола. У 1870 р. на прохання чиновника з особливих доручень при Міністерстві народної освіти Т. Кокошкіна з бюджету Міністерства народної освіти було виділено 1 тис. рублів на підтримку львівської газети «Слово». З цього приводу обер-прокурор Синоду і міністр народної освіти Дмитро Толстой просив Михайла Раєвського в листі від 28 лютого 1870 р. передати кошти за призначенням у Галичину, а в департамент народної освіти – відправити розписку про одержання Богданом Дідицьким цих коштів⁹.

Субсидії газеті «Слово» здійснювалися і в наступних роках¹⁰. Зокрема, це питання знову виникло під час роботи комісії, яка готувала відомий Емський указ 1876 р. про заборону української мови. Члени комісії на чолі з Михайлом Юзефовичем пропонували Олександрові II вжити серед інших і фінансові заходи протидії галицьким

⁷ Дідицький Б. Своєжитьевые записки. Львів, 1908. С. 68–71.

⁸ Народный Голос. Газета политическая, литературная и общественная. 1867. 7 июня; Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1892–1884 рр. Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною. Харків; Київ: Пролетар, 1931. Т. I. С. 32.

⁹ Зарубежные славяне и Россия... С. 432.

¹⁰ Про підтримку газети «Слово» див.: Миллер О. Субсидія газеті «Слово». Галиційські руסיны в політике Петербурга. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2001. Вип. 9. С. 322–338.

українофілам, які розглядались як база для існування українського руху на Наддніпрянщині. Найкраще на роль представника російських інтересів у Галичині, на думку членів комісії, надавалася газета «Слово», яка перед тим зайняла відверто проросійську позицію у питанні Греко-католицької церкви на Холмщині. Після підписання у травні 1876 р. Емського указу між міністерствами й відомствами Російської імперії розпочалося листування про розміри субсидій газеті «Слово» та механізм передавання коштів до Галичини. У результаті було вирішено погодитися з думкою М. Юзефовича, котрий пропонував «не скупитися» і виділяти щороку 2 000 гульденів, а найкращим посередником для цього вважав М. Раєвського у Відні¹¹.

Однак редактор газети «Слово» Венедикт Площанський отримував фінансову допомогу з Росії дуже нерегулярно. У 1876 р. справді було виплачено В. Площанському 2 000 гульденів. Ці кошти спочатку були перераховані Державним казначейством як позабюджетні до III відділення Імператорської канцелярії, а звіди надійшли на рахунок російського посольства у Відні.

У серпні 1880 р. питання про субсидію активно обговорювалося між Міністерством внутрішніх справ і III відділенням Імператорської канцелярії¹². У результаті було прийняте не вигідне для В. Площанського рішення – відмовити у субсидії. Про це свідчить повідомлення, надіслане міністром внутрішніх справ Михайлом Лорис-Меліковим 12 вересня до Міністерства фінансів. Проте 1881 р. ситуація змінилася на користь галицьких москвофілів. Сталося це завдяки ініціативі військового міністра Дмитра Мілютіна, який керувався інтересами свого відомства. Військові кола Російської імперії дедалі чіткіше починали дивитися на Австро-Угорщину як на потенційного супротивника. Д. Мілютін вважав, що військово-політична ситуація, яка склалася після Берлінського конгресу, змушує Росію «пильно слідкувати» за ситуацією в прикордонних районах сусідніх держав¹³ і що найкращим засобом для цього є місцева слов'янська преса проросійської орієнтації. Зважаючи на вагу в тогочасній Росії військового відомства, М. Лорис-Меліков був змушений погодитися з думкою Д. Мілютіна. 27 березня 1881 р. він звернувся з клопотанням до Олександра II про призначення субсидії львівській газеті «Слово». М. Лорис-Меліков пропонував виплатити В. Площанському заборговану суму за 1877–1880 рр. з розрахунку 2 000 гульденів за рік, а від 1881 р. встановити «посилену субсидію» в розмірі 6 000 гульденів щорічно до того часу, поки існуватиме військово-політична необхідність. Олександр II цю пропозицію схвалив. Чи отримував В. Площанський фінансову допомогу після цього точно невідомо, бо 1887 р. газета «Слово» припинила існування. Фінансові надходження з Росії в Галичину зосереджувалися на особі Осипа Маркова.

Від 1902 р. фінансування галицьких москвофілів зосередилося в межах «Татьянинського комітета» та офіційних російських органів – міністерства фінансів, міністерства

¹¹ Савченко С. Справа про щорічну, таємну субсидію львівському «Слову». *Записки Наукового товариства імені Шевченка* / під ред. К. Студинського і І. Крип'якевича. Львів, 1929. Т. СЛ: Праці Філологічної та Історично-Філософської секцій. С. 392–395.

¹² В рамках субсидій окремим інституціям російські урядовці обговорювали і питання про персональні фінансові дотації галичанам. Див.: *Архів зовнішньої політики Російської імперії*. Ф. 151. Оп. 452. Д. 3412.

¹³ Російський державний воєнно-історичний архів. Ф. 2068. Оп. 1. Спр. 110–114.

закордонних справ, святішого синоду та ін. Офіційні російські органи фінансували увесь москвофільський рух в Галичині та сприяли галичанам, які переїхали в Росію.

На початку ХХ ст. російські офіційні кола цілеспрямовано почали фінансувати «русскую народность» в Галичині, а загальна сума субсидій, як це видно з листування міністра закордонних справ С. Сазонова з Міністерством фінансів, зростає до 200 тис. рублів на рік. Окремо фінансувалися представники духовенства, яких «намагалися повернути» в православ'я. Особливо активно фінансова допомога з Росії надходила до початку Першої світової війни.

Публікуємо документи із Архіву зовнішньої політики Російської імперії, які розкривають фінансування Росією галицького москвофільства.

Через заборону в цьому архіві здійснювати копіювання чи мікрофільмування документів, вони були переписані «від руки» цілком, а адміністрації архіву я зазначав, що робив лише «виписки», як цього вимагали офіційні правила.

Публікація матеріалів із Архіву зовнішньої політики Російської імперії стала можливою завдяки підтримці світлої пам'яті проректора з наукової роботи Львівського державного університету імені Івана Франка Євгена Івановича Гладішевського, який у 1980–1990-х роках звертався неодноразово в Архівний відділ МЗС СРСР та МЗС Російської Федерації з просьбами дозволити мені наукову працю над документами цієї інституції.

Представлені у публікації документи із Архіву зовнішньої політики Російської імперії: Ф. 151. Політичний архів (1839–1917). Слов'янський рух в Австро-Угорщині, оп. 482, спр. 3412 (1881–1891). Гопчевич і Дудікевич. Славіка; Ф. 133. Канцелярія Міністра закордонних справ. Політичний архів. 1913 р., оп. 470, спр. 16 «Австро-Угорщина. Грошова підтримка руської народності в Прикарпатті», Ф. 135. Особливий політичний відділ (1909–1917), оп. 474, спр. 155/117. Листування з російськими представниками в Бухаресті, Чернівцях, Будапешті, Відні, про вплив Росії на Балканах. Відомче листування про видачу грошових засобів окремим особам і субсидювання проросійських партій в Галичині, ілюструють характер, зміст і розміри фінансування галицьких москвофілів російськими владними структурами¹⁴.

№ 1

Министр внутренних дел
№329

Его Первосходительству
Н. П. Шишкину

1891 г.

Секретно
Милостивый Государь
Николай Павлович,

Председатель Совета Славянского Благотворительного Общества, Граф Николай Павлович Игнатьев, которому сообщены были полученные, при доверительном письме Вашего Превосходительства от 27 Апреля сего года, за № 129, сведение о проживающем в гор. Вене русине Дудыкевиче, уведомил меня, что ни письменных, ни

¹⁴ Див.: Москвофільство: документи і матеріали / вст. ст., комент. та добірка документів О. М. Сухого; за заг. ред. проф. С. А. Макаруча. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.

словесных сношений, Совета Славянского Общества, или же, по его уполномочию, почетный член общества В. И. Аристов, состоящий 15 лет Секретарем Совета, с названным Дудыкевичем не имели.

В ... Славянского Общества имеются лишь указания, что по ходотайству известного протоиерея Наумовича, в октябре 1884 г. выслано было ему, Наумовичу, 200 руб., для передачи в пособие В. Дудыкевичу, готовившемуся тогда ко вступлению в присяжную адвокатуру. За тем 24 Сентября 1885 года, Совет Славянского Общества, через своего Казначая, тайного советника Чубинского, при письме, написанном на бланке Секретаря совета В. И. Аристова передал протоиерею Николаевскому в Вене 200 руб., назначенных в пособие Студенческому Обществу «Буковина», председателем коего состоял Дудыкевич, которому вполне доверял протоиерей Николаевский. К сему Граф Игнатъев присовокупил, что, по сведениям Славянского Общества, доктор Владимир Феофилович Дудыкевич, состоящий присяжным поверенным в Венском судебном округе, пользовался отличными рекомендациями: а) главы русской партии в Австрии Адольфа Ивановича Добрянского и б) протоиерея Иоанна Григорьевича Наумовича, который ныне вновь подтвердил, что ему знаком В. Дудыкевич с детства, что отец его был вернейшим другом и лучшим патриотом, а В. Дудыкевич душою русской молодежи и ее учителем русского языка, что он первый ввел русский разговорный язык в «Академическом кружке» во Львове и в Обществе «Буковина» в Вене. В заключение Граф Игнатъев просит меня довести о вышеизложенном до сведения нашего посла в Вене.

Сообщаю об этом Вашему Превосходительству, имею честь покорнейше просить Вас, Милостивый Государь, принять уверение в истинном моем почтении и совершенной преданности.

Ив. Дурнов¹⁵

№ 415

3 июня 1891 года

Ф. 151. Политический архив (1839–1917 гг.). Славянское движение в Австро-Венгрии. Оп. 482. Д. 3412 (1881–1891 гг.). Гопчевичь и Дудыкевичь. Славика.

№ 2

№ 1995

Его Превосходительству

С. Д. Сазонову

14 августа 1913 года

Министр финансов

В.секретно

Милостивый Государь,

Сергей Дмитриевич.

¹⁵ Иван Миколайович Дурнов народився у 1830 року. У 1871 р. став катеринославським губернатором. Від 1882 р. – товариш міністра внутрішніх справ, а в 1889–1895 рр. – міністр внутрішніх справ Російської імперії. Згодом був головою Кабінету Міністрів.

Письмом от 6 сего августа № 37 Ваше Превосходительство изволили уведомить меня, что Вы признаете вполне целесообразным довести ассигнование на оказание денежной поддержки русской народности в Австро-Венгрии до 200 000 р., с исходатайствованием кредита на этот предмет через законодательные учреждения по Министерству Иностранных Дел.

Вследствие сего имею честь уведомить Ваше Превосходительство, что, не встречая с своей стороны препятствий к осуществлению изложенного предположения, я находил бы, однако, желательным, чтобы расходование вышеуказанной суммы производилось по соглашению не только Министров Иностранных и Внутренних Дел и Обер-Прокурора Святейшего Синода, но и Министра Финансов.

Примите, Милостивый Государь, уверение в совершенном моем почтении и искренней преданности.

(Підпис не розбірливий – О. С.).

Ф. 133. Канцелярия Министра иностранных дел. Политический архив. 1913 г. Оп. 470. Д. 16 «Австро-Венгрия. Денежная поддержка русской народности в Прикарпатье».

№ 3

Записка М. Казанского «О русском влиянии в Галиции»; «Краткое изложение записки Бобринского о Прикарпатской Руси». 27 III/9 IV 1913 – 14 VIII 1916.

Его Превосходительству
С. Д. Сазонову
Весьма секретно
Обер-Прокурор
Святейшего Синода
№ 146
17 декабря 1913 года

Милостивый Государь,
Сергей Дмитриевич,

Ввиду бывших переговоров по вопросу об оказании материальной помощи православным священникам и иеромонахам в Галичине и Угорской Руси, имею честь уведомить Ваше Высокопревосходительство, что размер таковой помощи весьма трудно определить более или менее точно на несколько лет вперед, так как движение от Унии к Православию идет быстрыми шагами вперед, а, следовательно, растет и потребность в священниках. Нужды 1914 г. выяснены и они выражаются в сумме 29.000 р., как видно из прилагаемой при сем подробной сметы, но в ближайшем будущем нужды эти несомненно возрастут.

При этом надлежит заметить, что особенно желательно иметь в числе православных священников в Галиции несколько человек из наиболее выдающихся

священников, пока пребывающих в унии, но готовых перейти в Православие, если они будут материально обеспечены, т.е. если им можно будет отпускать примерно по 2.000 р. в год.

Из представленной уже Вашему Высокопревосходительству записки по настоящему делу видно, что в ней возбуждается ходатайство о назначении пособия на 5 лет с тем, чтобы по истечении этого срока дело это не подвергалось новому рассмотрению. Посему можно бы ныне определить размер пособия на дело Православия на пять лет, в сумме 60.000 р. в год. В первые годы пятилетия будет расходовать несколько менее 60.000 р. однако необходимо, чтобы остатки от этой суммы переходили на последующие годы того же пятилетия.

Примите уверение в совершенном моем почтении и Преданности.

В. Саблер

Ф. 135. Особый политический отдел (1909–1917 гг.). Оп. 474. Д. 155/117. Переписка с российскими представителями в Бухаресте, Черновцах, Будапеште, Вене о влиянии России на Балканах; ведомственная переписка о выдаче денежных средств отдельным лицам и субсидировании прорусских партий в Галиции.

№ 4

*Малая смета на 1914 г.*¹⁶

Иеромонаху Петру (он получает больше других, так как у него нет постоянного прихода и он постоянно в разъездах) 1.200 р.

Священникам: Игнатию Гудыми, Максиму Сандовичу, Киприану Цымбале, Григорию Савечне по 750 р. х 4 3.000 р.

Новым священникам Мыдняку и Клубоку по 750 р. х 2 1.500 р.

На покупку оседлости этим новым священникам на Лемковщине (чтобы их не могли выслать административным порядком) 3.000 р.

3 новым священникам на женитьбу и обзаведение по 400 р. х 3 1.200 р.

¹⁶ «Малая» отличается от «большой» главным образом тем, что в ней предполагается содержание лишь двум священникам из бывших униатов. (Примітка О. Бобринського – О. С.)

Им же жалованья на ½ года по 375 р. х 3	1.125 р.
	11.025 р.
Двум священникам из бывших униатов по 2.000 р. х 2	4.000 р.
Пособия угре-россам иеромонахам	1.000 р.
Содержание в монастырях угре-россов послушников	1.000 р.
Издание постоянного органа печати (Крайне необходимо)	4.000 р.
Иконы, утварь и т.п.	2.000 р.
Содержание 50 семинаристов в течении 3-х летних месяцев 50 х 30	1.500 р.
Стипендии 6 чел. в училище Пастырства по 160 р.	960 р.
Стипендии 6 чел. в церковно-учит. школе	500 р.
	27. 180 р.
На лечение заключенных в тюрьму 2-х священников в случае их освобождения по 500 р.	1.000 р.
На непредвиденные расходы	820 р.
итого	29.000 р.

Ф. 135. Особый политический отдел (1909–1917 гг.). Оп. 474. Д. 155/117. Переписка с российскими представителями в Бухаресте, Черновцах, Будапеште, Вене о влиянии России на Балканах; ведомственная переписка о выдаче денежных средств отдельным лицам и субсидировании прорусских партий в Галиции.

Олексій Сухий

ОБРАЗ РОСІЇ НА ПОЛЬСЬКІЙ СЦЕНІ ХІХ СТОЛІТТЯ: ВІД МОНАРХІЧНОГО ДО АНТИІМПЕРСЬКОГО ДИСКУРСУ (ОГЛЯД ДОСЛІДНИЦЬКОГО ПОЛЯ)

Особливості конструювання образу Росії та росіян на польській сцені ХІХ ст. – тема, що досі не отримала достатньої дослідницької уваги. Водночас присутність російської тематики у наративах драматичних та сценічних творів цього періоду є помітною та послідовною. Вона по-своєму віддзеркалює історично невіддільні суспільно-політичні взаємини, що їх Даніель Бовуа назвав українсько-польсько-російським «трикутником». На жаль, у статті, присвяченій гаслу «Росіяни», що її для об'ємного «Словника польської літератури ХІХ ст.» написав відомий польський літературознавець Йозеф Бахуж, не приділено окремої уваги драматургії, тому і драматургічна, і театральна практики у світлі зазначеної теми потребують системних досліджень¹.

Про деякі аспекти цієї теми вже йшлося у контексті вивчення репрезентацій українства на польській сцені, зокрема, у монографії авторки цих рядків². Водночас, обираючи за предмет дослідження суто російські образи та наративи на польській сцені ХІХ ст., відкриваємо практично невивчене в українському театрознавстві поле, невідомі або маловідомі твори та їхніх авторів, факти, події та явища, що потребують уведення в науковий обіг, систематизації та аналізу. Тож зрозуміло, що вичерпати або ж уповні систематизувати зібрані матеріали на цьому етапі не має змоги, оскільки зазначена тема потребує набагато триваліших студій.

Діяльність та репертуар польського театру на території України у ХІХ ст. був визначений історично та регіонально – адже театр як публічний простір, перебуваючи під тиском цензури та офіційної влади в межах Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій, зазнавав безпосереднього їхнього впливу. Оскільки у ХІХ ст. таких віх в історії польського суспільства було щонайменше дві: Листопадове повстання 1830–1831 рр. та Січневе повстання 1863 р., то саме вони багато в чому й визначали динаміку розвитку польського театру як складової культури народу, що переживав втрату своєї державності і водночас здійснював спроби її відновлення, зокрема шляхом повстань супроти російської влади. Ці політичні та націєтворчі процеси, безумовно, впливали на формування та розвиток проросійського / антиросійського дискурсу на польській сцені у межах ХІХ ст., у чому переконаємось далі.

Зрозуміло, що польський театр на Наддніпрянщині з його потужними осередками у Києві та Житомирі, з традиціями польського театрального життя на Правобережжі, зокрема на Поділлі та Волині, а також Наддніпрянщині, цілковито залежачи від цензури та влади царської Росії, був вкрай обмежений у своїх висловлюваннях на тему польсько-російських стосунків. Саме тому, мабуть, не отримала свого сценічного втілення низка п'єс польських авторів, що містили означену тематику. До таких належали, зокрема, драма «Велика втрата» («Wielka utrata») невідомого автора, що її Іван Франко свого часу приписав Адамові Міцкевичу і видав окремою

¹ Bachórz J. Rosjanin. Słownik literatury polskiej XIX wieku / pod red. J. Bachórze i A. Kowalczykowej. Ossolineum. Wrocław, 2009. S. 845–843.

² Гарбузюк М. Образ України у польському театральному дискурсі ХІХ ст.: стратегії та форми репрезентації. Львів, 2018. 470 с.

книжкою у Львові 1914 р.³. Сучасні дослідники, зокрема, Богдан Якимович услід за Теодозієм Стеблійем, аргументовано спростовуючи пропозицію І. Франка, запропонували вважати автором п'єси іншого польського поета – Каспра Ценглевича⁴. Другорядна за літературно-мистецькими якостями, ця драма проте надзвичайно цікава у світлі нашої теми як приклад літературно-драматичної осмислення травми поразки Листопадового повстання 1830–1831 рр. із виразним антиросійським звучанням. Так, уже перша сцена цієї драми відбувається у царській палаті та розпочинається монологом російського царя:

CAR.

Tak! U stóp mych Warszawa koniecznie paść musi!

Na to już wiele łoze, na to już bez żalu

Wyczerpałem pól Uralu;

Bo mnie, jak mego ojca, jakiś Pahlen zdusi.

Łecz jak nam śmieją odbierać Polacy

To, co nas tyle kosztowało pracy?

Wszakże Piotr, mój prapradziad*), plan ułożył święty,

Aby Polskę zupełnie zabrać albo kupić, j

Jey bogactwa zniszczyć, złupić,

I wtrącić ją w klęsk odmęty,

Aby przecież Rosia kiedyś mogłą znaczyć,

I powoli, powoli cały świat zahaczyć⁵.

У фінальній сцені автор проголошує анатему Росії та російській церкві, що лунає з вуст кардиналів на чолі з Папою⁶. Не варто дивуватись, що цей твір не міг з'явитись на сцені польського театру у XIX ст. не лише на підросійській, а й підавстрійській території.

Ще один драматичний твір – «Напка у нещасті, сценічний образ у трьох діях, на тлі життя України» («Напка у utrapieniu, sceniczny obraz w trzech aktach, na tle życia Ukrainy») Мар'яна Гожковського – про Київ кінця 1850-х років з його польсько-українсько-російським трикутником, вийшов друком у Римі 1861 р. і також ніколи не побачив світло рампи⁷.

Монументальна драматична епопея «На Україні» («Na Ukrainie») Леонарда Совінського була створена та опублікована у Познані коштом автора 1873 р.⁸ На польську сцену вона вийшла лише на початку XX ст. Автор – учасник повстання 1963 р. – розкрив у часовій ретроспективі складні процеси визрівання повстання, його реалізації та поразки. Тексту передувала присвята: «Пам'яті жертв». Мартирологічний дискурс тут

³ Міцкевич А. Wielka utrata. Исторична драма з років 1831–1832. Львів, 1914.

⁴ Якутович В. «Wielka utrata»: Adam Mickiewicz i kontrowersja Iwana Franki. *Київські полоністичні студії*. Київ, 2017. Т. XXIX. С. 110–126.

⁵ Там само. С. 3.

⁶ Там само. С. 192–193.

⁷ [Gorzowski M.] [b. a.] *Напка у utrapieniu. Komedja w 3-ch częściach / Dwa sceniczne obrazy na tle życia w Ukrainie*. I. *Напка у utrapieniu в 3-х актах*. II. *За Спас в 3-х актах*. Rzym, 1861. S. 9–180.

⁸ [Sowiński L.] *Na Ukrainie. Tragedya w pieciu aktach z prologiem i epilogiem*. Poznań, 1873. 180 s.

поєднувався із намаганням автора дотримуватися майже документальних засад оповіді, а також спробою поєднати ліро-епічну природу викладу з жорсткими вимогами драми. Серед персонажів тут, безумовно, були присутні росіяни, представлені як безжальна ворожа сила, а дія п'єси завершувалась у сибірському засланні, де на руках коханої помирав головний герой епопеї – Ян. Таких драматичних творів, що не отримали сценічного втілення, вочевидь, було набагато більше і вони потребують пошуку та дослідження.

Проте, вивчаючи театральну практику, звертаємось насамперед до п'єс, що мали сценічну історію і у той чи інший спосіб оприявнювали на польському кону дискурс Росії та росіян.

На польській сцені «російське питання» – як переконаємось далі – існувало упродовж всього XIX ст. і зазнало значних трансформацій – не лише в естетичного, а й ідеологічного характеру. Перші прояви були пов'язані з перекладною драматургією, зокрема, німецькою, австрійською та французькою, що цілком зрозуміло з кількох причин. З одного боку, саме ці національні театри задавали тон у театральному просторі Європи наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. З іншого – завдяки перекладним творам польська сцена не лише розширювала власний репертуар, а й успішно конкурувала із тими ж німецькими та французьким театрами на своїй питомій території. Тому можемо говорити про опосередкований спосіб конструювання образу Росії та росіян на польській сцені, коли поміж польською сценою та персонажами-росіянами стояли автори західної театральної традиції. З одного боку, можна стверджувати, що від характеру твору та рівня знайомості з російською тематикою французького, німецького чи австрійського автора залежали і специфічні риси її репрезентації у перекладній драматургічній та сценічній творчості. З іншого боку, зважаючи на особливості театральної практики кінця XVIII – першої третини XIX ст. варто говорити про усереднений, украй схематизований та здебільшого відповідний естетичним канонам класицизму, спосіб представлення тих чи інших героїв та сюжетів. У засаді своїй він ще був позбавлений виразних національних рис, конструюючи насамперед станові моделі, з особливою увагою концентруючись на темах, як-от імператорська влада, постаті можновладців тощо. Тільки поступова перемога романтизму «відкрила» для європейської сцени національні характери, мовні характеристики, а також нові типи героїв та сюжетів.

Одним із перших прикладів появи теми Росії на польській сцені XIX ст. стала вистава «Беньовський, або Облога Камчатки, або Втеча на свободу» («Beniowski, czyli Osada Kamczatki, czyli Wybicie się na wolność»)⁹, поставлена у Львові 1809 р. П'ятиактову історичну драму про авантюрні пригоди відомого польського та угорського героя, графа Станіслава Беньовського, відомий німецький драматург та політичного діяча Август Фрідріх Фердинанд фон Коцебу написав 1795 р. Вона здобула неабияку популярність на театральних сценах Європи, зокрема вже 1798 р. увійшла до репертуару австрійського театру у Львові. Польське видання німецької драми відбулось 1807 р., а перший переклад польською мовою було здійснено у Львові 1809 р.

⁹ Osada na Kamczatce. Dramma w pięciu Aktach z Niemieckiego Pana Kocebie Hrabia Beniowski czyli Sprzysiężenie się na Kamczatce. Dramma w 5 Aktach z Niemieckiego P. de Kocebie na Polski Język przełożona przez Kamińskiego. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/31570/edition/28424>.

«Батько польської галицької сцени» – як пізніше його назвуть – Ян Непомуцен Камінський повернувся з Одеси до Львова у травні 1809 р. з надією відновити у місті діяльність професійної польської сцени, що перебувала під заборонаю від 1799 р. У шерезі тогочасних патріотичних сценічних творів пера Л. Дмушевського, В. Богуславського, власних переробок з творів німецьких авторів, вочевидь, «Граф Беньовський...» маніфестував національну позицію молоді польської сцени у ситуації боротьби за «польський Львів» у ході польсько-австрійсько-російського протистояння навесні–влітку 1809 р. Твір А.ф. Коцебу концентрувався на історії втечі полоненого польського в'язня, графа Беньовського, учасника Барської конфедерації, з Камчатки «на волю». Рукопис цього перекладу зберігається у Бібліотеці польського театру у Львові у відділі рукописів Шльонської наукової бібліотеки (м. Катовіце) і потребує окремого вивчення, адже в ході перекладу з німецької на польську мову та тривалої сценічної історії цієї вистави могли відбутись важливі текстові зміни, пов'язані з актуальними подіями.

Добра обізнаність драматурга з російською мовою та Російською імперією (А.ф. Коцебу певний час служив консулом у Росії та Німеччині, а також очолював Німецький театр у Петербурзі) та проросійська політична позиція сприяли тому, що у цьому творі, сповненому як і більшість його п'єс, мелодраматизму та сентиментальності, польсько-російські стосунки набули доляльного та навіть дружнього характеру. Основний акцент у творі було поставлено на ранньоромантичній волелюбності та авантюризмі головного героя, на тематиці організації втечі, на любовній лінії, а присутність серед в'язнів Камчатської фортеці росіян-побратимів (Хрустьєв, Степанов, Кудрін) згладжувала гостроту політичного конфлікту. У фіналі, коли С. Беньовський рятував і повертав губернаторові його дочку, лунало благословення утікачеві з вуст російського урядника, у супроводі якого С. Беньовський з побратимами сідали на човен аби полишити Камчатку.

Полоноцентрична та свободолюбна риторика цього твору була настільки актуальною, що вистава залишалась у репертуарі польської сцени – наприклад, львівського театру – щонайменше до 1869 р. Про її покази 1860-х років знаходимо скупі зауваги рецензентів як про давній та улюблений львівською публікою твір. Варто звернути увагу на топографічну зміну у назві вистави: у виставах 1860-х років дія відбувалась вже у Сибіру і вистава мала назву «Беньовський на Сибіру». У 1866 р. рецензент писав про показ цієї вистави як про особливо актуальний у світлі недавніх подій (очевидно, йшлося про Січневе повстання та репресії російської влади), підкреслював захоплення публіки, що привело до тривання вистави аж до «години духів», тобто до опівночі¹⁰. Ентузіастичне сприйняття вистави однак не заважило критикові наголосити на схематичності характерів, естетичній архаїчності п'єси¹¹.

Якщо тема С. Беньовського була складовою національно орієнтованого романтично-героїчного дискурсу, то наступні кілька творів і вистав першої половини ХІХ ст. послідовно витворювали російські монархічні наративи на польській сцені. Недаремно у цитованому вище фрагменті з першої сцени п'єси «Велика утрата» Цар у

¹⁰ J.S. (Юзеф Шайноха?). *Teatr. Dziennik literacki*. 1866. Nr 42. S. 671.

¹¹ *Ibid.*

своєму монолозі апелює до пам'яті про свого прапрадіда Петра Першого – цей герой на польській сцені, особливо у першій половині XIX ст. – був вельми популярний.

Перу австрійського драматурга Фердинанда Краттера, що жив і працював у Львові, належать три п'єси російської тематики. Дві з них переклав Ян Непомуцен Камінський, одну – Домінік Якубович. Усі три були поставлені на сцені польського театру у Львові та отримали визнання в інших польських театрах. Попри те, що драматург особисто ніколи не був в Росії, не знав мови та мав дуже приблизне уявлення про історичні та культурні реалії цієї країни, він успішно користувався німецькими та французькими популярними джерелами, часто на рівні історичних анекдотів, і зміг створити п'єси, що з огляду на їхнє поширення театрами можемо сьогодні назвати популярними. Зрозуміло, що рівень цієї популярності підтримувався інтересом до самої Російської імперії-завойовниці, а також був нею ж і інспірований, зокрема на підросійських територіях.

Найпопулярнішою з п'єс Ф. Краттера стала трагедія на 5 дій «Наталія і Меншиков», що йшла на австрійській сцені у Львові, а далі була перекладена польською мовою Я. Н. Камінським та уперше поставлена на польській сцені першого вересня 1813 р. Успіх цієї вистави засвідчено достатньо тривалим як на той час періодом її показу – спектакль час до часу з'являвся на польській сцені аж до 1827 р. Справжню широку популярність твору Ф. Краттера красномовно підкреслює бодай один епізод: у виставі на аматорській сцені школи отців домініканів у Новогрудку (нині – місто у Беларусі) 1813 р. головну жіночу роль Наталії Чуванської виконував юний школяр Адам Міцкевич¹².

Як зазначає львівський рецензент, у центрі твору – історія сходження на трон царя Петра, підступні палацові інтриги Меншикова, драматична доля підступно обманутої Наталії. Анонімний критик у «Розмаїтосцях», пишучи про виставу, що відбулась 3 липня 1820 р. у бенефіс Л. Крупицького, підкреслює головне її значення: «Твір цей не без зауважень, але попри деякі вади, він захоплює нас своїми моральними образами та різноманітними характерами. Якщо з одного боку нас засмучує вигляд неспокійного підданого, нечуйного батька та негідної людини, то водночас нас захоплює Монарх, котрий піклується про загальне добро – як сильно він домагається любові, і якою дорогою для нього є ця невинність»¹³. Ролі виконували: цар Петро – провідний актор-герой львівської польської сцени Антоні Бенса, роль Чудова – сам перекладач та керівник театру Ян Непомуцен Камінський, в ролі блазня Сердюкова виступив ще один провідний актор польської сцени у Львові Ян Новаковський.

У драмі на 5 дій «Дівчина з Марієнбургу» («Dziewczyna z Marienburga») цього ж автора у перекладі польською того ж Я. Н. Камінського (прем'єра 15 вересня 1815 р.) історію про Петра, Наталію та Меншикова було продовжено. Виставу повторили лише один раз (5 лютого 1821 р.), і на цьому її сценічне життя у Львові завершилось.

Третя драма Ф. Краттера «Мир на Прутом» («Pokoj nad Prutem»), прем'єра на польській сцені якої відбулась у Львові 11 жовтня 1816 р. у перекладі Домініка Якубовича, також мала за головного героя постать Петра I (актор Антоні Бенса), а

¹² Jędrychowski Z. Teatra grodzieńskie 1784–1864. Warszawa, 2012. S. 135.

¹³ b.a. Teatr. *Rozmaitosci*. 1820. Nr 76. S. 4.

також іншого історичного персонажа – шведського короля Карла XII (актор – Віталіс Смоховський). У п'єсі та вистави, рукописний текст якої ще належить відчитати та проаналізувати, найпевніше йшлося про т. зв. Прутський мир, що був укладений поміж оточеною союзними військами Російською армією в особі Петра I та очільниками союзних татарського, українського та інших військ.

Ще одна перекладна вистава – цього разу французьких авторів Eugène Boirie de Cantiran, Frédéric Dupetit-Méré «Битва під Полтавою» («Bitwa pod Poltawą»), була перекладена польським актором Шенсним Стажевським, а її львівська прем'єра відбулася 4 липня 1827 р. Виставу грали на пленері – у літньому театрі єзуїтського саду (нині – парк імені Івана Франка). Чільні ролі виконували: Петра I – Антоні Бенса, Карла XII – Віталіс Смоховський, серед інших російських персонажів – Рустов у виконанні А. Радовського, Фрагін у виконанні М. Крупіцького-молодшого. Комічну роль Григорія виконував Щ. Стажевський, перекладач цього твору. Варто припустити, зважаючи на малу кількість показів, що цей твір, як і попередній, не мали належної мистецької якості або ж створювались принагідно, з приводу чийогось ювілею, уродин тощо і більше не поновлювались.

Окрім перекладної драматургії, на польській сцені XIX ст. були і приклади авторських, оригінальних творів з підкреслено монархічним звучанням. Такою була трагедія «Петро Великий, або Любов монарха до народу» («Piotr Wielki, czyli Miłość monarchy do narodu») польського шкільного учителя та власника однієї з найстаршої книгарень у Польщі Станіслава Шумського (львівська прем'єра відбулась 6 вересня 1819 р. на бенедиктис Йозефи Бенсової). На жаль, про сюжет та навіть персонажів цієї вистави відомо вкрай мало, але проросійські погляди самого автора, який неодноразово підкреслював свою відданість Російському монарху, не дають підстав сумніватися, що трагедія мала підкреслено монархічний дискурс. Так, відомо, що рукопис трагедії автор особисто вручив російському цареві під час короткотривалого перебування того у місті Валч. Про це, зокрема, пише, покликаючись на інших дослідників, сучасний польський книгознавець Артур Яздон¹⁴.

Поряд із трагедійно-героїчним російським дискурсом на польській сцені першої половини XIX ст. формувався і комедійно-травестійний образ Російської дівчини у виставах музично-розважального репертуару. До таких, зокрема, належала популярна на теренах Правобережжя, Волині, Литви, Білорусі та питомо польських землях вистава «Українка, або Зачарований замок» Яна Мілевського на музику Владислава Сарнецького. Прем'єра вистави відбулася у Каліші не пізніше 1814 р. А далі вистава у найрізноманітніших варіаціях поширювалась у виступах мандрівних труп теренами т. зв. «кресів». В осерді твору лежав популярний у той час прийом перевдягання, коли головна героїня твору набувала вигляду різних персонажів та була в цих іпостасях нібито «не впізнаною». Польський історик театру, Я. Коморовський оприлюднив афішу вистави «Нова Українка, або Чари замку Тимор», що була показана у Немирові (нині – районний центр Вінницької обл.) 23 січня (2 лютого) 1840 р., через двадцять

¹⁴ Jazdon A. Księgarnia i Biblioteka do Czytania Tomasza Szumskiego. *Biblioteka*. 2012. 16 (25). S. 59–81.

п'ять років після прапрем'єри¹⁵. Головні жіночі ролі Гелени та Людмили тут виконували пані та панна Лютомські відповідно. Остання, як свідчить афіша, виходила у постатях Параски, Тамарки, Краковяка, Чарівниці, Королеви ночі, Кипрійської богині, Смоленської княжни та Російської дівчини, в яких перевдягалась молода героїня. Цей «оновлений» порівняно з оригіналом травестійний набір свідчив про пристосування вистави до смаків публіки, політичної та національної тенденцій. Королева ночі найпевніше була парафразом на популярну оперу «Чарівна флейта» Ф. А. Моцарта, що може свідчити про її часткове входження у тогочасну популярну, навіть масову культуру. Під Кипрійською богинею, вочевидь, розуміли постать Афродіти. Смоленська княжна та Російська дівчина мали бути даниною російськомовній публіці та свідчили про перехід вистави на територію українсько-польсько-російського театрального пограниччя (на жаль, більше нічого про генезу цих образів наразі сказати неможливо). Відсутність рецензій та будь-яких інших свідчень про особливості сприйняття вистави, не дозволяють більш детально дослідити також і особливості рецепції твору.

Подальший розвиток комедійного російського дискурсу на польській сцені в середині XIX ст. засвідчено появою двоактової комедії «В'язні цариці» («*Więźniowie Carowej*») – популярної французької п'єси Жана-Франсуа Баяра у польському перекладі Якуба Антоневи́ча (Болоза). Прем'єра вистави відбулась у Львові 20 лютого 1852 р. на бенефіс Віталіса Смоховського. Анонімний критик «Львівської газети» присвятив окремий абзац обговоренню якості перекладу та підкреслив, що перекладачеві вдалося віднайти питомі польські звороти для «французької за характером» комедії, тому, на його думку, цей переклад вартий уведення в корпус національного репертуару з огляду на його високі літературні якості. Також варто зауважити, що усе обговорення і тексту, і вистави точилося довкола порівняльної осі французька-польська мови й культури, поминаючи цілковито питання репрезентації головної героїні чи російської теми загалом¹⁶. Була це свідомо «фігура замовчування», чи й справді критикові та реципієнтам не важливими були національні та імперські маркери цього спектаклю, – питання залишається відкритим.

Відповіді на ці питання можна пошукати в іншому критичному тексті. Другий рецензент цієї вистави під криптонімом W. (очевидно – Кароль Відманн) у своєму відгуку на виставу спершу звернувся до читача з нагадуванням про важливість національно орієнтованої високої драматургії на сцені. Водночас він пояснив вибір саме цієї п'єси, як і іншої, що йшла того бенефісного вечора у театрі, окремою святковою нагодою та бажанням театру розважати публіку комедіями універсального змісту¹⁷. Виставу було потрактовано як одну з нескінченної низки легких комедій: «...не належить вона до високої комедії... але захоплює комічним укладом подій, спричинених легких, свавільним, необачним характером...»¹⁸. Про гру акторки Анелі Ашпергерої в ролі Цариці Катерини рецензент висловився позитивно: «Було мило бачити приватний сердечний інтерес і публічний характер особи, гармонійно поєднані акторкою в одне ціле».

¹⁵ Komorowski J. *Polskie życie teatralne na Wołyniu i Podolu do 1863 r.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Łódź: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, 1985. S. 67.

¹⁶ B.a. Kronika. *Gazeta Lwowska*. 1852. Nr 42. 21 lutego. S. 108.

¹⁷ W. [Karol Widmann] *Teatr. Dziennik Literacki*, 1852. Nr 9. S. 4.

¹⁸ Ibid.

Водночас критик зауважив, що виконання ролі Разумовського (Й. Штурм) було занадто карикатурним. Говорячи про цю роль та роль коменданта фортеці Петрова у виконанні Ігнація Голембйовського, рецензент зазначив: «Дивно виглядають ці дві фігури карликуватого духу поруч з незрівняно вищою за них обох царицею. Зрештою, тут багато слід віднести на карб автора»¹⁹. Останні твердження дають можливість зрозуміти, що перехід монархічного дискурсу у комедійний реєстр жодним чином не невілював величчю образу монаршої особи. П'єса набула неабиякої популярності – її було грано далі у репертуарі інших польських театрів упродовж 1850-х років.

Злам російських наративів на польській сцені відбувся доволі різко у другій половині 1860-х років. Зміна ідейних-естетичних матриць у польському театрі після 1863 р. була викликана історично – розгромом Січневого повстання, репресіями проти польських повстанців, черговою травмою поразки, що її переживало польське суспільство, а також динамікою переходу від романтичного до позитивістського, реалістичного драматургічного письма. У цьому сенсі провісницею критичного антиросійського дискурсу стала вже згадана на початку п'єси М. Гожковського, надрукована у Римі 1961 р. – «Гапка в нещасті». Портретуючи Київ кінця 1850-х років, ставлячи у центр твору українську селянку Гапку, що приходить у місто в пошуках заарештованого чоловіка, драматург відтворив у п'єсі багатонаціональне мовне та строкате соціальне середовище. У ній звучить польська, українська та російська мови (дві останні записані латинським шрифтом). І якщо коротко охарактеризувати їхнє значення, то українську мову можемо назвати мовою рустикальною, мовою гнобленої / дезорієнтованої у просторі героїні, польську – романтизованою мовою рятівника і помічника, російську – мовою гнобителя, з її брутальними окликами урядників, поліціантів та в'язничних наглядачів²⁰.

Після розгрому Січневого повстання 1863 р. польське театральне життя на Наддніпрянщині та Правобережній Україні цілковито згорнулось, а театральні діячі, котрі прагнули працювати на сцені, шукали собі місця на теренах Австрійської імперії. Так, зокрема, до Львова прибули з Києва Павлин Свенціцький, з польського театру у Житомирі – подружжя Емілії та Теофіля Бачинських, які заходились у справі відкриття руського народного театру у Львові, що й було реалізовано 1864 р. Вплив подій 1863 р. на постання першої сталої національної української сцени в Галичині українському театрознавству ще належить всебічно проаналізувати.

Тим часом на професійній польській сцені у Львові формувалася новий тип російського дискурсу, що прийшов на зміну попередньому. Переламним у конструюванні та презентації російських образів на кону польського театру в Галичині можемо назвати другу половину 1868 р. Про це свідчить низка прем'єр різних авторів, що упродовж жовтня–листопада цього року відбулися у польському театрі Львова.

Так, 26 жовтня 1868 р. уперше на сцену вийшла п'єса «Злочинець»²¹ («Zbrodniarz») Давида Абрагамовича, польського громадсько-політичного діяча та драматурга,

¹⁹ Ibid.

²⁰ Гарбузюк М. Соціокультурне та поліетнічне портретування Києва у п'єсі «Гапка в муках» М. Гожковського (1861): імагологічні стратегії. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*. Львів, 2018. Вип. 19. С. 117–128.

²¹ Abrahamowicz D. Zbrodniarz. Obraz dramatyczny. Lwów, 1869. 86 s.

вірменина за походженням. Д. Абрагамович був багатим землевласником, належав до впливових консервативних політичних сил Галичини, тож драматична справа була аматорським захопленням: у його доробку лише дві п'єси, з яких перша – зазначена вище, друга – комедія «Наші кандидати».

Дія «Злочинця» відбувається у Кракові та частково у Плоцьку (III дія). Історія нещасливого заміжжя Гелени з багатим нелюбом Альфредом, розпочата драматургом за п'ятнадцять років до Січневого повстання (I та II дія), переходить у час самого повстання, де Гелена та її дочка Ядвіга активно допомагають повстанцям (III дія). Зрадливі підступним Ксаверієм, котрий свого часу також прагнув руки Гелени, вони потрапляють до рук російських солдат, котрі попри слізні благання дочки ув'язнюють матір. Заключна, 4 дія п'єси, розпочинається сповненим драматизму монологом одного з польських героїв, Збігнева: «Знову сторінка історії кров'ю списана, тисячі свіжих могил насипано!... Знову тихнуть крики під тиском насилля – тягарем жорстокості...»²². Цій сцені передують сцени арешту Гелени, де яскраво й однозначно представлено образи російських загарбників. Для характеристики Прапорщика та його поплічників Д. Абрагамович уживає російську мову, записану латинським шрифтом: «PRAPORSZCZYK: *Kak to wy buntowszczyki, deirziete laszu wieru! Pajmat je toju miatieżnyczku! i tiebia ty polskoj Genera!.. Da gaspadin pułkownik welił czto was pojma! Pa tamu czto wy buntowszczyki... Paszo! za toboją ja pryjdu!*»²³.

Такі мовно-стилістичні прийоми, притаманні більше театру першої половини XIX ст., однак продовжували залишатись актуальними. Завдяки ним персонажі та ситуації набували більшої переконливості та правдивості, а сама російська мова іншувалася, набуваючи додаткових конотацій як мова ворога²⁴.

У фіналі п'єси автор приводить сюжет до щасливого завершення, в якому заарештовану родину звільняють, матір зустрічається з донькою, дружина – з чоловіком. А проте, відтворена у короткому епізоді п'єси, характерна поведінка російських вояків дозволила і у сценічному їх відтворенні створити впізнавані, типові театральні образи. Про головні сенси, персонажів та виконавців цієї прем'єрної вистави анонімний критик писав:

²² Ibid. S. 74.

²³ Ibid. S. 66.

²⁴ Для порівняння – через рік, 1869 р., у Львові відбувалися святкування з нагоди ювілею Люблінської унії. З цієї нагоди на сцені Театру Скарбка відбулися урочистості, у програмі яких прозвучала частина з вистави «Українка, або Зачарований замок» Я. Мілевського. Окрім питомо українських вокально-хореографічних номерів, на початку цього вечора було виголошено вірш українською мовою «Над Поділлям, Українов / журавлі летіли» авторства – найпевніше – Платона Костецького. У цьому вірші, що його виконала польська актриса Філомена Квецінська, були рядки з виразним антиросійським акцентом:

Jeszcze pohulajet czajkow

Kozak w synich wodach,

A w Kremlyni dzwin promowyt

O Kozackich szkodach.

Anhel naszoj maty, Polszczi

Kurhan otweraje,

Holaj tohdy Lasze ridnyj ,

Step nam szcze zahraje! [Kronika Lwowska. Gazeta Narodowa. 1869. Nr 208. S. 1] .

“Злочинець” п. Абрагомовича представляє нам сцени з останнього повстання: пошали перед нашими очима мов живі ті страшні нещастя, що їх нам принесла неприхильна доля. Герої вистави змальовані наче з життя, як, наприклад, барон, котрий боїться побачити повстанця у своєму домі – бо це потягне за собою конфіскацію маєтку[...]; п. Вількошевський досконало представив нам цю постать. П. Беньковська прекрасно відіграла роль польської дочки, котра не знає жодних перешкод у допомозі коханій вітчизні. П. Шиманський в ролі повстанця, п. Круліковський в головній ролі відзначилися доброю грою, а п. Концевич досконало створив тип московського поручника»²⁵. Інший анонімний критик «Національної газети» (*Gazeta Narodowa*) підкреслив великий інтерес публіки до цієї вистави, заснованої «на тлі подій з сучасного життя»²⁶.

Восени 1868 р. одразу дві п'єси ще одного польського драматурга – Леопольда Еугеніуша Стаженського – побачили світло рампи польського театру у Львові. Прем'єра вистави «Син Богдана» («*Syn Bohdana*») Л. Є. Стаженського відбулась 7 жовтня 1868 р., а за три тижні по тому, 1 листопада 1868 р., відбулась прем'єра «Зірка Сибіру» («*Gwiazda Syberyi*»).

Ще за кілька місяців до прем'єри текст драми «Син Богдана» почав друкувати «Львівський тижневик» («*Tygodnik Lwowski*»). П'єса була видрукувана у 22–35 номерах цього часопису упродовж червня–вересня, а її першу подачу випереджала розлога стаття про творчість А. Фредра, анонімний автор якої прагнув вписати твір Л. Є. Стаженського у національну драматичну традицію²⁷. Того ж року вона вийшла окремою книжкою²⁸. Варто підкреслити, що це сталося лише через рік після написання самого твору, що його не допускала до публічного оприлюднення австрійська цензура.

Події п'єси розгортаються у Переяславі, у складні часи відходу від влади Богдана Хмельницького та боротьби за його гетьманську булаву серед козацької старшини. Концепт влади – ключовий у цьому творі. Одночасно про гетьманську булаву думають і зять Хмельницького, Іван Нечай, і козацький писар Виговський, і полковник Мартин Цицюра. Йдеться, власне, про вибір українською козацькою верхівкою майбутнього України: під протекторатом Польщі або ж Росії. Усі інтриги обертаються довкола постаті сина Хмельницького, Єжи (Юрія), найпершого претендента на гетьманську булаву, котрого батько хоче оженити з дочкою польського гетьмана Зосею, забезпечивши так майбутній польсько-український союз. Юрко справді закоханий у красуню Зося, що перебуває у полоні та під охороною українського гетьмана, але Зося закохана в каштеляна Станіслава, який відповідає їй взаємністю. З цієї ситуації прагнуть скористати царські агенти – отець Філарет-чернець та стародубський полковник Мартин Цицюра. Організувавши втечу Зосі до монастиря, ці двоє спровокували гнів молодого й неврівноваженого Юрія, котрий очолив напад козацького війська на монастир. Відтак польсько-українська ворожнеча ще більше загострюється, з чого й користає третя, російська, сторона, котра де факто й приходить до влади. У фіналі твору Юрій Хмельницький з горя йде у ченці, старий Хмельницький у

²⁵ b.a. Cześć literacko-artystyczna. *Iris*. 1868. Nr 11. Listopad. S. 32–36(35).

²⁶ b.a. Kronika. *Gazeta Narodowa*. 1868. 1 listopada. S. 2.

²⁷ b.a. Aleksander Fredro. *Tygodnik Lwowski*. 1868. Nr 22. S. 169–170.

²⁸ Starzeński L. *Syn Bohdana. Dzieła dramatyczne*. Lwów, 1869. S. 3–82.

непам'ятстві падає на руки козаків, за сценою чути, як російські солдати страчують українських заручників:

«...Вдалині чути постріл з рушниць.

Нечай: Що то за постріл?

Посол: То знак зі сторожової вежі: гинуть ваші заручники»²⁹.

Філарет, російський православний священник, «порядкує» на сторінках п'єси Л. Стаженського та у виставі від самого її початку до кінця. Його інтригами і забезпечується розвиток сюжету, тому, поглянувши на схему конфлікту у цьому творі, можна сказати, що, попри домінування на позір любовної лінії стосунків Юрія Хмельницького та Зосі, головним рушієм «історії» тут виступає саме Філарет та його помічник – «посланець Білого царя», які врешті досягають своєї мети, розгойдуючи та врешті руйнуючи і ослаблену українську гетьманську владу.

Із того, як виразно й послідовно Л. Е. Стаженський показував механізми впливів московських посланців на розбрат в середовищі української старшини, шляхи розбурхування в ній владних амбіцій та матеріального зиску, що врешті провадили до успішного панування російських імперських владців на українських землях – зрозуміло, наскільки важливими для польської сторони були проблеми російського втручання у польсько-українські стосунки і як вони актуалізувалися після поразки повстання 1863 р. У цьому сенсі п'єсу Л. Е. Стаженського можна назвати одним із перших прикладів антиросійського дискурсу польської сцени, що мав продовження, зокрема, у його ж згаданий вище «Зірці Сибіру».

На львівську прем'єру розлогою рецензією відгукнувся Владислав Лозинський, тоді ще недавній випускник Львівського університету, в майбутньому – знаний історик, критик, мистецтвознавець, колекціонер, громадський діяч та драматург³⁰. На кількох сторінках «Літературного щоденника» («Dziennik literacki») він ретельно проаналізував драматичний твір. Насамперед критик підкреслив вагомість подій Хмельниччини для історії Польщі та заакцентував увагу на актуальності дослідження цього періоду, згадавши недавно видану працю відомого історика (й рідича рецензента) Карла Шайнохи під назвою «Два роки нашої історії». Із цих причин автор рецензії вважав надзвичайно «сміливим» та «щасливим» для польської сцени звернення саме до цих подій, «...багатих на трагічні моменти, котрі навіть не потребують пера поета, а лише історика задля того, щоб розгорнутися перед нами образами, сповненими справжньої драматичної сили та жаху»³¹. У розлогій рецензії критик водночас надзвичайно вимогливо поставився до драматурга, закидаючи йому непереконливість і у виборі історичного періоду (на думку критика для історичної драми потрібно було брати не добу Руїни, а кульмінаційний період визвольної боротьби Богдана Хмельницького), і надто вільне поводження з історичним матеріалом, і домінування ліричного наративу над історичним, і недостатню вправність у конструюванні конфлікту, що привело до фрагментарності дії тощо. А проте жодним словом він не заперечив антиросійську в засаді риторичку

²⁹ Ibid. S. 82.

³⁰ Łoziński W. Kronika teatralna. *Dziennik literacki*. 1868. Nr 41. S. 657–660.

³¹ Ibid. S. 657.

цього твору, чим визнав її доцільність та беззаперечність. Вистава пройшла лише двічі і більше не повторювалась.

Рецензент «Ірису» так окреслив головні сенси вистави: «Дух козаччини оживляє увесь твір, бачимо постать і винятковий характер амбітного і зрадливого гетьмана України, котрий при цьому всьому міг би стати справжньою опорою Речі Посполитої, якби не зіпсувало усього пекельне нуртування Москви і незгоди тодішніх правителів»³².

Наступна п'єса цього ж автора принесла йому справжнє визнання. Прем'єра «Зірки Сибіру», найвідомішого твору Л. Е. Стаженського, відбулась 1 листопада 1868 р.³³ Як підкреслював рецензент «Львівської газети»: «Щодо драми, для першого показу якої дирекція щасливо обрала неділю, мусимо насамперед зауважити, що це, власне, не є найновіший твір цього автора, лише одна з давніших його робіт, котра з причин цензурних труднощів не могла довгий час дочекатися сцени. Причиною цих труднощів була беззаперечно політична сторона цього твору, на якій драматург особливо наголошував і на котрій насправді і полягає переважно його цінність. Здається, достатньо сказати, що змістом цієї п'єси є болісні історії польського в'язня на Сибіру, щоб підтвердити слушність нашої думки»³⁴. Анонім далі засвідчив однаково високу і мистецьку, і виконавську складову вистави – відзначивши, що цей твір вважає беззаперечно найкращим твором Л. Е. Стаженського.

Якщо дуже коротко окреслювати сюжетні перипетії, то дія відбувається на території Росії, в одному із місць ув'язнень польських повстанців. Автор сполучає дві сюжетні лінії: любовну, пов'язану з коханням дочки коменданта російської фортеці Ольги до польського повстанця Зигмунта, а також детективну лінію, пов'язану з підготовкою утечі повстанців та спробами керівників російської тюрми усіма можливими силами запобігти цьому.

Уже на початку тексту устами коменданта російської фортеці Татарова автор широким мазком змальовує політичний та історичний контекст: «Видно, як щораз сильніше підіймається буря, що нею об'єднані західні держави прагнуть струснути основами Росії. Неприятельський флот підплив до Бомарзунду*, а це ключ до Кронштадту, Кронштадт то ключ до Петербургу і серця усього Царства»³⁵.

Стисло і концентровано про сенси вистави оповів у своєму критичному тексті анонімний автор вже згаданого часопису Ірис. Цей текст заслуговує на те, аби подати його повністю без скорочень: «Зірка Сибіру засвітила на нашій сцені з усім блиском, випромінюючим нескінченні польські болі у далекій країні криги, котра на усьому своєму величезному просторі підмінована польськими катакомбами. Польське серце із заголовку лежить в основі п'єси. Каторжани, копальні – комендант фортеці з ад'ютантом, вбраним у луску вужа, вовче нутро якого

³² b.a. Część literacko-artystyczna. *Iris*. Lwów, 1868. Nr 3. Listopad. S. 33.

³³ Starzeński L. Gwiazda Syberyi. URL: <https://www.sbc.org.pl/dlibra/publication/107379/edition/101068/content>

³⁴ b.a. Kronika. *Gazeta Lwowska*. 1868. Nr 252. S. 3.

* Бомарзунд – фортеця на Аландських островах (Фінляндія), збудована Російською імперією 1832 та зруйнована англо-французьким флотом 1854 р.

³⁵ Starzeński L. Gwiazda Syberyi... S. 5.

розкривається з відразливою правдою за кожної нагоди; а в тілі – справжня зірка – Ольга, дочка коменданта, котра сердечно покохала Казимира, польського в'язня, і, ушляхетнена тим коханням, з тугою чекає на мить, яка уможливить її перехід у лоно народу, мученого її соплеменниками. Московський комендант, її батько, як біла ворона представляються в цій історії, а нікчемність, хитрість і підлість його ад'ютанта, майора Гравічина, цього лакованого плазуючого хробака петербурзької школи, як ходяче дерево отруєє все довкола. Муки Польщі ще не скінчилися, отже і розв'язання драми не може бути щасливим; Гравічин по-московськи втручається поміж закоханих, Казимира лякає смертю батька, Ольгу одурує вигаданою зрадою Казимира, коменданта лякає бунтом Поляків і перемагаючи хитрістю, розлучає закоханих і змушує Ольгу силою зіпсованого свого духа до заміжжя, а Ольга на омосковилась ще до такої міри, щоб так як Полька змогла зрозуміти підступність підлого чиновника. Надто пізно довідується вона про правду, коли її батько оповідає, що старий в'язень, котрий від 1831 року перебуває в підземеллі замку, є батьком Казимира, і що обидва в'язні послужили Гравічину за інструмент здобування руки Ольги. В нещасній спротив пробуджує шляхетний дух – школа серця польського дає свої плоди, тільки хто їх скоштує, не маючи гарту польського духа, мусить згинуть; то ж і та Ольга, те золоте серце мусить загинути, бо поєднатися з Казимиром, бути щасливою в парі, ані їй ані йому небо сьогодні не дозволяє. Вона гине, падаючи зі скелі, а він випроводжає батька і йде з побратимами на кораблі, капітаном якого син Польщі; куди попливуть? В далечінь і непевне майбутнє, а керманічем для них є ніколи не згасна зірка польської надії!»³⁶.

Гострота польсько-російського конфлікту проявлялась у відвертих та прямих репліках, адресованих персонажами твору навзаєм. Так, російський офіцер Гравічин вигошував: «На моє переконання, для Росії меншу небезпезку становлять флот англійський чи багнети французів в Криму, ніж утеча сибірських в'язнів. Та моровиця розбіглася б усією Європою, розносячи вигадані звістки про наші злочини»³⁷. В іншому місці він стверджував: «На приязнь росіянина можна розраховувати. Але на приязнь Ляха – ніколи!»³⁸.

В'язням сибірської каторги драматург вклав в уста такі висловлювання:

«Віктор: Чи на кривди наші і наших братів немає вже громовиць у небі? Скільки ж то жертв покрила собою ця крига, скільки спустили духа під бичем катів!

Станіслав: А ті, котрі гниють в підземних льохах, укриті назавжди від світу... котрих тиран не зміг приборкати «твердим декретом» і залюднив ними підземелля своїх твердинь...

Здіслав: Братове... наша кров, пролита на сибірських снігах, запліднить колись нашу землю вітцівську. З могил наших повстануть колись духи і піднімуться з прапорами свободи в руках над рідною нашою нивою (з-під землі чути голос могильний: Амінь! Амінь!)»³⁹.

³⁶ B.a. Cześć literacko-artystyczna. *Iris*. 1868. Listopad. S. 34.

³⁷ Starzeński L. *Gwiazda Syberyi...* S. 6.

³⁸ *Ibid.* S. 12.

³⁹ *Ibid.* S. 35.

Удруге Л. Стаженський звернувся до теми Хмельниччини в історичній драмі «Перо чаплі» («Czaple pióro», 1876)⁴⁰. Замість складного й слабкого Юрія Хмельницького тепер автор обрав набагато потужнішу й сильнішу постать в історії козацтва – Івана Виговського.

Драматург усвідомлював основні параметри історичної конфліктної ситуації, що її відобразив у своїй драмі – протистояння І. Виговському значної частини козацької верхівки, безперервна боротьба за гетьманську владу (її символ у цьому творі – перо чаплі), участь та вплив у цьому таємних московських агентів. Урешті, спирався він і на певну фактологію, як-от перемогу українського війська над російським під Конотопом 1659 р., смерть І. Виговського 1664 р. та ін.

У моделюванні ж самого сюжету Л. Е. Стаженський подібно, як у попередній драмі, виходив за межі історичної правди, фактично підпорядковуючи своїй фантазії реалії, відходячи у бік довільного поєднання мотивів, стосунків персонажів тощо. Так, І. Виговський у його баченні – ідеальний герой, наділений найвищими чеснотами. Виговський виголошував дві важливі для п'єси політичні теми: про силу союзу Польщі і України супроти російського «Білого царя» та надійність козацького війська як безпекової гарантії польської корони від татарських чи турецьких нападів.

Як і в попередній п'єсі про Ю. Хмельницького, історія про гетьмана Виговського у «Пері чаплі» виявилась зосередженою довкола теми боротьби за гетьманство та любовних стосунків серед козацької верхівки. Важливе місце у творі посіли інтриги іноземних посланців. Цього разу ним став замаскований єзуїт Вульпіус, котрий працював начебто на користь монашого ордену, насправді ж був московським шпигуном-провокатором. Тема російського втручання у польсько-українські конфлікти продовжувала залишатись невід'ємною частиною політичного контексту твору.

Прапрем'єра «Пера чаплі» Л. Е. Стаженського відбулась 16 квітня 1876 р. на сцені польського театру у Львові. Наступні покази відбулись 19 та 21 квітня цього ж року. Уперше виставу було показано на кошт товариства взаємної допомоги Артистів польської сцени у Львові. Вдруге – на бенефіс М. Деринг (роль Гелени Виговської). Уже наступного року цю п'єсу було поставлено у Краківському театрі (13 та 15 грудня 1877 р.). Ще за рік прем'єра відбулась у Познанському театрі (23 лютого 1878 р.), була вона також показана під час виступів цього театру у Гнезно (22 квітня 1878 р.). Вистава отримала активну оцінку рецензентів з напрочуд одностайною реакцією незалежно від театру, міста, часу показу чи постаті критика. Автори відгуків одностайно зазначали вдалий вибір теми п'єси: «...стан козащини під пануванням Я. Казимира, її розділення по смерті Хмельницького на два табори і видатна постать Виговського наче створені для драматичної поеми»⁴¹. Краківський рецензент підкреслював масштабність та емоційну вагу теми⁴². Л. Е. Стаженському як першопрохідцеві віддавали належне, підкреслюючи велике виховне значення його драми. Познанський критик підтверджував його міркування про прихильне ставлення глядача до п'єси, в яку автор зміг влити «... стільки патріотичного тепла,

⁴⁰ Starzeński L. Czaple pióro. *Śląska biblioteka naukowa*. Rkps, BTLw. Sygn. 1035. 140 s.

⁴¹ Spausta B. Przegląd teatralny. *Czaple pióro*. *Gazeta Narodowa*. 1876. Nr 93. S. 1.

⁴² A, Kł. [Kłobukowski Antoni Adam] *Teatr*. *Czas*. 1877. Nr 286. S. 1.

вбрати в такі гарні мовні барви, що глядач пробачає помилки і з радістю поспішає услід за думкою поета»⁴³.

Проте позитивні відгуки становили лише невелику частину текстів рецензій. Набагато більше місця автори критичних статей приділяли особливостям драматичної техніки та жанру п'єси: підкреслювали слабкість драматичної конструкції твору, надмір сентиментальних та мелодраматичних моментів, критикували неісторичність. Цікаво, що у своїх оцінках автори оперували узагальненою категорією, як-от Україна, і певною мірою слугували адвокатами українськості – звісно, у зрозумілих і близьких їм межах. «Оминаючи декотрі зміни фактів, за що не маємо жалю до автора, звертаємо його увагу на те, що задля кохання свого героя розминув із правдою, і представив всю Україну як безвольну, не оповідаючи нам ніде, чому Козаки прихильні до Виговського. Так само, як нам не пояснюють, з якої причини Виговський так міцно прив'язаний до Польщі. Відомо з історії, що приводом цього було жажливе пригноблення України Москалями, але тоді потрібно було обов'язково показати цей мотив дій ясно і відкрито», – зауважував львівський критик⁴⁴.

Анонімний автор «Львівського кур'єра» солідаризувався із колегою у докорах своїм співвітчизникам, наголошуючи на тому, що І. Виговський як трагічний герой є винятковою постаттю: «Поет наш умів собі знайти такі симпатичні і справді трагічні постаті, якою є Іван Виговський, гетьман України. У ті часи, коли внаслідок безоглядної і помилкової політики наших державних мужів, нездатних визнати того, наскільки важливим чинником у зміцненні нашої державної сили була Русь, по котру вже тоді свою загарбницьку руку простягала Москва, Іван Виговський виступає як справжній трагічний герой, що падає під ударами наших упереджень, злої волі і наших політичних помилок. Поет зрозумів цю трагіку нашої історії і герой його крокує справді успішно на цих трагічних котурнах».⁴⁵ Попри всі закиди в антиісторичності, вистава акцентувала, як бачу, на важливі політичні конфлікти у польсько-російсько-українському трикутнику, і, досліджуючи критичні тексти, виявляю чітке усвідомлення серед польської інтелігенції сили та вагомості втручання російської імперії у польсько-українські стосунки.

Про антиросійські настрої польського глядача свідчив конфлікт у Познані, котрий розгорівся після перегляду вистави. Його спричинило неточне розуміння критиком образу єзуїта Вульпіуса, московського шпигуна в єзуїтській одежі. За браком виразної декламації критик сприйняв цього персонажа як «справжнього єзуїта», що й викликало обурення: «Але ж хто в драмі гр. Стаженського готує згубу, задає удар Виговському? Поет щасливий у виборі предмету, виявляється нещасливим в побудові інтриги; гр. Стаженський замість того, щоб пошукати де-небудь причини занепаду героя, як того вимагає історична правда, кладе ці нитки інтриги в руки єзуїтів».⁴⁶ Таке сприйняття призвело до категоричного висновку познанського рецензента: «... навіть якщо б завдяки добрій грі акторів хтось прагнув повторення суботньої вистави, то з любові до історичної правди, з поводу інсинуації, мусимо проти цього

⁴³ B. a. Teatr. *Kuryer Poznański*. 1878. Nr 47. S. 4.

⁴⁴ Spausta B. *Przegląd teatralny...* S. 1.

⁴⁵ B. a. Teatr. *Kuryer Poznański*. 1878. Nr 47. S. 4.

⁴⁶ [b. a.] Teatr Polski w Poznaniu. *Dziennik Poznański*. 1878. Nr 53. S. 3.

протестувати»⁴⁷. І хоч у наступному номері автор, котрого забезпечили рукописом драми, перечитав її зміст і публічно відкоригував свою думку, проте скандал проявив гостре прагнення польського глядача до точного та однозначного маркування табору історичних «ворогів».

Беззаперечно антиросійську риторичку несли в собі і наступні прем'єри польської сцени у ХІХ ст. Не маючи змоги зупинитись на кожній із них, назву бодай найцікавіші та найперспективніші з дослідницької точки зору. Це, зокрема, трагедія «Малек» («Malek», 1883) Кароля Бжозовського, що висвітлювала події завоювання російськими військами Криму⁴⁸. Її успіх засвідчили постанови, окрім Львова (1883), у інших театрах під іншими назвами: «Москалі в Криму» (Познань, 1887), «Малек, або Повстання татарів» (Краків, 1891), «Татари в неволі» (Познань, 1901). Дія цього твору відбувалась у Вологді, у таборі депортованих з Криму татар.

Наприкінці ХІХ ст., 29 листопада 1899 р. відбулась прем'єра п'єси «Sybir» відомої польської письменниці, акторки та драматургині Габрієлі Запольської. До 1914 р. цей твір йшов під псевдо авторки Maskoff Jozef. П'єсу було уперше видруковано 1903 р.⁴⁹ Її сценічна історія, розпочата наприкінці ХІХ ст. у Львові, отримала своє продовження у першій чверті ХХ ст. на сценах міст, як-от Плоцьк, Краків, Перемишль, Лодзь, Варшава, Люблін, Каліш, Кельце, Вільно, Станіславів, Торунь, Бидгощ. Дія твору відбувається у сибірській в'язниці. Фінальна сцена п'єси – розстріл польського повстанця Здановіча на очах у дружини та дитини. В уста смертника драматургиня вкладає найважливіші слова: «Але подивіться на ці вогні!... То увесь Сибір палає бажанням волі і свободи. Чуєте дзвони! Вони дзвонять на смерть цареві, на смерть деспотові, смерть тиранії! Вільні з вільними!»⁵⁰.

На окрему увагу заслуговують п'єси та вистави, що піднімали теми Барської конфедерації та Коліївщини. Системний розгляд цієї теми розпочато в одному з розділів уже згаданої монографії авторки цих рядків. Проте у фокусі нашого дослідження перебували теми польсько-українські, тож варто осмислити напрацьований матеріал у контексті російської проблематики цих драматичних та сценічних творів. Окремої дослідницької уваги заслуговує і сценічна історія російської драматургії на польській сцені ХІХ–ХХ ст.

На підставі наведених у розділі даних можно стверджувати, що російський дискурс на польській сцені ХІХ ст. зазнав трансформацій від монархічного у першій третині до антиімперського, антиросійського в останній третині століття. Хронологічними маркерами та сутнісними причинами таких змін були суспільно-політичні події, а саме два повстання 1830–1831 рр. та 1863 р., що й визначили особливості моделювання образу Росії та росіян на польській сцені зазначено періоду. Вкрай негативним формувався образ Росії, імперської влади та її представників після 1863 р. Фактично, антиросійський дискурс став невід'ємною складовою національного польського мартирологічного та героїчного дискурсів, а також дискурсу травми. Семантика «російського» (персонажі, мова, місце дії, драматургічний простір) набувала у польському

⁴⁷ Ibid.

⁴⁸ Brzozowski K. Malek. *Echo Muzyczne i Teatralne*. 1883. Nr 11 (frag.)

⁴⁹ Zapolska G. Sybir. Lwów: drukarnia Słowa Polskiego. 1903. 114 s.

⁵⁰ Ibid. S. 114.

театрі останньої третини ХІХ ст. вкрай негативних конотацій, підтримувала та розвивала історично сформований образ росіянина як ворога. Цей образ мав кілька повторюваних персонажних «втілень»: цар, шпигун, військовий (офіцер, солдат), тюремник (від коменданта фортеці до наглядача), священник та ін.

Серед корпусу драматургії частину складають твори, що ніколи не отримали сценічного життя – зокрема й у зв'язку з виразною антиросійською тематикою та цензурним тиском. Водночас у моєму дослідженні було використано матеріали переважно з історії польського театру у Львові – наскільки типово віддзеркалюють вони ситуацію у польському театрі загалом, наскільки є репрезентативними для розуміння загальних процесів та тенденцій – ці та інші питання потребують подальших досліджень. Зрозуміло, що стосовно ХІХ ст. про єдиний історичний простір польської культури говорити не доводиться, – тому вивчення практики окремих театральних територій й надалі матиме сенс та актуальність. Варто припустити, що саме польська драматургія та театр – через історичні обставини – можуть виявитися чи не єдиними у східно-європейському, а, можливо, і в європейському театрі ХІХ–ХХ ст. носіями відкритого, послідовного і виразно заявленого антиросійського дискурсу, зокрема у другій половині ХІХ ст.

Майя Гарбузюк

УКРАЇНЬСЬКА МОВА В ЕТНО- І ДЕРЖАВОТВОРЕННІ: ПІДРОСІЙСЬКИЙ ДОСВІД ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Українська мова провела свій народ над глибокими проваллями складних і тривалих у часі заборон і випробувань, зберегла його вітальність і суб'єктність у сучасній цивілізації.

Дослідження мови, носії якої тривалий час не мали своєї державності, перебували в політичному й адміністративному підпорядкуванні інших держав, є надзвичайно складним комплексним завданням, оскільки передбачає врахування багатьох факторів, що впливали на стан та функціонування мови як багатовимірного лінгвального й соціокультурного феномену, визначального чинника зміцнення й розбудови національної ідентичності. Функціонування й іманентний розвиток мови в ситуації, коли її носії не мають своєї окремої держави, нерідко зазнає додаткового ускладнення та цілеспрямованої міноритаризації шляхом різноманітних обмежень і заборон владними структурами країни, до складу якої входить етномовна спільнота; зазвичай, у державі використовують мову, яка належить до її маркерів і символів, є об'єктом цілеспрямованої підтримки та поширення.

Саме так складалася доля української мови у тривалий період підпорядкування частини української етномовної території Російській імперії¹: мову багатомільйонного українського народу² внаслідок ідеологічних маніпуляцій було поставлено поза законом імперії, а будь-які спроби відстояти право на її природне функціонування провокували переслідування ініціаторів. Заперечення легітимності української мови позначилося на глибині етнічної / національної свідомості українців: їм нав'язували як єдино можливу загальнодержавну (у межах імперії) ідентифікацію, а інші – територіальні чи етнографічні – самоототожнення були трактовані як статусно нижчі, нерідко – як принизливі самовизначення.

Непросту тогочасну ситуацію з обстоюванням права на використання української мови в різних сферах, на формування її літературного стандарту ускладнювало те, що її найсвідоміші носії – представники творчої і наукової інтелігенції – не були однозгідними, нерідко мали різні погляди, інколи неусталені й мінливі, на статус і роль української мови в суспільному й лінгвальному житті; чимало з них активно долучилися до розбудови не питомої української мови і рідномовного довкілля, а набутої російської мови та культури. За тогочасних суспільно-політичних умов російську мову вирізняли з-поміж усіх мов Росії насамперед як офіційну мову імперії, підтримувану й престижну, що слугувала передумовою кар'єрного зростання російськомовних неофітів з кола українців чи інших неросіян. Зауважу, що розрізнення суспільного статусу російської

¹ Андрусівський *Вічний мир* (6 травня 1686 р.) розділив історично сформований цілісний український етномовний простір, створивши передумови неоднакового мовного і культурного життя українців на різних теренах.

² За даними О. Русова, у січні 1897 р. у підросійській Україні проживало до 23 млн 700 тис. українців (Русов А. О числѣ малороссовъ. *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. Санкт-Петербург, 1905. С. 93).

і рідної мов необґрунтовано переносили на їх здатність бути засобом комунікації, акумулювати й передавати інформацію. Ідея нерівноцінності мов протривала в суспільній свідомості до сьогодні, а протиставлення російського й українського ідіомів набуло додаткових оцінних конотацій. Контрастне осмислення структур української і російської мов, долучення до розбудови російської мови для одних українських інтелектуалів слугувало стимулом свідомого творення і рідної української мови, а для інших – породжувало внутрішнє гамування імпульсів українськості, зневіру в можливості повноцінного розвитку української мови, відродження української культури³, а нерідко – і виправдання бездіяльності чи й опозиційності щодо утвердження української ідеї.

Перебіг подій, пов'язаних із цілеспрямованими кількасотлітніми заборонами та обмеженнями функціонування української мови в Росії до 1917 р., у науці є загальновідомим⁴, як і їх продовження – в оновлених формах та з іншими наслідками – у час перебування України у складі СРСР⁵. В останні десятиліття розширилося коло аналітичних студій, публікацій документів з історії заборон української мови в XIX ст. і за радянського часу. Однак помітним є недостатнє оновлення джерел інформації, повторюваність фактографічної бази таких праць, хоча досі не опрацьованими залишаються багато архівів та рукописних фондів бібліотек, які стосуються цих подій та їх учасників; водночас у багатьох дослідженнях центр уваги зміщено на окремі деталі, обставини й полишено осторонь визначальне: йдеться про імперію, формування й уможутнення якої відбувалося шляхом не внутрішнього якісного саморозвитку російського етносу, а внаслідок підкорення й глибинної трансформації інших етносів, оголошуваних російським народом. Імперськість і необмежена влада особи самодержця як ідеологеми устрою Росії визначали зміст і домінуючі форми матриці російськоцентризму, який утілювали в усіх сферах життя – економіці, релігії, мові, моделях історичної пам'яті, освіті, науці, культурі. Узагальнену матрицю безальтернативного російськоцентризму поширювали на всі новопідкорювані / «добровільно приєднані» народи; інші моделі загальнодержавної матриці були неприпустимі, оцінювалися, як загроза могутності російської імперської держави, спроба її руйнування, тому їх появам намагалися запобігати, а найменші паростки – жорстоко знищували.

Такий шлях – повна перемога російськоцентричної моделі – заповідався й українцям в Росії після підписання Переяславських угод. Тому дослідження феномену збереження українцями на теренах Росії своєї мови, ідентичності, історичної пам'яті

³ Не завжди самовіддана праця дослідників над укладанням словників, граматик української мови, збирання фольклору та етнографічної інформації завершувалася їх опублікуванням, що породжувало зневіру в майбутнє рідної мови та культури (докладніше в: Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ, 1995. С. 133–134).

⁴ Див.: Кубайчук В. Хронологія мовних подій в Україні (зовнішня історія української мови). Київ, 2004; низку цінних свідчень зібрано в: Чайковський А. С., Щербак М. Г. За законом і над законом. З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – початок XX ст.). Київ, 1996.

⁵ Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? Київ, 2005 (написано 1965 р.); Смаль-Стоцький Р. Українська мова в Советській Україні. Нью-Йорк; Торонто; Сидней; Париж, 1969; Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус. Нью-Йорк, 1987; Лесюк М. Доля моєї мови. Івано-Франківськ, 2004; Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду / ред. Л. Т. Масенко. Київ, 2005.

має спиратися на розуміння визначального: йдеться про виживання й розвиток поневоленого етносу, якому було роковано повне розчинення в російськості – російській мові, російськоцентричній історії, російській культурі; поступово мало настати стирання давно сформованого виразно індивідуального етномовного коду українців, добровільне чи примусове зречення українцями своєї національної самоідентифікації. Українці повинні були беззаперечно прийняти як безальтернативне майбутнє власне винародовлення – повну й остаточну денацифікацію.

Поглинання підросійської України було різноспрямованим і поступовим, із використанням різних форм і ситуацій для реалізації цього генерального плану. Зокрема, свідомий перехід потенційної адміністративної, мілітарної, економічно заможної української верхівки під руку російських монархів, які винагороджували новонавернених, згодом обернувся повним знищенням структури військової самоорганізації українців, символів колишньої української могутності (руйнування Січі), втратою українцями здатності до воєнного самозахисту. Адміністрування, форми власності й економічного життя в Україні поступово набули класичних форм колоніальної залежності, коли від корінного народу було відчужено природні багатства, необхідні для економічного розвитку краю ресурси, коли всі важливі для життя української спільноти питання вирішувалися в імперському центрі; управління поточним життям аборигенів здебільшого здійснювали наслані чужинці, неукраїнці. Церква в Україні, яка традиційно залишалася впливовим чинником в духовному житті соціуму, невдовзі після Переяслава перейшла у підпорядкування російському церковному центрові, який керував не лише організаційно, а й максимально наповнював її російським із походження кліром, намагався через духовну освіту, обов'язкову для богослужби літературу та канонізовані форми богослужіння остаточно заступити українську мовноментальну модель церковного життя російською.

Виразне протиставлення нечисленної неукраїнської адміністративної, економічної верхівки широким колам української підневільної людності зумовило відособлення сфер сталого природнього функціонування української мови в повсякденному житті від російської мови, яку використовували в офіційному спілкуванні, у церкві, початковій школі («для народу») та закладах вищої освіти. Станове протиставлення в соціумі нерідко було невіддільне від диференціації етномовної, від розподілу сфер використання різних мов, що вберігало українську мову від її розчинення в російській мові чи відчутного руйнування: структурна диференціація цих ідіомів залишалася глибокою і сталою, а сфери використання чітко розмежованими. Важливим фактором збереження української мови була розвинена народна словесність українців: різноманітні за жанрами, змістом, досконалі формою усні й пісенні твори були тим простором, у якому зберігалися зразки давніх вербальних форм, граматичних конструкцій і водночас тривало постійне оновлення народної фразеології, удосконалення національної моделі осмислення й концептуалізації світу.

Упродовж усього післяпереяславського періоду своєї історії розвиток українського мовотворення відбувався по висхідній, не зважаючи на сформовану до початку XIX ст. систему поширення російської мови в Україні та постійні заборони й обмеження спроб надати українській мові повноформатного унормованого ідіому, що міг згодом набути функціонального розпросторення й охопити різні сфери

застосування. Заполоненню російською мовою визначальних комунікативних ситуацій надавали особливого значення; це супроводжувалося ідеологічним наповненням, застосуванням дієвих важелів і спонук для «добровільного» мовного відступництва українців, до визбування ними рідної мови й заступлення її російською. Для здійснення русифікації (тогочасний термін – «*обрусение*») було створено дієві виконавські структури, сформовано моделі адміністративного та юридичного переслідування спроб неросійськоцентричного розв'язання питань мовного життя.

XIX ст. стало вершиною у формуванні в Росії системи заборон і обмежень функціонування української мови, задля досягнення визначальної мети – всеохопної русифікації «приєднаної» частини України. Зауважу, що передумови, політичне тло виникнення численних указів і розпоряджень про обмеження функціонування української мови в Росії, зокрема в XIX ст., реальний перебіг подій та їхні деталі, як і ролі багатьох учасників тих подій, досі залишаються недостатньо дослідженими, що унеможлиблює цілісне відтворення цього етапу історії української мови й культури, опис соціальної історії та історії мови. Зосередження уваги на Валуєвському розпорядженні 1863 р. (без належної уваги до інших документів, давніших і пізніших, зокрема додатків і нових роз'яснень 1881 р. до Емського указу 1876 р.) створює враження епізодичності чи випадковості протистояння носіїв ідеї безперешкодного функціонування української мови в російській тоталітарній системі, церкві, освіті. Насправді обмеження української мови були тривалими в часі й послідовними; реалізації цієї програми надавалося особливого державного значення, що засвідчує причетність до багатьох відомих епізодів не лише високих чиновників, адміністративної верхівки, а й особисте втручання імператора. Короткочасні послаблення тиску на українське мовокористування змінювалися його посиленням, щойно зверталися по дозвіл на друкування українськомовних текстів чи публічні заходи із використанням української мови.

Із позиції Росії як типової імперії шкідливими й антидержавними визнавалися будь-які ідеї, наміри чи дії, що могли бути потрактовані як загроза її територіальній цілості, амбіціям «третього Риму» чи ставили під сумнів функції російської мови як єдиної державної, засобу мовного нівелювання різномовних народів; тому все, що оцінювали як потенційно загрозливе, підлягало забороні. На це була спрямована докладно опрацьована система законів та підзаконних актів і приписів, якими в тогочасному адміністративному просторі легітимізували різноманітні форми переслідування й каральні заходи проти незгідних із політикою російської *єдиномовності*. Важливе значення відводилося ідеологічному обґрунтуванню заборонних актів, представленню російському соціумові дій влади як закономірних і безальтернативних. Із цією метою стосовно української мови у різних вербальних формах поширювали твердження, зокрема, про те, що:

- український ідіом – це наріччя, територіальний різновид єдиного «русского языка», а не окрема мова; тому питання про дорівняння *малоросійського наріччя* до російської мови, про можливість розвитку функцій цього ідіома – створення художньої літератури, переклади з інших мов, запровадження освіти цим «діалектом» чи використання у церковному житті – не має під собою ґрунту, є шкідливим;

- українська мова є надлишковою, оскільки державне управління, армія, освіта та церковне життя забезпечені російською мовою, яку до того ж добре розуміють українці й послуговуються нею безперешкодно;
- структурний потенціал мови українців є недостатнім для забезпечення потреб інтелектуальної, наукової діяльності та богослужби; непридатна ця мова і для художньої творчості та для перекладу з чужих мов; єдиною сферою її використання може залишатися побутове та родинне спілкування⁶.

Спираючись на ці публіцистично загострені, проте невідповідні об'єктивним реаліям положення, які залежно від ситуації набували варіантних вербальних форм, світська й церковна влади Росії вживали різноманітних заходів, спрямованих на недопущення функціональної розбудови української мови, цільово формували в соціумі її обнижену оцінку, спонукаючи українців до мовного відступництва.

Антиукраїнські дії імперської адміністрації в царині мовокористування не були винаходом XIX ст.; їх недоцільно кваліфікувати як відрухову відповідь уряду на польські визвольні змагання середини XIX ст. На те, що рух проти української мови в Росії був давнім політичним проектом, вказують відомі своїми глибокими негативними наслідками численні адміністративні кроки імперії ще в XVII–XVIII ст., якими, зокрема, було заборонено Києво-Печерській лаврі публікувати богослужбові книги без попереднього узгодження з московським патріархом (1689, 1690, 1692), а на низку видань (твори Петра Могили, Кирила Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Сильвестра Косова, Лазаря Барановича та ін.) накладено «прокляття й анафему» (1690); згодом в *Малоросії* заборонено друкування будь-яких книг, окрім церковних, стосовно яких залишалася суворою вимога мовного уодноманітнення (ідентифікування) із друкованими в Росії виданнями (1720); 1721 р. запроваджено мовну цензуру, чим було передбачено обов'язкову зміну графіки будь-яких українських видань російськомовною графікою, якою не можна було відтворити без значних спотворень українську звукову систему (фонетику); 1731 р. набрала чинності вимога вилучати книги старого українського друку і замінювати їх російськими виданнями, що зруйнувало сформовану книжну традицію, спричинило втрати стародруків; для опанування російської вимови в богослужбі було запроваджено в українських закладах духовної освіти обов'язковий курс «російского красноречия» – «для усвоения великороссийского говора и произношения» (1784), а незабаром у Києво-Могилянській академії єдиною мовою викладання визнано російську мову (1786); накази про обов'язкове виправлення мови опублікованих в Україні книг за російськими зразками надходили в різних редакціях і з різного приводу впродовж 1785, 1786, 1796, 1799, 1800 рр. і пізніше; показовим є послідовне знищення початкової освіти українською мовою та переведення її на мову російську, для чого, зокрема, було наказано вилучити букварі українською мовою і надалі не дозволяти їх друкування (1759, 1769); такі заборони стосувалися і народних календарів, господарських порадаників та інших українськомовних видань «для народу»⁷.

⁶ Ці твердження виявилися зручними для маніпулятивних політтехнологій, що засвідчує їх використання і на початку XXI ст.

⁷ Докладніше в: Кубайчук В. Хронологія мовних подій... С. 27–41.

Отже, на початку XIX ст. наступ на українську мову в Росії мав сформовану глибину в часі традицію й різні форми реалізації; обмеження чи повні заборони на українське мововикористання охоплювали всі важливіші сфери комунікації, стосувалися як дорослих, так і дітей (у справі освіти). Неприйняття української мови було настільки підкресленим і послідовним в офіційних і церковних колах, що заповнило широкий простір суспільного життя. Негація української мови в культурному й громадському дискурсах Росії XIX ст. стала явищем не тільки допустимим, а й звичним. Якщо опублікування збірань українського фольклору нерідко сприймали стримано, то справжнім каталізатором негативної реакції на українську мову ставали оригінальні художні тексти, прагнення їхніх авторів творити українською, що надавало їй статусу розвиненого ідіому, рівного з іншими відомими мовами світу. Перспективу розвитку структури, словникового складу та употужнення виражального потенціалу української мови її опоненти в Росії оцінювали як реальну загрозу російській єдиномовності: таке можливе майбутнє *малорусского наречия* породжувало в імперській верхівці небезпідставний страх і активізацію протидії. Показовою щодо цього була реакція на «Кобзар» Т. Шевченка (1840): визнаючи безсумнівний поетичний таланти автора⁸, критики не приховували негативної оцінки української мови: «Мы уже несколько раз говорили, что всю нынешнюю *искусственную* малороссийскую поэзию считаем шалостью и прихотью, и, признаемся, не понимаем, как можно людям с дарованием заниматься такими пустяками? ... жаль видеть г-на Шевченка, когда он уродует мысль и русский язык, подделываясь под хохладский лад! У него есть душа, есть чувство, и его русские стихи, вероятно, могли бы прибавить долю хорошего в нашу настоящую русскую поэзию»⁹.

Заперечення права українців на свою літературну мову не знеохотили прогресивних українських письменників, науковців, діячів церкви до її пізнання, упорядкування й поширення, спонукали до усвідомлення її складного історичного минулого та особливої ролі в житті сучасників і прийдешніх поколінь. Питання української мови стало невід'ємним складником осмислення політичного життя українців, моделювання їхнього майбутнього. Промовистою щодо цього є, наприклад, передмова Т. Шевченка до його *Другого «Кобзаря»* (1847), в якій підкреслено мовну й етнічну відмінність між українцями і росіянами всупереч імперській ідеологемі російської єдиномовності та єдиоетнічності: «А на москаливъ не вжайайте, нехай вони сами пишуть по своему а мы по своему. У ихъ народъ и слово и у насъ народъ и слово. А чіе крашче нехай судять людъ»¹⁰. Таку відкриту позицію автора було однозначно кваліфіковано як декларацію «малоросійського сепаратизму», хоча текст і не містив прямих революційних закликів. На цей фрагмент передмови було звернуто особливу увагу слідчих у справі про Кирило-Мефодіївське братство, що викликало реакцію імператора і позначилося на дальшій долі самого Т. Шевченка. Зокрема, у циркулярі

⁸ Див. виразну оцінку Ю. Сенковського [?]: «На каком бы языке он не писал, он – поэт. Он умеет чувствовать и высказывать чувство свое ловким стихом; на каждом произведении его лежит печать поэзии, которая идет прямо к сердцу» (Тарас Шевченко в критиці. Прижиттєва критика (1839–1861) / ред. Г. Грабович. Київ, 2013. С. 4–5).

⁹ Там само. С. 4.

¹⁰ Шевченко Т. Другий «Кобзар». Поезії 1843–1847. Передмова. Кам'янське; Київ, 2020.

департаменту поліції 19 червня 1847 р. зазначено: «Государь император высочайше повелеть соизволил: “напечатанные сочинения: Шевченки – “Кобзарь”, Кулеша – “Повести об украинском народе”, “Украина” и “Михайло Чернишенко”, Костомарова – “Украинские баллады” и “Ветка” запретить и изъять из продажи... Министром народного просвещения предписано уже Цензурному ведомству не дозволять впредь перепечатывать означенные сочинения новым изданием»¹¹. Згодом переслідували й карали не лише Т. Шевченка, а й тих, хто виявляв зацікавлення його творами чи поширював їх, або брав участь в акціях пошанування поета. Невипадково, що в часи системних гонінь на українське друковане слово навіть раніше опубліковані твори Т. Шевченка часто не здобувалися на право повторного видання, їх забороняли з будь-якого приводу, а вже надруковані на той час – вилучали разом із творами інших авторів як «вредные и опасные».

Нова хвиля протидії українськи зорієнтованому культурному рухові в Росії стала набирати на силу від 40-х років XIX ст. і тривала до останніх днів імперії на початку XX ст. Усупереч виразним антиукраїнським заходам імперського уряду та церкви розвиток української мови в цей період позначений якісно новими здобутками в текстотворенні й зовнішніми суспільними проявами, які сприяли її збереженню, посиленню націєтвірної сутності, усвідомленню широти суспільних функцій, необхідності й невідворотності відстоювання мовних і національних прав народу. У цей час відчутно зріс сумарний обсяг українськомовного тексту, що засвідчили опубліковані різножанрові твори українською мовою, які увійшли насамперед в український культурний і суспільний дискурс, часто були помітним явищем у загально-російському просторі. Це сприяло зміцненню в суспільстві українськоцентричних ідей, увиразненню національної самоідентифікації, розширенню кола тих, для кого українство стало свідомим вибором; водночас це викликало наростання спротиву світської і церковної влад Росії цим процесам. Примітною є синхронність дій сторін: кожна сторона мала свою визначальну мету, протилежно зорієнтовану стосовно іншої сторони; очевидним є тісний (якщо не детермінативний) зв'язок між діями сторін.

Художнє мовотворення, публічна презентація української мови (особливе значення мали численні театральні вистави) для багатьох українців виявилися потужними чинниками національного самоусвідомлення, формування українськи зорієнтованого мислення, що в суспільстві було не тільки зауважено, а й викликало негативну реакцію, спротив, антиукраїнськи спрямовані дії. Водночас нині самоочевидний зв'язок понять (*окрема*) **мова** й (*окремий*) **народ** (**нація**) та логічно поєднаного з ними поняття (*окрема*) **держава** стосовно українських суспільних реалій початку XIX ст. ще не сприймався як нерозривна триєдність **мова – нація – держава**. Така тріада обмежилася лише згодом, і сталося це, зокрема, внаслідок усвідомлення структурних відмінностей, окремішності української мови на тлі інших сусідніх мов, передусім російської, глибшого розуміння її ролі як засобу етнічної / національної ідентифікації. Універсальна опозиція *своє ~ чуже* в українському просторі стосовно мови набула особливо відчутної конотації, бо тогочасні суспільні умови вже вивели українську

¹¹ Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России. 1825–1904. Архивно-библиографические разыскания. Москва, 1962. С. 35.

мову за вузькі межі засобу спілкування, перетворивши її на потужний каталізатор етнічного самоусвідомлення, фактор активного формування нації.

Для повнішого розуміння сутності заборонних дій російського уряду й російської православної церкви стосовно української мови потрібно збагнути стан розвитку мови на тлі її соціального і правового статусу.

Насамперед вартої уваги той факт, що в ХІХ ст. українська мова ввійшла як мова, по-перше, з великою жанрово розвиненою писемною традицією, наявністю багатьох пам'яток писемності різних епох, більшість із яких були відомі в колах інтелігенції¹²; по-друге, з багатим і діалектно диференційованим народним розмовним мовленням, яке зберігало інформацію про варіативність мови як цілісного феномену, забезпечуючи формальними засобами потреби писемного мовлення; по-третє, зі структурно й жанрово розгалуженою фольклорною словесністю, у якій народне мовотворення як розвинене й усталене у багатьох формах було виразно уявлене вже у ХVІІІ ст.; численні рукописні збірки народних та духовних пісень, поширення різноманітних співаників були невід'ємною ознакою життя українського суспільства¹³.

Отже, українська мова розвивалася в усному й писемному виявах, які різною мірою перебували у взаємозв'язку, корелювали між собою, хоча кожен із них мав свої особливості. Розвиток мови, динаміка структури, функціональних стилів та сфер використання відбувалися всупереч несприятливим зовнішнім чинникам, а то й відвертої протидії, за відсутності офіційної підтримки мови та легітимних і дієвих інститутів спонуки до оволодіння нею (відсутність розвиненої системи українськомовної освіти, українськомовної церкви, недопущення української мови до сфер урядування, судочинства, військової служби та ін.).

Відчутною перешкодою функціонуванню української мови була дезінтегрована простору її поширення, яка виявилася в адміністративному входженні окремих частин України до різних держав. Таке просторове роз'єднання мало наслідком не тільки порушення природного процесу взаємодії різних локальних традицій у межах цілісного континууму мови, а й включення її в принципово відмінні мовно-культурні процеси й моделі функціонування мов у різних державах. У Росії, Австро-Угорщині, Румунії українська мова співіснувала з різними за структурою мовами; неоднаковими були і юридичні, соціополітичні умови функціонування, як і моделі її аксіології в суспільстві.

Етапним у розвитку української мови став перехід наприкінці ХVІІІ ст. від давнішої писемної традиції (старої літературної мови), для якої була характерна залежність від церковнослов'янської мови з чималим додатком українських народнорозмовних рис, а також елементів російської та інших мов (як це демонструють тексти Г. Сковороди), до живої української мови як визначального джерела поповнення й розвитку оновлюваної літературної мови. Цю переорієнтацію творців нової мовної

¹² Докладніше див.: Німчук В. В. Мова. Літературна мова Київської Русі. *Історія української культури*: у 5 т. Т. 1. Київ, 2001. С. 683–708.

¹³ Опис рукописних фольклорних збірників у контексті розвитку української літератури ХVІІІ ст. одним із перших подав В. Перетц у працях: «Малорусские вирши и песни в записях ХVІ–ХVІІІ вв.» (Санкт-Петербург, 1899) та «Историко-литературные исследования и материалы» (Санкт-Петербург, 1900. Т. 1).

традиції на інші доміантні джерела засвідчила «Енеїда» І. Котляревського, від якої почався не тільки рух епігонів (*котляревицина*¹⁴), а передусім формування принципово нової моделі використання народної мови насамперед у художній словесності.

Іван Франко слушно підкреслив, що «Енеїда» була «вдатною пробою піднести людovu українську мову до висоти літературного твору [...]. Досить буде згадати, що крім трьох видань, які появилися протягом десятих літ, із кожного з тих видань, а навіть із брульйонів Котляревського перед першим виданням, роблено численні копії, з яких деякі заблукали також до Галичини»¹⁵. І. Котляревський змінив аксіологію української народної мови, зламавши приписи панівної до того теорії трьох стилів, зокрема щодо недопущення *подлого язика* (народної мови) до високого стилю – художньої словесної творчості¹⁶. Наступна за І. Котляревським генерація письменників орієнтувалася на народну мову вже поза традицією бурлеску: як вияв високих художніх достоїнств народне слово використовували Г. Квітка-Основ'яненко, плеяда поетів-романтиків, Є. Гребінка, Т. Шевченко, П. Куліш, Марко Вовчок, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін.

Особливе значення в утвердженні й розвитку української мови мала творчість і особа Т. Шевченка, його трагічна й водночас висока доля, в якій багато сучасників і наступників убачали паралелізм із долею України¹⁷. У своїх творах Т. Шевченко зумів поєднати різні джерела розвитку української мови, досягши їх органічного синтезу й зробивши цю мову формою, оболонкою нового суспільно значущого, особливо актуального змісту. Проте не лише і не стільки українська мова творів Т. Шевченка викликала занепокоєння, а пізніше слугувала підставою для переслідувань відповідно до Валуєвського розпорядження й Емського указу, а насамперед зміст творів визначив їхню високу оцінку в суспільстві й водночас неприйняття їх владою та жорстоке покарання автора.

Складним і часто драматичним було служіння українській справі П. Куліша. Його оригінальні твори, особливо переклади на українську мову зарубіжної художньої класики (насамперед творів В. Шекспіра), як і переклад Святого Письма, демонстрували високий розвиток української мови, здатність забезпечувати потреби перекладу з інших мов. Редакторська і видавнича праця П. Куліша формували коло однодумців, а створення правопису (т. зв. *кулішівка*) порушило пропаговану правописну єдність із російською традицією, утвердило українську правописну самобутність,

¹⁴ Погляди на явище і зміст поняття *котляревицина* див.: Українська літературна енциклопедія. Київ, 1995. Т. 3. С. 27–28.

¹⁵ Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Франко І. *Зібрання творів в п'ятдесяти томах*. Київ, 1984. Т. 41. С. 259.

¹⁶ Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови... С. 132.

¹⁷ Покарання Шевченка десятилітнім засланням із заборонаю писати і малювати цілком спростовує висновки російських дослідників про гуманне ставлення імперії до членів Кирило-Мефодіївського товариства: «При этом власти сознательно обошлись с большинством братчиков довольно мягко, чтобы не толкнуть украинофилов к радикализму и союзу с поляками. Принцип “сдержанности” в персональных репрессиях против активистов украинского движения оставался в силе по крайней мере до конца XIX века» (Миллер А. И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000. С. 227).

демонструючи й увиразнюючи через правопис фонетичну й граматичну індивідуальність української мови. Уся діяльність П. Куліша, різноспрямована й водночас цілісна у своїй українськоцентричності, спричинилася до відчутної активізації громадського руху за українську мову й літературу. Той факт, що в численних справах цензурного комітету щодо дозволу на видання українською мовою спеціально зазначена заборона використовувати *кулішівку*¹⁸, свідчить не лише про особливу роль цього правопису в унормуванні й усталенні української літературної мови, а й у руйнуванні міфів про російську єдиномовність імперії. Кроки мовознавців у виробленні норм української літературної мови суттєво підважували поширювані думки про неопрацьованість української мови, відтак – її непридатність для функціонування як літературного стандарту. Зауважу, що вимога обов'язкового дотримання російського правопису в дозволенних до друку українськомовних виданнях виказує не лише розуміння ролі правопису як символу й маркера окремої мови, а й усвідомлення того, що подоланням правописних, а з ними – й орфоепічних та фонетичних відмінностей між українською і російською мовами, можна прокласти надійний шлях до їхнього структурного нерозрізнення, злиття, визнання однією мовою.

Наслідком глибокого пізнання й освоєння потенціалу української мови стала поява тематично й стильово різнопланових текстів – від побутових, нерідко сміховинних за змістом, до глибоко філософських, які охоплювали сучасне й далеке (до княжих часів) минуле українців та їхніх пращурів, сягали до буття інших народів, а через простір змісту сакральних християнських текстів – вносили у свій опис світ давньої Юдеї, Греції та Риму. Переймання іншомовних (та іншокультурних) впливів для українського мовного життя не було явищем новим, що засвідчує тяглість традиції, зокрема наявність великої перекладної літератури XVII–XVIII ст.; проте у XIX ст. цей процес набув нового змісту, став більш секуляризованим. Українська мова виявилася придатною для перекладів і переспівів із літератури античної та західноєвропейської; ця форма міжкультурного діалогу стала водночас живильним джерелом і спонукою для дальшого розвитку української мови.

Загалом за граматичною структурою і складом словника українська мова початку XIX ст. виявилася на рівні комунікативних та номінативних запитів¹⁹, забезпечувала

¹⁸ Зокрема, спеціальним розпорядженням Головне управління у справах друку нагадувало: «Представлялось бы более правильным и целесообразным рукописи, написанные “кулишевкой”, совершенно не дозволить к печати» (1885 р.); коли траплялися випадки друкування текстів *кулішівкою*, то навздогін летів наказ про знищення накладу таких видань, наприклад, 1886 р. зобов'язали знищити 12 тис. примірників творів, надрукованих *кулішівкою*, оскільки «книги эти напечатаны особым правописанием, так называемой “кулишевкою”, представляющей значительные отступления от общерусского правописания, отступления, не оправдываемые никакими ни фонетическими, ни лексическими особенностями малорусского наречия, [...] должны быть непременно уничтожены» (див.: Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів. Київ, 2013. Док. № 131. С. 218).

¹⁹ На високий розвиток лексику художнього стилю української мови опосередковано вказує хоча б таке зовнішнє зіставлення: як свідчить «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка», у своїх текстах автор використав 11 772 слова; в українськомовних творах Т. Шевченка – 10 116, у російськомовних – 20 554 слова; у творах О. Пушкіна, як свідчить словник його мови (поезія і проза), використано 21 285 слів.

відтворення інтелектуалізованого змісту творів, не обмежувалася побутописанням, фольклорними мовними та змістовими (й образними) кліше. Піднесенню української народної мови до рівня літературного стандарту, усвідомленню її цінності сприяли також висока позитивна оцінка народної словесної творчості, укладання й видання зібрань фольклору. В Україні рух за вивчення й збереження усної народної творчості був плідним: збірки М. Цертелєва («Опыт собрания старинных малороссийских песней», 1819), М. Максимовича («Малороссийские песни», 1827; «Украинские народные песни», 1834; «Сборник украинских песен», 1849), а також зібрання І. Срезневського, А. Метлинського, П. Лукашевича та ін., були відомі й поціновані²⁰. Водночас розгортається збирання й упорядкування народних паремій – прислів'їв, приказок, словесних жартів і под., які засвідчували багатство народної мови, водночас ставали доступними для широкого використання. Учасниками цього руху були й письменники, що сприяло органічному використанню фольклору, зокрема сюжетів, мотивів, образів та мовних особливостей, у їхній літературній творчості. Увага й висока оцінка українського фольклору освіченою громадою, відкрите його схвалення й поцінування резонувало в суспільстві, набувало ознак національно зорієнтованих кроків.

Цей процес в Україні типологічно не відрізнявся від аналогічних рухів інших народів Європи, у яких пізнання духу і мови народу слугувало запорукою і важливим складником національної самоідентифікації та самоутвердження.

Особливе значення для усталення стандарту й поширення української мови мали граматики, створені на противагу давнішій популярній на східнослов'янських обшарах церковнослов'янській граматиці М. Смотрицького («Грамматика славенская правильное Сунтагма», 1619). Новітні граматичні студії (як «Грамматика малороссійскаго наречія» О. Павловського, 1818²¹) були зорієнтовані на опис живого мовлення, що створювало передумови для освіти цією мовою, її унормування й кодифікації. Це був важливий крок до поступових змін статусу української мови, розширення сфер її застосування. Цим шляхом згодом пішли й інші граматики, орієнтовані на народну мову й дедалі ширше використовуючи художні тексти, писані цією мовою. Поступово зростав вплив мовознавців на усталення граматичних норм у практиці письменників, насамперед у художніх текстах.

Важливою сферою функціонування мови було (і нині залишається) релігійне життя – церковні відправи, щоденні молитви, циклічно повторювані свята з обов'язковими клішованими текстами не просто супроводжували вірян у житті, а входили в їхню мовну свідомість, перепліталися з побутовим мовленням, зумовлюючи взаємодію (часом химерну) цих відмінних мовних кодів. У підросійській Україні на початку XIX ст. ця сфера комунікації офіційно була зайнята церковнослов'янською і російською мовами, а після поширення російських канонічних перекладів Євангелія (1876) та інших видань, потрібних для забезпечення діяльності церкви, – винятково російською. Точніше, це був переважно український регіональний варіант російської мови, а за умови широко практикованого висилання до України священниками

²⁰ Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии: из истории украинской фольклористики XIX в. Москва, 1974.

²¹ З історії української мови. До 150-річчя «Граматики» О. Павловського. Київ, 1972.

етнічних росіян у конфесійній сфері запанувала диглосія (кожен говорив своєю мовою: віряни – українською, а священник – російською); до середини ХІХ ст. виразних білінгвів, які досконало володіли українською і російською мовами і могли вільно переходити з одного мовного коду на інший, було обмежене коло.

Уцерковлення української мови в ХІХ ст. мало епізодичний характер, хоча не бракувало різних спроб – від перекладів українською мовою Євангелія²², інших конфесійних текстів до богослужби і проповідування цією мовою. Проте якщо давніші спроби наблизити церковнослов'янські тексти до українськомовних вірян (виразний рух у цьому напрямку вже засвідчують *Четья Мінея* 1489 р., *Пересопницьке Євангеліє* 1556–1561 рр., низка учительних євангелій та ін.), що тривалий час залишалися явищами локальними через рукописний характер цих текстів, не мали значного впливу, не турбували очільників церкви, то в ХІХ ст. ситуація різко змінилася. Реалізація ідеї системної українізації церковного життя загрожувала звуженням сфер впливу російського варіанта церковнослов'янської мови, підважувала позиції російської мови та непохитність тріади *єдина держава – єдина церква – єдина мова*. Тому Святейший Синод, який тісно співпрацював із Головним управлінням у справах друку (цензурою), використовував надане йому право регулювати питання мови богослужби та відповідних видань, намагаючись впливати на мовну ситуацію загалом. Стосовно перекладів Святого Письма позиція Синоду була однозначною: українські переклади Євангелія не можуть бути допущені до видання²³. Українськомовне проповідництво в церквах було поодиноким, а видання проповідей українською мовою – явищем винятковим навіть до ухвалення заборонних указів. Одне з небагатьох таких видань – публікація священником В. Гречулевичем українськомовних проповідей²⁴, які стали «сигналом для патріотично налаштованого священництва в Україні, розбудженого від “летаргійного сну” справою Кирило-Мефодіївського братства й арештом та засланням Тараса Шевченка, – домагатися мовної реформи церкви, виборювати свої національно-церковні права. [...] Священики стихійно, один за одним, почали виголошувати церковні казання до вірних українською мовою. Деякі з них (Микола Інфимовський, Іван Бабченко, Стефан Опатович, Василь Гуглинський) поширювали свої казання в рукописах або передавали до Санкт-Петербурга до приватної друкарні Пантелеймона Куліша для опублікування»²⁵.

²² Докладніше подано в: Горбач О. Мовостиль новітніх перекладів Святого Письма українською народною мовою ХІХ–ХХ віків. *Науковий конгрес у Тисячоліття хрещення Руси-України*: Збірник мовознавчої комісії. Мюнхен, 1988. Т. 1; Жукалюк М., Степовик Д. Коротка історія перекладів Біблії українською мовою. Київ, 2003; Німчук В. В. Українські переклади Святого Письма. *Das Ukrainische als Kirchensprache – Українська мова в церквах* / hrsg. M. Moser. Wien, 2005.

²³ Про драматичні події навколо видання українськомовного Євангелія, перекладеного П. Морачевським, див.: Вульпиус Р. Языковая политика в Российской империи и украинский перевод Библии (1860–1906). *Ab Imperio*. 2005. № 2. С. 191–224; про історію перекладу Св. Письма та деякі текстологічні проблеми див.: Німчук В. В. Українські переклади... С. 26–30.

²⁴ Гречулевич В. Проповеди на малороссийском языке. Санкт-Петербург, 1849.

²⁵ Степовик Д. Релігія і культура. *Історія української культури*. Київ, 2008. Т. 4. Кн. 1. С. 734.

На тлі іншомовних анклавів (здебільшого переселенці з Балкан, німці-колоністи та переведені з глибинного російськомовного ареалу громади, що заснували окремі російськомовні села), а також військових, адміністративної верхівки та, скерованих для роботи, росіян (священників, учителів, лікарів та ін.), на теренах України виразно переважали українці, які підтримували стійке українськомовне середовище, по-служувуючись у різних комунікативних ситуаціях єдиною знаною ними українською мовою. Російськомовна освіта народу в підросійській Україні не була ні масовою на загальному тлі, ні тривалою, а тому не мала глибоких наслідків щодо трансформації усного мовлення, як і мовної свідомості українців. Перемагала щоденна всеохопна рідномовна практика, якій не змогло зашкодити вельми обмежене ознайомлення з основами російської мови, що давало навчання в початковій чи недільній школах.

Загострення питання української мови мало й індивідуальний складник: наступальна дієва позиція опонента захисників української мови П. Валуєва була настільки агресивною, що викликала несхвалення навіть у колах російських урядовців. Зокрема, міністр народної освіти О. Головнін у листі до П. Валуєва підкреслив, що *«сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет, а отнюдь не язык или наречие, на котором оно написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или другой книги, и что старание литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать – весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения»*²⁶. Упродовж усього XIX ст., аж до знесення офіційних заборон і утисків української мови, в Росії були ті особистості й рухи, які, оцінюючи події неупереджено, з позицій об'єктивності, у різних формах підтримували українськість – мову, культуру, народну творчість; це було виявом опозиційного ставлення до офіційного курсу Російської держави та Російської православної церкви.

* * *

XIX – початок XX ст. – це період дальшого розвитку української мови, її структури, важливий етап у формуванні літературного стандарту, зафіксованого у великій кількості текстів нової літературної мови, граматики, словників; це час піднесення статусу української мови в суспільстві, впливу на усталення й поглиблення національної ідентичності українців. У підросійській Україні ці загалом висхідні процеси відбувалися на тлі значних політичних ускладнень, пов'язаних з *українським питанням*, додання репресивних заборон і обмежень урядом і церквою українського друкованого й усного слова, українськомовної освіти. Заборонні й каральні заходи російського уряду й православної церкви попри системність і різноплановість не досягли кінцевої мети – витворення уодноманітного російськомовного простору на східнослов'янських землях, хоча їх наслідки були глибокими.

У зв'язку з цим актуальним є запитання Р. Вульпіус: скасування утисків української мови початку XX ст. свідчить про слабкість та непослідовність дій імперської адміністрації чи є ознакою сили українофільства?²⁷ Насамперед відзначу деяку

²⁶ Українська ідентичність... Док. № 45. С. 81–83.

²⁷ Вульпіус Р. Языковая политика ... С. 222.

некоректність самого питання, оскільки неможливо знищити мову, культуру як базові маркери окремого народу, особливо за умови, коли існувала потужна багатовікова традиція писемності, розвиненої усної словесності, коли народ мав глибоку історичну пам'ять, зокрема про етнічну окремішність, про князівську, а згодом – і козацьку державність. Українська мова в Росії у XIX ст. виявилася стрижнем багатовікової *традиції українськості*, і ця традиція, всупереч системним заборонам і переслідуванням мови й української ідеї загалом, продемонструвала життєдайність, здатність мобілізувати до дії, незважаючи на високу ціну – зламані життя, понівечені долі, трансформовану й пригамовану етнічну / національну самосвідомість багатьох українців. Заборонні заходи перетворилися на каталізатор активних дій і консолідації творчих сил, які спрямовували на формування й усталення української ідентичності. Іншим важливим фактором, який унеможливив реалізацію програми російської єдиномовності росіян, українців і білорусів, виявився *приклад іншого шляху*, реальність якого демонстрували українці-наддністрянці, яким вдалося втілити принципово іншу модель вирішення мовного питання (початкове шкільництво рідною мовою; українська мова в університеті; безперешкодне поширення українського друкованого слова; успіхи в уцерковленні української мови і пов'язані з цим переклади Св. Письма та інших творів богослужбової сфери; діяльність українських просвітніх і наукових товариств та ін.). Про цей тип організації мовного і національно-культурного життя були добре поінформовані наддніпрянці, які намагалися скористатися цим досвідом.

Мали значення й інші імпліцитні чи експліцитні фактори, які в різний спосіб були актуалізовані. Передусім важливою обставиною було те, що українці в Російській імперії становили значну за своїм людським потенціалом спільноту, яка проживала на великій території, до того ж займала автохтонний простір. Навіть після переділу України (1686) між кількома державами означення *великий* до українських реалій залишалося релевантним і об'єктивним. Тому протистояння такому народові вимагало значних зусиль і затрат, що Росія не завжди могла собі дозволити. Не запропонувавши прийнятної альтернативи, яка не зачіпала би національної гідності українців, особливо стосовно їхнього права на безперешкодний мовний розвиток, Росія силоміць наvertала неросіян до російської мови. І ці насильницькі акти супроводжувалися здібнінням цілей і форм у всеохопному прагненні асиміляторського подолання українства (чого лише варті численні випадки конфіскації українськомовних видань, раніше дозволених до друку цензурою; заборони виконувати народні пісні; поліцейний нагляд за тими, хто співчував чи потенційно міг співчувати українській ідеї; висилання вглиб Росії тих, кого було віднесено до неблагонадійних, і под.). Для поборення *вредной* української ідеї державна машина вдавалася до будь-яких заходів. Показово, що з-поміж кроків у поборенні українства виявилось і припинення діяльності Південно-Західного відділу Російського географічного товариства у Києві (1876), завдяки якому вперше системно й у таких обсягах було зібрано етнографічний, статистичний і мовний матеріал, що піднесло на значно вищий рівень розвитку українську етнологію та мовознавство²⁸. Зауважу, що цей

²⁸ «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край», опубліковані за редакцією П. П. Чубинського в семи томах (Санкт-Петербург, 1872–1878), досі зберігають

проект (схвалений і фінансований урядом, патронований родиною імператора) не був лише українським, охоплював різні етноси й поширювався на інші етновні регіони Росії, проте стосовно українців і українського континууму мав особливі конотації. Упереджене ставлення відчували на собі багато з учасників українотворчого процесу, до яких нерідко застосовували надмірно суворі покарання (заслання, заборона займатися науковими студіями, художньою творчістю та ін.²⁹).

Українську зорієнтованість (*українську партію*) в Росії посилювала дієва солідарність неукраїнських прогресивних сил, які вбачали в захисті українськості прояв закономірного національного самоусвідомлення. Особливо промовистою була підтримка російських учених, політиків, урядовців, для яких, здебільшого етнічних росіян, проукраїнська позиція в цьому протистоянні була виявом громадянського чину й високої моральності. Така підтримка також творила окрему традицію, вершинними проявами якої були участь росіян у викупі Т. Шевченка з кріпацтва, піклування про нього під час і після заслання; захист високих достоїнств українськомовного переклада Євангелія П. Морачевського і права на його опублікування всупереч несправедливим оцінкам і заборонам Св. Синоду; спроби вивести українську мову з кола безсумнівних об'єктів цензурної заборони і відстоювання ідеї релевантності лише змісту цензурованих текстів безвідносно до їх мови та ін. Зрештою, сам рух за скасування обмежень у функціонуванні української мови завершився перемогою завдяки поєднанню зусиль провідних українських науковців, культурних діячів (В. Антонович, В. Науменко, А. Лотоцький, К. Михальчук, О. Русов, С. Русова, П. Стебницький та ін.) та членів Петербурзької академії наук (Ф. Корш, П. Фортунатов, О. Шахматов, С. Ольденбург, А. Фамінцин, В. Заленський, О. Лаппо-Данилевський): складений і затверджений цією комісією документ³⁰ вражає глибиною наукової невідпорної аргументації, хоча його авторам доводилося вдаватися до інкрустування тексту елементами заспокійливої риторики, приховувати очевидне – тісний зв'язок проблем мовно-культурних і політичних. Таким самим шляхом йшли й інші експерти, намагаючись зосередити увагу на питаннях культури й освіти, убезпечити від можливого прочитання в політичному контексті відстоюваних ними ідей зняття заборон українського друкованого слова, розвитку належного простору використання української мови, її безперешкодного функціонування. Показовими щодо цього є положення експертної записки проф. В. Антоновича (Київський університет, 1905): «Малорусская литература никогда не подымала даже намека о политическом сепаратизме и всегда считала этот мотив для себя чуждым. Таким образом, преследование малорусской литературы из-за опасения политического сепаратизма представляет лишь продукт недомыслия и смешения стремлений культурных с политическими»³¹.

цінність як джерело етнологічної, мовної та статистичної інформації про українців середини XIX ст.

²⁹ Показовою є доля П. Чубинського: переслідувань і покарань він зазнав лише за благородну подвижницьку діяльність – відродження українського народу, його культури й мови, див.: Чередниченко Д. Павло Чубинський. Київ, 2005.

³⁰ Доклад Комиссии по вопросу об отмене стеснения малорусского печатного слова. Об отмене стеснения малорусского печатного слова. Санкт-Петербург, 1905. С. 1–28.

³¹ Українська ідентичність... Док. № 235. С. 403.

Наведене підкреслене відмежування питань функціонування української мови від політики є тактичним відходом від реальності, його застосовано як засіб нейтралізації протилежної позиції. Адже оборонці ідеї поширення російської єдиномовності в Україні наполегливо підкреслювали наявність зв'язку між захистом української мови і масштабними політичними програмами її захисників, чим прагнули активізувати протидію українськи зорієнтованим намаганням. Промовистою є аргументація заборони вивчення української мови навіть у початковій школі: «Замена малороссийским языком русского в преподавании хотя бы даже в начальных школах, замена русских учебников, написанными на малороссийском языке, не только не вызывается ни запросом и нуждами самого народа, ни действительными требованиями педагогии, но логически приводя в будущем к введению малороссийского языка все в высших и высших учебных заведениях и к замене им языка государственного в законодательстве, суде и администрации, угрожает неисчислимыми осложнениями и опасными изменениями в государственном строе единой России» (1881)³²; так само як питання політичне розглядали можливість допущення української мови до діяльності церкви: «Пропаганда малорусского языка для Св. Писания есть вопрос текущей политики настоящего и не имеет никаких корней в прошлом»³³.

Окреслені вище важливіші чинники, їхнє поєднання забезпечували збереження традиції українства в Росії ХІХ ст., її підтримання, унеможлилювали досягнення повної русифікації українців як омріяної й декларованої мети (зауважу, що відчутний поступ у поширенні російської мови в Україні нерідко оцінювався як запорука незворотності цього процесу, що не допускає іншого розв'язання мовного питання).

Хоча в історичному протистоянні української й російської мов в Україні повної русифікації українців не сталося, усе ж цей процес виявився настільки глибоким, що залишається відчутним, досі сповна не подоланим і через століття після знесення офіційних заборон щодо вільного функціонування української мови³⁴. Зауважу, що заборонами і втручаннями в мовне життя українського соціуму, що тривали упродовж кількох століть, було порушено іманентний розвиток української мови як ідіому, який за інших історичних умов міг бути єдиним і самодостатнім для українців засобом комунікації. За таких обставин формування інвентарю мовних форм, засобів і моделей вербалізації не зазнавало би деструктивних впливів інших мов, не було би звуження комунікативних сфер української мови й заступлення більшої частини функціонального поля російською, а на західноукраїнських землях – іншими мовами.

Наслідки заборон, цілеспрямованих обмежень у використанні української мови в Російській імперії мали комплексні наслідки, далися знаки в мові, мовознавстві, культурі, соціальній психології.

У структурі української мови ці події залишили глибокі зміни, що засвідчує передусім надмірна кількість російськомовних запозичень, численні кальки та похідні

³² Там само. Док. № 87. С. 179.

³³ Там само. Док. № 230. С. 348.

³⁴ Узагальнений історіософський погляд на проблему подано в: Дзюба І. М. Русифікація в українському контексті. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 372–382.

від непитомих основ за наявності українськомовних альтернативних словотвірних ресурсів, а також значне поширення суржика. Водночас відчутною була затримка формування багатьох функціональних стилів української мови³⁵.

Заборона мови відбивалася на долі українськомовних текстів, які не тільки не дозволяли друкувати в Росії чи навіть завозити з-поза її кордонів, а й вилучали раніше дозволені. Це створювало ситуацію *нечитаного* чи *недостатньо читаного* тексту: прихильні чи захоплені відгуки про естетичні достоїнства художнього твору ще не означали, що такий твір у час його написання чи навіть видання мав відповідне коло читачів і увійшов у простір національної словесної культури. Різні форми адміністративного стримування, заборони друкування й поширення творів не тільки збільшували часову відстань між створенням тексту і його сприйманням потенційними читачами, а нерідко на тривалий час позбавляли можливості ознайомлення з багатьма художніми творами, залишаючи їх поза реальною парадигмою культури. Такою була доля і широкого кола публіцистичних, наукових текстів, створених українською мовою, чимало з яких стали пам'яткою епохи їх створення, проте, опинившись за межею удоступнення, не стали реальним фактом своєї епохи. Промовистим свідченням поширення заборон на наукові студії є те, що лише незначна кількість граматик і словників української мови була дозволена в Російській імперії до друку; чимало лінгвістичних досліджень XIX ст., що були передані до комітету з цензури чи до Петербурзької академії наук, надовго лишилися в архівах цих установ. І тільки в середині XX ст. окремі з них було опубліковано³⁶, проте чимало й досі залишаються в рукописах, а про деякі праці до сьогодні відомо тільки з відгуків, рецензій чи коротких згадок³⁷.

Цілеспрямовані утиски в Росії всього, що було написано українською мовою і зорієнтоване на поширення української мови, утвердження ідеологемі українськості, сформували різні моделі аксіології української мови в українському соціумі підросійської України. Одна модель – це усвідомлення суспільного значення рідної мови, визнання її високого рангу в ієрархії цінностей нації, її формуванні й розвитку, що виводило на дорогу захисту української мови. Друга модель – це індиферентне ставлення до мови, згода з офіційно накиненою системою оцінок і норм мовної поведінки, прийняття самооцінювання належності до українськомовної спільноти як вияв меншовартості. Друга модель породжувала мовний конформізм, обниження мовної стійкості окремої особи чи колективів, професійних груп, зневажливу етнічну

³⁵ Гальмом розвитку структури, виражальних і стилістичних засобів української мови була послідовна заборона друкування українською мовою перекладів з інших мов; заборона поширювалася і на переклади з російської мови, які, закономірно, могли б увиразнити контраст цих структурно близьких і водночас відмінних мов.

³⁶ Див.: Білецький-Носенко П. Словник української мови / підг. до вид. В. В. Німчук. Київ, 1966; Шимкевич Ф. С. Словарь украинского нарѣчія. Ужгород, 1995. С. 78–296. У студії, що передує словникові Шимкевича, Б. К. Галас звернув увагу на численні рукописні словники різного обсягу, які зберігаються в архівах та бібліотеках України і Росії (лексикони М. Євстаф'єва, В. Лазаревського, П. Лукашевича, Й. Скоморовського, О. Афанасьєва-Чужбинського, А. Кримського та ін.).

³⁷ Такою є граматика П. Білецького-Носенка, яка, за відгуком М. Максимовича, перевершувала граматику О. Павловського (Німчук В. В. «Грамматика» О. Павловського й мовознавчі праці П. Білецького-Носенка. *З історії української мови*. С. 77–85).

самоідентифікацію та пригамоване прагнення до її визначення й обстоювання.

Широкий спротив імперським планам винародовлення українців, що в різних формах не припинявся упродовж усього XIX ст., живив і зміцнював ідею української самодостатності, що, зокрема, виразно виявлялося у відстоюванні права українців на розвиток своєї мови. Посилення імперського тиску в підросійській Україні зумовило використання можливостей мовної й націєцентричної самореалізації на непідросійських теренах України. Від середини XIX ст. Галичина стає ареалом активного розвитку української літератури, критики, суспільно значущої українськомовної журналістики, мовознавства, етнографії, перебирає на себе роль нового структурування наукового, культурного життя всієї України³⁸. Переміщення з підросійської України в Галичину центру розбудови українського життя виявилось результативним як щодо збереження і зміцнення ідеологеми невідворотності в майбутньому української незалежності, так і виховання покоління українськоцентрично зорієнтованої молоді, яка склала основу українського національного спротиву в XX ст. Водночас здатність вижити в умовах системного імперського тиску упродовж кількох століть, аж до початку XX ст., продемонструвала вітальність українського народу, особливу цінність для збереження українського етносу його питомої мови.

Запроектвані Росією лінгвоцид і етноцид українців у глобальному вимірі виявилися безрезультатними: послідовний український спротив унеможливив реалізацію далекосяжних імперських ідей російської єдиномовності – розчинення української мови в російській мові, розчинення українців у єдиному російському етносі; супроти очікувань не вдалося стерти історичну пам'ять українців, їхню ментальну ідентичність. Проте глибокі сліди від системних тривалих у часі спроб «розв'язати українське питання» залишилися і після знесення заборон українського друкованого слова, перейшли в різних формах у нові часи, коли російська імперія мімікрувала в імперію радянську. Присутність українців у новій політичних реаліях зберігала домінуючу ідеологеми *українського питання* – прагнення до вільного розвитку, до незалежності. Тому поступ українців у XX ст. не міг бути лише виразно висхідним, а зазнав на тлі піднесення в добу *українізації* проявів потужної антиукраїнської реставрації, оприявлення в різний спосіб *русифікації*, яку посилювали голодомори, масові репресії, особливо інтелектуальної еліти та носіїв традиційної національної ментальності, насильне перепідпорядкування частини українських етномовних територій на користь насамперед Російської Федерації; волюнтарне дальше перекроювання українського етнічного простору за лекалами Кремля тривало і на фіналі Другої світової війни та після її завершення. Що такі адміністративні зміни цільово були спрямовані на руйнування історично сформованого українського етномовного простору, на усічення цілісного українського мовного континууму, переконливо засвідчили трансформація й відчутне ускладнення мовного буття українців на відділених адміністративними кордонами частинах колишньої мовної цілості (Кубань, Курщина, Білгородщина, Берестейщина, Південне Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Лемківщина, Південна Буковина і Південна Гуцульщина). До цього додалася

³⁸ Лотоцький А. Краткій обзорь украинскаго литературнаго движенія въ Россіи и за границей. *Об отмене стеснений малорусского печатного слова*. Санкт-Петербург, 1905. С. 60–72.

цілеспрямована трансформація етнічного складу окремих районів України внаслідок значного дозаселення неукраїнцями, де згодом скалися мовно змішані ареали.

Давні методи деукраїнізації, прийоми обниження національної свідомості українців, їхньої історичної пам'яті, що були сформовані та тривалий час застосовували в Росії, широко використовували і в радянській імперії, мінімально змінюючи риторику та оновлюючи політичні лозунги, чим приховували антиукраїнське спрямування дій більшовиків. І хоча реалізація давньої імперської стратегії тотальної русифікації народів Росії ніби була близькою до її всеохопної реалізації в СРСР, що було одним із визначальних завдань для керівництва партії / держави і чому була підпорядкована діяльність розбудованої й удосконалюваної репресивної системи, проте досягти прогнозованих бажаних результатів не вдалося. Проект виформування російської одномовності на просторах СРСР хоча й був відчутно заавансований і завдав значної шкоди іманентному вільному розвитку мов народів СРСР, зокрема – й української, проте загалом виявився утопічним, оскільки навіть надмірне засилля російської мови не завершилося поглинанням і повним заступленням української мови, як і інших державних мов у союзних республіках. Так само не вдалося реалізувати нежиттєздатну у своїх засадах ідею формування й утвердження нової історичної спільності – *радянський народ* (аналог імперського *единого русского народа*, за осучасненою термінологією російських істориків – «*большой русской нации*»), в якому суб'єктність окремих народів зведена нанівець, цілковито знівельована.

Спротив неоімперському домінуванню російськості в СРСР для мільйонів українців став стимулом до руху за збереження своєї національної ідентичності, до відновлення історичної пам'яті, поштовхом до заглиблення в минуле і сучасне української мови; ці дії увиразнювали й зміцнювали в Україні ідеологему державної незалежності.

На тлі змін цивілізаційних орієнтирів сучасної України, як і інших колишніх республік СРСР, відсутність оновлення стратегічних перспектив Російської Федерації, яка зберігає застарілу імперську методологію етноциду і лінгвоциду інших народів, їх упокорення чи узалежнення як прийнятний і ефективний для себе шлях у майбутнє, не лише є анахронізмом у сучасній геополітиці, а й реальною загрозою усьому світові, і найбільше – найближчим сусідам. Росія демонструє, що сусідство народів – не завжди благо; нерідко це великі випробування, трагедії³⁹.

Останні десятиліття засвідчили, що Росія зберегла й намагається користатися багатолітніми напрацюваннями фальшивої риторики, зокрема про свою миролюбність, рівність і братерство народів колишнього СРСР. Водночас реанімовано і глибшу за часом постання риторику – наративи ще петровської епохи, якими заперечували суб'єктність українців у сучасній цивілізації, їхнє право на свою окрему незалежну державу, свою мову й окрему від росіян самоідентичність, на свою

³⁹ Хоча визнається, що антиукраїнські дії більшовиків у ХХ ст. часто були для України трагічними й глибоко деструктивними і що «эти драматические повороты истории и создаваемые ими новые обстоятельства превратили проект большой русской нации в очевидный анахронизм», усе ж пропагування цього *анахронізму* активно триває, причому з використанням імен вчорашніх дисидентів, зокрема О. Солженіцина з його «Как нам обустроить Россию», який зазначив: «Будем сохранять теплое чувство единого трехславянского народа: “А вы, украинцы, как и белорусы, – все равно наши братья!”» (Миллер А. И. С. 238–239).

історію. Ці твердження сьогодні в Росії актуалізовано насамперед задля виправдання перед усім світом загарбницької агресивної війни Росії проти України. Реанімовані ідеї *триєдиного російського народу*, твердження, що *українці – це росіяни*, а *українська мова – це спотворена російська мова*, які активно поширювали антиукраїнські сили в Росії в XIX ст. стосовно українців і їхньої мови у формі нарративу *не было, нет и быть не может*, сьогодні використовує як основні положення своєї політичної доктрини очільник Росії та ретранслює багато російських політиків.

Самовіддана боротьба українського народу у війні проти Росії, що триває з 2014 р., виявилася новим потужним каталізатором національного самоусвідомлення українців, їхнього заглиблення в своє історичне минуле, у пізнання своєї окремішності в сучасному світі. Свідомий цивілізаційний вибір українців наприкінці XX – на початку XXI ст. став логічним продовженням кількасотлітнього духовного неупокорення українців в умовах адміністративного підпорядкування Росії, продовженням наполегливих зусиль української еліти задля збереження своєї мови і своєї ідентичності в умовах бездержавності та зовнішнього тиску, що був послідовним і дієвим у XIX – початку XX ст.

Українці вистояли впродовж століть, спираючись на константу свого ества – прагнення свободи, на збережену свою високорозвинену мову, на міцний ментальний і культурний ґрунт. Свою позицію прямиостояння українці употужнювали постійною працею і цілеспрямованою боротьбою за визначальні національні цінності.

Збереження українцями своєї мови і свого національного Я на тлі тривалих у часі зовнішніх викликів забезпечує вітальність нації в умовах нових російських імперських спроб етно- і лінгвоциду, забезпечує утвердження України в сучасній цивілізації.

Павло Гриценко

У ДОБУ ВІЙН ТА РЕВОЛЮЦІЙ

Російський імператор Микола II в Галичині, 1915 р.

(22) 5

ДИРЕКТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ
РЕСПУБЛІКИ.

ІМЕНЕМ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБЛІКИ.
ДИРЕКТОРІЯ ОПОВІЩАЄ НАРОД УКРАЇНСЬКІЙ ПРО ВЕЛИКУ ПОДІЮ
В ІСТОРІЇ ЗЕМЛІ НАШОЇ УКРАЇНСЬКОЇ.

3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ В М. СТАНІСЛАВОВІ УКРАЇНСЬКА
НАЦІОНАЛЬНА РАДА ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕСПУБ-
ЛІКИ, ЯК ВИРАЗНИК ВОЛІ ВСІХ УКРАЇНЦІВ Б. АВСТРИЙСЬКОЇ ІМ-
ПЕРІЇ І ЯК НАДВИЩИЙ ІХНІЙ ЗАКОНОДАВЧИЙ ЧИННИК, ТОРЖЕСТВЕН-
НО ПРОГОЛОСИЛА ЗЛУКУ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕС-
ПУБЛІКИ З НАДНІПРЯНСЬКОЮ УКРАЇНСЬКОЮ НАРОДНЬОЮ РЕСПУБЛІ-
КОЮ В ОДНОЦІЛЬНУ СУВЕРЕННУ НАРОДНЮ РЕСПУБЛІКУ.

ВІТАЮЧИ З ВЕЛИКОЮ РАДІСТЮ ЦЕЙ ІСТОРИЧНИЙ КРОК ЗА-
ХІДНИХ БРАТІВ НАШИХ, ДИРЕКТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНЬОЇ РЕС-
ПУБЛІКИ УХВАЛИЛА ТУЮ ЗЛУКУ ПРИНЯТИ І ЗДІЙСНИТИ НА УМОВАХ,
ЯКІ ЗАЗНАЧЕНІ В ПОСТАНОВІ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОД-
НЬОЇ РЕСПУБЛІКИ ВІД 3-ГО СІЧНЯ 1919 РОКУ.

ОДНИНІ ВО ЄДИНО ЗЛИВАЮТЬСЯ СТОЛІТТЯМ ОДІРВАНІ ОД-
НА ВІД ОДНОЇ ЧАСТИНИ ЄДИНОЇ УКРАЇНИ - ЗАХІДНО - УКРАЇНСЬКА
НАРОДНЯ РЕСПУБЛІКА / ГАЛИЧИНА, БУКОВИНА, І УГОРСЬКА
УКРАЇНА / І НАДНІПРЯНСЬКА ВЕЛИКА УКРАЇНА.

ЗДІЙСНИЛИСЬ ВІКОВІЧНІ МРІЇ, ЯКИМИ ЖИЛИ І ЗА ЯКІ -
УМІРАЛИ КРАЩІ СИНІ УКРАЇНИ.

ОДНИНІ Є ЄДИНА НЕЗАЛЕЗНА УКРАЇНСЬКА НАРОДНЯ РЕС-
ПУБЛІКА.

ОДНИНІ НАРОД УКРАЇНСЬКІЙ, ВИЗВОЛЕНИЙ МОГУТЬНІМ
ПОРИВОМ СВОЇХ ВЛАСНИХ СИЛ, МАЄ ЗМОГУ ОБ'ЄДНАТИМИ ДРУЗЬ-
НИМИ ЗУСИЛЛЯМИ ВСІХ СВОЇХ СИНІВ БУДОВАТИ НЕРОЗДІЛЬНУ
САМОСТІЙНУ ДЕРЖАВУ УКРАЇНСЬКУ НА БЛАГО І ЩАСТЯ ВСЬО-
ГО ІІ ТРУДОВОГО ЛЮДУ.

22 СІЧНЯ 1919 РОКУ
У М. КИЇВІ.

ГОЛОВА ДИРЕКТОРІЇ

В. Витчицький

ЧЛЕНИ ДИРЕКТОРІЇ

А. Д. Ковалюк

Третяк
Сіфхарска

ПОЛІТИКА ІНКОРПОРАЦІЇ ГАЛИЧИНИ І БУКОВИНИ В ДЕРЖАВНУ СИСТЕМУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Велика війна, що почалася у серпні 1914 р. між Російською імперією й Австро-Угорською монархією, стала історичним переломом, який вніс багато зовнішніх і внутрішніх змін у життя галицького і буковинського населення. Влада перейшла не тільки в руки іншої держави, але і під управу людей з іншим політичним світоглядом, з іншими громадянськими ідеалами, з іншою культурою. Вступ російського війська до Галичини ознаменувався виданням двох відозв за підписом Верховного головнокомандувача російської армії великого князя Миколи Миколайовича. У них наголошено, що «Росія прагне тільки відновлення права і справедливості» і що настав «час возз'єднати розрізнені частини Русі». Таке трактування загарбання Галичини із захопленням зустріла більшість російської суспільності, з привітанням «блискучого успіху» російського війська, яке вступило у володіння древньої вотчини князів «русских»¹.

Через це Міністерство закордонних справ Росії видало 11 серпня 1914 р. наказ щодо заходів російської військової влади в Галичині. У ньому попереджували військових про те, що населення Галичини становлять «русские», а тому потрібно особливо гуманно ставитися до місцевих жителів, надавати їм відповідну допомогу і таким способом прихилити їх «на нашу сторону». У наказі вимагали припинити діяльність усіх українських організацій, ставитися до них жорстко й непримиренно. Однак військам наказано охороняти їхнє майно².

Зайнявши у вересні 1914 р. Галичину й остаточно в жовтні 1914 р. Буковину, російська влада, що офіційно стала називати цю територію «зайнятою по праву війни», взялася за організацію управління цього широкого простору. Для організації влади й управління на галицьких землях російське командування розробило «Тимчасове положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», в основу якого поклали раніше розроблені «Положення про місцевості, оголошені на воєнному становищі» (1892 р.) і «Положення про польове управління військами у воєнний час», затверджене Верховним головнокомандувачем російської армії, великим князем Миколою Миколайовичем 1 вересня 1914 р. У ньому подано всі головні питання тимчасового, тобто до офіційного проголошення приєднання, управління Галичиною і Буковиною. Згідно з «Положенням», ліквідовувалися органи австрійської влади і формувалися владні структури російської адміністрації: військовий генерал-губернатор, губернатори, градоначальники й начальники повітів. Головним їхнім завданням було всіма засобами задовольняти потреби армії, полегшувати відносини між військом і місцевим населенням. Новоутворена російська адміністрація мала організувати місцеве управління, своєчасно повідомляти населення про потреби для війська, вчасно збирати податки, забезпечувати суворий порядок на місцях, неухильно стежити за виконанням населенням усіх повинностей для армії. За таких умов жителям

¹ Бахтурина А. Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны. Москва, 2000. С. 59.

² Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах. *Отечественная история*. 2002. № 5. С. 77.

окупованих країв гарантували громадські свободи, життя, майно, правовий захист, місцеве самоврядування під наглядом російської адміністрації³.

Чиновники окупаційної адміністрації були зобов'язані контролювати та охороняти казначейства, банки, архіви, склади, казенне майно. Крім того, вони визначали розміри реквізицій, контрибуцій із населення для потреб армії. А також мали дбати про охорону культових споруд, лікувальних закладів, музеїв та історичних пам'яток⁴. У «Положенні» було визначено повноваження військового генерал-губернатора й управління як вищого наглядового органу: керівництва адміністрації, губернаторів та їхніх канцелярій, а також начальників повітів. У документі подано тимчасовий штат губернських і повітових управлінь з річними посадовими окладами чиновників⁵.

Згідно з наказом Верховного головнокомандувача російської армії від 11 вересня 1914 р., у Галичині створено тимчасове військове генерал-губернаторство, яке охоплювало театр воєнних дій в Австро-Угорщині. Генерал-губернаторство поділялося на губернії на чолі з губернаторами з відповідним штатом чиновників, які здійснювали тільки функції контролю над діяльністю повітової адміністрації. Не усували можливості збереження громадських та адміністративних установ за умови їхнього підпорядкування російській владі. Губернії, розташовані на окупованих російськими військами територіях Галичини й Буковини, поділялися на повіти, межі яких збігалися з колишнім австрійським адміністративним поділом. Утворення губерній та повітів на території Галичини й Буковини було тісно пов'язане з ходом воєнних дій.

18 вересня 1914 р. до Львова прибув воєнний генерал-губернатор граф Г. Бобринський, який фактично підпорядковувався верховному головнокомандувачеві, великому князеві Миколаю Миколайовичу за посередництвом його начальника штабу М. Янушкевича, що, по суті, сформувало коло управлінської системи російської адміністрації на окупованих галицько-буковинських землях⁶. Г. Бобринський як тимчасовий військовий генерал-губернатор був ключовою фігурою в російській окупаційній адміністрації та мав поєднувати управління військовою і цивільною сферами, але його повноваження зводилися лише до виконавчої ролі. Однак щодо населення окупованих територій та військових чинів тилових служб розпорядження і накази генерал-губернатора в політичній, економічній, освітній, судовій, поліцейській, жандармській сферах були обов'язковими для виконання.

Генерал-губернатор мав помічника (генерал-майор П. Половцев), канцелярію штабу (начальник, генерал-майор К. Новогробельський). Від відповідних російських міністерств було призначено спеціальних представників: для шкільництва – члена Державної думи Д. Чихачова; торгівлі – колишнього службовця міністерства торгівлі у Відні А. Остроградського; судівництва – прокурора Варшавської палати

³ Центральний державний історичний архів України у Києві (ЦДІАК України). Ф. 361. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 14.

⁴ Там само. Спр. 21. Ч. 2. Арк. 1–34.

⁵ Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.). *Науковий вісник Чернівецького університету*: зб. наук. праць. Чернівці, 2004. Вип. 229–230: Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. С. 27.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 5–9.

О. Гессе. У генерал-губернаторстві працював значний штат офіцерів і чиновників з особливих доручень, серед яких були москвофіли М. Глушкевич та С. Лубенський. Останній очолював філію Петербурзького агентства при военній цензурі, яка мала подвійне підпорядкування по адміністративній та військовій лініях.

Генерал-губернаторство в адміністративному порядку поділялося на чотири губернії: Львівську, Галицьку, Перемишльську та Чернівецьку; згодом замість Галицької утворено Тернопільську⁷. Після створення на окупованих західно-українських територіях військового генерал-губернаторства та губерній сформувалася схема управління краями. Військове управління залишилося в руках військових, а цивільне – у віданні військового генерал-губернатора та губернаторів. Цивільне управління Галичиною, по суті, залишалося в руках військової влади, яка з просуванням війська далі, углиб Австро-Угорщини, все менше контролювала життя краю, проте багато злободенних питань вирішувала місцева адміністрація. Тому посилення цієї гілки влади, і особливо поліції, було доконечною потребою. Для цього призначення на посади замість австрійських чиновників представників російської адміністрації проводили відразу після утворення генерал-губернаторства.

Організація цивільного управління окупованих земель передбачала, крім створення тут російської виконавчої влади, формування судових установ. Судову реформу в Галичині пропонували провести шляхом поширення судових статутів імператора Олександра II та інституту мирових судів, а також російського кримінального законодавства. Проте цивільне законодавство тимчасово залишалося австрійське, продовжували діяти австрійські суди до введення в дію у всій Російській імперії нового цивільного кодексу. Член Державної думи Д. Чихачов у грудні 1914 р., доповідаючи воєнному генерал-губернатору про основні напрями реформ у Східній Галичині й Буковині, вимагав «якомога скоріше введення російських судових установлень і призначення російського судового персоналу», що, на його думку, «є нагальною потребою з огляду на захоплення австрійських судів поляками і євреями...». Він також наголошував, що суд присяжних засідателів не зможе функціонувати у найближчі роки, адже місцеве населення не знає російської державної мови. Тому «у судових процесах довелось би неминуче відвести місце місцевим мовам і наріччям, як це вже було зроблено у царстві Польському, Закавказзі та Туркестані»⁸.

Незважаючи на різноманітні проекти щодо перебудови судової системи в Галичині, суперечки навколо них, австрійська судова система й надалі зберігалася в краю. У 1914–1915 рр. на території Галичини з австрійських судів діяли суди всіх рівнів тільки у Львові й Тернопільській губернії. На місцях функції дізнання, по суті, проводили адміністрації, а вироки виносив судовий відділ штабу генерал-губернаторства і военний суд XII армійського корпусу. У січні 1915 р. утворено воєнно-окружний суд, який розглядав справи злочинів, скоєних у місцевостях, де не діяли австрійські

⁷ Петрович І. [Крип'якевич І.]. Галичина під час російської окупації (серпень 1914 – червень 1915). *Московська окупація Галичини 1914–1917 рр. за свідченнями сучасників*. Львів, 2020. С. 32.

⁸ Буковина в роки Першої світової війни 1914–1918 рр. Документи / упоряд. В. М. Ботушанський. Чернівці, 2014. С. 80–81.

суди, а також всі без винятку справи потерпілих російських підданих або підданих союзників, а також злочини проти Російської держави⁹.

І військова, і цивільна влада Галичини усвідомлювала відсутність у політиці російської адміністрації, на відміну від австрійської, чітких національних орієнтирів. Власне й сам І. Бобринський вказував на невдоволення російським управлінням всіх головних національних груп населення¹⁰. Однак це не означало, що російська адміністрація зовсім не проводила політики «воз'єднання краю» на «русских началах». Напевно, вона прагнула вести її, виходячи із загальноросійської політики стосовно Галичини, тому й розуміла її дещо по-іншому, ніж керівництво Русского Народного Совета і шовіністично налаштовані суспільно-політичні кола Росії.

«Москалі скоро почули себе панами “русского края” і розгосподарювалися як сірі гуси, – зазначав відомий український громадський діяч Б. Чайковський, який під час російської окупації перебував у Самборі. – Поперед усього випустили з арештів усіх політичних проступників, себто інтернованих кацапів (москвофілів), а опісля і прочих розбійників. Тим відразу здобули собі симпатії сеї кляси людей. Далі старалися москалі з'єднати собі селян, заохочували їх рабувати панські двори, та роздаючи їм коров, збіжжя та все двірське добро. Поляків теж утаскали тим, що дозволили зіставити на ратуші польського орла, тоді як скинули звідти австрійського. Жиди робили інтереси і були щасливі. Хоч ще вони були найбідніші, бо здається найбільше витерпіли»¹¹.

Щодо українців Г. Бобринський виклав свою програму так: «Східна Галичина і Лемківщина – давно невіддільна частина однієї, великої Росії, на тих землях місцеве населення завжди було руське, тому їхній устрій повинен бути оснований на руських началах. Я буду тут заводити російську мову, закон і порядки»¹². Які були оті «руські начала», неважко здогадатися. Так, 19 вересня 1914 р. генерал-губернатор Галичини Г. Бобринський видав обов'язкову постанову «Про заборону функціонування різного роду клубів, союзів і товариств та про тимчасове закриття наявних у Галичині навчальних закладів, інтернатів і курсів, за винятком навчальних майстерень»¹³. Запроваджено жорстку військову цензуру, зокрема забороняли вміщувати відомості про воєнні операції, роботу російської влади, друкувати й розповсюджувати плакати, оголошення, малюнки без дозволу місцевої поліції.

Найголовнішим, що було в цій постанові, це заборона продажу і видачі з бібліотек книг російською і українською мовами, виданих поза межами Російської імперії. Така заборона стосувалася насамперед солдатів-українців російської армії, які, незважаючи на строге табу, все ж таки купували, особливо «Кобзар», і читали українські книжки. Заборонялось продавати та видавати також і книжки

⁹ Отчет временного военного генерал-губернаторства Галиции в период с 19 августа 1914 г. по 1-е июля 1915 г. Киев, 1916. С. 18.

¹⁰ Савченко В. Восточная Галиция в 1914–1915 годах. С. 85–86.

¹¹ Чайковський Б. Під московським панованнем. Вістник Союзу визволення України (Вістник). 1915. Ч. 21–22. С. 12.

¹² Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 36.

¹³ Центральний державний історичний архів України у Львові (ЦДІАЛ України). Ф. 694. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 101.

іноземними мовами, якщо вони були антиросійського спрямування. Винні у порушенні тієї постанови каралися ув'язненням до трьох місяців тюрми або штрафом до 3 000. рублів¹⁴.

Завданням російської влади мало бути створення в найближчі роки російської школи – нижчої, середньої і вищої «без штучно створеного українського жаргону». З відкриттям шкіл з російською мовою навчання, курсів російської мови для вчителів почали друкувати російськомовні підручники. В усіх початкових школах навчання мусили вести російською мовою, за винятком міст з більшим відсотком польського населення, де функціонуватимуть польські приватні школи. В селах Східної Галичини заплановано відкривати російські школи, а в Західній – польські, з обов'язковим вивченням російської мови. На початок 1915 р. у Галичині було відкрито 5 сільських народних шкіл і 33 церковні школи. Проектувалося у найближчі 5 років покрити край сіткою 9 тис. шкіл, відкрити 10 вчительських семінарій, 2 вчительські інститути, 29 чоловічих і 25 жіночих гімназій. Вищі школи мали бути закриті до кінця війни. Львівський університет найвірогідніше мав бути перенесений до Варшави, а Варшавський – до Львова, щоб «Східна Галичина стала нерозривною частиною Росії»¹⁵. На Буковині планували у найближчі роки створити нижчу, середню і вищу російську школу. Стверджували, що інспекторат і директорат шкіл уже затверджено, необхідно створити кількамісячні діючі курси для опанування вчителями російської мови, а Чернівецький німецькомовний університет з часом перетворити у російськомовний¹⁶.

Ставлення російського уряду до релігійних питань у Галичині було цілком передбачуваним. Головну увагу на здобутій території було приділено Римо-католицькій церкві, яка і в Росії мала майже повну свободу, а не толерованій Греко-католицькій. Російські реформи у релігійній сфері в краї почалися явним насильством. У вересні 1914 р. вивезено зі Львова митрополита Андрея Шептицького за «преступную деятельность»¹⁷. Застосовуючи недостойні для духовенства засоби, православним місіонерам, за даними начальників повітів Львівської губернії, за весь період російської окупації Галичини вдалося перевести у православ'я 85 парафій і на 4 квітня 1915 р. на парафіях Східної Галичини керувало 113 православних священників¹⁸.

Стосовно Православної церкви на Буковині, то церковний фонд єпархії, що знаходився у розпорядженні віденських властей, повертався єпархії, а землі віддавали в оренду тільки руським селянам, а не євреям, як до цього часу. Православний богословський факультет у Чернівцях планували реорганізувати в духовну семінарію¹⁹. За свідченням високопоставлених російських чиновників, православну місію в Галичині провалено, російська адміністрація «не зуміла привернути до себе народ, а православне духовенство відштовхнуло від себе уніатів-галичан», і замість

¹⁴ Украинская жизнь. 1914. № 8–10. С. 100.

¹⁵ Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 76.

¹⁶ Ботушанський В. Російські плани інкорпорації Буковини (1914–1916 рр.). С. 29.

¹⁷ Петрович І. Галичина під російською окупацією... С. 77.

¹⁸ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 907. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 8, 10, 17–18, 30, 59–64, 131.

¹⁹ Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 79.

того, щоб «перемогло православ'я – перемогла унія, яка, очевидно, зможе широко скористатися своєю перемогою»²⁰.

Окрім політичних питань – ставлення до українців, поляків, німців, євреїв, про мову, школу, Греко-католицьку церкву, судочинство – важливе місце в діяльності російської окупаційної влади посідали економічні питання. Насамперед це стосувалося сільського господарства. Член Державної думи Д. Чихачов зазначав, що аграрне питання з огляду на малоземелля у краї було найболючішою проблемою. Він зауважував, що для російської державної політики досить небезпечним і недопустимим є збільшення числа безземельних селян і поступове захоплення землі євреями. Депутат Думи вважав тодішній військовий момент винятково сприятливим для плано-мірної аграрної політики держави. Тому в основу російської політики в Галичині та Буковині мала бути покладена «турбота про сільське, переважно “руське” населення краю, про його прилучення до загальноросійської культури та піднесення економічного достатку»²¹.

Дмитро Чихачов вважав, що землі Буковинського православного земельного фонду також потрібно передати в оренду селянам. Прибутки від маєтків надходили би за призначенням і права релігійних фондів митрополичого та єпископських кафедр та монастирів залишилися б при цьому недоторканими²². Стверджуючи про малоземелля або безземелля галицького і буковинського селянства, він хотів розгорнути ширшу діяльність Селянського банку, який зайнявся б устроєм земельних відносин.

Російська влада на основі подання Верховного головнокомандувача щодо припинення діяльності в Галичині філій австрійських і німецьких банків взялася за організацію в краї фінансово-банківської системи. У грудні 1914 р. Міністерство фінансів вирішило відкрити у Львові філію державного банку. Чимало приватних торговельних банків у Петербурзі цікавилася заснуванням філій у Галичині. Мав намір створити свою філію у Львові Варшавський комерційний банк. У березні 1915 р. відкрив філію у Львові один з найбільших банків Росії – «Русско-Азиатский банк», основний капітал якого становив 45 млн рублів, а резервний – 10 млн рублів²³.

Однак наступ австро-угорських військ навесні 1915 р. змусив росіян згорнути широку програму впровадження у Східній Галичині великодержавної політики, не дозволив перетворити галицькі землі в нові російські губернії. З відступом російських військ та евакуацією російських установ зі Східної Галичини влітку 1915 р. штаб тимчасового військового генерал-губернаторства разом з генерал-губернатором Г. Бобринським переїхали до Києва. Формально апарат генерал-губернаторства не був розформований і продовжував працювати у Києві. Зрозуміло, що питання про управління Східною Галичиною остаточно не було зняте. Г. Бобринський запропонував створити комісію для вироблення нового положення управління Галичиною, в якому передбачали врахувати допущені помилки. Дозвіл було надано²⁴.

²⁰ ЦДІАК України. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 36–37.

²¹ Українська жизнь. 1914. № 11–12. С. 72.

²² Буковина в роки Першої світової війни. С. 80.

²³ Петрович І. Галичина під час російської окупації... С. 56.

²⁴ Галичина: історія, політика, культура: в 11-ти т. Львів; Тернопіль, 2016. Т. 6. Перша світова війна / відп. ред. І. Патер. С. 491.

У листопаді 1915 р. було створено комісію, до якої ввійшли службовці військового генерал-губернаторства, представники дипломатичної канцелярії при Ставці, декілька громадських діячів. Основне завдання комісії – «виправити помилки в управлінні під час першого зайняття нами Галичини і при цьому відновити престиж російської влади в найширшому розумінні»²⁵. Конкретніші завдання комісії зводилися до перегляду попереднього «Положення про управління областями Австро-Угорщини, зайнятими по праву війни», а також вирішення настійних завдань, пов'язаних із поверненням галицьких біженців на батьківщину і поліпшенням їхнього становища під час перебування у Росії²⁶.

Положення про управління окупованими територіями Австро-Угорщини, затверджене в серпні 1914 р., викликало численні нарікання ще в 1914–1915 рр. Незадоволення організаційною сферою управління Східною Галичиною поглиблювали численні прорахунки місцевої цивільної і військової адміністрації. Найбільші помилки попереднього періоду: низький освітній і моральний рівень місцевих чиновників, реформаторські заходи в освіті та віросповіданні – примушували задуматися про необхідність оптимальної організації галицького управління. Це питання і почали розробляти 1915 р. після відступу російських військ із Галичини. Комісія внесла окремі зміни в «Положення про управління тимчасово окупованими областями Австро-Угорщини», прийняла рішення з питань мовної і конфесійної політики в краї. Урядовою мовою в Галичині і далі вважали російську, але водночас генерал-губернатор міг допустити вживання «місцевих мов, якщо визнає це доцільним»²⁷.

Декілька місяців, аж до весни 1916 р., продовжували працюю управління Галицького генерал-губернаторства і комісія з перегляду «Положення». Але наприкінці лютого 1916 р. у Ставці і в Міністерстві закордонних справ було піднято питання про розформування штату галицького генерал-губернаторства. За указом царя Миколи II, 4 березня 1916 р. скасовано посаду тимчасового військового генерал-губернатора Галичини, через що було видано наказ штабу Верховного головнокомандувача № 308 від 7 березня 1916 р. Генерал-ад'ютант Г. Бобринський переходив у розпорядження головнокомандувача Південно-Західного фронту О. Брусилова. Скасовували також штаб військового генерал-губернатора, посади двох старших чиновників для доручень та штабс-офіцера для доручень, а канцелярія колишнього відомства переходила в тимчасове підпорядкування головного начальника Київського військового округу, про що свідчив наказ № 845 від 15 березня 1916 р. головного начальника постачань армії Південно-Західного фронту. Фактичне розформування адміністративного апарату генерал-губернаторства Галичини відбулося згідно з наказом Г. Бобринського № 480 від 23 березня 1916 р. про складання своїх повноважень²⁸.

Улітку 1916 р. внаслідок т. зв. Брусиловського прориву під російською окупацією опинилася частина Східної Галичини і Буковини – разом 33 повіти²⁹. Повторний

²⁵ Там само.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. С. 493.

²⁸ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація у Галичині та на Буковині. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна / упоряд. О. Реєнт. Київ, 2013. С. 261–262.

²⁹ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. С. 105.

вступ російських військ на цю територію у 1916 р. не був вже таким ефектним, як влітку–восени 1914 р. Уже ніхто не говорив про довгождане возз'єднання єдиного народу, про возз'єднання Русі. Все стало набагато прозаїчнішим і серйознішим.

Навесні 1916 р. вирішено було повернутися до питання про способи управління Галичиною. Якщо в кінці 1915 р. діяльність комісії для вироблення нового положення управління Галичиною мала доволі абстрактний характер і була розрахована на перспективу, то до весни 1916 р. становище стало визначенішим. Г. Бобринський і дипломатичний представник МЗС Росії В. Олфер'єв, зустрівшись 25 березня 1916 р. з головнокомандувачем Південно-Західного фронту генерал-ад'ютантом О. Брусиловим, почули, що в разі успішних дій російських військ на Південно-Західному фронті і повторного заняття Галичини не можна допустити знову першої помилки щодо підпорядкованості генерал-губернаторства. О. Брусилов вважав, що, по-перше, генерал-губернатор Галичини повинен бути самостійнішим, по-друге, підпорядковуватися тільки головнокомандувачеві³⁰. Тому єдино можливий спосіб організації управління Східною Галичиною – розширення компетенції влади і ліквідація будь-якого побічного втручання в управління зайнятою територією.

Окрім питань, пов'язаних з організацією і виробленням принципів управління Галичиною, на початку літа 1916 р. треба було вирішити кадрові питання. О. Брусилов висунув кандидатуру генерал-ад'ютанта Ф. Трепова. Зі своєю пропозицією О. Брусилов звернувся безпосередньо до імператора, і вона була прийнята. 3 липня 1916 р. Ф. Трепов прибув у Ставку. Згідно з наказом О. Брусилова, 10 липня 1916 р. Ф. Трепов почав виконувати обов'язки генерал-губернатора Галичини, а 11 липня прибув на місце призначення в Тернопіль. Управління військового генерал-губернаторства областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, перебувало в Тернополі до 11 жовтня 1916 р., після чого його перенесли до Чернівців, де воно було до середини літа 1917 р., коли російські війська внаслідок поразок на фронті залишили більшу частину окупованих територій Австро-Угорщини.

Військова влада влітку 1916 р. вирішила питання організації управління Східною Галичиною, основні рішення належали О. Брусилову. Він вважав, що головне завдання управління тимчасово окупованими територіями Австро-Угорщини під час війни має вичерпуватися заходами з організації сприяння військам і підтримкою порядку в тилу та повністю контролюватися військовою владою. Про це ж йшлося в «Положенні»: «військовий генерал-губернатор підпорядковується головнокомандувачу Південно-Західного фронту; зі всіх питань постачання армії він виконує вказівки головного начальника постачання Південно-Західного фронту»³¹. Військова влада, яка почала відігравати роль лідера в управлінні Східною Галичиною у 1916 р., дотримувалася постулату, що потрібно «унікати всякої політичної тенденції при управлінні краєм». О. Брусилов вважав, що в умовах, які склалися в Східній Галичині у 1916 р., можливим є лише суто військове управління, без політики релігійної, шкільної та інших питань, які були важливими в 1914–1915 рр., що все населення має бути рівним, незалежно від національності та віросповідання. Подібної

³⁰ Галичина: історія, політика, культура... С. 494.

³¹ Любченко В. Російська окупаційна адміністрація. С. 263–264.

позиції дотримувався і начальник штабу генерал-ад'ютант М. Алексєєв. Такий підхід, здавалося б, мусив усунути будь-які вияви російського шовінізму на території Східної Галичини.

Новий генерал-губернатор зайнятих російськими військами областей Австро-Угорщини, генерал-ад'ютант Ф. Трепов почав виконувати свої обов'язки, керуючись саме цими принципами. Проблеми, які постали перед ним як перед генерал-губернатором, були загалом такими, як і в попередній період: організація життя цивільного населення – освіта, суд, постачання продуктів (оскільки врожай 1915 р. майже повністю був знищений), запобігання епідеміям.

У період другої окупації Галичини російськими військами значно розширилася діяльність громадських організацій, які займалися допомогою населенню, що зазнало шкоди від воєнних дій. Однак ці організації викликали занепокоєння російського керівництва тим, що виконували не властиві їм функції і проводили у притулках і яслах шкільні заняття; педагогічний персонал, який допускали до роботи, не завжди був перевірений, інколи педагоги висловлювали свої партійні погляди або, як вказували в російських документах під грифом «конфіденційно», погляди, які мали «українсько-сепаратистське забарвлення»³².

Початок 1917 р. спричинив зміни в Російській державі та на фронті. Їх відчули і на захопленій російськими військами галицькій території. Після Лютневої революції найбільш одіозні фігури російської окупаційної влади, які реалізовували політику царизму в Галичині та Буковині, залишили свої посади. Частину російських урядовців, поліцаїв, жандармів і чиновників (всього понад 600), які особливо себе дискредитували під час перебування на окупованих теренах, було відправлено разом із сім'ями назад до імперії³³.

Генерал-губернатор Ф. Трепов 13 березня 1917 р. склав свої повноваження. Крайовим керівником (із правами генерал-губернатора) 22 квітня 1917 р. за указом Тимчасового уряду та підписом його голови князя Г. Львова було призначено Д. Дорошенка – відомого українського діяча. Він обговорив з міністром закордонних справ Росії П. Мілюковим перебіг «майбутньої реформи в цих областях і відновлення населенню належних йому прав на самоуправління, суд і церковне управління»³⁴. Після свого призначення Д. Дорошенко, хоч це й не входило в коло його обов'язків, прагнучи заручитися підтримкою Центральної Ради, 26 квітня 1917 р. зробив доповідь на її засіданні про свою поїздку до Петрограда. Його участь у засіданні Президії Центральної Ради, на якому обговорювали інструкції УЦР обласному комісару Галичини і Буковини, свідчила про обопільну згоду та бажання двох різних інститутів влади до справжніх дієвих взаємовідносин.

У службових відносинах Д. Дорошенко повністю підпорядковувався командувачеві Південно-Західного фронту О. Брусилову і був представником військового відомства. Він подав О. Брусилову головні засади своєї діяльності в особливій відозві до населення Галичини і Буковини, опублікованій 2 червня 1917 р. російською,

³² Галичина: історія, політика, культура... С. 502.

³³ Буковина. Історичний нарис / відп. ред. В. М. Ботушанський. Чернівці, 1998. С. 259.

³⁴ Савченко В. Восточная Галиция в 1916–1920 годах... С. 100.

українською і польською мовами, а на Буковині окремим додатком – ще й німецькою та румунською. У відозві наголошено, що дотеперішня політика російської влади щодо місцевого населення, яка перебувала в тісному зв'язку із загальним напрямом політики царського уряду, цілком відкинута. Революція, яка принесла свободу всім народам Російської держави, має змінити ставлення російської влади до цивільного населення зайнятих збройною силою областей Австро-Угорщини. «Згідно з основами міжнародного права, – говорилося у відозві, – нова російська власть не вважає можливим накидати населенню в цей переходовий час щось таке, що мало б порушувати його давній суспільно-адміністративний устрій... нова власть вважає за справедливе вжити всіх заходів для полегшення долі мешканців окупованого краю»³⁵. У відозві наголошено на збереженні новою владою всіх форм устрою прифронтного краю та інтересів російської армії, дотриманні всіх розпоряджень воєнного часу, необхідності скасування всіх обмежень національного і релігійного життя. Проте вона втілюватиме в життя принципи нової, вільної Росії, оскільки це не суперечитиме інтересам російської армії, яка воює тепер за право і свободу; населенню буде надано право певної самоуправи у сфері господарського і культурного життя, на умовах дотримання рівного, справедливого ставлення до всіх національностей краю. Хоча О. Брусилов на позір повністю схвалив цей проєкт, проте відразу дав таємну інструкцію буковинському москвофілу А. Геровському проводити в Чернівцях широку агітацію проти Дорошенківського проєкту³⁶.

Прибувши до Чернівців, Д. Дорошенко 1 травня 1917 р. приступив до управління окупованими територіями Австро-Угорщини. Він у своїх споминах без будь-якого перебільшення описав дуже важке становище галицько-буковинського краю: «В повітах запанувала повна анархія. Адміністрація в цих повітах була цілком дезорганізована»³⁷. За схваленням Центральної Ради, губернським комісаром у Чернівцях став визначний громадсько-політичний діяч, колишній голова Української Національної Ради у Петрограді Олександр Лотоцький, а Тернопільську губернію очолив Іван Красковський – український політичний діяч з Підляшшя. Крайовий комісар Д. Дорошенко почав також звільняти царських повітових начальників та їхніх помічників і замінювати їх українськими діячами. Міське самоуправління, хоч і зберігалося, проте через воєнні події функціонувало не в повну силу. Члени сільських управ головно залишалися на своїх місцях. Однак кожна ворожа сторона намагалася підібрати на ці посади своїх прихильників³⁸.

Із поваленням самодержавства в окупованих землях Галичини і Буковини настала велика плутанина і безладдя. Повсюдно створювалися ради солдатських депутатів, які не допускали до виконання своїх обов'язків повітових начальників або просто виганяли їх і ставили своїх комісарів, що не мали найменшої уяви про край і свої обов'язки. Очевидець тогочасних подій, педагог і громадський діяч Тернополя Ілярій Брикович у своїх спогадах писав: «Вояцька маса волочилася по місті й політикувала.

³⁵ Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923 рр. Нью-Йорк, 1954. Т. 1. С. 415.

³⁶ Буковина. Історичний нарис. С. 259.

³⁷ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. С. 98.

³⁸ Компанієць І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900–1919 роки). Київ, 1960. С. 226.

Особливо біля залізничної станції, де було найбільше солдатів, або більші мітинги з “ораторами”, або групки з часописами в руках, що живо дискутували. Нерідко можна було бачити, як відділи, що відходили на фронт, зупинялися перед станцією і починали мітингувати, причому часто лунали оклики “Долой войну!”»³⁹.

Дмитро Дорошенко намагався захистити українське та єврейське населення від насильств солдатської стихії, і видав наказ про сувору відповідальність (аж до смертної кари) солдатів за грабежі, знищення сіл і вбивства місцевого населення, закликав місцевих жителів дотримуватися правових норм і спокою, часто з цього приводу виступав перед солдатами і цивільними людьми.

Цивільна влада окупованих областей дуже зважала на місцеве населення і не робила нічого суперечливого з вимогами демократії. Утворювалися різноманітні українські комітети, які своєю метою ставили пропагувати українську національну ідею і приєднання західноукраїнських земель до Наддніпрянщини. На Буковині в багатьох містах і селах дозволено відкрити греко-католицькі церкви. У Чернівцях офіцери і солдати-українці 11 квітня 1917 р. (а згодом у Тернополі) створили «Український військовий клуб ім. П. Полуботка», збирали кошти на «Український національний фонд», взагалі проводили національно-освітню роботу⁴⁰.

Значною подією на окупованих галицьких землях стало відзначення 27 червня 1917 р. у Тернополі перших роковин від дня смерті І. Франка, на яке зібралося понад 15 тис. осіб. Серед них було багато солдатів-українців російської армії⁴¹. З дозволу крайового комісара Д. Дорошенка та з ініціативи українських організацій 1917 р. у Тернополі відбувся з'їзд представників усіх повітів, зайнятих російським військом. На порядок денний поставлено найзлюбоденніші питання, що стосувалися всієї окупованої території: ставлення до нової революційної адміністрації, громадське управління та шкільництво. Однак запланованих справ не довелося втілювати в життя, бо вже за тиждень австро-німецькі війська прорвали фронт і російська армія змушена була покинути Східну Галичину й Буковину та відійти на старий російсько-австрійський кордон. Д. Дорошенко вживав найрадикальніших заходів, щоб відступ російських військ відбувався без грабежів і насильств, але багато населених пунктів, серед них і Чернівці, зазнали значних пограбувань і спалення, до того ж тут контррозвідка провела масові арешти українців.

Прибувши до Києва, Д. Дорошенко 22 липня 1917 р. зробив на засіданні Центральної Ради ґрунтовний звіт про свою діяльність на посаді обласного комісара Галичини та Буковини. Він розкрив надзвичайно важке становище місцевого населення, обтяженого різними примусовими роботами, реквізіціями, поборами з боку російської військової влади і солдатів, зупинився на непростій ситуації своїй та губернських і повітових комісарів, які, з одного боку, прагнули зробити все для захисту і поліпшення життя людей, а з іншого – були зобов'язані задовольняти всі потреби армії.

Зрозуміло, що за кілька місяців (травень–липень) фактичного існування нової адміністрації в Галичині та Буковині, ще й за умови постійного розкладання та

³⁹ Тернопіль: погляд крізь століття: історія міста очима емігрантів / ред.: Б. Мельничук, Б. Проник. Тернопіль, 1992. С. 67.

⁴⁰ Буковина. Історичний нарис. С. 212.

⁴¹ Тернопіль: погляд крізь століття... С. 71.

зростання деморалізації російської армії, що закінчилася руїнами для краю, не можна було зробити для втомленого населення щось таке, що радикальне змінило б на краще його становище, для цього просто не вистачило часу⁴². На середину квітня 1918 р. було розформовано всі управлінські структури комісаріату Галичини та Буковини, крім канцелярії при обласному комісарі. 18 квітня 1918 р. Д. Дорошенко склав обов'язки крайового комісара Галичини і Буковини, про що повідомив військового міністра УНР О. Жуковського. Однак уже 25 квітня 1918 р. Д. Дорошенка призначили головою ліквідаційної комісії канцелярії обласного комісара Галичини та Буковини, яка була розформована 1 червня 1918 р. «Дорошенко, – зазначав “Вістник СВУ”, – залишив по собі дуже гарний спомин, з'єднавши собі признання населення всіх народностей і, передовсім, розуміється, українців. За його управи переведено в багатьох громадах вибори на основі загального виборчого права. В деяких містах повірено управу комітетові, зложеному з відпоручників по двох від кожної нації. В Чернівцях мали вести управу 10 відпоручників, однак не стало часу перевести вибір. Дорошенко залишив по собі милий спомин»⁴³.

Русифікаторська політика російської адміністрації, насамперед щодо українського населення Східної Галичини та Буковини, спрямовувалася на створення передумов для анексії цієї частини споконвічної української землі та інтеграції її з імперією. Війна та російська окупація галицько-буковинського краю перервали процес українського національного відродження, який, однак, перейшов з національно-культурної у національно-політичну площину, щоб згодом здобути результат – відродження Української держави.

Іван Патер

⁴² Дорошенко Д. Мої спомини... С. 122.

⁴³ Вістник Союзу визволення України. 1917. № 39. С. 612.

ЗБРОЙНИЙ ТА ІДЕЙНО-ПОЛІТИЧНИЙ СПРОТИВ ЛЕГІОНУ УКРАЇНСЬКИХ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ

Століття від дня народження національного будителя Тараса Шевченка на західних землях України відзначено не лише поетичними вечорами, але й масовим Шевченківським здвигом 28 червня 1914 р. у Львові за участю 12 тис. представників галицьких парамілітарних товариств «Сокол», «Січ», «Пласт», культурно-освітніх і кооперативних структур. У той день на площі «Сокола-Батька» в околицях Стрийського парку вони дізналися не лише про вбивство у Сараєво наступника австрійського престолу архієпископа Франца Фердинанда, але й ще раз актуалізували ідею відродження українського війська як зав'язку майбутньої Української держави. Активність стрілецтва сприяла консолідації українського політикуму, яке сформувало міжпартійну Головну українську раду (ГУР) на чолі з К. Левицьким¹. Утім, відповіді на головне питання часу «Чи дасть нам тепер Австрія Україну?»² залишалося серед галичан, буковинців і закарпатців риторичним.

ГУР у Львові 2 серпня 1914 р. створила Бойову управу Українських січових стрільців (УСС), яка звернулася до австрійського уряду з проханням дозволити сформувати легіон Українських січових стрільців. Попри отриману згоду, від перших днів створення частини їй чинилися перешкоди. На прохання відкликати з військ 100 українських старшин цісарське командування виділило лише 16, серед них Г. Коссака, С. Горука, В. Дідушка, Д. Вітовського та ін. Для легіону УСС австрійці передали 1 000 важких однозарядних крісів, які ще 1888 р. були зняті з озброєння. Загалом до Українських січових стрільців зголосилось 28 тис. галичан, але уряд і польські політичні кола, побоюючись створення українського війська, обмежили чисельність легіону до 2,5 тис.³. Добровольцями насамперед записувалися ті, хто офіційно був визнаний непридатним до військової служби, а також особи, які ще не були (гімназисти, студенти університетів Львова, Грацу, Відня, деякі жінки) або вже були непризвального віку з підданих Австро-Угорщини⁴. Основна маса галичан-українців – понад 100 тис. – була мобілізована до частин, які відправлено подалі від України, на італійський фронт.

Невишколених січовиків командування 55-ї австрійської дивізії 25-го корпусу вирішило одразу ж кинути на фронт проти наступаючих російських військ, де на легіон чекала би неминуча загибель. Але тодішній тимчасовий командир легіону Т. Рожанковський відмовився виконувати авантюрний наказ, за що був усунутий з посади. Під командуванням нового командира, одного із засновників «Просвіти», директора Рогатинської української гімназії М. Галушинського 3 вересня 1914 р. новобранці прийняли на привокзальній площі у Стрию (Львів був уже окупований царськими

¹ Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914. Львів, 1926. С. 716–720; Українська сила з покликком Тарасовим. Великий ювілейний здвиг Січей і Соколів у Львові. *Свобода*. 1914. 16 липня.

² Історія січових стрільців: військово історичний нарис. Київ, 1992. С. 22.

³ Див.: Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. Львів, 1991. С. 12–15.

⁴ Дорнік В. Політика Австро-Угорщини щодо України в роки Першої світової війни. *Перша світова війна та проблеми державотворення у Центральній та Східній Європі (до 90-річчя закінчення Першої світової війни)*. Чернівці: ЧНУ, 2009. С. 11.

військами) присягу їй відбули на доукомплектування у закарпатські села Горонда та Страбичів під Мукачеве⁵. Ядро легіону становили активісти січового, сокільського і пластового руху, вчорашні гімназисти та студенти. Серед новобранців були й дівчата-студентки О. Степанів, С. Галечко, А. Дмитерко, І. Кузь, О. Підвисоцька та ін.

7 вересня затверджено організаційну структуру легіону УСС, призначено командирів куренів, сотень і чет. Перший курінь очолив отаман М. Волошин, 35-річний львівський адвокат, після війни відомий діяч центрристської політичної партії – Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО). Йому підпорядковувалися сотні В. Дідушка, Р. Дудинського, Н. Гірняка і О. Будзиновського. Другим куренем командував народний учитель із Ясениці, що під Дрогобичем, 32-річний отаман Г. Коссак, батько чотирьох дітей. До цього куреня ввійшли сотні колишнього редактора львівського часопису «Руслан», відомого сокільського діяча сотника С. Горука та О. Семенюка, О. Букшованого, вчорашнього студента Чернівецького університету та Львівської торгової академії М. Барана. Третім курінним отаманом був адвокат С. Шухевич, а його двома сотнями командували відповідно педагог Д. Вітовський і виходець і селянин Дрогобиччини недавній професор Чортківської учительської семінарії І. Коссак. Отримали посади командирів чет (взводів, по-сучасному – Авт.) чимало представників молоді національної інтелігенції, зокрема випускник Паризької художньої школи Я. Струхманчук, журналіст В. Коссак, учорашній студент-хімік П. Франко, вихідці із селянства І. Цяпка, М. Яворський, І. Рогульський, Г. Іваненко, багато інших. Усе це створювало особливий тип взаємовідносин між старшинами і стрільцями, сприяло високим бойовим якостям легіону. До речі, формою звертання було слово «товариш», прийняте згодом у Радянській Армії. Отже, не витримує критики довголітнє твердження радянських істориків і політиків про «буржуазний» та «реакційний» характер старшинського складу УСС і Галицької армії. Як відомо, це «тавро» стало приводом для масового знищення у 1930-ті роки, під час сталінських репресій, величезної кількості колишніх галицьких старшин, які після поразки Української революції 1917–1921 рр. залишилися на Наддніпрянщині або прибули до неї пізніше. Серед них були відомі військові, партійні, радянські та наукові діячі, письменники Г. Коссак, О. Нагуляк, Г. Іваненко, Й. Крілик, О. Букшований, М. Яворський, Я. Струхманчук, М. Ірчан та багато інших⁶.

У ті дні на 450-кілометровому фронті від Ивангорода до Кам'янця-Подільського розгорнулася одна з найбільших у Першій світовій війні – Галицька битва за участю з обох боків півтора мільйона солдат і офіцерів. Вона почалася загальним наступом росіян 6 серпня. Через місяць, 3 вересня 3-тя армія генерала М. Рузького зайняла Львів, а 8-ма під командуванням О. Брусилова відтіснила цісарську армію в Карпати.

⁵ Див.: Галушчинський М. З Українськими січовими стрільцями. Спомини з років 1914–1915. Львів, 1934. 216 с.; Галактіон Ч. 3 вересня 1914. *Свобода*. 1952. 6 вересня; Савчин М. Українські січові стрільці на «Срібній землі». *Свобода*. 1951. 16, 17 листопада; Ріпецький С. Про сотню, що почала визвольні змагання. *Свобода*. 1954. 10 вересня.

⁶ Див.: Рубльов О., Черченко Ю. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.). Київ, 1994. 350 с.; Рубльов О. Західноукраїнська еміграція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939). Київ, 2004. 648 с.; Рубльов О., Рент О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. Київ, 1999. 320 с.

17 вересня відступив гарнізон Перемиської фортеці (131 тис. осіб, 21 тис. коней). Отже, російська армія окупувала Галичину, а війська Австро-Угорщини втратили до 400 тисяч вояків, з них майже 100 тис. полоненими⁷. Під час цієї операції начальник штабу 25-го австрійського корпусу полковник С. Шептицький (один із перших претендентів на посаду командира легіону УСС) писав своєму братові – митрополитові Греко-католицької церкви Андрею Шептицькому: «Росіяни атакують. Ми зазнали поразки. В районі Гнилої Липи точаться тяжкі бої. Твоє селянське військо, твої Українські січові стрільці бою ще не бачили навіть здалека, та відомо, що при першій же нагоді вони збираються “зі славою” здатися москалям»⁸. До певної міри він мав рацію: чимало українців, силою рекрутованих до австрійської армії, зовсім не рвалися проливати кров за цесаря і часто здавалися в російський полон. Однак щодо легіону УСС зневага полковника не була обґрунтованою, що засвідчили перші бої січовиків.

Через з важке становище на фронті вже 10 вересня 1914 р. австрійське командування віддало наказ ввести легіон УСС у бої. Через тиждень сотня В. Дідушка вийшла на Верецький перевал, де зустріла наступаючі частини 2-ї кубанської козачої дивізії. Тоді ж зайняла лінію сторожових постів на Ужоцькому перевалі сотня О. Семнюка, уродженця Сокаля, талановитого організатора січового руху на Львівщині, який пізніше, у 1930-х, загинув в УРСР. Саме вона першою серед підрозділів легіону 25–26 вересня зав'язала бій у районі Сянок з кубанцями і зазнала перших жертв війни – 22 стрільці були вбиті. Водночас, не врахувавши думки українських старшин, австрійське командування роздробило решту легіону на більше ста розвідувальних стеж (груп) по 20 стрільців у кожній і наказало просочуватись у російські тили. Після невдалих спроб перетнути лінію фронту, зазнавши втрат, стежі поверталися назад. Лише стежа четаря Г. Іваненка досягла Дрогобича, а Р. Біленький пройшов зі стрільцями до Болехова. Кілька груп зникли безслідно. Переконавшись у безплідності своїх намірів, австрійське командування відмінило наказ. 7 жовтня всі сотні зайняли лінію оборони на Бескидах⁹.

Отримавши підкріплення з Балканського фронту, австрійська Південна армія у першій половині жовтня перейшла в наступ через карпатські перевали у загальному напрямі на Стрий, Миколаїв, Львів. «Я був атакований з фронту майже удвічі більшими силами противника, – згадував генерал О. Брусилов. – Здійснювалось охоплення мого лівого флангу військами, які спускались з Карпат від Турки і, нарешті, у напрямі на Стрий – Миколаїв – Львів виходили до мене в тил»¹⁰.

Під час наступальної операції легіон УСС під командуванням отамана Г. Коссака, що діяв в авангарді 130-ї австрійської бригади, провів успішний бій за Тухольку. За ним спостерігав особисто генерал П. Гофман: адже галичани діяли на дуже важливій

⁷ Яковлев И. 1 августа 1914. Москва, 1974. С. 69; Bator J. Wojna Galicyjska. Kraków, 2008. S. 35–104, 223.

⁸ Даниленко С. Дорогою ганьби і зради. Київ, 1972. С. 42.

⁹ Литвин М., Науменко К. Українські січові стрільці. Київ, 1992. С. 10–12; Трофим'як Б. Фізичне виховання і спортивний рух у Західній Україні (з початку 30-х років XIX ст. до 1939 рр.). Київ, 1997. С. 153; Савчин М. «Під білою березою козаченька вбито ...». *Свобода*. 1953. 3 січня.

¹⁰ Див.: Брусилов А. Воспоминания. Москва, 1951. С. 57.

ділянці – вздовж долини Латориці, на залізниці. Долаючи сильний опір противника, українські курені оволоділи пізніше селами Синьовидне і Любінці, вийшли у район нафтового басейну і 20 жовтня відбили у росіян міста Борислав, Дрогобич, Стрий. Тільки коли О. Брусилов перекинув з-під Перемишля найбоєздатнішу 58-му піхотну дивізію та підтягнув резерви, йому вдалося відновити становище. Австрійські війська, а з ними легіон УСС відійшли до Карпат.

Майже без перерви 3 листопада чотири армійські корпуси О. Брусилова та три кавалерійські дивізії розпочали штурм перевалів з метою прорватися до Закарпаття. У запеклих боях 3–5 листопада сотні УСС під командуванням В. Дідушка, К. Гутковського, Р. Дудинського, С. Горука, З. Носковського зуміли не лише відстояти свої позиції під Синьовидним, але й завдати противнику серйозних втрат. Тільки у полон захоплено 130 солдат. У районі Тухольки відзначився зі своєю сотнею Д. Вітовський, який разом з панцирним поїздом утримував залізничний відтинок Тухолька – Гребенів. Невдовзі після цих боїв командир 55-ї дивізії генерал Г. Фляйшман прибув до легіону, щоб особисто вручити перші бойові нагороди січовикам – медалі Хоробрості II класу старшинам З. Носковському, Я. Струхманчуку, вістуну І. Андруху, хорунжій О. Степанівні, а також С. Галечко¹¹. Вчорашній студентці філології університету в Граці до того ж присвоєно звання підхорунжої.

«Я на Закарпатті, в рядах Січових стрільців. Дивний якийсь сон, – писала Софія Галечко у щоденнику 11 вересня 1914 р. – Вісім днів їзди поїздом, три дні голодівки, примусова мандра по Мукачеві від 3-ї ночі до 8-ї ранку та приїзд до Горонди – а тепер тихі зітхання слабих у шпиталі. Мої мрії здійснилися – працюю для України, йду кувати кращу долю... Кинула я книжки, науку, старий спокійний Грац, забула про рідню, про іспити й увесь світ... Крила вистрілили з рамен і лечу на стрічу сонцю золотому. Чи спалить воно мене, чи зігріє своїм вогнем?.. Завтра, позавтра може підемо вже в поле, хто вернеться з дороги, не знаємо. Що там! Поки кров грає в жилах і серце б'ється сильно в грудях – вперед! Вперед! Поломимо скали, перепливемо ріки, спалимо вогнем молоді душі всі твердині, всі замки, всі ворожі думки і діла»¹². Дівчину-стрільця, потім хорунжу і командира чети у сотні З. Носковського любили і поважали всі. І тому як велике особисте горе для них стала її трагічна загибель 20 липня 1918 р.¹³

У листопаді здійснена часткова реорганізація легіону. Тепер він складався лише з двох куренів – С. Шухевича і С. Горука. М. Галушинський вибув у штаб генерала П. Гофмана референтом у справах УСС, а його посаду обійняв отаман Г. Коссак.

Різдво 1915 р. галицькі стрільці зустріли на Бескидах. У ту зиму стояли тріскучі морози, круті схили вкрилися глибоким снігом. Старшини і стрільці, які майже безперервно перебували на гірських вершинах, у першій бойовій лінії, постійно мерзли. Часом втрати від холоду перевищували бойові¹⁴. У ті січневі дні січовики билися

¹¹ Литвин М., Науменко К. Українські січові стрільці. С. 13.

¹² Угрин-Безгрішний М. Нарис історії УСС. Львів; Київ, 1923. С. 103.

¹³ Дмитерко-Ратич Г. Зі зброєю в руках (Пам'яті Софії Галечко). *Наше життя*. 1958. Листопад. С. 3–5.

¹⁴ Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських січових стрільців. Філадельфія, 1955. С. 21–22; Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. Нью-Йорк, 1956. С. 98–99.

на Ужоцькому перевалі. Долаючи глибокий сніг, вони зайняли Славське, Лавочне, досягли Татарівки, що декілька разів переходила з рук у руки. На початку березня сотні легіону УСС вийшли в район гори Маківки. У цей момент командування цесарської армії завдало українській частині нового дошкульного удару – ліквідувало Начальну Команду і цілком самостійні курені Г. Коссака і С. Горука підпорядкувало відповідно 129-й і 130-й австрійським бригадам 55-ї дивізії генерала Г. Фляйшмана. Тоді ж встановлено штатну чисельність усусусів – 2 200 стрільців і 48 старшин, яким присвоєні військові звання.

Верхів'я гір, верхів'я слави.
Шумить, шумить, шепоче ліс:
По битві на полях Полтави
Тут вперше український кріс
Спиняв московських полчищ лави,
І вперше по лігах недоли
Слова упали тут стрільцєві:
«Ми не поклонимось царєві!
Ми прагнем волі!»

Ці рядки стрілецький поет О. Бабій присвятив битві на горі Маківці у квітні – травні 1915 р., яка увійшла золотою сторінкою у літопис легіону УСС.

22 березня вперше сотні курінного отамана С. Горука зайняли позицію на цій горі, яка стала ключовим пунктом оборони австрійської Південної армії, бо не давала можливості російським військам пробитися по долинах річок до Тухлі й Славська. З того дня бої на цьому відтинку майже не припинялись. Учасник тих звитяг 18-літній командир сотні львів'янин О. Яримович, який загинув у липні 1917 р. під Конюхами, залишив нащадкам спогади. Ось як він описує ці події: «Вночі з 7 на 8-го квітня зійшли москалі з Погару (сусідня гора – *М. Л.*), перейшли місток на р. Головчанці, підсунулися яром до половини північного спаду Маківки під стрілецьке становище і ранили кількох стрільців ручними гранатами. Ніч була темна, без місяця. Пішла стрілянина на цілій лінії Маківки, тріскали світляні ракети. Москалі відступили. Рано було видно сліди ворога і погублені шапки. Цілий напад москалів звернений був на відтинок, обсажений стрільцями, тому стрільці дістали того дня від бригадира Вітошинського похвалу за оборону Маківки. Сотня Дудинського стояла, під проводом хорунжих Свидерського, Никорака і Ковалика, сотню Московського провадив четар Сушко, в сотні Семенюка провадили під той час чети четар Чмола, я і хорунжа Степанівна»¹⁵.

У ті дні на Південно-Західний фронт прибув разом із кінооператорами російський самодержець Микола II. Зі Львова він приїхав до штабу 8-ї армії генерала О. Брусилова у Самбір, потім побував у Хирові та недавно зайнятому Перемишлі. Командуючому фронтом генералові М. Іванову, мабуть, дуже хотілося порадувати імператора «побідною» реляцією з Карпатського фронту. Отож, підтягнувши важку артилерію, він кинув у наступ на Маківку кавалерійську дивізію генерала О. Калєдіна (майбутнього отамана Донського козацтва, керівника антирадянських заколотів

¹⁵ Яримович О. Картина з боїв за Маківку. *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 287.

1918 р.) та піхотні частини. Найбільшої напруги бої досягли 1 травня. «Клекотіли по обох боках скоростріли, при землі гупали ручні гранати – здавалося, гора рухається, дихає пеклом. Так минала година за годиною. Це був третій пам'ятний день московського наступу на Маківку, – писав Д. Вітовський, сотня якого прийняла на себе чи не головний удар. – Змагалось дві сили. Одна сказала: за всяку ціну візьму, а друга відповіла: за всяку ціну не віддам»¹⁶.

Запеклий кривавий бій тривав весь день. Та втримати позиції січовикам не вдалося. Частково із-за відступу сусідніх австрійських частин. У ніч на 2 травня на схили Маківки прибув резерв – курінь Г. Коссака. Його сотні з ходу пішли на штурм вершини гори. Двічі вона переходила з рук в руки. «Щойно за третім разом московські полки покинули під напором стрілецької сили й завзята добутий верх та пішли в ростіч, – згадував стрілецький історик і учасник бою Б. Гнатевич. – На побоевищі залишилися гори трупів, від смерти врятувалися лише ті, що попали в полон»¹⁷.

3 травня всі підрозділи січовиків виведені у другий ешелон. А вже наступного дня росіяни вщент розгромили австрійську 129-ту бригаду і захопили Маківку. При цьому потрапили у полон понад тисячу цісарських солдат і офіцерів. Своєрідною помстою був раптовий контрудар куреня отамана Г. Коссака під Пліткою, під час якого захоплено до тисячі полонених. У битві на Маківці загинули 42 січовики, 76 зазнали поранень і 35 потрапили до полону. Полеглих поховали на південних схилах гори. Серед них були уродженці Коломийщини: І. Ганущак, Ю. Григорщук, І. Грицюк, Ю. Пітиляк; із Косівщини – М. Білячук, П. Данищук, В. Зитенюк, брати Михайло і Дмитро Мицканиuki, В. Палійчук, І. Ребеньчук, Ф. Ткачук; Ф. Карпин із Звенигорода, О. Матковський із Турки, Ф. Пик із Самбора та інші¹⁸. У незалежній Україні цей стрілецький цвинтар поновлено, встановлено пам'ятний знак.

Українська громадськість краю високо оцінювала мужність галицького стрілецтва у тій карпатській битві. «Маківка – це перший визначний етап на тому шляху, по яким українська нація зі стану пасивності переходила до стану активності, до чину, – зазначала львівська газета «Діло» 2 травня 1915 р. – Битва на Маківці, це перша велика спроба галицьких українців стати самим активним чинником історії, стати ковалями й творцями своєї будучини».

У період з 19 квітня по 10 червня 1915 р. німецько-австрійські війська здійснили так звану Горлицьку операцію, у ході якої вісім армій під загальним командуванням генерала А. Макензена прорвали оборону російських військ і рішучим наступом на Перемишль – Львів змусили противника майже цілком залишити Галичину. У цій операції легіон УСС наступав у складі 2-го австрійського корпусу, не зустрічаючи опору з боку росіян. Лише 29 травня біля села Лисовичі за Болаховом російські частини завдали сильного контрудару 130-й австрійській бригаді й вийшли на сотні куреня Г. Коссака. Під страшний удар потрапили новобранці сотні четаля І. Цяпки, які щойно прибули на фронт (було втрачено вбитими, пораненими і

¹⁶ Шляхи. 1915. С. 195.

¹⁷ Українські Січові Стрільці. Львів, 1935. С. 32.

¹⁸ Величко М. Маківка. З карпатських боїв УСС-ів. Нью-Йорк, 1951. 32 с.; Ріпецький С. Про тих, що полягли та пролягли кров у боях на Маківці. *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 295–313.

полоненими 180 стрільців). На іншій ділянці росіяни полонили пораненого сотника О. Букшованого. 24-річний командир, виходець із верховинського села Жаб'є, зарекомендував себе сміливим добрим старшиною, заслужив любов і повагу стрільців, які за ним довго сумували¹⁹.

Та вибила хвиля кєрвавої плати,
Здрігнулися гори і бори,
Схитнулися сильні ворожії рати –
І впали московські запови.
Загриміли кріси, здрігнулися гори,
Кров плила широко, як море...
А військо Січове – Стрільцькїї Чети,
На Галич ішли на багнети!..

Так писав про червневий наступ 1915 р. поручник легіону УСС, член його Пресової Кватири (1915–1917), письменник, автор текстів і мелодій багатьох стрільцьких пісень, уродженець Зборівщини Р. Купчинський²⁰.

27 червня 1915 р. синьо-жовтий прапор замайє над княжою столицею Галицько-Волинської держави – Галичем²¹. «Було нас чотири сотні під командою курінного Дідушка. Першою ввійшла в Галич сотня Левицького, а за нею інші. Сотник Д. Вітовський обняв команду над містом в рагуші. Незадовго злетіла стрімголов з ратуша російська хоругва, а на її місці замайє гордо наша. Між нами і москалями розпочалися малі перепалки, що другого дня розвинулися у велику й кроваву битву...». Цього фронтового листа четаря І. Балюка від 5 липня 1915 р. надрукував віденський «Вістник СВУ» (№ 21–22). То була остання кореспонденція талановитого поета й автора нарисів. 27 липня 20-літній юнак із с. Трибухівці Бучацького повіту загинув у бою.

Під сильним вогнем противника галицькі стрільці по палаючих мостах форсували Дністер і продовжували переслідувати відступаючі частини брусилівської армії. 2 липня пощастило Д. Вітовському зі своєю сотнею визволити рідне с. Медуху під Галичем. На честь славного земляка селяни побудували тріумфальну арку, квітами зустрічали січовиків. Продовжуючи наступ, курені легіону вийшли на річку Золота Липа, де зустріли шалений опір противника, який встиг закріпитися на лівому березі. Спроби з ходу форсувати річку не вдалися. Мало того, січовики, особливо підрозділи четарів Цяпки, Гаврилка і Балюка, зазнали серйозних втрат, а хорунжа О. Степанівна із групою своїх стрільців була оточена і захоплена у полон (відправлена у табори Туркестану)²². 7 липня обидва курені виведено в тил.

Після звільнення 6-м корпусом 2-ї австрійської армії 22 червня 1915 р. Львова і згодом майже всього краю до галицьких стрільців стали надходити вісті від рідних

¹⁹ Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. Львів, 2004. С. 7–8.

²⁰ Стрільцький Календар-Альманах на 1917 р. Львів, 1917. С. 54.

²¹ Українські січові стрільці перші ввійшли до давньої галицької столиці. *Свобода*. 1915. 7 серпня.

²² Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини: С. 208–222; Степанів Я. Олена Степанівна в Ташкенті (1916–1917 рр.). *Україна. Наука і культура*. 1994. Вип. 28. С. 30–41; Олена Степанів – Роман Дашкевич. Спогади і нариси / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів, 2009. С. 51–80, 124–139.

і знайомих. Стало відомо про тяжкі наслідки нової окупації краю, депортації ненадійних громадян на схід²³. «Галичина під час окупації опинилась в руках всякої поліцейської і чиновничої наволочі, котру посилено сюди на посади, а вона, користуючись з воєнного стану, робила, що хотіла, і не тільки буквально грабила дома і людей..., але й від себе додавала жару руйнуванню українського життя, її культурних сил»²⁴, – писав пізніше М. Грушевський у праці «Новий період історії України». Зрештою, голову Наукового товариства імені Шевченка у Львові, майбутнього провідника Української революції М. Грушевського 1916 р. теж вислано далеко в Росію²⁵.

Уперше серед фронткових сотень з'явилося молоде поповнення із Коша – запасної частини, створеної у березні 1915 р. Кіш, або, як його називали січовики, Кадра, займався набором поповнення на території усїєї Галичини, часом навіть за лінією фронту. Поборовці залучалися до юридичного всеобучу, культурно-освітньої праці спортивних змагань, організації Шевченківських свят²⁶. 250 юнаків протягом 4 – 6 тижнів опановували зброю, навчалися влучно стріляти, бойовим вправам. Між іншим, регулярні австрійські частини таких підрозділів не мали. У липні 1915 р. Кіш із Закарпаття перебрався у Сколе, невдовзі в Пісочну під Стриєм. У Коші діяла бібліотека, деякий час – Пресова Квартира, стрілецький хор і оркестр під керівництвом талановитого композитора, автора численних стрілецьких пісень М. Гайворонського.

У ті дні в легіоні УСС побував як воєнний кореспондент відомий угорський письменник Ф. Мольнар. «Починаючи уже від московського осіннього пролону, ці відважні й хоробрі галицькі добровольці змагались в тяжких боях в поході через Карпати, брали участь в оборонних діях зимою, а коли рвонулась вперед наша офензива, вони по кривавих днях під Болеховом і під Галичем пішли також на схід, – повідомляв кореспондент у віденському часописі «Нова вільна преса» 19 серпня 1915 р. – їх легко розпізнати, попри їх жертвенну хоробрість, ще й по синьо-жовтій кокарді, яку носять на своїх шапках». Ф. Мольнар був надзвичайно здивований зустріччю з дівчатами-стрільцями і навіть підстаршинами, чого не було в австрійських частинах. «Сьогодні мав я довшу розмову з одною з цих українських дівчат – панною С. Галечко. 24-літня п. Галечко є студенткою університету; вона блондинка, незвичайно дівоча, з делікатно викроєними чертами лиця, дуже поважна і дуже гарна. Вона одіта в простий, дещо уже надшарпаний польовий стрій, з крісом на рамені, має на ковнірі відзнаки старшого десятника, на грудях медалю хоробрости... Її приятелька О. Степанів, яка від початку війни теж стояла в перших рядах, є в російському полоні. Олена також студентка Львівського університету. 19-літньою вона не тільки кинулась у боротьбу за українську справу, але була теж активною в організуванні добровольців. Вона була провідником стеж і незвичайно хороброю дівчиною, відзначеною за хоробрість медалею... Анна Дмитерко, львівська студентка, Павлина Михайлишин, молода вдова, і 17 літня Ольга Підвисоцька, що просто з семінарійної

²³ Крип'якевич І. Галичина під час російської окупації. Серпень 1914 – червень 1915. Відень, 1915. 116 с.; Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2003. С. 309–311.

²⁴ Цит. за: Літературна Україна. 1991. 1 серпня.

²⁵ Каппелер А. Мала історія України. Київ, 2007. С. 144.

²⁶ Гірняк Н. Організація і духовний ріст Українських січових стрільців. Філадельфія, 1955. С. 25–31; Кадра УСС. Діло. 1916. 2 серпня.

лавки пішла в поле, – усі вони борються рама об рама з мужчинами.. Про ці хоробрі дівчата знає ворог і поважає їх. Російський часопис «Голос Народа» розніс вістку про відзначення пань Галечко і Степанів»²⁷.

Улітку того ж року керівники Головної Української Ради і Союзу Визволення України під тиском військових звернулися безпосередньо до імператора Франца Йосифа з пропозицією збільшити чисельність Українських січових стрільців до 12 тис., а Коша – до 5 тис. та реорганізувати легіон у бригаду. Цісар урешті-решт дав згоду і пообіцяв розглянути це питання з командуванням армії. Але нова пропозиція не вписувалася у політику влади, особливо впливових польських кіл, щодо українського національного війська, а тому й не була реалізована. Між іншим, у той же період полякам дозволили створити кілька легіонів, зокрема Першу бригаду Польських легіонів (грудень 1914 – жовтень 1916 р.) під командуванням Ю. Пілсудського, активіста довоєнних львівських «Стшельців»²⁸.

Наприкінці серпня галицькі курені знову втягнулися у запеклі бої в подільських степах між Серетом і Стрипою. Кілька разів частини 55-ї дивізії робили спроби прорвати російську оборону на Стрипі. На цей час щойно реформований полк складався лиш з двох куренів під командуванням С. Горука і В. Дідушка, кожен з яких мав чотири сотні. Сотня складалася з чотирьох чет (мала 4 рої по 10–15 стрільців). У кожній сотні служили два телефоністи, п'ять санітарів, кравець, швець, писар, помічник писаря.

У ті літні дні австрійські війська несли тяжкі втрати, але вперед не просувалися. Тільки протягом одного бою 27 серпня 1915 р. сотня Д. Вітовського втратила 27 стрільців. На початку вересня росіяни перейшли у контрнаступ: козака кіннота розтрощила кілька австрійських полків і напоролася на завзятий опір січовиків. Зрештою і їм довелося відійти за Стрипу, де вони утримали мости через річку біля Семиківців і Соколова на Тернопільщині. Запеклі бої на цьому відтинку фронту точилися два тижні. Особливо тяжкі випробування випали на сотні із куреня отамана Г. Коссака, які трималися на 7-кілометровому фронті від Семиківців до Соколова. Був момент, коли ворог захопив обидва села і оточив курінь щільним кільцем. Але січовики відчайдушно захищалися, доки не підійшла допомога – курінь С. Горука з частинами 130-ї бригади. Росіян відкинуто за Стрипу, але Г. Коссак втратив 39 стрільців і старшин вбитими, 100 пораненими. Серед загиблих був четар І. Чмола, відомий у Львові організатор довоєнного січового стрілецтва²⁹.

Ще у липні, коли на фронт прибув наслідник престолу архієпископ Карл, отаман Г. Коссак звернувся до нього з пропозицією реорганізувати легіон у полк зі штатною структурою австрійської армії. Та лише у вересні, після наполегливих вимог провідних діячів ГУР та командування УСС, було прийнято рішення про реорганізацію. У той час січовики стояли в селі Вівся (нині Козівського району на Тернопільщині). Три курені – В. Дідушка, С. Горука і Д. Вітовського об'єднувалися у 1-й полк УСС.

²⁷ *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 185–187.

²⁸ Encyklopedia wojskowa. Warszawa, 2007. Т. 1. С. 512–513; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2007. С. 38–44; Kryska-Karski T., Zurakowski S. Generałowie Polski niepodległej. Warszawa, 1991. С. 19; Крип'якевич І. Слідами польських легіонів. *Діло*. 1915. 21 жовтня.

²⁹ Українські Січові Стрільці. С. 42.

Його командиром став полковник Г. Коссак. Чисельність особового складу встановлена 1 700 старшин і стрільців, крім того, 500 зараховано до Коша. Полк отримав штатне озброєння: гармати, міномети і кулемети, яких раніше не мав.

На початку жовтня 1915 р. усуси знову зайняли оборону на берегах Стрипи. І знову потрапили в пекло боїв, які почалися 7 жовтня наступом росіян після довгої артилерійської підготовки. «Гуділо і гриміло у повітрі від наших і ворожих гармат, – описував ці бої у листопаді до своєї нареченої С. Гузар отаман С. Горука. – Представ собі, що п'ять секунд або й частіше тріскає із лоскотом недалеко у повітрі шрапнель і викидає около 300 олов'яних кульок, величини гілкового оріха. Кого така кулька поцілить, той пропав. Або гранат, як заповне в землю і зі страшним гуком трісне, то викине землю вгору вище львівського ратуша. Кавалочки заліза розлітаються на всі сторони і несуть смерть і рани. Серед такого пекла сидить чоловік безрадний, бо кулі тріскають і тут і там, і не знати, що найблизча секунда принесе»³⁰.

Після обстрілу вперед пішла російська піхота, завдавши головного удару на Семиківці, де Стрипа була мілкою, з сухими берегами. Але сотні А. Мельника, В. Будзиновського відбили ворожі атаки. Та бої продовжувалися, протягом місяця росіяни майже безперервно штурмували позиції січовиків на Стрипі. 14 жовтня вони прорвали фронт 129-ї сусідньої бригади, зайняли Соколів, причому захопили у полон весь 1-й запасний полк гонведів (угорців – *Авт.*). Перший курінь С. Горука оточили з трьох боків, а з четвертого була Стрипа з багнистими берегами. Над куренем нависла смертельна загроза. «Останньої хвилини вирятував курінь із кліщів ворога його курінний отаман Горука, – зазначали військові літописці. – Він вивів людей лівим берегом Стрипи на Соснівський причілок, який був ще тоді в руках австрійців»³¹.

Нова битва на Стрипі, яка розгорілася 1–2 листопада 1915 р., перевершила всі попередні бої. Вранці росіянам вдалося прорвати оборону 55-ї дивізії і захопити Семиківці. Щоб закрити пролом, були кинуті курені полку УСС. Сотні отамана С. Горука вийшли під С. Ішків, стрімкою контратакою відкинули противника на своїй ділянці. Особливо відзначився підрозділ під командуванням П. Франка. «Розстрільна під проводом четаря П. Франка, – писав С. Горука про сина Каменяра, – ішла живо вперед, незважаючи на шалений вогонь артилерії і скорострільів. Вони перші захопили рови»³².

Наскільки то були запеклі бої, свідчить донесення від 1 листопада курінного отамана С. Горука, командирів полку: «Коло мене страшні річи. Ранених сила. Убитих маса. Не можна навіть їх винести з ровів, бо машинові кріси формально всіх сконують. От перед 1/2 годинию я вислав два цельта амуніції і одного хлопця, несучих вже нема при життю. Російська артилерія б'є на шварш лінію і на всі боївки "Іванами". Коло нас направо є одна компанія Німців, а наліво сидять в наших ровах... Москалі. Там була необсажена просторінь і они там виїхалися. Дальше наліво коло самого Ішкова є також Німці. Сотням можна довести їсти лише вечером. Як буде так дальше, то мало хто з тих двох сотень остане. Прошу щось зробити, щоби нас вечером вицафали, бо вогонь без перерви триває від досвіта, а у нас половина

³⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 385. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 30–31.

³¹ Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. Львів, 1936. С. 326.

³² Думін О. Історія легіону УСС 1914–1918. Львів, 1936. С. 149.

рекрутів непривичних до таких речей». Того ж таки дня ввечері С. Горук надіслав друге донесення: «Прошу конечно постаратися, щоб оті дві сотні на становищах на полудне від Ішкова злюзовано нині вечером, бо готово нічого з них не залишить ся. Сотня Носковського майже знищена. Хлопці не спали цілу ніч, цілий день нічого не їли, та позастилують на пни. Прошу-бо не знаю де є четар Сушко – о ласкаве заряджене, щоби доведено много амуніцій. Може би які нині сотні змінили сеї дві сотні. Вже маємо задушки»³³. 2 листопада 1915 р. зусиллями січовиків становище було відновлено, прорив російських частин на Бережани відбито. У листі до брата у Дрогобич полковник Г. Коссак 3 листопада писав: «У нас третій день страшний бій. Боротьба йде на життя і смерть. Ще такого не було. Страти в нас великі: 40 убитих, 80 ранених, а понад 100 полоненими. Українські Січові стрільці здобули собі знов велику славу. Врятували ситуацію. Та що з того?.. Трупи та й трупи, а що за те?»³⁴. Після Маківки це була друга велика битва полку УСС, у якій вони відзначилися хоробрістю і стійкістю.

Усю зиму до травня 1916 р. полк Г. Коссака перебував у тилу. Старшинам і стрільцям були дозволені чотириденні відпустки додому. Поряд з регулярними заняттями по військовій підготовці проводилася культурно-освітня робота. Активну діяльність розгорнула Пресова Кватира, у складі якої плідно працювали А. Баб'юк (М. Ірчан), А. Лотоцький, О. Назарук, Ю. Шкрумеляк, Л. Лепкий, О. Курилас, М. Угрин-Безгрішний та ін. талановиті письменники, журналісти, митці. Восени 1915 р. вона перебралася на фронт, на хутір Тудинку (Тернопільщина), де розташувався штаб полку³⁵.

Чи не найбільшу послугу нащадкам вони зробили, зібравши та залишивши чимало документів і матеріалів про життя і діяльність усусів. «Стрільці вже тоді тямили, що творять першу сторінку новішої української історії і що треба зберігати свої сліди, щоби потомки не стояли перед пустими сторінками нашої минувшини, – зауважив старшина Л. Граничка. – Писалися днівники, повстала в Команді Пресова Кватира, яка збирала всякі документи, робилися численні світлини (фотографії – Авт.), які й досі милують наше око славою минулого»³⁶.

Великий внесок у цю справу зробили письменники та історики. Весною 1915 р. на фронт приїхав О. Назарук, який невдовзі написав нариси «Слідами УСС» і «Над Золотою Липою». У Львові почав видаватися щомісячник «Шляхи», де публікувалися художні твори, спогади, листи В. Бобинського, М. Ірчана, М. Заклинського, Ю. Шкрумеляка, Л. Лепкого та інших. Тоді ж В. Бобинський і Л. Гец уклали збірник «Стрільцька антологія», який містив 36 творів та 144 фотографії і малюнки. Серед авторів «Антології» були Д. Вітовський, О. Назарук, Р. Купчинський, І. Коссак, Л. Лепкий, О. Курилас, І. Іванець. Стрільцькі художники О. Курилас і О. Сорохтей заснували сатиричні журнали «Самопал» і «Самохотник». Зусиллями А. Лотоцького, В. Огоновського і Ю. Шкрумеляка у Пісочній на Львівщині, де дислокувався Кіш УСС, налагоджено випуск журналу

³³ ЦДІАЛ України. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 16–17.

³⁴ Там само. Спр. 7. Арк. 56.

³⁵ Див.: Іванець І. Дещо про Пресову Кватирку УСС. *Новий час*. 1934. 10 вересня; Іванець І. Пресова Кватирка УСС. *Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 р.* Львів. 1934. С. 5–9; Пресова Кватирка УСС. *Календар «Батьківщина» на 1939 р.* Львів, 1938. С. 31.

³⁶ Шляхи. 1915. С. 199.

«Червона Калина». О. Назарук у Відні 1915 р. видав «Співанки УСС» – збірник творів Р. Купчинського і молодого композитора М. Гайворонського, пісні якого «Чуеш, брате мій», «Їхав стрілець на війноньку», «Човен хитається серед води», «Засумуй, трембіто» та інші добре знані на Прикарпатті й Надзбруччі й понині³⁷.

Михайло Гайворонський народився 15 вересня 1892 р. в Заліщиках. Закінчив місцеву вчительську семінарію, Музичний інститут імені М. Лисенка у Львові. Одягнувши мазепинку, не полишив улюбленої справи і незабаром став капельмейстером полкового оркестру. Згодом М. Садовський запросив його диригентом театру у Кам'янці-Подільському. Після Першої світової війни викладав у Музичному інституті, був диригентом львівського «Бояна». Пізніше емігрував до США. Помер і похований у Нью-Йорку³⁸.

Творчо працював безпосередньо на фронті уродженець Щирця на Львівщині художник О. Курилас. Син місцевого дяка з малих літ виявив хист до малювання. Закінчив Львівську художню школу, Краківську академію мистецтв. За короткий час створив дві сотні портретів старшин і стрільців, зокрема Г. Коссака, С. Горука, Д. Вітовського, чимало батальних картин – «Маківка», «Битва на Лисоні» та інші. У Пресовій Кватирі Курилас був старшим за віком і провідним у групі художників, до якої належали І. Іванець, О. Сорохтей, В. Оробець, Л. Лепкий³⁹. 1952 р. у львівських музеях були варварськи знищені дві тисячі «націоналістичних» творів, у тому числі всі картини стрілецьких митців.

Наприкінці травня 1916 р. до стрілецьких окопів долинула звістка про смерть славетного Каменяра, якого пов'язували із галицьким стрілецьством найтісніші стосунки. Його син Петро служив в легіоні, а згодом – у Галицькій армії. Восени 1915 р. І. Франко оселився в стрілецькому «Приюті для хорих і виздоровців УСС», заснованому у Львові 1914 р. Він знаходився у великому будинку по вулиці Петра Скарги (нині Пирогова), 2а і опікувався Львівською станицею УСС, очолюваною отаманом М. Волошиним. Тодішня управительниця Приюту О. Косакевичева відвела хворому письменникові затишну кімнату на першому поверсі. Разом із фронтовиками І. Франко лікував серце і немічні ноги. У зимові дні на каву до стрілецької вітальні Приюту часто заходили львівські газетярі О. Назарук, Г. Голубець, М. Когут, театralи Л. Новина-Розлуцький, О. Гірняк, а також фронтовики в часи коротких відпусток. Під одним дахом з Франком жив і працював відомий художник О. Новаківський, який теж користувався гостинністю усусусів⁴⁰.

На похорони Каменяра 31 травня прибула з фронту велика стрілецька делегація на чолі з Г. Коссаком. Січовикам довірили винести домовину і супроводжувати

³⁷ Назарук О. Співаник стрільців. *Діло*. 1918. 4 жовтня; Ой у лузі червона калина. Українські січові стрільці у піснях. Тернопіль, 1991. 112 с.; Ой у лузі червона калина (Пісні УСС). Львів, 1950. 180 с.; Олексин Б. Пісня про Червону калину. Нью-Йорк, 1974. 96 с.; Стрілецькі пісні. Пісенник. Київ, 1992. 80 с.

³⁸ Див.: Вітвицький В. Михайло Гайворонський. Життя і творчість. Нью-Йорк, 1954. 207 с.

³⁹ Крижанівський А. Осип Курилас. Львів, 2008. 280 с.; Науменко К. Стрілецький маляр Осип Курилас. *Український альманах Об'єднання українців у Польщі*. Варшава, 2001. С. 288–289; В'юник А. Осип Курилас. Київ, 1963. С. 3–16; УСС у боях та міжчасі. Мистецька спадщина / упоряд. І. Завалій та ін. Львів; Київ, 2007. 192 с.; Яців Р. Українське мистецтво ХХ століття. Ідеї, явища, персоналії. Львів, 2006. С. 151–158.

⁴⁰ Литвин М., Науменко К. Українські січові стрільці. С. 23; Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба. Тернопіль, 2005. С. 159–160.

катафалк до Личакова. Сотник З. Носковський і четар О. Навроцький поклали на могилу вінок з написом: «Великому Каменяреви – Ми ломимо скалу». Тут же був і вінок від Українського Січового Союзу з написом: «Співакові Самостійної України». У прощальному виступі З. Носковський зазначав, що «його духовні діти – Українські січові стрільці, виховані та викормлені його думками і ідеями, перейняті до глибини душі його животворними словами», вони пішли «в бій сповнити дослівно та найточніше його заповіт, – пішли з оружжем у руках ломити ворожу скелю, щоб промостити шлях народному щастю». З. Носковського доповнив голова Української Бойової Управи К. Трильовський: «Іван Франко був не лиш пророком суспільної справедливості й борцем за свобідну думку! Він поклав рівночасно величезні заслуги для української національної справи в строгім значінню цього слова! Поминувши сотні його праць на полі українознавства, чи ж не він дав українському народові другий славний національний гімн “Не пора, не пора”, гімн, котрий став тепер справді найбільше популярною піснею нашого загалу? І той гімн був, певно, одною з головних причин того запалу, з яким на поклик Головної Української Ради та Бойової Управи вже протягом першого місяця теперішньої світової війни – 30 000 охотників зголошилося під синьо-жовтий прапор Українських Січових стрільців»⁴¹.

Весною 1916 р. в російській Ставці під проводом Верховного Головнокомандуючого імператора Миколи II відбулася велика нарада, на якій затверджено план операцій на літо. Самодержець вимагав покінчити з позиційною війною і перейти до активних дій. У планах наступальної операції Південно-Західний фронт (7, 8, 9, 11-а армії – 714 тис. штиків і шабель), яким з березня командував генерал О. Брусилів, отримав другорядне завдання. Та невдовзі цей 63-літній кавалерійський генерал став національним героєм Росії. Адже під час прориву, який увійшов в історію воєн під найменуванням Брусиловського, за півтора місяця австрійська армія втратила 400 тис. солдатів і офіцерів, понад 300 гармат⁴².

Усе почалося 4 червня 1916 р. Австрійські війська Південної армії, що зарилися глибоко в окопах уздовж західного берега Стрипи, вранці не побачили сонця. Перед його сходом тисячі снарядів накрили позиції 55-ї дивізії. І коли вперед пішла російська піхота, австрійські бригади не витримали, покотилися назад на Бережани. Відійшов без бою і полк УСС, яким з травня командував підполковник А. Варивода⁴³. Як вже не раз було раніше, генерал Фляйшман прикрив січовиками найважливіший відтинок фронту – залізницю і мурований шлях із Підгаєць на Бережани в районі пагорба Лисоня. Цілих два місяці – серпень і вересень – майже безперервно на цьому рубежі точилися запеклі бої. Найбільшої сили вони досягли у кінці вересня. Ціла російська дивізія 29 вересня йшла на приступ у напрямі на села Посухів, Потутори. Наступного дня противник наголову розгромив сусідні турецькі та угорські частини. Полк УСС опинився у щільному кільці. «Тоді обійшли Москалі наші позиції і почалася страшна битва, – писав вістун С. Гузар своїй сестрі Стефанії, дружині отамана Горука, до Львова. – Вже по окруженню нас із бригади йшла

⁴¹ Цит. за: За вільну Україну. 1990. 21 грудня.

⁴² Залесский К. Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь. Москва, 2000. С. 78–85.

⁴³ Начальний Комендант УСС. Діло. 1916. 8 березня.

депеша за депешою, аби триматися до посліднього чоловіка... Своєю обороною урятували стрільці Бережани, а через це завдячує нам управа військова, що тепер аж в Карпатах... Але що нам з того, коли ми стратили свій полк... Горук до послідньої хвилі приказував – боронити ся, а навіть приказав з ножами продерти ся через Москалів, але се було неможливим. Ріжно люди сповідають. Одні кажуть, що оба отамани Лисняк і Горук суть убиті, а другі кажуть, що в неволі. В кожному разі та ціла оборона – то заслуга Горука і відтепер він є українським героєм, яких мало»⁴⁴.

Так Лисоня стала свідком завзяття і хоробрості січовиків. Незнана досі гора під Бережанами стала знаним на українських землях місцем героїської слави і болючих втрат Українських січових стрільців. Нині на Лисоні, що підіймається на 399 м над рівнем моря, височить Хрест скорботи і слави. Це була одна з найтрагічніших сторінок бойового літопису полку УСС. 133 старшин і стрільців (віком від 16 до 36 років) полягли на пагорбах Лисоні. До тисячі потрапили в полон. Серед них старшини С. Горук, З. Носковський, В. Коссак, О. Навроцький, І. Рогульський, Ф. Черник, О. Будзиновський, яких вивезли у Сибірськ, а також А. Мельник, В. Кучабський, Р. Сушко, А. Домарадський та інші, які потрапили до таборів військовополонених Царицина. У строю залишилося лише 16 старшин і півтораєта стрільців⁴⁵.

У жовтні 1916 р. залишки полку УСС виведено до Пісочного і Розвадова на Львівщині, місця дислокації недавно створеного Вишколу УСС – навчального центру для новобранців і видужуючих фронтовиків. Ним командував досвідчений старшина 47-літній майор М. Тарнавський. Уродженець села Бариліва на Радехівщині після закінчення Бродівської гімназії всупереч волі батька-священика замість духовної кар'єри обрав військовоу. Українець та ще й вільнодумець не вписувався в офіцерський корпус австрійського війська, тож просувався по службі повільно. В перших боях світової війни під Радзивіловом, Бродами, Львовом проявив себе розсудливим мужнім командиром, був важко поранений і після одужання у січні 1916 р. прибув до Вишколу УСС⁴⁶.

Таких частин в австрійській армії не було. Часто новобранців, особливо з числа національних меншостей «клаптикової» імперії, без елементарної підготовки кидали у бої. Боездатність солдатів була надзвичайно низькою, що часто проявлялось під час війни. За допомогою Вишколу січовикам удавалося уникнути цієї хиби. Під керівництвом М. Тарнавського старшини навчального підрозділу домагалися високої індивідуальної підготовки стрільців та вишколу десятків і чет. При Вишколі у Роздолі на Львівщині діяли двомісячні курси підстаршин, а в Трускавці готувалися старшини. Вишколом, що налічував від 300 до 3000 стрільців, командували

⁴⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 385. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 14–15.

⁴⁵ Дзіковський В. Лисоня. *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 317–323; Ріпецький С. Українські січові стрільці полягли в боях під Потугорами і на Лисоні в серпні і вересні 1916 р. *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 338–346; Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців... С. 147–151; Лисоня. 1916–1996. Документи, спогади, щоденники, листи, знімки, поезія, пісні / упоряд. Б. Тихий. Бережани, 1996. С. 3–113.

⁴⁶ Див.: Генерал Мирон Тарнавський (1869–1938): зб. статей і матеріалів. Броди: Просвіта, 2011. 320 с.

авторитетні старшини Г. Коссак, М. Тарнавський, Ф. Кікаль, К. Слюсарчук. До нього приїздили спадкоємець престолу Карл, а також митрополит Андрей Шептицький, який 28 жовтня 1917 р. освятив прапор полку УСС. Він був створений стрілецьким художником І. Іванцем – із синього шовку та золотими літерами «УСС» на малиновому полі, а з другого боку – герби Галичини та Києва⁴⁷.

Призначений командиром полку УСС М. Тарнавський відроджував галицьку частину на базі Вишколу і Коша. 13 жовтня 1916 р. у своєму першому наказі він значав: «В тяжких боях, які наші Українські Січові стрільці звели в днях 14-го серпня, 2, 3, 4 і 16 вересня, а вкінці внаслідок великих страт з дня 30-го вересня, – став наш Легіон нездідною одиницею до бою із-за малого боевого стану. Тому на зарядження корпусної команди стягнуто рештки Легіону, крім сотні піонерів, на відпочинок і зорганізовання нових стрілецьких сил. І нині вже стоїть знов Легіон з 6-ма сотнями, яких пересічний стан є так великий, що по відпочинку і відповідним підготованню може стати в короткім часі знов проти ворога як бойова одиниця. З нинішнім днем зорганізовано 6 польових сотень і обозний відділ. Командантом 1-ої сотні – п. сотник д-р О. Левицький, 2-ої сотні – п. четар Г. Трух, 3-ої сотні – п. четар Іван Іванець, 4-ої сотні – хор. О. Теліщак, 5-ої сотні – п. сот. Н. Стронський, 6-ої сотні – хор. Н. Никорак»⁴⁸.

Тоді ж у складі полку УСС створено Гуцульську сотню чисельністю 180 стрільців. Але наприкінці жовтня прийшов наказ вилучити її та направити до Великого Бичкова на Закарпатті у підпорядкування австрійській частині. Гуцульські стрільці і там показали свій характер – відмовилися прийняти австрійських офіцерів, крім одного четаря А. Ерле (пізніше воював у складі Української галицької армії (УГА), вимагали повернути до свого полку. Сотня врешті-решт повернулася у червні 1917 р.⁴⁹, до полку під Конюхи на Бережанщині, а невдовзі взяла участь у поході на Херсонщину.

Восени 1916 р. розпочалася культурно-освітня місія галицьких стрільців на Волині. Їх направили туди для організації комісаріатів по набору рекрутів до армії, бо місцеве населення ставилося до австрійців вороже. У грудні сотник Д. Вітовський заснував Комісаріат УСС у Ковелі, четар М. Саєвич – у Володимирі-Волинському, а четар М. Гаврилко – у Луцьку. Однак головним своїм завданням усусуசி вважали розвиток українського шкільництва, яке було вкрай занедбаним. За короткий строк у краї січовики заснували 85 шкіл та прийняли до навчання понад тисячу дітей. Зокрема у школі імені Т. Шевченка у Володимирі-Волинському, крім 117 українців, навчалися євреї (91 особа), чехи (11), німці (2), всього 221 учень. 16 старшин і стрільців, серед них Д. Вітовський, І. Вербовий, Б. Заклинський, Р. Гриневич, К. Коник, О. Вахнянин, М. Угрин-Безгрішний працювали вчителями. За допомогою громадських діячів Львова К. Студинського, Л. Мишуги, І. Крип'якевича січовики придбали для шкіл 3000 підручників і 1000 художніх і церковно-релігійних книг,

⁴⁷ УСС у боях та міжчассі. Мистецька спадщина. С. 3, 85; Галактіон Ч. Два прапори. *Свобода*. 1953. 2 травня.

⁴⁸ *За волю України. Історичний збірник УСС*. С. 419–420.

⁴⁹ Гуцули у Визвольній боротьбі. Спогади січового стрільця Михайла Гробоного. Київ; Вісниця, 2009. 472 с.; Зінь О. Гуцульська сотня УСС. *Календар «Канадського фермера» на 1964 р.* Вінніпег, 1964. С. 40–46.

необхідні навчальні прилади⁵⁰. Для місцевої дітвори у Володимирі-Волинському видано «Український Буквар»⁵¹.

На фронт, у знайомі місця під Бережани, полк УСС повернувся 17 лютого 1917 р. Ним командував тепер австрійський офіцер майор Ф. Кікаль, доволі бездарна особа. Чотири сотні полку В. Дідушка, О. Семенюка, П. Орзи і О. Букшованого зайняли рубіж оборони біля села Куропатники. До речі, сотник О. Букшований щойно повернувся з російського полону. Будучи засланим у Сибір, він через Туркестан втік до Персії, очолив у горах загін курдів, а потім перебрався до Туреччини. Разом із турецькими частинами відважний галицький старшина повернувся на Батьківщину⁵².

Невдовзі у стрілецькі окопи дійшла звістка про Лютневу революцію в Росії, про падіння монарха Миколи II, створення Української Центральної Ради. На фронті наступило затишшя: війна набридла всім – і австрійцям, і росіянам, а тим більше галичанам. Їх моральний дух був серйозно підірваний ганебним рішенням цісаря від 4 листопада 1916 р., за яким Галичина фактично віддавалася полякам. «Серед української суспільності цей злочинний прямо акт, – писав пізніше стрілецький історик А. Крезуб (псевдонім сотника О. Думіна – М. Л.), – викликав зрозуміле обурення і скріпив переконання, що від Австрії нема чого надіятись українському народові»⁵³. Дедалі частіше старшини і стрільці полку УСС вели розмови про те, що марними виявилися надії здобути волю України під австрійськими прапорами. У березні, час вибуху Української революції, 77 старшин склали звернення до Загальної Української Ради та Української Парламентської репрезентації, в якому вимагали енергійно відстоювати інтереси українського народу. «Не сміє наш Нарід бути під цю пору як судно, на якому суперники виривають собі взаємно керму з рук. Домагаємося покінчення недостойних Великого Народу компетенційних спорів. Домагаємось від наших провідників негайно порозуміння і поставлення в чолі Нації органу з неоспоримим правом проводу і заступництва»⁵⁴. Звернення підписали Г. Коссак, Н. Гірняк, Р. Дудинський, І. Коссак, І. Цьокан, М. Стронський, Р. Купчинський, Л. Лепкий, В. Старосольський та інші.

Проявом революційних настроїв січовиків стало братання між ними і солдатами російських частин у районі сіл Куропатники – Бишки – Конюхи. А почалося з того, що вечорами з російських окопів стали лунати українські пісні. Незабаром в окопах і землянках усусів з'явилися київські, петроградські часописи. Почалися зустрічі стрільців і солдатів на нейтральній смузі, де на дротяній загорожі було встановлено поштову скриньку і галичани надсилали листи рідним за лінію фронту.

«Становище Українських Січових стрільців, звернених крісами проти відродженої України, було справді нестерпне, – згадував колишній командир Коша

⁵⁰ Крип'якевич І. Українські школи на Волині. *Календар товариства «Просвіта» на 1917 рік*. Львів, 1917. С. 116–121; Українські школи на Волині. *Вісник Союзу визволення України*. 1916. 9 липня; Українське шкільництво на Волині. *Вісник Союзу визволення України*. 1917. 12 березня, 26 серпня; Українські школи на Волині. *Діло*. 1916. 11, 12 липня; Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців... С. 293–308.

⁵¹ Український Буквар. Володимир-Волинський: Вид. Комісар УСС у Володимирі-Вол., 1917. 60 с.

⁵² Литвин М., Науменко. К. Військова еліта Галичини. С. 7–19.

⁵³ Літопис Червоної Калини. Львів, 1930. С. 5.

⁵⁴ *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 421–422.

Н. Гірняк. – Після палких дебат над проблемою ролі Легіону в новій ситуації команда Коша скликала нараду всіх формацій Легіону. Вона відбулася в травні 1917 р. в постою Коша. Проводив Д. Вітовський»⁵⁵. Отож 26 травня у Пісочній на Львівщині галицькі старшини вирішували, що робити далі. Більшість із них, насамперед Г. Косак, І. Сіяк, О. Букшований, висловили пропозицію розпустити полк УСС, тим паче, що він складався із добровольців і в цьому був незалежним від австрійського військового командування. Всім пропонувалося повернутись на батьківщину і готувати сили для визволення Галичини. Частина учасників наради на чолі з Д. Вітовським, Н. Гірняком і представником К. Левицького та Є. Петрушевича (керівники Української парламентської репрезентації) В. Старосольським, який прибув із Відня, закликали зберегти січову формацію і звернутися до політичного проводу Галичини з листом, в якому викласти пропозиції стрілецтва. На тому й зійшлися.

Серед документів легіону УСС тих часів чимало свідчень про широку культурно-освітню діяльність Коша під командуванням отамана Н. Гірняка. Протягом усієї війни між Кошем і діями культури і мистецтва Галичини підтримувалися тісні дружні стосунки. У травні 1916 р., наприклад, управителька львівського театру «Українська бесіда» і видатна акторка К. Рубчакова звернулася до отамана Н. Гірняка з проханням звільнити від служби до 15 липня того року для участі у спектаклях підхорунжого О. Гірняка (брата командира Коша, пізніше відомого актора театру «Березіль» у Харкові, репресованого у 1930-х роках, який згодом емігрував до США), десятника Л. Лісевича та Е. Банаха. Крім того, просила відпустити до Львова хористами театру підхорунжого Баландюка і десятника Луцького. 30 січня 1917 р. пише до Н. Гірняка письменник В. Стефанік: «Я хотів би глянути на Ваш Кіш і тому прошу Вас, як господаря, щоб Ви пустили мене до Українських січових стрільців». У березні того ж року В. Барвінський просив командування Коша дозволити взяти участь у виступі хору товариства «Львівський Боян» кільком стрільцям на вибір отамана Гірняка. У березні К. Рубчакова просить відпустити із Коша до її театру знаного стрілецького актора Новину-Розлуцького. В. Гнатюк наполягав відпустити до Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка підхорунжого І. Романківа⁵⁶.

У цей час під тиском Антанти, а також з метою збити наростання антивоєнних настроїв у Росії та на фронті, військовий міністр О. Керенський за згодою Тимчасового уряду готував новий наступ на Південно-Західному фронті. Він особисто прибув до Галичини, де зупинив на декілька днів свій бронепоезд у прифронтовому містечку Козова. 15 червня 1917 р. О. Керенський приїхав до Тернополя. Перед десятитисячним строєм військ виголосив патетичну промову, агітуючи за війну до переможного кінця. Однак вона не справила на фронтовиків очікуваного враження, навпаки, офіцери вручили міністру антивоєнну резолюцію, яка була прийнята на мітингу корпусу. Переконавшись, що на заклики фронтовики не реагують, Тимчасовий уряд відновив військово-польові суди, запровадив на фронті смертну кару. Після цього 18 червня було віддано наказ про наступ. Деякі частини і підрозділи, зокрема Гренадерський полк, роти Фінляндського, Павловського полків, відмовилися

⁵⁵ Там само. С. 265.

⁵⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 353. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 79–87.

брати в ньому участь. За це вони були негайно роззброєні, а «заколотники» кинуті за ґрати в'язниці Кам'янця-Подільського. Кровопролиття на фронті продовжувалося, а братання закінчилося⁵⁷. У ті літні дні у складі російської армії у бою під Зборовом відзначився чехословацький легіон (3300 вояків) під командуванням полк. Троянова, який був сформований 1914 р. з українських чехів (70 тис. осіб) Київщини та Волині⁵⁸. Про той бій нині нагадує пам'ятний знак, до якого чисто приїжджають офіційні делегації та туристи з Чехії і Словаччини.

Незважаючи на значні бойові заслуги УСС, австрійське командування все-таки не позбавилося почуття недовір'я до них. Начальник штабу 25-го корпусу граф Р. Ламезан-Сален після огляду полку об'єктивно відзивався про вишкіл стрільців: «Добрі вояки, хоча боюся, що від них можна всього сподіватися». Наслідком такого ставлення і було призначення командиром усусів австрійця Ф. Кікаля та нове обмеження кількісного складу. Полк відведено у другий ешелон оборони в околиці села Конохи на Бережанщині.

Бої на відтинку січовиків відновилися 29 червня потужним артилерійським обстрілом. 520 російських артбатареї шматували оборону австрійських військ на фронті від Бишок до Зорова протягом 48 годин. Доцого дня 1 липня російські частини без великих зусиль прорвали оборону австрійців та вийшли в район оборони полку УСС. Ф. Кікаль і штаб полку проявили у скрутний момент безпорадність: організувати кругову оборону не вдалося, та й бойовий дух у січовиків був уже не таким, як раніше. В результаті командир полку з великою групою старшин і стрільців потрапили у полон. У строю залишилося всього 9 старшин і 444 стрільців⁵⁹.

На початку липня 1917 р. шість відновлених сотень полку УСС під командуванням М. Тарнавського знову брали участь у боях. Після дводенного штурму вони оволоділи Козовою і в час загального наступу австрійських військ прямували до Купчинців, Бурканова, Дзвиняча і зупинилися в Бурдиківцях над Збручем. Коли ж 11 липня австро-німецькі війська захопили Тернопіль, російське командування звинуватило у поразці Перший гвардійський корпус, який нібито під впливом більшовиків самочинно покинув місто. Горезвісний генерал Корнілов кинув на гвардійців козаків Донського полку з бронемашинами. На околицях Тернополя розігралась кривава трагедія – кілька годин козаки рубали шаблями відступаючих солдат. Лише восени 1917 р. бойові дії на галицькому фронті повністю припинилися. Полк УСС перебував у цей час у надзбручанському с. Гуштині. 11 грудня за ініціативою Д. Вітовського знову була скликана нарада старшин, на якій обговорювалися ситуація на фронті і в країні та плани на майбутнє. На нараді фронтовиків висловлювалися різні думки. Д. Паліїв (пізніше – старшина Галицької армії, провідний діяч Української військової організації польського сейму від УНДО, один із творців дивізії СС «Галичина» 1943 р., загинув у липні 1944 р. під Бродами) виступив за негайний і повний розрив з Австро-Угорщиною, що означало розпуск УСС. І. Цьокан закликав не брати участі в жодних бойових діях, із розпуском зачекати. Д. Вітовський висловив виважену думку про збереження полку УСС та зміцнення

⁵⁷ Литвин., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. С. 45–46.

⁵⁸ Československé Legie za 1. světové války a Československá obec Legionářská. Praha, 2004. S. 2–9.

⁵⁹ Лазарович М. Легіон Українських січових стрільців... С. 179–180.

його для майбутньої боротьби за відродження Української держави. Його пропозиції були схвалені нарадою фронтників. До них приєдналися старшини Коша на чолі з Н. Гірняком і Вишколу, де збори провів отаман Г. Коссак. Ці події у полку УСС та настрої серед його старшин викликали в австрійського командування явне незадоволення. Це призвело до того, що було усунуто з посади командира усусусів М. Тарнавського і призначено на його місце сотника О. Микитку. 40-річний старшина народився у с. Заланів на Рогатинщині, з 1902 р. служив на офіцерських посадах в австрійській армії. Пізніше, під час українсько-польської війни, став командиром корпусу, генералом, нарешті; командувачем УГА. Розстріляний на Луб'янці у серпні 1920 р.⁶⁰

Галицьке стрілецьтво таку заміну зустріло обурено. «Тому мабуть, що отаман Тарнавський під цю пору стояв більше на українським, чим австрійським становиську, рішено замінити його нікому незвісним капітаном Микиткою. Накинення нового, нижчого рангою команданта, а відкомандування єдиного чоловіка, що має повне довір'я всіх стрільців, викликало між стрілецьтвом зовсім оправданий фермент»⁶¹, – писали у листі до Центральної Управи 25 грудня 1917 р. Д. Вітовський і М. Стронський.

У лютому 1918 р. полк УСС перейшов Збруч і здійснив похід на Правобережну Україну у складі групи австрійських військ під командуванням архієпископа Вільгельма Габсбурга. У наказі, оголошеному перед вступом на землі Наддніпрянщини, зокрема, говорилося: «Ніяких насильств і борб не зводити, а суперечки полагоджувати поки що своїм громадським судом. Кара смерті заборонена... Поведене з людьми має бути чемне. Говорити тільки по українськи до населення»⁶². Тоді ж до стрілецьтва звернулася Центральна Управа УСС. Вона ставила завдання на Великій Україні проявити «карність, гарний лад і порядок, знаменитий послух і охоче сповнювання своїх військових обов'язків». Окрім того, пропонувалося «ширити скрізь серед українського населення національну свідомість, знання історії, літератури, краю і людей, пісні і музики, пошанування і культу всього рідного, своїх національних пам'яток, своєї минувшини... Полишити по собі серед українського народу із днів світової війни пам'ятку не тільки гарного, добре вишколеного і карного, але і в найвищим степені культурного війська»⁶³.

Напередодні вступу австрійських військ на Україну перейшов на бік Антанти у повному складі польський легіон Ю. Галлера. Розгніване австрійське командування негайно роззброїло інші польські військові частини, а заодно мало намір ліквідувати легіон УСС. На його захист виступили не лише українські послы віденського парламенту, а й представники армії. Тоді цісар Карл пішов на компроміс: поставив командиром усусусів сина австрійського ерцгерцога Стефана – Вільгельма Габсбурга. Цього офіцера з 13-го піхотного полку, де служили виключно українці із Золочівщини, січовики, знали і його приїзд у березні 1918 р. не викликав особливих заперечень. Народився він 19 лютого 1896 р. на берегах Адріатики. Отримав пристойну освіту, досконало володів декількома європейськими мовами. Українську 18-літній принц опанував уже серед стрілецьтва в австрійському війську, відтак полюбив твори М. Грушевського, Т. Шевченка, В. Стефаника, І. Франка. Під їх впливом навіть

⁶⁰ Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. С. 193–207.

⁶¹ *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 427.

⁶² Літопис Червоної Калини. Львів, 1934. С. 7.

⁶³ *За волю України. Історичний збірник УСС*. Нью-Йорк, 1967. С. 436–437.

почав віршувати – оспівувати красу України, що стала його другою духовною Батьківщиною, і українців, своїх братів по серцю і думках:

Минають дні розкошного кохання,
Минають дні журби,
Минають дні великого страждання,
Важкої боротьби...

(«Минають дні...»)

О хмари, що в сторони рідні йдете,
Гуцулів від мене вітайте –
О птиці, що в гори на південь пливете
З вітанням од їх повертайте...
Я сильно надіюсь, що прийде хвилина,
Весь світ запалає огнями –
О воля народів, щаслива година
Братерство воскресне між нами.

(«Надія. Посвята гуцулам»)

Після поразки Визвольних змагань Василь Вишиваний (так його називали українці) поселився у Відні та на довгі роки пов'язав долю із бойовими побратимами. Зокрема, на початку 1920-х віддав свої заощадження на допомогу скитальцям УГА у таборах Чехословаччини. Влітку 1947 р. був арештований органами НКВС і таємно вивезений із Австрії до сталінських таборів⁶⁴.

Коли тоді, у 1918 р. (згадував Вільгельм Габсбург), він приїхав до Жмеринки представитися командирові корпусу, генералові Гофману і запитав про усусів, генерал вигукнув: «УСС – це банда» Але, на щастя, новий командир не сприйняв всерйоз таку характеристику. Завдяки своєму коректному і неупередженому ставленню до стрільцтва він скоро порозумівся зі стрільцями і старшинами. Бойових сутичок із радянськими частинами на Україні полк УСС майже не мав, не втратив жодної людини⁶⁵. Зустріч під Херсоном закінчилася тим, що червоні здали його без бою. У місті галичани радо відвідали місцеву «Просвіту». Потім сотні усусів на пароплаві пішли вверх по Дніпру. Також без бою зайняли Нікополь. На підході до Олександрівська (нині Запоріжжя) одержали повідомлення про те, що його обороняють червоні частини. Наказано зайняти місто з боєм. Спроба виконати наказ не мала успіху: зустрівши опір, галичани не стали встрявати у збройну сутичку, а дали змогу «відзначитися» німецьким частинам, які наступали з півночі⁶⁶.

⁶⁴ Пресіч О. Український поет Вільгельм фон Габсбург. *Україна*. 1991. № 5. С. 8–9; Терещенко Ю., Остапко П. Український патріот з династії Габсбургів. Київ, 1999. 166 с.; Гіряк Н. Василь Вишиваний. *Новий шлях*. 1956. 6, 10, 13, 17, 20, 24, 27 лютого; Юнацький Є. Полк Василь Вишиваний. *Календар-альманах на 1955 рік*. Буенос-Айрес, 1955. С. 29–52.

⁶⁵ Заклинський М. Січові стрільці на Херсонщині. *Календар Червоної Калини на 1933 р.* Львів, 1933. С. 54–67.

⁶⁶ Франко П. Бій в Олександрівську. Бої 3-ої сотні УСС. *Літопис Червоної Калини*. 1939. Ч. 7. С. 17–18; Заклинський М. Українське січове стрільцтво над Дніпром і Чорним морем. *За волю України*. С. 195–197.

Півтора місяця сотні легіону розміщувалися у придніпровських містах Олександрівську, Нікополі, Катеринославі (нині Дніпропетровськ). Зокрема, про життя і побут січовиків на степовій Україні розповіла у спогаді «Рідні гості» С. Тобілевич: «Українське січове стрілецтво, роздивившись навколо, взялося негайно до праці. Незабаром серед селянства розійшлися чутки одні від одних чудніші: вони вчать ..., вони лікують ..., вони посилають своїх людей на роботу в поміч удовам і недужим ... За все платять ..., поводяться по-людськи ... Позаводили крамниці, дають людям світло, роздають книжки ... Щось небувале робиться, відколи світ світом !..»⁶⁷. У ці дні його старшини і стрільці вперше зустріли своїх товаришів у карпатських і подільських боях, які потрапили тоді у полон, а потім влилися до полку Січових стрільців Є. Коновальця⁶⁸. Після його розформування німцями частина січовиків приєдналася до Запорозького полку отамана П. Болбачана.

Наприкінці квітня того ж року в результаті перевороту Центральна Рада була розпущена, а влада на Україні перейшла в руки царського генерала-монархіста П. Скоропадського. Нова влада стала повертати старі порядки. У селян відбирали поділену поміщицьку землю. Майже всю Україну охопили антигетьманські повстання. Павло Скоропадський намагався придушити їх за допомогою німецько-австрійських військ. Галицькі старшини і стрільці вороже зустріли спроби командування нав'язати їм жандармські функції. Накази командування і місцевих властей не виконувалися. Коли сотню Ю. Головінського вислали у містечко Добровеличківці з наказом утихомирити населення, сотник категорично відмовився застосувати силу, за що був відданий з групою інших старшин під суд. Якимось було наказано полку розгромити повстанський загін Шинкаря. О. Микитка, який виконував тимчасово обов'язки командира усусів, заявив, що його люди не будуть ніколи стріляти в селян-українців, що справедливо домагаються землі та волі.

Командування УСС постійно відчувало вороже ставлення до себе з боку австрійського військового командування, де, між іншим, чимало було поляків або співчуваючих їм. Коли на Херсонщині до фронтових підрозділів приєднався вишкіл під командуванням Г. Коссака і з нього було утворено третій курінь у складі чотирьох сотень загальним числом тисячу стрільців, тут же зверху прийшов наказ курінь розформувати. На початку жовтня 1918 р. українські послы у Відні на чолі з Є. Петрушевичем (невдовзі – президент Національної ради ЗУНР) та К. Левицьким (прем'єр ЗУНР) звернулися до австрійського уряду з проханням перевести полк УСС до Львова. Але австрійське командування, яке ще раніше задумало вивести його з Великої України, відправило січовиків подальше від свого краю – на Буковину. Там, в районі Чернівців, вони перебували до збройного повстання 1 листопада 1918 р. у Львові, де проголошено ЗУНР⁶⁹. У ті листопадові дні на базі полку УСС розпочато формування регулярних збройних сил молододержави – Галицької армії. Зауважу й те, що, крім українців і поляків, свої

⁶⁷ Цит. за: Гірняк М. Організація і духовний ріст Українських січових стрільців. С. 40–41.

⁶⁸ Литвин М., Науменко К. Військова еліта Галичини. С. 106–127; Ковальчук М. На чолі Січових стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. С. 50–62.

⁶⁹ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. Львів, 1995. С. 30–38, 54–55.

національні військові формування мали також хорвати і чехи, чимало з яких поховано в Галичині.

Отже, Велика війна та революції 1917–1921 рр. завдали смертельного удару багатонаціональним імперіям Романових і Габсбургів, на уламках яких поневолені європейські народи – чехи, поляки, литовці, латиші, естонці, а також українці, почали творити власні національні держави. Щоправда, воєнно-політичні потуги українців були послаблені розпорошеністю національних сил по обидва боки Збруча, представники яких нерідко взаємо поборювали одне одного у складі супротивних військ. Проте, зокрема, нагадують десятки військових цвинтарів обох армій на Волині, Галичині та Буковині. Що ж до офіційного Відня, то він уважав формування національних підрозділів армії додатковим засобом нейтралізації етносепаратизмів, плекання у громадян політичної лояльності; застосовуючи принцип солідарної відповідальності. Австрійська влада стимулювала етнічні меншини до захисту монархії Габсбургів, «творення наднаціональної поліетнічної політичної нації»⁷⁰.

Микола Литвин

⁷⁰ Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ, 2010. С. 618–619.

БІЛЬШОВИЦЬКА РОСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ: ПЛАНИ, ТАКТИКА, ДІЇ (1917–1921)¹

У лютому 1917 р. в Росії було повалено самодержавство. Революція відкрила для українців шлях до відновлення власної державності, проте Тимчасовий уряд Росії робив усе від нього залежне, щоб уповільнити цей процес. Більшовицький лідер В. Ленін, який вів з урядом боротьбу за владу, критикував військового міністра О. Керенського за заборону Всеукраїнського військового з'їзду і визнавав за українцями право на самовизначення. Але за кілька місяців ленінська риторика суттєво змінилася.

У листопаді 1917 р. більшовики захопили владу в Петрограді, Українська Центральна Рада (УЦР) на падіння Тимчасового уряду відреагувала проголошенням УНР як федеративної частини демократичної Росії, але більшовицький уряд не визнала. Кінець 1917 р. був моментом потужної дезінтеграції Росії, на теренах якої виникали регіональні державні утворення. Білоруська рада у «Грамоті до білоруського народу» засудила дії більшовиків у Петрограді, підтримала Комітет порятунку батьківщини і революції, створений у Ставці Верховного головнокомандувача. Тоді ж Союз об'єднаних горців Кавказу створив спочатку уряд Гірської республіки, а згодом – Тимчасовий Терсько-Дагестанський уряд. 29 листопада в Уфі татарські національні збори проголосили створення Урало-Волзьких штатів. У грудні загальноказахський з'їзд проголосив на території Казахстану (тоді Киргизії) Алаську автономію, обрав партійно-урядовий центр «Алаш-орда». Надзвичайний загальносибірський обласний з'їзд у Томську ухвалив рішення про автономію Сибіру. До цього переліку можна додати Кримськотатарський національний, Військовий Донський та Кубанський крайовий уряди. Фінляндія, Польща і Литва також перебували у процесі оформлення своєї державності та незалежності. Не остання роль тут належала Україні. Майбутнє Росії було невизначеним, мало хто вірив у те, що влада надовго залишиться у більшовицьких руках, навіть в середині більшовицької партії не було єдності в цьому питанні. Більшовик Г. Лапчинський, описуючи події кінця 1917 р., відзначав: «ніхто з нас не був цілком певним, що рада народних комісарів, наша більшовицька влада, протримається довгий час, подолає всі труднощі й опір, що їх чинилося зо всіх боків. Авжеж проти неї був “Вікжель”, німці, Дон, урядовницький саботаж, міські думи»².

Центральна Рада оголосила себе прихильницею якнайшвидшого завершення Світової війни, підписання всіма воюючими країнами мирного договору, який би не містив анексій і контрибуцій, забезпечив би право націй на самовизначення. Найновіші демократичні підвалини української державності були зафіксовані в проекті Конституції УНР, робота над яким завершилась 10 грудня 1917 р. Згідно з проектом, УНР була складовою частиною федеративної Російської республіки, але суверенне

¹ Розділ підготовано завдяки участі в грантовому проекті, що фінансувався, серед іншого, Національним науковим центром Польщі (2018/130/M/HS3/00153).
Artykuł powstał w wyniku udziału w projekcie grantowym finansowanym m.in. przez Narodowe Centrum Nauki (nr 2018/130/M/HS3/00153).

² Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської радянської влади. *Летопись революции*. 1927. № 5–6. С. 59.

право на її території належало українському народові та здійснювалося через Всенародні збори українські (вищий державний законодавчий орган). Ці збори утворювали вищу виконавчу владу (кабінет міністрів). Третньою гілкою влади УНР мав стати генеральний суд, який обирався спільно Всенародними зборами та судами земель України. Територія України оголошувалась неподільною, складалася вона із земель, яким надавалися права самоврядування. Широкі політичні права і свободи отримували громадяни України. Трохи згодом був ухвалений закон про національно-культурну автономію, який забезпечував широкі права національним меншинам.

Для більшовиків, насамперед їх лідера В. Леніна, головною метою стала всесвітня пролетарська революція, досягнути якої можна було розпалюванням класової боротьби, перетворенням світової війни в громадянську, втягуванням у цей процес інших країн. Виходячи з різної політичної філософії українців і більшовиків, неважко дійти висновку, що конфлікт між ними був неминучим. Це пізніше визнавали представники обох сторін³. Проте його розвиток був складним і тривав до кінця 1917 р. поки не обернувся відкритою збройною боротьбою. Найважливіші події відбувалися у Києві, Петрограді, Харкові, Південно-Західному та Румунському фронтах, Бресті.

Зосередження влади в руках Центральної Ради, звичайно, не входило до більшовицьких планів. Однак об'єктивно ситуація склалася так, що одразу вступити у безпосередній конфлікт з Центральною Радою більшовики не могли. Для цього їм не вистачало власних сил. За даними мандатної комісії VI з'їзду партії більшовиків, в Україні нараховувалося 22 303 члени партії. Водночас 15 818 більшовиків, тобто більше двох третин, належали до організацій Донецько-Криворізького басейну. Тоді як на Київ і область припадало лише 4 985 членів партії⁴. Більшовизація Рад в Україні восени 1917 р., безумовно, відбувалась, але опоненти більшовиків у радах – російські есери і меншовики – ще остаточно не здали своїх позицій і, як відомо, негативно ставилися до заколоту в Петрограді. Отже, щоб не мати в Україні проти себе суцільний фронт української та російської демократії, більшовикам було невигідно і небезпечно загострювати вкрай стосунки з УЦР. Окрім того, вони потрапили у глухий кут марксистської ортодоксії, яка одночасно визнавала і право нації на самовизначення, і непримиренність класової боротьби всередині нації. Теорія вимагала від більшовиків підтримувати УЦР як лідера національно-визвольного руху, і одночасно вести з нею боротьбу як з непролетарською організацією. Ця обставина, як згадувала Є. Бош, поділила Київський комітет більшовиків на дві частини: «ухил “більшості” комітету в бік “обережної політики” у ставленні до дрібної буржуазії, боязнь відштовхнути її своїми “необережними” виступами схилили членів комітету до тимчасового визнання Центральної Ради державною владою і до порозуміння

³ Згаданий вище Г. Лапчинський пише у своїх спогадах про ситуацію кінця листопада 1917 р.: «Ось тоді ми відчули, що Жовтневу революцію на Україні не можна буде вважати за здійснену, поки існуватиме українська Центральна Рада та її Генеральний секретаріат, в тих формах, в яких вони на той час існували. Ми відчули, що треба розв'язати питання про владу у всеукраїнському масштабі». Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської радянської влади. С. 55.

⁴ Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. *Червоний шлях*. 1923. № 2. С. 72.

з нею»⁵. Поділений був не лише київський комітет, поділеними були більшовики в Україні як ідейно, так і організаційно.

Підтвердження думки про те, що більшовики не почувалися на силі вступити у конфлікт з Центральною Радою, знаходимо у спогадах В. Затонського та М. Скрипника. Незважаючи на всю більшовицьку ортодоксію, якою пронизані його «начерки», він визнає: наприкінці 1917 р. в «Київі цілком панувала ЦР та її Генеральний Секретаріат. Там була лабораторія, де формувалися нові військові частини, що розсилалися ЦРадюю у всі кінці України [...] А з Київа вплив українського соціал-патріотизму та УЦР розповсюджувався по інших містах Київщини, Поділля, Волині, Кременчущини, Катеринославщини. В Катеринославі саме в ті часи гайдамаки захопили владу до своїх рук, пропускаючи через Катеринослав лише козаків на Дон. В Одесі була влада більшовицького “Румчероду”, але одночасно малися військові частини, прихильні до УЦР. В Миколаїві при непевній більшості більшовиків меншовицька меншість гальмувала радянське будівництво і робила можливим виступ українських націоналістів [...] Це були часи величезного сумбуру і розкладу УЦР, хоч майже вся Україна, села включно всі, а міста майже всі знаходилися під фактичною владою УЦР»⁶.

Проголошення УНР спричинило повну розгубленість серед київських більшовиків. У їхньому арсеналі не виявилось акції, адекватної Універсалу. Невеличка передова стаття у «Пролетарской мысли» 10 листопада «Досить дипломатії», у якій намагались зобразити Універсал «звичайною буржуазною демократичною декламацією і тільки», лише підкреслювала шоковий стан більшовиків⁷. Кілька спроб підштовхнути об'єднаний виконком київських советів до перебрання влади у Києві були не просто відхилені, а й завершилися рішенням об'єднаного виконкому про підтримку Центральної Ради та організації міської влади за коаліційним принципом із представників советів, УЦР, міської думи. В інших містах України і навіть найбільших промислових центрах більшовикам теж не вдалося взяти владу у свої руки.

Добре розуміючи вагу України в економіці Росії, її природні багатства, продовольчий потенціал, більшовики – такі ж імперіалісти, як і решта політичної російської еліти – не могли залишити Україну поза своїми планами поширення влади на якомога більшу частину Росії. А отже, у Петрограді почали складати плани захоплення України, що передбачали складну комбінацію політичного і військового тиску на УЦР.

Спочатку проти УЦР спрямували політичні удари: розгорнулася ідеологічна війна, метою якої була дискредитація Ради. Йшлося про те, щоб переконати суспільство в її контрреволюційності і буржуазному націоналізмі. 26 листопада Раднарком опублікував звернення до населення, в якому повідомляв про контрреволюційне повстання генералів Каледіна, Дутова, Корнілова, на яких обрушив зливу демагогічних звинувачень у спробі зрвати справу миру, вирвати владу з рук советів, забрати землю в селян. До цих «контрреволюціонерів» була долучена «буржуазная Центральная

⁵ Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. Москва, 1925. С. 78.

⁶ Там само. С. 84.

⁷ Є. Бош пізніше у своїх спогадах визнала, що з проголошенням III Універсалу «в Київському комітеті склалася повна розгубленість» (Бош Е. Год борьбы. С. 82).

Рада Украинской Республики», звинувачена в тому, що веде «борьбу против украинских советов, помогает Калединым стягивать войска на Дон, мешает советской власти направить необходимые военные силы по земле братского украинского народа для подавления Калединского мятежа»⁸. Це був перший дзвінок, перша погроза.

Спочатку більшовики намагалися реалізувати план «мирної» советізації України. 24 листопада в інтерв'ю газеті «Известия ВЦИК» Й. Сталін висунув вимогу про проведення в Україні референдуму щодо самовизначення, але категорично заявив, що влада в Україні повинна належати советам робітничих, солдатських і селянських депутатів. Одночасно місцеві більшовики у Києві готували збройний виступ. Він був упереджений діями українських військових, які у ніч проти 30 листопада роззброїли 3-й і 5-й авіапарки, понтонний, залізничний та зв'язковий (телеграфний) батальйони, важкий артилерійський дивізіон, червону гвардію заводу Гретера і Криванека та вислали ці частини за територію України. Вранці 30 листопада заарештовано голову більшовицького ВРК Л. П'ятакова та ще кількох більшовиків⁹. На жаль, цей превентивний і успішний захід не був розвинений далі. Більшовицька організація в Києві продовжувала діяти, ба більше, вона готувала і 3–5 грудня провела в місті обласний з'їзд РСДРП(б), в якому взяли участь 47 делегатів від 22 партійних організацій семи губерній та парторганізацій Південно-Західного фронту. На цей з'їзд 1 грудня до Києва з Петрограда прибула більшовицька делегація (Г. Зінов'єв, С. Рошаль та З. Ліліна. Окрім того, Г. Зінов'єв у міському театрі під час доповіді гостро критикував УЦР¹⁰.

Якщо у Києві операція зі знешкодження більшовицьких формувань пройшла безкровно, то в Одесі розгорнулися справжні бої, які тривали кілька днів. За повідомленнями більшовицької преси гайдамакам не вдалося здобути перемогу в цих боях. За проукраїнськими джерелами, результати боїв виглядали дещо інакше: на чотирьох вбитих гайдамаків прийшлося близько 300 вбитих красногвардійців, зокрема їхній командир та начальник штабу. Після прибуття до міста 3 грудня чотирьох ешелонів українських військ у перемозі українців не сумнівались¹¹. Одразу після цих подій Генеральний секретаріат створив слідчу комісію, яка встановила, що населення Одеси обурене поведінкою «красной гвардии», яка лише частково складалася з робітників, а у більшості – з портових хуліганів, яким більшовики роздали зброю, до того ж, грабунки в місті, які приписувалися гайдамакам, здійснювали, переодягнені в гайдамацьку форму, невідомі особи. Після завершення конфлікту ситуація в місті змінилася на користь українських сил, всі політичні партії, включно з більшовиками, вирішили взяти участь у виборах до Всеукраїнських Установчих Зборів.

⁸ Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг. Управление делами Совнаркома СССР. Москва, 1942. С. 45–46.

⁹ Нариси історії Української революції 1917–1921 років: у 2-х кн. / ред. кол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2011. Кн. 1. С. 220.

¹⁰ 1917 год на Киевщине: хроника событий / сост.: А. Иргизов и др.; под ред. В. Манилова. Киев, 1928. С. 426.

¹¹ Голос революції. *Одесса*. 1917. 2, 3 декабря; Українська Центральна Рада: док. і матер.: у 2-х т. Київ, 1997. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. / упоряд.: В. Ф. Верстюк (кер.) та ін. С. 520, 578.

Більшовицький Совнарком знайшов ще один спосіб тиску на УНР. Він дав вказівку Центробанку припинити надсилання готівкових коштів державному банку у Києві. Брак готівки одразу загострив соціальні і особливо військові потреби. Штаби Румунського та Південно-Західного фронтів повідомляли про відсутність коштів, припинення їх фінансування Петроградом, і просили відкрити його з Києва. Вони потребували понад 40 млн крб., тоді як у Державному банку було лише 6 млн крб. готівки. Засідання ухвалило почати переговори з деякими комерційними банками Петрограда та Москви про кредит і для цього запросити до Києва кількох банкірів. У відповідь Генеральний секретаріат вирішив вести постачання продовольства у Росію лише за гроші, причому третину вартості отримувати в золоті. Одночасно ухвалено припинити вивіз цукру з України¹².

Зрозумівши, що місцевими силами в Україні вони нічого не досягнуть, більшовицькі лідери в Петрограді зробили ставку на відкриту збройну агресію, яка почалася з висунення ультимативних вимог до української влади. В. Ленін і Л. Троцький підготували «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради», який був надісланий до Києва 3 грудня 1917 р. Фактично вони повторили звинувачення, закладені у відозву 26 листопада. Складений у відверто неприйнятній для українців формі, він оголошував Україні війну в разі відкинення висунених вимог. Саме на цьому і будувався більшовицький розрахунок, адже рішення про військове втручання у справи України було ухвалено за декілька днів до ультиматуму. Про це досить відверто писав у «Записках о гражданской войне» В. Антонов-Овсієнко: «Зіткнення з Радою уявлялося абсолютно невідворотним, і при мені тов. Криленко, за вказівкою Смольного, відправив у Київ ... ультиматум»¹³.

Справді, більшовицько-українські відносини на початку грудня досягли критичного рівня. 4 грудня на засіданні Генерального секретаріату було затверджено відповідь на ультиматум РНК. Зокрема, у документі зазначено, що «неможливо одночасно визнавати право на самовизначення “аж до відокремлення” і в той же час робити грубий замах на це право, накидаючи свої форми політичного ладу державі, яка самовизначилася, як це робить “Совет народных комиссаров” Великої Росії щодо Народної Української Республіки»¹⁴.

Ультиматум Совнаркому справив негативне враження на делегатів Всеукраїнського з'їзду рад, які зібралися у Києві 5 грудня. Вони однак підтримали Центральну Раду, а більшовики на з'їзді опинилися у значній меншості. Навіть у таких обставинах українці намагалися знайти з більшовиками якийсь компроміс. Г. Лапчинський згадував, що ввечері 5 грудня «від імені правих есдеків та усерів Порш робив спробу збалакатися з нами, але переговори жодних наслідків не дали». Він же пояснює, чому так сталося: «Ми не могли відступитися від основного пункту нашої платформи – визнання Жовтневого перевороту в Петербурзі та передачі всієї влади радам робітничих, солдатських та селянських депутатів»¹⁵. Фактично, публічно засуджуючи на з'їзді ленінський ультиматум, місцеві більшовики з ним солідаризувалися.

¹² Українська Центральна Рада: док. і матер. Т. 1. С. 517–519.

¹³ Антонов-Овсієнко В. А. Записки о гражданской войне. Москва, 1924. Т. 1. С. 48.

¹⁴ Українська Центральна Рада: док. і матер. Т. 1. С. 498–500.

¹⁵ Лапчинський Г. З перших днів всеукраїнської радянської влади. С. 63.

Демонстративне залишення з'їзду, оголошення його нелегітимним та наступний переїзд до Харкова вказують на певну логіку їхньої поведінки.

Перші російські підрозділи прибули у Харків 9 грудня. Вони запевняли, що знаходяться у Харкові транзитом, бо їхня мета – похід на Дон. Однак за наказом Р. Сіверса в ніч на 10 грудня було підступно роззброєно українські частини. 11 грудня до Харкова прибув командувач російськими советськими військами В. Антонов-Овсієнко. Місто стало плацдармом російських військ. Практично одночасно у Мінську, Полоцьку та Пскові були арештовані українські фронтові та армійські ради. Генеральний секретар військових справ УНР С. Петлюра відправив до советського Верховного головнокомандувача російської армії М. Криленка протестні телеграми проти цих арештів, але безрезультатно. Передислокація українізованих частин в Україну практично припинилася¹⁶.

Під охороною більшовицьких військ у Харкові спішно 11–13 грудня інсценізовано всеукраїнський з'їзд советів. На з'їзді були представлені 89 советів з 200, які існували в Україні. Проте це не завадило визнати його правочинність. У результаті роботи з'їзду був обраний Центральний виконавчий комітет советів України (ЦВКСУ) у складі 41 особи, а в ухваленій на з'їзді резолюції наголошено: «Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер»¹⁷. З'їзд був цілком в руках більшовиків: вітав повстання в Петрограді, політику РНК, проголосив встановлення советської влади в УНР. ЦВКСУ створила Народний секретаріат – советський уряд України. Членів цього уряду в Україні ніхто не знав і не визнавав¹⁸, а в Петрограді його одразу привітали як утворення «истинно народной советской власти на Украине». Раднарком обіцяв «новому правительству братской республики» повну підтримку у справі боротьби за мир, а також у справі передачі всіх земель, фабрик, заводів і банків трудящому народу України»¹⁹. На початку січня 1918 р. народного секретаря

¹⁶ Народна воля. 1917. 10 грудня.

¹⁷ Нариси історії Української революції 1917–1921 років. Кн. 1. С. 224.

¹⁸ В. Затонський згадував, що «народні секретарі називали себе урядом, та самі до того ставилися трохи гумористично. Та й насправді: який же з нас був уряд без армії, фактично без території, бо навіть Харківська Рада нас не визнавала. Апарату жодного, треба все утворити з нічого. Простота звичаїв у той час взагалі була велика і плутанина розумінь також. Наприклад, жодним способом не щастило нам відокремити функції народного секретаря фінансів від обов'язків касира. Та й взагалі в кожного цілісний комісаріат, або, як тоді називали секретаріат, був у кишені. Я приїхав, коли уряд було вже сконструйовано. Було ухвалено голови не обирати. Так і жили собі без голови». (Затонський В. Уривки з спогадів про Українську революцію. *Літопис революції*. 1929. № 4. С. 159). Інший більшовицький діяч Г. Лапчинський писав про советський уряд України, як про малочисельну і не впливову групу, якій «довелося зустрічати опір серед товаришів однопартійців (наприклад у Харкові та Катеринославі), інколи дуже жорстокий» (Лапчинський Г. З перших днів Всеукраїнської радянської влади. *Літопис революції*. 1927. № 5–6. С. 50).

¹⁹ Известия ЦИК. 1917. 17 декабря.

В. Затонського було затверджено представником «вільної Української Республіки до Ради Народних Комісарів з ухвальним голосом у справах, що стосуються України, і з дорадчим голосом в інших питаннях»²⁰. Це був, здається, перший приклад створення фіктивного уряду, до якого вдалися більшовики, але згодом вони активно використовували подібну практику. Зазначу, що це був улюблений політичний трюк. Спочатку на своїй чи контрольованій їхніми військами території створювався «революційний уряд», який одразу оголошував своїм завданням захист прав трудящих та поширення більшовицької влади на необхідні території, а вже далі російські більшовицькі війська під егідою такого уряду здійснювали інтервенцію.

Під прапорами українського советського уряду російські війська розпочали окупацію України. Якийсь час В. Антонов-Овсієнко зволікав з наказом про наступ на Київ, адже в «українського» уряду не було українських військ. Нарешті В. Шахраю, який добре володів українською мовою і був військовим, вдалося заагітувати частину українізованого полку, з якої утворили невеликий загін «червоного козацтва»²¹. Справа була поладжена, українське військо з'явилося. Лише після цього наприкінці грудня 1917 р. В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ з Харкова на Катеринослав, Полтаву і Київ. Попередньо, як свідчив М. Скрипник, « $\frac{2}{3}$ всіх членів ВУЦВІКу кинуті по губернях, містах та селах України – до Катеринослава, Полтави, Чернигова, Єлісаветграду й инш. для організації збройного повстання проти УЦР»²². Тобто більшовики активно використовували тактику п'ятої колони, яка підривала владу УНР з тилу.

Командувати військами, що рухалися на Полтаву–Київ, В. Антонов-Овсієнко призначив М. Муравйова, відомого згодом авантюриста, який закликав громадян УНР коритися советській владі і відверто писав у своїх відозвах: «Цю владу ми несемо з далекої півночі на вістрях наших багнетів, і там, де її встановлюємо, всемірно підтримуємо її силою цих багнетів і моральним авторитетом революційної соціалістичної армії»²³. Про маріонетковий характер «советського уряду» України говорило й призначення В. Леніном свого близького соратника С. Орджонікідзе надзвичайним і повноважним комісаром району України. Саме на нього та В. Антонова-Овсієнка В. Ленін покладав завдання щодо захоплення та визиску України. Широко відомі його телеграми до цих осіб, в яких він вимагав робити все для того, щоб забезпечувати відправки в Росію ешелонів з хлібом, бо інакше Петроград сконає. Як вважав Дж. Мейс, здобуття продовольства для Росії було головним мотивом більшовицького вторгнення в Україну, принаймні він стверджував, що більшовики не

²⁰ Морозов В. Володимир Петрович Затонський. Київ, 1967. С. 62–63.

²¹ «Властиво, українського війська в нас було дуже мало. Був у нас один загін червоного козацтва. Цей загін утворено ще наприкінці грудня, і його задумано, як регулярну військову частину, підпору радянської влади на Україні. Назву “червоні козаки” їм дано на противагу до “вільних козаків” Центральної Ради», – свідчив В. Затонський. *Літопис революції*. 1929. № 5. С. 115.

²² Скрипник М. Начерк історії пролетарської революції на Україні. *Червоний шлях*. 1923. № 2. С. 78.

²³ Христюк П. Українська революція. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр. Відень, 1921. Т. 2. С. 149.

зробили жодних спроб до вирішення національного питання в Україні²⁴. Однак значу, що створення в Харкові Народного секретаріату свідчило про більшовицьке ставлення до України не як до частини російської території (наприклад, створення уряду в Тамбовській губернії не передбачалося, а владу просто захоплювали). Очевидно, просто захопити Україну більшовикам заважала марксистська ортодоксія: право націй на самовизначення змушувало зображати військовий напад як внутрішню українську проблему.

Не випадково Л. Троцький у Бресті в січні 1918 р., на момент початку мирних переговорів з країнами Четверного союзу, зробив несподівану заяву, в якій відзначив: «Самоозначення України відбувається в формі Народної Республіки; в ній нема жодних окупаційних військ, і політичне життя відбувається там вільно; на Україні є всюди вільно обрані ради робітничих, солдатських і селянських депутатів; не можна сумніватися, що процес самоозначення України в її географічних межах і в державних формах, які відповідають волі українського народу, знайде своє завершення»²⁵. Це був відвертий політичний цинізм, чергова брехня, за якою стояв розрахунок, що процес, розпочатий створенням «советського уряду» та підкріплений наступом російських військ, «знайде своє завершення». На жаль, так воно і сталося. Не останню роль тут відіграли перші більшовицькі декрети про мир і землю, які закликали до самочинного припинення війни та захоплення землі. Англійський дипломат наприкінці 1917 р. досить точно охарактеризував ситуацію в Україні: «Лихо полягає в тому, що Центральна Українська Рада, переслідуючи понад усе національні інтереси України, стоїть перед необхідністю повернути на свій бік широкі народні маси, у яких національні почуття ще дуже слабо розвинені. Ці маси вже спокушені ленінською доктриною аграрної реформи, яка проголосила безумовну націоналізацію землі. Таким чином, звернення Ради лише до національних почуттів України буде далеко недостатнім, щоб гарантувати їй підтримку мас»²⁶. І він не помилився. Прибічники УЦР, які активно підтримували її весною–літом 1917 р., розчинилися в хаосі осені–зими.

Український уряд 26 січня вимушено залишив Київ, який упродовж п'яти днів росіяни обстрілювали з важких гармат. Артилерійські обстріли призвели до великих жертв серед мирного населення і руйнування багатьох пам'яток історії та архітектури. Захопивши Київ, М. Муравйов влаштував у місті жакливу різанину. Вбивали офіцерів і юнкерів, тих, хто мав інтелігентний вигляд і розмовляв українською мовою. За неповними даними, встановленими комісією з розслідування погрому, загинуло від 2 500 до 5 000 жителів міста. Один з перших советських історіографів революції М. Яворський факти руйнування міста та терору проти його населення обійшов повною мовчанкою, обмежившись лише однією фразою: «2/II 1918 р. Київ зайняла червона армія, а Центр. Рада із своїм міністерством одступила до Житомира, шукаючи притулку у німців»²⁷. Більшовик В. Затонський намагався пізніше

²⁴ Мейс Дж. Комунізм та дилеми національного визволення: національний комунізм в радянській Україні 1918–1933. Київ, 2018. С. 57.

²⁵ Газета Временного рабочего и крестьянского правительства. 1918. № 2 (47). 4 января.

²⁶ Проблеми історії України: факти, судження пошуки: міжвід. зб. наук. праць / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2002. Вип. 6. С. 44.

²⁷ Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. Харків, 1923. С. 46.

у своїх спогадах ці розстріли зобразити як зворотну помсту за придушення арсенальського заколоту. «Я приїхав до Києва саме тоді, коли його було взято, – писав він. – Страшне, кошмарне видовище. Побачивши купи пролетарських тіл, червоногвардійці самі посатаніли. Тоді вперше почалася в нас боротьба до загину, пішли розстріли. За карний кодекс із трьома роками найбільшої кари вже ніхто не згадував. Можливо, ба навіть напевно, постраждали неповинні – у такому ділі всякого буває. Так, розстріляно українських есерів, по суті гарних хлопців ... Ображатися не випадало – стан червоногвардійців був зрозумілий. Гірше те, що командні їхні верхи: Ремньов, Муравйов та компанія, ці пройдисвіти та авантюристи, спекулювали на чуттях маси, грали на її розгнужданості, свідомо ту розгнужданість підтримуючи. Нам довелося взяти Муравйова в добрі лещата й примусити його забратися з Києва, а згодом вимели і Ремньова»²⁸. Спогади про звірства в Києві залишили й інші очевидці, які, на відміну від В. Затонського, нічого не говорять про відплатні акції, тож залишимо їх на совісті людини, яка, як народний секретар та член Совнаркому, несла безпосередню відповідальність за злочини.

Перший прихід більшовиків в Україну був коротким. Вони діяли тут як окупанти і загарбники. Одночасно із планом советизації та військовою окупацією задіяно і план поділу української території. 30 січня 1918 р. на IV обласному з'їзді советів Донецького і Криворізького басейнів було проголошено створення Донецько-Криворізької советської республіки як федеративної частини Росії. Ця республіка претендувала на територію Катеринославської та Харківської губерній. Як стверджують історики, це було зроблено з відома В. Леніна. Правда, проіснувала «республіка» зовсім недовго – до середини березня, і рішенням пленуму ЦК РКП(б) ліквідована. Згадані губернії і надалі залишалися у складі УНР.

Край більшовицькій окупації поклала військова допомога німецько-австрійського війська Армії УНР. Досить швидко вони витіснили російські частини з території України. За Брестським мирним договором, який РСФСР підписала 3 березня 1918 р. з Четверним союзом, вона зобов'язалася визнати УНР і встановити українсько-російський кордон. В. Затонський згадував: «Політика Москви щодо нас знову почала мінятися. Подробиць я докладно не знаю. Мабуть, тов. Чічеріну та ЦК партії клопоту завдавало наше залицання до Дону, та можливо (так воно, здається, і було), що Москва починала вже намацувати ґрунт у Києві, йшла мова про мир з Центральною Радою. До речі, і в нас на Україні, в Катеринославі, чути було деякі голоси, правда, поодинокі, за те, що можна визнати Центральну Раду та припинити одверту збройну боротьбу з нею»²⁹. Без російських частин Народний секретаріат не мав жодних шансів на продовження війни. Залишившись покинутим своїм патроном, він переїжджав з місця на місце аж поки не самоліквідувався.

²⁸ Затонський В. З спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1929. № 5. С. 116–117.

²⁹ Там само. С. 133. (Затонський не наважився в цих спогадах розповісти всю правду про цю «зміну політики», бо, як ми знаємо, був учасником пленуму ЦК РКП(б), який у середині березня 1918 р. спеціально обговорював політику щодо України. Це був час великих дискусій в стані більшовицьких лідерів, викликаний підписанням у Бресті 3 березня мирного договору з Четверним союзом).

Проте це не означало відмови Росії від агресивних планів захоплення України. Війна лише на якийсь час була поставлена на паузу. Підготовку до нового наступу більшовики розпочали з літа 1918 р. У липні під Москвою створено Комуністичну партію (більшовиків) України як обласну організацію РКП(б), якою повністю керував Кремль. Формальним очільником ЦК КП(б) У був Ю. П'ятаков, але не останню роль в його складі відігравав Сталін³⁰. РКП(б) як правляча партія Росії, визнавши суверенітет України, напівлегально стала формувати у своїх надрах структуру, якій відводилася роль начебто української політичної партії, проте її мета була визначена цілком однозначно: підривна організація, яка мала «боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму в межах Російської Соціалістичної Республіки на шляху до створення всесвітньої пролетарської комуни»³¹. У порядку денному роботи з'їзду навіть формально не було передбачено розгляд національного питання.

Для підривної роботи ЦК КП(б)У на чолі з Г. Пятаковим створив Центральний військово-революційний комітет, який 5 серпня 1918 р. видав «наказ № 1» про початок загального збройного повстання в Україні. Однак повстання, розгорнувшись лише в окремих місцевостях Чернігівщини, без особливих труднощів придушили німецькі війська. Поразка змусила більшовиків змінити тактику. За браком сил на території України вони від кінця літа 1918 р. почали формувати загони в «нейтральній зоні» – вузькій 10-кілометровій смузі уздовж північного кордону України з Росією, створеній за домовленістю між німецьким і советським командуваннями. Тут не мали права оперувати війська жодної зі сторін. Проте російському советському урядові тактично вигідно було саме в «нейтральній зоні» накопичувати сили для майбутнього наступу на Україну, бо формально за них він не відповідав. Хоча ці частини дещо пізніше називали 1-ю та 2-ю Українськими повстанськими дивізіями, їх організація, постачання й озброєння контролювала російська сторона. Щоправда, загальна чисельність дивізій не перевищувала 6 000 бійців. Для наступу на Україну цього було замало. Крім того, вони мали зіграти роль української армії, як це зробили червоні козаки на початку 1918 р. Щоб уникнути прямої конфронтації з німцями, Ленін якийсь час виконував умови Брестської мирної угоди. Відповідно поводитись й «українські» більшовики. 17 жовтня в Москві відкрився 2-й з'їзд КП(б)У. У його резолюції зазначено, що «партія рішуче й категорично заперечує таку партизанську війну, особливо в прикордонній смузі, бо вона може втягнути робітників України і Росії в передчасний загальний виступ або сприяти німецькому командуванню в озлобленні й згуртуванні окупаційних військ проти Радянської Росії»³². Але за два тижні Світова війна закінчилася, що змінило більшовицьку тактику.

Здавалося, що із завершенням Великої війни світ нарешті поставив крапку у кровопролитті і готується до мирного життя. Але більшовицькі лідери по-іншому

³⁰ Яворський М. Революція на Україні в її головніших етапах. С. 61.

³¹ Первый съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 5–12 июля 1918 года. Протоколы. Киев, 1988. С. 127.

³² Второй съезд Коммунистической партии (большевиков) Украины. 17–22 октября 1918 года. Протоколы. Киев, 1991. С. 169.

оцінювали ситуацію. Ще в жовтні советська Росія була проголошена військовим табором, в країні запроваджувався воєнний режим. 30 листопада 1918 р. постановою ВЦВК створено Раду робітничої і селянської оборони на чолі з В. Леніним. Мотив цього рішення був оголошений у преамбулі постанови: «Советська республіка стоїть перед зростаючою небезпекою вторгнення об'єднаних полчищ світового імперіалізму... В цих умовах світовою розбою, грабунку і насилля одна країна є зараз справжнім осередком незалежності робітничого класу, захистом слабких і пригноблених народів, фортецею соціальної революції – це Советська Росія»³³. Більшовики активно готувалися до захисту «слабких і пригноблених народів», і першою жертвою стали українці.

11 листопада, коли в Комп'єні було прийнято капітуляцію Німеччини, в Москві Рада народних комісарів РСФСР зобов'язала Реввійськкрасу республіки протягом 10 днів підготувати війська для походу в Україну. 13 листопада ВЦВК РСФСР денонсував Брестський мирний договір і оголосив, що не визнає Україну незалежною державою. Для інтервенції 17 листопада спільним рішенням ЦК РКП(б) й РНК РСФРР створено керівний орган під назвою «Реввійськкраса групи військ Курського напрямку». До неї ввійшли В. Антонов-Овсієнко, Й. Сталін і В. Затонський. Сама ж група військ складалася з двох українських і кількох російських дивізій. Наприкінці грудня вона налічувала близько 22 тис. бійців. Про причини створення групи і її завдання головком Й. Вацетіс коротко і без деталей інформував командувача Південним фронтом: «Политическая обстановка властно требует нашего энергичного продвижения в ближайшие дни на Украину в харьковском направлении, для какой цели создается южнее Курска отряд под командой Владимира Александровича Антонова. Прошу иметь в виду, что успех наш на Украине зависит целиком от успешных действий армий вверенного вам фронта»³⁴. Зазначу, що жодної небезпеки з боку України для Росії не існувало. Про це йшлося у доповіді головнокомандувача усіма збройними силами республіки Й. Вацетіса від 8 жовтня вищому політичному керівництву советської Росії³⁵. Німецькі окупаційні війська (8 дивізій) більше мріяли про повернення з чужини на батьківщину, охоплену полум'ям революції. Вони проголошували нейтралітет, але в переважно входили в контакт з військами Директорії. Головна небезпека загрожувала більшовикам з півночі, сходу і південно-східного напрямку. Незважаючи на це, був даний наказ наступати на Україну.

Більшовики знову вдалися до прийому з підставним урядом. 27 листопада в Курську вони створили Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, під егідою якого розгорнули нову спробу захоплення України. Советський тимчасовий уряд своїм безсиллям був дуже схожим на свого попередника – Народний секретаріат.

³³ Директивы главного командования Красной Армии (1917–1920): сб. док. / отв. сост. Т. Ф. Каряева. Москва, 1969. С. 127–128.

³⁴ Директивы главного командования Красной Армии... С. 196.

³⁵ Й. Вацетіс вважав: «Что касается Украины, то она, в смысле активности против нас, представляет незначительный удельный вес, и угроза со стороны Украины может существовать постольку, поскольку существует угроза со стороны германцев» (Директивы главного командования Красной Армии... С. 120). Зрозуміло, що жодних планів наступу на більшовиків у жовтні 1918 р. німці не мали.

Видавши наприкінці листопада маніфест про повалення влади гетьмана, він протягом двох місяців нічим більше себе не виявив. У середині уряду йшла боротьба між правими і лівими. Прибічники голови уряду Ю. П'якова («ліві») й члена уряду Артема (Ф. Сергєєва) («праві») довго не могли порозумітися. Одного разу «праві», скориставшись своєю кількісною перевагою на засіданні уряду, оголосили про зняття О. П'якова з посади голови та про призначення головою уряду Артема. «Ліві» поскаржилися на це в Москву. «Після згаданої постанови уряду становище утворилось зовсім неможливе, – писав В. Затонський. – Артем почав підписуватись як голова, але П'яков не здавав уповноважень і, як де було треба, то розпоряджався як голова. Пригадую, між іншим, що ми до того ставилися гумористично, сповістили Москву й вичікували, як Москва розв'яже заплутаний український вузол»³⁶. У Москві з цього приводу особливо голову не ламали: призначили новим головою советського уряду України болгарина Х. Раковського.

Василь Шахрай та Сергій Мазлах у своїй полемічній праці «До хвили» звернули увагу на очевидний парадокс тієї ситуації. Якщо ви не визнаєте Україну окремою незалежною державою, то навіщо створюєте КП(б)У та ще й окремий український уряд? Відповідь на це питання дав В. Ленін. Щоправда, була вона непублічною, для службового користування. У конфіденційному листі до головнокомандувача Червоної армії Й. Вацетіса В. Ленін пояснював справжню мету формування цього і подібних до нього урядів: «Обставина має ту добру сторону, що позбавляє змоги шовіністів України, Литви, Латвії, Естляндії розглядати рух наших частин як окупацію й створює сприятливу атмосферу для подальшого просування наших військ. Без цієї обставини наші війська були б поставлені в окупованих областях у неможливе становище й населення не зустрічало б їх як визволителів»³⁷. Як бачимо, у вузькому колі наближених осіб Ленін називав речі своїми іменами, тобто визнавав факт окупації України російськими військами.

Робітничо-селянський уряд якийсь час розташовувався у м. Суджа і лише у третій декаді січня переїхав до Харкова, коли той опинився в руках більшовиків. Отже, в «українського советського уряду» було одне завдання – створювати ілюзію українського державного центру. Призначений Кремлем новий очільник уряду Х. Раковський не приховував фіктивності цього органу і мети його створення. Прибувши до Харкова у січні 1919 р., він підготував і поширив для внутрішнього користування такий документ: «1. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины создано по постановлению ЦК РКП, является его органом и проводит все распоряжения и приказы ЦК РКП безусловно. 2. Временное рабоче-крестьянское правительство Украины, не будучи, по существу, самостоятельным, не создавало и не собирается создавать своего независимого командования, назвал Реввоенсовет группы Курского направления «Реввоенсоветом Украинской советской армии» исключительно для того, чтобы можно было говорить о советской армии Украины, а не о наступлении российских войск, т.е. продолжать ту политику, которая начата была образованием Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. Это переименование

³⁶ Затонський В. Із спогадів про українську революцію. *Літопис революції*. 1930. № 5. С. 169.

³⁷ Ленин В. И. Военная переписка. 1917–1922 гг. Москва, 1987. С. 102–103.

отнодь не означало и не означает никакого изменения по существу, тем более, что личный состав оногo Реввоенсовета определен не нами, а центральным учреждением РСФСР и негласно он является тем же самым Реввоенсоветом группы войск Курского направления, получившим только иную вывеску для Украины»³⁸.

«Советська армія України» наприкінці 1918 р. розгорнула наступ на Харків. На стурбовану телеграму голови уряду УНР В. Чехівського до наркома закордонних справ советської Росії В. Чичеріна про те, що роблять російські війська на території УНР, нарком відповів, що жодних російських військ в Україні нема, а є війська Тимчасового робітничо-селянського уряду України. Насправді нарком продемонстрував ще один приклад революційного лицемірства і політичної демагогії. Водночас (1 грудня 1918 р.) Й. Вацетіс доповідав Реввоенраді: «Со сторны Украины, очищаемой в начтящее время немцами, непосредственной угрозы для нас нет, но ввиду возможного там появления англо-французских войск и вследствие политических соображений нам необходимо на всей территории Украины создать благоприятные для военных действий условия, для чего при содействии политической пропаганды, поддержанной небольшими воинскими отрядами, своевременно продвинуться на Украине в направлении Харькова и Донецкого бассейна, т.е. в направлении рабочих центров, а впоследствии и в направлении Киева»³⁹.

Успіх сприяв більшовикам: захопивши Москву і Петроград, а разом з ними центр Росії, вони отримали важливу стратегічну ініціативу. Їхні численні опоненти були притиснуті до окраїн, хоч і мали загальну кількісну перевагу у війську, але діяли розрізнено, переважно оборонялися, не виявляли активності, за винятком Сибіру і Дону, що дозволяло червоним активно маневрувати своїми силами, зосереджуючи їх на найбільш загрозливих напрямках, або розгортаючи наступ там, де ворог був значно слабшим. Наприкінці січня Й. Вацетіс доповідав В. Леніну, що за останні чотири місяці контрольована червоними територія розширилася вдвічі. Командуючий і далі малював привабливі картини розгортання наступу, зокрема йшлося і про Україну.

Влада УНР стосовно більшовицької Росії не мала чітко виробленої позиції. У грудні 1918 – січні 1919 рр. політична еліта УНР дискутувала про форму влади після повалення гетьманщини – демократичну чи радянську. Коливання були то в бік одної, то іншої. В Москву відрядили повноважну делегацію для з'ясування стосунків. І якби Москва подала чіткий знак не атакувати Україну в разі прийняття нею радянської платформи влади, цілком імовірно, що так би і сталося. Але прямої відповіді не прозвучало, більшовики затягували з відповіддю, довго визначалися з місцем проведення переговорів. Саме тоді російські війська розгорнули наступ на схід України. 3 січня 1919 р. вони захопили Харків, а наступного дня наказом Реввійськради РСФРР група військ Курського напрямку була реорганізована і перейменована в Український фронт, перед яким поставили завдання просуватися в двох напрямках: на південь через Харків – Донбас і на Київ. Головом Й. Вацетіс конкретизував командуванню фронту завдання: вийти на лінію Дніпра й закріпитися

³⁸ Політична історія України. XX століття: у 6-ти т. Київ, 2003. Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) / В. Ф. Солдатенко (кер.), В. Ф. Верстюк С. 328.

³⁹ Директивы Главного командования Красной армии... С. 136.

в найважливіших містах Подніпров'я – Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Олександрівську⁴⁰. До середини лютого 1919 р. це завдання було виконано. Повсюдно на території, яку контролювала Червона армія, було поширено советську владу.

Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України, який за кілька днів до того переїхав із РСФРР до Харкова, 6 січня 1919 р. Україну було проголошено незалежною УСРР. Це була чергова фікція. Уряд Х. Раковського, цілковито залежний від Москви, навіть не намагався провадити самостійну державну політику, а слухняно виконував приписи, які надходили з Росії. В декларації 28 січня уряд оголосив: «Тесная историческая, экономическая и культурная связь рабочей и крестьянской Украины и Советской России вменяет нам в обязанность равнять свой революционный классовый фронт прежде всего с фронтом российского пролетариата. Врагов Советской России мы объявляем врагами Советской Украины. У нас одинаковые политические, экономические и военные задачи... Все это предreshает объединение Украинской Советской Республики с Советской Россией на началах социалистической федерации, формы которой будут установлены полномочными представителями на Всеукраинском съезде Советов»⁴¹.

Від початку в Україні послідовно втілювалась у життя політика, що становила в РСФРР цілісну систему, прикметною ознакою якої була сувора централізація політичного та економічного життя країни (згодом вона дістала назву «воєнний комунізм»). Хоч Україна офіційно мала статус «радянської республіки», вільне обрання рад на її території надовго відкладалося. Натомість створювалися надзвичайні органи влади – ревкоми й комбіді, формування яких було прерогативою більшовицької партії. Центральна влада сама призначала людей у військово-революційні комітети. Широкі трудящі маси не могли контролювати їхню діяльність. Наприкінці березня 1919 р. проведено об'єднання товарних фондів УССР і РСФСР, вони відходили в розпорядження спеціальної комісії Вищої ради народного господарства (ВРНГ) РСФСР, встановлювалась спільна економічна політика, в основі якої – пограбування економічних ресурсів України. Із 37 млн пудів вугілля, видобутих на Донбасі в січні – квітні 1919 р., до Росії було вивезено 30 млн⁴². Окрім вугілля, активно вивозили метал і особливо продовольство.

У березні 1919 р. під диктат більшовиків відбувся III Всеукраїнський з'їзд советів⁴³. З'їзд ухвалив конституцію УССР, яка була повністю списана з конституції Советської Росії, аналогічні земельну та продовольчу політику, націоналізацію промисловості.

Більшовики відразу ж дали зрозуміти, що не збираються ділитися владою із жодною з лівих українських партій, які визнали радянську форму влади й чимало

⁴⁰ Директивы Главного командования Красной армии... С. 210.

⁴¹ Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства УССР за 1919 г. С. 46–47.

⁴² Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). Москва, 1966. С. 191.

⁴³ Із 1 719 делегатів з'їзду 1 367 були комуністами чи їм співчуваючими, до того ж ще 68 мандатів членів з'їзду належало делегаціям Москви і Петрограда. Обраний на з'їзді ЦВК советів України складався з 89 комуністів і 10 боротьбистів, а уряд – цілком із комуністів (III Всеукраїнський з'їзд Рад». Стенографічний звіт. Харків, 1932. С. 224).

зробили для її поширення в Україні. 3-й з'їзд КП(б)У, що відбувся в березні 1919 р., як і два попередні, висловився за недоцільність укладення політичних угод з дрібнобуржуазними партіями. Особливий наголос робився на діяльності Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК), керувати якою з Москви прислали М. Лаціса, одного з керівників й ідеологів Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК). Саме він формував філософію терору⁴⁴. Його діяльність – окрема сторінка в історії України 1919 р., із ріками крові «ворогів революції», масштабним розгортанням «красного террора», який значно перевершив злочини 1918 р.

Не відставали від чекістів красноармійці, які поводитися в Україні як завойовники, тероризуючи й грабуючи місцеве населення. У фондах раднаркому УССР залишилися численні повідомлення на зразок: «15-й Радянський полк перетворився в банду, вийшов з підпорядкування командному складу, грабує населення... Для приведення 15-го полку в порядок необхідно його відкликати в тил»⁴⁵. Поведінка советської влади і армії в Україні 1919 р. була такою очевидно негативною, що навіть радянська історіографія визнала її помилки в земельному і національному питаннях⁴⁶.

Однак початок весни 1919 р. був для советського керівництва часом великих надій і очікувань, воно було впевнене у швидкій і невідворотній перемозі світової революції. Про неї відкрито твердили більшовицькі вожді, про революційну пожежу йшлося у «Декларації Тимчасового робітничо-селянського уряду України» від 26 січня 1919 р.: «Ми переконані, що нашою революцією ми надаємо суттєву допомогу нашим братам, російським робітникам і селянам, а також розпалюємо революцію на Балканському півострові, в Румунії, в Бессарабії, в Буковині, в Галичині, в Польщі і створюємо економічну опору для торжества пролетарської революції в Німеччині»⁴⁷. Для таких розмов і декларацій були певні підстави.

Від листопада 1918 р. Німеччина і колишня Австро-Угорщина були охоплені революційними подіями, у березні советську владу проголошено в Угорщині. Виступаючи 7 квітня на урочистому засіданні Всеукраїнського ЦВК, командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко з революційним пафосом повідомив: «Революція рухається вперед. Слідом за Угорщиною рух переходить на інші країни, і цей рух буде змінюватись з просуванням нашої Червоної Армії. У Києві ми стоїмо у коридорі, який веде у Європу»⁴⁸. Пізніше В. Антонов-Овсієнко згадував, що в березні–квітні 1919 р. велась активна підготовка військового прориву в Угорщину через Буковину і

⁴⁴ Очоливши надзвичайну комісію Східного фронту восени 1918 р., М. Лаціс заявив: «Мы не ведём войны против отдельных лиц. Мы истребляем буржуазию как класс. Не ищите на следствии материалов и доказательств того, что обвиняемый действовал делом или словом против советской власти. Первый вопрос, который мы должны ему предложить, – к какому классу он принадлежит, какого он происхождения, воспитания, образования или профессии. Эти вопросы и должны определить судьбу обвиняемого. В этом – смысл и сущность красного террора». *Красный террор*. 1918. 1 ноября.

⁴⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 31.

⁴⁶ Слуцький О. III з'їзд КП(б)У. Київ, 1957. С. 80.

⁴⁷ Декларация Временного Рабоче-Крестьянского правительства Украины. Харьков, 1919. С. 10.

⁴⁸ Вісті Всеукраїнського Центрального Виконкому Рад. 1919. 8 квітня.

Закарпаття. 23 березня главком Червоної армії Й. Вацетіс доповів В. Ленінові про перспективний план об'єдинаних дій червоної і советської угорської армій. Через два дні Й. Вацетіс відправив директиву командувачу Українським фронтом, якою наказував остаточно розгромити Армію УНР та просувати війська в напрямі кордонів Буковини і Галичини, щоб встановити тісний зв'язок із советськими угорськими військами⁴⁹. Про прорив через Буковину до Угорщини, як про найважливіше завдання, телеграфував у квітні Г. Раковському безпосередньо В. Ленін. Більшовицьке керівництво уявляло Україну вигідним стратегічним плацдармом наступу на Європу, одночасно розглядаючи її і як джерело продовольства, здатне урятувати Країну Рад від голоду.

Однак прориву в Європу не сталося. На заваді стали українські селяни, які повстали проти політики «воєнного комунізму», політики визиску України. Політика насаджування комун, радгоспів, запровадження державної монополії на хліб, продрозверстки, огульної націоналізації промисловості дуже швидко дала свої негативні результати: промисловість практично припинила роботу, відбувся розрив економічних зв'язків між містом і селом. У постанові ЦК РКП(б) про господарське будівництво в Україні (квітень 1919 р.) зазначено: «Видобуток вугілля майже повністю припинився, заводи не працюють, залізниці також напередодні зупинки – за браком палива і через цілковиту відсутність грошових засобів»⁵⁰. Промислові товари й речі широкого вжитку практично зникли з ринку. Гроші знецінювалися, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі. Для того, щоб промислове виробництво зовсім не зупинилося, влада вдавалась до примусової мобілізації робітників-комуністів на державні заводи, а профспілковим організаціям наказано для зміцнення трудової дисципліни запроваджувати дисциплінарні суди⁵¹.

Село відмовлялося віддавати хліб за несправедливо встановленими твердими цінами й оголосило советській владі відкрити війну. Україна вкрилася численними повстанськими загонами, керівництво якими взяли на себе ліві українські партії. Незалежники, які були прихильниками радянської форми влади, створили у квітні Всеукраїнський ревком у складі Ю. Мазуренка, А. Драгомирецького, А. Річицького, М. Ткаченка та закликали боротися «не проти радянської влади взагалі», а проти уряду Х. Раковського як влади «окупаційної, московської»⁵².

Політика «воєнного комунізму», а відтак і повстанський рух, надзвичайно швидко підірвали бойовий дух частин Українського фронту, до складу яких взимку 1919 р. влилася значна частина українських повстанців, які поділяли ліві гасла. Ще навесні 1919 р. В. Антонов-Овсієнко угледів загрозу негативного впливу «воєнно-комуністичних» заходів на армію. 17 квітня він інформував В. Леніна: «Наша майже винятково селянська армія розхитується політикою, яка змішує середняка з куркулем [...], яка провадить “продовольчу диктатуру” за підтримки московських продармійців, за майже повного браку советської влади на місцях (у селах). На Правобережній

⁴⁹ Директиви Главного командования Красной армии. 1917–1920. С. 221.

⁵⁰ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). Київ, 1992. С. 116.

⁵¹ Державний архів Донецької області. Ф. 1146. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 2.

⁵² Гриценко А. П. Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком). *Енциклопедія історії України*: у 10-х т. Київ, 2003. Т. 1. С. 347.

Україні робота надзвичайок і продекспедиторів, що спираються на “інтернаціональні” загони, відроджує націоналізм, піднімаючи на боротьбу з “окупантами” все населення без винятку. Земельна політика Мещерякова не враховує місцевих особливостей [...] Українська армія, яку будували не лише комуністи, а й українські есери, ліві есери, анархісти, погано піддається дисципліні, не уникла партизанського, повстанського руху й аж ніяк не може в масі своїй вважатися цілком надійною нашою опорою. Наша земельна й національна політика в Україні докорінно підриває всі зусилля військових подолати ці впливи розкладу»⁵³.

Командувач Укрфронту пропонував радикально змінити загальний політичний курс, аграрну політику, ввести до складу уряду УСРР представників політичних партій, пов'язаних із селянством, не забувати про національний такт і місцеві особливості. В. Антонов-Овсієнко мав цілковиту рацію, але в Москві не поспішали до нього прислухатися. В. Ленін, реагуючи на пропозиції В. Антонова-Овсієнка, наказав Х. Раковському не давати боротьбистам в уряді більше трьох місць «и хорошенько окружить этих трех надзором большевиков, а если не согласятся – им же хуже, мы будем в выигрыше»⁵⁴. На цей раз більшовицький вождь прорахувався.

Уже у квітні повстанський рух набрав масового характеру, більшовикам довелося спеціальними постановами оголошувати поза законом окремих найбільших повстанських ватажків, але це не допомогло. Квітневий (1919) пленум ЦК КП(б)У визначив як важливе завдання «нещадне придушення куркульської контрреволюції»⁵⁵. Повстанський рух ширився, загони отамана Зеленого (Д. Терпила) підійшли до окраїн Києва. Для протидії повстанцям більшовикам довелося створювати спеціальний Внутрішній фронт, на якому вони задіяли 21 тис. військових. Боротьба з повстанським рухом майже не відрізнялася від фронтових дій регулярних частин. У ліквідації виступу Зеленого брали активну участь піхота, кіннота, артилерія і навіть кораблі Дніпровської флотилії, які не раз обстрілювали з гармат повсталі села, особливо дісталось Трипільлю, малій батьківщині отамана Зеленого.

Остаточо паралізував советську владу виступ військ отамана Н. Григор'єва 9 травня 1919 р. Про причини виступу отаман заявив у виданому напередодні спеціальному універсалі «До українського народу», основний заклик якого – необхідність знищити владу комуністів: «Політичні спекулянти обдурили тебе і хитрими заходами використали твою довірливість: замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, чрезвичайку і комісарів з московської “обжорки” і тієї землі, де Христа розп'ято було. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш в постолах і штанях з мішка; замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе; тобою воюють зі зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все те на користь народу.

⁵³ Антонов-Овсенко В. Записки о гражданской войне: в 4-х т. Москва; Ленинград, 1933. Т. 4. С. 148.

⁵⁴ Ленин В. Полное собрание сочинений. 5 изд. Москва, 1970. Т. 50: Письма. Октябрь 1917 – июнь 1919. С. 282. У травні 1919 р. до складу Ради народних комісарів України увійшли боротьбисти Панченко, Литвиненко та Шумський.

⁵⁵ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. Київ, 1976. Т. 1: 1918–1941. С. 54.

Працьовитий, святий, Божий чоловіче! Подивись на свої мозолясті руки, подивись: навкруги – неправда, брехня і наруга. Ти – цар Землі. Ти – Кормилець Світу, але ж ти – раб, дякуючи своїй простоті і доброті святий. Селяни і робітники! Вас 92 відсотки на Україні, а хто керує вами? Все ті ж кровопійці народні»⁵⁶.

Підпорядковані Н. Григор'єву частини налічували близько 15 тис. бійців, мали на озброєнні 11 бронепотягів, 52 гармати, 1 млн набоїв. Досить швидко їм вдалося захопити велику територію (Олександрія, Єлисаветград, Черкаси, залізнична ст. Бобринська (нині ст. Шевченка), Знам'янка, Катеринослав (нині м. Дніпро), Херсон, Миколаїв, Чигирин, Берислав та інші), на більшій частині якої ліквідовано органи більшовицької влади, а в містах Олександрія, Херсон, Черкаси і Кременчук було скликано повітові з'їзди робітників, селян та інтелігенції⁵⁷. Повстання отамана Н. Григор'єва поховало більшовицькі плани збройного «визвольного походу» в Європу на допомогу революції в Угорщині⁵⁸. На придушення виступу більшовикам довелося мобілізувати близько 30 тис. бійців, що дозволило до 1 червня розпорошити сили повстанців.

Григор'євський виступ став однією з нагод ліквідувати окремих Український фронт, а його частини перепідпорядкувати командуванню російських більшовицьких армій. У середині травня в Україну прибув голова Реввійськради РСФСР Л. Троцький. 19 травня у Києві відбулося спільне засідання ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У під його головуванням, яке ухвалило рішення ліквідувати Український фронт і підпорядкувати військові округи вищій військовій владі РСФСР. Наступного дня на засіданні ВУЦВК Л. Троцький зробив доповідь про оборону советських республік, після якої було ухвалено постанову «Про об'єднання військових сил советських республік». Тоді ж газета «Коммунист» розмістила статтю Троцького «Українські уроки», у якій вищий військовий керівник РСФСР закликав рішучо боротися з партизанщиною та покінчити з авантюристами у лавах Червоної армії (йшлося насамперед про Н. Григор'єва, Н. Махна)⁵⁹.

Саме в цей момент, 19 травня, біла армія генерала Денікіна прорвала фронт на Донбасі. На якийсь час схід України став територією протистояння білих і червоних. 25 червня після кількадедних боїв білі захопили Харків, 29 червня – Катеринослав⁶⁰. Створена наприкінці липня група генерала Я. Юзефовича просувалася в напрямі на

⁵⁶ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). С. 141.

⁵⁷ Захарченко П., Земзюліна Н., Нестеров О. В поході за волею. Київ, 2000. С. 106–107.

⁵⁸ 1 травня 1919 р. советські уряди Росії та України направили до уряду Румунії ноту, в якій звинуватили владу Румунії у гнобленні населення Буковини. Документ підписали наркомі закордонних справ РСФСР Г. Чичерін та УССР Х. Раковський. Румунському урядові поставлено ультиматум (який залишився без відповіді) протягом 48 год вивести румунські війська з Буковини. 6 травня 1919 р. в Одесі утворено Тимчасовий робітничо-селянський уряд Бессарабії на чолі з І. Кривоуковим. Уряд видав маніфест про утворення Бессарабської советської республіки як складової частини РСФСР. 15 травня частини Червоної армії почали наступ на Бессарабію, форсували Дністер та вступили на територію Румунії. Це був початок наступу для надання допомоги советській Угорщині, який закінчився безрезультатно (Антонов-Овсенко В. А. Записки о гражданской войне. Т. 4. С. 47, 280).

⁵⁹ Боротьба. 1919. 20, 21, 24 травня; Коммунист. 1919. 20 мая.

⁶⁰ Деникин А. И. Очерки русской смуты. Заключительный период борьбы. Минск, 2002. С. 51–52.

Київ. 29 липня добровольці захопили Полтаву, 15 серпня – Суми, 20 серпня – Лубни, пізніше Цвітково, Пирятин і Гребінку. У середині серпня війська генерала М. Шиллінга були в Херсоні і Миколаєві, 23–25 серпня зайняли Одесу. До кінця літа червоних витіснили з України, 31 серпня білі увійшли до Києва.

Антон Денікін 3 липня видав директиву про наступ на Москву, а частину військ спрямував проти Дієвої армії УНР, від кінця вересня 1919 р. розпочалася ще одна російсько-українська війна, тепер вже з білою Росією. Прагнення А. Денікіна протистояти більшовизму, спираючись на гасла «єдиной и неделимой России», було глибоко помилковим, бо політичні сили на території, яка стала базою білого руху, Дон, Кубань, згодом Україна, не поділяли ці гасла. Не поділяли їх і інші національні окраїни Росії. Фінляндія та Естонія 1919 р. були готові підтримати похід білих на Петроград силами стотисячної армії, але відмовилися, бо керівництво Білого руху не визнало незалежності цих країн. Те ж можна сказати і про Польщу, яка зупинила бої на західному фронті з червоними, що дозволило їм перегрупувати свої війська і використати їх у боротьбі з білими. На руку червоним було і протистояння білих з Армією УНР. Спроби керівників Антанти переконати очільника білих в необхідності розмежувати сфери впливу на спільному з українською армією протибільшовицькому фронті не вплинули на Денікіна. Він відмовився від контактів із С. Петлюрою, який уособлював самостійну незалежну Україну. Замість можливого союзника білі отримали ще одного противника.

Більшовики сповна скористалися цим, завдавши низку поразок білим. Наприкінці 1919 р. вони утретє вдерлися до України і встановили тут режим, який не відрізнявся від советської практики 1919 р. Українці чинили опір окупантам, однак їм не вистачило зовнішньої підтримки. Але треба було ще два роки завзятої боротьби, аби Україну остаточно загарбали більшовики.

Війна з росіянами була надзвичайно жорстокою і кровопролитною, насамперед йшлося про масові втрати мирних жителів. Більшовики на словах визнавали право націй на самовизначення, але особливо ним не переймалися, альфою і омегою їхньої політики був принцип диктатури пролетаріату, яку вони здійснювали методом «красного террора». Для встановлення своєї влади на суміжних із Росією українських територіях вони створювали свої кишенькові «радянські уряди України»⁶¹, під прикриттям яких діяли російські збройні сили, а у запіллі організовували збройні повстання, вели підривною роботу серед українського політикуму з допомогою лівих елементів. На загарбаних українських територіях встановлювався жорстокий окупаційний режим, в основу якого покладено політику «воєнного комунізму» та «красного террора». На території України у 1920–1921 рр. перебувала мільйонна армія, яка була головною опорою советського режиму. «Красный террор» став

⁶¹ У грудні 1919 р., вступаючи учергове в Україну, більшовики створили Всеукраїнський революційний уряд, який кілька місяців виконував роль вищого законодавчого і виконавчого органу влади, а потім переорганізувався в український советський уряд. Улітку 1920 р. у Києві було створено Галревком, який проголосив встановлення советської влади на території Східної Галичини, а себе вищим органом цієї влади. Див.: Литвин М. ЗУНР і Галицька СРР у геостратегії більшовицької Росії. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2009. Вип. 18. С. 101–118.

головним методом упокорення суспільства, знищення опозиційних сил і соціальних груп, які не вписувалися в більшовицьку парадигму оновлення світу. Політика «воєнного комунізму» передбачала безпосередню і повну відмову від ринкової моделі економіки, її одержавлення і централізоване керівництво та класовий розподіл продукції, що ставило непролетарські маси в умови виживання, штовхало до колаборації із владою.

Перебіг революції в Україні був пронизаний і травмований російською агресією, яка змінила її перебіг, не дала можливості зміцнитися національним державним інституціям. Ця агресія дає також певні підказки до виявлення природи більшовицького режиму, який, прикриваючись ідеями комунізму, нав'язуючи їх силоміць, здійснив окупацію України. Саме ця окупація і визволення стали важливою складовою історії України ХХ ст. Насправді більшовизм, постійно ототожнюючи себе з ідеями інтернаціоналізму, виявився різновидом російського месіанізму, централізму і шовінізму. Вони не зникли в постреволюційній Росії ХХ ст., а успішно сублімувалися з ідеями диктатури пролетаріату, боротьби з буржуазним націоналізмом, відсічі західній цивілізації. В останні десятиліття ця страшна ідеологічна суміш стала державною ідеологією Росії, яка сьогодні відвертою агресією проти України, погрозами світу намагається довести її життєздатність. Лише максимальна єдність демократичного світу, підтримка України може поховати ці намагання.

Владислав Верстюк

БОРОТЬБА ЗА УКРАЇНСЬКІ КОРДОНИ НА СХОДІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Прихід до влади гетьмана П. Скоропадського збігся із закінченням збройної боротьби українських військ з більшовиками на сході та півдні України навесні 1918 р. Оскільки Окрема Запорізька дивізія Центральної Ради діяла спільно з військами Німеччини та Австро-Угорщини, вона просунулася на території, які формально не належали до складу УНР. Насамперед – до Криму, юридичний статус якого в українських статутних документах був не визначений.

У складі Окремої Запорізької дивізії діяли Слов'янська та Севастопольська групи. Перша просувалася у бік земель Війська Донського і 30 квітня вийшла на державний кордон, зайнявши ст. Колпаково. Друга – у 20-х числах квітня несподівано для Центральної Ради та німецького командування опинилася у Криму. Формально частини Окремої Запорізької дивізії в оперативному управлінні мали підпорядковуватись німецькому командуванню. Але фактично таких випадків не було. Командири Слов'янської та Севастопольської груп діяли на власний розсуд. І коли перед командиром останньої – Петром Болбочаном – постала можливість заволодіти Кримським півостровом, він не вагався. Ба більше, це давало змогу прибрати до рук української влади і Чорноморський флот, який перебував у Севастополі.

Похід П. Болбочана на Крим детально описано у військово-науковому віснику ві Генерального штабу Української Держави: «Була темна ніч і попереду ешелону їхала дрезина з розвідчиками й кулеметом. Прибувши на ст. Чангар, розвідка побачила, що більшовики займають ст. Сиваш із панцирним потягом. Роблячи розвідку на дрезині, розвідників було обстріляно з цього потягу, але разом із тим було встановлено, що настрій у більшовиків полохливий і що вони на спіж лишають ст. Сиваш. Їх одхід був остільки поспішний, що вони не вправилися зірвати міст через р. Сиваш і лише поспували залізницю, яку розвідники за 3 години полагодили. Почалося даліше переслідування ворога на плечах із метою не дати йому можливості зайняти добру позицію біля ст. Джанкой. Скоро ст. Джанкой занято було без бою, але дальший рух на ст. Сарабуз ішов із перестрілками, які одначе не могли перешкодити наступанню, бо більшовики держалися зовсім не міцно. 21-го квітня було здобуто й ст. Сарабуз, мешканці якої гостинно зустріли прибувших. Тут було складено панцирний потяг, із яким і продовжувалось переслідування на Симферопіль. У цей час стало відомо, що з боку Симферополя рушив панцирний потяг більшовиків, але на роз'їзді цей потяг затримала 4-та сотня 2-го Запорізьського полку, яку було вперед вислано. Більшовики не прийняли бою й, зіпсувавши в двох місцях шлях, одійшли назад до Симферополю. Проїхавши 8 верстов по напрямку до ст. Кара-Кіят, український ешелон дістав от татар відомости, що ззаду з'явилася більшовицька кіннота. Негайно буіло вжито заходи противлення: було післано гурток, який після рушничної перестрілки, розігнав її й до селища Сарабуз Болгарський одступити примусив. Необхідно завважити, що татарське населення ставилося зі співчуттям і доброзичливо до українського війська й виявляло це головним чином тім, що з охотою і цілком добровільно давали указівки про рухи й розташовування більшовиків. Від татар, наприклад, було одержано відомости, що

від Симферополю знову з'явився панцирний потяг большевиків. Українські частини вишикувалися до бою й повели наступання, уживши мір до розвідки. Справді на шляху залізниці було завважено 3 панцирних потяги, з яких вилізла без усякого порядку юрба до 500 людей. Гуртки полковника Болбочана розпочали рух в обхід, одкривши вогонь, але большевики помітили цей маневр і одступили з своїми потягами, зірвавши за собою залізницю.

Як видно з вищенаведеного, опір большевиків не був серйозний до цього часу, вони виявляли себе або дуже обережно, або зовсім полохливо і уникали великих сутичок. Проте інтенсивність наступу і його безупинність із одного боку, а також часті появи супротивника в тил з другого, вимагали від українського війська виявлення найвищого напруження; йшли без одпочинку й удень, і вночі. Цілком природня втома примусила полковника Болбочана трохи припинити наступ, аби відпочити козакам, але наступ усеж таки продовжувався. Так, вигрузивши в Сарабузі один панцирний автомобіль і дві санітарні біди (двуколки), українські частини відокремили на розвідку до Симферополя 30 козаків із кулеметом; окрім того, було випроваджено кінну сотню з 70 козаків. Мабуть, большевики були вражені несподіваним наскоком цієї розвідки, бо жажливо кинулись тікати до Симферополю, давши розвідчикам можливість полагодити зіпсований міст і залізницю, після чого українські частини рушили далі.

Місто Симферопіль большевики залишили без бою над вечір 21 квітня й українське військо було зустрінуте з захопленням і оваціями численного населення, яке було стомлене від невпинного мурдування, що встановили були большевицькі загони. Зараз же в напрямі до Севастополю було вислано розвідку, яка, не доїжджаючи 1-ї верстви до найближчого роз'їзду, знайшла панцирний потяг большевиків. Сміливо кинувшись уперед, розвідники зав'язали бій із большевиками, що вигрузилися з нього й нанесли їм величезні втрати. Потяг утік, залишивши без допомоги недобитків загону, які не вправилися в нього вскочити, а на плечах тікаючих большевиків розвідочний гурток досяг трохи не до ст. Альма, де окопався й усю ніч вів перестрілку. У цій перестрілці потім приняла участь уся частина полковника Болбочана разом із панцирним потягом. Ранком 22 квітня з боку большевиків з'явився панцирний потяг і, одкривши вогонь, розбив снарядом платформу українського панцирного потягу, що примусило останній одійти для лагодження. Бій тягнувся з неослабною силою, аби незабаром большевиків примусили відійти до ст. Альма. У цій бою большевики виявили впертість і робили контратаки, очевидно вирішивши, так чи інакше, а задержати подальший наступ українського війська до портів кримського берега. Особливого напруження досяг бій надвечір, коли большевики знову повели наступання, але непохитні славні козаки мужньо відбили атаки й вели бій аж поки їх не змінили німецькі частини й коли було одержано розпорядження по політичним міркуванням залишити межі Криму»¹.

Отож, коли група П. Болбочана була вже недалеко від Севастополя, німці раптом збагнули, що до українських рук може потрапити півострів та Чорноморський флот. Німецьке командування наказало Окремій Запорізькій дивізії виїхати з Криму. Центральна Рада була вже безсилою, тому українським частинам довелося виконати

¹ Військово-науковий вістник Генерального Штабу. Київ, 1918. Ч. 3. С. 36–38.

вимогу. 12 травня 1918 р. Севастопольська група переїхала до Олександрівська, де на деякий час зупинилася на відпочинок.

Але гетьман П. Скоропадський не хотів так просто віддавати Крим. Він намагався домовитись з німцями про передання півострова в його розпорядження. Ба більше, ще у квітні 1918 р. військове міністерство УНР запланувало сформувати у Криму два піхотні полки – 65-й Перекопський та 66-й Кримський. Перший мав комплектуватись мешканцями Симферопольського, Євпаторійського та Перекопського повітів, другий – Ялтинського та решти регіонів Криму². Однак німці не пішли на поступки гетьманському урядові ані щодо передачі Українській Державі Кримського півострова, ані щодо повернення кораблів Чорноморського флоту. Незабаром на півострові за благословення німецького командування було створено власний – Кримський краєвий уряд на чолі з генералом старої російської армії М. Сулькевичем.

У червні 1918 р. Окрему Запорізьку дивізію планували використати на іншій території, яка могла належати Українській Державі, – на Кубані. Про це згадував П. Скоропадський: «Я хотел отправить дивизию Натиева на Кубань и формировать еще части для посылки в Черноморье. Тогда же я и начал формирование Черноморского коша в Бердичеве, но немцы мешали; постоянно были какие-то затруднения, которые им препятствовали определенно высказаться по этому поводу. А Черноморье прислало ко мне очень толковую депутацию, с которой у нас был разработан весь план действий для борьбы с большевиками. Когда же все свои недоразумения немцы выяснили, было уже поздно. Они сами были в периоде разложения»³. Формування Чорноморського коша почалося лише у серпні 1918 р., коли для Кубані українська підмога була вже не актуальною. Тоді на допомогу повсталим проти більшовицької влади кубанським козакам прийшла білогвардійська Добровольча армія. Командування цієї армії не визнавало української незалежності, а отже, не допустило би на Кубань, яка стала «білою» територією, жодних збройних формувань гетьмана П. Скоропадського.

Для охорони державних кордонів ще у березні 1918 р. за ініціативи військового міністра Центральної Ради Олександра Жуковського (прикордонника за фахом) почали формувати Окремий корпус кордонної охорони. Його начальником призначили однополчанина О. Жуковського – полковника В. Желіховського. Всього у складі корпусу планували сформувати дев'ять бригад кордонної охорони та одну учбову:

- 1-а Волинська кордонна бригада (Луцьк);
- 2-а Подільська кордонна бригада (Кам'янець-Подільський);
- 3-я Одеська кордонна бригада (Одеса);
- 4-а Північна кордонна бригада (Гомель);
- 5-а Чорноморська кордонна бригада (Одеса);
- 6-а Хоперська кордонна бригада (Бутурліновка, фактично – Валуйки);
- 7-а Донецька кордонна бригада (Луганськ);
- 8-а Азовська кордонна бригада (Маріуполь);

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1078. Оп. 2. Спр. 34. Арк. 121 зв.

³ Павло Скоропадський. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. С. 270.

9-а Курська кордонна бригада (Обоянь, фактично – Суми);
Учбова бригада (Нова Прага).

Через те, що старшинськими кадрами потрібно було поповнити насамперед військові частини, які перебували на фронті, а потім – охоронні та тилові установи, формування кордонної охорони йшло повільно. Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського начальником Окремого корпусу кордонної охорони призначено генерального хорунжого В. Савельєва, начальником штабу – генерального хорунжого Л. Байкова. Полковника В. Желіховського було переведено на посаду помічника начальника корпусу.

У середині серпня 1918 р., коли більшість кадрів Армії Української Держави була укомплектована, почали активно формувати бригади кордонної охорони: призначено командирів та начальників штабів бригад, старшин-прикордонників і навіть фахівців з митної служби. Для охорони морських кордонів замість 5-ї Чорноморської кордонної бригади створено Штаб охорони узбережжя Чорного моря, якому, відповідно до проекту, мали підпорядковуватися три полки Чорноморської охорони, які формувалися в Одесі.

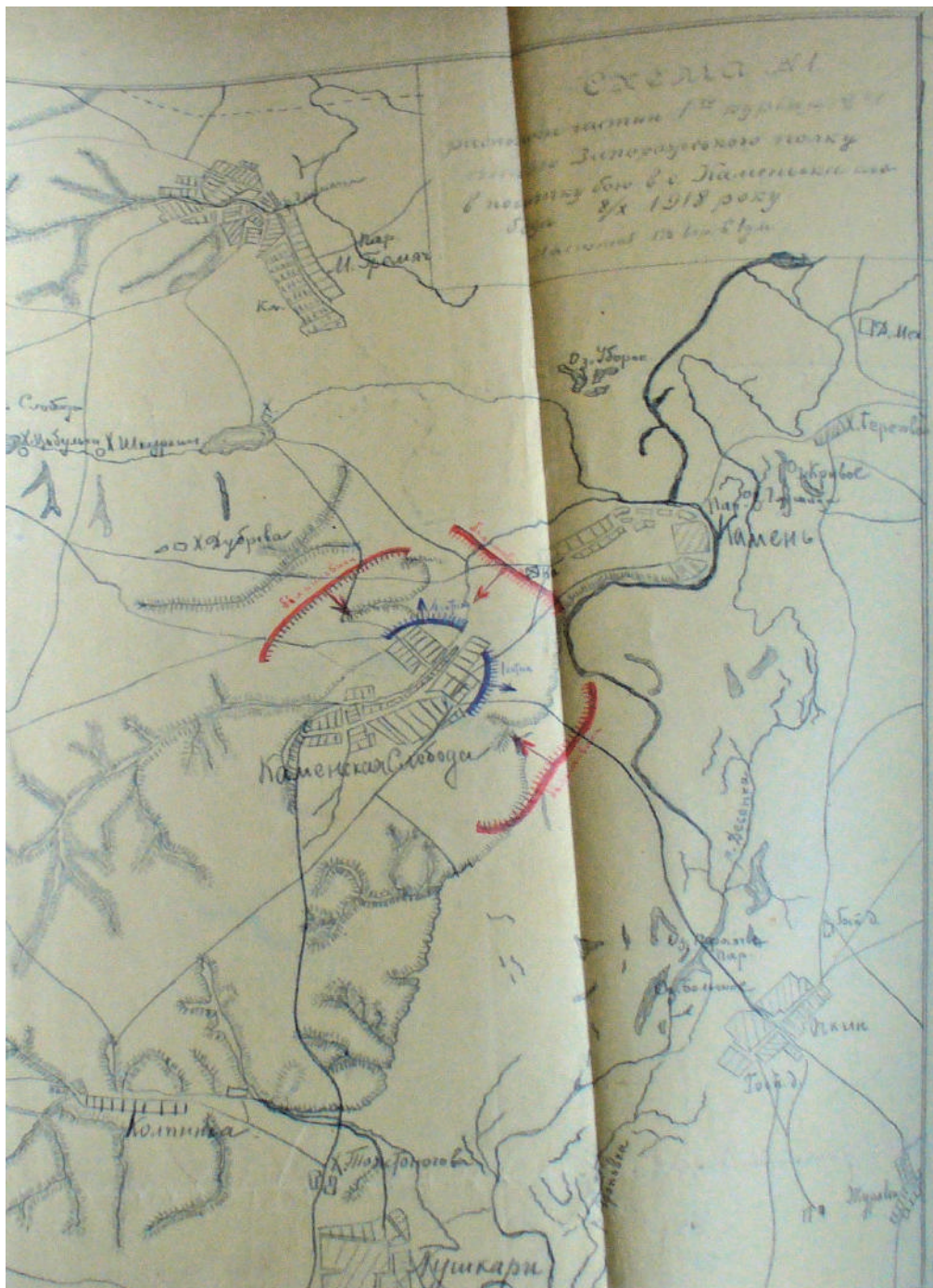
Західні та північні кордони України часів гетьманування П. Скоропадського були цілком забезпечені, але північно-східні, що межували з Радянською Росією, систематично зазнавали нападів ворога. Поміж Українською Державою та Радянською Росією було встановлено 15-кілометрову Нейтральну зону, до якої не мала права заходити жодна зі сторін. Але фактично там накопичувались різні повстанські загони більшовицького спрямування. Частина з них прибула із Наддніпрянщини влітку 1918 р. Це були селяни-повстанці, які зі зброєю в руках піднялися проти німецьких окупантів та свавілля гетьманської адміністрації, що повертала поміщикам землю та примусово збирала продукти харчування. І цей, український за змістом, але духом соціалістичний, елемент потрапляв у руки більшовицьких агітаторів.

Серед повстанців, що перейшли до Нейтральної зони, було чимало осіб, які свого часу підтримували Центральну Раду. Були навіть колишні вояки Окремої Запорізької дивізії, які вважали себе соціалістами та не змирилися з появою в Україні монархії. Заворушення у Запорізькій дивізії почались ще у травні 1918 р.: багато козаків не визнавали влади гетьмана та не хотіли присягати йому. Найбільше проти гетьмана були налаштовані 3-й Гайдамацький, 1-й Кінно-гайдамацький ім. К. Гордієнка полки, інженерний курінь, панцирні дивізіони та деякі інші підрозділи. Через відверті антигетьманські випадки австро-угорські війська майже одразу роззброїли панцирні дивізіони, а декого з особового складу стратили.

У слободі Білокуракіно Старобільського пов. Харківської губ. 26–27 червня 1918 р. вояки 1-го Кінного ім. К. Гордієнка полку здійснили публічний виступ проти гетьмана, німецької окупації та повернення поміщикам землі⁴. Відтак полк розформували, а опісля демобілізували більшість вояків і зі складу 3-го Гайдамацького полку. У жовтні 1918 р. було розформовано інженерний курінь Окремої Запорізької дивізії, а його особовий склад вліто до 6-го інженерного куреня у Полтаві⁵. Гетьман

⁴ Гражданская война на Украине. Сборник документов. Киев, 1967. Т. 1. Кн. 1. С. 195–196.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 259.

Схеми бою № 1 в Каміньській Слободі 8 жовтня 1918 р.
 (із фондів ЦДАВО України)

Схеми бою № 2 в Камінській Слободі 8 жовтня 1918 р.
(із фондів ЦДАВО України)

П. Скоропадський згадував: «У мене була бригада, бывшая Натиева, которого я теперь уволил и назначил вместо него генерала Бочковского, очень надежного начальника дивизии, служившего раньше в 8-м корпусе, которым я временно командовал в отсутствие генерала Деникина. Ему было приказано удалить все неподходящие элементы из бригады и привести в должный вид, не стесняясь средствами»⁶.

Уже наприкінці літа більшовицькі загони почали турбувати північно-східні кордони Української Держави. На боротьбу з ними було кинуте Окрему Запорізьку дивізію. Її штаб розташувався у Сумах, 1-й Запорізький полк став у Суджі, 2-й Запорізький – на ст. Коренево, 3-й Гайдамацький – у с. Ракитне, 4-й Запорізький – у Білгороді (Курської губ.). Охорону кордонів, що межували з Чернігівською губернією, доручили 1-й Козацько-стрілецькій (Сірожупанній) дивізії.

На тлі цих подій 15–16 вересня 1918 р. червоні повстанці здійснили напад на ст. Хутір Михайлівський, де обстріляли пасажирський потяг, а згодом підірвали будівлю телеграфу та залізничний міст. Негайно до Хутора Михайлівського прибули німці, які з гармат уразили місця дислокації радянських партизанів⁷.

Із Нейтральної зони більшовицькі загони вийшли та напали на с. Камінська Слобода 8 жовтня 1918 р., де перебувала невеличка українська залога зі складу 2-го Запорізького полку. Після завязаного бою з допомогою німців червоні війська вдалося витіснити назад до Нейтральної зони. У бою з більшовиками підрозділи 2-го Запорізького полку зазнали важких утрат. Про цей бій відомо, зокрема, зі свідчень одного з його активних учасників, хорунжого Шепеля:

«Реляція бою в Камінській слободі.

8-го Жовтня 1918-го р.

8-го жовтня о 4 годині ранку варта, стоявши на Гремячським, Очкінським та Каменським напрямках, донесла, що велика сила большевиків насуває на Каменську слободу. К часу бою наш бойовий склад був такий: в двох сотнях по 45 багнетів (в тому числі і 20 чоловік молодих необучених некрутів), при 6 кулеметах “Максіма”, 4 – “Левіса” та 2 гарматах. Пан Курінний Зелінський наказав зайняти позицію за слободою: 1-й сотні на Камен-Очкінським, а 4-й сотні – на Камен-Гремячським напрямках, де і трималися до одержання від п. Курінного наказу про відхід за слободу в напрямках на Колпінську; цей наказ був одержан о 5 годині ранку. В мент відходу большевики почали тіснити нас з трьох боків (з боку Очкана, Камня, Гремяча та Михальчиної слободи); до цього часу большевики з боку Михальчиної слободи замічені не були, позаяк ця сторона находиться за бугром. Відходити приходилося з боєм, бо з боку Очкана большевики зайняли Колпінський шляховий путь, по котрому 1-а сотня могла прорватись з найменшим уроном. 4-а сотня прорватись-же без урону не могла, дякуючи тому, що їй прийшлося би три рукопашні сіватки з набігшими зо всіх сторін в великій кількості большевиками; все-ж таки решта захопивши 3 кулемети “Максіма” пробилась до водяного млина, де Сотник Гоженко і Півсотенний Ольшановський, подавши зразок сміливості та стойкості, були важко поранені. Сотник Гоженко, не бажаючи віддатися живим в полон большевикам, взірвав себе ручною гранатою, а півсотенного

⁶ Павло Скоропадський. Спогади. Київ; Філадельфія, 1995. С. 270.

⁷ Гражданская война на Украине. Сборник документов. Т. 1. Кн. 1. С. 347–348.

Ольшановського козаки поспіли вивести по за межі бою. 1-а сотня, досягнувши половини дороги на Колпінку, була затримана, наблизившимися з двох сторін Очкінській та Михальчинській, красногвардейцями, але кинувшись в атаку, вона пробилась, зробивши два прориви на Колпінську та на Михальчину слободу. Підводи з кулеметами та набоями вивезти не представлялось можливим, бо всі стримлення до цього були паралізовані тим, що старі загартовані в боях та традиціях Запорозжці помітно вибували з рядів, а коні, запряжені в підводи, були перебиті як більшовиками, так і козаками, котрі стріляли з винтовок та лишившегося цілим кулемета “Левіса” по більшовиках, ховавшись за підводами. Гарматчики, не маючи змоги стріляти з міста стоянки в слободі, дякуючи тактичеським свойствам гармат, думали прорватися за слободу, але це успіла зробити прислуга тільки першої гармати, а прислуга другої гармати, обрізавши постронки, вивела тільки коней з гарматним замком, а сама гармата лишилась у руках більшовиків.

Після прориву за слободу були зібрані послідки 1-ї та 4-ї сотен, вільні гарматчики, телефоністи, фельдшера і т. инш. приведені до бойової поготівлі і всі рушили назад на слободу, з метою виручити зіставлене майно та козаків, котрі, дякуючи поранам та иньшим причинам, не успіли або-ж не змогли пробитись через великі сили більшовиків, але цей план змінило появлення сотні німців з боку Колпінки. Як тільки надійшли німці, то поміж п. Курінним та Комендантом сотні був вироблен новий плян, по котрому німці мусили ідти з того боку, з котрого раніш поришили йти ми, себто з боку Колпінки, а ми в обхід більшовикам в тил по маршруту: в напрямку на Михальчину слободу через глибокий яр, потім за яром змінити напрям на Гремяч, вийти на Гремячсько-Каменський шлях, пройти впоперек Каменської слободи напроти лежачий бік. Цей плян точно виконан; більшовики, помітивши обхід, почали спішно відходити по ріжним напрямкам: Камень, Михальчину слободу та Гремяч. Тоді, аби пересікти ім усі шляхи для відвороту, решта зайняла західний вихід із Каменської слободи, звідки було зручно вже було обстрілювати усі ці шляхи. Під час заняття цього виходу фізично потомившимися козаками, їх моральне почування не можна описати. Таке тяжке становище вияснюється тим, що з самого ранку ніхто з них не міг проковтнути ні хліба ні води, аби знищити голос та жадобу, позаяк цілий день приходилось робити ріжні маневри, по маючимся навколо слободу горах та ярах, де б зайняти найвигіднішу позицію, аби менше затратити людей при такому колосальному числу більшовиків, кількість котрих була майже в двадцять два рази більше кількості козаків. Більшовики виходили по двом напрямкам: через Камень вздовж яру, та на Михальчину слободу через горб на шлях, котрих вів з Каменської слободи на Михальчину. Як ті, так і другі були обстріляні нами з великим для них уроном, бо дезорганізовані обходом їх в тил більшовицької банди йшли купами, а не лавою. Одна з таких банд, на половину одягнена в свитки та лапті і маючи на меті просковзнути на Камень, заховалась в рівчаку біля греблі і звідти почала стріляти по засівших козаках. Аби вибити цю банду треба було обійти їх крила, бо з фронту вони були захищені маленьким горбком, уявлявшим собою ніби-то брусфер і рівночасно відтягати їх увагу фронтовим огнем. Виконати це завдання було не легко, бо значні купи більшовиків безперестанно йшли на нашу лаву, з метою прорватися на Камень.

Тоді п. Курінний Зелінській почав обстрілювати банду з фронту. Сотник 1-ї сотні Шепель – з крила, а козаки склали лаву, котра загрожувала шлях для відвороту большевикам. З числа засівших бандитів була перебита тільки половина, а останні не знищені тільки тому, що було одержано донесення о тяжком пораненні п. Курінного Зелінського, а після цієї сумної звістки операція була припинена, бо убиті горем Запорозжці були зайняті другим важним ділом – ділом ратування свого орла-старшини, під керуванням котрого з дня сходу зірки визволення України було зроблено так багато славних діл для її слави і самостійності, а також для слави рідного полку.

Становище не великих послідків було трагічне, бо окрім ранення Курінного моральне почування козаків було пригнічено невистачею набоїв, як у кулемета “Левіса”, так і у стрільців. Тоді не зріла грізна проблема перед самим, виносу важко пораненого п. Курінного і виводу двох легко поранених козаків. Лава була направлена на дві наближавшіся партії большевиків силою приблизно коло 150 людей кожна, з метою рішити багнетом: бути чи не бути. П. Курінний Зелінській, помітивши з носилок, зроблених з двох шинелей, таке снавоццени, почав прохати, аби його, під час прориву, не лишали, а застрелили або ж закололи. Був один вихід: покласти пораненого п. Курінного на землю, продовжити лаву козаками, котрі несли його, легким пораненим та побільшими інтервали поміж козаками лави, щоб примусити большевиків думати о великій кількості українців. Дійсно, після випущених козаками останніх набоїв, большевики змінили під простим кутом напрямком на Михальчину слободу, і кинулися тікати, лишивши декілька забитих. Після цього лава з Паном курінним на носилках рушила до яру на з’єднання з німцями, але з’єднались не доходя до яру, бо німці показали на тім боці яру, до котрого рушили й ми. Пану курінному і іншим пораненим була зроблена перев’язка, а після перев’язки всі поранені о 6 годині вечера були відправлені до перев’язочного пункту в село Будіще. Після відправки пана курінного, сотник 1-ї сотні Шепель з 23 козаками пристав до надійшедшого німецького батальону і ввійшов під владу коменданта батальону. В 6½ годин вечера по дорученні Коменданта батальону Сотник Шепель з козаками ходив в розвідку в Михальчину слободу для утвердження міста большевицької лави, а після виконання цього завдання був відозван в Каменську слободу. По приході в слободу було приступлено до збору вбитих за весь день козаків. Усі тіла були знівечені озвірілими большевиками до непознаваемости; у декотрих були відняті носи, вуха, поколоті багнетами, та порубані шаблями груди, руки, ноги, виколоті очі, перебиті черепа і т. инш. Більшість козаків була опізнана по обмундірованію, бо кишені у всіх були вивернуті. Після допиту жителів та полонених виявилось, що в наступу на Каменську слободу приймав участь в повному складі 1-й червоно-козацтва полк, 2 батальони 2-го червоно-козацтва полку при 20 кулеметах, численністю до 1 500 чоловік, артилерія стріляла до Очкіна і випустила всього 10 снарядів. Жителі Каменської слободи охоче допомагали большевиками в вивозі зіставленого нами майна, а також указували міста, де лежали важко поранені козаки. Ця пригода виясняється, що в ряди большевицьких банд до 40 чоловік с цієї слободи було мобілізовано большевиками ще до приходу українців. В сім з половиною вечера Сотник Шепель зо всіма козаками направився в Колпінку для слідування далі в Костобобр, де, одержавши распорядження Пана Отамана, виступив в Воронок по маршруту:

Костобобр–Азарівка–Дем'янки–Панурівка–Воронок; в останній прибув 10 жовтня ц. р. о 8-й годині ранку.

10 жовтня 1918 р. п<осад>Воронок.

Сотенний 1 сотні 2 пішого Запорозького полку Хорунжий Шепель.

З оригіналом згідно:

Полковий Осаул 2-го пішого Запорозького полку Литовчик (підпис)»⁸.

Після бою у Камінській Слободі мав відбутися спільний наступ українських та німецьких підрозділів на с. Михальчино, де засіли рештки червоних. Але останні вирішили залишити Михальчино без бою та знов повернулися до Нейтральної зони.

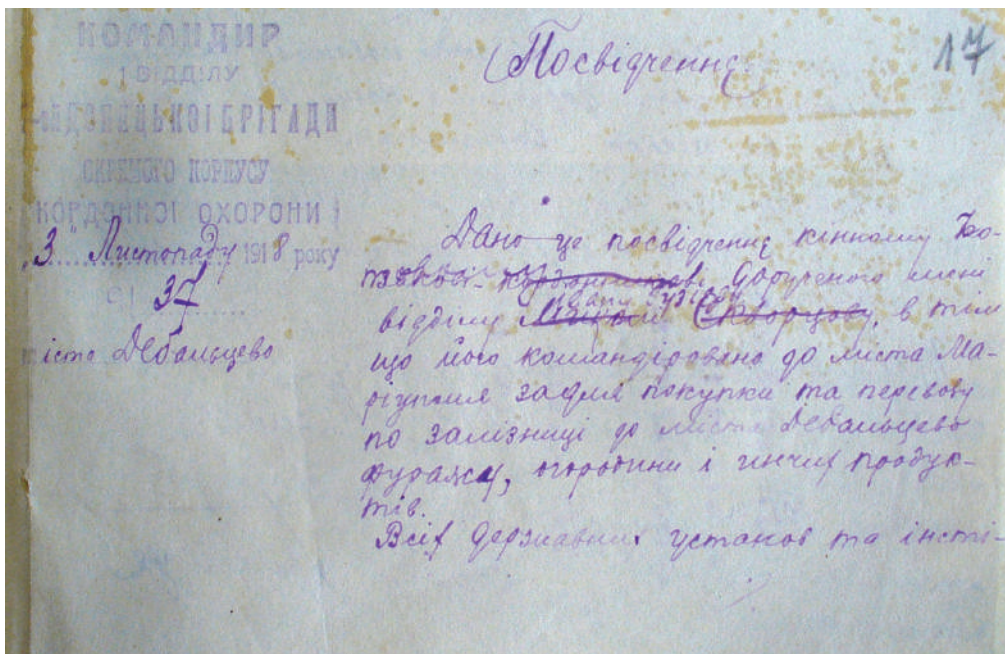
Значно доповнює реляцію Шепеля рапорт військового старшини Фідлера, який виконував обов'язки старшини для зв'язку при 41-му німецькому корпусі у Гомелі. Зафіксовано його доповідь від 18 жовтня 1918 р.: «Предположительное общее наступление на село Михальчино (30 верст севернее Новгород-Северска) 10 октября не состоялось, в виду добровольного ухода большевистских банд на север, за демаркационную полосу. По показаниям пленных, которых было захвачено 13 человек и потом расстреляно, банда была силою в 1 400 человек с 20-ю пулеметами и состояла из 1-го Червоннаго казачьего полка и II батальона 2-го Червоннаго казачьего полка; полки эти, якобы, ничего общего с советскими войсками не имеют. Действительные потери 2-го Запорозьского каз. полка были очень тяжелые: убито 30 казаков и один тяжело раненый офицер, чтобы не попасть живым в руки “червонных”, покончил с собою, взорвав положенную себе под мышку ручную гранату, и ранено 1 офицер и 15 казаков и потеряно 1 орудие, 9 пулеметов, 600 легких снарядов, 3 повозки и 5 лошадей.

Командир 41-го германского корпуса в приказах по корпусу выразил свое большое восхищение и глубокую благодарность запорожцам за их блестящие героические боевые действия. На рассвете 12-го октября было произведено новое нападение большого отряда “червонных казаков”, силою 600 пеших и 100 конных людей с 10 пулеметами и 3-мя легкими орудиями на IV батальон 2-го Запорозьского полка в дер. Карпушин, что 10 верст южнее Стародуба. Несмотря на свое большое численное превосходство, банда “червонных” принуждена была бежать, после непродолжительного, но жестокого боя, в направлении дер. Мишковка и Дахновичи. “Червонные” потеряли 50 человек убитыми и много раненых; на нашей стороне убиты один офицер и 4 казака и ранено 17 казаков. В тот же день Стародуб был обстрелян легкой артиллерией, причем было выпущено около 60 снарядов, не причинивших никакого вреда. Немецкая артиллерия привела стрелявшую батарею “червонных” к молчанию.

13-го октября дер. Карпушин вновь стала обстреливаться со стороны Дахновичи артиллерией и пулеметами. Перешедшие в наступление запорожцы заставили червонных прекратить стрельбу и бежать за демаркационную полосу. Потерь у нас не было. После обеда 14-го октября вновь было пущено по Стародубу 48 легких снарядов, а утром 15-го 35 снарядов, не причинив нам никакого вреда»⁹.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 1077. Оп. 5. Спр. 11. Арк. 297–297 зв.

⁹ Там само. Арк. 298–298 зв.

Господарчі документи відділів 7-ї Донецької бригади Окремого корпусу кордонної охорони у м. Луганськ та на ст. Дебальцево (із фондів ЦДАВО України)

Гетьман П. Скоропадський високо оцінив звитягу та жертвність вояків 2-го Запорізького полку. Воїнам було оголошено подяку, особовому складу полку запроваджено нагрудний знак. Що ж до командира полку, П. Болбочана, то хоч він і не брав безпосередньої участі у боях, але наказом ч. 659 Військовій офіції від 5 листопада 1918 р. отримав звання полковника (Першу світову війну П. Болбочан закінчив капітаном, тобто – сотником).

Однак тоді вже радикально змінилась зовнішньополітична ситуація: у країнах Четверного союзу спалахнули революції і вони зазнали поразки у Першій світовій війні. Німецькі та австро-угорські війська почали залишати Україну. На цьому тлі проти П. Скоропадського почалось збройне повстання, очолюване Директорією УНР.

Водночас зі сходу почали сунути радянські війська: починалась Друга Українсько-більшовицька війна.

Ярослав Тинченко

ВІД ГАЛРЕВКОМУ ДО ЗАКОРДОТУ. ВОЄННА ТА ГІБРИДНО-ПОЛІТИЧНА ЕКСПАНСІЯ РОСІЇ У СХІДНУ ГАЛИЧИНУ ПІСЛЯ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

«Беручи Галичину.., розвиваємо дорогу революції». В історії є чимало символів, які акумулюють і репрезентують накопичені протиріччя, підсилюючи чи послаблюючи їх гостроту. Для новітньої історії України, українського народу такими символами або маркерами є війни – світові, локальні, міждержавні, визвольні, до яких прямо чи опосередковано була завжди причетна Росія – імперська, білогвардійська, більшовицько-радянська чи сучасна пострадянсько-диктаторська. Основна ціль, яку переслідувала Москва, це нібито необхідність врахування геополітичних інтересів країни, зміцнення її національної безпеки. Щоправда, її «визвольні» та «миротворчі» операції робилися поза межами імперії / СРСР / Федеративної республіки й до того ж силою зброї. Згадаю хоча б російську окупацію Галичини під час Першої світової війни, дві більшовицько-українські війни, інспірування сепаратних республік за допомогою червоноармійських шабел. Ризький договір 1921 р. змусив Варшаву фактично денонсувати польсько-українську військово-політичну угоду 1920 р. Пакт Молотова–Ріббентропа 1939 р. об'єднав двох європейських диктаторів – Гітлера і Сталіна у черговому поділі Польщі; на західних землях України тоді започатковано співпрацю гестапо та НКВС¹.

Особливо напруженими були російсько-українські відносини в період Української революції 1917–1923 рр., коли ленінсько-сталінський Кремль прагнув інкорпорувати територію не лише Наддніпрянщини, УНР, а й Галичини, де сутужно, але системно здійснювали державотворчі реформи уряд і Українська Національна Рада ЗУНР. Щоби призупинити державно-соборницький процес, поступ Української національно-демократичної революції, більшовицька Росія підступно інспірувала творення сепаратистських утворень – Донецько-Криворізької, Галицької Соціалістичної Радянської Республік (ГССР), Республіки Таврида та інших, які згодом мали «добровільно» приєднатися до Країни Рад. Аналогічний сценарій путінське керівництво Росії реанімувало у 2014–2022 рр., під час нової російської збройної агресії на сході та півдні України. Зрештою, правила та механізми агресії сучасної Росії дуже часто нагадують події революційної доби 1917–1923 рр. на українських землях.

Основою зовнішньої політики тогочасної Росії було перенесення вогнища більшовицької революції у Центральну і Західну Європу. Водночас Східну Галичину Москва розглядала як «ворота» для експорту революції до Польщі, Румунії, Чехії, Угорщини та інших країн. Власне навесні 1919 р. охоплена ейфорією соціалістичних революцій в Угорщині та Баварії більшовицька Росія розробила авантюрні плани щодо використання Червоної армії для експансіоністського походу в Центрально-Східну Європу. Тодішній командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко згадував, як 26 березня отримав наказ головнокомандувача Й. Вацетіса здійснити наступальну операцію для об'єднання з радянською Угорщиною Бели Куна, формування спільного

¹ Война и политика. 1939–1941 / отв. ред. А. Чубарян. Москва: Наука, 1999. С. 53, 61–62, 80–81.

фронту революцій радянських республік Росії, Угорщини та Баварії². Військовий міністр більшовицької України М. Подвойський у наказі від 8 квітня 1919 р. зазначав: «Весняний потік пролетарської революції широко розливається, і хвилі Червоної армії б'ють у підвалини уряду Румунії, Галичини, Польщі, Австрії та Німеччини»³. Московська газета, орган ЦК РКП(б) «Правда» на першій сторінці під назвою «Західні перспективи» ствердила можливості встановлення безперервного зв'язку Росії з Угорщиною через «радянське повстання в Галичині», покликаючись на відверте висловлювання державного діяча радянської України, члена Реввійськради XIII армії Г. П'ятакова: «Без Галичини ми не можемо встановити зв'язки з Угорщиною, що дуже потрібні нам і Угорській радянській республіці»⁴. Врешті похід Червоної армії через Галичину в Угорщину санкціонував голова Раднаркому РРФСР В. Ленін⁵. Його пресові експерти та розвідники регулярно інформували вождя про суспільно-політичні процеси на території західного регіону України, насамперед ЗУНР.

У Москві й Харкові робили спроби (однак безуспішно) домовитися з керівництвом ЗУНР щодо пропуску через Прикарпаття більшовицького війська в Угорщину та Румунію, творення союзу з робітничо-селянськими республіками України й Угорщини⁶. Проте антирадянський виступ повстанської армії М. Григор'єва на півдні України, генеральна травнева офензива польського війська на Галицькому фронті й відступ Галицької армії у липні 1919 р. за Збруч, у район Кам'янця на Поділлі кардинально змінили геополітичну ситуацію. Вказані плани Кремля довелося відкласти, однак вони залишилися на порядку денному в програмі В. Леніна, який, підсумовуючи діяльність Кремля на західноукраїнському напрямку в 1919–1920 рр., зазначав: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштоуху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми, беручи Галичину..., розвиваємо дорогу революції. За це варто повоювати»⁷.

Підготовку збройного вторгнення в Галичину військово-політичне керівництво радянських республік Росії та України продовжило на початку 1920 р. Партконференція 23 квітня у Києві створила Галицький оргкомітет КП(б)У (Галоргком), який уповноважено керувати підпільною «революційною боротьбою в тилу ворога», тобто за Збручем. До його складу увійшли поляк Ф. Кон (голова) та кілька галичан-українців – М. Левицький, М. Баран, В. Порайко (командувач Червоної Української Галицької Армії (ЧУГА)), дві бригади якої покинули стан Червоної армії й перейшли на бік польсько-українського війська. У час переходу Червоної армії в наступ на

² Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. Львів, 1998. С. 280.

³ Гражданская война на Украине. 1918–1920: сб. док. и материалов: в 3-х т. Киев, 1967. Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине: май 1919 г. – февраль 1920 г. / редкол.: С. М. Короливский (отв. ред.), Н. К. Колесник, И. К. Рыбалка и др. С. 314–315.

⁴ Западные перспективы. *Правда*. 1919. 26 марта.

⁵ Ленін В. І. Дати життя і діяльності В. І. Леніна (12 березня – 27 червня 1919). *ЛІТ*. Т. 38. С. 522–523.

⁶ Під прапором Жовтня / за ред. О. Ю. Карпенка. Львів, 1957. Т. 1. С. 104–106.

⁷ Ленін В. Політичний отчет ЦК РКП(б). Стенограма виступлення на IX конференції РКП(б) 22 вересня 1920 г. *Исторический архив*. Москва, 1992. № 1. С. 22–24.

польському фронті Галоргком переконував В. Леніна: на Прикарпатті «такий вдячний ґрунт для комуністичної роботи і для революції, що наближення радянських військ до старих кордонів Австрії буде початком справжньої комуністичної революції в Галичині»⁸.

Про зацікавленість ленінського керівництва Галичиною (її нафтою, залізничними шляхами у Європу, численними лісопилками, броварнями, гуральнями) свідчить творення низки партійно-пропагандистських органів: Галбюро при ЦК РКП(б) у Москві, Галбюро при губернських парткомітетах Росії для агітаційно-мобілізаційної праці серед галицьких біженців і колишніх військовополонених, Галбюро при політвідділах (резервної армії в Казані та фронтових 12-ї та 14-ї армій, націлених на Львів), які мали поширювати серед українців і поляків ідеї «визвольного» походу червоних козаків за Збруч. Вказані ідеї активно пропагували у червоноармійських газетах, листівках, поштівках, які нині зберігаються у бібліотеках, архівах і музеях Москви, Києва, Львова, Тернополя та Варшави.

Нові загарбницькі плани Кремля почали реалізовуватися влітку 1920 р., коли під час війни проти Польщі Червоній армії вдалося переламати невдалий початок операції та перейти в широкий наступ на Варшаву і Львів.

Конгрес Комінтерну, що відбувся того року в Москві за участю В. Леніна, налякав повоєнний світ ухвалою: «Міжнародний пролетаріат не вкладе меч у піхви до того часу, поки Радянська Росія не включиться ланкою у федерацію радянських республік всього світу»⁹. Першим етапом світової пролетарської революції, заявив 21 липня 1920 р. В. Ленін червоноармійцям, мав стати «шлях в Угорщину, Польщу і Німеччину... через Галичину». Кремль планував зробити Львів столицею Галицької Соціалістичної Радянської Республіки. Як уже зазначалося, завчасно створили і її уряд – Галревком на чолі з В. Затонським. Отже, у ході загального наступу війська Південно-Західного фронту на чолі з О. Єгоровим (майбутнім маршалом, знищеним 1939 р.) і членом Реввійськради Й. Сталіним наприкінці липня 1920 р. вступили на територію Східної Галичини. Головною ударною силою фронту стала Перша кінна армія, яка 26 липня у важкому бою тимчасово зайняла Броди і розгорнула наступ на Львів¹⁰. До її складу входили кінні дивізії: 4-та під командування Ф. Літунова (після його загибелі 19 серпня – С. Тимошенка), 6-та Й. Апанасенка, 11-та Ф. Морозова, 14-та О. Пархоменка, особлива кінна бригада К. Степного-Спіжарського, гарматні, технічні частини, бронепоезди. Крім того, в оперативне підпорядкування їй передано 45-ту, 47-му і 61-шу стрілецькі дивізії та окрему кінну бригаду Г. Котовського.

«Столиця галицьких поміщиків не сьогодні-завтра стане столицею Радянської Галичини». Однак шлях на Львів і Варшаву виявився непростим. С. Будьонний постійно скаржився О. Єгорову на сильний опір поляків. У відповідь отримав телеграму, підписану О. Єгоровим і Й. Сталіним, із наказом зайняти Львів не пізніше

⁸ Під прапором Жовтня. Т. 1. С. 332.

⁹ Манифест Второго Конгресса Коммунистического Интернационала. *Коммунистический Интернационал*. 1920. № 5–6. С. 161.

¹⁰ Російський державственный военный архив (РГВА). Ф. 245. Оп. 1. Д. 66. Лл. 41–42; Zakrzewski B. Bitwa o Brody (26 lipca – 5 sierpnia 1920 roku). *Militaria XX wieku. Wydania Specjalne*. 2013. Nr 2(30). S. 10–21.

30 липня, що було, очевидно, нереальним. 4 серпня газета «Красный кавалерист» видала бажане за дійсне: «Столиця польських панів ось-ось стане столицею Радянської Польщі ... А тут в Галичині вже стукають наші війська у брами Львова. Столиця галицьких поміщиків не сьогодні-завтра стане столицею Радянської Галичини». Проросійський мінський часопис «Пролетар» 11 серпня натхненно переконував читачів: «На черзі столиця Наддністрянської України – Львів, якому недовго чекати червоні прапори радянської влади над кам'яним Львовом на ратуші». 15 серпня 6-та кінна дивізія вийшла до берегів Буга в районі Буська, відкинула польські частини за річку і зайняла містечко, де С. Будьонний розмістив свій штаб. Того ж дня досягли Бугу 11-та кінна дивізія у районі Сокаля і 14-та під Добротвором. На цей час Перша кінна армія мала у бойовому строю 25,2 тис. шабель, 420 кулеметів, 10 літаків¹¹. Саме по берегах Бугу проходив головний рубіж оборони галицької столиці.

Червоноармійським дивізіям у Галичині протистояв Південний фронт під командуванням генерала В. Івашкевича у складі польської 6-ї армії В. Єджеєвського і частин союзної Армії Української Народної Республіки під командуванням М. Омеляновича-Павленка (загалом 30 тис. вояків, 1400 кулеметів, 550 гармат, 100 танків, 10 літаків і 16 бронепоездів¹²), що відбивала атаки червоних козаків у районі Дністра. Зауважу, що донедавна, в період війни Польщі і ЗУНР, генерали очолювали супротивні війська. Головні зусилля союзників були зосереджені проти радянської 14-ї армії на південь від Львова. У середині серпня супроти Кінної армії діяли частини 5, 6 і 13-ї дивізій піхоти (близько 11 тис. багнетів і 3 тис. шабель). Бойові дії їхньої піхоти і кінноти підтримували 6 бронепоездів і 50 літаків з лєтовища у Львові, пілотами яких були здебільшого добровольці з Франції та США. Постійні авіаційні атаки найбільше дошкуляли червоним кіннотникам. С. Тимошенко доповідав, що від нальотів авіації за один день втратив близько 200 бійців. Але коли кіннотники вийшли на Буг, ці польські війська відступили в бік Перемишля і Кристинополя–Белза, залишивши львівський напрям майже оголеним. Його прикрили частини т. зв. Добровольчої армії, які відіграли головну роль в обороні Львова.

Формування цієї армії розгорнулося у Польщі за ініціативою Ю. Галлера. У липневі дні окружний інспекторат на чолі з генералом Р. Лямезаном і полковником Ч. Мончинським розпочав створювати «малопольські відділи» Добровольчої армії у Львові. До вербувальних пунктів у казармах на Замарстинівській та у школі І. Сенкевича за два тижні зголосилося 18 тис. добровольців, з них 6 тис. колишніх вояків австрійської армії, не мобілізованих до війська за віком. На формування Добровольчої армії мешканці Львова зібрали 2 млн корон, ще 5 млн – Комітет Оборони. Польські нафтовики Бориславського басейну пожертвували 50 млн корон і 1,5 тис. коней. Завдяки патріотизму польського населення у Львові та теренах, окружним інспекторам було сформовано 238-й і 240-й полки піхоти, 209-й і 214-й кінні полки, три дивізіони артилерії, окремий Львівський полк кінноти, два автомобільні батальйони стрільців, штурмову, саперну, санітарну сотні та інші підрозділи¹³. Крім того, до лав захисників Львова

¹¹ РГВА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 117. Лл. 41–42.

¹² Łukomski G., Polak B., Wrzosek M. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Koszalin, 1990. Т. 2. S. 96–97.

¹³ Polskie tradycje wojskowe / pod. red. J. Dyskanta. Warszawa, 1995. Т. 3. S. 406.

зголосилися місцеві студенти, гімназисти, харцери, з яких створено запасні та охоронні батальйони. Після двотижневого вишколу частини польських добровольців вирушили на фронт, де зайняли оборону по берегах р. Буг (Кам'янка-Струмилова-Красне).

Силами кінармії вдалося зламати перший рубіж оборони й підступити до міста за 12 км. Дії польської піхоти і кавалерії ефективно підтримували літаки ескадри, яка базувалася у Львові. Отже, просування до міста з трьох сторін проходило із запеклими боями, насамперед 17 серпня під Задвір'ям, яке ввійшло в історію війни як польські Фермопіли. Того дня батальйон капітана Б. Зайончковського (близько 300 вояків) вступив у бій з частинами 6-ї кінної дивізії Й. Апанасенка, розгромив чотири ескадрони кінноти і зайняв Задвір'я. За наказом командування його 54-й полк відступив, бо червоні кинули сюди близько тисячі кіннотників. У нерівному поєдинку майже всі польські оборонці загинули, а капітан і кілька офіцерів, щоб уникнути полону, застрелилися. Живих, поранених і трупів кіннотники добивали шаблями і ланцюгами, дострілювали, грабували вбитих¹⁴. На місці загибелі 318 польських вояків згодом спорудили пам'ятний знак, який зберігся неподалік залізничної станції до наших днів. Як свідчили червоноармійські донесення, загалом Львів обороняло 4 польські піхотні дивізії, 2 кавалерійські дивізіони, 8 бронепоездів¹⁵.

Розмістивши штаб армії у підміських Борщовичах, С. Будьонний призначив генеральний штурм Львова на ранок 19 серпня. У цей день 6-та, 11-та дивізії і особлива бригада атакували місто зі сходу і півдня. Причому Й. Апанасенко завдавав удару зі сходу вздовж залізниці Львів-Красне. Ф. Морозов наступав на Винники. Особлива кінна бригада – на Лисиничі, 14-та дивізія О. Пархоменка просувалася на Куликів, а 4-та С. Тимошенка – обходила Львів із півночі й відкидала противника на Яворів¹⁶. Це була остання спроба оволодіти великим містом і виправдати самочинну затримку Кінної армії від походу на Люблін. У ті дні, 22 серпня 1920 р., московська «Правда» писала, що Львів ось-ось буде радянським. Про становище у місті 18 серпня зазначалося: «У Львові панує жакхливий хаос. Найзаможніші жителі покидають місто. Втекли купці, чиновники, інтелігенти. У місті залишилася чернь, яка грабує покинуті квартали. У місті голод. Єврейське населення тікає в гори». Не секрет, що до львівського походу більшовицька влада намагалася залучити галичан лівих поглядів (близько 800 осіб), які після Першої світової війни, різних полонів воювали у 44, 45 і 60-ій стрілецьких дивізіях й прагнули якнайшвидше повернутися до рідних домівок. У 44-ій дивізії сформовано навіть окремий галицький полк, який 1921 р. отримав назву 402-й Галицький. Частина з них поповнила лави новоствореної Комуністичної партії Східної Галичини. Ті, що повернулися восени 1920 р. до УСРР, як правило, у 1930-ті роки були репресовані сталінською владою¹⁷.

¹⁴ Pogonowska Y. Bój o Lwów. Gdańsk, 1921. S. 3–7; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920 / pod red. J. Kasprzyka. Warszawa, 1997. S. 41–42; Nicieja S. Zadwórce – polskie Termopile. Kraków, 2000. S. 3–7; Прушинський М. Драма Пилсудського. Війна 1920. Київ, 1997. С. 131.

¹⁵ Золототрубов А. Буденный. Москва: Молодая гвардия, 1983. С. 116–117.

¹⁶ РГВА. Ф. 245. Оп. 3. Д. 117. Лл. 15–16; Українська РСР в період Громадянської війни 1917–1920 рр. / редкол.: А. Д. Скаба та ін. Київ, 1970. Т. 3. С. 334.

¹⁷ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних і культурних процесах (1919–1939). Київ, 2004. С. 332–487.

Виникає питання, яку позицію у цей час займали українці міста (близько 27 тис. осіб із 220 тис. міщан). Нагадаю, що Львів зайняли поляки під час війни 1918–1919 рр., яка закінчилася поразкою українців. Тисячі галицьких українців перебували в польських таборах інтернування. Отже, про активну підтримку польського війська не могло бути й мови. Але підтримки й Червоній армії вони не виявляли, зайнявши вичікувальну, нейтральну позицію. В жодному із московських архівів не виявлено документів, які б підтвердили радянський міф про зв'язки львів'ян із командуванням Кінної армії, підготовку антипольського повстання у місті, існування повстанського центру¹⁸.

У приміських селах 19 серпня точилися бої, але пробитися до Львова будьонівцям не вдалося. Поляки зустрічали кіннотників організованим щільним вогнем. Командири доповідали С. Будьонному про великі втрати. Водночас Москва вимагала врешті-решт покинути Львів і рушити на Люблін. Відтак знервований командарм наказав відступити. Наступного дня він телеграфував до Москви Народному комісарові з військових та морських справ Л. Троцькому: «Приступаю до виконання директиви фронту 5020»¹⁹. Тобто до походу на Люблін, коли вже Варшавська битва закінчилася нищівною поразкою Червоної армії, дивізії якої під ударами поляків покотилися на схід. Перша кінна армія 19 серпня відступила в район Сокаля–Володимира–Волинського, готуючись до наступу на Грубешів, який захопила 21 серпня. Тоді ж кінноармійці форсували Буг під Кристинополем, а 6-та українська кінна дивізія перенеслася під Замостя. 26 серпня відбито наступи червоноармійців під Грубешовом, Комаровим, Томашевом, Угневим²⁰.

Завдання оволодіти Львовом переклали на 14-ту армію І. Уборевича. 24 серпня О. Єгоров наказав йому якнайшвидше зайняти місто. Утім, через два тижні Червона армія сама спішно відступила за Збруч. Чимало червоноармійців тоді потрапило в полон; понад 3 тис. з них розміщено в таборі у Домб'є під Краковом, куди перший транспорт прибув 23 серпня²¹. Отже, безпосередньо в боях під Львовом втрати захисників були незначні – десь 1,5 тис. вояків (частину з них поховали на міському Цвинтарі орлят). Зустрівши завзятий опір львів'ян, насамперед добровольців із двотижневим вишколом, червоні кіннотники, напевно, не дуже рвалися проливати кров за «світову республіку Рад». Мотивація захисників Львова виявилася вагомшою. За бої 1918–1919 і 1920 рр. Польська держава нагородила Львів найвищим орденом – Віртуті Мілітарі.

Галревком: московський і харківський слід. Після невдалого походу на Львів керівництво більшовицьких республік Росії та України вирішило тимчасовою столицею ГСРР визначити Тернопіль. Заздалегідь призначено і промоутерів радянізації західноукраїнського регіону. Питання про формування майбутнього керівного органу

¹⁸ Золототрубов А. Буденный. С. 116–117.

¹⁹ РГВА. Ф. 245. Оп. 1. Д. 50. Л. 331.

²⁰ Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 154–155.

²¹ Węglewicz W. Choroby i śmiertelność jeńców sowieckich w obozie Dąbie k. Krakowa w latach 1919–1921. *1920 rok – wojna światów*. Warszawa, 2021. T. 1: Studia przypadków w stolecie Bitwy Warszawskiej. S. 299–318.

Галицької соціалістичної радянської республіки – Галревкому – розглядали в Харкові ще 4 квітня 1920 р., тобто до початку радянсько-польсько-української війни, на засіданні Тимчасового бюро ЦК КП(б)У за участю Х. Раковського, О. Шумського, С. Косіора та ін. Відтак ухвалили рішення сформувати Галревком у складі п'яти осіб, причому трьох обрати, а О. Устиновича та І. Сіяка призначити. Передбачалося, що Галревком «ніякого відношення не має до армії, ніяких прав і функцій органу влади й існує як політичне представництво»²². Однак після переходу двох фронтових бригад ЧУГА на бік польсько-українського війська 11 травня 1920 р., Політбюро ЦК КП(б)У, заслухавши інформацію І. Сіяка, вирішило завчасно Галревком не створювати. Галицьких біженців і полонених, які залишилися на території Наддніпрянщини, рекомендовано перекинути в Росію, де сформувати з них запасну бригаду, а «надійні елементи використати для радянської роботи з метою підготувати їх для праці в Галичині». Щоправда, 30 червня 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У в Харкові таки ухвалили постанову про утворення Галревкому та курсів для 150 агітаторів, призначених для ідейно-виховної роботи в зайнятих районах Галичини. Однак щодо персонального складу Галревкому згоди не досягли. С. Косіор виступив категорично проти приєднання до нього колишніх старшин Легіону УСС, Галицької Армії і ЧУГА. Врешті Галревком сформували в Харкові 8 липня 1920 р. на спільному засіданні Галоркому і Політбюро ЦК КП(б)У в складі: В. Затонський (голова), М. Баран, А. Бараль, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський²³. Галревком 15 липня у Харкові ухвалив постанову про створення ГСРР, що мала затушувати в пам'яті галицьких українців національне творення ЗУНР, її злуку з УНР, діяльність Є. Петрушевича і С. Петлюри. Наступного дня після бесіди з В. Затонським В. Ленін на засіданні ЦК ВКП(б) затвердив склад і план діяльності, ухвалу про виділення йому 50 млн карбованців. 18 липня розповсюджено листівку «До селян і робітників Галичини!», в якій передчасно сповіщалося, що вони вже є громадянами радянської республіки й мають зустрічати «гідно і достойно пролетарську Червону армію»²⁴. Більшість україномовних і польськомовних листівок та військових газет тоді друкували в Кам'янці-Подільському, в штабі 14-ї армії, куди В. Затонський виїхав з деякими членами Галбюро. Галревком розпочав свою практичну діяльність і проголошення декларацій та постанов лише після того, як нарешті зібрався майже у повному складі в Тернополі. І. Немоловський доповів Галбюро при ЦК РКП(б) О. Пушкарю, що «Галревком в середині липня з Харкова виїхав до Вінниці, звідти до Жмеринки і прибув у Тернопіль 8 серпня»²⁵. На той час його члени ще жодного разу не збиралися у повному складі: В. Затонський, як член Реввійськради 14-ї армії, був на фронті. 31 липня він також очолив Галоргком і в листі до С. Косіора просив «відрегулювати питання про Галоргбюро. Я поки що самовільно оголосив себе головою замість Кона, хоча не його членом»²⁶. К. Литвинович та

²² Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 12. Д. 681. Л. 59.

²³ Там само. Л. 1; Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 172. Арк. 1, 14.

²⁴ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). Львів, 1970. С. 65–66.

²⁵ Під прапором Жовтня. Т. 1. С. 344.

²⁶ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 80.

І. Краснокутський перебували у Москві, Ф. Конар – у Києві. У Харкові, де містився уряд радянської України і ЦК партії, були лише І. Немоловський та М. Баран (деякий час). Вони й склали Галревком, про що свідчать підписи під усіма документами тільки І. Немоловського. Саме він писав 14 липня 1920 р. до Галбюро в Москві: «Реввійськрада Південно-Західного фронту запевняє, що за два тижні буде у Львові. Гонить наших людей з Москви до Києва»²⁷.

Російський слід щодо творення Галревкому підтверджують документи з фондів 14-ї армії Російського державного військового архіву. Серед них – протоколи засідань Галбюро спільно з політвідділом армії. Один з них від 28 липня 1920 р. свідчить, що на засідання у Жмеринці за участю М. Горбунова (член Реввійськради 14-ї армії), М. Барана, Н. Гірняка, О. Паліва, Ф. Конара було ухвалено: «Галбюро при політвідділі К. Литвиновича, І. Немоловського вважати Галревкомом»²⁸. За кілька днів, 31 липня, В. Затонський телеграфував Й. Сталіну та С. Косіору: «Прошу відрядити до мене галичан. Тут в Галревкомі страшно безлюддя»²⁹. Нарешті, у постанові засідання Політбюро ЦК КП(б)У від 3 серпня 1920 р. за участю С. Косіора, Г. Петровського, В. Чубаря прийнято рішення утворити у Львові нелегальний партійний центр – ЦК КПСУ у складі: В. Затонський, М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, О. Шумський, К. Литвинович, І. Немоловський, І. Краснокутський та ін., всього 12 осіб, а також Галревком³⁰. Згідно з повідомленням Польового управління 14-ї армії, В. Затонський виїхав до Тернополя 3 серпня 1920 р. і лише 11 серпня 1920 р. у цьому місті відбулося засідання ЦК Комуністичної партії Східної Галичини, яке перезатвердило склад Галревкому на чолі з В. Затонським³¹.

Раднарком Росії, політуправління фронту й армій прагнули сформувати у галичан – українців, поляків і євреїв – позитивне уявлення про Червону армію і більшовицьку Росію. 1 серпня 1920 р. начальник політвідділу 14-ї армії Мірошніченко, члени Реввійськради армії В. Затонський і М. Горбунов надіслали у війська певні директиви. В одній з них, покликаючись на вимогу Й. Сталіна, вони зобов'язували: при вступі в Галичину з повагою ставитися до її населення, оскільки «наша мета не завоювати край, а визволити від поляків самостійну дружню державу». Вимагали слідкувати за поведінкою червоноармійців, не допускати грабунків і насильства, навіть вступати в села і міста з українськими піснями. Звертали особливу увагу на 8-му, так звану Червонокозачу кінну дивізію. Її командирові В. Примакову М. Горбунов і В. Затонський персонально наказували: «Звернути особливо серйозну увагу на поведінку кіннотників при вступі в Галичину»³². Однак ці вказівки не виконувалися, про що свідчила брутальна поведінка червоних козаків на Тернопіллі та Прикарпатті в серпні–вересні 1920 р. як проти місцевих українців, так і проти поляків та євреїв.

Галицька СРР – більшовицька альтернатива ЗУНР. Згідно з більшовицькими поглядами на місцеве самоуправління, владу зосередили у надзвичайних

²⁷ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 14.

²⁸ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 1. Л. 78.

²⁹ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 27.

³⁰ Там само. Л. 13.

³¹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 681. Л. 28.

³² РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 38.

органах – ревкоммах (організовано 20 повітових і 1150 сільських). Зазвичай їх обирали населення на сходинах під контролем військових або представників Надзвичайної комісії³³. Керуючись ідеями пролетарського інтернаціоналізму, Галревком підтримував обрання до місцевих ревкомів, інших органів влади не лише українців, але й зубожілих поляків і євреїв, як це сталося в Перемишлянах, Поморянах, Стрию та інших населених пунктах Львівщини. Поляки А. Бараль, К. Литвинович, Я. Губер рекомендовані до центральних органів влади республіки³⁴. До ревкомів забороняли обирати польських війтів, священнослужителів Римо-Католицької і Греко-Католицької Церков, службовців і агентів поліції та жандармерії Польщі та ЗУНР, а також «експлуататорів чужої праці» (підприємців, банкірів та ін.). Декрети Галревкому – «тимчасового робітничого уряду» нагадували відповідні документи Раднаркомів радянських Росії й України, тобто були відірвані від реальності, не забезпечені діяльністю виконавчих структур.

Декрет № 1 Галревкому не лише декларував зміну державного устрою і польської влади, але й ліквідацію приватної власності на засоби виробництва, передачу у «всенародну власність» фабрик, заводів, банків, копалень, призупинив чинність правових зобов'язань Австро-Угорщини, Польщі й ЗУНР. Революційна влада націоналізувала не лише великі і середні промислові підприємства, але й дрібні, зокрема побутові та торговельні, що завдало багатьом польським і єврейським підприємцям значної фінансово-господарської і моральної шкоди. Контроль за виробництвом почали здійснювати фабрично-заводські комітети, наспіх обрані профспілки. Для прискорення відбудови господарських об'єктів, ліній зв'язку влада організувала комуністичні суботники і недільники. Зареєстрованим безробітним почали надавати грошові допомоги або харчові пайки³⁵. Для різних категорій населення визначено різні норми виділення продуктів. Розпочато вивіз десятків вагонів краденого зерна, сільськогосподарських знарядь, металовиробів на схід³⁶.

Водночас ревкоми практично не вирішували деклароване право на землю. Лише частина зубожілих селян дістала наділи землі, які було націоналізовано у заможних поляків, власників фільварків і монастирів, насамперед римо-католицьких і греко-католицьких. Водночас на базі кількох світських і монастирських господарств ревкомівці розпочали творення перших сільськогосподарських комун, до яких переважно вступали безземельні або малоземельні селяни.

Галревком скасував обов'язкову державну мову, а всі мови населення оголосили рівноправними. Впровадження української державної мови урядом ЗУНР засуджено як антинародне. Діловодство в органах влади вели найпоширенішими мовами – українською і польською; основні законодавчі акти видавали головними мовами краю – українською, польською і єврейською (ідиш). Ворогами народу оголошено

³³ Там само. Л. 29, 31, 36.

³⁴ Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. Okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. Toruń, 2006. S. 148–149.

³⁵ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 111–115.

³⁶ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 37; Спр. 18. Арк. 6.

тих, хто пропагував «національну ворожнечу і ненависть серед пролетарських мас»³⁷.

Згідно з декретом № 18 від 28 серпня 1920 р., правопорядок у республіці мали здійснювати нові народні суди і з'їзди народних суддів, революційні трибунали, касаційний трибунал. Судові органи мали комплектувати виключно із середовища трудового населення без різниці національності, віросповідання чи статі. На той час не вистачало професійних суддів і адвокатів, оскільки майже всі польські службовці виїхали на захід. Тому нерідко юридичну практику провадили відділи правної поради при ревкомах, які мали реорганізовуватися в народні суди. Однак запланованого реформування судочинства так і не проведено³⁸. За правопорядком слідкували дві сотні міліціонерів, що нерідко виконували службові обов'язки без форми і зброї, яких катастрофічно бракувало. Їм доводилося переслідувати не лише представників опозиції, а й багатьох асоціальних осіб, проститутток, які прибули зі сходу³⁹.

Важливою функцією Галревком вважав боротьбу з «контрреволюційними елементами». Ще наприкінці липня І. Немоловський надіслав прохання до Реввійськради 14-ї армії «організувати два концтабори: у Вінниці – для лояльних галичан, і в Харкові – для ненадійних»⁴⁰. Тоді ж В. Затонський звернувся до Харкова з проханням надіслати «для організації чекістської роботи» з Одеси Н. Яковлева (Епштейна), який у 1919 р. був членом Реввійськради 14-ї армії, і, як вважав голова Галревкому, добре зарекомендував себе під час революційної очистки Одеси від «ворогів радянської влади і розбирається в проблемах Галичини»⁴¹. Як відомо, десятки галичан, здебільшого поранених і хворих старшин і стрільців ЧУГА, наприкінці квітня 1920 р. розстріляли у вагонах, які відправлялися з Одеси до Харкова. Дві сотні галицьких старшин розформованої ЧУГА у травні відконвоювали до Кожухівського концтабору під Москвою, де на них чекали важкі фізичні випробування і нові хвороби. Більше сотні старшин у липні відправлено до Ярославської в'язниці, Соловецьких таборів. Однак переповнену в'язнями баржу російські військові потопили у Білому морі⁴².

3 вересня завідувач відділу Галревкому М. Левицький надіслав до Москви перший звіт про діяльність органів Надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією і саботажем у Галичині. Він повідомляв, що в повітах утворено ревкоми, які тісно пов'язані з Галицькою Надзвичайною Комісією і мають завдання боротися з контрреволюціонерами, саботажниками, спекулянтами, шпигунами та ін. У доданій «Інструкції» визначено форми і методи: обшуки, арешти, облави, конфіскація майна арештованих, нагляд за людьми, адміністративне і кримінальне покарання. Крім того, додано списки осіб у Тернополі, які підлягали репресіям. Вони розподілялися на класи: 1. Власники підприємств, аптек, поміщики (всього 61 особа – вказані прізвища, домашні адреси); 2. Власники землі, шевці, пекарі (61 особа); 3. Купці (48 осіб).

³⁷ Тищик Б. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). С. 74.

³⁸ Там само. С. 100–106.

³⁹ Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. S. 184–187.

⁴⁰ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 48. Л. 3.

⁴¹ Там само. Л. 39.

⁴² Литвин М. Проект «Україна». Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. Харків: Фолю, 2015. С. 318–321.

Окремий список визначав небезпечний «буржуазний елемент» – купців, шинкарів, переважно євреїв і поляків⁴³. Лише радикальна зміна на фронті – широкий контрнатуп польського війська – не дав Галицькій Надзвичайній комісії «очистити» місто від «ворогів народу». Особливе обурення населення викликало залучення «буржуазії» до примусових робіт, а також масові реквізиції коней, майна заможних міщан. Так, у тернопільського міщанина-єврея Тайхмана 28 серпня реквізовано 382 срібні та золоті предмети. Частина з них, зокрема годинники, В. Затонський любив видавати підлеглим – шоферам, провідникам службових вагонів. Реквізовані мило, сірники, чай, шоколад, вино, тканини, сорочки тощо переважно реалізовували через магазин. Мед і пиво передавали війську, їдальням для службовців і бідноти⁴⁴.

1–3 серпня ЦК РКП(б) погодило у Москві новий склад ЦК КПСГ, який мав працювати у новій маріонетковій республіці. Однак під час «соціалістичних перетворень» постановою Політбюро ЦК КПГ від 10 вересня Комуністична партія Східної Галичини (близько 230 членів і 250 кандидатів) несподівано була розпущена як «засмічена» інтелігентськими та міщансько-націоналістичними елементами⁴⁵. Невдовзі її таки відновили, щоправда, вже на території Польщі.

Нова влада обмежила суспільну роль і соціальні функції Римо-католицької і Греко-католицької церков. Декретом № 2 від 1 серпня 1920 р. Галревком відокремив Церкву від держави і школи, оголосив народним добром всі маєтки церков та релігійних організацій, декларував свободу віри і свободу невизнання жодної віри, заборонив будь-які церковно-релігійні обряди в державних установах і громадських організаціях. Реєстрацію шлюбу, народження і смерть людей передано від церкви до місцевих органів влади⁴⁶. За радянським зразком планували реорганізувати заклади освіти різних форм власності. Виплату зарплат започатковано в рублях більшовицької Росії, тимчасово дозволено обіг царських рублів. Влада скаржилася В. Ленінові, що їй також не вистачає іноземної валюти – румунської, чеської, польської, австрійської⁴⁷.

Однак Галревкому не вдалося відновити ЧУГА. Галревком намагався залучати до радянзації краю галичан з Росії та Наддніпрянщини. Багато з них були або вважалися формально комуністами. На початку серпня В. Затонський засипав телеграмами й листами В. Леніна, Л. Троцького, Ф. Дзержинського, Галбюро при ЦК РКП(б), благаючи скеровувати до Тернополя сформовані у Казані в Запасній армії галицькі частини, ув'язнених у Кожухівському концтаборі (під Москвою) старшин ЧУГА і взагалі галичан, передусім членів партії. Москва з розумінням ставилася до його прохань. 10 серпня секретар ЦК РКП(б) М. Крестинський розіслав усім губернським парткомам Росії телеграми: «У зв'язку з утворенням Радянської влади у Східній Галичині... ЦК пропонує в дводенний термін провести мобілізацію всіх комуністів-галичан (уродженців Східної Галичини й русинів з Буковини) віком 18–40 років і скерувати їх у розпорядження ЦК РКП(б). Сімей з собою не брати»⁴⁸.

⁴³ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 62. Д. 3. Л. 4–16.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1–6; Спр. 39. Арк. 3–7.

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 23.

⁴⁶ Під прапором Жовтня. С. 371–372.

⁴⁷ Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. S. 118, 131.

⁴⁸ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 61. Д. 3. Л. 57.

Невдовзі завідувач військового відділу Галревкому М. Баран доповідав В. Леніну в Москву і Й. Сталіну до Харкова: з Казані прибув до Вінниці перший галицький запасний батальйон кількістю 1 539 бійців, який буде поповнено; сформовано й озброєно три стрілецькі галицькі батальйони по 300 бійців у кожному, два з яких скеровано до Тернополя, один – до Чорткова. До мобілізації поборовців від 18 до 40 років в Тернополі, Чорткові, Гусятині, Заліщиках, Борщеві, Збаражі, Теремовлі відкрито військові комісаріати, які приступили до роботи⁴⁹.

Із місцевих юнаків та прибулих з Казані вояків у Тернополі сформували новий військовий гарнізон. 8 вересня В. Затонський повідомляв Реввійськкраву 14-ї армії, що «охорону м. Тернополя, вартову службу і патрулювання здійснюють 1-й і 2-й галицькі батальйони... Формуємо новий батальйон». Він доповів також Й. Сталіну, що в Тернополі сформовано 1-шу Галицьку стрілецьку бригаду⁵⁰. Загалом до Червоної армії вступило небагато галичан. Чоловіків-українців і поляків не вистачало в містах і особливо в селах ще від часів Першої світової війни.

Галицькі Термоніли: маркери історії. Натомість тисячі українців протистояли більшовицькій навалі у складі об'єднаного польсько-українського війська, яке в середині серпня призупинило червоноармійський наступ. Зокрема за 33 км до галицької столиці, в районі села і залізничної станції Задвір'я, 17–31 серпня польські частини прийняли жорстокий бій (лише 17 серпня – 6 атак 11-ї кавдивізії), під час якого загинуло 318 вояків (більшість із них підступно зарубані шаблями або загинули, закуті ланцюгами)⁵¹. Кінній групі Й. Якіра тоді так і не вдалося оточити з півночі та півдня з одночасною атакою зі сходу бойові групи 3-ї та 6-ї польських армій під Львовом⁵².

Після невдалих боїв Перша кінна (8,5 тис. багнетів і шабель) і 12-а армії (7,6 багнетів і шабель) помарширували в бік Грубешова, Замостя, Любліна. Мужньою обороною фортеці Замостя 29–31 серпня безпосередньо керував командир 6-ї стрілецької дивізії Дієвої армії УНР полковник М. Безручко⁵³, у підпорядкуванні якого спершу було 700 багнетів і 150 шабель. Коли ж 28–29 серпня до міста прибули частини польської 10-ї піхотної дивізії (31-й піхотний полк, кавалерійські й артилерійські дивізіони), сили українських і польських оборонців фортеці зросли до 3,2 тис. багнетів, 200 шабель, 40 кулеметів, 12 гармат. Їхні героїчні дії підтримували

⁴⁹ Там само. Д. 8. Л. 13–15; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. Т. 3. С. 356.

⁵⁰ РГВА. Ф. 199. Оп. 1. Д. 8. Л. 104, 112, 124.

⁵¹ Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. S. 41–42; Nicieja S. Zadwórze – polskie Termopile. S. 3–7.

⁵² Польша та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920 / ред. Т. Кшонстка. Варшава, 2010. С. 187–192.

⁵³ Формування вказаної дивізії з наддніпрянців і галичан розпочато у лютому 1920 р. на збірному пункті Армії УНР у Ланцуті (Польща); у березні її переведено до Берестя. Наприкінці квітня частини дивізії ввійшли в оперативну підлеглість 2-ї польської армії, у складі якої взяли участь в антибільшовицькому поході на Київ, обороняючи позиції вздовж ріки Ірпінь. У квітні 1920 р. у ній служило 2,2 тис. стрільців і козаків. У липні дивізія воювала проти червоноармійських частин у районі Більської Волі на території Польщі. Див.: Тинченко Я. Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з радянською Росією та інтернування. Київ, 2020. С. 56–69.

гарматними обстрілами три польські бронепотяги. Під час оборони особливо відзначився технічний курінь 6-ї дивізії, який збудував довкола міста три- та чотирирядну систему окопів із дротяною загорожею, довжиною 18 км, у яких розміщувалися бойові ланки опору. Українським саперам допомагали копати траншеї 3,5 тис. міщан. Все це дало змогу відбити кілька відчайдушних наступів кінноармійців. Не перешкождала польсько-українському війську група білогвардійців генерала М. Бредова, яка тимчасово перебувала в гарнізоні фортеці. Загальні втрати захисників міста становили від 200 до 250 вбитих і поранених. Втрати кінноармійців були значно більшими. В тилу будьонівців успішно рейдувала польська бойова група під командуванням С. Шептицького (брат митрополита А. Шептицького), яка 31 серпня вступила до міста. Кількаденний бій під Замостям дав змогу польському командуванню підтягнути свіжі частини й розпочати масштабний наступ у Галичині та на Волині. Натомість кінармія відступила до Комарова, де зазнала нової нищівної поразки⁵⁴.

Оборонців Задвір'я–Львова поховали неподалік залізниці та Цвинтаря орлят на Личаківському кладовищі, який у радянський час було знищено, а нещодавно відновлено. На честь цієї битви, яку нерідко називають польськими Термопілами, одну з львівських вулиць польська влада назвала Задвірнянською, яку в радянський час перейменовано на Сталінградську, згодом Сталінградської битви. Довоєнна вулиця Галлера і Галлерчиків у радянський час стала Будьонівською. На честь очільника антибільшовицької боротьби Ю. Пілсудського 1929 р. у Львові названо вулицю, а 1933 р. на вулиці Кадетській, 6 (у радянський час – Гвардійська, а нині – Героїв Майдану), вмуровано кам'яну таблицю, яку в добу незалежності України відновлено. 1999 р. відреставровано пам'ятник захисникам Львова у Задвір'ї⁵⁵. Пам'ятні знаки Невідомому польському солдатві, який загинув у антибільшовицькій війні 1920 р., встановлено 1925 р. також у Станиславові й Коломиї, які сплюндровано в радянський час. Пливу в Коломиї поляки таємно перенесли на римо-католицький цвинтар, де її віднайшли 1995 р. і встановили у місцевому костелі⁵⁶.

Після Задвір'я піхоту і кінноту 6-ї польської армії Південного фронту на львівському напрямку прикривала 7-ма авіаційна ескадра винищувачів під командуванням капітана С. Бастера, що дислокувалася на Левандівському летовищі під Львовом. Щоправда, бойові польоти, зокрема вздовж залізниці Львів–Задвір'я–Тернопіль, могла здійснювати лише половина з 32 літаків⁵⁷. Грізною зброєю на фронті стали польські бронепотяги: «Піонер» (район Миколаєва–Розвадова), «Стефан Баторій»

⁵⁴ Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. Ніжин, 2013. С. 88–93; Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. Warszawa, 2009. Cz. III. S. 352–586; Польща та Україна в боротьбі за незалежність. 1918–1920. С. 223–314; Olszański T. Mit i prawda o obronie Zamościa w sierpniu 1920 r. S. 156.

⁵⁵ Хахула Л. Союз Пілсудського – Петлюри 1920 року. Ландшафт культурної пам'яті. *Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli o przyszłości*. Warszawa, 2020. S. 11–124.

⁵⁶ Кваснюк Я., Чорненький Р., Гаврилишин Р. Військові некрополі Станиславова – Івано-Франківська. 1809–2020. Брустури, 2022. С. 148–153.

⁵⁷ Smoliński A. Jazda Rzeczypospolitej Polskiej w okresie od 12 X 1918 r. do 25 IV 1920 r. Toruń, 2000. S. 36–38.

(район Бібрки), «Хоробрий» (район Рави-Руської-Жовкви), «Ураган» (район Красно-го), що активно взаємодіяли зі штурмовими батальйонами піхоти (250–300 вояків) при обороні міст і містечок. Їхні дії підтримували бронемашини і бронепотяги Дієвої армії УНР: «Кармелюк» (район Галича, Єзуполя, Ходорова), «Запорожець» (район Монастириськ), «Чорноморець» (район Ходорова)⁵⁸.

Під час рішучого контрнаступу польсько-українського війська 15–20 вересня 1920 р. фронт знову повернувся до Надзбруччя. 21 вересня члени Галревкому спішно на територію УСРР. 23 вересня у Вінниці Галревком самоліквідовано, а решту його коштів – майже 7 млн рублів, іноземну валюту, реквізовані золоті речі передано в місцевий радянський банк⁵⁹. За аналогічним кремлівським сценарієм (і теж невдало) зроблено спробу створити Тимчасовий польський революційний комітет на чолі з Ю. Мархлевським і Ф. Дзержинським у Білостоці⁶⁰. З ним намагався налагодити контакт Галревком, однак цьому перешкодили воєнні дії. Представникам Польревкому, які тимчасово оселилися в Мінську, В. Ленін підступно обіцяв передати територію Східної Галичини до Польської радянської республіки⁶¹. Після невдач на львівсько-варшавському напрямку російський Раднарком скерував своїх пропагандистів на південь, де в листопаді 1920 р. Червона армія окупувала Крим, а владу захопив Кримський ревком на чолі з уже згаданим проросійським політиком Б. Куном, який спільно з органами Надзвичайної комісії встановив на півострові режим надзвичайного стану, червоного терору⁶².

Ризька зрада. У середині вересня українські загони спільно з польськими вояками продовжили похід на схід, досягнувши 11 жовтня ріки Лозова, де й закінчилася бойова співпраця з польським військом. Причиною цього стало підписання в Ризі 12 жовтня 1920 р. угоди про перемир'я і прелімітарні умови майбутнього миру з радянськими республіками Росії та України, згідно з якою Варшаву змушено відмовитися від союзу з УНР, а також зобов'язано утримувати на своїй території ворожих для більшовицької Росії військових формацій – Дієвої армії УНР та інтернованих частин білої Росії. На жаль, делегації УНР і ЗУНР на ці перемовини не допустили, тому долю України вирішувала делегація маріонеткової УСРР, до якої долучилися представники ГСРР М. Баран і Н. Хомин. Утім, у її складі не виявилось жодного представника, який би вмів писати українською мовою, тому офіційний документ за неї писав член польської делегації, україномовний Л. Василевський. Там само в Ризі керівник російської делегації А. Йоффе цинічно заявив голові польської делегації Я. Домбському: Росія розуміє, що для Польщі необхідна галицька нафта, а для Росії – українське збіжжя. Зрозуміло, що тоді Варшава опинилася в незручній ситуації, бо зобов'язалася припинити підтримку антирадянських угруповань Польщі⁶³. За умовами Ризького договору, до Польщі інкорпоровано 162 тис. км² українських

⁵⁸ Bitwa Lwowska i Zamojska 25 VII – 18 X 1920. S. 218, 227, 229, 251–252, 255, 604–606, 930.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 2189. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 5.

⁶⁰ Манусевич А. Очерки по истории Польши. Москва, 1952. С. 295–296.

⁶¹ Klimecki M. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad. S. 148.

⁶² Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. Київ, 2002. С. 198–201.

⁶³ Skaradziński B. Polski lata 1919–1920. Warszawa, 1993. T. 2. S. 410–411.

етнічних земель з населенням близько 5 млн осіб; зафіксовано також ганебну відмову маріонеткового українського уряду Х. Раковського «від будь-яких прав і претензій на землі, розташовані на захід від кордону, описаного в ст. 2» цього договору⁶⁴. Ще 11 листопада 1920 р. знесилені наддніпрянські дивізії форсували Збруч й опинилися на території Польщі, де були інтерновані в таборах Ланцута, Каліша, Щепйорно, Вадовиць, Олександрова-Куявського, Пікуличів та ін.⁶⁵.

Із метою унормування польсько-українських відносин після підписання Ризького мирного договору від 18 березня 1921 р. керівництво УНР, зокрема Міністерство закордонних справ, розробило план «формальної ліквідації» до 1 травня на території Польщі Ради Республіки (65 послів), уряду (14 міністрів) та його структур (1,7 тис. службовців), таборів інтернованої Армії УНР (3,5 тис. офіцерів, 11,5 тис. козаків). «Законспіровану» працю урядовців і парламентарів перенесли до новоствореного Українського Центрального Комітету у Варшаві (голова А. Лукашевич). Українській еміграції було рекомендовано видати червоні та білі картки перебування⁶⁶. На прохання членів Уряду УНР, поляків С. Стемповського і Г. Юзефського офіційна Варшава забезпечила перехід С. Петлюри до 31 грудня 1923 р. на нелегальне становище, аж поки він не виїхав до Будапешта (згодом проживав у Відні, Женеві, Парижі). Моральну підтримку наддніпрянцям надав Начальник Польської держави Ю. Пілсудський, відвідавши у травні 1921 р. табір українських інтернованих у Каліші. Згодом за сприяння Міністерства праці і суспільної опіки Польщі було створено Польське товариство допомоги українським емігрантам⁶⁷.

Завдяки підтримці Другого відділу Генштабу польського війська при Головній команді військ УНР на початку 1921 р. на західних землях України сформовано Партизансько-повстанський штаб на чолі з Ю. Тютюнником, який у жовтні-листопаді здійснив 1500-кілометровий Другий зимовий похід. У ньому взяла участь значна частина вояків 6-ї стрілецької дивізії, що від грудня 1920 р. перебувала в інтернуванні в Олександрові-Куявському⁶⁸. На жаль, чергова українсько-польська спроба підірвати більшовицький режим на Наддніпрянщині закінчилася поразкою⁶⁹. Польсько-український військово-політичний союз виявився короткотерміновим. Україна тоді

⁶⁴ Документи внешней политики СССР Москва, 1959. Т. 3: 1 июля 1920 г. – 18 марта 1921 г. / ред. кол. Г. А. Белов и др. С. 244–246; Захарук Б. Проблеми кордону в контексті українсько-польських відносин доби національно-демократичної революції в Україні (1917–1923). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. Nr 3. S. 170–174.

⁶⁵ Колянчук О. Українська військова еміграція в Польщі. 1920–1939. Львів, 2000. С. 7–113.

⁶⁶ Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924): документи і матеріали / упоряд. Л. В. Андрієвська та ін.; редкол.: К. І. Грищенко (голова) та ін. Київ, 2010. С. 462, 465; Завада І. Ризький договір і Україна. Київ, 2000. С. 149–155; Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1930. Toruń, 2004. S. 21–49.

⁶⁷ Skaradziński B. Polski lata 1919–1920. S. 410–412; Potocki R. Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 199.

⁶⁸ Тинченко Я. Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з радянською Росією та інтернування. С. 69–71.

⁶⁹ Верига В. Листопадовий рейд. Київ, 1995. С. 11–139; Голубко В. Останній шанс: Другий Зимовий похід Армії УНР 1921 р. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 167–168. Документи Партизансько-повстанського штабу в міжвоєнний період відклалися в архіві Наукового товариства імені Шевченка у Львові.

була в міжнародній ізоляції. Завадила також прагматична політика країн Заходу, насамперед Великої Британії, яка неодноразово радила Польщі укласти мир із більшовицькою Росією. Паризька мирна конференція пропонувала сусіднім країнам не вести війни з Росією. Американська дипломатія теж не схвалювала планів Ю. Пілсудського щодо спільної з Україною антиросійської кампанії 1920 р. Усе це кардинально послаблювало український національно-державний табір, особливо після Ризького договору, заборони діяльності її екзильного уряду та Ради Республіки в Тарнові та Варшаві, ліквідації таборів інтернованої Армії УНР. Не забуваймо і те, що польська влада, порушивши союзні домовленості, не дозволила Наддніпрянській армії провести мобілізацію на Батьківщині. Мають рацію і ті польські дослідники, які вважають, що саме поразка київського походу і втома суспільства від кількарічної війни, в якій втрачено понад 200 тис. військовиків, змусили Ю. Пілсудського відмовитися на Ризьких перемовинах від створення незалежної від Росії Української держави⁷⁰, а відтак де-факто (від 1923 р. – де-юре) інкорпорувати Східну Галичину і Західну Волинь до Польщі. Очевидно, варто погодитися з польськими авторами і в тому, що для українців Ризький договір став тим, чим Брестський мир 1918 р. для поляків⁷¹ (згідно з його ухвалою Холмщина і частина Підляшшя мали відійти до УНР). Восени 1921 р. за ініціативою польського дипломата, графа Яна-Станіслава Лося, уродженця Львівщини, та посланця митрополита Андрея Шептицького отця Тита Войнаровського відбулися чергові українсько-польські перемовини щодо можливого надання Східній Галичині автономного статусу у складі Польщі, однак – знову безуспішно⁷².

Московські діаманти Закордоту. Відступ Червоної армії за Збруч не призупинив московських спроб більшовизації західноукраїнського терену. Пропагандистським рупором Кремля залишалася КПСГ, що була створена 1919 р. з галичан, які мали досвід членства в РКП(б), КП(б)У. Протягом 1920–1923 рр. вона поповнилася вояками ЧУГА, біженцями і полоненими, що повернулися з Наддніпрянщини, Дону, Поволжя і Туркестану й прагнули за підтримки радянських республік України та Росії побороти польську владу. Більшовицькі агенти формували бази зброї для антипольського повстання (Олевськ, Славути та ін.), а також повітові (Ковель, Рівне, Луцьк, Володимир, Дубно, Остріг та ін.) трійки, що мали організувати терористичні акції – вбивства польських урядовців і вояків, представників українських угодовських політиків, пограбування фільварків, організацію саботажних акцій. Для проведення антипольської збройної боротьби в Галичину переправлялися диверсійні групи⁷³. Зв'язковою ланкою між партійними осередками Росії та України мав стати від 1921 р. нелегальний Закордот (Закордонне бюро допомоги КПСГ), члени якого вели агітаційно-пропагандистську роботу серед галичан і волинян щодо організації антипольського повстання й приєднання краю до УСРР.

⁷⁰ Прушинський М. Драма Пілсудського... С. 134, 309.

⁷¹ Potocki R. Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. Warszawa, 1996. Nr 3. S. 196.

⁷² Баран С. Не туди дорога. *Український голос*. 1921. 16 жовтня; Кордуба М. Щоденники 1918–1925. Львів, 2021. С. 31.

⁷³ Archiwum Akt Nowych. Warszawa. Ambasada RP w Moskwie. Sygn. 107. K. 75–79.

Водночас використовувалися чималі кошти в доларах, польських марках і діамантах (лише 1921 р. – 1 500 карат), що виділялися спецслужбами Москви. Кураторами вказаної структури були Ф. Кон і В. Затонський, яких інструктував член ЦК ВКП(б) і голова Виконкому Комінтерну Г. Зінов'єв. Діяльність Закордоту постійно документувала дипломатія та розвідка Польщі⁷⁴. Більшовицькі спецслужби прагнули також у 1921–1923 рр. відірвати від національного партійно-політичного табору голову еміграційного уряду ЗУНР Є. Петрушевича, розсваривши його із провідом Української народно-трудової партії (і це їм вдалося)⁷⁵. Російські дипломати (представники спецслужб) у Відні та Берліні намагалися не допустити співпраці Є. Петрушевича з одним із фундаторів Української військової організації Є. Коновальцем та одним з командирів Легіону УСС В. Вишиваним⁷⁶. Згодом, після виїзду Є. Петрушевича до Берліна його радянофільські настрої послаблюються. Якщо на початку 1920-х років, період політики українізації в УСРР, ліві сили в західному регіоні мали чимало симпатиків, то через десятиліття, у час Голодомору та масових репресій, їхні лави різко скоротилися. Новий червоноармійський похід за Збруч Кремль організував у вересні 1939 р., коли спільно з Берліном розчленував територію Польської держави.

Після відновлення незалежності України в її західному регіоні демонтували пам'ятники діячам Галревкому, червонокозачим командирам – В. Затонському, С. Будьонному, В. Примакову та іншим, величний монумент «визволителям»-червоноармійцям в Олеську на Львівщині (неподалік середньовічного замку), які намагалися насадити владу маріонеткової ГСРР, а згодом і приєднати її до нової, уже ленінсько-сталінської Російської імперії. Відрадно, що відновлено повністю або частково також польські військові поховання 1918–1920 рр. у Києві, Львові, Стрию, Бережанах, Коломиї, Острозі та інших містах і селах західного регіону України. З нагоди 100-річчя вказаних подій в Україні та Польщі організовано низку комемораційних заходів. На честь вказаного союзу та спільної антибільшовицької боротьби у Варшаві, Гданську та Кошаліні відкрито меморіальні сквери імені героя оборони Замостя полковника Армії УНР Марка Безручка⁷⁷. За участю українських і польських істориків підготовлено нові фундаментальні праці, присвячені українсько-польській антибільшовицькій боротьбі 1919–1921 рр.⁷⁸

Насамкінець нагадаю відому тезу про те, що історія – це повернута в минуле сучасність, а сучасна російсько-українська війна – війна минулого з майбутнім, яке обов'язково перемаже. На жаль, на початку ХХІ ст. вказану тезу не сприймає Кремль і значна частина російського суспільства, які загрузли в імперському минулому. Чи

⁷⁴ Ibid. Sygn. 103. K. 2–3, 10–12, 17, 21, 31; Sygn. 107. K. 45.

⁷⁵ Ibid. Sygn. 102. K. 82.

⁷⁶ Ibid. Poselstwo RP w Charkowie. Sygn. 49. K. 31–32.

⁷⁷ Литвин М., Хахула Л. Союз Петлюри – Пiлсудського: відзначення 100-річчя в Україні та Польщі. *Український історичний журнал*. 2020. № 6. С. 234–235.

⁷⁸ Sojusz polsko-ukraiński 1920 roku. Refleksje nad przeszłością – myśli przyszłości / pod red. J. Matkowskiego, S. Stępnia. Warszawa, 2020. 274 s.; Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / red. J. Pisuliński, W. Skalski. Warszawa; Kijów, 2020. 420 s.; Symon Petlura. Przywódca niepodległej Ukrainy / pod red. M. Szumiły. Warszawa, 2021. 464 s.; 1920 rok – wojna światów. Warszawa, 2021. T. 1: Studia przypadków w stolecie Bitwy Warszawskiej. 352 s.

не тому українські науковці й політики повинні якнайшвидше актуалізувати досвід та уроки попередніх збройних та гібридних експансій Росії, щоби не допустити нової масштабної агресії проти всього цивілізованого світу. Демократичний поступ країн і свобода народів не лише в інтересах України, а й майбутнього Росії.

Микола Литвин

РОСІЙСЬКИЙ ЧИННИК ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Перехід Галицької армії у Наддніпрянщину в середині липня 1919 р. поставили під питання існування української державності в Східній Галичині та реалізацію соборницького проекту. Польська окупаційна влада масово інтернувала діячів, адміністрацію та активістів ЗУНР, які залишились в краю¹.

Включення до боротьби проти більшовиків в Наддніпрянщині не пододало розбіжностей поміж Євгеном Петрушевичем і Симоном Петлюрою, які розпочалися в період правління ЗУНР у Східній Галичині й поглибилися внаслідок проголошення Диктатури². За Збручем конфлікт розгорівся в площині зовнішньополітичних орієнтацій. Якщо С. Петлюра схилився до порозуміння з Польщею, то галицький лідер під впливом свого оточення звертав погляди в бік антибільшовицьких сил Росії.

Уперше ознаки нового конфлікту виявилися під час здобуття Києва об'єднаними силами Дієвої та Галицької армій. 30 серпня 1919 р. передові частини українського війська дісталися передмість Києва, а наступного дня встановили контроль над Арсеналом, Печерською Лаврою, Міською Думою, складами продовольства на Цитаделі й поставили охорону на причілку мосту через Дніпро. У той час, коли мешканці Києва та члени міської управи вітали українських вояків, як визволителів з-під більшовицького ярма, до столиці з району Печерська вступали підрозділи Добровольчої Армії. Чисельніші підрозділи росіян зуміли обеззброїти галицькі частини і обійняли владу в українській столиці. Роззброєних галичан денікінці перевели до концтабору в Дарниці³.

Українське командування вислало делегацію на перемовини з генералом Миколою Бредовим, який очолював російські частини, що вступили до Києва. На пропозицію припинити конфлікт і встановити демаркаційну лінію М. Бредов відповів, що С. Петлюри не визнає, а російських офіцерів, які служать в українській армії, вважає зрадниками. Натомість погодився вести перемовини з командуванням Галицької Армії. В результаті М. Бредов та А. Кравс уклали угоду про припинення збройного конфлікту й відступ Галицької армії з Києва⁴. За твердженням Івана Кедрина, генералові А. Кравсові був ближчим російський генерал М. Бредов, а не

¹ Павлишин О. Інтернування цивільного населення Східної Галичини в умовах польсько-українського конфлікту 1918–1919 рр. *Праці Українсько-Польської комісії дослідження взаємин 1917–1921 рр.* / відп. ред.: В. Ф. Верстюк, Я. Я. Бруський; відп. секр. В. В. Скальський. Київ: Інститут історії України НАН України, 2019. Т. 1. С. 148–157.

² Павлишин О. Міністерство Галицьких справ УНР у Кам'янці на Поділлі (липень–жовтень 1919 р.). *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років* / Національна академія наук України; Інститут історії України. Київ, 2016. Вип. 12. С. 206–222; Павлишин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.). *Вісник Львівського університету. Серія історична.* 2002. Вип. 37/1. С. 344–349.

³ Глазук В. На рідній землі в неволі! (В чотиролітні роковини здобуття Київa). *Український Скиталець.* 1923. Ч. 17–18. С. 43.

⁴ Див.: Шанковський Л. Наступ на Київ в 1919 році (стратегічний і політичний нарис). *Українська армія в боротьбі за державність.* Мюнхен, 1958. С. 169–170.

наддніпрянські старшини. Галицький командувач не знав і не розумів законів революційного ведення війни, коли треба було одноосібно й оперативно приймати рішення, які відповідали національно-державним інтересам України⁵.

Головне українське командування розпочало нові перемовини, але вони не дали позитивних результатів⁶. Щоб уникнути кровопролиття, українські війська відступили на лінію Житомир–Бердичів–Козятин.

Тоді Олександр Жуковський у записній книжці занотував: «3. IX. 1919 р. Части з Київа виходять з тим, з чим прийшли. Все майно залишається в Київі. Не пишуть, але розуміється Дені[кін] забирає все майно. Доглядати за виконанням умов призначається спільна Комісія Штабів. Підписали 31. Всі ці переговори санкціонують Галицька Начальна Команда. Є точно застереження, що Галицька Начальна Команда нічого спільного не має з Петлюрою. Все це представлено на усмотрення Диктатору. Диктатор об'яснив, що Денікін не говорив би з Петлюрою, що Галицька Армія є цілком окрема політична одиниця і, що вона б'ється з більшовиками без жадних політичних гасел, а має з Петлюрою виключно оперативний зв'язок»⁷.

Фатальна ситуація в столиці негативно вплинула на моральний стан українських військ. Наддніпрянські кола звинувачували у втраті Києва галичан, стверджуючи, що Є. Петрушевич має намір помиритися з денікінцями, і поширювали чутки про прихильне ставлення диктатора до офіцерів-росіян. Зокрема, підполковник Я. Макогон доповідав військовому аташе Збройних Сил Південної Росії у Польщі, що Є. Петрушевич укриває у своїй армії та не дає арештовувати офіцерів-гетьманців та білогвардійців⁸.

Водночас ставлення диктатора до А. Денікіна спробував з'ясувати син Євгена Чикаленка – Лев, який прибув до Кам'янця на Поділлі й, за спонуканням С. Петлюри, відвідав Є. Петрушевича. Свої враження від розмови з керманічем ЗУНР він занотував так: «У мальовничому турецькому замку над Смотричем біля мосту містився постій “диктатора”. Пройшов я до диктатора досить легко, без жадних перепусток та рекомендацій. Розказав у почекальні, хто я і в якій справі прийшов, і через хвилину після доповіді диктаторові був допущений до його кабінету. Він зустрів мене при самих дверях. Високого росту, худий, трохи похилий. Він лагідно привітався, попросив сісти, сам сів. З перших слів мені стало ясно, що прийняли мене так швидко через моє прізвище. Диктатор розпитував про батька, висловив свою повагу і оповідав про якусь послугу, що він батькові десь недавно зробив. Де батько тепер він не знає, не знав цього й я... Переходжу до справи. Ставлю питання руба: коротко і ясно. Чи з його відома склалися події в Києві так, як вони склалися?

– Так! З добровольчою армією битися не будемо.

– Чому? – питаю.

– Не маємо сили, за ними ціла Росія...

⁵ Кедрин І. Декларативна і дійсна соборність. *Вісті комбатанта*. 1969. Ч. 1. С. 19.

⁶ Шанковський Л. Наступ на Київ в 1919 році (стратегічний і політичний нарис). С. 170.

⁷ [Олександр Жуковський]. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року. *Український Історик*. 1986. Ч. 3–4. С. 109.

⁸ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: наук. моногр. Київ: Темпора, 2006. С. 452.

Зі стриманим обурення доводжу, що то помилка. Подаю факти із свого досвіду. Запевнення мобілізованого солдата на Печерському під час відвідин Стенселя, переляк селян на Київщині перед приходом “яниківців”, “золотопогонників”, подаю низку вже знаних фактів про прояви деморалізованості Добровольчої Армії... Ніщо, очевидно, до свідомості диктатора не доходить. Нарешті чую інший “доказ” того, що проти Добрармії неможливо галичанам воювати:

“За Денікіном стоїть ціла Антанта, а на конфлікт з нею ми не підемо”. Знову пробую ознайомити диктатора з нашим наддніпрянським досвідом. Згадую останні дні Скоропадського, згадую Одесу, Григорієва, що гнав у “Антанту”, як сам хотів... Нічого. Тільки меншає лагідність в обличчі диктатора та більше сухість, утома чи нудьга...»⁹.

Здавалося, що прикрити провал наступальної операції стане винятком. Безчинства денікінців на зайнятих ними територіях спричинилися до зростання антиросійських настроїв в Україні. Відтак 24 вересня 1919 р. Є. Петрушевич поставив свій підпис у зверненні Директорії та уряду УНР до українського народу із закликом до боротьби проти армії А. Денікіна. Відозва закликала: «Всі, хто має силу і любов до свободи, в кому не згасло стремління до землі і волі, всі, кому дорога демократична Єдина Соборна Українська Республіка, вставляйте до посліднього рішучого бою з нашим ворогом»¹⁰. З цього дня Галицька армія разом з Дієвою боролася вже на двох фронтах – проти більшовиків та денікінців.

Проте чергова декларація єдності національних сил не послабила взаємної недовіри поміж С. Петлюрою і Є. Петрушевичем. Головний Отаман підозрював Диктатора в таємних перемовинах з А. Денікіним. Той навзаєм вважав, і небезпідставно, що С. Петлюра тишком домовляється з поляками. Настрій галичан пригнічувала звістка про те, що наддніпрянський уряд уклав перемир'я з поляками, встановивши демаркаційну лінію по річці Збруч. Окрім того, стало відомо, що Симон Петлюра встановив контакти з більшовиками за посередництвом швейцарського комуніста Фрідріха Пляттена.

Непевна ситуація в Україні спонукала галицькі еміграційні кола у Відні та окремих представників ЗУНР на Міровій конференції у Парижі шукати альтернативні варіанти зовнішньополітичних орієнтацій. У другій половині серпня 1919 р. Кость Левицький на сторінках віденського часопису «Український Прапор» опублікував концептуальний текст «Куди дороги?». У статті після аналізу військово-політичної ситуації в Наддніпрянщині, К. Левицький підсумував: «Тому мілітарне перемир'я української армії з російськими протибольшевицькими арміями вирінає із сучасної ситуації, аби скоротити боєвий фронт, себе не поборювати на полі війни, а спільними силами знищити большевицьку язву. Поклавши отсе за основу мають дипломатичні чинники обох сторін України і Росії підготувати другу і головну умову, якою має бути конфедерація (союз) обох держав: України і Росії, що стануть дійсним і природним заборолом сходу супроти всякого посягання Поляків, Румунів чи кого-небудь другого. Проти такого союзу не годні устоятися ні Поляки, ні Румуни з

⁹ Чикаленко Л. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. Нью-Йорк, 1963. С. 33–34.

¹⁰ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. Т. III. С. 117–119.

їх імперіалістичними посяганнями на чужі землі, та проти цього не стануть й держави антанти, бо лиш така розв'язка питання двох найбільших народів на сході створить лад і спокій на великім просторі сходу Європи»¹¹.

На статтю Костя Левицького відгукнувся у Кам'янці співробітник диктатора Осип Назарук, який відзначив, що «цей довголітний український працівник став в ній виразно на ґрунт політичної орієнтації в сторону Москви»¹². Втім, далі він зауважив: «При вирішуванні сего питання все мусимо пам'ятати про наш принцип, якого ніколи не зречемося – це Самостійна Українська Держава. І тільки з тим можемо увійти в союз, хто нам дасть і може дати більше змоги, дійсно побудувати Самостійну Українську Державу»¹³.

Питання порозуміння з російськими антибільшовицькими силами розглядали в об'єднаній українській дипломатичній місії у Парижі. З цього приводу думки делегатів розділилися. Григорій Сидоренко та Михайло Лозинський (а перед загибеллю й Дмитро Вітовський) ставилися до такої перспективи досить обережно. Натомість галичанин Василь Панейко, буковинець Артем Галіп, наддніпрянці Арнольд Марголін та Василь Шульгин вважали, що з російською делегацією варто вести перемовини¹⁴. Зокрема, вони контактували з колишнім послом Росії в Парижі Василем Маклаковим та іншими групами¹⁵. Проте росіяни питання щодо визнання самостійності України відкладали й не бажали йти на зустріч українським домаганням¹⁶. Зокрема, у розмові з М. Лозинським В. Маклаков зауважив, що оскільки Росія існує юридично як держава, то не можна говорити про самостійність України. З приводу галицького питання останній відзначив, що визнає Польщу в етнографічних кордонах, але не має претензій до того, щоб Галичина належала до Росії¹⁷. Про це М. Лозинський 9 вересня 1919 р. у Відні повідомив Закордонну групу Української народної ради (ЗГ УНРади) на її засіданні¹⁸.

Уся інформація, яка виходила від диктатора та ЗГ УНРади до галицьких членів делегації в Парижі зосереджувалася виключно в руках В. Панейка. Він у листах до Євгена Петрушевича та Володимира Сінгалевича однозначно наполягав на порозумінні з А. Денікіном і західними альянсами, які його підтримували¹⁹. Серед військового командування Галицької армії (ГА) однодумцем Василя Панейка був отаман Альфонс Ерле²⁰.

¹¹ Левицький К. Куди дороги? *Український Прапор*. 1919. 23 серпня. С. 1.

¹² Назарук О. На роздоріжжі (Україна – а Румунія, Польща й Росія). *Стрілець*. 1919. 25 вересня. С. 1.

¹³ Там само.

¹⁴ Онацький Є. По похилій площині. *Записки журналіста і дипломата*. Мюнхен, [б. д.]. Ч. II. С. 8.

¹⁵ Павлишин О. Російський вектор зовнішньої політики Євгена Петрушевича. *Проблеми вивчення історії української революції 1917–1921 років*. Київ, 2019. Вип. 14. С. 70.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само.

¹⁹ «Falsus utinam vates sim!». *Панейко Василь. Зєдинені держави Східної Європи. Галичина й Україна супроти Польщі і Росії*. Відень, 1922. С. 58–81.

²⁰ Павлишин О. «Він був складною і незвичайною індивідуальністю...». Нарис біографії Василя Панейка. *Дипломатична і консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С. 173. (Бібліотека наукового щорічника «Україна дипломатична»; № 13).

Іван Кедрин про зовнішньополітичні орієнтації дипломата ЗУНР писав так: «Василь Панейко був, без сумніву, соборником і одним із передовиків, що формулували соборницько-державницьку плятформу галицьких українців напередодні першої світової війни. І був теж одним із тих, які залишилися в душі обласними галичанами, відштовхнені від Наддніпрянщини тамошніми революційними явищами, яких не розуміли. [...] Василь Панейко не був партикуляристом провінціалом. Він був соборником, але в тому розумінні, що реальне здійснення соборництва вважав за можливе тільки в рамках російської федерації. З усією рішучістю треба підкреслити, що русофільство Василя Панейка не мало нічого спільного з старогалицьким москвофільством, чи наддніпрянським малоросійством. Він був українським патріотом-державником, але здійснення українського державницького ідеалу він уважав за можливе в рамках федерації з Росією, при чому тільки в такій комбінації уважав за можливу українську національну експансію на схід від українських етнічних земель з чорноморського басейну»²¹.

Тим часом листи В. Панейка про наслідки його переговорів з росіянами в Парижі Є. Петрушевич привселюдно зачитував на зібранні галицького активу в Кам'янці на Поділлі. Про зміст цих листів дізнався й Головний отаман²².

Наприкінці жовтня 1919 р. Є. Петрушевич скликав міжпартійну нараду галицьких українців за винятком УСДП. На нараду запросили члена Директорії Андрія Макаренка і Володимира Сальського. Він, зокрема, повідомив присутніх, що члени ЗГ УНРади у Відні схиляються до федерації з «денікінською» Росією. Свою позицію щодо перспектив української самостійності Є. Петрушевич оприлюднив так: «Я не вірю в будову самостійної держави, військо є розбите і тому ми є змушені наразі покінчити з самостійницькою думкою. Лінія Директорії досягнути самостійності власними силами це є ризикова дорога. Ми мусимо годитися з Польщею, або з Денікіном. З Польщею не можливо, бо Польща є віроломна. Лучче нам пождати на федерацію з Росією Денікіна. Україні бракує інтелігенції до будови та удержання державного апарату, так що сьогодні думати про самостійність України є прямо фантазія. Ми не доросли до самостійності, тому на разі мусимо погодитися на мою думку тільки на автономію. Самостійну Українську Державу ми зможемо добудувати аж за кілька десят літ, виховавши до сего свідоме молоде покоління»²³.

Натомість в оточенні Головного Отамана сподівалися реальнішої допомоги від двох безпосередніх сусідів України – Польщі, а може й Румунії²⁴. У листі до голови надзвичайної дипломатичної місії УНР у Польщі Андрія Лівичького 30 жовтня 1919 р. Симон Петлюра зазначив: «Ніколи не забувайте, що Велика Росія, та ще така чорна на масть, як денікінська, для нас не прийнятна, і ми повинні шукати спільників нашої позиції щодо Денікіна. В зв'язку з цим комбінація союзу проти Росії: Польща – Латвія – Литва – Естонія – цілком прийнятна для нас. Коли за допомогою Польщі ми

²¹ Кедрин І. Два корифеї преси д-р Іван Німчук – д-р Василь Панейко. *Календар «Свободи» на звичайний рік 1957*. Нью-Йорк, [б. д.]. С. 108.

²² Доценко О. Літопис української революції. Матеріяли й документи до історії української революції. Київ; Львів, 1923. Т. II. Кн. 4: 1917–1922. С. 65.

²³ Народа у Петрушевича. *Боротьба*. 1919. 14 листопада. С. 1.

²⁴ Кедрин І. Декларативна і дійсна соборність. С. 19.

дістанемо зброю – і щастя військовоє тоді перейде на наш бік, а се наблизить можливість вступу до такого союзу Кубані, Грузії і Азербайджану і реалізації таким чином системи коаліції Балтійсько-Чорноморських держав. Для здійснення заключення мирного договору між Україною та Польщею в разі потреби можна йти на поступки, зважаючи на наше тяжке становище»²⁵. У листі до Голови надзвичайної Дипломатичної місії УНР в Польщі Андрія Лівницького С. Петлюра писав: «З Д-ром Є. Петрушевичем у мене цілком добрі відносини. Сьогодні булиśmy разом з Прем'єром Мазепою у нього в різних державних справах. Поголоски про денікінський настрій Галицької армії не відповідають дійсності. 27–29/X разом з Петрушевичем були в Галицькій Начальній Команді для скріплення духа армії і штабу в напрямку проти Деникінському»²⁶.

Та незабаром позиція диктатора і його оточення змінилася. О. Жуковський про це, зокрема, писав: «5. XI. Розмова з Левицьким. Галичани пред'явили ультиматум. Голубович з уповноваженням від Петрушевича, заявив, що Галичани тільки тоді приймуть участь у боротьбі з Деникіним, коли між іншими пунктами, яких було 9 є зміна кабінету. С[оціалісти]-р[еволюціонери] повинні вийти цілком, Мартос із с[оціал]-д[емократами] теж. Коли запитали чи це ультиматум сказав, що це умови. Дали можна сподіватись в противному разі просто перехід в Галичину, або сполучка з Деникіним»²⁷.

Українська важка воєнна ситуація, трагічні гуманітарні обставини спричинили те, що ГА на чолі з генералом Мироном Тарнавським 6 листопада 1919 р. уклала військову конвенцію з Добровольчою армією генерала Антона Денікіна²⁸. Оточення Петлюри встановило, що рішення щодо укладення угоди з денікінцями Є. Петрушевич санкціонував шифрованою телеграмою²⁹.

Однак 7 листопада 1919 р. диктатор обурився, дізнавшись, що письмову угоду уклали без погодження з ним. Іван Макух з цього приводу записав: «Диктатор викручується сіном, що перехід заініціювала начальна команда Української Галицької Армії, а він про це не знав»³⁰.

Дмитро Паліїв пізніше згадував: «Договір Української Галицької Армії з Денікіном був у своїй концепції настільки дивоглядний, що на пальцях одної руки поравував би людей, які цей договір вважали політичним актом. Загал дивився на нього тільки як на передишку. Якщо були різниці в поглядах, то тільки в площині: Чи була кінцевою оця передишка, чи можна було без неї обійтись?»³¹. Але далі Д. Паліїв відзначив, що диктатор, як політично відповідальний за ГА, на перших етапах перемовин з А. Денікіним зробив правильно, не давши на них своєї згоди. Але за другий етап, коли призначені ним новий командувач Осип Микитка і начальник

²⁵ Симон Петлюра та його родина. До 70-річчя його трагічної загибелі. Документи і матеріали / упоряд. та передм. В. Михальчука. Київ: Рада, 1996. С. 24–25.

²⁶ *Симон Петлюра. Статті, листи, документи.* / упоряд. В. Сергійчук. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 1999. Т. III. С. 133;

²⁷ [Олександр Жуковський]. Записна книжечка О. Жуковського з 1919 року. С. 110.

²⁸ Нагаєвський І. Історія Української Держави двадцятого століття. Рим, 1989. С. 329–330.

²⁹ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Нью Йорк: Українська Вільна Академія Наук у США, 1956. Т. III. С. 256.

³⁰ Макух І. На народній службі. Спогади. С. 265.

³¹ Паліїв Д. На чисту воду. З моїх споминів. *Літопис Червоної Калини*. 1930. Ч. 6. С. 15.

штабу полковник Ціріц, за згодою диктатора підписали остаточний договір – він, безумовно, відповідальний³².

Увечері 15 листопада 1919 р. сотник Бемко привіз з Бару до Начальної Команди ГА депешу диктатора такого змісту: «З Кам'янця, 14. XI. год. 7.30 веч. – Дозволяю нашій делегації вести далі переговори від імені в інтересах Галицької Армії. Оскільки це однак буде можливим повинна брати в оборону також всі ті наддніпрянські частини, які залишаються на фронті і піддаються, а головню старшин. Належить застережи галицькій армії повну автономію під оглядом організаційним й адміністративним під проводом і контролю. Дальші постанови політичного порозуміння застережи пізнішим переговорам. – Я неначе увязнений, не маю наразі получитися з Армією. Проти всіх Галичан ведеться тепер безглядна боротьба. Тутешнє Правительство приготавлиється до виїзду. Здоровлю Всіх – Петрушевич»³³. У тексті телеграми йдеться про розуміння конечності переговорів з денікінцями, інформаційна блокада диктатора з боку уряду Директорії.

Тривога галицького керівництва щодо своєї безпеки у Кам'янці на Поділлі виглядає обґрунтованою в контексті розшифрованої телефонної розмови діячів з оточення Симона Петлюри, які домовлялися з Юзефом Пілсудським. У записі в щоденнику Всеволода Голубовича, датованому 17 листопада 1919 р., зокрема, йдеться: «Пилсудский заверяет правительство и пана Петлюру, что решительных агрессивных приемов не будет. Галичанам не верьте, если возможно Петрушевича посадите в тюрьму хоть на 2 недели или, в крайнем случае, дайте шомполов. С большевиками делайте военное перемирие, но менее всего пишите. Пилсудский просит только искреннего отношения, дабы не сделать нам помехи. Оффензива «пид» через 2 месяца и будет решатся Пилсудским. В Киев соб[ращение]. покуда не посылайте, чтоб Петрушевич не поднял реакции»³⁴.

Унаслідок ускладнення ситуації перед загрозою захоплення польськими військами Кам'янця на Поділлі Є. Петрушевич і його найближче оточення виїхали проти ночі 16 листопада 1919 р. до Жванця над Дністром і переправилися до Хотина, через Чернівці до Відня³⁵. Тоді ж до австрійської столиці прибув з Парижа заступник голови делегації УНР на Міровій Конференції Василь Панейко.

В австрійській столиці Є. Петрушевич дізнався про т. зв. Варшавську декларацію делегації під керівництвом А. Ливицького від 2 грудня 1919 р., в якій йшлося про відмову УНР від претензій на Східну Галичину. Диктатор скликав ЗГ УНР, і впродовж 9–17 грудня 1919 р. під його головуванням відбулось кілька засідань, на яких обговорювали питання зовнішньої політики³⁶.

³² Там само.

³³ Цит. за: *Денник Начальної Команди Української Галицької Армії*. Нью-Йорк: Червона Капіла, 1974. С. 114–115.

³⁴ *Вирок Українській революції: «Справа ЦК УПСР»*: Науково-документальне видання / упоряд. Т. Осташко, С. Кокін. Київ: Темпора, 2013. С. 468–469.

³⁵ Павлишин О. Євген Петрушевич (1863–2013). Ілюстрований біографічний нарис. Львів, 2013. С. 234–235.

³⁶ Павлишин О. Закордонна Група Української Національної Ради у Відні (1919–1923 рр.). *Галичина*. 2014. Ч. 23. С. 57–66.

Еміграційна українська преса замовчувала суперечки ЗГ УНРади з приводу можливого союзу з росіянами. Таку інформацію навесні 1920 р. оприлюднив виконувач обов'язків посла УНР у Відні Григорій Сидоренко у листі до Андрія Ливицького: «Політика тутешніх галицьких українців відзначається великою розбіжністю. По своїм повороті з України Петрушевич старався перевести в Національній Раді резолюцію на користь Денікіна, але не спромігся цього зробити. За Петрушевичем і за федерацією стоїть лише частина Галичан. Друга частина стоїть за самостійність України. До комунізму ставляться прихильно хіба деякі галичани, а поза тим большевики можуть впливати на галичан лише остільки, оскільки вони будуть виступати проти Польщі. Серйозної політичної акції в смислі федерації з Росією галичане у Відні розвинути не можуть»³⁷.

Після пропольських аспірацій уряду С. Петлюри галичани і деякі наддніпрянці покинули об'єднану делегацію у Парижі. Натомість активізували перемовини з російськими колами. Разом з представниками українських партій, які підтримували об'єднання з Росією, вони 19 грудня 1919 р. заснували Український Національний Комітет, який залучив до своєї програми з'єднання з Росією на основах федералізму³⁸. Відомо, що до Комітету увійшли Василь Панейко (Президент), Олександр Кульчицький, Степан Томашівський та син диктатора – Антон Петрушевич³⁹. Як стверджував М. Лозинський, створений В. Панейком разом із С. Моркотуном Український Національний Комітет був «під покровом російських протибольшевицьких кругів»⁴⁰. У Декларації, яку УНК надіслав делегаціям держав у Парижі, йшлося: «Своїм віросповіданням Український національний Комітет уважає повне воскресення України в етнографічних границях, з'єдненою з сильною Росією в федерації»⁴¹.

12 січня 1920 р. Є. Петрушевич своїм рішенням відкликав М. Лозинського, противника порозуміння з Росією, з делегації ЗУНР у Парижі. 31 січня 1920 р. М. Лозинський виступив із відкритим листом до УНРади та УНК США з критикою політичної орієнтації галицьких представників в делегації УНР в Парижі⁴².

Євген Петрушевич не афішував свого ставлення до новоствореної представницької організації, натомість попрямував до Парижа й Лондона, щоб дізнатися про ставлення до галицького питання урядів Франції та Британії.

³⁷ Архів Української Народної Республіки. Міністерство закордонних справ. Дипломатичні документи від Версальського до Ризького мирних договорів (1919–1921) / упоряд. В. Кавунник. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2016. С. 695.

³⁸ «В Парижі заснувався Український національний Комітет». *Воля*. 1920. 7 лютого. С. 281–282.

³⁹ Катон. Чи конечно треба було? *Нова Рада*. 1920. 26 лютого. С. 1–2.

⁴⁰ Лозинський М. Моє співробітництво з Президентом Петрушевичом. Львів, 1925. С. 7.

⁴¹ Лозинський М. Куди ідете? Відкритий лист до членів Української Національної Ради і Ради Державний Секретарів Західної Области Української Народної Республіки і до Українського Національного Комітету в Злучених Державах Північної Америки. *Воля*. 1920. 14 лютого. С. 311.

⁴² Там само. С. 306–312.

Інший посланець Євгена Петрушевича Теофіль Окуневський нав'язував контакти з росіянами у Празі через посередництво Карла Крамаржа. Чеський прем'єр навіть підготував проєкт конституції, який мав запропонувати А. Денікінові. Зокрема, Росія мала ділитися на низку обласних республік зі своїми урядами та окремими соймами. Центр (Москва) мав би право затверджувати президента і завідувати спільним справами: грошовою політикою, митними питаннями, дипломатією, військом та головними ідейно-виховними постулатами⁴³.

Досить несподівано прихильниками проросійської орієнтації виявилася низка впливових політиків діячів УНРади. На засіданні львівської делегації 8 листопада 1919 р. В. Будзиновський у своєму виступі возвеличував царську Росію, називаючи її правління ліберальнішим, ніж будь-яке інше у Європі. Натомість петлюрівців назвав «бандою конокрадів»⁴⁴.

Депутати притримувалися проросійських настроїв навіть після поразки військ А. Денікіна. У січні 1920 р. М. Кордуба з цього приводу зауважив: «Вони досі ні чути не хотіли про які небудь переговори з Польщею, хоч їхні консервативно-ретроградний світогляд найблизше підходив до лінії, по котрій йде політика теперішнього польського правління. Антагонізм проти Польщі пхав їх тепер в сторону большевиків, від котрих відділює їх ціла пропасть політично-суспільного світогляду – справді трагічне положення не без примішки комізму»⁴⁵.

Серйозним аргументом у зовнішньополітичних заходах Є. Петрушевича була перспектива використання для боротьби в Україні українських військовополонених, які перебували у концтаборах Італії. У другій половині січня 1920 р. часопис «Воля» повідомив, що до Відня прибув виконувач обов'язків голови української місії в Італії. Його візит пов'язували з телеграмою Євгена Петрушевича заступникові голови місії, галичанину Іванові Коссаку негайно приготувати до від'їзду в Україну на допомогу Антонові Денікінові 20 тис. полонених українців. Часопис висловлював здивування: «Як відомо, Денікін зараз навіть території не має. Увесь штаб його перебуває на пароплавах коло Севастополя, готовий до відплиття за кордон. Куди думає кинути своїх бідолашних Галичан диктатор – невідомо. Пан отаман Коссака, під впливом тої телеграми подався до демісії. В українських колах рахують, що в зв'язку з наступом українських повстанців на Одесу, варто було би подбати про підготовлення десанти з полонених для підтримки українського Уряду, а ні в якому разі не Денікіна»⁴⁶.

Підтвердження такої інформації знаходимо у щоденникових записах секретаря української місії в Італії Євгена Онацького. 26 січня 1920 р. він записав таке: «Сингалевиц прислав телеграму з Відня до от. Коссака, щоб посилали українських полонених до Новоросійського, нібито до англійців, що будуватимуть там антибільшовицький фронт... Отже – таки до Денікіна. Що за скандальна історія»⁴⁷. Проте таким

⁴³ Кордуба М. Щоденник 1918–1925. Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2021. С. 283.

⁴⁴ Там само. С. 287.

⁴⁵ Там само. С. 308.

⁴⁶ З українського життя на чужині. *Воля*. 1920. 24 січня. С. 183–184.

⁴⁷ Онацький Є. По похилій площині. *Записки журналіста і дипломата*. Мюнхен, [сб д.]. Ч. II. С. 34.

«подарунком» Є. Петрушевича А. Денікін не зумів скористатися. Мирон Кордуба з цього приводу занотував у щоденнику 18 січня 1920 р.: «Положення починає бути інтересне, більшовики зліквідували Денікі[ні]яду швидше, чим загалом надіялися. Через се Петрушевич, Панейко, Окуневський et tutti quanti* осіли зі своєю орієнтацією в калошу, а галицькі полки, даровані ними Денікінові, самочинно переходять то до большевиків, то до інших повстанчих груп»⁴⁸.

Поїздки Є. Петрушевича до Парижа й Лондона не мали наслідків. Антанта офіційно не оприлюднювала своєї позиції щодо приєднання Східної Галичини до Росії. Хоча французьке керівництво відверто демонструвало свою підтримку Росії. Однак незабаром А. Денкіна перестали сприймати як серйозну силу через поразку в Україні.

Відтак навесні 1920 р. зовнішня політика оточення Є. Петрушевича втратила орієнтири: проекти об'єднання з Наддніпряниною, федерації з Чехословаччиною чи з небільшовицькою Росією в умовах тогочасної військово-політичної та міжнародної ситуації у Європі виявилися нездійсненними⁴⁹.

У травні 1920 р. Є. Петрушевич усунув В. Панейка з посади голови делегації ЗУНР у Парижі⁵⁰. Однією з причин була ситуативна відмова диктатора від проросійської орієнтації⁵¹. Наприкінці серпня того ж року диктатор виступив із заявою, в якій заперечив свою проросійську орієнтацію і зречення ідеї самостійності України. Він відзначив, що укладення угоди з А. Денікіним мало лише військовий характер. Натомість визнав: «Правдою є тільки те, що представники Галицького Уряду в Парижі пробували утворити підготовчий комітет для наладнання порозуміння з деякими російськими кругами, що той комітет навіть не уконституовався і що по моїм приїзді в Париж ту розпочату справу понехано вже в першій половині січня 1920 р.

Я все був і тепер є засадничо противний тому, щоби Галицький Уряд мішався в справи Великої України, а з другого боку спочуваю і вірю в ідею соборности всієї України. Однак серед теперішних міжнародних відносин потреба практичної політики наказує мені твердо й виразно стояти за тим, що галицька справа передовсім дозріла до полуднання її і що обов'язком Галицького уряду є використати цю догідну політичну конюнктуру. Старання о як найскорше корисне для нас її вирішення в нічім не противиться інтересам Східної України, противне здобуття нашої самостійности дасть їй щойно сильну і трівку основу до боротьби за свободу Великої України. Доперва по розв'язанню питання самостійности Галицької України і при її помочи прийде день свободи й державної незалежності для всієї України»⁵².

Відзначу, що С. Петлюра, звинувачуючи Є. Петрушевича в порозумінні з А. Денікіним, сам робив спроби домовитися, і вів у такий спосіб подвійну гру. Через дипломатичні канали Головний Отаман звернувся до А. Денкіна, погоджуючись на

* Et tutti quanti (итал.) – і всі інші

⁴⁸ Кордуба М. Щоденник 1918–1925. С. 306.

⁴⁹ Павлюк Олександр. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923). Київ, 1996. С. 97.

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Тичка Г. Представництво уряду ЗУНР в Парижі. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету 2018–2019*. 2019. Вип. 19–20. С. 215.

⁵² Петрушевич Е. До війська галицької землі! *Український Прапор*. 1920. 29 серпня. С. 3–4.

федерацію з Росією. А. Денікін негативно ставився до уряду С. Петлюри, вважаючи, що той став «іграшкою в міжнародній політиці»⁵³. Також була спроба налагодити зв'язки з Антоном Денікіним через посередництво Карела Крамаржа і російського дипломата Василя Маклакова⁵⁴.

У серпні 1920 р. С. Петлюра, перебуваючи коло річки Бистриця в околицях Станиславова, відзначив наслідки домовленостей з Петром Врангелем: «Звичайно, большевики за це вхопляться для своєї агітації; але це не важне; важне для мене те, щоб поставити нашу армію в легші умови, щоби не впав ані один зайвий козак». Як бачимо, риторика С. Петлюри кінця літа 1920 р. збігалася з аргументацією генерала М. Тарнавського на початку листопада 1920 р.

У вересні 1920 р. за посередництвом французької військової місії у Варшаві середовище С. Петлюри домовилося про відправлення делегації до П. Врангеля. Відтак до Севастополя для зустрічі з російським генералом виїхала військова делегація УНР у складі полковника Ноги, Чикаленка і хорунжого Роменського. 10 вересня 1920 р. петлюрівську делегацію представили П. Врангелю. На зустрічі були присутні Кривошеїн, російський генерал Шатілов та Петро Струве. Голова української делегації виголосив хвалебну промову на честь російської армії та її командування та відзначив, що відмова П. Врангеля від централістської політики дає можливість тісної співпраці військ УНР і Росії для боротьби зі спільним ворогом – більшовиками⁵⁵. Про ці перемовини згадував і Л. Чикаленко⁵⁶. Однак П. Врангель, як і А. Денікін, не надавав серйозного значення угоді з С. Петлюрою, натомість мав ділові стосунки з іншим українцем – Моркотуном⁵⁷.

Сподівання на новий похід проти більшовицької Росії знову актуалізували питання проросійської орієнтації. Відтак восени 1921 р. диктатор ЗУНР поновив заходи щодо порозуміння з росіянами. 15 жовтня 1921 р. у Відні відбулися перемовини між Євген Петрушевичем та закордонними представниками «Галицко-Русской организации» Дмитром Марковим та Емілем Вальницьким⁵⁸.

На засіданні в Народному комітеті Української народної трудової партії (УНТП) 26 листопада 1921 р. Олександр Кульчицький виступив з рефератом про міжнародне становище, «поручаючи гарячо москвофільську орієнтацію, і дійшов до висновку, що федерація з Росією для нас ліпша, чим самостійність». В обговоренні його підтримав В. Будзиновський. Щодо останнього М. Кордуба сказав, що «тенор його промови був той, що для нас спасеніє лишень в злуці з Росією»⁵⁹. Натомість за два дні, під час продовження обговорення, М. Кордуба рішуче заперечив цей проект, вказуючи, що «федерацію куди тяжче вдержати, чим самостійність, що навіть Польща не вміла врятувати своєї федерації»⁶⁰.

⁵³ Цит. за: Денікін і Петлюра. *Українські Вісти*. 1926. 16 грудня. С. 3.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ Борщак І. Як Петлюра братався з Врангелем. *Українські Вісти*. 1926. 1 травня. С. 1.

⁵⁶ Чикаленко Лев. Уривки зі спогадів з років 1919–1920. Нью-Йорк, 1963. С. 144–145.

⁵⁷ Борщак І. Як Петлюра братався з Врангелем. С. 1.

⁵⁸ Кордуба М. Щоденник. 1918–1925. С. 449.

⁵⁹ Там само С. 448–449.

⁶⁰ Там само. С. 449.

Унаслідок домовленостей у Відні, у Львові 11 грудня 1921 р. відбулося перше спільне засідання представників УНРади з уповноваженими Виконавчого Комітета Галицько-Руської організації («Исполнительного Комитета Галицко-Русской организации») ⁶¹. У перемовинах сторони не дійшли згоди. Москвофіли дали зрозуміти, що залишилися на своїх передвоєнних поглядах ⁶².

Одночасно з переговорами опубліковано статтю, в якій йшлося про потребу консолідації з галицькими русофілами, зокрема про те, що в період державного будівництва ЗУНР вони підтримали українську державність: «Але се треба підчеркнути, що поза одиничними випадками галицькі русофіли в краю не зрадили свого народу у важкій хвилі і взяли активну участь в боротьбі нашого народу проти польської навали» ⁶³. Зазначено також, що станом на 1921 р. русофіли продемонстрували нахил до «повільної українізації» ⁶⁴.

Проте остаточний програш російських антибільшовицьких сил спонукав Є. Петрушевича та його оточення переорієнтуватися на більшовиків ⁶⁵. Однак на проросійських позиціях довгий час залишався В. Панейко ⁶⁶.

Спроби уряду ЗУНР порозумітися з росіянами були спричинені ідейними розбіжностями із С. Петлюрою та намаганням заради підтримки Антанти опертися на антибільшовицькі сили Росії. На зовнішньо-політичну орієнтацію Є. Петрушевича вплинули проросійські симпатії частини діячів УНРади у Львові та в еміграції, але найбільше – державного секретаря закордонних справ В. Панейка. У галицького диктатора, який не мав досвіду дипломатичної діяльності й не найкраще розумів міжнародну ситуацію, були певні ілюзії щодо справжніх намірів росіян. Реальна зовнішня політика Є. Петрушевича вирізнялася від соборницької риторики, яка звучала з його уст. Проросійський вектор міжнародної діяльності у 1919–1921 рр., що актуалізувався в умовах тогочасної військово-політичної та міжнародної кон'юнктури, не приніс ЗУНР жодних здобутків, натомість поглибив розкол із наддніпрянцями і підважив репутацію диктатора та його однодумців серед національно-державницьких сил.

Олег Павлишин

⁶¹ Павлишин О. Російський вектор зовнішньої політики Євгена Петрушевича. С. 83.

⁶² Кордуба М. Щоденник. 1918–1925. С. 454.

⁶³ Наддніпрянець. В справі одноцільного фронту. *Український Прапор*. 1921. 24 грудня. С. 1.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Див.: Павлюк О. В. Радянофілство Є. Петрушевича: переконання чи вимушеність. *Український історичний журнал*. 1997. № 4. С. 95–101; Федорів О. Радянський фактор у політиці уряду Євгена Петрушевича (1921–1922 рр.). *Галичина*. 2004. № 10. С. 261–267.

⁶⁶ Павлишин Олег. «Він був складною і незвичайною індивідуальністю...». С. 174–175.

У ЛЕЩАТАХ РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРИЗМУ

Фрагмент пам'ятника Т. Шевченку у Харкові

Меморіальний комплекс жертвам Голодомору в м. Хмільник Вінницької області, 2020 р.

«СХІДНИЙ ВЕКТОР» НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИХ ПАРТІЙ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1923–1939 РОКАХ

СТАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБ'ЄДНАННЯ (УНДО) ДО РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Політична зорієнтованість політичних сил Західної України на радянську Україну виникла після поразки Української революції та розриву Варшавського договору УНР і Польщі. Мотиви прихильників цієї орієнтації найчіткіше висловив Лонгин Цегельський ще 1920 р., вважаючи, що в перспективах союзу з більшовиками «зарисовується з'єднання всіх українських земель в одну, хоч би і радянську, але все таки українську, всю Україну обіймаючи, республіку»¹.

Ухвала Ради послів країн Антанти 15 березня 1923 р. про приєднання Східної Галичини до Польщі стала катализатором пошуку шляхів вирішення українського питання в національно-державницькому таборі Західної України. Зі всіх держав світу офіційно тільки уряди РРФСР і радянської України висловили протест проти спроби країн Заходу вирішувати долю Східної Галичини без участі її населення.

Як й інші партії національно-державницького табору, Українська народно-трудова партія (УНТП) була змушена пристосовуватися до нових політичних умов. Завершенням підготовки нової програми партії став з'їзд УНТП 21 травня 1923 р. у Львові. Наполягаючи на самостійності й соборності Української держави, трудовики домагалися «повної, однопільної національно-територіальної автономії Галичини з Лемківщиною, Волинню, Холмщиною, Підляшшям і Поліссям з окремим повноправним сеймом і окремою автономною владою цих земель»². Повністю порвавши із закордонним проводом і відкинувши ідею «спільного фронту» українських партій, голова партії Володимир Охримович заявив про необхідність відмовитися від єдиної тактики «ріжних груп і партій»³. Негативно ставлячись до радянської влади в Україні і орієнтуючись передусім на власні сили, УНТП водночас налягала: «мусимо орієнтуватись на наш національний центр, на Київ»⁴.

Євген Петрушевич у цей період був готовий співпрацювати з будь-якою зовнішньою силою, яка би могла допомогти визволити Галичину від польського владного режиму. Його радянофільську орієнтацію підтримала ЗГ (Закордонна група) УНТП, яка у зверненні до Народного комітету УНТП від 20 квітня 1923 р. визначила своєю політичною орієнтацією «Схід», хоча й не відкидала «власних сил народу і чужої, західної допомоги»⁵. Таке рішення диктатора та його оточення історик Сидір Ярославин пояснював низкою причин: «1. З уваги на безвиглядну тодішню ситуацію нашого народу в Галичині з одного боку, а з другого боку з уваги на великий розвиток усіх ділянок українського життя на Радянській Україні під час українізаційного курсу;

¹ Цегельський Л. До питання про орієнтацію. *Український прапор*. 1920. 20 січня. С. 1–2.

² Головні точки програми Української Народньої трудової партії. Львів, 1923. С. 4.

³ Діло. 1923. 24 травня.

⁴ Там само. 20 травня.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 35. Арк. 75.

2. Сподіваючись тією акцією знову зактивізувати галицьку справу на міжнародному полі. 3. Уважаючи, що большевизм є хвилими явищем та довго не вдержиться, а через те не встигне спричинити глибшої шкоди для української духовності»⁶.

15 червня 1923 р. Загальна конференція ЗГ УНТП не погодилася із рішенням Народного з'їзду УНТП, особливо щодо територіальної автономії західноукраїнських земель, і закликала тих членів УНТП, вірних національно-державницькій партійній ідеології, підтримати заходи для переведення в організаційній партійній формі політично-державницьку програму партії⁷.

Однак ніхто в краї не бажав навіть слухати позиції екзильного уряду ЗУНР. 30 червня 1923 р. Народний комітет УНТП ухвалив резолюцію, в якій ствердив: «дотеперішній галицький уряд перестав існувати з днем 15 березня 1923 р.», діяльність закордонної групи партії у Відні було припинено⁸.

На протигагу автономістам в краї утворилася Незалежна група УНТП – союзниця ЗГ УНТП, яка активно втягнулася у дискусію з Народним Комітетом УНТП, виступаючи за перегляд програми і тактики партії. Тиск Незалежної групи на лідерів автономістів призвів до того, що у грудні 1923 р. голова партії Володимир Охримович узагалі відмовився від керівництва. До управи партії увійшли незалежники Олександр Стефанович, Пилип Евин, Степан Біляк⁹.

У програмі, яка складалася із семи розділів, члени Незалежної групи наголосили: «УНТП стоїть на становищі Соборної Української Самостійної держави» та визначили її основою політичного курсу партії. На відміну від ухвали травневого (1923) з'їзду партії, незалежники заперечили «можливість добровільно визнати панування чужої нації на українській землі навіть на перехідний період. Єдиним представником волі народу члени Незалежної групи вважали Українську Національну Раду, діяльність якої необхідно відновити і доповнити її представниками Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя. Для політичної роботи за кордоном (дипломатичної, пропагандистської та ін.) запропоновано утримувати закордонне представництво. Вплив процесів у Радянській Україні помітний у тому пункті програми, у якому йдеться про те, що «природною базою і могутнім та рішачим чинником у якнайскоршому і повному завершенню будівлі нашої держави є сам український народ, зорганізований в національний державний організм, без огляду на форму» правління¹⁰.

Пішовши на компроміс, 21 квітня 1924 р. з'їзд трудовиків скасував свою автономістську резолюцію, підкресливши тим самим державницьку платформу партії. Як і Українська радикальна партія (УРП), УНТП підтримала створення політичного центру в Західній Україні – Верховної Ради – для єдиного зорганізованого керування оборонної державотворчої і визвольної акції українського народу на наших землях, та для найтіснішого об'єднання всіх українських державницьких партій і угруповань. Трудовики заявили про доцільність національно-політичного представництва

⁶ Ярославин С. Визвольна боротьба на західно-українських землях у 1918–1923 рр. Філадельфія, 1956. С. 78.

⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 99.

⁸ Там само. Спр. 15. Арк. 21.

⁹ Діло. 1923. 19 грудня.

¹⁰ ЦДІАЛ України. Ф. 392. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 104; Ф. 581. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 7.

за кордоном. На їхню думку, склад представництва необхідно обговорити з іншими українськими партіями й Українською парламентською репрезентацією (УПР). Щодо радянської України, то, на відміну від радикалів, з'їзд із задоволенням констатував «великі поступи українського народу Наддніпрянщини в напрямі розбудови свого національно-державного життя» і висловив переконання «в рішачу волю золотоверхого Києва відносно долі пошматованих кордонами українських земель»¹¹.

Позицію національних сил Західної України щодо заперечення анексії, недотримання польським урядом міжнародно-правових норм підтримували уряди СРСР і УСРР. Міністр закордонних справ СРСР Григорій Чичерін у ноті протесту 10 травня 1924 р. всю провину за атмосферу взаємної ненависті в краї поклав на польську владу. Після насильства, репресій він зажадав від польського уряду виконати ст. 7 Ризького договору, за яким Польща зобов'язувалася забезпечити українцям умови для вільного розвитку культури, мови, виконання релігійних обрядів¹².

На прорадянську орієнтацію УНТП вплинули суспільно-політичні події в радянській Україні. Запровадження політики непу та українізації привертала увагу українського населення в Західній Україні. Як відомо, впровадження українізації супроводжувалося боротьбою в партійному середовищі КП(б)У між московськими центристами та націонал-комуністами, котрі по-різному оцінювали цей процес. Однак запровадження української мови у школі, пресі та в інших галузях культурного життя, особливо в адміністрації, контрастувало з утисками на Західній Україні і, принаймні, справляло враження відродження держави, нехай і в рамках СРСР.

Водночас керівництво УСРР (передусім голова Раднаркому Влас Чубар) усіма доступними засобами перешкоджало «випаровуванню» суверенітету республіки. Про це свідчить, зокрема, лист голови РНК УСРР генеральному секретареві ЦК ВКП(б) Й. Сталіну про обмеження прав союзних республік у керівництві народним господарством. У листі наголошено, що «в роботі союзних наркоматів завжди проявлялись тенденції побільше забрати у виключне своє управління, урізаючи права і масштаби роботи союзних республік»¹³. Навівши конкретні факти, Влас Чубар наполягав на утворенні спеціальної комісії ЦК РКП(б), яка б розглянула діяльність союзних наркоматів і виробила низку заходів, що б вирішили такий «ненормальний» стан. Громадськість Західної України також позитивно сприймала наполегливість керівництва УСРР у захисті економічного суверенітету.

Українізаційні процеси на Наддніпрянщині спричинили поширення серед значної частини західноукраїнського суспільства та української еміграції радянофільських настроїв. Велике враження справило повернення у березні 1924 р. (після п'ятирічного перебування в еміграції) Михайла Грушевського до Києва. Учений зазначив, що українська еміграція уважно стежить за подіями в Україні, за процесами її відродження. Особливу ж увагу емігрантів привертала політика українізації. М. Грушевський різко

¹¹ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2606. Арк. 1 зв.

¹² Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939. Збірник документів і матеріалів / упоряд. М. Вавричин, Н. Врадій, Н. Гусева та ін. Київ, 1979. С. 114–121.

¹³ До історії міжнаціональних процесів на Україні. Документи та матеріали. *Український історичний журнал*. 1991. № 2. С. 89.

критикував колонізаційну політику польської влади на західноукраїнських землях, відзначав наростання тут національно-визвольного руху. «Власне на цьому, – уважав видатний історик і державний діяч, – виростає тяга на Схід. Селянство мріє про приєднання до великої радянської України»¹⁴.

Як уже зазначалося, упродовж 1923–1925 рр. у західноукраїнському суспільстві тривала дискусія щодо шляхів розв’язання українського питання. Серед обговорюваних важливих питань – оцінка процесів у радянській Україні. Беручи участь у дискусії, Федь Федорців уважав, що на Сході існує українська держава, хоча «своїм ладом, устроєм, правовими нормами, становищем в СРСР, вона не підходить до розуміння державного твору, яке є уосноване нашими правно-державними поняттями»¹⁵. Майбутній голова УНДО Дмитро Левицький у статті «Ще про наше становище до Радянської України» на початку 1925 р. стверджував: «на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державности наповнюються рідним змістом справжньої державности. І цей факт є рішачим для нас, як українських націоналістів, на скристалізування нашого відношення до Радянської України»¹⁶.

У період створення УНДО радянофільські сили домоглися внесення до платформи новоствореної партії компромісної позиції щодо радянської України: «Хоча сучасний устрій Радянської України не покривається з ідеологією УНДО, все ж уважаємо Радянську Україну етапом до Соборної Незалежної Української Держави, яка зреалізується під прапором свідомих мас усього українського народу»¹⁷.

Стратегічною метою УНДО проголошено національну єдність усього українського народу, який «змагає до здобуття Соборної Незалежної Української Держави на всіх українських землях», підкреслено споконвічний український національний характер Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині, Полісся. У зв’язку із цим УНДО ставило завдання – домогтися політичної консолідації сил і створити єдиний національний фронт.

11 липня 1925 р. УНДО звернулося до української громадськості з нагоди утворення новоствореної партії і дещо ширше пояснило своє ставлення до радянської України: «Виходячи з демократичного становища, УНДО не може дати своєї апробати на існуючий на Радянській Україні перехідний диктаторський режим і однокласовий устрій, однак признає сучасну Радянську Україну поважним і далекосяглим станом державности українського народу та вірить, що під напором свідомих українських мас та своерідна державна організація завершиться здійсненням універсальних змагань української нації»¹⁸.

До радянофільської групи УНДО належали передусім прихильники Є. Петрушевича: Лев Петрушевич, Григорій Микитей, Кость Левицький, Олександр Марітчак

¹⁴ Цит. за: Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). Київ, 1993. С. 16.

¹⁵ Федорців Ф. Становище до радянської України. *Діло*. 1924. 2 грудня. С. 1.

¹⁶ Левицький Д. Ще про наше становище до радянської України. *Діло*. 1925. 21 лютого. С. 1–2.

¹⁷ Biblioteka Narodowa (Warszawa). Zespół UNDO. Mf 75611. S. 5.

¹⁸ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Київ, 2001. Т. 7: 20-ті – 40-ві роки ХХ ст. / упоряд. і прим. Т. Гунчак, Р. Сольчаник; ред. Г. Лозинська. С. 107.

та ін. Орієнтація на СРСР і УСРР залишалась провідною лінією діяльності «радівців» (від назви газети «Рада»).

Українізація збудила деякі надії частини українського політикуму Західної України на можливість сформувати українську державність на Наддніпрянщині. Не вірячи в щирість намірів більшовиків, Василь Мудрий зауважив: «Теперішня українізація не доказує, що комуністам залежить дуже на українській культурі, не свідчить, що вони стали національними патріотами (що було би абсурдним зі становища комунізму), але навпаки доказує, що, переводячи т. зв. формальну, зовнішню українізацію, вони тим самим вступають на єдино доцільний шлях, що веде до душі народу. І тому то тепер прив'язують на Україні таку велику вагу до знання української мови в урядах, школі, громадських установах, а навіть у партії»¹⁹. Водночас політик визначив принципи значення українізації для прихильників державності й соборності: «Незважаючи на тенденційність більшовиків, це явище сприятиме піднесенню культурної творчості української нації, сформує вагомі, питомі українцям цінності, що, звичайно ж, не тільки не нівелює нашої національної окремішності, а навпаки – її посилить»²⁰.

Прихильники радянської України, незважаючи на форму державного устрою, визнавали УСРР як досягнення визвольних змагань українського народу. Здобуття соборної української державності пов'язували з розбудовою УСРР та з об'єднанням навколо неї всіх українських земель. Посилення антирадянських настроїв у керівництві УНДО спричинило виступи проти проводу партії, звинувачення в догоджанні Польщі, у відході від програмних засад. Навіть були спроби захопити партію зсередини.

1926 р., у процесі підготовки програми УНДО, тема ставлення націонал-демократів до Радянської України також опинилася серед наріжних дискусійних проблем. Порівняно із платформою Об'єднання та із проектом програми, який обговорювали у квітні–травні 1926 р. на засіданнях ЦК партії, політичний розділ програми зазнав суттєвих змін. В ухваленій на II з'їзді УНДО 19–20 листопада 1926 р. програмі вилучено пункт, у якому радянську Україну вважали етапом до незалежної Української держави²¹.

II Народний з'їзд УНДО не визнав радянської України суверенною державою. У дискусії на з'їзді домінувала думка, що УСРР є тільки «філією» Москви²². Голова УНДО Дмитро Левицький, аналізуючи ситуацію за Збручем, визнав, що комуністична влада повинна зважати на думку українського національного табору. «Керівники московського уряду зрозуміли, – стверджував Дмитро Левицький, – і вирішили не ставити опору українському рухові, хотіли підійти до замкнутого в собі і вороже настроєного до більшовиків українського села та ініціювали проведення українізації всього публічного життя в Україні»²³. Резолюція II Народного з'їзду щодо радянської України звертала увагу на процеси, які рано чи пізно приведуть до реалізації суверенних прав для всього українського народу²⁴.

¹⁹ В. М. Українізація. З нагоди речинця для її закінчення. *Діло*. 1926. 23 січня.

²⁰ Там само.

²¹ Тисяча років української суспільно-політичної думки: у 9 т. Т. 7. С. 165.

²² *Z życia ukraińskiego*. *Natio*. 1927. № 1–2. S. 68.

²³ Lewicki D. Obecne położenie polityczne i olażenia narodu ukraińskiego. *Natio*. 1927. № 1–2. S. 7.

²⁴ Українська суспільно-політична думка в XX столітті: док. і мат. / упоряд.: Т. Гунчак, Р. Сольчаник. Сучасність, 1983. Т. 2. С. 176.

Вороже ставлення до комуністичних урядів в Україні, що відверто проявилось під час дискусії на з'їзді, викликало відповідні антиундовські виступи комуністичних діячів. Останні критикували членів УНДО за угодовість щодо післятравневого (1926) польського урядового табору. Комуністи розгорнули достатньо активну антиундовську кампанію в період самоврядних виборів 1927 р., а причиною цього стали компромісні домовленості з поляками.

Уряд УСРР та ЦК КП(б)У не залишали поза увагою політичне життя Західної України, ретельно аналізуючи головні тенденції у краю. Зокрема, наприкінці 1925 р. політбюро ЦК КП(б)У визнало необхідним провести роботу серед «українських національних груп і дрібнобуржуазних партій» Західної України, орієнтуючи їх на радянську Україну і СРСР, та ухвалило підтримувати політичні течії та групи, які «не йдуть на угоду з урядами і з активними, ворожими СРСР капіталістичними силами Західної України»²⁰.

Щоби розробити плани допомоги поширення радянофільства в Західній Україні, уряд УСРР залучав до цього «зміновіхівців» – галичан. Особливий інтерес із цього приводу становить записка Михайла Лозинського «УСРР і українські землі під Польщею». Стоячи на позиціях соборної української державності і визнаючи, що якраз в УСРР українська державність таки реалізується, М. Лозинський вважав, що «УСРР має стати центром, який повинен будити і підпирати змагання до визволення і з'єднання на українських землях, які знаходяться поза границями УСРР»²¹. Найбільшу увагу, за його словами, необхідно звернути на українські землі під владою Польщі – як на найбільший комплекс українських земель поза кордонами УСРР.

У записці М. Лозинський наголосив, що УСРР повинна утворити при одному із представництв СРСР за кордоном центральний координаційний орган «підтримки акції» на західноукраїнських землях проти Польщі і виділити на цю справу відповідні фонди. На осідок такої інституції УСРР він пропонував Прагу, а обсяг фінансування мав дорівнювати приблизно 3–5 000 доларів щомісяця – залежно від інтенсивності акції. Через відповідних осіб за кордоном центральна інституція УСРР мала нав'язати відносини з українськими політичними організаціями Польщі і впливати на них для подальшого утворення загальнонаціональної організації, яка б охопила найширші кола громадськості всіх західноукраїнських земель та захищала б позицію «боротьби проти Польщі за якнайвидніше з'єднання з Великою Україною, себто конкретно – з УСРР»²².

На думку М. Лозинського, передусім варто було зв'язатися з «лівою» групою УНТП, виділити їй 1 000 дол. щомісяця для створення щоденного часопису й організації міжпартійного чи безпартійного об'єднання, до складу якого б увійшли українські послы польського парламенту. Це українське міжпартійне об'єднання мало утворити закордонне представництво українських земель під Польщею, а також – з аналогічним білоруським представництвом – «повинно кооперувати в акції на міжнародному полі»²³.

За задумом політика, центральна інституція УСРР, допомагаючи змаганням українців Польщі, мала вести свою акцію без участі Євгена Петрушевича, поки той не увійде до крайової організації. М. Лозинський також вважав, що поза урядом УСРР громадськість республіки мала активно допомогти західноукраїнським землям:

«Воно повинно утворити або один загальний комітет, або окремі комітети для окремих задач, як комітет допомоги науковим і приватним установам західноукраїнських земель (Наукове товариство ім. Шевченка(НТШ), «Просвіти» та ін.), Комітет допомоги рідній школі (себто приватним українським школам), Комітет боротьби за визволення західноукраїнських земель і т.д.»²⁴. На його переконання, ці комітети не мали керуватися принципом партійності, вони повинні були допомагати всім групам й установам, які захищають українську землю і культуру перед польським впливом. Подальший перебіг суспільних процесів у Західній Україні засвідчив, що деякі положення цієї записки М. Лозинського радянське керівництво взяло до уваги.

Радник повноважного представництва СРСР у Варшаві Михайло Лебединець конкретизував проєкт плану надання допомоги Західній Україні. У листі від 14 листопада 1926 р. він відверто писав: «Пляни української роботи в Польщі нерозривно зв'язані з коштами, які можуть бути відпущені на їх зреалізування. І так, коли місячний наш бюджет буде і надалі виносити 1 500 дол. (і то присланих нерегулярно), план весь зведеться до роботи по розвитку і зміцненню «Сельробу» і його просим (до 1 200 доларів) та до підтримки «Культури» (250 доларів). Решта (50 доларів) – преса й організаційні видатки. Роботи по розкладу УНДО, еміграції, радикалів, як також підтримки кооперації і шкільництва, робити при такому бюджеті не можна буде абсолютно – усе це буде йти самотужки»²⁵.

Політик склав, як йому здавалося, найкращий для здійснення широкомасштабної роботи щорічний бюджет: робота «Сельробу» (фінансування 2 газет, генсекретаріату, 20 місцевих секретаріатів) – 30 дол.; 2) розклад УНДО і підтримка (газета) групи «радянців» – 6 000 дол.; 3) розклад інших партій та еміграції – 6 000 дол.; 4) «Світло» і «Культура» – 6 000 дол.; 5) допомога приватному українському шкільництву (нижчому і середньому) – 77 100 дол.; 6) допомога Науковому товариству імені Шевченка – 12 000 дол.; 7) допомога осередкам «Просвіти» – 16 500 дол.; 8) допомога кооперативам «Сельробу» й ін. – 12 000 дол.; 9) підтримки преси, друк матеріалів, організаційні видатки та представництво – 2 500 дол. річно.

Ця проєктована допомога УСРР Західній Україні була, на переконання М. Лебединця, тим «мінімумом, який справді допоможе вплинути на всі ділянки західноукраїнського життя і переконати населення Західної України, що лише від нас і у нас їхній порятунок»²⁶. М. Лебединець виступав також посередником між «радівцями» УНДО та радянським урядом. Він був незадоволений поразкою групи «Рада» на II з'їзді партії. Пояснюючи причини краху, у листі від 29 листопада 1926 р. уповноваженому НКЗС в УСРР Олександрові Шліхтеру він наголосив: а) угодовство УНДО «не прийняло ще і так швидко не прийме (принаймні) до того часу, як ундівські депутати не засядуть на посольських сеймових кріслах характеру засідання з поляками до одного столу для дружньої бесіди»; б) «радівці» не могли переломити ворожої налаштованості до себе з'їзду, бо для членів УНДО [орієнтація на УСРР – *Авт.*] була чимось далеким, а тому малореальним; в) «роботою групи «Рада» керовано, як вам відомо, із-поза краю [Є. Петрушевичем – *Авт.*]. Кошти на неї йшли звідтіля ж. Таке далеке, позакордонне керівництво не могло не бути заслабим і все спізнюючимся. Також одірване воно було від місцевого ґрунту, настрів, розрахунків»²⁷.

План подальшої співпраці з «радівцями» М. Лебединець виклав у восьми пунктах: «1) перенести керуючу групою роботу до краю; 2) до краю також перенести і кошти на цю роботу; 3) групі «радянців» не виходити з УНДО, а залишитися в ньому; 4) зв'язатися з масами у Львові і на провінції; 5) продовжувати видання «Ради» не анонімами, а під власними підписами – це спопуляризує проводирів групи; 6) коли б ЦК УНДО наказало навіть зачинити «Раду», із партії не виходити. «Раду» ж передати «безпартійним», натякаючи в широких масштабах (де можна), що передача – примусова фікція; 7) узяти в «Раді» тон речової [змістовної – *Авт.*] критики; 8) нарада вважає, що коли і надалі з «радницями зостанеться так, як було доси (Берлін) – на роботу шкода і сил, і грошей, бо толку з неї не буде»⁴⁰. Однак процеси у раднофільській групі УНДО розвивалися не за сценарієм М. Лебединця.

Спробу петрушевичівців-«радівців» створити власну політичну організацію обґрунтовували тим, що провід УНДО відійшов від засад політичної платформи, зокрема став на антирадянські позиції. У статті «Нова стадія старих спорів», опублікованій 1 квітня 1927 р. в петрушевичівській газеті «Український прапор», стверджено факт розколу в УНДО й обґрунтовано необхідність відновити колишню Трудову партію, організаційним центром якої виступала «Рада». Головною засадою політичної платформи нової партії стала теза про об'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною, яке уявляли, як «об'єднання двох державних одиниць на засаді тих чи інших правно-державних умов, оскільки Велика об'єднана Україна з причин географічних, історико-політичних і економічних може виникнути лише як держава федераційна в союзі з іншими державами, які повстали на руїнах царської Росії»²⁵.

Курс ундовського лівого крила на остаточне розмежування і створення нової політичної організації мав логічне продовження 15 травня 1927 р. на зборах групи «Рада», де було утворено Українську партію праці (УПП) із чітко вираженою раднофільською платформою. У політичній частині ухваленої програми йшлося про те, що «партія змагає до злуки всіх українських етнографічних земель в одній державі, без огляду на таку чи іншу розв'язку правно-державного і суспільно-політичного устрою»²⁶.

Радянську Україну УПП визнавала «здобутком визвольної боротьби українського народу і таким здійсненням його стремління, яке є підставою для повного завершення початкової політичної мети українського народу, що послідує через розбудову цієї держави та з'єднання з нею прочих українських земель»²⁷. УПП вважала, що втіленню державної незалежності не можуть перешкодити жодні питання про форму державного устрою. Українським державним П'ємонтам оголошували радянську Україну, а тому «в загальнонаціональному інтересі є пособляти її розвою, вже там вибраним шляхом». Оформлення суспільно-політичного ладу на західноукраїнських землях після реалізації ідеї соборності мало підпорядковуватися «тим суспільно-державним формам, які будуть зреалізовані і прийняті на Великій Україні в момент з'єднання»²⁸.

²⁵ Biblioteka Narodowa (Warszawa). Zespół UNDO. Mf 75611. S. 13.

²⁶ Ibid. S. 26.

²⁷ Ibid. S. 27.

²⁸ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad i grudzień. Warszawa,

Питання відносин УНДО з радянською Україною, СРСР та ставлення організації до комуністичної ідеології ставали предметом виступів представників УНДО у сеймі. 30 травня 1928 р. голова партії Д. Левицький у виступах на пленарному засіданні сейму і на засіданні парламентської комісії закордонних справ особливо виділив негативне ставлення націонал-демократів до більшовицької диктатури в Україні, звернув увагу на затягу боротьбу, яку веде народ за політичну свободу, за свою незалежність від Москви. Він висловив упевненість у неминучому розпаді СРСР і розцінив УСРР як «останній етап остаточного розриву України з Союзом»²⁹.

Окрім цього, Д. Левицький зазначив, що УНДО в боротьбі за досягнення своїх державно-політичних цілей застосовуватиме лише легальні демократичні засоби, але використовуватиме будь-які можливості, аби «заявити цілому світу про слушність нашої національної панукраїнської справи, протестувати проти екстермінаційної політики, яку ведуть проти нас польські уряди»³⁰.

Дмитро Левицький офіційно заявив: «Будучи національною і демократичною партією, ми є ворогами комунізму і ворогами більшовицької диктатури»³¹. Наголошуючи на своєму негативному ставленні до політичної системи за Збручем, голова УПР проаналізував зростання комуністичного руху в українському суспільстві в Польщі та констатував: «для більшовицької агітації на західноукраїнських землях є добрий ґрунт».³²

Причини цього явища він шукав у змінах в радянській Україні: український селянин там має землю і розвиває українську культуру. Виступ голови УНДО в сеймі критично оцінила українська радянська преса. Передусім відреагував голова Раднаркому УСРР Влас Чубар. В офіційному виступі голова уряду гостро розкритикував Д. Левицького за негативне ставлення до СРСР, за його діяльність «на користь міжнародного капіталу, який мріє про знищення Радянського Союзу»³³. Це був не перший виступ представників владних інституцій УСРР проти УНДО.

Наступний III Народний з'їзд УНДО, що відбувся 24–25 грудня 1928 р., не змінив генеральної політичної лінії щодо радянської України. Ухвалена 1928 р. резолюція, хоча і визнала розвиток національного життя, наголосила на загрозі зв'язку з московською супремацією. Ундовці додали, що мета народу – держава, тому, що «без власної держави народ ніколи не дійде до максимального розвитку»³⁴. Д. Левицький у промові на з'їзді заявив, що 1927 і 1928 роки «зайвий раз підтвердили, з одного боку, могутній зріст національної української течії на Радянській Україні, з іншого – внутрішній розлад у лавах більшовизму. У березні 1927 р. мали ми голосну справу пресії проти тодішнього наркома освіти Шумського та його політичних однодумців.

1930. S. 28–29.

²⁹ Промова Дмитра Левицького 30 травня 1928 р. на пленарному засіданні сойму. *Діло*. 1928. 1 червня. С. 1–2.

³⁰ Там само.

³¹ Sprawozdanie stenograficzne z 12 posiedzenia Sejmu z 30.V.1928. L. 70; Sprawy narodowościowe. 1928. S. 408.

³² Ibid.

³³ Sprawy Narodowościowe. 1928. Nr 3–4. S. 409.

³⁴ III Народний з'їзд УНДО. Львів, 1929. С. 109; II Kongres UNDO. *Wszystkie Stronnictwa*. 1928. Nr 46. S. 533.

Знов же в січні і лютому 1928 р. маємо найвище загострення опозиції Троцького, закінчується його засланням на Сибір. Знаємо, що однаково заслання Шумського і Троцького не зліквідувало ані українського національного руху, ані внутрішньо-комуністичного розколу»³⁵. На думку голови партії, українізаційний курс більшовицької національної політики переріс голови його офіціальних керманічів із центральної влади СРСР: «Так званий шумськізм і боротьба проти нього виявили яскраво два моменти: що українець, ставши навіть формальним членом комуністичної партії, не перестає бути українцем. Якщо лишень не є запроданцем та ренегатом, і ніколи не погодиться на ролю мурина, котрий має тільки виконати певне завдання для цілей ворожих українству! Тоді теж виявилось, що т.[ак] зв.[аний] українізаційний курс – це лише тактика 3-го інтернаціоналу московського уряду, яка була подумана як легкий спосіб підійти за посередництвом української мови і українських діячів ближче до українських мас і заціплювати їм лекше інтернаціоналістичні ідеї, та інтернаціонально-московського духа»³⁶.

Голова УНДО особливо наголосив на обмеженості національного руху в УСРР до культурної та економічної ділянок, оскільки не мав можливості в умовах диктатури Державного політичного управління (ДПУ) виявитися у формі організованої політичної боротьби. Водночас Д. Левицький був упевнений, що ця боротьба «швидше та пізніше мусить виявитися у загальному кривавому конфлікті, який буде рішати про кардинальну справу: а саме про повну суверенність українського народу»³⁷.

Василь Мудрий на III з'їзді УНДО також проаналізував діяльність КП(б)У, яка «немає ніякого безпосереднього контакту з нашим середовищем, але яка веде свою акцію проти нас посередньо і до того акцію велику та важливу»³⁸. Аналізуючи процеси, що розгорнулися в лавах більшовиків, референт окремо визначив наслідки більшовицької політики для Академії наук, де «йшла виключно наукова академічна праця». Виявилось, що на черзі виникло питання звести діяльність цієї інституції до меж марксістського світогляду, змусити вчених проводити наукові дослідження тільки з позиції так званого «історичного матеріалізму». Перспективи вільного творчого вияву національних цінностей, на думку Василя Мудрого, були мінімальними. Серед наочних підтверджень цього висновку «історія з акад.[еміками] Єфремовим і Кримським та з іншими, зокрема з Олександром Шумським і Миколою Хвильовим»³⁹.

Звичайно, УНДО не могло залишитися байдужим та не зреагувати на прагнення КП(б)У стати гегемоном українського національного життя для всіх українців світу. Не оминув увагою В. Мудрий розкол КПЗУ та його причини. Референт наголосив, що цей конфлікт прийшов з КП(б)У і мав суто політичний характер «між представниками двох відмінних напрямів національної політики в УСРР». Схарактеризувавши висловлювання Павла Волубуєва щодо економічної політики більшовиків та реакцію у ВКП(б) і КП(б)У, Василь Мудрий проаналізував позицію ЦК КПЗУ, який «став на

³⁵ Левицький Д. Політичне положення українського народу. III Народній з'їзд УНДО. Львів, 1929. С. 13–14.

³⁶ Там само. С. 14.

³⁷ Там само. С. 14–15.

³⁸ III Народній з'їзд УНДО. С. 92.

³⁹ Там само.

становищі Шумського, Хвильового і Волубуєва та повів... лінію боротьби з теперішнім московським проводом КП(б)У у Харкові. Цілий ЦК КПЗУ Комінтерн викляв та встановив[...] на його місце новий, наказний»⁴⁰.

Певні збіги позицій УНДО і КПЗУ у ставленні до УСРР в 1926–1927 рр. Комінтерн, ВКП(б) і КП(б)У використали для розгрому ЦК КПЗУ. Зокрема, 21 червня 1928 р. Г. Бриль – публіцист із харківського «Комуніста» – порівняв цитати Василя Мудрого (зі статті «Наше відношення до Радянської України») і Йосипа Крілика-Васильківа (Осип Васильків). За словами Василя Мудрого, вийшов своєрідний «діалог», побудований так, нібито Васильків запозичив у нього свої аргументи проти московської політики КП(б)У. Тим, очевидно, хотіли комуністи добити опозиційний ЦК КПЗУ⁴¹.

У резолюціях III Народного з'їзду в політичних справах визначено офіційну позицію партії щодо процесів в радянській Україні: «Народний з'їзд стверджує, що за Рижським кордоном на українських землях в межах Української Радянської Соціалістичної Республіки відбуваються національні процеси далекосяжної історичної ваги. Там ростуть і розвиваються українські національно-культурні цінності і рівнорядно і в парі з ним назрівають українські національні сили, що скорше чи пізніше віддадут на всіх українських землях суверенні права українському народові. Західна вітка українського народу під Польщею орієнтується на ті сили і дорожить як цінностями усі їх дотеперішніми досягненнями на всіх ділянках національного життя, зокрема з подивом слідкує за неупливною боротьбою своїх східних братів з московською політичною, культурною та економічною супрематією»⁴².

Якщо на III з'їзді УНДО 24–25 грудня 1928 р. ставлення до радянської України не зазнало змін, то на засіданні Народного комітету УНДО 29 листопада 1929 р. вперше було офіційно оголошено антирадянську позицію партії. Така різка зміна курсу пов'язана з тим, що репресивні органи в листопаді 1929 р. ліквідували на Наддніпрянщині так звану «Спілку визволення України» та провела арешти української інтелігенції. Політичні репресії в радянській Україні викликали бурхливу реакцію українців у Польщі та світі. 14 листопада 1929 р. Український парламентський клуб у спеціальній заяві засудив більшовицький терор щодо українців. 21 листопада 1929 р. українська молодь провела демонстрацію протесту перед радянським консульством у Львові. Антирадянські демонстрації українських студентів пройшли в Кракові, Вільні, Варшаві, Відні, Парижі, Берліні, Брюсселі, Антверпені, Льежі та в інших містах.

Народний комітет партії різко засудив діяльність західноукраїнських радянофілів, які, прикриваючись ідеями українського патріотизму, намагалися «усправедливити московсько-більшовицькі репресії українських національних діячів на Великій Україні і беруть в оборону всю комуністичну колоніальну політику на Україні»⁴³.

Наприкінці 20-х рр. XX ст. радянське консульство у Львові на чолі з Юрієм Лапчинським провело широку пропагандистську акцію. Консул намагався вплинути на

⁴⁰ Мудрий В. УНДО і його політичне середовище: реферат ред. В. Мудрого, виголошений на Народньому з'їзді, дня 24 грудня 1928 р. *III Народній з'їзд УНДО*. Львів, 1929. С. 84.

⁴¹ Там само. С. 84.

⁴² Резолюції III Народного з'їзду в політичних справах III з'їзду УНДО. Львів, 1928. С. 108–109.

⁴³ Там само.

інтелігенцію: йому вдалося домовитися про співпрацю з кількома поважними представниками української культури. Водночас зроблено спроби нав'язати господарські установи з Галичини і УСРР. Становище економічних інституцій краю погіршувалося, а від цього залежала і політична активність. Проводити політичну діяльність, зокрема й на міжнародній арені, без фінансової підтримки було неможливо. Власні прибутки від видавництва, членські внески, посольські дотації були недостатніми. Частково допомагала українська еміграція на Заході, зокрема американське Об'єднання українців, яка переказувала гроші «на потреби старого краю». Ці кошти УНДО мусило ділити з Українською військовою організацією–Організацією українських націоналістів (УВО-ОУН). Провідні господарські діячі організації УНДО Юліан Павликовський, Остап Луцький (пов'язані з РСУК і Центробанком) та директор Центросоюзу Сильвестр Герасимович порозумілися із представниками української торговельної місії в Берліні Українського КООПУ і намагалися взяти кредит. 19 жовтня 1928 р. підписано угоду – Центробанк у Львові отримав безвідсотковий кредит 50 000 дол.⁴⁴

Галицька сторона зобов'язувалась переправляти товари до Польщі. Те, що Центробанк отримав кредит, стало відомо в другій половині 1931 р. і викликало гостру критику на сторінках української та польської преси на адресу УНДО. Шукаючи компроміс, преса звинуватила ундовських політиків у нещирості, вбачаючи у кредитах дисонанс між ідеологією (ворожою до комунізму) і практикою. Наприкінці 1929 р. до Києва і Харкова виїхала делегація галицьких кооперативних діячів на чолі з О. Луцьким і Ю. Павликовським. Члени делегації могли безпосередньо ознайомитися з реаліями життям на Наддніпрянщині. Після повернення ундовці критично висловилися про ситуацію в радянській Україні. «Новий час» «описав спостереження умов життя українського населення»: «усі продукти першої необхідності можна купити тільки на картки чи у вільній торгівлі за високими цінами. Система комуністичної диктатури призвичаїла до мовчання, кожна людина замкнута в собі»⁴⁵.

Негативне ставлення українського суспільства в Польщі до комуністичної влади загострилося, коли у грудні 1927 р. в СРСР розпочато реалізацію рішень чергового XV з'їзду ВКП(б). На з'їзді ухвалено план та проведення колективізації, п'ятирічний господарський план. Рішення з'їзду партії, як і їх втілення, викликали незадоволення серед селянства.

Події в радянській Україні спричинили у пресі УНДО гостру критику діяльності комуністичної влади. 22 листопада 1929 р. перед радянським консульством відбулася демонстрація, під час якої співали гімн «Ще не вмерла України»; агресивність учасників акції протесту вилилася у реальні дії – вибито вікна консульства.⁴⁶ Питання масових арештів на Наддніпрянщині обговорено 14 листопада 1929 р. на засіданні УПР. Представники УНДО наголосили: «Комуністична диктатура на Великій Україні розпочала масову атаку на представників інтелігенції, молодь»⁴⁷.

Питання трагічних подій в Україні стали однією з головних тем нарад Народного

⁴⁴ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (MSW). Sygn. 2254; Ilustrowany Kurier Godzienny. 1931. 16 maja.

⁴⁵ Sprawy Narodowościowe. 1929. Nr 3. S. 480.

⁴⁶ Lwowski Kurier Poranny. 1929. 23 listopada.

⁴⁷ Проти червоного терору на радянській Україні. *Свобода*. 1929. 24 листопада.

комітету УНДО 29 листопада 1929 р. за участю 150 делегатів. Виголошено реферати про терор в Україні (В. Мудрий) і про загрози комунізму та діяльність московфільських партій (Д. Паліїв, О. Луцький). Народний комітет підтримав оголошені ЦК УНДО резолюції проти методів діяльності комуністичної диктатури на Наддніпрянщині, комуністичного руху на українських землях. ЦК УНДО і УПР ухвалили рішення провести антирадянську вічеву акцію.

На одному з віч, яке зібрала у Львові 30 березня 1930 р. Народна організація українців м. Львів, доповідачі висловлювалися дуже гостро, тому представник влади розпустив віче⁴⁸. Акції у пресі також були спрямовані проти проведення в Україні колективізації селянських господарств. Ліквідація індивідуальної власності селян і проблеми, із цим пов'язані, спровокували втечі селян з радянської території до Польщі. Польська влада скеровувала втікачів переважно на Волинь. Проте 1932 р. польська сторона припинила приймати втікачів з СРСР.

Українське громадянство в Польщі досить активно реагувало на найменші події в Україні, на натяки на співпрацю з комуністичною владою. Яскравим прикладом цього був випадок із Кирилом Студинським – головою НТШ, який шукав фотографії декого, хто підписувався псевдонімом Юрченко і був автором трилогії про особисті переживання в СРСР. Українська преса гостро критикувала К. Студинського за можливу співпрацю з відповідними радянськими органами. Під тиском української громадськості він був змушений піти з посади. Більшість тих, хто співпрацював із консулом Юрієм Лапчинським, наслідували директора Українського національного музею Іларіона Свенціцького і вміщували у пресі критичні статті про комуністичний терор в УСРР.

Те, яку руйнівну, антиукраїнську політику вела радянська влада на Наддніпрянщині, УНДО сприймала як загрозу втрати національної ідентичності. У партії дедалі виразніше акцентували на одній із головних політичних цілей – поборення комуністичної ідеології. Це призвело до ослаблення прорадянських і прокомуністичних настроїв в українському суспільстві.

Ситуація в радянській Україні в першій половині 30-х роках ХХ ст. викликала негативне ставлення УНДО до комуністичних урядів у Харкові та Москві. Ілюстрацією цього стала дискусія на IV Народному з'їзді в березні 1932 р. В одній із резолюцій з'їзду наголошено, що у т. зв. Українській Соціалістичній Радянській Республіці проведено ліквідацію «всіх творчих національних сил, а рівночасно з тим систематичне обмеження прав УСРР на користь московського червоного централізму»⁴⁹.

IV з'їзд УНДО висловив занепокоєння таким становищем українців в УСРР і СРСР та рішуче засудив усі засоби комуністичної диктатури, «вимірені проти природнього розвитку української нації та її національно-державницьких змагань...»⁵⁰. В іншій частині резолюції УНДО висловило чітку позицію щодо «експорту» комуністичної ідеології до Польщі: «Воюючий комунізм, що змагає до опанування цілого світа при

⁴⁸ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za styczen, luty i marzec 1930. MSW. Wydział Narodowościowy. Warszawa, 1930. S. 4.

⁴⁹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1932. MSW. Wydział Narodowościowy. Warszawa, 1932. S. 33; Народний з'їзд УНДО. *Свобода*. 1932. 3 квітня.

⁵⁰ Там само.

допомозі своїх агентур намагаються розломити все українське національне життя та зруйнувати набуті цілими поколіннями національні цінності. Таку свою руйнуючу роботу він намагається часто прикривати навіть гучними гура-націоналістичними фразами, керуючись при цьому з правила гаслом, що “чим гірше” у національному українському світі, тим краще це для комунізму та його завдань»⁵¹. Народний з’їзд закликав усю українську громадськість, зокрема всі партійні органи та всю національну пресу «до безоглядної боротьби з комунізмом у всіх його інших і замаскованих (радянське фільство) видах»⁵². Під час дискусії частково вирішено проблему прорадянських симпатиків у керівних органах УНДО. Зокрема Михайло Струтинський, – як репрезентант цієї групи, – не увійшов до новообраного Центрального комітету (ЦК).

Московська політика в радянській Україні призвела до централізації монополії комуністів у республіканських інституціях влади, несла за собою терор – масові арешти, депортації, розстріли. Колективізація сільського господарства, голод / геноцид 1932–1933 рр. стали засобом винищення потенційної опозиції. Такий погляд ставав панівним не тільки в рядах УНДО. Драматичні події в СРСР викликали рішучу реакцію українського суспільства в Польщі. Закликано до організації «рятункової акції для голодуючих та спільного протесту» проти комуністичного терору в Україні. На засіданні 24 червня 1933 р. ЦК УНДО, розглядаючи ситуацію в радянській Україні, гостро критикував центральний уряд у Москві за політику фізичного і морального винищення українського народу⁵³. Водночас 24 червня 1933 р. греко-католицький єпископат видав відозву, надруковану 28 червня 1933 р. під назвою «Україна в передсмертних конвульсіях» про події на Великій Україні. Протест підписали митрополит А. Шептицький, Г. Хомишин, Й. Коциловський, М. Будка, Г. Лакота, І. Бучко, І. Латичевський, які закликали приєднатися до протесту та інформувати увесь світ про це⁵⁴. Відозва єпископату започаткувала загальнонаціональну протестну акцію.

На українських землях в Польщі цією акцією керувало УНДО. 25 липня 1933 р. на нараду, ініційовану УПР, прибуло 48 представників львівсько-українських центральних організацій та інституцій. У нараді взяли участь представники еміграції. Утворено Український комітет рятування України на чолі з Дмитром Левицьким; обрано виконавчий комітет, який мав відразу діяти. Роботою виконавчого комітету керував заступник голови УНДО Василь Мудрий. В оголошеній відозві, підписаній представниками 35 українських організацій та інституцій, закликало українців усього світу, щоб спільними зусиллями покращити становище на Великій Україні⁵⁵. Комітети порятунку України утворились і в західних державах. Акції протесту охопили Львівське, Тернопільське, Станіславівське і Волинське воєводства. Українські політичні угруповання УНДО, Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) і група Паліва, незважаючи на брак міжпартійного порозуміння, проводили спільну вічеву акцію. Від 1 серпня до 20 жовтня 1933 р. віча та збори (Львівське воєводство – 31, Станіславівське – 24, Тернопільське – 8, Волинське – 5) антирадянського і антикомуністичного

⁵¹ Народний з’їзд у Львові. *Діло*. 1932. 29 березня.

⁵² Там само.

⁵³ *Sprawy Narodowościowe*. 1933. Nr 4. S. 390.

⁵⁴ *Ibid.*

⁵⁵ *Ibid.*

змісту пройшли в 68 населених пунктах. Водночас розпочалася пресова кампанія. На знак протесту проти політики в радянській Україні перестала виходити комуністична газета «Українська думка». У пресі з'явилися відверті листи діячів «Сельробу», в яких розкритиковано методи діяльності комуністів в УСРР. Василь Мудрий опублікував брошуру, де описав голод на Наддніпрянщині та розкритикував діяльність радянської влади і комуністичну доктрину⁵⁶.

29 жовтня 1933 р. Греко-католицький єпископат оголосив Днем жалоби і протесту. Організаційні питання вирішував Львівський комітет рятування України. Цього дня представники УПР підпорядковувалися його розпорядженням і взяли активну участь у запланованих заходах. Однак з огляду на вбивство секретаря радянського консульства Олексія Майлова у Львові (21 жовтня 1933 р.), боячись порушення порядку, начальник відділу безпеки воєводського уряду 24 жовтня 1933 р. не дозволив представникам комітету провести планові в День жалоби заходи⁵⁷. Обмежилися тоді тільки поминальними богослужіннями.

Трагічну ситуацію в радянській Україні обговорювали на засіданнях польського сейму. 3 листопада 1933 р. під час дискусії над бюджетом лідер УНДО і УПР Д. Левицький розкритикував польську владу за гальмування протестних акцій. Він спростував твердження про інспірації Берліна в організації жалобних заходів у краю: Голова УНДО розкритикував політику Польщі, спрямовану на покращення взаємин із СРСР, зокрема за підписання Пакту про неагресію 1932 р. Водночас політик запевнив, що й надалі українські діячі в Польщі будуть організовувати сили українського народу на боротьбу з більшовизмом і готуватися до реваншу за «нелюдські кривди»⁵⁸. Емоційні виступи і солідарність з українцями Наддніпрянщини викликали критичні виступи проти польської влади за підтримку східного сусіда – СРСР. Навіть помірковані українські політики не хотіли погодитися з фактом, що польська держава мала охороняти представників радянської влади, а польські національні інтереси вимагали дружніх взаємин із СРСР⁵⁹. Керований ундовцями Комітет рятунку України закликав Захід допомогти населенню Наддніпрянщини.

Негативне ставлення до комуністичного уряду в Україні висловлено на черговому засіданні президії УНДО і УПР 20 грудня 1934 р. В ухвалах критиковано нищення в радянській Україні автономних прав, колективізацію, спричинення голоду / геноциду, заслання в Сибір, репресії інтелігенції. Із восьми ухвал щодо ситуації в Україні в останній наголошено: «Президія УНДО, УПР з найвищим обуренням протестують проти політики червоного терору московських окупантів в Україні»⁶⁰. Ситуація в радянській Україні значною мірою зменшувала надії УНДО й, зрештою,

⁵⁶ Мудрий В. Лихоліття України. Львів, 1933.

⁵⁷ Комунікат Громадського Комітету Рятунку України у Львові. *Свобода*. 1933. 29 жовтня.

⁵⁸ Sprawozdanie stenograficzne ze 103 posiedzenie Sejnu z 3.XI.1933. Warszawa. 1933. L. 92–93.

⁵⁹ Farys J. *Koncepcje polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*. Warszawa 1981; Kumaniecki J. *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem żądzieckim 1918–1943. Wybór dokumentow*. Warszawa, 1991; Leczyk M. *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934. Studium z historii dyplomacji*. Warszawa, 1976.

⁶⁰ Leczyk M. *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934. Studium z historii dyplomacji*. Warszawa, 1976. S. 599.

української громади в Польщі на те, що незабаром на Наддніпрянщині буде створено незалежну державу. Звичайно ж, це вплинуло і на подальшу політичну тактику УНДО в другій половині 1930-х рр.

Політика «нормалізації» польсько-українських відносин викликала в радянській Україні негативну реакцію щодо УНДО. Особливо гостру атаку на адресу «угодово-ундовсько-клерикального табору» спрямувала газета «Комуніст» – друкований орган ЦК КП(б)У. Зокрема у статті «Дві України» («Комуніст», 30 жовтня 1935 р.) протиставлено добробут радянської України господарському і культурному занепадові Західної України, а також зазначено, що «угодові заяви польського прем'єра виявилися черговим трюком варшавських політиків, які виступають за досягнення порозуміння між польським і українським фашизмом»⁶¹. У наступних статтях (23 листопада і 31 грудня 1935 р.) політику УНДО названо зрадою потреб українських робітників і зауважено «формальну капітуляцію перед польським фашизмом, перед польським урядом, який у відповідь надав 14 мандатів до сейму і 5 до сенату, що їх остаточно дискредитує»⁶². Найважливішим акцентом в антинормалізаційній акції став виступ одного з лідерів КП(б)У Павла Постишева 26 листопада 1935 р. на III зльоті колгоспників Київського округу: «У період, коли працюючі радянської України здобули щасливе і радісне життя, робітничий клас і селянство працюючої польської Західної України ще під ярмом панів, капіталістів і політичного ладу. Коновальці, Левицькі, Шептицькі – зрадники українського народу, агенти німецького і польського фашизму [...] немало працювали над тим, аби перетворити Західну Україну в Малопольщі в колонію польського фашизму. Закутих в кайдани фашистського режиму селян Західної України Мудрі і Левицькі зтягнули до виборчих урн, до голосування за уряд голоду і національного гніту»⁶³. Велась активна пропаганда інтенсивного будівництва української соціалістичної культури⁶⁴. У такий спосіб намагались ослабити враження в наддніпрянців від про польсько-українські відносини. ЦК КП(б)У видав обіжник до всіх партійних організацій, який вимагав відновити діяльність осередків українізації, подолати перешкоди на шляху українізації в партії, у суспільних і державних інституціях. Обіжник закликав утворити спеціальні школи для тих членів партії, які не володіли українською мовою. Передбачалося, що навесні 1936 р. у всіх державних інституціях відбудуться іспити на знання української мови серед державних службовців⁶⁵.

Слідкуючи за розвитком подій в радянській Україні, члени УНДО висували припущення щодо можливого проукраїнського курсу на Наддніпрянщині. Про це, зокрема, говорив В. Мудрий⁶⁶. Однак 1936 р. УНДО так і не побачили реальних змін.

⁶¹ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych w Polsce za IV kwartał 1935 MSW Wydział Narodowościowy. Warszawa, 1936. S. 23.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid. S. 24.

⁶⁴ Історія Української РСР: у 8 т. 10 кн. Київ, 1977. Т. 7: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу (1941–1945) / редкол. тому: В. І. Клоков (відп. ред.) та ін. С. 436–460.

⁶⁵ Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za IV kwartał 1935. MSW. Wydział Narodowościowy. S. 23.

⁶⁶ Розмова з віцемаршалом Василем Мудрим. *Бунт Молодих*. 1935. 20 грудня.

10 жовтня 1936 р. на засіданні ЦК партії проаналізовано ситуацію в радянській Україні. В ухвалених резолюціях ішлося про те, що «політика червоної Москви на радянській Україні від часів військової окупації по цей день веде до політичного, господарського і культурного панування над народом українським»⁶⁷. Натомість висловлені надії на зростання українських сил мали, на жаль, пропагандистський характер.

На засіданні ЦК УНДО чимало уваги надано проблемі розростання комуністичного руху на українських землях в Польщі. Реакцією партії на доповіді В. Мудрого та В. Целевича про напрями комуністичної пропаганди серед українських селян були постанови ЦК УНДО щодо посилення антикомуністичних акцій.

Додаймо, що сигнал до боротьби із проявами комуністичної агітації дав митрополит Андрій Шептицький у пастирському листі від 3 серпня 1936 р. Поштовхом цьому стало посилення зростання комуністичного впливу та проникнення відповідних ідей у культурно-освітні, економічні товариства, навіть у церковні братства. Активність комуністів зауважено у Бродах, Гошковичах, Маківці, Нагуєвичах, Настасові й Вершинах. ЦК УНДО вбачав, причини активності комуністичного руху – у діяльності Комінтерну і в утворенні народних фронтів, що відбувалося саме в цей період. У зв'язку із цим 10 жовтня 1936 р. ЦК УНДО ухвалив резолюцію: «VII Конгрес Комінтерну, який відбувся в липні–серпні 1935 р., опрацював нову тактику для комуністів, діючих поза межами СРСР. Вона полягала в участі творення народних фронтів, в яких комуністи мали стати керівниками масових політичних акцій, які – за прикладом Іспанії і Франції – мали під впливом революційних подій привести до диктатури пролетаріату. Після VII Конгресу Комінтерну розпочалася на українських землях нова фаза більшовицької агітації, маючи на меті розклад українського національного організму»⁶⁸.

Передвоєнні роки не змінили ворожого ставлення УНДО до комуністичної ідеології, комуністичної влади в Москві і Києві, до методів діяльності більшовицьких урядів. На початку січня 1938 р. V Народний з'їзд партії обговорюючи становище українського народу в Чехословаччині, Польщі, Румунії і СРСР, визнав усю складність ситуації за Збручем. З'їзд розкритикував політику комуністів в Україні та підтримав позицію партії щодо боротьби з комуністичною ідеологією⁶⁹. В ухвалі розкрито плани російського імперіалізму знищити українців як політичний і національний чинник.

Цього разу націонал-демократи навіть не згадали назви УРСР, однак наголосили: «В Савітах, на землях українського материка, український народ переживає під режимом комуністичної диктатури жахливі переслідування в національній, релігійній, соціальній, культурній і господарській ділянці. Кривавий більшовицький терор став там садиноким засобом правління над українським народом. Червоні переслишки старого російського імперіалізму послідовно намагаються здійснювати стару московську ідею: повного знищення українства як політичного та національного чинника»⁷⁰.

⁶⁷ Sprawy Narodowościowe. 1936. № 6. S. 610.

⁶⁸ Ibid. S. 610–611.

⁶⁹ Українська суспільно-політична думка. С. 392.

⁷⁰ Резолюції V Народного з'їзду УНДО. Львів, 1938. С. 52.

В антибільшовицькій риториці найчастіше лунали порівняння з імперською російською політикою другої половини XIX – початку XX ст. Павло Лисяк, оцінюючи (за матеріалами V з'їзду) ситуацію на Наддніпрянщині, констатував, що «більшовизм взяв на себе завдання, котре взагалі є неможливе до виконання, завдання, яке є понад людські сили», – одержавлення господарського життя. Аргументуючи це твердження, автор зауважив: «Народне господарство є ділянкою, яка посуті не піддається жодній зовнішній регламентації й проходить сама по собі. Ніхто народного господарства не регламентує, ніхто ним не править... Тільки в одних Совітах, нарешті, по ріжних хитаннях й скоках мусіло прийти повне удержавлення цілого господарського життя. А воно силою факту перемінило всіх громадян держави у невольників й рабів, які приковані до фабричного станка чи до чого-небудь т. зв. вільного заводу, чи до землі, мусять виконувати згори їм накинену кріпацько-невольницьку працю. Що все те може проходити тільки при повнім позбавленні громадян яких-би то не було вольностей, при безогляднім та найбільш кровавім терорі й при повній централізації усього життя – є ясне»⁷¹.

Павло Лисяк вважав, що більшовизм «мусів стати на становищі повного централізму й мусів та мусить бути месіянстичний, це значить, пов'язуючи до старих рос[іських] месіянстичних ідей та традицій, він мусить силкуватися йти на підбій цілого світу або бодай Європи. Це є закон й залізна логіка його внутрішнього життя й більшовизм ніколи від нього не відкажеться»⁷². У цьому контексті він так визначив становище Наддніпрянщини наприкінці 30-х рр. XX ст.: «Першою жертвою, яка впала на шляху цього гігантського проходу, російського імперіалізму в глобальних розмірах, є Україна. Цей страшний, смертельний жах, який промовляє з усіх потягнень кремлівської верхівки у відношенні навіть до своїх найвірніших слуг на Україні, ця п'яна кров'ю імперія й панікарський садизм, що ми його там день у день обсервуємо, а який притупив уже навіть найбільші вразливі нерви, – є тільки підтвердженням цієї суворой, жахливої дійсности, яка є за Збручем. Природно, що ми, як нерозривна частина одного національного організму, мусимо цю дійсність відчувати як частину нашої ж дійсності. Можна сказати про нашу політику що кому завгодно, але ніхто не заперечить, що якраз наша партія, наше УНДО – цей момент поставило во главу вугла своїх політичних міркувань й розважувань»⁷³.

Характеризуючи політичну дійсність в УРСР як «темну, дику, азійську й кровожадну», політик все ж ствердив, що «український народ своєю поставою[...] хоч і вскритий для загалу, а той апокрифічній формі, виказує свою невмирущу живучість та своє рішучо негативне ставлення до Москви»⁷⁴. Цей висновок він доводив тим, що «навіть Сталін не вагається нагально зачіпати зовнішніх форм українізації цілого тамошнього публічного й громадського життя, хоча, природно, усіма засобами силкується цілком його з нутра видовбати й виповнити чужим, неукраїнським, московським змістом»⁷⁵.

⁷¹ Лисяк П. Наша національна політика і останній Народній З'їзд. Львів: Видання УНДО, 1938. С. 9–10.

⁷² Там само. С. 19.

⁷³ Там само. С. 20.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Там само.

Вихідним міркуванням П. Лисяка став аналіз політичної діяльності організації за 20 років, тобто від Листопадового зриву 1918 р. Автор довів, що «наш національно-державний шлях йде через Київ і на дальшу мету ми іншого шляху взагалі не маємо. Наскільки наша позиція тут безпосередньо залежить від позиції нашого національного колективу за Збручем, видно от хоч би крутої переміни наших думок та почувань, які заіснували в зв'язку з відомим, найновішим курсом сталінської політики супроти України»⁷⁶.

Отже, у ставленні УНТП-УНДО до радянської України хронологічно виділимо два етапи: перший (1923–1928) і другий (1929–1939). На першому етапі проблема орієнтації на радянську Україну стала однією з головних у політичному житті Західної України. Вона була викликана передусім: 1) ухвалою рішення Ради послів держав Антанти про приєднання Східної Галичини до Польщі та критикою цього рішення урядами СРСР і УСРР; 2) радянофільською позицією Є. Петрушевича та його оточення; 3) частковою лібералізацією курсу в економічній та культурній сфері в УРСР НЕП (Нова економічна політика), українізація; 4) поверненням деяких політичних, наукових і культурних діячів в УРСР з еміграції (зміновіховство). У цей період в УНДО розгорнулася дискусія – від визнання УСРР етапом до незалежної соборної держави до означення радянської України як колонії Москви. Тенденції до згортання НЕПу, українізації в УСРР дедалі більше посилювали критичне ставлення до процесів на Наддніпрянщині.

Другий етап визначився рішучим засудженням політики комуністичного режиму в УСРР у політичній, економічній і культурно-освітній сферах. Особливу увагу націонал-демократів привертала Голодомор 1932–1933 рр., політичні репресії та судові процеси, а серед іншого – зовнішня політика СРСР наприкінці 1930-х рр.

КРИТИКА УСРП ІДЕЙ РАДЯНОФІЛЬСТВА ТА ПОЛІТИЧНОГО КУРСУ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

Після ухвали Ради послів держав Антанти 14 березня 1923 р. УРП була змушена визначитися із тактикою та стратегією діяльності у нових суспільно-політичних умовах. Радикали одні з перших відкинули тактику єдиного національного фронту, яку активно підтримували упродовж 1920–1923 рр., співпрацюючи із провідною політичною силою краю – УНТП, а також наголосили на неприпустимості орієнтації на радянську Україну. УРП-УСРП звернула увагу на те, що ставлення партії до СРСР зміниться лише тоді, коли Велика Україна стане «справді власновільною соціалістичною республікою зі своїм військом, своїми фінансами, своїм правительством і владою на місцях»⁷⁷.

УРП продовжувала пропагувати серед української громадськості соборницькі настрої. Партійний друкований орган «Громадський голос» оптимістично відзначав: «Незважаючи на крики, наклепи та лайки справа і зліва, мусимо дальше йти до своєї цілі. Ціль наша ясна: увесь наш народ на своїй землі має жити по своїй волі, не

⁷⁶ Там само. С. 10.

⁷⁷ Конституція СРСР, а європейська соціальна революція. *Громадський голос*. 13 жовтня. С. 1.

оглядаючися на те, чи кому це буде в лад, чи ні»⁷⁸. Зважаючи на прагнення українців «жити по своїй волі на своїй землі»⁷⁹, радикали вважали за необхідне «боротися проти національного утиску на всіх українських землях», що у перспективі дало би змогу створити соборну, самостійну українську державу⁸⁰.

Радянський режим, який існував на Наддніпрянщині, УРП вважала антиморальним, антинародним та антисоціальним⁸¹. УСРП оцінювано як «форму московської окупації України»⁸². Саме тому упродовж 1923–1925 рр. одним із провідних напрямів роботи партії серед українського населення Західної України в умовах польського владного режиму стала боротьба із «большевиколубством». Такий політичний курс партії суперечив орієнтаціям інших українських партій. Соціалісти-радикали наголошували, що в цей період «вироблено в тім напрямі [радянськості – Авт.] так сильний настрій, що треба було просто нелюдських зусиль[...], щоб не допустити до комуністичного залування і руїни цілого національного життя»⁸³. Комуністичний рух радикали вважали не «відламком» соціалістичного табору, а окремою течією⁸⁴.

На тлі втрати надій на країни Антанти після сумнозвісного рішення 14 березня 1923 р. партія опинилася між «двох вогнів»: частина інтелігенції закликала переорієнтуватися на СРСР, інші – пропонували шукати діалогу з Польщею. У таких умовах, за словами Матвія Стахів, партія усунула зі своїх лав тих, хто був зорієнтований на Москву або ж на Варшаву. Жодний «видніший» член УСРП не перейшов у т. зв. «комуністичний табір». Закономірність такої ситуації, з одного боку, полягала в тому, що комуністичний рух перебував під впливом єврейського та польського населення, що відштовхувало українців, а з іншого – радикали розглядали комунізм як «щось окреме від українського соціалістичного руху»⁸⁵.

Позиція партії щодо комуністичного режиму залишалася незмінною упродовж міжвоєнного двадцятиліття ХХ ст.: матеріальний соціалізм (комунізм) повинен зійти з політичної арени. Загалом «орієнтації» як такі УСРП називала «боротьбою за кращого пана»⁸⁶. УРП наголошувала, що поширення комуністичного руху у краю відбувалося не без допомоги УНТП, адже анархія, розбрат, розлад у лавах партії спричинили орієнтацію «на всі чотири вітри»⁸⁷.

Після ухвали Ради Амбасадорів держав Антанти від 14 березня 1923 р. особлива критика УРП звучала на адресу Євгена Петрушевича, який виступив прихильником

⁷⁸ Макух І. На народній службі: Спогади. Київ, 2001. С. 323.

⁷⁹ Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія. Львів, 1926. С. 11.

⁸⁰ Право народу. Приступний виклад програми Української Соціалістично-Радикальної Партії (УСРП). Львів, 1926. С. 19–20.

⁸¹ Деморалізатори. *Громадський голос*. 1931. 14 листопада. С. 2.

⁸² Лозинський М. З Новим роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель. Женева, 1924. С. 36.

⁸³ Політика нинішнього і завтрашнього дня. *Громадський голос*. 1938. 9 квітня. С. 2.

⁸⁴ Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики. Суспільна економія. Львів, 1935. С. 19–22.

⁸⁵ Стахів М. Проти хвиль. Львів, 1934. С. 122.

⁸⁶ Григоріїв Н. Правда перемагає. *Громадський голос*. 1938. 22 січня. С. 2.

⁸⁷ [Стахів М.] Хто винен? З історії комуністичного руху. *Громадський голос*. 1936. 13 червня. С. 3.

орієнтації на СРСР і УСРР. Соціалісти-радикали наполягали, що така орієнтація «не виходила з інтересів народу, а виключно з того міркування, що ця більшовицька Росія поробить бундівських проводирів своїми губернаторами в Галичині[...]; вони заховали своє губернаторське московфільство тим, що підносили під небеса большевицьку московську диктатуру над Україною, називаючи цю московську диктатуру українською державою»⁸⁸.

Упродовж 1923–1939 рр. ідеологічну основу політичної програми УРП-УСРП становили праці Михайла Драгоманова, який передбачив прихід більшовизму як оновленого яacobінства («соціалістичної шляхетчини») та виступив із різкою критикою класової, історично-матеріалістичної теорії марксизму⁸⁹. Отже, програма партії ґрунтувалася передусім на світогляді есерів, адже, як зазначав М. Стахів, «УПСР, будучи українською народницькою, опиралася по суті лише на ідеологію і господарську програму російських есерів. У суцільній формі партія не мала виложеної, ні своєї власної ідеології, ні своєї програми. Різниця від російських есерів полягала лише в питанні державної самостійності, яку партія визнавала разом з іншими українськими партіями від кінця 1917 р.»⁹⁰. Радикали послідовно виступали за повне соціальне та національне визволення українського народу на всіх його етнічних землях. Партія єдиною серед політичних сил Західної України дотримувалася тактики «орієнтації на власні сили», однак помилково вважала, що комуністичний рух приречений на забуття уже після перших років свого існування.

Антирадянські настрої, які панували серед більшості членів УРП, домінували на квітневому з'їзді партії 1924 р. Делегати наголошували, що «український народ не погодиться з окупацією західноукраїнських земель, бо повне соціальне визволення неможливе без здобуття національної самостійності, яка виявляється в можливості, даній робітничим масам кожної української етнографічної території, самим вільно вирішувати свою долю»⁹¹.

УРП засуджувала російський політикум за те, що «за весь час нашої визвольної боротьби не знайшлося серед російського громадянства ні одної визначної політичної групи, яка признала би Україні право на самостійність. Не можемо цього сподіватися і від сего політичного новотвору (большевиків), зліпленого з усіх політичних відтінків Москви від правих есерів до монархістів включно»⁹². Радикали переконували, що комуністи не зацікавлені в існуванні соборної української держави.

Члени партії розкритикували соціально-економічну й національно-культурну політику більшовиків. УРП наголошувала, що більшовики уже на початку 20-х років ХХ ст. почали «дедалі більше віддалятися» від свого ідеалу – побудови комуністичної держави. Як переконані радикали, більшовики «тримаються» влади тільки

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Кoberський К. Як воюють з небіжками... Відповідь д-рові К. Чеховичеві на критику думок Драгоманова. *Громадський голос*. 1936. 15 лютого. С. 9.

⁹⁰ Стахів М. Демократія, соціалізм та національна справа. *Громадський голос*. 1936. 24 жовтня. С. 6.

⁹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 177. Арк. 21 зв.

⁹² Нова сила на Сході. *Народ*. 1919. 9 мая. С. 3.

тому, що «не забирають землю у селян», але знають, що село готове піти й за кимось, хто так само залишить землю селянам, а окрім цього, надасть політичних прав»⁹³.

Остаточні акценти в зовнішньополітичних орієнтирах УРП розставив XXVIII (1926 р.) крайовий з'їзд партії у Станиславові. Із доповіддю про сучасну міжнародну ситуацію виступив М. Стахів. Окрім доповіді Лева Бачинського «Про політичне становище українського народу», реферати виголосили також О. Павлів («Становище українського селянства в Західній Україні і його професійна організація»), М. Вахнюк («Методи внутрішньої партійної праці»), М. Федорів («Боротьба за українську школу») та ін. З'їзд обрав головою партії Л. Бачинського. Ухвалено низку резолюцій, у яких відображено негативне ставлення партії до СРСР.

УРП – одна з небагатьох тогочасних партій Західної України, яка нищівно критикувала політику українізації в УСРР, що на думку членів партії, свідчить про політичне панування чужого українцям народу. Чи потрібно українізувати українського селянина і робітника? Так сформулювали проблему соціалісти-радикали, розглядаючи державно-партійні органи СРСР. Українізацію потрібно було розпочати, оскільки навіть у Москві помітили, до чого може призвести подальше нехтування мовно-національними проблемами українців.

Зміцнення фашистського режиму в Італії, а також комуністичного – в СРСР змушувало соціалістів-радикалів провести паралелі: «Фашисти говорять вправді про «владу сильної руки» ніби в інтересах нації, але їх говоріння про інтереси нації має таке саме значіння, як балакання большевиків про інтереси пролетаріату. Втім фашизм і большевизм вповні згідні, що оба вони вимагають диктатури – одні ніби в інтересах нації, другі ніби в інтересі пролетаріату, а виключно попирає інтереси одної партії»⁹⁴. Наголошуючи на антидемократичному характері тоталітарних держав, починаючи з 1926 р., УСРП послідовно розвінчувала міфи фашизму. Матвій Стахів наводив чотири аргументи ідеологічної спорідненості комунізму і фашизму: 1) запровадження диктатури та ліквідація демократичних цінностей; 2) нехтування суспільною думкою та цілковита покора диктаторові; 3) встановлення системи терору та репресій; 4) пропагування державного капіталізму, який «має запрягти всіх людей під командою диктаторських вибранців до панщинної праці»⁹⁵.

УСРП наголошувала, що для запровадження справедливого соціалістичного ладу не потрібно вдаватися до терористичних методів управління. Зміна суспільного ладу мала відбуватися еволюційним шляхом через поступові реформи: «Ця переміна може бути одначе тільки вислідом довгої підготовчої праці трудового народу, яка дасть йому змогу без потрясіння переняти верстати праці. Наш шлях може бути лише один: через соціалістичну демократію до зміни господарського життя в інтересі трудового народу». Соціалісти-радикали констатували, що радянська влада «тримається» на терорі та «круговій поруці чекістів, які бояться народного гніву на випадок коли б їм влада виховзалася з рук. Вони ціпко зі собою зв'язані, але їх становище подібне в народній масі до довкруги обложеної ворожим військом твердині...»⁹⁶.

⁹³ На Великій Україні. *Громадський голос*. 1924. 19 січня. С. 2.

⁹⁴ Фашизм і фашисти. *Громадський голос*. 1931. 17 січня. С. 2.

⁹⁵ Стахів М. Наша тактика. Відповідь на найважливіші питання. Львів, 1936. С. 73.

⁹⁶ Наступ проти демократії. *Громадський голос*. 1931. 12 грудня. С. 4.

На партійному з'їзді 26 грудня 1926 р. вкотре наголошено, що партія «є нині єдиною українською соціалістичною партією, яка іде нестримно до мети українського народу – до Соборної, Самостійної від нікого Незалежної Української Соціалістичної Державности». На цьому ж з'їзді делегати висловили своє негативне відношення до КПЗУ, Сельробу та інших комуністичних сил. Більшовицьку владу в СРСР і УСРР (УРСР) радикали називали «совітським тоталітаризмом», якому були притаманні такі ознаки: «Азійський деспотизм та сваволя, рабська покірність, фізичне і моральне винищення інакомислячих, провокації, дія принципу «мета виправдовує засоби»⁹⁷.

УСРП відзначила, що, починаючи з 1929 р., комуністичний рух «не міг більше зростати». Соціалісти-радикали виокремили низку причини, які призвели до занепаду радянськості у Західній Україні: 1) антикомуністична праця УСРП. Партія наперед «спинила зріст комунізму, а потім на кожнім кроці його розбивала»; 2) поінформованість населення про події на Наддніпрянщині, що, з одного боку, стало можливим завдяки виданням соціалістів-радикалів, а з іншого – завдяки «бігцям з Великої України, котрі розповідали як наочні свідки про страшний терор, безправства і голод, що їх ширила комуністична диктатура серед українського населення»; 3) недостатнє фінансування Москви радянськості, що в результаті призвело до того, що «КПП і її фільварки не могли удержувати платних агентів, їх робота стала...». Соціалісти-радикали небезпідставно вважали, що комуністичний рух 1936 р. не складав навіть 10 % того, «що мав прихильників у 1928 р.»⁹⁸.

На основі ставлення до СРСР в УСРП поглибився розкол, який ініціювала радянськості група Кирила Трильовського. Під його безпосереднім впливом на початку 1928 р. на терені Коломийського повіту було започатковано акцію, основна мета якої полягала у створенні нової партії – УСРП-лівіці. Уже 1 січня 1928 р. у Львові відбулося засідання організаційного комітету, учасники якого виступили з різкою критикою рішень з'їзду УСРП від 26 грудня 1926 р., закликали до об'єднання з Радянською Україною та засудили зближення Л. Бачинського з УНДО.

3 січня 1928 р. К. Трильовський провів нараду в Коломиї, а вже 9 січня – в Станіславові І. Голубом була скликана таємна партійна конференція УСРП-лівіці Станіславівського повіту, на якій обрано Центральний Комітет партії. Програма партії базувалася на засадах наукового соціалізму, передбачала господарське та культурне визволення українського народу. Однак вплив групи Голуба-Трильовського, що діяла під контролем КПЗУ та радянського посольства у Варшаві на населення краю був незначним⁹⁹.

Наприкінці 1920-х рр. УСРП помилково прорвала швидкий занепад комуністичного руху не тільки в Європі, але й, передусім, – у СРСР: «Великі невдачі на свій рахунок за минулий рік [1927 – Авт.] мусить вписати большевицький уряд Радянського Союзу. Зірвання дипломатичних і торгівельних відносин з Англією, невдачі

⁹⁷ Громадський голос. 1935. 7 грудня. С. 1.

⁹⁸ Стахів М. Хто винен?... С. 4.

⁹⁹ Вол Б., Малик Я. Ідея української державності в програмах і діяльності політичних партій Західної України у міжвоєнний період. *1939 рік в історичній долі України і українців: матеріали Міжнародної наукової конференції (Львів, 23–24 вересня 1999 р.)*. Львів. Видавничий центр ЛНУ імені І. Франка, 2001. С. 96–101.

переговорів із Францією в справі передвоєнних боргів і позички..., і цілковите заломання большевицьких впливів в Китаю. Та чи найважливішим ударом для большевицької закордонної політики за минулий рік була певна деморалізація та розвал комуністичних партій в усіх майже краях Європи...»¹⁰⁰.

Колективізація та індустріалізація в СРСР переконали УСРП у тому, що «український робітник і селянин на Великій Україні побачив тепер наглядно й переконався на власнім досвіді, як здорово обманули його большевики...»¹⁰¹. Соціалісти-радикали наголошували, що основоположним принципом створення СРСР було право республік добровільно вийти із складу держави, що не реалізовано на практиці. Ба більше: жодного з інших кличів («Вся влада робітничим і селянським радам», «Проч з війною» та ін.) «большевики не дотримали»¹⁰².

Споглядаючи будівництво комунізму в УРСР, проаналізувавши розподіл коштів між союзними республіками, УСРП, відповідаючи на запитання: «Куди мандрують грошики – плід праці українського селянина й робітника?», саркастично відзначала: «Мандрують до кишень большевицьких старшин і комісарів, що хмарою бюрократії нависли над цілим союзом Радянських Республік, щоби «тримать за морду» українського «підкуркульника»¹⁰³.

УСРП закликала наддніпрянських українців організувати протестні віча, саботажні акції, які би підривали суспільно-політичний устрій на Великій Україні. Причини для оптимізму членам партії додавала радянська періодична преса. «Нема ні дня, – зауважував автор статті “Протестуємо проти насильства”, – в якій большевицька преса не писала би, що в тому, а в тому селі вбито комуніста, а там знов у суді судять селян за те, що виступили проти влади. По всій Україні тільки й чути про те, що селянство кинулося в саботажну боротьбу з комуністичною владою...»¹⁰⁴.

Після детальної перевірки «на правдивість інформації», УСРП повідомляла про масові втечі селян із радянської України. Відповідаючи на запитання: «Чому із держави, в якій влада належить робітникам і селянам, останні масово покидають країну?», соціалісти-радикали наголошували, що «селянська еміграція – нове явище в історії комуністичної держави»¹⁰⁵. «Коли з меж Росії та України втікали поміщики, капіталісти, то це для всіх зрозуміло, – йдеться у статті «Утеча з “комуністичного раю”», – Це був наслідок соціальної революції, котра валила цілий суспільний лад, опертий на верховенстві буржуазії... але українські чи російські селяне – куди вони могли б емігрувати? До Польщі? До Америки – так, але туди їх не пускають ні Американці, ні комуністи...»¹⁰⁶.

УСРП розкритикувала аграрну політику комуністичної партії. Ця політика, на думку соціалістів-радикалів «відзначалася великим нерозумінням інтересів мільйонів селянських мас. Такі засоби як хлібозаготівка, тобто насильний грабіж сільських

¹⁰⁰ За 1927 рік. *Громадський голос*. 1928. 7 січня. С. 12.

¹⁰¹ Протестуємо проти насильства. *Громадський голос*. 1929. 16 листопада. С. 2.

¹⁰² Там само.

¹⁰³ Куди й на що мандрують гроші українського працюючого народу. *Громадський голос*. 1929. 6 вересня. С. 2.

¹⁰⁴ Протестуємо проти насильства... С. 2.

¹⁰⁵ Утеча з «комуністичного раю». *Громадський голос*. 1929. 21 грудня. С. 2.

¹⁰⁶ Там само.

продуктів органами комуністичної адміністрації, примусова колективізація сільського господарства, податкова система, позбавлення селянства свободного впливу на діяльність державної влади, знищення автономного самоврядування – всі ці засоби викликають не годування в селянстві і є властивою причиною селянської еміграції»¹⁰⁷.

Колективізація, констатували соціалісти-радикали, привела до значних матеріальних втрат українського селянства, яке відмовлялося вступати у колгоспи. Проаналізувавши ситуацію на радянському селі, члени партії виділили три основоположні причини, які стримували колективізацію, відштовхували селян від колгоспів: 1) несправедливі щодо селянства закупівельні ціни на збіжжя і худобу встановлені державою. «Коли влада бере запівдаремно третину загального збору, то з решти вже нічого не лишається на продаж, – відзначали соціалісти-радикали, – Бо йде на прокормлення членів господарства, на прокормлення худоби і на засів»¹⁰⁸; 2) селянин позбавлений права вільно розпоряджатися своїм майном. Селянин «немав ніякого інтересу приводити з собою до колгоспу своєї худоби, коли він з неї не мав мати ніякої користав колгоспі...»¹⁰⁹; 3) призначення керівництва колгоспу, а не його добровільне обрання. «Тай загалом, – підсумовував “Громадський голос”, – ціла організація цих колгоспів є згори зложена так, щоби в цих господарствах не було згоди і щоби не могли вони протиставитися однозгідно комуністичній владі»¹¹⁰. З цих причин «комуністи пішли на поліційний, насильний примус, щоби загнати село до колгоспів. Розходилося їм про те, щоби мати ціле село під одної господарською управою своїх посіпаків і в той спосіб держати його більше цупко...»¹¹¹.

УСРП вважала, що від 30-х років ХХ ст. Комінтерн посилив свою діяльність у Західній Україні «для розбиття українського організованого життя». «Громадський голос» із обуренням відзначав: «З одної сторони до українського селянина підходять платні агенти і намовляють його, щоби він став до “єдиного фронту” (таких гонять наші селяни зі села буком), а з другої сторони подібні агенти... вдають зі себе опозицію до УСРП і в той спосіб стараються вкрастися в довір’я селян»¹¹².

Отже, УСРП небезпідставно вважала, що зростання прокомуністичних настроїв серед галицького суспільства відбулося передусім через «акцію московського Комінтерну»: «Комінтерн удержував для своєї пропаганди сотні своїх агентів, оплачував і розкидав у маси багато газет, переважно зовсім безплатно, поширював свою агітаційну літературу та удержував своїми грішми цілі партії...»¹¹³. Серед причин, які сприяли поширенню комуністичних ідей у Західній Україні упродовж 1920-х років, соціалісти-радикали виділили: 1) низький рівень політичної свідомості населення; 2) поразка у національно-визвольних змаганнях 1918–1923 рр.; 3) орієнтація на більшовицьку Росію низки політичних партій, передусім УСДП упродовж 1923–1924 рр.¹¹⁴.

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Колективізації та її наслідки. *Діло*. 1930. 9 серпня. С. 2.

¹⁰⁹ Там само.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ «Добровільна» колективізація. *Діло*. 1930. 16 серпня. С. 2.

¹¹² За чії гроші. *Громадський голос*. 1936. 22 лютого. С. 1.

¹¹³ Стахів М. Хто винен? ... С. 3.

¹¹⁴ Там само.

УСРП не вірила в пацифістські заклики СРСР, запевнення чільних діячів країни у миролюбності. «Большевики потайки і явно тримають руку з тими, що прямують до війни. Тому вони в Німеччині пішли разом з фашистами. Тому заключили договори з фашистівською Італією. Тепер большевицько-фашистські любощі в дечім припинилися, бо Муссоліні, вождь італійських фашистів... став чомусь м'якшим...»¹¹⁵.

4 червня 1932 р. на засіданні Головної Управи УСРП прийнято низку резолюцій, які стосувалися радянської України. У них відзначено: «Головна Управа доручає Ключові і Секретаріатові УСРП продовжувати дальше дотеперішню політику. Зокрема поборювати деморалізаційну шкідливу роботу комуністів і сельробмосквофілів, фашистів та клерикальних і буржуазних угодовців»¹¹⁶. На XXXII з'їзді УСРП, який відбувся 30 грудня 1932 р. у Львові, його учасники були поінформовані про складну суспільну ситуацію на Наддніпрянщині. Делегати закликали «всюди прилюбій можливості наступати на комуністичну або сельроб-москвофільську пропаганду» для «збереження самостійності українського організованого життя на західно-українських землях на всіх ділянках і у всіх його проявах»¹¹⁷. Члени УСРП рішуче виступали проти терору в УСРР.

Чільні діячі партії – Іван Макух, Матвій Стахів спільно з представниками Української соціал-демократичної партії (УСДП) Левом Ганкевичем, Іваном Квасницею та Закордонної Делегації Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП) Ісааком Мазепою і Панасом Феденком підписали відозву до міжнародних соціалістичних організацій, у якій звинуватили радянське керівництво в його прагненні знищити український народ, адже «одинокую й очевидною причиною голоду на Радянській Україні є безоглядний економічний визиск українського народу большевицькою диктатурою, яка вважає Україну за свою колонію... Навіть ілюзорична самостійність України сьогодні не існує»¹¹⁸. Також у ній відзначено: «Ми, українські соціалісти, протестуємо перед цілим культурним світом проти варварського винищування українського трудового народу большевицькою диктатурою, проти топтання тих прав, які цей народ шляхом довгої революційної боротьби собі виборов, протестуємо проти розстрілів, протестуємо проти арештовань і знущань, жадаємо негайної амністії для політичних в'язнів»¹¹⁹.

Напередодні 1933 р. УСРП небезпідставно найбільше «турбувало положення на Великій Україні і в Росії». Вкотре наголосивши, що комуністи «підступними кличами усю Велику Україну з незалежної держави повернули її знов у московську колонію», соціалісти-радикали прогнозували неминучу кризу на селі, викликану незадоволенням політики колективізації серед селянства. Звичайно, спрогнозувати Голодомор 1932–1933 рр. навіть найпесимістичніші діячі партії не могли, проте тенденції суспільно-політичного життя на Наддніпрянщині вимальовувалися не надто оптимістичні:

¹¹⁵ Десять літ без озброєнь. *Діло*. 1931. 22 серпня. С. 4.

¹¹⁶ Постанови Головної Управи Української Соціалістичної Радикальної Партії. *Громадський голос*. 1932. 18 червня. С. 3.

¹¹⁷ Макарчук С. Етносоціальне развитие и национальные отношения на западно-украинских землях в период империализма. Львов: Вища школа, 1983. С. 191.

¹¹⁸ Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. С. 354–356.

¹¹⁹ Там само.

«Поки що вдалося більшовикам примусити селянство жити в своїх новозаложених фільварках і віддавати владі всю свою працю. Якийсь час селянство боронилося, але більшовики здушили всякий спротив і на селі стало ніби тихо. Всіх хто кричав і терпів – заглушено. Але користи більшовикам все одно з того не вийшло. Селянин перестає працювати в ярмі, так як тоді, коли працював би тоді, коли б був повноправним громадянином і паном і господарем своїх піль»¹²⁰.

Голодомор / геноцид у радянській Україні викликав шквал критики партій національно-державницького табору Західної України. У краї посилювалися антирадянські виступи. Поряд із Українським громадським комітетом рятунку України (УГКРУ), утвореного з ініціативи УНДО, УСРП розгорнула власну антирадянську кампанію, спрямовану на допомогу голодуючому населенню УСРР. «Обов'язком кожного українського свідомого селянина і робітника є підняти вперту і невпинну боротьбу з московським більшовицьким баламутством, котре старається прикрити своєю пропагандою кроваву диктатуру більшовицької Москви над українським народом...»¹²¹.

13 липня 1933 р. відбулася спільна конференція УСРП і УСДП, на якій розглядалося питання допомоги наддніпрянським українцям. Вирішено спільно з емігрантськими соціалістичними партіями Великої України звернутися до світової громадськості з протестом «проти тих страшних знущань московської ком. диктатури над українським народом. Разом з тим поставлено зміцнити спільну акцію проти фальшивої пропаганди Москви тут на західноукраїнських землях»¹²². Керівники соціалістичного руху Західної України засудили політику Москви, що призвела до Голодомору, але не приєдналися до акції протесту, в якій брало участь духовенство та УГКРУ.

Однак виступи, підготовлені УСРП та УСДП, мали значно менший суспільний резонанс, ніж ініційовані акції УГКРУ. Антирадянській діяльності соціалістичних партій також перешкодила позиція державних органів Польщі, які обмежили заходи мешканців Галичини і Волині, спрямовані на підтримку голодуючих. УСРП провела значну кількість антирадянських заходів 1933 р. Вони тривали упродовж другої половини 1933 р. і набирали в окремих випадках масового характеру. Маючи велику підтримку серед волинян, УСРП на цих теренах змогла організувати більше заходів, ніж УГКРУ. Багато виступів партія підготувала також на території Станіславівського воєводства, значно менше – у Львівському і Тернопільському. Загалом упродовж 1933 р. прихильники УСРП і УСДП провели близько 80 протестних акцій у перший період і 62 – у другий. Ініціативу соціалістичних партій підтримали здебільшого мешканці Волинського і Станіславського воєводств.

Соціалісти-радикали наголошували, що комуністична ідеологія здобула прихильників, передусім, серед студентства та інтелігенції, які однак «якоїсь комуністичної роботи не вели, але зате при кожній нагоді вдавали великих комуністичних революціонерів, а при зустрічі з селянством і робітництвом ширили політичну деморалізацію... Це більшовиколубство випливало в тих кругах не з якогось переконання, не зі знання більшовицької програми й тактики, а з наслідування настроїв у поляків»¹²³.

¹²⁰ Міжнародне положення на порозі 1933 р. *Громадський голос*. 1933. 7 січня. С. 3.

¹²¹ Правда побідить. *Громадський голос*. 1933. 20 травня. С. 2.

¹²² В справі останніх подій на Вел. Україні. *Громадський голос*. 1933. 20 травня. С. 2.

¹²³ Фашизм і фашисти. *Громадський голос*. 1931. 17 січня. С. 2.

Надалі соціалісти-радикали продовжували вважати більшовиків основним ворогом українського народу: «Найчорніші дні московського царського самодержавця є нічим супроти звірств теперішньої большевицької диктатури, що в боротьбі з українським народом не рахується з жадними засадами людської моралі... За десятки років свого панування на Україні большевицька диктатура українському народові всі здобуті ним права, пролила потоки української крові, кістками українських селян, робітників та інтелігенції встелила Соловки і Сибір»¹²⁴.

У таких умовах першочерговим завданням УСРП стала пропагандистська робота, спрямована на повну ліквідацію «орієнтації на більшовиків» серед українського населення Західної України. Соціалісти-радикали організували вічеву кампанію, основне вістря якої спрямовано на проінформування населення про справжню ситуацію на наддніпрянському селі. Зокрема, віче 10 вересня 1933 р. на Рогатинщині відвідали близько 1 500 селян, там повідомляли про «положення на Великій Україні та оцінку його зі становища УСРП»¹²⁵. Такі ж віча відбулися в інших повітах краю.

Крайова конференція УСРП, скликана у грудні 1933 р., наголосила на небезпеці поширення комуністичного і фашистського руху у Західній Україні, однак не прийняла окремої ухвали про ситуацію на Наддніпрянщині. «Капіталістична реакція і фашизм в обіймах з большевизмом, пробують остаточно зломити всяку думку народоправства та свободи, – зазначено у підсумкових резолюціях конференції, – закликає весь широкий загал українського працюючого народу до поборювання фашистської, большевицької і клерикальної демагогії, яка наносить в сучасних умовах важку моральну шкоду народові та руйнує його суспільну силу...»¹²⁶.

На початку січня 1935 р. ситуація значно ускладнилася розколом партії на дві течії: УСРП-правицю і УСРП-опозицію на чолі з І. Голубом, що гуртувалася навколо пресового органу «Голос Покуття»¹²⁷. Переважна більшість членів УСРП, які перебували в опозиції, були прихильниками комуністичної ідеології. Розкольницьку акцію І. Голуба соціалісти-радикали ототожнювали із диверсійною акцією комуністів та «провокаційною методою комуністичної тактики московського центру». Водночас лави партії покинув К. Трильовський.

Партія розкритикувала нову конституцію СРСР. Політичні оглядачі «Громадського голосу» відзначили, що «розвиток СРСР прямує від диктатури комуністичної бюрократії до самовлади Сталіна... Нова конституція лише формально закріплює існуючу фактичну диктатуру Сталіна й централізує большевицьку владу позбавляючи «союзні республіки» як напр. Україну і тої дрібки автономних прав, які забезпечувала їм, хоч і лише на папері, стара конституція»¹²⁸.

Делегати грудневого XXXIII Крайового конгресу УСРП (1937) розкритикували радянську владу на Наддніпрянщині. У підсумкових резолюціях конгресу (ухвалені одноголосно) відзначено: «Московська націоналістична диктатура під проводом

¹²⁴ З поміччю братам! *Громадський голос*. 1933. 28 липня. С. 2.

¹²⁵ Протестуємо проти московського насильства на Великій Україні. *Громадський голос*. 1933. 23 вересня. С. 2.

¹²⁶ Краєва конференція УСРП. *Громадський голос*. 1934. 6 січня. С. 2.

¹²⁷ Політичні вісти. *Нова Зоря*. 1935. 28 лютого. С. 7.

¹²⁸ З під комісарської диктатури. *Громадський голос*. 1936. 10 жовтня. С. 3.

Сталіна нищить безсоромно дотеперішні державні права України, які остали ще були формально на папері; фізично винищує або ломить морально предових людей з поміж українського селянства, робітництва та інтелігенції, котрих хоч би в найменшій мірі підозріває, що вони бодай лише в глибині своєї душі боліють над долею України та її народу»¹²⁹. Наголошено, що «краєвий Конгрес УС.Р.П. заявляє свою солідарність зі змаганням українського працюючого народу проти московської окупаційної диктатури та висловлює глибоке переконання, що цей насильний режим під напором визвольного змагання працюючих мас мусить завалитися, а на руїнах деспотії мусить відновитися Українська Народна Республіка»¹³⁰.

Увійшовши 1938 р., УСРП оптимістично відзначала остаточний занепад радянської філії у Західній Україні: «Видихається сліпа романтика надій на “червоний” Схід та “білий” Захід. Люди втрачають віру в комунізм, капіталізм, диктатуру, фашизм...»¹³¹. Водночас Головна Управа 5 грудня 1938 р. «остерігала українських працюючих людей перед покладанням особливих надій на піддержку українських національних змагань чужими силами, які реалізують виключно свої власні цілі»¹³². Однак УСРП передбачливо вбачала для Європи небезпеку союзу СРСР і Німеччини: «Вся нерішучість політики демократичних держав супроти фашистських диктатур обумовлюється теж наявністю такого теж непевного чинника як совіти. Совіти можуть кожної хвилини піти з фашистами проти демократії, якщо отримають запоруку непопорушності власної території»¹³³.

Соціалісти-радикали не помилилися в оцінці радянського владного режиму вже після початку Другої світової війни, коли радянські війська у вересні 1939 р. вступили на західноукраїнські землі. Очевидець політики радянської західних областей, довголітній голова УСРП І. Макух згадував: «Та як тільки советська влада в Західній Україні всадовилася, то зараз по трьох-чотирьох днях перебування, почала арештувати діячів усіх українських політичних партій. Арештовано згідно з привезеним списком, а решту імен доповнили на підставі доносів місцевих комуністів і їх прислужників. Хто зараз у перших днях не сховався або не знайшов протекції у нових місцевих достойників, той мандрував до тюрми. На самім початку НКВДисти почали арештувати українських соціалістів-радикалів. Заарештували в Коломиї, Косові, Станіславі, Рогатині та інших містах і селах увесь радикальний провід. По задержанні в тюрмі та по переведенні ніби судової справи, повивожувано майже всіх на довгі літа на Сибір»¹³⁴.

Так, серед партій національно-державницького табору УСРП єдина послідовно упродовж міжвоєнного періоду виступала проти УРСР як форми окупації більшовицькою Москвою. Партія, на відміну від націонал- і соціал-демократів, не мала ілюзії щодо політики українізації в УРСР, не бачила нічого спільного між соціалізмом і московським більшовизмом. Соціалісти-радикали першими вдалися до пошуку

¹²⁹ Постанови 33 краєвого конгресу УСРП. *Громадський голос*. 1937. 31 грудня. С. 4.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Григорій Н. Правда перемагає. *Громадський голос*. 1938. 22 січня. С. 2.

¹³² Головна Управа УСРП. *Громадський голос*. 1938. 10 грудня. С. 3.

¹³³ Там само.

¹³⁴ Макух І. На народній службі... С. 515.

спільних рис між фашизмом і комунізмом. Проте партія, незважаючи на послідовно негативну позицію її Головної управи щодо радянської України, не уникла впливів комуністичних сил, створення радянофільської групи, яка не змогла змінити програму щодо ставлення до УСРР і непомітно зійшла з політичної арени. У 1930-х роках антирадянські позиції УСРП загалом збігалися з УНДО і УСДП.

ЕВОЛЮЦІЯ УСДП: ВІД ІДЕЇ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ З УСРР/УРСР ДО КРИТИКИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ

Українська державність у формі УСРР, часткова лібералізація тоталітарної системи й українізація, які проводили у 20-х роках ХХ ст. для зміцнення радянської влади, змусили частину політикуму Західної України сподіватися, що діяльність УСРР спрямована на утвердження самостійної та демократичної української держави. За словами політичного оглядача «Землі і волі», – друкованого органу УСДП, – одним із головних чинників, що «звернули орієнтацію на Радянську Україну – це, безперечно, українізація[...]. Вона сильно захитала позиції націоналістів[...], що, мовляв Україною правлять московські комуністи»¹³⁵.

Симпатички радянської України масово вступали до УСДП, лідери якої, на відміну від інших українських партій, підтримували починання радянського керівництва. М. Стахів зауважив, що зневірення в політиці Є. Петрушевича спричинили надії на большевицьку Москву, і ці сподівання ширювалися серед буржуазної націоналістичної інтелігенції і студентів. Вони почали вступати до УСДП, яка не настільки міцно стояла на ногах, здобули в ній більшість. У вирішенні долі західноукраїнських земель УСДП під тиском своїх членів почала орієнтуватися на Радянську Україну¹³⁶.

Соціал-демократи вбачали в радянській Україні тільки українську державу як таку, що мала остаточно невирішену форму суспільного ладу. Зважаючи на цей чинник, УСДП вітала підписання Ризького миру 1921 р. і визнання Польщею УСРР. Однак зауважмо, що партія назвала цей мир «некорисним»¹³⁷. За висловом оглядачів газети «Вперед», в Україні йшла «боротьба вже тільки за форму держави, а не за саму державу»¹³⁸. Газета все-таки надала перевагу прихильникам «радянської форми, бо вони самотні знаходяться на українській території»¹³⁹. Як бачимо, орієнтація на радянську Україну була спочатку виявом національної політики УСДП.

Проте УСДП надалі захищала прагнення українського народу об'єднатися в єдиній державі. В умовах нищення національної культури на західноукраїнських землях курс на українізацію в УСРР спричинив зростання в партії прорадянських настроїв, – підняти ідею соборності в Радянській Україні. «Ніхто не зробив так багато і так ґрунтовно для так званої українізації, як радянська влада.»¹⁴⁰, – констатував часопис «Вперед». Поступово УСДП також почала підтримувати «совітський уряд»

¹³⁵ Небезпека. *Земля і воля*. 1924. 20 січня.

¹³⁶ Стахів М. Проти хвиль. Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західних українських землях. Львів, 1934. С. 121.

¹³⁷ Вперед. 1921. 19 березня.

¹³⁸ Там само. 18 березня.

¹³⁹ Там само.

¹⁴⁰ Там само. 2 листопада.

України, що «проявляє здібність примінення до змінених обставин. Радянську владу було названо «одиноким можливою формою державного ладу на українських землях під сучасний момент»¹⁴¹.

Соціал-демократи заявили, що «для кожного соціаліста [...] сучасна Україна му- сить бути тим краеугольним каменем, на якому він повинен основувати програму державного будівництва України. Це наше становище [...] ні трохи не перечить са- мостійности, ні соборности»¹⁴². Утворення федерації радянських республік партія пояснювала з позиції «тільки співділення пролетарських мас України і Росії»¹⁴³, єд- ності «світового соціалістичного пролетаріату. Висловлено глибоку переконаність у тому, що «Радянська влада на Сході Європи – це єдина в тогочасних умовах форма влади, що може задовольнити потреби народу»¹⁴⁴. Отже, в орієнтації на радянську Україну УСДП перейшла до підтримки радянської влади. Ні в диктатурі пролетарі- ату, ні в союзному договорі УСДП не розпізнала загроз самостійності, народовлад- дю і демократичному ладу. Відзначмо, що партія підтримувала не всі сторони сусп- ільно-політичного життя в УСРР. «Вперед» подекуди виступав проти «експлуатації України в користь союзної Росії»¹⁴⁵. Газета засудила прояви російського шовінізму «під радянською покришкою»¹⁴⁶.

УСДП визнавала радянську Україну як основу для здійснення своєї мети – побу- дови незалежної соборної української соціалістичної держави. Партія проводила політику орієнтації на більшовиків у вирішенні українського питання. Вважаючи, що більшовики в Україні не могли далі «удержатися без порозуміння з українським наро- дом», а продовження громадянської війни становило загрозу «цілковитій руїні краю і народу»¹⁴⁷, часопис «Вперед» закликав до «примирення з радянською Росією»¹⁴⁸.

«Члени нашої партії вірили, – згадував Антін Чернецький, – що нам, соціалістам, можна буде домовитися з московськими більшовиками, коли не пощастило домови- тися з польськими соціалістами»¹⁴⁹. Витоки прорадянської орієнтації УСДП він слушно вбачав у тому, що галицькі соціал-демократи не розуміли психіки московських біль- шовиків. Вивчивши ідеї соціалізму із західноєвропейських джерел, зростаючи в демо- кратичних соціалістичних партіях Заходу, вони не знали, що московський більшовизм ширить однопартійну диктатуру і «старий месіанізм московського імперіалізму»¹⁵⁰.

Отже, після усталення польського окупаційного режиму УСДП пішла шляхом пошуку нової зовнішньополітичної орієнтації. Під тиском представників «ново- го покоління» соціал-демократи стали на пробільшовицькі позиції, орієнтуючись на радянську Україну, в якій вбачала основу для будівництва незалежної соборної

¹⁴¹ Там само. 17 серпня.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Там само.

¹⁴⁴ Там само. 23 липня.

¹⁴⁵ Там само. 27 березня.

¹⁴⁶ Там само. 17 серпня.

¹⁴⁷ Вперед. 1920. 3 вересня.

¹⁴⁸ Там само. 6 жовтня.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ Там само.

української соціалістичної держави. Переломним моментом політичної еволюції УСДП стала партійна нарада 14–15 січня 1922 р., на якій уперше офіційно поставлено вимогу єднання всіх західноукраїнських земель із УСРР. Де-факто, партія стала на платформу КПСГ у вирішенні національного питання.

19 листопада 1923 р. на засіданні президії Виконкому III Інтернаціоналу розглянуто клопотання УСДП про вступ до цієї організації¹⁵¹. На засіданні ухвалено резолюцію про те, що соціал-демократи повинні широко обговорити двадцять одну умову вступу до Комуністичного Інтернаціоналу, а для цього слід скликати конгрес та відрахувати з партії націоналістичні й опортуністичні елементи¹⁵².

Спільна нарада діячів КП(б)У Фелікса Кона, Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) Е. Прухняка, Секретаріату Виконкому Комінтерну Сафарова за участю члена УСДП І. Вишенського рекомендувала УСДП негайно розпочати переговори про вступ до Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ)¹⁵³. Оскільки УСДП не була представлена на нараді відомим громадсько-політичним діячем, можна зробити висновок, що ініціатива зближення з Комінтерном «ішла знизу». Відомий радикал Іван Макух писав, що радянофільство УСДП спочатку «мало форму звичайної політичної орієнтації. Але згодом ця орієнтація перемінялася з кожним днем таки на комунофільство»¹⁵⁴.

Нелегальна КПСГ вирішила скористатися орієнтацією УСДП на радянську Україну. КПСГ (особливо її опозиційна частина членів на чолі Й. Крліком (Васильківим)) вважала, що «біля клича боротьби за Радянську Польщу, як основного, на західноукраїнській[...] території необхідно ще видвинути клич приєднання[...] до Радянської України»¹⁵⁵. Комунисти-«васильківці», переважно молодь, для ведення легальної діяльності почали проникати в організації УСДП й захоплювали її керівними структурами¹⁵⁶.

На засіданні ЦК КПСГ у січні 1923 р. вирішено на соціал-демократичному з'їзді 18 березня 1923 р. «забезпечити свою більшість у Головній управі та через легальні організації УСДП посилити вплив компартії на трудящих міста і села». Діяльність комуністичної групи в УСДП очолили І. Хлонь та Б. Кузьма¹⁵⁷. Так, напередодні з'їзду не вщухала боротьба в партійному проводі УСДП. Лідери «правиці» – Л. Ганкевич, П. Буняк та І. Квасниця проводили «на провінції агітацію проти нинішнього керівництва партії...»¹⁵⁸. Загострення конфлікту в керівництві вело до розколу партії, тому комісія Ширшої управи, обрана на засіданні 18 лютого 1923 р. у складі Р. Скибінського, І. Жовніра, О. Крупи та О. Панаса прийняла ухвалу, в якій домагалась полагодження взаємних суперечностей. Постанова закликала «Ганкевича, Буняка,

¹⁵¹ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 539. Арк. 2.

¹⁵² ЦДАГО України. Ф. 233. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 17.

¹⁵³ Там само. Арк. 15.

¹⁵⁴ Макух І. На народній службі. Дітройт, 1958. С. 301.

¹⁵⁵ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Київ, 1989. С. 93–94.

¹⁵⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 11; Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. 1. Оп. 57. Спр. 396. Арк. 156.

¹⁵⁷ Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання. Сторінки спогадів. Львів, 1988. С. 76.

¹⁵⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 75.

Квасницю, з однієї сторони, і Парфановича, Кушніра, Калятинського і Чернецького, з іншої сторони, щоб вони всі особисті суперечки між собою полагодили шляхом суда честі, бо протиборство відображалося негативно на партійній роботі»¹⁵⁹.

Однак засідання ширшої управи УСДП 11 березня 1923 р. більшістю голосів не ухвалило цієї постанови. Один з лідерів лівого крила в управі – М. Парфанович заявив, що «порозуміння з ними [діячами “правиці” – Авт.] неможливе з ідеологічних причин». І. Калятинський мотивував рішення тим, що «суперечка не була чисто особистого характеру[...] Раз вони не погодились з напрямком партії і органу, то справа вже ідеологічна і її повинен вирішити з’їзд»¹⁶⁰. Отже, ліве крило в УСДП заперечило можливість ідейного компромісу з діячами «правиці», яка опинилася в меншості.

18 березня 1923 р. у Львові в залі товариства «Воля» відбувся VI з’їзд УСДП. Прибуло 52 делегати; головою з’їзду обрано Миколу Парфановича, почесним головою – Івана Жовніра¹⁶¹. Стефан Круліковський привітав з’їзд від імені сеймової комуністичної фракції. На початку засідання з ініціативи Антіна Чернецького ухвалено «Декларацію з’їзду УСДП про Східну Галичину», в якій партія засудила рішення послів держав Антанти від 14 березня 1923 р.

З’їзд прийняв «Резолюцію в справі сучасного політичного становища», у якій УСДП проголосила, що «визволення пролетаріату як із соціальної, так і національної неволі є немислимим в рамках капіталістичного устрою і [...] об’єднання всіх українських земель в одну соціалістичну радянську республіку в союзі з існуючими вже соціалістичними радянськими республіками може наступити тільки після перемоги пролетаріату над буржуазією»¹⁶². Отже, у цьому важливому питанні політики партії з’їзд став на позиції КПСГ і Комінтерну.

Головою УСДП обрано Олександра Панаса, а до складу управи увійшли діячі лівого крила – А. Чернецький, М. Парфанович, М. Гарасимець, М. Матвіїв, С. Волинець, І. Калятинський, А. Віхар, а також комуністи В. Попель і Б. Кузьма¹⁶³. Після виборів розгорнулася дискусія, у якій делегати одностайно підтримали концепцію М. Луцкевича, що крах міжнародно-правового змісту східногалицького питання є наслідком політики буржуазних партій. Думку політика розвинув Стефан Круліковський: «Вирішувати національне питання можна тільки шляхом класової боротьби»¹⁶⁴. Організаційне повідомлення А. Чернецького містило заяву: «Незважаючи на складні політичні умови, перед УСДП «відкриваються світлі горизонти для роботи і на селі», адже «село пролетаризується на очах»¹⁶⁵. Було вказано на доцільність активізації діяльності УСДП серед сільськогосподарського пролетаріату.

З’їзд затвердив новий партійний статут. УСДП заявила, що виступає захисником інтересів «українських трудящих мас» не тільки Галичини, а й Волині, Холмщини, Полісся і Підляшшя, тобто поширювала свою діяльність на всі західноукраїнські

¹⁵⁹ Там само. Арк. 81.

¹⁶⁰ Там само. Арк. 83.

¹⁶¹ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 187. Арк. 15, 18.

¹⁶² ЦДАГО України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 51.

¹⁶³ ЦДАГО України. Ф. 309. Оп. 2. Спр. 168. Арк. 1.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. Ф. 205. Оп. 1. Спр. 427. Арк. 1, 14.

¹⁶⁵ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 187. Арк. 21.

землі. Програма-мінімум передбачала встановлення демократичних свобод, соціально-економічні вимоги, зокрема 8-годинний робочий день для «фізичних» і 6-годинний – для «розумових працівників», заборони дітям віком до 14-ти років працювати. Отже, статут і проєкт програми УСДП мали виразно комуністичний зміст.

VI з'їзд остаточно ствердив перехід УСДП у комуністичний табір, на позиції пріоритету інтернаціонального і соціально-класового. Водночас нова управа виступила проти керівництва КПСГ у діяльності УСДП. Зокрема, Михайло Теслюк згадував, що «голова управи УСДП Олександр Панас і його заступники та інші її члени фактично були проти того, щоб компартія здійснювала контроль[...] за діями УСДП. На комуністів В. Попеля і Б. Кузьму, обраних з'їздом до Головної управи, а тим більше на мене, низового співробітника “Землі і волі”, вони дивилися як на чужих. Тільки деякі з лідерів, зокрема І. Калятинський і С. Рудик свідомо йшли під керівництвом компартії»¹⁶⁶. На думку М. Стахів, представники проводу УСДП «були противні комуністам», але «все таки дали себе вибрати до нового ЦК партії»¹⁶⁷. Отже, можна зробити висновок, що діячі лівого крила УСДП увійшли до Головної управи під тиском делегатів на з'їзді, хоча й не підтримували до кінця комуністичної ідеології.

Ухвали VI з'їзду УСДП викликали широкий резонанс у суспільно-політичному житті Західної України. Українські політичні партії УНТП і УРП рішуче засудили УСДП за знищення єдиного національного фронту.

20 березня 1923 р. Головна управа ухвалила відозву «До українських працюючих мас Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя й Полісся». У відозві зазначено, що «з'їзд вирішив надати партії «пролетарське класове обличчя» і «від сьогодні наша партія буде виразницею чисто пролетарської класової боротьби». УСДП заявила, що вона боротиметься за глибокі суспільні перетворення: ліквідацію приватної власності, обов'язкову працю для всіх, поступове знищення різниці між промисловою і сільськогосподарською працею, заборону дитячої і жіночої праці в промисловості, самовизначення народів, роззброєння буржуазії, відділення церкви від держави, громадське і безплатне виховання всіх дітей. Згідно свідчень органів поліції, УСДП як цілість прийняла комуністичну платформу», а «колишню легальну назву залишила тільки з тактичних причин, щоб працювати більш ефективно і без перешкод з боку влади»¹⁶⁸. Саме тому на з'їзді не було прийняте рішення про вступ до Комінтерну.

Аналіз практичної діяльності й ідеологічних засад УСДП, партійної преси дає підстави зробити висновок, що УСДП фактично перетворилася в легальну прибудову КПСГ (від жовтня 1923 р. – Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка використовувала її легальні можливості для поширення комуністичних ідей. Червневий пленум 1924 р. ЦК КПЗУ, обговоривши питання про роботу фракції УСДП, визнав ненормальним існування в сеймі двох комуністичних угруповань. Вирішено здійснити об'єднання фракцій УСДП і СПМіС (Союзу пролетаріату міст і сіл). Нарешті, 7 листопада 1924 р. члени клубу УСДП (крім В. Мохнюка) об'єдналися¹⁶⁹.

¹⁶⁶ Теслюк М. У боротьбі за воз'єднання... С. 98.

¹⁶⁷ Стахів М. Хто винен?... С. 42.

¹⁶⁸ Держархів Львівської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 26.

¹⁶⁹ Бернацек Т. Парламентська діяльність КПЗУ. 1922–1927. *Український історичний журнал*. 1989. № 1. С. 75.

Ліворадикальне крило УСДП після розгрому партії увійшло до складу нелегальної КПЗУ. За свідченням Михайла Теслюка, понад 600 членів УСДП поповнили ряди комуністів, серед яких – письменник С. Тудор, С. Бойко, О. Ясинський, П. Стасюк (брат) та ін.¹⁷⁰ До КПЗУ вступили відомі діячі Головної управи УСДП І. Калятинський (Гаузнер) і С. Рудик, за редакцією якого від листопада 1924 р. у Львові виходив комуністичний журнал «Культура»¹⁷¹. Десять із тридцятьох чотирьох делегатів II з'їзду КПЗУ (жовтень 1925 р.) становили колишні члени УСДП. Перехід більшості УСДП на комуністичну платформу став серйозним успіхом КПЗУ. У промові на IV конференції КРПП (від 1925 р. – КПП) у грудні 1925 р. секретар ЦК КПЗУ Й. Крилик (Васильків) відзначив: «У 1923 р. провели ми свої резолюції і опанували партію[...]. Товариші, я хотів би цей факт висвітлити тому, що не знаю, чи в історії робітничого руху останніх часів має місце подібний випадок»¹⁷².

Першу спробу відновити УСДП здійснено 1925 р.. Низка діячів УСДП у Львові на чолі з А. Чернецьким у першій половині січня утворила комітет для організації Української соціалістичної партії (УСП). Членами комітету стали Іван Кушнір, Олександр Панас, А. Віхар, Й. Макарук і Й. Прокопишин¹⁷³. Ініціативний комітет констатував, що підпорядкування політики УСДП Центральному комітетові КПЗУ завдало шкоди соціалістичному руху. У відозві шлося, що УСП стоятиме на платформі II Соціалістичного трудового інтернаціоналу¹⁷⁴.

Перший номер двотижневика «Робітник», який вийшов друком 1 лютого 1925 р. у Львові, назвав себе органом «української соціалістичної думки». Редакторська стаття «По році» визначила ідейні засади УСП: партія закликала українських робітників і селян «до здійснення соціалістичного ідеалу». Редакція часопису зазначила, що боротиметься в єдиному таборі «з клясово свідомим соціалістичним пролетаріатом [...] без огляду на [...] народність чи віру»¹⁷⁵. Отже, позиція УСП стала ідейно близькою до ППС¹⁷⁶.

Відновлення діяльності партії не відбулося передусім через глибоку кризу української соціал-демократичної ідеології. Відомі суспільно-політичні процеси в радянській Україні викликали зміцнення комуністично-радянськості табору. Водночас на процес відбудови УСДП негативно вплинула політична пасивність її керівництва.

Подальші заходи щодо відбудови УСДП спрямовано здебільшого у культурно-освітню галузь. 11 червня 1925 р. у Львові за редакцією В. Кубицького вийшов перший номер щомісячної газети «Вперед» – друкованого органу «українського соціалістичного пролетаріату». Позиція газети ґрунтувалася на виразно класовому підході. КПЗУ порівнювало видання «Вперед» з «націоналістичним шовінізмом»¹⁷⁷.

¹⁷⁰ Теслюк М. У боротьбі за возз'єднання... С. 155.

¹⁷¹ Держархів Львівської обл. Ф. 256. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 65 зв.

¹⁷² Z pola walki. 1962. Nr 3. S. 149.

¹⁷³ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 188. Арк. 9.

¹⁷⁴ Там само. Арк. 20.

¹⁷⁵ Робітник. 1925. 1 лютого.

¹⁷⁶ Держархів Львівської обл. Ф. 271. Оп. 1. Спр. 395. Арк. 5.

¹⁷⁷ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. 2. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 132.

У вирішенні національного питання часопис обрав прокомуністичну позицію¹⁷⁸. Радянська Україна – основа «будування української державности». Позиція редакції була близькою до платформи, визначеної на січневій нараді 1922 р. напередодні переходу УСДП до ліворадикального табору.

УСГ «Вперед» вела підготовку до скликання з'їзду. Як визнав Лев Ганкевич, з ініціативою його проведення виступили соціал-демократи у Дрогобичі, Стрию, Долині, Калуші та Перемишлі¹⁷⁹. Відозва групи «До українського пролетаріату!», опублікована у часописі, закликала робітництво підтримати відновлення УСДП. Партійні наради наприкінці 1928 р. обрали делегатів на з'їзд¹⁸⁰. Платформу УСДП у загальних рисах з'ясував ще до з'їзду Іван Квасниця. «Головним завданням нашої партії є боротьба за незалежність українського робітничого руху[...] на основах західноєвропейського соціалізму. Стоїмо на становищі самостійної Української Соціалістичної Республіки, а засоби, що ведуть до здійснення того ідеалу, бачимо в освідоченні мас і пропаганді»¹⁸¹.

Загалом, аналізуючи заходи відбудови УСДП, потрібно визнати, що українська соціал-демократія на той час не мала помітного впливу на суспільно-політичне життя. Відомий радикал І. Макух вважав, що «не комуністичний провід УСДП [...] залишався цілком нечинним аж до 1928 р.». На думку громадсько-політичного діяча і письменника А. Крушельницького, лідери УСДП діяли «цілий ряд літ без низових членів». Газета «Діло» слушно зробила висновок, що підготовка УСГ «Вперед» «до віднови українського соціалістичного руху була дуже слаба»¹⁸².

З'їзд УСДП відбувся у Львові 8–9 грудня 1928 р. в залі товариства «Зоря». Головою з'їзду обрано Андрія Кусика, заступниками голови – Теодора Солгана і Василя Смиколіса, секретарями – Володимира Старосольського й Романа Домбчевського. У доповіді «Проект програми і організаційного статуту» Володимир Темницький рішуче засудив політику більшовиків, вважаючи, що насиллям «не можна насадити нового ладу, на Радянщині до справжнього соціалізму дуже далеко. Там тільки капіталістичний лад в своїх початках»¹⁸³. Наголошено, що комуністи вели до розвалу робітничого руху в Галичині, «не створили нової масової партії, тільки розбили нашу». І все ж соціал-демократи вбачали в УСРР основу для будівництва української державності¹⁸⁴.

Отже, грудневий з'їзд 1928 р. завершив відбудову УСДП. Цей з'їзд було названо V конгресом, очевидно, щоб «підкреслити яскравий ідеологічний зв'язок теперішньої партії з давньою»¹⁸⁵. Порядковий номер конгресу чітко засвідчив критичне ставлення УСДП до комуністичного табору. Однак, за словами Л. Ганкевича, «нема найменшого сумніву, що скорше чи пізніше УСДП приступить до одного з Інтернаціоналів». Очевидно, ішлося про вступ УСДП до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу

¹⁷⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 334. Арк. 132.

¹⁷⁹ Діло. 1929. 13 січня.

¹⁸⁰ Держархів Львівської обл. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 190. Арк. 3.

¹⁸¹ Діло. 1928. 27 вересня.

¹⁸² Там само.

¹⁸³ ЦДАГО України. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 470. Арк. 3.

¹⁸⁴ Там само.

¹⁸⁵ Відновлення УСДП. Діло. 1929. 25 січня.

(РСІ), утвореного завдяки об'єднання Другого та Віденського Інтернаціоналів в 1923 р. Л. Ганкевич підтримав взаємини УСДП з іншими соціалістичними партіями, передусім із ППС та УСРП. Натомість інші партії вважав «або буржуазними, або комуністичними, і з ними УСДП не може співпрацювати»¹⁸⁶.

«Пацифікація» створила ґрунт для порозуміння УСДП з іншими українськими партіями. Незважаючи на цільовий і тимчасовий характер зближення, угода між УНДО, УСРП і УСДП виявила прагнення українських політичних сил до консолідації. Політика УСДП зазнала критики як комуністичного, так і національно-державницького табору Західної України.

На початку 30-х років ХХ ст. ставлення партії до радянської України ґрунтувалося на платформи грудневого з'їзду УСДП 1928 р. Лінію партії окреслив В. Темницький, який визнав, що «український пролетаріят з жахом і боєм глядить на те все, що в сектантським засліпленню твориться по тім боці Збруча», і політика більшовиків не має «нічого спільного з соціалізмом, але є його ярким запереченням та профанацією». Водночас діяч УСДП зауважив, що робітництво повинно засудити капіталістичний лад, який готував «інтервенційний похід проти Радянського Союзу в інтересі міжнароднього капіталізму»¹⁸⁷. Як бачимо, УСДП остаточно не подолала радянофільських настроїв.

4 березня 1934 р. у Львові відбувся VII конгрес УСДП, делегати якого висловили протест «проти нечуваного терору більшовицької Москви на Великій Україні» та «пошану і привіт усім його жертвам»¹⁸⁸. Лідери УСДП виразно відмежувалися від комуністичного табору. 10 листопада 1935 р. резолюції наради ширшої управи УСДП визнали, що «під протекторатом Комінтерну... гасла «об'єднаного фронту [...] по суті є нічим іншим, як політичною авангардою большевицько-московського імперіалізму». Стверджено, що большевицька система стала «ярким запереченням [...] соціалістичних і демократичних засад і йшла з цілим розмахом на знищення України»¹⁸⁹. Члени наради виступили за утворення «одноцілого українського соціалістичного та поступово демократичного фронту» проти фашизму і «большевицької Росії»¹⁹⁰. В. Темницький уважав трагедією «для цілого людства» те, що комуністи «дістали змогу будувати соціалістичну суспільність... методами та засобами московського царизму»¹⁹¹.

Засідання комітету УСДП на Підкарпатті за участю членів ЦК і ширшої управи, яке відбулося 9 серпня 1936 р. у Стрию, назвало провокацією звинувачення «націоналістично-фашистської преси» у прокомуністичній зорієнтованості партії. Комітет відверто заявив, що «жодна організація УСДП в краї не входила, не входить і не може увійти до ніякого т. зв. людowego чи народного фронту разом з комуністами»¹⁹². Однак відзначмо, що КПЗУ мала певний вплив на членів УСДП на низовому рівні.

¹⁸⁶ Наші соціалісти про себе. Відновлення УСДП. *Діло*. 1929. 13 січня.

¹⁸⁷ Темницький В. І травень. *Професійний вісник*. 1930. Квітень.

¹⁸⁸ Громадський голос. 1934. 17 березня.

¹⁸⁹ Там само.

¹⁹⁰ Нарада Екзикутиви УСДП. *Громадський голос*. 1935. 7 грудня.

¹⁹¹ Темницький В. Завдання української соціал-демократії. *Робітничий голос*. 1938. Травень.

¹⁹² УСДП проти комуністів і фашистів. *Громадський голос*. 1936. 22 серпня.

Делегати VIII конгресу УСДП, що відбувся 17 жовтня 1937 р. у Львові, проаналізували суспільно-політичну ситуацію у країнах із диктаторськими режимами. В. Старосольський зауважив, що тільки повалення капіталізму може розв'язати міждержавні конфлікти. На думку доповідча, фашизм був утворений «людьми здеградованими і без праці». СРСР він називав «російською сталінською імперією». Політик закликав відірвати український робітничий рух від впливу клерикалізму й націоналізму¹⁹³. Політична резолюція конгресу закликала «український пролетаріат до боротьби з диктатурою, фашизмом і реакцією». Делегати висловили протест «проти московської націоналістичної диктатури», «нищення всіх проявів українського національного життя в УРСР»¹⁹⁴.

Отже, на відміну від УНДО і УСРП, УСДП стала єдиною партією національно-державницького табору, що у 1923–1924 рр. перейшла на комуністичну платформу, прихильно поставившись до суспільно-політичних процесів в УСРР, у якій вбачала єдиний можливий варіант розв'язання українського питання. Після розгрому партії польською владою 1924 р., партія відновила діяльність лише 1928 р. на політичній платформі, яка не мала нічого спільного з попередньою програмою 1923 р. Згорання НЕПу, українізації, початок репресій, колективізація, голодомор 1932–1933 рр. викликали антирадянські настрої в УСДП, програма якої у ставленні до Радянської України наблизилася до позиції УСРП.

Отже, незважаючи на ідеологічні відмінності, партії національно-державницького табору Західної України в 1920–1930-х рр. ставили за мету відродження української державності й соборності, проте їхні можливості в реалізації цього на міжнародній арені були обмежені: пропаганда ідеї української державності серед широких кіл громадськості європейських країн, спроби знайти активних прихильників цієї ідеї із-поміж західних політиків, критика політичних режимів на українських землях, перешкоджання цим режимам у їх міжнародних акціях, участь у діяльності міжнародних організацій.

СРСР, радянська Україна стали одним з головних векторів зовнішньої орієнтації українських партій в Другій Речі Посполитій. Програмні орієнтири, найбільша підтримка на виборах до парламенту і самоврядних установ, найчисельніший склад партії, інтелектуальний потенціал, контроль над більшістю національно-культурних товариств і економічних структур, розгалужена організаційна структура давали підстави УНДО позиціонувати себе як представника українців у Польщі і на міжнародній арені. У ситуації міжвоєнного періоду ХХ ст. УНДО виступало єдиним представником всеукраїнських інтересів.

У середовищі УНТП–УНДО в 1923–1928 рр. розгорнулася внутрішньопартійна дискусія щодо ставлення націонал-демократів до УСРР. Окрім спроби визнати УСРР, етапом до здійснення української державності (1925–1926), орієнтацією на національні сили і національні успіхи на Наддніпрянщині (1926–1928), підтримкою боротьби наддніпрянців з московською політичною культурною та економічною експансією, представники націонал-демократів гостро критикували політичний лад і

¹⁹³ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 1486. Арк. 1.

¹⁹⁴ Там само. Арк. 4, 4 зв.

політичну систему на Наддніпрянщині та вбачали в суспільно-політичних процесах, що відбувалися в УСРР, загрозу українству. У 1929–1939 рр. на засіданнях ЦК УНДО, на четвертому і п'ятому з'їздах партії рішуче засуджено грабіжницьку політику СРСР щодо радянської України, переслідування в національній, релігійній, соціальної, культурній, господарській галузях, спрямованих на повне знищення українства як політичного і національного чинника.

УСРП протягом всього міжвоєнного періоду ХХ ст. займала послідовно і системно неприйнятну позицію щодо орієнтації українського суспільства на СРСР / УРСР. Вона не бачила в українізації, НЕПу жодних змін в національній політиці СРСР, на відміну від УНДО. Вона першою в Західній Україні порівнювала більшовизм з фашизмом, наголошувала на їхніх спільних рисах.

У 1923–1924 рр., після ухвалення на VI з'їзді УСДП комуністичної платформи, партія пов'язувала вирішення українські проблеми зі здійсненням соціалістичної революції, злукою західноукраїнських земель із УСРР у складі СРСР. 1928 р. відновлена УСДП відійшла від радянофільства.

Загалом, щодо комуністичного режиму на Наддніпрянщині, політики Москви в соціально-економічній і культурній ділянках, позиції УНДО (після 1929 р.) та УСРП мало чим відрізнялися. Однак організаційно в антирадянській діяльності соціал-демократи об'єднувалися з УСРП та з еміграційною УСДРП, частково з ППС.

Ігор Соляр, Ігор Райківський, Андрій Баган

ОБРАЗ РОСІЇ І РОСІЯН У ПУБЛІЦИСТИЦІ СТЕПАНА БАНДЕРИ

Активна організаційна й ідеологічно-публіцистична діяльність Степана Бандери сформувала міцний фундамент для розвитку Організації українських націоналістів (ОУН), перетворення її з підпільної організації у визвольний рух та подальшого формування Української Повстанської Армії (УПА). Під проводом С. Бандери український націоналізм набрав масштабності та запеклого характеру, а з його іменем окупанти ідентифікували весь український національно-визвольний рух.

Публіцистика С. Бандери частково була відповіддю на поширюваний образ українського націоналізму радянськими пропагандистами. Уявлення про діяльність С. Бандери, ОУН і УПА формували публікації та твори радянських письменників, істориків, працівників Комітету державної безпеки. Тому у післявоєнний період Провідник ОУН активно займався написанням різного плану тематичних статей. Після інформаційних війн часів Холодної війни постать С. Бандери й надалі залишається міфологізованою. На сході України, не кажучи вже про Росію, Ізраїль і Польщу, С. Бандеру знають лише як фанатичного терориста, який застосовував всі методи для досягнення своїх цілей. Сучасні події надають дискусіям нового спрямування, піднімаються старі й нові міфи, стереотипи. Своєю чергою поляки, росіяни, євреї, чехи, німці та представники інших національностей й надалі активно дискутують про його місце і роль в історії. Вивчення його творчої спадщини і еволюції політичних поглядів дадуть змогу відповісти на багато питань з політики національної пам'яті.

Степан Бандера – автор багатьох робіт, у яких ґрунтовно розроблено засади українського націоналізму. На жаль, тільки вибрані його статті увійшли до збірника праць «Перспективи української революції», опублікованого в Мюнхені 1978 р. під редакцією Данила Чайковського і Степана Ленкавського¹. В незалежній Україні ідеї й концепції С. Бандери обговорюють і цитують, але водночас мало читають його праці, а ще рідше правильно їх трактують. Особі цього діяча присвячено багато праць (здебільшого публіцистичні твори, невеликі статті та енциклопедичні довідки)², але зробити належний аналіз його діяльності та визначити його місце в історії українська історична наука ще не спромоглася. Сучасним дослідникам належить дати оцінку С. Бандері як людині, політику, теоретикові націоналістичної ідеології, організатору й лідеру ОУН 1930–1950 рр.

Від другої половини 1940-х років С. Бандера починає активніше займатися публіцистикою. За основною легендою, Стефан Попель працював журналістом у різних редакціях українських газет і часописів у Мюнхені, Лондоні, Парижі. У період 1946–1958 рр. провідник ОУН активно займався написанням різного виду статей. Маючи трохи часу, С. Бандера брав із собою маленьку друкарську машинку, знаходив собі вільне місце, сідав і писав чи друкував, хоч мав у розпорядженні дві секретарки. Будучи шульгою, мав дуже специфічний почерк. Переважно праці

¹ Бандера С. Перспективи української революції. Мюнхен, 1978.

² Дем'ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії). *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали*. 4-те вид., доп. / ред. і упоряд. М. Посівнич. Тернопіль, 2014. С. 427–450.

здумувалися для пропагандистської і вишкільної роботи в націоналістичних та еміграційних середовищах, а з плином часу вони набували ідеологічно-теоретичного й філософського характеру.

Уявлення про діяльність самого С. Бандери, ОУН і УПА формувалися завдяки численним публікаціям і творам радянських пропагандистів. Спецслужби активно фальшували документи, а також підкидали західним спецслужбам та єврейським організаціям «дані про українських нацистів». Окрім цього, радянські пропагандисти поширювали свій образ українського націоналізму, зокрема в західних державах, видаючи замовні книги і статті³.

Міфи про С. Бандеру і бандерівців у масовій свідомості закріплювали за допомогою художньої літератури й унаочнювали художніми фільмами. Радянська кіноіндустрія масово показувала сцени жорстоких страт чекістів, прикордонників і місцевих патріотів «бандерівськими фашистами», а керівники ОУН і командири УПА мали вигляд бандитів з великої дороги, бороданів зі звірячим оскалом. Типовим було зображення націоналістів абсолютно несвідомими своєї справи, а то й узагалі неписьменними, не здатними прочитати постанов радянського уряду про амністію. Також наголошували на постійних репресіях всередині ОУН–УПА, на жорстокості й залякуванні рядових членів підготовленими «головорізами». Хрестоматійною рисою пропаганди було зображення С. Бандери і бандерівців виключно з німецькою зброєю і нацистською атрибутикою. Зрозуміло, що завдяки півстоліттю «промивання свідомості» радянським громадянам сучасне ставлення до українського визвольного руху, окрім заходу України, де він масово й успішно діяв, є негативним⁴.

У багатьох публікаціях та інтерв'ю С. Бандера був змушений спростовувати російсько/радянські звинувачення й наклепи. Він наголошував, що український націоналістичний рух не має нічого спільного з фашизмом, нацизмом або соціал-націоналізмом: «Поняття “українського націоналіста”, “націоналістичного руху”, має зовсім інше значення, ніж подібні терміни на Заході... Український націоналізм бореться проти імперіялізму, проти тоталітаризму, расизму і всякої диктатури чи застосування насильства. Ім'я “український націоналіст” є співзвучним з “український патріот”, який є готовий боротися за свободу свого народу, жертвувати для свого народу все, що він посідає, навіть життя. Український націоналізм протиставить т. зв. большевицькому інтернаціоналізмові ідею самостійності і вільного розвитку кожної нації. Ми поборюємо намагання большевиків накинути іншим народам російське панування»⁵.

У своїх працях С. Бандера всіляко акцентував на важливості налагодження між-національних стосунків та добросусідських відносин. Провідник ОУН зазначав, що

³ Веденеев Д., Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ: Генеза, 2006. С. 35–43.

⁴ Ковалевич Т. Формування радянською пропагандою негативного образу українського націоналіста. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* / гол. редкол. М. Литвин; упоряд.: М. Романюк, О. Стасюк. Львів, 2012. Вип. 22: Українська Повстанська Армія в контексті національно-визвольної боротьби народів Центрально-Східної Європи. С. 252.

⁵ Бандера С. Перспективи української революції. С. 616.

відновлення контактів із революційними організаціями інших поневолених народів СРСР, створення Антибольшевицького Блоку Народів (АБН) та формування широкого кола спеціалістів з міжнародної проблематики, розгортання масової агітаційно-пропагандистської кампанії були першочерговими в діяльності Закордонних Частин ОУН.

Степан Бандера постійно прагнув організаційно об'єднати інші поневолені народи СРСР. В одній із найбільших своїх праць «Перспективи української національно-визвольної революції» (1958) він зазначив: «Положення уярмлених Москвою народів, зокрема відношення силових потенціалів – з одного боку – та тактики большевицького імперіалістичного поневолення – з другого – доказують, що однастайність протибольшевицької національно-визвольної боротьби всіх поневолених народів мусить бути головною засадою їх стратегії»⁶. С. Бандера наголошував, що Москва легко розправиться з кожним національно-визвольним рухом окремо, але координація спільних зусиль примусить радянське керівництво розподіляти свої сили на всі фронти одночасно, і це зменшить натиск на кожен поневолений народ. Це, своєю чергою, дасть змогу активніше й оперативніше діяти всім визвольним рухам. Як приклад він постійно наводив успішну діяльність інтернаціональних підрозділів в рядах УПА.

Майже всі питання міжнародних відносин С. Бандера в опублікованій публіцистиці розглядав крізь призму боротьби за звільнення України й створення незалежної держави. Він постійно критикував політичних та державних діячів Заходу, які, на його думку, посприяли СРСР залишитися на окупованих після Другої світової війни країнах Центрально-Східної Європи, адже це коштувало окупованим державам великих людських і матеріальних втрат. У статті «Війна в Кореї й національно-визвольна політика» (1950) С. Бандера зазначав: «Доки західні держави не йтимуть на повне знищення большевизму й російського імперіалізму, на розвал СРСР і відродження на його руїнах національних держав поневолених нині народів, а змагають лише до припинення большевицької агресії і експансії (хоч би для того вони вели відкриту війну), доти немає підстав, щоб наші визвольні змагання зв'язувати з їхньою політикою і з їхніми конфліктами»⁷.

Багато уваги в публіцистиці С. Бандери приділено оцінкам відносин із сусідніми народами, зокрема, росіянами і поляками. Провідник ОУН вважав, що кожен національний егоїзм потрібно вміло використовувати в антиімперський / антиросійській боротьбі. Він наголошував, що територіальні претензії та імперські амбіції польських еміграційних кіл заводять в глухий кут польсько-українське / литовське порозуміння. Постійні сварки між сусідніми народами вигідні тільки Москві⁸.

Провідник ОУН у статтях здебільшого присвячував увагу аналізу ідеології комунізму і діяльності КПСС, їх засобів, тактики і стратегії, поширення «московсько-большевицького імперіалізму» та його проявів експансії, русифікації, поширенню советського патріотизму. Послідовну і чітку позицію щодо Росії і росіян С. Бандера дотримувався протягом усього свого еміграційного періоду діяльності: «Імперіалізм російського

⁶ Бандера С. Перспективи української революції. С. 556.

⁷ Там само. С. 195.

⁸ Там само. С. 201.

народу – це явище історичного порядку, що міняє свої форми та методи дії, але в своїй істоті залишається незмінним. Його суттю є безнастанне намагання підкорювати собі інші народи та за рахунок їхнього визиску й знищення постійно збільшувати свою силу, засяг свого володіння, розріст московської нації і її імперії. Цей Імперіалізм виступає раз відкрито, як сила і дія Росії, раз у прихованій, замаскованій формі... Розрізнення в нашій боротьбі окремих форм одного й того самого ворога потрібне з уваги на різнобічну його дію та створювані таким чином окремі фронти. Відкритий московський Імперіалізм діє проти самостійности України не тільки у формі большевизму, а теж як антикомуністичний російський Імперіалізм. Головний фронт проти першого з них є на Рідних Землях, а проти другого – поки що тільки на чужині. Але в майбутньому ця система може змінитися й обидва фронти відкритого московського імперіалізму можуть стати рівнорядними⁹.

Провідник ОУН вказував, що між російським націоналізмом та большевизмом поруч з ворожнечею і суперечностями в питаннях внутрішнього устрою, форм і змісту національно-державного життя завжди існує однозгідність. Обидва вони намагаються втримати, закріпити і поширити російську імперію, продовжувати світову експансію Росії, її культури чи економічних впливів. Обидва напрямки трактують себе взаємно як засіб, щоб один одного використати, а потім знищити, але на практиці виходить між ними повна і взаємна підтримка. С. Бандера бачив загрози в прищепленні українцям ставлення до російського народу, як до «старшого брата», у теорії про спільне історичне коріння, про споріднену духовність, у вірі в доброзичливість і щирість російського народу супроти України, в захопленні російською культурою і переконанням у її вищості. Застерігав від тотального прив'язування економіки, «щоб з часом відділення України від Росії з економічного боку було неможливе, чи дуже складне, щоб господарство України завмерло автоматично, коли Москва припинить товарообіг і обмін ресурсами. Російська пропаганда вбиває відчуття і розуміння того, що Україна є колонією Москви, що українці є постачальником людської робочої сили та інтелектуалів; українська культура – обкрадена з усіх надбань і позбавлена змоги зростання. Двері відкриті для тих, хто запродує своє національне я, честь, знання, творчість, свою працю і кров на службу російській імперії. Відзначав, що Москва докладає всіляких можливих зусиль, щоб умертвити в українцях сприймання цієї дійсності і прищепити «советське думання та патріотизм»¹⁰.

У липні 1948 р. С. Бандера пророчо зазначив, що «Росія, із своїм глибоко вкоріненим, а в сучасну добу найбільш розпаленим загарбницьким імперіалізмом у кожній ситуації, у кожному стані, всіми силами, з усією запеклістю буде кидатися на Україну, щоб утримати її в складі своєї імперії чи наново поневолити. Як визволення, так і оборона самостійности України може в основі спиратися тільки на власні українські сили, на власну боротьбу і постійну готовість до самооборони»¹¹.

⁹ Там само. С. 509.

¹⁰ Там само. С. 108.

¹¹ Там само. С. 82.

Замість висновків щодо сучасної російсько-української війни можна процитувати слова С. Бандери зі статті «Третя Світова війна і визвольна боротьба» (1950): «Щоб західні держави бачили виразно, що не може бути й мови про якийсь компроміс, і щоб вони мали до вибору: або союз з визвольною боротьбою України й інших народів з нашого фронту, або самообманна ставка у їхній війні з Росією на російський народ. Росія є тільки одна – імперіялістична, і так буде доти, доки російський імперіялізм не буде дощенту розторощений, а російський народ не вилікується з нього через пізнання, що його імперіялізм приносить йому самому найбільше лиха – жертв, терпінь і падіння. До цього ще далеко; тепер російська нація пройнята розжареним імперіялізмом, більше, ніж коли-небудь. Хто пактує з такою імперіялістичною Росією, однаково – білою чи червоною, чи іншої масти, той сам кує собі кайдани, або падіння. Україна вже на це не піде; наша боротьба за незалежність від Москви, за суверенність є безкомпромісова, боротьба на смерть і життя. А хто таки впреться на якийсь союз з Росією, якою небудь ціною, то нам з ним не подорозі»¹².

Степан Бандера вважав, що українська визвольна політика має продовжувати історичну боротьбу України з Росією. Ця боротьба має не припинятися аж до повної перемоги і розгрому російського імперіялізму, повалення СРСР й розбудови національних, самостійних держав в Центральній-Східній Європі й Азії та створення навколо Росії, замкненої в її кордонах, такої системи держав, щоб вона не могла більше виступати з експансією чи агресією. Потрібно завжди підкреслювати, що Україна буде продовжувати боротьбу проти будь-яких сил, які хотіли б її поневолювати, знищити її державну незалежність і суверенність, або посягати на українські землі.

У статті з промовистою назвою «З москалями нема спільної мови» (1952) С. Бандера ще гостріше критикував роль російської нації в цих процесах: «Московський нарід не тільки не протиставився тому, але в цілому був і залишився носієм цього імперіялізму. Ривалізуючі за владу системи і сили в Росії, намагаючись з'єднати собі симпатії більшості московського народу і плямуючи непопулярні риси противника, завжди суперничали між собою в тому, хто з них здобуде більше для російського імперіялізму. Кожна московська держава, як царська, так демократична і більшовицька, завжди послуговувались підступом і віроломністю супроти України й інших народів, і кожен форму союзу перетворювала в найжахливіше поневолення. Отже, ворогом був не тільки даний режим – царський, чи більшовицький, не тільки державна і суспільна система, а сама московська нація, навіжена бісами імперіялізму, жадобою бути все більшою, могутнішою, багатішою, але не власним ростом, а коштом поневолення інших народів, їх пограбуванням і всмоктуванням у себе»¹³. Автор вважав, що історичний досвід виявив нереальність докорінних реформ, зміни свідомості і політичних поглядів російського народу, його демократизування в новоутвореній федеративній державі. Росія і росіяни завжди використовують «ступеневу агресію» щодо України, захоплюючи і закріплюючись на певних напрямках чи територіях, а згодом після перепочинку окупувають нові землі й людські ресурси.

¹² Бандера С. Перспективи української революції. С. 226.

¹³ Там само. С. 270.

У двох наступних невеличких статтях, присвячених Росії та росіянам – «Первородний гріх проросійської концепції» і «Відкриті карти» (1952)¹⁴ – провідник ОУН звернув увагу на недоцільність «впрягання» еміграцій поневолених Москвою народів з т. зв. «біломосковськими» політичними групами. На основі цих статей Провід Закордонних частин ОУН видав дві заяви: «Позиції українських політичних установ та організацій» (27.12.1952 р.) та спільну «Деклярацію національних політичних центрів і Національно-Визвольних Організацій» (14.12.1952 р.)¹⁵. С. Бандера закликав до визволення від окупантського імперіалізму російської нації загалом і його теперішньої форми – большевизму та знищення комуністичної системи, створення суверенних національних держав у їх етнографічному просторі. Він вказував, що «коренем усіх помилок американської політики і плянів супроти ССРСР є теза, що московська нація, московський імперіалізм і большевизм – це три окремі, а не органічно зрослі з собою явища, що ворогом для всіх інших народів є сам большевизм і що в боротьбі проти нього можна мати московський нарід за союзника»¹⁶.

Ставлення до Росії і росіян під час національно-визвольної війни, на думку С. Бандери, потрібно розглядати у трьох категоріях: «Перша – це справа тих мешканців України російської національності, які заслуговують на те, щоб їх трактувати як громадян України, на підставі не тільки самого їхнього замешкання, але й того, коли, як і чому вони прибули в Україну, як ставилися до українського народу й до прав України в минулому та що найважливіше, як вони в даному моменті ставляться до українських визвольних змагань і до української держави. Вимога повної лояльності супроти України і її визвольної боротьби стоїть на першому місці. Тим москалям, які відповідають цим вимогам, треба запевнити і забезпечити повну і всебічну рівноправність у всіх громадянських правах та повну свободу їхнього національного розвитку, відповідно до міжнародних засад щодо національних меншин. Це саме стосується інших національних груп в Україні. Участь цієї категорії москалів у визвольних змаганнях на засаді добровільності, чи обов'язкової мобілізації, має мати характер індивідуальний за принципом територіальним, а не в окремих московських формаціях. Друга категорія – це москалі з-поза України, головно вояки советської армії, які не воюють проти українських визвольних сил. Під час необхідного їх перебування на українській території сприяємо творенню з них протибольшевицьких формацій, більших чи менших, які повинні чим скоріше покинути українські землі і перейти на російські терени для активної протикомуністичної боротьби. При цьому треба дбати про забезпечення, щоб вони не виступили до боротьби проти самостійності України. До третьої категорії зараховуємо всіх москалів активних чи потенційних ворогів української державності. Діючі ворожі сили треба знищувати й унешкідливлювати доступними в даній ситуації засобами й методами, згідно з міжнародними правилами поступування під час війни. Генеральною напрямною є намагатися усунути поза межі України по змозі якнайбільшу кількість ворожо наставлених москалів, щоб не

¹⁴ Там само. С. 272–283.

¹⁵ ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. Збірка документів. Видання ЗЧ ОУН. Б.м.в., 1955. С. 264–282. (Бібліотека Українського Підпільника; ч. 1).

¹⁶ Бандера С. Перспективи української революції... С. 276.

обтяжувати себе втриманням і забезпечуванням великої маси ворожого елемента як полонених, чи інтернованих в трудних умовах боротьби»¹⁷.

Творча спадщина С. Бандери в українській історіографії недооцінена. Основні його праці й окреме листування опубліковані, але значна кількість надалі перебуває у відомчих спецархівах, багатьох приватних збірках та чекає свого опрацювання. Критичний підхід до аналізу вказаних документів у поєднанні із зіставленням їх з іншими джерелами дасть змогу більш детально та скрупульозно відтворити історію ОУН.

У багатьох статтях і в організаційному листуванні С. Бандера подавав достовірні прогнози й аналіз імовірних подій: розпад СРСР, «горбачовську перебудову», формування посткомуністичних еліт, відродження російського імперіалізму, етнічні конфлікти та можливі війни між незалежними державами. Особливу увагу провідник ОУН присвячував проблемам міжнаціональних стосунків в діяльності українського визвольного руху. Він був прихильником концепції Антибільшовицького блоків народів, національно-визвольних революцій та фронту поневолених націй. Основним гаслом їхньої діяльності було «Воля народам! Воля людині!» та опертя на власні сили. Адже історичний досвід доводив, що надмірне сподівання на союзників та їхні армії призводить до нехтування інтересами поневолених народів¹⁸.

Журналістська і публіцистична діяльність С. Бандери висвітлювала актуальні питання суспільно-політичного життя в Україні та серед української еміграції на Заході у 1940–1950-х роках. Серед творчого доробку С. Бандери виокремлюються питання міжнаціональних взаємовідносин, що впродовж окресленого періоду мало вирішальне значення для українського народу, та національно-визвольного руху. Праці провідника, що друкувалися у найрізноманітніших періодичних виданнях української еміграції (журналах «Визвольна Політика» й «Визвольний Шлях» (Лондон), газетах «Час» (Фюрт), «Український Самостійник» (Мюнхен), «Гомін України» (Торонто), місячнику «Вісник» (Нью-Йорк), журналі «Сурма», у виданнях «Бібліотеки Українського Підпільника» (БУП) тощо), здебільшого були підписані його псевдонімами та криптонімами «С. Сірий», «С.А. Сірий», «С. Б.», «САС», «Бийлихо», «А. Власт», «В. Тесляр». Ключова теза С. Бандери у баченні міжнаціональних відносин – налагодити тісну співпрацю між представниками поневолених націй для протистояння тоталітарним режимам у Східній Європі й Азії та толерантне ставлення до національних груп, які мешкали на теренах України і співіснували з українським народом.

Микола Посівнич

¹⁷ Бандера С. Перспективи української революції. С. 593–594.

¹⁸ Там само. С. XII, 410.

**«ЖИТТЄВІ ВІДНОСИНИ ПРОСТО КАТАСТРОФАЛЬНІ»:
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В УСРР/УРСР
У ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ
(20–30-ті РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ)**

Ще донедавна повсякденному життю суспільства історики не приділяли належної уваги, вважаючи його за маловартісну сферу, оскільки в ній зазвичай не відбувалось нічого надзвичайного чи особливого. Звичайне життя радянського суспільства, що непомітно тривало з дня в день, не було об'єктивованим, вважалось тільки фоном справжньої, подієвої історії, її маловартісною і незначущою, другорядною частиною. Це не означає, що описи повсякденного життя зовсім не потрапляли на сторінки історичних досліджень. Історики почасти вдавались до розповідей про буденне як до фонових ілюстрацій великих подій, процесів і явищ. Повсякденне життя суспільства радянської України у складі СРСР 1920–1930-х років набуло ознак екстремальності, на ньому позначались суспільний безлад, повоєнна розруха, голод. Щоденність нерідко рясніла проблемами, суперечливими явищами, відзначалась нестабільністю і невизначеністю. Давалися ознаки суспільно-політичні, економічні експерименти тоталітарної держави, стихійні лиха, кримінальні рецидиви. Для пересічної більшості суспільства повсякдення було голодним, злиденним, безпритульним, а нерідко й злочинним та аморальним¹.

Натомість наприкінці непу побутування більшості стало уніфіковано-примітивним, духовно-вихолощеним, позбавленим традиційних норм і звичок, а для окремих верств навпаки – поміщанськи ситим і байдужим. З огляду на це для історичної оповіді повсякдення НЕПу виглядало малоприматним. Щоденні реалії не тільки не відповідали ідеологічним гаслам більшовиків, а й суперечили прогнозованим наслідкам впроваджуваних соціально-культурних заходів, нерідко переключували сподівані результати².

Західноукраїнська громадськість дізнавалась про побутове та повсякденне життя мешканців радянської України з кількох джерел, як-от: з публікацій у місцевій пресі дописів, які стосувались побуту зазбручанських українців (для написання цих матеріалів кореспонденти здебільшого використовували офіційні радянські видання, рідше особисті листи чи враження очевидців); з книг, які були видані дослідниками чи безпосередніми очевидцями життя в Українській соціалістичній радянській республіці (УСРР).

На основі інформації, що була поміщена у харківській газеті «Вісті», редакція галицького щоденника «Діло» повідомляла суспільність про кілька найважливіших побутових недоліків на теренах радянської України – безпритульність та хуліганство. «Діло» інформувало, що радянська влада бореться з безпритульністю шляхом заснування дитячих притулків. Згідно із твердженнями автора, уряд не зумів

¹ Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): кол. моногр. / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 1. Ч. 1. С. 23.

² Там само. С. 33.

надати достатньо допомоги громадським організаціям для створення цих інституцій. Додаткові кошти на будівництво притулків планували залучити за допомогою введення спеціальних податків для бездітних та неodrужених, а також для «непманів». Бандитизм, хуліганство та алкоголізм, на думку галицького дописувача, неодмінно супроводжували радянський побут. Посилаючись на радянську пресу, автор стверджував, що рівень алкоголізму в державі зменшується через введення кар за п'янство: «З кожного подержаного на вулиці п'яного стягують 5 крб. кари»³. Автор ставив під сумнів твердження радянських журналістів про те, що рівень згаданих негативних явищ в УСРР щороку зменшується, визнаючи, що радянська преса є єдиним джерелом інформації про ці процеси. У 1920-х роках редакція газети «Діло» ще перебувала під радянофільськими впливами, тому бачимо, що кореспондент львівського часопису надіявся на те, що уряд УСРР зможе подолати цю проблему. Завершується цей пасаж «Діла» повідомленням, що безпритульність і хуліганство є проблемами у багатьох республіках СРСР.

Відомий галичанин, який на власні очі спостерігав побут в УСРР, також вважав проблему безпритульності та хуліганства однією з найдошкульніших для уряду радянської України: «Жеброта на вулицях Києва і Харкова нечувана. На кожному кроці жебрак. Витягає руку на милостиню. Серед тих від'ємних явищ особливо вражає армія безпритульних дітей, яких число доходить до 500.000»⁴. Автор намагався дати пояснення причини масової безпритульності, вважаючи, що з'явилася вона в Україні під час страшного голоду у російських губерніях на початку 1920-х років. На думку дописувача, боротьба більшовицького уряду з цими процесами є марною, адже діти у більшості випадків втікають з притулків.

Важливу інформацію про побут у радянській Україні подав голова Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові Кирило Студинський, який відвідав УСРР у зв'язку з відзначенням ювілею Михайла Грушевського у 1926 р. Особливо галицького професора порадував Київ, який у побутовій сфері переважав Львів: «Всюди повно харчів, а бенкет у честь ювіляра в одному з першорядних ресторанів перемінився у величавий пір. На бенкеті самих закусок було 12, ковйору (ікри – Д. К.) в брід (годиться додати, що фунт ковйору в СРСР коштує 3 крб. у нас до 15 дол.) ... в Києві і Харкові рух великий тільки самоходів (автомобілів – Д. К.) дуже мало»⁵. Відзначає, що К. Студинський вважався одним із очільників неформального галицького радянофільського руху, тому мусимо ставитись до його повідомлень дещо упереджено. Звертає увагу читачів К. Студинський і на становище жінки в радянській Україні, вважаючи, що в УСРР жінкам жилося краще, аніж у Польщі. Головна перевага жінок в УСРР – аліменти. Завдяки опублікованій праці К. Студинського українська суспільність Польщі дізналася, що під час розлучення в УСРР чоловік змушений був віддавати жінці четверту частину своєї зарплатні, крім того, повідомляв: «Буває й таке, нараз кілька мужчин платять

³ Радянська Україна. Дещо з побутових мінусів. *Діло*. 1926. 22 жовтня. С. 3.

⁴ Новий світ. Вражіння проф. К. Студинського з побуту на Радянській Україні. *Діло*. 1926. 28 жовтня. С. 1.

⁵ Там само. 29 жовтня. С. 2.

за одну дитину, якщо мати доведе, що вона піддержувала з ними інтимні зв'язки»⁶. Мав рацію галицький професор, коли писав, що через закон про аліменти в радянській Україні значно поменшало розлучень. Дізналися західні українці й про те, що в СРСР церковний шлюб не мав жодного значення. Замітку про це помістив на своїх шпальтах часопис «Kurjer Lwowski»: «Більшовицькі шлюби своєю церемонією хоч і відрізняються від церковного обряду, відбуваються, однак, з великою помпезністю. Велика увага звертається на особливості революційного радянського суспільного устрою. Молодят запитують: «Чи вступаєте ви добровільно у червоний шлюб?... свідомі своєї відповідальності перед досягненнями революції?»⁷.

Незважаючи на своє прихильне ставлення до радянського устрою, К. Студинський звертав увагу і на певні побутові мінуси. На думку голови НТШ, головною причиною явища безпритульності в Країні Рад була нестача житлової площі: «Життєві відносини просто катастрофальні. В часі революції знищено 10-ки тисяч будинків. Нових домів будують мало. Зрештою в теперішніх часах може взятися за життєву розбудову тільки держава, а вона не розпоряжає відповідними капіталами. Тому найчастішим явищем є факт, що в одній кімнаті, яка є кухнею, спальнею і робітнею тиснеться по 5 і більше осіб. Також життєві вимоги стоять на найпримітивнішому ступні. Не лише такі речі, як наприклад мазнички, умивальні, але і звичайні мийниці не все становлять першу потребу хати. Навіть у першорядних гостинцях під тим оглядом проявляється скрута»⁸. Як відзначає дослідниця Тетяна Кузнець, житлова проблема була ключовою для міст радянської України. Незважаючи на значний приріст міського населення, нові будинки практично не будувалися, міста були перенаселені. Переважна більшість будівель у містах після революції стала власністю держави. Розпорядником цього житлового фонду була міська влада, яка і визначала розміри житлової площі на одну особу⁹.

Професор археології Львівського університету Тадеуш Сулімівський, відвідавши Київ, Харків, Чернігів, Полтаву, Бердичів, Житомир, Одесу, Ялту та Сімферополь, заявив, що ці міста були досить чисті та непогано освітлені. Вулиці натомість рясніли від брудно-червоних пропагандистських плакатів. Радянська система також «славилася» дефіцитом основних товарів: «Процес продажу має багато спільного з лотереєю, тому що іноді магазини могли продавати, наприклад, чоловічі сорочки лише одного розміру, і лише такий розмір був доступний у всіх інших магазинах по місту... В Україні важко знайти масло, тільки в Одесі (гавань)»¹⁰.

Західноукраїнські періодичні видання нерідко друкували огляди на статті й праці європейців та американців, що відвідували СРСР і ділилися власними враженнями про радянські побутові умови. Відзначу, що у міжвоєнний період багато

⁶ Там само. 30 жовтня. С. 1.

⁷ Czerwone weselo w Moskwie. *Kurjer Lwowski*. 1926. 14 lipca. S. 6.

⁸ Студинський К. З побуту на Радянській Україні. Львів: НТШ, 1929. С. 43.

⁹ Кузнець Т. Повсякденне життя радянських міст у 1920–1930х рр. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. 2020. № 22. С. 52.

¹⁰ Світська Україна в очах чужинця. *Новий Час*. 1934. 1 грудня. С. 3.

іноземців позитивно сприймали СРСР і не зауважували масових людських страждань, що стояли за сталінською модернізацією. Радянський Союз мав багатьох симпатиків на Заході. Радянська пропаганда зображувала СРСР як лідера «прогресивного людства», як єдину у світі соціалістичну державу та головну надію проти фашистської загрози. Це був час, коли західні інтелектуали (т. з. «попутники», *fellow-travelers*) симпатизували лівим ідеям та побоювались наступу фашизму, що дещо затьмарювало їхні судження про радянські політичні реалії. Такі люди бачили технічний прогрес у Радянському Союзі, але були сліпими до голоду та терору, що там панував¹¹. Американський художник Френк А. Уоррен писав: «Багато лібералів співчували СРСР у 1920-х рр., проте більшість із них безпосередньо туди не їздили. До 1930 р. навіть масштабна сталінська п'ятирічка також не надто цікавила західних інтелектуалів. Лише початок Великої депресії став тим поштовхом, який схилив багатьох лібералів “на схід”, до Росії». Дипломатичне визнання Радянського Союзу президентом США Франкліном Рузвельтом у 1933 р. уможливило «зменшення рівня ворожості до СРСР»¹² серед громадян західного світу. Чи не найвідомішим американцем, який підтримував СРСР, був журналіст «The New York Times» Волтер Дюранті, який у післямові до своєї книги писав: «Сполучені Штати Америки та Радянський Союз повинні тісніше співпрацювати для взаємовигідних ділових відносин»¹³. Хуберт Нікербокер – американський журналіст, лауреат Пулітцерівської премії, їздив по СРСР та публікував свої репортажі звідти. Представники української еміграції на заході відзначили книгу цього автора – «Червона торгівельна загроза» («The Red Trade Menace»). Євген Онацький, колишній дипломат Української Народної Республіки та кореспондент газети «Свобода» (Джерсі-Сіті, США) в Римі, писав своєму головному редакторові: «Чи бачили ви книгу, яка вийшла німецькою, французькою та англійською мовами під назвою “Червона загроза”. Це дуже добре складена праця з великою кількістю статистичних матеріалів, які підтверджують, що світова криза і особливо американська криза у великих масштабах залежить від радянської загрози. Це написав американський журналіст Нікербокер, але це псевдо. Насправді книгу зложив один єзуїт (sic – Д. К.), який кілька років провів у Радянському Союзі і проаналізував дані з багатьох європейських країн»¹⁴.

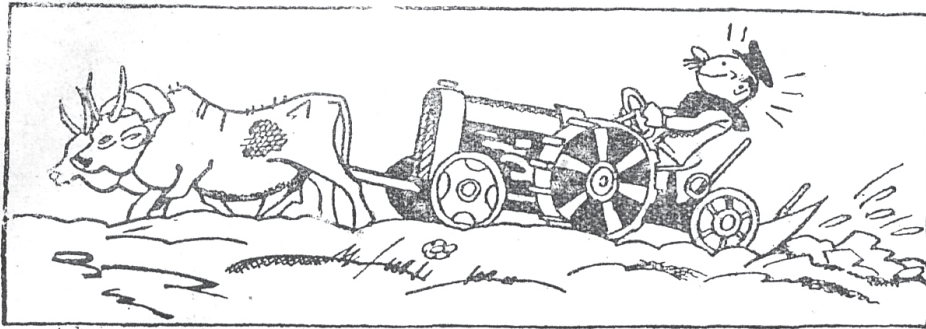
Дослідниці Ірина Ігнатенко та Ольга Оприско відзначають, що на міжвоєнний період ХХ ст. припадає формування образу «нової жінки» в радянському суспільстві, що зумовлено низкою чинників. Революційні події 1917–1921 рр. підвищили значення жінок як соціальної сили, залучили її до політичного життя країни. Більшовики запропонували проєкт «нової жінки-будівника» соціалізму, яка мала рівні права та можливості з чоловіком-пролетарем, вела активну трудову та суспільну

¹¹ Hollander P. *Political Pilgrims. Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China, and Cuba 1928–1978*. New York, 1981. P. 77.

¹² *Ibid.* P. 78.

¹³ Duranty W., Chamberlin W., Knickerbocker H. *Red Economics*. Boston: New York, 1932. P. 311.

¹⁴ Онацький Є. Лист до редакції «Свобода». Рим, 5 лип. 1932 р. *Архів Центру дослідження еміграції (Міннесотський університет) (Immigration History Research Center Archives (University of Minnesota))*. Документи Є. Онацького (Onatsky E. Papers). Бокс 11.

— В нас індустріалізація! Оремо тракторами...

діяльність, могла пожертвувати своїми інтересами «загального суспільного блага». Підкреслюючи роль жінок у колгоспній праці, Йосип Сталін зазначав, що жінка відтепер працює вже не на батька і не на чоловіка, а насамперед на себе, саме колгоспний лад робить жінку-трудівницю рівною чоловіку-трудівнику¹⁵.

Зауважу, що тематика становища жінки в УСРР досить часто зринала на шпальтах галицьких часописів. Так, Катерина Садовська у своїй публікації «Становище жінки на Радянській Україні» передусім приділяла увагу освіті жіноцтва в УСРР, адже згідно із радянською статистикою, лише приблизно сім відсотків жінок, які вирішили навчатися у вишах, закінчували їх. К. Садовська пояснювала це негативне явище «нерегульованістю полового (статевого – Д. К.) життя радянської молоді, наслідки якого падають на жінку, а також і загальними тяжкими побутовими умовами, в яких перебуває молодь на Радянщині»¹⁶. Важке становище жінки в УСРР було ще одним джерелом серйозної проблеми безпритульності. К. Садовська вважала, що до цього призводить притягнення жінки до примусової праці без необхідного забезпечення її дітей дитсадками чи іншими подібними установами. З жахом українська громадськість Польщі читала таку інформацію про життя в Країні Рад: «Безпритульність – це не тільки трагедія матерів на Радянщині, але і самих дітей: це джерело їх деморалізації та фізичного винищення. Досліди показали, що безпритульні дівчата починають полове життя від 11-12 років, а в 14-15 років вони починають займатися проституцією як фахом»¹⁷. Такі факти наводила авторка статті, характеризуючи побутові умови громадянок радянської України.

Із приходом до влади більшовики запевняли, що звільнять жінку від «хатнього рабства», проте К. Садовська спростовувала це твердження перед мешканцями західноукраїнських земель. Після революції 1917 р. та впродовж міжвоєнної доби становище жінки лише погіршувалось. «Однак жінка на Радянській Україні надалі займається “вбивчою” і тупою працею тільки в далеко тяжчих житлових і харчових умовах... Минаємо той факт, що по містах весь час панує колосальний

¹⁵ Ігнатенко І. «Ідеальна жінка»: уявлення про жіночу красу в СРСР у 1920–1930-ті роки. *Етнічна історія народів Європи*. 2014. № 42. С. 178.

¹⁶ Садовська Л. Становище жінки на Радянській Україні. *Діло*. 1934. 4 липня. С. 2.

¹⁷ Там само.

брак помешкань і господиням доводиться варити на кількох родин в одній кухні, що дуже утруднює їх обов'язки звернемо тут увагу лише на набуття продуктів, яке лягає всім своїм тягарем на господиню. За останні 4-5 літ черги для одержання продуктів зробились загальним побутовим явищем. Щоб дістати кіло картоплі жінки простоюють у чергах по 5 годин. За галантереєю черги стоять ввечера. Бійки, лайки припиняються лише заходами кінної поліції»¹⁸. На схожі повідомлення авторка натрапляла на сторінках радянської преси. Очевидці, які зуміли втекти з «більшовицького раю», підтверджували слова К. Садовської: «А жінки? Жінок звільнили від печі, коцюби та баняків, поставили рядом з мужчиною, замість коцюби дали в руки сокиру, вили, рискаль. Жінка мусить ту саму роботу робити, що і мужчина і таку саму норму виробляти»¹⁹. На середину 1930-х років становище жінки в СРСР помітно не покращилося, жінки й далі виконували важку фізичну працю. Іронізує з цього приводу дружина американського фахівця, який працював в УСРР: «Жінка Сміта, Марія пише, що жінки не клопочуться ні кухнею, ні пранням, точно так, як це описують большевики. Але це тому, що нема при чому господарювати. Зате жінки перейшли до найгіршого роду невірниць при фізичній праці»²⁰. Інформація, що подавалася в офіційній радянській пресі не розкривала справжню картину побуту та повсякденного життя. Щоб ближче ознайомитися з реаліями повсякдення, К. Садовська радила звертатися до радянської літератури (наприклад, до твору Миколи Хвильового «Сентиментальні історії»). Завершила авторка свою статтю запевненням у тому, що становище жінки в УСРР покращиться лиш зі здобуттям суверенної української держави.

Отож західноукраїнська публічна думка про становище жінки у радянській Україні була вкрай негативною. Автори та дописувачі галицьких і волинських газет вважали, що після приходу до влади більшовиків життя жінки стало ще нестерпнішим порівняно з часами Російської імперії. До важких побутових умов (нестача помешкань, брак продуктів харчування) додалася ще й важка фізична праця, особливо у сільській місцевості.

За часів царської Росії церква була дуже важливою та авторитетною інституцією, проте, ґрунтуючись на свідченнях очевидців, мешканці Західної України могли переконатись, що з приходом радянської влади вона почала втрачати свої впливи: «Релігійне життя сильно підупало. По церквах стрічається тільки старших людей і то здебільшого жіноцтво. Молодь тримається здалека від церкви. В тому напрямі комуністична партія веде широку пропаганду»²¹, – писав К. Студинський. На думку очевидців, головною причиною занепаду релігійного життя в СРСР були не низький рівень духовності населення, а державна політика та загальне зубожіння людей: «Щоб увесь народ був безвірний, цього не можна сказати, але народ бідний, не може помагати. Крім того в неділю та святах люди мусять робити в колгоспах;

¹⁸ Садовська Л. Становище жінки на Радянській Україні. С. 2.

¹⁹ Земля, машини і діти. З вражінь очевидців-утікачів з Радянської України. *Діло*. 1934. 18 липня. С. 2.

²⁰ Большевицькі фільми і дійсність. *Діло*. 1935. 3 липня. С. 3.

²¹ Студинський К. З побуту на Радянській Україні: VI. Правописна конференція в Харкові. *Діло*. 1927. 27 липня. С. 1.

По смерті М. Хвильового поповнив самогубство М. Скрипник, голова Ц. К. в Харкові. Хоч сам комуніст, не міг дивитися на змосковщення і винищування українського населення.

церкви тоді порожні і мало священики збирають лепт, – а ходити по селі збирати на церкву, – суворо заборонено. А коли є така церква, що не може заплатити комірне, асекурації та зробити ремонт – ремонт при договорах викладають насильно, щоби церква мала як найбільше видатків і тимчасом легко банкрутувала»²². У важкому становищі перебували й священики у радянській Україні. На них накладалися величезні податки, а за несплату священика могли засудити на п'ять років, або ж відправити до трудових таборів. Незважаючи на те, що в умовах атеїстичного СРСР нових священиків висвячували мало, однак багато з них були безробітними, а то і жebraками. Краще жилося хіба тим служителям Бога, які співпрацювали з Державне політичне управління (ДПУ). Незважаючи на репресивну політику

²² Церква та духовенство на радянщині. З вражіннь очевидця. *Діло*. 1934. 24 липня. С. 2.

держави щодо церкви, більшість населення зберігало віру. Підтвердженням цього є свідчення С. Свіфта, британця, який відвідав радянську Україну: «Дивно, що вони все ще держаться своєї релігії. Я вправді не бачив ні одної церкви чи каплиці, в якій відправляли б Службу Божу... Але проте майже всі жінки й дівчата, навіть дуже молоді, носять хрестики на шиї. Правда цей хрестик захований у грудях, але коли їх запитати, вони його гордо витягають за шнурочок»²³.

Антирелігійна кампанія у радянській Україні дошкуляла жителям сіл на правому березі р. Збруч. Мешканці с. Токи (нині – Тернопільська обл.) пригадували, як протирелігійна пропаганда в сусідньому, вже «радянському», с. Ожигівці (нині – Хмельницька обл.) перешкоджала їхнім святкуванням: «Комуна влаштовує відтепер у відповідь на всі прояви релігійного життя в Токах, постійні хуліганські, антирелігійні демонстрації. Найбільше на Великдень. У наші врочисті дні демонстративно виганяють над свої склони Збруча трактори і інші машини та орають від білого ранку до пізньої ночі. У відповідь нашим дзвонам з тамтого боку ріки через цілі дні й ночі виють і свищать несамовитими голосами всякі тракторні свиставки та сирени. Особливо ж у Велику П'ятницю комуна влаштовує демонстративні забави та протирелігійні комедії»²⁴.

Боротьба радянської влади з церквою проявилася і в літературі, яку читали жителі УСРР. Степан Сірополко у часописі «Літературно-науковий вістник» повідомляв читачів про такий незвичний для мешканців Західної України метод цензури: «Цікаво, що в антирелігійній пропаганді влада не зупиняється перед своєрідною редакцією творів наших класиків, або краще сказати перед літературною вівісекцією. Так в оповіданні М. Коцюбинського “Пятизлотник” викинуто слова “Господи” тощо»²⁵.

Українці, які проживали на польсько-радянському кордоні, мали можливість безпосередньо спостерігати повсякденність та побут громадян радянської України. Так, мешканці с. Підволочиськ (нині – містечко у Тернопільській обл.) могли бачити те, що відбувалось у с. Волочиське (нині – районний центр Хмельницької обл.), яке входило до складу УСРР. У 1935 р. кореспондент «Діла» прибув до цієї місцевості, щоб написати звітний репортаж. «Ті два різні світи помітите відразу... по тім боці є Волочиська... – це мертво місто. На його вулицях не видно буквально ні одної живої людини, ні воза, ні відкритої крамниці... Більшовики зруйнували в ширині кількохсот метрів довгий пояс надбережних будинків вздовж цілої ріки, щоби мати ясний перегляд терену, бо в цьому місці довгими роками безліч людей передіставалися поміж хатами – особливо ночами – на нашу сторону... В порівнянні зі своїм помертвілим сусідом, Підволочиська є містом буйного життя, руху, гамору, людей, справ та інтересів. Оповідають тутешні, що перед кількома роками більшовики вивозили раз у раз з Волочиськ великими партіями тутешніх мешканців, аж місто випорожнили майже вповні. Куди їх порозвозили і що з ними зробили ніхто

²³ Великдень на Радянщині. *Діло*. 1931. 12 квітня. С. 1.

²⁴ Пеленський З. Надзбручанське село Токи. Замість високої політики – вакаційний репортаж з дошокми забитої провінції. *Діло*. 1935. 26 липня. С. 6.

²⁵ Сірополко С. Шкільна освіта на Сов. Україні. *Літературно-науковий вістник*. 1929. № 3. С. 798.

Чекист: Товарищу Сталін. Ми повішали уже всіх контрреволюціонерів!

Сталін: Правильно! Тепер починайте в'шати своїх.

добре не вміє сказати. Звичайно падають поодинокі, але тим важчі слова: Соловки, Сибір»²⁶. Підтверджує це враження і відомий західноукраїнський громадсько-політичний діяч Осип Назарук, який, побувавши на Волині, відзначав: «Велика смуга зараз за большевицькою границею опустіла, бо большевики вивезли населення.

²⁶ Пеленський З. Надзбручанське село Токи... С. 6.

Боятися впливу народу з сего боку границі»²⁷. Незважаючи на жорстокий контроль радянської влади прикордонної смуги, все ж потяги між Польщею та УСРР ходили регулярно, проте, за свідченнями очевидців, їздили ними лише іноземці. Зазначено, що радянська влада робила все можливе, аби мінімізувати контакти між жителями радянсько-польського прикордоння. Наприкінці 1920-х років ситуація була кардинально іншою. Мешканці Підволочиська згадували, що ще 1928 р. можна було без особливих труднощів «побалакати з товаришем з тамтої сторони».

Про життя на радянсько-польському прикордонні у середині 1920-х років згадує у своїх мемуарах Сергій Бачинський – син відомого українського громадського та політичного діяча Юліана Бачинського: «Школа знаходилася на окраїні міста, яке носило назву “Нове місто” і межувала з Радянською Україною. У той час ще траплялися випадки, коли діти “з-за кордону” забігали до школи, до своїх колишніх друзів. Їх цікавили дитячі книжки з власної бібліотеки батька, які він приносив до школи, а також давав учням читати додому... Недалеко від школи та кордону досить успішно функціонував острозький ринок, який називався “Галь”. Там купці з Польщі, селяни і дрібні підприємці з Советів – що було можливим в часі непу, – торгували різними речами: інструментом, харчовими продуктами та ін. Безперечно це місце використовувалось і для різних, як легальних, так і не легальних контактів»²⁸. Очевидці пригадували, що радянські прикордонники часто закривали очі на незаконні дії (торгівлю, афери тощо). Відзначу, що торгівля займала важливе місце в житті українського села в 1920-ті роки. В доколгоспний період вона здійснювалася у трьох напрямках: державна, кооперативна та приватного характеру. Найбільш вживаними товарами були: сіль, цукор, махорка, гас, крам. Попит на товари визначався сезонністю²⁹.

На початку 1930-х років ситуація на кордоні змінилася, і перебратися через р. Збруч стало майже неможливо. Кореспондент «Діла» дивувався, що хтось зумів перетнути кордон: «Як люди все ж таки “ухитряються” передіставатися в таких умовах на нашу сторону це не раз просто казкові речі. І кожен раз та сама картина: перед вами неймовірно обдертий, змарнілий, виголоднілий осібняк, який вже нічого більше собі від життя не бажає, як тільки щоб його нагодували та дозволили виспатися»³⁰. Мешканці села на польському боці пригадували, що втікачі з радянської України не могли повірити в те, що можна було купити досхочу хліба.

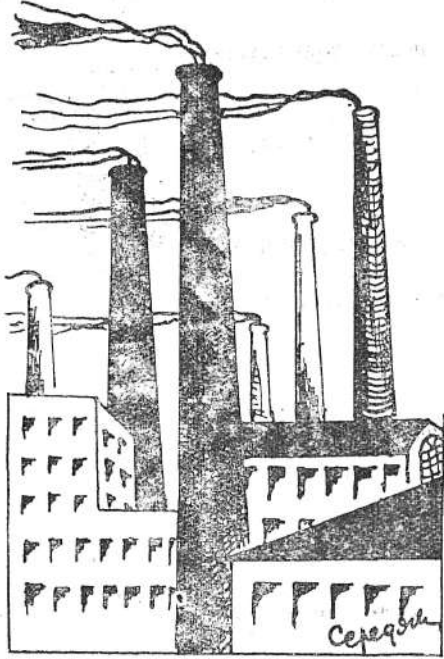
Про жахливі умови життя одразу за радянським кордоном інформувала газета «Голос», наводячи історію, яка сталася на радянсько-польському рубежі: «За Збручем недалеко прикордонного стовпа жінка і діти пасли корови. Нараз підійшов червоноармієць і казав відігнати худобу від Збруча. Жінка, що не хотіла відігнати корови, сказала: “А чому за Збручем інакше поводяться з людьми?” На це

²⁷ Назарук О. Вражіння з Волині. З приводу з'їзду УВО. Львів: Накладом УВО, 1938. С. 81.

²⁸ Бачинський М. Сергій Бачинський. Спомини Сина / передм. С. М. Злупка; відп. ред. М. М. Романюк. Львів: Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України, 2004. С. 112.

²⁹ Лукашевич О. Побут та дозвілля сільського населення України (1920–1930 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2006. С. 10.

³⁰ Пеленський З. Надзбручанське село Токи... С. 6.

В теорії,

...в практиці.

червоноармієць крикнув : “Стой, бо стріляю”. Жінка не задержалась, тільки відповіла: “Як хочеш то стрілай”. Тоді червоноармієць стрілив двічі, кладучи жінку трупом. На відгомін стрілів надбігла стежа з советської застави й забрала вбиту чи тяжко ранену на віз та відвезла на стражницю»³¹. очевидці з польського боку повідомляли, що ця трагедія сталась за кількадесят метрів від них.

Західноукраїнські видання часто друкували на своїх шпальтах перекладені частини книг, які виходили за кордоном. У 1935 р. у берлінському видавництві опубліковано книжку під назвою «І ти бачиш правильно Совіти». Редакція «Діла» запевняла, що це одна з найкращих і найцікавіших книг про радянські відносини за останні роки. Праця складалася зі свідчень іноземних фахівців, які працювали на теренах СРСР у різних галузях: «Ця книжка просто необхідне джерело для всіх тих, хто студіює совітські відносини»³². Зубожіння та голод часто штовхали людей на необдумані рішення. Німецький лікар, який працював в УСРР, зафіксував епізод, який чудово ілюструє відчай та побутову катастрофу у радянській Україні: «я видав розпорядження, що треба знищити вагон зіпсутих оселедців. Цілий вагон вивезено за місто. Тоді викопано там ями, скинено туди оселедці, облито їх нафтою

³¹ За Збручем. *Голос*. 1937. № 35. С. 4.

³² Відносини в Совітах. *Діло*. 1935. 20 березня. С. 2.

і вапном і присипано землею. Коли я два дні пізніше переходив випадково коло того місця, зі здивуванням і острахом побачив я, що ями були викопані, а оселедці щезли: бо околичне населення викопало їх і з'їло. Наслідки були жахливі: масове смертельне затруєння, за яке мене зробили відповідальним»³³. Оповідав очевидець також про те, що у всіх радянських установах керівні посади займають не професіонали, а «комуністи», які часто були заледве грамотними.

Численні статті у популярних західноукраїнських виданнях запевняли громадськість у тому, що мешканці УСРР/УРСР переживали страшну матеріальну скруту. Такі публікації були серйозним ударом по радянофільських настроях в Галичині та Волині: «Деякі наївні вірять, що за Збручем дійсно “рай”, бо там не треба платити податків: ні ґрунтового, ні дорогового, ні від нерухомостей. Забувають ті легкодухи, що совітський уряд стягає зі своїх громадян такі страшні посередні податки, що життя тих нещасних стало правдивим пеклом. Держава є єдиним посередником між виробником і споживачем і заробляє на цьому неймовірно лихварські відсотки. Ось наприклад за кілограм пшениці уряд платить селянинові 6 коп., а булка, випечена з цього кілограма, коштує 3 рублі»³⁴. Наприкінці статті автор інформував читачів, що заробітки українців в УСРР дуже низькі.

Основою та змістом повсякденного життя, як в УСРР, так і в усьому СРСР, була праця: на підприємствах, у колгоспах, державних установах тощо. Хоч більшовицька влада називала себе владою робітників, усе ж умови праці в УСРР/УРСР були важкі. Директори заводів, що працювали в СРСР, інколи скаржилися іноземним фахівцям на те, що робітники погано харчуються, живуть у жахливих умовах та невчасно отримують заробітну платню. Саме тому робітники нерідко покидали підприємства та шукали кращого заробітку. Все це, на думку іноземців, було причиною слабого розвитку радянської індустрії. Оглядач видання «Літературно-науковий вістник» відзначав, що за правління «пролетарського» уряду робітник отримує меншу зарплатню, ніж за часів царської Росії: «Робітник одержує лише 84,2 % тої платні, яку одержував за часів нечуваного визиску з боку “поміщиків і буржуазії”»³⁵.

Про жахливі умови праці робітників повідомляв французький громадсько-політичний діяч Андре Жід, який, відвідавши СРСР, написав книгу «Поворот з СРСР». У ній автор зазначав, що радянський робітник прив'язаний до фабрик так, «як рільний робітник прив'язаний до свого колгоспу чи радгоспу. Робітник у Світах не може змінити фабрики, не є вільною людиною, не може мати хати, де хоче, не може думати так, як хоче. Хто пробує свобідно думати, того зараз висилають на Сибір»³⁶. Французький оглядач із сумом повідомляв, що у кращому становищі перебували ті робітники, які доносили на своїх колег.

Галицька та волинська преса радянофільського спрямування, а також органи нелегальної у Польщі Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), яскраво змальовували умови праці радянських робітників. Так, видання КПЗУ «Земля і Воля»

³³ Там само.

³⁴ Найстрашніша форма панщини в СРСР. *Діло*. 1937. 5 вересня. С. 2.

³⁵ Характерник. Зброя Москви. *Літературно-науковий вістник*. 1930. № 2. С. 151.

³⁶ Недоля робітників, донощиттво. *Діло*. 1937. 14 липня. С. 4.

*В Світах ставлять уже під суди
і розстрілюють найстаріших і найви-
значніших комуністичних діячів.*

відзначало: «На Україні побудовано нові заводи, раціоналізовано старі, зведено нові машини... внаслідок радянської системи господарювання в значній кількості фабрик й копалень запроваджено 7-ми годинний робітничий день»³⁷.

Становище працівників колгоспів також було важким. Радянська влада запевняла селян, що із залученням машин та техніки праця на селі стане значно легшою, проте західноукраїнська громадськість переконувалась у протилежному. Очевидцем жахливих умов праці у радянській Україні був британець С. Свіфт, який як турист (за допомогою офіційної радянської установи «Інтурист») відвідав УСРР.

³⁷ Державний архів Львівської області. Ф. 121. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 44.

У статті, яка вийшла друком у манчестерському виданні «Еврімен» («Everymen»), С. Свіфт описав побачене в радянській Україні. Працю селян у колгоспах британець порівнював із каторгою, а умови їхнього життя – із в'язницею: «Совітський комісар приказав усі хати повалити, примусивши селян їх покинути. Замість того побудовано зі старого матеріалу один великий колективний будинок і приказано їм усім мешкати в ньому. Вони працюють, їдять і сплять усі разом. Все їхнє життя проходить в тому будинку... Коли дивитись на все те з об'єктивного боку, то годі побороти переконання, що вони живуть у в'язниці. Одинокі різниці хіба, що їхні вікна не мають ґрат...»³⁸.

Професія вчителя була однією з найважчих у радянській Україні. Крім того, більшість педагогічного складу становили жінки: «Найбільший відсоток жінок припадає на школи, які підготовляють учителів нижчих шкіл. Ми знаємо, що становище учителів на Радянській Україні є одним з найтяжчих з боку морального і матеріального і чоловіки оминають педагогічну професію»³⁹. Проте ще у 1920-ті роки становище педагогів не було таким важким, адже в країні проводили політику українізації, тому професія вчителя була важливою для держави. Один із галицьких учителів, що працював у радянській Україні, надіслав своєму братові лист, в якому змалював шкільні відносини і життя у радянській Україні: «Кожен учитель працює звичайно тільки над одною групою (40 учнів)... Заробітна плата вчителя соціалістичного (народного) виховання – 40 крб./міс., за 24 години тижневої праці. Словом становище народного вчителя за останні два роки значно покращилось...»⁴⁰. Вже з 1930-х років побутові умови життя і праці українських учителів погіршуються. Італійський журналіст К. Аграті, двічі відвідавши радянську Україну, відзначав: «Шкільництво зовсім паде: вчителі невідживлювальні, найгірше забезпечені помешканням. Щоб купити пів кіло мила, треба потратити весь божий день, а щоби купити одно крісло, то треба працювати 10 днів»⁴¹. Порівняно з 1920-ми роками умови життя і праці вчителів у радянській Україні на початку 1930-х років значно погіршилися.

Невід'ємною частиною кожного суспільства є студентство. Не винятком була і радянська Україна. Завдяки публікаціям у пресі українська громадськість Польщі мала можливість ознайомлюватися із життям радянського студентства. З огляду на загальне зубожіння населення, матеріальне становище студентів в УСРР/УРСР також було далеким від хорошого. Незважаючи на те, що кожен студент отримував стипендію в розмірі 25 рублів на місяць, прожитковий мінімум становив 34 рублі⁴². Оглядач журналу «Літературно-науковий вістник» Т. Зайберт, ґрунтуючись на офіційних радянських статистичних джерелах, знайомив читачів із загальними рисами студентського побуту в УСРР: «Деякі студенти вчаться вночі і сплять вдень з простої причини, бо не мають ліжка і книжок уживаючи – чужих, – коли

³⁸ Большевицький терор на Україні – в освітленні англійської преси. *Діло*. 1935. 10 січня. С. 2.

³⁹ Садовська Л. Становище жінки на Радянській Україні... С. 2.

⁴⁰ Сірополко С. Шкільна освіта на Сов. Україні... С. 7.

⁴¹ В Україні «село стає пустелею». *Діло*. 1937. 21 лютого. С. 2.

⁴² Зайберт Т. Боротьба з доріст в СССР. *Літературно-науковий вістник*. 1931. № 7. С. 686.

КОНКУРЕНТИ
(по масових розстрілах в СРСР)

Смерть до Сталіна:
— І хто б подумав, що ти малим серпом і молотком зможеш
зробити таку конкуренцію моїй косі...

вони не потрібні їх властителям...»⁴³. Додатковим заробітком для студентської молоді була фізична праця: миття вікон, рубання дров, прибирання снігу тощо. Іронізував Т. Зайберт й про рівень кваліфікованості випускників радянських вишів: «в погоні совітської держави за “червоними спецами”, натиск кладеться завше не

⁴³ Там само. С. 687.

на “спец”, а на “червоний”...»⁴⁴. Завдяки таким публікаціям західноукраїнська суспільність не вірила у сталінську пропаганду, яка інформувала про високий рівень освіти в Радянському Союзі.

Великий резонанс серед західноукраїнської громадськості Галичини та Волині мав вихід книги Віталія Юрченка «Пекло на землі». Через скандал, пов'язаний із виданням цієї праці, голова НТШ К. Студинський втратив свою посаду⁴⁵. У книзі автор описував не лише свої поневіряння по СРСР, але й побутові умови та стиль життя мешканців радянської України. Рецензії на книгу В. Юрченка були схвальні: «... читаючи її, відчуваєте запах доби, бачите її історію в образах, мов на екрані. Хто хоче не лише зрозуміти, але й відчутти трагедію Наддніпрянщини, хай читає цю книгу»⁴⁶. Відзначу, що західноукраїнська інтелігенція не завжди погоджувалась із тим, що писали про життя в УСРР, і часто не усвідомлювала справжніх масштабів трагедії за Збручем. Ба більше, як зазначав у своєму щоденнику ректор Станіславської греко-католицької семінарії Авксентій Бойчук, цілком об'єктивну інформацію про СРСР і УРСР галицька інтелігенція часто вважала «переборщеною»⁴⁷.

Дуже часто побутові умови, які панували у радянській Україні, були малозрозумілими для мешканців західноукраїнських земель. Відтак у галицьких часописах часто з'являлися різні кумедні оповідання та анекдоти про особливості життя в УСРР. Поданий нижче жарт розповідає про правила користування засобами зв'язку у радянській Україні: «Вибачте товариші, які у вас можуть бути дані на те, щоб твердити, буцімто в мене бездротовий телеграф? – Саме найкращим доказом є те, що перешукали цілий дім і не знайшли ніде ні кусника дроту»⁴⁸. Жарти та анекдоти також були частиною повсякденного життя радянської України. Ян Берзон Отмар мешкав в СРСР як кореспондент польських видань. Він описував побачене за допомогою вигаданого персонажа – єврея Рабіновича. Ось, до прикладу, розмова між Рабіновичем і його товаришем-комуністом: «Побачите товариш, що ми іще догонимо і перегонимо весь капіталістичний світ. На це Рабінович йому відповів: “Як догоните, то скажіть мені. Я тоді залишуся тут, а ви далі гоніть самі”»⁴⁹.

Низький рівень життя людей в СРСР супроводжував «червону імперію» упродовж всього часу існування, а згодом частково спричинився до її занепаду. «Край примусової праці», «Червоні міста-фантоми», «В Україні село стає пустелею», «Недоля робітників, донощицтво» – цими та іншими подібними заголовками рясніли західноукраїнські газети. Саме так уявляли побут в радянській Україні. Мешканці Галичини й Волині цікавились повсякденним життям радянських громадян,

⁴⁴ Там само. С. 689.

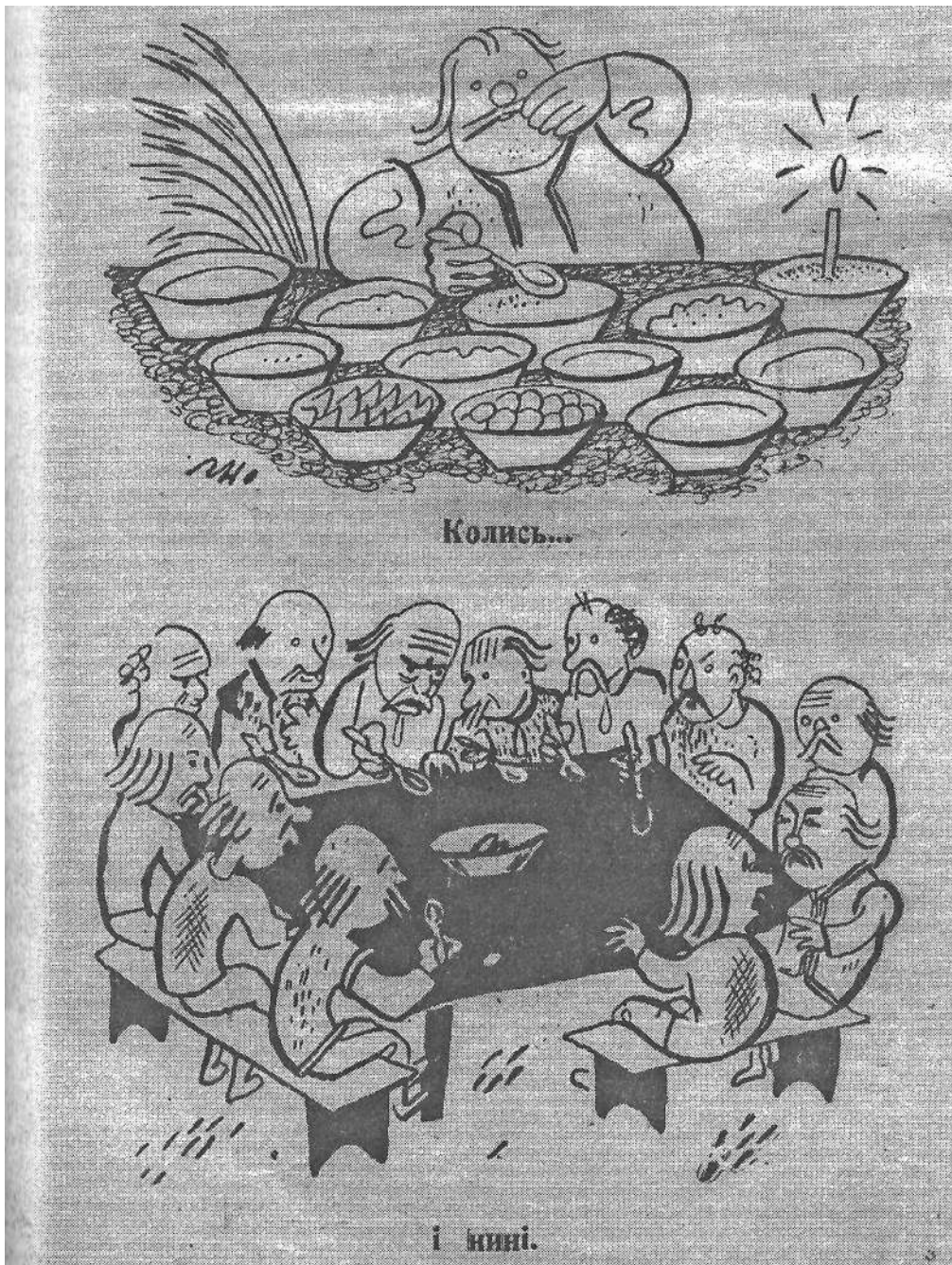
⁴⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939). Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. С. 357.

⁴⁶ Бібліографія. *Літературно-науковий вістник*. 1931. № 6. С. 572.

⁴⁷ Бойчук А. Мої переживання під большевиками 1939–1940 *На християнській ниві: Споми-ни*. Нью-Йорк, 1978. С. 107.

⁴⁸ Веселе совітський побут. *Діло*. 1938. 1 липня. С. 3.

⁴⁹ Як живеться робітникам в ССРС? *Народне Слово*. 1936. 3 вересня. С. 3.

промисловим зростанням СРСР, ситуацією в сільському господарстві, настроями робітничого класу. Усі звертали увагу на дефіцит основних споживчих товарів для потреб міських жителів, жадливі умови життя селян та незліченну кількість жертв

голоду, який, на їхню думку, був спричинений некваліфікованим керівництвом з боку радянської влади. Мандрівники, що описували свій побут в Україні, зазвичай відвідували великі міста (Харків, Київ, Одесу), промислові зони (будівництво Дніпрельстану) та сільськогосподарські провінції. Повідомлення про стан справ за Збручем у 1920-х роках відрізнялися від того, що писали західноукраїнські газети у 1930-х роках. У часи українізації та НЕПу побутові умови радянських громадян були на набагато вищому рівні, ніж на початку 1930-х років. Після антиукраїнської кампанії в Україні преса Польщі, щоб дискредитувати більшовицьку владу в очах громадськості, досить об'єктивно висвітлювала Голодомор 1932–1933 рр. та жорстокі репресії сталінського режиму проти української інтелігенції.

Данило Кравець

«ГАЛИЦЬКА ОПЕРАЦІЯ» КРЕМЛЯ 1932–1938 РОКІВ: МОТИВАЦІЯ, ПЕРЕБІГ І НАСЛІДКИ

З 1929 р. над усіма вихідцями з «недержавної України» на терені УССР починають нависати лиховісні хмари. Тоталітарній системі, що набирала сили на переломі 20–30-х років, украй потрібно було знайти достатню кількість «шпигунів», «диверсантів» та «шкідників», на яких можна було би перекласти власні злочини та численні народногосподарські прорахунки. До того ж, наявність численного «контрреволюційного елемента» своєю чергою про людське око виправдовувала диктаторський стиль керівництва державою й пов'язані з ним широкомасштабні репресивні акції, а також сталінський курс на самоізоляцію ССРСР від навколишнього світу й підтримування перманентного стану «фортеці в облозі». Теоретичним обґрунтуванням цих заходів (зрозуміло, досить сумнівним «обґрунтуванням») була відома сталінська теорія «загострення класової боротьби» під час будівництва соціалізму.

У підсоветській Україні напрочуд зручним матеріалом для таких інсинуацій були вихідці із західноукраїнських земель з родичами за кордоном, листування з якими можна було подати як «зраду інтересів робітничого класу», «шпигунську кореспонденцію». Крім того, чимало галичан у минулому були стрільцями або ж старшинами австрійського війська, УСС, УГА, отже, за термінологією сталінських ідеологів, брали участь у «контрреволюційних націоналістичних збройних формуваннях». Сценаристи з ГПУ використали й перехід на польський / уенерівський бік двох бригад ЧУГА у квітні 1920 р., дарма що на території УРСР залишалися саме ті, хто під час польського наступу 1920 р. якраз і зберіг лояльність до советської адміністрації.

З таких чи подібних «цеглин» й будувалися ДПУ УРСР на початку 30-х років усі міфічні «контрреволюційні організації», де галичани (тією чи іншою мірою) були неодмінною складовою¹.

Арешти за належність до Української військової організації (УВО) розпочалися наприкінці 1932 р. і тривали упродовж найближчих двох–трьох років. Як доповідав Й. Сталіну голова ДПУ УРСР В. Балицький, на квітень 1933 р. чекісти «виявили» у республіці 255 «осередків УВО», ув'язнивши 592 особи. У меморандумі керівника таємної поліції «Про зв'язок “УВО” з Польщею і Німеччиною» стверджувалося: «Ликвидируемая ГПУ УССР “Украинская военная организация” (УВО) по директивам Закордонного центра подготавливала к весне 1933 г. широкое вооруженное восстание на Украине для свержения Соввласти и создания “Соборной Украинской

¹ Докладніше про загальноісторичний контекст репресивних дій Кремля щодо уродженців західноукраїнських земель в УССР та особливості фабрикування «слідчих справ» щодо них див.: Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки: справа «Української військової організації». *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей / редкол.: П. Т. Тронько (відп. ред.) та ін. Київ, 1999. Вип. 9. С. 169–184; Рубльов О. Галицькими маршрутами ГУЛАґу: західноукраїнська інтелігенція у таборях СРСР, 1930-ті роки. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць* / відп. ред. В. Смолій. Київ, 2002. Вип. 6: На пошану Станіслава Владиславовича Кульчицького: з нагоди його 45-річчя наук. діяльності та 65-річчя від дня народж. С. 319–341; Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ, 2004. С. 332–487; та ін.

Народной Республики». Основным костяком организации являются галицийские контрреволюционные кадры, главным образом бывшие сичевые стрелцы, офицеры Галицийской армии, члены галицийских буржуазно-националистических партий. Эти элементы тесно смыкаются с так называемыми «приднепрянскими» [...] контрреволюционными организациями и группами и ведут, совместно с ними, подпольную работу, подчинённую общим целям и общему тактическому плану»².

Наявність осередків УВО засвідчували як у великих населених пунктах, так і в більшості районів УРСР, насамперед на Правобережжі. Досягнути своєї мети – створення Незалежної Соборної України – організація мала за допомогою іноземної військової інтервенції, синхронізованої з внутрішнім антисоветським повстанням. Стверджувалася наявність усередині УВО двох орієнтацій – німецької та польської.

Невдовзі кількість заарештованих принаймні подвоїлася. На 25 липня 1933 р. кількість виявлених «увістів» сягнула 730 осіб. Більшість із них невдовзі опинилися за ґратами. Частина затриманих того ж року звільнили, 427 – засудили до різних термінів таборів, 42 особи були страчені³. Як міфічна гідра, організація, неодноразово нібито вже цілковито й остаточно розгромлена ДПУ–НКВС (Народним комісаріатом внутрішніх справ), знову й знову відновлювалася, «рештки» її виявляли дивовижну здатність регенерувати, налагоджувати зв'язки із закордонними центрами УВО–ОУН (Організацією українських націоналістів), їхніми емісарами в Україні, укладати спілку з іншими «контрреволюційними» та «шпигунськими» організаціями, унаочнюючи сталінську теорію про «загострення класової боротьби». Учасниками цієї віртуальної «контрреволюційної організації» у підсоветській Україні були оголошені назагал уродженці західноукраїнських теренів – Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини й Закарпаття. Вихідцям з цих земель, що у міжвоєнний період входили до складу II Речі Посполитої, Румунії й Чехословаччини, зручно було інкримінувати шпигунство на користь «буржуазних держав» й цілеспрямоване закидання на советську територію задля шкідництва й диверсій, організації замахів на «керівників партії й уряду».

Комуністична таємна поліція скористалася й тим, що частина арештованих 1918–1919 рр. воювала у складі Галицької армії й згодом була інтернована у Чехословаччині. Приїзд їх в Україну упродовж 1924–1925 рр. відбувався із санкції керівництва республіки й під пильним наглядом спецслужб, котрі не лише ретельно фільтрували «неблагонадійних», а й не залишали поза увагою цілком лояльних емігрантів. Проте «компетентні органи» про цю обставину під час фабрикації «справи» воліли не згадувати, удаючи із себе, очевидно, некомпетентну інституцію.

11 грудня 1932 р. Київський обласний відділ ДПУ УРСР затримав завідувача ідальні 27-го Управління авіабудівництва Іл'я Романка (1900–1937?). Невдовзі його прізвище репресивний апарат вписав у шпигунський контекст секретного «інформаційно-аналітичного» меморандуму «Про зв'язок “УВО” з Польщею і Німеччиною» (квітень 1933 р.): «Большая шпионская работа проведена членами Киевской организации УВО. Члены этой организации были связаны с польской разведкой и с киевским польским консульством. Ряд членов организации, работавших в пользу Польши,

² Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки... С. 176.

³ Там само.

были подставлены польской разведкой в агентурный аппарат Разведупра (член КП(б)У, сотрудник авиастроительства в Киеве Романко, бывший польский legioner, член КП(б)У, сотрудник Киевской проммилиции Кнышек и др.) [...]. Созданная Романко и Кнышеком сеть доходила до 20 чел. по одному Киеву, охватывая такие объекты, как милиция, ж.-д. узел, аэродром, авиагородок. В результате работы этой шпионской группы, польской разведке и киевскому польскому консульству систематически передавались сведения о киевском гарнизоне, оборонном строительстве, авиации, о заводах в Киеве, милицейских органах и т. д.»⁴.

25 грудня 1932 р. за ґратами опинився професор Кам'янець-Подільського інституту птахівництва Олександр Мельник (1887–1937?). Масові арешти «увіствів» відбулися й по інших містах. Насамперед йшлося про «наказну» столицю республіки – Харків – та столицю автентичну – Київ. Так, проти новорічної ночі 1 січня 1933 р. у Харкові за належність до УВО арештовано таких осіб: працівника тресту «Донбасводбуд» Володимира Баб'яка (1895–1937), колишнього legionera УСС, хорунжого УГА, який після закінчення університету у Празі упродовж 1927–1932 рр. був співробітником Українського науково-дослідного інституту географії і картографії; Михайла Качанюка (1889–1937), референта Всеукраїнського товариства драматургів і композиторів, члена літературної спілки «Західна Україна»; Володимира Онишкевича (1896–1937?), заступника директора технікуму іноземних мов та завідувача кафедрою іноземних мов ВУАМЛІН; Миколи Романюка (1894–1937), директора Інституту радянського будівництва і права ВУАМЛІН; викладача харківських вузів, старшого брата директора Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві Миколи Сіака (1872–1937)⁵.

Початок 1933 р. позначився арештами членів київської філії літературної організації «Західна Україна». Так, 30 січня 1933 р. один із спілчан, науковий співробітник Комісії історії Західної України ВУАН Михайло Козоріс у листі до правління Спілки у Харків дописав червоним олівцем постскриптом: «Щойно мені сказали, що заарештовано Атам[анюка], за що – не знаю». 4 лютого він пояснював: «В останньому листі я згадав Вам про арешт Ат[аманюка], тоді я писав це на підставі слухів. Тепер підтверджую це як дійсний факт. Яка причина – це важко сказати. Та справа тут мене цікавить з боку видавництва [...]. У нього запечатали його кімнату, там всі справи вид[авництва]ва [...]. На мою думку, Спілці треба написати відповідне відношення до ДПУ, і треба, щоб вони, порозумівшись у цій справі Ат[аманюка], видали матеріали видавництва». Невідомо, чи передбачав М. Козоріс, що він наступний, бо був юристом за фахом⁶, і краще за інших мав розуміти трагічні події, що розгорталися тоді в Україні. Адже в його бурхливій біографії були і праця повітовим комісаром на Косівщині за ЗУНР (1919), і завідування земельним та участь в юридичному відділі Галревкому (1920)⁷,

⁴ Там само. С. 173.

⁵ Там само. С. 173–174.

⁶ Михайло Козоріс закінчив юридичний факультет Львівського університету (1910). 1911–1914 рр. був адвокатським кандидатом у Делятині, в канцелярії адвоката д-ра М. Лагодинського (1866–1919), громад. і політ. діяча, депутата віденського парламенту (1907–1918), згодом члена Української Національної Ради ЗУНР. 1924–1926 рр. М. Козоріс працював слідчим у Києві.

⁷ Про це див. його мемуари: Козоріс М. Румуни в Галичині: Спомин. *Західна Україна*. 1930. № 3/4. С. 42–49.

і два безпідставних арешти. «У 1914 р., – писав він в автобіографії (1927), – як російська армія окупувала Галичину, мене [...] заарештувала в Калуші рос[ійська] військова влада, передала під полевий суд, який не засудив мене вправді, але як “опасного для русских войск й мазепинца” рішив вислати, і мене [...] в березні 1915 р. вислано в Наримський край. В Нарим[ському] краю проживав [...] до 1917 р.». Вдруге його ув’язнив на початку червня 1918 р. вінницький гетьманський староста. Причина арешту – «опасный для украинского государства»⁸.

Як з’ясувалося, М. Козоріс був небезпечним не лише для російських військ у Галичині чи гетьманської Української Держави 1918 р., а й для більшовицької квазідержавної УРСР. 5 лютого 1933 р. його заарештували утретє. 14 лютого 1933 р. у супроводі спецконвою М. Козоріса відправили до Харкова, де ДПУ гарячково фабрикувало «справу» УВО. Фаховий правник і колишній «народний слідчий» невдовзі збагнув, що «слідство» не прагне з’ясувати істину, а силкується довести наявність розгалуженої «націоналістичної контрреволюційної організації», укомплектованої переважно галичанами, бажано – колишніми військовими чи особами, які мали якийсь стосунок до війська (організація ж – «військова!»). За два тижні після арешту М. Козоріс прийняв умови запропонованої йому «гри» – визнав власну належність до УВО, свідчив, що літорганізація «Західна Україна» – лишень легальне прикриття УВО.

Водночас у Києві тривали арешти членів київської філії Спілки «Західна Україна». 2 лютого 1933 р. були ув’язнені Я. Гріх, Дмитро Рудик та Яків Струхманчук, 4-го – Л. Дмитерко⁹, 20-го – Микола Марфієвич, 22-го – Дмитро Загул, 24-го – Агата Турчинська-Дем’яненко, 25-го – Федір Малицький, 26 лютого – Мелетій Кічура¹⁰. Більшість невдовзі після затримання написали заяви-каяття до Колегії ГПУ УССР, в яких визнавали належність до УВО, дали відповідні «покази».

Типовим для заяв до Колегії ГПУ УССР з «визнанням» і «щиросердним каяттям» у нескоеених злочинах є датований 22 лютого 1933 р. документ, що належить М. Марфієвичу. Визнавши себе членом «контрреволюційної організації», яка нібито існувала у Києві з 1925 р., він писав, що вона мала на меті «повалення радвлади і встановлення фашистівської, ундівської України, прикриваючись в боротьбі з радвладю фірмою революційних письменників під назвою “Західна Україна”...». Завершувався документ досить типово, підтверджуючи, що усі ці заяви писали за єдиним трафаретом авторства ДПУ УРСР (ледь не гегелівська тріада: «**зізнання**» у належності до «контрреволюційної організації» – «**каяття**» у нескоеених «злочинах» – «**урочиста обіцянка**» розповісти «усе» і навіть більше про власну «шкідницьку роботу» й викрити спілників, яка завершувалася «бартерним» постскриптумом: з огляду на це прошу мене пощадити, помилувати, дати можливість працювати на користь «батьківщини трудящих» тощо): «Бажаючи од всієї душі розкрити перед Колегією ДПУ

⁸ Див.: Рубльов О. С. Михайло Козоріс: доля інтелігента. *Український археографічний щорічник. Нова серія* / редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1993. Вип. 2. С. 108.

⁹ Докладніше див.: Рубльов О. С. Невідомі документи до біографії Л. Д. Дмитерка: За матеріалами його слідчої справи 1933 р. *Український археографічний щорічник* / редкол.: П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. Київ, 1999. Вип. 3/4. С. 550–574.

¹⁰ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки... С. 176.

всю контрреволюційну роботу цієї організації, обіцяючи подати детально всі факти про роботу відомих мені осіб, рівночасно про свою роботу в всіх окремих ділянках, безповоротно пориваю всякі зв'язки з цією організацією – прошу Колегію ДПУ мене пощадити»¹¹.

У жовтні 1957 р. завідувач кафедри іноземних мов Київського інституту фізкультури Микола Марфієвич згадував, як з'явилася його заява до Колегії ДПУ УРСР від 22 лютого 1933 р. Вночі 20 лютого його заарештували й до ранку тримали у будинку ДПУ по вул. Р. Люксембург, а о десятій годині у присутності кількох співробітників ДПУ розпочався перший допит, під час якого затриманому повідомили, що він є членом контрреволюційної організації. У відповідь чекісти почули, що М. Марфієвич є членом Спільки революційних письменників «Західна Україна», яка діє не лише легально, а й санкціонована ЦК КП(б)У, й до жодної контрреволюційної організації не належав і не належить.

Тоді «слідчі» почали переконувати, що Спілька «Західна Україна» є контрреволюційною організацією, та подали протоколи допитів тих її членів, що були ув'язнені раніше, – Василя Атаманюка, Мелетія Кічури та ін., з «визнанням» «контрреволюційної діяльності». Відтак М. Марфієвичу запропонували написати все, що йому відомо про літорганізацію «Західна Україна». Чотири години він старанно викладав усе, що знав про своїх товаришів, подавши об'єктивну картину роботи спілчан. Гепеушники обурилися: «Вони висловили своє обурення моєю “поведінкою”, всіляко мене почали лаяти, мої записи пошматували й кинули до кошика для сміття, мені запропонували подумати й відправили до в'язниці [...]. Вночі 21 лютого мене знову викликали [...], дали мені чистого паперу й запропонували написати “щиросердечні свідчення”. Я зголоднів, не спав, а мені казали так, що “ось напишете, тоді дамо передачу, відпочините, не турбуватимемо Вас” ...». У камері ДПУ за столиком перед аркушем чистого паперу М. Марфієвич провів усю ніч і день 21 лютого, весь день 22 лютого, і весь цей час його закликали дати «правдиві свідчення» в обмін на спокій, побачення з дружиною тощо. Як зазначав він згодом, «не витримавши цього, я вночі 22 лютого написав червоним чорнилом заяву в ДПУ, у якій “зізнався”, що “є членом контрреволюційної організації”, що у складі цієї організації “провадив активну роботу проти радянської влади”, назвав ряд осіб як учасників організації»¹².

Якщо М. Марфієвич, визнавши належність до УВО, надалі вже підтримував лінію слідства, не заперечуючи підписував протоколи допитів, то інші ув'язнені (такі випадки були непоодинокими) суттєво псували настрої «слідчим». Так, В. Атаманюк у зверненні до Колегії ДПУ УРСР від 14 березня 1933 р. стверджував, вочевидь впавши у важкий гріх правдолюбства: «Бувши в тяжкому нервовому розладі і стані глибокої духової депресії, після 20-ти денних і нічних переживань, я в попередній своїй заяві на ім'я Колегії з 20.ІІ 1933 [р.] значно перебільшив свої злочини і написав такого, чого не було. Пишучи про контрреволюційну організацію, я весь час мав на увазі організацію “Західна Україна” та її членів, бо іншої організації я не знав досі.

¹¹ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки ХХ ст.) / відп. ред. П. С. Сохань. Київ: Наук. думка, 1994. С. 108.

¹² Там само. С. 109.

Цей страшний злочин, допущений у стінах ДПУ, якого я довше підтримувати не в стані, страшно мене мучить і я прошу Колегію простити мені його, взявши на увагу мій хворий стан»¹³. Відтоді В. Атаманюк до кінця слідства у своїй «справі» рішуче відкидав закиди у приналежності до «контрреволюційної організації».

Яким чином у ДПУ людину доводили до «тяжкого нервового розладу», свідчить заява на ім'я голови ДПУ УРСР С. Реденса (20 лютого 1933 р. на цю посаду повернувся В. Балицький) іншого підсудного у справі УВО – М. Качанюка, який також відмовився від накинутих йому «добровільних зізнань». У ній є цікава характеристика поширених у тогочасному підсоветському суспільстві стійких і цілком обґрунтованих уявлень про жахи ДПУ, через які чимало в'язнів, ледь потрапивши за ґрати непривітних мурів спецкорпусів, психологічно ламалися й свідчили проти себе: «Признатися мушу, що від самого початку до кінця мого слідства я стояв під впливом тих ріжних міщанських балачок про жахи ДПУ, що тут тільки мучать, змушують підписувати неправдиві протоколи і відсилають в Соловки. А коли хто не підпише, того також відсилають або розстрілюють і т. д.».

Отже, вже апіорі наляканий «міщанськими балачками» Михайло Адамович, якого, мовляв, «ніхто не мучив, тільки я сам себе – я страждав», потрапив під жорсткий психологічний прес слідства: «Раз в раз, в день в день вмовляли в мене слідчі, що я знаю про якусь контррев[олюційну] організацію, що ніби до неї я належу, і що мав провадити якусь контррев[олюційну] роботу. На протязі майже двох тижнів, після невиспаних ночей вся моя психічна структура була розбита, розстроєна. І під дальшою депресією, що мене будуть мучити або розстріляють і що я мушу подати неправдиві зізнання, під впливом, отже, того невисловленого страху, я, зламаний, в психічному хоробливому стані, знаючи про арешти Чеховича, Романишина, Герасимовича, Плюндраса і догадуючись вже про арешт Романюка (йдеться про осіб, заарештованих у справі УВО – О. Р.) [...], я підписав неправильно заяву, протокол і дав деякі зізнання про видуману мною контррев[олюційну] організацію на чолі з М. Романюком».

Та це був лише перший крок. Зламавши людину й отримавши її власноручне зізнання у приналежності до УВО, надалі слідчий апарат ДПУ прагнув, щоби вона добровільно призвичаїлася до накиненої їй слідчими «легенди» й давала зізнання у бажаному дусі, без спротиву підписувала протоколи допитів. «Звичайно, що після заяви, – наголошував М. Качанюк, – всі мої зізнання [...] ішли під напором тої одної великої сили вмовляння, що я фактично великий контрреволюціонер. Із зламаною своєю волею і підчиняючись вповні волі слідчих, я думав і щораз більше впевнювався, що я належу до контррев[олюційної] організації М. Романюка, видумуючи різні факти. Цю хоробливу уяву я освідомив собі через кілька днів пізніше, тепер освідомлюю ще більше і рішуче відмовляюся від тих зізнань – заявляю однак, що ні в якому разі не думаю тут обманювати ДПУ, як це заявив слідчий»¹⁴.

Щоправда, відмова в'язнів від попередніх наклепів на себе (як у випадку з В. Атаманюком та М. Качанюком) не впливала у підсумку на вирок. Навпаки, той, хто

¹³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 364.

¹⁴ Там само. С. 365.

від початку й до кінця співпрацював із слідством, беззастережно визнавав власну «контрреволюційність», досить часто діставав менший термін, ніж той, який прагнув довести безглуздість висунутого проти нього обвинувачення.

Про початок київських арештів західноукраїнських письменників швидко стало відомо й керівництву Спілки «Західна Україна» у Харкові (зокрема, й завдяки згаданим вище листам М. Козоріса). Так, професор М. Лозинський, якому редакція друкованого органу Спілки замовила статтю до десятиріччя рішення Антанти щодо Східної Галичини, у лютому 1933 р. відвідав редакцію і розмовляв з її працівниками, зокрема з М. Ірчаном. Як згодом свідчив Михайло Михайлович, «від них я довідався про київські арешти членів «Зах[ідньої] України». Вони були розстрочені й не знали, як далеко підуть арешти»¹⁵. Сам же М. Лозинський був заарештований у ніч на 22 березня 1933 р.

Намагаючись хоч якось врятувати становище, один з керівників «Західної України» Іван Ткачук опублікував в її журналі статтю, де звинувачував київську філію організації, нібито вона завжди «домагалася якихось ширших прав для себе, якоїсь „автономії“, саботуючи роботу „ЗУ“ і водночас займаючись іншою роботою, як виявляється тепер, шкідницькою, контрреволюційною»¹⁶. Однак ДПУ «взяло слід» і діяло за власним планом. Поступово відпрацьовувалися формулювання обвинувальних висновків й уточнювалася структура міфічної УВО, осередки («легальні прикриття») якої мали бути всюди, де лише працювали уродженці західноукраїнських земель.

Одним із результатів «творчої співпраці» слідчих ДПУ та заарештованих у справі УВО було створення умоглядної схеми розстановки «контрреволюційних сил» цієї віртуальної організації на різних ділянках культурно-освітнього «фронту» – у наукових установах, організаціях, видавництвах, навчальних закладах тощо. Яскраве тому підтвердження – матеріали у справі Варфоломія Івановича Копача (він же – Сергій Іванович Холодний). У протоколі його допиту від 1 липня 1933 р. наведено класичну схему осередків «організації» у столицях – Москві, Харкові, на периферії (Сталіно, Одеса, Київ) і навіть на Далекому Сході – у Зеленому Клині. Ця схема присутня як додатковий обтяжуючий матеріал у більшості кримінально-слідчих справ ув'язнених «увівців».

Так, наприклад, серед харківських установ, «інфікованих» осередками УВО, В. Копач перераховував ВУАМЛІН, НКО УССР, НК РСІ, Верховний Суд, апарат Уповноваженого НКЗС ССРСР при Уряді УССР, Держплан, штаб Українського військового округу, Школу червоних старшин, Інститут радянського будівництва й права, Геодезичний інститут, Біологічний інститут, Медичний інститут, видавництва «Західна Україна», ДВОУ, «Рух», «Українська Радянська Енциклопедія» та ін.¹⁷

¹⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 6. Оп. 1. Спр. 48084-ФП. Т. 1. Арк. 39.

¹⁶ Ткачук І. На рівень нових бойових завдань. Про роботу і помилки літорганізації «Західна Україна». *Західна Україна*. 1933. № 5/6. С. 64.

¹⁷ Див.: Рубльов О., Фельбаба М. Долі співробітників «УРЕ» на тлі репресивної політики 30-х років. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2000. № 2/4 (13/15). С. 217–218.

В обвинувальному висновку справи наукового співробітника Всеукраїнського історичного музею у Києві Гната Колцуняка ¹⁸ (26 липня 1933 р.) так характеризували участь уродженців Західної України в УВО: «Значительную роль в организации играли галичане – бывшие военные, служившие в галицкой армии. После гражданской войны, оставшись на территории Советской Украины, националистически настроенные галичане, объединяясь на почве землячества и общности к-р антисоветских воззрений, установив связи с закордонными националистическими организациями, – широко развернули к-р работу против Соввласти, имея целью создание соборной Украины». Вони спільно з «перекинутими з-за кордону кадрами», як зауважено в обвинувальному висновку в справі М. Марфієвича (31 березня 1933 р.), створили в УРСР низку «опорних пунктів у Харкові, Києві, Кам'янці – у наукових, громадських, культурних установах і організаціях, використовуючи для к-р роботи легальні можливості цих установ і організацій»¹⁹.

«Московський центр УВО» знешкоджено 1933 р.: 9 січня заарештовано старшого інспектора «Заготзерна» Карла Саврича (Максимовича) й заступника наркома земельних справ СРСР Федіра Конара (Полащука) (11 березня Колегія ОДПУ СРСР «засудила» його до розстрілу за наміри «підірвати матеріальне становище селянства та утворити в країні стан голоду»); 13 травня – «керівника УВО», голову ЦК профспілки працівників освіти СРСР О. Шумського, а також ув'язнено інших осіб, притягнутих до відповідальності у цій «справі»²⁰.

Наприкінці 1933 р. ДПУ УРСР арештувало західноукраїнських літераторів, які мешкали у Харкові: 4 грудня був заарештований Менислав Гаско, 7-го – Володимир Гжицький та Іван Ткачук, 28-го – голова Правління Спілки революційних письменників «Західна Україна» Мирослав Ірчан ²¹. Водночас ліквідовано і нібито керований Лесем Курбасом віртуальний «осередок УВО» у театрі «Березіль».

¹⁸ *Гнат Миколайович Колцуняк* нар. 15 червня 1888 р. у с. Яворові Косівського повіту у Сх. Галичині (нині – однойменний р-н Івано-Франківської обл.). Закінчив гімназію у Коломиї, архітектурний факультет Львівської політехніки (1910). У роки Першої світової війни служив в австрійському війську як художник (капрал, фельдфебель, хорунжий, лейтенант). В УГА був диригентом військового оркестру, співробітник картографічного відділу, потім служив у картографічному відділі XII Армії у червоних. Після переходу двох бригад ЧУГА на бік польського війська відправлений до Казані. Восени 1920 р. повернувся до Києва, працював науковим співробітником Всеукраїнського історичного музею до арешту – 3 січня 1933 р. 11 березня визнав свою належність до УВО, але 19 травня 1933 р. у заяві до Колегії ДПУ УРСР відмовився від попередніх свідчень і, зокрема, писав: «Ніхто не вербував мене ні до якої контрреволюційної організації, а про існування контрреволюційної організації, зокрема УВО, довідався аж після мого арешту від слідчих ДПУ. Дати неправдиві покази спонукало мене нервово розстройство та душевне пригноблення внаслідок обвинувачення. Прошу дати мені змогу познайомитися з матеріалами мого обвинувачення». Знехтувавши цією декларацією, Особлива нарада при Колегії ДПУ УРСР 27 липня 1933 р. «засудила» Г. Колцуняка до трьох років концтабору (ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 66576-ФП. Арк. 4, 25–27, 46, 52).

¹⁹ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 368.

²⁰ Там само.

²¹ Там само.

27 грудня 1933 р., зокрема, був ув'язнений один із провідних акторів колективу – Йосип Гірняк²².

Одночасно з розгромом творчих колективів, що об'єднували літераторів та митців, уродженців західноукраїнських земель, чистка від «агентів УВО» охопила й мережу науково-дослідних, культосвітніх та навчальних установ і закладів НКО УССР, ВУАМЛІН тощо. Так, серед багатьох галицьких інтелігентів, заарештованих у справі УВО, варто згадати Василя Фарила (1892–1938), секретаря Інституту історії ВУАМЛІН, якого ув'язнили 21 лютого 1933 р., та затриманого 11 травня того ж року Євгена Черняка (1895–1937), заступника директора Інституту історії української культури у Харкові. Також 11 травня взято під варту референта НКО УССР Хому Приступу, колишнього (1922–1927) депутата польського сейму від комфракції, згодом заввідділом політемігрантів ЦК МОДР України, аспіранта ВУАМЛІН. У цій же «справі» ув'язнили й колегу Х. Приступи по комуністичній фракції сейму Якова Войтюка (1894–1937), викладача Харківського кооперативного інституту²³.

19 лютого 1933 р. заарештовано особистого секретаря Миколи Скрипника – Миколу Ерстенюка та колишнього вченого секретаря НКО УССР, співробітника УРЕ Олександра Бадана-Яворенка²⁴. Затримання М. Ерстенюка було «подарунком долі» для ГПУ УССР. Обвинувачення на адресу абсолютної більшості осіб, притягнутих до відповідальності у справі УВО, ґрунтувалися лише на «добровільних зізнаннях» заарештованих (за кращими традиціями сталінської юриспруденції) і практично наприкінці кожного обвинувального висновку стояла лаконічна позначка: «Речових доказів по справі немає».

Натомість на квартирі М. Ерстенюка під час обшуку було виявлено достатню кількість документів з грифами «цілковито таємно» або «урядове», що адресувалися М. Скрипнику. Серед них: протокол засідання Президії ЦВК СРСР від 7 грудня 1932 р., протокол засідання Секретаріату ЦВК СРСР від 13 грудня 1932 р., окремі секретні постанови РНК УРСР, цілком таємне інформаційне зведення № 7 Наркомюсту України, цілком таємний збірник інформаційних матеріалів ДПУ УРСР про політичне становище в Україні та ін.²⁵. Їх наявність у помешканні Миколи Васильовича пояснювалася його посадовими обов'язками, хоча при цьому й порушувалися окремі інструкції щодо зберігання секретних документів. Дискредитація й обвинувачення у шпигунстві мали на меті не лише (і не стільки) знищення «якогось Ерстенюка», а й поганьблення близького співробітника (як і кількох інших впливових осіб з апарату «скрипниківського» Народний комісаріат освіти (НКО)), й уможливило політичну компрометацію самого М. Скрипника, що, зрештою, і вдалося.

21 лютого 1933 р. М. Ерстенюк «визнав» свою належність до УВО, а від 28 лютого почав давати докладні свідчення щодо «контрреволюційної діяльності УВО»,

²² ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 65313-ФП. Арк. 58; Гірняк Й. Споми́ни / упоряд. Б. Бойчука. Нью-Йорк, 1982. С. 375–387.

²³ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 369–370.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 48085-ФП. Т. 1. Арк. 161; Спр. 49647-ФП. Арк. 3.

²⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 371.

тобто прийняв версію слідства. У протоколах допитів зазначено, що нарком освіти УРСР М. Скрипник «своєю націоналістичною діяльністю сприяв йому (Ерстенюку – О. Р.) та іншим членам УВО у проведенні контрреволюційної діяльності», що особистий секретар наркома «з шпигунською метою збирав цілком таємні матеріали», які згодом разом зі співниками з УВО передавав польському, німецькому, чеському та італійському консулам. «В різний час, – стверджував М. Ерстенюк. – мною було передано для названих консульств ряд письмових матеріалів, цілком таємні зведення й протоколи Політбюро, урядові повідомлення й політичні інформації ДПУ УСРР. Ці матеріали надсилались Скрипнику, я їх затримував і передавав». На цій підставі М. Ерстенюка визнали «агентом польської, чеської й німецької розвідок» й засудили до десяти років таборів. У справі свого секретаря, за деякими відомостями, змушений був давати пояснення й М. Скрипник²⁶.

Інкримінування контрреволюційної та шпигунської діяльності особам, які працювали в апараті Наркомосу УРСР, використовувалося для дискредитації М. Скрипника як державного та політичного діяча. До обвинувачень на його адресу у «викривленні» національно-культурної політики долучено закиди у підтримці «ворожої агентури» у КПЗУ («агенти контрреволюції – косарі, бараби, букшовані знаходили підтримку у Скрипника») та залученні вихідців із західноукраїнських земель на посади у керованому ним Наркомосі України, оскільки всі вони, мовляв, належали до УВО й виконували завдання імперіалістичних розвідок²⁷. Як доповідав на XII з'їзді КП(б)У (18–23 січня 1934 р.) новий нарком освіти УРСР Володимир Затонський, до листопада 1933 р. було «викрито і викинуто з науково-дослідних установ ВУАН і Наркомосвіти 248 контрреволюціонерів, націоналістів, шпигунів і класових ворогів»²⁸. Загалом же упродовж 1933 р. з усієї системи НКО УРСР унаслідок партійно-чекістських «зачисток» було усунуто до двох тисяч осіб²⁹.

Серед чільних представників західноукраїнської інтелігенції, «викинутих» тоді зі своїх посад у системі Наркомосу України й заарештованих за приналежність до УВО, були директор Українського інституту лінгвістичної освіти у Києві Іван Сіяк та керівник Українського науково-дослідного інституту географії та картографії у Харкові, академік ВУАН Степан Рудницький³⁰.

Затриманий 2 лютого 1933 р. І. Сіяк від початку виявився для ДПУ надто «міцним горішком». Переведений до Харкова, де його утримували у камері № 22 спеціального

²⁶ Там само. С. 372.

²⁷ Там само. С. 375.

²⁸ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України. 18–23 січня 1934 р.: стенографічний звіт. [Харків], 1934. С. 380.

²⁹ Див.: Затонський В. Нові перемоги ленінської національної політики. *Більшовик України*. 1933. № 13/14. С. 39.

³⁰ Докладніше див.: Прага – Харків – Соловки. Архівно-слідча справа академіка Степана Рудницького / упоряд., передм., комент.: О. І. Бабак, В. М. Даниленко, Ю. В. Плекан; редкол.: П. С. Сохань (голова), Д. В. Бурім (відп. секр.) та ін. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2007. 260 с.; Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: Степан Рудницький – людина й учений. *Регіональна історія України*: зб. наук. статей / гол. ред. В. Смолій, відп. ред. Я. Верменич. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2018. Вип. 12. С. 207–304.

політичного корпусу ДПУ, Іван Михайлович написав спершу три заяви на ім'я генерального секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора, одну – секретареві ЦК Павлу Постишеву, у яких відкидав інкриміновані йому злочини, оголошував голодування³¹. У зверненні до С. Косіора від 5 березня 1933 р. І. Сіяк, зокрема, писав: «Весь час, на мої вимоги фактів, що мусіли б обґрунтувати моє заарештовання, що їх належало би під час слідства з'ясувати, я одержую відповідь: «Ми Вам *ніяких фактів не дамо*. Ми, навіть, *не покажемо Вам ніяких документів*, свідчень, людей. Ви мусите самі “добровільно” признатися у всьому!» – В чому? – Признатися в тому, чого я ніколи не лише, що не робив, але і в думці не мав ніколи робити [...]. Мені заявляють ще: “Ви мусите «зламати» себе!». Це значить, ніби перемінити свої погляди, ідеї, переконання... Я заявляю ще раз, що я був й є зараз – *чесний революціонер, комуніст, більшовик-ленінець!* Мені нема що в собі “ламати”». Гублячись у здогадках щодо причини свого арешту, він висловлював припущення, що це його особисті вороги, які мають «досить великий вплив в партійному апараті, рішили – “під шумок” з нагоди арешту багатьох галичан, з якими я маю стільки спільного, хіба що я теж галичанин, – “пришити” і мене до справи, щоби тим лекше *розправитися зі мною*»³² (виділення у тексті І. Сіяка – О. Р.).

Не діставши відповіді від високих партійних достойників, І. Сіяк, проте, не зламався і свідчив лише щодо своєї справжньої, а не відредагованої ДПУ біографії. Так, 22 травня 1933 р. під час очної ставки з Г. Коссаком, колишнім своїм командиром по Легіону УСС, на свідчення останнього щодо приналежності Сіяка до УВО, Іван Михайлович відповів: «Те, що говорить Коссак про мою приналежність до УВО, є його вигадка, до УВО я ніколи не належав, роботи ніякої ні в УВО, ні з доручення її агентів не проводив й під час перебування на Україні жодних особистих переговорів не провадив, – ніколи не зустрічався й навіть не вітався з ним, – з Коссаком Г. Й. я ворогував і особисто і політично з 1914 р. до сьогодні»³³. Вперто відкидав Сіяк свою ні-

³¹ Зберігся промовистий рапорт лікаря Тюремного управління УССР Д. Озервера нач. Спецкорпусу ГПУ щодо голодування в'язня І. Сіяка (11 березня 1933 р.): «Заключ[ённ]ый кам[еры] № 22 – страдает артериосклерозом и миокардитом. Печень увеличена, болезненна. Язык влажный. Пульс 120 в 1 мин. Общая слабость [...]. 6-й день ничего не ест, кроме кипятку без сахара. На сегодняшний день нет абсолютных и категорических показаний со стороны здоровья для кормления его искусственно. Учывая, что в конце концов придется приступить к искусственному питанию, ввиду его упорства, – считаю лучше приступить к кормлению сегодня, чем приступить к этому при более истощенном организме» (Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 376).

³² Там само.

³³ Там само.

Визнавши себе членом «контрреволюційної організації», Г. Коссак відтак докладно «свідчив» під час «слідства» у справі УНЦ 1931–1932 рр. Використовувало його ГПУ й у справі УВО. За цей час і в подальшому, за нашими підрахунками, він подав прізвиська *майже 800 (восьмисот!)* «контрреволюціонерів», переважно галичан. До цієї втрати людської подобі спричинилися, ймовірно, не лише методи слідства, але й окремі риси вдачі Г. Коссака, які відштовхували від нього не лише І. Сіяка. Принаймні проф. М. Лозинський так згадував зустріч з Г. Коссаком у Києві у вересні 1927 р.: «Зустрів я Грицька Коссака, що саме закінчив свій відпочинок у якомсь будинку відпочинку під Києвом. Я знав його з часу війни.

бито належність до УВО й під час допиту 21 серпня 1933 р.: «До комуністичної партії я з метою к[онтр]р[еволюційної] роботи не вступав й не прикривав партквитком [...] к[онтр]р[еволюційної] роботи за завданнями УВО. Членом УВО я ніколи не був»³⁴.

Не допомагали слідчим вже відпрацьовані прийоми: безсонні ночі з безперервними допитами, їжа, що викликала спрагу, засоби морального впливу, зокрема прогулянка нічним Харковом у відкритому легковому авто й обіцяння влаштувати побачення з дочкою після «добровільного зізнання». Так і не зламавши в'язня, 1 жовтня 1933 р. Колегія ДПУ УРСР засудила І. Сіяка до десяти років позбавлення волі. 30 жовтня спецконвоєм його відправили до Свирлагу ОДПУ СРСР у Лодейне Поле (Ленінградська обл.)³⁵.

21 березня 1933 р. за вигадану належність до УВО затримали Степана Рудницького, який нібито був членом організації від 1920 р., а 1926 р., перекинутий для роботи в УРСР, «увійшов до складу харківського керівництва УВО». Як зазначено у матеріалах «слідства», академік «широко використовував в інтересах організації свої зв'язки з німецькими право-націоналістичними й фашистськими колами», у Харкові «був зв'язаний з німецьким консульством та провадив шпигунську розвідувальну роботу». Одночасно йому закидали, що на посаді директора Інституту географії та картографії він провадив «шкідницьку роботу, виготовляючи етнографічні карти та інші матеріали за завданнями берлінського товариства “Ост-Європа”, діяльність якого була спрямована на втілення у життя політики німецької експансії на Сході».

«Працював» нібито С. Рудницький й на II Річ Посполиту. Так, згадуючи «шпигунські контакти УВО» з Генконсульством Польщі у Харкові, квітневий (1933) меморандум ДПУ УРСР безапеляційно стверджував: «За последние годы консульству был передан ряд материалов шпионского характера: анализ политического состояния Украины в разрезе мероприятий на селе; дислокация воинских частей на Украине, в частности в приграничной полосе; материалы о проведенной пробной мобилизации; об отрицательных настроениях в армии; о переходе ряда заводов на оборонное строительство; топографические материалы прикордонной полосы УССР [...]. *Топографические материалы получены от члена УВО, академика, директора Украинского института картографии Рудницкого*»³⁶ (виділення наше – О. Р.).

До кола моїх ближчих знайомих він не належав. Він розповідав про себе, про свої заходи дістатися в воєнну Академію, про свої зв'язки з високими партійцями. (Я знав його як хвалька)...» (виділення наше – Авт.) (Див.: Свідчення ув'язненого М. М. Лозинського про його побут в УСРР з часу приїзду у верес. 1927 р. ... / публ. О. С. Рубльова. *Український історичний журнал*. 1997. № 5. С. 103). Надія Суровцова так характеризувала Г. Коссака: «Був він простої солдатської вдачі, нескладний, без «витончень», може, навіть дещо примітивний» (Див.: Суровцова Н. Спогади / упоряд. Л. Падун-Лук'янова. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. С. 178). Ймовірно, саме на цих рисах характеру й «зіграли» ДПУ-НКВС, а згадана хвалькуватість Г. Коссака втілилася в ув'язненні у прагненні бачити себе лідером хай примарної, але численної організації.

³⁴ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 376–377.

³⁵ Там само. С. 377.

³⁶ Рубльов О. С. Репресивний режим в Україні, 1930-ті роки... С. 177–178.

Лінія поведінки С. Рудницького під час слідства була дещо іншою, ніж у І. Сі-яка. Під сильним тиском слідчих Степан Львович досить швидко визнав свою належність до міфічної УВО і 2 квітня 1933 р. написав заяву-каяття до Колегії ДПУ УРСР: «Признаючись отсим щиро до цієї моєї діяльності, незвичайно шкідливої для УРСР і цілого СРСР, **отсим її раз назавжди відрікаюся**. Моя провина тяжка й заслугує на примінення **найвищої міри соціального захисту**. Коли б Радянська влада, однак, уважала, що я ще можу на що-небудь придатися, прохаю вжити мене до досліду малозаселених просторів СРСР, що лежать у Північній чи Середній Азії, так щоби я був далекий від усякої “політики” й зокрема від “галичан-радянців”...»³⁷ (виділення у тексті – С. Рудницького).

Звівши на себе наклеп, академік однак не віддався беззастережно на поталу слідству. Його лінія поведінки полягала в обстоюванні *власної неналежності до керівництва УВО*. Мовляв, він був рядовим членом організації, швидше навіть стороннім спостерігачем. Учений рішуче відкидав звинувачення у шпигунстві та зв'язках з німецьким консульством у Харкові. Не підтримував він і версії слідства щодо власного шкідництва та шпигунської діяльності у царині географії та особливо картографії. Його аргументовані, професійні заперечення щодо останніх обвинувачень кидають яскраве світло на умови, за яких відбувалося становлення й розгортання науково-дослідної роботи в галузі української картографії в УССР. Так, під час допиту 3 липня 1933 р. оскаржуваний заявив: «Не мавши за весь час мого пробування в УСРР в моєму розпорядженні *ніякої секретної карти*, ні не мавши ніяких засобів робити *знімки*, які дали б вартісний картогр[афічний] матеріал, я не міг розвинути *ніякої шкідливої й зокрема зрадницької роботи на географічно-картографічному полі*» (виділення – С. Рудницького).

Водночас академік дав благодійний лікнеп далекому від картографії слідчому, розповівши, що військові кола Німеччини, шпигунство на користь якої йому інкримінувалося, не потребували советських мап української території, секретних чи звичайних. Під час австро-німецької окупації України 1918 р., свідчив учений, «*по цілій території України було проведене аерофотоздіймання*». Зразки його Степан Львович бачив 1919 р. і 1920 р. у Відні: «В військово-географічному інституті, куди я часто заходив, бо там містилось австрійське географічне товариство, якого я є досмертним членом. Наскільки розуміюся на цій справі, думаю, що ці здійснення дають просто доскональну основу для спорудження дуже докладної військово-топографічної карти України в мірилі 1 : 100 000, ба навіть 1 : 50 000».

Повертаючись до власної роботи при австрійському генштабі на початку Першої світової війни, академік стверджував, що вже тоді Австрія мала непогані карти українських земель: «Я сам бачив декілька листів цих карт з території сучасної УСРР і мушу з жалем признати, що всі наші карти далеко не досягають їх своєю докладністю і багатством подробиць і що найголовніше – великою чіткістю. “Доливати воду до криниці”, ще й до того брудну воду, ніяк я не брався б, навіть коли б я був дійсно шпіоном»³⁸.

³⁷ Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький. *Репресоване краєзнавство (20–30-ті рр.)* / редкол.: П. Т. Тронько (голова) та ін. Київ: Рідний край, 1991. С. 125.

³⁸ Там само. С. 126.

Це підтверджує сучасний дослідник історії картографування українських теренів – Ростислав Сосса: «Наприкінці XIX – на початку XX ст. військово-топографічні служби Росії, Австро-Угорщини і частково Німеччини видали основні топографічні карти українських земель. На російських картах відображалась майже вся територія України, на австрійських і німецьких – тільки західноукраїнські землі або територія до лінії Одеса – Чернігів на сході [...]. *Загальний рівень картографічних робіт австрійської військово-топографічної служби був вищим за російський, що пояснюється швидшим використанням нових методів виконання геодезичних робіт, більшими масштабами топографічних зйомок і значно меншою площею картографування. Заслуговує на увагу також вища періодичність оновлення та перевидання австрійських топографічних карт*»³⁹ (виділення наше – О. Р.).

Одночасно С. Рудницький був невисокої думки про військові мапи РСЧА, до уточнення яких він був залучений. Власну оцінку щодо них висловлював й землякам. «В розмові зі мною, – пригадував М. Ерстенюк, – він [С. Рудницький] витикав дуже серйозні хиби тих карт і закінчував такою думкою – *з такими картами виграти війну неможливо*. Між іншими він привів таку курйозну хибу: на військовій карті Озівське море висунено на суходіл на цілий кілометр далше як у природі. «Попробуйте вести вогонь артилерії за отакою картою», – зауважив Рудницький»⁴⁰.

Отак поволі руйнував учений чекістські вигадки, хоча формально все ще визнавав свою належність до УВО. Остаточно версію слідства перекреслила заява академіка до Колегії ДПУ УРСР від 9 вересня 1933 р. Починалася вона нетрадиційно: «Прохаю засуджувати мою політичну й культурну діяльність *на підставі моїх оригінальних письменних зізнань*. Російської мови я, щоправда, підучився, та не володію нею так добре, щоб оцінити, чи всі нюанси дійсності в моїх зізнаннях добре віддані в російському перекладі» (виділення по тексту тут і далі – С. Рудницького). Ніхто з обвинувачуваних у справі УВО не звертав увагу, якою мовою складаються протоколи допитів (а вона була переважно російською; отже, фальшиві самі по собі (назагал) «свідчення» оскаржених додатково спотворював неадекватний переклад). Далі у документі йшлося: «У зізнаннях, які дотичать *моєї* роботи для УВО під час мого побуту в УСРР, є ось яка заковика...». Ця «заковика» полягала у тому, що внаслідок: 1. Фізичного й психічного удару, який спричинило моє арештування; 2. Цілковитої руїни мого здоров'я й безнадійності його коли-небудь і як-небудь поправити; 3. Страху, що й мої діти будуть арештовані, коли я не признаюся до злочинів, про які мене підозрівають; 4. Непоборного хотіння якнайшвидше закінчити моє життя, типове життя «неудачника», я, *дотримуючи формально правду щодо фактів*, старався представити мою участь у цих фактах у *можливо неприхильному для мене світлі*. Не мав я наміру вести слідство на фальшиві стежки й тому не признався до закинутих мені зносин з німецьким консулятом та до шпіонажі. Це могло б відвернути підозріння й заслужену кару від тих, що дійсно такі речі робили».

³⁹ Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис. Київ, 2000. С. 98.

⁴⁰ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 380.

І так пункт за пунктом С. Рудницький спростовував свої попередні «зінання». На питання про своє нібито «перекинення» до УРСР 1926 р. для підривної роботи, він, зокрема, зауважив: «До УСРР я виїхав [...] як звичайний заграничний спеціаліст для фахової, не для політичної роботи. Під час цілого мого побуту в УСРР я стояв на становищі фахового спеціаліста, що в активну політику не мішається». Наприкінці своєї заяви до Колегії ДПУ УРСР учений зазначав: «Прохаю покласти ці й інші можливі невірності й недокладності зінань на карб психіки старої хворої людини, що обходить свої ювілеї: 36-літній – наукової праці – й 25-літній – університетської професури... в тюрмі»⁴¹. Вочевидь ГПУ УРСР знехтувало заявою відомого українського географа, дійсного члена ВУАН. 23 вересня 1933 р. Судова трійка при Колегії ДПУ УРСР засудила його до п'яти років позбавлення волі, а 30 жовтня (разом з І. Сіяком) його відправили до Свирлагу⁴².

Одночасно в УРСР ученого не залишали у спокої. 4 січня 1934 р. Президія ВУАН, «зважаючи на те, що Рудницького С. Л. викрито як активного учасника контрреволюційної націоналістичної організації, а також на те, що він у своїх творах одверто пропагував погляди українського фашизму», ухвалила усунути його з числа дійсних членів Академії як «викритого активного контрреволюціонера і українського буржуазного націоналіста»⁴³.

Окремі заарештовані у справі УВО, яких слідство не залучило до керівників чи активістів організації, були «засуджені» рішенням Судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 9 травня 1933 р. (як, наприклад, Ф. Малицький чи М. Марфієвич) чи Особливої наради при Колегії ДПУ УРСР від 27 липня 1933 р. (Г. Колцуняк), а переважна більшість осіб, яким інкримінувалася належність до УВО, отримали від трьох до десяти років за рішенням Судової трійки при Колегії ДПУ від 23 вересня та 1 жовтня 1933 р. Харків'яни, яких заарештували наприкінці 1933 р., дістали свої вироки, як правило, у лютому 1934 р.

Викривши та заарештувавши основні сили «організації», ДПУ не спочивало на лаврах. Як зазначалося в його матеріалах, після розгрому основних кадрів УВО «рештки її перебудували свої лави й знову повели запеклу боротьбу проти советської влади». Цього разу, «прагнучи піднести дух для активної боротьби, та частина організації, що уціліла, за директивами закордонного центру УВО прийняла як основний метод боротьби індивідуальний терор проти керівників партії і советської влади». З цією метою УВО нібито утворила декілька «бойових терористичних трійок», що мали усунути П. Постишева, В. Балицького або ж вчинити замах на партійно-державне керівництво республіки під час XII з'їзду КП(б)У. Зрозуміло, що чекісти унеможливили задуми «терористів». Так, одночасно було врятоване керівництво УРСР й нібито доведено, що УВО справді була «військовою» організацією. Звітуючи делегатам XII з'їзду КП(б)У, 20 січня 1934 р. П. Постишев проголошував, що останній рік був роком «розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу на чолі з Скрипником». «Ворога треба було розбити [...] – просторікував другий секретар ЦК КП(б)У. – Треба було сказати більшовикові: бий

⁴¹ Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький. С. 126.

⁴² Там само. С. 127.

⁴³ Архів Президії НАН України. Ф. Р-251. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 3–4.

Бадана – не бійся, бий Василя Сірка – не бійся, бий Черняка – не бійся... бий їх, цю націоналістичну наволоч, яка тут розперезалась, знахабніла, почувала себе прекрасно, – ці “висуванці”, в яких було 100 % крові від поміщика, від Коновальця, від Скоропадського. Треба було сказати: бий – не бійся, бий міцніше!»⁴⁴.

Документальні матеріали свідчать, що «знахабнів» й «розперезався» сам шановний промовець, а не ті, проти кого спрямовувалися його філіппіки. Якщо оскаржені у справі УВО особи підписували фальсифіковані протоколи чи давали неправдиві свідчення, то робилося це під примусом слідства. Натомість П. Постишев, перебуваючи на свободі й маючи фактично диктаторські повноваження у республіці, фальсифікував ті ж самі протоколи свідомо й цілком добровільно. Так, у своєму виступі на XII з'їзду КП(б)У він наводив такий приклад «контрреволюційної» діяльності О. Бадана: «ДПУ мало вислати в 1927 р. 13 чоловік націоналістів [...]. Бадан пише Скрипникові з обуренням про висилку, яка має відбутися. Скрипник дословно переписує цей лист Бадана і вже з своїм підписом направляє в ДПУ, настоюючи на скасуванні цієї висилки. А ось що зізнає тепер Бадан з цього приводу: «В 1927 р. Приступа доручив мені, щоб я через Скрипника добився повернення на Україну групи “увістів” [...]. Я написав заяву Скрипникові, де, вказуючи на героїчну революційну роботу цих осіб, настоював перед ним, щоб він зажадав від ДПУ перегляду постанови про висилку. Скрипник цю мою заяву охоче прийняв і за своїм підписом направив її в ДПУ»⁴⁵ (виділення наше – О. Р.).

Насправді 4 січня 1934 р. О. Бадан свідчив (отже, вже після завершення слідства у своїй справі й вироку! Сталінська репресивна машина й тут торувала «нові шляхи», нехтуючи нормами традиційної юриспруденції): «З 1928 р. секретарем відділу п[оліт]e[мігрантів] при ЦК МОДРу був Приступа, і йому було доручено зберігати членів нашої організації, які приїхали під виглядом політемігрантів, та охороняти їх перед арештами органами ДПУ. Пам'ятаю, що [...] Приступа не зміг відстояти й добитися звільнення членів нашої організації, які були перекинені з Луцької в'язниці в Радянську Україну. Оскільки про тих членів нашої організації багато писалося як про членів КПЗУ – комуністів, то він звернувся до мене, щоби я використав своє становище секретаря тов. Скрипника й посприяв звільненню цих членів нашої організації на чолі з Я. Синейчуком.

З цієї метою я написав листа в ДПУ, сподіваючись, що тов. Скрипник його підтримає й звернеться до тов. Балицького і т[аким] ч[ином] можна буде досягти їх звільнення. Але тов. Скрипник, довідавшись, цілком ймовірно, про сутність справи, відмовився, й лист цей невідписаний залишився в архіві секретаріату т. Скрипника»⁴⁶ (виділення наше – О. Р.).

⁴⁴ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... С. 209.

⁴⁵ Там само. С. 207.

⁴⁶ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 383.

Сеничук (Синейчук) Яків Олексійович (1904 – ?) – активіст КПЗУ, за приналежність до якої відбував покарання у Луцькій в'язниці. Втік з тюрми й у вересні 1927 р. прибув в УРСР. За нелегальний перехід кордону висланий на три роки до Воронежа, але через три з половиною місяця звільнений й повернувся до Харкова. 4 липня 1933 р. заарештований у справі УВО, 25 лютого 1934 р. Судовою трійкою при Колегії ДПУ УРСР «засуджений» до десяти років таборів. Звільнений після відбуття покарання.

Такими брудними методами П. Постишев намагався дискредитувати М. Скрипника. На тому ж самому XII з'їзді КП(б)У він, ґрунтуючись на власних (щоправда, дещо специфічних) архівних розшуках, стверджував: «Якщо на червневому пленумі [1933 р.] я говорив про Скрипника тільки як про ширму для націоналістичних елементів, то тепер, *покопавшись трохи в його архіві*, я можу сміливо сказати, що Скрипник був не ширмою, а прямим знаряддям, хоча і несвідомим, цих націоналістичних елементів»⁴⁷ (виділення моє – О. Р.).

І хоча УВО нібито була розгромлена, але арешти за приналежність до неї тривали і в наступні роки. 8 січня 1935 р. був ув'язнений начальник управління держстраху НКФ УССР Семен Семко-Козачук, колишній голова Спілки «Західна Україна». 28 березня того ж року у груповій справі «контрреволюційної боротьби-стської організації» виїзною сесією Військової колегії Верховного Суду ССРСР у Києві він був засуджений до семи років позбавлення волі⁴⁸.

Серед осіб, ув'язнених 1935 р., своєрідним рекордсменом був *Микола Софроневич Сисак*, уродженець с. Джурин на Тернопільщині. Закінчивши гімназію у Станиславові (нині Івано-Франківськ) 1909 р., а згодом – медичний факультет Віденського університету (1915), він працював у клініці внутрішніх хвороб у Відні, завідував інфекційним відділом у таборі Гмінд поблизу австрійської столиці, у 1917–1918 рр. був полковим лікарем в австрійському війську, а 1919 р. став співробітником бактеріологічного інституту у Відні.

Наприкінці 1919 р. М. Сисак у складі санітарної місії міжнародного Червоного Хреста виїхав в Україну для поборювання пошестей. Деякий час був головним лікарем місійного госпіталю при ЧУГА (армія була здеятована тифом). Від 1920 р. працював асистентом при кафедрі мікробіології Київського медінституту, а наприкінці 1921 р. повернувся за кордон, де був співробітником німецького патологоанатомічного інституту у Празі та тропічного інституту у Гамбурзі. У Празі Микола Софроневич створив комітет, який займався організацією допомоги (літературою, одягом, грошми) науковим працівникам УРСР⁴⁹.

У другій половині 1924 р. на запрошення Наркомздоров'я України М. Сисак знову приїхав до Києва. Працював доцентом медінституту, завідував патологоанатомічними відділами в ортопедичному та туберкульозному інститутах, якийсь час навіть підробляв лікарем у міському бупрі. Перспективний медпрацівник досить часто виступав на сторінках спеціалізованих видань, а його науково-популярні розвідки з'являлися на шпальтах київського часопису «Життя й революція». Якщо медична й викладацька кар'єри М. Сисака склалися непогано, то цього не можна сказати про його відносини з органами «червоної політичної жандармерії» (вислів газети «Діло»), тобто з ДПУ. До 1935 р. він тричі побував в ув'язненні: 1927 р., 1930 р. (півтора місяця), 1933 р. (15 березня – 20 травня). Щоразу він вперто відмовлявся визнати власну «контрреволюційну діяльність» і його звільняли за браком «матеріалів, достатніх

⁴⁷ XII з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України... С. 207.

⁴⁸ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 384.

⁴⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 952. Арк. 17.

для притягнення до судової відповідальності»⁵⁰. 23 травня 1935 р. Миколу Софроновича заарештували учетверте. Цього разу нібито через те, що «входив до складу української націоналістичної к[онтр]р[еволюційної] організації, що поклала собі за мету боротьбу з соввладою аж до терору».

Уже під час обшуку увагу співробітників ДПУ привернула велика книгозбірня господаря, з якої одразу було вилучено сім книжок Володимира Винниченка, шість – Михайла Грушевського, п'ять – Михайла Драгоманова, дві – Миколи Хвильового, по одній – Миколи Вороного, Сергія Єфремова та Андрій Ніковського. «Твори Винниченка, Хвильового, Зерова та ін. я придбав у різних крамницях м. Києва, – пояснював 3 жовтня 1935 р. М. Сисак. – Я маю літературу усіх народів і тому набував для себе особисто твори українських письменників. Читати цю літературу я нікому не давав. Про те, що ця література заборонена, я не знав». Та не лише з творами красногоського письменства, європейського та українського, був обізнаний М. Сисак. Він мав широке коло знайомих серед тогочасних літераторів. У XIX – на початку XX ст. Микола Софронович, мабуть, був би постійним відвідувачем літературних салонів, спілкування з яким було би приємним для письменників. Утім, й у другій половині 20-х – на початку 30-х років київські літератори не обминали його гостинного помешкання по вулиці Софіївській, № 4. Так, слідство цікавили контакти оскарженого з Григорієм Косинкою-Стрільцем («терорист» Косинка був ув'язнений 4 листопада 1934 р., а 17 грудня того ж року страчений за ухвалою виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР)⁵¹. «Підтверджую, що Косинка разом із своєю дружиною був у мене на квартирі приблизно у жовтні 34 р., – відповідав М. Сисак. – Косинка прийшов до мене з проханням проконсультувати медичний сюжет майбутньої його новели, в якій лікар повинен зробити щось героїчне для врятування свого пацієнта». На запитання, чому саме до нього звернувся за допомогою літератор й де, коли і за яких обставин відбулося їхнє знайомство, Микола Софронович пояснював: «З Косинкою я познайомився на літературному вечорі Академії наук, знайомство відбулося без будь-чийого посередництва. Чому за консультацією по своєму сюжету Косинка звернувся до мене, пояснити не можу, гадаю, що він читав мої статті медичного характеру у журналі “Життя й революція”, що, напевно, й дало привід звернутися за консультацією до мене»⁵².

Виявлена у М. Сисака книжка Тодося Осьмачки з дарчим написом автора викликала запитання, чи не провадили вони між собою «антисоветських і націоналістичних розмов». «Ні, – заперечував лікар. – Ми бесідували лише про англійську літературу. Осьмачка брав у мене твори Шекспіра й Байрона для перекладів». Так само відкинув в'язень й припущення, що літератор знайомив його з своїми «контрреволюційними» творами: «Він мені читав уривки із своєї поеми про переживання чоловіка у своїх почуттях до жінки»⁵³. Із хобі М. Сисака – колекціонуванням антикварних речей (фахівець високої кваліфікації, який працював за сумісництвом, він

⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Оп. 1. Спр. 33885-ФП. Арк. 1–15.

⁵¹ Докладніше див.: З порога смерті. Письменники України – жертви сталінських репресій / авт. кол.: Л. С. Бойко та ін. Київ: Радянський письменник, 1991. Вип. 1. С. 263–266.

⁵² Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 385.

⁵³ Там само. С. 385–386.

міг собі це дозволити) – пов'язаний трагікомічний випадок. 5 жовтня 1935 р. у домівці оскарженого гебісти⁵⁴ вдруге зробили трус. У списку вилучених речей, серед яких були паспорт, військовий квиток, облігації держпозик та ін., під номером першим зазначалося: «Фігура бронзова з фашистською свастикою, вибитою на грудях». 15 жовтня помешкання Миколи Софроновича відвідав уповноважений Управління держбезпеки НКВС УРСР Микола Проскураков, який ліквідував «прорив» колег, склавши акт, що він «повернув статуетку Будди, яка залишена у квартирі Сисака»⁵⁵. Попри те, що М. Сисак стійко тримався під час слідства, відкидав усі обвинувачення у «контрреволюційній діяльності» чи «терористичних намірах», 15 грудня 1935 р. Особлива нарада при НКВС СРСР засудила його до трьох років таборів⁵⁶.

У вир арештів по справі УВО–ОУН втягувалися також й ті українські інтелігенти, які не були уродженцями Східної Галичини, але натомість підтримували близькі стосунки з галичанами або ж спілкувалися з ними по службі, у побуті. Так, 2 січня 1935 р. в Алма-Аті УГБ НКВС УРСР був заарештований працівник Казахстанського крайового видавництва, український письменник Б. Антоненко-Давидович, який певний час мешкав у Києві й товаришував з київськими членами літературної організації «Західна Україна», зокрема гостював на дачі Василя Атаманюка в Ірпіні. Борис Дмитрович заперечував обвинувачення і під час попереднього слідства, і в судовому засіданні, але Воєнним трибуналом КВО 23 вересня 1935 р. був «засуджений» до десяти років позбавлення волі⁵⁷.

Знайомство й спільна праця з опальними підсоветськими галичанами дорого коштували й представникам партійно-державного апарату й кваліфікувалися ДПУ–НКВС як виразна ознака нелояльності режимові. Так, у травні 1936 р. пояснення з приводу своїх контактів з колишнім членом політбюро й першим секретарем ЦК КПЗУ Мироном Заячківським (Косарем) (відкликаний у Харків з підпільної роботи, він був ув'язнений у справі УВО 31 грудня 1933 р. й отримав десять років таборів) змушений був давати інструктор сільськогосподарського відділу ЦК КП(б)У Євген Левенберг.

З'ясувалося, що упродовж двох–трьох місяців 1924 р. він був заступником тодішнього завідувача агітпропу Уманського окружкому КП(б)У Миколу Заячківського, а

⁵⁴ Тобто співробітник «Управления государственной безопасности» (УГБ) НКВС УРСР. Аббревіатуру УГБ та НКВД вживаємо у їхній автентичній формі, аби уникнути українізації назв і функціонерів репресивних структур російського окупаційного апарату, тоді пофарбованого на червоне.

⁵⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). С. 386.

⁵⁶ Там само.

⁵⁷ Там само.

«Раніш, коли я намагався осмислити причини своєї катастрофи, – писав Б. Антоненко-Давидович 15 вересня 1957 р. у Львів до колишнього спілчанина «Західної України» В. Гжицького, подумки звертаючись до свого арешту в Алма-Аті 2 січня 1935 р. й двадцятирічного поневіряння по таборах та на засланні, – я міг дійти тільки одного висновку, що, маючи нещасливу фортуна, витягнув на великій лотереї життя чорний квиток. Але тепер бачу, що помилявся: моя і Ваша фортуни – ще досить щасливі як на загальну трагедію більшості» (Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 196. Арк. 1).

згодом як редактор окружної газети спілкувався з ним аж до кінця 1926 р., часу переведення М. Заячківського до Харкова на посаду завідувача агітпропу ЦК КП(б)У. Згодом до столиці перебрався й Є. Левенберг, який епізодично зустрічався з Мироном Титовичем навіть після відрядження того на підпільну роботу до Західної України (квітень 1928 р.): «Пару разів він приїздив з-за кордону. Я з ним бачився. Він мені розповідав про жахливо важкі умови роботи за кордоном. Багато разів приїздили товариші, які з ним разом працювали, вони мені розповідали про те, що Заячківський там проводить велику й корисну роботу. Останній раз він приїхав з-за кордону наприкінці 1933 р. Він був у мене на квартирі один раз. Це було вже після викриття контрреволюційної шпигунської роботи на Україні організації УВО. Я поставив питання перед Заячківським, чому вони допустили до такого становища, будучи там за кордоном. Він мені відповів, що за таку втрату пильності він повинен відповідати й що це питання розглядатиметься у Комінтерні [...] Лише зараз ясно, що цей ворог і зрадник вмів так майстерно маскуватися, що він не викликав підозри у всіх товаришів, які з ним були знайомі», – так завершувалась пояснювальна записка. Втрата «більшовицької пильності» й запізниле «прозоріння» коштували Левенбергові посади інструктора ЦК КП(б)У⁵⁸.

Унаслідок «Галицької операції» російського імперського окупаційного режиму (закамуфльованого під назвою СРСР) у підсоветській Україні вже наприкінці 1930-х років відбулося формування негативного образу / стереотипу уродження західноукраїнських земель (насамперед осіб розумової праці) як людини апріорі «антисоветськи налаштованої», реального чи потенційного учасника численних «контрреволюційних організацій», виконавця підривних задумів «імперіалістичних хижаків», спрямованих проти «Батьківщини трудящих».

Характерна (як виразна артикуляція й усвідомлення цього вже сформованого пропагандою «антигалицького» стереотипу) заява учителя середньої школи № 107 м. Харків Степана Максименка від 23 лютого 1938 р., адресована Прокуророві СРСР А. Вишинському. Розпочинався документ з прикрої констатації: «П'ятимісячне митарство прийомних органів народної освіти міста Харкова і Києва змушують мене звернутися до Вас за революційною законністю»⁵⁹. Як відомо, Андрій Януарійович Вишинський був знаним блюстителем «революційної законності!» С. Максименко 23 вересня 1937 р. отримав наказ Харківського міськвідділу народної освіти № 404 від 21 вересня, згідно з яким його, учителя німецької мови 107-ї школи, звільняли з роботи через відсутність спеціальної педагогічної освіти. Вважаючи наказ безпідставним, оскільки мав педагогічну освіту (закінчив учительську семінарію) й додатково навчався у Харківському інституті іноземних мов, а безперервний педагогічний стаж рахував від 1918 р., заявник апелював до тодішнього керівника Харківського міськвкно Івана Гриценка. Останній відповів у дусі часу: «Наказ вірний, міняти не буду, Ви з Галичини». Невдовзі І. Гриценко виявився «ворогом народу», проте і його наступник відповів відмовою.

⁵⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 444. Арк. 158–159.

⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 288. Оп. 3. Спр. 671. Арк. 2.

На початку листопада 1937 р. заявник апелював до Наркомосу УРСР. До Києва його викликали наприкінці грудня. Утім, і мандрівка власним коштом до столиці не дала бажаного результату. Степанові Максимовичу відмовили у поновленні на посаді спершу у відділі кадрів НКО, а 29 грудня 1937 р. хибний наказ Харківського міськвно затвердив заступник наркома освіти Олександр Ігнатенко. «Завдяки такому нечулому ставленню до людини – вчителя, я, маючи двоє дітей і дружину, рівно п'ять місяців оббиваю пороги органів народної освіти та [проф]спілки. Ходжу без роботи, а люди, «самострахуючись», своєю неповоротністю знущуються з робітника»⁶⁰, – наголошував педагог.

Єдине пояснення бруталного поводження з ним він бачив у своєму походженні з Галичини, оскільки більшість його земляків в УРСР з початку 1930-х років зусиллями репресивного апарату набули статус токсичних осіб і стали жертвами «слідчих» маніпуляцій ДПУ – УГБ НКВС УРСР: «Вина моя, як видно, в тому, що я народився в Галичині, батьки мої й досі там злидарюють, роблячи на поденщині та відробітках у куркулів та поміщиків, вина, як видно, в тому, що я в 1918 р., будучи дев'ятнадцятилітнім юнаком, маючи тут брата, що живе й працює в Донбасі з 1915 р. [...], дезертирував з австрійської армії, в 1928 р., 31 січня, прийняв громадянство СРСР і безперервно з 1918 р. вчителював, був зав. школою, завпедом, за гарну роботу премійований, маю похвальну грамоту за роботу й на дев'ятнадцятому році педроботи беззаконно знятий з роботи»⁶¹. Насамкінець заявник апелював до Прокурора СРСР, аби республіканський НКО поновив його на посаді, а він міг й надалі (у ритуальних зворотах того часу) «чесно й віддано працювати на почесній роботі радянського вчителя». Після втручання Москви рішення НКО УРСР щодо С. Максименка було переглянуте, а йому з 15 березня 1938 р. «надано роботу за фахом в одній з шкіл Харківської області»⁶², але не у Харкові. Отже, навіть «відновивши справедливість» щодо власної учительської кваліфікації, а відтак й права на професію, педагог опинився у категорії осіб з обмеженими громадянськими правами – т. зв. «мінусників»⁶³.

Певні підсумки умовній «Галицькій операції» Кремля, тобто сукупності репресивних дій російського імперського режиму, пофарбованого на червоне, щодо уродженців західних теренів української національної території до «золотого вересня» 1939 р., можна підвести на підставі колективного листа групи гулагівських в'язнів-галичан, адресованого 20 січня 1940 р. голові так званих Народних Зборів Західної України, академікові АН УРСР К. Студинському та найвідомішим представникам крайової інтелектуальної еліти: «Шановні Земляки! К. Студинський, Ф. Колесса, М. Возняк, М. Панчишин, П. Франко і всі-всі.

Невже і Ви забули про нас? Невже часи так змінили і Вас?

Ми тут мучимось по лагерах зовсім невинні, нам нав'язували чудовищні злочини.

Коли ще нас зосталося в живих яких тисяч три, то це дуже добре, а не забувайте, що нас тут було після 19–20 років більше шістдесят тисяч.

⁶⁰ Там само. Арк. 2 зв.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. Арк. 5.

⁶³ Детальніше див.: Вронська Т., Стяжкіна О. Мінусники: покарані простором. Київ: Темпора, 2021. 456 с.

Ох, скільки культурних сил пропало і пропадає, а їх так потрібно для народу. Обдумайте все і допоможіть нам вирватися з того пекла та на старість дайте змогу ще попрацювати для свого народу, який ми так любили, любимо, а який свій тяжкий піт вкладав на те, щоб нам дати науку, надіючись, що ми своїм знанням допоможемо йому вибратися з гіркої неволі. Правда, ми і не обдурили свого народа, чим могли і як могли ми помагали йому»⁶⁴.

За усієї неточності й умовності вищенаведених підрахунків вражає сама (хай і умовна) пропорція: на початок 1940 р. живим залишився лише щодвадцятий уродженець західноукраїнських земель із загальної кількості тих галичан, які мешкали в УССР упродовж 1920-х – до вересня 1939 р. (водночас велика кількість уцілілих все ще утримувалася у таборах ГУЛАГу).

Репресивні дії тоталітарного режиму в УРСР щодо уродженців західноукраїнських земель, які внаслідок різних обставин потрапили на терени Наддніпрянської України й брали активну участь у реалізації урядового курсу «українізації», становили лише окремих, але виразний сегмент загальних антиукраїнських силових дій Кремля 1930-х років. Ці репресії спрямовувалися проти загалу української інтелігенції як носія національної ідентичності з її ще виразними державотворчими традиціями часів УНР / ЗУНР, а відтак потенційну загрозу імперському владарюванню російських комуністів і «непорушній єдності» створеного ними СРСР та ймовірного відсепарування від нього «невід'ємної складової» – підсоветської України.

На початку 1930-х років більшовицька адміністрація відкидає як непотрібні колишні «українізаційні» гасла, оголошуючи їх «націоналістичним збоченням», відмовляється від вигідної для неї свого часу з тактичних міркувань пропагандистської концепції УРСР як «П'ємонту усіх українських земель» і по суті скріплює / санкціонує поділ української нації на східну / підсоветську й західну / «буржуазну» частину, взявши курс на прискорену асиміляцію – русифікацію підсоветських українців і примусову їхню ізоляцію від дедалі більше табуйованих офіційною пропагандою земляків на західних теренах національної території.

Олександр Рубльов

⁶⁴ Цит. за: У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / упоряд.: О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. Київ: Наукова думка, 1993. С. 674–675.

«ПРИВИД ПЕТЛЮРІВЩИНИ» НА ЗАХІДНІЙ ВОЛИНІ: БОРТЬБА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ З УНРІВСЬКОЮ ЕМІГРАЦІЄЮ У 1920–1940-х РОКАХ

Історичне минуле Росії характеризує пошук ворога, а російський демократ, згідно з відомою фразою, закінчується там, де починається українське питання. Після Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. більшовики своїми ідеологічними ворогами вважали діячів Української Народної Республіки (УНР). Оскільки Головний отаман Симон Петлюра був послідовним поборником більшовизму, то усіх борців за українську державність у роки революції більшовики узагальнювали словом «петлюрівці». Воно замінило і витіснило термін «мазепинці», яким називала українців російська царська влада. «“Петлюрівцем” називають всякого, хто думає по-українськи, всякого українського патріота»¹, – читаємо на сторінках «Української Трибуни». Отож С. Петлюру визнавали символом відновлення української державності, тому він «був загрозливим для влади СРСР»². Після Другої світової війни такою загрозою для Москви стали «бандерівці». Обоє діячів – Симона Петлюру і Степана Бандеру – більшовицька влада, зрештою, вбила. Однак страх Росії перед ними живе донині. Навіть тепер на тимчасово окупованих українських територіях російські загарбники знищують книги і підручники, у яких йдеться про заборонених до згадування осіб, як-от: І. Мазепа, С. Петлюра, С. Бандера та ін.³.

Простежимо безкомпромісну боротьбу більшовиків з «петлюрівцями» на прикладі західноволинських земель.

Не сприймаючи більшовицьких ідей і методів будівництва комуністичного суспільства, військові, урядовці, міністри, діячі освіти, мистецтва, культури УНР виїхали на Захід, прирікши себе на життя у вимушеній еміграції. У 1920 р. на еміграцію вийшла «держжава» – Державний Центр Української Народної Республіки «як всеукраїнський символ і фактичний речник державно-політичної суверенності українського народу»⁴.

Більшість міжвоєнної наддніпрянської еміграції, що осіла у Польщі, незважаючи на внутрішні суперечності, об'єднувалась навколо ідеї української державності та негативного ставлення до більшовизму. У резолюції II З'їзду української політичної еміграції 29–31 грудня 1928 р. у Варшаві стверджено: «з'їзд вважає за конечне для досягнення перемоги над московським окупантом всі зусилля повсталого українського народу скерувати проти Москви і забезпечити Україні з боку сусідніх та інших держав Західної Європи моральну підтримку»⁵.

¹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 3327. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 46.

² Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985). Оттава, Канада: Онтаріо, 1985. С. 15.

³ Методом Гітлера та Сталіна. Російські окупанти знищують українські підручники з історії. URL: <https://zaborona.com/metodom-gitlera-ta-stalina-rosijski-okupanty-znyshhuyut-ukrayinski-pidruchnyky-z-istoriyi/>

⁴ Рудницький Я. В 65-річчя екзилу уряду УНР (1920–1985). С. 5.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 44.

На сторінках преси та у своїх виступах емігранти різко критикували радянську дійсність. Олександр Лотоцький писав, що більшовиками «для ще більшого поневолення заведена “українізація” країни. Нарід непотрібно українізувати, українізують чужі елементи, які не мають нічого спільного з народом та його національними інтересами»⁶. Особливо гострою була реакція емігрантів на політику колективізації, що призвела до Голодомору 1932–1933 рр., атеїзацію та ідеологізацію українців в УСРР. «Боротьба проти чужої окупантської влади, проти большевицького уряду, який є по своїй істоті російський – основа української еміграції», – наголошував О. Лотоцький, виступаючи в Українському клубі у Варшаві⁷.

Для більшовиків діячі міжвоєнної української політичної еміграції – «петлюрівці» – були особливим подразником, «сіллю в оці совітської влади»⁸, тому для боротьби з ними застосовували найрізноманітніші засоби. Москва виступала із протестами щодо перебування на території Польщі прихильників С. Петлюри, їхньої підтримки польською владою. У серпні 1921 р. до Варшави прибуло радянське посольство на чолі з Левом Караханом. Окрім дипломатів, до його складу належали «резидентури чека», члени військової розвідки, обов'язком яких було «слідкувати за діями російської та української еміграційних груп та ширити між ними чвари»⁹. Підписаний у Варшаві 7 жовтня 1921 р. протокол «Карахан–Домбський» передбачав депортацію з Польщі відомих представників української еміграції: С. Петлюри, Віктора Зелінського, Михайла Омеляновича-Павленка, Юрія Тютюнника.

Сергій Литвин, посиляючись на архівні документи, вважає, що більшовики 1921 р. під час судового засідання проти членів УНР та діячів українських партій соціалістів-революціонерів і соціал-демократів винесли смертний вирок С. Петлюрі, оголосили його поза законом¹⁰.

Сповідуючи принцип «поділяй і володарюй», комуністи усіляко намагались розколоти еміграційне середовище, нейтралізувати його впливи. З цією метою Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК) 30 листопада 1921 р. ухвалив рішення про «повну особисту амністію перебуваючим за кордоном робітникам і селянам УСРР, що брали участь, як рядові в лавах армії С. Петлюри, П. Скоропадського, А. Денікіна, П. Врангеля, С. Булак-Булаховича та інших ворогів робітничо-селянської влади»¹¹. З інтернованих Армії УНР до радянської України по амністії повернулося кілька сотень людей.

Політбюро ЦК КП(б)У 17 березня 1922 р. ухвалило постанову «Про амністію солдатів врангелівських і петлюрівських армій»¹², а 23 червня 1922 р. на основі доповіді Дмитра Мануїльського розглянуло питання «Про стан еміграції». Відповідно

⁶ Лотоцький О. Шляхи української державности. *Українська нива*. 1927. 28 січня. С. 1.

⁷ Там само.

⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 580 т. Оп. 1. Спр. 86. Арк. 1.

⁹ Верига В. Листопадовий рейд 1921 року. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1995. С. 34.

¹⁰ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 2001. С. 503.

¹¹ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини радянської України з Польською Республікою (1921–1923 рр.). *Український історичний журнал (УІЖ)*. 1998. № 4. С. 62.

¹² Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 616. Арк. 186.

до ухваленого рішення радянські представники за кордоном зобов'язувалися «приступити до організації груп української еміграції, котрі перебувають на платформі радянської влади на зразок “зміновіхівців” і надати їм можливість мати свої видання; отримати від представників цих груп компрометуючі петлюрівщину документи, і коли після цього вони не зможуть залишатися за кордоном, дозволити їм в'їзд в Україну». Раднаркому було запропоновано «відпустити НКЗС необхідні кошти»¹³. Спеціальна комісія ЦК КП(б)У на чолі з Михайлом Фрунзе 26 квітня 1922 р створила окремий таємний фонд, куди щомісяця лише управління Наркомату зовнішньої торгівлі УСРР мало перераховувати по мільярду карбованців на роботу з розкладу в середовищі українських емігрантів¹⁴. У рішенні Політбюро ЦК КП(б)У від 2 березня 1923 р. «Про репатріацію українських емігрантів» зазначено: «З метою подальшого розкладу петлюрівської еміграції, визнати за доцільне продовжувати репатріацію українських емігрантів за умови прийняття всіх заходів перестороги і ретельної перевірки»¹⁵.

Головний отаман С. Петлюра попереджав, що більшовики «роблять все, щоб розкласти, перетягти на свій бік, знищити її (українську еміграцію – Р. Д.) – на це йдуть гроші, над цим працюють численні агенти»¹⁶, «вживають усіх заходів щодо розпорощення наших сил, не спиняються ні перед підкупом, ні перед провокаціями»¹⁷. Однак досягти мети їм загалом не вдалося. Для більшості старшин, які незалежно від соціального походження пережили з Армією УНР складні часи 1919–1920 рр. і залишилися в її складі, домінантою до останніх днів життя була ідея боротьби за незалежну Україну¹⁸.

У першій половині 20-х років більшовики сконцентрували увагу, зокрема, на Волинському воєводстві, адже планували використовувати цю територію та людський потенціал у боротьбі проти Польщі, створивши тут комуністичні осередки. Для цього сюди закидали диверсійні групи й окремих людей, передавали газети, на основі запровадження субсидій поширювали впливи на громадські організації. Завдання більшовиків у західноукраїнському регіоні ще 1919 р. визначив Еммануїл Квірінг: «Відторгнення від УСРР значної частини Волині з українським населенням у декілька мільйонів душ і приєднання Східної Галичини до Польщі ставлять перед нашою партією і урядом нову задачу: взяти під своє ідейне і організаційне керівництво революційний рух, який в результаті польської окупації буде наростати у цих регіонах. Що цей рух неминучий, я вважаю не потребує доказів, також як і те, що це буде рух переважно селянський, виявиться у формі бунтів – повстань українського селянства проти польських поміщиків-панів... Засоби боротьби – збройне повстання»¹⁹.

¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 29. Арк. 114.

¹⁴ Сергійчук В. Українські державники: Симон Петлюра. 2-е вид. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2009. С. 479.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 40. Арк. 25.

¹⁶ Литвин С. Суд історії: Симон Петлюра і Петлюріана. С. 404.

¹⁷ Єременко Т. І. Політичні та дипломатичні відносини... С. 63.

¹⁸ Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ: Темпора, 2011. Кн. II. С. 71.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 13. Арк. 1.

С. Петлюра у листі до Володимира Кедровського писав: «На польсько-советському кордоні большевики систематично роблять “нальоти” організованими озброєними бандами. Мають вони плян викликати заворушення на місцях, щоб, як пощастить їх роздути, приєднати і Галичину і Бессарабію, і Волинь і Білорущину до Союзу С.С.Р.»²⁰.

Для досягнення мети більшовицької спецслужби не гребували будь-якими методами, часто маніпулювали особистими, родинними, сімейними зв'язками. Петро Філоненко згадував, як з радянського боку до нього вирядили рідного брата, що не міг казати всієї правди, а на пропозицію лишитися в Польщі відповів, що його дружину та доньку забрали як заручників, тож у разі його неповернення їх розстріляють. Після повернення додому та кількох викликів до ОДПУ брат Філоненка безслідно зник. «Таких випадків було багато. ЧЕКА прислала батька до сина, ...прислали дружину нашого поручника І. Власюка, щоб він ішов додому. Коли він проводив дружину лісом до границі, то на польській стороні на нього чекали два чекісти. Запримітивши їх, він почав утікати... Будучи за часів Другої світової війни на Україні, я поцікавився її долею, і довідався, що вона померла у в'язниці; така була доля всіх тих, що не виконали свого завдання»²¹, – писав П. Філоненко.

Особливе занепокоєння радянського режиму викликало поновлення політики польсько-української співпраці після повернення до влади Юзефа Пілсудського. Після травневого перевороту в узагальнювальній записці Розвідувального управління штабу РСЧА від 29 жовтня 1926 р. констатовано, що «вся політика Пілсудського підпорядкована завданню підготовки країни до війни з СРСР», а повернення маршала до влади охарактеризовано однозначно як «фашистський переворот»²². 1926 р. голова уряду УСРР Влас Чубар у виступах кілька разів говорив про «небезпеку петлюрівщини»: «Ми зовсім не певні в тому, що ті, кому це корисно, не використають цього уряду (мався на увазі ДЦ УНР – Р. Д.) для завдань, спрямованих проти Радянського Союзу»²³.

В ухваленій 1927 р. резолюції КПЗУ (не без впливу радянського чинника) зазначено: «...уряд Пілсудського окружив петлюрівщину як моральною, так і матеріальною опікою. Він ... насаджує їх на державних і приватних посадах головню на Волині, де між іншим, осів відомий петлюрівський діяч Ковалевський (голова Українського банку в Луцьку). Уряд Пілсудського організовує на Волині українські петлюрівські кооперативи, видає їм субсидії. ... Він фінансує петлюрівське видавництво “Українська нива” (у Варшаві) та при допомозі своїх адміністративних органів поширює його інтенсивне видання на Волині...»²⁴.

²⁰ П. Лист до В. І. Кедровського. 9.IX.1924 р. *Симон Петлюра. Статті, листи, документи* / ред. кол.: Л. Дражевська, Н. Ливицька-Холодна, Л. Чикаленко. Нью-Йорк: УВАН, 1956. Т. I. С. 429.

²¹ Філоненко П. Збройна боротьба на Волині (Спомин учасника). Вінніпег, Канада: Накладом Волинського Видавничого фонду, 1958. Ч. 4. С. 32–33.

²² Иванов Ю. В. Реакция в Москве на переворот Ю. Пилсудского в Польше в мае 1926 года: по материалам архива внешней политики РФ. *Новая и новейшая история*. 2006. № 1. С. 38, 40.

²³ Гриневич В. Вбивство С. Петлюри. *Політичний терор і тероризм в Україні: XIX–XX ст.: історичні нариси* / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 318.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2480. Арк. 7–8.

У таких умовах активізувалася робота радянських спецслужб, було взято курс на планомірне проведення спецоперацій проти представників різних гілок української політеміграції, серед яких чільне місце посідали уенерівці як найвпливовіша сила²⁵.

25 травня 1926 р. у Парижі Самуїл Шварцбард убив С. Петлюру. Емігранти однозначно пов'язували вбивство Головного отамана з діяльністю більшовицьких спецслужб. Однак процес над убивцею перетворився на широкомасштабну пропагандистську акцію з дискредитації українського національного руху. Після загибелі С. Петлюри його ім'я стало символом боротьби за Українську державу. Сучасник тих подій, перебуваючи у Подебрадах, стверджував: «Сьогодні Петлюра є канонізованим українським націоналістом. Такого патріотичного піднесення я серед нашої еміграції ще ніколи не спостерігав, яке виявилось у реагуванні мас на трагічну смерть нашого мученика»²⁶. Унаочнилось те, про що писав Дмитро Андрієвський у статті «Вбивство Симона Петлюри і Україна»: «волі народу не можна вбити кулею револьверу»²⁷.

Політичні теракти відбувались і на Волині. 19 червня 1926 р. пострілом через вікно у с. Городок Рівненського повіту було вбито колишнього командувача Північної групи військ УНР отамана Володимира Оскілка²⁸. Газета «Дзвін», що виходила у Рівному, пов'язувала вбивства Петлюри і Оскілка: «як в першій, так і в другому випадкові дуже ясно видно злочинні руки московського “Комінтерну”»²⁹.

22 листопада того ж 1926 р. у с. Тростянець Луцького повіту було здійснено замах на життя колишнього полковника Армії УНР, кооператора Афонія Стефаніва³⁰, внаслідок чого той втратив око³¹. Завербовані більшовицькою розвідкою місцеві жителі Андрій Денисюк та Максим Марчук у 1926 р. готували замах на отамана Івана Трейка, але потрапили під нагляд польської поліції і змушені були перейти на радянський бік, не виконавши завдання³². Наступного року спробу замаху повторив житель с. Самостріли Павло Підстригач, поранивши відомого отамана в обличчя³³.

Упродовж 30-х років комуністична влада продовжувала за допомогою різних методів дезорієнтовувати еміграцію, вести провокаційну супроти неї роботу. Генерал-хорунжий Володимир Сальський 4 червня 1930 р. писав: «За останній час більшовики

²⁵ Сідак В., Вронська Т. Радянські спецслужби в дезорганізації української еміграції у міжвоєнний період. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Острог: РВВ Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. Вип. 9: Українська діаспора: проблеми дослідження. С. 361.

²⁶ ЦДАВО України. Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 213.

²⁷ Після смерті Петлюри. *Діло*. 1926. 22 серпня. С. 3.

²⁸ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. 33. Оп. 2. Спр. 3040. Арк. 13.

²⁹ Бл. п. Володимир Оскілко в освітленні преси. *Дзвін*. 1926. 4 липня. С. 3.

³⁰ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4041. Арк. 20.

³¹ Замах. *Дзвін*. 1926. 5 грудня. С. 4.

³² Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ м. Київ). Ф. 6 (Р). Спр. 557. Арк. 43.

³³ Давидюк Р. Політичні вбивства як інструмент боротьби радянських спецслужб з уенерівською еміграцією. *Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i państw Bałtyckich*. 2017. Nr 8. Toruń: Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. S. 101–115.

значно підсилили свій енергійний наступ на нашу політичну еміграцію з метою розкладу її, послуговуючись у першу чергу властивими для них провокаційними методами, не жаліючи для цього, очевидна річ, засобів та не спиняючись ні перед чим»³⁴.

Українська політична еміграція постійно відстежувала міжнародну ситуацію у світі, намагалася декларувати свою позицію, відстоювати власні інтереси. Уряд УНР в екзилі до кінця 30-х років звертався з протестами до Ліги Націй. У 1935 р. він протестував проти прийняття СРСР до Ліги Націй, згодом подав ноту з приводу введення в дію радянської конституції 1936 р., яку розцінював як «насильне нав'язування Україні законів, в розробленні і ухваленні яких український народ не приймає участі»³⁵. А. Лівіцький був переконаний, що тільки повне відокремлення України від Росії врятує українську націю від цілковитого занепаду, а політична еміграція має боротися проти «всякої Москви – червоної, білої чи чорної»³⁶.

Отже, українська політична еміграція впродовж міжвоєнного періоду послідовно займала антибільшовицьку позицію, підтвердженням цьому слугують слова Олександра Лотоцького: «Однією з головніших підвалин внутрішньої державної української політики є боротьба з большевизмом, як чинником, що розкладає самі основи життя нації... Лише остаточно порвавши всі нитки, що якийсь час штучно й ненатурально в'язали її з північним сусідом, зв'язавши свої інтереси з інтересами заходу, з основами його соціального й духовного ладу, Україна вийде на той шлях, що їй диктує історія»³⁷.

Слідкуючи за діяльністю УНРівської еміграції, більшовицькі спецслужби склали списки потенційних ворогів. Такі списки формували з кінця 20-х років та регулярно поповнювали. Вони належали до так званих мобілізаційних документів, потрібних у разі воєнних дій. В «Інструкції особливим відділам щодо використання списків ворогів радянської влади при захопленні території противника» 1932 р. вимагалася відразу виявляти і заарештовувати агентів іноземних розвідок, контрреволюційних елементів, активних ворогів радянської влади³⁸. Там віднаходимо імена діячів УНРівської еміграції, зокрема тих, що оселились у Волинському воєводстві.

З огляду на це не дивно, що з перших днів після приєднання Західної Волині до СРСР у вересні 1939 р. нова влада взяла на облік та почала рішуче переслідувати колишніх діячів УНР. Активно функціонували позасудові органи, працювали військові трибунали, які засуджували всіх неугодних, розширювалася мережа тюрем³⁹. Більшовицький режим намагався цілком зачистити західноволинський

³⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 580. Оп. 1. Спр. 482. Арк. 31.

³⁵ Трошинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ: Інтел, 1994. С. 88.

³⁶ Державний український центр. *Українська нива*. 1928. 24 січня. С. 3.

³⁷ Лотоцький О. Засади української державної політики. *На рiках вавилонських*: зб. статей. Львів: Накладом Видавничої Кооперативи «Хортиця» у Львові, 1938. С. 18–19.

³⁸ Даниленко В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні. *УДЖ*. 2006. № 3. С. 111–125.

³⁹ Баран В., Токарський В. «Зачистка»: політичної репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. 456 с.; Жив'юк А. За московським часом: контрверсії радянізації Рівненщини (кінець 1930-х – кінець 1950-х років). Рівне: ППВПФ «Папірус-Друк», 2011. 186 с.; Литвин М. Р., Луцький О. І., Науменко К. Є.

регіон від «решток петлюрівського руху», слово «петлюрівець» асоціювалося з «ворогом народу».

Під каток більшовицьких репресій потрапили колишні військові Армії УНР. У вересні 1939 р. органи НКВС заарештували Якова Водяного, уродженця м. Сміла Черкаського повіту Київської губернії, який після поразки революції оселився у Збаражі, очоливши Повітовий союз кооперативів, згодом став уповноваженим УЦК на Збараський повіт, співпрацював з розвідкою УНР⁴⁰. Вироком Військового трибуналу Київського особливого воєнного округу 7 лютого 1940 р. колишнього отамана засудили до розстрілу. Касаційну скаргу Військова колегія Верховного суду СРСР відхилила. Розстріляли Я. Водяного 10 травня 1940 р.⁴¹

Уповноваженого УЦК у Крем'янецькому повіті Олександра Волосевича опергрупа НКВС арештувала 27 вересня 1939 р. У минулому начальник штабу 4-ї Сірожупанної дивізії Армії УНР, учасник Першого Зимового походу, оселившись у Крем'янці, працював заступником голови Наглядової ради Повітового союзу кооперативів. ОН НКВС СРСР 8 березня 1941 р. засудила його на 10 років таборів. Помер полковник Армії УНР 29 липня 1943 р. у таборі Севпечлаг (Республіка Комі)⁴².

На основі доносу у квітні 1940 р. заарештували Пилипа Шевела. Звинувачували у тому, що «з січня по листопад 1919 р. він служив ад'ютантом в отамана Оскілка, а при польській державі проводив агітацію за самостійну Україну, поширював антирадянські вислови». Відтак рішенням ОН НКВС СРСР 2 листопада 1940 р. П. Шевела засудили на 8 років виправно-трудових таборів (ВТГ)⁴³. Йому вдалося вижити у таборах та переїхати до Польщі, оскільки там поселилась його родина після повернення зі спецпоселення у Казахстані⁴⁴.

Випускника спільної юнацької школи, писаря 6-ї Стрілецької дивізії Армії УНР Гната Церклевича заарештували вже напередодні німецько-радянської війни, у лютому 1941 р. Засідання Рівненського обласного суду по його справі відбулося 19 червня 1941 р., однак рішення прийняти не встигли через початок війни, і хорунжого Армії УНР, працівника Бабинської цукроварні евакуювали в тюрму м. Астрахані⁴⁵. Постановою ОН НКВС СРСР 29 липня 1942 р. його ув'язнили на 8 років таборів. 25 серпня 1942 р. Г. Церклевич помер у тюрмі № 1 м. Чкалов⁴⁶. Уродженця Полтавщини Степана Рощинського, вояка Другої Сіньожупанної дивізії, що після інтернування проживав у Костополі, постановою

1939. Західні землі України. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 151 с. та ін.

⁴⁰ Самоорганізація та громадське життя української еміграції в Польщі (друга половина 1925 р. – 1 вересня 1926 р.). *Вісті УЦК*. 1926. Ч. 5. Жовтень. С. 11; ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6 (Р). Оп. 1. Спр. 75027. Арк. 92.

⁴¹ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75027. Арк. 240, 245.

⁴² Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. Р-3429. Оп. 3. Спр. 1784. Арк. 1. 7, 47-а.

⁴³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 78., Арк. 4–5, 43.

⁴⁴ Інтерв'ю з Олександром Новацькою (Шевело), записані 1. 08. 2019. м. Білосток. Республіка Польща. *Архів автора*.

⁴⁵ ГДА СБУ, м. Рівне Ф. 6 (Р). Спр. 5223. Арк. 65–67, 73.

⁴⁶ Там само. Арк. 98–98 зв.

ОН НКВС СРСР 29 березня 1941 р. було ув'язнено на 8 років ВТТ. Він помер у таборі 2 квітня 1943 р.⁴⁷

Потрапили під репресії урядовці періоду УНР, серед них завідувачка господарством у Міністерстві юстиції уряду УНР Парасковія Багринівська, яка разом з чоловіком, директором департаменту Міністерства закордонних справ, міністром юстиції уряду УНР Миколою Багринівським, від 1926 р. жила у Рівному. Микола Устимович влаштувався на роботу адвокатом, а Парасковія Іванівна розпочала активну громадську діяльність, очоливши Головну управу Союзу українок у Рівному⁴⁸. 13 травня 1940 р. жінку арештували. Внаслідок допитів і жаклих умов утримання вона потрапила у психіатричну лікарню⁴⁹. З початком німецько-радянської війни змогла вийти на волю, а згодом разом з чоловіком виїхала до США⁵⁰.

Уповноважений Генерального секретаря по залізницях півдня України, помічник та заступник краевого комісара Одеси, Херсонщини, Таврії, Катеринославщини Антон Стрижевський, який у таборі м. Ченстохова очолив філію Центрального бюро біженців, працював на Волині з 1923 р.: на лісових розробках, каменоломні Янова Долина, у Волинському союзі праці. 25 червня 1940 р. арештований у Костополі та засуджений ОН НКВС 26 квітня 1941 р. на 8 років таборів⁵¹.

Цей перелік можна продовжувати. Серед арештованих ОН НКВС та засуджених на 8 років таборів були: помічник секретаря Рівненського повітового комісаріату періоду Директорії УНР, згодом секретар Рівненської Провісти Антон Кендржинський, засуджений 29 березня 1941 р.⁵²; хорунжий армії УНР, секретар УЦК в Острозі Костянтин Климович, засуджений 12 травня 1941 р.⁵³; писар Армії УНР, учасник «Вільного козацтва» Теодосій Молдаваненко, який жив у с. Берестовець Костопільського повіту, тісно співпрацював з розвідкою УНР, був засуджений 23 грудня 1940 р.⁵⁴ та інші.

Багато «петлюрівців» у період першої «радянзації» Волині були знищені фізично, розстріляні. Під нагляд органів НКВС потрапив уродженець Катеринославщини Сергій Бачинський. У період революції він був товаришем (заступником) міністра закордонних справ уряду Директорії, деканом, завідувачем кафедри Кам'янець-Подільського українського державного університету, секретарем Ради Республіки, утвореної в Тарнові. З літа 1921 р. проживав на Волині, працював агрономом, вчителем, організував освітні курси, сприяв відкриттю бібліотек. Заарештований органами НКВС 29 лютого 1940 р., етапований до Києва, де обласний суд 24 травня 1941 р. засудив його до розстрілу. Вирок було виконано 22 червня 1941 р. в Києві. Похований С. Бачинський у Биківнянському лісі.

⁴⁷ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 721. Арк. 111.

⁴⁸ Там само. Ф. 33. Т. 3. Оп. 4. Спр. 26. Арк. 24.

⁴⁹ Там само. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 2768. Арк. 9.

⁵⁰ Давидюк Р. П. Родина Багринівських. *З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині*. Рівне, 2014. С. 5–17.

⁵¹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р-2771. Оп. 2. Спр. 1101. Арк. 49–50, 69, 134–135.

⁵² Там само. Спр. 650. Арк. 40.

⁵³ Там само. Спр. 234. Арк. 70.

⁵⁴ Там само. Спр. 791. Арк. 5, 67.

Арештовано за доносом і повстанського отамана Гайсинського повіту Ананія Волинця. Він жив у Рівному від 1922 р., займався громадською, кооперативною роботою⁵⁵. Отамана арештовували двічі: спочатку у жовтні 1939 р., але відпустили, другий арешт у січні 1940 р. завершився вироком кримінальної колегії Вінницького обласного суду і розстрілом⁵⁶.

Долю значної групи «петлюрівців», що жила у Волинському воєводстві, вдалося з'ясувати після аналізу справ «Переписка по оперативній роботі Обліково-архівного відділу КДБ при РМ УРСР по матеріалах за 1939–1940 рр. Західна Україна»⁵⁷ та «Список особових справ арештованих, направлених в НКВС СРСР»⁵⁸. У цьому списку значаться прізвища 3 435 осіб, арештованих у Західній Україні і Західній Білорусі, справи яких підлягали знищенню. Ці люди у 1940 р. під час проведення операції з вилучення «антирадянського елементу» були арештовані і разом зі слідчими справами відправлені в НКВС СРСР, де «засуджені в особливому порядку»⁵⁹. У 1994 р. згаданий список представники СБУ передали польським колегам. Згодом документ був перекладений польською мовою, опублікований і відомий як «Український катинський список»⁶⁰.

Серед розстріляних поляків у згаданому списку ми віднайшли низку діячів УНР-івської еміграції, що жили у Волинському воєводстві. Зокрема, керівника юридичного відділу Міністерства закордонних справ УНР, адвоката, сенатора польського сейму Миколу Маслоу, диригента першого Українського національного хору, композитора, згодом священника Михайла Тележинського, скарбника Військового міністерства УНР Степана Письменного та багатьох інших. Усі вони були страчені без суду, згідно з секретною постановою політбюро ВКП(б) від 5 березня 1940 р. Розстріли проводили таємно, без будь-яких судових формальностей, навіть без висунення звинувачення. Сьогодні відомо, що підставою цієї секретної постанови була записка наркома внутрішніх справ Л. Берії до секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, де всіх заарештованих людей називали «невиправними ворогами радянської влади»⁶¹. Залишається нез'ясованим, де саме були проведені розстріли. Вважаємо вірогідним, що цих діячів розстрілювали у в'язницях Заходу України, де їх утримували, однак декого могли етапувати до Києва чи Харкова. Могили їхніх, як і багатьох знищених сталінським режимом діячів УНР, не збереглося.

Отож початок Другої світової війни, руйнація Польської держави та поширення на західноукраїнських землях радянської влади призвели до знищення попередньої політичної структури суспільства. У результаті репресій з боку органів НКВС УНРівське середовище, яке сформувалося у міжвоєнний період, було розпорошене:

⁵⁵ Держархів Волинської обл. Ф. 198. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 39.

⁵⁶ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 68253. Арк. 468–468 зв.

⁵⁷ Там само. Спр. 897. 275 арк.

⁵⁸ Там само. Спр. 926. 121 арк.

⁵⁹ Там само. Спр. 897. Арк. 4.

⁶⁰ Listy Katyńskiej ciąg dalszy. Straceni na Ukrainie. Zeszyty Katyńskie / pod red. M. Tarczyńskiego. Warszawa, 1994. Nr 4.

⁶¹ Правда о Катыни. Независимое расследование. URL: <https://katyn.ru/index.php?go=Pages&in=view&id=26>

частину його представників заарештували і вбили. Ті, хто не хотіли ризикувати і виїхали на територію підконтрольної нацистам Генеральної губернії, змогли зберегти собі життя.

Арешти вцілілих «петлюрівців» відновилися після завершення Другої світової війни і встановлення у регіоні «другої радянзації». У цей час звинувачували насамперед в участі в УПА чи у пособництві нацистам, а належність до «петлюрівщини» додатково ускладнювала вирок. Наприклад, уродженець м. Новофастів Сквирського повіту Київської губернії, сотник Армії УНР Григорій Щербанюк після революції осів у с. Сінне Тучинської гміни Рівненського повіту, де його називали не інакше як «полковник». Працював в охороні мосту через р. Горинь, пізніше зайнявся власним господарством, очолював у Сінному «Просвітянську хату». За нацистської влади від липня до грудня 1941 р. був головою Тучинської районної управи. У жовтні 1945 р. Г. Щербанюка заарештували, звинуватили у тому, що був «петлюрівським офіцером», «служив бурмістром Тучинського району», «проводив збори одягу, продуктів харчування, виступав з антирадянськими промовами»⁶². Колишній повстанський отаман не дожив до суду: помер 12 січня 1946 р. у тюрмі № 1 м. Рівне⁶³.

Члена УЦР від Волинської губернії, посла до польського сейму першої каденції, адвоката Самійла Підгірського заарештували у 1944 р., він помер 5 серпня 1944 р. у Київській в'язниці, похований на її території⁶⁴. Іншого члена УЦР, посла та правника Б. Козубського ВТ військ МВС у Тернопільській області 28 жовтня 1948 р. засудив на 25 років таборів, 5 років втрати прав з конфіскацією майна. Загинув Б. Козубський 17 лютого 1953 р. у таборі Мордовської АРСР⁶⁵. Інженера Міністерства шляхів сполучення УНР Анатолія Гурандо, що жив у Сарнах, ВТ військ НКВС Рівненської області 26 січня 1945 р. засудив на 10 років таборів з позбавленням прав на 5 років і конфіскацією майна⁶⁶. Полковнику Армії УНР Іванові Литвиненку, який очолював розвідувальну мережу УНР на Волині, ВТ військ МВС Київського військового округу 12 грудня 1946 р. призначив найвищу міру покарання – розстріл, який виконали 17 лютого 1947 р.⁶⁷.

Не рятувала навіть співпраця окремих емігрантів з більшовиками. Це, зокрема, засвідчує доля уродженця Харківщини, вчителя, кооператора, посла до польського Сейму Євгена Богуславського, якого у 1939 р. завербували органи НКВС⁶⁸. Вививши у роки німецько-радянської війни, у післявоєнний період він був літературним редактором газети «Радянська Волинь», викладав у Луцькій духовній семінарії, працював заступником директора Луцького інституту вдосконалення вчителів. Як «представника мирян» Волинської єпархії його делегували на Помісний собор у Москву. Коли ж справа дійшла до арешту 3 січня 1950 р., то Євгену Семеновичу

⁶² ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4 (Р). Оп. 1. Спр. 5408. Арк. 33.

⁶³ Там само. Арк. 65–67.

⁶⁴ Кучерепа М. Посол українського народу. (Самійло Підгірський). *Реабілітовані історією. Волинська область* / відп. секр. М. М. Кучерепа та ін. Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 619.

⁶⁵ Реабілітовані історією. Тернопільська область. Кн. 3 / упоряд. О. Г. Бажан, П. З. Гуцал, Л. М. Кіт. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2013. С. 226.

⁶⁶ ГДА СБУ, м. Рівне. Ф. 4(Р). Оп. 1. Спр. 19198. Арк. 139–140.

⁶⁷ ГДА СБУ, м. Київ. Ф. 5(Р). Оп. 1. Спр. 10418. Арк. 7, 337–338 зв.

⁶⁸ Там само. Ф. 6(Р). Оп. 1. Спр. 75894. Арк. 22, 139.

згадали всі моменти його життя, зокрема «службу в петлюрівській армії», звинуватили у душі того часу в антирадянській діяльності, у «дворушництві, дезінформації органів МГБ»⁶⁹ та спрямували справу на розгляд ОН МДБ СРСР. Однак до вироку він не дожив, помер у тюремній лікарні Луцька 8 квітня 1950 р.⁷⁰

Зауважимо, що у післявоєнний період внаслідок «зачистки» 1939–1941 рр., високої смертності від ран та важких умов життя, нової еміграції на захід, «петлюрівців» на західноукраїнських землях залишалось небагато. Водночас після Другої світової війни для каральних радянських органів новим і основним ворогом стають «бандерівці».

Отже, участь в Українській революції 1917–1921 рр. була вагомою причиною політичних репресій з боку більшовицького режиму. Більшовики намагалися поглибити суперечності між різними ідейними течіями української еміграції, між «верхами» та «низами» еміграції, заохочували повертатися в УСРР. Для цього в таборах інтернованих вояків Армії УНР більшовицькі представники агітували за репатріацію з обіцянкою помилування та повернення громадянських прав. Згодом методи боротьби з УНРівською еміграцією зазнали змін: від організації спецоперацій для розкладу еміграції зсередини до фізичного знищення найбільш небезпечних її представників.

З початком Другої світової війни та встановленням радянського режиму на західноукраїнських землях слово «петлюривець» стало синонімом «ворог народу». Для комуністичного режиму «всі колишні українські урядовці назавжди залишились ворогами, єдиним інструментом роботи з якими міг бути державний терор у тій чи іншій формі»⁷¹. Через арешти, засудження, розстріли діячів УНРівської спільноти, остання як окреме явище припинила існування на Волині, а період 1939–1941 рр. став її політичним епілогом⁷². У повоєнний період відбулася остаточна «зачистка» окремих вцілілих петлюрівців, хоча у цей час їх звинувачували переважно у «співпраці з нацистами», «участі в УПА», часто називаючи новим терміном «бандерівці».

Руслана Давидюк

⁶⁹ Там само. Арк. 169.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Горе переможеним. Репресовані міністри Української революції / авт. та упоряд.: А. Когут (відп. упоряд.), Р. Подкур, В. Скальський та ін. Київ, 2018. С. 20.

⁷² Давидюк Р. Еміграція УНР на Волині в умовах першої радянської (вересень 1939 – червень 1941 рр.). З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науково-документальний журнал*. 2009. № 2(33). С. 353–369.

ІДЕОЛОГЕМА «ЗАГАЛЬНОСОЮЗНИЙ ГОЛОД»: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНЕ ЗАПЕРЕЧЕННЯ РОСІЄЮ ГОЛОДОМОРУ-ГЕНОЦИДУ В УКРАЇНІ

В історіографічному і політологічному дискурсах функціонують гібридні форми інтерпретаційного заперечення усталених наукових оцінок і висновків, тобто свідоме нав'язування дискусії з використанням фальшивих тлумачень історичних подій. Діалектичний закон заперечення заперечень тут не діє, тому що поняття «загальносоюзний голод» виконує функцію нівелювання національної специфіки Голодомору в Україні. Отже, ґрунтуючись на джерелах, спробуємо з'ясувати еволюцію використання цієї практичної ідеологеми, яку започаткували російські історики, а згодом підхопили російські політологи і журналісти.

Наприкінці 1980-х років з'явилися перші статті українських і російських істориків, письменників та публіцистів про Голодомор. Усі вони мали однакові стартові можливості, але були по-різному забезпечені архівними документами, більшість яких зосереджувалася переважно у Москві. Доступ до них був обмеженим і регламентованим, особливо для українських учених. Для українського інтелектуального простору тема Голодомору відразу стала науково-меморіальним пріоритетом, а для російського – суперечливою ментальною і соціально-політичною проблемою. Успадкувавши майно, активи та міжнародний імідж СРСР, політикум і російське суспільство мали б визнати злочини радянського керівництва, офіційно засудити їх. Однак остаточно зректися «советского наследия» не вдалося, залишилось чимало соціально-політичних атавізмів минулого.

У Росії першими про «голод в СРСР» почали писати і говорити історики Ю. Афанасьєв, В. Данилов, В. Цаплін, М. Тепцов, М. Івницький, В. Кондрашін, О. Осокіна, публіцисти М. Тольц, І. Макаров, П. Бажов. Вони виявили основні причини голоду (колективізація, хлібозаготівлі, розкуркулення), показали його згубні наслідки (кількість жертв, матеріали перепису населення 1937 р.)¹. Зазначені автори уникали політично-правових оцінок, використання термінів «геноцид», «Голодомор», «штучний голод», зосереджувались на його соціально-політичних обставинах. Майже в унісон повторювали тезу про «жахливу ціну за індустріалізацію», колективізацію, ніби Дніпрогес і новобудови сталінської п'ятирічки співмірні з багатомільйонними жертвами Голодомору.

На початку 90-х років у російському історіографічному дискурсі співіснували і старі радянські ідеологеми, і водночас елементи поміркованого ревізійонізму. Яскравим виявом цього успадкованого симбіозу стала концепція «загальносоюзного голоду», яка виконувала функцію уніфікації національної специфіки Голодомору, його геноцидної складової. Похідним від нього був термін «загальноселянська трагедія»², тобто

¹ Цаплін В. В. Статистика жертв сталинизма в 30-е годы. *Вопросы истории*. 1989. № 4. С. 175; Данилов В. П. Дискуссия в западной прессе о голоде 1932–1933 гг. и «демографической катастрофе» 30–40-х годов в СССР. *Вопросы истории*. 1998. № 3. С. 116–121; Тольц М. С. Репрессированная перепись. *Родина*. 1989. № 11. С. 56–61.

² Данилов В. П. Организованный голод. К 70-летию общекрестьянской трагедии. *Отечественная история*. 2004. № 5. С. 109.

спільна, а не специфічна соціально-національна трагедія. Поширення цієї ідеологемі у пресі та в історіографії означало утвердження стереотипу «голод был везде, голода не было нигде». Нівелювання категорій «загального», «особливого» та «одиночного» не викликало заперечень у прихильників поняття і явища «загальносоюзний голод». Його намагалися запровадити до т. зв. спільного підручника з історії, тобто надати відповідного інтелектуального і програмного статусу. Якщо в Україні окремі історики і більшість літераторів визнали Голодомор геноцидом ще на початку 1990-х років, то в Росії, крім деяких осіб з дисидентським минулим, виникла дилема: визнати Голодомор-геноцид, відтак «дискредитувати» радянську державу – СРСР і його правонаступницю Російську Федерацію. Зазначена ідеологічна і ментальна тяглість не була подолана, а отже, унеможливила визнання історичного факту Голодомору на території колишньої РСФРР, зумовивши «фейкову війну» в історіографії і пресі.

До 1998 р., коли в Україні почали офіційно вшановувати пам'ять жертв Голодомору на державному рівні, російська інтелектуальна еліта демонструвала відносно лояльну позицію у висвітленні подій 1933 р., але не визнавала геноцидної складової і відповідальності Росії, навіть висловлювала сумнів стосовно «організованого голоду»³. Офіційна цензура не забороняла писати про голод, але діяв внутрішній цензор, адже системне з'ясування причин і наслідків Голодомору підважувало репутацію Кремля – центру, з якого у 1932–1933 рр. надходили накази про творення геноциду. Перша половина 1990-х років не вирізнялася активною співпрацею українських і російських дослідників у царині вивчення Голодомору, крім запрошення росіян до наукового діалогу під час конференцій. Історики виявляли і вивчали архівні документи, готуючись до наступних інтелектуальних баталій. Дискусії і публіцистичні сенсації «вливалися» на сторінки преси.

Західна та українська преса формувала громадську думку про необхідність міжнародного визнання Голодомору геноцидом, а російська рефлексувала ідеологічно спрямованими публікаціями, автори яких писали про «наступ бандерівщини», про «націоналістичний міф», про «операцію голодомор»⁴. Поважні історики прагнули діалогу з українськими ученими довкола термінології, наукових оцінок Голодомору (В. Данілов, І. Зеленіна, М. Івницький), але не визнавали національної специфіки Голодомору в Україні⁵. Російську інтелектуальну еліту поєднувала дивна ментальна риса, яка ґрунтувалася на теорії про «загальносоюзний голод», а відтак категорично заперечувала Голодомор-геноцид не лише в Україні, але й на території радянської Росії.

Таке інтелектуальне розмаїття думок та оцінок існувало в історичних дослідженнях і на сторінках російської періодики до листопада 2006 р., тобто до визнання

³ Зеленин И. Е., Ивницкий Н. А., Кондрашин В. В., Осколков Е. Н. О голоде 1932 и 1933 годов и его оценке на Украине. *Отечественная история*. 1994. № 6. С. 256–263; Зеленин И. Е. Был ли голод 1932–1933 гг. «организованным» («рукотворным»)? *Ученые записки Донского юридического института*. 2002. Т. 18. С. 294–316.

⁴ Марчуков А. Операция «Голодомор». *Родина*. 2007. № 1. С. 64–66; Марчуков А. Голодомор в идеологической системе украинства. *Вестник Юго-Западной Руси*. 2006. № 1. С. 2.

⁵ Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини і наслідки: матеріали Міжнарод. наук. конф. (Київ, 9–10 вересня 1993 р.). Київ, 1995. С. 35–42, 80–87.

Верховною Радою України Голодомору-геноциду⁶. Після ухвалення Закону 28 листопада риторика в Росії набула войовничого спрямування. Тональність задав офіційний Кремль, а окремі губернатори, націонал-шовіністичні групи російського суспільства, дипломати, учені, публіцисти об'єдналися довкола неіснуючої в Законі 28 листопада 2006 р. норми про матеріальну (навіть територіальну) компенсацію Росії за Голодомор в Україні. Ні у преамбулі, ні в тексті закону не було жодного натяку на це, а навпаки – він визнавав росіян в Україні 1932–1933 рр. жертвами Голодомору. Ідеологічну і пропагандистсько-технологічну тезу про компенсацію підхопила російська преса – комуністична, псевдodemократична і ліберальна: «Правда», «Парламентская газета», «Российская газета», «Время новостей», «Московский комсомолец», «Аргументы и факты». Видання «Время новостей» загалом об'єктивно передало зміст Закону 28 листопада, виокремивши суперечки стосовно визначень «українська нація», «український народ», які точилася між депутатами напередодні ухвалення Закону, згадало про співчуття іншим народам «колишнього СРСР», про адміністративну відповідальність за заперечення Голодомору, яке вважається наругою над пам'яттю мільйонів його невинних жертв⁷. Кореспондент процитував думку українського політолога В. Карасьова про висунення «українською владою рахунку Росії», хоча «українська влада не переслідує такої мети». Зазначено, що Закон 28 листопада 2006 р. започаткував «патентну декомунізацію» України. Газета виокремила тезу про «каяття Росії» за Голодомор, але як вимогу «українських політиків радикального спрямування». Кореспондент «Парламентской газеты» Д. Терехов вважав Закон 28 листопада «спірним», який в Росії сприйняли як «недружній випад керівництва України на адресу Російської Федерації», як «спробу фальсифікувати історію», базу «інформаційної війни», примус Росії «платити Україні»⁸. Він висунув як аргумент та «наукову об'єктивність» збірник документів («Трагедия советской деревни»), щоб підтвердити власну тезу: голод рівною мірою ударив по всіх республіках тодішнього СРСР, а не лише по Україні. Згаданий збірник документів стосувався переважно колективізації, розкуркулення, депортації, а не голоду, тому підстав для уніфікації «общей трагедии» не давав. «Российская газета» не дуже переймалася «об'єктивністю» власних висновків, тому видала бажане за дійсне: «Рада звинуватила Росію в голодоморі 30-х років». Водночас її кореспондентка І. Горіна підкреслила намагання Президента України В. Ющенка схилити Росію до спільного визнання жертв Голодомору. Вона нагадала про позицію українського комуніста П. Симоненка: голодомор не був спланованим, Росія тут непричетна, «я не вважаю цю трагедію геноцидом»⁹. Депутат України Є. Кушнар'ов, на думку журналіста цієї газети, допускав, що Закон 28 листопада викличе політичні репресії. Газета «Правда» не добирала суджень: «обурливий законопроект», «наклеп на минуле країни», «шквал прохань про компенсації» від Росії, протиставлення

⁶ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні / вступ. слово Є. Нищука; передм., авт. текст В. Марочка. Дрогобич, 2018. С. 147–148.

⁷ Истребление голодом. *Время новостей*. 2006. 23 ноября.

⁸ Терехов Д. Кто вбивает клин между русскими и украинцами. *Парламентская газета*. 2006. 5 декабря.

⁹ Горина И. Рада обвинила Россию в Голодоморе 30-х годов. *Российская газета*. 2006. 30 ноября.

і без того «непростих відносин між двома країнами». На сторінках публікацій про Голодомор в українській пресі, особливо кожної трагічної дати, російські друковані видання відгукувалися кількома десятками ідеологічно заангажованих статей. До їхнього написання залучили навіть колись опального письменника О. Солженіцина за кілька місяців до його смерті. Тема Голодомору стала токсичною для російського керівництва, а російська наукова публіцистика поширювала уніфіковані ідеологеми про «загальносоюзний голод», «голод був скрізь», «радянський голод»¹⁰. Питання геноциду навіть не порушувалося, незважаючи на масову смертність від Голодомору селян Кубані, Поволжжя. Державна Дума РФ остаточно відмовилась від політичної і правової оцінки Голодомору на території РСФРР у 1932–1933 рр. Вона продемонструвала чіткий сигнал для учених, працівників музеїв і меморіальних установ: тема Голодомору не актуальна для російського суспільства.

Для України Голодомор був і залишається органічною складовою національної пам'яті, яку зберегли, пронесли у собі і передали суспільству безпосередні жертви. Вона ніколи не згасала, починаючи від 1932 р. – від публікацій в українських газетах Західної України, діаспори Америки та Австралії. У свідомості українців спостерігалась ментальна єдність з трагічним минулим, яка набула у роки незалежності України меморіального оформлення, тобто повернення історичної правди і справедливості. Українське суспільство сприйняло трагедію Голодомору-геноциду як власний біль, незважаючи на опір окремих представників «русского мира» в Україні, його ідейних прихильників. Правда про Голодомор і жахливі наслідки масових політичних репресій формувала політичну націю, здатну усвідомити трагічне минуле. У Росії натомість відбувалися протилежні процеси. Вона не мала такої кількості публікацій про Голодомор, на яку спромоглися науковці, громадські діячі кількох поколінь (близько 20 тис. назв)¹¹. За таких обставин була відсутня історіографічна і ментальна тяглість, а відтак і меморіальна необхідність увічнення пам'яті про рукотворність трагедії. Кремль не визнав провини сталінського режиму за злочин Голодомору-геноциду проти власного народу, тому каяття не стало морально-етичною цінністю не лише для політичної еліти, але і для суспільної моралі в Росії. Російські інтелектуали, особливо історики, обмежились випадковими і спорадичними студіями, не поєднавши їх з меморіальними устремліннями. Письменники та музейники Росії не створили духовних основ для сприйняття трагедії Голодомору, а преса зосередилась на запереченні його меморіалізації в Україні, яка визнала злочин геноциду. Російська інтелігенція виявила доленосну легковажність і байдужість до висвітлення Голодомору на території РСФРР у 1932–1933 рр. (як і нині до агресії Росії проти України), не ініціювала його правової оцінки, створивши умови для активізації реваншизму, вдалася до системного згортання будь-яких меморіально-прикладних заходів.

¹⁰ Костилова С. Висвітлення періодичними виданнями Російської Федерації теми голоду 1933 р. в Україні: больова точка сучасних російсько-українських взаємин. *Проблеми історії України: факти, пошуки, судження. Міжвідомчий збірник наукових праць*. Київ, 2004. Вип. 12. С. 94–102.

¹¹ Голодомор в Україні 1932–1933 рр. Бібліографічний покажчик / упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рекун. Одеса; Львів: М.Р.Kots Publishing, 2001. 654 с.; вип. 2. Одеса: Вид-во: «Студія «Негоціант», 2008. 573 с.

Російське суспільство та політичне керівництво втратили історичний шанс для прозоріння і цивілізаційного порозуміння. Визнання Голодомору як найбільшої трагедії і злочину геноциду могло б об'єднати народи. Однак Державна Дума РФ обрала інший шлях: від пасивного споглядання до системного заперечення історичного факту Голодомору. Цьому сприяла абсолютна безініціативність інтелігенції, байдужість «низів». Меморіально-гуманістичні акції визнання Голодомору в Україні розпочиналися від громадськості, української історичної науки, духівництва. Держава пішла назустріч, усвідомивши свою цивілізаційну місію і міжнародні зобов'язання, враховуючи ратифікацію Конвенції ООН 1948 р. про геноцид. За таких обставин дії України були логічними і послідовними, адже вона була і залишається однією із засновниць ООН.

Інтелектуальна активність притомних російських істориків і поміркованих публіцистів 1990-х років щодо висвітлення причин і наслідків Голодомору не мала меморіальної мети, а особливо обґрунтування для його юридичної оцінки згідно з міжнародними і національними правовими нормами. Виникла колізія: новоявлена Російська Федерація зразка 1991 р. не була засновником ООН, тому і не ратифікувала жодних конвенцій, але визнала себе правонаступницею СРСР, відтак сприймала лише героїчне і заперечувала трагічне радянське минуле. Упродовж десяти років, починаючи з перших контактів українських і російських істориків у 1993 р., спостерігалася їхня відносна співпраця з вивчення «чорних плям» Голодомору, з'ясування його причин, виявлення державних посадовців, причетних до трагічних наслідків, здійснювалися спільні науково-дослідні проекти та культурно-просвітницькі заходи у Москві і в Києві. Між ними не було конфронтації, навіть постав формат інтелектуальної інтеграції щодо написання спільного підручника з історії, окремих колективних монографій. Інтелектуальна єдність була ситуативною, а дискусії з національних особливостей Голодомору в Україні (штучний, організований, ознаки геноциду, кількість жертв) набули ознак гострої «боротьби протилежностей». Українські історики, не заперечуючи факту Голодомору в інших республіках СРСР, особливо на Кубані і в Північному Казахстані, обстоювали національну специфіку Голодомору-геноциду в Україні. Російська сторона просувала ідеї «загальносоюзного голоду», уніфікуючи та нівелюючи його геноцидну складову. Ментальна і юридична мотивація очевидна: злочинна спадщина політичного керівництва СРСР. Однак ставлення РФ до неї виявилось вибірковим. Привласнення перемоги над фашистською Німеччиною, заперечення геноцидної складової Голодомору, поширення ідеологем про «загальносоюзний голод». Дивовижна маніпуляція суспільною свідомістю: привласнена перемога у війні 1941–1945 рр. мононаціональна, тобто винятково Росії, а голод чомусь став «загальносоюзним».

Український політикум не нав'язував Росії власного досвіду вшанування пам'яті жертв Голодомору, тобто не займався його меморіально-інтелектуальним експортом. Існували примарні сподівання на прозоріння її еліт та самого суспільства. 10 лютого 2003 р. Президент України Л. Кучма проголосив «Рік Росії в Україні», тому громадські організації України («Просвіта», Асоціація дослідників голодоморів в Україні) звернулися до Президента Росії В. Путіна із закликом «Офіційно покаятися перед українським народом за геноцид, що його коїла царська і комуністична влада Росії

щодо українців (як покаялась демократична Німеччина за злочин гітлеризму) і попросити пробащення в жертв голодоморів і політичних репресій»¹². Звернення опротестував міністр культури Росії М. Швидкий, а тема каяття Росії за Голодомор-геноцид викликала неоднозначну реакцію політичних та інтелектуальних груп російського суспільства. Існувала певна колізія стосовно причетності, адже республіканський уряд РСФРР не займався безпосереднім вилученням хліба в українських селян, а винятково союзні контори. Й. Сталін і В. Молотов, тобто ВКП(б) і Раднарком СРСР, формували хлібозаготівельну політику, особисто встановлювали норми та загальні обсяги вивезення хліба з України. Уряд РСФРР мав свій формальний Раднарком, але не мав РКП(б), а отже, жодним чином не впливав на внутрішню політику. За таких обставин поширення російськими істориками ідеологеми про «загальносоюзний голод» виглядає ірраціональним і нелогічним. Причина подібної тяглості очевидна: Російська Федерація, оголосивши себе правонаступницею СРСР, успадкувала його імперські амбіції.

Концептуально і ментально зазначені колізії спостерігалися у висловлюваннях окремих російських істориків, письменників, журналістів, які віддзеркалювали позицію офіційного Кремля. Українські історики дискутували з ними, намагалися переконати. У Москві відбувалися круглі столи, вечори пам'яті, презентації книг про Голодомор, демонстрації документальних кінокартин, приурочені до 70-х роковин трагедії за участі українських та російських істориків, навіть представників дипломатичних місій. У липні 2003 р. «Бібліотека української літератури в Москві» влаштувала книжкову виставку, до якої потрапили праці зарубіжних, українських та російських істориків про Голодомор. Дискусійними залишалися питання про геноцид та каяття Росії за його скоєння в Україні. Російська сторона категорично заперечувала їх, але у контексті ідеологеми про «всеобщую трагедию». Аргумент про дотичність республіканського уряду РСФРР майже не використовували, а він був переконливий, однак його інтелектуальна активізація розвіювала б «загальносоюзний голод».

Відсутність громадянського суспільства, пасивна суспільна позиція російської інтелігенції, навіть угодівська («соглашательская»), підсилювали офіційні акції Російської Федерації із заперечення Голодомору в Україні. У вересні 2003 р. російське посольство у Вашингтоні виступило проти ухвалення Сенатом резолюції про Голодомор-геноцид в УСРР. На звернення радіо «Свобода» пресекретар посольства РФ Євген Хорішко заявив: «Ми категорично не погоджуємось з такою оцінкою голоду в Україні тридцятих років. Багато аспектів реалізації політики радянського керівництва того часу на чолі зі Сталіним були трагічними для багатьох народів на території СРСР, не тільки для українців, але й для росіян, естонців, чеченців, казахів, кримських татар і багатьох інших»¹³. Російські дипломати мали на увазі не лише голод, а й політичні репресії та депортації, а перелічені народи проживали тоді у національних республіках, областях. З розпадом СРСР вони здобули право суб'єктів міжнародного права та розбудували національне законодавство, які склали підстави для політично-правової оцінки

¹² Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. Київ, 2018. С. 21, 351; Поточний архів Асоціації дослідників голодоморів в Україні (Київ).

¹³ Енциклопедія Голодомору 1932–1933 років в Україні. С. 364–365.

злочинів сталінщини. правонаступництво Російської Федерації не поширюється на суверенне право українських законодавців давати політичні чи юридичні висновки. Однак російські дипломати вважали доцільним заперечувати будь-які спроби визнання Голодомору-геноциду. Вони наполегливо впроваджували ідею «загальносоюзного голоду», «общей трагедии народов».

Парламентські слухання у Верховній Раді України, які відбулися у лютому травні 2003 р., зафіксовані у підсумкових документах українського законодавчого органу. Президент Росії В. Путін у вересні 2003 р. визнав факт голоду 1930-х років, коли «від голодної смерті загинули мільйони людей у Поволжжі, на Північному Кавказі, в інших регіонах країни. Голод став національною трагедією для народу України». Його маніпулятивна теорія так званих поступок мала на меті спростувати геноцидну складову Голодомору, заперечити його міжнародне визнання. Концепція «загальносоюзного голоду», яку нав'язували російські дипломати, пролунала на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН. Українська делегація вимагала визнати Голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу, а Росія заперечувала тлумачення «геноциду за етнічною ознакою», насаджуючи думку про голод в СРСР – «наш спільний біль і спільна пам'ять». Російський дипломат Є. Хорішко вважав, що американські законодавці доволно тлумачать поняття «геноцид» і тому «російська сторона категорично не погоджується з оцінками, які закладаються в резолюції американських законодавців». Очевидно, зважаючи на подібну позицію, російське керівництво хотіло приватизувати право на оцінку Голодомору.

27 січня 2004 р. завершився «Рік Росії в Україні», до Києва приїхали В. Путін, мер Москви Ю. Лужков, відбулася служба в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. Однак про Голодомор сторони не згадували. Його причинами та наслідками займалися історики у 2004–2005 рр., але з різною академічною інтенсивністю в Україні і в Росії.

Дипломатія уніфікації і заперечення Голодомору в Україні мала основну мету: не допустити міжнародного визнання факту геноциду в Україні 1932–1933 рр., а відтак правової оцінки терористичних дій уряду СРСР проти власного народу. Така політична спадщина остаточно зіпсувала б імідж Російської Федерації, яка публічно не відцуралася від злочину сталінщини. 21 квітня 2006 р. міністр закордонних справ Б. Тарасюк порушив питання про визнання Голодомору актом геноциду українського народу, але не мав підтримки Росії на засіданні країн СНД у Москві. Після зустрічі російський міністр закордонних справ С. Лавров заявив: «Не бачимо доцільності штучно політизувати дану тематику». Консенсусу не досягли, але СНД висловило співчуття українському народові. Російський дипломат згадав спільну заяву 58-ї сесії Генасамблеї ООН (2003), означив тему Голодомору справою істориків, а не «реальної практичної політики». 8 листопада 2006 р. він мав зустріч з Президентом України В. Ющенком, але не підтримав українську позицію щодо визнання Голодомору геноцидом, погодившись лише створити спільну комісію українських і російських істориків з вивчення цієї трагедії народів. 20 листопада С. Лавров під час зустрічі з головою Верховної Ради України О. Морозом заявив: «У взаємовідносинах між Україною та Росією нині існують дві гострі теми – голодомор та взаємне використання мов». Дивна взаємодія явищ. За день до ухвалення вищим українським

законодавчим органом закону про Голодомор, тобто 27 листопада 2006 р., Департамент інформації і друку МЗС РФ згадував у коментарях «так званий голодомор», «болючі питання нашої спільної історії, не допускаючи їхньої політизації». Дискусії українських та російських істориків відбувалися у Москві, Києві, і точилися довкола двох взаємопов'язаних питань: геноциду та уніфікованого «загальносоюзного голоду». Вони стали концептуальною базою для російських істориків, обговорювались на сторінках преси з категоричними запереченнями Голодомору-геноциду в Україні 1932–1933 рр. Офіційна Москва тлумачила Голодомор лише у контексті «загальносоюзного», а не національного, навіть стосовно народів РСФРР 1932–1933 рр., які стали його жертвами. Для російських політиків питання геноциду є дразливим, позаяк виникає історія депортованих народів (кримських татар, чеченців), жертв російсько-чеченської війни 1990-х років. Не випадково тема Голодомору, яку зафіксував парламент України 28 листопада 2006 р., схваливши відповідний закон, викликала гнів російських чиновників.

У 2006–2010 рр. російська сторона намагалася схилити українських істориків до прийняття універсальної концепції «загальносоюзного голоду» як «общей трагедии» народів СРСР. Окремі з них підтримували цю відверту ідеологему, застерігали від надмірної «політизації» Голодомору, ніби він не був наслідком злочинної політики сталінського керівництва. Російським дипломатам вдалося «переконати» та схилити Президента України В. Януковича до визнання концепції «загальносоюзного голоду», заперечення факту геноциду українців, про що він публічно заявив з трибуни ПАРЄ у квітні 2010 р. Він став співучасником інформаційної війни проти України, яка почала тоді набирати агресивних форм. У грудні 2011 р. була ліквідована «Бібліотека української літератури у Москві», а рішенням районних судів Москви праці українських істориків про Голодомор заборонено використовувати на території РФ. Не маючи контраргументів для наукового спростування причин і катастрофічних наслідків Голодомору, 25 листопада 2017 р. Міністерство закордонних справ РФ офіційно заявило про те, що Голодомор це «антиісторичний факт». Для авторитарного російського режиму він справді перестав бути історичним фактом, тому спостерігаємо знецінення життя власного народу і українців, які масово гинуть в умовах російсько-української війни, що триває від 2014 р.

Російська історіографія голоду 1932–1933 рр. стала заручником соціально-політичної ситуації в Росії. Вона позбулася окремих схем радянської історичної науки, але швидко піддалася імперським тенденціям, «былым величием» та «общей историей советского народа». На початку 1990-х років російські історики В. Данілов, І. Зелєнін, М. Івницький і їхні молодші колеги О. Осокіна, В. Кондрашін, В. Зима почали переглядати консервативні схеми і догми радянської історіографії про колективізацію, політику розкуркулення, хлібозаготівлі. Тоді історики визначались з проблемно-тематичними концептуальними пріоритетами: одні стали на шлях системного переосмислення власної наукової творчості, інші обрали помірковану позицію, а дехто змінив професійну діяльність. До 1993 р. тема Голодомору не розглядалася на спільних симпозиумах російських, українських, західних дослідників. Вони вирізнялися теоретично-методологічним і світоглядними підходами, формуванням нових напрямів наукових досліджень і меморіальними прагненнями. Для старшого покоління

російських істориків еволюційний шлях переусвідомлення власних концептуальних засад затягнувся у часі, але певна частина з них почала визнавати факт «організованого», «штучного», «запланованого» голоду, персональну причетність Й. Сталіна до його творення. Проте далі вони не просунулись. До основних причин голоду було зараховано колективізацію, розкуркулення, хлібозаготівлю, «ціну індустріалізації», експорт. Їхній внутрішній цензор блокував будь-яке обговорення наявності ознак геноциду у діях Й. Сталіна та його оточення, тому російські історики не ініціювали належної наукової експертизи для здійснення політично-правової оцінки. Науковці не наважились на системну і комплексну ревізію причин та наслідків Голодомору, як і весь російський політикум, який інституційно і ментально залежав від успадкованої ідеї великодержавності. Історики займалися накопиченням архівних документів про «трагедію радянського села», але не знаходили доказів широкої географії Голодомору на території РСФРР. Опубліковані у 1990-х – на початку 2000-х років. збірники документів, упорядковані В. Даніловим, М. Івницьким, І. Зеленіним, О. Хлевнюком, С. Красільниковим, М. Земсковим, стосувалися переважно примусової колективізації та розкуркулення, а не голоду.

До 2011 р. на території Російської Федерації не з'явилося жодного тематичного збірника документів про Голодомор, хоча в архівах Москви зосереджені унікальні матеріали. Натомість в архівних фондах колишнього ЦК ВКП(б) і КПРС відбулася «зачистка» персональних фотодокументів Й. Сталіна, В. Молотова, Л. Кагановича, М. Калініна, «особих папок» політбюро ЦК ВКП(б), частина яких опинилася в Архіві Президента Росії. Випадковість чи прикладна закономірність? Склалося враження свідомого занурення російських істориків в археографічне середовище, які ніби прагнули уникнути наукових оцінок Голодомору, демонструючи удавану фундаментальність науки через пошук нових документів і матеріалів. Старше покоління істориків (В. Данілов, І. Зеленін, М. Івницький, С. Осколков, Ю. Мошков, В. Селунська, М. Горінов, М. Тепцов, М. Вилцан), яке у 60–80-х роках уособлювало авангард історіографії аграрних відносин, не пододало власних концептуальних меж, досягнутих у 1990-х роках. У 2004–2005 рр. серед них почалися вагання, а від 2006 р. вони переглядали завойовані позиції, тобто стали відмовлятися від концепції «штучного» голоду. Питання геноциду вони не розглядали взагалі, уникали національного аспекту, окрім заперечення специфіки «українського голодомору».

Середнє покоління російських істориків голоду (В. Кондрашін, В. Зима, Т. Надькін, О. Хлевнюк) концептуально «коливалося» разом з національною ідеєю Росії, тобто нового кремлівського керівництва. Дехто з істориків, захистивши докторські дисертації про голод 1946–1947 рр.¹⁴, змінив науково-дослідні пріоритети і напрями, навіть проблемно-хронологічні межі, окремі покинули Росію. Основним дослідником голоду в РСФРР 1930-х років залишається В. Кондрашін, який писав про голод ще на початку 1990-х років¹⁵. Він використовував термін Голодомор, деякий час вважав його

¹⁴ Зима В. Ф. Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия. Москва: ИРИ РАН, 1996. 265 с.

¹⁵ Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов в деревнях Поволжья. *Вопросы истории*. 1991. № 6. С. 176–181; Кондрашин В. В. Голод 1932–1933 годов: трагедия советской деревни. Москва, 2008. С. 6, 172, 237–245.

організованим, але заперечує національну специфіку «українського голодомору» і його геноцидну складову. Пропонуючи концепцію «общей трагедии народов СССР», він недостатньо аргументовано показав інтенсивність голоду на території РСФРР, особливо в Центрально-чорноземній області, але згадав про Кубань, Поволжя, а з радянських республік – Казахську СРР, Білорусь, хоча остання не відчула руйнівних наслідків «загальносоюзного голоду». Упорядкований ним збірник документів розкриває методологічні та інструментальні підходи російської історіографії Голодомору: прагнення його уніфікації, нівелювання національно-територіальних особливостей, розпорошення соціально-демографічних наслідків, т. зв. продовольчої допомоги Україні. Дослідник зазначає, що на Поволжі від голоду помирали росіяни, німці, українці, мордвини, татари, тобто це «була їхня спільна трагедія»¹⁶. Упорядники документального видання свідомо розширили хронологічні рамки «голоду в СРСР» – від 1929 р. до 1934 р., нівелювавши 1932–1933 рр. Історик В. Кондрашін, порівнюючи статистику смертності населення інших регіонів з УСРР, визнає, що серед жертв Голодомору абсолютна більшість – українці. Її не заперечують і російські демографи, адже перепис населення 1937 р. фіксує масову смертність українців¹⁷. Концепція «загальносоюзного голоду», яку наполегливо обстоює В. Кондрашін, є уніфікованим методологічним підходом і політологічною рефлексією російського суспільства. Вона хибна, бо надто абстрактна, та ігнорує принцип історизму. Концентрація уваги на «загальному» без системного з'ясування особливого, одиничного – унеможлиблює виявлення специфіки Голодомору в «національних окраїнах» колишньої Російської імперії. Концепт «загальносоюзного голоду» нагадує про політичну інерцію великодержавності, а також є інтерпретаційною формою заперечення Голодомору-геноциду. Можна погодитись із тезою про те, що «голод не вибирав народів», але «батько народів» Й. Сталін власноруч встановлював хлібозаготівельні плани для українців, вагався з продовольчою допомогою Україні, відмовив «українцям» використовувати етнонім у службовому листуванні. В Україні протягом 1932–1933 рр. від Голодомору помирали українці, росіяни, німці, поляки, а демографія їхніх втрат переконливо доводить незаперечний факт: українці зазнали найбільших втрат. Окремі російські історики не заперечують цієї трагічної специфіки, яка стала завершенням сталінської соціально-економічної політики в Україні. Для республіки, де українці становили майже 90 % населення, не обов'язково було вигадувати та спрямовувати смертоносне вістря за етнічною ознакою. Намір вбити голодом спостерігаємо у діях влади, яка свідомо позбавляла продовольства мільйони селянських родин.

Основними причинами Голодомору російська історіографія вважає колективізацію, хлібозаготівлі, політику Й. Сталіна та його оточення, індустріалізацію. Перелік дуже абстрактний і опосередкований, якщо не розглядати хлібозаготівлі як намір масово позбавити селян продовольства. Російські історики виокремлюють у хлібозаготівлі проблему «продовольчої допомоги», зараховуючи до неї і обсяги виділеного

¹⁶ Голод в СССР 1929–1934 / ред. совет: В.П. Козлов (пред.), В.В. Кондрашин (отв. ред.). Москва, 2011. Т. 1: 1929 – июль 1932 г. Документы. С. 5–9, 11–13.

¹⁷ Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия. Статистика и власть при Сталине / пер. с фр. Москва: РОССПЭН, 2006. 323 с.; Всесоюзная перепись населения 1937 года: общие итоги. Сборник документов и материалов. Москва: РОССПЭН, 2007. 320 с.

для сівби насіння зернових культур. Зазначимо, що відсутність стихійного лиха не підтверджують покази гідрометеорологічних карт, які є в архівах Наркомзему СРСР та союзних республік.

Для російської історіографії Голодомору притаманна локальність і несистемність дослідження, відсутність сталого функціонального зв'язку академічної та університетської наукових студій, та використання їх у меморіальних інституціях. Фактично зникли дослідження Голодомору в Інституті російської історії РАН, особливо після смерті В. Данілова, І. Зеленіна, М. Івницького, тобто старшого покоління істориків, дитинство яких припало і на роки голоду.

В Росії фактично відсутня меморіальна складова у формі збірників спогадів очевидців Голодомору тощо. Збором спогадів, крім окремих записів В. Кондрашина у селах Пензенської області, ніхто не займався. Пояснення може бути кілька: відсутність інституційної співпраці професійних істориків і музейників, різна інтенсивність ураження штучним голодом території РСФРР у 1932–1933 рр., пасивність суспільства через деактуалізацію самого факту Голодомору. Якщо в Україні зібрано та опубліковано сотні збірників спогадів очевидців, 19 томів «Національної книги пам'яті жертв Голодомору», то в Росії вони просто відсутні. Голодомор для українців не «націоналістичний міф», а незагоєна національна рана. До неї додалися і жертви російсько-української війни, активна фаза якої розпочалася 24 лютого 2022 р.

Визнання Україною Голодомору-геноциду зумовило появу «холодної війни» в історіографічному дискурсі Росії щодо українців. На дискусійних «круглих столах», які відбувалися в Росії із запрошенням українських істориків, наші опоненти використовували як аргумент зановену концепцію «общей трагедии». Якщо вона «общая», то чому Державна Дума не погодилася синхронно і спільно з Верховною Радою України визнати Голодомор геноцидом. Чому забороняли Україні визнавати його злочином проти людяності, намагалися заперечувати на всіх дипломатичних рівнях і міжнародних майданчиках. У 2006–2013 рр. російські історики наполегливо боролися з «націоналізованим міфом»¹⁸, який вигадали у власному академічному середовищі, відтак було витрачено попередні здобутки і зв'язки. Анексія Криму з боку Росії у 2004 р. «заморозила» та унеможливила спільні дослідження. Російська інтелектуальна еліта вдалася до самоцензури, почала обслуговувати генералів інформаційної війни проти України, і загалом проблематика Голодомору для Росії стала «антиісторичним фактом». Для деяких російських істориків і політологів Голодомор 1932–1933 рр. – «вигадка «помаранчевих» ідеологів», «ідеологічна концепція, потужний інструмент впливу на масову свідомість», «постулат українського націоналізму». Ба більше, для Ю. Шевцова, Г. Павловського «міф про голодомор – ідеологія нації», «етнічний міф». Подібні праці просякнуті неприхованою ненавистю до українського народу, його культури, мови, історії. Злочин Голодомору, тобто свідомий терор організованим голодом, від якого загинули і етнічні росіяни в УСРР, з яких чимало старообрядців на Донеччині, не викликає співчуття у тих, які вважають себе представниками інтелігенції. Зазначу, що інтелігентність – не сума знань і засвоєних навичок, а моральна готовність особи зрозуміти іншого, розділити з ним його біль. Прикро, але ця ознака не

¹⁸ Шевцов Ю. Новая идеология: голодомор. Москва, 2009. С. 3–4.

стосується переважної більшості російського суспільства, особливо тепер, коли щодня від російських агресорів в Україні гинуть люди: діти і дорослі, хворі і немічні, етнічні українці і росіяни, представники інших народів.

Отже, в історіографічному і меморіальному дискурсах в Росії упродовж останніх тридцяти років маємо кілька хронологічних етапів, упродовж яких відбувалося послідовне і системне заперечення Голодомору в Україні. Системність полягала у взаємодії центральної російської преси, офіційної історичної науки і державних інституційних установ. На позицію політичного керівництва Росії суголосно рефлексували російські історики (за поодиноких випадків протесту). Вони не сформували громадських об'єднань, крім товариства «Меморіал», яке займалося вивченням політичних репресій, але і його заборонили. У російському суспільстві не виникло внутрішньої інтелектуальної конструктивної опозиції, яка б ґрунтувалась на основах християнського милосердя і моралі. Історики не ініціювали належного вивчення Голодомору на власній території, тобто РСФРР, але почали повчати і застерігати українських колег, схилиючи їх прийняти концепцію «загальносоюзного голоду».

Упродовж 1993–2006 рр. поширеною формою інтерпретаційного заперечення Голодомору в Україні була ідеологема «общей трагедии», «загальносоюзного голоду». Перші особи у Кремлі не змирилися з тим, що Верховна Рада України ухвалила 28 листопада 2006 р. закон про визнання Голодомору геноцидом українського народу, та почали поширювати фейки про можливу матеріальну компенсацію з боку Росії. Очільники Кремля приїздили до Києва, навіть приходили до Музею Голодомору, але відмовлялися переглядати його експозиції.

Відчувши інтелектуальну поразку в «інформаційній війні» довкола причин та наслідків Голодомору, російські пропагандисти вдалися до формування всіляких гібридних конструкцій («націоналістичний міф» тощо). У 2011 р. були заборонені книги українських істориків про Голодомор, які масово вилучали з бібліотек Російської Федерації, а під час окупації Донбасу та Криму їх почали спалювати. У грудні 2017 р. Міністерство закордонних справ РФ визнало Голодомор «антиісторичним фактом», тобто відмовилося від коментарів і подальших рефлексій.

Непокаране зло, яким виявився Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його системне заперечення сучасним політичним керівництвом Росії, проросло кривавим символом на її державних знаменах. Не засудивши його, не відправивши разом з СРСР на смітник історії, очільники Кремля знецінили вартість людського життя. Байдушність російської інтелігенції, яка проігнорувала гуманістичну сутність визнання Голодомору, аморфність і пасивність російського суспільства, призвели до чергового геноциду українців, але тепер за безпосередньої участі Російської Федерації. Нові військові злочини і злочини проти людяності, які були вчинені російськими військами в українських містах і селах у 2022 р., є наслідками непокараного зла. Російське суспільство не винесло уроків з історії Голодомору в Україні, на Кубані, у Північному Казахстані, відповідно, не виробило імунітету від великодержавного шовінізму, який проявив себе у ненависті до етнічних українців і української політичної нації загалом.

Василь Марочко

ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД І ТОТАЛЬНА РУСИФІКАЦІЯ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ В 1932–1933 РОКАХ

У радянській історіографії тема національно-культурного розвитку українців Кубані в 1921–1932 рр. майже не досліджувалася. Ця тенденція зберігається і в сучасних російських історичних розвідках, а окреслена тема і зараз перебуває переважно поза увагою українських дослідників. Основою студії є матеріали, знайдені автором в архівах України та Росії, на їх підставі окреслено всі складнощі процесів українізації на Кубані, а також знищення тоталітарною системою попередніх здобутків.

Національно-культурний розвиток українців Кубані у 1921–1932 рр. був зумовлений і залежав від багатьох чинників, які виникли в історичний період між утвердженням радянської влади на Кубані та остаточним розвитком сталінської репресивної диктатури, яка мала фатальні наслідки для українського населення краю. Компактне переселення в XVIII ст. на Кубань Чорноморського козацького війська створило там домінуючу українську спільноту з усталеними традиціями, збереженням історичної пам'яті, економічним і соціальним устроєм. Нові переселенці з України постійно поповнювали українське населення Кубані, інтегрувалися у створену чорноморськими козаками громадську структуру, що забезпечувало надійне збереження своєї національної ідентифікації, і водночас вони підтримували серед місцевих українців відчуття тісного контакту з Україною. Життя українців Кубані, які здебільшого входили до козацького стану, в умовах постійної війни з горянами зумовило високий рівень взаємодопомоги і солідарності. Незмінний патріархальний устрій української селянської громади, збереженої в Кубані, повинен був зберігати відповідну йому українську народну культуру.

У кінці XIX ст. Кубань вже сформувалася як розвинутий аграрний регіон, що надавало українцям краю відчуття самотності і необхідності боротьби за поглиблення автономії. Про кількість населення Кубані та її місцевий національний склад свідчать дані загальноросійського перепису, проведеного 1897 р. Згідно з ним, населення Кубанської обл. становило 1 911 133 особи. Українськомовне населення Кубанської області становило 49,7 %, або 949 833 особи, а російське – 39 %, або 745 341 особу. Відстоюючи свою національну культуру від негативного впливу імперської русифікаційної політики, українці Кубані згуртовувалися навколо ідей українського національно-визвольного руху. Впродовж XIX і початку XX ст. у Кубані поширювався вплив національно-культурного розвитку, який відбувався в Україні. Під час революційної доби більшість українського місцевого населення виявила високий рівень національної свідомості і розуміння власних національних інтересів. Напружена боротьба за самовизначення уможливила утворення незалежної Кубанської Народної Республіки, де домінували українські політичні лідери, прагнення до єднання з Україною, до українізації освіти.

До 1921 р. національно-культурний розвиток серед українців Кубані досяг досить високого рівня, в ньому брала участь більшість українського населення. Не маючи власних національно-державних структур і навіть національно-територіальної автономії, українці Кубані бачили єдину можливість для підтримки національно-культурного розвитку в захисті функціонування своєї мови в освітніх установах. Згідно

із Загальносоюзним переписом населення 1926 р., українці на Кубані становили 1 141 000 осіб, або 66 % від загальної кількості населення регіону¹. Фактично до 1926 р. національно-культурний розвиток українців Кубані був зосереджений насамперед на українізації місцевих шкіл, яка відбувалася за ініціативою станичних і хуторських громад. На рівні адміністративних установ українізація підтримувалася тільки окремими представниками місцевої української інтелігенції – інспекторами районних і обласних відділів народної освіти.

Державні структури РРФСР і СРСР до 1925 р. питаннями національно-культурного розвитку українців Кубані майже не займалися. Але в ці роки в Україні відбувалася посиленна українізація, одним із напрямів якої стала турбота про забезпечення національно-культурних потреб українців, які мешкають за межами УСРР. Поступово під впливом постанов Комінтерну і тиском керівництва УСРР, а також зростанням вимог українського населення Кубані, державні і партійні органи РРФСР і СРСР почали надавати українізації в Кубані масштабну підтримку. Від 1927 р. процеси українізації починають значно поглиблюватися. Національно-культурний розвиток вийшов за межі народної освіти, українізуватися почав радянський і партійний апарат, газети, видавництва, поширювалась діяльність українських місцевих літераторів і музикантів. Тоді глибинні процеси національного самовизначення, що довгий час розвивалися серед українського населення Кубані, знайшли підтримку державних органів. До участі в національно-культурному розвитку були залучені всі верстви українського населення Кубані. Поступово українці Кубані отримали можливість мати власні освітні установи: від дитячих садків до вищих навчальних закладів, а також газети, літературу. Швидко зміцнювалися зв'язки з Україною, розвивалася творчість місцевих українських митців.

Безперечно, цей процес мав і свої недоліки, як-от затримки і зволікання з боку бюрократичного апарату, шовіністично налаштованих кіл, намагання утримати національно-культурний розвиток у досить вузьких офіційних межах. Однак він відіграв позитивну роль в національно-культурному будівництві в Кубані, надав місцевим українцям можливість виявити свій творчий потенціал, сприяв налагодженню міжнаціональних стосунків і громадського миру в країні.

У 1932 р. Північнокавказький педінститут (Краснодар) був перейменований у Північнокавказький український педінститут ім. М. Скрипника, того ж року він уже випустив 164 вчителів для українців Північного Кавказу, Сибіру, Казахстану, Далекосхідної Республіки. А до 1937 р. планував довести випуск українських учителів до 415 осіб на рік. Матеріали свідчать, що у кінці 1932 р., коли розпочалася деукраїнізація на Північному Кавказі, українською мовою працювали 1609 шкіл I ступеня з 221 463 учнями і 5 581 учителем та 259 шкіл II ступеня з 42 148 учнями й 1 552 викладачами, також діяло 12 педагогічних технікумів і короткочасні педагогічні курси, мережа масових політосвітніх установ. В інших районах Кубані, які не увійшли після районування 1925 р. до складу Кубанської округи, українізаційні процеси не відзначалися такою інтенсивністю. Незважаючи на те, що на I Крайовому українському

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 20. Оп. 1. Спр. 2894. Арк. 78–82.

вчительському з'їзді 1925 р. було порушено питання про видання до навчального року (1926/1927) кубанського краєзнавчого підручника для українських шкіл, він так і не був надрукований². У 1927 р. Північно-Кавказьке видавництво «Севкаввид» оприлюднило український буквар «Нове село». 1928 р. вийшли друком українські читанки «Нове село», «Новим шляхом», буквар «Живі звуки». 1929 р. видано українську читанку для 3-го року навчання «Новим шляхом», підручник з математики для 2-го року навчання, лекції для самоосвіти «Українська мова» та «Курс арифметики». Масовий випуск української літератури почався в 1931 р., коли у видавництвах Північного Кавказу вийшло 149 українських книг та брошур, творів місцевих українськомовних письменників загальним накладом 958 000 примірників. За планом 1932 р., передбачали видати 600 назв з накладом 4 880 тис. примірників. Велику роль для українізації на Північному Кавказі відіграла українська преса. У 1925 р. на українську переведено тижневий додаток до Північно-Кавказького радянського органу «Красное знамя» (Ростов-на-Дону) «Радянський станичник» загальним накладом 1 900 примірників. Дуже швидко почали працювати українські видавництва «Червоний прапор» і «Радянський станичник».

Процеси згортання українізації та насильницька русифікація українців Кубані були пов'язані безпосередньо із проведенням колективізації та створенням штучного голоду в краї, що фактично призвело до геноциду українців. Найбільш жорстоко колективізацію проводили в Україні та Північному Кавказі, де селянство було найзаможнішим. На Кубані проведення колективізації ускладнювалося ще наявністю згуртованого козацького населення, готового чинити збройний опір нововведенням радянської влади. Для того, щоб упокорити українське селянство, влада вдалася у липні 1932 р. до значного знищення норм хлібозаготівель, що призвело до голоду в цих районах, який набув колосальних масштабів³.

Винищуючи селянство на Кубані, керівництво СРСР переслідувало ще одну мету – припинити спроби українців власними силами визначити своє політичне майбутнє. Недаремно удар, спрямований на значні елементи національної державності УРСР, не оминув і українського населення Кубані. Водночас із натиском на українське селянство як на основу українства почалося знищення інтелігенції, українських культурних закладів. І якщо сам статус існування України як держави дозволив деякою мірою зберегти надбання попереднього національно-культурного відродження, то українці Кубані, не захищені навіть національною автономією у складі РРФСР, зазнали брутального нищення своїх національно-культурних надбань.

Масові арешти української інтелігенції в Кубані розпочалися у 1929–1931 рр. у зв'язку зі справами «Союзу Кубані та України» та «Спілки визволення України». Тоді як тисячі розкуркулених українських селян вивозили з Кубані, адміністративні органи нарощували темпи українізації краю. Ще у червні 1932 р. на засіданні Північно-Кавказького крайвиконкому видано накази, які попереджали про персональну відповідальність голів райвиконкомів за затримку темпів проведення українізації⁴.

² Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-890. Оп. 1. Д. 456. Л. 555.

³ Про голод на Україні і Кубані див.: Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків і мовою документів. Київ, 1990; Колективізація і голод в Україні 1929–1933. Київ, 1992 та ін.

⁴ Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-580. Оп. 1. Д. 394. Л. 17.

Але в кінці 1932 р. в Москві вийшла постанова, яка не тільки перекреслила всі досягнення українізації, але й на довгі роки та десятиріччя загальмувала будь-які прояви національно-культурного розвитку українців Кубані. Це була постанова ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. про хлібозаготівлі на Північному Кавказі та в Західних областях за підписами голови РНК СРСР В. Молотова та Генерального Секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна. У цій постанові жорстко критикувалися швидкі темпи проведення українізації в Україні та заборонялось її проведення на Північному Кавказі. Так, наказано негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів українських районів, а також усі журнали, що видаються українською мовою, на російську мову «як більш зрозумілу для кубанців, а також підготувати і до осені провести викладання у школах на російську мову». ЦК і РНК зобов'язувалася перевірити й «покращити склад керівників в українізованих школах». Водночас наказували: «вислати терміново у північні області СРСР зі станиці Полтавської (Північний Кавказ)... усіх жителів за винятком дійсно відданих Радвладі...». Ця постанова зводила нанівець будь-яке забезпечення національно-культурних прав українців Кубані, фактично заперечувала право українцям-кубанцям офіційно вважати себе українцями та давала початок масовій депортації українського населення Кубані, почавши з найбільш розвинутої у національно-культурному плані української станиці Кубані Полтавської, у якій українці становили більше 80 % населення.

Деукраїнізацію Кубані місцева влада, безапеляційно виконуючи постанovu, проводила швидко й оперативно. Уже 29 грудня 1932 р. на засіданні Президії Північно-Кавказького крайового виконавчого комітету була прийнята постанова з українізації. У ній під приводом того, що «українізація ряду районів і станиць, яка проводилася на Північному Кавказі, не виходить з культурних інтересів населення і служить легальною формою класовому ворогу для організації опору заходам Радянської влади та утворення під цим прикриттям контрреволюційних організацій», наполегливо пропонували припинити українізаційні процеси, перевести до 1 січня 1933 р. діловодство в радянських організаціях і станицях та районах на російську мову, за 3 дні українізовані газети видавати російською, а також листівки, брошурки, багатотиражки, стіннівки та іншу літературу українською мовою, викладання усіх чинних короткотермінових курсів (радянських, педагогічних, колгоспних) вести російською, до осені 1933 р. перевести викладання в усіх школах на російську мову, припинити радіомовлення українською мовою⁵.

22 грудня 1932 р. в газеті «Молот», органі преси Північно-Кавказького крайового комітету ВКП(б), крайвиконкому і крайрадпрофу, вийшла передова стаття, яка, повторюючи постанovu ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, обґрунтувала тим, що «сама станиця Полтавська, у минулому цитадель Росії, центр національно-буржуазного руху, стала і зараз центром особливо впертого антирадянського саботажу». Припинення українізації пояснювали тим, що вона відроджує в Кубані ідеологію буржуазного націоналізму, проводять її і викладають в українських школах буржуазні націоналісти, білогвардійці, петлюрівці, самостійники, куркулі тощо. У цій статті українізацію

⁵ Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-1594. Оп. 1. Д. 50. Л. 614.

розглядали як контрреволюційну політику, яку проводили вороги народу, щоб зібрати в Кубані «кращі кадри інтервентів і контрреволюціонерів». Українські книги, газети, журнали, які виходили на Північному Кавказі, звинувачували в культивуванні націоналістичних ідей «кубанської самостійності», збоченні ленінської політики партії. Усі ці видання пропонувалося негайно перекласти російською мовою «як більш зрозумілою для кубанців». Виселення жителів станиці Полтавської та заборону українізації розглядали як вирішення однієї проблеми – розгрому куркульського саботажу в Кубані та його ідеології кубанського буржуазного націоналізму і його конкретних носіїв. Стаття мала конкретне завдання – знищити усі вияви української національної свідомості в Кубані, тавруючи її як ідеологію буржуазного націоналізму. Це означало не тільки закриття українських шкіл і газет, але й фізичне знищення тих, хто був носієм цієї свідомості. 13 лютого 1933 р. Колегія Народного комісаріату освіти РРФСР видала «Постанову про виконання постанови директивних органів у зв'язку з українізацією закладів народної освіти», у якій були розроблені заходи про переведення роботи «українізованих» освітніх установ з української мови на російську.

Деукраїнізацію проводила спеціальна комісія, перед якою звітували про проведеної роботу відповідальні керівники багатьох відомств РРФСР і СРСР. Так, 9 липня 1933 р. народний комісар освіти РРФСР А. Бубнов у своєму звіті спецкомісії підтвердив практичне виконання Постанови НКО РРФСР про те, що всі українські школи на терені РРФСР до осені 1933 р. переводяться на російську мову⁶. Деукраїнізація проводилася дуже швидко і категорично. Один з новоприбулих викладачів українського педагогічного технікуму в станиці Уманській писав, що 20 лютого 1933 р. його викликали до НКВС, де наказали зібрати всі українські підручники та принести туди, і що технікум переходить на російську мову викладання. На другий день він отримав російські книжки, а в технікумі викладання почалося російською мовою.

Про наслідки роботи, яка велася на Північному Кавказі та в Кубані, свідчить звіт, який був надісланий до Народного комісаріату освіти РРФСР 22 квітня 1933 р. У ньому зазначено, що до весни 1933 р. на Північному Кавказі в усіх школах краю припинено викладання українською мовою і української мови як спеціального предмету, а замість нього введена російська мова, в усіх українських школах, де є належна кількість підручників, викладання вже повністю переведено на російську мову, а інші перейдуть до осені 1933 р.⁷. До 1 березня 1933 р. усі 12 українських педагогічних технікумів переведені на російську мову навчання, під час цього були проведені чистки педагогічного складу, унаслідок яких він був повністю поновлений в Уманському і Полтавському технікумах, а в інших – у значній мірі поновлений. Робота усіх короткочасних курсів була переведена повністю на російську мову у грудні 1932 р., як і робота усіх політично-освітніх закладів. Терміново відкрито курси з вивчення російської мови для вчителів колишніх українських шкіл, на заочному відділенні при Краснодарському педагогічному інституті відкрили короткочасний

⁶ Там само. Л. 11.

⁷ Государственный архив Ростовской области. Ф. 64. Оп. 1. Д. 77. Л. 13.

факультативний курс російської мови⁸. Знищуючи результати українізації, сталінське керівництво залишало населення Кубані без історичної пам'яті, національно-культурного підґрунтя, що полегшило державі, зломити опір населення.

Загальні зміни, пов'язані з посиленням тенденцій встановлення жорстокої тоталітарної диктатури, очолюваної Сталіним, припинили національно-культурний розвиток українців Кубані і знищили його здобутки. Це було викликано перемогою в керівництві СРСР сил, налаштованих на позбавлення незалежності соціалістичних республік, на посилення шовіністичних великодержавних настроїв.

Наступ на досягнення попереднього національно-культурного розвитку почався одночасно з політикою руйнації підвалин соціально-економічного та громадського життя місцевого українського населення. Проводилася політика соціальної колективізації з масовими депортаціями і репресіями українців Кубані. Фактично здійснювалася цілком свідомо зміна етнODEMOГРАФІЧНОЇ ситуації в краї. Унаслідок цього місцеве українське населення було частково знищене шляхом масових депортацій, репресій і Голодомору, а решта в офіційних документах була записана росіянами. Так, національно-культурний розвиток українського населення Кубані був штучно припинений, а його наслідки старанно знищували.

Актуальність теми загострилася в умовах війни, яка розпочалася 2014 р. і триває, на жаль, донині. У цій війні важливу роль відіграє маніпулювання національною проблематикою, глорифікація імперських (і радянських) практик, замовчування трагедії українців під час Голодомору, продовження тотальної русифікації та нівелювання українського національно-культурного розвитку. Повернення до історичної правди, висвітлення тем, які довгими десятиліттями приховували диктаторські режими, як радянські, так і пострадянські, може стати суттєвим чинником для осмислення надзвичайно складних та трагічних сторінок минулого ХХ ст., сторінок, які впливають і на сьогодні.

Довгий час ця тема була під забороною в умовах тоталітарного режиму в СРСР. Тільки від початку 1990-х років історію штучного голоду, а фактично Голодомору-геноциду українські вчені почали досліджувати на академічному рівні. Однією з перших студій, яка стосувалась обставин Голодомору, репресій та русифікації українців Кубані в 30-х роках ХХ ст., стала книга Д. Білого «Малиновий клин. Нариси з історії українців Кубані» (Київ, 1994 р.). До цієї тематики зверталися у своїх дослідженнях С. Кульчицький (2005; 2007; 2008; 2013; 2015), В. Сергійчук (2015). У цих наукових розвідках наведено досить багатий історіографічний матеріал і доведено, що Голодомор був спланованою акцією проти українців (зокрема, українців Кубані) та їхнього національного самоствердження. Увагу світової спільноти до теми генетичного винищення українців привернув Р. Конквест у 1987 р., коли видав свою книгу «Жнива розпачу» (українське видання – Київ, 1993). У ній чимало уваги приділено обставинам і перебігові Голодомору на Кубані, наведено дані про вражаючі втрати українського населення Кубані. Термін «геноцид» у науковий обіг ввів Р. Лемкін у 1944 р., він був автором відповідної Декларації ООН 1948 р. і стверджував, що це явище цілком відповідає подіям, які сталися в 1932–1933 рр. щодо українців.

⁸ Там само. Л. 14–15.

Конкретні дані про чисельність населення Кубані подає загальносоюзний перепис 1926 р. Зважаючи на його результати, можемо підрахувати офіційну кількість українців як на Північному Кавказі, так, зокрема, і на Кубані. Під час проведення реформування Кубано-Чорноморської області у 1925 р. більшість території сучасного Краснодарського краю увійшла до Кубанської, Армавірської та Майкопської округ. До того ж до складу Донської округи були передані три історичні кубанські райони – Єйський, Кушевський та Старомінський. Одним із наслідків цього адміністрування було зменшення загального відсотка українців Кубані через виключення трьох районів з панівним українським населенням (за даними 1926 р: Єйський район – 74,2 % українців, Іжевський район – 78 %, Старомінський – 85 %)⁹.

Щоб визначити кількість українців Кубані на 1926 рік, підрахуємо дані по Кубанському, Армавірському, Майкопському та Чорноморському округах, а також по трьох вищезазначених районах. Офіційна кількість українського населення у прилеглих межах сучасного Краснодарського краю на 1926 р. становила 1 644 380 осіб, або 54,1 % від усього населення. Загалом на території Правобережної Кубані – території колишнього Чорноморського Війська (Кубанська округа, Єйський, Кушевський, Старомінський райони) – українців була більшість – 1 110 352 особи, або 73 % від усього населення¹⁰.

Відзначмо значну кількість українців серед міського населення. Загалом вона становила 27 %, або 153 517 осіб. У деяких містах відсоток був суттєвим: Краснодар – 30 %, Гарячий Ключ – 35 %, Приморсько-Ахтарськ – 64,5 %, Темрюк – 32,5 %, Єйськ – 41,6 %, Кушевськ – 57 %¹¹. У сільській місцевості українців було значно більше – 69,5 %, або 1 490 063 особи (на землях колишнього Чорноморського Війська – 76 %). Українців Північного Кавказу, тільки за офіційними даними, в 1926 р. було 3 106 652 особи, або 37,1 %, а серед сільського населення – 41 % і вони становили після росіян (45,9 %) найбільшу національну групу в Північно-Кавказькому краї¹².

У зв'язку з цим постає закономірне питання, чому вже в наступних переписах офіційна кількість українців Кубані скоротилася до кількох відсотків? Щоб відповісти, необхідно простежити вплив колективізації, розкуркулення, масових депортацій і Голодомору 1929–1933 рр. на динаміку населення Кубані. Маючи обмежену кількість конкретних статистичних даних про етнодемографічні зміни в цей час, ми можемо подати лише приблизні цифри, які стосуються динаміки кількісного складу українського населення Кубані. Найбільш детальні статистичні матеріали про зміни у населенні Кубані у 1929–1933 рр. стосуються Слов'янського району Краснодарського краю¹³. Ґрунтуючись на них, зможемо екстраполювати коливання кількості населення на решту районів Кубані.

Переписи 1923–1926 рр. уможливають підрахунок приблизної кількості населення, враховуючи офіційний середній приріст як 11,5 % на 1929 рік. Кількість населення найбільше зменшилася у 1932–1933 рр. Загальне скорочення населення Слов'янського

⁹ ЦДАГО України. Ф. І. Оп. 20. Спр. 2894. Арк. 79.

¹⁰ Там само. Арк. 68–82.

¹¹ Там само. Арк. 70–82.

¹² Там само. Арк. 82.

¹³ Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-580. Оп. 1. Д. 521. Л. 26.

району Кубанської округи, враховуючи його відсоток приросту, становило 57,3 %, приблизно 80 500 осіб. У 1929–1933 рр. Слов'янський район належав до офіційно занесених на «чорну дошку», тобто з нього вивозили всі продукти, його оточували війська ДПУ, а населення таким чином прирікали на голодну смерть. Станиця Полтавська, яка входила до цього району, була виселена повністю. Знаючи, які ще райони були занесені на «чорні дошки», можемо з'ясувати середній відсоток винищеного у них населення. Це райони: Невинномиський, Слов'янський, Усть-Лабинський, Брюховецький, Кушевський, Павлівський, Кропоткінський, Єйський, Краснодарський, Коренівський, Отрадненський, Тихорецький, Армавірський і Тимашевський.

Практично вся Кубанська округа і райони, найбільш густо заселені українцями, опинилися в найтяжчому стані. До того ж населення 13 кубанських станиць підлягало жорстоким каральним санкціям і майже повній депортації. Це були кубанські станиці Полтавська, Ведмедівська, Урупська, Уманська, Незамаєвська, Теміргоївська, Ладозька, Ново-Рождественська, Новодерев'янківська, Стародерев'янківська, Старощербинівська, Платнирівська.

Якщо прийняти за середній рівень скорочення населення по Слов'янському району без урахування істотного зростання в 45,8 %, то ця величезна територія з приблизною кількістю населення в 1 963 700 осіб була приречена на вимирання. Серед цього населення українці становили, якщо враховувати, що їхній відсоток не змінився від 1926 р., 1 133 700 осіб або 57 %. До кінця 1933 р. населення скоротилося до 1 064 300 осіб, хоча є всі підстави вважати, що смертність була значно вищою.

Фактично Голодомор охопив усю територію Кубані, і відсоток зменшення населення коливався в різних районах від 25 % до 70–60 %. Мінімальний відсоток стосується частини закубанських станиць, Майкопської й Армавірської округ, для яких план хлібозаготівель не був настільки високим, як в українських станицях Кубанської округи, де відсоток зниження населення був найвищим. Так, із 17 районів, що були офіційно занесені на «чорні дошки», 11 мали переважно українське населення, в інших відсоток українців був теж досить значним. Крім того, кубанські станиці приречені на депортацію окремою постановою крайвиконкому ВКП(б), були з абсолютною більшістю українського населення. До 80–90 % населення цих станиць було знищене або депортоване, хоча частина цих станиць і не входила до районів, занесених на «чорні дошки» (Ведмедівська, Уманська тощо). Є свідчення, що під час голоду населення станиці Старокорсунської скоротилося з 14 000 до 1 000 осіб, тобто на 93 %, такі ж дані є про станиці Воронежську та Дінську. У станиці Лабинська з 24 000 загинуло 14 000 осіб, тобто 58,3 %, у станиці Пашківській кількість населення знизилася з 7 000 до 3 500, тобто до 50 % .

З інших джерел відомо, що населення станиці Усть-Лабинської скоротилося з 24 000 до 10 000 осіб, Дмитрівської – з 6 000 до 2 000, Ільської – з 3 000 до 1 500. Голодомор також дуже скоротив населення міст Північного Кавказу, яке постраждало в ті часи набагато більше, ніж населення міст в УРСР. Так, за приблизними даними, з 23 000 осіб населення Краснодара померло 40 000 осіб, у Ставрополі з 140 000 осіб померло 50 000. Немає конкретних даних про загальні втрати українського населення Кубані в 1930–1933 рр. Один із найбільш відомих зарубіжних дослідників цього питання Роберт Конквест вважає, що в 1932–1933 рр. на Північному Кавказі

Кубань в роки голоду

від Голодомору померло не менше 1 млн осіб. Втім, якщо поррахувати загиблих і виселених під час повстань, депортацій і репресій жителів Кубані, то ця кількість набагато збільшується.

Спробуємо підрахувати хоча б приблизну кількість втрат серед українського населення Кубані у ті роки. Якщо враховувати, що терор і голод застосовувалися проти козаків, серед яких українці становили більшість, і проти районів із переважаючим українським населенням, то втрати серед українців Північного Кавказу були значно суттєвіші, ніж серед іншого населення. Якщо вважати, що Голодомор охопив найперше українські райони Кубані, то там втрати серед населення досягали не менше 50–60 %. Ця кількість збігається з оцінками зарубіжних дослідників голоду на Північному Кавказі та Кубані. Так, згідно з даними матеріалів, які зберігаються в архіві Гувера при Стенфордському університеті США, в 1932–1933 рр. з Кубані було депортовано або вмерло від голоду близько 2 млн осіб. Розстріляно або вмерло у в'язницях близько 250 тис. осіб.

Зараз немає детальних відомостей про кількість депортованих з Кубані. Відомо тільки, що від січня по квітень 1933 р. частинами 1-ї окремої бригади конвойних військ СРСР було вивезено на Північ 100 тис. осіб. Отже, українське населення Кубані втратило від 1929 по 1933 рік не менше 1 млн 200 тис. осіб. Усі факти свідчать, що радянський уряд цілеспрямовано змінював етнічну ситуацію на Кубані. Під час розгортання Голодомору і масових депортацій від М. Н. Тухачевського, заступника наркома з військових і морських справ, вийшла директива від 20 грудня 1932 р., у якій наказано почати заселення спустошених кубанських станиць і хуторів, найперше станиці Полтавської, «благонадійними в політичному відношенні курсантами і молодшими командирами з числа колгоспників ... з обов'язковою

Кубань на віденській карті 1919 р.

умовою, щоб в їхньому складі було не менше 45 % комуністів і 20 % комсомольців». Особливо наголошено, що «мешканці Північного Кавказу і України вербуванню не підлягають».

Таким чином цілеспрямовано почався процес заселення Кубані росіянами замість знищеного українського населення. Так, станиця Полтавська, яка майже на 100 % була заселена українцями, у 1933 р. заселилася достроково демобілізованими червоноармійцями з Ленінградського, Білоруського, Московського і Приволзького військових округів. Станиця Платнірівська була заселена 22 родинами червоноармійців з Горьківської області, 31 – з Ленінградської, 270 – з Уральської, 65 – з Московської, 41 – з Івановської. Кубанців, які лишилися живими, виселяли в будинки на околицях, а новоприбулих розміщали в центральних. Змінювалися навіть українські топоніми. Станиця Полтавська була перейменована в Красноармійську, а Уманська – в Ленінградську. Так змінювалася етнодемографічна ситуація на Кубані.

Виникає питання: наскільки вдалося новій владі змінити етнічну картину Північного Кавказу і чи досяг геноцид початку 1930-х роках своєї мети – знищення українців як переважаючої складової населення Кубані? Незважаючи на ці колосальні, жадливі втрати, фактичний відсоток українців на Кубані й Північному Кавказі залишився досить значним – як на Північному Кавказі, так і на Кубані зокрема – приблизно 50,5 %. Окрім фізичного винищення українців, проводилась і свідомо фальсифікація наступних переписів. Уже дані перепису 1939 р. свідчать, що українці, за офіційною статистикою, становлять на Кубані 4,3 %¹⁴. Незначна кількість офіційно

¹⁴ Государственный архив Краснодарского края. Ф. Р-1547. Оп. 1. Д. 4. Л. 3.

zareestrovanih ukrainciv zberigalasia i pid chas perepisu 1959 r.: ukrainciv – 3,9 % (145 592), rosiyan – 89,4 % . Perepis 1989 r. pokazav tu z situaciju: ukrainciv – 195 883 (3,8 %, reshtu stanovljat' rosiyani), perepis 2002 r. skrotivsia do 2,57 %.

U 1932–1933 rr. z боку najvišix rivniv kerivництва Radjanskogo Sojuza provodilasja cilespriamovana politika iz fizicnogo zničennja ukrainciv Kubani ta rusifikacii tix, xto zalivsia živim. Konkretni statistični dani dauť možlivisť pobaciti, jakogo žaxlivogo udaru було zavdano ukraincjam Pivničnogo Kavkazu v period 1932–1933 rr. Zahodi zi zničennja ta denacjonalizacii ukrainського населення Kubani poednuvali jak fizicne zničennja, šljahom organizovanogo masovogo štuchnogo golodu, tak i deportacii, represii, nasil'nič'ku rusifikaciju, ščo cilkom pidpadae pid viznačennja цієї tragedii jak genocidu. Osobливо treba zauvažiti, ščo zamišть deportovanih ta poerlih vid golodu ukrainciv zavozili predstavnikov inšix nacionalnostej, tobtu vidbuvalasia cilkom svidoma zmina etnodemograficnoji situacii u regioni. Odnak, popri oficijnu statistiku, možemo viznačiti, ščo real'na kilkisť ukrainciv Krasnodars'kogo kraju zaraz u desjatki raziv pereviščue oficijni pokazniki, jaki pišlja 1933 r. opinilisja pid povnim kontrolom deržavnoj komunističnoj ideologii i politiki. Nini istorična pravda vidnosno ukrainciv Kubani zalivaetsja zakritoju čerez neostaliniš'ku ideologiju, jka panue v sučasnij Rosijs'koi Federacii.

Дмитро Білий

ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА: РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКИЙ ДЕСТРУКТИВНИЙ ЧИННИК

**БЫСЯМЬ МЫ ЗДОРОВО,
КОЛЕН ОТЧАЙНО-
ВНУКИ СУВОРОВА,
ДЕТИ ЧАПАЕВА.**

Радянський пропагандистський плакат

ЗА ЩО БОРЮТЬСЯ УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ?

Не за Сталіно,
Ні за Суворова,
Ні за Гітлера
На розум хвєрого.

За Україну,
За безмежну.

Ні від Йоськи, ні від Фріца
Незалежну!

Листівка УПА «За що борються українські повстанці»

ЛІТО 1941 РОКУ В УКРАЇНІ: ЗА ДОКУМЕНТАМИ НКДБ УРСР¹

На світанку 22 червня 1941 р., після потужної артилерійської підготовки, німецька армія перейшла радянський кордон і розгорнула бої з частинами Прибалтійського, Західного і Київського особливих військових округів. Німецька авіація нанесла численні бомбові удари по найбільших містах країн Балтії, Білорусі, України та Молдови. Розпочалася німецько-радянська війна. У перші її години найвище політичне керівництво і військове командування СРСР сподівалися, що йдеться лише про прикордонний інцидент, про масштабну провокацію. Проте хід подій на всьому західному кордоні країни, від Балтики до Чорного моря, а згодом заяви німецького посла в Москві і міністра закордонних справ Німеччини по берлінському радіо засвідчили, що гітлерівський режим здійснив наперед спланований і ретельно підготований напад на Радянський Союз.

Звістка про початок війни викликала величезне занепокоєння в суспільстві. Тривалий час в країні говорилося про можливу війну, повсюдно велася так звана оборонна робота, ідеологічна, морально-психологічна і військово-технічна підготовка населення. Однак, коли нацистська Німеччина здійснила напад на Радянський Союз, а війна з очікуваної стала реальною, більшість громадян країни пережила справжнє потрясіння, почуття глибокої тривоги і розгубленості.

22 червня 1941 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР про мобілізацію військовозобов'язаних на території 14 військових округів, зокрема Київського особливого, Одеського і Харківського. Мобілізації підлягали військовозобов'язані, які народилися з 1905 р. до 1918 р. включно². На основі Київського особливого військового округу було сформовано Південно-західний фронт, на основі Одеського округу – 9-ту армію, а на базі переміщеного на південь управління Московського військового округу – Південний фронт. Тоді ж, згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР, в окремих місцевостях країни було введено воєнний стан. Він поширювався на сім союзних республік, зокрема на Українську РСР, а також на низку автономних республік та областей Російської Федерації. На оголошених територіях усі функції державної влади у сфері оборони, забезпечення громадського порядку і державної безпеки належали військовим радам фронтів, армій, військових округів або вищому командуванню військових з'єднань.

Військова влада отримала право залучати громадян до трудової повинності, охорони різноманітних об'єктів, встановлювати «військово-квартирний обов'язок» для розквартирування військових частин та установ, оголошувати так звану авто-гужову повинність для задоволення військових потреб, вилучати транспортні засоби та інше необхідне майно не лише в державних, громадських і кооперативних підприємств та організацій, але й в окремих громадян. Цей указ передбачав, що військова влада могла регулювати роботу установ, організацій і підприємств, забороняти появу на вулиці після певного часу, здійснювати обшуки і затримання підозрілих осіб,

¹ Автор висловлює щире подяку пану Сергію Кокіну за допомогу в доборі документів Галузевого державного архіву Служби безпеки України.

² Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. Москва, 1945. С. 97.

виселяти із зазначених територій так званих соціально небезпечних осіб тощо. Всі кримінальні справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку і державної безпеки, передавалися на розгляд військових трибуналів³. Того ж дня Президія Верховної Ради СРСР затвердила Положення про військові трибунали⁴.

23 червня 1941 р., за постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, була створена Ставка головного командування, яку очолив нарком оборони СРСР Семен Тимошенко⁵. Через тиждень ЦК ВКП(б), Президія Верховної Ради СРСР і РНК СРСР сформували Державний комітет оборони (ДКО) як надзвичайний вищий орган, що зосередив у своїх руках всю повноту влади в країні. Головою ДКО став Йосип Сталін, його заступником – В'ячеслав Молотов, а членами – Лаврентій Берія, Климент Ворошилов і Георгій Маленков (у 1942–1944 рр. до його складу введено Миколу Вознесенського, Анастаса Мікояна, Лазаря Кагановича і Миколу Булганіна).

Ще в лютому 1941 р. відбувся поділ НКВС СРСР на два народні комісаріати – внутрішніх справ і державної безпеки. На НКДБ СРСР покладалися завдання з ведення розвідувальної роботи за кордоном; боротьби з підіривною, шпигунською, диверсійною, терористичною діяльністю іноземних розвідок в СРСР; оперативної розробки і ліквідації залишків антирадянських партій і контрреволюційних формувань серед різних прошарків населення в країні; у системі промисловості, транспорту, зв'язку, сільського господарства тощо; охорони керівників партії та уряду⁶. В липні 1941 р. НКДБ СРСР було ліквідовано, а його апарат увійшов до складу НКВС СРСР.

У зв'язку з розгортанням бойових дій з Німеччиною НКДБ СРСР видав 22 червня 1941 р. директиву № 127/5809 про заходи органів державної безпеки. У ній йшлося про необхідність мобілізації оперативного-чекістського апарату, вилучення «контрреволюційного і шпигунського елемента», попередження шкідницько-диверсійних актів у народному господарстві, насамперед на підприємствах оборонної промисловості і залізничному транспорті. Спільно з НКВС СРСР органи безпеки мали забезпечувати охорону найважливіших господарських об'єктів. За два дні нарком державної безпеки СРСР Всеволод Меркулов підписав директиву народним комісаріатам держбезпеки республік, управлінням держбезпеки країв і областей прикордонної смуги. У документі було визначено завдання органів НКДБ на період війни, зокрема пропонувано форсувати евакуацію арештованих із західних районів країни, вивезти у тиллові органи НКДБ архівні документи та інші секретні матеріали, не залишати без спеціального дозволу обслуговувані території, боротися з парашутними десантами противника й рішуче придушувати всілякі антирадянські прояви.

Місцеві структури НКДБ продовжували ретельно контролювати різні групи суспільства. Вони здійснювали перлюстрацію кореспонденції, простежуючи настрої населення і фіксуючи найменші прояви нелояльності владі. Вони виявляли усіх

³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 683. Арк. 20–22.

⁴ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 228–231.

⁵ Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ). Ф. 17. Оп. 162. Д. 360. Л. 22.

⁶ Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне: сб. документов и материалов. Москва, 1985. Т. 1: Накануне войны (1939 – июнь 1941). С. 287–288.

невдоволених і навіть нестійких громадян, ізолюючи так званий антирадянський і контрреволюційний елемент. З документів НКДБ УРСР видно, що в перші дні війни значну частину населення охопила паніка і що мешканці міст, зокрема, масово кинулися до магазинів робити запаси продуктів⁷. Так, за 25 червня 1941 р. працівники 4-го відділу НКДБ УРСР здійснили перлюстрацію майже 6,9 тис. листів, з яких 195 містили повідомлення «негативного і навіть провокаційного характеру...». У них йшлося про черги до магазинів, відсутність продуктів харчування, високі ціни на базарах, руйнівні наслідки німецьких бомбардувань, велику кількість вбитих і поранених, про масову втечу людей з Києва тощо. Усі вилучені документи направлялися в 3-є Управління НКДБ УРСР для оперативного використання⁸.

Панічні настрої охопили не тільки багатьох рядових громадян, але й чимало керівників місцевого рівня. У ЦК ВКП(б) надходили телеграми і доповідні записки з прифронтових територій, в яких повідомляли про ганебну поведінку низки командирів, партійних і радянських чиновників. Вони нехтували виконанням службових обов'язків, займаючись виключно особистими справами. В одній з таких записок мовилось, що тимчасовим успіхам ворога значною мірою «сприяла паніка, що панує в командній верхівці окремих військових частин, і панічна бездіяльність в місцевих партійних і радянських органах»⁹.

В оперативному зведенні конвойних військ НКВС СРСР зазначено, що 23 червня 1941 р. об 11 годині 30 хвилин адміністрація покинула тюрму № 1 м. Львова¹⁰. У наказі наркома державної безпеки УРСР Павла Мешика начальнику Управління НКДБ по Львівській обл. І. Ткаченку відзначено: «Вашу поведінку і поведінку оперативного складу, що залишили ганебно Львів без усіляких на те причин – розцінюю як таку, що межує зі зрадою батьківщини». Нарком ставив завдання забезпечити порядок у Львові і вимагав «приховати від місцевого населення всі наслідки Вашої паніки». Згадані в наказі події сталися приблизно за тиждень до того, як частини Червоної армії залишили місто¹¹.

У донесенні начальника Політичного управління Південного фронту повідомлялось: «Серед більшості місцевих цивільних, радянських і партійних організацій панує повна розгубленість. Керівники районів “сидять на чемоданах”, припиняють свою діяльність і першими втікають ще задовго до того, як з'явився ворог в їх районах». Начальник Політуправління фронту зазначав: як правило, бездіяльність виявляли місцеві органи влади, що знаходилися в 70–100 кілометрах від лінії фронту. Керівники цих органів «панічно евакуюють свої сім'ї, залишаючи напризволяще населення, яке підлягає евакуації»¹².

⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 24–25.

⁸ Там само. Ф. 16. Оп. 84. Спр. 8. Арк. 90, 166, 174. Див. також: Бажан О. Суспільні настрої в Українській РСР у перші дні Великої Вітчизняної війни (за документами Галузевого державного архіву Служби безпеки України). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2011. № 2. С. 7–47.

⁹ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 10. Л. 11.

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 34.

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 16. Арк. 297–298.

¹² РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 122. Д. 10. Л. 45–46.

У перші тижні війни став помітно наростати потік біженців, які втікали із західних областей України в центральні та східні райони республіки. Таке масове стихійне переміщення населення викликало занепокоєння радянських органів безпеки, що прагнули організувати «ретельну фільтрацію» біженців. Нарком внутрішніх справ УРСР Василь Сергієнко вважав, що контрольно-пропускні пункти зони загороження не забезпечували надійної перевірки втікачів і не запобігали просочуванню ворожих елементів у глиб країни. Він твердив, що перебування їх у прифронтовій зоні чи в містах східної частини України «вкрай небажане». Тож у записці від 30 червня 1941 р., адресованій Л. Берії, нарком пропонував організувати евакуаційні приймальні пункти для біженців із західних областей України, звідки поступово перевозити втікачів у віддалені райони СРСР, «не допускаючи осідання їх на території України». В. Сергієнко пропонував організувати п'ять «евакоприймників» у Кам'янець-Подільській обл. (в містах Кам'янці-Подільську, Старокостянтиніві, Шепетівці, Проскуріві, Волочиську), два – у Житомирській обл. (у містах Новоград-Волинську та Бердичеві) і по одному – в Ізмаїльській (м. Аккермані), Одеській (в Овідіюполі) та Чернівецькій (у Хотині) обл.¹³.

Найвище політичне керівництво країни і військове командування, ЦК КП(б)У і РНК УРСР вживали заходи для стабілізації становища в прифронтовій смузі. Органи державної безпеки повинні були протидіяти проявам зневіри і панікерства, стримувати розповсюдження негативної для влади інформації, яка викликала неспокій серед громадськості. На початку липня Президія Верховної Ради СРСР затвердила указ про відповідальність за поширення неправдивих чуток, які збуджують тривогу серед населення. Указ передбачав за такі дії суворе покарання – тюремне ув'язнення за вироком військового трибуналу на строк від двох до п'яти років¹⁴.

У місцевостях, де було запроваджено воєнний стан, і в тих районах, де велися воєнні дії, військовим радам фронтів надавали право затверджувати вироки військових трибуналів про вищу міру покарання з їхнім негайним виконанням. У кінці червня ведення слідства в усіх справах про зрадників батьківщини, що втекли за кордон, крім військовослужбовців, покладалося на органи НКДБ, а нагляд за слідством – на прокурорів військових округів. Розслідування у справах членів сімей зрадників батьківщини пропонували проводити в 10-денний термін. До відповідальності притягували тільки тих членів сімей, які на момент здійснення злочину проживали разом із зрадником батьківщини чи перебували на його утриманні¹⁵.

Важливим завданням силових структур у початковий період війни стала боротьба з парашутними десантами противника. З цією метою, за постановою РНК СРСР від 24 червня 1941 р., при міських, районних відділах і відділеннях НКВС почали створювати винищувальні батальйони чисельністю 100–200 осіб кожний. До них вступали не тільки представники партійного, комсомольського і радянського активу, але й рядові робітники, колгоспники, службовці, інженерно-технічні працівники.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 16. Арк. 208–209.

¹⁴ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 247.

¹⁵ Мозохин О. Б. Право на репрессии: внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918–1953). Москва, 2006. С. 223–224.

Батальйони озброювали кулеметами, гвинтівками, револьверами, а по можливості – ще й гранатами¹⁶.

За офіційними даними, на початку липня 1941 р. в Україні було створено 657 винищувальних батальйонів, в яких налічувалось 158,7 тис. бійців. Поряд з цим формувалися відповідні групи сприяння: їхня кількість досягала 18 тис., вони об'єднували понад 200 тис. осіб. Протягом червня–липня винищувальні батальйони Київської, Одеської, Чернігівської, Запорізької і Кіровоградської обл. затримали 98 німецьких шпигунів, диверсантів і льотчиків збитих ворожих літаків¹⁷. Крім того, бійці батальйонів освоювали військову справу, вчилися володіти зброєю, займалися охороною важливих військових і господарських об'єктів та ін.

У перші дні війни нарком державної безпеки СРСР В. Меркулов видав директиву за № 2445/М, в якій ставив питання про вивезення із західних регіонів СРСР у центральні і східні райони країни більшості арештованих. Він доручав керівникам місцевих органів НКДБ негайно повідомити загальну чисельність в'язнів, визначити контингент для відправки, а також скласти списки тих, кого ці керівники вважали доцільним розстріляти¹⁸. Стрімкий наступ німецьких військ значно ускладнював виконання завдання, тому в наступні дні НКДБ СРСР настійно вимагав форсувати евакуацію арештованих.

Найбільш драматичним було становище в'язнів у тюрмах західних областей України. Тут знаходилось багато учасників українського і польського підпілля, які активно протидіяли встановленню сталінського режиму в краї і яких влада вважала особливо небезпечними злочинцями. План евакуації з тюрем НКВС і НКДБ західного регіону УРСР підписав заступник наркома внутрішніх справ СРСР В. Чернишов. У ньому йшлося про необхідність якнайшвидше вивезти у глиб Радянського Союзу 23 236 осіб. Зокрема, передбачалося вивезти зі Львова 4 591 особу, Станіслава – 2 511, Чернівців – 2 060, Луцька – 1 999, Тернополя – 1 577, Самбора – 1 283, Чорткова – 1 279, Рівного – 896 осіб¹⁹.

Проте значну частину в'язнів, насамперед звинувачених у політичних злочинах, жорстоко стратили в таборах, а також під час евакуації, що здійснювалась пішим порядком. У доповідній записці від 12 липня 1941 р. начальника Тюремного управління НКВС УРСР А. Філіппова, адресованій заступнику наркома В. Чернишову і начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, наводились деякі відомості про вказані події. Так, у Львівській обл. з тюрем «вибуло по 1-й категорії», тобто було страчено 2 464 особи. За словами А. Філіппова, «в'язні поховані в ямах, викопаних у підвалах тюрем, а в м. Злочеві [Золочеві] в саду». У Самборі та Стрию

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 52–53; Ф. 9. Спр. 41. Арк. 95–104.

¹⁷ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг.: в 3-х т. Киев, 1975. Т. 1. С. 92.

¹⁸ З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 1994. № 1. С. 192.

¹⁹ Государственный архив Российской Федерации (ГА РФ). Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 3–5. Про трагедію в'язнів у тюрмах західних областей України див. також: Романів О., Федущак І. Західноукраїнська трагедія 1941. Львів; Нью-Йорк, 2003; Popiński K., Kokurin A., Gurjanow A. Drogi śmierci. Ewakuacja więźniów sowieckich z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej w czerwcu i lipcu 1941. Warszawa, 1995; Musiał B. Rozstrzelać elementy kontrrewolucyjne. Brutalizacja wojny niemiecko-sowieckiej latem 1941 roku. Warszawa, 2001.

було знищено 1 101 особу, у Станіславі, Коломиї і Печеніжині – 1 000 арештованих. У Тернополі при відступі вбито 560 в'язнів: «поховання здійснено у викопаних спеціально з цієї метою ямах, однак частина [страчених] 197 чол. поховані в підвалі НКДБ, неглибоко дуже закопані...». У Бережанах було вбито 174 особи: «Поховання здійснено на території військової частини (стара фортеця). Із загальної кількості вибулих по 1-й категорії залишилося в підвалі тюрми 20 чоловік...». Під час перевезення 40 розстріляних в'язнів до місця поховання машина НКВС потрапила під бомбардування, а тому вбитих «встигнули тільки скинути з машини». Багато в'язнів було страчено в інших тюрмах західних областей України. Зокрема, в м. Дубно вбито 230 осіб, м. Ковелі – 195, м. Володимирі-Волинському – 36. За словами А. Філіппова, у Чернівецькій обл. «всі засуджені до ВМП [вищої міри покарання] розстріляні, також вибуло 16 чол. по 1-й категорії засуджених і підслідних за к-р [контрреволюційними] статтями, які знаходилися на момент евакуації в лікарні»²⁰. З документів НКВС СРСР відомо, що частину в'язнів із західних областей УРСР евакуювали залізницею в центральні і східні райони республіки. Окремих в'язнів, засуджених за побутові, службові та інші другорядні злочини, в ході евакуації звільнили.

У доповідній записці від 31 липня 1941 р. заступника начальника Тюремного управління НКВС УРСР Демехіна, яка адресована начальнику Тюремного управління НКВС СРСР М. Нікольському, було зазначено, що під час евакуації в'язнів пішим порядком з тюрми Чорткова при спробі втекти розстріляно 123 в'язні-оунівці. 20 липня в Умані за розпорядженням військового прокурора фронту і заступника наркома державної безпеки УРСР І. Ткаченка було страчено і закопано 767 в'язнів, евакуйованих з Чорткова. Цю страту Демехін пояснював наближенням противника, що знаходився за 20–30 км від Умані²¹.

У документах Тюремного управління НКВС СРСР наводились загальні підсумки евакуації в'язнів. На 22 січня 1942 р., з тюрм НКВС–УНКВС було евакуйовано 141 527 осіб, зокрема з тюрм України – 45 569. При цьому подавали також статистику «вибулих» у ході евакуації в УРСР: розстріляно в тюрмах – 8 789 осіб, звільнено при евакуації – 4 568, залишилось невивезеними на окупованій території – 3 536, вмерло в дорозі – 312, звільнено внаслідок «нападу банди» – 270, втекло від конвою – 155, розстріляно в дорозі під час придушення опору – 123, «незаконно розстріляно конвоем» – 55, вбито під час спроби втечі – 48, загинуло в дорозі при бомбардуванні – 17 осіб. «Всього вибуло» – 17 873 особи²².

З початком війни розгорнулася масштабна мобілізація, що торкнулася мільйонів військовозобов'язаних. У західних областях України через швидкий наступ противника військові комісаріати не змогли виконати визначені завдання. Проте в

²⁰ Баран В. Україна: воєнне літо 1941 року. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Історичні науки». Острог, 2018. Вип. 27: На пошану Володимира Трофимовича. С. 94–103.

²¹ ГА РФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 22. Л. 165, 166. Про розстріли в тюрмах західних областей України див.: ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 3. Т. 2. Арк. 43–49; Т. 6. Арк. 25–33; Спр. 11. Арк. 82–102, 106–113. Про розстріли в тюрмах м. Сталіно, м. Херсона див.: ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 99609. Т. 1. Ч. 4. Арк. 7–15; Ф. 5. Спр. 39044. Т. 2. Арк. 427–433.

²² ГА РФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 21. Л. 224–225, 229.

інших районах УРСР мобілізація загалом пройшла успішно. Так, з Київської, Одеської, Запорізької, Дніпропетровської, Кіровоградської, Миколаївської, Ізмаїльської, Сталінської, Полтавської, Сумської і Чернівецької обл. в ряди Червоної армії і Військово-морського флоту було призвано майже 1,4 млн осіб. За неповними даними, в інших областях України мобілізовано близько 500 тис. осіб. Загальна кількість мобілізованих в республіці сягала близько 2 млн військовослужбовців²³.

Мобілізовані в областях Київського особливого військового округу скеровувались в діючі і резервні частини та з'єднання Південно-західного фронту. Мобілізовані в областях Одеського військового округу, а також в Молдавській РСР і Кримській АРСР, що входили до складу цього округу, поповнювали війська Південного фронту. Однак під час формування нових військових підрозділів і з'єднань відчутно бракувало озброєння, оскільки значна частина армійських запасів зосереджувалась в прикордонних районах і була втрачена після відступу Червоної армії. У зв'язку з цим бійці нових частин нерідко змушені були самі здобувати собі зброю в бою, йдучи, за словами Олександра Солженіцина, «з палками на танки». Групі армій «Південь», що здійснювала наступ на території України, протистояли радянські війська Південно-західного фронту в складі 5-ї, 6-ї, 26-ї і 12-ї армій та Південного фронту в складі 9-ї та 18-ї армій. Командувачем Південно-західного фронту був генерал Михайло Кирпонос, членом Військової ради – корпусний комісар Микола Вашугін (згодом – дивізійний комісар Євген Риков), начальником штабу – генерал Максим Пуркаєв (згодом – генерал В. Тупиков). Командувачем Південного фронту був генерал Іван Тюленєв, членом Військової ради – армійський комісар 1-го рангу О. Запорожець, а начальником штабу – генерал Гавриїл Шишенін.

10 липня 1941 р. ДКО прийняв рішення про створення трьох головнокомандувань: Північно-західного, Західного і Південно-західного напрямків. Головнокомандувачем Південно-західного напрямку став Семен Будьонний, членом Військової ради – Микита Хрущов, начальником штабу – О. Покровський. Цьому напрямку підпорядковувались війська Південно-західного і Південного фронтів, Чорноморський флот і Дунайська флотилія. За тією ж постановою Ставка головного командування була реорганізована в Ставку верховного командування (з 8 серпня – Ставку верховного головнокомандування) на чолі з Й. Сталіним.

Та все ж становище на фронтах стрімко загострювалось, людські втрати драматично зростали. За три тижні німецькі війська просунулися в глиб Радянського Союзу на північно-західному напрямку на 450–500 км, на західному – на 450–600 і на південно-західному – на 300–350. Страшні випробування війни виявились під силу не всім, що породило досить гостру проблему – дезертирство. Для протидії цьому явищу стали функціонувати так звані оперативні заслони Особливих відділів НКВС, а також загороджувальні загони військ НКВС. Від початку війни до 10 жовтня 1941 р. оперативні заслони затримали 249,9 тис. осіб, а загороджувальні загони з охорони тилу – 407,4 тис. осіб. Серед затриманих були військовослужбовці, які втекли з фронту, свідомо себе скалічили, відстали від військових підрозділів

²³ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941–1945 гг. Т. 1. С. 89.

тощо. За вказаний період Особливі відділи НКВС арештували 25 878 осіб, а решту затриманих у складі спеціально сформованих частин відправили на фронт. Арештованих звинувачено в дезертирстві – 8,8 тис. осіб, поширенні провокаційних чуток – 3,9 тис., боягузтві і панікерстві – 2,6 тис., зраді – 2,6 тис., завданні собі каліцтва – 1,6 тис., шпигунстві – 1,5 тис. та ін. За вироками військових трибуналів було розстріляно 10 201 особу, зокрема перед строем – 3 321 особу. Найбільше арештованих і страчених було на Західному фронті – 4 тис. осіб, на Південному – 3,6 тис., Північно-західному – 3,4 тис., Південно-західному – 3,2 тис.²⁴

У серпні 1941 р. Верховний головнокомандувач Й. Сталін підписав наказ № 270 Ставки верховного головнокомандування, який стосувався боротьби з дезертирством. У цьому документі ставилась вимога негайно знімати з посад командирів батальйонів і полків, які виявляли нерішучість в бою. Усіх дезертирів з числа командирів і політпрацівників розстрілювати на місці, їхні сім'ї піддавати арешту як сім'ї зрадників батьківщини. У ворожому оточенні наказано битися до останнього і всіма доступними засобами знищувати тих, хто волітиме здатися в полон. Сім'ї полонених червоноармійців, відповідно до розпорядження, позбавляли державної допомоги²⁵.

На початковому етапі війни постало питання збереження основних виробничих фондів, запобігання захопленню окупаційними військами матеріальних і культурних цінностей, створення в східних районах СРСР господарської бази для забезпечення оборони країни. З цією метою проведено масштабне перебезування промислових і сільськогосподарських підприємств, освітніх, наукових і культурних установ, а також мільйонів людей в глиб Радянського Союзу. Згідно з постановою РНК СРСР, створено Раду з евакуації, яку очолив перший секретар ВЦРПС Микола Шверник. В Україні діяла спеціальна комісія, якою керував заступник голови РНК УРСР Дмитро Жила.

У західних областях України в умовах відступу Червоної армії провести належну евакуацію майна і людей не вдалося. Навіть в Кам'янець-Подільській, Житомирській і Вінницькій обл. здійснено лише часткову евакуацію. Проте у віддалених від фронту районах республіки за доволі короткий час було проведено значну роботу з евакуації. Завдяки напруженій праці робітників і колгоспників, службовців та інженерно-технічних працівників на схід країни вивезено 550 великих заводів і фабрик, чимало інших господарських об'єктів, багато цінного обладнання, сировини і матеріалів. На схід виїхало близько 3,5 млн людей. Особливість цієї роботи полягала в тому, що підприємства оборонного значення працювали практично до останнього моменту, їх вивозили лише напередодні відступу Червоної армії. Від початку липня 1941 р. вели евакуацію колгоспів, радгоспів і МТС, на схід відправляли своїм ходом гурти громадської худоби в супроводі селян, так званих гонщиків. До середини жовтня з УРСР було вивезено майже 1,7 млн т зерна і 269,5 тис. т зернових продуктів. За кілька місяців з республіки евакуйовано низку інститутів Академії наук УРСР, понад 70 вищих навчальних закладів, Київську та Одеську кіностудії,

²⁴ Російський державний архів нової історії. Ф. 89. Оп. 18. Д. 8. Л. 1–3. Див. також: ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 4. Арк. 348–351; Ф. 42. Спр. 46. Арк. 25–26, 30–31.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–7.

близько 300 членів творчих спілок – письменників, художників, композиторів. Однак навіть при максимальній концентрації зусиль здійснити евакуацію всіх запланованих матеріальних і культурних цінностей з території республіки виявилось неможливо. Політичне керівництво СРСР прийняло рішення не залишати ворогові цінного майна, знищувати перед відступом неевакуйовані підприємства, обладнання, машини, руйнувати шосейні дороги, залізниці, мости тощо. Ця робота покладалася на місцеве керівництво, дирекцію підприємств, а також на органи державної безпеки, зокрема спеціальні оперативні групи. Траплялися випадки, коли місцеві чиновники завчасно наказували знищити державне майно, хоча противник знаходився на відстані 500 км²⁶.

У липні 1941 р. нарком державної безпеки УРСР П. Мешик надіслав органам НКДБ шифротелеграму за № 22328, в якій вимагав перекинути в тил ворога численні диверсійні групи «із завданням палити хліб на корені і в скиртах». Такі дії представників влади викликали невдоволення багатьох людей, насамперед селян. Вони вважали подібні акції злочинними і ставилися до підпалювачів як до бандитів. Нерідко навіть радянські партизани не знали про відповідні вказівки керівництва і виявляли рішучу незгоду з практикою знищення зерна. На думку цих партизанів, підпали позбавляли селян засобів для існування і таким чином настроювали їх проти радянської влади²⁷.

Подекуди під час відступу Червоної армії місцеве керівництво роздавало населенню невивезене зерно. Доволі часто люди розбирали по домівках різні речі з підприємств та установ. Окремі громадяни користувалися панікою і безладом при відступі радянських військ і грабували склади, магазини тощо. Коли оперативні групи органів безпеки підривали численні об'єкти, які не вдалося вивезти на схід, частина населення негативно сприймала такі дії. Одна з жінок у Сталінській обл. обурено говорила: «З шахти правителі повиїжджали, наших чоловіків забрали в армію, підірвали шахту, водогін, погнали худобу, а людям нічого не залишили»²⁸.

Серед першочергових завдань органів безпеки була боротьба з так званим контрреволюційним елементом. У директивах НКДБ СРСР ставилось завдання провести «вилучення» за чинними розробками і мобілізувати агентурну мережу для попередження будь-яких державних злочинів – повстань, диверсій, саботажу та ін. Здійснено арешти підозрюваних в антирадянській діяльності і причетності до українських націоналістичних організацій. На початку липня 1941 р. ув'язнено членів «антирадянського націоналістичного угруповання», яке начебто існувало в Київському державному університеті. Арештовано вченого секретаря Інституту фольклору АН УРСР М. Нагорного та аспіранта Київського університету Ф. Лугового. За кілька днів обидва були страчені. Зазначимо, що вже в перший день війни арештовано колишнього ректора, першого радянського керівника Львівського університету професора М. Марченка. За твердженням слідчих, під час роботи у Львові він начебто перекручував національну політику партії, «був тісно пов'язаний з націоналістичним елементом з числа

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–7.

²⁷ Там само. Ф. 60. Спр. 29390. Арк. 26–27.

²⁸ Там само. Спр. 28202. Арк. 21, 22; Спр. 28614. Арк. 12 зв.; Ф. 5. Спр. 39044. Т. 2. Арк. 327.

студентів і професури». Його називали активним українським націоналістом і звинувачували в тенденції до організованої контрреволюційної боротьби проти радянської влади. 23 червня 1941 р. арештовано заступника декана юридичного факультету Київського університету Г. Александренка за звинуваченням у прослуховуванні ворожих радіостанцій, розповсюдженні провокаційних чуток, негативному ставленні до заходів партії та уряду²⁹.

На початку війни заступник наркома державної безпеки СРСР Богдан Кобулов надіслав до Києва шифровку № 2391, вимагаючи негайно ліквідувати агентурну розробку «Ворони». Мова йшла про арешт архієпископа Олексія Громадського, єпископа П. Сікорського, священників С. Грушка, І. Карася, М. Тарнавського та ще кількох осіб. У липні було ув'язнено артиста Київського державного академічного театру опери та балету імені Т. Шевченка Михайла Донця. За звинуваченням в антирадянській агітації та розповсюдженні провокаторських чуток арештовано польку за національністю С. Желондовську (розстріляна), німця Р. Шуберта, українців Г. Рябуху (страчений), М. Ємця (страчений), М. Шульгіну, Ф. Гавриленка та багатьох інших³⁰.

За два місяці, від 22 червня до 25 серпня 1941 р., органи безпеки арештували в Україні 5 517 осіб, з них 2 807 осіб «антирадянського елемента», 3 015 – «підозрілого елемента», 695 – за спекуляцію. Найбільше арештовано в Сталінській, Харківській і Ворошиловградській обл. – відповідно 1 520, 1 171 та 1 146 осіб. На території Сумської обл. від 22 червня до 7 серпня «з метою присікання ворожої діяльності контрреволюційно настроєного елемента» проведено 297 арештів. За той же період судовим органам направлено 123 справи на 125 осіб, з них суд розглянув 100 справ на 100 осіб: 83 особи засуджено до виправно-трудоих таборів строком від двох до десяти років, а 17 осіб – до вищої міри покарання³¹.

В умовах війни найвище політичне керівництво країни вирішило переселити радянських громадян німецької національності, вважаючи їх потенційно небезпечними. Можливо, поштовхом до прийняття такого рішення стало донесення штабу Південного фронту, надіслане 3 серпня 1941 р. у Ставку верховного командування. У донесенні йшлося, що під час бойових дій на Дністрі «німецьке населення стріляло з вікон і городів по наших військах, які відходили», і що мешканці одного з німецьких сіл (назва не зазначена) зустрічали ворожі війська з хлібом і сіллю. Коли згадане донесення потрапило до Й. Сталіна, реакція виявилась очікуваною: «Треба виселити з тріском»³².

Того ж місяця Ставка верховного командування сформувала 51-у Окрему армію, на яку покладалося завдання «очистити негайно територію [Кримського] півострова

²⁹ Там само. Ф. 6. Спр. 51597-фп. Арк. 1–2, 19–20; Ф. 6. Спр. 31982-фп. Арк. 3–4; Спр. 18937-фп. Арк. 28–28 зв.

³⁰ Там само. Ф. 6. Спр. 68191-фп. Арк. 25–25 зв.; Спр. 66762-фп. Арк. 24–25; Спр. 57504-фп. Арк. 30–30 зв.; Спр. 66761-фп. Арк. 19–19 зв.; Спр. 66767-фп. Арк. 42–43 зв.; Бажан О. Репресивна діяльність органів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ на Київщині у 1919–1980-ті рр. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2011. № 1. С. 196–197.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 34. Спр. 5. Арк. 356; Ф. 42. Спр. 46. Арк. 9–10.

³² Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД–НКГБ–МВД–КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2010. № 2. С. 99.

від місцевих мешканців – німців та інших антирадянських елементів». У другій половині серпня 1941 р. було проведено евакуацію німецького населення з Кримської АРСР в Орджонікідзевський край Російської Федерації. Евакуації підлягали також комуністи і комсомольці, особи не тільки німецької національності, але й зв'язані з ними родинно представники інших національностей. Всього з Кримської АРСР евакуйовано 59 744 особи, для цього використано 1 299 вагонів.

26 серпня 1941 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення переселити німців з Республіки Німців Поволжя, Саратовської і Сталінградської обл. Переселення здійснювалось в Красноярський та Алтайський краї (відповідно 75 тис. і 95 тис. осіб), Омську і Новосибірську обл. Російської Федерації (85 тис. і 100 тис.), а також в Казахську РСР (125 тис.). Переселенню підлягали всі без винятку німці, які мешкали в містах і селах визначених регіонів, зокрема члени ВКП(б) і ВЛКСМ, – усього 479 841 особа. Президія Верховної Ради СРСР затвердила відповідні укази³³.

У кінці серпня 1941 р., за пропозицією НКВС СРСР, Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло ще одне аналогічне рішення – «Про німців, що проживають на території Української РСР». У ньому йшлося про мешканців Ворошиловградської, Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Полтавської, Сталінської, Сумської, Харківської і Чернігівської обл. Політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило арештувати німців, що перебували на обліку «як антирадянський елемент», а решту працездатного чоловічого населення у віці від 16 до 60 років «мобілізувати в будівельні батальйони і передати НКВС для використання в східних областях СРСР»³⁴. За повідомленням Л. Берії, від 2 до 5 вересня 1941 р. на території Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської обл. було арештовано 7 091 особу німецької національності. Чоловічу частину німецького населення вказаних областей (13 484 особи) мобілізовано і під конвоем відправлено на будови ГУЛАГу НКВС СРСР³⁵.

22 вересня 1941 р. Державний комітет оборони постановив, услід за згаданими арештами і мобілізацією, провести масову депортацію німецького населення із Запорізької, Сталінської і Ворошиловградської обл. УРСР. Згідно з цим документом, передбачалось насильницьке виселення 109 487 осіб, проте на практиці органам НКВС вдалося вивезти до Казахстану й Новосибірської обл. РСФСР 102 578 осіб, тобто 93,7 % від «плану». Крім того, протягом 1941 р. сталінський режим депортував також 1 500 громадян німецької національності з Харківської обл., 6 000 осіб – з Одеської, 3 200 – із Дніпропетровської³⁶.

³³ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 99611. Арк. 97–98; РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 1–3; Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938–1944 гг. С. 80–81; Айсфельд А., Мартыненко В. Фильтрация и оперативный учет этнических немцев... С. 100–101; Бажан О. Г. Депортация народов Криму в роки Другої світової війни: через призму документів радянських спецслужб. *Історія України. Маловідомі імена, події. Факти*: зб. статей. Київ, 2004. Вип. 26. С. 159. У вересні–грудні 1941 р. з Криму було депортовано ще 1900 німців.

³⁴ РГАСПИ. Ф. 17. Оп. 162. Д. 37. Л. 21.

³⁵ Сталінские депортации. 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева. Москва, 2005. С. 348.

³⁶ Бугай Н. Ф. Народы Украины в «Особой папке Сталина». Москва, 2006. С. 79–80; Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР, 1930–1960. Москва, 2005. С. 94; Панчук М., Польовий Л.

Поряд із відступом радянських військ відбувалась евакуація місцевих органів державної безпеки. НКДБ СРСР вимагав залишити весь негласний штатний апарат на території, що потрапляла під контроль противника. Цей апарат належало поділити на невеликі резидентури для організації підпільної роботи і ведення активної боротьби з ворогом. Слід було підготувати конспіративні квартири, фіктивні документи та інші необхідні засоби: зброю, вибухівку, радіостанції тощо. Органи НКДБ могли евакуюватися лише з останніми частинами Червоної армії, і їм доручали знищити все, що було корисне противнику, як-от: заводи, фабрики, електростанції та ін.³⁷

Одним з головних завдань НКДБ на початку війни стало створення партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп, покликаних діяти в тилу німецьких військ. У прифронтовій смузі й насамперед у західних областях України вирішити такі завдання не вдалося, на це просто бракувало часу. Однак в центральних і східних областях республіки було проведено відповідну роботу; до складу партизанських загонів і диверсійних груп входили не тільки чекісти, міліціонери, партійні і радянські працівники, але й рядові робітники, колгоспники, службовці, бійці винищувальних батальйонів тощо.

У серпні 1941 р. для керівництва діяльністю партизанських загонів і диверсійно-розвідувальних груп було сформовано 4-й відділ НКВС УРСР, на чолі якого став майор держбезпеки Т. Строкач. До його штату увійшли працівники органів безпеки, евакуйовані з окупованих областей, а також командири прикордонних військ НКВС УРСР. За липень–вересень 1941 р. в республіці створено і відправлено в тил противника 122 партизанські загоны, які налічували 5 809 осіб, та 69 диверсійних груп чисельністю 743 особи. Крім того, залишено в тилу ворога в районах Сумської, Дніпропетровської, Київської, Миколаївської і Кіровоградської обл. 192 партизанські загоны і диверсійні групи, до яких входило 5 440 осіб³⁸.

Перед партизанами ставили численні завдання: руйнувати комунікації і господарські об'єкти, підривати поїзди, автомашини і військову техніку, розповсюджувати антифашистські листівки, звільняти полонених червоноармійців, знищувати живу силу противника, «проводити диверсії і терор»³⁹. Диверсійні групи склалися лише з кількох осіб і займалися насамперед розвідувальною роботою, ліквідацією пособників ворога, представників нацистської адміністрації та ін. В тил відправляли також диверсантів-одинаків, агентів розвідувальних відділів органів безпеки, що отримували особливо важливі завдання і яких в документах НКВС інколи називали бойовиками.

На початковому етапі війни в Україні було сформовано чимало партизанських загонів і диверсійних груп. Частина з них закріпилася на визначеній території і почала боротьбу з нацистами. Проте не всі учасники партизанського руху витримували суворі воєнні випробування, деякі бійці не хотіли наражатися на небезпеку, виходили зі складу загонів, реєструвалися в німецьких комендатурах тощо. З різних причин значна частина залишених і переправлених за лінію фронту партизанських загонів

Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період. *Політика і час*. 1992. № 9–10. С. 66.

³⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 683. Арк. 97–99.

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 60. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 134–143, 146–161.

³⁹ Там само. Спр. 99609. Т. 50. Арк. 1–5.

і диверсійних груп розпалася, повернулася назад, втратила зв'язок з центром, а також була викрита противником⁴⁰. Так, у перший рік війни зв'язок із центром підтримували тільки півтора відсотка партизанських формувань, що діяли на території України⁵⁰. В середині січня 1942 р. існували відомості про 163 партизанські загони на окупованих землях України, проте НКВС УРСР підтримував зв'язок лише з 10 загонами. У червні 1942 р., за даними Центрального штабу партизанського руху, на території України вдалося виявити лише 22 партизанські загони чисельністю 3 300 осіб. У документах штабу зазначено, що більшість із них «розміщено на північному кордоні України або навіть витіснено за її межі». На той час не вдалося встановити зв'язок з багатьма областями республіки, зокрема з Одеською, Львівською, Миколаївською, Запорізькою, Кіровоградською та деякими іншими⁴¹.

У вересні 1939 р. – червні 1941 р. сталінські органи державної безпеки розгорнули масштабні репресії проти населення західних областей України, насильно приєднаних до СРСР, руйнуючи усталений спосіб життя, здійснюючи так звану радянізацію суспільства, знищуючи учасників українського і польського підпілля та депортуючи сотні тисяч цивільних людей у віддалені райони країни⁴². На початку німецько-радянської війни НКДБ УРСР, як і раніше, залишався головним інструментом радянського тоталітаризму і продовжував карально-репресивну діяльність, спрямовану проти широких верств українського народу, проти будь-яких проявів непокори і незгоди з правлячим сталінським режимом.

Володимир Баран

⁴⁰ Там само. Спр. 83501. Ч. 1. Арк. 239–242, 260–262; Спр. 83563. Т. 16. Арк. 69–75.

⁴¹ Попов А. Ю. НКВД и партизанское движение. Москва, 2003. С. 43; РГАСПИ. Ф. 69. Оп. 1. Д. 63. Л. 12–13, 17.

⁴² Докладніше див.: Баран В. К., Токарський В. В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів, 2009; Баран В. К., Токарський В. В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів, 2014.

«ЗА РОДИНУ, ЗА СТАЛИНА»: НАСКІЛЬКИ РЕАЛЬНИМ У НАСЕЛЕННЯ СРСР БУЛО БАЖАННЯ ВОЮВАТИ ЗА РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Танки і літаки, артилерія і військово-морські сили, кількість зброї та її технічні характеристики – все це, безумовно, на війні важливо і навіть надважливо, однак не мертве холодне залізо вирішує і виграє битви. Завжди присутній і людський чинник. Історія знає безліч прикладів, коли низка героїв зупиняла багатотисячні армії. Спартанці царя Леоніда, студенти під Крутами – ворогам не допомагала технічна перевага і в сотні разів (не згадуючи вже про досвід радянсько-фінської кампанії).

А втім, що таке армія без міцного надійного тилу? Скільки протримаються партизани без підтримки місцевого населення? А якщо не просто без підтримки, а й навпаки, за умов агресивного, негативного ставлення населення? А як у такому разі зустрінуть бійців, які прориватимуться з оточення? Непрості питання. Безсумнівно, перемога «кується» в тилу. І важливим чинником є ставлення мирного населення до війська: тих, хто працює у тилу, хто залишається на окупованій території, хто живе у прифронтовій зоні.

«За Родину! За Сталіна!» – яке кіно чи книга «про війну» свого часу могли обійтися без цього штампу? Однак і в кіно, і в літературі завжди є і художня уява, і творча вигадка – фантазія авторів і режисерів. Не беремо під сумнів першу частину цього твердження, але наскільки правдиво, що бійці на фронті і трудівники тилу понад усе рвалися віддати своє життя за «товариша Сталіна»? Адже, як писав Набоков, влада і Батьківщина – не одне і те саме.

Злочини правлячої верхівки, масовий терор, величезна кількість невинних жертв, проведені масштабні соціальні експерименти (колективізація, розкуркулювання, Голодомор тощо) призвели до того, що практично у кожному домі були люди, ображені на радянську владу і вороже до неї налаштовані. І події початку війни лише додавали кількості цих ображених.

Окремо слід виділити ситуацію на приєднаних у 1939 р. до СРСР територіях Заходу України. Адже саме там розгорнулися перші прикордонні битви з ворогом. З одного боку, у період «радянізації» (1939–1941) не можна не зауважити очевидного позитиву – нарешті відбулося об'єднання українських земель в одній державі. Серед подальших зрушень – індустріалізація, розвиток промисловості регіону, збільшення числа українських шкіл і вишів, завезення зі східних областей України літератури українською мовою. У 1940 р. на Заході України функціонувало 6 900 шкіл, з них 6 тис. були українськими. Львівський університет став імені Івана Франка, а Український драматичний театр (щоправда, чомусь на прохання робітників Львівської консервної фабрики, а не, приміром, акторів театру або львівської інтелігенції – такими були тогочасні пропагандистські гримаси) – імені Лесі Українки.

Зауважимо, що радянська влада спершу намагалася декларативно загравати з українцями. Наприклад, у Львові в результаті перейменування вулиць поряд з обов'язковими: Жовтневою, ім. Енгельса, ім. Кірова, Комсомольською, Радянською, ім. Свердлова тощо, з'явилися вулиці Івана Богуна, Івана Франка, Лесі Українки.

Розвивали медичне обслуговування, боролися з безробіттям, запровадили 8-годинний робочий день тощо.

Водночас від перших годин свого встановлення радянська влада поспішила підкреслити – ми принесли вам не волю і можливість створити українську державу, а виключно поширення радянського устрою. Припинили своє існування всі політичні партії, а разом із ними й інші інституції, навіть неполітичного характеру: «Просвіта», Наукове товариство ім. Шевченка та ін. Цілеспрямовано ліквідували вільну українську пресу – замість 83 старих газет почали виходити 6 нових. Запровадили тотальну політичну цензуру, обов'язкове вивчення російської мови. У завезених підручниках шукати науковий підхід було марно. Освітню функцію цілком підпорядкували пропагандистській. Мільйонними накладками тиражували вигадані «біографії» вождів і численних «героїв», яким приписували неіснуючі чесноти, таланти і подвиги. Показово, що слідом за Червоною армією вже у вересні 1939 р. на Захід було відправлено 22 пересувні кіноустановки з набором класики радянської пропаганди: «Ленін у 1918», «Чапаєв», «Щорс» тощо. У солідних томах доводили нечувані переваги командно-адміністративної системи та безпрецедентні економічні досягнення під керівництвом Комуністичної партії. Науку ж, насамперед історичну, свідомо знищували. Репресіям піддавали провідних учених, науковців світового рівня. Арешти набули масового характеру. Під удар потрапили політики, громадські діячі, священники та інші.

Показово, що ще 8 вересня 1939 р. (задовго до вступу СРСР у Другу світову війну), Л. Берія віддав наказ, згідно з яким нарком НКВС УРСР І. Серов мав організувати опергрупи НКВС. Їхнім завданням, окрім іншого, мала бути «зачистка визволенних» регіонів від «антирадянського елементу». З початком війни, попри те, що на допомогу спецгрупам НКВС зі складу КОВО було виділено кілька додаткових батальйонів, чисельністю 300 бійців у кожному, вже І. Серов попросив Л. Берію дозволити створити нові групи і збільшити штат карателів у вже наявних. Яких саме «зачисток» вимагали від бійців цих спецгруп і батальйонів, характеризує цинічне зауваження першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова начальнику Особливого відділу Українського фронту А. Міхеєву: «Що це за робота, коли немає жодного розстріляного». Так було визначено лінію партії на Західній Україні. Чекістам довелося терміново «виправляти показники». А. Міхеєв виправдовувався: «у Золочеві розстріляно 12 чоловік»¹.

Від перших днів свого панування радянська влада складала списки «ненадійного», «ворожого» елементу. Досить часто безглузлого доносу було достатньо для знищення людини. Наприклад, в одному з таких повідомлень сказано, що П. Вольф за польських часів мав власний магазин взуття у Львові на вул. Краківській (без перебільшення – вбивча для радянського суспільства характеристика). Інший приречений, пан Кнеппель, – раніше «був великий багач... коли були конфлікти між купцями і працівниками – виступав проти працівників»². Склад «злочину» абсурдний, навіть

¹ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський та ін.; відп ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 574.

² Списки бывших владельцев частных магазинов. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. Р-300. Оп. 1. Спр. 7. Арк.1–2.

власник невеличкої крамнички видавався заздрісникам, а таких була більшість серед дописувачів до каральних органів, вельми заможним. Однак такого повідомлення цілком вистачало, щоб людина зникла назавжди.

Як правило, всі звинувачення вміщалися в кілька речень, а часто навіть слів, наприклад: «Бухбанд – колишній власник крамниці», «Бадер – власник крамниці», вирок Адольфу Нойсу складався з одного слова: «купець». Іноді донощики додавали до звинувачень і дещо конкретне. Так, про К. Желеневського повідомляли, що він був власником магазину модного одягу, однак з початком війни, правильно оцінивши ситуацію, поквапився продати магазин «за кількесот тисяч злотих». Окрім того, вказаний пан винен був у тому, що «за Польщі мав контакти з конфідентами», а після окупації заходу України влаштувався до радянської установи бухгалтером – звісно ж, зі шкідницькими намірами, на думку авторів повідомлення³.

Вже за перші неповні півтори місяці заарештували 1 057 офіцерів, працівників поліції, чиновників тощо. Страшного удару було завдано по галицькій інтелігенції. За ті ж неповні місяці репресовано, розстріляно або вислано до Сибіру понад 250 галицьких інтелігентів. У Львові вже 24 вересня був заарештований президент міста, професор С. Островський, а з ним і всі члени міської управи разом із віцепрезидентами. Островського вивезли до Москви. «Слідство» на Луб'янці тривало 19 місяців. Професору висували нові й нові звинувачення. Лише у травні 1941 р. Островський був засуджений за «антирадянщину» на 8 років таборів⁴. Це був той, не такий уже й рідкісний випадок, коли пильні працівники НКВС у «безкомпромійній» боротьбі з «ворогами народу» не забували негайно «поправити» й своє матеріальне становище, зокрема квартирне питання. Адже на Захід України восени 1939 р. терміново відрядили тисячі партійних функціонерів, пропагандистів, а також і професійних борців із «ворогами». З Ленінграда прибули 60 працівників керівного складу НКВС, з Саратова – 40, Смоленська – 50, Рязані – 30, Воронежа – 40 та ін. Не відставали й інші регіони країни: 250 працівників – з НКВС КОВО, 100 – з прикордонних округів, а також 150 випускників чекістських шкіл республіки⁵. Зрозуміло, що проблема розселення потребувала екстреного розв'язання.

Щоправда, зауважимо, що певна кількість квартир у містах західного регіону пущувала, бо власники покинули їх назавжди. Поляки, кидаючи роками нажите майно, виїжджали до німецької Польщі. Не маючи ілюзій щодо ставлення радянської влади до церкви, виїхало багато католицьких священників. Певною мірою це було логічно, адже їхня паства теж переважно емігрувала. Тими ж, хто залишався, прискіпливо опікувався НКВС. Уже в перші місяці заарештовано майже 80 священнослужителів, 14 з них розстріляли навіть без символічної імітації «слідства»⁶. Краєм прокотилися хвилі арештів. Як правило, більшість «колишніх», кого заарештовували за «антирадянщину», – чиновники й громадські діячі, поліцейські й службовці, власники магазинів та ін. – мешкали переважно в центральних районах міст і мали

³ Там само. Арк. 2.

⁴ Політичний терор і тероризм в Україні... С. 574–575.

⁵ Там само. С. 576.

⁶ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Київ: «Либідь»–«Військо України», 1994. Кн. 2. С. 135.

хороші багатокімнатні квартири. Звісно, саме це житло насамперед захопила нова влада. Кількість «вивільнених» квартир зростала в геометричній прогресії. Якщо на 4 листопада 1939 р. у Львові радянська влада «знайшла» (саме це слово використане у звіті) 1 031 квартиру, щоб передати новим власникам – представникам партійно-господарського активу, то на 27 листопада того ж року вже 2 649 квартир змінили своїх господарів. Майже тисяча з них дісталася «гвардії», надійній опорі сталінського режиму – працівникам НКВС і наркомату оборони. Решта перепала численним радянським чиновникам, приїжджим функціонерам, 152 квартири отримала «працююча інтелігенція», 130 – колишні політичні в'язні, яких випустили з польських в'язниць⁷.

На 3 січня 1940 р. квартир, які були «вивільнені» та «надані» новим власникам у Львові, налічувалося вже 5 407. Зокрема, 17 червня 1940 р. начальник квартирно-експлуатаційної частини Львівського гарнізону Шейнблат звертався до Львівської міської ради з вимогою надати додатково ще 680 квартир для «командного складу гарнізону»⁸.

Як нова влада вирішувала «квартирне питання», на все життя закарбувала у своїй пам'яті мешканка Львова А. Левицька. Вона згадувала, що одного дня на порозі їхнього дому з'явилися двоє офіцерів Червоної армії, які без зайвих формальностей повідомили, що мають намір тут оселитися: «Вони забрали меблі й усі інші речі. Це означало, що все те стало належати їм... То був невеликий будинок з п'яти кімнат. Вони зайняли чотири з них... Ми більше не мали жодного права на ці кімнати... Навіть на одяг: "Ця сукня дуже пасуватиме моїй дружині", казав він (один з офіцерів, забираючи одяг – К. Н.)... Ми були просто приголомшені всім цим. Було просто незбагненно, що ці чужинці, які не мали до нас ніякого стосунку, могли просто прийти звідкись, забрати майно, меблі, речі інших людей і вважати, що це нормальна поведінка..., що це так має бути. Для нас це здавалося якимось божевіллям. Ми не могли цього зрозуміти і страждали через це. Ми страждали, тому що не знали – а може, завтра вони скажуть нам: "Вимітайтеся звідси! Вам нічого тут робити!" Це було жахливо»⁹.

Навіть коли людина тимчасово залишалася на свободі, радянська влада всіляко дбала про те, щоб її життя перетворилося на відчайдушну боротьбу за виживання. Так, одним із перших кроків нової влади була перевірка нарахування пенсій. 14 грудня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про виплату пенсій пенсіонерам колишньої Західної України». Як наслідок – тільки у Львові позбавили пенсійних виплат понад 4 300 людей: колишніх поліцейських, чиновників, суддів, «служителів культу» тощо¹⁰. Подібні дії (залишення літніх, хворих людей без засобів існування)

⁷ Списки и адреса учреждений и предприятий города Львова, учебных заведений, постановление о переименовании улиц. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-300. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 6, 11.

⁸ Постановления президиума горсовета. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 2а. Арк. 30, 94.

⁹ Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід. Київ: Темпора, 2010. С. 31–32.

¹⁰ Постановления президиума горсовета. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 2а. Арк. 47а.

були не менш смертельним вироком, ніж куля в підвалах НКВС. Як правило, за позбавленням соціальних виплат від людини вимагали негайно звільнити й житло. Більшість тих пенсіонерів закінчили своє життя в притулках для німечин та інвалідів. Як наслідок – притулки у 1939–1940 рр. були переповнені. Численні «колишні» доживали своє життя в нелюдських умовах. Так, у будинку на вул. Абрагамчиків у Львові: «у кожній кімнаті мешкає до 40 осіб, у тому числі старезні бабці, які не можуть самостійно ходити...». Будинок був в аварійному стані, не придатний для життя: «стіни вологі, вентиляція відсутня, у приміщеннях затхле повітря, вбиральні брудні, вмитися ніде... Ліжка стоять упритул, столиків біля ліжок немає, їдять хворі на ліжках, тримаючи посуд у руках (їдальні немає)». Щоденно ці нещасні, дуже літні й хворі, «колишні», позбавлені всіх прав, виплат і житла, боролися за виживання: «сніданки й вечері часто обмежуються лише шматком хліба і склянкою чаю»¹¹.

Ці нещасні люди, щодо яких було проявлено «гуманізм» (їх не розстріляли і не вислали до Сибіру, їх немає в жодних списках репресованих, вони не ввійшли до офіційної статистики злочинів комуністичного режиму), теж стали невинними жертвами сталінського режиму, бо радянська влада фактично помістила їх до концтабору. Зауважимо, що інспекторів, які на початку 1940 р. проводили ревізії у згаданих закладах, найбільше стурбувало те, що на добровільних засадах хворими та літніми людьми опікувалися черниці. На цьому окремо акцентовано: «здорові черниці, які ніде не працюють»¹².

Як наслідок, населення зустрічало нову владу неоднозначно. Наприклад, Марія Савчин так описувала ті події у своїх спогадах: «Першу появу Червоної армії село зустріло з турботною непевністю. Люди не виходили на дорогу, тільки з подвір'їв та вікон приглядалися до танкової частини... Польща не існувала, і ми за нею не жаліли, але большевицька окупація ще й цієї частини України загрожувала не меншим, а ще більшим лихом. Я вже чула про великий голод у 1933 році, що виморив Україну, про червоний терор, жертвами якого впали мільйони селян та інтелігентів»¹³. До того ж, Червона армія відразу показала, що закон для неї – лише умовність. Погроми, згвалтування й пограбування, безпричинні розстріли стали буденним явищем. Та й як могло бути інакше, коли, наприклад, політрук 4-ї танкової бригади Українського фронту Потелешко згадував, що перед початком наступу на Польщу командир і комісар батальйону, виступивши перед особовим складом, проголосили: «Ми будемо воювати!». Але офіцери ворога не назвали¹⁴.

Відповідно, на вулицях західноукраїнських містечок увесь час лунали постріли. Військові стріляли і в полонених, і в мирне населення. В армії поширювалося мародерство. У таємній довідці НКВС УРСР про політико-моральний стан військових частин КОВО на території Львівщини зазначено: «Зафіксовано факти участі окремих військовослужбовців у пограбуванні місцевого населення... Відзначено випадки, коли військовослужбовці

¹¹ Постановлення президиума горсовета. *Держархів Львівської обл.* Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 2а. Арк. 39–40.

¹² Там само. Арк. 39.

¹³ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Київ: Смолоскип, 2003. С. 24.

¹⁴ Небезин В. «Если завтра в поход...». Москва: Яуза, Эксмо, 2007. С. 170–171.

відвідували ресторан, кафе і квартири місцевих жителів, пиячать, влаштовують бійки із застосуванням зброї, які часто супроводжуються вбивствами чи пораненнями громадян. Випадки спроб згвалтування жінок військовослужбовцями непоодинокі»¹⁵.

Зауважимо, що після поділу Польщі десятки тисяч людей перейшли на територію СРСР із німецької зони. Переважно євреї, які втікали від фашистів, або українці, які думали, що нарешті житимуть у своїй державі. Були й такі, хто щиро вірив радянській пропаганді про побудову «нового», «щасливого» суспільства. Саме для цієї категорії людей зустріч із дійсністю стала надзвичайно болісною. Адже своїм новим «звільненим» громадянам радянська влада зовсім не довіряла. Більшість переселенців із заходу України, незалежно від освіти та фаху, скеровували на тяжку фізичну працю: заводи й шахти діставали нове поповнення. Так «ненадійний елемент» намагалися «розчинити» в «здоровому» пролетарському середовищі. Серед перших 682 переселенців, яких у листопаді 1939 р. скерували на шахти Донбасу, лише п'ятеро мали бодай якийсь стосунок до гірничих робіт. Решта до того працювала в зовсім інших галузях, серед переселених було чимало представників інтелігенції: скульпторів, адвокатів, лікарів, письменників, художників та ін.¹⁶. Однак радянська влада всіх поставила в однакові умови: скульптор-вибійник, художник-чорнороб – жахливі реалії того часу. Безперечно, така «перекваліфікація» викликала неоднозначну реакцію переселенців, які були вражені реаліями нового життя. Для більшості «щастя» закінчувалося одразу після урочистих мітингів, якими зустрічали новоприбулих на вокзалах. Далі починалися «чистки», арешти та репресії. Так, 4 листопада 1939 р. одразу після прибуття, на пероні вокзалу м. Сталіно (нині – Донецьк) був заарештований колишній мешканець Львова Й. Кузь. Сусіди по вагону донесли в НКВС, що за часів Польщі він працював у поліції¹⁷. Каральні органи ставили собі за мету викрити якнайбільше таких «злочинців». При Раднаркомі УРСР було створене бюро, яке мало опікуватися переселенцями із Заходу України. Втім, його голова Литвинов по-своєму зрозумів свої права та обов'язки. На всі прохання й скарги він реагував коротко, по-більшовицьки: «Можете їхати туди, звідки приїхали». 15 грудня на Київському вокзалі під вітром і снігом були змушені ночувати близько 200 переселенців¹⁸, дехто з малими дітьми. Радянські чиновники дбати про поселення їх не хотіли. У відчаї кваліфіковані робітники та службовці, художники та лікарі благали надати їм хоч якесь житло та роботу.

Невдовзі навіть ідейні комуністи зрозуміли, як різоче життя в СРСР відрізняється від рекламних маніфестів. Так, Михайла Андрющенка, колишнього жителя Хелма, свідомого комуніста, який нарешті переїхав до омріяної «Країни Рад», запроторили працювати на шахту № 10 ім. Артема на Ворошиловградщині (нині Луганщина). Протверезіння настало дуже швидко. Доведений до відчаю різницею між обіцяним суспільством майбутнього і тоталітарно-терористичними реаліями життя переселенець

¹⁵ Левітас Ф.Л. Друга світова війна: український вимір. Київ: Наш час, 2012. С. 77.

¹⁶ Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р.: документи ГДА СБ України / упоряд.: В. Даниленко, С. Кокін. 2-ге вид., перероб. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. Ч. 2. С. 148–149.

¹⁷ Там само. С. 149.

¹⁸ Там само. С. 158.

в присутності кількох робітників гнівно кинув: «Я думав, що в Радянському Союзі будують комунізм, а воно виходить навпаки – будують антагонізм. Я у Польщі працював по 12 годин, заробляв більше і міг прожити півроку, пропрацювавши лише один місяць. У Радянському Союзі жити гірше ніж у Польщі. Краще я в тюрмі буду сидіти, ніж в Радянському Союзі жити»¹⁹. Подібні настрої були характерні для переселенців з польських територій. Таємні інформатори масово писали доноси в каральні органи про «антирадянщину». Адже нові громадяни Радянського Союзу ще не розуміли масштабів «стукацтва» й досить часто були занадто відвертими й довірливими зі своїми, як вони вважали, «друзями».

З початком радянсько-німецької війни каральні органи вповні продемонстрували своє нелюдське обличчя. Вже 23 червня 1941 р. нарком держбезпеки В. Меркулов видав директиву щодо вирішення подальшої долі в'язнів – евакуація, складання списків тих, кого «доцільно розстріляти»²⁰. Зрозуміло, що найперше до категорії тих, кого розстріляти було б дуже «доцільно», потрапляли затримані за політичними статтями.

Червона армія відступала, і каральні органи, розуміючи, що ось-ось залишать значну територію України (можливо назавжди), максимально її «зачищали». У більшості в'язниць прикордонних регіонів України тюремне начальство виявило ініціативу і, не очікуючи наказів з центру, самовільно почало ліквідувати бранців. Уже 22 червня людей розстрілювали у Львові, Луцьку, Перемишлі та інших містах. Приречених в'язнів вбивали масово, відразу списками, сотнями, тисячами. Кривавий слід злочинних убивств залишала по собі радянська влада. Аналогічна картина знищення політичних бранців спостерігалася у всіх регіонах України. Очевидець свідчив про знищення в'язнів у Маріуполі, що на Донеччині: «... у 1941 році, тюрма міста Маріуполя була переповнена політичними в'язнями. Коли німці зайняли місто, родичі заарештованих, витягши з дому вчителя німецької мови (для перекладу), відправилися до німецьких офіцерів з проханням звільнити в'язнів. Німці одразу погодилися, виділили солдатів і всі разом вирушили до в'язниці. По дорозі до натовпу приєднувалися все нові й нові люди. Йшли разом з усіма і мої батько та брат... Разом із німцями мешканці міста виламали центральні двері, а потім почали вибивати двері камер... І над містом вибухнуло страшне, нелюдське голосіння: усі політв'язні навечно залишилися у стінах цієї в'язниці, як і в тисячах інших по всій території України. НКВСівці постріляли та покололи багнетами (заощаджували набої або просто, щоб не було чути за межами тюрми) всіх своїх бранців, після чого першими втекли з міста продовжувати свою страшну «службу», ще задовго до приходу німців. Чоловіки і жінки, старі і зовсім підлітки, майже діти, всі без виключення прийняли безневинно смерть й лежали у переповнених камерах. Було замордовано близько двох сотень людей. Страшний крик стояв над в'язницею. Матері від розпуки каталися по землі, висмикуючи волосся. Здавалося, що жінки збожеволіли, їх розум відмовлявся усвідомлювати картину скоєного злочину. Якась жінка все ще благала передати

¹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953)... С. 148.

²⁰ Кулаковський П. Розстріляні на початку війни. З архівів ВУЧК-ГПУ- НКВД-КГБ. 1994. № 1. С. 192.

її затриманим родичам їжу. Чоловіки та солдати намагалися вивести жінок з тюрми та заспокоїти їх, але ніяка сила не могла розкрити обійми матері, котра тулила до себе свого вже мертвого сина... Через роки мій батько, чоловік, що пройшов кілька воєн, повоював і у Першу світову, і у громадянську, згадуючи про події того дня, не міг стримати сліз, згадуючи замордованих людей і матерів, які збожеволіли»²¹.

А наступного дня дехто з родичів замордованих в'язнів разом із священником, який був щасливий, що його не встигли стратити, пішли зустрічати німецьку армію з хлібом-сіллю... Принципово – тільки наступного дня пішли зустрічати, коли побачили злочини радянської влади. Першого дня ніякої особливої радості не було. Адже чому тут радіти – черговий окупант прийшов на твою землю. Дослідники саме із жорстокими зачистками у місті напередодні приходу німців пов'язують і ті факти, що всю війну промислові заводи Маріуполя працювали на Німеччину, і те, що в самому місті активно діяло міцне українське націоналістичне підпілля, яке до кінця так і не вдалося знищити ні гестапо, ні пізніше НКВС.

Зауважимо, що факти частування німецьких частин хлібом-сіллю зафіксовано по всій території України. Так, у с. Кримка Первомайського р-ну на Миколаївщині німцям влаштували теплу зустріч. Організатором свята став етнічний німець Фріц Калль, проте його підтримали майже всі мешканці села, яке пережило трагедії розкуркулення і голодоморів. Зауважимо, що натомість у цьому селі вкрай неприязно зустрічали радянських партизанів і підпільників. Наприклад, пораненого радянського активіста Д. Попика, який спробував заховатися, одразу видали німцям²². Непросте запитання: як тлумачити вчинок Фріца Калля? Тут важливо врахувати те, як нова батьківщина – СРСР поставилася до етнічних німців. Трагедія німецьких колоній на території УРСР варта невеликого відступу, який допоможе зрозуміти мотиви, що змушували людей зустрічати німецьких окупантів хлібом-сіллю.

У 1920–1930-х роках в Радянській Україні налічувалося майже 30 національних районів: єврейських, німецьких, болгарських, грецьких тощо. Йшлося про створення в місцях компактного проживання нацменшин національних адміністративно-територіальних одиниць. Зауважимо, що німецькі колонії були досить згуртованими, дружніми та заможними. Це пов'язано з тим, що багато колоністів належали до релігійної общини менонітів. Висока релігійність помітно позначилася на їхньому рівні й способі життя, сприяла поширенню принципів дружньої взаємодопомоги та колективної праці. Помітну роль в житті менонітів відігравали благодійницькі програми: допомога людям похилого віку та сиротам, облаштування притулків, будинків для глухонімих тощо. Заможні менонітські громади майже не знали класового розшарування й, відповідно, жодних гострих соціально-економічних конфліктів («класової боротьби») у менонітських колоніях не спостерігалось.

Проте в розпалюванні класової ненависті радянська влада не мала собі рівних. Безперечно, згуртованих і дружніх німецьких селян було майже неможливо переконати віддати своє майно в колгоспи добровільно. Всі пропагандистські кампанії

²¹ Холодїй М.М. Шляхи долі. Спогади ровісника епохи. Донецьк: Схід, 2007. С. 48–49.

²² Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944 рр. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. С. 124, 156.

не мали ефекту. Але в умовах суцільної колективізації колоністи були приречені. Компартія активно застосувала механізми «розкуркулення», пошуку та ліквідації «ворогів», на особливо стійких чекав Голодомор 1932–1933 рр. Так радянська влада вирішила національне питання – страта голодом зрівняла представників всіх національностей, які жили на українській землі й не побажали віддати все нажите більшовицьким погромникам. Втім, зауважимо, що німецькі колоністи, на відміну від українського населення, все ж були у трохи кращій ситуації, бо отримували чималу закордонну фінансову допомогу від різноманітних міжнародних організацій, з якими активно співпрацювали: Німецької менонітської допомоги, Голландської генеральної комісії, Канадської менонітської ради з колонізації, Американської менонітської допомоги тощо. Закордонні організації мали відомості про реальний стан справ в Україні, тому фінансова допомога стала надзвичайно активною, збільшуючись рік у рік. Однак вона майже не доходила до адресатів. Вилучення отриманих з-за кордону коштів, згідно з розпорядженням Л. Кагановича, стало масовим і перетворилося на каральну акцію радянської влади. Зокрема, на Одещині в одному з німецьких районів такою допомогою було охоплено до 60 % усього населення, проте всі кошти негайно конфіскували. Це спричинило величезну смертність серед поселенців. У відчаї деякі з них зважувалися на відчайдушні кроки. Так, німець-поселенець Йоган Завадський звернувся з відкритим листом, протестуючи проти брехні в радянській пресі про нібито відсутність голоду: «У нашому селі раніше було 103 родини, а зараз залишилося лише 18: решта виздохали, причому різали й поїдали дітей. Я сам задушив і з'їв свою трирічну доньку. Після цього в мене немає бажання жити. Все це приніс радянський лад, і за це ми маємо йому дякувати. Раніше я служив у відомого куркуля з нашого села Карла Брандта і отримував харчі кращі, ніж інженери, а ще гроші, квартиру і одяг. Тепер же доводиться здихати з голоду... Далі це витримати не можна, це має змінитися. Геть радянський уряд. Нехай скоріше почнеться війна, і ми тоді покажемо, що значить катувати людей... Такий лист я написав до Німеччини. Нехай робітники його прочитають, і тоді в них відпаде бажання робити революцію, як ми її, дурні, зробили»²³.

Отже, риторичне запитання: як Москва поставилася до німців (поляків, литовців та ін.), які проживали на території СРСР? Як дбайлива мати? Як Батьківщина? Зауважимо, що в СРСР поняття «ворог» набуло не лише класового, а й національного змісту. Більшовикам вдалося здійснити ще одну революцію – світ дізнався про принципово новий вид доказу «злочину»: належність до певної національності. Поступово в групі ризику опинилися абсолютно всі національності, крім росіян. Це не означало, що російське населення автоматично отримало індульгенцію, «броню» від репресій, але для представника будь-якої іншої національності відтепер завжди було апріорі на одне звинувачення більше, ще один вбивчий «аргумент». Любов до своєї Батьківщини, історії, мови тощо відтепер треба було максимально приховувати. Адже цим людина додавала собі ще один «злочин» – націоналізм. Націоналізмом (надаючи цьому терміну максимально негативного, кримінально-злочинного

²³ Німці в Україні 20–30-ті рр. ХХ ст. Збірник документів державних архівів України / уряд.: Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. Київ, 1994. С. 171.

звучання) відтепер таврували любов до своєї землі будь-якого народу, крім російського. Любов та гордість за Росію заохочували й називали патріотизмом. Фактично впродовж 1920–1930-х років радянська влада вела із власним населенням неоголошену, але дуже криваву війну. Розкуркулення і репресії, штучний Голодомор, який не залишав шансів на виживання, сфабриковане слідство, депортації та швидкі розстріли забрали життя мільйонів.

Активним знищенням тих, хто мав сили вижити у цій кривавій м'ясорубці, радянська влада зайнялася з початком війни, тисячами розстрілюючи приречених політичних в'язнів. Загалом, швидкий відступ Червоної армії теж неоднозначно сприймався населенням, яке залишалося. Більшість відчувала себе покинутими, зрадженими. О. Довженко у щоденнику зафіксував численні факти вкрай негативного ставлення населення до відступу армії. Наприклад, зустріч із дідом – перевізником через Десну: «ненависть і презирство діда не мали границь...». «Тікаєте, сукині сини?!», – такими словами проводжав він радянських бійців²⁴.

Окремо слід виділити події, пов'язані з евакуацією населення та промислових об'єктів. Так, евакуація здійснювалася з великими ускладненнями. Стислі терміни, швидкий наступ Вермахту, а також практично повне панування ворожої авіації в повітрі – все це призводило до великих втрат. Мільйони людей були залишені на окупованій території. Про їх евакуацію ніхто не встиг чи не захотів подбати. Прості люди, особливо селяни, евакуації взагалі не підлягали. Так, у шести областях України було заплановано вивезти в тил усього 57 тис. родин колгоспників (та й то насамперед партійного активу). Але через труднощі з транспортом з усієї цієї кількості вдалося переправити у тил тільки 10 тис. Решта мала повернутися додому. І все це в умовах тактики «випаленої землі». Адже Й. Сталін під час свого виступу-звернення до народу 3 липня 1941 р. закликав не залишати ворогу жодного паровоза, жодного вагона, не залишати противнику ні кілограма хліба, ні літра палива. Колгоспники повинні вигнати всю худобу, хліб здавати під зберігання державним органам для вивезення в тилі райони. Все цінне майно, зокрема кольорові метали, хліб і паливо, яке не можна буде вивезти, необхідно було знищити. Як і що знищувати роз'яснювали у директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б)²⁵.

Зерно вивозили, продукти знищували. Навіть худобу гнали в евакуацію через засіяні поля, щоб знищити врожай. Майбутнє людей під німцями бачилося максимально непевним, невідомим і тривожним. Зрозуміло, дехто спробував залишити собі якусь корову або свиню. З такими «мародерами» органи безжалюно і нещадно розправлялися. Тільки у Ворошиловградській та Харківській обл. відібрали «незаконно» привласнених цивільним населенням 860 коней, 516 корів, 105 свиней²⁶. «Злочинці» були покарані.

²⁴ Довженко О. П. Україна в огні: Кіноповість, щоденник / упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха. Київ: Радянський письменник, 1990. С. 136.

²⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941–1945: в 6 т. / ред. комиссия: П.Н. Поспелов (председатель) и др. Москва: Воен. издат. Мин. обороны СССР, 1961. Т. 2. С. 56.

²⁶ Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 3. С. 11.

Олександр Гольдфанбейн, директор центрального універмагу в Одесі, член ВКП(б), який ніколи раніше не мав конфліктів із законом, напередодні захоплення міста німцями, коли шансів на вивезення майна вже не залишалося, замість того, щоб знищити товари на складах, – спробував їх безкоштовно роздати невеличкими партіями працівникам універмагу, покупцям і випадковим перехожим. Хтось доніс в органи НКВС, і Гольдфанбейна заарештували. Показово, що в архівній справі немає жодної згадки, що директор універмагу хоч щось з товарів узяв особисто для себе (в умовах воєнного часу в нього знайшлося б для такої крадіжки чимало можливостей) – усе роздав людям, яких кидали напризволяще, на поталу окупантам. Утім, слідство, як і засідання трибуналу військ НКВС по Одеській області у цій справі, було надзвичайно коротке: згідно із законом від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (того, який в народі прозвали «за колоски»), О. Гольдфанбейна засудили до вищої міри покарання – розстрілу. Втім, остаточний вирок усе ж пом'якшили і замінили на 10 років ув'язнення²⁷.

Натомість прості люди спостерігали, як численні представники партійного і господарського активу вивозили свої сім'ї та майно. Замість того, щоб подбати про евакуацію людей та підприємств, більшість радянської номенклатури зосередилася на вивезенні в далекий тил майна та родичів, ігноруючи потреби населення. Наприклад, в Одесі, де функціонувало 92 підприємства союзного і близько 350 заводів і фабрик республіканського значення²⁸, евакуацію на значній їх частині довелося проводити рядовим працівникам, полишеним напризволяще. Керівники заводів (члени Комуністичної партії з величезним партстажем) ганебно тікали в тил, зникали в невідомому напрямку, разом зі своїм майном і дружинами, а іноді навіть захопивши з собою чималі державні кошти.

Лише за період від 13 серпня до 12 вересня 1941 р. з міста втекли у невідомому напрямку, не переймаючись питаннями ані евакуації, ані оборони міста: Б. Розенквіт – директор заводу ім. М. Калініна, Ш. Гендельман, директор шкіряного заводу, Г. Лейзерович – директор заводу ім. 10-річчя Жовтня, Я. Крохмальніков – директор взуттєвої фабрики, М. Вайскран – директор шапкової фабрики, П. Панкова – директор головпоштамту, М. Ватіс – директор водоканалтресту та багато інших (у списку, переданому Одеським обкомом КП(б)у до Одеської облпрокуратури «для розшуку і передання суду ревтрибуналу», лише за вказаний місяць значилося 166 прізвищ відповідальних працівників). Та й із самою прокуратурою не все було гаразд, коли навіть П. Коробейнікову – прокурора Іллічівського району – довелося роками розшукувати по всьому СРСР. Мабуть, найганебнішим вчинком, який міг призвести не лише до втрати вчасно не евакуйованого майна, а до страшної трагедії, стала втеча директора Одеського дитячого будинку С. Шилкондера. Всі сироти були покинуті ним напризволяще²⁹.

²⁷ Списки коммунистов, исключенных из партии за дезертирство. *Державний архів Одеської області (Держархів Одеської обл.)*. Ф. П-9. Оп. 3. С. 348. Арк. 89.

²⁸ Одесский Краснознаменный: военный округ / Буяхчев А. И. и др.; редкол.: Елагин А. С. и др. 2-е изд., испр. и доп. Кишнев: Картя Молдовеняскэ, 1985. С. 104.

²⁹ Списки коммунистов, исключенных из партии за дезертирство. *Держархів Одеської обл.* Ф. П-9. Оп. 3. С. 348. Арк. 1–10.

Наголосимо, що всі вищеназвані боягузи, дезертири і зрадники були членами Комуністичної партії з чималим стажем. Ганебно тікали в тил найкращі, найвідданіші, не раз перевірені партійні кадри. Їх не зачепили репресії кінця 1930-х років, навпаки, це вони на численних зборах, мітингах і нарадах гнівно таврували «шкідників», «зрадників» і «ворогів». У 1941 р. багато хто з них не захотів захищати соціалістичну Батьківщину, за яку вони пролили так багато крові, проте чужої невинної крові.

Так, Марк Безпрозваний – лектор обкому КП(б)У – об'їздив майже всю Україну, вчив пильності в боротьбі з «ворогами», славив досягнення сталінської індустріалізації, згодом закликав битися на фронтах «до останньої краплі крові», 12 серпня отримав повістку до лав ЧА. Приховувати її не став, показав на роботі, звільнився, отримав в бухгалтерії грошовий розрахунок. Однак ні у військкоматі, ні на фронті його ніхто так і не побачив. Розшук лектора розтягнувся на довгі роки³⁰.

Іноді, крім дезертирства, втікачі-комуністи скоювали численні кримінальні злочини. У вересні 1941 р. інспектор з кадрів, секретар парторганізації С. Бондаревський, інспектор бойової і політичної підготовки І. Сагаков, інспектор спецзв'язку І. Клименко (всі – члени Компартії зі значним стажем), начальник обласного відділення спецзв'язку В. Землякевич і Л. Строговщиков – працівник спецзв'язку (обидва – кандидати ВКП(б)), пограбували касу, вкрали значну суму державних коштів, а також печатку організації, після чого втекли з Одеси в невідомому напрямку³¹.

Партійне керівництво Горлівки на Донеччині підірвало хлібозавод і знищило склади з борошном, опісля в паніці втекло, задовго до підходу німців, абсолютно проігнорувавши евакуацію населення. Часто організація евакуації відбувалася виключно на папері. Реальних дій, необхідних для порятунку людей, ніхто не робив. Зокрема, наказ упродовж 24 годин евакуювати людей по селах навколо Красно-го Лиману був, але при цьому жодного транспорту не надано. Тим часом із зазначених населених пунктів армія погнала на схід усю велику рогату худобу, знищила склади зерна, насіння тощо. Населення не просто було залишено, а ще й позбавлене продуктів харчування. Це викликало велике невдоволення людей. «Коні важливіші, ніж люди?!», – обурювалися вони. Селяни навіть з кулаками та палками кидалися на представників місцевого партійно-господарчого активу, били міліцію. Щоб виправити ситуацію, в район терміново прибули представники НКВС. Бунтівних селян показово розстріляли³². Енкаведисти швидко вирушили в евакуацію, продовжувати свою «роботу», а села регіону так і залишилися покинутими напризволяще. Питання, як мешканці таких сіл, в яких, можливо, розстріляли батька, чоловіка чи сина, зустрінуть радянських партизанів, вважаємо, залишається риторичним.

Зауважимо, що селяни мали рацію, для вищого керівництва «коні» (а також техніка, пальне, сировина та напівфабрикати тощо) справді були значно важливіші, ніж люди. Якщо йшлося про евакуацію заводу, то й вивозити в тил належало насамперед майно заводу: верстати, обладнання, продукцію. Порятунок людей не був пріоритетним. Сувора радянська дійсність разюче відрізнялася від пропагандистської

³⁰ Там само. Арк. 66.

³¹ Там само. Арк. 82.

³² Гіроакі Куромія Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; передм. Г. Немирі. Київ: Основи, 2002. С. 376.

казки. Навіть з колективів перевезених на схід підприємств вдалося евакуювати не більш ніж 30–40 % працівників (поняття «працівники» у цьому контексті доволі умовне, насамперед у тил виїжджали представники адміністрації, партійний актив, чиновники-функціонери, агітатори-пропагандисти тощо).

Так, коли Леонід Горбіс – директор Іллічівського райхарчоторгу спробував зламати цю схему й спочатку відправив в евакуацію вантажівки з сім'ями працівників своєї організації, то його негайно заарештували. Наголосимо, що в тил поїхали тільки жінки та діти, всі працівники і сам Горбіс залишилися в Одесі. Крім того, в архівній справі немає жодної згадки про те, що директор відправив у тил і свою родину. Порятунком жінок і дітей дорого коштував Л. Горбісу: згідно з вироком трибуналу, він отримав п'ять років ув'язнення³³.

Історик М. Коваль наводить приклад, коли у м. Києві на бік німців перебіг перший секретар Ленінського райкому партії І. Романенко. Його залишили для організації підпільної роботи в регіоні. Натомість Романенко видав ворогам абсолютно всіх підпільників, їхні адреси, паролі тощо. Ба більше, сам активно допомагав розшукувати: надавав німцям детальні описи їхньої зовнішності, звички. Серед таких підпільників у місті були залишені секретарка Романенка, його шофер, інструктор райкому – ось такі «професіонали-диверсанти»³⁴. Так перший секретар ціною зради врятував собі життя.

Завдання стежити, щоб нічого корисного не залишилося на території, яку захоплює ворог, було покладено на НКВС. Відповідно, це призводило до нових численних і безневинних жертв. Зрозуміло, що всі стратегічні і промислові об'єкти, які не вдалося вивести у тил, при наближенні німців мали бути знищені. В умовах безжальної війни це абсолютно виправдано, але промислові об'єкти знищували, нерідко навіть мінімально не потурбувавшись про евакуацію або попередження працівників і населення. І підірвав греблі Дніпрогесу, і знищення хлібокомбінату в Дніпропетровську, і затоплення частини приморських кварталів в Одесі разом із мешканцями – все це супроводжувалося численними невинними жертвами серед власного населення. В радянському суспільстві з його домінантою папірця над людиною, коли мета виправдовувала усі засоби, коли заради химерного «світлого майбутнього» в жертву приносили мільйони, доля однієї людини або навіть і сотень тисяч людей злочинців у формі не цікавила.

Зрозуміло, що всі ці факти, свідками яких ставали звичайні мешканці, не додавали любові до радянської влади. Люди відчували себе зрадженими. Чекісти і комісари фіксували серед призваних до Червоної армії бійців такі настрої: «Воювати за радянську владу не варто... Нам вона нічого доброго не дала... Не захищатимуть її і колгоспники, адже в колгоспах живуть набагато гірше, ніж колись у Польщі». Або: «Гітлер переможе СРСР, і життя буде добре. Буде одноосібне господарство і буде продовольство. Якби добре життя у нас було, тоді б наші в полон не здавалися»³⁵.

³³ Списки коммунистов, исключенных из партии за дезертирство. *Держархів Одеської обл.* Ф. П-9. Оп. 3. С. 348. Арк. 87.

³⁴ Коваль В. М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. С. 253–254.

³⁵ Гриневич В. Катастрофа 1941: Україна сказала «ні» сталінізму. *Дзеркало тижня.* 2004. 19 червня. С. 21.

Як наслідок, у 1941 р. бійці Червоної армії масово відмовлялися воювати з ворогом. Здалися в полон 12-та, 89-та і 103-тя стрілецькі дивізії. У серпні 1941 р. добровільно склали зброю і здалися ворогу одразу 300 солдатів 227-ї стрілецької дивізії Південно-Західного фронту. 5 вересня поблизу Запоріжжя близько сотні солдатів 270-ї стрілецької дивізії перейшли до німців³⁶. Управління НКВС у Харківській і Житомирській областях повідомляло керівництву, що відправлені в німецький тил диверсанти-парашутисти добровільно з'явилися в гестапо й видали нацистам усі їм відомі місця дислокації партизанських баз і перейшли на службу до ворога³⁷.

Історія воєн такого не знала. Сталінська імперія для багатьох людей не мала нічого спільного з Батьківщиною. Значна частина населення, ображена радянською владою, зайняла очікувальну позицію, відтак провалювалася і мобілізація в Червону армію. Наприклад, у Дергачівському райвійськкоматі половина мобілізованих дезертирувала, в Ізюмському таких було 45 %, у Чугуївському – 30 %, на деяких призовних пунктах Ворошиловграда на 16 жовтня 1941 р. з'явилося лише 10–18 % призовників³⁸. Як переконливо доводять наведені цифри, не так вже і багато жителів хотіли віддати своє життя «за Сталіна». І неяк до військкомату, і прокляття на адресу армії, що відступала – усе це можна зарахувати до пасивного опору радянській владі. Однак виявляли опір й активно. У деяких прикордонних районах спалахнули антирадянські повстання. Ще до появи німецьких військ повстанці фактично контролювали 11 районних центрів і багато містечок. Було захоплено кілька військових складів Червоної армії. Трофеями стали тисячі рушниць, кулеметів, набоїв, гранати тощо. У Перемишлянському районі вже на 23 червня розпочав активні дії загін повстанців у складі майже 100 осіб. У перших боях народні месники знищили 35 і захопили в полон 188 червоноармійців та НКВСівців³⁹. Українці взяли Косів до приходу туди угорських військ⁴⁰.

У Львові, Чернівцях і деяких інших великих містах повстанці вели активні перестрілки з частинами Червоної армії, але захопити міста їм не вдалося. Хоча партизани завдавали дошкульних ударів по частинах, що відступали, а також заволоділи трофеями. Так, у Тернополі група із 600 повстанців у результаті тривалих і успішних боїв здобула багато зброї, військового обладнання, автомобілів тощо. А червоноармійцям, які потрапили в оточення поблизу с. Мужилів, на початку липня довелося вести бої не з німецькими частинами, а з місцевими партизанами. Як наслідок, близько 200 бійців ЧА потрапили в полон, а згодом були передані німцям. Промовистим є той факт, що роззброєння загонів Червоної армії відбувалося за активної підтримки місцевого населення. Селяни не просто допомагали повстанцям,

³⁶ Енциклопедія історії України / редкол. В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 1. С. 186; Гриневиц В. Катастрофа 1941: Україна сказала «ні» сталінізму. *Дзеркало тижня*. 2004. 19 червня. С. 21.

³⁷ Левітас Ф. Л. Друга світова війна: український вимір. Київ: Наш час, 2012. С. 180.

³⁸ Ніколаєць Ю. Політичні настрої селян України на початку радянсько-німецької війни (червень 1941 – липень 1942 рр.). *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2010. № 1. С. 137–139.

³⁹ Патриляк І. К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. *Український історичний журнал*. 2000. № 4. С. 115.

⁴⁰ Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. Київ: Пульсари, 2002. С. 212.

забезпечуючи їх продуктами або надаючи інформацію щодо пересування бійців ЧА, а й часто, не чекаючи підходу партизанів, самі вступали в сутички, використовуючи замість зброї сільськогосподарські знаряддя⁴¹. Фактично починалася нова Коліївщина – селяни з вилами та косами билися із військовими частинами.

Радянська влада роками свого кривавого правління, масштабними репресіями, знищенням «неблагонадійних політичних злочинців», злочинною евакуацією-ліквідацією перетворила частину населення на союзника окупантів, і саме Червона армія, а не німецька, іноді змушена була вести війну на два фронти – і з частинами вермахту, і з місцевими повстанцями.

Костянтин Нікітенко

⁴¹ Патриляк І. К. Націоналістичний партизанський рух на території Західної України... С. 116–117.

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ ТА МОДЕЛІ ПОВЕДІНКИ НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

«А ось якби німці не знущалися, то...», – такі слова довелося чути авторам під час проведення інтерв'ю зі свідками нацистської окупації в Донбасі. І хоча таких відвертих думок було порівняно небагато, з огляду на масштаби завданих регіонові під час Другої світової (для більшості воєнного покоління – передусім Великої Вітчизняної) війни втрат, вони дозволяють порушити питання про інший вимір воєнної і, зокрема, підкупаційної дійсності. Вимір, який не вкладається в схему монолітності радянського суспільства і однозначної готовності до боротьби проти ворога після нападу Німеччини на СРСР.

Будь-яка війна – незалежно від того, де і коли вона відбувається – пов'язана не лише із загибеллю комбатантів і цивільних, економічними втратами, політичними змінами, але й зі складними і неоднозначними суспільними процесами. До їх числа можна зарахувати і питання стану суспільної свідомості, настроїв, моральних установок, поведінкових реакцій різних категорій місцевого населення.

Протягом тривалого часу, характеризуючи події періоду нацистської окупації, дослідники головну увагу зосереджували на обмеженому колі сюжетів, які досить вдало вписувалися в офіційний історико-партійний дискурс з притаманними йому героїзацією опору та зосередженням уваги на злочинах нацистів. Однозначною зображувалася і реакція місцевого населення – ненависть до окупантів та відданість радянській владі.

Втім, процеси деідеологізації історичної науки, доступ фахівців до закритих, недоступних раніше джерел, зародження в 90-х роках історико-антропологічного підходу для характеристики подій Другої світової війни уможливають вивчення й інших аспектів воєнної дійсності¹. Достатньо важливими серед них є проблеми готовності населення до сприйняття окупантів, міри лояльності щодо радянського та нацистського режимів у переломний період – під час і після відступу радянських військ, евакуації чи просто втечі радянських і партійних органів. Можна припустити, що ці події значною мірою вплинули на морально-психологічний стан населення, на певний час визначили його поведінкові стратегії періоду окупації.

Достатньо показовим є приклад Донбасу – поліетнічного регіону з високою питомою вагою міського населення, промислових робітників, потужною довоєнною партійною організацією, символу певних успіхів радянської модернізації, що небезпідставно вважався стратегічно важливим для радянської влади. Проте навіть у цьому

¹ Про теми і проблеми, які вже знайшли висвітлення і заслуговують на подальше вивчення, докладніше у наступних публікаціях: Веденеев Д. В., Лисенко О.Є. Україна у Другій світовій війні: деякі питання теорії, методології й суспільних рефлексій. *Український історичний журнал*. 2010. № 3. С. 4–29; Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 165–194; Лисенко О. Є., Пастушенко Т. В. Сучасний дискурс Другої світової війни крізь призму публікацій «Українського історичного журналу» останнього десятиліття. *Український історичний журнал*. 2017. № 6. С. 140–162.

регіоні напередодні та в перші місяці окупації суспільні настрої та поведінкові реакції населення характеризувалися амбівалентністю, що засвідчено не лише радянськими та німецькими документальними джерелами, але й спогадами свідків тих подій.

Мобілізація, евакуація, втеча. Донбас (у межах України під ним зазвичай розуміють територію сучасних Донецької та Луганської обл., хоча географічно до нього також входить східна частина Дніпропетровської обл. та західна – Ростовської обл. Російської Федерації) напередодні нападу Німеччини на Радянський Союз був одним із найважливіших промислових регіонів СРСР. Він давав понад 60 % видобутку кам'яного вугілля, близько 37 % загальносоюзного виробництва чавуну, 25 % – сталі, 26 % – прокату. Донбас був важливим центром машинобудування, знаходився на перетині транспортних шляхів, суттєвим був потенціал регіону і у сфері сільськогосподарського виробництва.

За даними перепису 1939 р., населення Донбасу становило 4 млн 941 тис. осіб, зокрема у Сталінській обл. – 3 млн 100 тис. осіб, у Ворошиловградській – 1 млн 841 тис. осіб². Регіону був притаманний високий рівень урбанізації – міське населення становило 74 % від загалу³. Найбільшими містами були Сталіно (507 тис. осіб)⁴, Макіївка (259 тис. осіб)⁵, Маріуполь (241 тис. осіб)⁶, Ворошиловград (213 тис. осіб)⁷. Національний склад відображав особливості заселення регіону, специфіку модернізаційних процесів у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., радянської індустріалізації 30-х років і характеризувався поліетнічним складом (з переважанням українців і росіян – понад 90%). Згідно з даними останнього довоєнного перепису, українці становили 61,3% населення, росіяни – 31,9 %, євреї – 1,6%, німці – 1,3 %, білоруси – 0,6 %, татари – 0,5 %, представники інших національностей – 2,8 %.

Напад нацистської Німеччини на СРСР порушив питання про максимально повне використання економічних, трудових ресурсів для забезпечення потреб фронту. Значна частина робітників, інженерно-технічного персоналу, інтелігенції була мобілізована до діючої армії. Близько 460 тис. жителів Сталінської та Ворошиловградської обл. спрямували на будівництво оборонних споруд⁸. Все виробництво було переведено на воєнні рейки. За мірою просування німецьких військ на схід влада розгорнула роботу з евакуації обладнання ключових промислових підприємств і людських ресурсів. Загалом із території Сталінської та Ворошиловградської обл. відправлено близько 12 тис. вагонів з обладнанням промислових підприємств і персоналом.

² Кульчицький С., Якубова Л. Триста років самотності: український Донбас у пошуках смислів і Батьківщини. Київ: Кліо, 2016. С. 154.

³ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). Донецьк: Укр. культурол. центр, 2008. С. 25.

⁴ Донеччина / заг. ред., передм. В. І. Мозговий. Донецьк: ТОВ «Діапрінт», 2007. Кн. 2: Сучасний вимір. С. 142.

⁵ История городов и сел. Украинской ССР. Донецкая область. Киев: УСЭ, 1976. С. 498.

⁶ Там само. С. 379.

⁷ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу (1939–1959 рр.). С. 28.

⁸ История рабочих Донбасса: в 2-х т. / гл. ред.: Ю. Ю. Кондуфор. Киев: Наукова думка, 1981. Т. 2: Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму. С. 39.

Сотні тисяч евакуйованих із Донбасу на схід висококваліфікованих фахівців, вивезені промислові підприємства, швидко приведені до ладу на новому місці, зробили помітний внесок у забезпечення обороноздатності держави.

Ставлення населення до евакуації різнилося залежно від соціального статусу, місця роботи, партійності, родинних обставин (зокрема, наявності старих або хворих батьків, малих дітей), очікувань, пов'язаних із виїздом на нове, незнайоме місце або зустріччю з окупантом. Для багатьох, очевидно, вирішальним чинником було те, яким чином забезпечити себе засобами до існування. Рефлексії стосовно цього аспекту відображені у спогадах мешканців краю, що пережили окупацію: «...Можна було евакуюватися. Але ми не захотіли. Тут, коли були червоноармійці, батько питає: «Як же нам, німці нас не побивають? Чи не краще нам евакуюватися?». – А він і каже: «Знаєш що, батю, сиди на місці, то ви хоч кусень хліба будете їсти, а евакуюєтесь – ви загинете з голоду. Не треба. Німці вас вбивати не стануть. Сидіть», – каже...»⁹. Частина жителів, яка хотіла виїхати, не змогла це зробити через брак транспорту. Евакуація співробітників органів влади і партійних структур, членів їхніх родин часто справляла негативне враження на населення, що залишалось. Пересічні громадяни такі дії влади сприймали як прояв її привілейованості, прагнення врятувати себе, кинувши населення напризволяще.

У деяких випадках влада демонструвала безпорадність, піддавалась панічним настроям, своєчасно не надавала інформацію про ситуацію в країні і на місцях, здійснювала легковажні рішення, що викликало на місцях невдоволення та заворушення¹⁰. Прикладом цього стала ситуація, що склалася 1–2 вересня на шахті «Комсомолец» у Горлівці, а 3 вересня – на шахті № 5 ім. Леніна в Артемівську. Непродумане впровадження карткової системи щодо розподілу продовольства (картки було роздано вночі та лише частково), а також мобілізація робітників на оборонні роботи спричинили хвилю заворушень серед дружин шахтарів. Так, на шахті «Комсомолец» відбувся напад на партком. Органи НКВС заарештували чотирьох осіб серед «бунтівників» на шахті «Комсомолец» і сімох – на шахті № 5. Їхня доля залишилася невідомою¹¹.

Трагічною сторінкою в історії краю стала депортація етнічних німців, проведена відповідно до постанови Державного комітету оборони від 22 вересня 1941 р.¹². На 1 січня 1942 р. до Сибіру та Казахстану зі Сталінської обл. було переселено 35 925 осіб, з Ворошиловградської – 12 488¹³. Тоді ж певній частині німців вдалося уникнути депортації – так, на вересень 1942 р. лише в зоні відповідальності ортскомендатури (I) Красноармійськ проживало близько 500 фольксдойче¹⁴.

⁹ Інтерв'ю з Х. Марією Семенівною, 1922 р. н., у період окупації проживала у м. Волноваха Сталінської області. Транскрибований аудіозапис (Волноваха, серпень 2002 р.). *Особистий архів авторів*.

¹⁰ Зінченко Ю. І., Кучер В. І. У рік важких випробувань: свідчать документи. *Архіви України*. 1991. № 2. С. 13–14.

¹¹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. С. 375–376.

¹² «Мобілізувати немцев в рабочие колонны ...И. Сталин». (1940-е годы): сб. док. / сост., предисл., коммент. д-ра ист. наук, проф. Н.Ф. Бугая. Москва: Готика, 1998. С. 32–33.

¹³ Krieger V. Kolonisten, Sowjetdeutsche, Aussiedler. Eine Geschichte der Russlanddeutschen. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung, 2015. S. 132.

¹⁴ Bundesarchiv, Ludwigsburg (BAL). B162/1573. Bl. 216.

Наприкінці вересня 1941 р., після того, як військам групи армій «Південь» вдалося оточити основні сили військ Південно-Західного фронту, створилися сприятливі умови для захоплення території Донбасу та Криму. Безпосередньо на території Сталінської області бої розпочалися 8 жовтня 1941 р. У цей день підрозділи 1-ї танкової армії Вермахту зайняли Маріуполь, після чого продовжили наступ на схід та північ. У напрямку на Сталіно наступ вели частини 17-ї армії Вермахту та італійський експедиційний корпус, на півночі області наступ здійснювали частини 6-ї армії. Під тиском сил противника недоукомплектовані, слабко озброєні частини 9-ї, 18-ї, 12-ї армій Південного фронту, 6-ї армії Південно-Західного фронту відступали. 20 жовтня передові підрозділи німецьких та італійських військ вступили у Сталіно. В деяких випадках великі міста як, зокрема, Маріуполь, Сталіно, Костянтинівка було здано майже без бою. Людська пам'ять зафіксувала змучених, погано озброєних та оснащених, часто деморалізованих червоноармійців, що відступали вулицями міст.

Наприкінці жовтня – у грудні 1941 р. активні бойові дії вели на артемівському, попаснянському, дебальцевському напрямках і на річці Міус. З кінця грудня 1941 р. фронт на Донбасі стабілізувався на лінії Сіверський Донець – Ольховатка – Міус. Невдача радянських військ під час Харківської наступальної операції у травні 1942 р. мала наслідком зміну співвідношення сил на південному крилі радянсько-німецького фронту, створення передумов для активізації противника. Літній наступ німецьких військ, який розпочався 28 червня 1942 р., призвів до важких втрат та відступу Червоної Армії в Донбасі. 17 червня 1942 р. було окуповано останній великий індустріальний центр регіону – Ворошиловград, 22 липня 1942 р. із окупацією Свердловська всю територію Донбасу і загалом України було остаточно окуповано.

Політика «випаленої землі». Мародерство. Відступ радянських військ, евакуація устаткування промислових підприємств, матеріальних цінностей, керівництва партійних і господарських органів, частини кваліфікованих робітників і службовців справляли важке враження на населення, яке залишалося. Особливо це відчуття посилювала тактика «випаленої землі» – дії, до яких влада вдавалася під час відступу.

У рамках цієї політики все обладнання підприємств, які неможливо було евакуювати, мало бути знищене або пошкоджене. Є певні підстави стверджувати, що масштаби руйнувань, завданих інфраструктурі промислових центрів Донбасу в 1941 р, були більшими, ніж шкода, заподіяна промисловості в 1943 р., під час відступу німців (так, за даними, що їх наводив головний інженер гірничого управління, створеного на базі колишнього комбінату «Сталінвугілля» Б. Шерстюков, у 8 трестах колишнього комбінату з 92 шахт не вціліло жодної, за винятком новобудов¹⁵). Цим, зокрема, пояснюється той факт, що значна кількість промислових потужностей регіону так і не була відновлена після відступу радянських військ, і згодом не змогла бути використана окупантами. У деяких випадках заходи зі знищення промисловості наштовхувалися на спроби опору населення, яке зазначало: «Ви йдете, а нам тут далі жити, працювати і годувати сім'ї». Особливо гостру

¹⁵ Шерстюков Б. Угольная промышленность Донбасса в 1942 году. *Донецкий вестник*. 1942. 12 февраля. Щоправда, на судовому засіданні Б. Шерстюков показав, що статті до газети не писав, а надав для неї лише технічні дані, які було оброблено і вміщено в газеті під його прізвищем. *Архів УСБУ в Донецькій області*. Спр. 26612 в 2 т. Т. 2. Арк. 508.

реакцію викликало знищення шахт, в безпосередній близькості до яких розташовувалися шахтні селища.

Під час інтерв'ю в липні 2003 р. з жителями шахтарського селища Лідіївка (Донецьк) декілька респондентів¹⁶ розповіли про арешт, свідками якого вони стали, і, очевидно, подальший розстріл декількох робітників шахти «Гігант», які намагалися протестувати проти знищення шахти: «Значить, коли наші відступали, підвозять сюди бричку динаміту – тоді ж машин не було, бричкою привезли. І ось цей ось Сакович* – їх 5 людей, і жінка із ними була. Народу Сакович оголосив, ходив навіть хатами: «Якщо гудок дамо, значить, щоб усі прибігли [до шахти]». Ну хто? Жінки, чоловіків було мало, і навіть діти [бігли]. І значить він дає: «У-у-у», щоб бігли, щоб не дати висадити в повітря шахту: «Тому що ви відступите, а німці прийдуть – а що ми робитимемо? Так хоч працюватимемо у шахті». [...] А була ж військова частина. Вони підвезли та почали стріляти. [...] Спочатку динаміт кинули у ствол. [...] А потім надсилають слідом бричку [...]. І ось їх забирають одразу – Саковича, з ними одна жінка була. Їх було 5 людей. І куди їх поділи? Не повернувся жоден [...]»¹⁷. Мали місце і інші випадки подібних протестних реакцій під час знищення шахт Донбасу¹⁸.

Особливо приголомшливий вплив на населення справило знищення продовольчих запасів, підпал і висадження в повітря елеваторів із зерном. Очевидці, згадуючи через 60–70 років про ці події, досить часто давали різко негативну оцінку діям влади: «Залишили людей без хліба, без нічого, поспалювали»¹⁹, «Зерно, яке замість того, щоб роздати людям, облили бензином і підпалили»²⁰.

Варто зазначити, що війна, яка розпочалася в 2014 р. у Донбасі, актуалізувала в багатьох представників воєнного покоління спогади про події сімдесятирічної давнини. Ситуація, в якій вони опинилися, дозволяла свідкам минулої війни проводити прямі паралелі з 1941 р., взагалі рефлексувати щодо державної політики стосовно осіб, які з тих чи інших причин жили на окупованій території. Повторення через 70 років трагічного воєнного досвіду спричинило гостру емоційну реакцію і давало імпульс для порівнянь дій влади тоді і зараз: «Багато було хорошого за радянської влади... Але найголовніше, я не можу пробачити радянській владі – навіщо ви під час відступу спалювали хліб? Підривали магазини, склади, бази з продовольством? А знаєте гасло було яке? «Знищувати все, щоб ворогові не дісталося!». Виходить, ви мене тут залишаєте, отже, я для вас ворог? Отже, хто нас має годувати? А нас ворог годував, нас німець годував. А ви все спалили, все знищили. Навіщо? А ваші люди залишаються, радянські люди! Так тепер як мені ставитися, якій владі вірити – коли вони відступали,

¹⁶ Інтерв'ю з Мірошиним О.М., 1931 р. н., в період окупації проживав у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (м. Донецьк, липень 2003 р.). *Особистий архів авторів*; Інтерв'ю з Романченком В. І., 1928 р. н., в період окупації проживав у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, липень 2003 р.). *Особистий архів авторів*.

* Місцевий мешканець, працівник шахти, який намагався перешкодити її знищенню.

¹⁷ Інтерв'ю з Романченком В. І., 1928 р. н. ...

¹⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі... С. 380.

¹⁹ Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р. н., у період окупації проживав у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, жовтень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

²⁰ Інтерв'ю з Рогозом Б. В., 1933 р. н., у період окупації проживав у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, лютий 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

покинули мене. А коли повернулися: «Ти за німців був!». Чому так до мене поставилася радянська влада, кинула мене на свавілля фашистам? А тепер наша українська влада вважає мене ворогом України! Обстрілює мене, вбиває. Чекаю, доки у вікно залетить снаряд. Де логіка? Де правда? Кого мені зараз поважати?!»²¹.

Дії влади, яка, знищивши напередодні об'єкти соціальної інфраструктури, продовольчі запаси, реалізувавши свій варіант «випаленої землі», кинула населення напризволяще, дали імпульс поширенню чуток, вакханалії заворушень, пограбувань магазинів і складів, кондитерських фабрик, хлібопекарських підприємств. Вони мали місце в багатьох містах і селищах регіону в період міжвладдя – після відступу основної частини радянських військ, евакуації, радше втечі, органів влади і напередодні вступу окупантів²². Населення виносило продукти, горілчані напої, одяг, тканини, меблі і навіть спортивний інвентар (слід зазначити, що схожі суспільні реакції, випадки мародерства відбувалися на Донбасі і під час воєнних подій 2014–2022 років, зокрема в Донецьку, Слов'янську, Маріуполі).

Свої враження від цієї ситуації описав житель м. Сталіно Б. В. Рогоз наступним чином: «...Потім днів зо 2 нічого не було, наші пішли, підірвали електропідстанцію, водогін і, отже, місто опинилося в безвладді. Ані міліції, нікого, нічого. І почалося повальне пограбування. Значить, тягали все хто що міг. Той на склад, наприклад, забіг, колоду там чи шпалу поцупив, а якщо до магазину – ось тут пасаж був на ринку на Соловках, двоповерховий пасаж, там ситець був, матеріал, мануфактура. Забіг там, наприклад, один, або з другом прибіг, ухопив цей один кінець, а інший ухопив інший кінець – один в одного [тягнуть]. А дружок підходить, по голові того – ба-бах – і забрали. Загалом, страшна справа, тягли з фабрик, із заводів, все що можна було – все тягли. З млинів, з м'ясокомбінатів, магазинів. Ну, все, що можна. Безвладдя це жахливо! ... Що не вивезли – з млина зерно, яке замість того, щоб роздати людям, облили бензином та підпалили, з кондитерської тягли патоку, з м'ясокомбінату, що залишилося... Вугілля, дрова – звідусіль усі тягли. Стада корів та коней – видно їх гнали та кинули, вони розбрелися хто куди. Ось така була вакханалія... 2 дні анархія була страшна. Безвладдя. Нікого-нічого. Ані наших не було, ані влади не було, ані міліції не було, ані німців не було, нічого. Була потім тиша...»²³. Стан суспільної аномії супроводжувався активізацією люмпенізованих і криміналізованих елементів. Під час розграбування складів і магазинів мали місце сварки, випадки насильства, зокрема бійки і, ймовірно, вбивства людей: «...Люди розтаскували кондитерську фабрику... Якось-то жінка котить дїжку. З чим – ми ж не знаємо. А виявилось з патокою. І 2 чоловіки забирають в неї цю дїжку. І вони її головою в цю патоку... Бачити це жахливо було, жахливо...»²⁴.

²¹ Інтерв'ю з Є. Володимиром Сергійовичем, 1933 р. н., у період окупації проживав у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, грудень 2015 р.). *Особистий архів авторів*.

²² Зінченко Ю. І., Кучер В. І. У рік важких випробувань... С. 12–14.

²³ Інтерв'ю з Рогозом Б. В., 1933 р. н. ...

²⁴ Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З.А., 1929 р. н., у період окупації мешкала у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, лютий 2005 р.; липень 2016 р.). *Особистий архів авторів*.

Можна припустити, що пов'язані з відступом радянських військ і евакуацією органів влади обставини значною мірою вплинули на морально-психологічний стан населення і на певний час визначили його поведінкову стратегію під час окупації.

Злочини НКВС на Донбасі. Із початком війни суттєво змінилися пріоритети діяльності органів НКВС та НКДБ, яким доводилося поруч із традиційними, властивими для мирного часу функціями, виконувати і інші, пов'язані із виконанням контррозвідувальних і розвідувальних завдань, боротьбою із ворожою агентурою та диверсійними групами, забезпеченням безпеки промислових об'єктів. Зазначимо, що у перші місяці війни понад 60 % заарештованих було репресовано в превентивному порядку – як антирадянські або підозрілі елементи²⁵.

Одними із чинників, які суттєво вплинули на суспільно-політичні настрої населення України в перші місяці війни, стали розстріли органами НКВС у деяких містах України в'язнів тюрем та слідчих ізоляторів, яких не вдалося евакуювати²⁶. Такі випадки відбувалися і на Донбасі, про що широкому загалу стало відомо лише за часів горбачовської перебудови, на хвилі зростання уваги до доби сталінізму, висвітлення «білих плям» історії.

Очевидно, що жертвами злочинів НКВС стали насамперед люди, засуджені або заарештовані за політичними статтями. За умов війни висуненню політичних звинувачень сприяли, з одного боку, шпигуноманія, поширена і актуалізована умовами війни в радянському суспільстві культура доноництва, пошук нових «ворогів народу», а з іншого – спонтанні вияви невдоволення діями влади, зокрема протести під час реалізації тактики «випаленої землі». Так, під час реалізації усноісторичних проєктів, пов'язаних з історією Донбасу в роки нацистської окупації²⁷, жителі регіону розповідали про випадки арешту за висловлену в черзі критику на адресу влади, за протести проти руйнування промислових підприємств. За даними, що були оприлюднені в окупаційній пресі, були розстріляні також важкопоранені червоноармійці, яких не змогли евакуювати²⁸. Щоправда, остання інформація потребує додаткової верифікації.

²⁵ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: монографія. Донецьк: Вид-во Донецького національного університету, 2003. С. 202.

²⁶ Злочини комуністичної Москви в Україні в літі 1941 року. Дрогобич: Відродження, 1991 р.; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2 кн. Київ: «Либідь»–«Військо України», 1994. Кн. 2. С. 232–274; Чорна книга комунізму. Злочини, терор і репресії / С. Куртуа, Н. Верт, Жан-Луї Панне та ін. Львів: Афіша, 2008. С. 205–206 та ін.

²⁷ Їх результати подані в наступних публікаціях: Penter T., Titarenko D. Local memory on war, German occupation and postwar years. An oral history project in the Donbass. *Cahiers du monde Russe*. 2011. Vol. 52. N 2–3. P. 475–497; Опыт нацистской оккупации в Донбассе: свидетельствуют очевидцы / авт.-сост.: Д.Н. Титаренко, Т. Пентер. Донецк: Світ книги, 2013; Титаренко Д. «Детство пришлось на войну – видать, в войну придется и умереть...»: свідки Другої світової / Великої Вітчизняної війни в умовах воєнного конфлікту на Донбасі. *Слухати, чути, розуміти. Усна історія України ХХ–ХХІ століть*. Київ: Фонд Г. Бьоля, 2021. С. 146–179.

²⁸ На пустыре за Рутченково. *Донецкий вестник*. 1941. 23 ноября.

Те, що значна кількість заарештованих була розстріляна саме за протести проти політики «випаленої землі», засвідчують, зокрема, німецькі джерела. Так, у звіті відділу І-с 49-го гірськострілецького армійського корпусу про ситуацію в окупованому Сталіно стосовно виявлених розстріляних місцевих мешканців зазначено: «...масу замордованих становили робітники. За словами жителів, ці робітники були налаштовані проти російських²⁹ планів знищення...»³⁰.

Найбільш масовий розстріл в'язнів у Донбасі стався в міській тюрмі Сталіно напередодні вступу німецьких військ, 18–19 жовтня 1941 р. Один із мешканців міста згадував: «...Я особисто чую – стрілянина, черги з кулемета чи з автомата. Та-та-та-та-та. Довгі черги. Це було ввечері, горіло все. [...] Знали ж, що війна йде, німці ось-ось мали прийти. Черга прострочила – всі зупинилися, насторожилися. Тихо, більше ніхто не стріляє. Знову все своєю справою займаються. Я так пройшов, глянув – тюрма горить. Повертаюсь назад, у проспект. [...] Я говорю: «Тюрма горить». Вогник горить на тюрмі. Ну а потім чутка пройшла – вночі, перед тим як тюрма ця горіла, людей там випускали по одному: «Йди». Дивилися там, кого треба випускати: «Йди, йди, йди». А решту – розстріляли. Ось та черга простріляла, прострочила – одна черга прострочила, потім тиша була. Це одну партію вони вгροхали. Потім минув час – що вони там робили, ми не знаємо. Вдруге черга – знову стріляє. Знову насторожилися всі, що німці йдуть. Прострочили вони – людей строчили, комуняки, енкаведисти, їх так і називають – «вороги народу». Вони називали нас, але вони самі такі [...]»³¹.

Згідно з даними німецьких джерел, у 2 місцях у Сталіно (наймовірніше йшлося про тюрму та слідчий ізолятор*) було виявлено тіла 207 розстріляних осіб, серед яких знаходилися також тіла 3 вбитих німецьких солдатів³².

Інформація про злочин, скоєний на території тюрми, швидко поширилася містом. За розпорядженням німецьких властей було організовано доступ до місця розстрілу, де мешканці міста могли впізнати своїх родичів: «...Три ями. Я можу сказати точно. Великі ями, як ось то наші ями, глибокі такі... там всі ці люди лежали. ... І не лише політичні, а ті, хто запізнівся або не вийшов, прогули – по роботі, колосок узяв, крадіжка, бійка. Дрібні, не політичні, також були розстріляні. Це люди своїх впізнавали, тому що більшість з Донецька (цю назву місто носило з 1961 р. – *Авт.*)...»³³. Спогади про побачене супроводжували свідків все життя: «... В тюрмі було багато постріляних. ...Ну ми з братом ходили, там були вони постріляні. Та вапном засипані. Це я бачила...Навіть жінка тут одна померла, недавно лише...[...] Стояли ми в оцадкасі і так розговорилися [...]. Я кажу: «Був випадок під час війни». – Вона каже: «Так я ж

²⁹ Тут не йдеться про етнічну ідентифікацію. Як правило в німецьких документах під евфемізмом «росіяни» мали на увазі – всі громадяни СРСР.

³⁰ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg (BA-MA). RH 24-49/164. Betr.: Bericht über Industriegebiet Stalino, 1.11.41. Gen. Kdo . XXXIX (Geb.)A.K., Abt. Ic.

³¹ Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р. н. ...

* Знаходився у Сталіно (Донецьку) нижче сучасного Критого ринку.

³² BA-MA. RH 24-49/164. Betr.: Bericht über Industriegebiet Stalino, 1.11.41; Seidler F., Porter K. W. Crimes Against the Wehrmacht / transl. by C. W. Porter, 2015. P. 425–426.

³³ Інтерв'ю з С. Михайлом Андрійовичем, 1929 р. н., у період окупації проживав у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, жовтень 2004 р.). *Особистий архів авторів.*

ходила». І вона була свідком. [...]. Ой, страшно було. Відкрита тюрма була і живих нікого не було. Всі були в ямах. Засипані вапном. Це страшно було...»³⁴.

Окрім Сталіно, напередодні окупації страта в'язнів (щоправда, не така численна за кількістю жертв) відбулася в Слов'янську³⁵. Про ці події населення дізналося вже після приходу окупантів. Так, за спогадами українського громадського діяча Г. Костюка, який напередодні та на початку окупації знаходився у Слов'янську, у листопаді на подвір'ї колишнього управління НКВС було виявлено декілька місць поховання замордованих в'язнів. Деяких з них, місцевих мешканців, впізнали члени родин³⁶. Ці злочини за його спогадами, було задокументувала німецька сторона, місця злочину сфотографували. Згодом інформацію про розправи НКВС над в'язнями, зокрема в Донбасі, було використано в німецькій пропаганді. Так в одному з номерів газети «Донецкий вестник» жахливим подіям в тюрмі в Сталіно було присвячено публікації «Когда раскрылись ворота тюрьмы», «За что?»³⁷.

За деякими даними, які, щоправда, потребують додаткової верифікації, відбувалися також розстріли заарештованих (засуджених?) у Сніжному, Маріуполі, Ворошиловграді³⁸. В окупаційній пресі було вміщено публікацію про розстріл учнів школи ФЗН*, які не встигли евакуюватися в радянський тил³⁹. Очевидно, що лише введення до обігу нових документальних джерел (можливості залучення джерел усної історії щодо цього аспекту історії регіону, на жаль, вже майже вичерпані) як з українських, так і з зарубіжних архівів, їх аналіз може допомогти в розв'язанні цих важких питань передокупаційної та підкупаційної дійсності.

Питання лояльності до нової влади. Одними з найбільш складних з огляду і на політичні, і на морально-етичні чинники для свідків окупації є питання оцінки настроїв, які існували напередодні приходу німців, готовності їх розглядати як прийнятну радянській владі альтернативу. Певна емансипація суспільної свідомості, що відбулася в роки перебудови і після розпаду Радянського Союзу, наявність у медійному просторі значної кількості матеріалів, присвячених репресіям 1920–1930-х років, мали наслідком часткову переоцінку жителями регіону радянського минулого. Під час інтерв'ю частина респондентів відзначала гетерогенність місцевого соціуму внаслідок бурхливих міграційних, соціокультурних і економічних процесів 20–30-х років, що спричинили наявність у Донбасі значної кількості людей з різним, часто негативним ставленням до влади. Ключову роль у цьому відіграли репресії 1930-х років: «...Ви знаєте, деякі, окремі

³⁴ Інтерв'ю з Смоляковою І. Г., 1926 р. н., у період окупації проживала у м. Юзівка (Сталіно), в Орловській області. Транскрибований аудіозапис (Донецьк, січень 2006 р.). *Особистий архів авторів*.

³⁵ Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади: у 2-х кн. Київ: Смолоскип, 2008. Кн. 2. С. 19–20.

³⁶ За словами одного із знайомих авторів, О. Юкова, керівника пошукового загону «Плацдарм» зі Слов'янська, йому також доводилося чути про цей випадок від місцевих мешканців.

³⁷ Михайлов К. Когда раскрылись ворота тюрьмы. *Донецкий вестник*. 1941. 23 ноября; Дробовский В. За что? *Донецкий вестник*. 1941. 23 ноября.

³⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-і роки. С. 379–381.

* Основний тип професійно-технічних шкіл в СРСР, що існував у 1940–1963 рр.

³⁹ Народ нікогда не забудет большевистского террора. *Донецкий вестник*. 1941. 30 ноября; Каминский Н. Дикая расправа. *Донецкий вестник*. 1941. 30 ноября.

особи, можливо, були раді: «От німці прийдуть, німці дадуть». Що вони мали на увазі, що німці дадуть? [...] І дехто пропонував свої послуги [...]. Ось якщо вникнути всередину і взяти довоєнний період – ось ці роки репресій – це ж непросто теж, це ж незабутнє залишилося у людей всі ці роки. Ось я вам можу по прізвиськах назвати скільки людей взяли – і без суду, без слідства. Де вони поділися – ніхто нічого не знає. Звинуватили у чомусь – в антирадянській діяльності. [...]. Які там із них – боже мій, контрреволюціонери чи учасники там диверсійних груп. Це просто люди. А тоді ж анонімки достатньо було. Це вже було: «Ось той сказав то» [...]. Ви знаєте, мушу сказати, може певною мірою могло в цих саме сім'ях, розумієте, у цих сім'ях [вплинути на настрої]. Але все-таки образа вона залишається. Ну як це взяти батька – ні за що, ні про що, без пояснень: «Ворог народу»...⁴⁰.

Викликане пережитими трагічними подіями негативне ставлення до влади відобразилось у настроях, пов'язаних із її імовірною зміною: «Деякі були дуже задоволені тим, що німці прийшли. Дуже задоволені були! Виявляється – і вони у відкриття це казали, що їх розкуркулили там десь, що вони вбили там голову колгоспу і парторга вбили, що це така доблесть. Розумієте? Найрізноманітніші люди були»⁴¹. Очевидно, ґрунтуючись на своєму особистому досвіді та очікуваннях, багато жителів Донбасу німецьку окупацію сприймали як своєрідну альтернативу радянському тоталітаризмові.

У проведенні комплексу заходів, спрямованих на утвердження та зміцнення окупаційного режиму, важливу роль було відведено створенню органів місцевого самоврядування. Фактично саме вони мали перетворитися на приводний пас у створеному на окупованій території військово-адміністративному апараті. Як зазначав після війни, знаходячись в еміграції, журналіст і громадський діяч В. Самарін, що працював в окупаційній пресі і був детально ознайомлений із ситуацією на окупованій території, в тому числі і України, «ступінь самостійності самоврядувань залежав багато в чому від того, як склалися стосунки самоуправління з місцевими німецькими властями»⁴².

До їх керівництва залучали людей, які заявили про свою лояльність до нової влади і готовність співпрацювати з окупантами. Значною мірою це зумовлювалося соціальним походженням, довоєнним досвідом репресій та переслідувань, хоча це не може бути вичерпним і універсальним поясненням. Показовими є випадки очільників міських управ двох обласних центрів Донбасу. Так, бургомістр Ворошиловграда О. Зубовський, був лікарем і походив з родини священика. У 30-х роках його заарештовували і він перебував під слідством⁴³. Водночас голова міської управи Юзівки А. Ейхман, колишній член КП(б)У, до війни працював головою колгоспу в Запорізькій області, а його сестра була заміжня за секретарем Куйбишевського райкому

⁴⁰ Інтерв'ю з Зайковським В. І., 1927 р. н., у період окупації проживав у м. Маріуполь. Транскрибований аудіозапис (Маріуполь, березень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

⁴¹ Інтерв'ю з В. Левом Григоровичем, 1924 р. н., у період окупації проживав у мм. Макіївка, Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, травень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

⁴² Samarín V. D. Civilian life under the German occupation. New York, 1954. P. 60.

⁴³ Архів УСБУ в Луганській області. Ф. 54. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 11–15.

партії у Сталіно⁴⁴. Рядовий персонал органів місцевого самоврядування значною мірою складався з колишніх працівників радянських адміністративних органів.

Відкритим залишається питання про масштаби колаборації, оскільки межа між вимушеним пристосуванням до умов, що склалися, і зрадою була подекуди дуже хитка. У свідомості декого з тих, хто пережив окупацію, зафіксувалось уявлення про велику кількість колаборантів, передусім поліцейських, що дисонувало з поширюваним до війни за допомогою пропаганди образом радянського суспільства: «Я ніколи не очікував, я був шокований. Мене вразило, думаю: «Боже, скільки зрадників». Я був, знаєте, в шоці. Думаю: «Як же це, ну зрадник на зраднику. Що ж відбулось?...»⁴⁵.

Очевидно, що бажання довести новій владі свою лояльність, а також властиве людині прагнення помститися за довоєнні образи, одержати шляхом доносу певний матеріальний зиск стали причиною такої поведінської реакції на нову владу як доношництво. Саме донос, що в 30-ті роки перетворився на звичне для суспільства явище, був одним із свідчень легітимізації окупаційної влади, дозволяв донощикам вибудовувати нову модель ідентичності⁴⁶. Мотиви доносів були різноманітні: членство в партії, комсомолі, участь у діяльності виборних органів влади (наприклад, як депутата районної або міської ради), зайняття відповідальних посад до війни, участь у громадянській війні, розкуркуленні, єврейське походження, антинімецькі настрої, участь у підпільно-партизанській діяльності, переховування зброї, радіоприймачів тощо. У багатьох випадках безпідставність цих доносів дивувала навіть окупаційні власті і навіть викликала відповідну негативну реакцію. Так, в оголошенні особливої команди 10а⁴⁷ зазначалося, що деякі з місцевих мешканців, «донощики та поширювачі чуток», «...легковажно подавали заяви на тих чи інших громадян із-за особистих стосунків, необґрунтованої заздрості, своєкорисливої мети чи інших мотивів, або призводили інших громадян через поширення брехливих чуток до подачі неправдивих заяв, гадаючи таким чином якнайшвидше тих осіб усунути та заволодіти їх майном або сісти на їх місце...»⁴⁸.

Як зазначає відома німецька дослідниця історії Донбасу середини ХХ ст. Таня Пентер, «...як колаборація, так і опір були, попри їхнє центральне значення, зважаючи на досвід всього населення під німецькою окупацією, лише другорядними феноменами...»⁴⁹. Колективні реакції більшості населення можна охарактеризувати за допомогою категорій пристосування або реалізації індивідуальних стратегій виживання.

Прихід німців: очікування та реалії. Війни, як відомо, відіграють особливу роль у продукуванні спрощених і емоційних уявлень як про себе, так і про чужих, навіть

⁴⁴ Архів УСБУ в Донецькій області. Спр. 60090 в 6 т. Т. 1. Арк. 56.

⁴⁵ Інтерв'ю з Ф. Євгеном Михайловичем, 1932 р. н., у період окупації проживав у м. Макіївка. Транскрибований аудіозапис (Донецьк, квітень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

⁴⁶ Орлова Г. А. Российский донос и его метаморфозы. *Полис*. 2004. № 2. С. 138.

⁴⁷ Sonderkommando 10-a. До функцій зондеркоманд та айнзатцкоманд, що входили до складу айнзатцгруп, відносилась боротьба з проявами антинімецької діяльності на окупованій території, виявлення та знищення радянського партійного та комсомольського активу, євреїв, ромів, душевнохворих.

⁴⁸ Оповідання. *Маріупольська газета*. 1941. 2 грудня.

⁴⁹ Penter T. Kohle für Stalin und Hitler. Arbeiten und Leben im Donbass 1929 bis 1953. Essen: Klartext Verlag, 2010. S. 269.

серед фахівців-істориків. Величезний потенціал із перспективи формування уявлення про окупантів, вивчення фобій і очікувань, що існували напередодні та початку окупації, мають спогади очевидців тих подій на теренах регіону. Методологічно складним і таким, що на жаль, важко вирішується, є питання про ступінь репрезентативності усної історичних джерел. Адже мають бути враховані різні соціальні, етнічні, професійні, гендерні, вікові тощо групи. Слід зважати і на різні досвіди взаємин з радянською і нацистською владами. Ті, хто зазнали найжорстокіших переслідувань у період окупації і загинули, або ж ті, хто активно співпрацювали з нацистами і втекли, були засуджені за колаборацію або також загинули, не могли ретранслювати свій досвід взаємодії з окупантами.

Уявлення частини населення, передусім старшого покоління, про німців ґрунтувалися на досвіді участі в Першій світовій війні у складі царської армії, особистих контактів із ними під час німецької окупації України в 1918 р. Ці враження були доволі глибокими і далеко не завжди негативними. Значна частина населення старшого віку піддавала сумніву інформацію про випадки злочинів щодо цивільного населення. Доволі показово, що деякі місцеві євреї, виходячи з досвіду 1918 р., не відчували особливого страху перед майбутнім приходом німців. Так, житель Макіївки Л. Воловик, якому у 1941 р. виповнилося 17 років, зазначив: «Коли наблизився період окупації, батько мій сказав, що він знає німців добре, що вони дуже культурні люди, трудолюбиві, і ось тому, що пишуть про звірства, не треба вірити»⁵⁰. Свою роль, очевидно, в позитивному сприйнятті німців зіграв досвід роботи з німецькими спеціалістами на промислових підприємствах під час індустріалізації⁵¹. Не можна недооцінювати також того факту, що до війни етнічні німці становили суттєву частину населення Донбасу (так, на вересень 1941 р. у Сталінській обл. проживало 41 тис. німців, у Ворошиловградській – 5,5 тис. осіб⁵²). Існування певних традицій взаємодії місцевого населення з німцями, здебільшого поважне ставлення до працьовитих німецьких колоністів, до їх способу життя, також, очевидно, не давали підстав для багатьох місцевих мешканців із жахом дивитися в майбутнє, очікуючи приходу окупантів. І хоча з початком нацистської агресії проти СРСР система радянської пропаганди, здійснивши різкий поворот, стала посилено формувати негативний образ німця, це найбільшою мірою вплинуло на дітей та молодь: «Ну, тут вже німці прийшли, як нас вчили, що з рогами прийдуть»⁵³.

Загалом образ німця був доволі еkleктичним і процес його конструювання залежав від багатьох факторів. Спогади очевидців дають підстави стверджувати, що досить глибокий вплив на населення справили зовнішній вигляд окупантів, високий рівень технічної оснащеності німецької армії, зброя: «Тобто, якщо порівняти наше озброєння, нашу техніку і німецьку – це було небо і земля»⁵⁴, «В них коні були як слони... Санітарні машини, кухні похідні. Гармати везли. Машини ці відкриті,

⁵⁰ Інтерв'ю з В. Левом Григоровичем, 1924 р. н. ...

⁵¹ Penter T. Kohle für Stalin und Hitler... S. 109–117.

⁵² Deportation, Sondersiedlung, Arbeitsarmee: Deutsche in der Sowjetunion 1941 bis 1956 / hrsg. von Alfred Eisfeld und Victor Herdt. Köln: Verl. Wiss. und Politik, 1996. S. 91.

⁵³ Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р. н. ...

⁵⁴ Інтерв'ю з Рогозом Б. В., 1933 р. н. ...

штабні...»⁵⁵. Ширий подив у респондентів викликав зовнішній вигляд німецького солдата – красиво і акуратно вдягнутого: «Німці були, наприклад, дуже красиві. [...] Я пам'ятаю, як перший раз ми побачили – льотчики йдуть. У цих, у шортах. Ну, форма – такі красиві хлопці. Красиві. Ця нація красива»⁵⁶. Ці враження значною мірою підсилювалися і тим, що відступаючі радянські солдати, за спогадами жителів, були погано озброєні та обмундировані, брудні, неголені та голодні, досить часто поранені.

Вивчення повсякдення періоду нацистської окупації дозволяє констатувати формування в перші місяці окупації різних практик взаємодії місцевого населення і окупантів – від нейтрального ставлення до приязних, ділових або ворожих стосунків. Ці досвіди розвивалися, варіювалися і в подальшому, через 2 роки окупації, давали можливості населенню для певної класифікації взаємин з окупантами залежно від їх національності, віку або належності до роду військ. Невід'ємною частиною метанаративу, пов'язаного з окупацією, є спогади про насильство, з яким у перші ж місяці після приходу нацистів зустрілося населення: про самовільне зайняття житла місцевих мешканців або їх виселення з метою розквартирування німецьких військовослужбовців, обшуки, реквізицію продовольства тощо. Багато хто з респондентів став свідком нацистських злочинів: прилюдних страт через підвищення членів підпілля, вбивств знесилених радянських військовополонених під час їхнього конвоювання, нелюдських умов утримання їх у таборах, знущань над єврейським населенням. Все це було різким дисонансом системі морально-ціннісних координат місцевого населення, яке відчуло на собі до війни голод та репресії, але вперше зустрілося з таким брутальним ставленням до людського життя.

Протягом всього періоду окупації Донбас знаходився в безпосередній близькості до фронту. Життя населення в зоні бойових дій або близьк до неї позначилося численними ризиками, спричиненими бомбардуваннями та артобстрілами, зокрема з радянської сторони, загибеллю та пораненнями місцевих мешканців. Як зазначали свідки окупації, критерієм ставлення до радянської сторони була ефективність її дій за відсутності шкоди для місцевого населення. Як зазначав мешканець Маріуполя В. Зайковський, «...Всі ці думки [про бомбардування] залежали, природньо, від якості цих бомбардувань... Скажімо, від результату все залежало. Якщо відбомбляться добре, якщо німця дістануть – раділи... А своїх... Вдало відбомбили колону на Первомайській... Вдало відбомбили вокзал. Там цистерни палали, вдало було елеватор – канонерки підійшли, обстріляли з моря. Раділи – ось наші дали, ось наші дали сьогодні! Ось такі розмови. А коли дадуть по хатах: «Ось наші такі-сякі»⁵⁷. У пам'яті представників покоління, що пережило війну, знайшли відображення випадки, коли до німецьких лікарів зверталися люди, які постраждали в ході бойових дій, підірвалися на мінах, гранатах і снарядах, що не розірвалися, випадково або при спробах їх розрядити. Число

⁵⁵ Інтерв'ю з Саенко-Полончук М.І., 1925 р. н., у період окупації проживала у м. Юзівка (Сталіно). Транскрибований аудіозапис (Донецьк, січень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

⁵⁶ Інтерв'ю з К. Ніною Дем'янівною, 1931 р. н., у період окупації проживала у м. Костянтинівка Сталінської області. Транскрибований аудіозапис (Костянтинівка, грудень 2004 р.). *Особистий архів авторів*.

⁵⁷ Інтерв'ю з Зайковським В.І., 1927 р. н. ...

таких прецедентів було досить значним протягом усього періоду окупації, а кількість цивільних мешканців, які загинули або були поранені внаслідок бойових дій у регіоні, обчислюється тисячами. Все це також не могло не позначитися на настроях місцевого населення, починаючи з перших місяців окупації.

Стратегія виживання населення. Сприйняття населенням окупаційної влади було неоднозначним і, природно, еволюціонувало протягом усього періоду окупації. Воно визначалося станом матеріального забезпечення, перебігом подій на фронті, наявністю чи відсутністю екзистенційних загроз.

За умов зруйнованої міської інфраструктури, відсутності продовольчих запасів, які були або знищені при відступі радянських військ, або розграбовані частиною місцевого населення під час вакууму влади, одним із першочергових завдань окупаційної адміністрації мало стати налагодження постачання для місцевого населення. Проте реалізувати його повністю не вдалося. Органи місцевого самоврядування, які займали щодо структур військової адміністрації підлеглу роль, також не могли вирішити проблему забезпечення продовольством. Фактично міське населення опинилося на межі виживання.

Місце роботи певною мірою гарантувало можливість харчуватись, що в умовах голодної зими 1941/42 рр. набувало життєво важливого значення. Настрої міського населення на окупованій території, можливість його роботи безпосередньо залежали від ситуації із забезпеченням продовольством, яка в перші місяці окупації залишалася дуже складною, характеризувалася спорадичністю виділення пайків (дуже часто просто хліба з горілого зерна) та їхнім вкрай недостатнім розміром⁵⁸. Так, згідно з німецькими звітами, робітники машинобудівельних підприємств Краматорська працювали без скарг безоплатно протягом декількох місяців, оскільки підприємство їх годувало. Однак «як тільки це додаткове харчування було припинено, частина робітників припинила роботу», що пояснювалося найперше їх знесиленим станом і неможливістю працювати далі⁵⁹. Подібні явища, очевидно, були непоодинокими.

За умов, коли відновлення роботи підприємств важкої промисловості було питанням віддаленої перспективи, для деяких мешканців міст варіантом ставала організація власної справи, яка могла хоча б якось забезпечити мінімальний життєвий рівень. Налагодити роботу приватних підприємств можна було зі значно меншими організаційними, матеріальними, технічними, часовими витратами. Уже в січні 1942 р. в Юзівці діяло 354 приватні підприємства, серед яких було 78 взуттєвих майстерень, 38 перукарень, 19 фотосалонів, 17 слюсарних та 17 швейних майстерень⁶⁰.

За браком значущих запасів продовольства вдома, відсутності місця роботи для багатьох виходом із ситуації стала торгівля на базарі, походи у село з метою обміну речей на продовольство (т. зв. мінки). За мірою насичення попиту на товари в сільській місцевості продуктової еквівалент, який можна було одержати за той чи

⁵⁸ Die deutsche Wirtschaftspolitik in den besetzten sowjetischen Gebieten 1941–1943: der Abschlussbericht des Wirtschaftsstabes Ost und Aufzeichnungen eines Angehörigen des Wirtschaftskommandos Kiew / [hrsg. und eingeleitet von Rolf Dieter Müller]. Boppard am Rhein: Boldt, 1991. S. 90–91.

⁵⁹ ВА. R 58/222. Bl.79.

⁶⁰ Частная инициатива в действии. *Донецкий вестник*. 1942. 4 января.

інший товар, зменшувався. У пошуках вигідних варіантів обміну міському населенню доводилося долати по декілька сотень кілометрів, обмінюючи своє останнє майно⁶¹.

Населення промислових центрів, рятуючись від голоду, масово покидало міста, переїжджаючи до родичів або знайомих у навколишні села. У деяких випадках долали дуже значні відстані. Так, родина мешканки Сталіно Ірини Смолякової з декількома дітьми, зокрема з немовлям, рятуючись від голоду, виїхала з Юзівки (Сталіно) навесні 1942 р. і лише після двомісячної подорожі дісталася села в Орловській області – батьківщини батька⁶². З весни 1942 р., після пережитої голодної зими, населення міст почало займатися городництвом. Місцеві власті санкціонували виділення для охочих землі. Десятки тисяч родин завдяки цьому отримали можливість забезпечити свої мінімальні потреби в продовольстві в умовах непрацюючої на той час промисловості.

Враховуючи те, що міста були місцями дислокації штабів військових частин, інтендантських, транспортних, медико-санітарних, будівельних служб, проявом стратегії виживання для місцевого населення стало налагодження міново-торгівельних операцій із персоналом цих структур, військовослужбовцями. Вони були зумовлені знеціненням грошей на окупованій території, гострим дефіцитом необхідних у господарстві речей. Додатковим джерелом одержання засобів до існування стали побутові послуги солдатам та офіцерам, що квартирували (прання, чищення взуття, прибирання в кімнатах). Деякі жінки забезпечували виживання собі та членам своїх родин шляхом надання сексуальних послуг військовослужбовцям вермахту⁶³.

Одним з варіантів виходу з ситуації став виїзд міського населення на роботу до Німеччини. Вже з кінця 1941 – початку 1942 рр. на окупованій території було розгорнуто широку пропагандистську кампанію з метою забезпечення масового добровільного виїзду місцевих мешканців до Райху. Іноземна окупація актуалізувала інтерес широких верств населення до Німеччини. Привабливий образ німецького способу життя, який створювали органи пропаганди на місцях, зумовлював появу в частини населення бажання ознайомитися з ним. Для масової дезорієнтації населення застосовувався широкий арсенал пропагандистських засобів, які вихваляли німецький «рай», «щасливе життя» східних працівників.

Чинником, що спричинив від початку добровільний характер виїзду до Німеччини значної кількості жителів регіону, стало важке матеріальне становище населення, відсутність у нього будь-яких засобів до існування. Так, звіт відділу пропаганди «U» за березень 1942 р. характеризував ситуацію наступним чином: «Важка ситуація з харчуванням пояснює, в першу чергу, піднесення, з яким тут сприймається можливість потрапити до Німеччини на роботу...»⁶⁴. Прагнення уникнути голоду шляхом виїзду на роботу стало поширеним для значної частини населення.

⁶¹ ВА. R 58/223. Вл. 244.

⁶² Інтерв'ю з Смоляковою І. Г., 1926 р. н. ...

⁶³ Опыт нацистской оккупации в Донбассе. С. 153, 207, 211, 232. Інтерв'ю з К. Л., 1933 р. н., під час окупації мешкала у с. Білосарайська Коса Сталінської області. Транскрибований аудіозапис (с. Білосарайська Коса Донецької області, серпень 2021 р.). *Особистий архів авторів*.

⁶⁴ ВА-МА. RW 4/236. Вл. 194.

Важливу роль відіграла також обіцянка забезпечити продовольчою та грошовою допомогою сім'ї тих, хто добровільно виїхав.

Проте вже від літа 1942 р. ситуація почала змінюватися. Інформація про важкий шлях до Німеччини, виснажливі умови роботи на підприємствах, систему жорстоких тілесних покарань, мізерне харчування, відсутність елементарних побутових зручностей, презирливе, а часто сповнене ненависті ставлення до «недолюдей», в цілому «...про погане ставлення до робітників в Райху та недостатнє харчування»⁶⁵ негативно відбилася на бажанні населення шукати порятунку від голодної смерті на роботах у Німеччині, і призвела до різкого зменшення числа охочих добровільно виїхати туди. Відомості такого роду нейтралізували, а часто повністю перекреслювали всі пропагандистські зусилля нацистів. З другої половини 1942 р. окупаційна влада стала широко застосовувати засоби примусового рекрутування робочої сили, які і в офіційних документах, і в людській пам'яті зображуються як полювання на людей.

Як засвідчують матеріали наради, в Міністерстві окупованих східних областей 18 грудня 1942 р. за участю представників військово-господарських структур, органів військового управління на окупованій території⁶⁶, невдачі нацистської окупаційної політики на сході передусім пояснювалися невдалими діями стосовно населення окупованих регіонів, ігноруванням його базових запитів. Ці висновки нацистським керівництвом враховано не було, що значною мірою прискорило крах окупаційного режиму.

Геноцид єврейського населення та радянських військовополонених і місцеве населення. Одним із ключових чинників впливу на настрої значної частини місцевого населення в перші місяці окупації, формування уявлення про сутність окупаційного режиму став геноцид єврейського населення. Згідно зі Всесоюзним переписом населення, 1939 р. у Сталінській обл. проживало 65 556 євреїв, зокрема у Сталіно – 24 991, в Маріуполі – 10 444, Артемівську – 5 299, Костянтинівці – 3 365, Краматорську – 1 849⁶⁷. У Ворошиловградській обл. проживало 19 949 євреїв⁶⁸. До червня 1941 р. чисельність єврейського населення мала збільшитися на декілька тисяч як внаслідок природного приросту, так і міграції євреїв із території Західної України, яка увійшла до складу УРСР у 1939 р.⁶⁹, хоча точних даних про масштаби збільшення кількості єврейського населення в регіоні за рахунок цієї категорії немає. У зв'язку з демографічними змінами, що сталися серед місцевого населення у перші місяці війни перед окупацією під впливом низки чинників (евакуація, мобілізація чоловіків до армії, міграція з міст у сільську місцевість, наявність біженців-євреїв з інших областей), нині важко на основі

⁶⁵ ВА. R 58/699. Bl. 128.

⁶⁶ Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg. RH 22/77. Bl. 5–15; Bundesarchiv, Berlin (BA). R 6/6.Bl.76-78; VA. NS 19/2605.Bl. 1-7; VA. NS 19/3758. Bl. 3–5.

⁶⁷ Круглов А. И. Потери евреев Украины в 1941–1944 гг. Харьков: Тарбут Лаам, 2005. С. 51.

⁶⁸ Круглов А. И. Уничтожение евреев Украины в 1941–1944 гг. Хроника событий. Могилев-Подольский, 1997. С. 7.

⁶⁹ Penfer T. Zwangsarbeit im Donbass unter stalinistischer und nationalsozialistischer Herrschaft, 1929 bis 1953. *Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte* / Hrsg. von W. Müller-Jentsch, K. R. Tröcken und K. Tenfelde. Essen: Klartext Medienwerkstatt GmbH, 2007. S. 235.

доступних джерел визначити кількість євреїв, що залишилися на окупованій території області, втім, як і тих, хто був евакуйований. Проте, враховуючи те, що більшу частину Донеччини було окуповано у жовтні 1941 р., можна припустити, що більшість євреїв змогла залишити територію області⁷⁰. Вищий відсоток євреїв серед евакуйованих порівняно із відсотком євреїв серед населення Донбасу може бути пояснений структурою зайнятості єврейського населення – службовці, робітники заводів, що підлягали евакуації тощо⁷¹.

Варто зазначити, що частина євреїв свідомо не захотіла евакуюватися. Деякі з них, згадуючи досвід німецької окупації 1918 р., вважали, що німці нездатні чинити ті злочини щодо мирного населення, про які повідомляла радянська пропаганда. Дехто сподівався за нової влади повернути собі експропрійоване радянською владою майно, нажите ще до революції. Наприклад, саме такі наміри, за спогадами місцевих жителів, мав відомий у Сталіно лікар Кауфман, який, до речі, ще до революції здобув медичну освіту в Німеччині⁷².

Досвід спілкування з мешканцями регіону (зокрема з євреями), які пережили окупацію, дозволяє говорити про досить широкий діапазон реакцій місцевого населення щодо євреїв: від співчуття та допомоги до відверто неприязного, ворожого ставлення до них. Останнє, наприклад, було зафіксовано в «Повідомленні про події в СРСР №141 від 3.12. 1941 р.» начальника поліції безпеки та СД і стосувалося ситуації в Маріуполі та околицях⁷³. Антиєврейські настрої частини населення найімовірніше зумовлювалися не стільки расовими, скільки соціальними чинниками, характером відносин з євреями в попередній період, прагненням скористатися ситуацією, що склалася, в корисливих цілях, бажанням довести свою лояльність до нової влади, яка, здавалось би, у світлі катастрофічних поразок Червоної армії 1941 р. остаточно ствердилася на окупованій території. Еволюція громадської свідомості не в останню чергу зумовлювалася також антисемітською пропагандою, що, використовуючи певні стереотипи, проводилася нацистами на окупованій території. Так, відділ І-с комендатури тилового району 17-ї армії, що окупувала центральну та північну частину Донбасу, не чекаючи надходження матеріалу від пропагандистських структур, самостійно розробив декілька проектів антисемітських плакатів та карикатур для листівок. Досить красномовними є тексти до них: «Сталін обіцяв вам рай; він обіцяв вам владу, владу зараз має єврей», «Хто проти нас, той є за кривавого Сталіна, за єврейське світове панування»⁷⁴. Політична інструменталізація негативних досвідів місцевого населення знайшла вияв у таких гаслах, як: «Хто мав найкращі помешкання?

⁷⁰ Круглов А.И. Истребление еврейского населения на Левобережной Украине (зона военной администрации) в 1941–1942 гг. *Катастрофа та опір українського єврейства (1941–1944)*. Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні / ред.-уклад. С. Я. Єлисаветський. Київ: Вирий, 1999. С. 174; Цифру було виведено, скоріше за все, виходячи з різниці між кількістю євреїв до війни та кількістю знищеного єврейського населення. Проте скоріше за все до цих 50 тисяч увійшли і ті євреї, яких було покликано до армії у перші місяці війни.

⁷¹ Schwarz, Solomon M. *The Jews in the Soviet Union*. Syracuse University Press, 1974. S. 227.

⁷² Інтерв'ю з Воловиком Л. Г., 1924 р. н. ...; Інтерв'ю з Чепік-Мітрофановою З. А., 1929 р. н. ...

⁷³ ВА. R 58/219. Bl.235.

⁷⁴ Oldenburg M. *Ideologie und militärische Kalkül. Die Besatzungspolitik der Wehrmacht in der Sowjetunion*. Köln: Böhlau Verlag, 2004. S. 254.

Жиди!», «Хто руйнував Ваші верстати та фабрики, у яких Ви заробляли на хліб насущний? Жиди!», «Хто мав найбільше користі з большевицького терористичного режиму? Жиди!», «Хто найменше працював, а найбільше пузатів? Жиди!», «Хто з волі Сталіна казав нищити Ваші машини та приладдя? Жиди!», «Хто з волі Сталіна казав нищити Ваші жнива та вбивати Вашу худобу? Жиди!»⁷⁵. Очевидно, що така пропаганда вплинула на частину місцевого населення і проявилась у доносах, участі в переслідуваннях євреїв. Своєрідній легітимізації антиєврейських настроїв сприяв вихід 7-го грудня 1941 р. наказу польового коменданта Юзівки, в якому він, констатує, що «...єврейське населення міста Юзівки (Сталіно) у великих розмірах брало участь у випадках саботажу, грабунку і т.д., які мали місце», обкладав єврейську громаду міста штрафом у розмірі 800 тис. марок – 8 млн карбованців⁷⁶.

Проте масового характеру антиєврейські настрої не набули, в джерелах відсутня інформація погроми, що відбуватись в низці регіонів України⁷⁷. Негативне ставлення до євреїв здебільшого виявилось у доносах, жертвами яких ставали як євреї, так і ті, хто їх переховував. Очевидно, саме культура доносництва серед місцевого населення, а також надзвичайно жорстокий характер репресій за переховування євреїв були тими ключовими чинниками, які вплинули на те, що ті, хто рятував або намагався рятувати євреїв, становили меншість⁷⁸.

Відсутність оперативних засобів масової інформації зумовила недостатню обізнаність місцевого населення стосовно того, що відбувалося з євреями у інших населених пунктах на території Донеччини. Альтернативним джерелом інформації були чутки, що поширювалися населенням, яке у пошуках засобів для існування ходило на обмін продуктів до сіл, мігрувало як у межах області, так і поза ними. Розповіді про страти єврейського населення, масштаби злочинів нацистів подекуди зустрічали недовірою. Досить показовою в цьому випадку є історія О. Циганської, якій разом із батьками вдалося уникнути смерті під час масових розстрілів євреїв у Маріуполі. Коли за декілька тижнів вони в пошуках безпечнішого місця прийшли до Артемівська, їхній розповіді про долю маріупольських євреїв не повірили, хоча одна з місцевих мешканок-єврейок про всяк випадок відправила свого сина разом з ними, коли вони покидали місто, і цим врятувала йому життя⁷⁹.

Певній кількості євреїв, хоча й незначній, вдалося врятуватися. Ці випадки були б неможливими без проявів солідарності, допомоги з боку багатьох місцевих жителів, тим більш цінними, що здійснювалися вони з великим реальним ризиком не лише для життя самих рятівників, але й для їхніх родин. Необхідно також брати до уваги, що не все зафіксовано в архівних документах, а часто випадки людяного ставлення

⁷⁵ Державний архів Донецької області. Ф.Р-1738. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 45.

⁷⁶ Приказ. *Донецкий вестник*. 1941. 11 декабря.

⁷⁷ Struve K. *Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine*. München: De Gruyter, Oldenbourg, 2015.

⁷⁸ Berkhoff K. C. *Harvest of despair: life and death in Ukraine under Nazi rule*. Cambridge: The Belknap press of Harvard University Press, 2004. P. 85.

⁷⁹ Інтерв'ю з О. І. Циганською, 1931 р. н., у період окупації проживала у м. Маріуполь, м. Артемівськ, на території Харківської області Транскрибований аудіозапис. (Маріуполь, липень 2005 р.). *Особистий архів авторів*.

до своїх співвітчизників-євреїв, залишилися невідомими у зв'язку зі смертю людей, що пережили окупацію на теренах краю. Певною мірою така ситуація пояснювалася також існуванням в СРСР після війни латентної політики державного антисемітизму, відсутністю аж до часів горбачовської перебудови державного та суспільного запиту на встановлення фактів солідарності з єврейським населенням під час окупації.

Катастрофічність поразок Червоної армії на початковому етапі війни позначилася на значній кількості полонених, частина яких утримувалася в таборах, створених у Донбасі. За умов масштабної реалізації геноцидальних намірів з боку нацистської Німеччини, відсутності дієвого механізму міжнародно-правового захисту полонених, доля їх склалася трагічно. В колективній свідомості населення краю містяться численні випадки жорстокого ставлення до радянських військовополонених та їхніх вбивств охороною під час конвоювання, нелюдські умови перебування в таборах або на роботах, смерті полонених внаслідок голоду, хвороб і холоду, особливо взимку 1941/42 рр.⁸⁰.

Страшне становище військовополонених спонукало місцевих жителів надавати їм допомогу, переважно харчами. Доволі часто це було пов'язано із ризиком, могло загрожувати життю. Часто шляхом підкупу охорони та адміністрації таборів, надання фальшивих відомостей про те, що ув'язнений в таборі військовополонений є родичем, вдавалося добитися їх звільнення⁸¹. Найбільш ризикованими були спроби порятунку військовополонених шляхом організації їх втечі. Наймасштабнішою була діяльність молодіжної підпільної групи в Сталіно (Юзівці) в лазареті для військовополонених, розташованому у Центральній клінічній лікарні. Підпільникам вдалося визволити близько 240 радянських полонених. Внаслідок зради групу було викрито, а п'ятьох дівчат, найбільш активних її учасниць, в січні 1942 р. було страчено⁸².

Очевидно, що неприховані злочини стосовно радянських військовополонених, справляючи глибоке враження на місцеве населення (адже така ж трагічна доля могла спіткати мобілізованих до Червоної армії близьких та рідних жителів краю), стали одним із вирішальних чинників делегітимізації окупаційного режиму, основним інструментом якого став терор.

Опір. Одним із найбільш і водночас найменш досліджених є питання про Рух Опору на території Донбасу. Це пояснюється, з одного боку, політичною заангажованістю цієї проблеми до початку 1990-х років, прагненням гіперболізувати масштаби підпільно-партизанського руху, абсолютизувати роль партії та комсомолу в розгортанні партизанського руху. З іншого боку, обмеженість доступу вітчизняних дослідників до німецьких джерел, закритість тривалий час архівів радянських (українських) спецслужб

⁸⁰ Опыт нацистской оккупации в Донбассе. С. 90–108. Свідченням жахливого становища радянських військовополонених, зокрема на теренах Донбасу, злочинної політики нацистів щодо них стали випадки канібалізму у таборах, про що згадується в матеріалах німецького повоєнного слідства у справах воєнних злочинців (Bundesarchiv (Ludwigsburg), B162/8675, Bl. 20).

⁸¹ Інтерв'ю з Черв'яковою В. І., 1921 р. н., у період окупації проживала у м. Юзівці (Сталіно). Транскрибований аудіозапис. (Донецьк, травень 2004 р.). *Особистий архів авторів*; Інтерв'ю з Романченком В. І., 1928 р. н. ...

⁸² Інтерв'ю з Саенко-Полончук М. І., 1925 р. н. ...; Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів / упоряд.: А. А. Батюк, І. Л. Бутич, П. М. Костриба та ін. Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1963. С. 75.

також ставала на заваді правильній оцінці масштабів та ступеня ефективності антинацистського руху опору. Особливо це стосується перших місяців окупації.

У зв'язку із подальшим просуванням Вермахту на схід та посиленням загрози виходу противника на територію Сталінської та Ворошиловградської обл. партійними органами, структурами НКВС було проведено роботу із створення партійного підпілля, партизанських загонів та підпільних організацій у німецькому тилу. На час змушеного відходу військ Червоної армії на території лише Сталінської обл. було створено підпільний обком партії, 6 міськкомів, 10 міських райкомів, 15 райкомів партії та 98 партійних ячеек. Досить розгалуженою була мережа і комсомольського підпілля, в якому знаходилося близько 550 осіб. Окрім того, декілька сотень комуністів та комсомольців було залишено для виконання спеціальних завдань у тилу ворога. Загалом, за різними даними, лише на території Сталінської обл. партійними органами та структурами НКВС було сформовано до 180 партизанських загонів та груп, до яких входило 4 200 осіб⁸³. 16 партизанських загонів та близько 40 підпільних груп і організацій створено на території Ворошиловградської обл.⁸⁴ Водночас до цих даних слід ставитися критично, оскільки не всі офіційно затверджені після війни партизанські загони та підпільні організації здійснювали свою діяльність.

Слід зазначити, що, займаючи промислові райони Донбасу, німецьке командування враховувало потенційну загрозу збройного опору з боку винищувальних батальйонів і партизанських загонів (так, наприклад, у звіті розвідувального відділу 49-го гірськострілецького корпусу Вермахту від 1 листопада 1941 р. про ситуацію у «промисловому районі Сталіно», посилаючись на повідомлення місцевого населення, вказано на «партизанську групу чисельністю щонайменше в 2000 осіб»⁸⁵). Проте його майже не було, випадки збройного опору з боку місцевих мешканців під час вступу німецьких військ були поодинокими.

Практично всі сформовані партизанські загони в жовтні–листопаді 1941 р. відступили разом із військами Червоної армії і в листопаді 1941 р. були придані регулярним військам. Самостійно та у взаємодії з частинами Південного та Південно-Західного фронтів вони здійснили низку бойових операцій локального характеру – нападів на німецькі гарнізони та обози, виходів на розвідку в тил ворога в Слов'янському, Артемівському, Краснолиманському, Ямському районах. Особливості дій партизанських загонів наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. сприяли включенню особового складу до регулярних частин Червоної армії, розпаду створених загонів. Незадовільний стан партизанського руху на початку 1942 р. неодноразово констатувало партійне керівництво та керівництво органів НКВС⁸⁶. У зв'язку з літнім наступом німецьких військ та відступом частин Червоної армії становище партизанських загонів, зосереджених у німецькому тилу в порівняно невеликому лісовому масиві на півночі Сталінської та Ворошиловградської обл., погіршилося. Через низку об'єктивних

⁸³ Донетчина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Известные и неизвестные страницы истории / редкол.: А. Л. Третьяк (председатель) и др. Донецк: АОЗТ «Издательство Донетчина», 2008. С. 161.

⁸⁴ Книга Памяти Украины. Луганская область. Т. 1. Луганск, 1994. С. 15.

⁸⁵ ВА-МА. RH 24-49/164. Betr.: Bericht über Industriegebiet Stalino, 1.11.41

⁸⁶ Красников Б. А. Партизаны Донецка 1941–1943 гг. Донецк: Донбасс, 2006. С. 144.

і суб'єктивних чинників (втрата зв'язку з керівництвом, відсутність продовольства та боєприпасів) частина партизанських загонів (зокрема артемівський) загинула або зазнала значних втрат. Бойова діяльність партизанських загонів Донбасу, як правило, здійснювалася на передньому краї або в близькому тилу противника, що внаслідок недостатності бойового досвіду сучасної війни, слабкості озброєння призводило до невиправданих втрат.

Складною була ситуація і з радянським підпіллям, залишеним у містах. Незнання елементарних засад конспірації підпільниками, ефективна робота німецьких спецслужб, а також доноси і як наслідок – арешт і страти людей, які навіть не встигли почати боротися з ворогом, зумовили розгром партійної підпільної мережі вже в перші місяці окупації. Так, жителька міста Сталіно Л. Крапива згадувала, що її батька, робітника одного з промислових підприємств у Сталіно було заарештовано в перші ж тижні окупації. Під час обшуку в нього було знайдено зброю, якою він до того так і не скористався. У деяких випадках перед відступом радянської влади робітникам, що залишалися, давалися доручення будь-якими можливими засобами саботувати заходи окупантів, спрямовані на відновлення діяльності підприємств. Так, мешканець міста Донецька І. Смалько як приклад виконання цих вказівок згадував, що його батько часто приносив додому з роботи свердла від станків, яких, за його твердженням, в них накопичилося вдома «пів відра»⁸⁷. Дефіцит достовірних, таких, що не були препаровані офіційною радянською партійною історіографією джерел, нерозробленість в сучасній українській історіографії цієї проблеми робить вкрай важкою оцінку масштабів поширення фактів саботажу заходів окупаційної адміністрації зайнятим на підприємствах та в установах населенням. У боротьбі проти окупантів часто брали участь також ті, хто не належав ні до партії, ні до комсомолу. Їхній вибір зумовлювався гуманістичними цінностями, розумінням свого патріотичного обов'язку.

Згодом, особливо після поразки німецьких військ під Сталінградом, масштаби і ефективність дій антинацистського Руху Опору в окупованому Донбасі (як і в Україні загалом) суттєво зросли. Тим більшої уваги і поваги заслуговують дії і мотивація тих, хто ставав на шлях боротьби з ворогом у пік його успіхів і могутності, наприкінці 1941 – у першій половині 1942 рр.

Донбас періоду нацистської окупації в сучасній дослідницькій парадигмі. Соціальні та політичні процеси, що відбуваються в Україні і довкола України, надзвичайно загострили питання оцінки та переоцінки історичного минулого. Одним із найбільших викликів і для сучасного українського суспільства, і для української історичної науки буде пам'ять про Другу світову війну⁸⁸. Від 2014 р. тема боротьби проти нацизму та перемоги над ним стала ключовим елементом суспільно-політичного та історичного дискурсу на території «народних республік» Донбасу. Використання пропагандистських кліше та тезаурусу минулої війни, спрямованих на формування образу ворога – «сучасного українського фашизму» – стали важливим

⁸⁷ Інтерв'ю з С. Іваном Андрійовичем, 1925 р. н. ...

⁸⁸ Титаренко О. О. Історична пам'ять як конфліктогенний фактор в українському соціумі. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Серія: Соціологія.* 2012. Т. 201. Вип. 189. С. 105–109; Hausmann G., T. Penter. *Der Gebrauch der Geschichte. Ukraine 2014: Ideologie vs. Historiographie. Osteuropa.* 2014. № 9–10. S. 35–50.

засобом мобілізації суспільної думки⁸⁹. З огляду на різні фактори на периферії суспільної уваги, ґрунтового та неупередженого наукового аналізу залишилися складні та дискусійні аспекти історії Другої світової війни і, передусім, окупації: політика «випаленої землі» та злочини радянської влади на початку війни, стратегії виживання населення на окупованій території, колаборація, доля радянських військовополонених та оstarбайтерів, дискримінаційна політика радянської влади щодо тих, хто перебував на окупованій території, наявність різних – як регіональних, так і етносоціальних, політичних – версій пам'яті про Другу світову війну в Україні⁹⁰ (часто-густо неврахування останнього фактору є характерним і для сучасної державної історичної політики).

Водночас в українському суспільно-політичному та історичному дискурсі останніх років можна зустріти спрощені і далеко неоднозначні з погляду суспільних реакцій тези про боротьбу українців у роки Другої світової війни виключно за «чужі імперські інтереси», що редукують сприйняття нацистської політики стосовно населення окупованої території як колоніальної та геноцидальної, девальвують роль та значення Червоної армії як ключового фактору визволення від нацистської окупації.

За цих умов слід констатувати, що наукове, вільне як від старих, так і від нових міфологем вивчення подій періоду нацистської окупації України вимагає ґрунтового аналізу історичних джерел різноманітного походження, неодмінного врахування темпоральних чинників, просторових локалізацій, загалом соціокультурних, етнокультурних, політичних особливостей регіональних спільнот українського суспільства, зокрема і Донбасу.

Період осені 1941 – весни 1942 рр. став часом надзвичайно великих змін у свідомості населення Донбасу. Вони були викликані переходом зі стану миру до стану війни, появою нових екзистенційних загроз, смертю родичів, близьких, сусідів, демографічними втратами місцевої спільноти в цілому, руйнуванням звичного соціокультурного ландшафту, знищенням символів промислової могутності Донбасу.

Саме восени 1941 р. широкі верстви населення відчували на собі нездатність влади забезпечити захист країни, побачили і відчували руйнування широко пропагованих догм та стереотипів, стали врешті решт не лише свідками, але й жертвами дій режиму. Репресії, злочини НКВС, депортації, вибіркова евакуація, часто-густо безпорадність управлінських структур за умов нових викликів, реалізація політики «випаленої землі», яка залишала населення без усіляких засобів до існування, наодинці з їхніми проблемами, стали тими чинниками, що значною мірою руйнували міф про єдність народу і влади.

⁸⁹ Hellbeck J., Pastushenko T., Tytarenko D. «Wir werden siegen, wie schon vor 70 Jahren unsere Großväter gesiegt haben». *Weltkriegsgedenken in der Ukraine im Schatten des neuerlichen Kriegs. Kriegsgedenken als Event. Der 9. Mai im postsozialistischen Europa* / Hg. von M. Gabowitsch, C. Gdaniec, E. Makhotina. Ferdinand Schöningh Verlag, 2017. S. 41–66; Tytarenko D. «Der Feind ist wieder in unser Land einmarschiert [...]»: Der Zweite Weltkrieg in der Geschichtspolitik auf dem Gebiet der «Donecker Volksrepublik» (2014–2016). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. 2020. N 3–4. Bd. 68. S. 455–481.

⁹⁰ Бунтовский С. Ю. История Донбасса: научно-популярное издание. Донецк: «Донбасская Русь», 2015. С. 146–177; История (история Донбасса: от древности до современности): учебн. пособие / под общ. ред. Л. Г. Шепко, В. Н. Никольского. Донецк: ДонНУ, 2018. С. 445–493.

Від початку окупації за умов різкого, порівняно з довоєнним часом, знецінення людського життя більшість населення зайняла вибірково, конформістську позицію, намагаючись будь-якою ціною реалізувати власні стратегії виживання і маючи сподівання на те, що за нової влади гірше не буде. Певні верстви населення, які були негативно налаштовані до радянської влади, намагалися знайти себе за нової системи політичних координат чи просто прагнули використати нові можливості для реалізації своїх корисливих інтересів, виявили готовність прийняти окупаційну владу. Вони явно або імпліцитно солідаризувались з діями, планами і намірами окупантів, взявши активну участь у формуванні органів місцевого самоврядування, поступивши на службу в поліцію або виказуючи євреїв та радянських активістів. Діяльність антинацистського Руху Опору за умов недостатньої підготовленості підпільно-партизанських кадрів, ефективності дій нацистських спецслужб, загальної деморалізації населення і водночас існування певних очікувань від «нового порядку» не дала бажаного результату.

В умовах неадекватної викликам часу політики нацисти досить швидко втратили певний політичний капітал, створений насамперед завдяки очікуванням частини місцевого населення напередодні окупації або обіцянками «нового порядку» на її початку. Ігнорування життєво важливих запитів міського населення, колонізаційні наміри окупантів, неприхований терор, зокрема знищення євреїв і радянських військовополонених, вже за декілька місяців далися взнаки. Еволюція настроїв населення на фоні невдач Вермахту на радянсько-німецькому фронті наблизили глибоку кризу окупаційного режиму, яка стала очевидною вже наприкінці 1942 р.

Дмитро Титаренко, Ольга Титаренко

ТРАГЕДІЯ «ЧЕРВОНОГО» ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ, АБО ЯКОГО ВОРОГА БОЯВСЯ ТОВАРИШ СТАЛІН

Партизани, підпільники – невлітими народні месники, які не дають спокою окупантам. Вони перетворюють життя ворога на суцільний жах, на нескінченне очікування смерті – справедливої відплати за всі злочини, коли за будь-яким поворотом дороги, рогом будинку чи біля дерева ворога може зустріти куля повстанця. Діяльність партизанів у глибокому тилу противника це безцінна допомога регулярній армії: вони знищують комунікації, пускають під укіс ешелони з технікою та живою силою, ведуть розвідку. Підпільники перетворюються на «очі й вуха» своєї армії, надаючи неоціненну інформацію, а також проводять роботу серед населення окупованих територій – листівки повідомляють про реальний стан справ на фронті, вдалі диверсійні акти доводять, що опір триває, народ не зламаный, а «ворог буде розбитий і перемога буде за нами». Все це змушує ворожу армію фактично вести війну на два фронти, тримати у своєму тилу значні військові контингенти, які, можливо, могли б переламати хід багатьох битв.

Усе це давно відомо і з теорії, і з практики світових воєнних конфліктів. Отже, що ж сталося у 1941 р., чому пізніше дослідники будуть називати цей період не інакше як трагедією партизанського руху? Від 3,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп, які залишили в тилу ворога, на середину 1942 р. діяло всього 22¹, тобто було знищено 99,4 % усіх загонів. Зрозуміло, що в більшості випадків про серйозну загрозу окупантам від дій цих швидко ліквідованих загонів не йшлося.

Однією з важливих складових краху партизансько-підпільного руху 1941 р. стало панування концепції «наступальної війни». Адже ще у 1920-ті – на початку 1930-х років партизанам приділяли значну увагу. Створювали партизанські школи, бази, закладали таємні склади тощо. Втім, як пізніше свідчив один із керівників партизанського руху І. Старинов, у 1930-х роках в СРСР перемогли прихильники теорії переможної війни на чужій території: «Сама думка про можливість ведення нами партизанської війни була похована. Нова військова доктрина виключала для Червоної армії довготривалу стратегічну оборону...»².

Як наслідок: бази було ліквідовано, всі вибухові запаси передані регулярній армії, а кілька десятків тисяч іноземних гвинтівок і карабінів разом із кулеметами і набоями до них – знищено. Досвідчені партизанські кадри були репресовані. За словами І. Старинова, уціліли переважно ті, хто напередодні війни знаходились поза межами СРСР. А він знав, що каже, адже саме його на початку війни призначили першим керівником спеціального навчального центру – партизанської школи. Офіційно вона називалася Оперативний навчальний центр Західного фронту. 14 липня 1941 р. Старинов прибув у цей центр, а згодом про тодішній стан справ у «школі диверсантів» згадував: «Спеціалістів з партизанської тактики і техніки на пункті немає, техніки теж немає, але загони формуються, людям ставлять конкретні завдання, – знищувати

¹ Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України 1917–1944 рр. Херсон: ОЛДІ-плюс, 2003. С. 127.

² Старинов І. Пройти незримим. Москва: Молодая гвардия, 1988. С. 24.

фашистських солдатів і офіцерів, руйнувати різноманітні військові об'єкти і залізні дороги, заважати роботі зв'язку». Коли ж Старинов цілком логічно запитав, чи вчать майбутніх партизанів-диверсантів, як саме все це слід робити, відповідь була досить показовою: «Ну! Самі зрозуміють!». Начальник пункту свідчив: «Зі зброєю біда... Гвинтівок не вистачає, кулеметів немає, навіть ручних гранат не назбираєш... Тут жодної живої душі немає, яка б хоч трохи розумілася на цій самій підривній справі!»³. Зазначимо, це відбувалося в спеціальній партизанській школі за кілька тижнів після початку війни. Загалом на все навчання відводили всього 60 годин, що в 15 разів менше, ніж на початку 1930-х років.

Однак, вважаємо, справа тут не тільки в перемозі прихильників виключно наступальної війни. Й. Сталін, занурюючи країну в масштабні соціальні експерименти (колективізація, розкуркулювання тощо), що загалом коштувало життя мільйонам людей, не міг не усвідомлювати й масштабів незадоволення його політикою, що могло викликати акції у відповідь. Причому повстанський рух в Україні, спрямований проти радянської влади як реакція на масштабні знущання та пограбування під виглядом «розкуркулювання», дійсно функціонував. Добре організовані й мотивовані повстанські загони роками вели успішні бойові дії з регулярною армією.

Запроваджена під час «воєнного комунізму» продрозкладка – примусові реквізиції селянського хліба, не лише позбавила селян зацікавленості у результатах своєї праці, а й призвела до різкого погіршення політичної ситуації в селі, викликала масовий опір селянства. В республіці діяла велика кількість озброєних угруповань, які нараховували від кількох осіб до декількох тисяч. Усі ці формування радянська влада називала бандами. Хоча в повстанському русі брали участь практично всі верстви села, радянська пропаганда вважала спротив «куркульським». За офіційними даними, наприкінці 1920 р. проти радянської влади в Україні виступало близько 50 тис. селян, які мали на озброєнні гвинтівки, кулемети та гармати⁴. Проте сучасні дослідники вказують на значно більшу кількість невдоволених селян. Так, за даними О. Полянського, в Україні воювало близько 150 тис. повстанців⁵. «Село не з нами!», – з тривогою відзначав голова Раднаркому Х. Раковський. В. Ленін, проаналізувавши ситуацію, у жовтні 1920 р. невтішно констатував: «Ми беремо хліб з Сибіру, беремо хліб з Кубані, але не можемо взяти його з України, бо там кипить війна, і Червоній Армії доводиться боротися проти банд, якими вона кишить»⁶. Принциповим є той факт, що повстанський рух охопив усю територію УСРР. Навіть у східних регіонах, де природно-географічні умови несприятливі для партизанської боротьби, вели активний спротив. Зокрема, на території Донецької губернії, за офіційними даними, діяли селянські повстанські загони: Білокобильського, Блохи, Зайцева, Каменева, Каменюка (Каменюки), Карлова, Колесникова, Лимаренка, Лодиря,

³ Там само. С. 28–29.

⁴ Трифонов І. Классы и классовая борьба в СССР в начале НЭПа (1921–1923 гг.). Ленинград: Изд. Лен. ун-та, 1964. С. 4.

⁵ Полянський О. Український рух опору в 1921–1939 роках. Тернопіль: «Підручники & посібники», 2004. С. 12.

⁶ Ленін В. І. Заключне слово на нараді голів повітових, волосних і сільських виконавчих комітетів Московської губернії. 15 жовтня 1920 р. / ПЗТ. Т. 41. С. 346.

Махна, Фоми Повстанського, Саєнка, Солодова, Щабелева, Яценка та багатьох інших. У Старобільському повіті на початку 1921 р. воювали загони: Лимаренка Андрія (250 піхотинців і 50 вершників, мали на озброєнні 10 кулеметів); декілька загонів Зайцева та Волоха – 80–100 бійців на тачанках. Окрім цього, діяли ще декілька військових формувань (по 20–50 бійців), керівники яких залишилися невідомими⁷. У певні періоди на Донеччині радянській владі чинило спротив більше повстанців, ніж на Полтавщині, Харківщині та Одещині загалом. За кількістю бійців регіон поступався лише Київщині⁸.

Навіть запровадження НЕПу не знизило напруги в суспільстві. Хоча офіційно продрозкладку й замінили податком, але збирали продродатки, використовуючи все ті ж перевірені жорстокі методи: репресії, взяття заручників, залякування та пограбування. У деяких регіонах продрозкладку не було скасовано і після проголошення НЕП. Вісті зі села нагадували військові зведення. Упродовж 1921 р. у республіці відбулося 1 376 збройних нападів повстанців на населенні пункти, 259 – на радянські органи влади, 342 – на промислові та продовольчі установи і підприємства⁹. Радянська влада кинула на боротьбу з ними всі сили: Червону армію, міліцію, частини особливого призначення, збройні загони КНС. І всеукраїнський з'їзд КНС ухвалив постанову про створення в кожному повіті України кавалерійської сотні з незаможників.

З огляду на важливість промислового потенціалу регіону, а також масштаб опору радянській владі, на Донеччину двічі приїжджав особисто голова Всеросійської надзвичайної комісії Ф. Держинський. Взимку 1921 р. проведена під його керівництвом колегія Донецької губернської НК ухвалила, що «губернській НК передаються військові частини, які одночасно вестимуть енергійну боротьбу з бандитизмом»¹⁰. У березні того ж року в регіон, за особистим розпорядженням Ф. Держинського, «для підсилення» скеровано велику групу російських чекістів. Призначений наприкінці 1920 р. головою Донецької губернської надзвичайної комісії К. Карлсон отримав надзвичайні повноваження в боротьбі з «бандитами». І довіру, зауважимо, виправдав. Уже 26 жовтня 1921 р. В. Балицький, який виконував обов'язки голови ВУНК, клопотав про нагородження К. Карлсона орденом Червоного Прапора за проведену «велику роботу по ліквідації махновщини та низки інших великих банд – Каменюка, Зайцева, Золотого Зуба». Орден К. Карлсон отримав лише в 1923 р., а тоді спеціальною постановою колегії ВУНК від 17 грудня 1921 р. його нагородили золотим портсигаром із

⁷ Сведения о членах КНС, убитых бандитами. *Державний архів Донецької області (Держархів Донецької обл.)*. Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 214. Арк. 4–14; Циркулярні ВЦИК УССР, НКВД, приказ Донгубисполкома о сдаче огнестрельного оружия, протоколи засідання міжведомственного совещания, доклады и сводки о работе Донгубсовнархоза, переписка с СНК УССР, политическим управлением о выдаче разрешения на право торговли, организации пунктов товарообмена и т.д. *Держархів Донецької обл.* Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 59, 127.

⁸ Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський та ін.; відп. ред. В. А. Смолій. Київ: Наукова думка, 2002. С. 246–247.

⁹ Ченцов В. В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки. Тернопіль: Збруч, 1999. С. 189.

¹⁰ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 121.

написом «За викорінення бандитизму та успішну боротьбу на економічному фронті від колеги ВУНК»¹¹.

Крім того, рішеннями місцевих органів влади організовували судові «надзвичайні трійки». Наприклад, Маріупольський виконком у травні 1921 р. постановив створити таку трійку «у зв'язку з бандитизмом, який не вщухає в повіті, та протидією куркульського елементу» з правом виносу вироку «аж до вищої міри»¹². Жорстокість каральних акцій та широке застосування «вищої міри» породжували активну протидію. Невдоволені селяни знищували представників радянської влади. Влітку 1921 р. загін Каменюка, намагаючись вирватися з оточення червоноармійських частин, окрім боїв із регулярною армією, вступав у сутички з бійцями КНС, а також партійно-радянським активом. У с. Щегловці 22 червня в бою з бійцями цього загону загинули міліціонер і 3 активісти. Наступного дня в с. Картушино загинули голова виконкому та землемір. Незважаючи на значні втрати (понад півтори сотні вбитими й полоненими), кинувши частину зброї та дві гармати, повстанці змогли вирватися з оточення і зберегти близько 150 вершників та кулемети¹³. Озброєння комнезамів та прагнення сформувати з них військові загоны, які мали вести активні воєнні дії із повстанцями, теж призводили до нових численних жертв. Наприкінці 1921 р. тільки у Старобільському повіті загинуло 75 членів комітету незаможних селян, які були змушені воювати фактично «проти всіх». 14 осіб загинуло у боях із загоном Каменєва, 12 – у протистоянні з бійцями Зайцева, 6 осіб КНС втратив під час облави на загін Карлова тощо¹⁴. Всупереч офіційній пропаганді, «бандитів» масово підтримувало населення, що надзвичайно ускладнювало каральні акції. Так, командир червоного батальйону, перед яким влітку 1921 р. було поставлено завдання ліквідувати «бандитизм» поблизу міста Бахмут, у своїх звітах повідомляв про великі й малі сутички з повстанцями, перелічував власні втрати і захоплені трофеї (26 червня 1921 р. відбито у повстанців 2 кулемети системи «Максим», один кулемет «Кольт», набой та снаряди). Однак жодної інформації щодо вбитих чи полонених «бандитів» не повідомляв. Місцеве населення інформувало повстанців про всі пересування червоного батальйону, тож і воєнні дії перетворилися на нескінченну гонитву донецьким степом¹⁵.

«Ліквідація бандитизму» перейшла у масові каральні акції проти селян. Наприклад, у травні 1922 р. командир червоноармійської частини, яка діяла на Полтавщині,

¹¹ Там само. С. 122.

¹² Циркуляры ВЦИК УССР, НКВД, приказ Донгубисполкома о сдаче огнестрельного оружия, протоколы заседания междуведомственного совещания, доклады и сводки о работе Донгубсовнархоза, переписка с СНК УССР, политическим управлением о выдаче разрешения на право торговли, организации пунктов товарообмена и т.д. *Держархів Донецької обл.* Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 82.

¹³ Банда Каминюка. *Пролетарий* (м. Дебальцево). 1921. 5 липня. С. 2.

¹⁴ Сведения о членах КНС, убитых бандитами. *Держархів Донецької обл.* Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 214. Арк. 4–14.

¹⁵ Циркуляры ВЦИК УССР, НКВД, приказ Донгубисполкома о сдаче огнестрельного оружия, протоколы заседания междуведомственного совещания, доклады и сводки о работе Донгубсовнархоза, переписка с СНК УССР, политическим управлением о выдаче разрешения на право торговли, организации пунктов товарообмена и т.д. *Держархів Донецької обл.* Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 91. Арк. 59.

доповідав про ліквідацію «петлюрівських отаманів»: затримано 273 політичні та кримінальні бандити, вбито у боях 26 людей (із них три «отамани»), але під час цих бойових акцій червоноармійці вилучили у повстанців лише одну шаблю, 21 одиницю вогнепальної зброї та 53 набой до неї (менше ніж по три патрони на гвинтівку)¹⁶. Понад 90 % затриманих і ліквідованих небезпечних «бандитів» та «отаманів» виявилися неозброєними. Вочевидь, більшість селян до повстанців не належали, захищали їх до «бандитів» виключно для покращення статистики. Ця практика була поширеною в республіці. Наприклад, окрема Заволзька бригада лише від 12 до 28 січня 1921 р. знищила близько тисячі «бандитів», тому й було подано клопотання про нагородження її орденом Червоного Прапора. Однак досі не з'ясовано, яку кількість мирного населення посмертно захищали до складу «бандформувань», аби підкреслити «героїзм» червоноармійців¹⁷.

Місцеве керівництво нерідко квапилося відзвітувати, що з політичними повстанцями на їхній території цілком і остаточно покінчено. Успіхи у боротьбі зі справжніми повстанцями були значно скромнішими, ніж про них звітували місцеві функціонери. Так, незважаючи на те, що на Миколаївщині місцевій владі на допомогу скеровано 15-ту стрілецьку Сиваську дивізію, її командири замість активних боїв лише повідомляли губернському партійному керівництву інформацію про маневри повстанських загонів. У 1922 р. в регіоні діяли загони під керівництвом Свища, Завгороднього, Іванова, Чорного Ворона та ін. Однак у боротьбі з повстанцями командир дивізії був безпорадним, звітуючи Миколаївській НК про «приховування бандитів» населенням, «повну пасивність»¹⁸ селян у питаннях допомоги Червоній армії. Як свідчать документи, більшість населення не вважала повстанців «бандитами», а ставилась до них, як до рятівників і захисників. Вирішальним моментом, як констатували навіть в офіційній пресі того часу, стала «цілковита підтримка селянським населенням» повстанського руху¹⁹. Це твердження також руйнує міф про «бандитизм» повстанців. У таємному зведенні ДПУ по Донецькій губернії акцентовано, що вбивства, пограбування та інші бандитські дії чинять насамперед колишні кримінальні елементи, участь у бандитських угрупованнях селян – незначна²⁰. Отже, селяни насамперед були учасниками саме повстанського політичного руху.

1921 р. у низці губерній України почався голод. Нові архівні документи, введені в науковий обіг, переконливо свідчать, що головною метою голоду була саме каральна функція – впливовий удар по селянському повстанському русі. Наслідки каральних акцій, які підсилювалися посухою, вражали своїм розмахом і жорстокістю. Відмова Раднаркому під керівництвом В. Леніна від реальної допомоги тим,

¹⁶ Доклады и месячные отчеты о деятельности губисполкома за 1922 г. *Державний архів Полтавської області*. Ф. Р-1503. Оп. 1. Спр. 69. Арк. 69.

¹⁷ Ганжа О. І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. Київ: Інститут історії України НАН України, 1996. С. 8.

¹⁸ Переписка об оперирующих бандах и их ликвидации. *Державний архів Миколаївської області*. Ф. Р-161. Оп. 2. Спр. 4. Арк. 8–9.

¹⁹ Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / пер. з англ.: Г. Кьорян, В. Агеев; передм. Г. Немирі. Київ: Основи, 2002. С. 178.

²⁰ Постановления СНК, циркуляры, доклады, сведения и т.д. *Держархів Донецької обл.* Ф. Р-1146. Оп. 2. Спр. 288. Арк. 339.

хто голодував, від міжнародних організацій, замовчування самого факту голоду в Україні, силові методи вилучення хліба, максимально погіршили продовольчу ситуацію. Питання «допомоги» селянам, які конали від голоду, влада вирішила ще більшими репресіями. На всіх шляхах і вузлових залізничних станціях діяли т. зв. заго-роджувальні загони. На засіданні Української економічної ради 10 жовтня 1921 р. вирішили скерувати додаткові сили на станції Київ, Знаменка, Черкаси і Конотоп, а також звернулися до ВУНК із проханням надавати їй «не менше разу на тиждень детальні доклади» щодо успіхів заградзагонів у боротьбі з «мішечниками»²¹. Радянська влада свідомо посилювала каральні акції. Так, восени 1921 р. лише в Київ для охорони приймальних пунктів зерна Київський військовий округ відправив 3 664 червоноармійці. 27 вересня 1921 р. Чернігівській продовольчий міліції видали 600 гвинтівок та 1 кулемет, а на Волинь і Поділля замість хліба для допомоги відправили 500 пудів колючого дроту²².

В умовах терору та голоду повстанські загони, не маючи перспектив і можливостей подальшої боротьби, або були знищені, або самоліквідувалися. Наприклад, отаман Калиновський зі Старобільського повіту спробував «зібрати армію» для «визволення України» (важливо те, що було висунуто не лише економічні, а й політичні вимоги – здобуття незалежності країни), але сім'ї повстанців вмирали з голоду, і доведені до відчаю люди розійшлися по домівках. Товаришів Калиновського заарештували, отаман уникнув покарання і продовжував боротьбу самотужки у глибокому підпіллі²³.

На Правобережжі повстанські загони триваліший час виявляли свою активність. Цьому сприяло те, що сусідні держави дозволяли повстанцям переховуватися на своїй території. Найзначнішими стали партизанські рейди, здійснені за сприяння урядів Польщі та Румунії загонами генерал-хорунжого військ Директорії Ю. Тютюнника та полковника Палія у жовтні–листопаді 1921 р. Хоча окремі повстанські загони чинили опір ще довго. Зокрема, в Лебединському р-ні Сумської губернії партизани діяли до 1928 р., продовжував боротьбу і загін із 20 повстанців на Київщині тощо²⁴.

Воєнні дії на території республіки не вщухали, повстанці продовжували боронити власну землю. Радянська влада свідомо розпалювала протистояння, адже економічну самостійність селян сприймала як небезпечну загрозу. Процеси колективізації, що супроводжувалися масштабними репресіями і розкуркулюванням, максимально загострили політичну ситуацію в країні. Республіканські керівники прагнули вислужитися перед Москвою, тому прискорювали темпи колективізації, доводячи її до показників, які за жодних умов не можна було б досягти на принципах добровільності. Примусом і терором селян змушували вступати до таких колективів. У селах

²¹ Протоколи засідань Українського економічного совещання. *Державний архів Харківської області*. Ф. Р-192. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 58.

²² Там само. Арк. 72, 87.

²³ Глушко Ф. Напрасные попытки возродить бандитизм в Старобельском уезде. *Всероссийская кочегарка*. 1923. 1 липня. С. 3.

²⁴ Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / пер. з англ. Н. Волошинович, З. Корабліної, В. Новак; літ. опрац. А. Криштальського. Луцьк: ВМА «Терен», 2007. С. 79.

дії представників радянського активу були надзвичайно жорсткими. Так, у с. Баштино, Варварівка, Братолюбівка всіх, кого занесли до чергового списку куркулів, виганяли роздятненими на всю ніч на мороз на вулицю, підвішували зв'язаними, занурювали у помії тощо²⁵.

Крах українізаторських ілюзій, а також процеси колективізації і розкуркулення, які здійснювали за допомогою репресивних заходів, породжували протидію. За перші три місяці 1929 р. Державне політичне управління України зареєструвало 144 селянських виступи, а вже у квітні–липні – 329 підпалів, побиття та вбивств комуністів і сільських активістів. Влада відповіла репресіями – було засуджено 1 381 селянина. Втім, наприкінці літа розпочалася нова хвиля хлібозаготівельної кампанії, що спричинило загострення конфлікту. У серпні відбулося 116 виступів, у вересні – 195, а в жовтні – вже 336²⁶. Тільки за перші місяці 1930 р. вчинено понад 1 500 терористичних актів проти представників радянської влади у селі. Наприклад, у с. Красносілля на Кіровоградщині загинув т. зв. двадцятип'ятитисячник (так називали присланих для активнішої колективізації міських робітників) працівник заводу «Красный Профинтерн» Б. Будзинський, на Полтавщині селяни вбили голову Комарівської сільради О. Проценка і голову артїлі М. Полякова тощо²⁷.

В Антонівському р-ні Шепетівської округи активно діяв загін, чисельністю до двох сотень бійців, який громив колгоспи та радянські установи, полював за радянськими активістами. У с. Осадче Петропавлівського р-ну на Дніпропетровщині загін під керівництвом колишнього офіцера царської армії дав відсіч колективізаторам – у бою загинули майже 30 представників партійного активу. Втім, під час спроби «звільнити від комуністів» ще й сусіднє село Богданівку загін був повністю знищений²⁸. 26 лютого 1930 р. керівники республіки П. Любченко і Г. Петровський надіслали до ЦК ВКП(б) телеграму, у якій повідомляли про масовий спротив в українсько-польському прикордонному Плужнянському р-ні²⁹. 20 лютого декілька тисяч селян із райцентру Плужне, вигукуючи «Геть колективізацію!», «Геть радянську владу!», намагалися перейти на територію Польщі, але їм завадили прикордонники. Після чого акції непокори охопили територію сусідніх районів: по селах виганяли представників радянської влади, розбирали по домівках колгоспне зерно та майно. У сутичках із селянами загинуло 15 представників радянського активу. У регіон було введено війська, туди скерували члена політбюро ЦК, голову ДПУ УСРР В. Балицького. Тоді було поранено та вбито 49 повстанців, понад дві тисячі – заарештовано³⁰. Проте такими настроями в республіці було охоплено 11 прикордонних округів: Шепетівський, Бердичівський, Волинський, Кам'янець-Подільський тощо. Лише у трьох округах – Тульчинському,

²⁵ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине 1929–1930 годы. *Свободная мысль*. 1992. № 9. С. 71.

²⁶ Там само.

²⁷ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. / А. Г. Шевелєв гол. ред.; ред. колегія: П. П. Гудзенко, відп. ред. та ін. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 6. С. 218–219.

²⁸ Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. Київ: Либідь, 1991. С. 97–98.

²⁹ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ: Наш час, 2008. С. 86.

³⁰ Васильев В. Крестьянские восстания на Украине 1929–1930 годы. С. 73.

Могилів-Подільському і Вінницькому – повсталі селяни контролювали територію 343 сілрад, представники радянської влади повністю залишили 73 села, зафіксовано майже 100 озброєних виступів. Співробітники ДПУ вилучили близько тисячі листівок, більшість із яких мали антисталінське й антирадянське спрямування³¹.

Показово, що були спроби надати цьому рухові спротиву більшої організованості. Так, на Сумщині на ґрунті об'єднання невеличких повстанських груп отаманів Клітки, Федина, Сусіденка та ін. готувалося масштабне масове народне повстання. Підпілля охопило своєю діяльністю 49 населених пунктів, було створено повстанські осередки у селах Саї, Поділки, Беєво, Зеленівка, хутір Московський, хутір Хорол та ін. Заготовляли зброю, вели агітацію серед населення, а також серед бійців і навіть молодших командирів Червоної армії, здійснювали терористичні акти проти партійного активу. Лідери підпілля намагалися встановити контакт із подібними організаціями в інших регіонах – зв'язкові були відправлені, зокрема, на Полтавщину.

Однак цим планам не судилося здійснитися. Весь задум провалився через неорганізований вибух селянського гніву. Під час розкуркулення на хуторі Жовтоніжки на товп селян із криками «бий красноголових бандитів» напав на радянських активістів, які грабували «куркулів». Розпочалася стрілянина, декілька селян (зокрема і жінок) було поранено, а партійним активістам вдалося втекти. Влада відповіла арештами та судовими процесами. Під час розслідування було розкрито і повстанське підпілля. Всіх його активних учасників заарештовано і засуджено. Так стихійний виступ зірвав всю підготовку чітко скоординованого повстання³². Проте в Червоноповстанському р-ні на Одещині партизанські бойові загони (серед їхніх членів було немало осіб з військовим досвідом часів громадянської війни, причому тоді майбутні повстанці воювали у складі Червоної армії і виборювали, як вони наївно вважали, «справедливу владу») навіть зуміли на деякий час встановити свою селянську владу у великих селах Яськи, Градениці та Троїцьке. Тоді ж селянські повстання на Чернігівщині та Дніпропетровщині поширилися вже на десять районів, а для їх ліквідації радянській владі довелося залучити значний військовий контингент³³. Загалом у 1930 р. в республіці зареєстровано 3 208 виступів, у яких брало участь майже мільйон селян³⁴.

Отже, війна з власним народом була реальною: цинічно сфабриковані справи, політика колективізації, що закінчилася штучним голодомором 1932–1933 рр., коштували країні мільйони життів. Стало зрозуміло, що в умовах масового народного незадоволення вчити диверсантів, підпільників, готувати людей до таємної боротьби не логічно. Адже не було жодних гарантій, що набутий досвід не буде використаний в боротьбі не з теоретичним потенційним противником (з яким до того ж збиралися битися виключно на його території), а саме з радянською владою.

Та повернімося до подій 1941 р. Й. Сталін негативно, з великою підозрою та недовірою ставився до будь-яких виявів самоорганізації мас. Так, офіційна постанова

³¹ Там само. С. 74.

³² Івануценко Г. Хутір Жовтоніжки – історія без продовження. *Визвольний шлях*. 2004. № 5. С. 74–79.

³³ Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.). Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1999. С. 158.

³⁴ Кульчицький С. В. Голод 1932–1933 рр. в Україні... С. 148.

ЦК ВКП(б) про організацію боротьби в тилу ворога була видана лише 18 липня 1941 р. Це тоді, коли німці захопили вже третину території України, майже всю Білорусь, країни Балтії, Молдову. Відтак Український штаб партизанського руху розпочав свою діяльність лише 20 червня 1942 р.

Зауважимо, що після війни майже всі партизани-підпільники були репресовані. Адже вони були на окупованій території, слухали ворожу пропаганду, критику радянської влади і, можливо, хтось із них замислився, чи дійсно життя в СРСР було настільки щасливим, як про це заявляла радянська пропаганда. Тут Й. Сталін вирішив не ризикувати, а ретельно перевірити кожного. Переважно це була перевірка із заздалегідь винесеним вирокком.

Коли стало зрозуміло, що війна не буде швидкою, а ворог вже захопив величезні території, тільки тоді почали нашвидкоруч створювати партизанські загони та підпільні групи. В умовах стрімкого наступу німців, а отже браку часу, більшість партизанів і підпільників не встигли пройти відповідного військового вишколу. До того ж, у підпіллі залишилася величезна кількість випадкових, неперевічених людей, не готових для надважкої боротьби у ворожому тилу. Причому абсолютна негнучкість командно-адміністративної системи виявилася і в цьому процесі. Членами і керівниками партизанських загонів призначали голів колгоспів, передовиків виробництва, стахановців, представників партійно-господарського активу та ін. Це були люди, яких добре знало місцеве населення: їхні портрети друкували в газетах, вони часто виступали перед населенням на мітингах, нарадах, засіданнях тощо. Зрозуміло, що ймовірність провалу в такому разі суттєво збільшувалася. Достатньо було однієї випадкової зустрічі з людиною, ображеною на радянську владу, яка б впізнала колишнього партійного функціонера й видала його німцям. Так, Петро Кирилович Василюк був надзвичайно відомою на Кіровоградщині людиною. У 1920-ті роки він керував комітетом незаможних селян у с. Леськи, потім був головою районного комітету бідноти Шевченківської округи, а згодом завідував земельним відділом Чорнобаївського і Кам'янського райвиконкомів. Від 1936 р. був директором на Кам'янській МТС. У липні 1941 р. його призначили керівником кам'янського підпілля, а від серпня – секретарем Кіровоградського підпільного обкому КП(б)У. Зважаючи на життєвий шлях цього функціонера, можна зрозуміти, скільки людей знало його в районі, скільки ворогів він собі нажив протягом свого життя. Адже він брав участь у розкуркулюванні, примусовій колективізації, організації Голодомору. Зрозуміло, що провал його діяльності був майже миттєвим. Вже у грудні 1941 р. П. Василюк страшило гестапо³⁵. Подібних прикладів було безліч.

Ситуацію ускладнювало і те, що іноді місцеві начальники намагалися перевиконувати плани зі створення партизанських загонів. Така практика була не просто нормою, а святим обов'язком для довоєнних п'ятирічок. У «Нарисах історії Комуністичної партії України» фігурували 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів, тисячі підпільних організацій тощо, створених на території України³⁶. Але більшість

³⁵ Енциклопедія історії України / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А–В / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. С. 442.

³⁶ Нариси історії Комуністичної партії України. Київ: Вид. політичної літ. України, 1977. С. 506.

із них існувала тільки на папері. Там, де брали кількістю, страждала якість. Органи НКВС наприкінці 1941 р. звітували секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, що під час відступу Червоної армії з території Сталінської обл. Червоноармійський райком КП(б)У і відділення дорожньо-транспортного відділу НКВС зі складу партійного і радянського активу залізничників сформували партизанський загін чисельністю 24 людини під командуванням Халяви. Однак «18 листопада цього року Халява вийшов з тилу ворога та доповів, що зі вступом німецьких загарбників у м. Червоноармійськ більшість партизанів його загону, зокрема й деякі комуністи, зареєструвавшись у німецькій комендатурі, лишилися працювати на транспорті й відмовилися від партизанської боротьби. Причиною розвалу загону Халяви вважаю несерйозне ставлення до формування загону з боку відділку дорожньо-транспортного відділу ст. Червоноармійськ і районного комітету КП(б)У, внаслідок чого загін було сформовано поспіхом із випадкових і неперевірених людей»³⁷.

Також серйозний удар по підпіллю нанесло й те, що нерідко вся діяльність щодо формування «диверсійних» груп відбувалася в атмосфері практично повної відсутності конспірації. Наприклад, у липні 1941 р. в Миколаїв із Ленінграда прибув капітан В. Лягін, щоб організувати підпільні групи. Але він, очевидно, дуже погано розумів своє завдання. Зокрема, готуючи кандидатів у підпілля, Лягін інструктував та «перевіряв на відповідність» спочатку кожного окремо, а потім усіх разом. Всі члени підпільних груп знали один одного в обличчя, чули завдання, паролі, явки тощо. Зрозуміло, що така «конспірація» непомірно збільшувала ймовірність провалу. Відтак із залишених в Одеській обл. 28 партизанських загонів на 1 березня 1942 р. вже не діяв жоден. Із 5 загонів НКВС у Миколаївській обл. вцілів лише один³⁸. Так, І. Козлов, один із керівників кримського підпілля, свідчив про повну відсутність конспірації в організації партизанських загонів на півострові. Зокрема, він зазначав, що партійний функціонер, якому було доручено створити диверсійні групи для боротьби в тилу ворога, «не вигадав нічого кращого, як розташуватися зі своїм штабом у парткабінеті й викликати до себе майбутніх партизанів відкрито, навіть по телефону. Словом, підняв неприпустимий шум по всьому місту»³⁹.

Окрім того, через допущені помилки під час евакуації значна частина документів щодо організації партизанського опору потрапила до рук ворога. У повідомленні про діяльність айнзатцгруп поліції безпеки і СД в СРСР за жовтень 1941 р. йдеться: «У Миколаєві були виявлені списки членів Комуністичної партії і співробітників НКВД. Крім того, були захоплені інструкції з організації і діяльності партизанських загонів і диверсійних груп»⁴⁰. Цей випадок був не поодиноким. Наприклад, у будинку НКВС в Лубнах виявили «Організаційний план партизанів для Лубен і прилеглих районів». Детальний опис планів партизанської боротьби, місцевостей розгортання

³⁷ Тогун О. Сталінські командос. Українські партизанські формування, 1941–1944 рр. / пер. К. Демчук. Київ: «Наш Формат», 2014. С. 49–50.

³⁸ Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України... С. 127, 130.

³⁹ Козлов І. В Крымском подполье. Москва: Художественная литература, 1972. С. 31.

⁴⁰ Косик В. М. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942) / упоряд. В. Косик. Львів, 1998. Т. 2. С. 29.

підпільної діяльності і навіть місцезнаходження штабу – все опинилося у руках фашистів. НКВС зробив за німців усю роботу – тим залишалося тільки ходити за вказаними адресами і заарештовувати підпільників або проводити каральні акції у зазначених квадратах. Службі безпеки ОУН також вдалося захопити архіви НКВС у деяких містах Заходу України, зокрема у Луцьку та Львові. Цінними трофеями стали списки і навіть особові справи агентів НКВС, що значно спрощувало ліквідацію комуністичної агентури⁴¹.

Дорогою ціною заплатили партизани також і за переконання керівника партизанського штабу щодо їхньої можливості жити на самозабезпеченні. Брак зброї і боєприпасів став справжньою карою для партизанів та серйозним обмеженням їхньої активності. П. Пономаренко скерував навіть спеціальну директиву фронтовим штабам партизанського руху, в якій наголошував: «по-перше, партизанські загони повинні, і мають для цього всі можливості, забезпечити себе за рахунок противника. Партизани, якщо в них немає в достатній кількості зброї, боєприпасів й іншого спорядження, повинні добути все це у бою...», «не можна привчати загони вимагати і покладатися на забезпечення тільки з центру і цим заохочувати безтурботність у загонах»⁴². Нашвидкуруч сформовані партизанські загони, в яких воювали невідготовлені люди й так апіорі програвали регулярній армії, а вимагати від них відкритих боїв – штовхати їх на самогубство. Очевидно, що ефективність таких нападів на німецькі гарнізони була невисока. Однак такі думки мали як більшість воєначальників Червоної армії, так і партійних функціонерів, від яких залежала доля партизанів і підпілля. Ці «керівники» були впевнені, що ніякої особливої тактики і стратегії партизанської справи немає і бути не може. Так, Мехліс звинувачував партизанів в «утриманських настроях», а Л. Каганович, коли до нього звернувся І. Старинов щодо забезпечення партизанських загонів у Криму, одразу відповів, що не подає милостиню, і відмовився продовжувати бесіду⁴³.

Відтак результати не забарилися. На початку 1942 р. командувач партизанським рухом у Криму О. Мокроусов розпачливо повідомляв у центр: «Продуктами харчування партизанські загони 5-го району забезпечені при голодному пайку на 10 днів, а 3-й і 4-й райони не мають його зовсім, в результаті чого зафіксовано 18 випадків смерті і 30 чол. при смерті. В усіх загонах відсутні медикаменти (бинти, йод, вата тощо) та хірургічний інструментарій... Боєприпасами і озброєнням забезпечені, за винятком 2-го району. Відсутні повністю протитанкові гранати, міни, вибухові речовини...»⁴⁴. Десятки людей у партизанських загонах вмирали навіть не від рук ворога, а від голоду, загони другого району були змушені воювати ще й без зброї. В цей же час від них вимагали неможливого – активних бойових дій з ворогом. Як наслідок, з третього району у повному складі дезертирував Тельманський загін. Де-хто з колишніх партизанів не пробачив радянській владі смертей від голоду своїх

⁴¹ Веденеев Д. В., Биструхін Г. С. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945. Київ: Генеза, 2006. С. 163.

⁴² Соколов Б. В. Оккупация. Правда и мифы. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА, 2002. С. 41.

⁴³ Старинов И. Пройти незримым. Москва: Молодая гвардия, 1988. С. 163, 180.

⁴⁴ Чайковський А. С. Партизанський рух у Криму: роздуми над проблемами і фактами. *Український історичний журнал*. 1990. № 5. С. 21–22.

товаришів і перейшов на службу до німців. Розбіглися по домівках Фрайдорський, Лариндорфський, Карасубазарський, Красноперекопський загони – це сотні бійців, які могли б нанести багато шкоди окупантам. Усі вони розходилися беззбройні, часто поранені, кинуті напризволяще, зражені військовими високопосадовцями, які сиділи далеко від лінії фронту в теплих кабінетах.

У відчаї кримські партизани наважилися на відчайдушний крок – надіслали радіограму-блискавку на ім'я Й. Сталіна: «Кримські партизани 15 місяців продовжують жорстоку боротьбу з німецькими загарбниками. Лише протягом останніх двох місяців ми, напівголодні, роздягнені, знищили близько 200 гітлерівців, пустили під укіс 3 військових ешелони. Тепер діяльність кримських партизан припинилася. Помираємо від голоду. За обставин, що склалися, роздобути продовольство на місці неможливо, а численні звертання до Кримського обкому й райпарткому виявилися марними... Благаємо Вас, товариш Сталін, негайно врятувати партизан, які б могли взяти активну участь у повному знищенні ворога»⁴⁵. Однак жодної допомоги з центру надано не було, «повне самозабезпечення» – вимагали партійні керівники. Недооцінка значення диверсантів і партизанів, ігнорування потреб у зброї, вибухівці, медикаментах призводили до вкрай низької ефективності їхньої роботи, що у підсумку грало на руку окупантам. Вже після війни партизанський командир М. Дука згадував, як під час одного вдалого бомбардування залізничної станції кільком літакам, скинувши декілька тисяч бомб, таки вдалося пошкодити полотно, знищити ешелон і зупинити рух потягів на чотири години. Німці швидко ліквідували всі пошкодження. Уявіть, підкреслював партизан, скільки ж підрильники-диверсанти могли знищити потягів тією ж самою кількістю вибухівки, яка містилася у скинутих авіаційних бомбах. Десятки ешелонів, сотні, тисячі?⁴⁶ На жаль, коефіцієнт корисної дії підпільників мало цікавив військову верхівку. Домінувало ставлення до партизанів, як до чогось другорядного, малопотрібного, допоміжного.

Проте не менше смертельних небезпек чатувало на радянських підпільників і партизанів після того, як німців вибивала з окупованих територій Червона армія. Всіх колишніх підпільників, які вижили в нелюдських умовах, чекали численні перевірки. Однак ці перевірки були тільки формальністю, лише видимістю законності, доля підпільників вже була остаточно вирішена – критики Сталіна влада їм не пробачала. Так, трагічною стала доля бійців партизанського загону Г. Ткаченка, що діяв на Ворошиловградщині. Місцеве партійне керівництво, яке залишили для організації і керівництва загоном, одразу дезертирувало і розбіглося. Проте партизани, кинуті напризволяще, не склали зброю. Загін без жодної керівної ролі партії вижив і вніс свій внесок у перемогу у війні. Але те, що не змогло зробити гестапо, з легкістю вийшло в радянських колег. Після звільнення Донеччини в місто повернулися представники партійного керівництва, які на початку війни так ганебно перелякалися й розбіглися, а тепер були зацікавлені в найвигіднішій для себе інтерпретації подій. Було доведено, що ніякого героїзму партизани не виявили, і загону начебто не було.

⁴⁵ Горбуров Є. Г., Котляр Ю.В., Шитюк М.М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України... С. 159–160.

⁴⁶ Старинов И. Пройти незримым. Москва: Молодая гвардия, 1988. С. 164.

Ткаченка і його товаришів катували, допитували і зрештою змусили зізнатися, що вони від першого дня співпрацювали з німцями, виконували виключно їхні завдання тощо. У результаті всі 14 партизанів, які вижили в німецькій окупації, були розстріляні⁴⁷. Боягузтво партійних керівників на довгі роки було поховане разом із ними.

Зауважимо, що деякі партійні керівники вже після війни доклали чималих зусиль, щоб максимально заплутати реальну картину спротиву ворогові. Прикриваючи своє боягузтво і дезертирство, партійні «лідери» розповідали про підпілля, яке начебто створили, і навіть про активні бойові дії з німецькими підрозділами. Так, лише по Миколаївській обл. відзвітували про створення «партизанських загонів» імені 15-річчя Жовтня під керівництвом О. Авраменка, загін «Чорноморець» В. Зайцева, Варварівський інтернаціональний загін під керівництвом Б. Стеценка, загін Г. Георгієва, партизанські загони «За Батьківщину» та у селі Добра Криниця – усі вони насправді ніколи не існували. Їхні «керівники» – члени компартії боялися, що їх звинуватять в дезертирстві та бездіяльності і створили десятки фіктивних партизанських загонів.

Показовим є, зокрема, звіт, який подав Г. Георгієв: «За час діяльності загін пустив під укіс 2 ешелони противника, знищив при цьому 160 німецьких солдатів і офіцерів, 50 найманців, що служили добровольцями у німців, члени загону займалися шкідництвом у сільському господарстві – виводили з ладу комбайни і трактори, знищували худобу, підпалювали приміщення, де розміщувалася окупаційна влада, знищили 60 танків, 26 автомашин, 50 мотоциклів, чисельність загону складала 40 чоловік»⁴⁸. Проте під час перевірки цей «геройський підпільник» не зумів чітко вказати місця своїх «диверсій», ніхто з місцевого населення не пам'ятав кривавих боїв, коли партизани десятками знищували німецькі танки. Сам «загін» складався переважно з родичів Георгієва, а деяких людей, записаних у нього для кількості, навіть не встигли попередити щодо їхньої участі в «активних бойових діях». Перша поверхнева перевірка виявила факти боягузтва, зради та фальсифікацій.

Отже, на початковому етапі війни партизанський і підпільний рух не зміг стати потужною силою, створити реальну загрозу ворожим тилам, наносити системних дошкульних ударів по ворогу. Однак виною цьому не залишені у ворожому тилу підпільники, більшість із яких виконала свій обов'язок до кінця. Загибель тисяч бійців і відтак практично повна ліквідація радянського підпілля стала розплатою за панівну концепцію «війни на чужій території», а також закономірним фіналом багаторічної боротьби Сталіна з власним народом.

Костянтин Нікітенко

⁴⁷ Гіроаки Куромія. Свобода і терор у Донбасі... С. 413.

⁴⁸ Горбуров Є. Г., Котляр Ю. В., Шитюк М. М. Повстансько-партизанський рух на Півдні України... С. 117.

ЗАКУЛІСНЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТРАГЕДІЇ: ПРО РАДЯНСЬКИЙ ЧИННИК УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Волинська трагедія – події, практично вісімдесятирічної давнини, які викликають суперечки між українцями та поляками донині. Для фахівців не секрет, що в основі таких історичних явищ – низка причин (суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних, психоментальних). У випадку українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни, яке можна трактувати як «мікровійну» у війні, не обійшлося також без втручання основних гравців – Третього Райху та Радянського Союзу.

Питання ролі радянського чинника в ескалації українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни та перші повоєнні роки на західноукраїнських теренах донині залишається малодослідженим і представлене лише окремими розвідками. Йдеться передовсім про доробок українських Василя Гулая, Олега Калакури, Тетяни Карпухіної, Наталії Рєви, Алли Тимченко, Володимира Трофимовича, польських Гжеґожа Мазура, Себастьяна Зигмунтовича, Ришарда Терлецького та інших вчених¹. Не завжди відповідь на питання щодо впливу «третьої сили» є однозначною. Провокування українсько-польської боротьби на Волині Анджей Хойновський прокоментував так: «У повоєнних відозвах українські націоналісти твердили і твердять, що сутички були зніційовані поляками або теж спровоковані німецькою (чи радянською) провокацією. Випадків такої провокації не можна виключити, оскільки обидві сили були дуже зацікавлені у підживлюванні польсько-українського антагонізму»². Провідний польський фахівець Гжеґож Мотика у одному виступі, розмірковуючи про радянські провокації, твердив, що, безперечно, Москва мала політичний інтерес у тому, щоб дійшло до польсько-української боротьби; адже це б дезорганізувало німецький тил і дало б вагомий політичний аргумент, щоб Захід України увійшов до складу СРСР³. А вже в іншому, відповідаючи на пряме запитання «чи волинська різанина могла бути спровокована радянськими спецслужбами?» відповів: «Ніщо на це не вказує. Очевидно, без німців і советів до злочину не дійшло б, оскільки вони створили передумови і подали приклад Совети однак не мали інтересу у провокуванні такої різанини. Можливо советська провокація спричинила до дезертирства української поліції, але це згодом найбільше пришвидшило дії бандерівців»⁴.

Дослідники вказують, що ще впродовж 1939–1941 рр. радянська влада цілеспрямовано підживлювали антагонізм між українцями та поляками, використовуючи наявний вже міжнаціональний конфлікт та соціальні відмінності між польськими

¹ Про це див.: Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті. Львів, 2020. С. 93, 118–119.

² Chojnowski A. Ukraina / Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. Warszawa: Wydwo «Trio», 1997. S. 158.

³ Україна – Польща: важкі питання. Варшава: Tyrsa, 2001. Т. 5: Матеріали V міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни» (м. Луцьк, 27–29 квітня 1999 р.). С. 225.

⁴ Motyka G. Rzeź wołyńska / rozm. przepr. A. Leszczyński. *Ale Historia*. 2013. 25 marca. S. 7–9.

панам та українськими селянами (chłopską ludnością ukraińską)⁵. Слід визнати слушність за Ришардом Тожецьким, що з українсько-польських конфліктів завжди користав «той третій»⁶. Українсько-польський конфлікт мав полегшити Радянському Союзу підбиття територій, на яких ще надто живими були антибільшовицькі та незалежницькі настрої – й українські, й польські.

Без сумніву, вірець, який дали спочатку комуністи, а потім гітлерівці, вплинув на застосування кривавого терору як засобу боротьби з противником. Радянські партизани ніколи і ніде не впливали позитивно на польсько-українські справи, а Німеччина постійно використовувала одних проти інших⁷.

Вчені звертають увагу на те, що розуміння пов'язаності жорстоких розправ саме на Волині з пануванням більшовицького режиму, який сів ворожнечу до Польщі та поляків, створивши сприятливу атмосферу до всіляких антипольських дій, зафіксована у документах українського та польського підпілля⁸.

У зверненні Волинського окружного представництва уряду Польської Республіки від 28 липня 1943 р. йшлося, що німці та москалі роздмухали антипольську й антиукраїнську пропаганду, перебільшують у стократ польсько-українські суперечки, створюють духовний кордон між поляками й українцями, розпалюють взаємну ненависть⁹. Комендант АК ген. Стефан Ровецький (Stefan Paweł Rowecki, ps. «Grot», «Rakoń», «Grabica», «Inżynier») хоч і вважав, що вбивства розпочали бандерівці, однак, на його переконання, вони були загрожені роззброєнням німців та піддалися впливам радянської пропаганди, яка підштовхувала до братовбивчої боротьби¹⁰. У листі до коменданта Округу Львів полк. Владислава Філіпковського (Władysław Jakub Filipkowski, ps. «Cis», «Janka», «Orkan», «Stach») від 8 вересня 1943 р. очільник АК ген. Коморовський твердив: «Українсько-польське питання на південно-східних кресах, стан думок поляків та українського суспільства, відомі центральній владі у цілій протяжності. Ваші впливи на території мусять бути в напрямку усвідомлення громади, що польсько-українське поборювання розпалюють й будуть розпалювати

⁵ Waingertner P. Relacje Polski z Europą Wschodnią (Litwą, Łotwą, Estonią, Białorusią i Ukrainą) w XX i XXI wieku oraz ich uwarunkowania wewnętrzne i międzynarodowe. Próba podsumowania, *Ład wschodnio-europejski w polskiej myśli politycznej w XX wieku*. Łódź: Wyd-wo Uniwersytetu Łódzkiego; Warszawa: Centrum Europejskie Natolin, 2020. T. 1 / pod red. P. Waingertnera. S. 112.

⁶ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa: Wyd-wo Naukowe PWN, 1993. S. 260–261.

⁷ Тожецький Р. Коріння трагедії / розм. І. Хруслінська. *Волинь: дві пам'яті: Збірка статей, опублікованих у «Газеті виборчій»* / пер. з пол.; упоряд. М. Войцеховський. Київ; Варшава, 2009. С. 59.

⁸ Льюшин І. Українська повстанська армія і Армія крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–145 pp.). Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. С. 238.

⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 62. Український штаб партизанського руху (УШПР) (1942–1944), м. Сталінград (18.07–12.08.1942), Середня Ахтуба (12.08–01.09.1942), м. Саратов, м. Москва (10.1942–09.1943), м. Харків (з вересня 1943), м. Київ (з листопада 1943). Оп. 22. Спр. 75. Арк. 109, 111.

¹⁰ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945 / kom. red. T. Pełczyński (przewodn.). Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1990. T. 3: Kwiecień 1943 – lipiec 1944. S. 4–5.

радянські й німецькі впливи, яким вони на руку»¹¹. Що цікаво, тему можливої причетності радянської сторони до вбивств поляків обговорювали на переговорах представників українського та польського підпілля 28 лютого 1944 р.: «Не знаємо, хто цим керує, але знаємо, хто може бути зацікавлений послабленням польського елемента на цих землях. Зацікавленими можуть бути перш за все більшовики, але до цього часу не підтверджено їх виступів у цьому напрямку. [...] У відповідь на ці висновки, укр[аїнська] сторона констатувала, що погоджується з точкою зору щодо зацікавленості вбивствами поляків більшовиків. Однак українці також не мали підтвердження їхніх акцій у цьому напрямку, крім спорадичних випадків діяльності радянських банд під виглядом УПА на Волині»¹².

На шпальтах польського видання «Prawda zwycięży» звучала теза про те, що українців під'юджують проти поляків і всі докази вказують на те, що за кулісами убивств діяла рука Радянського Союзу¹³. В іншому підпільному часописі автор твердив: «У тій хвилі, коли злочинна пацифікація, здійснювана у сотнях польських селах і містечках Польщі, спричиняє тисячі втрат серед поляків, коли комуністичні банди спільно з німецькими катами винищують польськість – злочинна рука Советів завдає нам ще важкого удару. Підбурювані українські банди мордують поляків на Волині в Сокальському – у такий спосіб чужинецька рука комінтерну винищує польськість на землях про які функціонують необґрунтовані претензії, щоб у момент встановлення порядку поставити світ перед доконаним фактом і загарбати польські землі як незалюднені»¹⁴.

Невідомий автор підпільного видання «Nasze Ziemie Wschodnie» за жовтень 1943 р. визначав винуватців спалаху протистояння: «Тут діють безпосередньо одночасно два чинники, які бачать в тому, що твориться на Волині, свій інтерес. Ними є: з одного боку советська Росія, бо в її інтересі очевидно лежить зрушення та анархія на тилах німецької армії, і непередбачуваний, крайній український націоналізм з другого, який вважає, що зменшення поляків на Східних землях лежить в українському інтересі»¹⁵. Прагнучи встановити причинно-наслідкові зв'язки автор звернув увагу, що вбивства розпочалися на територіях, де комунізм мав підтримку ще у довоєнний період і «хоч радянські чинники у виданих відозвах відмежовуються офіційно від вбивств поляків, їхня роль у кривавій справі злочину на Волині є фактом, на який слід вказати»¹⁶.

Антипольську акцію на Волині та Східній Галичині як провокацію гілерівців та більшовиків розглядав український національний провід. До прикладу, у відомій в історіографії спеціальній ухвалі про українсько-польські відносини проводу ОУН

¹¹ Archiwum Akt Nowych. Oddział VI w Warszawie. Zespół akt Armii Krajowej. Sygn. 203/XV/9. К. 39.

¹² Польша та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4: Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Ч. 1 / ред. кол.: С. Богунов та ін. Варшава; Київ, 2004. С. 286–287.

¹³ Nasi w kraju i zagranica. *Prawda zwycięży*. 1943. Czerwiec. Nr 6 (22). S. 10.

¹⁴ Sprawa polska w czterech latach wojny. *Małopolski biuletyn Informacyjny*. 1943. 3 września. S. 3.

¹⁵ Tragedia Wołynia trwa. *Nasze Ziemie Wschodnie*. 1943. Nr 5. Sierpień – wrzesień – październik. S. 8.

¹⁶ Ibid.

(Бандери) від жовтня 1943 р. зауважено: «Польсько-українська різня лежить сьогодні в інтересах Німеччини, а найперше в інтересах більшовицької Москви, яка шляхом взаємного фізичного винищування українців і поляків змагає до тим легшого поневолення обох народів та заволодіння їхніми землями»¹⁷. Кс. Василь Гриник зазначав: «Та різанина мала своєю причиною і початок на Волині ще за німецької окупаційної влади, а рука то була більшовицька. Поділяти і володарювати, боронь Боже не дати полякам і українцям можливості створення єдиного антирадянського фронту»¹⁸.

У одному з польських документів липня 1943 р. провину за пролиту польську кров покладено передовсім на радянську політику. Автор документу нагадує, що масові вбивства розпочалися і були найкривавішими на теренах, на яких перед війною найсильнішими були комуністичні впливи (т. зв. «поліські» повіти – Сарненський і Костопільський). Далі твердили, що саме 22-місячна радянська окупація й офіційне паплюження Польської держави й польськості в очах місцевої людності з боку радянських органів на землях Волині створило загальну атмосферу (ненависті), в якій ці випадки (весни–літа 1943 р.) могли відбуватися. Спричинилися до цього радянські диверсійні групи, які створили на Волині атмосферу анархії та провадили антипольську пропаганду. Є підтвердженням фактом, пише далі автор документу, що багато банд, котрі оперують у сільській місцевості, перебувають під комуністичними впливами, а навіть під фактичним керівництвом радянських агентів¹⁹.

Масла у вогонь українсько-польського конфлікту додавала поява радянської партизанки. Від початку в інформаціях Головного командування АК радянських партизанів звинувачували в інспіруванні та провокуванні українсько-польського конфлікту. Так, у матеріалі з промовистою назвою «Радянська рука на Волині» зазначено: «Роль бандерівського відламу ОУН у тих трагічних подіях не є доведена. Багато фактів натомість вказує на те, що справжніми інспіраторами ганебного погрому, в ході якого вимордовано сотні польських родин були радянські агенти. У моменті суперечки за східні території Москва за будь-яку ціну прагне викликати український конфлікт на тлі національних образ, щоб мати аргумент, що українська людність кресів не бажає повернення польської держави на ці землі. Та сама

¹⁷ Літопис Української Повстанської Армії. Львів; Торонто: Літопис УПА, 2001. Т. 26: Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Книга Четверта: Документи і спогади. С. 363–365; Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН і УПА: у 2 т. / відп. ред. та упоряд. В. М. В'ятрович. Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2011. Т. 1: Війна під час війни, 1942–1945. С. 302–303; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Київ: Либідь, 1993. С. 275–277; Кічий І. Українсько-польські відносини на Волині в роки Другої світової війни. Польсько-українські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 21–22 листопада 1996 р.). Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 1997. С. 38; Якимович Б. Роман Шухевич – стратег і тактик повстанської війни. *Якимович Б. Україна та українці: події далекі і близькі. Вибрані праці.* Львів, 2014. С. 495 та ін.

¹⁸ Nałagida I. «Szpieg Watykanu»: kapłan greckokatolicki ks. Bazyli Hrynyk (1896–1977). Warszawa, 2008.

¹⁹ Гудь Б. Волинська трагедія: ненависть українців до поляків формувалась десятиліття. Передумови і мотиви. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/volynska-trahediya-polyaky-ukrayintsydyversanty-bandy/31352114.html>

Москва водночас для приховування слідів наказала своїм власним «диверсантам» виступити проти українських банд з-під знаку “Тараса Бульби”. Мета цієї подвійної гри аж надто очевидна. Одним ударом винищується польська стихія на кресах і компрометується українських націоналістів»²⁰. У зверненні коменданта окружного делегата уряду Польської держави від 28 липня 1943 р., зауважено: «Більшовики приходять у польські села, пропонують допомогу в самообороні і взамін забирають польську молодь у свої партизанські загони. Якщо ж це їм не вдається, вони сіють паніку серед населення, крадуть у поляків, що оборояються, зброю і людей, потишеньку втікають до лісу, а через пару днів їх можна вже бачити на чолі банд, які налітають на те ж саме польське населення»²¹. Серед прикладів провокації зі сторони партизанів у літературі наводять випадок у с. Пельча (гм. Верба, Дубенський повіт), де більшовики під виглядом поляків під час нападу вбили 35 українців²². Ришард Тожецький, зокрема, стверджує: «Відомо також, що деякі радянські відділи, які склалися у значній мірі з кадрових енкаведистів, мордували польське населення під виглядом УПА, аби пізніше на тому самому терені відігравати роль захисників поляків. Такого роду провокаційні дії підтверджені також у повоєнному часописі (напад на Динів весною 1945 р.). Тому потрібно визнати, що радянська партизанка має на своєму сумлінні певну частину помордованих на кресах польського населення»²³. Як влучно зауважив Ярослав Дашкевич: «провокаційна діяльність партизанського НКВС, яке вбивало поляків у такий спосіб, щоб скинути вину на УПА, а в інших місцях вбивало українців, щоб звинуватити АК»²⁴.

Окремого розгляду та уваги потребує діяльність польських відділів у складі радянської партизанки. Представник уряду на Волині Казімеж Банак (Kazimierz Banach, ps. «Kamil», «Jan Rosnowicz») у своєму звіті твердив: «Більшовики мають свої “ячейки” серед українського суспільства і серед банд. Вони намагаються опанувати керівництво бандами, і вже нині багато банд перебуває під їхнім керівництвом. Створюється видимість, що хочуть захищати польське населення. Проте всюди, де населення змушене було скористатись їхньою допомогою, вони хочуть тільки одного, щоб з польської молоді створити комуністичні партизанські загони. Один з таких загонів вже організований і отримав назву загону імені Тадеуша Костюшка. У кількох випадках серед нападників на польське населення були і більшовики, які перед тим пропонували польському населенню свою допомогу. Здається, можна бути майже впевненим щодо радянського підбурювання акції мордування польського населення. З’явилися і на Волині численні загони радянських партизанів. Ці загони жодних боїв з німцями не проводять. Схоже на те, що відбувається накопичення сил перед

²⁰ Ręka sowiecka na Wołyniu. *Biuletyn Informacyjny*. 1943. 20 maja. S. 7.

²¹ Цит. за: Сергійчук В. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Вид. 2-е, доп. Київ: ПП Сергійчук М. І., 2009. С. 42–43.

²² Тогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944. 2-е изд., испр. и доп. Москва: Российская политическая энциклопедия РОССПЭН, 2012. С. 527.

²³ Torzecki R. Polacy i Ukraińcy: sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1993. S. 187.

²⁴ Дашкевич Я. Фальсифікація новітньої історії українського періоду в сучасній Польщі. *Український час*. 1991. № 1. С. 17.

майбутніми діями. Ці загони з повітря забезпечуються зброєю, амуніцією, людьми, інструктивними матеріалами. Волинь вони вважають радянською землею»²⁵.

З оцінками очільника польського підпілля не розходиться інформація власне радянської сторони. У звіті від 13 червня начальника штабу Тернопільського партизанського з'єднання ім. Микити Хрущова Івана Шитова – Якова Лугейка так сформульовані цілі комплектування загону: «Проводити роботу серед польського населення і в організації польського загону потрібно деякий час [щоб] створити загрозу для укр[аїнських] націоналістів і створити прикриття від відкритого нападу націоналістів безпосередньо на нас»²⁶. Відверто про справжні цілі радянської сторони писав у листі від 22 червня 1943 р. очільник Центрального штабу партизанського руху Пантелеймон Пономаренко: «В районах впливів наших партизанських відділів та партійних осередків до діяльності польських угруповань, створених реакційними націоналістичними колами, не допустити. Керівників непомітно усунути і перебрати зброю або, якщо буде така можливість, перебирати впливи над такими відділами. Використовувати, скеровуючи їх до активних дій проти німців. У відповідний спосіб перегруповуючи та розділяючи, належить зменшити їх значення як самостійної бойової одиниці і доєднати до великих радянських підрозділів, після чого тихо здійснити відповідну чистку від ворожих елементів»²⁷.

Подібне бачення ситуацію мали й представники українського політикуму. Зокрема, коли на Холмщині узимку – навесні 1942 р. з'явилися радянські та польські про-радянські партизанські відділи («польсько-большевицькі банди») було відзначено: «Новим у розвитку партизанщини є те, що стає вона вже явно ворожою до свідомого українського елементу, а зокрема до націоналістичного. На Холмщині вже занотовано два випадки кривавих розправ польсько-большевицьких банд над свідомим національно українським активом. Це виглядає так, що двоє – троє бандитів приходять навіть вдень прямо до наміченої хати, вбивають стрілами з револьверів хатніх людей і скоро втікають»²⁸. Володимир Кубійович ескалацію українсько-польського протистояння в Галичині теж пов'язував саме з появою там радянської партизанки: «... спокійні часи закінчились після рейду більшовицької партизанської групи С. Ковпака у липні 1943 р. ... Ковпак залишив у Галичині своїх агентів, розбурхав пристрасті українців і поляків; дійшло до чимраз частіших актів взаємного терору між українцями, поляками і німцями... Ще більше втрат, ніж у Галичині,

²⁵ Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів: в 3 т. / пер. з пол. Є. Петренка. Київ: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. Т. 2. С. 143–144.

²⁶ ЦДАГО України. Ф. 105 (Тернопільське партизанське з'єднання ім. М. Хрущова (1942–1944 рр.)). Оп. 1. Спр. 18 (Рапорты командиров отрядов в штаб соединения о проведении боевых, разведывательных и диверсионных операций, создании и передислокации отрядов, обеспечении их вооружением, связях и работе среди мирного населения, случаях нарушения партизанами дисциплинарного устава и по другим вопросам). Арк. 96–96 зв.

²⁷ Karbowski A. II wojna światowa: Z nożem w kieszeni. Jak Sowietci pomagali Polakom na Wołyniu. URL: <https://superhistoria.pl/druga-wojna-swiatowa/165047/1/z-nozem-w-kieszeni-jak-sowieci-pomagali-polakom-na-wolyniu.html>

²⁸ Польсько-українські стосунки в 1942–1947 роках у документах ОУН та УПА: у 2 т. Львів: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2011. Т. 1: Війна під час війни. 1942–1945 / відп. ред. та упоряд. В. В'ятрович. С. 61.

ми понесли на Холмщині й Підляшші, де, безперечно, під впливом більшовицьких агентів дійшло до кривавих сутичок між українським і польським населенням»²⁹. На думку Михайла Демковича-Добрянського, все вказувало, що рейд розбудив приспану стихію і в підпіллі спалахнула українсько-польська боротьба³⁰. Подібну тезу знаходимо й у американського дослідника Джона Армстронга: «У кінцевому результаті опосередкованим, але найбільш шкідливим результатом вторгнення Ковпака стало загострення стосунків між українцями і поляками Галичини»³¹.

У зверненні «До волинського суспільства» вказано на опанування більшовиками керівництва структур українських націоналістів, які розпалювали ненависть до поляків та спрямовували на них найгірше з того, що є в людині³². На шпальтах «Prawda Zwycięży» стверджували: «У тих нібито націоналістичних бандах стверджено присутність радянських офіцерів. Це вказує на те, що інтерес українських націоналістів і радянський зійшовся на пункті знищення польської присутності на сході»³³. Це підтверджують і українські підпільники, які вказували на насадження агентури НКВД одночасно зі зростанням УПА (наприклад, Марія Савчин³⁴). Зазначимо, що радянські документи свідчать про впровадження агентури і в польське підпілля задля розкладу зсередини та використання у власних цілях³⁵.

За інформацією одного із джерел, в районі Золочева та Станіслава зафіксовані випадки, коли українськими групами, які пов'язані із вбивствами поляків, командували радянські офіцери³⁶. Однією із найвідоміших та найяскравіших можна вважати історію агента НКВС Василя Левочка («Юрченко», «Довбуш», «Макаренко») – уродженця с. Красносілля зі Сокальщини, сотенного УПА. З його особою пов'язують одну з подій – напад на костел у містечку Порицьк (нині с. Павлівка Іваничівського р-ну). Після повернення радянської влади він спокійно ходив цим містечком уже у формі капітана прикордонних військ НКВС³⁷.

Замовчуючи свою роль у розпалюванні конфлікту між українцями та поляками, представники радянської сторони головно вказували на німців як на «третього» у цьому протистоянні. Так, у своїх спогадах Антон Бринський твердив: «Фашисти вміло нацьковували поляків і українців один на одного, допомагали формуванню бульбівських і бандерівських зграй, підбадьорювали «діячів» Польської Організації Військової, обіцяли підтримку і тим і другим. Почалася братовбивча різня, страждали

²⁹ Кубійович В. Мені 85. Мюнхен: Молоде життя, 1985. С. 113–114.

³⁰ Демкович-Добрянський М. Трагедія Другої світової війни. *Віднова*. 1985. Ч. 3. С. 48.

³¹ Armstrong J. A. *Ukrainian Nationalism*. Englewood, Colorado: Ukrainian Academic Press, 1990. S. 110.

³² Do społeczeństwa wołyńskiego. *Polska Zwycięży*. 1943. 1 września. S. 3–6.

³³ Nasi w kraju i zagranicą. *Orka. Prawdą Zwycięży*. 1943. Nr 11. Listopad. S. 11–14.

³⁴ Савчин М. Тисяча доріг (Спогади). Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА» 1995. С. 212. (Літопис української повстанської армії; т. 28).

³⁵ Wołyń i Galicja Wschodnia pod okupacją niemiecką 1943–1944 / red. Ł. Adamski, G. Hryciuk. Warszawa: Centrum Polsko-Rosyjskiego dialogu i porozumienia, 2019. S. 62.

³⁶ *Polskie Siły Zbrojne w Drugiej wojnie światowej*. Londyn, 1950. T. 3: Armia Krajowa. S. 529.

³⁷ Антонюк Я. Діяльність радянської агентури в підпіллі ОУН і УПА на Волині (1944–1950-ті рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. 2010. Вип. 16. С. 188–199.

ні в чому не винні мирні селяни, головним чином польські, бо польські націоналісти в нашій місцевості були слабкі. Фашистам це вигідно: під приводом захисту польського населення західних областей України вони вербували до поліцейських батальйонів легковірних людей не лише тут, а й за Бугом. Потім гнали ці батальйони сюди, але не й польські села, ні, їх ставили на охорону залізниць і кидали на боротьбу проти партизанів. А різня тривала. На тому й стояв гітлерівський, новий порядок»³⁸. Комісар партизанського загону С. Ковпака Семен Руднев у своєму щоденнику, характеризуючи українські націоналістичні групи, не оминув згадати знищення ними польського населення, і зазначив: «У зв'язку з чим поляки біжать до німців, а останні формують з них поліцію проти націоналістів і партизан. Німці майстерно розпалюють національну ворожнечу з однією метою, утриматися в що б те не стало»³⁹. Зрештою, Юзеф Собесяк, описуючи нараду за участі С. Ковпака, згадував: «Ковпак передав нам інструкції і вказівки Центрального штабу партизанським відділам і ознайомив із становищем на фронті. Потім докладно розпитував нас про Волинь. Передусім цікавився силами ворога в цьому районі і ставленням місцевого населення до окупантів. Найбільше його засмутило те, що на території західних областей України німцям удалося спровокувати братовбивчі сутички. За допомогою українських націоналістів вони створили банди бульбівців та бандерівців і почали нацьковувати їх на поляків»⁴⁰. Про зацікавленість німців у розпалюванні національної ворожнечі, щоб відвернути від боротьби з ними, говорив і Михайло Наумов⁴¹.

Услід за Богданом Гудем ствердимо: поки достеменно не знатимемо про «паралельну» діяльність радянських спецзагонів, про їхню агітацію й пропаганду на Волині, ми не матимемо повної та об'єктивної картини подій⁴². Водночас можна припустити: роль радянського чинника в українсько-польському протистоянні була серйознішою, аніж ми це собі уявляємо. За таких обставин першочерговим завданням є пошук та введення у науковий обіг джерел різного походження та типу, які б допомогли з'ясувати, як СРСР використовував та впливав на ескалацію взаємин між українцями та поляками⁴³.

Оксана Каліщук

³⁸ Бринський А. По той бік фронту. Спогади партизана. Книга друга / літ. запис Б. Пильника. Київ: Політвидав України, 1978. С. 134–135.

³⁹ Руднев С. Легендарний рейд. Дневник о Карпатском рейде. Ужгород: Карпати, 1967. С. 11.

⁴⁰ Собесяк Ю., Єгоров Р. Бур'яни. Київ: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1967. С. 65.

⁴¹ Наумов М. Західний рейд (Щоденник партизанського командира). Київ: Радянський письменник, 1969. С. 106.

⁴² Гудь Б. Польські архіви працюють на нас більше, ніж українські. URL: <https://zahidfront.com.ua/news/Polski-arxivi-pracyuyut-na-nas-bilshe-nizh-ukranski-Bogdan-Gud.html>

⁴³ Про події українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни див.: Пушук І. А. Волиняни про «Волинь-43»: Українська пам'ять про польську експансію на український північний захід у 1938–1944 рр.: усноісторичний аспект. Волинська область, Рівненська область. Південна Волинь (Кременеччина), Берестійщина, Підляшшя, Холмщина. Луцьк, 2017. 1064 с.

ПРАВОПОРУШЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ В ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Розв'язана у 2014 р. Російською Федерацією війна проти України супроводжується численними фактами порушення правил ведення воєнних дій, зафіксованих у Гаазьких та Женевських конвенціях: невмотивованим насильством щодо цивільного населення України, мародерством, знущанням над військовополоненими та іншими воєнними злочинами і злочинами проти людяності. Історія ніби робить новий виток, стверджуючи істину: непокаране Зло рано чи пізно знову заявить про себе новими стражданнями людей. У роки Другої світової війни червоноармійці чинили численні дисциплінарні та кримінальні правопорушення. У цей період понад 900 тис. військовослужбовців радянських збройних сил зазнали різних санкцій і покарань за вчинені злочини і статутні порушення. Однак ореол «армії-переможниці», «визволительки Європи від нацизму і фашизму», глорифікація та героїзація війни в СРСР унеможливили критичний аналіз морально-психологічного стану Робітничо-селянської Червоної армії під час війни і багатьох негараздів, що існували в її середовищі упродовж 1939–1945 рр. Якщо про самовідданість бійців та командирів Червоної армії написано тисячі книг, то негативні явища були старанно виведені за межі наукового і суспільного дискурсу.

Радянським історикам було суворо заборонено подавати матеріали, які б дискредитували Червону армію, а в державних архівах такі документи були засекречені й дослідникам не видавали. У 90-ті роки розпочалося розсекречення деяких архівних пластів, але й донині у Центральному архіві Міністерства оборони Російської Федерації такі справи для науковців залишаються недоступними. У сучасній історіографії ці питання також належною мірою не опрацьовані. Серед українських істориків певну інформацію про дисциплінарні та кримінальні правопорушення подав у своїх працях В. Гриневич¹. Порушення «соціалістичної законності» співробітниками силових структур під час боротьби проти українського національно-визвольного руху показали О. Андрухів та А. Француз². У низці праць В. Сергійчука опубліковано документи, що віддзеркалюють протиправні дії радянських військовослужбовців на західноукраїнських теренах упродовж другої радянзації краю³. Вказаній проблематиці спеціально присвячена публікація О. Лисенка і Л. Хойнацької⁴. Зарубіжні історики

¹ Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Київ: ІПЕНД, 2007; Політична історія України ХХ століття: у 6 т. Київ: Генеза, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945).

² Андрухів І. О., Француз А. Й. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939–1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Рівне; Івано-Франківськ: Таля, 2001.

³ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі в 1944–1953 роках. Київ, 1998; Сергійчук В. Визвольний прапор. Діяльність агентури та спецоб'єктів НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. Київ, 2006.

⁴ Лисенко О., Хойнацька Л. Протиправні дії радянських військовослужбовців як прояв соціальної девіації (1944–1945). *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2018. Т. 28. С. 387–405.

також епізодично розглядають зазначені питання, зокрема К. Меррідейл⁵, Д. Еріксон⁶, М. Ван Кревельд⁷, Д. Робертс⁸, Р. Різе⁹.

У низці археографічних видань містяться окремі документи, що віддзеркалюють морально-психологічний стан особового складу РСЧА і ВВ НКВС і девіантну поведінку військовослужбовців¹⁰. Інформативними джерелами з архівів України та Польщі насичена багатотомна серія «Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб»¹¹.

Лихоліття воєнного часу спонукає не тільки до героїзму, самопожертви, взаємодопомоги та підтримки, воно виносить на поверхню з темряви людських душ жорстокість, байдужість, корисливість. Одним із супутників війни є загострення негативних явищ у суспільстві. Історична наука має висвітлювати усі грані війни, якщо ми хочемо наблизитися до розуміння її страшної суті.

Негативні явища та процеси в суспільстві уважно відстежувало радянське військове, державне та партійне керівництво, правоохоронні органи. Інформацію про таке суворо втаємничували, вона майже не потрапляла в тогочасний інформаційний простір, влада вживала рішучі заходи для наведення порядку. Результати аналізу негативних чинників суспільно-політичної обстановки, які робили можливими правопорушення, зі зрозумілих причин також були недоступні.

Тривала війна сформувала підґрунтя протиправної поведінки військовослужбовців. «Людина зі зброєю» – ще вчора, можливо, нікчемна і непомітна – одразу набула статусу, до якого не була готовою ні в морально-психологічному, ні в соціальному сенсі. Відчуття впевненості й безкарності, що підкріплювалося належністю до армійської касты, часто підштовхувало осіб з низькою правовою і загальною культурою до аморальних і протиправних дій.

27 квітня 1944 р. у Києві відбулася нарада в прокуратурі УРСР з питань боротьби з кримінальною злочинністю в столиці. Динаміку злочинності ілюстрували такі

⁵ Marridale C. *Night of Stone: Death and Memory in Russia*. London, 2000; Marridale C. *Wojna Iwana. Armia Czerwona 1939–1945* / przekł. K. Bazynska-Chojnacka, P. Chojnacki. Poznan: Dom wydawniczy REBYS. 2007.

⁶ Erickson J. *The System and the Soldier* / red.: Paul Addison, Angus Calder() *Time to Kill: The Soldier's Experience of War in the West*. London, 1997.

⁷ Van Creveld M. *Fighting Power: German and U.S. Army Performance, 1939–1945*. (Contributions in Military History) Illustrated Edition. Praeger, 1998.

⁸ Roberts G. *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939–1953*. Yale University Press, 2006.

⁹ Reese Roger R. *Motivations to Serve: The Soviet Soldier in the Second World War*. *Journal of Slavic Military Studies*. 2007. Vol. 10. Issue 2. P. 263–282.

¹⁰ Київ у дні нацистської навали. За документами радянських спецслужб. До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників. Науково-документальне видання / упоряд.: Т. В. Вронська, А. В. Кентій, С. А. Кокін та ін. Київ; Львів. 2003; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3-х т. Львів: Інститут українознавства НАН України, 1998; Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Документи і матеріали: у 2-х ч. Київ: Наукова думка, 2020–2021; Андрухів І., Француз А. *Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939–1959 роки*. Історико-правовий аспект. Документи і матеріали. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008.

¹¹ Див.: Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Варшава; Київ, 1998–2021.

дані: у січні 1944 р. зафіксовано 61 випадок протизаконних дій, у лютому – 109, в березні – 105. Серед них налічувалося грабежів – 24 епізоди, самовільних обшуків – 11, побутових убивств – 10, конокрадства – 27, крадіжок кваліфікованих (зі зламом) – 203, простих – 87. За цей час у місті було заарештовано 314 осіб, запідозрених у скоєнні злочинах. Від початку року до 26 квітня міліція ліквідувала 37 «грабіжницько-крадійських груп», загальною кількістю 185 осіб, причому 22 з них були сформовані з військовослужбовців та дезертирів. Спільними заходами міліції та військової комендатури міста виявлено 131 дезертира, затримано 1 072 особи, які ухилилися від військової служби, 449 порушників військового обліку. Окрему категорію становили втікачі з військових шпиталів, яких на той час було чимало у Києві. Вони переодягались у цивільне вбрання й шукали можливості долучитися до розгульного життя, скоюючи на цьому ґрунті не тільки дисциплінарні, а й кримінальні правопорушення¹².

Основні чинники суспільно-політичної обстановки в Ровенській та Волинській областях у березні 1944 р. викладено в листі М. Хрущова на ім'я Й. Сталіна. У листі виокремлено низку позитивних моментів і головна увага зосереджена на складних питаннях. Головною проблемою – діяльність ОУН і УПА. Серед мобілізованих до Червоної армії стали траплятися представники національного руху. Очільник УРСР засвідчив, що тільки за кілька перших днів після вступу на територію Ровенської області серед новобранців 161-го армійського запасного стрілецькому полку було виявлено 200 націоналістів, 150 сектантів, 25 колишніх старост і поліцейських, які приховали свою діяльність за німців¹³.

Подавши детальний опис бойових акцій упівців і охарактеризувавши їхню організаційну структуру, М. Хрущов запропонував для підриву соціальної бази національного руху здійснити швидку масову мобілізацію чоловічого населення західних областей України. Для оперативності він домовився з Г. Жуковим, який тоді був командувачем 1-го Українського фронту, про здійснення мобілізації населення не тільки військкоматами, а й відділами комплектування армій і фронту. Всіх мобілізованих належало негайно відправити до внутрішніх округів, і після фільтрації надійних поставити до бойових частин, а інших використовувати у тилу на будівельних та відновлювальних роботах. За попередніми підрахунками, у зайнятих Червоною армією районах Ровенської та Волинської обл. мобілізації підлягало до 71,5 тис. осіб. До 10 березня 1944 р. було мобілізовано 28 418 місцевих мешканців¹⁴.

Радянські мобілізаційні акції наштовхнулися у західноукраїнському регіоні на значні перешкоди. У селах Володимирецького р-ну з появою призовної комісії більшість військовозобов'язаних чоловіків саботували мобілізацію та пішли до лісу. У селах Домбровицького р-ну зафіксовано випадок збройного зіткнення під час проведення мобілізації. 184-й армійський загороджувальний загін затримав 120 осіб, які підлягали мобілізації. Багато із затриманих мали зброю та здійснили спротив. Внаслідок зіткнень були поранені та убиті з обох сторін¹⁵.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1373. Арк. 35.

¹³ Там само. Спр. 703. Арк. 1–19.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. Арк. 4.

Природно, що поведінка призваного поповнення не завжди була «глибоко патріотичною» та лояльною до радянської влади. Зокрема, про це повідомляв начальник політуправління 1-го Українського фронту генерал-лейтенант С. Шатилов. Рядовий 211 стрілецької дивізії Тирчан у колі товаришів говорив: «Німці три роки не мобілізували в армію, а ось росіяни мобілізували нас. Це вони роблять не правильно, що заставляють нас воювати. За що ми будемо воювати? Ми їм навоюємо!». Червоноармієць 121-ї стрілецької дивізії Сендунь на політзаняттях запитав: «Товариш капітан, коли я прийду додому і мати мене запитає – за що ти сину воював, скажіть, що мені їй відповісти»¹⁶.

Негативно впливали на морально-психологічний стан бійців та командирів негаразди в сім'ях. Спеціальні служби нагляду за листуванням червоноармійців сигналізували про сотні повідомлень членів сімей щодо несправедливого ставлення до них місцевих органів влади. Ось кілька витягів із таких листів¹⁷. Громадянка А. Т. Красної (Сумська обл., Миропільський р-н, с. Юнаковка) писала: «Мені 58 років, три сини в Червоній Армії. Голова колгоспу Колесниченко Т.Н. виділила мені ділянку буряка, яку я не змогла обробити. Внаслідок цього голова колгоспу виключила мене з колгоспу і відібрала особистий город, залишила без куска хліба...» (27.06.1944). З листа А. П. Макаренко (Харківська обл., Валківський р-н, с. Ковяги) дізнаємося: «... Грицько Ємець працював при німцях у комісії по призначенню до Німеччини людей, а тепер він секретар комсомольської організації...». Мешканка с. Губиниха Дніпропетровська обл., Номосковський р-н Дніпропетровської обл. С. М. Горбенко скаржилася: «...Ті, що жили при німцях і зараз живуть, і будинки будують... Наші чоловіки голови поклали і служать за них, а вони п'ють і гуляють. Замковий Никифор... Волокіта Захар... Всі вони гади. При німцях керували і зараз керують у селі...» (4.07.1944). У листі від 18 червня 1944 р. Л. Д. Гавриленко (Сумська обл., Груньський р-н, с. Кузенин) зазначено, що «голова колгоспу Стома Григорій Дмитрович (юнак 22 роки) знущається над колгоспниками, застосовує заходи фізичного впливу... Мене заставив підписатись на 10 000 рублів...» (мається на увазі державна позика – *Авт.*).

Зібрані на оборону кошти не завжди спрямовували до державної казни. Негативним чинником ставали корупційні дії посадових осіб у тилу. Про це свідчать матеріали прокурорських перевірок¹⁸. Органи прокуратури Запорізької обл. у Веселовському р-ні розкрили факти розкрадання подарунків і грошей, зібраних на озброєння армії і сім'ям фронтовиків. Із коштів та продуктів, зібраних на допомогу дітям-сиротам, Копяков (перший секретар райкому ЛКСМ) присвоїв понад 6 тис. руб., 400 штук яєць, 7 кг вершкового масла, мило, цукор цукерки та інші продукти¹⁹.

У Кіровоградській обл. виявлені факти організованого розкрадання подарунків для бійців Червоної армії. За матеріалами слідства встановлено, що завідувач відділу обліку Устинівського райкому ЛКСМ Нестерюк як голова комісії зі збору подарунків для бійців Червоної армії разом з секретарями райкому комсомолу Алістратовою і

¹⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1009. Арк. 21.

¹⁷ Там само. Спр. 976.

¹⁸ Там само. Спр. 1383.

¹⁹ Там само. Арк. 8.

Царенко, розкриваючи отримані посилки, забирали різні речі і продукти. Речі привласнювали, влаштували на квартирі Нестеренко вечірки, витрачаючи на них значну кількість продуктів, вилучених з посилок. Секретар Кіровоградського обкому ЛКСМ з військової роботи Жуков отримав подарунки для військової частини і деякі з них завіз собі на квартиру. У такий спосіб був присвоєний ящик з посилкою, 15 л горілки, мішок борошна, кілька мішків сухих вишень, квасолі та інше²⁰. Однак у партійних документах наголошено, що подібні явища були поодинокими²¹.

Надзвичайного поширення набули злочини військовослужбовців на сексуальному ґрунті. Так, у ніч на 3 червня 1944 р. в с. Вербівці Добрянського р-ну на Чернігівщині група військових у складі 5 осіб з в/ч 23239 вривалась у помешкання і гвалтувала жінок. Жертвами насильників стали 29-річна М. Нестеренко, чоловік якої служив у Червоній армії, 21-річна Ю. Кривенок, 18-річна Л. Кривенок, і 28-річна Г. Кривенок, чоловік якої також перебував на фронті. Л. Чаус, у домівку якої також вдерлися гвалтівники, вдалося втекти. Особи зловмисників швидко встановили. Це були ст. сержанти Васильєв та Іванов, старшини Щербаков і Поляков, сержант Кислицин. Однак начальник КРО «Смерш» майор Васильєв відмовився надати райвідділу НКВС дані на злочинців. Після того, як про дії майора Васильєва повідомили в КРО «Смерш» 1-го Білоруського фронту, на місце пригоди прибув помічник військового прокурора фронту для розслідування дій злочинців, які були заарештовані²².

Невирішеним питанням залишалася організація якісного медичного забезпечення в тилових шпиталях. Це стало предметом уваги як фронтового командування, так і партійних та державних органів. Тільки у Києві на липень 1944 р. діяло 38 евакуаційних шпиталів Наркомату охорони здоров'я УРСР, ВЦСПС та Наркомату оборони. У Харкові їх налічувалося 26, а загалом в області – 43. Значною була чисельність шпиталів для лікування радянських військовослужбовців і в інших областях. Партійно-радянські, комсомольські, профспілкові органи і місцева громада проводили значну роботу для допомоги військовим шпиталям. Однак у їхній діяльності були суттєві недоліки²³.

Перевірки Держконтролю, політуправління 1-го Українського фронту і розслідування військової прокуратури встановили чимало зловживань у медичних закладах. Так, начальник санітарної летючки № 483 Дем'янов і комірник тієї ж летючки Смирнов упродовж листопада 1943 – березня 1944 рр. систематично завищували в строїзових записках кількість поранених і хворих, які перевозила санлетючка, а отримані таким чином продукти розкрадали і продавали. Загалом зловмисникам вдалося викрасти продовольства на суму 101 394 руб. Відтак начальника санітарної летючки Дем'янова військовий трибунал засудив до розстрілу²⁴. Начальник санітарної летючки № 463 Антонов упродовж жовтня 1943 – березня 1944 рр. не видавав продуктів пораненим і хворим, а також організував грабежі залізничних складів, створив запаси продовольства і згодом реалізував їх через своїх підлеглих. Антонов засуджений військовим трибуналом.

²⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1383. Арк. 3–4.

²¹ Там само. Арк. 5.

²² Там само. Арк. 56–57.

²³ Там само. Спр. 1037.

²⁴ Там само. Спр. 1006. Арк. 47–48.

В евакошпиталі № 3422 за наказом його начальника Некрасова пораненим хворим не додавали продуктів харчування. Внаслідок таких дій поранені, які лікувалися в цій установі, систематично недоотримували належну їм норму забезпечення, голодували і неодноразово відмовлялися від їжі через її неякісність. Значна частина пацієнтів не мала постільної білизни, хворі лежали покриті брудними шинелями і куртками. Речове майно шпиталю систематично розкрадали. Загальна сума розкраденого слідчі органи оцінили у 637 168 руб.²⁵. Користуючись службовим становищем, багато посадовців санітарних закладів свідомо допускали «сімейність». Начальник евакошпиталю № 3614 Крисон і начмед Ковтун влаштували на службу 22 сім'ї у складі 60 осіб, з яких 15 були утриманцями і жили коштом госпіталю. Оточивши себе родичами, призначивши їх на відповідальні посади, злочинці нахабно обкрадали поранених. Тільки речового майна було привласнено на суму 643 477 руб.²⁶.

В евакошпиталі № 1679 панувала антисанітарія, що породжувала масову вошивість серед поранених. Санобробку часто не проводили по 15–25 днів. Натільну, постільну білизну не змінювали, поранені лежали на підлозі і по три особи на два ліжка. У закладі систематично розкрадали майно, медикаменти і спиртні напої, призначені для поранених. Обсяги вкраденого становили 614 000 руб. Негаразди в системі санітарних закладів 1-го Українського фронту стали предметом обговорення на військовій раді 23 травня 1944 р.²⁷. За бездіяльність постановою військради фронту знято з посади начальника санітарного управління фронту генерал-майора медичної служби Семека. Низку медичних працівників притягнули до кримінальної, дисциплінарної та партійної відповідальності.

Серйозним симптомом негараздів у РСЧА стали численні випадки мародерства та дезертирства. Сотні та тисячі осіб, які відстали від своїх частин, ухилялися від призову на військову службу та дезертирували, вешталися в районах фронтового та армійського тилу, займалися грабунками місцевого населення. З приводу злочинних дій військовослужбовців 13-ї та 60-ї армій М. Хрущов змушений був 22 березня 1944 р. звернутися письмово до Г. Жукова. Лист підкріплено поданнями працівників НКВС УРСР про випадки мародерства в м. Луцьку та м. Збараж Тернопільської обл. Зокрема, у місцевого населення незаконно вилучалися худоба, продукти харчування, особисті речі²⁸. У розпал Проскурівсько-Чернівецької операції командувач фронту змушений був займатися наведенням порядку в тилу. Маршал Жуков вживав жорстоких заходів, зокрема військовослужбовця 240-ї стрілецької дивізії, старшого сержанта Кульнева, якого звинувачували у пограбуванні та згвалтуванні дружин солдатів, призваних до РСЧА з м. Збараж, було розстріляно перед строєм. Така ж доля спіткала військовослужбовця 1-го гвардійського кавалерійського корпусу рядового Мельника, затриманого за грабунки у Луцьку. У березні тільки в 13-й армії було засуджено за мародерство 28 військовослужбовців, з них до

²⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1006. Арк. 47–48.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

²⁸ Там само. Арк. 1–2.

розстрілу – 4, до тюремного ув'язнення – 6, решта направлені у штрафні підрозділи²⁹. 36 осіб за різні правопорушення та злочини було засуджено у 60-й армії³⁰.

26 березня 1944 р. командувач 1-го Українського фронту видав наказ № 089 «Про посилення боротьби з фактами незаконних дій військовослужбовців», у якому визначив суворі покарання для правопорушників³¹. Проте, як покажуть подальші події, фронтові та армійські тили одразу до порядку привести не вдалося.

Секретар Тарнопільського обкому КП(б)У Компанець про масові грабунки і мародерство 1 квітня 1944 р. повідомляв командувача 60-ї армії генерал-лейтенанта І. Черняховського. За його даними, на території області було вилучено 6900 коней, більшість із них забрано не для службової необхідності, а для особистого користування. У листі наведено конкретні випадки грабунків та насильства, які, за словами партійного функціонера, підривали авторитет Червоної армії³².

Секретар Чернігівського обкому КП(б)У М. Кузнецов повідомляв командування Київського військового округу про масові безчинства червоноармійців. Зокрема, військовослужбовець 48-ї окремої коректувальної ескадрильї молодший лейтенант Ажигін Іквітня 1944 р. у п'яному стані застрелив 11-річну доньку голови райспоживспілки Демченка. Секретар обкому партії нарікав: «Базар часто відвідується багатьма військовослужбовцями. Окремі рядові та сержанти, а також і офіцерський склад займаються продажем військового майна, гуми з коліс літаків, пального, домашніх речей, займаються при цьому спекуляцією». Також він клопотав про введення комендантського нагляду у м. Прилуки³³.

Військовий прокурор 1-го Українського фронту полковник юстиції Б. Шавер доповідав членам військової ради: «... Можна без перебільшення сказати, що безчинства, грабунки стають масовим явищем. У м. Житомир та районах Житомирської області за останній місяць здійснено понад 400 пограбувань місцевого населення військовослужбовцями та особами, які видають себе за військовослужбовців». За повідомленням начальника відділу військової цензури НКДБ 1-го Українського фронту, тільки за березень у 300 листах членів сімей військовослужбовців, які мешкали в Житомирській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській обл., повідомлялося про те, що вони пограбовані невідомими військовослужбовцями.

Встановлені факти, коли цілі підрозділи і навіть частини на чолі з їхніми командирами займалися мародерством і грабунками місцевого населення. Так, особовий склад 494-го мінометного полку, який дислокувався в районі Кочетово-Дарниця, систематично грабував місцеве населення і вилучав у нього худобу, овочі та інше майно. Командир полку майор Кузнецов та начальник штабу капітан Козей не лише знали про ці безчинства, а й заохочували підлеглих до таких дій.

Мародерством під виглядом військовослужбовців займалися також різні банди, дезертири із Червоної армії та інші злочинні елементи, які переховувалися в районах дій військ фронту та дислокації тилів. Тільки упродовж березня 1944 р. частини

²⁹ Там само. Арк. 10–13.

³⁰ Там само. Арк. 2.

³¹ Там само. Спр. 1006. Арк. 7–8.

³² Там само. Арк. 14–16.

³³ Там само. Арк. 25–26.

військ НКВС охорони тилу 1-го Українського фронту затримали 2 221 військовослужбовця, з них 1 275 заявили, що відстали від своїх частин, 48 – що вони вийшли з оточення, 29 – що перебували в тилу противника, 108 зізналися у дезертирстві, 766 – не мали ніяких документів і нічого суттєвого взагалі пояснити не змогли. Окрім того, у населених пунктах на залізничних станціях військові коменданти у березні затримали 3 339 підозрілих осіб, з них 2 352 військовослужбовці. Усі ці 5,5 тис. «бродячих» дезертирів та інших злочинців у військовій формі харчувалися коштом населення, займалися грабунками тощо³⁴.

21 квітня 1944 р. командувач 1-го Українського фронту у наказі № 0108 вимагав від військових керівників усіх рівнів вжити рішучих заходів щодо боротьби з мародерством. У документі наголошено, що мародерство стало серйозною проблемою і набуло масовості. Вимоги попереднього наказу залишалися не виконаними. У пункті другого наказу йшлося: «Мародерів, грабіжників, бандитів, спійманих на місці злочину, негайно заарештовувати, віддавати під суд військових трибуналів і як посібники ворога і бандитів – розстрілювати»³⁵.

Для зачищення фронтового та армійського тилу виділяли полки та дивізії, крім того, діяло п'ять бригад військ НКВС Українського округу. Проводили масові облави з метою виявлення дезертирів і мародерів. У квітні 1944 р. в тилу 1-го Українського фронту затримано близько 7 тис. військовослужбовців і тих, хто ухилився від військової служби, мародерствував і займався бандитизмом³⁶. У тилу 38-ї армії в травні 1944 р. тільки під час однієї облави було затримано близько 2 тис. осіб. У квітні–травні у з'єднаннях 1-го Українського фронту було засуджено за дезертирство 292 осіб, з яких 53 розстріляно; 456 військовослужбовців відправлено до штрафних підрозділів, 61 офіцера притягнуто до відповідальності за потурання і бездіяльність³⁷.

Чимало негараздів зафіксовано на залізницях, якими транспортували значну частину матеріальних цінностей, що привертало особливу увагу криміналітету та схильних до злочинів червоноармійців. Навіть коли залізницею просто перевозили військовий контингент, траплялося багато інцидентів, спричинених злочинною поведінкою військовослужбовців. Наприклад, 9 квітня 1944 р. на ст. Христинівка бійці військового ешелону вчинили стрілянину, внаслідок чого вибухнула цистерна з бензином. Відтак пожежа знищила 3 інших цистерни з бензином, два вагони з обмундируванням і постраждав трофейний склад з боеприпасами. У вогні загинуло 3 бійці і 20 отримали поранення. 11 квітня на ст. Долинська під час зупинки військового ешелону командир штрафної роти старший лейтенант Кривошеев і його помічник лейтенант Скида в нетверезому стані чіплялися до жінок. У відповідь на зауваження однієї з них Кривошеев здійснив у неї кілька пострілів з пістолета. 13 квітня на тій же станції група військовослужбовців, які відстали від військового ешелону, в складі начальника штабу полку військової частини № 795 капітана Шумілова та ще двох військовослужбовців у нетверезому стані затримали в пристанційному селищі

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1006. Арк. 33–39.

³⁵ Там само. Арк. 23, 23 зв.

³⁶ Там само. Арк. 39.

³⁷ Там само. Арк. 30–31.

невідому їм громадянку, взуту в німецькі гумові чоботи. Цього було достатньо, щоб за наказом Шумілова завести громадянку в підвал і розстріляти³⁸.

30 червня 1944 р. з 36 окремого штрафного батальйону зі станції Київ до станції Дубно було відправлено 297 штрафників ешеленом № 62122. Начальник ешелону – командир роти 36-го ОШБ лейтенант Павлов на шляху прямування ешелону не забезпечив військового порядку і дисципліни в ешелоні. В результаті злочинної бездіяльності з боку лейтенанта, штрафники на зупинках вільно йшли на станційні базари, займалися грабежами і пияцтвом, а на станції Козятин вчинили бешкет і нанесли побої начальникові варти залізничної охорони. За чотири доби слідування з ешелону дезертирували 64 штрафники і в зіткненні із залізничною охороною було вбито 2 і поранено 6 штрафників. Весь особовий склад ешелону на чолі з лейтенантом Павловим прибув до м. Дубно в нетверезому стані³⁹.

Бандитизм, дезертирство, мародерство, сексуальне насильство та побори з місцевого населення, розкрадання продовольства, речового та іншого майна, незадовільне ставлення до вирішення проблем членів сімей червоноармійців вносили хаос у фронтовий тил та вкрай негативно впливали на морально-психологічний стан бійців та командирів Червоної армії.

З'ясовуючи детермінаційні і мотиваційні чинники таких обставин, слід звернути увагу на кілька обставин.

По-перше, загалом тотальний характер війни, бруталізація насильства як головного й вирішального засобу досягнення мети негативно впливали на психологію всіх людей і особливо військовиків. Банальність смерті і страждань стали каталізатором для неухильного зниження морального порогу, що утримував людей у певних звичаєво-правових рамках поведінки до війни.

По-друге, в СРСР ідеологічні служби цілеспрямовано формували образ воїна-«визволителя». Цей статус, підкріплений воїнськими званнями, уніформою, нагородами і соціальними преференціями, а головне – особистою зброєю, створював підґрунтя для деформації психотипу військовослужбовця, формував у нього переконання про власну винятковість, більших, ніж у цивільних громадян, можливостей, почуття безкарності та вседозволеності.

По-третє, в Збройних силах перебувала значна частка молодих людей. Через великі втрати особовий склад РСЧА постійно поповнювали юнаки, які щойно досягли призовного віку. Їм бракувало бойового досвіду, вони не володіли соціальним багажем поза екзистенційним фронтовим повсякденням і доволі часто губилися перед викликами, що поставали перед ними.

По-четверте, війна до краю виснажила матеріальні ресурси держави. Від дефіциту харчових продуктів, предметів першої необхідності, амуніції армія потерпала майже всю війну, хоча зусилля держави і громадськості концентрувалися на виконанні гасла-завдання: «Все – для фронту, все для перемоги!». Недоліки породжували внутрішній протест, образу на населення окупованих територій, за яке вони «проливали кров», бажання «взяти своє» у будь-який, навіть і незаконний спосіб.

³⁸ ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 1. Ч. 1. Спр. 45. Арк. 6–7.

³⁹ Там само. Арк. 32.

Незадовільне забезпечення діючої армії і тилових частин штовхало деяких військовослужбовців на свідоме порушення воїнських статутів і закону.

Урешті, по-п'яте, попри «культурну революцію» 20–30-х років, більшість мобілізованих до Червоної армії громадян мала порівняно невисокий культурно-освітній рівень та правову культуру. В поєднанні з іншими чинниками це створювало підґрунтя для поширення правового нігілізму, зневаги до основних прав людини і демократичних свобод, морального розкладу військовослужбовців⁴⁰.

Ореол «армії-переможниці», який глорифікувався і романтизувався у радянську епоху, ментально екстраполювався на збройні сили Російської Федерації після розпаду Союзу РСР. Однак механізм збереження «кращих традицій радянської армії» в сучасній Росії законсервував не лише кращі характеристики, а й «родові плями» – правовий нігілізм, схильність до девіацій, мародерства, сексуального та інших форм насильства. Розв'язана російським військово-політичним керівництвом у 2014 р. війна проти України і нинішнє повномасштабне вторгнення продемонстрували ці латентні риси збройних сил РФ. Санкціонований Кремлем геноцид українців у XXI ст. переконує в тому, що рашизм як ідеологію, політичні практики та воєнну стратегію і тактику слід вважати цивілізаційним збоченням, що заслуговує на засудження усією світовою спільнотою.

Олександр Лисенко, Валерій Грицюк, Володимир Кидонь

⁴⁰ Лисенко О., Хойнацька Л. Протиправні дії радянських військовослужбовців як прояв соціальної девіації (1944–1945). *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2018. Т. 28. С. 387–405.

«ДЕМОКРАТИЧНИЙ» СРСР ЧИ «БРАТСЬКЕ» ПОНЕВОЛЕННЯ?

Зустріч Л. Брежнєва із В. Щербицьким. 1970-ті роки

Україна Вільна! Ілюстрація з радянської газети, 1940-ві роки

ПРИМУСОВІ ВИСЕЛЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР В 1930-х – НА ПОЧАТКУ 1950-х РОКІВ: ДИНАМІКА, КОНТИНГЕНТ, МАСШТАБИ

Примусове переселення, вигнання чи виселення з постійного місця проживання як засіб кримінального чи адміністративного покарання відомий від часів Київської Русі. Перші масові депортації з України за національною ознакою відбувалися на початку XVIII ст., коли за наказом російського царя Петра I тисячі українців насильно відправляли на важкі роботи в Росію (будівництво Санкт-Петербурга, прокладання Ладозького каналу). Депортації населення з українських земель продовжились і в роки Першої світової війни. Щоб «нейтралізувати німецький національний елемент», військове відомство Російської імперії впродовж 1915–1916 рр. до Поволжя, Приуралля, Кавказу та Сибіру депортувало 150 тис. німецьких колоністів, що проживали у Волинській губернії. У смузі дії Південно-Західного фронту підлягали виселенню чехи, поляки та євреї, яких Ставка Верховного головнокомандувача розглядала як потенційних ворогів Російської імперії. Під час бойових дій та в період окупації Східної Галичини російські війська масово депортували українське населення (упродовж 1914–1915 рр. з території регіону в глиб Росії було виселено 13 тис. осіб). Зазначимо, що під час військового конфлікту уряд Австро-Угорщини теж видавав накази про депортації українців з територій Галичини та Буковини. Однак наймасштабніші репресивні заходи, зокрема депортації, почалися в Україні саме після становлення радянської тоталітарної системи. Згідно з рішенням більшовицького уряду, виселенню підлягали представники державних установ та організацій царської Росії, урядів Центральної Ради, гетьмана Павла Скоропадського, Директорії, члени різних політичних партій (меншовики, есери, анархісти та ін.). Упродовж 1930–1952 рр. з України виселили та депортували значну кількість людей і навіть цілі народи. Репресії підкріплювали відповідними законодавчими актами та наказами, на основі яких силові структури УРСР в 1936–1952 рр. виселили на спецпоселення за межі республіки більше 522 тис. громадян¹.

Під час колективізації 1930–1931 рр. на основі рішень вищих органів влади та державного управління СРСР на заслання до Уралу, Східного та Західного Сибіру, Далекого Сходу і Якутії з УСРР примусово відправлено 63 720 «куркульських сімей»². На підставі постанови ЦК КП(б)У від 20 грудня 1934 р. «Про переселення з прикордонних районів німецького та польського населення» до Сибіру у січні 1935 р. було депортовано 9 470 господарств (близько 40 тис. осіб). Згодом, відповідно до постанови РНК СРСР № 776-120сс від 28 квітня 1936 р., з прикордонних районів республіки з-поміж поляків і німців були виселені ті, кого зарахували до категорії «неблагонадійні елементи» (всього 23 519 осіб)³.

Після приєднання до складу СРСР західноукраїнських земель, згідно з постановами РНК № 2010 від 5 грудня 1939 р. та від 2 березня 1940 р., адміністративно-му переселенню підлягали т. зв. колишні люди та їх родини (службовці колишніх

¹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. Колекція документів.

² Земсков В. Н. Спецпоселенці (по документації НКВД-МВД СРСР). *Социологические исследования*. 1990. № 11. С. 4.

³ Політичні репресії на Поділлі в 20–30-і рр. XX ст. Вінниця, 2002. С. 90.

державних установ, органів суду, поліції, армії, комерсанти, польські осадники, поміщики, власники заводів і фабрик). Під час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. підлягали виселенню особи німецької національності. У довідці Відділу по спецпереселенцях ГУЛАГу ОДПУ зазначено, що виселення німців розпочалося в серпні 1941 р. Депортацій зазнало 79 569 осіб з Запорізької, Ворошиловградської, Донецької обл. та 3 384 особи з Дніпропетровської обл.⁴.

Незаконні репресивні акції радянського тоталітарного режиму охопили і Крим. Насильницьке виселення жителів півострова за етнічною ознакою розпочалося відразу після збройного конфлікту між Німеччиною та Радянським Союзом. Арешти «сумнівних» осіб відбувалися за підготовленими раніше списками. До «неблагонадійних» органи НКВС зараховували тих громадян, які були раніше репресовані за політичними мотивами, а також представників т. зв. нелояльних народів – німців, болгар, італійців та румунів. Так, у «Спецповідомленні про хід операції по вилученню ворожих елементів у Кримській АРСР», датованому 6 вересня 1941 р., нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Григорій Каранадзе повідомляв начальника 2-го управління НКВС СРСР, комісара державної безпеки 3 рангу Петра Федотова про те, що з початком нападу Німеччини на Радянський Союз внаслідок «чистки оборонних об'єктів... від соціально-чужого і політично підозрілого елементу» заарештовано 370 осіб (у містах – 200, а в селах 170)⁵. Найчисленнішою групою серед затриманих були німці – 198 осіб (на 10 вересня кількість заарештованих зросте до 225 осіб⁶). Їм поступалися росіяни – 104 особи; кримські татари – 22 особи; євреї – 19; болгар – 7; поляки – 4; румуни – 3; греки – 3 (на першу декаду вересня 1941 р. в тюрмах НКВС перебувало 10 греків; іранців – 3; італійців – 2; угорців та австрійців – 2; чехів – 1).

Дані щодо розподілу обвинувачень, висунутих заарештованим:

1. Шпигунство на користь Німеччини – 28.
2. — ' — Туреччини – 10.
3. — ' — Японії – 15.
4. — ' — Італії – 2.
5. — ' — Румунії – 2.
6. — ' — Ірану – 3.
7. Терор та терористичні наміри – 11.
8. Диверсії – 4.
9. Повстанство – 7.
10. Шкідництво та саботаж – 3.
11. Дворушництво – 9.
12. Панікерська прони́мецька агітація – 276.

На основі статистичних матеріалів НКВС Кримської АРСР, надісланих до Москви, можна стверджувати, що на характері обвинувачень, висунутих затриманим особам, суттєво позначались обставини надзвичайного стану. Переважну частину

⁴ Земсков В. Н. Спецпоселенці (по документації НКВД-МВД СРСР). С. 8.

⁵ Державний архів Служби безпеки України (Автономна Республіка Крим). Ф. 9. Спр. 30. Арк. 87.

⁶ Там само. Арк. 104.

заарештованих жителів півострова було звинувачено у пронімецьких настроях та шпигунстві на користь держав-сателітів III Рейху.

Стрімкий наступ нацистських військ змусив центральний апарат НКВС СРСР у серпні 1941 р. прийняти рішення про негайну евакуацію всіх заарештованих жителів півострова до Іркутська. Разом з репресованими до Іркутської тюрми прибула і група слідчих на чолі з начальником слідчого відділення ЕКО НКВС Криму молодшим лейтенантом держбезпеки Голкіним, яка отримала наказ у найкоротші терміни завершити слідчі дії і належно оформити справи для направлення їх до суду. Проте розгляд справ на 390 ув'язнених затягнувся до березня 1942 р. Причиною затягування слідства начальник слідчого відділення ЕКО НКВС Криму Голкін мотивував «відсутністю належної документації антирадянської діяльності, що проводилась обвинуваченими, в результаті чого необхідно було активно займатися внутрікамерною агентурною роботою, що природно відволікало від безпосередньо слідчої роботи». Аргументи щодо невиконання завдання у визначений термін, наведені у «Доповідній записці про проведену роботу у справах ув'язнених, евакуйованих в Іркутську тюрму» на ім'я народного комісара внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, є ще одним підтвердженням думки про те, що радянська влада в початковий період німецько-радянської війни здійснювала репресії превентивно. Відсутність доказів у антирадянській агітації, причетності до агентури іноземних розвідувальних та контррозвідувальних органів переважної частини заарештованих жителів півострова не завадила слідчим на 13 березня 1942 р. оформити справи на 351 осіб для передачі в суд та Особливу нараду при НКВС СРСР.

Одночасно з «викриттям антирадянських та підозрілих елементів» на початку німецько-радянської війни в Криму набули поширення й «етнічні чистки». У відповідності з постановою союзного уряду від 15 серпня 1941 р. було розпочато суцільне виселення німецького населення Кримської АРСР до Орджонікідзевського краю⁷. Перший етап операції з виселення німців з місць їх проживання тривав від 15 до 22 серпня 1941 р. З обставинами депортації радянських німців з півострова знайомить доповідна записка наркома внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе, надіслана секретарю Кримського обкому ВКП(б) Булатову на початку вересня 1941 р. В ній, зокрема, зазначено: «Для проведення операції по евакуації, обкомом ВКП(б) і нами (органами держбезпеки – О. Б.) були надіслані на місця відповідальні працівники, які за участі міськомів, райкомів ВКП(б) і ВЛКСМ та райрад з залученням партійно-радянського активу провели всю цю роботу... в основному... 22/VIII ц/р. Всього евакуйовано німецького населення та осіб, родинно пов'язаних з німцями, інших національностей (росіяни, поляки, татари одружені на німкенях і навпаки) 59 744 осіб. Всі евакуйовані були повантажені в 1 299 вагонів і направлені без охорони в Орджонікідзевський край – в супроводі виділених нами, райкомами ВКП(б) і райрадами – начальників ешелонів. На кожний вагон були виділені з числа евакуйованих старости... В ряді районів евакуації підлягали цілі села та колгоспи. Для організації догляду за худобою, охорони залишеного майна та проведення поточних робіт

⁷ Політична історія України ХХ століття: у 6-ти т. Київ, 2003. Т. 4: Україна у Другій світовій війні (1939–1945) / редкол. І. Ф. Курас (голова) та ін. С. 173.

були виділені колгоспники – росіяни, татари, євреї з суміжних колгоспів. Спочатку новина про евакуацію стривожила німецьке населення, мали місце факти відмови, панічні та провокаційні розмови (поповзли чутки: «німців повезуть морем і там всіх потоплять» – О. Б.). Після проведеної відповідної роз'яснювальної роботи з залученням німців з числа партійно-комсомольського та радянського активу, населення розпочало підготовку до евакуації і протягом однієї доби було готове до відправки.

Насправді «евакуація» німців проводилась поспіхом, із багатьма «технічними ускладненнями»: громадянам «забули» повідомити, куди і чому їх вивозять, скільки часу вони пробудуть у дорозі, який запас провіанту треба мати з собою. Крім того, один з спецешелонів, в якому перебували депортовані німці, 28 серпня 1941 р. поблизу станції Ізобільна зазнав аварії, внаслідок чого постраждало 40 осіб.

Другий етап «евакуації» представників «неблагонадійної нації» з Криму (за планом близько 1 500 осіб) органи держбезпеки перенесли на пізніший термін через нестачу залізничного транспорту. Згідно з офіційними даними, чергова фаза виселення німців з Криму була розпочата 8 вересня 1941 р., а завершена вже наступного дня. Цього разу у спецвагонах, що попрямували вглиб країни, опинилось 1 440 етнічних німців. Так, упродовж серпня–вересня 1941 р. до Орджонікідзевського краю було депортовано 61 184 особи німецької національності (за іншими даними, депортації зазнало 65 тис. німців)⁸.

Наступну «етнічну чистку» в регіоні органи НКВС здійснювали у січні 1942 р. після успішно проведеної Керченсько-Феодосійської десантної операції, під час якої було витіснено німецько-румунські війська з Керченського півострова. В донесенні заступнику наркома оборони СРСР, армійському комісару 1-го рангу Л. Мехлісу від 31 січня 1942 р. нарком внутрішніх справ Кримської АРСР Г. Каранадзе рапортував: «Відповідно вашим вказівкам, нами за один день, протягом 29-го січня 1942 р., завершена операція по вилученню та виселенню італійського населення, що проживало на Керченському півострові. Виселено за межі Криму (в Казахстан – О. Б.) 135 італійських родин, всього –416 осіб: чоловіків – 97, з них італійців – 76; жінок – 162, дітей – 154, з них італійців – 136. Всього італійців – 336 осіб, росіян та інших національностей – 80 осіб, що є членами родин»⁹. Згодом дані про виселених італійців громадян СРСР будуть уточнені. У «Звіті про роботу НКВС Криму на Керченському півострові за період з 1 січня по 14 травня 1942 р.» вказано вже про депортацію 138 італійських родин, чисельністю 438 осіб¹⁰.

Услід за італійцями, упродовж 4–10 квітня 1942 р., змушені були залишити Керченський півострів і переселитися до Казахстану та Туркменської РСР 202 іноземно-підданих греків та турків. Останніх органи держбезпеки зарахували до «державно небезпечних елементів» згідно з директивним листом № 157 Л. Берії від 4 квітня 1942 р., у якому Управлінню НКВС у Краснодарському краї та Керчі наказано «негайно розпочати очищення Новоросійська, Темрюка, Керчі... від антирадянських,

⁸ Бугай М.Ф. Депортації населення з України (30–50-ті рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 1. С. 37.

⁹ Державний архів Служби безпеки України (Автономна Республіка Крим). Ф. 9. Спр. 32. Арк. 317.

¹⁰ Там само. Спр. 49-ФПІ.Т3. Арк. 100.

чужих і сумнівних елементів». Процесу примусового виселення з Керченського півострова «соціально-небезпечного елемента» передувала підготовча робота працівників НКВС, під час якої протягом лютого–березня 1942 р. було уточнено списки осіб, що підлягали арешту (126 осіб) та виселенню (894 сім'ї). Акція «зачистки» прифронтового регіону від «неблагонадійних» тривала всього 12 годин. За короткий проміжок часу від 5.00 до 17.00 11 квітня 1942 р. карально-репресивні органи заарештували 73 особи і виселили 779 сімей (2 129 осіб)¹¹.

Досвід масових кампаній «етнічних чисток» у Криму згодився чекістам у травні 1944 р., відразу після звільнення півострова від гітлерівських окупантів військами Четвертого Українського фронту та Окремої Приморської армії. 12 квітня 1944 р., напередодні звільнення краю від нацистів, нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія та нарком держбезпеки СРСР В. Меркулов підписали спільний наказ «Про заходи щодо очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів»¹². Хоча кримські татари в секретному документі не згадувалися, однак під очищенням території Криму від «зрадників Батьківщини і запродавців, активних пособників і ставлеників німецько-фашистських окупантів» мали на увазі нанесення удару насамперед по них¹³. Для виконання цього завдання до Криму було направлено 5 тис. оперативних працівників НКВС і НКДБ СРСР. Крім того, до секретної операції залучили 20 тис. бійців та офіцерів внутрішніх військ НКВС. Щоб пересвідчитись, що каральний захід ретельно готувався, достатньо ознайомитися із повідомленнями начальника 2-го оперсектору НКВС–НКДБ СРСР в Криму І. Піяшева, начальника Феодосійського оперсектору НКВС–НКДБ СРСР в Криму Г. Бежанова, начальника Сімферопольського оперсектору НКВС–НКДБ СРСР в Криму І. Шередеги, які наприкінці квітня – на початку травня 1944 р. інформували керівництво НКВС–НКДБ щодо національного складу окремих районів Криму¹⁴. Усі крапки над «і» розставила постанова Державного комітету оборони СРСР «Про кримських татар» від 11 травня 1944 р., підписана Й. Сталіним. ДКО СРСР постановив: «1. Всіх татар виселити з території Криму і поселити їх на постійне проживання як спецпоселенців у районах Узбецької РСР. Виселення покласти на НКВС СРСР. Зобов'язати НКВС СРСР (т. Берія) виселення кримських татар закінчити до 1 червня 1944 р.»¹⁵. Однак керівництво НКВС та НКДБ СРСР планувало закінчити всю операцію достроково – до 18–20 травня 1944 р. Згідно з графіком, операція з «детатаризації» Криму мала розпочатися рано-вранці 18 травня 1944 р. Проте, як стверджують очевидці, в окремих селах

¹¹ Там само. Спр. 32. Арк. 150.

¹² Губогло М. Н., Червоная С. М. Крымскотатарское национальное движение. Документы, материалы, хроника. Москва, 1992. С. 42–43.

¹³ Як стверджує дослідник О. Романько в книзі «Мусульманські легіони у Другій світовій війні» (Москва, 2004. С. 232) кримськотатарські добровольці загальною чисельністю 15–20 тис. осіб входили до складу 14 рот самооборони, 8 батальйонів допоміжної поліції порядку, 1 гірсько-егерського полку (згодом бригади), 1 бойової групи Східно-татарського з'єднання СС, а також – в якості «добровільних помічників» – 35-ї поліцейської гренадерської дивізії СС.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (ГДА СБУ, м. Київ). Ф. 13. Спр. 491. Т. 3. Арк. 37–39, 58, 202–203.

¹⁵ Губогло М. Н., Червоная С. М. Крымскотатарское национальное движение. С. 44–46.

та містах (м. Сімферополь, с. Ак-баш, Акмечетський р-н та ін.) виселення корінного населення почалося пізно ввечері 17 травня¹⁶. Вже 20 травня 1944 р. заступник наркома внутрішніх справ СРСР І. Серов та заступник наркома держбезпеки СРСР Б. Кобулов доповідали вищому керівництву, що запланована операція з депортації кримських татар закінчена о 16 годині 20 травня 1944 р. У результаті було депортовано 180 014 осіб. Якщо врахувати кількість мобілізованих Головним управлінням формування Червоної армії, спецконтингенту, скерованого на провідні промислові об'єкти країни, то загальна кількість вивезених татар становила 191 044 особи¹⁷.

Перші 7 ешелонів із кримськими татарами прибули до Узбекистану 1 червня 1944 р., наступного дня прибуло ще 24 ешелони; 5 червня – 44; 7 червня – 54 ешелони. Усього до Узбекиської РСР було депортовано 35 275 сімей кримських татар. Географія розселення виглядала так: Ташкентська обл. – 56 641, Самаркандська – 31 604, Андижанська – 19 773, Ферганська – 16 096, Наманганська – 13 431, Кашкадар'їнська – 10 012, Бухарська – 4 047 осіб. Більшість кримських татар направлено в колгоспи (87 116) та радгоспи (30 315), а також на підприємства та новобудови (34 173). Проте проблему працевлаштування виселених вдалося розв'язати лише за три роки. На 1948 р. у промисловості та сільському господарстві працювало 74 097 спецпереселенців, але при цьому здебільшого не враховувалися їхні професійні навички¹⁸.

Одночасно з виселенням з Криму татар, відповідно до постанови ДКО СРСР за № 5984сс від 2 червня 1944 р., підлягали депортації «німецькі пособники» з-поміж греків, вірмен та болгар. Упродовж кількох червневих днів 1944 р. органи НКВС виселили з Криму на спецпоселення в Гур'євську (нині Атирауська обл., Казахстан), Молотовську (нині Пермська обл.), Свердловську і Кемеровську обл. та в Башкирську АРСР усі сім'ї греків, вірмен та болгар у кількості 38 455 осіб (з них: греків – 16 006 осіб; вірмен – 9 821; болгар – 12 628). Особи, депортовані з Криму, вважалися довічно виселеними. Указ Президії ВР СРСР «Про кримінальну відповідальність за втечі з місць обов'язкового постійного поселення осіб, виселених у віддалені райони Радянського Союзу в період Вітчизняної війни» від 26 листопада 1948 р. встановлював жорстоке покарання за втечу зі спецпоселення – 20 років каторжних робіт.

В умовах спецпоселення кримськотатарський народ зазнав значних і непоправних втрат, які на сьогодні на основі наявних архівних джерел не можливо точно порахувати. Так, активісти кримськотатарського національного руху (КНР) та міжнародні правозахисні організації стверджують, що у вигнанні загинуло 46,2 % кримських татар. А відповідно до даних Відділу спецпоселень НКВС, у «період з 1.07.1944 по 1.07.1945 рр. в Узбекистані померло 22 355 спецпоселенців – кримських татар». Значними були й матеріальні втрати, яких зазнав кримськотатарський народ під час масової депортації. Після депортації кримських татар обліком конфіскованого майна займалась комісія РНК СРСР. Вона нарахувала 25 561 будинків, 15 тис. дворівних забудов, 18 736 земельних наділів, на яких зростало 130 тис. кущів винограду,

¹⁶ Возгрін В. Депортація. *Кримськотатарське питання*. 1999. Ч. 4(8). С. 34.

¹⁷ Иосиф Сталин – Лаврентий Берия: «их надо депортировать...»: Документы. факты, комментарии / сост. Н. Ф. Бугай. Москва, 1992. С. 138–139.

¹⁸ Хаялі Р. І. Кримськотатарський народ в умовах депортації: автореф. дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01. Запоріжжя, 2000. С. 8.

110 тис. плодкових дерев. Крім того, комісія взяла на облік 15 740 голів великої рога-тої худоби, 44 276 голів овець та кіз, 4 450 коней, 3 916 бджолородин і 11 311 птахів. Більша частина вилученого майна була передана до державних установ або реалізована населенню. За твердженням керівного ядра КНР, кримські татари втратили майна на 537 млн крб. колективної та 2 млрд 400 млн 263 тис. крб. особистої власності громадян. За відомостями, поданими Раді Безпеки ООН в 1973 р., кримськотатарський народ втратив 25 млн книг, підручників і посібників, обладнання 861 школи, 263 клубів, фонди 180 бібліотек. Подібні факти переконливо свідчать про бажання тоталітарного режиму не лише позбавити кримськотатарський народ своєї батьківщини, а й власної історії, культури, багатовікових традицій.

Чергова хвиля масових сталінських депортацій в Українській РСР припала на другу половину 1940-х – на початку 1950-х років. Щоб послабити національно-визвольний рух на Заході України радянська влада вдалась до перевірених часом каральних акцій проти місцевого мирного населення, звинуваченого у співпраці та співчутті Українській повстанській армії (УПА). Поштовхом до репресивних заходів стосовно близьких та рідних повстанців стало розпорядження наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії № 7129 від 31 березня 1944 р., в якому двом заступникам наркома внутрішніх справ СРСР С. Круглову, І. Серову та наркомові внутрішніх справ УРСР В. Рясному наказано: «Всіх повнолітніх членів сімей засуджених оунівців, а також активних повстанців як арештованих, так і убитих у зіткненнях – засилати у віддалені райони Красноярського краю, Омської, Новосибірської та Іркутської областей, а їхнє майно конфіскувати відповідно до наказу НКВС СРСР № 001552 від 10 грудня 1940 р.»¹⁹.

Лише протягом 1944 р. з Волинської, Дрогобицької, Львівської, Рівненської, Станіславської, Тернопільської обл. було відправлено в заслання 4 724 родини (12 762 особи). «Глибоке очищення» західноукраїнських земель від симпатиків ОУН та УПА продовжилося і наступного року. Примусової депортації у 1945 р. зазнали 7 393 родини повстанців (17 497 осіб). У перший повоєнний рік із цього регіону було вивезено 2 612 сімей «антирадянського елемента» (6 350 осіб)²⁰. Всього, за даними Галузевого державного архіву СБУ, в 1944–1946 рр. з теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 728 родин учасників національно-визвольного руху (36 608 осіб)²¹. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому. Найбільша депортація населення із Західної України відбулася у жовтні 1947 р. Вона увійшла в історію під назвою операція «Захід». Ґрунтуючись на документальних матеріалах, можна ствердити, що задум провести в західноукраїнському регіоні чергову і наймасштабнішу репресивну акцію належить заступникові міністра державної безпеки СРСР генерал-лейтенанту С. Огольцову та міністру державної безпеки УРСР генерал-лейтенанту С. Савченку, які у спільному листі до міністра держбезпеки СРСР генерал-полковника В. Абакумова від 24 травня 1947 р. просили дозволу від Міністерства держбезпеки СРСР продовжити депортації: «Виселення сімей оунівців та бандитів, як показав

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 4.

²⁰ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. С. 362.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 1.

досвід, стало вельми ефективним засобом боротьби з оунівським підпіллям та бандитизмом, значною мірою сприяло розкладанню підпілля та банд, викликало явку з повинною, ускладнювало оунівським керманичам вербовку нових членів ОУН та бандитів, штовхало тих, хто з'явився з повинною на активну боротьбу з бандами, скорочувало базу пособників, так як місцеве населення, боячись такої репресії, як виселення сімей, відмовлялось надавати бандитам матеріальну допомогу»²².

Ініціативу силових структур нанести черговий удар по «націоналістичному підпіллі» підтримало політбюро ЦК ВКП(б) своїм рішенням від 13 серпня 1947 р. (П59/123). На виконання постанови міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов 22 серпня 1947 року видав наказ № 00430 «Про виселення сімей засуджених, убитих, що перебувають на нелегальному становищі, активних націоналістів та бандитів з території західних областей України». У секретному наказі зазначено: «2. Начальнику Головного Управління військ МДБ СРСР генерал-лейтенанту БУРМАКУ для проведення операції додатково виділити та направити у розпорядження Міністра Державної Безпеки УРСР генерал-лейтенанта САВЧЕНКО: 24 мотострілецький полк; 2 батальйони 260 стрілецького полку 5-ї дивізії; 26-й стрілецький полк 4-ї дивізії; батальйон 284-го стрілецького полку 7-ї дивізії; 2 батальйони 8-го мотострілецького полку; 2 батальйони 13-го мотострілецького полку та Саратовське училище військ МДБ. Тов. БУРМАКУ забезпечити прибуття військ на Україну не пізніше 5 жовтня 1947 р. 3. Генерал-лейтенанту МІЛЬШТЕЙН направити у розпорядження Міністерства державної безпеки УРСР 3 тисячі офіцерів та сержантів корпусу та дивізії охорони на залізничному та водному транспорті, попередньо сформувавши з них ротні підрозділи. Тов. МІЛЬШТЕЙН забезпечити прибуття особового складу корпусу та дивізії охорони МДБ на залізничному та водному транспорті до місця дислокації не пізніше 5 жовтня 1947 р. ... 5. Заступнику Міністра Державної Безпеки СРСР по кадрам генерал-майору СВИНЕЛУПОВУ направити у західні області 3 500 оперативних співробітників та забезпечити їх прибуття до місця призначення не пізніше 15 вересня 1947 р. 6. Заступнику Міністра Державної Безпеки СРСР генерал-лейтенанту БЛІНОВУ забезпечити проведення операції необхідною кількістю автотранспорту та пального. ... Операцію по виселенню провести з 10 по 20 жовтня ц.р., забезпечивши конспірацію всіх здійснюваних підготовчих заходів»²³. Додатком до наказу МДБ СРСР № 00430 від 22 серпня 1947 р. була інструкція «Про порядок проведення виселення сімей активних націоналістів та бандитів із західних областей України», в якій чітко прописували, хто підлягає виселенню (повнолітні та неповнолітні члени сімей повстанців та їхні близькі родичі, які проживають спільно), докладно пояснювали функції спеціальної групи оперативних співробітників, які «разом з представниками місцевих органів влади повинні будуть здійснювати процедуру виселення»²⁴.

У день виходу наказу міністр держбезпеки В. Абакумов шифротелеграмою повідомив першого секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича та голову Ради міністрів УРСР М. Хрущова про скерування в Україну заступника міністра держбезпеки СРСР

²² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 2.

²³ Там само. Арк. 12.

²⁴ Там само. Арк. 16–19.

О. Блінова, начальника Головного управління військ МДБ СРСР П. Бурмака та генерал-лейтенанта О. Вадіса для проведення необхідних заходів, пов'язаних з виселенням сімей членів ОУН та УПА²⁵ (всього в операції «Захід» було задіяно 15 750 осіб керівного складу силових відомств та близько 30 тис. солдатів)²⁶. Підготовка до операції тривала всього два місяці. Отримавши вказівки з Москви про «зачистку» території Західної України від «ворогів народу та їх пособників», місцеві підрозділи МДБ та МВС спільно з працівниками райкомів КП(б)У почали складати списки кандидатів на депортацію, розподіляти за населеними пунктами військові підрозділи, автомобільний та гужовий транспорт.

29 серпня 1947 р. у Львові відбулась нарада уповноважених МДБ СРСР та начальників обласних управлінь, на якій був зачитаний наказ міністра МДБ № 00430 від 21 серпня 1947 р., а також детальна інструкція до майбутньої чекістської операції. Від 31 серпня до 3 вересня 1947 р. було проведено виїзні засідання у Станіславі та Тернополі за участі уповноважених МДБ СРСР О. Блінова, О. Вадіса та заступника міністра внутрішніх справ УРСР М. Дятлова, де обговорювали оформлення облікових справ на сім'ї, які підлягають виселенню²⁷. На оперативній нараді уповноважених МДБ СРСР, начальників УМДБ західних областей, представників командного складу внутрішніх військ та транспортних органів МДБ у Львові 2 жовтня 1947 р. йшлося про процедуру виселення «неблагонадійних елементів», а також про проблеми взаємодії частин Радянської армії, підрозділів прикордонних військ, спеціальних груп оперативних співробітників МДБ та МВС²⁸.

10 жовтня 1947 р., на основі оперативного плану МДБ УРСР, міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач затвердив план оперативних заходів свого відомства. Для проведення депортації був створений оперативний штаб на чолі з заступником міністра внутрішніх справ УРСР комісаром міліції 2-го рангу М. Дятловим з дислокацією у Львові (у жовтневій операції 1947 р. було задіяно 13 592 співробітники органів внутрішніх справ та військовослужбовців²⁹). 16 жовтня 1947 р. у Львові зібралися на інструктаж співробітники Управління МДБ охорони залізничних доріг, а також начальники ешелонів, які відповідали за транспортування виселенців із 87 залізничних станцій Західної України³⁰.

Співробітники МДБ розробляли операцію «Захід» за усіма канонами військової операції. На період проведення депортації укладено спеціальну таблицю радіосигналів (наприклад, комбінація цифр 470 означала «виселення закінчив»; 617 – «веду бій з бандою в координатах» тощо). На військових топографічних картах співробітники МДБ відобразили місця спеціальних збірних пунктів, схеми розташування нафтових

²⁵ Там само. Арк. 37.

²⁶ Там само. Арк. 38.

²⁷ Там само. Арк.12.

²⁸ Там само. Арк. 63–75.

²⁹ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України (ГДА МВС України). Ф. 15. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 76–77.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 110–118; Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. С. 370.

баз, полкових складів паливно-мастильних матеріалів, заправних пунктів автомашин, напрямок руху транспорту зі спецконтингентом. Завчасно у друкарні було вготовлено бланки: «Ешелонний список висланих сімей», «Протокол обшуку», «Акт опису майна». Операцію «Захід» готували у режимі суворої секретності. Наприклад, секретарі райкомів партії та начальники місцевих підрозділів МДБ були поінформовані про каральну акцію за 2–3 дні, а інші виконавці дізналися про депортацію тільки, коли вона почалась – о 6.00 21 жовтня 1947 р.³¹ (у Львові о 2.00 21 жовтня). Як стверджували згодом співробітники МДБ, час для виселення у Львові було обрано невдало. З 162 сімей (486 осіб), які підлягали депортації, спершу на залізничну станцію було доставлено тільки 8 (20 осіб), бо «оперативні групи витратили значний час на те, щоб увійти у квартири, так як всі парадні двері заперті»³². У процесі розгортання операції на спеціальний збірний пункт було доставлено 184 сім'ї (136 чоловіків, 200 жінок, 112 дітей).

Приблизно від 2.00 до 4.00 був перерваний сон жителів Рави-Руської, Жовкви, Буська, Городка, Яворова. В інших районних центрах та селах Львівської обл. операція розпочалась на світанку³³. Каральну акцію провели й на Волині. У доповідній записці «Про результати роботи УМДБ Волинської області по виселенню сімей активних учасників ОУН» від 26 жовтня 1947 р. начальник обласного управління МДБ, полковник І. Матвієнко відзначав: «Операція по виселенню розпочалась у всіх селах області в 6 годин ранку 21 жовтня ц.р., відбулася організовано та завершена того ж дня в основному до початку сутінок... Понад 150 осіб зі складу сімей, які підлягали виселенню, не були вдома в момент операції (знаходились у від'їзді) і тому не були виселені. Вже після відправки ешелону частина з відсутніх у момент операції з'явилась в райвідділ МДБ з проханням направити їх до висланих сімей»³⁴.

З «незначними труднощами» зіштовхнулися співробітники МДБ у Рівненській області. У записці по «ВЧ» відповідальні за реалізацію операції «Захід» у Рівненській обл. уповноважений МДБ СРСР М. Головков та начальник Управління МДБ у Рівненській обл. В. Шевченко інформували заступника міністра держбезпеки СРСР, генерал-лейтенанта С. Огольцова та міністра держбезпеки УРСР С. Савченка, що населення негативно реагує на виселення сімей оунівців: «У зв'язку з проведенням нашими органами операції по виселенню сімей бандитів та учасників націоналістичного підпілля, зі сторони деякої частини місцевого населення, в день операції мали місце факти відкритого співчуття до виселенців та надання їм допомоги – переховування від виселення. Наприклад: а) при виїзді автомашини з посадженими на неї сім'ями бандитів, с. Корпин Рівненського р-ну, жителями цього села щільним кільцем була оточена машина з метою затримання її виходу з села. У зв'язку з цим оперативна група для наведення порядку та отримання можливості виїзду автомашини з сім'ями бандитів, вимушена була відкрити попереджувальний вогонь. Аналогічні факти затримання автомашин із завантаженими на них сім'ями бандитів мали місце в селах Новий Двір та Абаров Рівненського р-ну. б) Під час обшуку,

³¹ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму... С. 370.

³² ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 4. Арк. 42.

³³ Там само. Спр. 2. Арк. 12.

³⁴ Там само. Спр. 1. Арк. 257–262.

який відбувався в будинку виселеної сім'ї засудженого бандита Андрошулик Марії, невідомими жителями цього села була викрадена її 4-х літня донька (с. Новий Двір). З метою переховування її від оперспівробітників, які проводили виселення, перенесли її на другий поверх будинку, звідти скинули її на руки чатувавшим в цей час іншим жителям села, після чого донька Андрошулика була схована. Пошуки викраденої дівчинки позитивних результатів не дали ... В деяких селах Рівненського, Олександрійського, Тучинського, Межирицького та інших районів, жінки супроводжували висланих плачем та криком. Були випадки коли окремі з них демонстративно вимагали щоб їх погрузили разом з висланими або розстріляли на місці»³⁵.

У складних погодних умовах відбувалося «вилучення ворожого елемента» в Станіславській та Чернівецькій обл. Напередодні операції в гірських районах Жаб'євського, Кутського, Косівського, Долинського р-нів Станіславщини через заметіль сніговий покрив сягав майже 2 м. У сніговому капкані опинилось 55 військових машин на шляху з Коломиї до Косова. По дорозі з Надвірної в Жаб'є застрягло 30 авто зі солдатами. Спроба прокласти дорогу до Яремче і далі в гори за допомогою танків теж зазнала фіаско, тому операція «Захід» у цих районах була продовжена до 23 жовтня 1947 р.³⁶

У доповідях вищому керівництву МВС УРСР про хід операції та організоване «завантаження у вагони спецконтингенту» засвідчено факти, які паплюжили «образ радянського чекіста». Наприклад, в Рокитнянському р-ні Рівненської обл. помічник командира роти 81 стрілецької дивізії лейтенант Сидоров під час виселення сім'ї убив двох свиней та намагався їх вивезти, але був затриманий начальником районного відділу МВС. Мародерив і місцевий партактив, зокрема в Лопатинському р-ні Львівської обл. секретар райкому ЛКСМУ Омельчук спробував присвоїти два мішки вилученого зерна, а третій секретар райкому КП(б)У Бобровського р-ну Львівської обл. Тимошенко – 5 центнерів вилученої картоплі³⁷.

Результати операції «Захід» були підбиті наприкінці жовтня 1947 р. Міністр внутрішніх справ СРСР С. Круглов у листі до Л. Берії доповідав про виселення із західних областей України 26 682 сімей спецпереселенців, або 76 192 особи (18 866 чоловіків, 35 152 жінки, 22 174 дитини). З них на підприємства вугільної промисловості східних районів СРСР примусово скеровано 21 380 сімей (60 814 осіб)³⁸, зокрема на комбінат «Кузбасвугілля» – 30 251 особу; комбінат «Челябінськвугілля» – 10 495 осіб; комбінат «Молотоввугілля» – 4 976 осіб; комбінат «Карагандавугілля» – 8 191 особу; комбінат «Східсибвугілля» – 5 203 особи; вугільний сектор Красноярського краю – 1 698 осіб³⁹. Крім того, 5 264 сім'ї (15 202 особи) «активних українських на-

³⁵ Там само. Спр. 1. Арк. 153–155.

³⁶ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 346.

³⁷ Там само. Спр. 50. Арк. 1–4.

³⁸ Згодом у доповідній записці заступнику голови Ради міністрів СРСР Л. Берія від 28 листопада 1947 р. міністр внутрішніх справ С. Круглов уточнив кількість депортованих осіб, направлених на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР – 21197 сімей (61066 осіб). *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади*: у 3-х т. Львів, 1998. Т. 2: 1946–1947 рр. / упоряд. Ю. Сливка. С. 289.

³⁹ *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. ...* Т. 2. 1946–1947 рр. С. 287–288.

ціоналістів» під конвоем були відправлені в Омську обл. для роботи на промислових підприємствах та сільському господарстві⁴⁰.

Масштаби жовтневої депортації 1947 р. з теренів Західної України постійно уточнювалися. Так, у «Довідці про кількість виселеного контингенту з території України на період 1944–1948 рр.» вказано, що тоді органи держбезпеки СРСР вислали 26 332 сім'ї учасників націоналістичного підпілля (77 791 особу). Із них по областях:

	Всього виселено осіб	Волинська	Дрогобицька	Львівська	Рівненська	Станіславська	Тернопільська	Чернівецька
Сімей	26 332	2 711	4 504	5 223	3 768	4 512	5 001	613
Чоловіків	19 070	1 936	3 603	4 647	2 636	2 775	3 204	269
Жінок	37 685	4 264	6 398	8 894	5 105	5 499	6 962	743
Дітей	20 856	2 850	4 455	2 379	3 606	3 609	3 342	615
Всього	77 791	9 050	14 456	15 920	11 397	11 883	13 508	1 627 ⁴¹

Зусилля співробітників Міністерства держбезпеки СРСР у проведенні в найкоротші терміни такої масової депортаційної акції на теренах Західної України були належно оцінені у Кремлі. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 29 жовтня 1948 р. «за успішне виконання спеціального завдання Уряду» по боротьбі з націоналістичним підпіллям в Західній Україні були нагороджені: орденом Червоного Прапора – начальник ГУВВ МДБ СРСР генерал-лейтенант Петро Бурмак; начальник УМДБ Львівської обл. генерал-лейтенант Олександр Воронін; заступник начальника 5 управління МДБ СРСР полковник Михайло Головков; начальник УМДБ Тернопільської обл. полковник Василь Коломієць; начальник УМДБ Дрогобицької обл. полковник Володимир Майструк; 1-й заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Сергій Огольцов; начальник УМДБ Станіславської обл. полковник Роман Сараєв; орденом Вітчизняної війни I ступеня – заступник міністра держбезпеки СРСР генерал-лейтенант Афанасій Блінов; начальник ГУО МДБ СРСР на транспорті генерал-лейтенант Олександр Вадіс; заступник міністра внутрішніх справ УРСР з неоперативних питань комісар міліції 3 рангу Микола Дятлов; начальник УМДБ Волинської обл. полковник Іван Матвієнко; начальник УМДБ Чернівецької обл. полковник Микола Решетов; начальник УМДБ Рівненської обл. полковник Володимир Шевченко. Всього було нагороджено 1 708 осіб, з них орденом Червоного Прапора – 49, орденом Вітчизняної війни I ступеня – 193, орденом Вітчизняної війни II ступеня – 272, орденом Червоної Зірки – 572, медаллю «За відвагу» – 523, медаллю «За бойові заслуги» – 99⁴².

⁴⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. С. 289.

⁴¹ ГДА МВС України. Ф. 15. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 81.

⁴² Государственный архив Российской Федерации. Ф. Р-7523. Оп. 36. Д. 448. Л. 84–132.

Як стверджує історикиня Т. Вронська, після 1947 р. радянські спецслужби не організували у Західній Україні масових депортацій, проте продовжували насильницьке виселення родичів учасників УПА та ОУН малими групами у супроводі конвою, ґрунтуючись на постанові Ради міністрів СРСР від 4 жовтня 1948 р. «Про виселення на спецпоселення з території західних областей УРСР сімей бандитів, націоналістів і бандпособників у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти». Всього упродовж 1948 р. з теренів Західної України було депортовано 240 родин (817 осіб)⁴³. У 1949 р. органи державної безпеки під час боротьби з націоналістичним рухом депортували із західноукраїнських областей 25 527 осіб⁴⁴. Радянська система звужувала до критичної межі соціальну базу ОУН та УПА шляхами репресій та депортацій «антирадянського елемента», що, зрештою, вирішило долю повстанського руху. Складне становище, в якому опинилось націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях в кінці 1940-х років, змусило президію Української Головної Визвольної Ради (координатора національно-визвольного руху в Україні) прийняти рішення про остаточне згортання діяльності УПА як збройної формації.

На початку 1950-х років об'єктами депортаційної політики у Західній Україні стали сім'ї куркулів (постанова РМ СРСР № 189-88сс від 23 січня 1951 р.), колишні військовослужбовці армії Андерса (постанова РМ СРСР № 377–190сс від 13 лютого 1951 р.) та учасники секти єговістів (постанова РМ СРСР № 667-339сс від 3 березня 1951 р. – операція «Північ»). Так, протягом 1944–1951 рр. за межі республіки із західноукраїнських теренів було виселено 65 906 сімей (203 662 особи). Значну частину спецпоселенців склали вихідці з Львівської обл. – 24 016 сімей (79 506 осіб), Івано-Франківської – 13 817 сімей (40 692 особи), Тернопільської – 10 962 сім'ї (32 069 осіб). Дещо меншими були масштаби виселень у Рівненській обл. – 26 тис. осіб, Волинській – 21 тис. осіб, Чернівецькій – 4 тис. осіб⁴⁵.

Коли на Західній Україні за допомогою каральних акцій боролись з Українською повстанською армією, в інших 18 областях республіки у післявоєнний період на підставі Указів Президії Верховної Ради Союзу РСР від 21 лютого та 2 червня 1948 р. відбувалося виселення у віддалені райони Радянського Союзу осіб, які ухилялись від трудової діяльності в сільському господарстві та вели паразитичний спосіб життя. З інформації завідувача адміністративним відділом ЦК КПУ М. Кузнецова та завідувача сектором адміністративного відділу ЦК КПУ Опанасюка до секретаря ЦК КПУ О. Кириченка від 18 квітня 1956 р. довідуємося, що упродовж 1948 р. з УРСР в Казахську, Карело-Фінську РСР, Бурят-Монгольську і Якутську АРСР, Красноярський, Хабаровський краї, Іркутську, Кемеровську, Молотовську, Тюменську і Читинську обл. було виселено 9 850 осіб⁴⁶, з них за областями: Вінницька – 1 131 осіб; Ворошиловградська – 195; Дніпропетровська – 830; Житомирська – 755; Запорізька – 220; Київська – 404; Кіровоградська – 538; Кримська – 116; Миколаївська – 231; Одеська – 862; Полтавська – 197; Сталінська – 492;

⁴³ Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму... С. 378–379.

⁴⁴ Там само. С. 388.

⁴⁵ ГДА СБУ (Київ). Ф. 16. Оп. 14. Спр. 9. Арк. 52–53.

⁴⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4307. Арк. 5–7.

Сумська – 618; Харківська – 234; Херсонська – 162; Хмельницька – 2 138; Черкаська – 360; Чернігівська – 367⁴⁷.

У зазначений період сталінський режим використовував депортації як інструмент демографічної та національної політики. 17 травня 1949 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення «Про виселення грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих, прийнятих в радянське громадянство», згідно з яким міністерству держбезпеки СРСР доручено вкотре зачистити Чорноморське узбережжя (Краснодарський край, Кримську, Херсонську, Миколаївську, Одеську, Ізмаїльську обл.), Грузинську РСР та Азербайджанську РСР від «політично неблагонадійного елемента», і відправити на вічне поселення в Південно-Казахстанську та Джамбульську обл. Казахської РСР. Місяцем раніше (4 та 11 квітня 1949 р.) Кремль ухвалив подібне рішення про виселення з Чорноморського узбережжя, Грузії, Вірменії та Азербайджану турків та дашнаків. На виконання вказівок вищого політичного керівництва країни міністр державної безпеки СРСР В. Абакумов підписав наказ № 00183 від 28 травня 1949 р. «Про виселення турецьких громадян, турок, які не мають громадянства, колишніх турецьких громадян, прийнятих в радянське громадянство, грецьких підданих, колишніх грецьких підданих, які не мають на теперішній час громадянства, і колишніх грецьких підданих прийнятих в радянське громадянство, і дашнаків із сім'ями з території ГРСР, ВРСР, АзРСР та Чорноморського узбережжя».

Керівництво операцією з виселення з Херсонської, Миколаївської, Одеської та Ізмаїльської обл. «ворожих осіб» було покладено на міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта С. Савченка та заступника міністра держбезпеки генерал-майора М. Поперека⁴⁸. Заходи радянських спецслужб з виявлення та обліку підданих Туреччини та Греції, осіб без громадянства, турків та греків, які отримали радянське громадянство, їх подальша депортація з південноукраїнських областей до Середньої Азії у період від 10 квітня до 9 липня 1949 р. отримала назву операція «Волна»⁴⁹. Як свідчать архівні документи, операція «Волна» розпочалась у ніч на 6 липня 1949 р. і була завершена на світанку. Всього з Одеської, Миколаївської, Ізмаїльської обл. було виселено 300 грецьких та турецьких сімей, загальною кількістю 448 осіб (231 чоловік, 172 жінки, 45 дітей)⁵⁰.

Масові депортації на українських землях вщухли за рік до смерті диктатора Й. Сталіна, у 1952 р., а початок реабілітації депортованих осіб в УРСР припав на 1957–1958 рр. На зламі 1980–1990-х років було прийнято низку законодавчих заходів, спрямованих на розв'язання проблеми та задоволення нагальних потреб депортованих народів: Декларацію ВР СРСР «Про визнання незаконними і злочинними репресивних актів щодо народів, яких було піддано примусовому переселенню, і забезпечення їх прав» (14.11.1989), Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» (17.04.1991), Закон РРФСР «Про реабілітацію репресованих

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4307. Арк. 8.

⁴⁸ Сталинские депортации 1928–1953 / под общ. ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. Москва, 2005. С. 665–667.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 41.

⁵⁰ Там само. Ф. 16. Оп. 52. Спр. 3. Арк. 7–12.

народів» (26.04.1991). У жовтні 1992 р. у м. Бішкек (Киргистан) держави-учасники СНД підписали «Угоду про відновлення прав депортованих осіб, національних меншин та народів» (ратифікована ВР України 17.12.1993), згідно з якою кожна країна бере на себе зобов'язання забезпечити депортованим особам, що добровільно повертаються в місця їх проживання на момент депортації, рівні з постійно проживаючими там громадянами політичні, економічні права та умови для облаштування, працевлаштування, освіти, національного, культурного та духовного розвитку. Відповідно до Закону «Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про громадянство України”» (1997), особам, які зазнали депортації та їхнім нащадкам, котрі повертаються на батьківщину і не мають іншого громадянства, надається громадянство України. У 2015 р. Верховна Рада України визнала депортацію кримськотатарського народу у 1944 р. геноцидом. У травні 2018 р. вступив у дію Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років». Національна комісія з реабілітації при Українському інституті національної пам'яті, створена 2019 р., уповноважена надавати статус реабілітованих учасникам визвольного руху, які зазнали депортації або були засуджені за політичними, класовими, соціальними та релігійними мотивами.

Олег Бажан

БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНО-КАРАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ (ДРУГА ПОЛОВИНА 1940-х – 1950-ті РОКИ): ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ АГЕНТУРНО-БОЙОВИХ ГРУП

Радянські репресивно-каральні органи використовували дуже широкий набір форм і методів при утвердженні у західноукраїнському регіоні та боротьбі проти українського визвольного руху. Однією з форм роботи радянських силових органів було залучення агентури до виконання насамперед бойових і провокативних завдань.

Продовжуючи розробляти план боротьби проти підпілля ОУН, у лютому 1945 р. ЦК КП(б)У прийняв рішення про подальшу діяльність спеціальних груп: «З метою знищення окремих дрібних бандитських груп, так званої СБ і оунівських керівників [...], створювали групи спеціального призначення із бандитів, що зголосилися з повинною і виявили бажання боротися з бандитизмом»¹. Саме після цього рішення активну діяльність на території Західної України розгорнули так звані спецгрупи МДБ. Використовуючи цей найбільш підступний метод боротьби, окупаційна влада мала на меті не лише знищити, дезорганізувати підпільників, але й скомпрометувати національно-визвольний рух загалом. Використання спеціальних агентурно-бойових груп давало можливість: а) виявляти місця перебування провідників, б) розкривати й перехоплювати зв'язки керівних центрів підпілля, конспіративні квартири та паролі, використовувати їх у боротьбі з агентурою іноземних розвідок і від імені підпілля засилати в них свою агентуру; в) встановлювати зв'язок із націоналістами, які залишилися, для припинення їхньої діяльності, підпорядкувати чекістському впливу, оперативному використанню; г) виявляти осіб, групи, організації, які продовжували націоналістичну діяльність; ґ) провадити розробку осіб, запідозрених у приналежності до агентури іноземних розвідок, та вилучати зброю, друкарську техніку, націоналістичну літературу, одяг і т.д.; д) здійснювати захоплення чи фізичне знищення керівних центрів і окремих керівників ОУН і УПА; е) ліквідувати дрібні відділи УПА і місцеві боївки ОУН і СБ; є) підводити відділи УПА під оперативний удар органів і військ НКВС; ж) розривати систему живого зв'язку ОУН і УПА шляхом розгрому пунктів зв'язку, знищення чи захоплення зв'язкових тощо; з) збирати необхідні розвідувальні дані перед проведенням великих чекістсько-військових операцій; і) виявляти й ліквідувати склади-криївки; ї) не допускати створення нових підпільних структур; й) фізично ліквідувати, а за неможливості компрометувати керівників та учасників оунівських та упівських структур².

¹ Шаповал Ю. *Війна після війни. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2004. Вип. 11: Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів. С. 189.

² Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр5. Арк. 139; Ф. 13. Спр. 372. Т. 72. Арк. 14; Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний та історичний аналіз: у 2-х кн.* Київ: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 2: Документи та матеріали. С. 461; Веденєєв Д., Биструхін Г. *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки.* Київ: К.І.С., 2007. С. 104.

Спеціальні агентурно-бойові групи створювалися з числа агентів-бойовиків (двоє-п'ять осіб), колишніх підпільників, які з'явилися з повинною чи були захоплені; переважно їх очолював оперативний працівник і використовували у конкретних агентурних справах³. Передусім до спецгруп намагалися включати підпільників, які працювали у референтурах СБ. Так, в одній зі спецгруп УМВС, яка діяла у Дрогобицькій області у 1946 р., з п'яти учасників четверо були колишніми есбістами⁴. У Рівненській, Волинській областях до складу спецгруп вливалися також колишні партизани-ковпаківці, добре знайомі з місцевими умовами, досвідом боротьби з підпіллям. Своїм зовнішнім виглядом і озброєнням, знанням місцевих звичаїв, мови, а також конспіративним зразком дій особовий склад спецгруп нічим не відрізнявся від націоналістів. Це вводило в оману апарат живого зв'язку і керівників відділів УПА та підпілля, що давало можливість учасникам спецгруп вступати з ними в безпосередні відносини⁵. Так, 5 квітня 1952 р. під час проведення чекістсько-військової операції у лісовому масиві, в криївці були захоплені із зброєю в руках націоналісти Микола Марунечин-«Зачепа», «Гайдук», Михайло Сов'як-«Дуб» (ще з літа 1944 р. встановили зв'язок із ОУН, а вже весною 1945 р. вступили в ОУН). Виконували різні функції – поширювали антирадянські листівки, переправляли ділову кореспонденцію, супроводжували та охороняли керівників. Практична частина справи відбувалася у на ступний спосіб. Радянські силовики попри тривалу діяльність у підпіллі М. Марунечина і М. Сов'яка вирішили їх використати в оперативних цілях. Саме тому начальник відділення УМДБ по Дрогобицькій області майор Селіванов (за погодженням із начальником відділу 2-Н УМДБ по Дрогобицькій області майором Ліхоузовим) постановив, щоб по кримінальній справі провадження припинити, а самих заарештованих із-під варті звільнити. Відтак слідчу справу здали на зберігання в архів у відділ «А» УМДБ Дрогобицької області⁶. Тобто оперативне використання (у складі агентурно-бойової групи) цих колишніх повстанців радянськими силовими органами звільнило їх від покарання⁷.

Інколи спецгрупи тісно контактували з агентами-внутрішниками, введеними до УПА чи підпілля. У випадках загрози розшифрування чи при неможливості здійснити захоплення учасники спецгруп знищували керівників ОУН і УПА. При цьому вони формували таке враження в оунівському середовищі та серед населення, що це знищення здійснили самі підпільники⁸. Чекісти активно використовували АБГ для ліквідації навіть станичних⁹. Використання АБГ приносило серйозні результати, однак повноцінно розгорнути свою діяльність АБГ не давала СБ ОУН, яка проводила

³ ГДА СБУ. Ф.13. Спр. 372. Т. 95. Арк. 228; Игнатов В. Д. Агентура НКВД-МГБ против ОУН-УПА. Москва: Вече, 2015. С. 226–227.

⁴ Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів... С. 266.

⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 5. Арк. 140; Ф. 13. Спр. 372. Т. 72. Арк. 15; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953... С. 462.

⁶ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (АУСБУ ЛО). Спр. П-35092. Арк. 76–77.

⁷ АУСБУ ЛО. Спр. П-35092. Арк. 84–85 зв.

⁸ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). 5. Арк. 141; Ф. 13. Спр. 372. Т. 72. Арк. 16.

⁹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 43. Арк. 4зв. – 6.

контррозвідку і вмілі перевірки своїх рядів з метою виявлення і знищення агентури органів МДБ, відсіву морально нестійкого й підозрілого елемента¹⁰.

Чекісти на практиці закріплювали навички завербованих арештантів чи захоплених підпільників. Агентов виховували на взірцях радянської дійсності: показували досягнення науки, культури, господарства, промисловості. Особливим досягненням вважалося захоплення осіб з-поміж керівного складу, яких намагалися відразу завербувати і використовувати для розробки цілих проводів ОУН¹¹. При цьому окремі форми розробки і використання агентів були вершиною майстерності й займали багато часу¹². Відділ 2-Н УМДБ Волинської області у 1948–1949 рр. почав використовувати фотомонтажі. Використовуючи наявні у відділі фотокартки багатьох підпільників, почали практикувати спеціальні фотомонтажі, тобто на фотокартки на яких зображена група чи один підпільник вмонтовувалися фото когось із агентів-бойовиків¹³.

Практична робота спецгруп полягала також у тому, щоб проводити комбінації із захопленими учасниками підпілля, які на слідстві відмовлялися називати свої прізвища, давати покази про діяльність, організаційні зв'язки і конспіративні квартири, мертві пункти, склади зброї, друкарську техніку. Цим вони створювали підпілля можливість швидко перебудуватися і не допускати наступних провалів й арештів. У цій ситуації допомога АБГ була суттєвою¹⁴.

Спеціальні АБГ діяли, як правило, під виглядом СБ, інколи вони представлялися групою одного з керівних осередків ОУН, очолюваного підпіллям ОУН на території, де проживав або переховувався об'єкт розробки. У всіх аналогічних випадках перед спеціальною АБГ ставилося завдання зв'язатися з таким об'єктом і шляхом допиту з'ясувати становище в ОУН, його практичну діяльність, зв'язки, керівний склад підпілля і місця його переховування, а відтак – проникнути у підпілля¹⁵. Допит від імені СБ чекісти називали «лже-СБ» чи ЛСБ. Цей захід переважно застосовувався стосовно об'єктів агентурної розробки, які мали серйозну оперативну цінність з погляду можливості їхнього вербування чи отримання важливих матеріалів, необхідних для ліквідації керівних оунівських осередків, чи перехоплення налагодженого зв'язку між оунівськими центрами з наступним введенням до цих зв'язків агентури. У кожному окремому випадку при необхідності застосування ЛСБ розроблявся спеціальний план. Вказувалася мета, що мала бути досягнутою у результаті допиту від імені СБ. Переважно об'єкта, якого розробляли, звинувачували у зв'язках з органами МДБ, вимагали від нього пояснення або ж допитували щодо цього «звинувачення». Задля успіху оперативний працівник інструктував кожного члена АБГ не тільки щодо плану заходів, але й поведінки під час кожної операції. У плані обов'язково відображалися індивідуальні особливості об'єкта агентурної розробки, умови, час і місце його таємного вилучення, допиту від імені СБ, передбачалися заходи, які

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 84. Арк. 4.

¹¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 4.

¹² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 93 (1954). Спр. 2. Арк. 4–10.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 83. Арк. 305–306.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 84. Арк. 5.

¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 84. Арк. 6.

забезпечували природність і конспіративність ЛСБ. Важливими складовими у підготовці допиту від імені СБ були підбір конспіративної квартири, виклик або таємне вилучення об'єкта розробки¹⁶. Усі плани агентурно-оперативних заходів щодо реалізації показів затриманих підпільників затверджувалися начальниками НКВС-МВС і НКДБ-МДБ відповідних областей¹⁷. Використання агентурно-бойових груп давало змогу ліквідувати, захоплювати керівників ОУН і УПА різного рівня (членів Проводу ОУН(б), крайових, окружних, надрайонних та районних проводів). Особливістю таких АБГ було те, що їх використовували проти конкретного проводу або навіть керівника підпілля. При цьому існували й інші АБГ, які працювали над розшуком кількох провідників одночасно. Головним принципом було не допустити їхньої розконспірації перед підпіллям та населенням¹⁸.

Від січня 1945 р. найбільш інтенсивно здійснювалося вербування для боротьби з підпіллям тих членів визвольного руху, які були захоплені, або тих, які з'явилися з повинною. Наприклад, з числа останніх УНКДБ Станіславської області 25 лютого 1945 р. створили 23 групи агентурних боївків у кількості 96 осіб, завербували 35 агентів-бойовиків із подальшим введенням до оунівського підпілля, а також для затримання та ліквідації керівного і командного складу ОУН і УПА¹⁹. Окремо за лютий 1945 р. створено 10 боївків, до складу яких входили 42 особи (боївки були у 22 районних відділах НКДБ із 36). Ці АБГ з початку їхньої організації вбили 42 і захопили 288 учасників ОУН і УПА. У лютому також вбито 25 і захоплено 127 учасників ОУН і УПА. Крім того, виявлено і вилучено п'ять збройних і продовольчо-речових складів, 140 тон зерна, 12 бочок м'яса, 35 пар штанів і 150 сорочок²⁰. Управління НКДБ Станіславської області станом на 11 травня 1945 р. створило 34 АБГ чисельністю 186 осіб і 44 агентів-бойовиків. У ході проведених заходів і операцій боївка вбила 238 осіб, захопила 808 учасників ОУН і УПА²¹. На ділянці Українського округу 1 травня 1945 р. було сформовано 21 групу агентів-бойовиків чисельністю 157 осіб, у тому числі: за прикордонною лінією вісім груп (чисельністю – 79 осіб); у прикордонній смузі 13 груп (чисельністю – 78 осіб)²².

Довівши свою ефективність, чисельність груп і їхній склад збільшувалися. Уже на 20 червня 1945 р. у західних областях України діяло 156 спецгруп загальною кількістю 1 783 учасники; з них у Чернівецькій області – 25 спецгруп чисельністю 106 осіб (створені у 13 районах), Львівській – 26 спецгруп (219 осіб), Станіславській – 11 (70), Дрогобицькій – 10 (52), Тернопільській – 2 (34), Рівненській – 49 (905), Волинській – 33 (397)²³. Спецгрупи розгорнули серйозну діяльність. Зокрема, по західних

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 84. Арк. 7.

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 63. Арк. 194.

¹⁸ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. Коломия: «Вік», 2010. С. 124.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 76.

²⁰ Там само. Арк. 77–78.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 54 (1953). Спр. 3. Т. 1. Арк. 168.

²² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 63 (1953). Спр. 1. Т. 1. Арк. 274 зв.

²³ Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали / відп. ред. проф. М. Кугутяк. Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2010. Т. 2. Кн. 2: 1945–1946. С. 106; Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: суспільно-політичний

областях України на 1 липня 1945 р. вбито 1 958 підпільників, 22 члени ОУН (разом 1 980); захоплено 1 142 підпільники, 93 члени ОУН, 451 тих, хто уникав мобілізації, 188 дезертирів, 139 пособників (разом 2 013). У Станіславській обл. вбито 30 підпільників, 4 членів ОУН (разом 34); захоплено 93 підпільників, 56 членів ОУН, нуль тих, хто переховувався від мобілізації, 0 дезертирів, 0 пособників (разом 149); відповідно у Чернівецькій області вбито 62 /0/62; захоплено 126/0/0/72/0 (разом 198); Дрогобицькій – 47/5/52; захоплено 3/0/0/0/0 (разом 3)²⁴.

Станом на 26 лютого 1946 р. УКДБ створено 23 групи агентурних боївок чисельністю 96 осіб і придбано 35 однаків агентів-бойовиків, із завданням введення в оунівські групи, і для захоплення та ліквідації керівного та командного складу ОУН і УПА²⁵.

Уже на 1 березня 1947 р. в УМДБ Львівської обл. на обліку перебувало 23 бойових групи, у яких нараховувалося 194 агенти-бойовики та було 2 агенти-бойовики однаки²⁶.

Після об'єднання відділів ББ і 2-Н, згідно зі вказівками МДБ УРСР (№ 854/Н від 17 лютого 1947 р.), відповідальність за агентурну розробку та ліквідацію крайових, окружних і надрайонних проводів поклали на відділ 2-Н УМДБ і закріпили за справами працівників²⁷. Периферійним органам МДБ 22 лютого 1947 р. дали вказівки про об'єднання паралельних агентурних розробок на районні проводи, низові оунівські організації, групи УПА і боївки СБ; щодо всіх справ треба було представити на затвердження в УМДБ детальні плани агентурно-оперативних заходів²⁸.

Результативність боротьби з українським визвольним рухом зумовлювалася також збільшенням чисельності та масштабами використання АБГ. В УМДБ західних областей України станом на 31 грудня 1947 р. діяло 59 АБГ, до яких входили 315 учасників і 38 агентів-бойовиків. За час від березня до 31 грудня 1947 р. АБГ допитали від виглядом СБ 81 особу, у тому числі 57 учасників ОУН і УПА, 24 пособники. На основі отриманих даних ліквідували 164 особи (вбито 32 учасники ОУН і УПА, заарештовано 124 учасників ОУН і УПА, вісім пособників). При цьому вилучено: один ручний кулемет, 12 автоматів, три гвинтівки, 19 пістолетів, 17 дисків до

та історичний аналіз: у 2-х кн. Київ: Либідь; Військо України, 1994. Кн. 2: Документи та матеріали. С. 463; Літопис Української Повстанської Армії. Торонто; Львів: Літопис УПА, 2002. Т. 38: Архітектура резистансу: криївки і бункери УПА в світлі радянських документів / ред. П. Потічний. С. 23; Добко О. Досить!.. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 108; Піддубний В. М. Діяльність ОУН та УПА на Буковині в 1940–1952 рр.: авто-реф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Чернівці, 2010. С. 9.

²⁴ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 5. Арк. 142–143; Спр. 7. Арк. 1–2, 42–43, 83, 88; Ф. 13. Спр. 372. Т. 72. Арк. 16; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 43. Арк. 1–1 зв.; Игнатов В. Д. Агентура НКВД-МГБ против ОУН-УПА. Москва: Вече, 2015. С. 228; Сергійчук В. Тавруючи визвольний прапор. Діяльність агентури та спецбоївок НКВС-НКДБ під виглядом ОУН-УПА. 2-ге вид., доп. Київ: ПП Сергійчук М.І., 2006. С. 78; Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. С. 122.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 106 (1954). Спр. 1. Арк. 76.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1218. Арк. 35.

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 57 (1953). Спр. 1. Т. 2. Арк. 122.

²⁸ Там само. Арк. 123.

автоматів, один радіоприймач, 70 000 рублів, п'ять толових шашок, шість фотоапаратів, 28 гранат, одну ракетницю, 804 патрони, 1,4 кг толу, два біноклі, одну друкарську машинку, два компаси, п'ять протитанкових мін²⁹.

Необхідність контролю за АБГ і зменшення інтенсивності боротьби потребувало реорганізації, яку провели у квітні 1949 р. Згідно з директивою № 22 МДБ УРСР, ліквідовано АБГ при МВ і РВ МДБ, натомість їх залишили при УМДБ. Перед ними поставили основне завдання – ліквідувати та захоплювати керівників підпілля. Реформа спричинила суттєве скорочення чисельності АБГ. Якщо до реорганізації (квітень 1949 р.) у західних областях України діяла 191 АБГ, що об'єднувала 733 агенти-бойовики, то вже після неї кількість цих груп скоротилася до 25. В них працювали 150 кращих агентів-бойовиків. Так, у Станіславській області до реорганізації діяло 27 груп, в них – 113 агентів. Згодом залишилося чотири групи (22 бойовики). Відповідно у Тернопільській області – 35/134, 2/42; Волинській – 41/129, 6/40; Львівській – 29/115, 4/25; Дрогобицькій – 19/55, 5/32; Чернівецькій – 8/38, 1/6; Рівненській – 28/138, планували створити 2 групи; Закарпатській – 4/11, 1/3. Усього – 191/733, 25/150³⁰.

На 20 лютого 1950 р. при відділах 2-Н УМДБ західних областей УРСР діяли 19 агентурно-бойових груп у яких перебувало 130 агентів-бойовиків³¹.

В УМДБ західних областей на 1 січня 1953 р. продовжували діяти 27 спеціальних АБГ, до складу яких входили 145 агентів, у тому числі: у Станіславській області – 10 спецгруп, 39 спеціальних агентів, у Дрогобицькій – 6/34, Рівненській – 4/14, Тернопільській – 3/27, Львівській – 2/18, Волинській – 1/8, Закарпатській – 1/5. Крім того, при Управлінні 2-Н МДБ УРСР були дві АБГ, які використовувалися у спеціальних заходах по агентурних справах «Звено», «Траса», «Тропа»³². В архівно-кримінальній справі В. Галаси містяться документи (наприклад, «Підсумки ситуації в терені за I-й і II-й квартали 1952 року» та ін.), які виготовлені агентурно-бойовими групами для використання в оперативних іграх із закордонними центрами ОУН³³.

Результати роботи агентів-бойовиків з ліквідації підпілля в період із квітня до грудня 1949 р.: у Станіславській обл. – 29 вбито, 21 захоплено, виявлено 1 530 членів ОУН, 1 313 осіб, які підтримували визвольний рух, викрито 13 криївок, вилучено 60 одиниць зброї; відповідно у Тернопільській – 21/7/415/360/31/79; Дрогобицькій – 31/8/189/516/11/95; Львівській – 2/-/308/231/5/20; Волинській – 16/2/12/146/4/28; Чернівецькій – 15/-/2/30/6/17; Закарпатській – -/5/28/13/-/6; Ровенській – -/-/-/-/-/. Разом по західних областях України – 114/43/2 484/2 609/70/305³⁴.

З роками робота спецгруп удосконалювалася. У тих випадках, коли вони діяли під виглядом СБ і виконували особливо важливі завдання зі застосуванням агентурних комбінацій, їх очолювали оперативні працівники відділів ББ УНКВС і РВ НКВС. Оперативне керівництво спецгрупами здійснювалося відділами ББ УНКВС,

²⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 27 (1952). Спр. 10. Арк. 32.

³⁰ ГДА СБУ. Ф.13. Спр. 372. Т. 83. Арк. 282; Т. 79. Арк. 196–197.

³¹ Там само. Т. 84. Арк. 10.

³² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 6. Арк. 18; Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 1. Арк. 371–377.

³³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 74914 ФП. Т. 6. 729 арк.

³⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 83. Арк. 272–273.

МВ і РВ НКВС. На 1 січня 1946 р. на території західних областей України діяли 33 спецгрупи, зокрема: дев'ять по УНКВС Станіславської області, дві – Дрогобицькій, дві – Чернівецькій, чотири – Львівській, дев'ять – Волинській, три – Рівненській, чотири – Тернопільській областей³⁵. Тільки однією спецгрупою відділу ББ УНКВС Станіславської області у четвертому кварталі 1945 р. проведено 59 операцій, у результаті яких вбито і затримано 79 членів ОУН і учасників УПА³⁶.

Ефективність використання спецгруп можна проілюструвати також діяльністю кількох з них. Особливу ефективність використання спецгруп засвідчує приклад розробки захопленої 27 грудня 1944 р. у с. Васловівці Садгирського р-ну провідниці Буковинського проводу ОУН Артемізії Галицької-«Мотрі». Для цього провели комбінацію з викрадення «Мотрі» з лікарні нібито працівниками Проводу ОУН (5 січня 1945 р.). У результаті вдало розіграної комбінації вона подала відверті пояснення про стан оунівської роботи на Буковині, розповідала детально автобіографію. У процесі комбінації для створення у «Мотрі» враження про надійність конспірації було змінено дві квартири, причому її перевід із квартири на квартиру здійснювався шляхом перевезення у порожній шафі, дивані. Як наслідок, підпільниця дала покази на 242 членів ОУН на Буковині, не враховуючи особового складу куреня УПА, а також дані на оунівців із інших областей, у загальному – на понад 600 осіб (з них 222 ліквідовано)³⁷.

Упродовж 1945 р. на території Меденицького району, спецгрупою було знайдено та ліквідовано вісім складів із зерном і продовольством. Усього завдяки цій оперативній комбінації заарештували 92 особи, викрили та ліквідували понад 20 криївок і складів. Активній «розробці» через цю спецгрупу підлягали 156 підпільників. Тільки одна спецгрупа, яка діяла впродовж 27 березня - 6 квітня 1945 р. у Бережанському та Козівському районах Тернопільської області отримала дані за результатами яких силовики провели чекістсько-військову операцію. В результаті операції було ліквідовано 1 360 учасників ОУН і УПА та тих, хто ухилився від служби у радянській армії, в тому числі: 196 вбито і поранено учасників ОУН і УПА та 556 заарештовано, водночас заарештовано 341 пособника, 267 затримано тих, хто ухилився від служби у радянській армії³⁸.

У період від листопада 1945 р. до 15 лютого 1947 р. тільки однією спецгрупою УМВС Дрогобицької області було проведено 84 агентурно-оперативні комбінації, в результаті яких вбито 43 особи, розконспіровано 49 підпільників і пособників,

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 6. Арк. 116.

³⁶ Там само. Арк. 117; Оп. 55 (1953). Спр. 5. Т. 1. Арк. 372.

³⁷ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalność Organizacji Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006. S. 499–500; НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956): сборник документов / сост.: Н. И. Владимирцев, А. И. Кокурин. Москва: Объединенная редакция МВС России, 2008. С. 271–273; ОУН і УПА в 1945 році: Збірник документів і матеріалів: в 2 ч. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. Ч. 1 / упоряд.: Веселова О. М.; відп. упоряд. В. А. Гриневич, В. І. Сергійчук; вступ: О. Є. Лисенко. С. 275–276, 279; ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 34 (1960). Спр. 1. Арк. 67а; Оп. 75 (1953). Спр. 5. Арк. 120, 124–125; Ф. 13. Спр. 372. Т. 58. Арк. 122.

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 83. Арк. 67.

17 захоплено та 19 осіб завербовано³⁹. Про значні успіхи у використанні АБГ 2 вересня 1947 р. звітувало УМДБ Станіславської області: за період від лютого до серпня 1947 р. ліквідовано 55 учасників підпілля (20 вбито, 35 заарештовано), заарештовано 16 пособників. Відповідно за цей же період УМДБ Дрогобицької області повідомили зведені дані використання АБГ, агентів-бойовиків і винищувальних груп, які заарештували та вбили 81 учасника ОУН і УПА, заарештували 31 пособника. Інформація про діяльність АБГ УМДБ Чернівецької області: упродовж лютого–серпня 1947 р. вбито п'ять учасників ОУН і УПА, а чотирьох захоплено, крім цього, заарештували, за даними агентурно-бойових груп, 31 учасника ОУН і УПА. АБГ УМДБ Закарпатської області в лютому–серпні 1947 р. вбили одного учасника ОУН і одного заарештували. Загалом за лютий–серпень 1947 р. силами АБГ у західних областях України вбито і заарештовано 620 учасників ОУН і УПА⁴⁰. Впродовж липня 1948 р. до березня 1949 р. агентурно-бойовими групами, які діяли як самостійно так і із підрозділами військ МДБ ліквідовано 1 447 підпільників, повстанців, пособників (239 вбито, 328 затримано учасників ОУН, 880 заарештовано пособників)⁴¹. У 1948 – 1952 рр. агентурно-бойовими групами УМДБ Дрогобицької області було вбито 214 підпільників, 98 захоплено (у 1948 р. 90 убито, 35 заарештовано; 1949 р. 26/10; 1950 р. 59/26; 1951 р. 32/13; 1952 р. 7/14)⁴²

Хоча попри часткові успіхи спецгрупи несли серйозні втрати. Так, 23 лютого 1945 р. спецгрупа Гощанського РВ НКДБ була направлена у село Русивель із завданням ліквідувати сотенного «Деркача». 14.00 ця спецгрупа була оточена повстанцями. У результаті шестигодинного бою спецгрупа втратила 11 осіб вбитими, 5 поранено, інші 4 осіб разом із пораненими відійшли до м. Гоща. Силовики писали, що із сторони повстанців було вбито 35 осіб і 5 поранено⁴³.

Халатність доходила й до курйозів. Так, для ліквідації повстанців, які оперували у Гощанському районі, згідно із розробленим планом у ніч на 22 лютого 1945 р. у район с. Новоставці були викинуті дві спецгрупи – одна РВ НКВС і друга РВ НКДБ. За повідомленням начальника Гощанського РВ НКДБ, спецгрупа НКДБ УРСР «Кара» у м. Гоща прибула після того як обидві групи НКВС і НКДБ вийшли на операцію. Тому отримані від «Кари» паролі повідомити вийшовшим групам не встигли. Група «Кара» прийшовши у район села Новоставці зіткнулася із групою РВ НКВС. В результаті двох перестрілок між групою РВ НКВС і групою «Кара» були поранені три особи: два із групи НКВС і один із групи «Кара»⁴⁴.

23 лютого 1945 р. біля с. Русивель Гощанського району націоналісти знищили спецгрупу РВ НКВС. Впродовж трьох годинного бою спецгрупа втратила вбитими 13 осіб, 8 вдалося втекти, але 5 з них були поранені⁴⁵.

³⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 90 (1951). Спр. 49. Арк. 51–52; Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. П-5001. Оп. 7. Спр. 218. Арк. 22–30.

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 27 (1952). Спр. 10. Арк. 18–19.

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 83. Арк. 274–275.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 302.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1218. Арк. 37.

⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 1218. Арк. 33.

⁴⁵ Архів ВВ НКВД. Т. 156. Арк. 106.

Спецгрупи створювалися і для ліквідації окремих проводів ОУН чи підрозділів УПА. У квітні 1946 р. УМВС Чернівецької області полковник Руденко затвердив план операції та оперативної діяльності спеціальної група «Довбуша» по ліквідації окружного проводу ОУН Буковини (за агентурною справою «Бурдалаки»). У ньому зазначалося, що створювалася спеціальна боївка на чолі з оперативним працівником чисельністю 13 осіб. На озброєнні мала 1 кулемент РП, 3 гвинтівки СВТ, 5 автоматів ППШ, 2 карабінів, 2 ракетниці, 22 ручні гранати, 840 патронів до гвинтівок, 540 патронів до автоматів, 220 ракет, 6 палаток, 10 індивідуальних пакетів, 1 рація системи «Белка». На створення харчової бази цієї групи виділили 5000 рублів⁴⁶.

Серйозною проблемою у використанні спецгруп було порушення ними так званої соціалістичної законності. Про це військовий прокурор військ МВС Українського округу полковник юстиції Г. Кошарський доповідав 15 лютого 1949 р. секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову, акцентуючи на фактах насилля учасників спецгруп над місцевим населенням, чим не тільки не полегшували боротьбу із націоналістами, але, навпаки, ускладнювали її. На його думку, дії спецгруп мали яскраво виражений антирадянський характер і не могли бути виправдані жодними оперативними переконаннями. Вони дуже часто діяли навмання, тому жертвами беззаконня ставали особи, непричетні до підпілля. З метою недопущення агентами-бойовиками порушень соцзаконності їх узяли на повне матеріальне забезпечення⁴⁷. Щоправда, це не зупинило злочинів з боку учасників спецгруп. Так, група агентів-бойовиків Хустського окружного відділу МДБ Закарпатської області, у складі п'яти осіб, систематично займалася грабежами і побоями місцевого населення, забирали гроші, особисті речі та продукти харчування⁴⁸. Окремі абегешники поводитися, як варвари. Так, у Сторожинецький МВ НКВС спецгрупа доставила голови п'яти вбитих підпільників і зброю: чотири гвинтівки, один пістолет і 50 бойових патронів⁴⁹.

Яскравим підтвердженням вседозволеності для діяльності АБГ є спецгрупа Лопатинського районного УМДБ (1945–1947). Начальник цього райвідділу майор Перобенів не тільки дозволяв, але й заохочував злочини – побиття, розстріли заарештованих місцевих мешканців, провину, яких не вдалося довести. При цьому до цієї злочинної співучасті (приховування злочинів) залучав не тільки працівників власного відомства, але й лікарів (які фальсифікували довідки про причини смерті заарештованих). Реально діяла кругова порука, за якою усі злочини спецгрупи приховувалися (хоча й вчинялися за безпосередньої присутності керівництва РВ)⁵⁰.

29 травня 1948 р. в обвинуваченому висновку на Михайла Рижого, Івана Вовка, Панька-Володимира Фардигу, Михайла Донецького, Миколи Слесаря, Михайла Середи, Петра Городецького, Михайла Косюка, Василя Щиседа, Володимира Андрусишина, Адама Соколова-Лотоцького, Василя Зайця, Степана Обілевського, Олексія Кусеня, які звинувачувалися за ст.ст. 105 ч. II п. «в», 174 ч. III кримінального кодексу УРСР і ст. 2 ч. 1 указу Президії Верховної Ради СРСР «Про посилення охорони

⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-13422. Т. 3. Арк. 108–110.

⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т.83. Арк. 284.

⁴⁸ Там само. Арк. 281.

⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 7. Арк. 90.

⁵⁰ УСБУ ЛО. Спр. П-7908. Арк. 100–103.

особистої власності громадян». Тобто бойовики спецгрупи з метою власної наживи систематично займалися грабунками майна державних підприємств і місцевих мешканців. Саме тому їх 22-25 січня 1948 р. заарештовували. Ще у 1945 – 1946 рр. їх залучили до співробітництва із органами МВС-МДБ і зарахували у спецгрупи для боротьби із оунівським підпіллям. Перебуваючи у спецгрупі М. Рижий, І. Вовк, П.-В. Фардига та інші із метою власного збагачення, діючи під видом оунівських структур, систематично здійснювали збройні напади на села Тернопільської, Станіславської, Дрогобицької та Львівської обл.. При цьому грабували майно державних підприємств і місцевих мешканців, у яких відбирали худобу, зерно, м'ясо та цінні речі. Усе награвоване вони використовували для своїх власних цілей. Зокрема, було відібрано близько 50 центнерів зерна і муки, коней, 6 голів великої рогатої худоби, 35 свиней та іншого цінного майна. Крім цього, отримували від мешканців гроші⁵¹. 10 липня 1948 р. усі вони були засуджені на терміни від 8 до 15 років⁵².

З метою усунення усіх порушень «соціалістичної законності» учасників АБГ взяли на повне матеріальне забезпечення, виділивши значні кошти. Так, у розрахунку витрат на утримання спецгруп НКВС УРСР станом на 20 жовтня 1945 р. місячна зарплата командира групи (200 осіб) становила 600 рублів, а бійця (1 800 осіб) – 300 рублів. Харчування обходилося на 2 000 осіб із розрахунку 139,5 рублів на одного, тобто на місяць – 279 000 рублів. Вартість обмундирування для 2 000 осіб – 328,5 рублів на одного бійця, тобто 657 000 рублів на місяць. Преміальний фонд на три місяці – 300 000 рублів. Усього на 2 000 агентів-бойовиків витрачалося 1 588 000 рублів⁵³.

Натомість у довідці (за липень 1952 р.) про витрати грошових засобів по ст. 9 у другому кварталі для утримання агентури було витрачено на 42 особи 103 650 рублів (34 550 рублів на особу). Командир, витрати на утримання 42 агентів впродовж 30 днів – 24 200 рублів. Разом на квартал 3Х24 200=72 600 рублів. Оплата конспіративних квартир і явочних квартир УМДБ – 3000 на місяць. Всього на квартал – 9 000 рублів. Спецвитрати на екіпірування і господарські витрати на квартал – 20 000 рублів; на виплату винагород агентам за захоплення і ліквідацію підпільників – 20 000 рублів. Витрати на агентуру по лінії відділу 2-Н на затримання і використання в оперативних цілях – 54 750 рублів; на агентуру МВ, РВ МДБ – 80 000 рублів. Всього витрачено по ст. 9 за другий квартал – 360 000 рублів⁵⁴.

З роками матеріальне забезпечення фактично узаконених державою вбивць зростало. Чекісти звітували, що станом на 1 вересня 1948 р. витрачали 500 рублів на рядового і 700 рублів на керівника АБГ. Крім того, на одного бійця видавали 15 рублів добових, які виплачувалися агентів-бойовику під час його перебування у рейді з виконання спецзаходів відповідно до розробленого плану. Таким чином, при повному укомплектуванні АБГ УМДБ Дрогобицької області складалася з 26 груп, у яких перебували 120 учасників. На їхнє утримання щомісячно потрібна була сума 100 000 рублів (65 200 рублів зарплата, плюс відрядження по 15 рублів, разом 36 000

⁵¹ УСБУ ЛО. Спр. 34631. Арк. 172–174.

⁵² УСБУ ЛО. Спр. 34631. Арк. 255–268; ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т.83. Арк. 279.

⁵³ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 75 (1953). Спр. 7. Арк. 5.

⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 300–301.

рублів)⁵⁵. У наступні роки, починаючи від 26 жовтня 1951 р., добові збільшилися і виплачувалися з розрахунку 20 рублів на добу⁵⁶.

У подальші роки тенденція до зростання витрат утримувалася. Загалом на 7 липня 1952 р. на утриманні в УМДБ Дрогобицької області перебували 42 агенти, яким виплачувалося 34 550 рублів, додаткові витрати (на 30 діб) – 24 200 рублів. Оплата конспіративних і явочних квартир – 3 000 рублів на місяць⁵⁷. Спецвитрати на екіпірування і госпвитрати на квартал – 20 000 рублів. Кошти на виплату винагород агентам за захоплення і ліквідацію підпільників на квартал – 20 000 рублів. Витрати на агентуру по лінії відділу 2-Н на затримання й використання з оперативною метою – 54 750 рублів. Витрати на агентуру МВ, РВ МДБ – 80 000 рублів. Загалом утримання агентурного апарату по області за квартал потребувало 360 000 рублів⁵⁸. У жовтні 1953 р. на утриманні УМВС Дрогобицької області перебували вісім агентів, середній місячний оклад яких становив 700–1 000 рублів⁵⁹.

УМВС Станіславської області у 1948–1953 рр. оперативно використовувало у складі спецгруп, які діяли по ліквідації оунівського підпілля 108 спецагентів⁶⁰. За час використання цієї агентури впродовж вказаного періоду, 7 осіб було вбито оунівцями при виконанні бойових завдань, 12 осіб заарештовано органами МВС і засуджено за різноманітні злочини, 22 осіб було передано для оперативного використання в інші органи МВС, 10 осіб було виключено із агентурної сітки через неможливість їх подальшого використання і 14 осіб зрадили органам МВС і перейшли у підпілля⁶¹. Станом на 15 листопада 1953 р. на утриманні УМВС перебувало 29 спецагентів, яким виплачувалося грошове утримання у розмірі від 250 до 1500 рублів на місяць. Крім того виділялися ще кошти на відрядження – від 300 до 500 рублів на місяць. Разом на утримання наявних в УМДБ Станіславської області витрачали 37 650 рублів⁶². За безпосередньої участі спецагентури і за її безпосередньої участі із 1 січня до 15 листопада 1953 р. ліквідовано 16 підпільників, 3 підпільників захоплено, арештовано 22 учасників ОУН і активних симпатиків⁶³.

Зазначимо, що і це не була межа: тих, які особливо відзначилися, додатково нагороджували грошовими преміями, подарунками⁶⁴. До того ж, хоча в зимові місяці агенти переважно не виходили на акції, а перебували на конспіративних квартирах, грошові виплати вони отримували як агенти-бойовики.

Фактично за кожну успішну операцію абегешникам видавали додаткові грошові винагороди. Наприклад, агентам-бойовикам УМДБ Чернівецької області

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 26.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 297.

⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 2. Т. 5. Арк. 32–33; Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 298–300.

⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 301.

⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 323. Арк. 262.

⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 19 (1959). Спр. 10. Арк. 25.

⁶¹ Там само. Арк. 26.

⁶² Там само. Арк. 27.

⁶³ Там само. Арк. 27.

⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 274. Арк. 297.

видали від 3 000 до 4 000 рублів⁶⁵. За зразкове виконання завдань органів МДБ з ліквідації підпілля у Станіславській області 25 червня 1952 р. міністр держбезпеки УРСР генерал-лейтенант Микола Ковальчук клопотав про нагородження і заохочення спецагентів: золотим годинником і грошовою винагородою розміром від 1 000 до 2 000 рублів⁶⁶. Окремим особливо важливим агентам видавали не тільки гроші, нагороди, – їм купували об'єкти нерухомості. Так, для спеціального агента «Івана Гавриловича» перед МДБ УРСР порушили клопотання про витрату 20 000 рублів для купівлі будинку в одному із районів Кам'янець-Подільської чи Вінницької областей⁶⁷. Промовистий факт: начальник Управління 2-Н МДБ УРСР направив 27 березня 1952 р. міністру державної безпеки УРСР М. Ковальчуку доповідню про розхід 8 000 рублів на придбання будинку для спеціального агента «ТС». М. Ковальчук санкціонував цю дію⁶⁸. Така необхідність обгрунтовувалася тим, що сім'я агента у складі чотирьох осіб у листопаді 1951 р. була переселена до Києва, де проживала на приватній квартирі⁶⁹. Переїжджаючи, родина продала власний будинок та інше майно, зазнавши значних матеріальних збитків, заяк продаж проводили поспіхом, легендуючи переїзд під втечу з місця проживання. У доповідній наголошувалося, що «ТС» дуже любив жінку і сина, а тому влаштування їхнього матеріального становища було основним стимулом у його роботі з ліквідації підпілля⁷⁰.

Захоплений провідник Перегінського районного проводу ОУН Іван Рученчин-«Шпак» видав 8 вересня 1951 р. спецслужбам організаційну касу у сумі 150 000 рублів, яку отримав від свого попередника районного провідника «Перемоги». Заступник міністра державної безпеки УРСР, полковник державної безпеки Семен Фадеєв направив 6 вересня 1952 р. листа міністрові державної безпеки УРСР Миколі Ковальчуку, в якому просив порушити клопотання перед МДБ СРСР щодо санкцій на додаткові витрати 10 000 рублів для придбання будинку спеціальному агенту УМДБ Станіславської області «Івану Гавриловичу»⁷¹. Про облаштування його побуту турбувався також заступник начальника УМДБ Станіславської області полковник Олексій Нечаєв. 16 квітня 1952 р. він звернувся до заступника міністра державної безпеки УРСР генерал-майора М. Попереки з проханням виділення 20 000 рублів на придбання і меблювання будинку для «Івана Гавриловича». До речі, цей спецагент УМДБ Станіславської області очолював легендарний Калуський окружний провід ОУН та здав вилучену ним із криївки касу Калуського надрайонного проводу ОУН (39 150 рублів). Перед цим із місць відбування покарань достроково звільнили його тітку, брата і наречену⁷². Заступник міністра генерал-майор М. Поперека дав дозвіл

⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 59 (1953). Спр. 5. Т.6. Арк. 323–324.

⁶⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 3. Арк. 15–17; Оп. 105 (1954). Спр. 3. Т. 2. Арк. 325.

⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 105 (1954). Спр. 3. Т. 2. Арк. 326.

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 1. Арк. 270.

⁶⁹ Там само. Арк. 271.

⁷⁰ Там само. Арк. 272.

⁷¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 105 (1954). Спр. 3. Т.3. Арк. 38, 135–136.

⁷² Там само. Т. 2. Арк. 245.

на придбання будинку «Івану Гавриловичу»; гроші потрібно було здати у дохід держави, а необхідну суму на купівлю будинку видали за ст. 9⁷³.

Незабаром уже начальник УМДБ Станіславської області полковник держбезпеки Арсеній Костенко просив 18 вересня 1952 р. у міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенанта Петра Івашутина виділити 25 000 рублів для купівлі будинку «М.В.» і його сім'ї. Мотивацією послужило те, що завербований спеціальний агент «М.В.» у травні 1952 р. працював у справі «Перехват», а за його даними та участі вдалося захопити й ліквідувати майже 50 підпільників⁷⁴. 13 жовтня 1952 р. було виділено суму у 25 000 рублів для купівлі будинку агентів «М.В.»⁷⁵.

Нагороджували і значно дрібнішими речами. Так, начальник УМДБ по Дрогобицькій області полковник Майструк наказував нагородити «за добросовісне ставлення до виконання завдання по боротьбі із ОУН-УПА і виявлену при цьому ініціативу і винахідливість» бійцю спецгрупи Судово-Вишнянського РВ МДБ Йосифу Макаруху оголошувалася подяка і видавалися цінні подарунки (3 метри тканини на костюм, 1 пару черевиків, 3 метри тканини на сорочку). У цьому ж наказі зазначалося, що Й. Макарух за час з квітня 1946 р. по травень 1948 р. особисто вбив 4 підпільників, а за його матеріалами заарештовано понад 30 активних учасників ОУН і УПА⁷⁶.

Не шкодували витрат на ідеологічну обробку абегешників. Для цього їм організовували подорожі визначними місцями республіки, де вони відвідували кіно, театри, музеї, історичні пам'ятники. З метою виховання спецагентури у містах Коломия, Снятин, Надвірна на конспіративних квартирах, де відпочивала агентура, облаштували бібліотеки, в яких була «правильна» література українських, російських та інших класиків, газети, журнали. Періодично для особливо законспірованої агентури в приміщенні УМВС демонструвалися кінофільми⁷⁷. 16 вересня 1952 р. заступникові міністра державної безпеки Семену Фадеєву писав заступник начальника УМДБ Станіславської області підполковник державної безпеки Петро Форманчук (№ 1140 від 16 вересня 1952 р.) з проханням санкціонувати витрату за ст. 9 суми 1 500 рублів на виїзд до м. Київ спеціальних агентів УМДБ «М.В.» і «Сміливого». І такий виїзд санкціонували⁷⁸.

Спецслужби оцінювали відданість агентів-бойовиків і намагалися задовольнити їхні прохання. Так, сім'ю агента «Тараса Степановича» перевезли на проживання до м. Київ⁷⁹. Начальник Управління 2-Н МДБ УРСР полковник Петро Арнаутенко затверджував 31 жовтня 1952 р. клопотання начальника УМДБ Станіславської області полковника А. Костенка щодо забезпечення спецагентів «Капітонова» і «ТС» із дружиною путівками до санаторію⁸⁰. Останній, зі свого боку, адресував таке ж прохання заступнику міністра державної безпеки, мотивуючи тим, що санчастина МДБ УРСР

⁷³ Там само. Арк. 247–249.

⁷⁴ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 3. Арк. 74.

⁷⁵ Там само. Арк. 75.

⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 10. Спр. . 25. Арк. 80–81.

⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 10. Арк. 27.

⁷⁸ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 3. Арк. 68–69.

⁷⁹ Там само. Т. 1. Арк. 221–249.

⁸⁰ Там само. Т. 3. Арк. 87.

провела медичний огляд родичів спецагента «ТС» і встановила, що рідна сестра жінки «ТС» – Віра Кульчицька – на ґрунті нервозності потребувала санаторного лікування⁸¹.

Управління МДБ Станіславської області звернулося з проханням санкціонувати витрату за ст. 9 коштів у сумі 1 000 рублів щомісячно, починаючи від листопада 1952 р. до травня 1953 р., на оплату навчання в автошколі для восьми спеціальних агентів⁸².

Така щедра оплата бентежила навіть найвище керівництво, яке відзначало перебір у грошових витратах на утримання спецагентів. Так, заступник міністра державної безпеки СРСР В. Рясний 26 червня 1952 р. звертав увагу міністра державної безпеки УРСР М. Ковальчука на те, що деякі керівники місцевих органів МДБ виплачували значні суми винагород, які істотно перевищували потреби агентів-бойовиків. Часто грошові нагороди особам, яких оперативно використовували та утримували під вартою, виплачували готівкою, що давало їм змогу накопичувати значні суми, які потім використовували при втечах⁸³. Саме тому В. Рясний пропонував скоротити встановлені за агентурну роботу суми винагород спецагентам та підходити до цього з урахуванням матеріального й сімейного становища кожного. При цьому регулярні винагороди, які перевищували суму 1 500 рублів на агента, мали погоджуватися з МДБ СРСР. Категорично заборонили також видавати на руки винагороди оперативно використовуваним особам, які утримувалися під вартою. Потрібні суми на їхнє утримання видавали спеціально виділеним для роботи з ними оперативним співробітникам і встановлювали щоденний контроль за витратами⁸⁴.

Відповідно до вказівок заступника міністра державної безпеки СРСР В. Рясного, 1 вересня 1952 р. були переглянуті розміри грошового утримання спеціальної агентури Управління 2-Н МДБ і УМДБ західних областей. Для затвердження міністром СРСР були підготовлені довідки-характеристики на перевербованих органами МДБ керівників націоналістичного підпілля, яким виплачувалися винагороди від 1 500 і більше рублів на місяць. Однак окремі спецагенти продовжували накопичувати значні суми коштів. Адже при виїзді у відрядження для виконання оперативних завдань видавали добові (у розмірі 20 рублів) і оплачували проїзд у випадку, якщо вони не забезпечувалися транспортом органів МДБ. Кожному спецагентові видавалися також гроші на екіпірування – не більше 1 500 рублів на рік. Спецагентам продовжували виплачувати винагороди та премії за успішні операції⁸⁵.

При УМДБ Чернівецької області на 8 липня 1952 р. діяла група з чотирьох агентів-бойовиків. Трьом з них виплачувалося щомісячне утримання у розмірі 500 рублів кожному, а старшому групи – 1 000. Крім того, в період їхнього перебування в маршрутних командированнях видавалося по 20 рублів добових на придбання продуктів харчування. Утім, ця сума інколи досягала 200 рублів у місяць на кожного агента-бойовика⁸⁶.

⁸¹ Там само. Т. 2. Арк. 173.

⁸² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 105 (1954). Спр. 3. Т. 3. Арк. 30.

⁸³ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 7. Арк. 8.

⁸⁴ Там само. Арк. 9.

⁸⁵ Там само. Арк. 37.

⁸⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 6. Арк. 114.

Проте траплялися і значні переплати. Так, начальник УКДБ при Раді Міністрів УРСР по Станіславській області полковник А. Костенко 3 квітня 1956 р. зазначав, що при проведенні документальної ревізії особливих витрат (по ст. 9), які здійснювалися начальником 3 відділення фінансового відділу КДБ при РМ УРСР капітаном інтендантської служби Щегловим за період з 1 липня 1955 р. по 31 березня 1956 р., встановлена переплата засобів у сумі 10 690 рублів. Згідно санкції КДБ при РМ СРСР (№4/С/827 від 26 квітня 1955 р.) дозволялося здійснювати щомісячну грошову виплату резидентам і агентам у сумі 7 800 рублів. Такі витрати обґрунтовувалися наявністю станом на 1 липня 1955 р. на території Станіславської області 13 озброєних націоналістів і розшуком 24 підпільників. У цьому документі дуже детально розписувалися агенти, їхня робота та конкретні кошти, які ішли на їхнє утримання⁸⁷.

Окрім матеріальних стимулів, абегешників відзначали двома видами нагород: «За охорону державного кордону» та «За охорону громадського порядку».

Після завершення бойової діяльності абегешника певний час могли й надалі утримувати, допоки не забезпечували «цивільною» роботою. Наприклад, за час співробітництва з органами КДБ агент «Гай» (1951 – 1955) безпосередньо брав участь у ліквідації та захопленні понад 30 керівників і підпільників, у тому числі члена Закордонного представництва ОУН В. Охримовича. Проте у зв'язку з відсутністю подальших перспектив його використання (перебував на утриманні органів КДБ) у грудні 1954 р. він був працевлаштований, і грошове утримання припинилося. У березні 1955 р. агент «Гай» у рамках скорочення штатів був звільнений з роботи, але через місяць УКДБ знову його працевлаштувало (за місяць йому видали грошову допомогу розміром 400 рублів). Наприкінці серпня 1955 р. агент «Гай» знову був звільнений з роботи адміністрацією підприємства як такий, що не викликав політичної довіри (стало відомо, що він перебував у підпіллі)⁸⁸. Упродовж трьох місяців «Гай» не працював; у цей період йому тричі надавалася матеріальна допомога на суму 1 150 рублів. Аналогічна ситуація була з агентом «Іваном Гавриловичем», який перебував на утриманні органів КДБ: у липні 1955 р. його працевлаштували і зняли з грошового утримання. У грудні 1955 р. «Іван Гаврилович» використовувався у низці конкретних заходів з розробки підоблікованого елемента, за що йому було видано грошову винагороду у сумі 500 рублів⁸⁹. Загалом працевлаштували 27 колишніх спецагентів УМВС Станіславської області⁹⁰.

Практикувалося й призначення грошових утримань сім'ям цінних агентів, які загинули при виконанні завдань. 18 листопада 1951 р. під час виконання спеціального завдання органів МВС у с. Борятин Судово-Вишнянського району Дрогобицької області оунівцями був вбитий керівник спеціальної групи УМВС Львівської області агент «Малий» - Іван Милян (1921 р.н., с. Підберезці Винниківського району Львівської області). І. Милян із 1944 р. перебував на нелегальному становищі, в 1945 р. керівництвом ОУН був призначений кущовим провідником ОУН під псевдом «Ірод». Із 1946 р. до жовтня 1947 р. очолив референтуру СБ Винниківського районного проводу

⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 19 (1959). Спр. 4. Арк. 149–158.

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 4. Арк. 152.

⁸⁹ Там само. Арк. 153–154.

⁹⁰ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 10. Арк. 26.

ОУН, відтак був захоплений УМВС Львівської області. На допитах дав покази, які дозволили заарештувати 34 членів ОУН і симпатиків. 25 січня 1948 р. І. Милина було заарештовано агентом-бойовиком під псевдом «Малий» і включено у спегрупу «Тайфун», яка займалася заходами по розробці оунівського підпілля. Потім він став і керівником цієї групи. Під його керівництвом групою було проведено низку агентурних комбінацій, у результаті яких виявлено 100 учасників ОУН і ліквідовано 12 озброєних підпільників, у тому числі член Проводу ОУН О. Гасин-«Лицар», провідник Львівського крайового проводу ОУН З. Тершаковець-«Федір» та інші⁹¹. Його сім'ї (дружині та дочці) була призначена пенсія у розмірі 200 рублів на місяць (дозвіл на неї дав міністр МВС СРСР генерал Крутов)⁹².

Вдосконалюючи роботу АБГ, на завершальному етапі протистояння репресивно-каральна система вдалася до нової форми боротьби проти визвольного руху – використання легендованих проводів⁹³. Перші з них почали організовуватися наприкінці 1940-х рр. Зокрема, створили легендовані крайові (Карпатський, Львівський), окружні (Дрогобицький, Калуський, Коломийський, Станіславський, Кам'янець-Подільський), надрайонні, районні і навіть кущові проводи ОУН (б) тощо⁹⁴. Вважалося недоцільним використовувати у складі легендованого окружного проводу легендовані надрайонні проводи, оскільки відчувався брак агентів-бойовиків, утім, поодинокі структури все ж існували⁹⁵. Діючи під виглядом керівників вищих проводів, спеціальні агенти конспіративно відвідували відомих їм пособників, використовували їх для налагодження зв'язку з учасниками підпілля, встановлювали з ними довірливі відносини, виявляли все наявне на території підпілля. Після повернення з рейдів спеціальні агенти надавали досить змістовні в оперативному плані матеріали, які свідчили про успішне виконання отриманих ними завдань⁹⁶.

Ліквідація та захоплення підпільників АБГ переважно проводили на організаційних пунктах зустрічей. Перед вербуванням керівників із числа захоплених перевіряли у складі групи агентів-бойовиків на конкретних справах з ліквідації чи захоплення відомих їм інших учасників підпілля, тим самим їх закріплювали у роботі⁹⁷. Із захоплених у 1951 р. органами МДБ Станіславської області понад 170 керівників і озброєних учасників підпілля завербували 40 спеціальних агентів⁹⁸. Наприклад, виходячи з окреслених заходів і конкретних агентурних можливостей, легендований Калуський окружний провід мав такий склад: 1) керівник – спецагент «Іван Гаврилович» і його охоронці – спецагенти; 2) референт СБ – спецагент «Петро Іванович», який до вербування був референтом СБ Городенківського надрайонного проводу ОУН⁹⁹.

⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-7765. Т. 10. Арк. 50–52.

⁹² Там само. Арк. 78.

⁹³ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 2. Т. 6. Арк. 131.

⁹⁴ Ішук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. С. 127.

⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 6. Арк. 19.

⁹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 7. Арк. 71.

⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 2. Арк. 144.

⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 13. Арк. 140; Ф. 13. Спр. 372. Т.84. Арк. 75.

⁹⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 6. Арк. 18.

До створеного легендованого Коломийського окружного проводу залучили: провідника легендованого окружного проводу – спецагента «Тараса Степановича» (його охоронець «Михайло»); учасника легендованого окружного проводу – спецагента «М.В.», він же керівник легендованого Косівського надрайонного проводу (його охоронець «Павло»). У складі цього проводу легендували кур'єрську групу з участю спецагентів «Рішучого» і «Жовтневого» для зв'язку з підпільниками Чернелицького районного проводу ОУН з метою використання в агентурних комбінаціях¹⁰⁰.

До складу легендованого Станиславівського окружного проводу планували включити його провідника П. Іванишина-«Куряву», до нього мали під'єднати агента-бойовика «Громадянина»; як рядових членів проводу включили перевербованих підпільників «Грубого», «Орлика», «Граба»¹⁰¹.

Виходячи із серйозного практичного досвіду, начальник Управління 2-Н МДБ УРСР підполковник держбезпеки Арнаутенко 7 вересня 1952 р. рекомендував начальнику УМДБ Чернівецької області підполковнику держбезпеки Дубініну використати таємно виведеного з повинною провідника Путильського районного проводу ОУН Д. Том'юка-«Сокола» у створенні легендованого Гірського надрайонного проводу¹⁰².

У жовтні 1951 р. після проведених оперативних заходів відділом 2-Н УМДБ Дрогобицької області були захоплені референт пропаганди Дрогобицького окружного проводу ОУН Ярослав Богдан-«Всеволод» і його охоронець Мирон Голлак-«Опришко». Після відповідної «оперативної обробки» вони стали агентами під псевдонімами «Косовський» і «Буревій» та почали оперативно використовуватися. З колишніх підпільників МДБ створив легендований провід Дрогобицької округи ОУН. До речі, ця робота велася досить важко, оскільки Ярослав Богдан-«Всеволод» відмовився від співпраці. Тому спецслужбам довелося поширювати легенду про нібито провідника Дрогобицького окружного проводу, який прийшов з іншого терену¹⁰³. Варто підкреслити: особистість Ярослава Богдана яскраво характеризується його позицією під час зустрічі із заступником міністра держбезпеки УРСР генерал-лейтенантом М. Поперекою, яка відбулася 14 травня 1952 р. На прийомі «Всеволод» заявив, що в разі зустрічі з членами ОУН він розповість їм про свою співпрацю з органами МДБ і зазначив, що від своїх націоналістичних поглядів не відмовлявся і не відмовиться¹⁰⁴.

Масштабність, а головне ефективність використання легендованих проводів у 1951–1953 рр. особливо вражала на теренах Коломийської округи. За діяльності створеного легендованого проводу під керівництвом референта СБ та керівника проводу Р. Тучака-«Тараса Степановича» знищили та захопили понад 200 націоналістів¹⁰⁵.

¹⁰⁰ Там само. Арк. 24.

¹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 2. Арк. 288.

¹⁰² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 6. Арк. 127.

¹⁰³ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 18. Арк. 130, 138.

¹⁰⁴ Там само. Арк. 77–78, 97.

¹⁰⁵ Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН. С. 128; Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. Київ; Торонто: Літопис УПА, 2015. Т. 25: Коломийська округа ОУН: документи і матеріали 1945–1952 / упоряд.: Д. Проданик, В. Гуменюк. С. 24.

На території цієї ж Коломийської округи у лютому 1952 р. захопили й ліквідували 73 підпільників, у тому числі провідника Буковинського окружного проводу ОУН, провідника Вижницького надрайонного проводу ОУН. Були повністю ліквідовані Косівський надрайонний, Косівський, Яблунівський, Жаб'ївський і Кутський районні проводи ОУН, низка кущових і сільських груп¹⁰⁶. Відтак у травні–червні 1952 р. у Коломийській округі ліквідували й захопили 52 озброєних підпільників, в основному з керівних ланок підпілля, які діяли на цій території¹⁰⁷.

До АГБ, в якій діяв Р. Тучак, входили 15 осіб, зокрема окружний референт СБ Микола Ільницький-«Кузнец» (агент «М.В.») та Олександр Барановський-«Володимир» (брат відомих діячів УВО і ОУН Романа і Ярослава Барановських). До арешту 25 січня 1945 р. О. Барановський був членом Галицького повітового проводу ОУН, згодом погодився на співпрацю з ворогом, виступав із антинаціоналістичною пропагандою у селах Станіславського, Галицького, Войнилівського районів, через публікації в обласній газеті «Прикарпатська правда» та листи до керівництва підпілля, згодом став членом АБГ (27 серпня 1945 р.)¹⁰⁸. За активну роботу в АБГ неодноразово відзначався грошовими винагородами, був нагороджений медаллю «За охорону громадського порядку»¹⁰⁹.

Серйозних втрат завдавало захоплення керівників, їхнє вербування та подальше використання через АБГ, зокрема створені легендовані проводи¹¹⁰. Тільки за період від 3 травня до 10 вересня 1948 р. у результаті використання агента «Громадянина» оунівському підпіллю Коломийської округи нанесли втрати: вбито 10 і заарештовано 150 підпільників та активних осіб, які підтримували націоналістів. Крім того, підготовлено до арешту ще 45 осіб. Захоплений 10 лютого 1951 р. референт пропаганди Станіславівської округи ОУН Михайло Козакевич-«Байденко» особисто брав участь у ліквідації 31 підпільника. При безпосередній участі М. Козакевича захоплено і вбито понад 80 озброєних підпільників, у тому числі 41 керівника. У серпні 1951 р. після проведених заходів у справі «Переправа» ліквідували 33 підпільників, з них 15 вбито і 13 заарештовано. У них вилучено: один ручний кулемет, 16 автоматів, 17 гвинтівок, 30 пістолетів, 32 гранати, 2 280 бойових патронів та інше майно¹¹¹. За період від 10 лютого до 20 квітня 1951 р. вбили і захопили 61 учасника підпілля¹¹². Загалом по агентурній справі «Переправа» у 1951–1952 рр. ліквідували 114 керівників і учасників ОУН, які діяли на території Коломийської округи¹¹³. Крім того, вилучили значну кількість цінних в оперативному плані оунівських документів і перехоплено пошту керівників ОУН закордонного центру.

¹⁰⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 1. Арк. 379.

¹⁰⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 3. Арк. 109.

¹⁰⁸ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 28 (1960). Спр. 1. Арк. 60–62, 87–90; Оп. 93 (1954). Спр. 1. Арк. 106–108; Спр. 2. Арк. 292–294; Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 3. Арк. 7.

¹⁰⁹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 7. Арк. 39.

¹¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 79. Арк. 196–197, 267–268.

¹¹¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 58 (1953). Спр. 12. Арк. 170; Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 7. Арк. 54; Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 2. Арк. 141; Ф. 13. Спр. 372. Т. 56. Арк. 249.

¹¹² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 2. Арк. 143.

¹¹³ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 1. Арк. 379; Спр. 14. Т. 4. Арк. 77, 81.

У створенні легендованих проводів основні складнощі полягали у тому, щоб знайти, конспіративно захопити і швидко завербувати керівника. Далі той через відомі йому зв'язки викликав на зустрічі підопічних чи вищих керівників, де їх захоплювали. Звичайно, підпільники в окремих випадках досить швидко виявляли роботу такої агентури, хоча за незначний проміжок часу вона встигала завдати істотних втрат¹¹⁴.

За участі легендованих проводів тільки у Станіславській області до 1954 р. знищили чи захопили 300 учасників підпілля, ліквідували чи полонили членів Проводу ОУН: Романа Кравчука (21 грудня 1951 р.), референта пропаганди Петра Федуна (23 грудня 1951 р.). Всього на рахунку «оборонців» – 1 163 вбитих, понад 2 000 захоплених і 700 виведених із підпілля учасників¹¹⁵.

Для шифрування особливо важливих спецагентів докладалися значні зусилля. Так, використовуючи «Тараса Степановича», на різних етапах операцій проводили оперативні комбінації: створювали інформаційні приводи, умови про нібито захоплення підпільників і видачу ними націоналістів, місць переховування, криївок тощо. В кожному окремому випадку при проведенні операції використовувалися заздалегідь підготовлені кандидатури з числа осіб, які підтримували визвольний рух, інсценувався показ ними криївок, опісля їх звільняли¹¹⁶. Для закріплення авторитету «ТС» у підпіллі чекісти інсценували судовий процес над його жінкою з викликом свідків¹¹⁷. Ще один із заходів із шифрування «ТС»: чекісти використали дані про захоплення «Кошового», який помер, і від його імені надсилали листи його почерком із пропозицією таємно співробітничати з органами МДБ чи виходити з повинною. Такі листи отримали: провідник Печеніжинського районного проводу ОУН Степан Козьмин-«Марко», референт пропаганди Коломийського надрайонного проводу ОУН Микола Корженівський-«Коля» та інші¹¹⁸. Силовики ліквідували охоронців «ТС» «Голуба» і «Когута», оскільки практично на «їх очах» здійснювалися всі заходи в процесі його співробітництва. У зв'язку з цим вони, хоча й не мали доказів, неодноразово висловлювали підозри щодо поведінки «ТС» і його частих відвідин зв'язкових, зіставляючи ці відвідини з датами ліквідації тієї чи тієї групи. Використання «ТС» мало ще один аспект – внесення розгубленості у ряди підпілля. Особливо це відчувалося після оперативних комбінацій із легендованого захоплення «Кошового» живим, що вилилося у розрив організаційних зв'язків, покиданні підготовлених для зимівлі криївок і перехід у нові місця¹¹⁹. Так, на одній зустрічі з «ТС» провідник Печеніжинського районного проводу ОУН Степан Козьмин-«Марко» заявив, що до нього відмовився вийти на зустріч його заступник «Солідний», аргументувавши позицію: «Нехай все пропаде, коли уже провідники попадають живими і видають

¹¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 108 (1954). Спр. 2. Т. 3. Арк. 110.

¹¹⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 18. Арк. 2, 4, 134–135, 220; Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Київ: К.И.С., 2007. С. 130; Веденеев Д., Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945–1980-ті роки. Київ: К.И.С., 2007. С. 292.

¹¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 1. Арк. 125.

¹¹⁷ Там само. Арк. 65.

¹¹⁸ Там само. Арк. 182.

¹¹⁹ Там само. Арк. 174.

бункера. Мене до весни ніхто не знайде, і я ні до кого не піду і нікого не прийму в бункер, нехай буде навіть сам Бандера». Коли «Марко» запропонував йому намітити на всякий випадок зачіпні будинки для зв'язку, то він заявив: «Якщо будемо живі, то зустрінемося тільки весною». Сам «Марко», також сильно деморалізований, у бесіді з «ТС» заявив: «Я зараз сів би на стежку і застрілюся». Після цієї зустрічі «Марко» пішов у рейд територією Коршівського району і розірвав зв'язок із «ТС»¹²⁰.

До слабкої організації роботи при використанні спецагентів відносили низьку конспіративність цього процесу. Уже після вербування спеціальні агенти, як правило, приймалися у приміщенні УМДБ. Деякі з них після повернення з відряджень проживали у службових кабінетах, а по сусідству з ними утримувалися захоплені підпільники до з'ясування питання про вербування чи арешт. Вони часто перетиналися в місцях загального користування чи зустрічалися в коридорах із громадянами, яких викликали на допит як свідків. Переважну більшість спеціальних агентів, яких в УМДБ Станіславської області було майже 40 осіб, розмістили на проживання у спеціально відведених будинках і квартирах на околиці м. Станіслав. Ці будинки розташовувалися так, що не тільки всі агенти знали один одного і спілкувалися між собою, але й місцеві громадяни знали, що там жили колишні підпільники, які співпрацюють із МДБ. У зв'язку з цим цю частину околиці почали називати «бандерівським посьольком»¹²¹. 21 жовтня 1952 р. А. Костенко вніс пропозицію переселити спецагентів із сім'ями з м. Станіслав на зимовий період у Кам'янець-Подільську, Вінницьку і частково Чернівецьку області. Він рекомендував також направити одного оперативного працівника УМДБ у район розселення спецагентури для організації навчання й виховання¹²².

Радянське «промивання мізків» перевербованим агентам не давало цілкового ефекту, що підтверджувалося низкою втеч із УМДБ Станіславської області агентури й оперативно використовуваних підпільників. Так, від серпня 1951 до січня 1952 р. втекли чотири агенти і шість оперативно використовуваних підпільників¹²³. Втечі тривали і далі. Впродовж 1 серпня 1951 р. – 1 липня 1952 р. із числа захоплених органами МДБ західних областей України озброєних націоналістів у підпілля втекли 23 особи, в тому числі 16 агентів. За цей період розшукали й ліквідували 11 підпільників (у Станіславській області втекло 18, в тому числі 12 агентів, із них сім ліквідовано; відповідно у Рівненській – 2/1/1, у Тернопільській – 2/2/2, у Волинській – 1/1/1)¹²⁴.

Проводилася робота з попередження можливих спроб втеч агентів спеціальних груп. МДБ УРСР і УМДБ західних областей у травні 1952 р. заарештували 12 агентів спецгруп щодо яких Управління 2-Н МДБ УРСР мало дані про нестійкість і схильність до переходу на нелегальне становище (з них два Управлінням 2-Н МДБ УРСР, чотири – Станіславі, один – Дрогобичі). Крім цього, спецслужби мали намір виключити дев'ять спеціальних агентів, нестійких у морально-побутовому плані¹²⁵. В 1953 р. фактів зради спецагентів не було. Однак за колишніми спецагентами, яких

¹²⁰ Там само. Арк. 175.

¹²¹ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 13. Арк. 141–142.

¹²² ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 3. Арк. 106–107.

¹²³ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 13. Арк. 143; Ф. 13. Спр. 372. Т. 84. Арк. 77.

¹²⁴ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 8. Т. 6. Арк. 7.

¹²⁵ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 13. Арк. 147; Спр. 2. Т. 3. Арк. 254.

виключили з агентурної сітки через неможливість подальшого оперативного використання, здійснювали систематичний агентурний нагляд¹²⁶.

Втеча заарештованих становила для спецслужб величезну загрозу, оскільки за період перебування, слідства, повстанці вивчили методи роботи, пріоритетні завдання, плановані комбінації із захоплення і ліквідації підпільників. Крім цього, вони знали про співробітництво з чекістами значної кількості спецагентів¹²⁷. У зв'язку із цим спецагенти, які втекли були особливо небезпечними, оскільки ставили під загрозу реалізацію низки задумів зі створення легендованого підпілля, інших оперативних заходів.

Водночас легендовані проводи використовувалися не лише з метою виявлення та знищення місцевого підпілля та його соціальної бази, але й для оперативних ігор з ЗЧ ОУН. Починаючи з 1950 р., аж до 1960 р., радянські спецслужби саме у такий спосіб отримували необхідну інформацію через створену легенду про наявність підпілля на західних землях України. Однак після того, як необхідність у цьому відпала, залучених перевербованих кур'єрів, колишніх підпільників змушували виступати із заявами про відсутність визвольного руху¹²⁸. Із Західної Німеччини через Польщу на Дрогобиччину були скеровані Іван Жилавий-«Іван», «Стефко» та Михайло Яремко-«Ярмо», «Пугач», які в минулому діяли в регіоні, знали терен і підпільників (сам М. Яремко походив із Самбірського повіту), а також Іван Гоц-«Гай» і Микола Левицький-«Дуб». Зв'язок йшов через легендоване підпілля у Польщі, яким на той час керував завербований польським «Ужондом безпеченства публічного» Леонтій Лапінський-«Зенон» (агент «Богуслав»)¹²⁹. За їх маршрутом стежили польські і радянські органи безпеки, а після переходу в Україну на території Стрільківського району усіх чотирьох 21 липня 1951 р. репресивно-каральні органи заарештували¹³⁰.

Упродовж 1950–1961 рр. ЗЧ ОУН підтримував зв'язки із двома окремими і непов'язаними між собою осередками ОУН на території України: перший – на території діяльності Львівського краю (відправлена і прибула 1951 р. група Мирона Матвієйка), другий – на території Дрогобиччини (надіслана група у 1951 р. Михайла Яремка, Івана Жилавого); третя лінія зв'язку через П. Федуну-«Полтаву» до Проводу ОУН на українських землях (не вдалося налагодити, оскільки направлена група «Пімсти», вийшла на місцеву сітку і на шляху до зв'язкового пункту у Чорному лісі потрапили у засідку). Отримавши ще один канал зв'язку із ЗЧ ОУН, радянські органи використали її як додатковий варіант оперативної гри з націоналістичними осередками за кордоном (основними були Мирон Матвієйко та кур'єри Василя Охримовича, а також вже згадане легендоване підпілля в Польщі). Через «Ярма» та

¹²⁶ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 19 (1959). Спр. 10. Арк. 26.

¹²⁷ ГДА СБУ. Ф. 2-Н. Оп. 99 (1954). Спр. 14. Т. 4. Арк. 112.

¹²⁸ Іщук О., Ніколаєва Н. Кур'єрський зв'язок між закордонними частинами ОУН та підпіллям ОУН і УПА в Україні в 1944–1955 роках. *Воєнна історія*. 2010. № 1 (49). С. 68.

¹²⁹ Hałagida I. Prowokacja «Zenona». Geneza, przebieg i skutki operacji MBP o kryptonimie «C-1» przeciwko banderowskiej frakcji OUN i wywiadowi brytyjskiemu (1950–1954). Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2005. S. 168–170.

¹³⁰ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 352. Арк. 88.

«Івана» працівники МДБ прагнули налагодити канал для закидування своєї аген-тури до організації за кордоном¹³¹. Після захоплення Я. Богдана-«Рамзенка» чекісти почали радіогра з ЗЧ ОУН. Навесні 1952 р. через радіостанцію, яка була у кур'єрів, налагодили зв'язок з керівником референтури крайових зв'язків ЗЧ ОУН Богданом Підгайним-«Аскольдом». Під час однієї з перших розмов вони повідомили йому, що щасливо добралися, зв'язалися з керівником Дрогобицького окружного проводу ОУН Я. Богданом-«Всеволодом» та разом із ним переховувалися зиму 1951–1952 рр.¹³².

Таким чином, до ЗЧ ОУН була підставлена спеціальна агентурна група УМДБ Дро-гобицької області, яка діяла під виглядом членів Дрогобицького окружного про-воду ОУН. Чекісти стверджували, що Б. Підгайний-«Аскольд» і Степан Бандера при-йняли цю інформацію за справжню, істинну і як аргумент наводили повідомлення про переправлення групи кур'єрів від ЗЧ ОУН на Дрогобицьчину. При цьому восе-ни 1952 р. мала бути переправлена пошта від С. Бандери до В. Кука-«Леміша»¹³³. Ле-гендований провід мав прозвітувати про стан підпілля в окрузі. Кур'єрів ЗЧ ОУН потрібно було прийняти на заготовлених базах Дрогобицького окружного проводу, «розробити» їх та повернути за кордон¹³⁴. 28 жовтня 1952 р. у лісовий масив між се-лами Ластівка і Головеське Турківського р-ну прибув кур'єр Петро Гойсан-«Ворон». Від 29 жовтня до 1 листопада 1952 р. він перебував на базі та піддавався агентурній розробці. Емдебісти пишуть, що отримали цінні дані, а також завдяки йому узго-дили з «Аскольдом» пункти поштового зв'язку. Після відходу «Ворона» йому вру-чили звіт про стан підпілля в окрузі, а також особистого листа від провідника ле-гендованого проводу «Всеволода»¹³⁵. Імовірно, спочатку під цим іменем виступав Я. Богдан, проте через небажання співпрацювати він вже 15 травня 1952 р. був ув'яз-нений, а 28 листопада того року засуджений до смертної кари і розстріляний 10 лю-того 1953 р.¹³⁶. Опісля під цим іменем в гру введено іншого агента, який, очевидно, «підшивався» під Я. Богдана до 1961 р. включно.

Захоплений у 1953 р. керівник технічної ланки Дрогобицького окружного про-воду ОУН Йосиф Владика-«Скит» був використаний для друку націоналістичної лі-тератури, яка передавалася через кур'єрів у ЗЧ ОУН. Наприклад, було надруковано 24 примірники «Програми ОУН», 34 примірники звернень «До українського наро-ду» і 131 примірник різних закликів¹³⁷.

У жовтні 1953 р. через Польщу прийшли кур'єри від «Аскольда» в Дрогобиць-ку область та зв'язалися з окружним проводом¹³⁸. Кур'єри мали принести радіос-танцію, шифровані документи, засоби тайнопису і 50 000 рублів. Однак у зв'язку з раннім снігопадом цей прихід відклали на весняно-літній період 1954 р.¹³⁹. Чекісти

¹³¹ Там само. Арк. 88.

¹³² Там само. Арк. 89.

¹³³ Там само. Арк. 90.

¹³⁴ Там само.

¹³⁵ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 352. Арк. 91.

¹³⁶ ГДА СБУ. Спр. П-36556. Арк. 289, 318, 323.

¹³⁷ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 352. Арк. 92.

¹³⁸ Там само.

¹³⁹ Там само. Арк. 93.

очікували на прихід 1953 р. групи оунівців, серед них і С. Бандери¹⁴⁰. Справді, існувала імовірність переходу С. Бандери у край для полагодження внутрішньо-організаційних питань, проте позиція як керівництва ЗЧ ОУН, так і західних союзників перешкодила таким намірам провідника організації¹⁴¹.

Оскільки легендований Дрогобицький окружний провід не мав зв'язку з реальним керівництвом підпілля, насамперед із Василем Куком-«Лемішем», для ЗЧ ОУН було подано інформацію, що підпілля Дрогобиччини ще у 1949 р. втратило зв'язок з Проводом на українських землях і діяло автономно¹⁴².

У зв'язку з розколом в ЗЧ ОУН і переходом Б. Підгайного з низкою працівників референтури крайових зв'язків в т. зв. ОУН за кордоном, зв'язок ЗЧ ОУН і легендованого Дрогобицького проводу перервався. Керівництво КДБ мало намір прокласти пряму лінію саме до С. Бандери. Тому зв'язкові через знайомих у діаспорі впродовж 1956 – 1957 рр. відновили контакти з референтурою крайових зв'язків, яку тоді очолював Степан Ленкавський¹⁴³.

У 1955 р. ЗЧ ОУН почали підозрювати Л. Лапінського в агентурній праці, отже, ставили під сумнів і ті зв'язкові лінії, до встановлення яких він свого часу був причетним. З часом підозри тільки міцнішали, зокрема, після остаточного викриття Л. Лапінського у 1957 р. Завдання перевірити підпілля на Дрогобиччині мала остання зв'язкова група, яка була вислана сюди у липні 1959 р. через територію Польщі у складі Петра Левицького-«Чорноти», Івана Ганяка-«Ворона» та Михайла Давидюка-«Бистрого». «Чорнота» залишився в Польщі, де у 1960 р. був заарештований. Двоє інших у червні 1960 р. прибули в Україну і зв'язалися з Михайлом Яремком та його підставним зверхником «Всеволодом»-«Дмитром», про що повідомили ЗЧ ОУН. У жовтні того ж року «Ворон» відбув назад через Польщу, де мав зустрітися із «Чорнотою», й тоді, імовірно, теж був заарештований, не дійшовши до Мюнхена¹⁴⁴. Натомість у листопаді 1960 р. «Бистрий», зорієнтувавшись у провокації, втік із нібито підпільної хати¹⁴⁵. Оскільки це ставило під загрозу зриву всю операцію, КДБ та польський УБП вирішили справу згорнути. У березні 1960 р. в Польщі з викривальними заявами проти ЗЧ ОУН і їхньої співпраці з розвідками США та Великобританії виступили І. Ганяк та П. Левицький¹⁴⁶. ЗЧ ОУН, переконавшись у тому, що контакти з підпіллям на Дрогобиччині фальшиві, перервали зв'язок, не відповідаючи на відправлені кур'єрами телеграми, останні з яких датовані кінцем квітня того ж року¹⁴⁷. Переконавшись остаточно, що гру викрито, КДБ у липні організував пропагандистські радіовиступи Михайла Яремка (22 липня) та Івана

¹⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 71. Оп. 6. Спр. 352. Арк. 94.

¹⁴¹ Ленкавський С. Дія ворога на відтинку крайового зв'язку і пропагандивне виявлення провокації. Звіт на VI конф. ЗЧ ОУН X–XI 1963 р. *Архів Центру досліджень визвольного руху (Архів ЦДВР)*. Ф. 9. С. 4.

¹⁴² Там само. С. 3.

¹⁴³ Там само. С. 8.

¹⁴⁴ Мороз В. Закінчення збройної боротьби ОУН і УПА на українських землях. *Визвольний шлях*. 2004. Кн. 8. С. 85.

¹⁴⁵ Hałagida I. Prowokacja «Zenona». *Geneza, przebieg i skutki operacji MBP...* S. 268.

¹⁴⁶ Василь Зброжик, «Зенко», «Влодко» – воєк УПА. Львів: [б.в.], 1998. С. 34–36.

¹⁴⁷ Ленкавський С. Дія ворога на відтинку крайового зв'язку і пропагандивне виявлення провокації. Звіт на VI конф. ЗЧ ОУН X–XI 1963 р. *Архів ЦДВР*. Ф. 9. С. 2.

Жилавого (30 липня)¹⁴⁸. Провал легендованих проводів у Карпатському краї ОУН завершив цей своєрідний етап діяльності підпілля.

Отже, як показали перші роки боротьби, сподівання органів радянської влади на швидку та повну ліквідацію визвольного руху не виправдалися. Тому масового поширення набуло використання агентури у всіх можливих формах. Характерно, що роботі з агентурою у комплексі протинаціоналістичних заходів відводилося центральне місце. Відзначимо, що цей засіб боротьби довів свою чи не найбільшу ефективність. Однією із найбрутальніших форм використання агентури стали АБГ. Їхні завдання охоплювали не тільки боротьбу з підпіллям, але й дискредитацію визвольного руху шляхом злочинів проти мирного населення, самих підпільників. Однак, незважаючи на масовий тиск, використання брутальних методів боротьби репресивно-каральних органів проти українського визвольного руху, підпілля у Західній Україні користувалося широкою підтримкою населення, що забезпечувало йому успіх у протистоянні з радянським тоталітаризмом.

Після ліквідації організованого Руху опору на західноукраїнських землях для повного знищення залишків підпілля радянськими силовиками були створені різного рівня легендовані окружні, надрайонні, районні й навіть кущові проводи, до складу яких входили колишні підпільники та оперативники МДБ, які продовжували свою діяльність аж до 1960 р. Використання такого псевдопроводу дозволило не лише остаточно придушити визвольну боротьбу на території, але й вводити агентуру радянських спецслужб до ЗЧ ОУН.

Василь Ільницький

¹⁴⁸ Там само. С. 8.

РАДЯНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНСТРУМЕНТ МОСКОВСЬКОГО ІМПЕРІАЛІЗМУ

Для усвідомлення російського імперіалізму як глобального явища, яке понад три століття деструктивно впливає на світову історію, важливо зрозуміти причини його агресивного характеру, а також форми і методи експансіонізму. Під цим оглядом видається цікавим простежити використання Москвою демократичної риторики, механізмів та інституцій у процесі ведення загарбницьких війн, адже «приєднання» нових територій кремлівське керівництво незмінно здійснювало і продовжує здійснювати під гаслом «визволення поневолених народів» та захисту демократичних прав і свобод.

На російському імперському просторі, до якого тривалий час належали українські землі, конкретні риси демократичної політичної культури приживалися важко. У заснованому Юрієм Долгоруким Ростово-Суздальському князівстві деякий час зберігалися риси колективного управління – віча, насажені тут за зразком київської влади. Проте після монголо-татарської навали ця форма правління фактично занепала. Політичною системою Московського царства, заснованого у середині XVI ст., стала станovo-представницька монархія, яка з утворенням російської імперії (XVIII ст.) лише зміцніла, набравши специфічних рис самодержавства. Хоча в рамках монархічного правління існувала боярська дума та скликалися земські собори, останнє слово у прийнятті рішень належало монарху. Обмежений характер мала також діяльність всіх станових представництв (дворян, духовенства, купців, міщан), які знаходилися під жорстким контролем губернаторів та поліції. Зрозуміло, що одноосібне правління, в рамках якого влада реалізувалася волею і свавіллям однієї особи, перешкоджало формуванню громадянського суспільства та утвердженню демократичних ідей. Тож, спроби Петра I та Катерини II запровадити міське самоуправління не увінчалися успіхом. Революція 1905 р. змусила Миколу II зробити кілька кроків у напрямку демократизації суспільства: легалізувати політичні партії, проголосити свободу віросповідання та відмінити цензуру, заснувати повноцінний законодавчий орган – Державну Думу. Однак реформи виявилися половинчастими, а Перша світова війна, яка поглибила соціально-економічні й політичні суперечності в країні, перервала цей процес.

Після Лютневої революції (1917), що спричинила падіння монархії, росіяни вперше в своїй історії отримали реальну можливість налагодити цивілізовані форми відносин між владою та суспільством шляхом застосування різноманітних виборчих технологій, механізмів зв'язків між широкими електоральними колами і депутатським корпусом, практиками делегування громадянських прав тощо. Тимчасовий уряд на чолі з Олександром Керенським негайно приступив до підготовки Всеросійських Установчих зборів, які мали визначити подальшу форму правління держави відповідно до демократичних процедур. З цією метою створено Особливу нараду для підготовки проекту Положення про вибори до Установчих зборів, де «закладалися підвалини правової держави, побудованої за кращими зразками західних демократій»¹. Вибори

¹ Павленко В. В. Еволюція виборчої системи в Україні (1917–1939 рр.) дис. канд. юрид. наук: (12.00.01 – «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень») Київ, 2017. С. 67–68.

до Установчих зборів відбулися 25 листопада 1917 р. і принесли переконливу перемогу есерам, які виступали за побудову демократичної федеративної республіки і здобули понад 40 % голосів. Однак, більшовики на чолі з В. Леніним здійснили військовий переворот, й унікальний шанс було змарновано.

Прихід до влади більшовиків деформував процес демократизації російського суспільства. Внаслідок Жовтневого перевороту, більшовики встановили диктатуру пролетаріату, чим повернули країну до авторитарного способу правління, яке відрізнялося від віджилого царського самодержавства хіба соціальним походженням правлячої еліти. У цій системі не залишалось місця для демократії, адже т. зв. «тверді ленінці» розуміли диктатуру пролетаріату не як домінування робітничого класу, а як авторитарний режим, покликаний забезпечити владу революційному авангарду. «Диктатура є запереченням демократії»², – писав В. Ленін 1919 р., не залишаючи нікому сумнівів у своїх справжніх намірах і цілях та обґрунтовуючи необхідність її запровадження боротьбою з класом експлуататорів. Подальша розбудова радянської політичної системи здійснювалася в рамках зміцнення ролі Комуністичної партії у керівництві державою, що призвело до утворення привілейованого політичного клану, який узурпував повноту влади. Встановивши контроль над Радами шляхом нехитрих маніпуляцій Конституцією та виборчим законодавством, більшовики фактично усунули громадян від прийняття життєво важливих рішень, які стосувалися векторів розвитку суспільства³. За винятком перших пореволюційних років, у Радянському Союзі не проводилися вільні демократичні вибори на конкурентній основі, які б засвідчували наявність у державі демократичної системи влади. Ухвалення справді демократичної Конституції 1936 р. не спричинило суттєвих зрушень в суспільстві, адже командно-адміністративна система, яка утвердилася в СРСР у 1930-х роках, спотворювала інститут виборчого права, перетворюючи механізм його реалізації у політико-декоративну процедуру, позбавлену практичного змісту. Широко рекламоване «народовладдя» в системі державного механізму СРСР на практиці виявилось химерним механізмом монопартійного абсолютизму, опертого на спецслужби та армію. Таким чином, радянське керівництво перетворило демократію на зручну технологію, де демократичні процедури не лише не виконували традиційних функцій, але й працювали проти самої демократії. Ці тенденції сягнули апогею за часів «сталінщини», коли Росія остаточно скотилася у прірву тоталітаризму, відбираючи право на свободу слова та вибору власним громадянам й усім підкореним народам.

Прикриваючись демократією, як ширмою, більшовики не лише з року в рік поновлювали диктаторську форму правління, маніпулювали суспільно-політичною свідомістю мас, але й використовували її як інструмент для розширення меж імперії. Так, попри голосні заяви ленінського керівництва про право націй на самовизначення, впродовж 1917–1923 рр. антинародна більшовицька політична система за допомогою військової сили була поширена на території Української, Білоруської та Закавказької республік, що всупереч власній волі опинилися у складі СРСР. З метою

² «О демократии и диктатуре». В. И. Ленин URL: <https://www.marxists.org/russkij/lenin/works/37-2.htm>

³ Ленин В.И. Полное собрание сочинений. Москва, 1967. Т. 39. С. 456.

оформлення їх легітимного статусу як союзних республік радянський уряд вдався до імітації демократичних процедур. Так, щоб приховати акт агресії щодо України, більшовики скликали у Харкові в грудні 1917 р. Всеукраїнський з'їзд Рад (абсолютно нелегітимне зібрання як за кількістю учасників, так і характером представництва), який проголосив Україну федеративною частиною Російської республіки, що й дало право більшовикам втручатися у внутрішні справи Української Народної Республіки (УНР). Ліквідувавши Українську Центральну Раду – обраний демократичним шляхом український парламент – більшовики встановили маріонетковий Український Робіничо-Селянський Уряд, цілком підпорядкований Раді Народних Комісарів РФ, який і порушив питання про об'єднання УСРР із РСФРР «на засадах радянської федерації». Так само безапеляційно Москва відкликала визнання УНР як незалежної республіки, складене де-юре на мирній конференції з Центральними Державами в лютому 1918 р.

З цього моменту антидемократичні практики вдомашнилися у політиці Радянського Союзу як вигідний інструмент врегулювання територіально-адміністративних суперечок на власну користь, адже хто посміє звинувачувати державу в загарбницьких цілях, яка діє від імені «визволеного народу». Саме так розгорталася подія під час радянсько-фінської «зимової війни» 1939–1940 рр., яка має чимало паралелей із сучасною неоголошеною російсько-українською війною. Відповідно до секретного протоколу пакту Молотова-Ріббентропа Фінляндія була віднесена до сфери інтересів Радянського Союзу, а 30 листопада Червона армія без оголошення війни вторглася на її територію. Поштовою до агресії стала влаштована самими ж росіянами провокація, проте тодішня радянська пропаганда виправдовувала війну потребою захистити Ленінград, який знаходився у безпосередній близькості до фінського кордону, та тезами про звільнення фінського народу. «Ми йдемо у Фінляндію не як завойовники, а як друзі фінського народу», – стверджувалось в інструкції для військ, виданій 23 листопада політичним управлінням Ленінградського військового округу⁴. Уже наступного дня в фінському селищі Теріокі було створено маріонетковий «народний уряд» на чолі з комуністом Отто Куусінен, а 2 грудня цей «уряд» від імені «Фінляндської демократичної республіки» уклав договір з СРСР про взаємодопомогу й дружбу⁵. Домогтися реалізації повномасштабних цілей у цій війні більшовики не змогли, адже наштовхнулися на жорсткий спротив фінів, які відчайдушно боронили свою незалежність. Не останню роль відіграла так звана Лінія Маннергейма – завбачливо вибудовані укріплення на Карельському перешийку – та допомога країн Заходу. Проте більшовикам все ж вдалося захопити десятку частину території Фінляндії (12 % населення) та створити на цих землях Карело-Фінську Радянську Соціалістичну Республіку – 16-ту в складі СРСР – в надії, захопити згодом всі фінські терени. Проте цього не сталося. Від повної окупації та радянзації фінів після закінчення Другої світової війни врятували пріоритет поширення впливів імперії у напрямку Західної Європи, діяльність національно-визвольних рухів у Прибалтійських республіках і Західній Україні та потреба у зв'язку з цим утримувати значну кількість військ на західних кордонах СРСР, військова допомога Китаю, де тривала громадянська

⁴ Цит. за: Тригуб О. 82 роки тому завершилася радянсько-фінська війна.

<https://armyinform.com.ua/2022/03/14/82-roky-tomu-zavershylasya-radyansko-finska-vijna/>

⁵ Кралюк П. Радянсько-фінська війна 1939–1940 років: уроки для сучасної України. *Радіо Свобода*. 30 листопада 2019 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30299641.html>

війна тощо. Тож, Карело-Фінська РСР як маріонеткове утворення стала непотрібною і 1956 р. її ліквідували.

«Возз'єднання» з СРСР Західної України, Західної Білорусі, Буковини, та Прибалтійських республік внаслідок таємних домовленостей між Й. Сталіним та А. Гітлером, спрямованих на розподіл «сфер впливу» у Європі під час Другої світової війни, стало черговим актом маніпуляції Кремля демократичними принципами та інституціями, адже проводилося під гаслами визволення та прогресу насильницькими методами. Легітимація радянської присутності на захоплених землях відбувалася шляхом проведення т.зв. Народних зборів, регіональних зібрань, виборів до т. зв. «Народних урядів» та інших псевдо демократичних плебісцитів. Керівництво процесом відбувалося централізовано з Москви. Зокрема, підставою для скликання Народних Зборів (НЗ) Західної України та Західної Білорусії стала постанова Політбюро ЦК ВКП(б) від 1 жовтня 1939 р. «Питання Західної України і Західної Білорусії»⁶, яка визначала дату виборів та засідань, а також докладний сценарій їхньої організації і проведення. Організаційні функції Постановою покладалися на спеціальні комітети, які очолили представники Тимчасових управлінь Львова і Білостока, переважно з числа приїжджих партфункціонерів. Так, у складі львівського комітету опинилися 9 громадян СРСР (М. Гречуха – голова Президії ВР УРСР, О. Корнійчук – радянський письменник, М. Груленко – голова Тимчасового управління Станіславського воєводства, Л. Грищук – голова Тимчасового управління Тернопільського воєводства, В. Бегма – голова Тимчасового управління Луцького воєводства та інші). Цікаво, що склад комітету було затверджено не на громадських зборах, а військовою радою Українського фронту. Таким чином, «фактично створений під керівництвом політорганів Червоної армії локальний інститут тимчасової влади перебирав на себе «народну ініціативу» усього населення Західної України»⁷.

Відповідно до радянського виборчого закону вибори до Народних Зборів Західної України мали відбуватися на основі загального рівного прямого виборчого права за таємного голосування. Участь у виборах могли взяти всі особи, які досягли 18 років, незалежно від національності, соціального походження, майнового стану, освіти та віросповідання. Однак «Положенням про вибори депутатів до Українських Народних Зборів Західної України» (ст. 20)⁸ влада відчутно обмежила активне та пасивне право громадян. Усупереч Сталінській Конституції (ст. 141), яка гарантувала право виставляти кандидатів у депутати Комуністичній партії та широким колам громадськості, «Положення...» надавало таку можливість лише тимчасовим управлінням, селянським комітетам, зборам робітників на підприємствах та інтелігенції,

⁶ Беларусь у перыяд Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны (1939–1945): дакументы і матэрыялы : дапам. для студэнтаў гіст. фак. / склад. А. І. Котаў. 2-е выд., перапрац. і дап. Мінск: БДУ, 2008. С.21–26.

⁷ Докаш О. Реалізація стратегічних політичних інтересів сталінського тоталітарного режиму як рушійної сили утвердження радянської політичної системи у Західній Україні та північній Буковині на початковому етапі Другої світової війни. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. Львів, 2015. Вип. 27. С. 18.

⁸ Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України. URL: <https://zbruc.eu/node/27737> (дата звернення: 16.03.2017)

усуваючи, таким чином, від виборчих перегонів представників опозиційних політичних сил. Процедуру висування та реєстрації кандидатів скоротили до мінімуму: вона зайняла тільки чотири дні, а до бюлетенів вписували прізвище лише однієї кандидатури. Так, більшовики одразу нав'язали населенню безальтернативні вибори, які практикувалися у Радянському Союзі з 1937 р., тож щойно «визволені» громадяни мали вибирати «одного делегата з одного кандидата».

«Положення про вибори...», зрештою як і Основний Закон, не припускали самовисування, тому ініціативу багатьох людей, які запропонували свої кандидатури, було проігноровано⁹. Активно працювали спецслужби, які пильнували, щоб до кола висуванців не потрапили «ворожі елементи», тобто особи «непролетарського походження», представники західноукраїнських партій (окрім КПЗУ), колишні діячі «Сельробу», «Просвіти» та інших громадських організацій, що діяли у міжвоєнний період, служителі культу тощо. Зокрема, священника, якого висунули кандидатом у депутати по Луцькому виборчому округові, зняли з виборчих перегонів без жодних пояснень¹⁰.

Не менш ретельно влада відбирала кандидатів до Народних Зборів і в Західній Білорусії. Побоюючись висування місцевим населенням представників опозиційних політичних партій, член військової ради, секретар ЦК КП(б)Б П. Пономаренко на нараді голів тимчасових управлінь Західної Білорусії 4 жовтня 1939 р. наказував усувати їх від участі у виборчих перегонах: «Бундівців прямо не дозволяти, їх керівників заарештовувати, і провід ППС також. Політики вони не змінять, але можуть нам напаскудити»¹¹. Рівно ж голова Тимчасового комітету Білостоцької області Гайсин наказував «знищувати всіх, хто стане у нас на шляху»¹². Штучність і театралізованість виборчого дійства підсилювалася висуванням символічних кандидатів – Й. Сталіна, В. Молотова, К. Ворошилова, М. Хрущова, що мало продемонструвати прихильність населення Західної України та Західної Білорусії до влади Рад, а відповідно й їхню згоду інтегруватися до радянської політичної системи.

З першого дня в окупованих регіонах влада розгорнула широкомасштабні репресії, тож, не дивно, що офіційні результати виборів засвідчили повну підтримку населенням владних ініціатив. Зокрема, в Західній Україні згідно офіційних даних, у голосуванні взяли участь 92,83 % виборців, з яких 90,93 % віддали голоси за провладних кандидатів. Викреслили прізвища кандидатів 325 тис. 918 голосуючих, а 75 тис. 925 бюлетенів були визнані недійсними¹³. Однак, противників режиму або людей, які не бажали голосувати з різних мотивів, було значно більше. Так, за даними перепису 1931 р. тільки у трьох східногалицьких воеводствах

⁹ Сергійчук В. Добровільне возз'єднання як форма радянзації (до 70-річчя Українських Народних Зборів у Львові) URL: <https://www.religion.in.ua/2218-dobrovilne-vozzyednannya-uk-forma-radyanizaciyi.html> (дата звернення: 26.05.2018).

¹⁰ Там само.

¹¹ Стенограмма совещания председателей временных управлений Западной Белоруссии. 1939 г. 4 октября. *Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі*. Ф. 4п. Воп. 21. Спр. 1748. Арк. 2.

¹² Кур'янович А. Па чырвоных законах. Як выбіралі Народны сход Заходняй Беларусі. *Час Новы*. 2019. 28 кастрычніка...

¹³ Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі (1939–1949). Збірник документів і матеріалів / за ред. П. Гудзенка, Ф. Шевченка; упоряд. В. Павлюк та ін. Київ, 1949. С. 39.

(Львівському, Тернопільському та Станіславському) проживало 1 млн 547 тис. осіб польського населення. Як правило, вони відмовлялися від голосування через втрату державності, тоді як офіційно влада оголосила лише про 342 278 осіб, які не прийшли на виборчі дільниці. Поляки становили також відчутну більшість населення у Станіславі, Львові та інших містах Західної України, однак, за даними виборчих комісій, у цих містах проголосувало понад 90 % виборців. Так, у Львові, згідно з офіційними даними, з 268 тис. 382 виборців брали участь у голосуванні 256 тис. 802 особи, або 95,68 %, з яких за кандидатів проголосувало 240 тис. 068 осіб, або 93,48 %¹⁴.

Незважаючи на певні перешкоди, владі вдалося здійснити задумане і в окупованих Новогрудському, Віленському, Білостоцькому та Поліському воєводствах Білорусії. Вибори тут відбулися за доволі високої явки населення: У Поліській області взяли участь у голосуванні – 99,02 % виборців, у Білостоцькій – 93,9 % і т.д. Проте вибори показали також доволі високий відсоток опозиційності у білоруському суспільстві. На Білосточчині викреслили прізвища кандидатів у депутати до Народних Зборів 15 % громадян, у Віленській – 13,26 %, Новогрудській – 7,9 %, Поліській – 1,43 %.

Затверджені в поспіху, без будь-якого громадського обговорення, рішення делегатів НЗ про поширення радянської влади на окуповані території та їх приєднання до СРСР, не мали нічого спільного з волевиявленням місцевих мешканців, адже вони були сформульовані в Кремлі задовго до організації та проведення плебісцитів. Фактично, вони лише оприлюднили ці рішення, легітимізувавши волю господаря Кремля. Наступні події також розгорталися у тісній координації з московським центром та дотриманням централізованого порядку. 1 листопада 1939 р. на позачерговій п'ятій сесії Верховної Ради СРСР ухвалено Закон про включення Західної України до складу СРСР та її воз'єднання з Радянською Україною, а 15 листопада аналогічний Закон схвалила Верховна Рада Української РСР. Рівно ж, 2 листопада 1939 р. сесія Верховної Ради СРСР та 12 листопада сесія Верховної Ради БРСР прийняли закони про включення Західної Білорусі до складу СРСР та воз'єднання її з БРСР. Згадані декларації і закони створили правову основу запровадження радянської системи управління у західному регіоні УРСР та БРСР та відкрили шлях для встановлення тут тоталітарного режиму.

За подібним сценарієм Москва «узаконювала» анексію й інших територій на західному пограниччі СРСР. Захоплення радянським режимом Північнобуковинського регіону організаційно дещо відрізнялося від «приєднання» інших західноукраїнських земель, проте його суть залишалася незмінною. Посилаючись на незаконність окупації румунською владою Бессарабії, яка до 1918 р. входила до складу Російської імперії, та намагаючись сповна скористатися радянсько-німецькими домовленостями, Й. Сталін висунув Румунії територіальні претензії, які базувалися на тому, що населення вказаних територій «у своїй переважній більшості пов'язане з Радянською Україною як спільністю історичної долі, так і спільністю мови і національного

¹⁴ Повідомлення комітету з організації виборів до Народних зборів Західної України про результати голосування 22 жовтня 1939 р. в Західній Україні 28 жовтня 1939 р. *Молода гвардія*. 1939. № 7. С. 3.

складу»¹⁵, а отже, має знайтися в рамках УРСР. У зв'язку з цим Москва 26 червня 1940 р. надіслала керівництву Румунії ноту про порядок передачі Північної Буковини та Бессарабії СРСР і запропонувала румунським військам очистити ці території упродовж 4-х днів. Загнане у глухий кут румунське керівництво, становище якого ускладнювалося також через територіальні претензії з боку Угорщини та Болгарії, змушене було погодитися на вимоги Кремля. 28 червня на центральну площу Чернівців в'їхали радянські танки. Разом з військами рухалися спеціальні загони НКВС, які одразу ж брали ситуацію під свій контроль. Чимало енкавеесівців було закинуто до краю ще до вступу радянських військ¹⁶.

Намагаючись замаскувати агресію під акт самовизначення, радянська влада у липні організувала й відрядила до Москви «повноважну делегацію буковинців» у складі восьми осіб (Панчук, Михальчук, Козачук, Павлюк, Олійник, Антонюк та ін.), яка на VII сесії Верховної Ради СРСР виступила із «проханням включити територію Північної Буковини до складу УРСР». Рішенням Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1940 р. це клопотання задовольнили, й «українці і молдаване, які замешкували територію Бессарабії і Північної Буковини, отримали можливість увійти до «дружньої сім'ї радянських народів і зажити новим життям, - життям народу, звільненого від влади бояр-поміщиків і капіталістів»¹⁷. Якихось більших акцій спротиву у цей період не спостерігалось, адже буковинських українців, як і галичан, радянська окупація застала зненацька.

Окупація Прибалтійських республік радянськими військами також супроводжувалася театралізованими діями з організації «народних» урядів та проведенням «вільних» виборів, хоча, вирішуючи долю малих держав, Радянський Союз традиційно робив ставку на силу. Перші радянські військові з'явилися в країнах Балтії ще 1939 року, практично відразу після поділу Польщі, коли Радянський Союз за допомогою погрозу домігся згоди латвійського уряду на розміщення тут військових баз. 15 червня 1940 року Червона армія увійшла в Литву, 17 червня – в Латвію і Естонію. Одразу ж під контролем Кремля були сформовані «народні» уряди: в Литві – 17 червня, в Латвії – 20 червня, а 21 червня – в Естонії. До Риги контролювати процес прибув Всеволод Меркулов, заступник Л. Берії, що збіглось з початком репресій і депортацій у республіці. 1 липня новий уряд Юстаса Палецькіса оголосив про проведення виборів до парламенту – Народного сейму Литви, що мали відбутися 14–15 липня. Вибори проводилися за латвійським законодавством, але до нього були внесені зміни, які перешкоджали створенню альтернативних партійних списків. Таким чином, серед кандидатів були лише представники «Союзу трудового народу» на чолі з комуністами. На одне місце претендував лише один кандидат.

¹⁵ Цит. за: Докаш О. Реалізація стратегічних політичних інтересів сталінського тоталітарного режиму як рушійної сили утвердження радянської політичної системи у Західній Україні та Північній Буковині на початковому етапі Другої світової війни. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. Львів, 2015. Вип. 27. С.18.

¹⁶ Буковина: історичний нарис / відп. ред. В.М. Ботушанський. Чернівці: «Зелена Буковина», 1998. С. 254.

¹⁷ Седьмая сессия Верховного Совета СССР [1-го созыва], (1 августа –7 августа 1940 г.): стенографический отчет. Москва: Изд. Верховного Совета СССР, 1991. С. 25.

Результати виборів всупереч виборчому законодавству оголосили ще до закриття виборчих дільниць. Згідно з ними у виборах взяли участь 95 % громадян, а «Союз трудового народу» отримав 99 % голосів. Більшість документів, пов'язаних з виборами, більшовики знищили невдовзі після голосування. Збережені показують: явка насправді була дуже високою, адже серед населення небезпідставно поширювалися чутки, що виборчий процес ретельно відслідковується, тому більшість воліла не нехтувати режимними розпорядженнями. Проте навіть за цих обставин більше 27 тис. громадян проголосували проти. У скриньках було виявлено багато подертих або зіпсутих антирадянськими написами бюлетенів. Проте всі вони були зараховані виборчими комісіями як голоси, подані «за» провладних кандидатів. Новий Сейм Литви, скликаний 21 липня, одностайно проголосував за приєднання до СРСР. 3 серпня 1940 р. Литва офіційно була визнана 14-ю республікою Радянського Союзу¹⁸. На початку серпня 1940 р. на «прохання» рад міністрів окупованих республік всі балтійські країни стали членами СРСР.

У процесі Другої світової війни радянська імперія збільшилася також за рахунок території Закарпаття, яке опинилося в складі УРСР внаслідок «визвольного походу» ЧА на Захід. Однак, офіційною причиною вкотре послугувало «добровільне волевиявлення населення». Пояснюючи керівникові уряду Чехословаччини у вигнанні Едварду Бенешу свої дії, Й.Сталін стверджував: СРСР тут ні при чому, це «масові і спонтанні рухи місцевого населення», русинів, які борються за своє право на самовизначення¹⁹. Проте факти вказують на інше. Після окупації Закарпаття 26 листопада 1944 р. в Мукачеві під контролем радянських спецслужб був проведений перший з'їзд національних комітетів Закарпатської України за участю понад 600 делегатів, який одностайно ухвалив Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною й проголосив, що «волею українського народу» Закарпаття відокремлюється від Чехословаччини і приєднується до Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР). Як стверджує один із учасників з'їзду В. Маркусь, «радянські представники, воєнні, або політичні, офіційно не брали участі у з'їзді, але вони керували машиною, стоячи за кулісами»²⁰. На з'їзді було створено Національну раду на чолі з уродженцем Закарпаття Іваном Туряницею, від імені якої він в ультимативній формі зобов'язав чехословацьку адміністрацію протягом трьох днів залишити Підкарпатську Русь і направив Бенешу в Лондон лист із заявою про те, що «Закарпатська Україна» виходить зі складу Чехословаччини. Боячись втратити ще й Пряшівщину (Словаччина), де з ініціативи того ж Туряниці було створено Українську Народну Пряшівську Раду, яка заявила про бажання приєднати частину території Словаччини до УРСР і навіть послала делегацію до Києва, Бенеш змушений був погодитися на анексію Закарпаття. У результаті 29 червня 1945 р. у Москві був підписаний радянсько-чехословацький договір про вихід Закарпатської

¹⁸ Петерс І., Шимов Я. Як СРСР окупував країни Балтики. Оцінки істориків. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27129506.html>

¹⁹ 75 років назад Сталін окупував та приєднав до СРСР Закарпаття. *Новини Закарпаття*. 2020. 30 червня URL: <https://transkarpatia.net/transcarpathia/politic/129448-75-rokv-nazad-staln-okupuvav-ta-priiednav-do-srsr-zakarpattia.html>

²⁰ Маркусь В. Приєднання Закарпатської України до Радянської України. Київ, 1992. С. 47.

України зі складу Чехословаччини та «возз'єднання її з радянською Україною», при тому, що ні закарпатська, ні українська делегації участі у підписанні цього документу не брали. У листопаді 1945 р. договір був ратифікований Тимчасовими національними зборами Чехословаччини і президією Верховної Ради СРСР. На підставі Указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 січня 1946 р. у складі УРСР була створена Закарпатська область, яку поділили на 13 округів, що пізніше стали районами.

У повоєнний період керівництво СРСР широко використовувало псевдо демократичні процедури для підкреслення легітимації своєї присутності у регіонах, охоплених антирадянськими національно-визвольними рухами (Західна Україна, Західна Білорусь, Прибалтика), адже імідж Країни Рад погано поєднувався з опозиційними процесами всередині самого СРСР. Перші повоєнні вибори до Верховних Рад СРСР і УРСР у цих регіонах, за задумом Кремля, мали продемонструвати всезагальну підтримку населенням радянської влади та демократичність радянської системи загалом. До їх підготовки влада підійшла з особливою ретельністю, виконавши усі необхідні організаційно-технічні процедури та розгорнувши масштабну пропагандистську роботу. Однак, місцеве населення після пережитих репресій впродовж 1939–1941 рр. відчайдушно протівилося повторній радянзації, тож, обернути ситуацію на свою користь владі вдалося лише за допомогою військової сили, репресій, адміністративного та психологічного тиску на виборців. Незважаючи на бойкот виборів населенням у цих регіонах під час виборчих кампаній до представницької гілки влади впродовж 1946–1947 рр. (зокрема, за даними українських повстанців, у Галичині добровільно голосували лише третина виборців, переважно члени адміністрації та військові), офіційні результати традиційно свідчили про «блискучу перемогу блоку комуністів і безпартійних», що насправді стало наслідком масових фальсифікацій під час підрахунках голосів, таємно санкціонованих правлячою верхівкою. У наступні роки влада неодноразово втручалася у виборчий процес з метою збереження існуючого диктаторського режиму. Ступінь фальсифікації виборів в Радянському Союзі сьогодні оцінити практично неможливо з огляду ритуальні стосунки, які встановилися між владою і населенням, а з часом перетворилися на невід'ємну частину політичної культури радянських людей. Проте вивчення архівних матеріалів дозволяє стверджувати незаперечність та масовість процесу.

На міжнародному відтинку радянське керівництво прагнуло використати воєнні успіхи Радянської армії для прискорення «світової пролетарської революції» та експорту за межі своєї держави сталінської моделі соціалізму – читай – розширення радянської імперії. У фокусі інтересів Кремля передовсім опинилися країни Центральної та Південно-Східної Європи, у яких за присутності радянських військ владу було передано місцевим комуністам. Отримуючи владу з рук Й. Сталіна, лідери більшості країн Центральної і Східної Європи змушені були коритися диктату державної партії СРСР – ВКП(б), брати за зразок радянську модель будівництва комунізму. Важливим етапом на шляху розбудови тоталітарної системи у Польщі, Чехословаччині, Югославії, Болгарії стали вибори до представницьких органів влади, які мали легітимізувати владу промосковських сил. Зважаючи на наявність потужної опозиції, легкої перемоги у цих країнах комуністи не очікували, тому так само, як і в Радянському Союзі, потрібний результат їм забезпечували партійний диктат, війська та поліція.

Зокрема, надзвичайно складна суспільно-політична ситуація склалася у повоєнній Польщі. Тут польські комуністи на чолі з В. Гомулкою та Б. Берутом протистояли лідерів Польської селянської партії (ПСП) С. Міколайчику, який виступав за дієвий суверенітет Польщі та справді демократичний розвиток країни. Позиція ПСП мала серйозну підтримку серед громадськості, через що комуністи, хоча й займали в державі ключові адміністративні пости, довго не наважувалися на проведення виборів. Перші повоєнні вибори до Сейму у Польщі відбулися щойно у січні 1947 р. і мали б засвідчити перемогу прихильників ПСП, що відповідало реальній системі політичних орієнтацій поляків. Однак, внаслідок того, що бюрократичний апарат залишався під контролем комуністів, результати виборів було грубо сфальсифіковано.

Виборча кампанія до Сейму розпочалася у листопаді 1946 р. і мала надзвичайно брутальний характер. Зокрема, у 10 виборчих округах комуністи під різними претекстами перешкодили реєстрації кандидатів від ПСП. У цілій країні було заарештовано 162 кандидати в депутати та 1962 активісти, а 118 прихильників партії С. Міколайчика вбито²¹. За підтримки радянських радників та апарату служби безпеки комуністи розгорнули потужну пропагандистську кампанію, спрямовану на ослаблення та розбиття опозиційного табору. Зокрема, за допомогою адмінресурсу було влаштовано цькування ПСП у пресі. Натомість група С. Міколайчика була позбавлена доступу до засобів масової інформації. Протягом всієї виборчої кампанії її лідер виступив лише з двома 15-хвилинними промовами, які зазнали грубої цензури.

Польські історіографічні джерела засвідчують, що в день виборів – 19 січня агітатори від проурядового блоку вели людей до урн цілими селами, робітничими колективами та вулицями, порушуючи добровільний принцип волевиявлення людей. Про таємне голосування не було мови: голосуючий під пильним наглядом працівники УБ мав прилюдно вкласти картку з номером проурядового блоку у конверт і передати його голові комітету, який вкидав конверт у виборчу скриньку. На виборців чинили значний психологічний тиск, розміщуючи поблизу виборчих дільниць озброєні військові гарнізони та відділи ОРМО (запобіжні загони громадянської міліції, польською – Oddziały Prewencji Milicji Obywatelskie). Між виборцями шугали учасники підрозділів Корпусу внутрішньої безпеки (KBW), які силоміць відбирали в людей бюлетені з кандидатами від ПСП та замінювали їх на користь висуванців проурядового блоку. У результаті урядовий блок здобув 80,1 % голосів, а ПСЛ – 10,3 %. Хоча підтасування результатів було очевидним, це не викликало більших заворушень у польському суспільстві, яке, улягаючи перед державним терором, все більше виявляло настрої зневіри, апатії та фаталізму. Вказувати на аналогію з ситуацією в західних регіонах СРСР видається зайвим. Отже, вибори до Законодавчого сейму 19 січня 1947 р. започаткували у Польщі традицію виборчого фарсу, який позбавив польське суспільство будь-якого ефективного впливу на владу²². Вони відіграли важливу роль стосовно зміцнення системи тоталітарної

²¹ Kijek Ł. Wybory do Sejmu Ustawodawczego z 19 stycznia 1947 roku. URL: <http://teatrn.pl/leksykon/artykuly/wybory-do-sejmu-ustawodawczego-z-19-stycznia-1947-roku/> (дата звернення 25 лютого 2021 р.)

²² Wrona J. Wstęp. Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 września 1947, wybór, wstęp i oprac. J. Wrona, Warszawa, 1999.

влади в Польщі та відмови від десятиліттями усталених парламентарних традицій. Під час цієї виборчої кампанії комуністи мали на меті не лише усунути свого політичного суперника, а й зламати опір всього суспільства, позбавити його будь-якої надії на зміни та здатності протистояти новій системі.

Практику захоплення нових територій чи поновлення свого впливу за допомогою псевдо демократичних процедур у регіонах, які після розвалу СРСР не увійшли до Російської Федерації, Москва застосовує до сьогодні. Варто пригадати конфлікти у Нагірно-Карабаській республіці та Південній Осетії, війну в Чечні і Абхазії, збройний конфлікт у Придністров'ї, жоден із яких не обходився без втручання Російської Федерації, яка прагне зберегти роль єдиного арбітра у всіх міжнаціональних суперечках на пострадянському просторі. Відвертою агресією супроти суверенної Української держави стало захоплення Росією в лютому 2014 р. Кримського пів острова та проведення там псевдо референдуму, покликаного легітимізувати російську присутність. За цими подіями послідувало вторгнення російських військ на територію Донбасу та утворення там, знову ж таки шляхом «референдумів», т. зв. ЛНР і ДНР. Те, що референдуми були проведені всупереч Конституції України та з порушеннями всіх демократичних норм, а відповідно не були визнані жодною державою у світі, не завадило Москві їх толерувати. Розгорнувши повномасштабну війну проти України, російське керівництво намагається подібним методом створити псевдо республіки на південно-українських землях. Зроблено спроби провести референдуми у Херсоні та Маріуполі²³. Керуючись імперським досвідом, В. Путін намагався призначити на всі адміністративні посади на окупованих територіях не місцевих колаборантів, а російських чиновників, які чинитимуть потрібні зміни та забезпечать інтеграцію загарбаних земель до складу РФ.

Отже, більшовицьке правління впродовж всього періоду існування радянської влади не мало нічого спільного з демократією, яку розглядали як ширму для прикриття злочинного тоталітарного (пізніше авторитарного) режиму. Демократичні процедури, принципи та інституції радянське керівництво використовувало для створення привабливого іміджу Радянської держави на міжнародному відтинку та очах власних громадян й ніколи не наповнювало їх дійсно демократичним змістом. Вони були зручним інструментом для збереження диктаторської системи влади та реалізації імперських задумів кремлівських можновладців. «Приєднання» до СРСР нових територій завжди було результатом задалегідь вироблених зовнішньо-політичних стратегічних цілей сталінського керівництва, а не результатом волевиявленням місцевого населення. Створення Карело-Фінської республіки, вибори до Народних Зборів Західної України, як і Західної Білорусії, «клопотання» населення Північної Буковини про приєднання до УРСР, утворення «народних» урядів у Прибалтійських республіках тощо були невід'ємним інструментом цієї політики, що мала приховати її окупаційний та репресивний характер. Уже той факт, що «вільні вибори» відбувалися за присутності підрозділів РСЧА, виразно засвідчує, що СРСР діяв як держава-агресор,

²³ Москва планує створити на усіх окупованих територіях України федеральний округ. «Медуза». <https://racurs.ua/ua/n171521-moskva-planuie-stvoryty-na-usih-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-federalnyy-okrug-meduza.html>

нехтуючи нормами міжнародного права. Псевдо демократичні плебісцити не відображали реального ставлення населення до політичних змін у регіоні через керівництво процесом з Москви, застосування адміністративного тиску на виборців та діяльність спецслужб, які з перших днів окупації розгортали на окупованих територіях широкомасштабні політичні репресії з терором включно.

Злочинну практику захоплення чужих територій шляхом використання демократичної риторики та насадження псевдодемократичних інституцій Москва продовжує до сьогодні. Однак, з огляду на гідну відсіч, яку українці дають «визволителям», основною зброєю окупантів стали терор і страх, які В. Путін намагається утвердити в політиці як спосіб вирішення питань на глобальному рівні. Україна змусила В. Путіна розкрити карти й показати своє справжнє обличчя – обличчя держави-агресора і спонсора тероризму. Довший час цивілізований світ закривав очі на злочинні дії Кремля, але настав час зупинити В. Путіна, бо якщо він не понесе відповідальності за скоєне, це розв'яже нові війни у багатьох куточках планети.

Олександра Стасюк

РОСІЙСЬКО-РАДЯНСЬКА КАДРОВА ЕКСПАНСІЯ НА ЗАХІДНИХ ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ (1944–1964)

Услід за частинами Радянської армії на західні землі України 1944 р. вступили каральні підрозділи НКВС і НКДБ СРСР, силами яких розпочалися масові репресії. В обозі прибували оперативні групи партійно-радянських працівників, які негайно приступали до «відновлення» партійних, радянських, комсомольських, профспілкових, правоохоронних органів і господарських установ на місцях. При цьому йшлося не про зумовлене потребами розвитку економіки та культури регіону забезпечення кадрами, а про формування відповідних структур, які б цілком інтегрували західні землі України у чинну в СРСР державну систему. Згідно з рішенням ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України, вже восени 1943 р. у Харкові були сформовані оперативні групи партійно-радянського, комсомольського і господарського активу для роботи в західних областях республіки.

У військово-політичних умовах «повернення» тоталітарного режиму СРСР на території Західної України, провід ОУН і командування УПА зосередились на збройній протидії новій «радянізації», а отже, «русифікації» місцевого населення. Вістря нерівної боротьби підпільників і повстанців було спрямоване проти військ НКВС й НКДБ, членів більшовицької партії і тих, хто співпрацював з радянською владою. Оунівці й партизани-бандерівці здійснювали збройні акції, щоб зірвати військові мобілізації, запобігти масовим депортаціям населення, не допустити тотальної конфіскації продуктів під час «хлібозаготівель» та голоду в регіоні. Показово, що на Станіславщині в період найвищого піднесення українського визвольного руху (осінь 1944 р. – весна 1945 р.) частина краю, особливо гірські райони, залишалася поза контролем радянської влади та її каральної системи. Саме тривалість збройного протистояння – 1944–1951 рр., а в Карпатах аж до 1956 р. – є найбільш переконливим свідченням широкої підтримки серед українців.

Український визвольний рух – збройна й ідеологічна боротьба за створення Української самостійної соборної держави (УССД) на противагу УРСР у складі нової російської імперії – СРСР. Масовий спротив іноземній агресії розгортався під національними гаслами і мав на меті об'єднати в єдину державу всі етнічні українські території. Провідники ОУН та керівництво УПА сподівалися, що розгориться неминучий конфлікт між західними демократіями і тоталітарним СРСР, який завершиться поразкою останнього. Це створило б можливості для відродження Української держави. Однак масові репресії тоталітарної влади, депортації «антирадянських елементів», насильницька колективізація західноукраїнських сіл поступово звужували соціальну базу руху опору, унеможлилювали його матеріальну та моральну підтримку.

Історію України ХХ ст. та її західних земель висвітлили, зокрема, українські науковці В. Баран¹, В. Даниленко², В. Литвин³, Ю. Шаповал⁴ та ін. Важливим якісним розширенням документальної бази вирізняються праці І. Біласа⁵ та В. Сергійчука⁶. Окремі наукові дослідження характеризують складні політичні процеси, які відбувалися в 1940–1950-х роках у західних областях Української РСР. Це праці О. Рубльова і Ю. Черченка⁷, Б. Яроша⁸, М. Сеньківа⁹, О. Малярчука¹⁰, В. Старки¹¹ та колективні праці за редакцією В. Ільницького¹².

Завдання партійних осередків та органів радянської влади у перші повоєнні роки полягало в тому, щоб продовжити і завершити розпочатий у 1939–1941 рр. процес «соціалістичної перебудови» західноукраїнського регіону. Масова агітаційна робота мала стати засобом мобілізації населення західних областей Української РСР на виконання політико-економічних планів Москви. При цьому брали до уваги місцеві відмінності, особливості економічного укладу, ступінь «не підготовленості» населення, несприятлива релігійна ситуація. Становище ускладнювалося нечисленністю прихильників комуністичної ідеології, нестачею кадрів, запеклим опором розгалуженої мережі ОУН і збройних відділів УПА.

¹ Баран В. К. Україна після Сталіна. Нариси історії 1953–1985 рр. Львів: Свобода, 1992. 124 с.; Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996. 448 с.; Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів, 2003. 670 с.

² Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і). Київ: Альтернативи, 1999. 304 с.

³ Литвин В. М. Історія України: в 3-х т. Київ: Альтернативи, 2005. Т. 3. Кн. 2: Новітній час (1914–2004). 640 с.

⁴ Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії. Київ: Наукова думка, 1993. 351 с.

⁵ Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Документи і матеріали: у 2-х кн. Київ: Либідь–Військо України, 1994. Кн. 2. 688 с.

⁶ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. Київ: Дніпро, 1998. 941 с.

⁷ Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–60-ті роки ХХ ст.). Київ: Наукова думка, 1994. 350 с.

⁸ Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття. (Історико-політологічний аспект). Луцьк: Надстир'я, 1995. 171 с.

⁹ Сеньків М. В. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст. Львів, 2002. 292 с.

¹⁰ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 228 с.; Малярчук О. Соціально-економічні процеси в західному регіоні Української РСР (1964–1991). Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. 548 с.; Тимів І., Андрійчук Л., Малярчук О. Національно-визвольна боротьба УПА та підпілля ОУН на Калущині в 1944–1946 рр. Збірник документів і матеріалів / за заг. ред. С. Адамовича. Івано-Франківськ: Фоліант, 2022. 472 с.

¹¹ Старка В. В. Повсякденне життя західноукраїнського села в умовах суспільних трансформацій 1939–1953 рр. Тернопіль: Осадца Ю. В. 2019. 549 с.

¹² Політика пам'яті в Україні щодо радянських репресій у західних областях (1939–1953): вибрані питання: кол. моногр. / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. 426 с.; Повсякденне життя населення західних земель України у перші повоєнні роки (1944–1953): кол. моногр. / відп. ред. В. Ільницький. Львів; Торунь: Liha-Pres, 2021. 380 с.

Партійно-радянські кадри розгорнули боротьбу за «соціалістичні перетворення» на таких головних напрямках: здійснення масово-політичної роботи; виховання радянського активу; збройна боротьба з «класовими ворогами» силами місцевого населення (винищувальні загони та групи самооборони) у тісній взаємодії з органами держбезпеки та військом; дискредитація греко-католицького кліру та церкви як суспільного інституту.

1 серпня 1944 р. у Львівській, Тернопільській, Дрогобицькій, Волинській, Станіславській і Чернівецькій областях почали діяти обласні комітети КП(б)У та ЛКСМУ, виконкоми обласних Рад депутатів трудящих і обласні Ради профспілок. З 220 райкомів і 19 міськкомів партії, що діяли тут напередодні війни, розпочали роботу 180 райкомів і 15 міськкомів. Було створено 1 556 первинних партійних організацій, 32 кандидатські та 2 партійно-комсомольські групи, які нараховували 5 709 членів і кандидатів у члени партії¹³. На 15 серпня 1944 р. у західних областях України (крім Дрогобицької – через пізніше її звільнення) вже було створено 564 первинні комсомольські організації, що нараховували 5 068 членів¹⁴. Цей партійно-комсомольський кадровий потенціал, під прикриттям каральних частин НКВС і НКДБ та війська, узяли на себе функцію радянського будівництва в західноукраїнському регіоні. У партійних директивах особливий акцент робили на створенні партійних і комсомольських організацій у селах, які «мали рости за рахунок місцевого активу, посилювати свій вплив через зближення з широкими масами трудящих західних областей»¹⁵. Нечисленність складу сільських комуністів та комсомольців, відсутність «провідної ролі» робітничого класу значно ускладнювали процес «відновлення» радянської влади.

З огляду на історичні особливості західних земель України, соціальна база формування нового політико-господарського апарату була вкрай обмеженою. Ріст парторганізацій на селі, не зважаючи на політичний та ідеологічний тиск, відбувався повільно. У постанові ЦК ВКП(б) «Про зростання партії та про заходи щодо посилення партійно-організаційної і партійно-політичної роботи з новоприйнятими у ВКП(б)» від 26 липня 1946 р. наголошено на необхідності враховувати особливі умови цього регіону. Переважання індивідуальних селянських господарств указувало на відсутність у нового режиму належної політичної опори. Зусилля влада спрямовувала на посилення агітаційно-пропагандистської роботи і залучення селян у ряди партії через протиставлення «класових інтересів» (розкол).

У масово-політичній роботі влада головну увагу звертала на боротьбу з українською національною ідеєю та монопольне насадження політики комуністичної партії і радянської держави. Програму політико-виховної роботи серед населення регіону окреслено в постанові ЦК ВКП(б) «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» від 27 вересня 1944 р., яка вимагала посилити протидію ідеології українського націоналізму, розгорнути політичну роботу в масах, особливо в селі (в тилу українського визвольного руху). У постанові наголошено, що

¹³ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною / Ю. Ю. Сливка, В. І. Масловський, М. М. Швагуляк та ін. Київ: Наукова думка, 1989. С. 402.

¹⁴ Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С. 68.

¹⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 10.

в умовах західних областей України, де місцеве населення виховане в «дусі буржуазної ідеології», неприпустимо недооцінювати значення ідейно-політичної боротьби проти «агентів німецьких загарбників – українсько-німецьких націоналістів»¹⁶.

7 жовтня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв постанову, в якій були визначені заходи, спрямовані на виконання вищезгаданого документа Москви. Згодом прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про заходи допомоги західним областям Української РСР у справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи» та проведено Третю республіканську нараду з пропаганди й агітації при ЦК КП(б) України (лютий 1945 р.). Органи влади провели також обласні наради селян (10–11 листопада 1944 р.), інтелігенції (30 листопада 1944 р.), жінок-активісток Львівщини (28 грудня 1944 р.), з'їзд селянської молоді Станіславщини (19–20 грудня 1944 р.)¹⁷ та ін. Відтак ухвалено відповідні звернення, які закликали населення до активної участі у відбудові зруйнованого війною господарства, а також до боротьби проти «буржуазно-націоналістичної ідеології». 24 листопада 1944 р. прийнято звернення ЦК КП(б)У, президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР до населення західних областей республіки, яке зачитували представники партійних та радянських організацій на зборах і мітингах сільських жителів у всіх населених пунктах краю¹⁸. 19 травня 1945 р. влада видала нове звернення до населення західних областей, в якому закликали до «рішучої боротьби з націоналістичним бандитизмом», надруковане в газетах у вигляді плакатів та листівок накладом 500 тис. примірників¹⁹. Ці відозви мали бути доведені до кожного мешканця села²⁰.

Голова РНК УРСР М. Хрущов і секретар ЦК КП(б)У Д. Коротченко 31 березня 1945 р. у зверненні «До селян і селянок західних областей Радянської України» голослівно обіцяли: «Тільки в колгоспах селянин може найкраще використати свою працю, застосувати всі досягнення сільськогосподарської науки і створити зразкове високо механізоване господарство з багатими врожайми і високою продуктивністю тваринництва. Колгоспний лад забезпечує селянам заможне й культурне життя»²¹.

На 10 квітня 1945 р. у західні області УРСР прибуло 49 тис. осіб, зокрема 22 400 комуністів²². За спеціалістами до регіону масово мігрували й прості обивателі, серед яких переважали представники російської нації, які не знали й не хотіли знати української мови та поважати місцеві звичаї. Вони першочергово забезпечувалися житлом (конфіскованим у ворогів режиму) і престижними посадами в різноманітних установах та на виробництві. Зміцнення засад командно-адміністративної системи у західноукраїнському регіоні вимагало негайного формування ієрархічного кадрового

¹⁶ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. Київ: Політвидав України, 1980. Т. 6: 1941–1954. С. 127.

¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 213. Арк. 2–7.

¹⁸ Там само. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 19.

¹⁹ Там само. Арк. 36.

²⁰ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. П–5001. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 1.

²¹ Радянська Буковина. *До селян і селянок західних областей України*. 1945. 4 квітня.

²² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: у 3-х т. Київ: Політвидав України, 1969. Т. 3: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни (1944–1945 рр.). С. 162–163.

корпусу. Однак комплектування керівними партійними, радянськими, правоохоронними й господарськими кадрами велося непослідовно та упереджено. На місцях, особливо районній керівній ланці, відчувалася гостра нестача кваліфікованих кадрів. У зв'язку з цим ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про підготовку та перепідготовку керівних партійних і радянських працівників» від 2 серпня 1946 р., спрямовану на «дальше підвищення рівня політичної й теоретичної підготовки кадрів» – як у центрі, так і на місцях. У постанові визначалися конкретні заходи щодо збільшення прийому слухачів і поліпшення організації навчального процесу у Вищій партійній школі при ЦК ВКП(б), а також у республіканських, крайових та обласних партійних школах.

У виступі на XIII пленумі ЦК КП(б)У 15–17 серпня 1946 р. секретар Дрогобицького обкому КП(б)У С. Олексенко, характеризуючи відряджених зі східних областей УРСР спеціалістів, наголосив: «Багато потрапило до нас таких кадрів, які нам не потрібні»²³. Резонансним став виступ секретаря Ровенського обкому КП(б)У В. Бегми: «Очевидно, ряд обкомів партії, такі як Полтавський, Ворошиловградський, відбираючи спеціалістів у західні області, підійшли до цього серйозного питання недбало, по шаблону і керувалися принципом – «на тобі небоже, що нам не гоже». Це люди, які «розклалися» і мали «брудні хвости» до «присилки» у Ровенську область»²⁴. Аналіз кадрової політики у регіоні прозвучав з уст секретаря Чернівецького обкому КП(б)У І. Зеленюка: «Обкоми, райкоми партії мали значний резерв людей з місцевого населення. Ці люди не висувалися на керівну роботу з різних причин, перш за все, боялися, казали, що їх недостатньо вивчили»²⁵. Своєю чергою, секретар Львівського обкому КП(б)У І. Грушецький цю ситуацію пояснював тим, що «деякі партійні керівники, щоби не займатися справою виховання місцевих кадрів, вважають, що прибулі зі східних областей працівники є незамінними, тому їх терплять, не дивлячись на те, що вони не відповідають вимогам тих посад, які займають»²⁶.

На XIII пленумі ЦК КП(б)У зазначено, що «у східних областях при підборі кадрів для західних областей допустили великі помилки, на керівну роботу направляли людей, підібраних поспіхом, недостатньо перевіривши їхні ділові і політичні якості. Такі факти мали місце в Сталінській, Харківській, Дніпропетровській, Полтавській та інших областях республіки. Тому на керівну роботу в західні області часто потрапляли політично малограмотні, а іноді й випадкові люди»²⁷. Не дивно, що тільки за 5 місяців 1946 р. у західних областях України зареєстровано 956 випадків порушення радянської законності партійними та радянськими працівниками²⁸. Факти зловживання службовим становищем з боку відповідальних працівників, груба поведінка з людьми, бажання жити з «розмахом», коли інші ледь «зводили кінці з кінцями» – усе це викликало ще більш негативне ставлення до нової радянської (совітської) влади. Вище керівництво час від часу застосовувало

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 35.

²⁴ Там само. Арк. 43.

²⁵ Там само. Арк. 278.

²⁶ Там само. Арк. 132.

²⁷ Там само. Спр. 725. Арк. 4.

²⁸ Там само. Спр. 725. Арк. 5.

щодо таких осіб штрафні санкції. Це був один із методів зняття соціальної напруги в суспільстві²⁹.

Подібна практика забезпечення регіону спеціалістами спостерігалася, як свідчать архівні матеріали, і в наступні роки. У постановах ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У з питань кадрової політики звичними стали заклики «висувати», «залучати», «виховувати» місцеві кадри, що повторювалися з року в рік. У 1946 р. у складі номенклатурних працівників західноукраїнських обкомів КП(б)У вихідців із місцевого населення було лише 14,5 %, серед господарських – 21 %, радянських – 31 %³⁰. У Львівській обл. відсоток місцевих кадрів у номенклатурі обкому зменшився з 12,4 % у 1946 р. до 11,4 % у 1947 р., у Тернопільській – з 15,9 % до 13,6 %³¹.

Ігнорування місцевих можливостей та орієнтація на кадри, що прибували з інших областей, дали свої негативні результати. Відбувся неофіційний поділ населення західних областей України на «східняків» – «політично свідомих» і «бандерівців-західняків» – «політично відсталих» («бандер», «бандьор», «западенців», «місцевих», «уніатів», «галичан»). Розмежування тоталітарною системою на «своїх» і «чужих» вело до створення напружених стосунків у регіоні. Яскравим проявом цього була російська мова, яка демонстративно звучала, як з високих трибун, так і на вулицях обласних і районних центрів, селищ і сіл західних земель України. Штучно підтримуваний поділ населення призвів до того, що чимало різноманітних посад роками залишалися вакантними, а внутрішній конфлікт у суспільстві зростав.

Незважаючи на задекларовану рівність усіх громадян СРСР, вихідці з місцевого населення західноукраїнських областей у перші повоєнні роки зустрічалися з численними труднощами, як правило, політичного характеру під час вступу до вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. При наборі та навчанні кадрів масових робітничих професій перевага також надавалася приїжджим. Аналіз джерел показує, що обкоми партії та обласні управління східних областей УРСР, виконуючи рознарядки на відрядження спеціалістів до західного регіону, зіткнулися із серйозними труднощами, насамперед політичного характеру. Як правило, «фахівці» зі сходу часто не знали реальних західноукраїнських умов, а значна частина – української мови. При цьому необхідно врахувати, що більшість із них мала працювати в умовах західних областей вперше. Скрутне матеріальне становище, обтяжене політичним тиском як із боку партійно-радянських органів, так і мережі ОУН та відділів УПА, призвело до зворотного самовільного відтоку кадрів у східні області України. В офіційних документах подібні факти пояснювалися тим, що частина новоприбулих працівників «спасувала перед труднощами», «матеріально-побутовими нестатками», «виявила страх перед бандерівцями»³². Так, у Волинській обл. в 1945 р. 45 номенклатурних працівників обласного земельного відділу самовільно покинули місце праці, 15 осіб перейшли на партійну роботу, 10 було вбито «націоналістичними бандитами»³³. Не дивно, що західноукра-

²⁹ Зубкова Е. Ю. Мир мнений советского человека. *Отечественная история*. 1998. № 4. С. 101.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 727. Арк. 78.

³¹ Там само. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 1; Держархів Львівської обл. Ф. Р-165. Оп. 2. Спр. 225. Арк. 1.

³² Держархів Львівської обл. Ф. П-3. Оп. 2. Спр. 223. Арк. 103.

³³ Державний архів Волинської області (Держархів Волинської обл.). Ф. Р-32. Оп. 3. Спр. 34. Арк. 2.

їнські обкоми партії неодноразово зверталися в управління кадрів ЦК КП(б)У і відділи кадрів обкомів східних областей з проханням притягнути дезертирів не лише до партійної, а й до кримінальної відповідальності³⁴.

Формування місцевого кадрового корпусу ускладнювалося протистоянням режиму силами ОУН та УПА. У керівних колах українського націоналістичного підпілля жевріла надія, що «у Росії (при певній сприятливій ситуації) ініціативу перебере власовщина в тій чи іншій формі, керована вчорашніми анти сталінськими партійними кадрами. На Україні так само можуть перебрати ініціативу вчорашні комуністичні українські кадри з КП(б)У, ЛКСМ тощо, оформившись у певну українську політичну формацію»³⁵.

За таких умов сутність кадрової політики ВКП(б) не зводилася лише до механічного перенесення на західноукраїнський регіон притаманних тоталітарній системі політичних, ідеологічних та господарських інститутів. Гоніння проти «ворожого елементу» здійснювалися в різний спосіб під прикриттям класових пріоритетів у суспільстві. Ключова роль в активізації ідеологічної роботи («русифікації»), яка на практиці виступала механізмом насадження політики партії та радянської влади, відводилася створеним видавництвам. У 1944 р. в Україні вже працювало п'ять видавництв: Укрдержвидав, «Радянська школа», Сільгоспвидав, Академії наук УРСР, Спілки радянських письменників України. Цими видавництвами за 1944 р. видано 696 назв книг та брошур загальним тиражем 16 млн. 677 тис. примірників, значна частина з яких призначалася саме для західних областей УРСР³⁶. Лише Українське державне видавництво за три місяці 1944–1945 рр. (листопад, грудень, січень) випустило для західноукраїнського регіону 29 назв масових брошур загальним тиражем 655 тис. примірників. Серед них праці М. Калініна «Ленін і захист соціалістичної Вітчизни», Є. Ярославського «Партія Леніна–Сталіна – організатор боротьби за перемогу над німецько-фашистськими загарбниками», А. Вишинського «Радянська держава у Вітчизняній війні», Д. Мануїльського «Народ-герой, народ-воїн», М. Петровського «Возз'єднання українського народу в єдиній українській державі», Ф. Толбухіна «Битва за звільнення Радянської України» та інші³⁷. Необхідно відзначити, що на початкових етапах, ця масова ідеологічна література з метою «дійти скоріше до читача» і бути «зрозумілою», друкувалася українською мовою. У той час як агітаційна література видавалася мільйонними тиражами, забезпечення шкіл регіону навчальними підручниками залишалося у критичному стані³⁸.

Аналіз архівних документів ЦК КП(б)У відділу західних областей свідчить, що Українське державне видавництво було зобов'язане до квітня 1946 р. видати спеціально для регіону 90 назв літератури загальним тиражем 2 млн 366 тис. примірників.

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 85–86.

³⁵ Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1: 1944–1945. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1980. (Літопис Української повстанської армії; т. 8). С. 246.

³⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 213. Арк. 15.

³⁷ Там само. Арк. 8.

³⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 166. Оп. 15. Спр. 54. Арк. 144.

Фактично на той час була видана 51 назва тиражем 1 млн 676 тис. примірників. У зв'язку з виборами до Верховної Ради СРСР дане видавництво перейшло на випуск передвиборної агітаційної літератури³⁹. Протягом 1946 р. Укрдержвидав для читачів західних областей видав 33 найменування книг (твори В. Леніна, Й. Сталіна, В. Молотова, М. Хрущова) накладом 1 млн 770 тис. примірників⁴⁰.

В ідеологічній роботі партійними організаціями широко використовувалася центральна преса. У них наводилися вказівки ідеологічного характеру від вищого партійного керівництва. Поряд із тим, велика увага приділялася налагодженню роботи обласних і районних газет: «Радянська Волинь», «Вільне життя», «Червоний прапор», «Прикарпатська правда», «Радянська Буковина», «Закарпатська правда», «Колгоспне життя», «Червона трибуна», «Радянське життя», «Зоря комунізму» та десятки інших, які дублювали центральні видання та лише частково відбивали специфіку регіону. Крім того, в державних установах, заводах, фабриках, машинно-тракторних станціях, колгоспах, радгоспах, а також – бригадах, ланках, відділках випускалися багатотиражки, стінгазети, «полівки», «блискавки», у яких був відсутній об'єктивний аналіз суспільно-політичного та соціально-економічного становища. Спеціально для західноукраїнського регіону ЦК КП(б)У в квітні 1945 р. організував випуск газети «Радянський селянин». Двічі на тиждень на спеціальних сторінках друкували матеріали ідеологічного характеру, присвячені життю регіону. З центру надсилалися величезна кількість примірників газет і журналів. На початок 1945 р. в Україні видавалось 707 назв різноманітних газет, із них у західному регіоні – 93⁴¹.

Сталінський тоталітарний режим приділяв особливу увагу ідеологічній та агітаційно-пропагандистській роботі в Закарпатській обл. До воз'єднання з УРСР на Закарпатті діяло близько 30 різних партій і товариств. Однією з вагомих обставин у політиці партії та органів радянської влади в краї була присутність 120 тис. угорців, 35 тис. німців та 8 тис. румунів. При цьому більшу частину угорського населення складали заможні селяни, за визначенням влади – куркулі. Чергові завдання щодо реалізації політики Москви передбачали знищення традиційних одноосібних селянських господарств, «утвердження соціалістичної власності» та «рішучий захист здобутих завоювань від посягань повалених експлуататорських класів». Маніпулювати суспільною думкою та стати центром політичної роботи в масах була покликана преса. 1947 р. у Закарпатській обл. друкувалося 17 назв газет. Тираж чотирьох обласних газет сягав 52 тис. примірників: «Закарпатської правди» на українській мові – 21 тис., «Закарпатской правды» на російській мові – 15 тис., «Молоді Закарпаття» – 7 тис., копії «Закарпатської правди» на угорській мові – 9 тис. В округах області видавалось 12 різноманітних назв газет загальним тиражем 21 800 примірників⁴².

Вояки УПА та члени ОУН забороняли листоношам доставляти газети в села, намагаючись у такий спосіб протидіяти масовому засиллю радянської літератури. Українські націоналісти та їхні прихильники розповсюджували серед населення повстанські листівки, летючки, брошури, газети, у яких підкреслювалося, що «у своїх писаннях

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 111. Арк. 25.

⁴⁰ Там само. Арк. 16.

⁴¹ Мальярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. С. 94.

⁴² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 614. Арк. 132.

більшовики стараються перекручувати, фальсифікувати правду, ведуть брехливу пропаганду»⁴³. Провідники підпілля ставили завдання знищувати колгоспний урожай, зривати плани хлібозаготівель та будівництва колгоспів⁴⁴. Населення західних областей України опинилося під перехресним вогнем з боку потужної партійно-радянської пропаганди та ідеології українського націоналізму, яка мала досить сильні позиції. Директиви підпілля з ідеологічних питань базувалися на програмних завданнях, схвалених третім надзвичайним Великим Збором ОУН, що відбувся 21–25 серпня 1943 р. «Організація Українських Націоналістів, – відзначалося збором, – бореться за Українську Самостійну Соборну Державу й за те, щоб кожна нація жила вільним життям у своїй власній самостійній державі... Проти посиленого шовіністичного курсу більшовицької політики, спрямованої на русифікацію місцевого населення»⁴⁵. У галузі сільського господарства – «за знищення більшовицьких колгоспів, наділення селян землею без викупу, право вільної господарської діяльності»⁴⁶. Пропагандистська діяльність ОУН, УПА гальмувала політвиховну роботу партійних і комсомольських кадрів серед населення. Деякі партійні, радянські, господарські, правоохоронні працівники та місцеві активісти отримували від націоналістів надіслані поштою листівки з погрозами та ставали «поміркованішими» або покидали регіон⁴⁷. У відповідь органи державної безпеки жорстоко розправлялися з усіма підозрюваними⁴⁸.

У зв'язку із запеклою боротьбою, що велася проти ОУН і УПА, директиви ЦК КП(б)У націлювали партійно-радянських працівників регіону «на посилення ідеологічної роботи у селах, створення активу із місцевого населення, організацію партійно-комсомольських осередків, груп самооборони, невпинного покращення роботи культпросвітзакладів»⁴⁹. У партійних документах неодноразово наголошувалося на тому, що райкоми КП(б)У незадовільно організовували політичну та ідеологічну роботу з низовим радянським активом, причому часто обмежувалися тільки «накачкою». Перевірки показували, що багато агітаторів рахувалися у списках фіктивно⁵⁰, керівники колективів зі своїми підлеглими не працювали як того вимагали інструкції, семінари агітаторів проводились рідко, була відсутня системність і плановість у їхній роботі. В низці сіл до ідеологічної роботи не залучалася місцева інтелігенція⁵¹.

⁴³ Українська Головна Визвольна Рада: документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 1: 1944–1945. С. 164.

⁴⁴ Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.). Ф. П–400. Оп. 3. Спр. 250. Арк. 23.

⁴⁵ ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. (Збірка документів). Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів. [Б. м.], 1955. С. 107; 152.

⁴⁶ Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952. Документи і матеріали. Львів: Атлас, 1991. С. 50.

⁴⁷ Державний архів Тернопільської області (Держархів Тернопільської обл.). Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 164.

⁴⁸ Державний архів Чернівецької області (Держархів Чернівецької обл.). Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 19. Арк. 28.

⁴⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 929. Арк. 109.

⁵⁰ Держархів Львівської обл. Ф. П–5032. Оп. 9. Спр. 82. Арк. 6.

⁵¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 14.

Сталінська тоталітарна система доклала чимало зусиль, щоб розколоти західно-українську спільноту й руками тих же місцевих жителів поборювати український визвольний рух. З цією метою у селах створювалися так звані винищувальні загони («яструбки», «стрибки») та групи сприяння їм із сільського активу. У політичному звіті керівника Городоцького проводу ОУН Сидора про винищувальні батальйони зазначено: «Істребітельщина є небезпечний і хитрий більшовицький спосіб роз'єднати і деморалізувати українство»⁵².

Непримиренність позицій вилилась у криваве протистояння в західному регіоні України на багато років. Протягом 1944–1945 рр. винищувальними загонами і місцевим активом (агентами, таємними інформаторами, резидентами) було ліквідовано 1273 організаційні структури ОУН, УПА⁵³. За віковим складом у винищувальних загонах переважала молодь, при цьому влада опиралася на сільських комсомольців, чисельність яких у регіоні в 1946 р. становила лише 2 % від усієї молоді⁵⁴. Наприкінці 1946 р. у «стрибках» нараховувалось близько 50 тис. місцевих жителів⁵⁵, зокрема й засланих націоналістами.

«Істребітельні батальйони» зазвичай формувалися з молоді та людей не придатних до служби в регулярній армії. За національним складом, насамперед на Тернопільщині, вони були переважно польськими. Поляки розцінювали свій дещо новий статус – «советських поліцаїв» як такий, що може бути корисним для захисту місцевого польського населення, а також для помсти УПА. Радянська влада хоча й була добре обізнана з «антисовєтськими» настроями поляків, вважала зручним і необхідним використати їх як тимчасових союзників у війні проти спільного ворога – українського визвольного руху. Винищувальні загони в Тернопільській обл. на початку 1945 р. налічували більше чотирьох тисяч осіб: поляків, українців і росіян, з числа яких поляки становили 60 %⁵⁶.

В агітаційній роботі серед молоді широко використовувався комсомольський актив – «бойовий резерв і помічник партії»⁵⁷. Головне завдання ЛКСМУ полягало в тому, щоб «вирвати молодь з-під впливу націоналістичної ідеології»⁵⁸. На початку 1947 р. у західних областях України було створено 2 458 первинних комсомольських організацій, які нараховували 35 548 членів, із них сільських і колгоспних – 1 055 організацій, що охоплювали своїм членством 8 930 селян. Селянська молодь становила 25 % від загальної чисельності комсомольців регіону⁵⁹. У сільських районах, незважаючи на чималі зусилля партійних і радянських органів, первинні комсомольські осередки росли повільно. На початок весни 1949 р. у 713 селах західного

⁵² Там само. Спр. 4. Арк. 23.

⁵³ Чередниченко В. Анатомія зради: Український буржуазний націоналізм – знаряддя анти-радянської політики імперіалізму. Київ: Політвидав України, 1978. С. 204.

⁵⁴ Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С. 69.

⁵⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 23.

⁵⁶ Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945 / пер. з англ. Київ: Дух і літера, 2002. С. 247.

⁵⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 4. Арк. 10.

⁵⁸ Держархів Тернопільської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 96. Арк. 23.

⁵⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 17.

регіону республіки ще не було комсомольських організацій⁶⁰. Центральні партійні директиви рекомендували систематично посилати комсомольців міст і районних центрів на постійну роботу в села⁶¹.

Центральний Комітет ВЛКСМ систематично постачав західноукраїнський регіон комсомольською літературою. Для посилення ідейно-політичного впливу на молодь краю було збільшено тираж комсомольських газет. Так, «Молодь України» видавалася тиражем 60 тис., «Сталинское племя» – 60 тис., «Юный Ленин» – 50 тис. примірників. За рішенням секретаріату ЦК ВЛКСМ від 31 травня 1946 р. на Львівську і Ковельську залізницю було надіслано агітпоїзди, якими охоплено 20 залізничних вузлів регіону⁶². Для того, щоб «згуртувати навколо себе революційні сили» та «розгорнути боротьбу проти класових ворогів», під час весняного посіву 1946 р. у регіоні спеціально було створено 252 агіткультбригади. Влада робила все для того, щоб витравити зі свідомості селянина християнську мораль, любов до свого народу, традиційні засади господарювання на землі. Нівелювання багатогранності національного життя та примусова переорієнтація на атеїстичне, колективістське виховання здійснювалися методами психологічного впливу⁶³.

Культурно-історичний, господарський досвід селянина, сформований на засадах індивідуальності, суперечив гіперболізованим колективним формам і методам впливу на особистість. Як і на всій території СРСР, у регіоні селянам нав'язувалася колгоспно-радгоспна модель господарювання. Надіслані владою кадри та поодинокі місцеві активісти ставали провідниками політики партії на селі та штатними працівниками пропагандистського апарату. У всіх західних областях УРСР протягом другої половини жовтня 1946 р. проводились кущові й районні семінари агітаторів, яких, за офіційними даними, нараховувалося 40 тисяч осіб. Тематика семінарів була затверджена ЦК КП(б)У: «Ленін і Сталін – організатори й вожді більшовицької партії», «Велика Жовтнева соціалістична революція», «Ленін і Сталін та їх роль в історії українського народу», «Новий п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства», «Про завдання соціалістичного будівництва в західних областях України в новій п'ятирічці», «Політика партії в національному питанні», «Міжнародний огляд».

Шляхом залякування, репресій, фальсифікацій до органів нової влади були приведені слухняні лакеї тоталітарного режиму. Окрім відряджених з інших регіонів УРСР і СРСР, до низової управлінської ланки залучалися напівграмотні або цілком неграмотні люди, забиті злиднями. Місцева інтелігенція перебувала під політичної недовірою й переважно була репресована. За відданість владі дарували посади, поселяли в будинки депортованих, роздавали нагробоване майно, вручали державні нагороди.

Комітет у справах мистецтва спеціально організував 1947 р. гастролі театрів, бригад артистів та ансамблів у райцентри й села західних областей УРСР. У репертуарі цих колективів були «кращі твори соцреалізму, покликані мобілізувати трудівників села на забезпечення аграрних перетворень у регіоні». Надати допомогу у

⁶⁰ Там само. Оп. 30. Спр. 1329. Арк. 24.

⁶¹ Бількевич А. М. З історії відновлення комсомольських організацій в західних областях України у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 1974. № 5. С. 94–98.

⁶² Ярош Б. О. Тоталітарний режим... С. 133.

⁶³ Малярчук О. М. Тоталітаризм проти західноукраїнського села. С. 102.

насаджених ліній партії та уряду на селі були зобов'язані місцеві обласні драматичні театри, які з новітнім репертуаром виїздили у села та колгоспи регіону⁶⁴. Хати-читальні, народні доми, споруджені на добровільні пожертвування людей за активної роботи «Просвіти», «Рідної школи», численних партій і товариств, були забрані радянською владою. Важливе місце відводилося радіопропаганді⁸⁴.

Агітаційно-пропагандистський терор, облудні обіцянки заможного й щасливого життя не переконували селян регіону відмовлятися від своєї власності та передавати її в колгоспи. Лише грубе адміністрування, погрози, побиття, арешти змушували їх вступати в колгоспи. Таємний указ президії Верховної Ради СРСР «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антигромадський, паразитичний спосіб життя» від 21 лютого 1948 р. передбачав скликання загальних зборів колгоспників, на яких ухвалювалися «громадські вироки» заздалегідь визначеному колу осіб. Ініціатором цього рішення був Перший секретар ЦК компартії України М.Хрущов. Жертвою свавілля влади часто були хворі, вдови з дітьми, особи похилого віку. Колгоспники, які отримали «попередження», в більшості випадків давали письмові зобов'язання виробляти встановлений керівництвом «мінімум». На основі доповідної записки М. Хрущова був підготовлений проект указу президії Верховної Ради СРСР, у розробці якого брали участь Г. Маленков, А. Жданов, Л. Берія, М. Сулов, а також міністри: внутрішніх справ – С. Крулов, держбезпеки – В. Абакумов. Ознайомившись із цим проектом, Перший секретар ЦК ВКП(б) поставив резолюцію: «Не для преси. Й. Сталін»⁶⁵.

Партійні та радянські організації, повсякденно пропагуючи необхідність і вигідність для селянства переходу до колективного господарства, залучали до цієї справи робітництво регіону. Шефство робітників промислових підприємств над селянами мало завуальювати поглиблення суперечностей між містом і селом. Швидке зростання робітничого класу краю відбувалося в основному за рахунок місцевого сільського населення. Якщо у 1945 р. кількість робітників у промисловості становила 96 тис., то у 1948 р. – 214 тис. Протягом четвертої п'ятирічки на постійну роботу в західні області України з великих промислових центрів СРСР прибуло близько 20 тис. робітників⁶⁶.

Насадженню так званого нового усупільного виробництва (колгоспного ладу) в західноукраїнському селі сприяли профспілкові організації робітників і службовців. Якщо на 1 січня 1946 р. відсоток охоплення членством у профспілках, крім колгоспників, які не мали своїх професійних спілок, становив 65,4 %, то через рік – 72,5 %⁶⁷.

На початку 1948 р. відбулися обласні партійні конференції західних областей УРСР, які прийняли рішення про початок масової колективізації сільського господарства краю⁶⁸. Партійні організації спрямували всю ідеологічну роботу на утвердження соціалістичного типу виробництва у сільському господарстві західноукраїнського села⁶⁹.

⁶⁴ Там само. Арк. 119.

⁶⁵ Массовая радиофикация колхозов. *Социалистическое земледелие*. 1948. 2 декабря.

⁶⁶ Нагорна Л. П., Варгатюк П. Л., Василенко В. К. Сила інтернаціоналістського гарту. Київ: Політвидав України, 1983. С. 215.

⁶⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 14.

⁶⁸ Держархів Волинської обл. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 120. Арк. 11.

⁶⁹ Держархів Чернівецької обл. Ф. П-1. Оп. 2. Спр. 727. Арк. 35.

Грудневий (1948) пленум ЦК КП(б)У поставив перед партійними організаціями західних областей УРСР завдання поліпшити справу політичної освіти всіх керівних кадрів із метою якнайшвидшої «соціалістичної перебудови» регіону, використовуючи у своїй роботі історичний досвід ВКП(б). Вихід із критичних аграрних проблем та прискореній індустріалізації вбачався в «ідейному загартуванні кадрів» та «добросовісному вивченні біографії вождів»⁷⁰. Підготовка і перепідготовка радянських кадрів охоплювали мережу вечірніх університетів марксизму-ленінізму, районних, обласних і республіканських партійних шкіл та курсів⁷¹. Важливим засобом в ідеологічній роботі була й лекційна пропаганда⁷². Офіційна пропаганда зображувала можливих селян як «лютих ворогів радянської влади» та «жорстоких експлуататорів»⁷³. Особливе значення у насадженні соціалістичного способу виробництва та боротьбі з «класовими ворогами» мали місцеві Ради депутатів трудящих. Питання соціалістичної перебудови сільського життя постійно обговорювалися сільськими, районними та обласними Радами. За умов жорстокої боротьби підпілля ОУН, воїнів УПА з військовими підрозділами МВС, МДБ, винищувальними загонами та групами самооборони сіл місцеві активісти становили зацікавленість для обох воюючих сторін. Траплялися непоодинокі випадки, коли в сільських Радах працювали люди, пов'язані з ОУН і УПА. Наприклад, лише у Волинській обл. голова сільської Ради села Княже Горохівського району А. Корней, проводячи підписку на позику четвертої п'ятирічки відбудови і розвитку народного господарства СРСР, одночасно провів підписку на позику допомоги УПА й особисто вніс 5000 крб. У селі Суходолі Володимир-Волинського району голова сільради М. Мазійчук, за сумісництвом дяк, виявився активним діячем оунівського підпілля. У с. Маркостав голова сільської Ради В. Рябий перебував одночасно на посаді станичного в ОУН⁷⁴. У с. Ямниця Тисменицького р-ну Станіславської обл. чекісти заарештували секретаря сільради М. Долчука за підозру у зв'язках із підпіллям, бо всіх вірних режиму працівників сільських рад довколишніх сіл було знищено. М. Долчук пізніше згадував: «Ми дійсно були зв'язані з партизанами (УПА – О. М.), бо панувало двовладдя: вночі керували наші, а вдень – більшовики»⁷⁵. Так, збройне протистояння в регіоні породило своєрідний дуалізм місцевої влади, що дозволяло певним чином нівелювати політику тоталітарного режиму.

Важливу роль в ідеологічному забезпеченні аграрної політики у селі відводили екскурсіям колгоспників та селян-одноосібників у колгоспи східних областей України, республік СРСР та «братніх» країн. ЦК КП(б)У систематично організовував такі поїздки до передових колгоспів і радгоспів Київської, Харківської, Сталінської, Ворошиловградської, Полтавської, Дніпропетровської, Одеської та інших областей,

⁷⁰ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: у 2-х т. Київ: Політвидав України, 1977. Т. 2: 1941–1976. С. 238.

⁷¹ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.) Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 972. Арк. 82, 87.

⁷² Держархів Чернівецької обл. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 1456. Арк. 43.

⁷³ Від учасників міжобласної наради партійних працівників західних областей Української РСР. *Радянський селянин*. 1949. 15 квітня.

⁷⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 12–13.

⁷⁵ Дейчаківський І. Ямниця. Історія села. Доля людей. Львів: Червона Калина, 1994. С. 163.

науково-дослідних інститутів і станцій, на заводи сільськогосподарського машинобудування республіки⁷⁶.

За умов жорстокої ідеологічної боротьби, яка охопила всі сторони суспільно-політичного життя регіону, запроваджувалися політвідділи в МТС⁷⁷. Їхні працівники намагалися знешкоджувати «саботажників», «класово-чужі елементи», «ворогів, які пробралися на керівні посади»⁷⁸. Низка резонансних показових судів над «ворожим елементом» відбулася в західноукраїнському регіоні⁷⁹. Вагомим джерелом додаткових економічних ресурсів були так звані «недільники», «суботники» та «місячники» (аналог колишній громадській «толоці»).

Для надання практичної допомоги в роботі партійних, радянських та господарських органів у справі політичного й організаційно-господарського зміцнення західноукраїнських колгоспів відряджалися під контролем ЦК КП(б)У групи відповідальних працівників з інших областей України. Так, навесні 1950 р. у Станіславську обл. прибула група із 345 осіб, зокрема з Харківської обл. – 145 осіб, Сумської – 124 особи і Миколаївської – 76 осіб. Прибулі фахівці вивчили ситуацію на місцях і зробили низку важливих висновків: по-перше, районні парторганізації не мали зв'язків із місцевим населенням, не створили активу з бідняцько-середняцьких мас для дійової опори під час проведення суцільної колективізації. Вони недостатньо мірою викривали націоналістичну агітацію, а при створенні господарств допускали адміністрування й порушували принцип добровільності. По-друге, органи держбезпеки провели недостатню роботу з ліквідації куркульства і «залишків бандитських елементів», не зуміли відгородити виникаючий місцевий актив від терору, а колгоспи – від диверсій. Групи самооборони колгоспів залишалися в незадовільному стані і не викликали довіри. По-третє, рівень керівництва колгоспами в районах був дуже низький, оскільки частина партійного активу «втратила смак до масово-виховної і політичної роботи, погано працювала над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня»⁸⁰.

Чималу роль у процесі формування політичної свідомості на «класовій основі» відіграли судові процеси над бандерівцями та оунівцями. Про ці процеси докладно в потрібному руслі інформували республіканська й місцева преса, радіо й телебачення, документальні кінострічки. Влада примушувала місцевих жителів брати участь у показових судових процесах над «учасниками оунівських і упівських формувань»⁸¹.

У соціалістичній економічній системі особливе місце відводилося розгортанню так званого соціалістичного змагання серед бригад, ланок та окремих колгоспників⁸². «Соціалістичне змагання, – повчав вождь Й. Сталін, – є основним методом комуністичного будівництва»⁸³. З метою активізації участі у соцзмаганні владні органи

⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. Р–27. Оп. 17. Спр. 6665. Арк. 112.

⁷⁷ Держархів Чернівецької обл. Ф. П–778. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2.

⁷⁸ Там само. Спр. 1. Арк. 2.

⁷⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. П–2193. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 47, 70.

⁸⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1155. Арк. 87.

⁸¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 1798. Арк. 6.

⁸² Держархів Львівської обл. Ф. П–3. Оп. 4. Спр. 234. Арк. 19.

⁸³ Держархів Тернопільської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 1965. Арк. 2.

застосовували і моральні стимули – нагородження передовиків орденами та медалями СРСР, грамотами і подяками, перехідними червоними прапорами та вимпелами тощо. На цей час за успіхи в розвитку сільського господарства західних областей УРСР кільком колгоспникам було присвоєно почесне звання Героя Соціалістичної Праці – Ф. Безуглій, У. Баштик, А. Ладан, А. Зварич, М. Микитей, О. Хорбут, І. Бабич⁸⁴.

Із завершенням суцільної колективізації регіону посилювався вплив первинних партійних і комсомольських організацій на життя селян. Активно форсувалося створення мережі партійних та комсомольських груп у структурних підрозділах колгоспів – бригадах, ланках, фермах. Нові ідеологічні відносини повністю контролювали виробниче життя колгоспника. На початку 50-х років ХХ ст. соціалістична система виробництва в сільському господарстві регіону, завдяки надісланим кадрам і місцевому активу, була в основному насаджена.

23–26 грудня 1952 р. відбувся пленум ЦК КПУ, під час якого важливе місце займало питання «Про хід вивчення рішень XIX з'їзду КПРС, геніальної праці товариша Сталіна “Економічні проблеми соціалізму в СРСР” і заходи покращення ідеологічної роботи партійних організацій України». Теоретичні положення про шляхи побудови комунізму, сформульовані Й. Сталіним, негайно були оголошені керівництвом програмою великого суспільного перетворення. За усталеною в країні традицією, західноукраїнські обласні комітети партії інформували ЦК про хід виконання поставлених партією та урядом завдань⁸⁵.

Зважаючи на активний політико-ідеологічний терор партійних, державних та правоохоронних органів у плані проведення колективізації сільського господарства західноукраїнського регіону, результати цієї діяльності були трагічними. Аж до середини 1950-х років ОУН і УПА чинили опір насильницьким діям сталінської диктатури. «Більшовицькі гнобителі, – вказувалося в одному з документів підпілля, – засуджують колгоспників до багаторічного ув'язнення за кілька колосків, що їх вони відважуються зірвати, щоб рятуватися від голодної смерті, більшовицькі експлуататори цілком грабують колгоспників із продуктів їхньої праці, виплачуючи їм по 200 грамів хліба за трудовень, вони зіпхнули українське колгоспне селянство на дно нужди й страждань»⁸⁶. Голова революційної ОУН Я. Стецько, характеризуючи комуністичну ідеологію початку 1950-х років, писав: «... іманентний зміст цієї ідеології – це колгосп економічний, духовний і моральний»⁸⁷.

У гірських, пригірських та поліських районах, на відміну від низинних, окрім пасивного спротиву селянства був наявний більш організований опір із боку підпілля ОУН та повстанців УПА. Домінуюча кількість колективних господарств функціонувала для звітності, а не для реального економічного виробництва, при цьому оплата праці у них була нижчою. Жителі цих регіонів, особливо горяни (гуцули), наголос робили на народні промисли і, як правило, нелегальний збут у курортних місцях та обласних центрах.

⁸⁴ За успіхи в розвитку сільського господарства. *Колгоспне село*. 1950. 9 липня.

⁸⁵ Держархів Рівненської обл. Ф. П–400. Оп. 2. Спр. 139. Арк. 27.

⁸⁶ Мірчук П. Українська Повстанська Армія... С. 435.

⁸⁷ Стецько Я. Українська визвольна концепція. Твори. Мюнхен: Видання Організації Українських Націоналістів, 1987. Ч. 1. С. 292.

УПА прагнула не допустити тотальної депортації західних українців з рідної землі, як це зробили з чеченцями, інгушами, калмиками, татарами на інших народами СРСР. Тоталітаризм не зміг провести плановий, черговий голодомор на територіях, контрольованих збройними відділами УПА під керівництвом головнокомандуючого Романа Шухевича. Одночасно агітаційно-пропагандистська референтура оунівського підпілля чинила відчайдушний опір радянським кадрам, правоохоронним органам та війську і впливала на суспільні настрої. Залишалася надія на військовий конфлікт між «світом капіталізму і соціалізму».

На початку 1950-х років у західних областях УРСР була фактично завершена колективізація, що докорінно змінило соціальну структуру західноукраїнського села. У регіоні сформувалася нова «радянська трудова інтелігенція», яка у 1950 р. нараховувала у своїх рядах 74 241 особу. Частка спеціалістів сільського господарства становила 8 583 особи, або 11,5 %⁸⁸. Однак за таким, на перший погляд, вагомим кількісним показником спеціалістів крилися й суттєві недоліки. Основний з них – низький освітній, кваліфікаційний та організаторський рівень дипломованих спеціалістів. Цей кадровий потенціал був далекий від того, щоб успішно реалізовувати на практиці аграрну політику партії у західноукраїнському селі⁸⁹. Головним критерієм відбору кадрів було членство в комуністичній партії. Так, із 4 552 керівників господарств регіону 1834 особи, або 40,2 %, були членами і кандидатами в члени ВКП(б), а 76 осіб, або 1,6 %, – членами ВЛКСМ. З них вищу і середню освіту мала 521 особа, або 11,4 %, школу з підготовки керівних кадрів колгоспів закінчили 195 осіб, або 4,2 %, курсову підготовку пройшли 385 осіб, або 8,4 %, здобула початкову освіту і жодної спеціальної підготовки не проходила 3 451 особа, або 75,8 %⁹⁰. Освітній рівень керівників господарств свідчив про прихід до влади на селі людей, далеких від тих завдань, що декларувалися в офіційних документах⁹¹.

Ситуація з освітнім рівнем та кваліфікаційною підготовкою бригадирів виробничих сільськогосподарських ланок колгоспів була ще більш критичною⁹². У результаті призначення на керівні посади випадкових людей спостерігалася велика плінність кадрів. Показовими у цьому плані були господарства Рівненщини, де протягом року-півтора змінювалося до п'яти голів колгоспів⁹³. Партійно-радянські управлінці, як вихід із кризової ситуації, вбачали у ротації кадрів, що й призвело до заміни 59,2 % голів колгоспів у Чернівецькій обл.⁹⁴. У зв'язку з цим у регіоні в 1951 р. 2182 голови господарств, або 48 %, мали стаж роботи на даній посаді менше одного року. В Тернопільській обл. протягом року було звільнено з керівних посад із формулюванням «не справилися з роботою» 396 осіб, або 35,6 %⁹⁵, у Рівненській – 260 осіб,

⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 1329. Арк. 21.

⁸⁹ Держархів Рівненської обл. Ф. Р–2193. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 3.

⁹⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 869. Арк. 31.

⁹¹ Там само. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 138. Арк. 13.

⁹² Там само. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 869. Арк. 33.

⁹³ Держархів Рівненської обл. Ф. Р–189. Оп. 3. Спр. 3. Арк. 33.

⁹⁴ Держархів Чернівецької обл. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 1456. Арк. 46.

⁹⁵ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р–2. Оп. 2. Спр. 498. Арк. 253.

або 42 %⁹⁶. На 1 січня 1953 р. із 4 192 голів західноукраїнських колгоспів 2 387 осіб, або 57 %, були комуністами⁹⁷.

Партійно-радянські та господарські кадри часто порушували закони і зловживали своїм службовим становищем. Популярним стало незаконне використання майна, грошових і натуральних доходів колгоспів шляхом примусу правління і голів видавати впливовим апаратникам безкоштовно або за низьку ціну майно, худобу, зерно, корми, м'ясо, молоко, мед, овочі, фрукти та інше⁹⁸. Так, у 1944–1953 рр. був сформований радянський кадровий корпус. Цей процес мав свої специфічні особливості і, як наслідок, низький освітній, кваліфікаційний та організаторський рівень як керівників, так і спеціалістів. Кадри надмірно залучалися до різноманітних політичних заходів: політгодин, мітингів, відзначення державних свят. Єдиними дійовими формами підвищення кваліфікації кадрів залишалися практична діяльність, виробничі семінари та курси перепідготовки. Станом на 1 вересня 1953 р. у Тернопільській обл. з 821 голови колгоспу вищу освіту мали 7 осіб, або 0,8 %, середню – 104 особи, або 15 %, середню професійну – 97 осіб, або 11,8 %; у Львівській обл. з 529 осіб вищу освіту здобули 8 осіб, або 1,5 %, середню – 101 особа, або 19 %. Процес лібералізації радянського суспільства спричинив певну перебудову кадрової політики. Так, уже на 1 січня 1955 р. із 760 голів колгоспів Тернопільської обл. вищу освіту отримали 24 особи, або 3 %, середню – 160 осіб, або 21 %, середню професійну – 174 особи, або 23 %; з 487 осіб у Львівській обл. вищу освіту мали 15 осіб, або 3 %, середню – 158 осіб, або 32 %⁹⁹.

У середині 50-х років нове радянське керівництво почало впроваджувати низку заходів із метою надолужити відставання СРСР у галузі науки і техніки від країн Заходу. Господарським планом на 1955 р. передбачалося проведення місячних курсів підвищення кваліфікації голів колгоспів регіону. Враховуючи те, що на ці посади було призначено значну кількість тридцятитисячників, частина з яких не мала спеціальної підготовки, а також і те, що багато господарств очолювали практики, Міністерство сільського господарства УРСР зобов'язало обласні управління забезпечити їх проведення на базі навчальних закладів області. Так, Волинське обласне управління направило голів колгоспів і директорів МТС в Інститут удосконалення при Харківському інституті механізації сільського господарства та в Українську сільськогосподарську академію терміном на 6 місяців. Механіків і агрономів МТС – на тримісячні курси підвищення кваліфікації при Кишинівському та Львівському сільськогосподарських інститутах¹⁰⁰. Кадри масових кваліфікацій для області готували такі сільськогосподарські школи і технікуми¹⁰¹. Щоб забезпечити належну основу для «розгортання науково-технічної революції», у сільському господарстві регіону було створено науково-дослідний інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР у

⁹⁶ Держархів Рівненської обл. Ф. Р–189. Оп. 3. Спр. 6. Арк. 47.

⁹⁷ Маланчук В. Ю. Торжество ленінської національної політики (Комуністична партія – організатор розв'язання національного питання в західних областях УРСР). Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1963. С. 424.

⁹⁸ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р–295. Оп. 5. Спр. 869. Арк. 26.

⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 4073. Арк. 208, 219.

¹⁰⁰ Держархів Волинської обл. Ф. Р–32. Оп. 12. Спр. 246. Арк. 86, 87.

¹⁰¹ Там само. Спр. 250. Арк. 39.

Львові¹⁰². Підвищенню освітнього рівня та збагаченню досвідом керівної роботи голів-практиків сприяли курси, семінари, виробничі наради¹⁰³. На початок 1956 р. понад 45 % голів колгоспів України вже мали вищу і середню спеціальну освіту¹⁰⁴.

Певну роль у вирішенні кадрових проблем відіграли училища механізації сільськогосподарства та технічні училища в системі трудових резервів¹⁰⁵. Масштабна підготовка спеціалістів масових сільськогосподарських професій на короткотермінових курсах і відповідно низька якість їхніх знань суперечили постанові вересневого (1953) пленуму ЦК КПРС. Серйозні недоліки у системі підготовки кадрів для МТС на короткотермінових курсах призводили, як зазначалося у звітах обласних управлінь сільськогосподарства, «до незадовільного використання техніки та виконання сільгоспробіт, передчасного спрацювання машин»¹⁰⁶. Головним критерієм у плановій звітності постійно виступали кількісні показники підготовлених «спеціалістів масових професій».

Кадри масових професій як для промисловості, так і аграрного сектору економіки СРСР готувала й середня школа. Вона виступала головним джерелом поповнення сільськогосподарських масових кадрів на селі. Наприклад, тільки школи

Львівщини підготували 2 200 шоферів і автослюсарів, близько 3 000 механізаторів, понад 2 000 тваринників¹⁰⁷. У багатьох школах вивчення сільськогосподарських машин відбувалося за підручниками й плакатами, а самих учнів часто використовували як допоміжну робочу силу. Державні структури намагалися адміністративними методами залучати молодь до праці в сільському господарстві. Шкільні виробничі бригади, заклики «всім класом – у колгосп» планово нав'язувалися молоді працівниками партійного та комсомольського апарату.

Закон СРСР від 24 грудня 1958 р. «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» та відповідний закон УРСР від 17 квітня 1959 р. визначили, що випускники восьмирічних шкіл, отримавши попередню професійну підготовку, працюватимуть за спеціальністю в різних галузях господарства СРСР. Архівні матеріали та публікації тогочасної преси вражають інформацією про розмах дитячої праці у колгоспах під час «отримання попередньої професійної підготовки»¹⁰⁸.

Система підготовки кадрів масових робітничих професій передбачала залучення випускників шкіл, училищ, інститутів до модернізації економіки СРСР. У будь-якому регіоні СРСР – у Середній Азії чи Прибалтиці, в Закавказзі чи на Далекому Сході – «нова людина» мала будувати «світле майбутнє». Міністерство сільськогосподарства УРСР зобов'язувало училища механізації сільськогосподарства західних областей України готувати трактористів-машиністів широкого профілю для

¹⁰² Держархів Львівської обл. Ф. П–3. Оп. 5. Спр. 446. Арк. 129.

¹⁰³ Держархів Львівської обл. Ф. П–5001. Оп. 25. Спр. 76. Арк. 8.

¹⁰⁴ Історія Української РСР: у 2-х т. Київ: Наукова думка, 1967. Т. 2. С. 628.

¹⁰⁵ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 8. Кн. 2. С. 228.

¹⁰⁶ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р–2. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 25.

¹⁰⁷ Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали (1939–1953). Київ: Наукова думка, 1995. Т. I. С. 738.

¹⁰⁸ На подвиг юнаки і дівчата! Звернення. *Радянська Волинь*. 1958. 18 листопада.

Казахської РСР¹⁰⁹. За таких умов чітко проявлялася тенденція до значного зменшення кількості працездатних колгоспників і робітників у західних областях УРСР. Примусові трудові мобілізації негативно впливали на формування кадрового корпусу. Наприклад, тільки в колгоспах Тернопільщини у 1955 р. чисельність працездатних колгоспників зменшилася на 2300 осіб, що пояснювалося «вибуттям по організованому набору робочої сили на шахти і промислові підприємства» СРСР¹¹⁰. Тільки у 1956 р. 1500 юнаків і дівчат Ровенщини направлено за комсомольськими путівками на будівництво шахт Донбасу¹¹¹. Більше 3000 комсомольців Волині виїхало на освоєння цілинних земель Казахстану. У вугільній промисловості Донбасу, на будівництві каналу Північний Донець – Донбас у 1957 р. працювало більше 3500 молодих волиняків¹¹². Партійні та комсомольські організації регіону розгорнули широку агітаційну роботу з мобілізації молоді у союзні трести «Примортрансбуд», «Ціліноградтрансбуд» та на будівництво Балаківського комбінату штучного волокна у Саратовській обл.

Проблему сільськогосподарських кадрів у пригірських і особливо у гірських районах не вдалося розв'язати як у другій половині 50-х років, так і пізніше. У більшості господарств спостерігалась велика плінність кадрів не тільки у колгоспах, а й у сільських Радах, первинних парторганізаціях, інструкторських штатах райкомів партії по зонах МТС, бригадирів тракторних бригад, завідувачів ферм та спеціалістів сільського господарства¹¹³.

Як і раніше, чи не найгострішою кадровою проблемою залишався освітній та організаторсько-господарський рівень голів колгоспів. Лише у Волинській обл. протягом 1958 р. замінено 135 голів колгоспів, або 27 % від загальної кількості. Це при тому, що 52 % з них уже мали вищу й середню освіту¹¹⁴. Централізована система управління сільським господарством продовжувала робити ставку на тридцятитисячників. У серпні–вересні 1959 р. із 219 голів колгоспів Закарпатської обл. 80 осіб, або 37 %, було замінено тридцятитисячниками¹¹⁵. У зміцненні кадрового складу спеціалістів колгоспів це виступало головним аргументом. У колгоспах Волині станом на 1 січня 1958 р. із 495 голів колгоспів 210 осіб, або 42 %, були саме тридцятитисячниками¹¹⁶.

Наприкінці 1950-х років проголошено, що соціалізм у СРСР «переміг повністю й остаточно», що країна стала на шлях «розгорнутого будівництва комунізму». У правлячій верхівці посилювались ортодоксальні настрої, що найбільш яскраво виявилось у проблемах форм власності – наступі на особисті підсобні господарства. На практиці акценти змістилися на звичні для керівного кадрового корпусу принципи – примус і адміністрування. Уже вкотре економічна доцільність була знехтувана

¹⁰⁹ Держархів Тернопільської обл. Ф. Р–2. Оп. 1. Спр. 143. Арк. 31.

¹¹⁰ Там само. Ф. Р–1. Оп. 7. Спр. 17. Арк. 13–14.

¹¹¹ Держархів Рівненської обл. Ф. П–177. Оп. 1. Спр. 744. Арк. 18.

¹¹² Держархів Волинської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 524. Арк. 6.

¹¹³ Держархів Чернівецької обл. Ф. П–1. Оп. 2. Спр. 2425. Арк. 26.

¹¹⁴ Держархів Волинської обл. Ф. Р–32. Оп. 15. Спр. 187. Арк. 20.

¹¹⁵ Держархів Закарпатської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 3529. Арк. 1–3.

¹¹⁶ Держархів Волинської обл. Ф. Р–32. Оп. 15. Спр. 187. Арк. 21.

на угоду ідеологічним канонам. Найгірша ситуація склалася в тваринництві, де виробництво зростало дуже повільно і де рік у рік не виконували державних планів¹¹⁷.

Ідеологічна тенденція в аграрній політиці, її домінування над прагматичною дезорганізували партійні, радянські і сільськогосподарські органи. На порядок дня висувалися гасла, які не були підкріплені реальними розрахунками і не відповідали можливостям соціалістичного планового господарства. До уваги не бралися економічні, кліматичні та географічні умови колгоспів, а головною причиною невиконання поставлених партією і урядом завдань називалося безвідповідальне ставлення керівних працівників. Популярним серед управлінських структур стало звинувачення, що «не від засухи загинула кукурудза, а її засушили деякі керівники». Так, секретар Волинського обкому КПУ Ф. Калита постійно нагадував своїм підлеглим слова М. Хрущова, що «кукурудза дозріває всюди, але в одних районах вона дозріває на сухе зерно, а в інших – до воскової спілості. Значить, різниця тільки в методах вирощування і збереження урожаю»¹¹⁸. Зрозуміло, що згодом, після усунення від влади М. Хрущова, це не завадило комуністу Ф. Калиті назвати останнього «фантазером», а при характеристиці його керівництва висловитися: «З 1958 р. тільки півтора року не було реорганізації, а то кожен рік проводилась реорганізація, яка завдавала тільки шкоди, вона створювала нездорову обстановку і породжувала безвідповідальність... Його оточували підлабузники, які перекручували дійсний стан в країні, в промисловості, сільському господарстві, навіть перекручували статистичні дані, підносили їх в спотвореному, прикрашеному вигляді, що, звичайно, влаштовувало Хрущова, це йому подобалось»¹¹⁹.

Семирічний план розглядався як важливий крок у досягненні достатку сільськогосподарської продукції. Перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний на XX позачерговому з'їзді компартії України заявив: «Завдання семирічки в галузі сільського господарства ми зможемо виконати за 5 років, а багато колгоспів і радгоспів і навіть районів – за ще більш короткі строки». Бюро Чернівецького обкому партії, «порадившись» із керівниками районів та спеціалістами сільського господарства, вважало, що завдання семирічки з виробництва продуктів тваринництва область зможе виконати за п'ять років¹²⁰. А секретар Станіславського обкому партії Я. Лисенко взагалі проголосив: «Семирічку за чотири роки ми виконаємо»¹²¹.

Значну увагу було приділено організації курсів для підготовки керівних кадрів колгоспів і радгоспів з офіцерів, звільнених у запас у зв'язку зі скороченням чисельності Збройних Сил СРСР. Так, у Тернопільській обл. із 74 офіцерів запасу, які відповідали вимогам, не зважаючи на тиск обкому партії, лише 2 особи погодилися працювати головами колгоспів і відправитись на навчання. Однак сільгоспвідділ обкому КПУ відхилив і ці 2 кандидатури в силу невідповідності їхніх ділових якостей¹²². Що ж до інших областей регіону, то, на наш погляд, слід відмітити

¹¹⁷ Баран В. К. Україна 1950–1960-х рр.: еволюція... С. 163.

¹¹⁸ Держархів Волинської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 757. Арк. 21.

¹¹⁹ Там само. Арк. 4–5.

¹²⁰ Держархів Чернівецької обл. Ф. П–1. Оп. 9. Спр. 338. Арк. 60.

¹²¹ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 2285. Арк. 77.

¹²² Держархів Тернопільської обл. Ф. П–1. Оп. 1. Спр. 3439. Арк. 43.

Ужгородський район Закарпатської обл., де виявилось аж три офіцери, охочі працювати у сільському господарстві¹²³.

Намагаючись поліпшити стан справ у гірських і пригірських господарствах, Закарпатський обком КПУ і виконком обласної Ради депутатів трудящих прийняли постанову № 41-з «Про заходи по створенню довгорічних культурних пасовиськ в колгоспах і радгоспах області» від 23 серпня 1961 р. У ній сформульовано завдання на базі Гірсько-Карпатської сільськогосподарської дослідної станції проводити наради голів колгоспів, секретарів партійних організацій, спеціалістів сільського господарства, де практично показувати методи закладки пасовиськ та ведення господарства. Однак вирубування лісів («лисиння» Карпат) порушувало екологічний баланс, призводило до великих матеріальних збитків під час зatoryжних опадів¹²⁴.

Березневий (1962 р.) пленум ЦК КППС прийняв постанову «Сучасний етап комуністичного будівництва і завдання партії щодо поліпшення керівництва сільським господарством». Пленум вважав, що наявна структура управління аграрним сектором не відповідає вимогам часу. «Незадовільне виконання завдань семирічки по виробництву сільськогосподарських продуктів у 1959–1961 рр., – вказувалось у постанові пленуму, – є насамперед наслідком великих недоліків у керівництві»¹²⁵. Незважаючи на скорочення адмінпарату, його частка серед усіх працюючих у колгоспах зростає. Якщо в 1962 р. на кожних 100 осіб, що працювали в колгоспах Закарпатської обл., припадало адміністративного й обслуговуючого персоналу 3 особи, то в 1963 р., після скорочення 242 осіб, – 3,1¹²⁶.

На кінець досліджуваного періоду вже спостерігався надлишок кадрів масових сільськогосподарських кваліфікацій у колгоспах на час «напруженого періоду робіт». Однак потреба у спеціалістах із середньою спеціальною та вищою освітою залишалася актуальною. У колгоспному та радгоспному виробництві зростає роль спеціалістів сільського господарства. Серед голів колгоспів вищу освіту мали 25 %, середню спеціальну – 52 %. Звичайно, майже всі керівники господарств були членами чи кандидатами в члени КППС. Досить помітна кількість спеціалістів очолила колгоспні бригади, ферми та відділки – в радгоспах. У кожному господарстві нараховувалося в середньому біля десяти спеціалістів із вищою і середньою освітою. Проте роль спеціалістів сільського господарства в умовах командно-адміністративної системи недооцінювалася, не проявлялося достатньої турботи у створенні для них відповідних умов праці та відпочинку на селі, повністю не використовувались їхні досвід і знання¹²⁷.

Особливістю політичного курсу ВКП(б) у західних областях УРСР стала дискримінація корінного українського населення, яка була очевидною в усіх сферах суспільного і господарського життя. Добір і розподіл кадрових працівників обласної керівної ланки у перше повоєнне десятиріччя здійснювався в основному з представників,

¹²³ Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 5. Спр. 330. Арк. 77.

¹²⁴ Там само. Спр. 325. Арк. 4–5.

¹²⁵ Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1898–1971. 8-е вид., доп. і випр. Київ: Політвидав України, 1981. Т. 8: 1959–1965. С. 327.

¹²⁶ Держархів Закарпатської обл. Ф. П-1. Оп. 5. Спр. 752. Арк. 16.

¹²⁷ Історія Української РСР: у 8 т., 10 кн. Київ: Наукова думка, 1979. Т. 8. Кн. 2. С. 105–106.

Радянський агітаційний плакат

скерованих у регіон зі східних областей України. Політика одержавлення сільсько-господарського виробництва проводилася переважно немісцевими жителями. Ідеї колективізації сільського господарства, посилені агітаційно-пропагандистським тиском, місцеве населення сприймало негативно. Тільки після розгрому основних сил ОУН та УПА був сформований нечисленний партійно-радянський актив із місцевих мешканців, який частково забезпечив тоталітарній владі соціальну базу т. зв. колективізації та індустріалізації західноукраїнського регіону.

Олег Малярчук

КРЕМЛЬ ПРОТИ УКРАЇНСЬКИХ СКИТАЛЬЦІВ: ЯК РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ «ПОВЕРТАВ» ІЗ ПОВОЄННОЇ ЄВРОПИ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ

За даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, на червень 2022 р. кількість українців, які в результаті російської агресії проти нашої держави отримали тимчасовий прихисток у 44-х європейських країнах, становила 4,9 млн осіб¹. Таке переміщення наших земляків стало найбільшим в історії, співмірним хіба що з переселеннями, спричиненими Другою світовою війною. У 1945 р. серед тих, хто вимушено покинув свої домівки, значну частку (понад 2 млн) становили скитальці, або переміщені особи українського походження, які розміщувалися у спеціальних таборах на території Західної Німеччини, Італії та Австрії. Усіх їх можна згрупувати у декілька категорій: 1) оstarбайтери; 2) колишні військовополонені; 3) утікачі від жахів війни; 4) особи, які служили у різних військових формаціях, підконтрольних нацистам. Якщо не рахувати німців, вихідці з Радянського Союзу або анексованих ним територій становили найбільшу групу переміщених осіб (понад 5,5 млн), випереджаючи французів (2 млн), поляків (1,6 млн) та італійців (700 тис.)².

Термін «переміщені особи» (*displaced persons, DPs, динісци*) спершу застосовували до громадян країн, окупованих нацистами. Після того, як більшість з них упродовж 1945–1946 рр. повернулися на рідну землю, термін вживали лише до тих біженців, які відмовилися повертатися додому – переважно з країн, що опинилися під владою комуністів. У вузькому сенсі, вислів «переміщені особи» переважно застосовували до насильно депортованих, тоді як до осіб, котрі з політичних міркувань покинули батьківщину, використовували термін «біженці» (*Refugees*). Проте на практиці цими термінами зазвичай послуговувалися як взаємозамінними синонімами, адже відділити одних від інших непросто³.

Спершу першочергові заходи щодо переміщених осіб (розміщення, забезпечення їжею, сприяння у поверненні додому) проводили союзницькі армії, а з осені 1943 р. цим питанням займалася Адміністрація допомоги і відбудови при Об'єднаних Націях (ЮНРРА; *United Nations Relief and Rehabilitation Administration*). Генеральна Асамблея ООН 12 лютого 1946 р. передала питання переміщених осіб у відання Економічної і Соціальної Ради, рекомендувавши їй створити задля цього спеціальну організацію. На виконання цієї рекомендації 20 серпня 1948 р. набув чинності Статут Міжнародної організації у справах біженців – IPO (*International Refugee Organization*)⁴.

¹ Де і за якими програмами приймають українських біженців: чому одні їдуть, а інші повертаються («Радіо Свобода»). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/bizhentsi-krayiny-yaki-pruytuyut-prohramy/31899566.html>

² Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 року / пер. з англ. 2-е вид. Київ: Наш формат, 2021. С. 48–49.

³ Сіромський Р. Питання імміграції переміщених осіб українського походження у суспільно-політичному дискурсі Канади (1945–1952 рр.). *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 1(13). С. 65.

⁴ Boshuk Y., Balan B. *Political Refugees and «Displaced Persons, 1945–1954: A Selected Bibliography and Guide to Research with Special Reference to the Ukrainians*. Edmonton: The University of Alberta, 1982. P. XXXII.

Радянський Союз досить вороже поставився до діяльності цієї організації, вважаючи, що вона діє на користь західних держав.

На червень 1947 р. у віданні ІРО перебувало 762 спеціалізовані табори та центри допомоги біженцям. Невідомий автор статті про Другу світову війну в календарі-альманасі «Нового шляху» так охарактеризував ситуацію у таборах *DPs* (тогочасну стилістику збережено – Р. С.): «Сьогодні на терені Європи сотні таборів... В цих таборах живуть тисячі українців... Це наші скитальці. Одні були забрані більшовиками з рідних земель і виселені на Сибір, другі були забрані до совітської армії, попали в полон і зазнавши совітського «раю» перед тим, не хочуть вертатись додів. Тисячі були забрані німцями на примусові невідільничі роботи і визволені американськими, чи канадійськими або британськими частинами, не хочуть вертатись додів, знаючи, що їх не жде життя... Вони страждають, мучаться, терплять. Терплять і ці, що доживають свого віку на Сибіру, працюючи на невідільничих роботах, терплять ці, що осталися на місці... Таку «благодать» принесла українському народові Друга світова війна»⁵.

У Радянському Союзі в жовтні 1944 р. було створене Управління Уповноваженого Ради Народних Комісарів з питань репатріації, яке очолив колишній керівник розвідки, генерал-полковник Філіп Голіков. Спілкуючись із західними кореспондентами, він дав зрозуміти, що радянська сторона «нікого не забула і нікого не зреклась». У трактуванні Москви репатріація радянських громадян була обов'язковою – не залежно від їхніх уподобань і намірів⁶. Ідея повернення «співвітчизників» стала важливим елементом радянської пропаганди. З одного боку, вона була покликана засвідчити «турботу» про власних громадян («своїх не кидаємо»), а з іншого – її успішна реалізація мала продемонструвати «переваги» соціалістичного устрою. Крім того, після завершення війни Радянський Союз потребував робочих рук, та й формування потужної політичної української (чи балтійської) еміграції розцінювалося «як можливе знаряддя антирадянської політики» в руках супротивників. Переміщені особи – українці та балтійці – становили «ідеологічно проблемний контингент репатріантів» (серед українців дві третини *DPs* склали вихідці із Західної України). Відтак радянська сторона не полишала спроб виманити їх на власну територію і нейтралізувати. Ніхто не мав уникнути відплати. Тому ще на завершальному етапі війни радянський уряд став докладати чималих зусиль, щоб переконати союзників, що всі «співвітчизники» прагнуть повернутися додому⁷. Небажання ж повертатися до Радянського Союзу завдавало іміджевих втрат режимові, який пропагував себе як «народний».

В останній день Ялтинської конференції 11 лютого 1945 р. укладено двосторонні радянсько-американський і радянсько-британський договори про взаємну репатріацію. Їх положення прямо не вимагали від союзників репатріації радянських громадян проти їхньої волі, проте на практиці такі випадки траплялися. Ні президент США Франклін Рузвельт, ні прем'єр-міністр Великої Британії Вінстон Черчилль не бажали загострювати відносини навколо цього питання. Вони прагнули «позбутися

⁵ Друга світова війна. *Календар-альманах «Нашого шляху» на 1947 р.* Винніпег, 1946. С. 85.

⁶ Плохій С. Ялта. Ціна миру / пер. з англ. Харків: КСД, 2019. С. 303.

⁷ Сіромський Р. Свобода вибору країни проживання: рееміграція з Канади в Українську РСР (1955–1960-ті роки). *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету.* 2022. Вип. 23. С. 93.

зайвого клопоту» з біженцями у своїх зонах окупації Німеччини чи Австрії. Та й радянська сторона «спонукала» їх до цього, періодично засипаючи західних дипломатів скаргами щодо утисків і жорстокого ставлення стосовно переміщених осіб з радянським громадянством з боку британських чи американських солдатів. Такі скарги мали відіграти подвійну роль: 1) нівелювати нездатність радянської влади забезпечити пристойне перебування військовополонених західних держав на території СРСР (а такі були); 2) підштовхнути британський та американський уряди до якнайшвидшої репатріації радянських громадян⁸.

У процесі репатріації для союзників гостро постало питання, кого вважати радянськими громадянами. Окремі радянські військовополонені вимагали німецького громадянства на підставі їхньої служби у збройних формуваннях Третього Рейху та положеннях Женевської конвенції 1929 р.⁹. Тисячі переміщених осіб зі Східної Європи фактично не мали громадянства, а країн, куди б їх мали репатріювати, не існувало (наприклад, Литва, Латвія та Естонія). Щоб запобігти примусовій репатріації до Радянського Союзу, окремі українці приховували своє етнічне походження і записували себе поляками. Визначення національності стало проблемою. Наприклад, ЮНРРА не вела обліку за національним принципом, а брала до уваги державну належність. Саме тому частину вихідців із Радянського Союзу записували безвідносно до їхньої національності, як-от «радянські» або «бездержавні». Так, етнограф Олекса Воропай, який з дружиною перебував у таборі в Аугсбурзі, відповідаючи на питання щодо своєї державної належності, зазначив: «Сьогодні в нашому таборі відбувся плебісцит... Кожний з мешканців табору на окремому аркуші паперу повинен був відповісти на три питання: 1) Яка його державна приналежність 2) Чи хоче вертатися додому 3) Якщо ні, то чому? Я відповів, що я українець, а тому, що тепер української самостійної держави нема, то я *бездержавний*. Додому вертатися не хочу, бо моя батьківщина окупована ворожим мені російсько-комуністичним режимом»¹⁰.

Москва жадала вихідців і з колишніх країн Балтії, і з територій на схід від лінії Керзона. Зважаючи на такі запити, британці та американці зійшлися на основному критерії визначення того, хто є радянським громадянином, а хто ні. Таким критерієм стали кордони на 1 вересня 1939 р., тобто на початок Другої світової війни. А отже, мешканці країн Балтії, Західної України, Західної Білорусі та деяких інших територій обов'язковому виселенню до СРСР не підлягали. Наприклад, коли радянська сторона вимагала видати їй вояків колишньої Ваффен СС Дивізії «Галичина», які на завершальному етапі війни неподалік австрійського Граца склали зброю перед британцями, останні відмовили. Якщо відштовхуватися від дати 1 вересня 1939 р., із близько 10 тис. бійців, інтернованих до табору Шпіттал в Австрії, а згодом – до Ріміні у Північній Італії, лише 112 осіб були підданими СРСР¹¹.

⁸ Плохій С. Ялта. Ціна миру. С. 305.

⁹ Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

¹⁰ Воропай О. В дорозі на Захід. *Щоденник утікача*. Лондон: Українська видавнича спілка, 1970. С. 204–205.

¹¹ Земсков В. Репатриация перемещённых советских граждан. URL: https://scepsis.net/library/id_1234.html

Згідно з підписаним у німецькому місті Галле в травні 1945 р. договором, усі громадяни СРСР, зокрема військовополонені, повинні були повернутися додому. Красномовною можна вважати фразу радянського військового аташе у Великій Британії, котрий із неприхованим сарказмом заявив: «На батьківщині вистачить місця всім»¹². На 1 березня 1946 р. радянська сторона мала інформацію про 4 490 901 переміщену особу, з яких найбільшу кількість становили українці – 1 650 343 особи або 37,16 % з усіх діпів, які підлягали поверненню (1 190 135 – цивільні, 460 208 – військовополонені). Найбільше переміщених осіб-українців проживало в американській зоні окупації Німеччини, а саме у Баварії та Гессені – понад 50 % усіх українських DPс, в англійській – близько 25 %, у французькій – 5 %. Ще 15 % українських біженців знаходилося в Австрії¹³.

Отримавши доступ до таборів для переміщених осіб у Західній Європі, радянська сторона розгорнула політично-пропагандистську роботу, схилиючи своїх громадян (і тих, кого вона такими вважала) до повернення на батьківщину. Співробітники НКВС їздили по таборах для DPс у Західній Європі, шукаючи радянських громадян. Вони малювали їм світлі картини майбутнього на батьківщині, обіцяючи все пробачити. Діяльність «агітаторів» ґрунтувалася на ухваленій 29 квітня 1945 р. ЦК КП(б)У постанові «Про політичну роботу серед репатрійованого населення». Ностальгія за рідною землею і роки поневірянь створили сприятливі умови для агітації, форми якої були різноманітні. В арсеналі ідеологічної обробки DPс були: 1) публічні виступи перед масовою аудиторією (жителями таборів); 2) бесіди з обмеженим колом людей або окремими особами; 3) політінформація або т. зв. читки пропагандистських матеріалів; 4) розповсюдження радянських газет та агіток¹⁴. У жовтні 1947 р. Рада Міністрів СРСР ухвалила постанову про чотиримісячне відрядження у західні зони окупації Німеччини та Австрії делегацій громадських діячів Української, Білоруської, Естонської, Латвійської та Литовської РСР для роботи в таборах DPс для прискорення репатріації. Звісно, радянські уповноважені органи намагалися уникнути «зайвих» зусиль, вдаючись часто до силового вирішення проблеми. Примусові репатріації із Західної Європи припинилися лише 1947 р., коли «холодна війна» набрала нових обертів і до колишніх радянських громадян західні союзники почали ставитися як до політичних біженців. Чи не останнім акордом у примусовому поверненні радянських громадян стала операція «Кілгол» (завершилася у травні 1947 р.), яку проводили британські та американські війська. Нарешті, 1951 р. у міжнародному праві було закріплено положення, що переміщеним особам гарантована можливість уникнути примусового повернення до країни, де на них чекає переслідування¹⁵.

¹² Еппломб Е. Історія ГУЛАґу / пер. з англ. 2-е вид. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. С. 342.

¹³ Заставний Ф. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). Львів: Світ, 1991. С. 20.

¹⁴ Андреев А. Агітаційно-пропагандистська діяльність радянських органів репатріації серед «переміщених осіб» з України (1944–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2017. С. 68.

¹⁵ Text of the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees. *Convention and Protocol Relating to the status of Refugees*. With Introductory Note by the Office of the United Nations High Commissioner for Refugees. Geneva, 2010. P. 14.

Здавалося б, завершилася війна й всі, хто покинув власні домівки, прагнуть повернутися додому, проте десятки тисяч українців були іншої думки. Їхні настрої передав у відкритому листі-памфлеті «Чому я не хочу вертатись до СРСР?» (1946) український письменник і публіцист Іван Багряний: «Для європейців і для громадян всіх частин світу (крім ССРСР) дивно й незрозуміло, як то може людина утікати від своєї вітчизни і не хотіти вертатись до неї. То мабуть великі злочинці, що бояться кари за великі гріхи перед своєю вітчизною? [...] Я не тільки не є злочинцем супроти своєї Вітчизни, а навпаки, я витерпів за неї третину свого життя по совітських тюрмах і концетраках ще до війни. Вона мені сниться щоночі, і все ж я не хочу нині вертатись до неї. Чому? Бо там большевизм»¹⁶.

Для багатьох західних чиновників часті відмови повертатися до Радянського Союзу стали несподіванкою. Британські та американські урядовці швидко переконалися, що «більшість скитальців радше готові вчинити самогубство, ніж повертатися туди, звідки втекли»¹⁷. У підконтрольних Червоній армії центрально- та східноєвропейських країнах відбувалися масові арешти «ненадійних осіб», котрих, як і значну частину власних репатрійованих громадян, скеровували до ГУЛАГу. Наприклад, у серпні 1947 р. радянські спецслужби затримали і переправили до Києва Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного), якому інкримінували «спробу стати королем України у 1918 році» й «службу на британську та французьку розвідки». З цього приводу американський історик Тімоті Снайдер влучно зауважив, що «советське законодавство було ретроактивним та позатериторіальним, воно сягало через десятиліття до часу перед заснуванням Советського Союзу і через простір до земель, над якими Москва ніколи не мала суверенітету»¹⁸. Власне, згаданий принцип позатериторіальності радянська сторона намагалася використовувати і у випадку діпівстів, викликавши спротив колишніх союзників.

Радянська влада постійно твердила, що представники західних країн шляхом «ідеологічної обробки» або «економічного тиску» перешкоджають поверненню DPс до СРСР. Країнам Заходу закидали те, що вони користалися «безправним становищем мешканців таборів... з метою насильного вербування і вивезення [людей]» під маскою «забезпечення права на еміграцію [й гарантування] права на отримання громадянства у країнах нового поселення»¹⁹. Так, в одному з документів МДБ, датованим 1948 р. зазначено, що «Британська влада організовує в цих таборах (для переміщених осіб – Р. С.) шалену антирадянську пропаганду і всіляко перешкоджає радянським громадянам у виїзді на батьківщину»²⁰.

¹⁶ Багряний І. Чому я не хочу вертатись до ССРСР? Вінніпер: Накладом Комітету українців Канади, 1946. С. 4–5.

¹⁷ Speech of Anthony Hlynka (Member for Vegreville). Subject: A Review of the Displaced Persons Problem. Delivered in the House of Commons on Monday, May 31, 1948. Hlynka A. Member of the Canadian House of Commons 1940–1949. Toronto: Kiev Printers Ltd., 1982. P. 160.

¹⁸ Снайдер Т. Червоний Князь: монографія. Київ: Грані-Т, 2011. С. 235.

¹⁹ Павленко М. «Біженці» та «переміщені особи» в політиці імперіалістичних держав (1945–1949 рр.). Київ: Наукова думка, 1979. С. 37.

²⁰ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 16 (Секретаріат ГПУ–КДБ УРСР). Оп. 1. Спр. 722 (Документи (повідомлення, директиви, листи) МДБ УРСР на адресу регіональних органів і підрозділів МДБ УРСР та ВВ МВС Прикордонного Округу

Рішення не повертатися назад до Радянського Союзу для багатьох переміщених осіб було рівноцінним питанню життя і смерті. Письменник Улас Самчук у романі «Плянета Ді-Пі» відзначав: «Ми пробули в Гальсдорфі сливе три місяці. Село, осінь... Тривоги... Непевність, шукання місця. І загроза «родіни». Її агентура на кожному кроці. Людей ловлено по дорогах, по приватних домах, по таборах, звозувано за колючі дроти і американськими військовими вантажниками, мов би товар, відвозувано за «залізну куртину». Це значило Сибір, каторга, рабство. Слово «родіна» стало страшаком»²¹.

Незалежно від того, переміщені особи висловили бажання добровільно повернутися додому, чи їх репатривували силоміць, всі вони проходили ретельну перевірку. Її здійснювали у фронтових таборах, збірно-пересильних пунктах Наркомату оборони (НКО) й перевірконо-фільтраційних таборах НКВС відповідно до ухваленого 16 червня 1945 р. «Порядку перевірки і фільтрації за місцем постійного проживання повернутих на батьківщину репатрійованих радянських громадян». Співробітники НКВС, МДБ, СМЕРШу побоювались, що тривале «безконтрольне» перебування на чужій території могло серйозно вплинути на світогляд і політичні погляди²². Ще в серпні 1945 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про організацію політико-просвітницької роботи з репатрійованими радянськими громадянами». Осіб, які викликали підозру, для ретельнішої перевірки скеровували в спецтабори НКВС та виправно-трудові табори ГУЛАГу. У Радянському Союзі була створена мережа органів і установ, що опікувались поверненням радянських громадян. Як правило, у прикордонній частині УРСР функціонували перевірконо-фільтраційні пункти НКВС і збірно-пересильні пункти НКО. Перевірконо-фільтраційні пункти нагадували типові сталінські табори системи ГУЛАГу, обнесені колючим дротом з охороною. У регіонах – в областях і районах республіки діяли відділи у справах репатріації при виконкомах рад або ж приймально-розподільчі пункти (на кінець 1945 р. на території УРСР таких функціонувало 39, здебільшого поруч з великими залізничними вузлами). Окремі перевірконо-фільтраційні пункти створювали поблизу промислових центрів, щоби «підозрювані могли віддати свою вільну працю на благо батьківщини, поки розслідували їхні справи»²³.

Залежно від провини колишніх діпістів скеровували на спецпоселення або ж кримінально переслідували (типові покарання – від шести років ув'язнення до розстрілу). Остарбайтерів намагалися запевнити у тому, що вимушена праця на ворога не є підставою для притягнення їх до кримінальної відповідальності. Натомість у випадку з радянськими військовополоненими все виглядало не так просто – від

про посилення роботи по напрямках: недопущення перетину державного кордону СРСР секретарем Димерського РК КП(б)У П. Харчуком; боротьбу з підпіллям ОУН, бандитизмом; покращення роботи з розробки середовища репатріантів, духівництва, релігійних організацій, учасників «партизанського» руху в Франції; ведення діловодства в режимно-секретних підрозділах тощо). Арк. 133.

²¹ Самчук У. Плянета Ді-Пі. URL: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=3651>

²² Сіромський Р. Права людини в Українській РСР: погляд з Канади (1945–1991 рр). Львів: «Тріада Плюс», 2020. С. 240.

²³ Еппломб Е. Історія ГУЛАГу. С. 343.

відповідальності за здачу в полон їх не звільняли. Найстрогіший підхід застосовували до офіцерів Червоної армії, котрі здалися або перейшли на бік ворога. Певності у майбутньому не додавали випадки насильницької екстрадиції, на зразок репатріації російських козаків на чолі з генералами Петром Красновим і Андрієм Шкуро (обох згодом розстріляли)²⁴.

Ті ж, хто повертався додому з власної волі, теж не уникали ретельних перевірок, оскільки вселяли у радянських чиновників підозру. Усі репатріанти під час перетину кордону зобов'язувалися заповнити анкету, в якій було питання про співпрацю з нацистами. У доповідній записці Начальнику 2 Головного управління МДБ СРСР генерал-майору Євгену Питовранову, на 1 березня 1948 р., наведено такі цифри: зафіксовано прибуття 1 212 237 репатріантів, з яких 9 291 особу відразу арештували співробітники МДБ (категорії: «шпигуни», «зрадники батьківщини», «посібники нацистів», «інший антирадянський елемент»), а 19 280 осіб взяли в «агентурну розробку». Характерно, що 11 703 особи підозрювались у співпраці з німецькою, британською, французькою та американською розвідками. Як приклад, наведемо справу Олега Радченка 1920 р. н., українця, уродженця Харкова, якого арештували як «агента американської розвідки». Його звинувачували в тому, що в березні 1942 р. він, як майстер електроцеху одного із харківських заводів, добровільно зголосився на роботу до Німеччини, а потім певний час перебував в американській зоні окупації. «Докази» співпраці з американцями видавались згодом найменше непереконливими²⁵, але хіба це колись стримувало НКВС чи МДБ?

Попри заяви, що на репатріантів поширюються всі права громадян СРСР, після повернення додому вони зіштовхувалися із значними обмеженнями (про вступ у вищий навчальний заклад, комсомол чи компартію можна було не мріяти). Кожен п'ятий репатріант зазнав тих чи інших репресій. Нагніталась істерія навколо можливого повернення до Радянського Союзу завербованих агентів іноземних розвідок. Наприклад, в одному із документів МДБ йшлося, що завербовані британцями переміщені особи-українці проходять навчання у спеціальній розвідшколі під прикриттям санаторію. Цю агентуру, мовляв, британці потім засилають в Радянський Союз каналами репатріації – у складі невеличких груп, або поодиночі. Як приклад, наводилася справа репатріанта Б. [ім'я не встановлено] Садорського, котрий до війни проживав у Києві, а після її завершення під вигаданим прізвищем записався в консульському відділі радянського посольства у Лондоні як переміщена особа для повернення в УРСР²⁶.

Міністр держбезпеки генерал-лейтенант Сергій Савченко 28 червня 1949 р. розпорядився встановити суворий облік повернених із Західної Європи переміщених

²⁴ Еппломб Е. Історія ГУЛАГу. С. 342.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 642 (Документи (повідомлення, доповідні, зведення) МДБ УРСР на адресу партійно-державного керівництва УРСР та СРСР про: розшук та арешт агентів іноземних розвідок, зрадників, колаборантів, авторів анонімних листівок; результати боротьби з підпіллям ОУН, бандитизмом; надзвичайні події; роботу пунктів «ПК»; розробку середовища репатріантів, інтелігенції, духівництва, сектантів тощо (а/с «Рейдови-ки»)). Арк. 21–22.

²⁶ Там само. Спр. 722 (Документи (повідомлення, директиви, листи) МДБ УРСР на адресу регіональних органів і підрозділів МДБ УРСР та ВВ МВС Прикордонного Округу...). Арк. 137.

осіб, особливо причетних до ООН та інших «антирадянських організацій». Окремо було дане доручення вжити заходів з виявлення й агентурної розробки переміщених осіб-українців, котрі залишились на території Німеччини та Австрії. Мету таких дій очільник МДБ УРСР пояснював бажанням завербувати і «впровадити» набутих агентів у «націоналістичні союзи» Великої Британії, Західної Німеччини та Австрії²⁷. Таку практику радянська сторона використовувала ще із завершального етапу війни. Наприклад, відомо, що влітку 1944 р. разом із відступаючими частинами Вермахту з території тодішньої УРСР був виведений за кордон агент «Галицький» (прізвище та ім'я не встановлені – Р. С.). Опинившись в Австрії, він отримав завдання зблизитися з очільниками Проводу українських націоналістів (ПУН), добуваючи дані про плани і наміри організації. Агенти, на зразок «Галицького», передавали цінні дані про життя українських DPс і поширювали вигідну Москві дезінформацію й завуальовану пропаганду. Натомість інший агент – «Ларін», діючи у Відні, «сприяв» розшуку й затриманню (насправді, викраденню) тридцятьох учасників українських емігрантських організацій²⁸.

Після репатріації більшої частини переміщених осіб – головно остарбайтерів і військовополонених – понад 1,2 млн чоловіків і жінок ще залишалося на території Західної Європи, з яких понад 200 тис. становили українці. Вони з політичних мотивів і міркувань безпеки категорично відмовлялися повертатися до СРСР²⁹. Близько 120 тис. з них були примусово вивезеними нацистами з українських земель остарбайтерами, а решту становила «міська, освічена інтелігенція» (професори, журналісти, священики, студенти і т.п.) незгодна з комуністичним режимом³⁰. Війна «вимила» чимало представників української інтелігенції і Радянський Союз прагнув будь-що повернути цих людей, але якраз з ними складалося не все так просто. На Заході опинилися мовознавці Леонід Білецький, Ярослав-Богдан Рудницький, письменник Іван Багряний, етнограф Олекса Воропай, художник-графік Яків Гніздовський, архітектор Олексій Повстенко, спортсмени Федір Богатирчук та Олександр Скоцень та сотні інших. Навколо цих інтелектуалів творилися осередки науки й культури у Західній Німеччині, Австрії, на американському континенті.

Власне, переселення переміщених осіб до третіх країн залишалося одним із реальних механізмів вирішення проблеми DPс у Західній Європі, не рахуючи репатріації. Наприкінці 1947 р. розпочалася трудова еміграція українських біженців до Бельгії, де вони отримували роботу на місцевих шахтах. Радянська сторона трактувала такі дії ледь не як «крадіжку» своїх громадян. Громадський діяч, спортсмен і мешканець

²⁷ Там само. Арк. 138.

²⁸ Украинские буржуазные националисты [Совершенно секретно]. Авторский коллектив: полковник Б. Шульженко (руководитель). Москва: Редакционно-издательский отдел (Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского), 1963. С. 177–178.

²⁹ Smith A. H. Exchange of correspondence on changes in Internal Security Act Affecting Displaced Persons: Speech of hon. H. Alexander Smith of New Jersey in the Senate of the United States, March 14, 1951. Washington: United States Government Printing Office, 1951. P. 3.

³⁰ Історія табору «Мюнхен-Карльсфельд» в 1945–1946 р. *Міттенвальд 1946–1951. З нагоди 50 ліття Таборів Українських Біженців в Міттенвальді, Німеччина* / ред.: П. Рогатинський, О. Бучацький та ін. Воррен (Мічіган), 2001. С. 10.

табору Міттенвальд Омелян Бучацький згадував: «Бельгія не так далеко від України, тому що це високоцивілізована країна Західної Європи. Але найважливіше це те, що Бельгія давала можливість емігрантам на працю і постійне місце проживання. Правда також, що мало хто з бажаючих знав, що таке праця в копальнях вугілля...»³¹. Невдовзі імміграційні напрямки зазнали диверсифікації – від Великої Британії до країн Латинської Америки. Та чи не найбільшу частку українських біженців прийняли у себе США та Канада, передусім завдяки старанням тамтешніх численних і впливових українських діаспор³².

Серед українських діпівстів спостерігалось прагнення переселитися у країни, де існували українські діаспори, що потенційно могло полегшити адаптацію у новому суспільстві. До таких країн, безумовно, належала Канада, де, за даними перепису 1941 р., проживало 305 929 осіб українського походження (2,66 % населення країни)³³. За спогадами колишнього в'язня німецького концтабору Бухенвальд, а пізніше табору для DPс у Корнберзі Володимира Леника, 80 % поселенців у картотечі ЮНР-РА були записані як кандидати на виїзд саме до Канади (до США, наприклад, лише 10 %)³⁴. Радянське ж твердження про, буцімто, насильне вербування мешканців таборів не витримує критики, адже подібні заходи суперечили принципам імміграційної політики Оттави в перші повоєнні роки. Імміграційний контроль тут залишався достатньо жорстким, будучи наслідком особливих заходів періоду Великої депресії та Другої світової війни. На заваді лібералізації режиму імміграції до Канади стояли окремі відверто дискримінаційні стереотипи, що ґрунтувались на східноєвропейському походженні потенційних емігрантів, котрих нерідко трактували «небажаними особами» і висловлювались сумніви, чи вони стануть «добрими громадянами».

У жовтні 1945 р. 35 канадських парламентів від чотирьох основних політичних партій скерували петицію прем'єр-міністру Вільяму Маккензі Кінгу із закликом сприяти припиненню примусової репатріації українців до Радянського Союзу³⁵. І справді, невдовзі Канада виступила проти надання вільного доступу до таборів радянським уповноваженим. Не можна обійти боком й достатньо істеричну антиімміграційну кампанію українських лівих організацій, на зразок Товариства українських канадців (від 1948 р. – Товариство об'єднаних українських канадців, ТОУК). Вони домагалися перед федеральним урядом заборони в'їзду українських DPс до Канади, мотивуючи це тим, що потенційні іммігранти є «військовими злочинцями» і «нацистськими колаборантами», які прагнуть уникнути покарання в СРСР³⁶. І хоч вплив канадських комуністів на суспільну думку в цій північноамериканській країні був незначним, їхня дискредитаційна кампанія не залишилася без уваги. Натомість,

³¹ Бельгія. Міттенвальд 1946–1951... С. 179.

³² Luciuk L. Resettlement: Post-War Ukrainian Refugee Immigration to Canada. *International Migration Review*. 1986. Vol. XX. No 2. P. 467.

³³ Коссар В. Шістьдесят років в Канаді. *Календар-альманах «Нашого шляху» на 1951 р.* Вінніпег, 1950. С. 127.

³⁴ Леник В. «Гомін України» і наша еміграція в Європі. *Альманах у 10-річчя «Гомону України» (1948–1958)*. Торонто, 1958. С. 77.

³⁵ Kolasky J. *The Shattered Illusion: The History of Ukrainian Pro-Communist Organizations in Canada*. Toronto: PMA Books, 1979. P. 93.

³⁶ *Ibid.* P. 96.

Комітет українців Канади (КУК), що об'єднав до трьох десятків різних українських організацій, ініціював публікацію спеціальних інформаційних матеріалів, проведення масових віч, розмови з чільними канадськими політиками та громадськими діячами, покликаними переконати канадський уряд у доцільності лібералізації імміграційного режиму й переселення українських *DPs* з європейських таборів³⁷. Саму ж імміграцію переміщених осіб до Канади КУК розцінював як «рятування українських людей», котрі покинули свою батьківщину через вагомні політичні мотиви й загрозу їхньому життю³⁸.

КУК 23 вересня 1946 р. надіслав спеціальний меморандум прем'єр-міністрові В. Маккензі Кінгу з обґрунтуванням можливості прийняти на розселення у Канаді українських скитальців. Глава уряду протягом тривалого часу відкидав ідею лібералізації імміграційного законодавства, наголошуючи, що переселення до Канади є привілеєм, а не фундаментальним правом. Проте під впливом низки чинників він став допускати можливість пом'якшення імміграційних вимог при одночасному збільшенні квот переселенців. По-перше, спрацював внутрішній та міжнародний тиск стосовно необхідності відреагувати на спричинену біженцями гуманітарну катастрофу в Європі і прийняти на поселення частину скитальців. По-друге, питання імміграції *DPs* по війні неодмінно перетворювалося на предмет гострих передвборних дискусій, а політичним партіям розходилося здобути підтримку великих етнічних груп, якими власне були україно-канадці³⁹.

Велика хвиля масового переселення із західноєвропейських таборів *DPs* за океан розпочалася у серпні 1947 р. Згідно з офіційною статистикою, лише впродовж 1948 р. до Канади прибуло 125 414 іммігрантів (найбільше від 1929 р.), з яких українці становили понад 10 тис. осіб (для порівняння, поляків – понад 13 тис.)⁴⁰. Загалом, починаючи з 1946 (одиночні випадки еміграції в рамках програми з'єднання родин) і до 1952 р. Канада прийняла у себе понад 200 тис. європейських біженців, більшість яких були вихідцями зі Східної Європи, а саме: 39 тис. поляків, 32 тис. українців, 12 тис. угорців⁴¹.

До кінця 1952 р. потік радянських репатріантів практично вичерпався. Зважаючи на це, 1 березня 1953 р. Управління уповноваженого Ради Міністрів СРСР у справах репатріації ліквідували, що однак не означало повної відмови від ідеї повернення «співвітчизників». Процес репатріації «перезавантажили» у період хрущовської відлиги. Президія Верховної Ради СРСР 17 вересня 1955 р. видала Указ «Про амністію радянських громадян, котрі співпрацювали з окупантами», а ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР 29 червня 1956 р. ухвалили «Постанову про усунення наслідків грубих

³⁷ Хроніка Українців-Канадійців 1946. *Календар-альманах «Нашого шляху» на 1947 р.* Виннипег, 1946. С. 167.

³⁸ Комітет українців Канади. *Календар-альманах «Нашого шляху» на 1949 р.* Виннипег, 1948. С. 144.

³⁹ Luciuk L. *Searching for Place: Ukrainian Displaced Persons, Canada, and the Migration of Memory.* Toronto; Buffalo; London: University of Toronto Press, 2000. P. 144.

⁴⁰ *Debates of the Senate of the Dominion of Canada. Official Report. 1949. Fifth Session – Twentieth Parliament.* Ottawa: King's Printer and Controller of Stationary, 1949. P. 132.

⁴¹ Stewart P. *Postwar Refugee Movements and Canada.* URL: http://www.pier21.ca/wp-content/uploads/files/First_75_Years/research_refugees.pdf

порушень законності щодо колишніх військовополонених і членів їхніх сімей» (виняток становили військові злочинці та колаборанти). У квітні 1955 р. в Берліні був створений громадський Комітет «За повернення на Батьківщину», діяльність якого безпосередньо контролював утворений рік перед тим Комітет державної безпеки (КДБ). Комітет видавав газету «За повернення на Батьківщину» (зокрема українською мовою) і через т. зв. групи сприяння – по суті, агентурні мережі – ставив за мету інформувати «правду про батьківщину» і викривати «ворожу діяльність антирадянських центрів»⁴². Крім Комітету «За повернення на Батьківщину», діяли інші організації, контрольовані радянськими спецслужбами: «Комітет з розвитку зв'язку із зарубіжними естонцями», «Комітет з розвитку зв'язку із зарубіжними українцями» та ін.⁴³. Відтак в нових реаліях Москва змінила офіційну риторику, вдаючись відтепер до «м'якої репатріації».

Отже, у питаннях репатріації переміщених осіб із Західної Європи після Другої світової війни Радянський Союз займав безкомпромісну позицію, часто вдаючись до примусу. Якби репатріація відбувалася винятково добровільно, то радянська сторона не дорахувалася б, за найскромнішими підрахунками, щонайменше мільйона своїх громадян. Радянська репатріаційна політика зайвий раз продемонструвала, що людина в комуністичній системі – безправна істота, цілковито залежна від волі держави і її репресивних органів. Українці, частка яких серед переміщених осіб з радянським громадянством була найбільшою, вкотре відчули на собі упереджене ставлення з боку московського керівництва. Ті українці, котрі повернулися додому, зіткнулися з проблемою сприйняття та адаптації. Щоб уникнути повернення, багато українців – радянських громадян – залишалися в Західній Європі під вигаданими іменами або приховували своє громадянство. Не зумівши повернути усіх «співвітчизників», передусім мешканців Західної України, на яких формально не розповсюджувалися положення повоєнних домовленостей, тоталітарна влада через свої спецслужби активізувала роботу з «розкладання» українського еміграційного середовища. Репатріація в підсумку стала джерелом суперечок між колишніми союзниками по антигітлерівській коаліції, особливо на тлі «холодної війни». Зрештою, цей чинник посприяв багатьом українцям в уникненні примусового повернення до Радянського Союзу, оскільки через їхню антирадянську позицію їх стали вважати політичними біженцями. Зміна у підходах до репатріації з боку Вашингтона та Лондона відкрила десяткам тисяч українців дорогу до третіх країн, як-от Канада чи США.

Руслан Сіромський

⁴² ГДА СБУ. Ф. 13 (Колекція друкованих видань КДБ УРСР). Оп. 1. Спр. 550 (Хамазюк І. В., Комлев А. А. Разложение зарубежных антисоветских организаций. Москва: Высшая школа Комитета государственной безопасности при Совете Министров СССР имени Ф. Э. Дзержинского, 1962. 30 с.). С. 10.

⁴³ Там само.

ПРИСПАТИ ПИЛЬНІСТЬ ІМПЕРСЬКО-РОСІЙСЬКО- БІЛЬШОВИЦЬКОГО ДИЯВОЛА: МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ, ПАВЛО ТИЧИНА, ВОЛОДИМИР СОСЮРА

ПОДВІЙНИЙ ПАРАДОКС МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

«Периферійний учитель». Упродовж 1917–1921 рр. перед очима Максима Рильського пройшло чимало бурхливих подій. Він іще навчався в Києві, коли Центральна Рада проголосила Українську Народну Республіку. Потім майже на цілий місяць Київ захопили російсько-більшовицькі війська Муравйова, і М. Рильський міг бачити, як розстрілюють будинок Грушевського біля Ботанічного саду, – колись він мешкав зовсім поруч, у родинях Лисенків, Русових, Юркевичів. Пізніше на поклик Центральної Ради до міста увійшли кайзерівські війська, після чого почалася коротка пора Гетьманату. За часів правління П. Скоропадського М. Рильський і полишив «сторозтерзаний Київ». Вихор буремних подій проте не підхопив юнака. Відсторонений від політики, він продовжував жити в своєму світі – вчителюючи, занурюючись у книги, переховуючись від численних «мобілізацій» (одного разу довелося побувати в заручниках у якоїсь з «армій», що набігали на Романівку). Там же, в Романівці, пережив голод 1921 р.

1919 рік. Україна охоплена селянським повстанським рухом. Друга радянсько-українська війна. Денікінський наступ. Директорія УНР перебуває у «трикутнику смерті». У цей буремний рік саме ім'я та прізвище батька врятувало життя Максиму та Остапу Вишні. Максим Рильський та Остап Вишня товаришували й у 1919 р., коли в Києві часто мінялася влада, вирішили попливти баржею униз по Дніпру, щоб перебути десь цей непевний час. Коло Трипілля їх затримали зелені разом із баржею, бо захоплювали і пароплави, і вантажі та зброю. Після двох днів сидіння під вартою письменники потрапили до отамана Зеленого.

- А що це за люди? – запитав той, коли вони постали на порозі.
- Ми з Києва. Я сам – фельдшер Павло Губенко...
- А другий же хто?
- А я вчитель, Максим Рильський...
- Рильський? – похопився Зелений. – Чи бува не родич Тадея Рильського...?
- Так, я його син.

– Он воно що!.. – вигукнув отаман і додав: – Так от що, хлопці. Бачте, яка веремія піднялася у світі. Я й сам не знаю, що з нами буде завтра, чия візьме... Зробимо так: я даю вам підводу зі своїм чоловіком, і гайда в своє село Романівку. Сидіть там і нікуди не потикайтеся, поки все перемелеться!..

Отак Данило Терпило, за свідченням Андрія Малишка, порятував життя українським письменникам¹. 1919 р. почав учителювати в селі Вчорайшому (Вчорашньому), де викладав українську мову і літературу. Жив у приміщенні школи, в невеличкій кімнаті. Ліжко, стіл, одне вікно. І маса книжок... Ходив у простому селянському вбранні. Його часто бачили на заняттях лікнепу, на репетиціях драмгуртка

¹ Висота А. Отаман Зелений: право на волю. URL: http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/09/blog-post_95.html

(виконував, зокрема, ролі Возного в «Наталці Полтавці» і Гната з «Назара Стодолі»), шкільного хору. Декламував вірші. І багато писав. «Я згадую сільську школу, з якою пов'язані найтепліші мої спомини... Які ж прекрасні радісні личка осявала тиха шкільна лампа, як тремтіли ті любі голосочки-дзвіночки, співаючи: «Не забудьте пом'янути незлим тихим словом!...». «Дуже захоплююче і зрозуміло вмів він розповісти нам, школярам, про половців, печенігів, про міжусобиці князів і т. ін.», – згадувала небога Максима Тадейовича Марія Іванівна Рильська-Мартинюк².

В автобіографії поет зауважив: «Учитель з мене вийшов не дуже, сказати б, удачливий», та тут же визнавав: «Деякі моменти мого вчителювання я спогадую з задоволенням, особливо читання перед пришколою аудиторією творів Шевченка, Квітки, Коцюбинського, Васильченка, Тичини»³. М. Рильський з головою поринув у культурно-громадське життя села. Організував лікнеп, на вечірні заняття якого збиралося до сотні хліборобів. У клуні на шкільному подвір'ї під його ж орудою вряджали вистави, в яких грали селяни. На концертах акомпанував солістам. 1923 р. М. Рильський повернувся до Києва. Він починає працювати вчителем української мови та літератури в Залізничній другій школі.

І хоча Максим Рильський був гарним педагогом, але душа його належала поезії. Літературний Київ 1920-х рр. був перехрестям великих літературних дискусій, які нерідко набирали й політичного забарвлення. 1920-ті рр. стали зоряним часом творчості М. Рильського. Проте творчість поета вже стає об'єктом літературної критики, до його поезії клеють ярлик «апофеозу феодальної, панської ідеології, не співзвучною з нашою епохою». На рубежі 1920–1930 рр. розпочинаються політичні цькування славетного «п'ятірного грона»... «Українські неокласики Зеров, Филипович, Рильський та ін. штурмують українську літературу... Вони ненавидять революційну сучасність»⁴.

«Класовий ворог». Нетривала пора українського Відродження завершувалася. Наставали похмурі часи сталінських репресій. 19 березня 1931 р. Максима Рильського заарештували вдома якраз у його день народження. Довгих п'ять місяців – ув'язнення тривало майже до початку вересня – від Рильського вибивали зізнання про участь у міфичній націоналістичній організації – Спілці визволення України, а 19 серпня справу було припинено через відсутність «достатніх даних для направлення слідчої справи у судові органи». Після арешту родина опинилася у великій скруті, руку підтримки простягнув Остап Вишня, який допоміг отримати грошову допомогу й опікувався родиною Рильських у Харкові, куди поет приїхав шукати бодай якусь перекладацьку роботу. А за якийсь час уже М. Рильському довелося клопотатися про звільнення друга (як відомо, гуморист до 1943 р. перебував у десятилітньому засланні).

Зі спогадів сина Богдана Рильського: «Арештували батька в будинку на вулиці Бульйонській, 14. Мав тоді тридцять шість років. Прийшли по батька, проводили обшук пізно ввечері, а можливо, й уночі. Після обшуку батька пішки під конвоєм

² Коляда І. А., Коляда Ю. І. Максим Рильський. Харків: Фоліо, 2015. С. 49.

³ Тесленко Л. Педагогічний шлях відомого поета Максима Рильського. *Україна молода*. 2021. 1 жовтня. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/3770/164/160772/>

⁴ Коляда І. А., Коляда Ю. І. Максим Рильський. С. 57.

повели з Бульйонської через місто до Лук'янівської тюрми. Помістили батька до загальної камери, де вже перебувало сім в'язнів. То були люди розумових професій, проти яких були висунуті звинувачення політичного характеру. Єжовський, а згодом і беріївський драконівський тюремний режим був ще попереду, а тоді, якщо можна так висловитися, для політичних в'язнів існували ще досить "демократичні" умови утримання. Приймалися передачі, дозволялося листування, досить регулярно надавалися побачення з рідними. Ось, наприклад, у камері, де сидів батько, в'язні навіть випускали стіннівку під промовистою назвою "Наша балагула". Арештанти писали до газети дописи, в яких кепкували один з одного, у гумористичному дусі змальовували тюремний побут тощо. У тюремній камері в'язні проводили диспути, виступали з лекціями, влаштували літературні вечори. Одного разу провели вечір, присвячений Т. Шевченкові. Батько на ньому виступив із доповіддю (дивно так звучить: доповідь у тюремній камері!), співкамерники читали напам'ять вірші Кобзаря. Потім вирішили поспівати пісень на слова Шевченка. Та втрутився наглядач, який через вічко у дверях постійно стежив за поведінкою арештантів, і наказав негайно припинити спів. Але учасники вечора не вгамовувались. Наглядач ще кілька разів повторював свою вимогу, поки хтось із в'язнів не звернувся до нього приблизно з такими словами: "Ви ж українець, ми сьогодні згадуємо нашого найвидатнішого поета, то чого ж ви...". Наглядач трохи подумав, а потім промовив: "Добре, співайте, хлопці, тільки не дуже голосно... І я послухаю...". За час, що сидів батько в тюрмі, змінилося три чи чотири слідчі, які вели його справу. При цьому кожний новий говорив про свого попередника приблизно так: "Вашого слідчого викрито. Він виявився прихованим ворогом. Ось тепер уже я...". У своєму прагненні будь-що добитись зізнань не гребували будь-якими психологічними прийомами, забуваючи про порядність, людяність. Однак "рекордистом" підступності виявився останній слідчий. Він вже знав, що наступного дня батька буде звільнено. Але сьогодні він ще може погратися із підслідним, ніби кіт з мишею, і хтозна, чим закінчиться ця гра... Уже в перші хвилини допиту слідчий звертається до батька із словами: "Ну, что ж, Рыльский... Вы не признаете себя виновным... Но уже принято решение, поедете на 10 лет на Соловки". Змучений допитами, одноманітними вимогами слідчого, батько відповідає: "Соловки так Соловки". І відразу ж, після незвично короткого допиту, слідчий дає побачення з мамою. Ще не встигла мама як слід почастивати батька чимось принесеним з дому, ще не розпочалася, власне, розмова, коли пострілом лунає команда: "Свидание окончено!". І батька знову ведуть до кабінету слідчого. Людина, яка півгодини тому вимовила страшне слово "Соловки", знову звертається до підслідного: "Хотя, Рыльский, вы и наш классовый враг (розповідаючи про цю сцену, батько завжди підкреслював слова, якими перебив слідчого: "Даже классовый?"), вы еще можете быть нам полезны. А поэтому принято решение вас освободить..."»⁵.

Наступного дня батько повернувся на Бульйонську. І хоча поет був звільнений «за відсутністю даних для обвинувачення й суду», духовний злам поета стався. Отож Максим Рильський, за власним визначенням, «далекий від суворого практичного життя», вкотре нотував: «перемогла нерадянська половина», «внутрішня моя

⁵ Рильський Б. Мандрівка в молодість батька. Київ: Молодь, 1995. С. 17–19.

криза». Нарешті дійшов однозначного висновку: «Коли хочеш бути поетом на радянській Україні, будь радянським поетом». Максим Рильський, спопеляючи серце та великий природний хист, став ним. Та доля завдавала нових ударів.

«Зберегти собі життя для передачі творчої естафети української культури майбутньому поколінню». Коли 1938 р. знову нависла загроза арешту, то від розправи його врятував Павло Тичина, який звернувся до Микити Хрущова за допомогою.

Наприкінці весни 1938 р. М. Хрущов із групою творчої інтелігенції Києва вирушив пароплавом до Канева. Запросивши до себе в салон найвидатніших письменників, окрім Рильського, звернувся до них з такими словами: «Мені доповідають, що Рильський зв'язаний з контрреволюційними недобитками. Мабуть, доведеться його ізолювати». Всі знічені, мовчать: ізолювали тоді багатьох і вдень і вночі. Тут Павло Григорович Тичина, за вродженою делікатністю й душевною тендітністю якого не кожен міг постерегти вольову і мужню вдачу, висунув такий рятівний доказ: «Микито Сергійовичу, а чи знаєте ви, що Рильський написав чудову “Пісню про Сталіна”? Ось я щойно стояв на палубі, дак і з лівого берега Дніпра, і з правого чується, як співають цю пісню. Вона вже стала народною, то як же народкові пояснити ту ізоляцію?». Микита Сергійович замислився і відповів уже якимсь обнадійливим тоном: «Та не хвилюйтесь, товариші. Це ще не остаточне рішення. Я ж вас зібрав, щоб порадитися». Коли відійшли від Хрущова, М. Бажан потис руку П. Тичині: «Спасибі, Павле Григоровичу, ви врятували Рильського»⁶.

Ось уривок зі спогадів Сергія Хрущова (сина Микити Хрущова): «Хрущов знайшов вихід, мабуть, єдиний у ситуації, що склалася. Він сам подзвонив Сталіну, розповів про справу, про те, що він особисто не вважає Рильського націоналістом, і в слухну мить використав основний аргумент: «Товаришу Сталін, як можна арештувати поета, котрий написав “Пісню про Сталіна”, що її співає вся Україна?». Сталін замислився і небагом прорік: “Передайте цьому дурневі Успенському (голова ДПУ УРСР), щоб він не сунувся не в свою справу”. Максим Рильський був порятований»⁷.

Що ж до «Пісні про Сталіна» (слова Максима Рильського, музика Левка Ревуцького), то вона з другої половини 1930-х років справді зажила незвичайної популярності. Максим Рильський і Левко Ревуцький вдалися до поради до старшого композиторського брата Дмитра Ревуцького. Відомий учений, дослідник народної пісні та епосу, за свідченням його сина Валер'яна, порадив їм написати таку пісню – «щоб зберегти собі життя для передання творчої естафети української культури майбутньому поколінню». Так, «Пісня про Сталіна» врятувала Максима Рильського, його родину від «Великого терору» другої половини 1930-х. Але російсько-більшовицький спрут ще довго не випускав його зі своїх холодних лабетів. І мало його не поглинув»⁸.

⁶ Лучук І. Поет, який має щось таке неповторне своє «рильське», яке не сплутаєш ні з чим іншим. *Буквоїд*. 2018. 19 березня. URL: <http://bukvoid.com.ua/events/culture/2018/03/19/174251.html>

⁷ Позняк-Хоменко Н. Поет «недостріляного» Відродження. До 125-річчя з дня народження Максима Рильського. *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/statti/poet-nedostrilyanogo-vidrozhennya-do-125-richchya-z-dnyanarodzhennya-maksyma-ryl'skogo>

⁸ Коляда І. А., Коляда Ю. І. Максим Рильський. С. 84.

Не так давно з документів КГБ СРСР стало відомо, що в 1945 р. репресивно-каральна система планувала вбивство Максима Рильського руками своєї агентури, сконцентрованої в інспірованій організації під виглядом ОУН. В кабінетах НКГБ на було виготовлено «відкритий лист» до Рильського, де його називали «справжнім зразком українського запроданства». Планувалося вбити двох зайців: усунути поета і вчинити черговий погром «невгодних» під виглядом причетності до вигаданого «тимчасового проводу східноукраїнських земель». За іронією долі викрила і знешкодила «перевертнів» Служба Безпеки крайового проводу ОУН в Луцьку. Рильський дізнався про це у вересні 1948 р., коли до нього в квартиру зі Львова до нього прибув Микола В. (псевдо «Меч») і ще двоє підпільників. Вони закликали поета відректися від співпраці з російсько-більшовицькою владою, виступати в підпільній пресі. Рильський однак подарував гостеві свою збірку «Вірність» із автографом. Незабаром органи МГБ розгромили групу «Меча», а під час обшуку в його львівській квартирі знайшли злочасну збірку⁹.

«Продовжує йти буржуазно-націоналістичними стежками». Тяжкий і голодний для України 1947 р. пройшовся по поетичному слову М. Рильського, по його чистій душі страшним потоптом. Знову нависла загроза арешту, репресій.

У «Літературній газеті» 17 липня 1947 р. опубліковано уривок з поеми М. Рильського «Весняні води». Зі спогадів М. Хрущова: «Мені з великими труднощами вдалося захистити від розносної критики такого заслуженого письменника, яким є Максим Рильський, за його вірш “Мати” (“Слово про рідну матір”). Основним приводом для необґрунтованих звинувачень проти Рильського і нападок на нього послужив той факт, що в цій поезії, яка оспівувала Радянську Україну, не було згадано ім’я Сталіна. І т. Л. Каганович став зображати Максима Рильського як українського буржуазного націоналіста. Він грав на слабких струнах Сталіна ...». Приводом став лист-донос на ім’я Л. Кагановича, підписаний літературознавцями Є. Адельгеймом та І. Стебуном: «Как известно, на Украине развернулась борьба против проявлений буржуазно-националистической идеологии. Но эта борьба, к сожалению, в Союзе писателей Украины проводится, на наш взгляд, недостаточно и не со всей открытостью и страстностью».

Розпочинається нова кампанія ідеологічного цькування М. Рильського, Ю. Яновського, О. Довженка. «Твори Рильського, Яновського, Сенченка відбивають антинародні націоналістичні погляди...». На республіканській нараді молодих письменників, розширеному пленумі правління Спілки письменників України (15–20 вересня 1947 р.) критики проти Максима Рильського доходили до абсурду:

– Невідомо, яких рад ви син, – закидали йому за патріотичний вірш, написаний у дні воєнного лихоліття «Я – син Країни Рад».

За рядки «вже й поля жовтіють і синіє небо...» з вірша «Яблука допіли...» дістав прізвисько петлюрівець: бачте, це ж кольори націоналістичного прапора! Навіть за рядки ліричного вірша «Ластівки літають, бо літається...» теж дісталось:

– Як це в час планового радянського господарювання може хтось літати, коли заманеться?

⁹ Позняк-Хоменко Н. Поет «недостріляного»...

Таких «шедеврів» було вдосталь. Найактивніше взявся за Рильського (а ще за Юрія Яновського та Івана Сенченка) Лазар Каганович.

Існують спогади Олександра Довженка, як «розпинали» Рильського. Поет вийшов і поклявся, що в Україні споконвіку небо синє, а пшениця золота. Почалися довгі наполегливі вимоги покаяння, навіть найближчий друг Андрій Малишко приходив і просив:

– Це треба для збереження не тільки вас, а й України. Нарешті 11 грудня 1947 р. «Літературна газета» надрукувала «зізнання» Максима Рильського «Про націоналістичні помилки в моїй літературній роботі».

Турбот і хвилювань додав ще й лист від Сталіна, який принесли співробітники відповідних органів якось на світанку. Від таких організацій у ті часи годі було сподіватись на щось добре. Але насправді це був дозвіл Сталіна на можливість отримати кредит на зведення будинку. Якоюсь мірою цей лист став «охоронною грамотою» для поета¹⁰. Лише з від'їздом з України Л. Кагановича до Москви шквал наступу на М. Рильського став спадати, але до самої смерті Й. Сталіна він продовжував перебувати під постійною небезпекою бути знищеним російсько-більшовицькою репресивною машиною.

24 липня 1964 р. перестало битись Золоте Серце України. «Рильський дебютував у неоромантичному стилі Олеса. Другим його щаблем був символізм, який захоплював його у творах Бодлера, Рембо, Малларме і Верлена, а також Блока і Анненського. Від романтизму і символізму та від української народної пісні взяв Рильський увагу до музикальної основи поезії. Тому навіть його сонети й октави звучать часом, як пісня. Він також знав інші, модерністичні «ізми» свого часу – акмеїзм, футуризм. Але не пішов тим шляхом, а звернув – під впливом і Франка, і символістів – до французьких парнасівців. Завдяки цьому поворотові українська поезія догнала західноєвропейську в вироблених віками й тисячоліттями формах вірша. Терцина, октава, сонет, різні метричні ходи – від гексаметра і ямба до верлібру – все це в Рильського дало нове звучання українському слову і само зазвучало в нашому слові по-новому... Подвійний парадокс Максима Рильського. Здекларований найбільш незалежний поет став одописцем геноциду України. Але вийшов чистим з цієї пригоди... Одначе плата за ці перемоги була трагічною. Світова поезія втратила унікального поетичного перекладача і нагоду дати свій варіант великої європейської поеми... Між 1929 і 1932 роками проходить фатальна смуга Рильського. Як поет Максим Рильський загинув зі своїми товаришами-неокласиками, слід по яких пропав на Соловках і Колімі ще 30 років до смерті Рильського», – писав літературний критик Юрій Лавріненко¹¹.

ЗІВ'ЯЛИЙ ЯБЛУНЕВОЦВІТНИЙ ГЕНІЙ СОНЦЕКЛАРНЕТНОГО ПАВЛА ТИЧИНИ

«*Радію за Тичину без краю*». 1916 р. Павло Тичина за дорученням Чернігівського самостійницького братства перебрався до Києва і влаштується помічником

¹⁰ Правденко О. Максим Рильський: за завісою приватного. *На скрижальях*. URL: <http://na-skryzhalyah.blogspot.com/>

¹¹ Лавріненко Ю. *Ростріляне відродження*. Антологія 1917–1933. Київ, 2008. С. 60.

хормейстера в Український театр М. Садовського. Саме у театрі М. Садовського молодий Тичини знайомиться з Лесем Курбасом, з композитором Кирилом Стеценком. «А я стояв і все дивився, дивився на видатного українсь-кого композитора. Стеценко, – думав я, – гідний наступник Лисенка, так ось який він!». Було ще одне знайомство – «заочне», так би мовити: «Пригадую той момент, як мені раз в театрі показали Максима Рильського. “Так от він який! – подумав я. – Ще ж зовсім юнак...” І я, однак, радів, що ми обидва молоді і що нам обом в літературі дуже хочеться зробити щось своє...»¹².

1917 рік – до Києва долетіли вісті, що цар Микола II зрікся престолу і став «рядовим громадянином» Росії – Миколою Олександровичем Романовим. Українська революція викликала у П. Тичини творче піднесення. Про ці дивовижні дні Павло Тичина відгукнувся віршами («Гей, вдарте в струни, кобзарі...») (30 березня 1917 р.). Поет пережив до глибин Українську революцію, пережив усі тринадцять кривавих змін у столиці, пережив той спонтанний вихід української культури з вікового підпілля. Життя в Україні, як справедливо зауважив О. Білецький, було подібне до киплячого казана. Цей казан Дантівського пекла сповна випав на долю поетові, котрий бажав бачити світ у витонченій гармонії, сповнений музикою.

В Україні революція ішла складними шляхами. Спочатку її уособленням стала Українська Центральна рада на чолі з відомими діячами українського руху – Володимиром Винниченком та Михайлом Грушевським. Радянський уряд на чолі з Леніним в Петрограді спочатку визнав Центральну раду, але більшовики в Україні повели проти неї активну і наполегливу боротьбу, намагаючись утворити ще радянський (пробільшовицький) уряд, альтернативний урядові Грушевського-Винниченка. Зрештою, це їм вдалося зробити 25 грудня 1917 р. в Харкові, і петроградська влада взялася підтримувати цей альтернативний уряд, висунувши до Центральної ради ультимативні вимоги, які вона відхилила. Російсько-більшовицькі орди розпочали свій наступ в Україні. У січні 1918 р. їм назустріч до станції Крути загін, сформований з юнаків, що повірили в національне відродження, – і коли вони, наївні й чесні мрійники, загинули, їх було оголошено національними героями. Поет відгукнувся на ту криваву подію реквіємом по убитих юнаках.

Одна революція пішла проти іншої... Дві революції зіткнулися у двобої, і жовто-сині стяги впали, здавалося, назавжди. Для Тичини це була трагедія надто великого масштабу, перший серйозний удар у саме серце. На початку 1918 р. російсько-більшовицьку владу представляв царський полковник М. Муравйов, за наказом якого масово розстрілювали українську інтелігенцію. Павло Григорович змушений переховуватися на Байковому кладовищі, де й написав знамениті рядки: «І Белий, і Блок, і Єсенін, і Клюєв: / Росіє, Росіє, Росіє моя! Стоїть сторозтерзаний Київ, / І двісті розіп'ятий я». Незабаром поет опинився у в'язниці. Три тижні російсько-більшовицької влади в Києві – і ось уже на початку березня 1918 р. приходять німецькі війська – Брест-Литовський мир, за яким Україну звільнено, до влади повернулася УЦР. При підтримці німецько-кайзерівської армії проголошено Українську державу гетьмана Павла Скоропадського. П. Тичину звільнено з ув'язнення.

¹² Коляда І., Коляда Ю. Павло Тичина. Харків: Фоліо, 2015. С. 83.

У ці ж роки Павло Тичина, Лесь Курбас, Дмитро Загул, Юрій Меженко творять символістський мистецький рух. У цій атмосфері побачила світ перша збірка поезій Тичини «Сонячні кларнети» – епохальне явище у новітній українській літературі. Митець художньо синтезував стильову палітру символізму, імпресіонізму, української народної творчості, поетичної традиції, зокрема поетику бароко, архетипні (первісні) образи народів Європи та Давнього Сходу. Так творилася неповторна картина світу, наповнена космічним світосприйманням, багатою гамою кольорів, музичними образами¹³.

«Книжка з рясними соняшниками на обкладинці». 1918 р. приватне кооперативно-видавниче товариство «Сяйво» видало першу збірку віршів П. Тичини під назвою «Сонячні кларнети» (тираж 1000 примірників). 29 творів на 62 сторінках умістив поет після довгих вимогливих роздумів та порад своїх друзів, передусім А. Ніковського, редактора газети «Нова рада», у якій він працював. З її появою про поета заговорили як про видатного митця України, схвальні відгуки про нього з'явилися на батьківщині та за її межами. «Ніколи не забуду – писав Микола Бажан, – тієї безсонної ночі, коли мій друг приніс мені книжку з рясними соняшниками на обкладинці. Ми... і читали, і п'яніли, і кричали з радості, насолоджуючись красою українського слова, яке з такою, не чуваною нами досі, музичністю грало, співало, бриніло, гриміло, лилося зі сторінок незабутньої тієї книги... Для нас тоді над усім світом заколивалися сонячні кларнети...»¹⁴.

Першою своєю книгою поезій «Сонячні кларнети» молодий поет П. Тичина дав своєрідну українську версію символізму, створив власний поетичний стиль, який отримав власну назву – «кларнетизм». «Цей молодий мрійник з оберненим углиб поглядом у першій своїй книзі виступає таким дозрілим, таким глибоко оригінальним... Поет, мабуть, світового масштабу, Тичина формою глибоко національний, бо зумів у своїй творчості використати все багате попередніх поколінь надбання», – писав С. Єфремов¹⁵.

Зі збірки поезій «Сонячні кларнети» розпочалося сходження *поета* на *Голгофу слави*. У книжці «Простір літератури» Моріс Бланшо зауважив: «Смерть сама по собі від початку пов'язана з таким важким для з'ясування порухом, як мистецький досвід». Уся подальша творчість П. Тичини – це, по суті, екзистенційна смерть. У своєму *сходженні* на радянсько-більшовицький Олімп він помре тричі.

Перша смерть – смерть Поета. 5 лютого 1919 р. більшовики відновлюють свою владу в Києві. Війська Директорії УНР відступили. Сформовані більшовиками з українських селян і робітників Богунський і Таращанський полки увійшли в місто. До столиці повернувся і поетів друг Василь Блакитний, шлях якого на політичній арені був дуже непростий. До ідей наукового соціалізму Василь ішов через есерівську партію, через її ліве крило, з якого виділилася партія боротьбистів (за назвою газети «Боротьба»). Павло Тичина всією душею тягнувся до боротьбистів, він дружив з Блакитним, Чумаком, Михайличенком та іншими видатними боротьбистами¹⁶.

¹³ Лавріненко Ю. Ростріляне відродження. Антологія 1917–1933. С. 16.

¹⁴ «Сонячні кларнети». *Критика*. URL: <https://ukrclassic.com.ua/katalog/t/tichina-pavlo/3238-sonyachni-klarneti-kritika> Бібліотека української літератури © ukrclassic.com.ua

¹⁵ Лавріненко Ю. Ростріляне відродження. Антологія 1917–1933. С. 15.

¹⁶ Федченко П. В житті горів... *Радянське літературознавство*. 1984. № 1. С. 29–36.

Молодший за П. Тичину на три роки, Елланський був значно досвідченішим у політичних питаннях. Тож його оцінки подій у Києві багато важили для поета. Досвідчений практик революційної роботи, Василь мріяв, що його друг стане «поетом революції», і докладав до цього зусиль, залучаючи його до співпраці з партійним органом – газетою «Боротьба». Василь Блакитний узяв у Павла Тичини кілька віршів для публікації в газеті «Боротьба». Ці знамениті вірші 1919 р. принесли П. Тичині славу натхненного співця «краси нового дня».

У весняні і літні місяці 1919 р. П. Тичина – так само, як Г. Юра, І. Мар'яненко, Л. Курбас в театрі, М. Леонтович, Р. Глієр, В. Косенко, К. Стеценко в музиці, А. Петрицький, О. Мурашко, Ф. Красицький в образотворчому мистецтві – розпочинає активну співпрацю з російсько-більшовицькою владою, виношуючи віру у реалізацію проголошених нею популістських гасел про рівність, соціальну справедливість¹⁷. Так починався союз Поета з українською душею з російсько-більшовицько-комуністичною Владою, лицимірство і жорстокість котрої не знатиме меж.

Активною була участь П. Тичини в різноманітних літературно-громадських заходах і починаннях тих часів. Разом з М. Жуком, Д. Загулом, Ю. Івановим-Меженком та іншими українськими письменниками поет керує «Майстернею художнього слова для теоретичного і практичного вивчення літератури» (створена профспількою друку для початкуючих письменників). У цей час відновив свою роботу Перший Державний драматичний театр УРСР імені Т. Шевченка, Павло Григорович долучився до творення його репертуару. Разом з діяльним композитором Г. Верьовкою він засновує Українську музичну школу.

Крім цієї діяльності Тичина мав ще й іншу – на одній з околиць Києва він диригував хором. Вечорами, після роботи, сходилися робітники, службовці щойно створених радянських установ, учителі, учні, студенти. Робітників приходило найбільше – вони тяглися до культури, а в поета була органічна потреба зустрітися з ними, говорити про життя, читати їхні душі, «наче книги». Виконував цей хор і ті пісні, які записав і обробив сам Тичина. Про одне з занять цієї студії згадував пізніше Максим Рильський, якому поталанило бути присутнім на ньому: «Одна київська хорова студія зібралась на співанку. Ждали Тичину: він – прекрасний хоровий диригент, про що я радий тут нагадати, – був головним керівником студії. І от він прийшов. Скинув з себе красивим жестом плащ. Може, то був і не плащ, а звичайне пальто, але мені, романтикові тоді, як і тепер романтикові, здалось, що то таки був саме плащ із тих плащів, що носили Бетховен, Пушкін, Міцкевич. Плащ, овіяний бурями світу. І зразу ж Павло Григорович узявся до роботи. І тоді я вперше побачив, якими огнями можуть і вмюють грати очі нашого поета, яким він – втілення скромності і тихості – може бути впевненим і владним, і як цій упевненості і владності коряться люди».

Восени 1920 р. П. Тичина разом з капелою Кирила Стеценка здійснив гастрольну концертну мандрівку по Правобережній Україні: Біла Церква, Черкаси, Златопіль, Бобринець, Єлисаветград, Вознесенськ, Одеса, Тульчин. Він описує маршрут капели, концерти, зустрічі, враження і роздуми. Виникла унікальна повість-щоденник «Подорож з капелю Кирила Стеценка», в якій не просто фіксуються факти і події

¹⁷ Там само.

мандрівки, а постає колорит епохи й образ автора, обдарованого тонким мистецьким чуттям, дотепного співрозмовника, сповненого молодечого життєлюбства: «... Бачив я Стеценка і скупчено заглибленим у свої думки (тоді його злегка здивовані брови по-дитячому напружено знижались і сходились на перенісці); бачив я митця і в гніві, а також і в добрім настрої (за визначенням капелянок “в брильянтово-блискучім”), коли композитор несподівано дотепним словом викликав вибух сміху у співбесідників, а сам же серйозним залишався, тільки очі сміхотливими щілинками блищали та моржеві вуса, як живі, ворушилися; бачив Кирила Григоровича й заклопотаним в моменти подання першої допомоги капелянам (поріз пальця, ревматичні болі чи застуда); але ж ніколи я не бачив мого сусіда... якимсь байдуже-принишклим, чи розмірено-спокійним»¹⁸. Під час подорожі Тичина захворів. 3-м листопада датовано останній запис у повісті-щоденнику: «Я ослаб». Напівживий, він прибув до Києва. Нічого не пам'ятаючи, він с'як-так дійшов до Кузнечної, піднявся на другий поверх – і впав непритомний¹⁹.

1920 рік став плідним і для П. Тичини як поета: вийшли збірки «Плуг», «Замість сонетів і октав», останню присвятив великому гуманісту Григорієві Сковороді. На гонорар за збірку «Плуг» П. Тичина купив цілу бібліотеку для своїх односельців. Та щирий і благородний жест виявився недоречним: піщани книги розтягай й скурули.

У 1921 р. матеріальне становище, як і раніше залишалося скрутним. Поет навіть був вимушений влаштуватися працювати в київську дитячу бібліотеку ім. Т. Г. Шевченка, яка знаходилася в тому ж будинку по вулиці Кузнечній, де він знімав кімнату у Катерини Кузьмівни Папарук. Успішна робота П. Тичини в дитячій бібліотеці, вплинула і на вибір професії його дружини Лідії Папарук, яка деякий час працювала в дитячій бібліотеці ім. Т. Г. Шевченка. Відомо, що у 1920–1923 рр. Тичина завідував художньо-кооперативним музеєм при Дніпросоюзі.

У липні 1921 р. було прийнято рішення про організацію капели-студії для вивчення та виконання народних пісень, творів українських композиторів. П. Тичині було доручено очолити організацію капели-студії ім. М. Леонтовича. Організуючи капелу-студію, Павло Тичина і Григорій Верьовка об'єднали свої колективи, якими керували вже тривалий час. Хор Верьовки проводив репетиції у бібліотеці, яка знаходилася поряд з помешканням поета. Тепер до нього приєднався й Тичинин хор, що збирався вечорами в школі імені Миколи Гоголя. Власне, в дні хвороби поета цей хор узяли під свою опіку Григорій Верьовка та його молода дружина Елеонора Скрипчинська. При капелі залишено було двох диригентів, кожен з яких на співанках готував свій репертуар для чергового виступу. «Незабаром за порадою засновника Київської народної консерваторії Болеслава Леопольдовича Яворського ми для капелян своїх, у вільні від співанок вечори, запровадили викладання окремих дисциплін з теорії й історії музики, з історії театру, з ритміки, а також вивчення дум українських. Багато у цім напрямі дали нам лекції й практичні вправи П. Козицького, А. Альшванга, Д. Ревуцького, М. Вериківського, І. Мар'яненка, Г. Верьовки,

¹⁸ Гриськов А. «З капелю ж Стеценка я тут був». *Чорноморські новини*. 2020. 8 жовтня. URL: <https://chornomorka.com/archive/22196/a-14407.html>

¹⁹ Там само.

Елеонори Скрипчинської та інших ... А ще ж і з галузі поезії читання були у нас у пошані. І ось від того часу ми вже свою капелу перейменували в капелу-студію...» (Зі спогадів П. Тичини). «Таким чином, Синтетична студія закладена.» (П. Тичина, щоденниковий запис від 25 грудня 1920 р.)²⁰.

Члени літературно-мистецького угруповання об'єднання «Гроно», стояли на революційних позиціях, але свій художній метод визначали як щось середнє між імпресіонізмом та футуризмом. В об'єднанні зібралися таланти надто різнопланові, і схарактеризувати декого можна рядками: «Взяли трохи цегли і стільки ж музики. Думали – переженеться...». Незабаром «Гроно» розпалося. А Тичина всі свої сили зосередив на роботі в капелі-студії та в театрі.

До речі, російсько-більшовицька влада прагнула привернути до себе творчого митця. За час перебування у Києві П. Тичина декілька разів одержував «охоронні грамоти»; упродовж декількох років звільнявся від усякого роду повинностей. Крім того, його помешкання не підлягало реквізиції. Але в силу досить непростих і суперечливих обставин 1923 р., за порадою свого друга Василя Еллана-Блакитного, П. Тичина переїздить до столиці радянської України (УСРР) – міста Харкова, де включається у громадське і літературне життя. Як згадує письменник П. Панч: «П. Тичина був і гострим критиком та щирим добросердечним радником. П. Тичина був вимогливим редактором. Увесь час віддавав роботі, яку виконував сумлінно, зі всім запалом свого серця». У нічні години в редакції Павло Григорович працював над новими віршами, часто перечитував улюблену літературу. У щоденнику за 15 грудня 1923 р. є запис: «Вечір, ніч. Я розкрив “Кобзаря”... Почув силу й простоту поета, почув людину й громадянина»²¹.

Поет також працює в щойно заснованій тоді Українській асоціації сходознавства. У січні 1923 р. письменники, що гуртувалися навколо урядової газети «Вісті ВУЦВк» на чолі з В. Елланом-Блакитним, заснували літературну спілку «Гарт», до якої увійшли: М. Хвильовий, В. Коряк, А. Любченко, І. Дніпрянський, П. Тичина та інші. У 1925 р. суттєві розбіжності в мистецькому світобаченні та ідеологічних засадах призвели до розпаду цієї літературної організації. На її підвалинах М. Хвильовий і його прибічники А. Любченко, О. Досвітній, Г. Епик, М. Куліш, П. Тичина та інші для боротьби за високу художню якість літератури, за звільнення її від малоталановитої молоді створили літературну організацію ВАПЛІТЕ. На початку 1927 р. до цієї організації входили майже всі провідні українські письменники «розстріляного відродження».

Значні розбіжності в мистецькому світобаченні та спроби більшовицько-комуністичного режиму обмежити творчу свободу українських митців вилилися у гостру літературну дискусію, розпочату М. Хвильовим статтею «Про “сатану” в бочці», або про графоманів, спекулянтів та інших просвітян» (газета «Культура й побут» (додаток газети «Вісті ВУЦВК»), яка була спрямована проти низькопробної «червоної графоманії», що була написана у відповідь на виступ «Про критику і критиків у літературі» початківця Григорія Яковенка. Це була відповідь тим українофобським силам, які,

²⁰ Коляда І., Коляда Ю. Павло Тичина. С. 92.

²¹ Там само. С. 93.

жонглюючи більшовицько-комуністичними політичними гаслами, спотворили й дискредитували українське мистецтво слова, писали примітивні й банальні твори. Свої погляди М. Хвильовий виклав у процесі полеміки в циклі памфлетів «Камо грядеши» (1925) («Куди йдеш»), «Думки проти течії» (1926), «Апологети писаризму» (1926), «Україна чи Малоросія» (1926), окресливши програму українського національного відродження. Він закликав українських митців орієнтуватись на кращі класичні зразки світового письменства, «психологічну Європу», тобто на культуру Європи з її давніми гуманістичними традиціями, а не на пролеткультівську комуністичну літературу радянської Росії, відмовитися від малоросійського епігонства й провінціалізму. Адже російський ЛЕФ (Лівий фронт), РАПП, підтримувані російсько-більшовицько-комуністичним режимом, мали вплив і на українські організації, насаджували антиестетичні тенденції, нігілістично ставилися до української культури та мови. Тому Хвильовий висунув гасло «Геть від Москви! Даєш психологічну Європу!», в «Апологетах писаризму» радив українським митцям орієнтуватись не на російську комуністичну культуру: «Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше втікати... Наша орієнтація – на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми... Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства». На його погляд, повинен настати кінець імперській, великодержавницькій гегемонії. Він міркував: «Росія самостійна держава? Самостійна!» Так і Україна самостійна! Українське мистецтво має розвиватися самобутньо. Воно має свою концепцію – ідею вітаїзму (від латинського слова *vita* – життя), романтики вітаїзму, активного романтизму або «азіатського ренесансу». Чому митець назвав новий стиль «азіатським ренесансом»? На думку Хвильового, тоді наставало четверте відродження людства. Здійснити нове відродження стара Європа уже не могла. На те вказувало багато фактів, і це збагнув О. Шпенглер у філософському трактаті «Присмерк Європи». Хто ж його здійснить? Його мала б здійснити країна в Азії, але місія падає на Україну, що лежить між Азією і Європою, Заходом і Сходом, увібравши в себе їхні контакти. Оскільки Україна, як і азійські народи, була пригноблена віками, то з приходом четвертого відродження, вона всю нагромаджену енергію, всі творчі сили віддасть людству. Вже тепер Україна стала центром появи нового стилю відродження – романтики вітаїзму²².

Виступи Хвильового заторкували не тільки проблеми літератури, розвитку стильових напрямів, а й культури в цілому, ідеології, врешті питання – бути чи не бути українській нації, як їй вижити в межах СРСР, як зберегти свою національну й духовну самобутність під тяжкою загрозою наступу модифікованої російської імперії. Ці виступи письменника відбили загальний настрій нації. Його підтримали академіки, вчителі, студенти, літературні організації «Гарт», «Плуг», «Ланка»-МАРС, пізніше ВАПЛІТЕ і ВУСПП. Величезні аудиторії зібрали диспути у Всенародній бібліотеці України в Києві 24 травня 1926 р. та в Будинку ім. Василя Еллана-Блакитного в Харкові 21 лютого 1928 р. У ході дискусії було опубліковано понад 1000 статей.

У дискусію втрутився лідер комуністично-більшовицького режиму Й. Сталін, написавши лист «До тов. Кагановича Л. М. та інших членів ЦК КП(б)У» від 26 квітня

²² Цимбал Я. Літературна дискусія в шаржах і пародіях. URL: <http://litakcent.com/2017/02/16/literaturna-diskusija-v-sharzhah-i-parodijah/>

1926 р., в якому виправдовував російсько-більшовицьку експансію в Україні і в усіх «гріхах» звинуватив М. Хвильового та українських «хвильовистів», тобто «українських буржуазних націоналістів». З розгромними статтями, спрямованими проти духовно-національного відродження України, виступили «рідні» більшовицько-комуністичні функціонери В. Чубар, Ф. Таран, Л. Каганович, Г. Петровський, вбачаючи у відомих українських письменниках, які гуртувалися навколо ВАПЛІТЕ, серцевину українського національного відродження та опір централізованій імперській російсько-більшовицькій політиці. Почалися політичні звинувачення, навішування «ярликів» «ворогів народу». У такий спосіб літературну дискусію було силоміць пригашено. Не маючи естетичних та ідеологічних аргументів, незабаром компартія вдалася до репресивних засобів: арешти, позасудові вироки, провокації. 1927 р. П. Тичину за приналежність до ВАПЛІТЕ, яка під проводом М. Хвильового намагалася протистояти великодержавному російському шовінізмові радянського режиму, гостро критикували, звинувачуючи його в «буржуазному націоналізмі». Унаслідок ідеологічних переслідувань 28 січня 1928 р. ВАПЛІТЕ оголосила про «саморозпуск»²³.

Спочатку в Харкові Тичина проживає досить у скрутних умовах, мешкаючи у редакціях видавництва. «Коли у мене, після мого приїзду з Києва до Харкова, створився майже на три чверті «безквартирний тупик» і я жив у редакції «Селянська правда», що в однім коридорі була з редакцією газети «Вісті», – згадував пізніше Павло Тичина, – я майже щодня раненько заглядав у редакцію «Вістей» і був свідком, як Василь Еллан, швидко увійшовши... і поздоровавшись... хмурий вигляд, скупчений; і він, коротко освідомившись у секретаря про порядок виготовлення на цей день матеріалу, зараз же ішов в окрему кімнату, за шкляні двері і там, ходячи із кутка в куток, а іноді й зупиняючись, диктував друкаркам передову...». Юрій Смолич у стислому спогаді про Тичину: «Як загальновідомо, був непитуший (хіба що інколи чарочку при гостях з якоїсь нагоди). Але пригадую такий епізод із р. 23-го чи 24-го, коли П. Г. ще мешкав у ванній кімнатці в редакції газети «Вісті»: заходжу до П. Г. у якійсь справі. При столі сидять двоє: він і С. В. Пилипенко (Папаша), між ними – пляшка мутного самогону, на папері – хвіст оселедця, і п'ють, за браком чарочок, із порожніх консервних (майсове молоко «АРА») бляшанок». Сучасники й родичі згадують, що Павло Григорович, людина вразливої, лагідної вдачі, просто терпіти не міг шуму й метушні і ладен був навіть шукати нову квартиру, аби тільки набути хоч трохи спокою»²⁴.

Тим часом харківські українські поети й письменники, які тинялися комуналками й найманими квартирами, позбавлені умов життя та праці, що хоча б віддалено нагадували нормальні, дійшли думки, що настав час зводити власне спільне житло. Сподівання письменницького загалу набули реальних контурів 1925 р., коли було створено спілку «Житлово-будівничий кооператив «Слово» на чолі з Остапом Вишнею. «Добро» комуністично-більшовицької влади для омріяного «райського куточка» отримали напрочуд швидко, в ейфорії від майбутньої можливості мати окреме комфортне житло ніхто не вбачав у цій лагідності владних органів жодних підступних намірів, але, як засвідчили згодом трагічні події, що тут розгорнулися, – цілком даремно.

²³ Там само.

²⁴ Історія будинку Слово. URL: <http://proslovo.com/story>

Наріжний камінь фундаменту було закладено 1927 р., а на початку 1930 р. почалося «велике переселення», як його називали щасливі власники новісінських помешкань у будинку «Слово». Але це була не тільки турбота радянської влади про комфорт, а також він слугував інструментом контролю з боку органів держбезпеки (ДПУ, НКВС) за настроями творчої інтелігенції. Була ще практика підселень у квартири співмешканцями сексотів, так званих «ударників комуністичної праці». Доля багатьох першомешканців «Слова» стала трагічною у період Розстріляного відродження: від 1932 р. почалися репресії, які тривали аж до 1940 р. У ті драматичні часи й з'явилася у мешканців «Слова» сумна приповідка: «Будували санаторій, а вийшло – крематорій».

Отож Тичина жив досить тихо. Він не любив великих компаній, вечоринок з непомірним вживанням алкоголю. Його вабили книги, музика роялю. Але і не був аскетом. Молодість брала своє. Серед сусідів він знайшов для себе і Музу (а в Харкові і не одну) – Марію Пилинську, в яку та її сестру (Олену, у заміжжі – Челенгарову) були закохані майже всі чоловіки будинку «Слово». Поет годинами сидів у квартирі Марії, читаючи їй свої поезії²⁵.

І хоча поет отримав квартиру, як одинокий, але у нього квартирували три племінниці, небіж і старший брат Євгеній, який змінив ризи священика, ставши вчителем української мови та літератури (згодом він захистить дисертацію, в якій розділ буде присвячено поезії брата). У 1920-ті рр. П. Тичина стає провідним українським радянським поетом. У 1925–1926 рр. Павло Григорович завідував літературною частиною Харківського оперного театру. Саме тут він робить нечуваний, як на ті часи, крок: перекладає українською мовою лібрето деяких опер. У контрольованій російсько-більшовицьким режимом пресі з'явилися ганебні дописи, розгорнулося цькування поета, на захист якого стали найвідоміші діячі культури – письменники, актори, композитори, що відчували силу його поетичного генія²⁶.

У ці ж роки П. Тичина також включається в громадсько-політичну діяльність: обирається депутатом Харківської міської ради. Саме ця діяльність допомогла йому вирвати брата Євгенія із лабет органів держбезпеки. Брат-священник Євген завжди стояв на позиціях патріота й державника й у дні Української революції взявся організувати незалежну від Московської Українську автокефальну православну церкву. З Євгеном у Павла були особливо щирі стосунки. Цей брат був усього на рік молодшим від поета. Та Євген уже відбув військову службу в Туркестані й одружився з жінкою іншого свого брата Михайла Тетяною, щоб Михайлові діти не росли сиротами. Центральна Рада високо цінувала Євгена Тичину за чесність, порядність, глибоку віру. На прохання Євгена в часи УНР уряд надав можливість цьому священикові стати благовісником-організатором УАПЦ для поширення Христового благовістя українською мовою. Після приходу російсько-більшовицької влади брат Павла Тичини не припинив своєї діяльності. За це Євгена звинуватили в «участі у банді петлюрівського типу, що діяла з метою підризу радянської влади», в «українізації

²⁵ Там само.

²⁶ Дацюк Л. Харків. Тичинівський Харків. *Квартира-музей П. Г. Тичини*. URL: <http://tychynamuseum.com.ua/dacyuk-l-k-u-zhertv-agresiyi-sylnyj-duh/>

церкви» і у квітні 1923 р. заарештували. Тичина приїхав з Харкова до Чернігова й забрав брата з тюрми під розписку²⁷.

Напочатку 30-х рр. ХХ ст. з утвердженням тоталітаризму в суспільно-політичному житті СРСР, в мистецтві окреслилася тенденція до переважання ідейності над художністю, звуження змісту мистецьких творів до утилітарної агітації та пропаганди комуністичних ідей, перетворення літературної критики на ідеологічну цензуру.

У добу тоталітаризму ширий революційно-патріотичний пафос у творчості багатьох митців заступає складна суміш напівширості й напіввимушеності, настороженості й страху (не кажучи вже про явища пристосовництва й відвертого прислужництва режимові). У творчості Тичини, митця глибоко самотнього, ця двоїстість призвела до особливо жорстоких психологічних зламів і криз. Восени 1933 р., коли переважна більшість людності України другий рік пухла від голоду, редакція центрального компартійного органу – газети «Правда», виконуючи завдання ЦК ВКП(б), вирішила присвятити радянській Україні спеціальне число – показати, як ніби-то щасливо й заможно живеться українським робітникам і селянам. Газетярі на своїй нараді вирішили зробити окрасою випуску якийсь новий вірш Павла Тичини. З цією метою головний редактор «Правди» Михайло Кольцов відрядив до Харкова досвідченого журналіста Семена Гершберга. Але посланця Москви спіткала невдача. Свіжих творів у поета не було, а нашвидкуруч щось строчити митець не згодився, мовляв, пише він довго, потім ховає написане в шухляду, щоб відстоялося, а тоді знову доопрацьовує. Отже, творчий процес триває кілька місяців щонайменше.

Гість попросив дати йому будь-що ненадруковане – мовляв, нехай редакція потім відхилить, але не годиться порожньоруч повертатися з відрядження. На жаль, Павло Григорович нічим не міг зарадити. Напохваті був хіба що віршик, допіру завершений на замовлення харківської дитячої газети.

– Мене просили наші піонерчики написати їм пісню, – пояснив письменник. – Давно обіцяв, ще минулого року, а тільки тепер збираюся виправдатись...

«Подумки я вже вирішив, що місія моя безнадійно провалена, – згадував про ті відвідини “правдист”. – Я спитав, чи можна ознайомитися з піснюю для “піонерчиків”. Тичина розвів руками і, як я помітив, знічено дістав з настільної папки аркуш».

Поет, відкашлявшись, оголосив назву – «Партія веде». Павло Григорович, за словами візитера, «читав з дитячою інтонацією, ніби перед юними піонерами, що пришли до нього в гості». З кожним наступним рядком журналіст упевнявся, що твір, призначений дитячому виданню, зовсім не пасує «Правді». Але з безвиході попросив дозволу переписати його.

А в Білокам'яній стався конфуз – «пісню ддя піонерчиків» у провідній більшовицькій газеті сприйняли цілком серйозно. «Партія веде! – захоплено вигукнув заступник головного редактора Іван Боговий. – Одна назва чого варта!» Така ж реакція була і в ЦК ВКП(б). 21 листопада 1933 р. «Правда» надрукувала дитячий вірш без жодних застережень, подавши його дорослій аудиторії як взірць поетичної

²⁷ Сосновська Т. Як я – свого брата Женю – рятував у ЧК. *Квартира-музей П. Г. Тичини*. URL: <http://tychynamuseum.com.ua/daczyuk-l-k-u-zhertv-agresiyi-sylnyj-duh/>

публіцистики. Вірш «Партія веде» був надрукований українською мовою, очевидно, на бажання самого Й. Сталіна. 1933 р. – знаменний для України, це рік великого Голодомору, що його запланував саме сталінський режим у Москві як геноцид проти українського народу.

Приголомшений автор був просто поставлений перед фактом. Як нещодавно виявилось, «Партія веде» насправді є... своєрідним римейком твору 13-річної давнини і протилежного спрямування. Ще в травні 1920-го на Софійському майдані Павло Григорович палко вітав українсько-польське військо, яке витурило з Києва більшовиків. Переповідають, що ту промову він завершив так: «А червоу гідь // будем, будем бить!». Певно, це не всі таємниці вірша, який на довгі роки оголосили найвищим досягненням поета, його візитівкою²⁸.

Канонізований несамохіть, митець не міг здихатися такої слави – ні схватися десь у сільській школі, як робили деякі колеги по перу, ні втекти на перекладацькі хліби, ні вдати із себе божевільного. А що він не зважився на крайній крок, який обрали його близькі друзі Аркадій Казка й Микола Хвильовий – зашморг, куля в скроню, – то хто намірється закинути це Тичині? І він вписувався в радянські реалії, як умів. Одночасно з-під його пера виходили рядки, повні болю й розпачу – як, наприклад, оці, зверненні до Рабіндраната Тагора: «З далекої Бенгалії // прилинь до мене на Україну. // Я задихаюся, я гину».... Поетичні опуси про Сталіна писалися ось на такому тлі.

Своє кредо виживання в країні здійсненої антиутопії Павло Григорович якось виклав у бесіді з двома молодими поетами. «Чим більше недовіри до нас, письменників, переконував метр, тим розумнішими й хитрішими маємо бути. Влада дивиться на нас вовком, ми ж мусимо довести їй, що ми є щось більше, ніж звичайні її прихильники. Ми мусимо діяти так, щоб повірили, начебто ми не тільки лояльні, а й ідейно переконані творці нового життя. Тільки тоді ми зможемо написати те, що хочемо і як хочемо. Інакше нас розчавлять, як хробаків...». Ця поетова сповідь говорить про все. Рішившись «поцілувать пантофлю папи», Тичина врятував своє життя, та не врятував Душі геніального поета. Про свою службу російсько-більшовицькому режимові, що в той час перемінився в найжорстокішу тоталітарну диктатуру, сказав не без почуття сарказму: Я одержав нагороду, / слава Сталіну й народу! Отже, геній поет П.Тичина цілком сприйняв місію громадянської поезії в практичній естетиці сталінізму, яка звелась до трьох понять – «оспівувати», «закликати» і «боротись».

...1930 рр. – масові репресії стають повсякденним явищем у житті радянської людини. Не минули вони й родини П. Тичини. Було заарештовано Тичининого брата Івана. Безпартійний поет-академік використав усі зв'язки, щоб врятувати рідну людину. У той же час Тичина був свідком, як гинуть десятки талановитих, обдарованих, знайомих і незнайомих йому людей, а він не може нічим їм допомогти. Коли репресії торкнулися науковців Інституту літератури імені Т. Шевченка, Тичина не витримав і подав заяву з проханням звільнити його від обов'язків директора цього закладу. 15 лютого 1938 р. П. Тичина подав заяву до Президії АН УРСР, у якій попросив звільнити його від обов'язків директора Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка,

²⁸ Цалик С., Селігей П. Таємниці письменницьких шухляд. *Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»*. Київ, 2011. С. 98.

мотивуючи своє прохання так: «в зв'язку з тим, що моя творча робота вимагає від мене великого скупчення сил та енергії і забирає, по суті, геть увесь мій час».

На кожному події в СРСР, російсько-більшовицький режим заставляв П. Тичину озиватися поетичним твором, пильно стежачи, щоб поет був міцно прив'язаний. Для цього використовували, образно кажучи, і «пряник», і «нагайку». І на цей новий етап у творчості поета відгукнувся віршем-докором Олександр Олесь:

І ти продався їм, Тичино,
І ти пішов до москаля?
О, бідна мати Україно,
в журбі головонька твоя,
В кривавім морі по коліна
Стоїть без сорому в очах
Поет колишній наш, Тичина,
І прославляє смерть і жах.
Прилюдно б'є катом поклони,
катів оспівує в піснях,
А з-під землі ідуть прокльони
Борців, розп'ятих на хрестах.
Іудо, ти шляхетний, жиде, –
Пішов, повісивсь в самоті.

У роки лихоліть війни з нацизмом знову проривається поетовий геній. Пізньої осені 1942 р. поет перебував в евакуації в Уфі (нині РФ). У місті знаходився тиловий госпіталь. Тичина часто чув траурні звуки військового оркестру: кожного дня хтось із фронтовиків помирав від ран попри всі намагання лікарів його врятувати. Ці похорони гнітюче впливали на поета. Невідомі воїни здалися Тичині рідними, найближчими друзями, тому він і назвав свій твір «Похорон друга». Це один з найбільш філософських шедеврів поета. Тичина прямо заявляє про безперервне тривання сущого, в океані якого людське життя – лише хвилинка стрімкої течії. «Усе міняється, оновлюється, рветься, / у ранах кров'ю ходить, з туги в груди б'є, / загулюється мулом, порохом береться, / землі сирій всього себе передає»²⁹.

Вірш «Я утверждаюся» має надзвичайно цікаву історію написання. Коли після нацистської окупації стало можливим повернутися до України, П. Тичина почав рватися додому. Йому відмовляли, бо берегли «оспівувача радянської влади та її успіхів на кожному кр.» Але Тичина таки зумів впроситися взяти його з собою в Україну. М. Хрущов добре знав, що за П. Тичину перед Й. Сталініним відповідає головою, але ризикнув. Коли під Харковом з чистого неба виринули ворожі літаки, пілоти відразу ж запримітили «генеральську» машину й почали полювання. Від вибуху машина перекинулася, й Тичина зламав ногу. Відкритий перелом прийшлося оперувати, й під наркозом поет несподівано завіршував. Знаючи, хто

²⁹ Дворниченко Т. П. Павло Тичина і війна. *Квартира-музей П. Г. Тичини*. URL: <http://tychynamuseum.com.ua/daczyuk-l-k-u-zhertv-agresiyi-sylnyj-duh/>

в нього на операційному столі, хірург наказав медсестрі записати почуте. Цими словами була перша строфа з вірша «Я утверждаюсь»:

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! – а сила
знову розцвіла.
На слобожанських нивах, на подільських,
на морі Чорнім – я прошу, молю! –
карайте ворогів, злодюг кремлівських,
карайте без жалю!
Кремлівська гидь, тремти! Я розвертаюсь!
Тобі ж кладу я дошку гробову.
Я стверджуюсь, я утверждаюсь,
бо я живу.

Оклигавши, П. Тичина прочитав записане й на його основі створив чудову річ³⁰. 1947 рік. В Україні радянська компартійно-державна машина російсько-більшовицького режиму з новою силою розгортає боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом»: на пленумі СРПУ різкій критиці було піддано творчість Максима Рильського та Юрія Яновського. А це означало не лише тяжкість моральну, а й матеріальну скруту. І от одного разу Павло Григорович поклав у конверт кілька тисяч карбованців і сказав Лідії Петрівні:

– Оце гроші для Яновського. На рік прожити вистачить. Зайди зараз же до нього, Лідо, – і не повертайся, доки він не візьме. Скажи, що позичаємо, скажи, що розрачується після своєї нової книги. Але нехай зараз візьме гроші і працює.

Лідія Петрівна розмовляла з Яновським майже цілу ніч. Під ранок повернулася додому щаслива, усміхнена: вмовила Яновських!³¹

Існує ще одна легенда, що в 1960-ті роки один із тодішніх лідерів російсько-більшовицького режиму в Україні секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба запропонував Тичині виступити із засудженням молодих українських поетів. Нащо П. Тичина начебто з гнівом відповів: «Не буде цього! Ви знищили нашими руками поетичне покоління 1920-х, а тепер хочете і 1960-х! Не буде цього»³².

Проте, союз з більшовицько-російською владою означав першу смерть П. Тичини – це смерть УКРАЇНСЬКОГО ПОЕТА. Павло Тичина вбив у собі те, що дається тільки раз на життя, що дається раз на століття... – ТАЛАНТ. «Від кларнета твого – пофарбована дудка осталась...» – ці гіркі слова Євгена Маланюка на свою адресу, кажуть, часто повторював постарілий Павло Тичина.

³⁰ Дацюк Л. У жертв агресії – сильний дух! *Квартира-музей П. Г. Тичини*. URL: <http://tychynamuseum.com.ua/daczyuk-l-k-u-zhertv-agresiyi-sylnyj-duh/>

³¹ Цалик С., Селігей П. Таємниці письменницьких шухляд. *Інформаційно-аналітична агенція «Наш час»*... С. 100.

³² Там само. С. 101.

Друга смерть поета П. Тичини: визнання та урядництво. У страшну добу сталінських репресій одних письменників розстріляли, других – заслали в концтабори, третіх розтлили. Тичину репресували визнанням та державним урядництвом: покарання Славою. 29 червня 1929 р. на засіданні Ради ВУАН було обрано 34 нових академіки ВУАН. П. Тичину обрали дійсним членом ВУАН зі спеціальності літературознавство. Як бачимо, розпочалося широкомасштабне полювання на душу поета. Це й розуміли всі, а Микола Вороний, прочитавши у свіжій газеті один зі скоропостижних віршиків новоспеченого дійсного члена Академії «Нехай Європа кумкає», з сумом зробив висновок: «Ну, що ж? Це останній твір поета і перший твір академіка».

1935 р. у складі делегації радянських письменників Павло Григорович репрезентував Україну на міжнародному конгресі захисту культури у Парижі. Іноземні журналісти хотіли взяти у нього інтерв'ю, але Тичина не сказав ні слова, через що зарубіжна преса охрестила автора «Сонячних кларнетів» глухонімом. 14 серпня 1936 р. на засіданні Президії АН УРСР академіка П. Тичину призначили директором Інституту української літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР. 1939 р. він удостоюється ордена Леніна, 1941 р. – ордена Трудового Червоного Прапора. Того ж року П. Тичина стає лауреатом Сталінської премії (за збірку «Чуття єдиної родини»)³³. 26 квітня 1943 р. академік був призначений народним комісаром освіти України (далі нарком освіти України). Уже з перших днів роботи на посту наркома України П. Тичина зосередив свою діяльність на відбудові об'єктів народної освіти та організації навчального процесу. Під його керівництвом працівники освіти за допомогою широкої громадськості, учителів, учнів та їх батьків ремонтували навчальні приміщення, обладнання, збирали підручники в населення, лагодили шкільні меблі, організовували допомогу дітям фронтовиків і сиротам одягом, взуттям та продуктами. Завдяки вмілому керівництву наркома освіти України П. Тичини вже на 1945 р. було практично відновлено довоєнну мережу навчальних закладів в Україні³⁴.

Про наркома Тичину ходили в Києві анекдоти. Не злі, а добродушні. Ось один із них. Про жінку-швейцара в наркоматі. Привезли до магазину хліб. А часи були голодні. Потрібно було вистояти в черзі, щоб отоварити продовольчі картки. Жінка – швейцар не може залишити свій пост наркоматі – якраз починається робочий день, треба перевіряти перепустки... Якраз ішов на роботу нарком освіти Тичина. Побачив заклопотану жінку, став розпитувати: що сталося?

- Та що сталося? Хліб привезли, а в мене діти голодні... А я не можу пост залишити, щоб стати в чергу!
- О Господи! Ідїть у чергу, я сам постою тут..
- Тільки ж ви дивїться, щоб усе було як слід...
- Добре, добре! ...
- У тїм-то й штука, що це не анекдот, а так воно й було...

1948 р. П. Тичина подав заяву з проханням про звільнення його з поста міністра освіти, яка була задоволена³⁵. Упродовж 1938–1967 рр. П. Тичина був депутатом

³³ Кабанець Р. Від поета до політика: Павло Тичина. *Сторінки історії*: зб. наук. праць. Київ, 2017. Вип. 45. С. 71–81. URL: <http://historypages.kpi.ua/issue/view/7036>

³⁴ Там само.

³⁵ Коляда І., Коляда Ю. Павло Тичина. С. 112–113.

Верховної Ради УРСР першого – восьмого скликань. У 1953–1959 рр. він був обраний Головою Верховної Ради України. Про свої повноваження як Голови Верховної Ради УРСР у листі до невстановленої особи він писав: «Я – Голова Верховної Ради УРСР – це вірно. Але що це означає, які я маю можливості? Це означає, що я веду сесії, а також приймаю парламентські делегації, і тільки. Більше нічого. Ніякої влади я не маю, ніяких канцелярій і штатів, а тим більше права наказувати...»(1958 р.)³⁶.

У 1959 р. під час п'ятого скликання Верховної Ради УРСР П. Тичина подав заяву до Президії Верховної Ради УРСР про те, що він достроково складає з себе повноваження Голови Верховної Ради УРСР. Журналіст С. Бухтяк в статті «Чому Павло Тичина склав з себе повноваження Голови Верховної Ради УРСР?» (2006), посилаючись на розмову, що відбулася з діячем, пригадував: «... Поет це звільнення мотивував тим, що в 1959 р. Верховна Рада УРСР затвердила постанову, відповідно до якої в союзних республіках мали видати закон, за яким мову навчання дітей у середніх закладах освіти визначали батьки, що передбачало поступову “русифікацію” населення України». Про згадане вище П. Тичина розповідав: «Я не міг головувати на такому засіданні Верховної Ради УРСР і не міг поставити свій підпис під такою постановою. Я зрозумів, що не в змозі скасувати те, що Москва прислала, але й прийняти цю постанову власноруч – теж не був здатен. А. Корнійчук – запросто». На такий вчинок тоді треба було мати велику мужність. П. Тичина ж виявився тим єдиним депутатом, який не побажав голосувати за такий закон. Цього йому не забули: не дали Ленінської премії, не дозволили стати лауреатом Нобелівської. До речі, Тичину двічі висували на Нобелівську премію, і кожного разу з-за кордону: вперше – Асоціація англійських учителів (Великобританія), вдруге – Гарвардський університет (США). З Радянського Союзу у відповідь йшли тільки відмови й самовідводи: Тичина добре знав, що з ним станеться, якщо він погодиться на розгляд його кандидатури³⁷.

У 1946–1962 рр. обирався депутатом Верховної Ради СРСР першого – п'ятого скликань, а упродовж 1954–1962 рр. – виконував обов'язки заступника Голови Ради Національностей Верховної ради СРСР. За пів року до кончини Тичина став Героєм Соціалістичної Праці. А ще мав аж 5 орденів Леніна та 2 ордени Трудового Червоного Прапора³⁸.

Наприкінці кінці життя Тичина все частіше почав приходити до висновку, що змарнував свій талант. Коли до Києва приїхав Мікулаш Неврлий зі Словаччини, Павло Григорович запросив цього братиславського гостя до себе додому й почав наполягати, щоб той напам'ять зачитував йому вірш Є. Маланюка, в якому є рядки про пофарбовану дудку. Неврлий довго відмовлявся, бо не хотів справедливими, але досить жорсткими словами травмувати Тичину. Проте автор «Сонячних кларнетів» умовив літературознавця й уважно вислухав Маланюків присуд.

Вили бурі історії. Рвали й жбурляли відвічне
О, ти знав, що тоді не сонети й октави, о ні! –

³⁶ Кабанець Р. Від поета до політика...

³⁷ Там само.

³⁸ Там само.

Жорстко-ярим залізом ти пік одоробло північне,
Й клекотіла душа твоя в гнівнім, в смертельнім огні.
Раптом... брязнуло враз! І ридально навік розірвалось...
І бездонним проваллям дихнула порожня луна.
...від кларнета твого – пофарбована дудка зосталась.
...в скривавлений Жовтень – ясна обернулась Весна.

А потім «Павло Григорович гірко посміхнувся, нервово оглянувся і притишеним, майже розпачливим голосом відповів: “Миколо Ярославовичу, він єдиний мене зрозумів, він єдиний сказав мені правду... А інші мені кадили... Так воно й сталося... Від кларнета мого пофарбована дудка осталась... Всі мені кадили, а він один сказав мені правду”».

Третя смерть – фізична смерть П. Тичини. Третя смерть поета П. Тичини: їй не зрівнятися з двома попередніми. Вона найнікчемніша з усіх, бо – лише звичайна крапка в безкінечному плині енергій, що вирували в душі, що стрясає світ усеєдині поета, що вулканічною лавою виходили на поверхню.

У Тичини був цукровий діабет. Після другої операції лікарі не могли впоратися з високим рівнем цукру, і дружина попросила забрати чоловіка додому, щоб у ці останні дні до нього могли приходити друзі. Умираючи, вже втрачаючи свідомість, поет намагався здійняти руки, диригував невидимим хором і нечутним оркестром, у якому він вловлював мелодію ніжності, яку вів кларнет».

Уже пішли з життя майже всі друзі та соратники. Білецький не так давно. Яновський – раніше... і про Рильського кажуть: був і Довженко пішов – як Чумак, що приходив колись не раз на Кузнечну, як Степан Васильченко, з яким було стільки переговорено, як Василь Блакитний, що навік лишився найпершим другом, як Іван Дніпровський – товариш, порадник, помічник... і Остап Вишня – був... і Володимир Сосюра – пішов навіки...

16 вересня 1967 р. його серце перестало битися... Проте це було не серце генія Павла Тичини. Останній помер набагато раніше. А 16 вересня 1967 р. пішов у небуття радянський поет П. Тичина, який, як не намагався, так і не зміг повторити подвиг свого сонячного Кларнетиста. «Хто ж еси, Тичино?» – запитував Стус. І відповідав: «Геніальний поет і геніальний блазень».

Третя смерть назавжди забрала його. Що ж, власне, забрала? Тіло... Тіло, яке зреклося свого дару? Свідомість, яка боялася вибухнути на всю галактику? Можливо, в цьому винен страх зруйнувати, адже сила деструкції – зворотний бік медалі того, що мав він...

Павло Тичина увійшов в історію нашої культури як поет-новатор, перекладач, богослов, науковець, музикант, художник. Він збагатив українську мову понад 1500 неологізмами, які внесені до сучасних словників. У його спадщині 15 поем. Найбільші з них лишились недовершеними. Тичина виявив себе талановитим перекладачем. Він вільно володів французькою і старогрецькою мовами, опанував вірменську мову, займався вивченням тюркських і грузинської мов. Він зробив сотні переклади творів митців слова. Завдяки вдалим перекладам літератора, й нині українські читачі мали

можливість знайомитися з найкращими творами світового письменства. У літературному доробку Павла Тичини є чудові вірші адресовані дітям: «А я у гай ходила», «Хор лісових дзвіночків». Поет успішно виступив і у ролі казкаря. Написані їм казки «Івасик-Телесик», «Кожум'яка», «Дударик», «Як дуб із Вітровієм бився», «Дума про трьох вітрів» досі залишаються улюбленими книжками української дитвори.

Отримуючи великі гонорари, П. Тичина практично не витрачав гроші на себе. На свої гроші він повністю відремонтував школу в рідному селі, шосе, яке вело до його місця народження, а також здійснив ряд інших благородних фінансових вкладень. Не скупився він на гроші і для родичів – коли ті його про це просили, а якщо не просили – сам пропонував. Проте, на його рахунках залишалися мільйони радянських рублів, але так як дітей у подружжя Тичин не було, після смерті дружини Павла Лідії гроші дісталися радянській державі.

В. Стус у своїй критико-публіцистичній роботі «Феномен доби» констатував: «Феномен Тичини – феномен доби. Його доля свідчитиме...: поет жив у час, що заправив генія на роль блазня. І поет погодився на цю роль... Він обрізав усякі живі контакти, замінивши їх цілком офіційною інформацією. В цих умовах поет міг тільки конати, а не рости. Свіжого повітря до нього надходило все менше і менше, аж поки поет у Тичині не задушився од нестачі кисню. Поет помер, але Тичина лишився жити і мусив, уже як чиновник, виконувати поетичні функції... Тичина існує в чотирьох іпостасях: перша – геніальний автор “Арфами, арфами...”, романтик, співець Весни, володар сонячних кларнетів; другий – автор низькопробного “Трактор в полі: “Дир-дир-дир”, збаналізований і до кінця не вияснений як блазень чи як пародист; третій – орденоносець, академік, вчений, міністр; четвертий – “геній, змушений стати пігмеєм, блазень при дворі кривавого короля”. Кожна з цих іпостасей, подобається нам чи ні, існувала, і вибір за нами, яким сприймати Тичину. Інша річ, що, як писав О. Довженко, один дивиться в калюжу – й бачить болото, а другий у цій же калюжі – зорі. Час відсіює кукіль, полу. Залишається тільки добірне зерно. Саме останнє й забезпечує поетові Павлу Тичині місце серед неперевершених найяскравіших поетів української літератури, на плечах яких зросла генерація митців сучасної незалежної України»³⁹.

«В поколіннях я озвучаю...».

БОЙОВИЙ ЛІРИК ПІСЕНЬ КРОВІ ВОЛОДИМИР СОСЮРА

«*І записався я до повстанців*». Вродливий, кароокий мрійник 19-літнім потрапляє у вир революційної боротьби та політичного протистояння. «Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинком, і зацвіла земля козацькими шликами...» – напише про цей час В. Сосюра. Майже два роки з гвинтівкою в руках боровся він за українську ідею. Так, «лялась наша кров, і падали брати...», – підсумує згодом поет у вірші «О, не даремно!...».

На весні 1918 р. «франко-карачаєво-сербо-угро-єврей» «Сосюр» мешкає на ст. Дебальцево. Коли у березні 1918 р. німці розпочали наступ на російсько-більшовицькі

³⁹ Жилін М. Образ Тичини у працях Григорія Грабовича і Василя Стуса. *Стусознавчі зошити. Науковий альманах*. Вінниця: Простір Літератури, 2016. Зош. 1. С. 65–81.

війська, у Дебальцево виникла підпільна організація, що поставила собі за мету вибити більшовиків із краю. В. Сосюра був одним із перших добровольців цієї організації, що формувалась як підрозділ Вільного козацтва. Козаки спершу швидко роззброїли місцевих більшовиків, а потім навздогін стріляли більшовицьким військам В. Антонова-Овсієнка, що відступали з України під натиском німців. «Був травень, і на село приїхали таємні організатори повстання проти гетьмана. Вони пропонували нам записатись до Бахмутської комендантської сотні, щоб мати в руках зброю, і коли почнеться вибух, приєднатися до повстанців. Я записався»⁴⁰.

З листопада 1918 р. Володимир Сосюра розпочав службу у 3-му Гайдамацькому полку отамана Омеляна Волоха. Зі спогадів Сосюри дізнаємося, що сталося це у його рідній Третій Роті на Луганщині: «...Приїхав на село 3-й Гайдамацький полк. Розстрілює каральників, обеззброює німців, тримає фронт проти дончаків... Ви розумієте, як це впливає на наївного хлопця, що начитався Гоголя та Кащенко, змалку марив грозливими образами козаччини... А тут вона жива... Воскресла моя синя омріяна Україна, махнула клинком, і зацвіла земля козацькими шликами... Ну й я українець. Чого ж мені треба? І записався я до повстанців у такий момент... був призначений ройовим. (Ви не дивіться, що я лірик, я бойовий)». (Третя Рота). Видали зброю й амуніцію, «з наказу «з наказу батька Волоха, всім завели оселедці...» І став блакитноокий третьоротівський Донжуан, а тепер молодий амбіційний козак Володя Сосюра захисником Української Народної Республіки. Разом із гайдамаками обеззброював німецьку кінноту у Сватовому, вів бої із денікінськими білогвардійцями на станціях Алмазній та Дебальцеве, відбирав Куп'янськ у більшовиків»⁴¹.

Влітку 1918 р., на гроші отамана Волоха, на сторінках газети «Український козак» – друкованого органу армії Української Народної Республіки було опубліковано вірші Володимира Сосюри. Упродовж зими 1918 – весни 1919 рр. Третій Гайдамацький полк О. Волоха, в якому служив В. Сосюра, брав участь у кількох неприємних для історії подіях. Наприклад, безпосередня участь у боях з махновцями і подальшому розстрілі полонених. «Це було ранком 25 грудня 1918 р.... Ми ведемо махновців розстрілювати... Підвели їх до церкви і вистроїли в один шерг біля церковної огради... Вгорі кличе молитися дзвін... А потім йому наче стало соромно, і він замовк... З хат повиходили баби, дівчата... дивляться... а махновців, по два, підводили призначені до огради, ставили навколішки спиною до нас і по команді: «По зрадниках... огонь!» – били їх огнями, і ті, як папірці, прибиті до дороги несподіваним вітром, мовчки, без крику падали... Потім по команді їх кололи штиками, та не в спину, а в стегна... Штик, звичайно, застрягне в кістці, і козак, намагаючись його витягти, волоче тіло по снігу, а потім криваве лезо з реготом витирає об сніг... Виходили розстрілювати і добровільно... Мовчки роздягалися і мовчки вмирили махновці... А як вони йшли... їх ніжки наче хитав вітер... Дійсно, ніжки... бо то були хлопці років по 17. І з кожним махновцем я мовчки підходив до стінки, покійно ставав навколішки, і... злісно й недружно гавкали рушниці, і ті звуки впивалися кулями в моє тіло... Я стояв і дивився... Мені було солодко, і я не знаю, чи плакати, чи сміятися хотілося

⁴⁰ Коляда І., Коляда Ю. Володимир Сосюра. Харків: Фоліо, 2015. С. 22–24.

⁴¹ Там само.

мені... Я стояв. Старшини ходили й добивали в голову... і хто був недобитий козаками, тільки здригав, коли куля старшини розбивала його останні надії... А це ж було за кілька кроків від мене...»⁴².

Ще одна яскрава сторінка полкової історії – ліквідація харківського більшовицького підпілля 3–6 січня 1919 р. Сам поет писав, що перед тим, як повести гайдамаків на штурм повсталих заводів, їм видали по казанку спирту. Врешті-решт, ліквідація більшовицького підпілля була досить кривавою. Цікаво також те, що обурювала більшовиків згодом не кількість загиблих – їх було близько сотні – а наруга гайдамаків над революційними стягами. Зібравши всі трофейні знамена, гайдамаки порозрізали їх на шмаття і поробили довгі шлики на шапки. Цей факт став наріжним каменем у ставлення більшовиків до гайдамаків третього полку – воякам із червоними шликами пощади не було. Перед розстрілом полоненим зрізали скальп-оселедець, що було знаком помсти⁴³.

15 лютого 1919 р. Третій Гайдамацький полк О. Волоха організовує один із наймасштабніших єврейських погромів часів доби революційних потрясінь – у Проскурові. Варто визнати, що бунчужний Сосюра є єдиним із учасників тих подій, хто залишив свої спогади. І спогади досить відверті. У «Третій роті» поет пише, що він не брав безпосередньої участі у звірствах, проте саме із тексту випливає, що він таки був у гущі подій – разом з іншими вривався у хати, був, як мінімум, свідком описаних епізодів. Про те, що ці епізоди не авторська вигадка, свідчать і полкові документи. Зокрема, В. Сосюра описує, що він ходив вулицями Проскурова у супроводі гайдамаків, серед яких був вояк, котрий знав ідиш. Він говорив мешканцям які зачинились в будинках, що гайдамаки вже пішли і можна не боятися. Коли євреї відчиняли, гайдамаки вривалися до оселі. Взагалі, погром в Проскурові є сумною сторінкою і в єврейській, і в українській історіях, бо почався не без участі місцевого населення. Певною мірою у трагічних подіях винні й місцеві євреї, що традиційно коливалися між сіонізмом та більшовизмом. У містечку існувала єврейська самооборона, деякі члени якої за сумісництвом входили до складу червоної гвардії, зорганізованої більшовиками. І коли подільський більшовицький ревком ухвалив розпочати у Проскурові збройне повстання, червоногвардійці, серед яких було чимало євреїв, роззброїли місцеву українську залозу і вирішили захопити вокзал. Але саме в цей час туди прибув третій гайдамацький полк. Гайдамаки зустріли повстанців кулеметами і більшість червоногвардійців втекло до бідних єврейських кварталів. Звільнений начальник залози на запитання «Хто це зробив?» відповів: «Це були євреї-червоні». Саме тому третій полк і розпочав погром, присягнувши перед прапором нікого не грабувати і не гвалтувати, а лише вбивати. Особливо криваві моменти цього погрому неабияк вразили поета, відбившись потім на його творчому житті⁴⁴.

Один із перших віршів українською мовою «Ми любим на словах...» гайдамака 3-го куреня 3-го гайдамацького полку Сосюра написав на станції Знам'янка. Сталося

⁴² Тютенко Р. Гайдамацький Кіш Слобідської України (грудень 1917 р. – грудень 1919 р.). *Український визвольний рух*. 2013. № 18. С. 59–83.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Там само.

це 15 лютого 1919 р. Ось як описував ті дні Володимир Миколайович в автобіографічному романі «Третя рота»: «Лютий 1919 р. Кілька день ми стоїмо на Знам'янці. Нас оточили з усіх боків червоні... Григор'єв нас зрадив, перейшов на бік червоних... Його штаб на цукроварні... Відтіля його броньовик почав бити по Знам'янці. Наш курінь в заставі. Лава наша йде вперед. У лісі. Ніч. Наш броньовик відповідає на далекі удари... Григор'єв б'є по путі, що йде на Цвітково, хоче розбити рейки...». (Цей запис письменник зробив за кілька років після пережитих подій).

Після Проскурівського погрому, боїв під Христинівкою, Жмеринкою бунчужний В. Сосюра, навесні 1919 р., захворів на тиф, а після одужання був відряджений до Житомирської юнацької школи – єдиного військового навчального закладу УНР, де гайдамака мав отримати старшинський ранг і повернутися до полку вже командиром сотні. «І я став «майбутнім старшиною», – писав опісля поет. У курсантів була своя форма: жовті чоботи, синє галіфе з білими тоненькими кантами, френчі захисного кольору і кашкети германо-польського зразка з тупими козирками. У закладі було чотири відділи: піший, де навчався Сосюра, кінний, гарматний та технічний. Школа мала муштровий статут, перекладений з німецької і затверджений особисто Симоном Петлюрою. Сотні, що проходили повз начальника школи, на вітання та похвалу відповідали під ногу: «Слава Україні!», а професори та старшини, як згадував В. Сосюра, «виховували курсантів у суто національному дусі».

А вже пізньої осені 1919 р. 800 юнаків-курсантів вирушають на оборону Проскурова. Серед них – і В. Сосюра. У цей час отаман Волох піднімає повстання проти С. Петлюри. Та сталося непередбачуване сотня В. Сосюри за загадкових обставин потрапляє у полон до денікінців. Його розстрілюють, але рана була не смертельна і поет чудом вижив, «смертією смерть поправши». Тут же в одному з сіл потрапляє до більшовиків. Старенький староста затребував «пачпорта». Але такого ні у нього, ні в його друга-козака не виявилось. Тоді сердито було наказано: «Та що там з ними базікати! До штабу їх». А присутні тут жінки почали плакати і благати: «Та вони ж такі як і ми: і чорнобриві, і по-нашому розмовляють». «І прокинувся в мені поет-агітатор, – згадував В. Сосюра. – Я почав говорити, хто ми й за що така наша доля, почав читати їм свої вірші... І стало чудо... Лисий «пачпортний» староста просить переписати йому на пам'ять вірші... У мене аж волосся ворухилось від піднесення... Нам дали сала, огірків та хліба і відпустили». Блукаючи, як утікач з петлюрівської армії, важко захворів на тиф. Від високої температури ледве-ледве розмовляв. І його німичного кинули у вагон санпоїзда до тифозників. Але сила Божа знову обергла його. Він видужав у міській лікарні м. Кишинєва, завдяки старанням медичної сестрички. Хоча після тифу і був схожий «на мертвяка». Він потрапляє в Одесу. Ось мають розстріляти. І в останній момент – вкотре! – доля зберегла життя В. Сосюри: розважливість голови трибуналу, котрий розгледів у хлопчині щирий літературний талант (а ще більше – вірші!), врятували йому життя⁴⁵.

«**Комуністичний романтизм Сосюри-гайдамаки**». Перебуваючи в полоні, петлюрівець-волоховець познайомився з молодим літератором Олександром Ковінькою. Цих двох різних за характером людей зблизили любов до України, мрії про її

⁴⁵ Коляда І., Коляда Ю. Володимир Сосюра. С. 29–31.

майбутнє, бажання віддати свої молоді сили для її становлення. Знайомство потім переросло у дружбу.

З лютого 1920 р. В. Сосюра став червоноармійцем Першого Чорноморського полку. «Команда українська. Всі старшини й козаки ходять з тризубами на кашкетах. Полковий прапор жовто-блакитний» («Третя Рота»). Перехід Сосюри до лав більшовиків можна трактувати по-різному, але, мабуть, найголовнішу роль тут відіграв усе той же романтизм і надто приваблива ідея щасливого майбутнього для всіх, особливо вчорашніх злидарів – ідея комунізму. С. Єфремов писав: «Справжніх романтиків революції, тісніш – комуни, має наша поезія в особі двох робітників – М. Хвильового та В. Сосюри...». Політкурсант 41-ї стрілецької дивізії В. Сосюра знайомиться в Одесі з Ю. Олешею, Е. Багрицьким, К. Гордієнком, О. Ковінкою, іншими літераторами, що збираються в «Кав'ярні поетів», читає тут свої вірші. Товариство одно-стайно визнає його поетом, за образно-інтонаційним ладом, усім складом мислення й почуття – поетом українським. У квітні 1920 р. 41-у дивізію, в якій служив поет-червоноармієць Сосюра, було кинуто на ліквідацію наступу польських військ та Армії УНР, очолювано С. Петлюрою. Події розгортаються понад Дністром. Дивізія весь час відступає. В. Сосюра у цей час більшовицький агітатор⁴⁶.

У біографії В. Сосюри буремних років Української національно-демократичної революції залишається ще багато таємниць. Про одну з них розповів літератор і літературознавець Василь Яременко, який приятелював із Володимиром Сосюрою. «Якось пішов запрошувати його на зустріч зі студентами. Розговорилися біля його робочого столу. “Я вам, Василю, – каже, – зараз таке покажу. Нікому ще не показував”. Довго порпався в глибокій шухляді, аж ось дістає загорнутий у шмату срібний кишеньковий годинник. “Читайте”. Під кришкою вигравірувано: “Культбійцеві Володзьці Сосюри – Нестор Махно”. Виявляється, В. Сосюра і там був. Цей подарунок – за взяття Перекопу. Згодом я усіх наближених до В. Сосюри розпитував, яка ж доля того годинника, це ж реліквія. Ніхто не знає».

У листопаді 1920 р. польські війська і сили Армії УНР були розгромлені. Та червоноармієць В. Сосюра вже у 14-й армії у Єлисаветграді. Прибувши у місто, він відразу захворів і потрапив до військового лазарету. Про своє тримісячне перебування в Єлисаветграді Володимир Миколайович писав у романі «Третя рота» (1926, надрукований у 1989 р.): «Після голодовки на фронті (по п'ять день ми нічого не їли, а коли доводилось їсти, то більше яблука із панських садів) у мене почалась дизентерія. Я кажу завхозові, щоб він дав візника до лікарні, бо я босий, а надворі грязь і йде сніг. Але він не дав мені візника, і я пішов босий до лікарні. Це було далеко, десь за вокзалом. Я йду і бачу, а мимо проходять червоноарми, гримить “Інтернаціонал”, і мені ще дужче жалко себе. Перехожі дивляться на мене і жалісно хитають головами. Коли я проходив через вокзал, до мене підійшов спекулянт і хотів купити мою шинелю. Це було так дико й страшно, я ж босий, а він мене хоче ще зовсім роздягнути...». Вилікувавшись, Володимир Сосюра продовжив навчатися на курсах і писати вірші.

⁴⁶ Тинченко Я., Ратушний Т. Тризуб і червоний шлик: бойові дороги Володимира Сосюри. URL: <http://a-ingwar.blogspot.com/2012/02/blog-post.html>

Від 1921 р., у Харкові, у В. Сосюри починається період напруженого творчого життя. Найвідоміші тогочасні митці советизованої України складають його літературне оточення⁴⁷. Отже, коли перед Поетом, закоханим в Україну, постав вибір – емігрувати разом з іншими борцями за українську державність чи жити з більшовиками в новій, радянській Україні? Він обрав останнє... Поет Володимир Сосюра обрав Україну. Він любив її, якою б вона не була. Він був потрібен їй, і не міг без неї жити.

«І нехай у нього буде двадцять партквитків, він НЕ НАШ». 1920-ті роки стали для В. Сосюри досить успішними. Він – один з найпопулярніших українських поетів. Цьому сприяли не тільки поетичний талант, а й яскрава зовнішність. Сучасники згадують про нього, як про стрункого з темним волоссям кароокого красеня, що постійно подорожує Україною й читає свої вірші у переповнених залах на літературних вечорах або у колі своїх друзів або просто серед вулиці для незнайомих перехожих. За десятиліття (1922–1932) він був членом багатьох літорганізацій (Пролеткульту, «Плугу», «Гарту», ВАПЛІТЕ, ВУСППу та ін.), керуючись не так ставленням до їхніх ідейно-естетичних програм, як особистими симпатіями (з іншого боку, кожне угруповання радо вітало прихід уславленого поета). Мандруючи поміж мистецькими групами й школами, деколи навіть пробуваючи в кількох одночасно, Володимир Сосюра завжди і всюди залишався самим собою.

Починаючи вже з раннього періоду творчості, в поезії В. Сосюри знайшли відображення і суперечності його доби: типова для українського інтелігента 1920-х рр. неможливість поєднати відданість більшовицько-комуністичній ідеї з почуттям національного обов'язку. Так, у поетовій душі виникає внутрішнє роздвоєння – «комунар і націоналіст» («Два Володьки»).

1924 р. поет пише поему «Махно», «за яку стільки випив горя, що й нащадкам стане». Про автора поеми один із більшовицьких лідерів В. Затонський скаже: «Он не наш. Пусть у него хоть двадцать партийных билетов, он не наш». Історія рукопису поеми драматична. Мало людей її слухало від самого поета, ще менше її читало. Полишилися лише поодинокі свідчення про неї. «...Володя написав поему «Махно». То була “бомба” в літературному середовищі – і Блакитний знову люто картав Володю. тодішній комісар освіти Шумський дав Сосюрі доброго прочухана.... Поетична сила поеми була величезна. Можливо, ця втрачена поема була одним із найдужчих Сосюриних творів», – пригадував Юрій Смолич.

Відома лише в уривках поема «Мазепа». 1930 р. Мікулаш Неврлий згадував: «”Мазепу” писав Сосюра, як сам мені говорив, потай, переховуючи кілька її машинописних копій у своїх найвірніших друзів, і то в кількох містах України. З одним таким примірником мав щастя ознайомитися і я, затримавшись задля цього на кілька днів у Києві. Цей примірник “Мазепи” хотів я тоді взяти з собою до Чехо-Словаччини, щоб потім надіслати його далі, але Володимир Миколайович мені його не дав: “Постраждаєте потім і ви, і я, а мене вже досить мучили”, – сказав мені з болем»⁴⁸.

⁴⁷ Коляда І., Коляда Ю. Володимир Сосюра. С. 29–31.

⁴⁸ Краснікова В. Історичне минуле у візії Володимира Сосюри. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*: наук. зб. Донецьк, 2019. Вип. 27. С. 65–75.

1920-ті роки, особливо з 1925 р., коли в УСРР з метою посилення компартійного контролю союзним московським центром було направлено Л. Кагановича, діяльність якого була відзначена наростанням російсько-комуністично шовіністичного ідеологічного тиску під гаслами боротьби українським буржуазним націоналізмом, націонал-ухильництвом, що супроводжувалися численними репресіями. У вир цієї «класової боротьби» потрапляє і В. Сосюра. За такої атмосфери моральний стан поета погіршується. Він прагне усамітнення: то живе у Полтаві в Олександра Ковінька, то у сестри у Сумах, то у Світлогорську. Нестерпні умови життя змушують В. Сосюру їхати на Донбас. Але ідеологічне цькування поета продовжується⁴⁹.

І в 1930-ті роки співець ніжності й кохання В. Сосюра, як колишній петлюрівець, продовжував перебувати під пильним наглядом НКВС. І причина в простому: український поет ніяк не міг поєднати в собі національне з більшовизмом. Воно, оте національне, вигранювало у художніх засобах його творів, у трактуванні історичних подій, національних героїв, в ідеології самостійності України. Цькування Сосюри на початку тридцятих років розгорталося вельми драматично, майже трагічно. Але, на щастя, для поета закінчилося не фатально. Він залишився живим, не потрапив туди, де Макар і телят не пасе... Витримав, здавалося, найнеймовірніші випробування. За «націоналістичні збочення» В. Сосюра зазнавав нищівної критики. Переходив з одної літорганізації до іншої.

Смертельний постріл Миколи Хвильового 13 травня 1933 р. потряс чутливого Володимира Сосюру. Смерть друга і принизливі підозри зламали психіку поета. Впродовж ночі Володимир Миколайович пише поему про самогубство М. Хвильового, а вранці поспішає до видавництва. Отримавши відмову в друкуванні поеми, заходить до Будинку літератора, щоб знайти підтримку у колег по перу. Та даремно.

У глибокому розпачі В. Сосюра сходишками збігає на останній поверх і кидається між сходів. На щастя, спроба самогубства була невдалою. Швидка допомога доставляє поета в психіатричну лікарню – Сабурову дачу (не виключено, що тимчасове божевілля врятувало В. Сосюру від арешту, а то й розстрілу).

1937 рік. Сталінські репресії в розпалі. У країні масовий психоз. Люди боготворять свого вождя, який веде народи «щасливою дорогою до комунізму». Один із проявів цього психозу – віра в те, що з розвитком країни класова боротьба загострюється. А отже, вороги є. Вони повсюди. Їх треба виявляти і знищувати. ГУЛАГи заповнюються «ворогами народу». Ті ж, хто на волі, тримає у схованці торбу з сухарями, щоб завтра вирушити тією «щасливою» дорогою на заслання у Середню Азію, Сибір, на Печору, Соловки.

1937 р. російсько-більшовицький режим ламав хребет українській нації. Людей хапали на роботі, на зборах, у поїзді, у театрі, в аудиторії, у школі. Кожна галузь виробництва, науки, культосвіти вишукувала своїх «ворогів». Це супроводжувалося газетною тріскотнею, в якій схвалювалися страхітливі вироки суду й гнівно карталися «відщепенці», «змовники», «саботажники», «шкідники», «бандити», «агенти іноземних розвідок». «Просіювання» нації Голодоморами, департаціями, переселеннями,

⁴⁹ Костюченко В. Біль аж до краю дороги... Есе. Київ: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. С. 30–35.

вербуванням, насадженням атмосфери страху, руйнуванням духовних цінностей та національних ідеалів – все це разом трагічно відбилося на українському народі. Але він як та птиця Фенікс, знову повстав з попелу і взявся зі зброєю у руках боротися з навалюю рашистсько-орківської орди, правнуками тих, хто нищив Українську державу у 1917–1921 рр.

Як жив у ці – 1937–1939 – роки ніжний лірик Володимир Сосюра, який добре відчував, що снаряди падають усе ближче й ближче?

«Як мені хочеться сказати про тих, кого уже нема між нами. Як я їх всіх любив! – наголошував Сосюра. – І. Хвильового, і Коряка, і Пилипенка, і Йогансена (поета-чародія), і Копиленка, і всіх, хто запалив своє серце огнем любові для народу і світив ним своєму народу на шляхах його героїчних шукань».

1937 р. поет з родиною переїхав до Києва. Він майже єдиний в радянській Україні, у 1930-ті рр. культивував інтимну, любовну лірику та багато працює в галузі художнього перекладу.

Наприкінці 1930-х рр. він уже не той Володька, що був колись. Де й поділася стурбованість долею України, непередбачуваність, що лякала російсько-більшовицьку владу. Притлумилися національні почуття. Та ні, напевно, душа боліла, і питання були, але він боявся їх порушувати, і гучно славив нові зорі: «Зорі ці ми своїми руками засвітили, в майбутнє йдучи...».

Так з'явилися два Сосюри. Один Сосюра 1920-х рр. – періоду бурхливого розквіту національного таланту. В його творчості – глибокі переживання за втрачені ідеали Української Народної Республіки («полягли смугляві, юні полягли»), розчарування «проклятим Сьогодні» («Руками власними тюрму творили ми собі одвічну...»), пошуки нових комуністських перспектив (але обов'язково українських – «Витру сльози мої, піду долю шукать»). У 1930-ті рр. – то вже наполегливе «виховання» поета російсько-більшовицькою владою і гвалтування самим автором своєї Музи. У цьому трагізм Сосюри⁵⁰.

«Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору». 1944 р. В. Сосюра повертається до Києва, пише й водночас працює на відбудові міста. На зруйнованому Хрещатику можна було побачити письменників Петра Панча, Андрія Головка і серед них у військовій гімнастерці колишнього військового кореспондента полковника Володимира Сосюру. Він розбирав стіни зруйнованих будинків, носив цеглу. Як весною річка наповнюється свіжою водою, отак наповнювалося радістю серце поета. І він, сповнений любові до рідного українського народу, на одному диханні написав вірш «Любіть Україну». Тоді вперше цей вірш редактор і поет Олекса Новицький надрукував у газеті «Київська правда», а через кілька днів Леонід Новиченко передрукував у газеті «Літературна Україна». Вірш «Любіть Україну» прочитав у перекладі сталінський ідеолог неосвічений Лазар Каганович. Прочитав і замислився. Відчув небезпеку: патріотичні почуття не до вождя, а до свого народу. Цього допустити було не можна⁵¹.

2 липня 1951 р. газета «Правда» друкує статтю Лазара Кагановича «Проти ідеологічних перекручень в літературі», ось що писалося в ній: «Вірш В. Сосюри “Любіть

⁵⁰ Костюченко В. Біль аж до краю дороги... Есе. Київ, 2001. С. 57–72.

⁵¹ Там само. С. 164–171.

Україну” викликає почуття розчарування і протесту... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Під такою творчістю підпишеться будь-який недруг українського народу з націоналістичного табору. Скажімо, Петлюра, Бандера і такі інші.

Це був вирок, що не підлягав оскарженню. 2 липня 1951 р. всі центральні газети передрукували редакційну статтю «Правди». І це був безпрецедентний випадок у літературному житті, коли вся стаття присвячується одному ліричному віршеві. Дісталось перекладачам твору – видатним російським поетам сталінської доби Олександрю Прокоф'єву та Миколі Ушакову.

3 липня 1951 р. статтю «Проти ідеологічних перекручень в літературі» передрукували всі республіканські газети, а вже наступного дня – обласні, міські й районні, організували написання листів-відгуків на цю статтю. В них осуджували творчість поета. Газетярі один перед одним вишукували дошкульні слова на адресу поета. Калялася «Літературна Україна» за те, що надрукувала «слабкий» вірш «Любіть Україну» Володимира Сосюри. Терміново було скликано збори письменників-комуністів Києва, які два дні викривали «націоналізм» Володимира Сосюри та інших письменників. І ось вирок: «Поет закликає любити Україну. Постає питання: про ЯКУ Україну йде мова, ЯКУ Україну оспівує В. Сосюра?... У вірші В. Сосюри немає образу, безмірно дорогого для кожного справжнього патріота, – образу нашої соціалістичної Батьківщини, Радянської України... Не таку Україну оспівує у своєму вірші В. Сосюра. Його хвилює одвічна Україна з її квітами, кучерявими вербами, пташками, дніпровими хвилями... Вона подається тут самотньо, без зв'язку з іншими народами Радянського Союзу... Дивно звучать рядки: “Народи другие нельзя полюбить, не любишь коль ты Украину...” І вже одверто націоналістичне звучать слова: “Ничто без нее мы”»⁵².

Потім «Любіть Україну» критикували в трудових колективах. Бібліотекарі та продавці книгарень спішно склеювали або вирізали сторінки зі «шкідливим» віршем. У народі ж тим часом почала кружляти пародія на цю кампанію: Любіть Україну, як хочте любіть, / Як вітер, як трави, як води, / Та тільки мовчіть і про це не кажіть, / Бо вб'ють вас при першій нагоді.

Поета перестали друкувати. Заарештовують дружину. Майже два роки Володимир Миколайович живе між умовною свободою і можливістю арешту. А полохливі «друзі» уникають його товариства, лишаються тільки сміливі й віддані. Поет носить тавро «націоналіста», його цькують, принижують. Лише смерть Й. Сталіна 1953 р. дозволила митцеві не бути репресованим⁵³. У січні 1965 р. В. Сосюра дуже захворів. Свіжого зимового ранку поет попросив дружину відчинити вікно. Підійшов до нього, розпростер руки і при відході у вічність встиг сказати: «Маріє, усім прощаю».

Його добра душа, його любляче серце розлучилися із земним буттям і відійшли на вічний спокій у святкову тиху ніч Різдва Христового. Це було 8 січня 1965 р., йому сповнилося шістьдесят сім літ. Тільки праведні люди вмирають у Дні великих церковних свят. Двері до щасливої вічності у Царстві Небесному їм відкриті.

11 січня 1965 р. над притихлим зимовим Києвом все летіли і летіли срібні сніжинки роями ось так, неначе у віршах поета. Вони пролітали над мовчазною і вічною

⁵² Костюченко В. Біль аж до краю дороги... Есе. Київ, 2001. С. 164–171.

⁵³ Там само.

домівкою – Байковим цвинтарем. Тут поволи опускалися, падали на замерзлу землю. Падали, холодні запечалені. Над труною, в якій лежав утомлений соловей України Володимир Сосюра, стояли довкола зажурені родичі, його близькі друзі, письменники, вчені, військовослужбовці, громадські діячі столиці, гості – шанувальники його творчості з багатьох міст України. Тужив за улюбленим поетом, чуйною людиною Андрій Малишко. На віях застигли сльозини невимовного болю. «Холодно тобі зараз, поете, і сніг над тобою іде дуже холодний. Над твоєю труною у цей зимовий холодний день ми клянемося, що будемо любити свою мову, свій народ, свої звичаї так, як ти заповів у своєму вірші “Любіть Україну”: Любіть Україну у сні й наяву, Вишневу свою Україну, Красу її вічно живу і нову, І мову її солов’їну. І хай тупість кретинів і невігласів, прелатів і єзуїтів, яка вкоротила твоє життя після написання цього вірша, зів’ядає над могилою великого українського поета. Пробач, що ми не покрили тебе славною козацькою китайкою по нашому звичаю і не поклали на твоє серце червоної калини, – ти так те любив. Та червона калина твоєї України червонітиме у твоєму слові. Комусь, може, набридли ці символи нашої вічної свободи і гіркоти, а для нас вони зацвітатимуть вічно – від молодих і до старих – з покоління в покоління. Ми б хотіли поховати тебе, як годиться великому співцеві, і понести тебе на своїх плечах по всьому Хрещатику, по всій нашій землі... що ж, кажуть, – не можна. А як жаль, що і в цьому ми схиляємось до циркулярів, а не до вікових традицій нашого народу. Ну що ж, тоді ми, невдячні сини твої понесемо тебе на своїх раменах у вічність...» (з траурного виступу А. Малишка).

Поет Володимир Сосюра – дитя революції. Це так. Але не більшовицько-комуністичної, а Української, що об’єднала народ довкола національної ідеї і вклала юнакові в руки і перо, й гвинтівку. І в цьому вся ідейно-громадянська й мистецька сутність поета. Цим пояснюється тернистість його життєвого шляху, що не узгоджувався зі шляхом, проголошеним російсько-більшовицькою владою... В. Сосюра був і лишився глибоко національним поетом, який уболівав за рідну Україну, працював для неї і хотів бачити її вільною...», – зазначає літературознавець Віктор Костюченко⁵⁴.

Можливо, ціною зради Богом даному Таланту, компромісами з власним сумлінням, українським митцям М. Рильському, П. Тичині, В. Сосюрі, що жили і творили у протистоянні російсько-комуністично-більшовицькому режимі, все-таки вдалося приспати пильність імперсько-російсько-більшовицького Диявола та оберекти від тотального нищення ДУШУ українського народу, який зірвавши віковий путі колоніальної неволі, піднявся з колін та нині у жорсткій борні з наволою російської орди творить САМОСТІЙНУ СОБОРНУ УКРАЇНУ.

Ігор Коляда

⁵⁴ Там само. С. 250–252.

РАДЯНЬСКА РОСІЯ ПРОТИ РАДЯНЬСЬКОЇ УКРАЇНИ: ПЕТРО ШЕЛЕСТ

У 2011 р. іменем Петра Шелеста назвали вулицю в Деснянському районі Києва. У квітні 2015 р. Верховна Рада України прийняла чотири закони з декомунізації: «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років». Ці закони зміцнили правову базу, що мала посприяти утвердженню національно-державницького історичного наративу і поширенню в колективних уявленнях українських громадян такого бачення минулого, в центрі якого була би цінність української незалежності.

У 2017 р. вулицю Шелеста перейменували на честь українського лікаря, громадського діяча, політичного в'язня радянських часів Миколи Плахотнюка¹. Безперечно, М. Плахотнюк своїм відважним і страдницьким життям заслуговує на увічнення. Питання в іншому: що робити з Шелестом? Він з когорти тих, хто також любив Україну, але очевидно не вписується в рамки однолінійно потрактованої декомунізації. Навряд чи варто забувати, що в добу становлення та існування УРСР не всі були петлюрівцями, членами Організації українських націоналістів, бійцями Української повстанської армії чи дисидентами. Через різні обставини люди могли бути (і були) в лавах Комуністичної партії, але від того не ставали меншими патріотами України.

П. Шелест – приклад саме таких діячів. Директор підприємств, згодом перший секретар ЦК Компартії України, потім вимушений «пенсіонер» у розквіті сил, зобов'язаний мешкати у Москві і загаврований як «націоналіст», він був приречений на забуття в 1970–1980-х роках. Як можна здогадатися, це забуття виникло не само собою, а за помахом «чарівної політичної палички», що її тримали у своїх руках тодішні московські керівники та ідеологи.

Пам'ять про П. Шелеста почала повертатись у суспільний дискурс під час «перебудови» від кінця 1980-х років. Комуністи (допоки Компартия України остаточно не була заборонена) не дуже прагнули згадувати про нього. Їм ближче до серця був (і

¹ Плахотнюк Микола Григорович (1936–2015) – лікар, випускник Київського медичного училища, сільський фельдшер. У 1960 р. вступив до Київського медінституту на лікувальний факультет. Був комсоргом групи і відповідальним за сектор культури в факультетському профбюро. У 1963 р. написав листа до Міністерства вищої освіти УРСР, у якому запропонував, щоб викладання велося українською мовою, бо в інституті навчаються переважно українці або ті, хто вивчав українську мову в школі. У грудні 1963 р. брав участь у похороні Василя Симоненка, організував вечір його пам'яті, виступав на захист заарештованого студента медінституту Я. Геврича, у 1967 р. брав участь у маніфестації біля будинку ЦК Компартії України, у 1969 р. виступав на захист поета І. Сокульського. Звільнений з роботи у медінституті, в січні 1972 р. заарештований, направлений до спецпсихлікарні. Вийшов з лікарні у 1981 р. і того ж року був заарештований, звільнений умовно-достроково 1984 р. Працював лікарем у Лисичанську і Києві. З 1991 р. – член Українського комітету «Гельсінки-90» та Проводу Всеукраїнського товариства політичних в'язнів і репресованих.

залишається) майстерний політичний міметист, конкурент і наступник П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК Компартії України Володимир Васильович Щербицький². Саме його 85-ліття відзначили в лютому 2003 р. в Україні на державному рівні. А про тодішнє 95-ліття Шелеста «забули».

Принаймні тричі в Україні відбувалась значна корекція курсу державної політики пам'яті: у 2005–2006-му, потім у 2010-му, і у 2014–2015 роках. Ці зміни відбувалися у результаті президентських виборів як реалізація політичної програми нового президента. Тепер маємо новий, «декомунізаційний» етап забуття П. Шелеста. Звідси і топонімічна амнезія щодо цього діяча. Чимось цей тур дуже схожий на той, який свого часу організували радянські лідери.

Тут, мабуть, варто коротко порушити проблему лідерства. Політологи-теоретики стверджують, що політичне лідерство відрізняється від політичного керівництва. Останнє передбачає достатньо жорстку і формалізовану систему відносин панування / підпорядкування. Натомість політичне лідерство – влада, яку здійснює одна або декілька осіб, щоб стимулювати членів нації до дії. Якщо екстраполювати згадані й інші дефініції на П. Шелеста, то вони чудово йому пасують, адже діяти йому довелося в епоху, коли харизма (або її відсутність) у лідерів і просто керівників підкріплювалася значними номенклатурними «аргументами» (наприклад, членством у вищих керівних структурах, депутатством у тодішньому розумінні цього слова тощо). Вважаємо, що П. Шелест чудово «впишеться» в усі сучасні визначення понять «лідер» і «керівник». Це дає підставу говорити і про певні парадокси П. Шелеста, що робить його постать ще цікавішою для будь-якого дослідника.

Родом він був не з «національно свідомої» Західної України, але його підозрювали і врешті звинуватили саме в «націоналізмі». Досить довго він «директорував», був серед керівництва або очолював важливі для радянської системи промислові підприємства, не прагнув робити політичну кар'єру. Проте в 45 років П. Шелест почав працювати другим секретарем, а в 49 його обрали першим секретарем Київського обласного комітету партії. Незабаром він очолив Компартію України, і дехто називав його «директором України».

Наприкінці 1971 р. співробітники тодішнього всесильного Комітету державної безпеки (КДБ) сповістили П. Шелеста про підготовлюваний на нього як на «ставленика Москви» замах. Чекісти вираховували терористів. Ними виявилися двоє студентів. Згадуючи цей епізод, П. Шелест записав: «Молоді люди висловлюють невдоволення з відсутності демократичних свобод друку і всіх засобів масової інформації. Ідеологія, – кажуть вони, – грубо нав'язує все і терпіти таке далі неможливо. Забагато

² Щербицький Володимир Васильович (1918–1990) – партійний і державний діяч, у 1957–1961 рр. – секретар ЦК Компартії України, у 1961–1963 і 1965–1972 рр. – голова Ради Міністрів УРСР. Був близьким приятелем Леоніда Брежнєва і жорстким конкурентом Петра Шелеста у боротьбі за посаду першого секретаря ЦК Компартії України. Сприяв поваленню останнього, отримав цю посаду в травні 1972 р., перебував на ній понад сімнадцять років. Не сприймав політику «перебудови», започатковану від 1985 р. генсеком ЦК КПРС Михайлом Горбачовим. Фактично до осені 1989 р., тобто до виходу В. Щербицького на пенсію, Україна вважалася «заповідником комунізму». Про нього див.: Шаповал Ю., Якубець О. Служитель залежності: Володимир Щербицький за обставин часу / Інститут Критики; Український науковий інститут Гарвардського університету. Київ: Критика, 2021. 512 с.

хизування “успіхами” зовнішньої і внутрішньої політики, а про свій власний народ замало справжньої турботи. Державні народні кошти витрачаються безконтрольно куди завгодно, під прикриттям “інтернаціональної допомоги”. Неприємно все це вислуховувати, тим більше, що справді окремі наші питання потребують докорінного перегляду. І я справді втілюю лінію Москви»³.

«Втілюю лінію Москви» – це слова П. Шелеста, записані для себе самого. Проте у його політичній лінії було і щось інше. Недаремно серед істориків, політологів, публіцистів утвердилась думка, що він боровся за більші права України, підтримував обмежену «українізацію» і взагалі наважився вимагати більшої пошани до республіки, в якій «директорствував», демонстрував московським вождям власну гідність і підкреслював необхідність шанобливого ставлення до минулого України та її ролі у складі Радянського Союзу.

Ще один гідний обговорення пікантний штрих. П. Шелест віддавав належне Йосифу Сталіну як керівникові, підтримав ідею споруди сталінського погруддя на могилі диктатора в Москві, на Красній площі, неподалік від ленінського Мавзолею, біля Кремлівської стіни у 1969 р. Це обговорювало тодішнє найвище партійне керівництво. Водночас П. Шелест розумів, якими методами і якою ціною Сталін та його оточення досягали успіхів. У Шелестових спогадах був такий запис: «У той час – 1932–1934 роки – в Україні був страшний голод. На селі вимирали від голоду сім'ями, навіть цілими селами. У багатьох місцях було навіть людожерство – це справжня трагедія. Та все ж колись стане відомо, скільки від голодної смерті в ті роки загинуло людей. Це був просто злочин нашого уряду, але про це сором'язливо замовчується. Все списується на успіхи і труднощі “зростання”»⁴.

Нарешті, одні «знавці» особливий акцент роблять на тому, що саме за Петра Шелеста були проведені арешти українських дисидентів, що це він «любіював» введення радянських військ до Чехословаччини в 1968 р. Одночасно інші «шелестознавці» наполегливо нагадують, що це саме П. Шелест, а не хтось інший, усе-таки врятував відомих українських діячів від репресій, дав вказівку звільнити сина головнокомандувача УПА Романа Шухевича Юрія, який був ув'язнений у повному сенсі «за батька». Це він реально сприяв розвитку української культури, стимулював на державному рівні проекти, що сприяли формуванню національної пам'яті...

Створюється достатньо парадоксальний образ Шелеста-політика. Звісно, потрібно бачити різні сторони, різні грані акторів на політичній авансцені. Але, мабуть, слід також визначати і домінанти тієї «гри», яка для мільйонів людей має абсолютно реальне значення. Спробуємо зробити це на прикладі Петра Шелеста, який однією зі знакових фігур в політичній історії України ХХ ст.

Зазначимо, що на сьогодні не бракує документальних даних та інших свідчень щодо П. Шелеста. Спектр і еволюцію оцінок його діяльності можна чітко простежити навіть по енциклопедичних і довідкових виданнях⁵. Перші спроби оцінити

³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...». Спогади, щоденники, документи, матеріали / за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2003. С. 545.

⁴ Там само. С. 106.

⁵ Див., наприклад: Шелест Петро. *Енциклопедія Українознавства. Словникова частина*. Paris; New York, 1984. Т. 10. С. 3838; Сторінки історії Компартії України: запитання і відповіді.

діяльність П. Шелеста узялись дослідники в переважно зарубіжних публікаціях⁶. І донині, як, зокрема, засвідчує видана 2019 р. книжка італійського історика Сімоні Аттіліо Беллецца «Берег сподівань: культурне дослідження шістдесятників», не згає інтерес зарубіжних науковців до його особи і діяльності⁷.

В епоху горбачовської «перебудови», а особливо після проголошення незалежності України узагальнюючі оцінки знаходимо в роботах українських дослідників⁸. Нову хвилю публікацій про П. Шелеста у 2008 р. стимулювало його 100-річчя⁹.

Київ, 1990. С. 324–332; Комуністична партія України: з'їзди і конференції. Київ, 1991. С. 459–465; Шелест П. Ю. Довідник з історії України. 2-ге вид., доопр. і доп. Київ, 2001; Лозицький В. С. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918–1991). Київ, 2005, ін.

⁶ Див., наприклад: Kravchuk T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest. *International Socialist Review*. 1973. Vol. 34. № 10; Bilinsky Ya. The Communist Party of Ukraine after 1966. *Ukraine in the Seventies* / ed. by P. J. Potichnyj. Oakville (Ont.), 1975; Pelenski Ja. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism / ed. P. J. Potichnyj. *Ukraine in the Seventies*. Oakville, Ontario, 1975; Hodnett G. The Views of Petro Shelest. *The Annals of the Ukrainian Academy*. 1978–1980. Vol. XIV. № 37–38; Szporluk R. *Ukraine: A Brief History*. Detroit, 1982; *Ukraine after Shelest* / ed. by V. Krawchenko. Edmonton, 1983; Lewytskyj B. *Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980*. Edmonton, 1984; Krawchenko B. *Social Changes and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. London, 1985; Subtelny O. *Ukraine: A History*. Toronto; Buffalo; London, 1988; Markus V., Senkus R. Shelest Petro. *Encyclopedia of Ukraine* / ed. by D. N. Struk. Toronto; Buffalo; London, 1993. Vol. 4. P. 634–635; Magocsi P. R. *A History of Ukraine*. Seattle, 1996.

⁷ Беллецца С. А. Обмануті сподівання: Петро Шелест і шістдесятники. URL: <http://uamoderna.com/md/bellezza-sistdesiatnyku> (дата звернення: 8.03.2020).

⁸ Див., наприклад: Про минуле заради майбутнього / упоряд. Ю. І. Шаповал. Київ, 1989. С. 164–178; Савельєв В. Л. Чи був П. Ю. Шелест виразником «українського автономізму»? *Український історичний журнал*. 1991. № 4. С. 94–105; Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. Львів, 1992; Курносов Ю. О. Інакомислення в Україні. (60-ті – перша половина 80-х років ХХ ст.). Київ, 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ, 1995; Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття. Київ, 1996; Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і роки). Київ, 1999; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х–80-ті роки ХХ ст.). Київ, 2000; *Історія України: навч. посібн.* 3-тє вид., доп. й переробл. / під ред. В. А. Смолія. Київ, 2002; Шаповал Ю. Единство и борьба двух НЕпротивоположностей. Владимир Щербицкий и Петр Шелест в политической истории Украины ХХ века. *Діалог. Історія, політика, економіка*. 2004. № 4. С. 122–126; Шаповал Ю. Невигадані історії. Київ, 2004; Яремчук В. П. Історична наука в УРСР в «добу Шелеста». *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 149–162; Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей*. Київ, 2011. Вип. 37. С. 215–246; Шаповал Ю. Петро Шелест. Харків, 2013; Шаповал Ю. Партийний «націоналіст». Парадокси Петра Шелеста. Львів; Київ, 2020 та ін.

⁹ Див., наприклад: Пасхвер А. Сто лет одиночества. *Корреспондент*. 2008. № 6. С. 78–80; Шаповал Ю. Парадокси Петра Шелеста. *Народний депутат. Часопис Депутатського клубу «Парламент»*. 2008. № 2. С. 80–82; Шаповал Ю. Столітній Шелест. *День*. 2008. 9 лютого; Шаповал Ю. Лінія розлому. *Урядовий кур'єр*. 2008. 14 лютого; Сикорский Г. Парадоксы Шелеста. *Киевские ведомости*. 2008. 16 февраля; Музиченко Я. «Неправильний» Шелест. *Україна молода*. 2008. 12 лютого; Шаповал Ю. І. Петро Шелест у контексті політичної історії України. *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 134–149 та ін.

У мемуарних виданнях, що з'явилися в попередні роки, його діяльність трактують по-різному¹⁰. Не можна забувати публікації, підписані ім'ям самого П. Шелеста. Вони дозволяють зрозуміти спосіб його мислення і поведінки як політичного діяча¹¹. Крім того, у 1995, 2003 й у 2011 роках вийшли друком щоденникові записи і спогади П. Шелеста¹². Московське видання з'явилося ще за його життя російською мовою. Інші два, науковим редактором і упорядником яких мені довелося бути, вийшли в Києві українською мовою. Вони, крім щоденника і мемуарів, містять документи, які свого часу підписував П. Шелест як перший секретар ЦК Компартії України або які готувалися при ньому, а також ті документи, за допомогою яких його «викривали» після його вимушеного від'їзду в Москву. Це переважно документи з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України в Києві (колишній Партийний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України). Публікація цих джерел допомогла виразити або уточнити дещо з того, про що писав тодішній очільник. До двох українських видань упорядник включив спогади про Шелеста, деякі публікації про нього, а також його інтерв'ю кінця 1980-х – початку 1990-х років.

Ще від 1930 р. він робив щоденні записи про пережите, а від 1974-го почав працювати над мемуарами. Доля цього рукопису була не такою драматичною, як, скажімо, доля мемуарів Микити Хрущова. Проте в кінці 1970-х років, за словами молодшого сина Віталія Шелеста, рукопис ретельно ховали, а один із примірників навіть закопали в землю, побоюючись, що КДБ може його вилучити. На щастя, все закінчилося вдало, рукопис ніхто не шукав. Пізніше, із початком горбачовської «перебудови», можна було вже реально говорити про можливість його видання.

«Я дивився і дивлюся на своє життя відкрито, – писав П. Шелест. – Не все схвалюю, не з усім погоджуюся сьогодні... Є, звичайно, те, про що жалкую... Є, як відомо, і суд історії. А він для людини, що займалася безпосередньо політикою, до тогож великою, має виняткове значення... Справжній суд історії ще попереду. І надія, і бажання моє – нехай на суді історії... будуть і мої свідчення»¹³. Так і сталося. Отож є всі підстави констатувати, що наявна історіографія та архівно-джерельна база дозволяє скласти повноцінну біографію П. Шелеста і спробувати оцінити його політичну долю.

¹⁰ Див., наприклад: Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды. Киев, 1993; Погребняк Я. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. Киев, 1999; Овчаренко Ф. Д. Спогади. Киев, 2000; Ляшко А. П. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Киев, 2001; Крючков Г. К. Трудные уроки. Раздумья бывшего партийного работника. Киев, 2004.

¹¹ Див.: Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. Київ, 1970; Шелест П. Ю. Ідеї Леніна перемагають. Київ, 1971.

¹² Див.: Шелест П. Е. «...Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. Москва, 1995; Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...». Спогади, щоденники, документи, матеріали / за ред. Ю. Шаповала. Київ, 2003; Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / заг. ред. та вступ Ю. Шаповала. Київ, 2011.

¹³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 48.

Україна, хоч і Радянська, але наша. У квітні 1973 р., коли П. Шелест вже поїхав «у зв'язку з переходом на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР» до Москви, але ще зберігав місце у Політбюро ЦК КПРС в Києві, в журналі «Комуніст України» (теоретичному і політичному органі ЦК Компартії України), опубліковано рецензію на книжку «Україно наша Радянська», яка вийшла друком 1970 р. і автором якої був П. Шелест. Цю рецензію не обговорювали на засіданні редколегії, оскільки вона попередньо була санкціонована Москвою. Матеріал мав промовисту назву – «Про серйозні недоліки та помилки однієї книги».

Чого тільки Шелесту не приписували! Однак одним з головних обвинувачень було таке: «У книзі, яка має назву “Україно наша Радянська”, непомірно багато місця відводиться минулому України, її дожовтневій історії, водночас слабо показуються такі епохальні події, як перемога Великого Жовтня, боротьба за побудову соціалізму. При цьому порушуються ленінські принципи класово-партійного, конкретно-історичного підходу до аналізу окремих історичних явищ і фактів. Особливо наочно це виявилось у характеристиці Запорізької Січі. Автор значною мірою ідеалізує українське козацтво і Запорізьку Січ, розглядає їх як однорідну, так би мовити, позакласову спільність... Слід відзначити, що останніми роками в нашій літературі з'явилось ряд книг (Р. Іваничука, С. Плачинди, І. Білика), для яких характерна ідеалізація патріархальщини. Прикрашаючи минуле, такі автори протиставляють його сучасності. Книга “Україно наша Радянська” не тільки не допомагає розвінчувати подібні явища, а, навпаки, обмежує можливості критики антиісторичних тенденцій у висвітленні минулого українського народу в художніх і наукових виданнях»¹⁴.

Пізніше П. Шелест згадував, як йому особисто влаштував скандал головний ідеолог брежнєвської доби Михайло Суслов¹⁵: «...Мені Суслов кричав: “Архаїзм – ці ваші козаки!”. Я йому відповів: “Якби не козаки, то й тебе б тут не було – козаки закрили грудьми кордони країни від кочових орд, від турків. Козаків ще царі використовували для захисту Вітчизни, для освоєння південних земель. І ми перед ними повинні голову схилити, а ви тут таке базикаєте. Образливо”»¹⁶.

Молодший син П. Шелеста Віталій згадував: «Наш рід походить від Запорізької Січі, в літописах з'являється наше прізвище, про запорожців йому (П. Шелесту – *Авт.*) розповідав його батько, мій дід Юхим Дмитрович, Георгіївський кавалер. Він із дуже великою пошаною ставився до цього етапу української історії. Я б навіть сказав так: Запорізька Січ для нього була ідеалом суспільного устрою. Зректися цього він не міг. До речі, йому радили особливо не ідеалізувати і не романтизувати

¹⁴ Про серйозні недоліки та помилки однієї книги. *Комуніст України*. 1973. № 4. С. 77–78.

¹⁵ Суслов Михайло Андрійович (1902–1982) – партійний діяч, секретар ЦК КПРС з ідеології (1947–1982). Зробивши політичну кар'єру за Сталіна, утримався при владі за Микити Хрущова. За доби правління Леоніда Брежнєва залишався другою людиною в державно-партійній ієрархії СРСР, отримавши прізвисько «сірий кардинал» КПРС. Дотримувався вкрай консервативних і просталінських позицій. Встановив часовий рекорд перебування на посаді секретаря ЦК – 35 років.

¹⁶ Без культури немає народу. *Київ*. 1989. № 10. С. 94.

українське минуле, але він наполягав на своєму твердо»¹⁷. Чи тому, що він сам був козацького роду, чи з якихось інших причин, але Шелест, на відміну від багатьох тодішніх керівних працівників України, ніколи не дивився на Україну як на щабель у наступній московській кар'єрі. А день свого від'їзду до Москви навіть назвав «найчорнішим днем» свого життя. Ось так багато означала для нього Україна.

Він народився 1 (за новим стилем 14) лютого 1908 р. в селі Андріївка, нині Харківської області. Коли підріс, батрачив, працював водовозом, листоношею, вантажником, ремонтним робітником на залізничній станції. Прибирав рейки до шпал костиллями. Між іншим силу мав неабияку: з одного удару заганяв костиль... У 1926–1927 рр. вчився в Ізюмській радпартшколі, у 1928-му став членом ВКП(б). Згодом навчався у харківському Комуністичному університеті імені Артема, а потім у Харківському інженерно-економічному інституті. У 1932–1936 рр. працював на Маріупольському заводі імені Ілліча змінним інженером, заступником начальника і начальником цеху, одночасно навчався на вечірньому відділенні Маріупольського металургійного інституту.

У цей час дружиною Шелеста стала Любов Банна, яка народила йому двох синів – у 1933-му – Бориса, у 1940-му – Віталія. У січні 1942 р. після кількох років тяжкої хвороби вона померла, а у квітні того самого 1942-го П. Шелест одружився із Іраїдою Мозговою, яка виростила і виховала Бориса і Віталія.

У 1936–1937 рр. П. Шелест служив у Червоній армії, а від 1937-го працював начальником цеху, виробництва, головним інженером Харківського заводу «Серп і молот». Обирався членом парткому заводу, звідки рішенням ЦК КП(б)У був скерований на партійну роботу. Від 1940 до грудня 1941 р. П. Шелест – секретар Харківського міського комітету КП(б)У по оборонній промисловості. Під час нацистсько-радянської війни і у перші повоєнні роки він був завідувачем відділу оборонної промисловості Челябінського обкому ВКП(б), інструктором ЦК ВКП(б), партторгом ЦК ВКП(б) на кількох заводах, заступником секретаря Саратовського обкому партії по оборонній промисловості. У 1946–1948 рр. П. Шелест – парторг ЦК ВКП(б) на Саратовському заводі № 292 Міністерства авіаційної промисловості (МАП) СРСР. У 1948 р. його як фахівця-механіка направляють до Ленінградської партійної організації. Там до нього придивилися і вже у Ленінграді рішенням обкому партії, а згодом рішенням ЦК ВКП(б) призначили директором заводу № 272 МАП СРСР. Однак у «північній столиці» Росії він не затримався надовго: рішенням ЦК ВКП(б) від 12 квітня 1950 р. його затвердили директором Київського заводу № 473 Міністерства авіаційної промисловості СРСР¹⁸.

Як і у Ленінграді, працював Шелест на директорській посаді енергійно і успішно. Це, зокрема, засвідчено у характеристиці на нього, підписаній секретарем Київського обкому Григорієм Гришком у грудні 1952 р.: «За час роботи тов. Шелест виявив себе енергійним і технічно грамотним керівником підприємства; добився систематичного і ритмічного виконання і перевиконання державного плану. Завод

¹⁷ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1066–1067.

¹⁸ Див.: Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5799. Арк. 129.

№ 473 протягом 1951–1952 рр. Займає перші місця у соціалістичному змаганні серед підприємств міста Києва, а також підприємств авіаційної промисловості СРСР»¹⁹.

У листопаді 1952 р. його викликали до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Леоніда Мельникова і запропонували посаду голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР. Шелест відмовився, його відрядили для співбесіди до ЦК ВКП(б). Однак у Москві він ще раз відповів відмовою. Згодом йому запропонували посаду першого заступника міністра меблевої промисловості України, чим він взагалі був щиро обурений. Ось уривок його спогадів: «Ще у 1953 р. мене обрали заступником голови Київського міськвиконкому – без моєї згоди. Так я й працював кілька місяців на двох чи на трьох змінах і заступником мера столиці України, і директором авіазаводу. Падав з ніг – зранку на завод, на десяту – у міськвиконком, а на вісімнадцяту – знову на завод. Потім таки втрутився міністр авіаційної промисловості, мене звільнили з посади заступника голови виконкому й залишили на заводі. А через рік обрали другим секретарем міськкому партії. Я знову до міністра Дем'янова: “Петре Васильовичу, рятуй! Не хочу кидати завод!” А він: “Директор ти чудовий, тому і врятував я тебе від радянської роботи, це було мені під силу, але від партійної – вибачай... Через три дні призначимо тобі зміну – проти вашого республіканського керівництва я воювати вдруге не можу”. Так і став я партійним працівником»²⁰.

Спочатку був Київський обком партії, який він очолював у 1957–1962 рр., потім його обрали секретарем ЦК Компартії України. Олександр Ляшко, який у той час працював у Донецькій обл., згадував: «Взимку того самого (1962-го – *Авт.*) в області побував Петро Юхимович Шелест, новий секретар ЦК по промисловості і будівництву... Петро Юхимович справив на мене враження людини, яка виявляла великий інтерес до виробництва і лише трохи до партійно-організаційної і політичної роботи. Та за посадою воно, напевно, так і належало»²¹.

Невдовзі П. Шелесту довірили керувати усією Україною: 2 липня 1963 р. його обрали першим секретарем ЦК Компартії України. На цій посаді він був до травня 1972-го. Шелест увійшов до складу ЦК, а згодом і до найвищого у комуністичній ієрархії органу – Політбюро ЦК КПКС. Неодноразово обирався до складу депутатів Верховних Рад тодішнього СРСР і УРСР. Він одержав найвищі тогочасні нагороди: Зірку Героя Соціалістичної Праці, три ордени Леніна, ордени Вітчизняної війни 1-го ступеня, Червоної Зірки. Однак у травні 1972 р. його звільнили від обов'язків першого секретаря ЦК КПУ. Сталося це не випадково, адже Україна для нього була хоч і «Радянською», але все-таки «нашою». Гадаю, що саме цим і визначався характер його поведінки як політичного керівника.

Характер. Почнімо з важливої деталі: П. Шелест ніколи не прагнув робити політичну кар'єру. Саме тому є підстави стверджувати, що не він шукав посади, а навпаки – посади шукали його. З антиподом Шелеста Володимиром Щербицьким все було навпаки. Він прагнув вершин політичного Олімпу і підкоряв їх послідовно. Як

¹⁹ Там само. Арк. 130.

²⁰ Без культури немає народу. С. 92–93.

²¹ Ляшко А. П. Груз памяти. Трилогія. Воспоминания. Киев, 1997. Кн. 2: Путь в номенклатуру. С. 493.

зазначав колишній помічник Щербицького, він «не був відкритою людиною»²². Автор іншої публікації зауважує: «Ні у нас, ні за кордоном, здається, немає жодного журналіста, який міг би поставити собі у заслугу особисте інтерв'ю з В. В.»²³.

У зв'язку з цим надзвичайно цікавими видаються два документи. Перший – це підготовлений в Управлінні кадрів ЦК КП(б)У висновок «про тов. Щербицького В. В.», коли його висували на посаду другого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії. Тут, зокрема, зазначено: «З розмови з тов. Щербицьким з'ясувалося, що він у питаннях організаційно-партійної роботи орієнтується правильно, розуміє її, однак висловлює таку думку, що цю роботу він вже досконало знає. Схильний до самостійної роботи, має на увазі завод, оргпартроботою обтяжений... Зі свого боку вважаю, що тов. Щербицький за своїми об'єктивними даними і недостатньому досвіду партійної роботи не підходить на рекомендовану посаду – другого секретаря Дніпродзержинського міськкому КП(б)У... Відповідорганізатор Управління кадрів ЦК КП(б)У Алексашин»²⁴.

Другий документ – висновок завідувача відділу партійних, профспілкових і комсомольських ЦК Компартії України К. Москальця і інспектора ЦК КПУ В. Стеценка у зв'язку з висуненням В. Щербицького на посаду першого секретаря Дніпродзержинського міськкому партії у 1952 р.: «Другий секретар обкому партії т. Лукич Л. Є. і зав. відділу партійних, профспілкових і комсомольських органів обкому т. Бекетов М. Н. характеризують т. Щербицького як досвідченого, підготовленого партійного працівника, який добре знає роботу партійних організацій підприємств чорної металургії. Разом з тим т. Лукич відзначає, що т. Щербицький дещо гарячий, через що може припуститися поспіху в роботі. До недоліків т. Щербицького слід віднести і те, що він за характером дещо запальний і зарозумілий. На вказані недоліки нами зверталася його увага, він їх врахував і виправляє»²⁵.

Щербицький дійсно багато чого мусив врахувати, оскільки робив стрімку кар'єру. А втім, його запальний характер ще дасться взнаки на початку 1960-х років у критиці політики Микити Хрущова. Щербицький тоді був головою уряду УРСР. Колишній помічник Щербицького писав про це: «Через свій характер і ставлення до справи В. В. не міг не опинитися в опозиції. Бездумне збільшення площ під кукурудзу, впроваджуваний згори шаблонний квадратно-гніздовий спосіб її вирощування призвели зовсім не до зростання валових зборів, а до збільшення постачання зерна до союзного фонду, чому опирався В.В. Формальним приводом опали стало те, що В. В. не сприйняв поділу партії по “галузевому” принципу. А на відміну від інших – і не мовчав. Не звиклий до такого повороту справи, Хрущов відправляв Щербицького на “засланя”»²⁶.

Проте ще нікому з дослідників не вдалося з'ясувати, де саме, за яких обставин «не мовчав» В. Щербицький. Наприклад, жодних слідів у документах Ради Міністрів УРСР не збереглося. Можливо, це були (напів)приватні розмови, про які М. Хрущова

²² Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... С. 41.

²³ Самойленко Л. Щербицкий. Портрет у трапа самолета. МГ. 1993. 19 березня.

²⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 62. Спр. 4506. Арк. 34.

²⁵ Там само. Арк. 52.

²⁶ Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы... С. 22.

поінформували співробітники спецслужб та інші «добрі люди» з номенклатурного кола.

П. Шелест поводився по-іншому. У зв'язку з цим колишній високопосадовий багаторічний комсомольський і партійний працівник Юрій Єльченко²⁷ (який, до речі, не ідеалізував Шелеста) відзначав: «Був Петро Юхимович працівником принциповим, наполегливим, вимогливим, навіть жорстким, проявляючи ці якості постійно і не вагаючись. Не боявся найвищих авторитетів, міг прямо висловлювати і захищати свою точку зору, незважаючи на осіб. Говоритимемо відверто – це не завжди і не всім подобалося. Безумовно, тут виявлялися і його природні людські риси. Ми знали його як особу твердого характеру, нехитру людину. Бував він і грубуватий, а деколи не соромився й у висловах. У побуті (а мені доводилося кілька разів бувати з ним у такій ситуації) поводився просто, розкуто, був відвертий, говорив про сімейні справи. До слова, звертав увагу на необхідність, незважаючи на виняткову зайнятість, знаходити час на виховання дітей. Вважав, що своїх синів виховав людьми гідними. Знаю, що це так і було»²⁸.

Олександр Ляшко²⁹, колишній другий секретар ЦК Компартії України, Голова Верховної Ради УРСР, а потім і Голова Ради Міністрів УРСР, багато років працював з П. Шелестом, називав його «авторитарним керівником», чому, мовляв, сприяло обрання Шелеста членом Політбюро ЦК КПРС³⁰.

А ось погляд Володимира Семичастного³¹, колишнього голови КДБ СРСР у 1961–1967 рр., а пізніше заступника голови Ради Міністрів УРСР: «Авторитарним керівником за наявності Політбюро ЦК Компартії України, жорсткого контролю з боку ЦК КПРС бути майже неможливо. Шелест іноді дозволяв собі директорські замашки, адже в минулому він був директором заводу. Іноді допускав і різноманітні недипломатичні вислови. Іноді міг виявляти роздратування через незначні події, що здавалися йому підозрілими»³².

²⁷ Єльченко Юрій Никифорович (1929–2019) – політичний діяч. У 1960–1968 рр. – перший секретар ЦК ЛКСМ України, у 1968–1969 рр. – інспектор ЦК Компартії України, у 1971–1973 рр. – міністр культури УРСР, у 1973–1980 рр. – завідувач відділу пропаганди і агітації ЦК Компартії України. У 1980–1987 рр. – перший секретар Київського міського комітету Компартії України. У квітні 1987 – червні 1990 р. – секретар ЦК Компартії України.

²⁸ Цит. за: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 188.

²⁹ Ляшко Олександр Павлович (1915–2002) – партійний державний діяч доби СРСР. У 1960–1963 рр. – перший секретар Сталінського (Донецького) обласного комітету КПУ. У січні–липіні 1963 р. перший секретар Донецького промислового обласного комітету КПУ. У 1963–1966 рр. – секретар ЦК Компартії України, Голова Бюро ЦК КПУ по промисловості і будівництву, у березні 1966 – червні 1969 р. – другий секретар. У 1969–1972 рр. – Голова Президії Верховної Ради Української РСР. У 1972–1987 рр. – Голова Ради Міністрів Української РСР.

³⁰ Ляшко А.П. Груз памяти. Трилогия. Воспоминания. Киев, 2001. Кн. 3. Ч. 1. С. 367.

³¹ Семичастний Володимир Юхимович (1924–2001) – партійний і державний діяч, перед війною і під час війни на комсомольській роботі. У грудні 1946 – липні 1947 рр. – секретар ЦК ЛКСМ України по кадрах. У 1947–1950 рр. – перший секретар ЦК ЛКСМ України. У 1950–1958 рр. – секретар ЦК ВЛКСМ, у 1958–1959 рр. – перший секретар ЦК ВЛКСМ. У березні – серпні 1959 р. – завідувач відділу партійних органів ЦК КПРС по союзних республіках. У 1959–1961 рр. – другий секретар ЦК КП Азербайджану. У 1961–1967 рр. – голова

«Склад злочину». Серед істориків і політологів утвердилася думка, що П. Шелест сприяв деяким господарським реформам з метою більшої автономізації України чи «контрольованого українського автономізму», підтримував обмежену українізацію³³.

Автор одного із досліджень пише: «Хто був Петро Шелест? “Націоналістичний ухильник” і “націонал-комуніст”, як у цьому прагнула переконати масовано організована вже у 1973 р. критика – чи лише провінційним радянським керівником, який “волів сам дозволяти заарештовувати, ніж одержувати наказ із Москви”, як одного разу визначив дисидент Леонід Плющ? Цілком очевидно, що Шелест не був націоналістом чи сепаратистом, яким його хотіла зобразити пропаганда; він не ставив під питання приналежність України до Радянського Союзу»³⁴.

Ще один дослідник стверджує: «Шелестове несприйняття повернення Москви до економічної централізації, підтримка українських культурних інтересів і наче-то толерантне ставлення до українських дисидентів привели його до зростаючого конфлікту з Брежневим та його прибічниками»³⁵. Без сумніву, з П. Шелеста не слід робити регіонального сатрапа, який тішився «самостійницькими» можливостями здійснення репресивних акцій або – навпаки – плекав надії на незалежність України. Цього не було. А що ж було?

Спогади і щоденники П. Шелеста, документи, підготовлені у період, коли він очолював ЦК Компартії України, інтерв'ю, спогади про нього дозволяють говорити, що шелестівська лінія базувалась на своерідній подвійній лояльності – загальносоюзній і республіканській, постійному маневруванню між двома політичними дискурсами – централізаторським і антицентралізаторським. «Працювати стає все важче, народ майже відверто висловлює своє незадоволення, все це “фіксується”. Все зацентралізовано до межі, до глупоти», – оцінював Шелест ситуацію кінця 1950-х років, тобто доби Хрущова³⁶. Після падіння Хрущова ця Шелестова оцінка майже не змінилися.

Партдіяч вперто розсилав у центральні московські інстанції листи, у яких вимагав загалом дуже простих речей: дотримання конституційних прав України як суверенної республіки. Збереглося дуже багато різного роду записок Шелеста до московських центральних установ, насамперед до ЦК КПРС, в яких він прямо і чітко висловлював свою позицію передусім у господарських питаннях, критикував центральні управлінські (господарські) структури. Зазначимо, що чимало документів вони підписали разом із Володимиром Щербицьким, як наприклад, лист до ЦК

КДБ СРСР. У 1964 р. – один з ініціаторів усунення М.Хрущова від влади. Був зміщений Л. Брежневим з посади голови КДБ як «людина Шелепіна». У 1967–1971 рр. – перший заступник Голови Ради міністрів УРСР. У 1971–1981 рр. – заступник Голови Ради Міністрів УРСР. У 1981–1988 рр. – заступник голови правління Всесоюзного товариства «Знання».

³² Цит. за: Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1042.

³³ Pelenski Ja. Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963–1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism / ed. P. J. Potichnyj. Ukraine in the Seventies. Oakville, Ontario, 1975.

³⁴ Geschichte der Ukraine / Herausgegeben von F. Golczewski. Goettingen, 1993. S. 286.

³⁵ Magocsi P. R. A History of Ukraine. P. 662.

³⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 197.

КПРС від 8 липня 1969 р., в якому протестували проти пропозицій московських керівників ліквідувати Міністерство енергетики і електрифікації УРСР³⁷.

На засіданні Політбюро ЦК КПРС 1965 р. він увійшов у відкритий конфлікт із Михайлом Сусловим та іншими тодішними партійними керівниками. Причина: свавільні дії Міністерства зовнішньої торгівлі СРСР, яке вирішило продати Швейцарії 450 тис. тонн соняшникової макухи з України, навіть формально не запитавши згоди українського керівництва. Шелест не просто протестував, а написав записку з пропозицією, щоб УРСР вийшла з-під опіки Зонішторгу СРСР і всіх зовнішньоторговельних відомств Москви.

29 березня 1967 р. П. Шелест зробив запис про те, що після засідання Політбюро ЦК КПРС у Москві він із Леонідом Брежнєвим обговорював питання промисловості, будівництва, транспорту, соціальні проблеми: «Я йому висловив своє розуміння, що для виведення на належний рівень усіх цих питань потрібно більше дати ініціативи на місцях, союзним республікам, зняти багато “центропробок”. Він на ці пропозиції реагував з кислотою міною, наполягав на тому, що не можна втрачати владу центру – так ми і не досягли спільного знаменника»³⁸.

Ще один характерний епізод, про який згадував Шелест: «Ми довгий час звертали-ся до Держплану, щоб нам виділили 10–15 тисяч тонн металу для ремонту обладнання цехів металургійних заводів. Не виділяють – пишуть держпланівські чиновники, що нема. Тоді ми з І. П. Казанцем³⁹, головою Ради Міністрів України, крутили-крутили і вирішили так: давай дамо директорам підприємств, міністрові чорної металургії УРСР завдання – нехай усе те, що вони вироблять понад план, візьмуть собі. Точніше, ми владою уряду України віддамо їм той надлишок для ремонту цехів. Так і зробили. І це Шелест назвав місництвом, розбазарюванням державного майна. Я знову обурився і відповів, що це не місництво, а розумна господарська ініціатива – адже металурги все робили понад план. Ми ж із Казанцем собі тої криці не взяли для будівництва дач, лімузинів тощо. Україна дає понад 52 відсотки всього металу країни, а сама не має чим ремонтувати ковші, що лопнули, секції батарей, які прогоріли. Металургам бракує металу. Це ж соромно! А крім того, і небезпечно – а як аварія, як зупиниться виробництво? З кого питають – з держпланівського столоначальника чи з нас?»⁴⁰.

Слід пригадати й майже детективну історію з будівництвом Палацу «Україна» (нині це Національний палац «Україна» – основне місце проведення політичних заходів і концертів). Тоді Москва не дозволяла республікам будівництва театрів, палаців культури, клубів, спортивних споруд, мотивуючи це браком коштів. Навіть там, де починали будівництво, його «заморожували». Крім того, партійному функціонеру нагадали, що в Києві вже є Жовтневий палац. Тоді був здійснений такий маневр: П. Шелест

³⁷ Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 169. Арк. 6–9.

³⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 366.

³⁹ Казанець Іван Павлович (1918–2013) – партійний і державний діяч доби СРСР, з червня 1963 р. по вересень 1965 р. – Голова Ради Міністрів Української РСР, у 1965–1985 рр. – міністр чорної металургії СРСР.

⁴⁰ Без культури немає народу. С. 96.

проінформував центральні органи, що будують сучасний кіноконцертний зал. На це він отримав згоду.

Куратором будівництва спочатку був Олександр Ляшко, а потім, після його переходу на роботу до Верховної Ради УРСР, Олексій Титаренко⁴¹. Авторами проекту стали архітектори Євгенія Маринченко та Петро Жилицький. «Поки Держплан і Держбуд, – згадував Олександр Ляшко, – дізналися про таке грандіозне будівництво з «надмірностями», справу було зроблено»⁴².

Коли з'ясувалося, що будують все-таки «свій» палац з'їздів, розгорівся скандал. Московські керівники почали П. Шелеста «виховувати», до Києва – «розбиратися» – приїхала комісія на чолі з Миколою Підгорним⁴³. Однак грошей, які були витрачені, до речі, з бюджету УРСР, уже не повернеш – і палац таки побудували. Його відкриття відбулося 17 квітня 1970 р., формально до 100-річчя В. Леніна.

О. Ляшко згадував, що дуже довго на Політбюро ЦК Компартії України дискутували щодо назви. Були пропозиції назвати споруду «Палацом дружби народів». Сумнівалися в усьому. Хтось з надто «пильних» висловив сумнів навіть із приводу кольорів залу для глядачів: мовляв, стіни жовті, а крісла – блакитні, а це «націоналістичні» синьо-жовті кольори.

На тому засіданні О. Ляшко мав слово. І його аргументація чудово унаочнює політичний дух того моменту: «Якщо хтось боїться політичного тлумачення цих кольорів, то невже ми повинні подарувати два найкрасивіші кольори націоналістам? [...] А зараз подивіться на кольори залу для глядачів. Комуś ввижається “жовто-блакитний прапор”? Але тоді він бачиться в перевернутому вигляді: небо – жовте, земля – блакитна. Отже, давайте не будемо Сьогодні такі розмови здаються неймовірними, але, на жаль, так було [...] Погоджували все: і назву, і кольори, – ніби серйозніших проблем не було»⁴⁴. Приклад України незабаром перейняв Казахстан, побудувавши в Алма-Аті палац, подібний до київського. А палац «Україна» став справжньою прикрасою і Києва, і всієї України, якою на правду пишався П. Шелест і пошану до якої прагнув відчувати від свого московського керівництва.

Колишні працівники апарату ЦК Компартії України згадували, що Шелесту дуже не подобався вислів «республіканська партійна організація». На його думку, це ніби підкреслювало, що Компартія України по суті є місцевою філією КППС. Так, власне, і було, оскільки з літа 1918 р. (тобто від моменту заснування) Компартія України функціонувала на правах обласної організації союзної структури. Навіть під час

⁴¹ Титаренко Олексій Антонович (1915–1992) – партійний діяч, особа з «ближнього кола» Володимира Щербицького. У 1963–1966 рр. – перший секретар Запорізького обласного (у 1963–1964 рр. промислового обласного) комітету Компартії України. У 1966–1982 рр. – секретар (відповідав за розвиток народного господарства), у 1982–1988 рр. – другий секретар ЦК Компартії України.

⁴² Ляшко А. П. Груз пам'яті. Трилогія. Воспоминания. Кн. 3. Ч. 1. С. 376.

⁴³ Підгорний Микола Вікторович (1903–1983) – партійний і державний діяч доби СРСР, у 1957–1963 рр. – перший секретар ЦК Компартії України, у 1963–1965 рр. – секретар ЦК КППС. Був одним з учасників групи вищого партійного керівництва, які підготували і здійснили у жовтні 1964 р. зміщення Микити Хрущова з посади першого секретаря ЦК КППС. У 1965–1977 рр. – Голова Президії Верховної Ради СРСР.

⁴⁴ Там само.

прийому в партію в заяві писали про прохання прийняти до лав КПРС, а не до лав Компартії України. Проте П. Шелест віддавав перевагу офіційній назві, що звучала, на його погляд, більш «незалежно» – Комуністична партія України⁴⁵.

Зрозуміло, на тлі брежневського централізму, уніфікаторської лінії таку активність П. Шелеста доволі легко можна було визнати «небезпечною». Тому цікавим є епізод із його спогадів, де він розповідав, як вже після втрати усіх своїх посад у 1973 р. пішов на розмову до Леоніда Брежнєва.

«Я, – писав Шелест, – його прямо зпитав: “У такому випадку скажіть, що мені ставилося у провину, коли вирішувалось питання про мій відхід з України?”. Він довго ухилився, але сказав: “Накопичилось багато матеріалів, частина правди, але багато і наносного”. Я наполягав на тому, щоб мені Брежнєв сказав правду... Брежнєв подумав і сказав: “Ти багато виявляв самостійності у розв’язанні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва і прояви націоналізму”»⁴⁶. І справді, за московськими критеріями, було те, що потрактували як «прояви націоналізму», оскільки дії Шелеста не обмежувались господарською сферою.

Будь-який керівник України, будь-яка людина, що йде у публічну політику, зіштовхувалась і зіштовхується із проблемою визначення міри своєї «українськості». Вирішували для себе цю проблему і П. Шелест та В. Щербицький. Цікаве свідчення про цей період залишив колишній головний редактор «Робітничої газети» Юхим Лазебник⁴⁷, який став свідком багатьох важливих подій. Він вважав, що ставлення В. Щербицького до української культури і мови змінилося на початку 1960-х років. У 1950-х він говорив про свою любов до української мови, про необхідність українізації очолюваного ним апарату обкому партії.

Ю. Лазебник відзначав: «Можливо, це була не власна позиція стосовно української мови, а лише пристосуванство до вищої номенклатури. Але такої думки в той час у мене не виникало. Тим паче, що і в подальші роки, коли Щербицький був секретарем ЦК Компартії України (1957–1961), а потім головою Ради Міністрів УРСР (1961–1963), він переважно говорив українською мовою і підкреслено проявляв свої почуття до всього українського»⁴⁸.

На одному із засідань Президії ЦК Компартії України, що відбулося 1962 р., В. Щербицький ображався, що такий великий народ, як українці, має так мало прав. «Я, – писав Лазебник, – тривалий час дивився на Щербицького з неприхованою повагою і думав, що саме він і є тією людиною, яка здатна висловлювати тривоги і болі українського народу... Але я помилився»⁴⁹. На думку редактора, після опали 1963 р. й особливо після падіння М. Хрущова, винуватого в тій опалі,

⁴⁵ Див.: Екельчик С. История Украины. Становление современной нации. Киев, 2007. С. 237.

⁴⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 636.

⁴⁷ Лазебник Юхим Антонович (1912–2005) – журналіст, відповідальний редактор «Робітничої газети» у 1956–1973 роках, голова Спілки журналістів України (1965–1966). Доктор філологічних наук (1965), професор (1967). У 1974–1992 рр. – завідувач кафедри дитячої і юнацької літератури та бібліотечної роботи з дітьми Київського інституту культури.

⁴⁸ Цит. за: Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. С. 55.

⁴⁹ Там само.

В. Щербицький став іншим: «Він почав випромінювати якусь неприязнь до всього українського»⁵⁰.

З українськістю П. Шелеста історія складніша і не завжди до кінця зрозуміла. Почнемо з мови. Один із дослідників, наприклад, стверджує, що рідною мовою Шелеста була українська, що, виступаючи в Україні, він завжди говорив українською⁵¹. Це не зовсім так. Усе залежало від ситуації. Зрозуміло, на зустрічах із письменниками або на письменницьких з'їздах він говорив українською. Саме П. Шелест згадував, що зростав він «серед української «мови», а потім, в армії, під час навчання, говорив в основному російською. Батько його також говорив переважно російською, хоча, як пише Шелест, «був чистокровним українцем», а ось мама була українськомовною⁵².

У родині, за словами молодшого сина Шелеста – Віталія Петровича, завжди основною мовою була російська. І це зрозуміло, адже з 1941 до 1950 року родина жила в Росії. Віталій Петрович пригадав, як у Ленінграді йому купили «Кобзар» Тараса Шевченка російською мовою, але при цьому пояснили: «Ось подивися, це наш український поет»⁵³. Після переїзду до Києва з'явилися українськомовні друзі, мовне середовище почало змінюватися, хоча в сім'ї, як і раніше, спілкувалися російською. Проте коли П. Шелест почав вдягати під цілком бюрократичний (і космополітичний) костюм українську вишиту сорочку, апаратники, тобто співробітники ЦК Компартії України і номенклатурники з низових структур, швидко захопили цей тренд і почали одягатися так само.

Існує думка, що з подачі Петра Шелеста міністр вищої та середньої освіти УРСР Юрій Даденков⁵⁴ 1965 р. дав розпорядження про українізацію вищої освіти, хоча незабаром це розпорядження скасували⁵⁵. Насправді все було не так просто. І найкраще прояснив ситуацію сам П. Шелест: «Свого часу казали, що, коли я був у Києві, там проводилася “українізація”. Наприклад, мовляв, усі викладачі зобов'язані були говорити тільки українською мовою. А як було насправді. Рекомендація була така тільки тим викладачам, які знають українську мову, і в аудиторії, яка розуміє українську мову. У цілому ж користуватися українською і російською мовою рівноправно. А сам український народ... – здебільшого інтернаціональний народ. Націоналізм – це страшно»⁵⁶.

Ще до приходу П. Шелеста на посаду першого секретаря ЦК Компартії України, 10–15 лютого 1963 р., у Київському університеті відбулася резонансна конференція, присвячена мовній проблемі. Ухвалили резолюцію зі зверненням до партійного

⁵⁰ Цит. за: Баран В. К. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953–1985 рр. С. 55.

⁵¹ Див.: Екельчик С. История Украины. С. 237.

⁵² Див.: Размышления вслед. (Из магнитофонных записей 1992–1993 годов). Шелест П. Е. «... Да не судимы будете». Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. С. 578.

⁵³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1060.

⁵⁴ Даденков Юрій Миколайович (1911–1991) – вчений та державний діяч, член-кореспондент АН України (1961), у 1960–1973 рр. – міністр вищої і середньої спеціальної освіти УРСР.

⁵⁵ Див.: Екельчик С. История Украины. С. 237.

⁵⁶ Размышления вслед. (Из магнитофонных записей 1992–1993 годов). Шелест П. Е. «... Да не судимы будете». ... С. 579.

керівництва зробити українську мову державною в державних і громадських організаціях. Звичайно, цього не взяли до уваги (українська мова як державна в Україні буде узаконена лише в 1989 р., напередодні розпаду Радянського Союзу). Згодом, 1967 р., П. Шелест заявив на зустрічі з делегацією канадських комуністів, що «тільки дурень міг уявити, буцімто російська мова має який-небудь шанс узяти гору в Україні»⁵⁷. І хоча цей прогноз і на сьогодні все ще не справдився, слід оцінити тодішню сміливість і однозначність такої заяви.

16 липня 1970 р. Головою КДБ при Раді Міністрів УРСР призначили Віталія Федорчука⁵⁸, який розпочав із жорсткої критики свого попередника Віталія Нікітченка і, як зазначив у своєму щоденнику П. Шелест, почав займатися «невластивими справами: перевещенням влади і законності, контрольними функціями за радянським і партійним активом»⁵⁹.

Уродженець України В. Федорчук неодноразово заявляв: «Ми працюємо на Союз, ми інтернаціоналісти, і ніякої України в нашій роботі немає»⁶⁰. Він виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакодумства, переслідування дисидентів, національної інтелігенції і «самвидаву». Однак головне завдання – зібрати матеріал на П. Шелеста, довести, що він належно не керував боротьбою проти «націоналістів» і дисидентського руху. У зв'язку з цим варто навести таку оцінку: «Виникає питання: чи міг Шелест ліквідувати опір, якщо він справді цього хотів? Відповідь мала би бути позитивною, оскільки у 1972 р. поліційними заходами вдалося зтероризувати і на той момент припинити найбільш відверті форми опозиції. Це могло бути зроблено і у 1969, 70-му або 71-му році, але цього не було зроблено з багатьох причин. Шелест, по суті сталініст, і аж ніяк не друг українського національного руху, відчував, що може маніпулювати ним у своїх власних інтересах. Виступаючи проти

⁵⁷ Цит. по: Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. Київ, 1997. С. 258.

⁵⁸ Федорчук Віталій Васильович (1918–2008) – один з керівників комуністичної спецслужби, учасник нацистсько-радянської війни. Закінчив Вищу школу КГБ СРСР (1960). У 1963–1966 рр. – заступник начальника Управління особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ в Німеччині. З лютого 1966 р. – начальник Управління особливого відділу КДБ при Раді Міністрів СРСР по Групі Радянських військ в Німеччині. З вересня 1967 р. – начальник 3-го управління КДБ при РМ СРСР (військова контррозвідка). 16 липня 1970 р. призначений Головою КДБ при Раді Міністрів УРСР. Виявив себе як беззастережний прибічник жорстокого придушення інакодумання, національної інтелігенції і «самвидаву». У 1978 р. провів істотне зміцнення органів КДБ в Україні. Це на практиці означало збільшення апарату і посилення тотального контролю за суспільством. З травня 1982 р. – голова КДБ при Раді Міністрів СРСР. З грудня 1982 по січень 1986 рр. – міністр внутрішніх справ СРСР. До виходу на пенсію у 1991 р. працював генеральним інспектором Міністерства оборони СРСР. (Докладніше див.: Лисюк Ю., Чисніков В. Керівники органів державної безпеки Радянської України (1953–1991 рр.). З *архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2. С. 432–433; Віталій Федорчук: «Я ніколи не стыдился своей службы в КГБ». В *мире спецслужб*. 2004. № 4. С. 76–78).

⁵⁹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 505.

⁶⁰ Там само. С. 507.

“буржуазного націоналізму” у промовах та статтях, він не протидіяв настільки сильно, наскільки міг, проявам українського націоналізму»⁶¹.

Важко повірити, але у СРСР не було закону про діяльність спецслужби, що створювало для неї величезні можливості, широченну сферу компетенції. Крім того, «український» КДБ – усього лише провінційний філіал московської централі. Недаремно у січні 1969 р. П. Шелест зафіксував у своєму щоденнику: «Про дисидента Чорновола треба зібрати всі матеріали, узагальнити все і висунути Чорноволу обвинувачення. Однак все це можна зробити лише з санкції Москви, але при цьому, якщо ми зволікатимемо, нас же й обвинуватять у примиренстві до “фронди”»⁶².

Зрозуміло, і за П. Шелеста погромних акцій в Україні не бракувало. Достатньо згадати арешти і судові процеси 1965–1966 рр. або гучний процес над В’ячеславом Чорноволом у 1967 р. Хоча очевидно й інше: ті акції не порівняти із широкомасштабними діями В. Федорчука, переконаного, що П. Шелест «заграє» з «націоналістами». 19 вересня 1970 р. П. Шелест робить запис у щоденнику: «...Федорчук займає вочевидь екстремістську позицію, виявляє занадто велику “активність і сміливість”. Безумовно, робить все це не самостійно, а з санкції і підтримки Москви, і понад те: не лише з санкції, а за прямою вказівкою і планом... “докопується”, чому не було справжньої боротьби проти націоналістів і “праці” Дзюби. На його думку, боротьба тоді, коли просто без розбору саджають до в’язниці»⁶³.

Федорчук зі своїми підлеглими почав формувати справу «Блок», за якою відбудуться арешти дисидентів. Фігурантами цієї справи стали Іван Світличний, Євген Сверстюк, Ніна Строкатова, Зиновій Антонюк, Микола Плахотнюк, Олександр Сергієнко, Ірина Калинець, Василь Стус, Данило Шумук, Леонід Плющ, В’ячеслав Чорновіл, Іван Гель, Михайло Осадчий, Стефанія Шабатура та ін. Як уже наголошено, у січні–квітні 1972 р. в УРСР заарештовано понад 70 осіб. Саме у справу «Блок» спочатку намагалися «вписати» Івана Дзюбу, щоб створити бодай якісь підстави для його арешту.

Син Шелеста Віталій згадував: «Цікава ситуація з книгою Івана Дзюби “Інтернаціоналізм чи русифікація?”. Вона була у батька майже настільною. Він її читав, плювався, говорив, що так неможна, я відповідав, що є факти, їх треба осмислити. Його позиція щодо Дзюби у наших розмовах багаторазово прокручувалась і поступово формувалась. А Параджанова він просто рятував. Практично відразу після відходу батька з посади Параджанова заарештували [...] У мене... була цікава розмова з Вячеславом Чорноволом. Він якось мені каже: Ви не дивуйтесь, пане Віталію, що я до вашого батька добре ставлюся? Був такий випадок. Я вже сидів чотири роки, десь у січні 1970 р. до мене підходить слідчий і каже: “Ну, Вячеслав, готуйся, скоро - на волю. Про тебе вже Петро знає”. Але ж його зняли!»⁶⁴.

На засіданні Політбюро ЦК Компартії України за ініціативою П. Шелеста було ухвалено постанову «Про створення багатотомної “Історії міст і сіл Української РСР”».

⁶¹ Kravchuk T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest. P. 35.

⁶² Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 505.

⁶³ Там само. С. 507.

⁶⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1065.

Саме тоді доручили всю практичну роботу Петру Троньку і редакції «Української Радянської Енциклопедії» на чолі з Миколою Бажаном.

Вже на пенсії П. Шелест сказав: «Може, перед кимось я й досі винуватий, але прагнув прислухатися до думки вчених, фахівців, майстрів своєї справи завжди. Цьому привчився ще на виробництві – там без фахівців пропадеш. Так само і в республіці – інтелігенцію прагнув підтримувати, особливо молодь. А те, що “пробили”, “довели” і встановили Шевченківську премію як найвищу нагороду республіки, котра присуджується тільки раз у житті, те, що прийняли спеціальну постанову Ради Міністрів про створення державного заповідника на Хортиці, цим пишався і пишаюся й сьогодні. Так само, як і тим, що брав посильну участь у захисті чудових кінострічок Юрія Іллєнка, у створенні Музею-заповідника української народної архітектури та побуту у селі Пироговому»⁶⁵.

31 травня 1968 р. П. Шелест зробив нечувану спробу знайти неформальний контакт з українськими письменниками. На теплоході по Дніпру він із групою літераторів вирушив до господарства «Тетерів». Серед присутніх були Олесь Гончар, Василь Козаченко, Леонід Новиченко, Віталій Коротич, Микола Зарудний, Дмитро Павличко, Іван Цюпа, Микола Бажан, Павло Загребельний, Яків Баш, Петро Панч та ін. Відбулася довга і неформальна розмова, яка «розтопила лід» у багатьох аспектах взаємин. І хоча П. Шелест виступав на письменницьких з'їздах, зокрема, закликаючи захищати українську мову, літератори вперше побачили першого секретаря у неформальній ситуації, дістали можливість висловитися без зайвої дипломатії. Своєю чергою Шелест зазначив: «Ми не все знали, про що тут йшлося. Що в наших силах, ми все зробимо»⁶⁶.

До цієї зустрічі вже тоді скептично поставилися В. Щербицький та Олексій Ватченко⁶⁷, які вважали, що П. Шелест «заграє» з інтелігенцією. Згодом останній згадував, що у Москву був зроблений «донос, наклеп, домисли щодо моїх дій під час зустрічі з письменниками, і я отримав із центру солідне напучення – з цим я не погодився, але “рубець” залишився. Розумну справу сприйняли неправильно»⁶⁸.

Як відзначають дослідники, П. Шелест і його прибічники зайняли проукраїнську позицію в дискусії з питань історії Компартії України, що продовжувалася з кінця 1950-х років. Головною особливістю цієї версії минулого Компартії України була більша толерантність до українського націонал-комунізму.

⁶⁵ Без культури немає народу. С. 105.

⁶⁶ Цит. за: Овчаренко Ф. Д. Спогади / упоряд. В. Г. Буткевич, Н. Ф. Овчаренко. Київ, 2000. С. 216.

⁶⁷ Ватченко Олексій Федосійович (1914–1984) – партійний діяч, учасник нацистсько-радянської війни, представник так званого дніпропетровського клану, який підтримував Володимира Щербицького. Від 1948 р. на партійній роботі. У 1954–1955 рр. – секретар, у 1955–1959 рр. – другий секретар Дніпропетровського, у 1959–1963 рр. – перший секретар Хмельницького, у 1963–1964 рр. – перший секретар Дніпропетровського сільськогосподарського, у 1964–1965 рр. – перший секретар Черкаського, у 1965–1976 рр. – перший секретар Дніпропетровського обкомів Компартії України. Прибічник політики русифікації. У 1976–1984 рр. – Голова Президії Верховної Ради УРСР. Негативно зображений у романі Олесь Гончара «Собор».

⁶⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 401.

Ставлення до історії України «нагорі» за часів П. Шелеста виявилось під час підготовки двотомного видання «Історія Української РСР». Воно побачило світ 1967 р. і було написано переважно співробітниками Інституту історії Академії наук УРСР. Такі роботи за радянських часів мали утверджувати той «образ минулого», який найбільше імпонував владним структурам. На відміну від подібних видань 1950-х років, двотомник містив постулат про реакційні мотиви царського «звільнення» українських земель від «іноземних поневолювачів» унаслідок «возз'єднання» 1654 р. і в кінці XVIII ст. (а саме так трактували підпорядкування царській імперії Правобережжя і результати другого і третього поділу Польщі).

Ідея одностороннього культурного впливу Росії на Україну після Переяславського договору була замінена іншою: «Возз'єднання забезпечило благотворний взаємовплив російської та української культур»⁶⁹. Дуже значними у двотомнику були часткова реабілітація і розробка елементів цілісної концепції історії українського національного руху. Недаремно один з канадських дослідників назвав двотомник найменш російськоцентричним з усіх подібних повоєнних публікацій⁷⁰.

Без сумніву, все це не подобалось московським керівникам, оскільки суперечило їхнім планам. У березні 1968 р. секретарем ЦК Компартії України став Федір Овчаренко⁷¹. Запросив його на роботу особисто П. Шелест і знайшов у ньому одностороннього. Перед офіційним вступом на посаду Ф. Овчаренко пройшов узгодження і співбесіди в Москві, у ЦК КППС. Пізніше він згадував, що його вразила розмова з Л. Брежнєвим. Його побажання було таке: по-перше, слід тримати в центрі уваги і посилювати боротьбу з українським буржуазним націоналізмом, а по-друге, необхідно всіляко прискорювати асиміляцію української нації⁷².

Ф. Овчаренко, вражений вимогою асиміляції, послався на більшовицького ідола В. Леніна, який писав про те, що відмирання нації не можна прискорити або зумовити, не можна позбавити цілий народ його рідної мови, культури, звичаїв, характеру і відмінностей від інших народів. На це Л. Брежнєв відповів, що він, звичайно, свято оберігає ленінське вчення про нації, але сучасність вимагає інтернаціонального виховання трудящих в нещадній боротьбі з проявами націоналізму і злиття націй в дружну сім'ю народів, в єдиний радянський народ⁷³.

Віталій Коротич пригадував, як П. Шелест підтримав ідею перевидання творів Володимира Винниченка. Однак у Львові знайшовся якийсь «суперпатріот», який прокоментував це приблизно так: «Нарешті, дожили до перевидання прем'єр-міністра доби Директорії». Після цього комісію, яка мала займатися перевиданням, швидко розформували, а П. Шелест при зустрічі з Коротичем кинув йому: «Ну що,

⁶⁹ Цит. за: Яремчук В. П. Історична наука в УРСР в «добу Шелеста». *Український історичний журнал*. 2008. № 3. С. 158.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Овчаренко Федір Данилович (1913–1996) – вчений і політичний діяч, академік АН УРСР за фахом колоїдна хімія (1961). У 1950–1956 рр. – секретар партійного комітету Академії наук Української РСР. У 1956–1958 рр. – завідувач відділу науки і культури ЦК Компартії України. У 1968–1972 рр. секретар ЦК з ідеології.

⁷² Див.: Овчаренко Ф. Д. Спогади. С. 163.

⁷³ Там само. С. 163–164.

побачив, що ваші ідіоти роблять?». «Я, – згадував Віталій Коротич. – тоді зрозумів, що він не такий простий і дурний»⁷⁴. Зрозуміли це і у Москві.

Підвищення у небуття. До кінця 1960-х років Шелест став для Москви небажаною фігурою. Та заведені номенклатурні ритуали порушено не було: в лютому 1968 р. йому у зв'язку з 60-річчям присвоїли звання Героя Соціалістичної Праці. Паралельно активізувалися зусилля з його дискредитації. Чому? Саме десь до кінця 1960-х років Л. Брежнев не протестував проти того, щоб під час засідань Політбюро ЦК КПРС відбувалась полеміка, висловлювались критичні думки. Власне, він і потім відкрито не виступав проти цього, але досвідчені «царедворці» швидко зорієнтувались, що подобається і що не подобається генсеку. Поступово навколо «дорогого Леоніда Ілліча» почала формуватись мовчазна «одностайність». В неї П. Шелест, як ми вже переконались, ніяк не вписувався. І своїм характером, і своїм баченням ролі та місця України «у сузір'ї братніх республік».

Однак зовні загострення взаємин Л. Брежнева і П. Шелеста до певної міри виглядало парадоксально, оскільки останній відіграв важливу роль у жовтневому перевороті 1964 р., тобто у поваленні М. Хрущова. Саме йому Л. Брежнев і М. Підгорний доручили переговорити про «недоліки» в роботі М. Хрущова з великою групою (36 осіб) партійних працівників з України. І П. Шелест мав такі розмови, фактично готуючи усунення М. Хрущова на Пленумі ЦК КПРС. Щоправда, пізніше в одному з інтерв'ю він стверджував, що, мовляв, питання про усунення генсека до жовтневого Пленуму не ставилось і що він дізнався про наміри заколотників лише на засіданні Президії ЦК КПРС⁷⁵. Це не зовсім відповідає дійсності. П. Шелест не міг не знати якихось подробиць чи колізій, що виникли під час засідання Президії ЦК КПРС, але ще 4 липня 1964 р. він зафіксував у щоденнику: «...Брежнев і Підгорний хочуть усунути Хрущова від керівництва. Але дуже бояться цього кроку, тим більше з урахуванням їхнього боягузтва і безпринципності, жадоби влади, ось і шукають опори, при цьому покладають великі надії на партійну організацію України, зокрема, на мої спільні з ними дії»⁷⁶.

Тут, мабуть, доречно згадати про те, що відносини П. Шелеста і М. Хрущова не були однолінійно-мажорними, як дехто донині вважає. Наприклад, П. Шелест не підтримував ідею про розподіл парторганізацій на сільські та промислові. І не просто не підтримував, а відверто висловлював свою позицію. Можливо, через те, що генсек не дотягнувся (не встиг) до П. Шелеста, його автоматично вважали висуванцем хрущовської доби, а В. Щербицького – навпаки. Це помилкове враження, поза сумнівом, посилювали виступи Шелеста на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, а також його численні записки до керівних органів, в яких він обстоював не націоналізм, а права України.

Однак у стратегічному плані він не виступив проти жодної з брежневських «ініціатив» включно із агресією у Чехословаччину у 1968 р. Ба більше, саме Шелест був одним із виконавців, з тих, хто забезпечував перехід через Карпати і введення військ

⁷⁴ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1029–1030.

⁷⁵ Див.: Чоловеку свойственно ошибаться. *Комсомольская правда*. 1989. 19 октября.

⁷⁶ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 282.

до «братньої країни». Загалом у питаннях зовнішньої політики П. Шелест сповідував, як висловився один із дослідників, «орієнтацію на жорстку лінію»⁷⁷. Проте долю П. Шелеста у Москві вже визначили. Що більше, тоді зусилля політичних ворогів, конкурентів і спецслужби, створили йому імідж «надмірного» українського патріота, який нібито плекає плани більшої автономізації України та гуртує навколо себе групу молодих політиків, які невдоволені політикою і поведінкою Л. Брежнєва.

Визначили і наступника П. Шелеста. У квітні 1971 р., коли він був на чолі ЦК КПУ і був членом Політбюро ЦК КПРС, до того самого Політбюро обрали В. Щербицького, який тоді очолював Раду Міністрів УРСР. Це був дуже виразний сигнал: жодна з тодішніх союзних республік ніколи не мала одночасно двох членів союзного Політбюро. Поза сумнівом, Шелест зрозумів, до чого йде. Того дня у своєму щоденнику він зробив запис: «Зі мною з питання про вибори Щербицького розмови не було. У кулуарах багато було розмов начебто про мій перехід після з'їзду на роботу до Москви... Обрання Щербицького до складу Політбюро – це сигнал не на мою користь, хоча Брежнєв це прикриває значимістю республіки»⁷⁸.

Пізніше П. Шелест коментував ту ситуацію: «І тоді вже мені стало майже все зрозуміло – всі плани Брежнєва. Почалась “операція підсідки”. Якщо ж казати про Щербицького, а це моя власна думка, і я на неї маю право., то це далеко не свята людина... А на Україні чимало проблем підігривав “теоретик інтернаціоналізму” Валентин Юхимович Маланчук⁷⁹ і ті, хто його підтримував, особливо науковці, що йому старанно прислужувались, доводячи, оспівуючи ліквідацію національних розбіжностей»⁸⁰. Віталій Коротич також згадував той час: «Шелест в принципі не був шкідливий... У нього не було тієї якості, що її повною мірою виявив Щербицький, який прийшов йому на заміну: Щербицький був геніальним у вмінні працювати не з людиною, а з посадою. Шелест був дуже людяним, він знав, що таке ностальгія, він вмів любити таку дивну людину, як Параджанов, Щербицький влаштував

⁷⁷ Hodnett G. The Views of Petro Shelest. *The Annals of the Ukrainian Academy*. 1978–1980. Vol. XIV. № 37–38. P. 225.

⁷⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 529.

⁷⁹ Маланчук Валентин Юхимович (1928–1984) – партійний діяч, доктор історичних наук, професор. Від 1952 упродовж 12 років працював в апараті Львівського обкому партії: інструктором, лектором, помічником секретаря обкому, зав. відділу науки і культури. Перебуваючи на посаді секретаря Львівського обкому КПУ з ідеології, набув слави теоретика й борця з українським націоналізмом. Брутальна поведінка з львівською інтелігенцією стала причиною звільнення з посади секретаря. У 1967–1972 рр. Маланчук був заступником міністра вищої та середньої спеціальної освіти УРСР. 1972 р. обраний секретарем ЦК КПУ. Період його перебування на посаді головного партійного ідеолога отримав назву «епоха маланчукізму». Вона характеризувалася різким зростанням політичних репресій, жорстким ідеологічним пресингом на творчу інтелігенцію, здійсненням заходів, спрямованих на штучне звуження сфери вжитку української мови, дискримінацію Української автокефальної православної церкви, ідеологічними чистками у Спілці письменників України, академічних установах. У квітні 1979 р. несподівано був звільнений від обов'язків секретаря ЦК Компартії України. Останні роки працював завідувачем кафедри історії КПРС в Київському політехнічному інституті.

⁸⁰ Без культури немає народу. С. 104–105.

будь-яке керівництво, він міг прилаштуватися до кого завгодно. Шелест цього не вмів, він був натурою, що йде... Шелест був чиновником за посадою, але не був їм за духом своїм»⁸¹.

Володимир Семичастний, порівнюючи політичні якості П. Шелеста і В. Щербицького, їх масштаб як керівників, був переконаний: «Щербицький – служака, він був відданим брежнєвським холоум, він ніколи не заперечував ні одній навіть найдурнішій пропозиції Брежнєва»⁸².

У листопаді 1969 р. не хто інший, як Л. Брежнєв у розмові сказав П. Шелесту, що до ЦК КПРС надходить багато листів про факти націоналізму в Україні. На прохання останнього ознайомитися з цими листами Л. Брежнєв промовчав. Оскільки були листи, значить, були і їхні автори. Проте П. Шелест не робив спроб серйозно розібратися з цим, без перебільшення, життєво важливим для нього питанням.

Ще не до кінця з'ясовано, як саме (і чиїми зусиллями) накопичувались у Москві «матеріали» на П. Шелеста. Безсумнівно інше – його наступник, майбутній перший секретар ЦК Компартії України, отримав добрий урок для себе. Сервілізм щодо московського центру сповідували і найближчі до П. Шелеста керівники УРСР (за винятком згаданого Ф. Овчаренка та кількох діячів). Вони вже знали про антишелестівські настрої у Москві.

Випадок із П. Шелестом є типовим для тодішньої політичної системи. Він яскраво ілюструє стиль конкурентної боротьби у вищих ешелонах влади. Боротьба спрямовувалась не на формування широкої громадської думки, коли лідери змагаються за голоси виборців, за їхню довіру, демонструючи міру компетентності і професіоналізм керівника. Навпаки, основні акценти переносились на довготривале кулуарне протистояння, що передбачало інтриги, підсидження конкурента, комбінації, що мали його дискредитувати. А відтак розпочинався публічний ритуал вигнання.

Початком такого вигнання для П. Шелеста стало «підвищення» – його запросили на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Це була особиста пропозиція Л. Брежнєва. Та пропозиція, від якої П. Шелест не зміг відмовитись.

Фінал. Восьму п'ятирічку УРСР завершила за формальними ознаками успішно, однак 25 травня 1972 р. П. Шелеста звільнили з посади першого секретаря ЦК КПУ. У протоколі засідання Пленуму ЦК Компартії України йшлося: «Про першого секретаря ЦК КП України (Пропозицію вносить тов. Лутак І. К.⁸³).

1. В зв'язку з призначенням тов Шелеста П. Ю. заступником голови Ради Міністрів СРСР звільнити його від обов'язків першого секретаря і члена Політбюро ЦК КП України.

⁸¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1035–1036.

⁸² Там само. С. 1045.

⁸³ Лутак Іван Кіндратович (1919–2009) – партійний діяч, учасник нацистсько-радянської війни, у 1961–1967 рр. – перший секретар Кримського обласного комітету Комуністичної партії України (у січні 1963 – грудні 1964 – перший секретар Кримського сільського обласного партійного комітету). У 1967–1969 – секретар, у 1969–1976 рр. – другий секретар ЦК Компартії України. У 1976–1988 рр. перший секретар Черкаського обласного комітету Компартії України.

2. Обрати першим секретарем ЦК КП України тов. Щербицького В. В. Просити ЦК КПРС затвердити п. 2 цієї постанови»⁸⁴.

Як бачимо, ніяких мотивів переміщень не вказано, однак згодом їх почали формулювати. Згадуючи тодішню ситуацію, Ю. Єльченко зауважував: «Ми знали, що у Брежнева Володимир Васильович був більш ніж поважаною людиною, вихідцем з одного – Дніпропетровського – “партійного гнізда”. Не виключено, що Брежнев бачив у ньому і свого наступника. Однак на шляху стояв Шелест, якого і “висунули” у 1972 р. на посаду заступника Голови Ради Міністрів СРСР. Щербицький зайняв його посаду на Україні. Як вже мовилось, Петру Юхимовичу так м’яко приписали націоналістичні нахили. З того часу він з “незручного” (йдеться знов-таки про його різкості, прямоту і впертість) перейшов у категорію “небажаного” [...] Вважаю, що, незважаючи на можливі недоліки в роботі і, тим більше, на жорсткі риси його вдачі, що не сприймалися багатьма, обійшлися з Шелестом (перш за все Брежнев) без належного партійної солідарності»⁸⁵.

Обрання В. Щербицького означало зміцнення близького до Л. Брежнева «дніпропетровського клану» керівників, а в Москві тоді почали жартувати: «В історії України був допетровський період, потім петровський, а нині – дніпропетровський». Усунення П. Шелеста викликало численні розмови (на першому етапі неpubлічні) в Радянському Союзі і безліч коментарів на Заході. Особливо серед тих, хто стежив за розвитком подій в Україні. Як зазначав один з коментаторів, падіння П. Шелеста не було несподіваним, «це могло статися з будь-яким сталіністом у неросійській республіці, який опортуністично використовував національне питання проти великоросійських шовіністів у Кремлі. Це було схоже на спробу балансувати на безкінечному канаті»⁸⁶.

Ф. Овчаренка звільнили з посади секретаря ЦК КПУ, його місце зайняв ставленник В. Щербицького Валентин Маланчук. У жовтні 1972 р. В. Федорчук разом з В. Маланчуком розробив і вніс на розгляд Політбюро ЦК Компартії України пропозиції щодо «поліпшення роботи ідеологічних установ, подальшого посилення боротьби з проявами ворожої антирадянської націоналістичної діяльності», що зокрема означало «чистку» наукових установ, вузів, редакцій періодичних видань, видавництва»⁸⁷.

У квітні 1973 р. з’явилась вже цитована погромна рецензія на його книжку «Україно наша Радянська» у журналі «Комуніст України». Ця публікація також має свою історію. 12 вересня 1972 р. до ЦК КПУ надійшов розлогий лист за підписом академіка Миколи Шамоти, академіка Бориса Бабія і члена-кореспондента АН УРСР Арнольда Шевелева з критикою книжки П. Шелеста «Україно наша Радянська»⁸⁸. Автори листа

⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 11. Арк. 3.

⁸⁵ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1078.

⁸⁶ Kravchuk T. Ukrainian Nationalism and the Fall of Petro Shelest. P. 16.

⁸⁷ Докладніше див.: Курносів Ю. О. Інакомислення в Україні. (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). Київ, 1994; Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. Київ, 1995; Данилюк Ю. З., Бажан О. Г. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). Київ, 2000.

⁸⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 166. Арк. 12–25.

вважали, що «про недоліки згаданої книги доцільно було б у прийнятній формі ознайомити партійний і господарський актив, наукову громадськість, а, можливо, широкі кола читачів»⁸⁹.

Про цей лист П. Шелест тоді ще не знав, але знав про інше. 6 грудня 1972 р. він записав: «Намагаються приклеїти мені ярлик “економічного націоналіста”, а що це – самі не знають... Потерпає і родина: піддають неперервним перевіркам різними комісіями роботу моїх синів, сумніву – їхню кваліфікацію, ділові якості, навіть учене звання молодшого сина. Накладають заборону на його виїзд у закордонне відрядження з науковою метою. Обливають брудом мою дружину, пліткують, ніби вона їздила у туристичні екскурсії за кордон за державний рахунок. Це є нахабна брехня і плітка»⁹⁰. Крім того, кадри з П. Шелестом тоді почали «вирізати» з кіножурналів і документальної хроніки, де він був зафільмований як перший секретар ЦК. У кадрі залишався лише В. Щербицький. Так само, до слова, відбувалося і з М. Хрущовим після його усунення, коли в кадрі залишався тільки Л. Брежнев.

П. Шелест почав рішуче добиватися спільної зустрічі з Л. Брежневим і В. Щербицьким. Останній спочатку дав згоду, а потім від зустрічі ухилився. Зрештою з генсеком розмова відбулася, П. Шелест навіть заявив, що якщо цькування не припиниться, він буде публічно себе захищати і передав листа на адресу Політбюро. Л. Брежнев цей лист прочитав, а потім сказав: «Що ж ти хочеш, щоб залишити цей документ і щоб мене після моєї смерті стусонули ногами?»⁹¹. Лист так і залишився без руху.

20 лютого того ж року Політбюро ЦК Компартії України обговорило лист про книгу «Україна наша Радянська». 3 березня В. Щербицький відправив за своїм підписом листа до ЦК КПРС: «Політбюро ЦК КП України обговорило листа академіків АН УРСР М. З. Шамоти, Б. М. Бабія і члена-кореспондента АН УРСР А. Г. Шевельова про серйозні методологічні, ідейні помилки книги П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська”».

Під час обговорення висловлено згоду з висновками вказаного листа про те, що деякі положення книги П. Ю. Шелеста теоретично неспроможні і політично шкідливі. Враховуючи, що книга “Україно наша Радянська” через ряд важливих принципів питань відходить від партійних, класових позицій і завдає шкоди справі інтернаціонального виховання трудящих, визнано необхідним проінформувати про її серйозні помилки партійний актив, опублікувати в журналі “Комуніст України” аргументовану редакційну рецензію, після чого *провести роботу з вилучення названої книги з бібліотек*. (Виділено мною. Книгу вилучили, а частину 100-тисячного тиражу знищили – Авт.) Одностайно також засуджено те, що товаришем Шелестом П. Ю. практикувалося видання книг за його підписом без відома Політбюро ЦК КПРС і Центрального Комітету КП України.

Надсилаємо при цьому одноголосно ухвалені рішення ЦК КП України “Про книгу П. Ю. Шелеста “Україно наша Радянська” і листа групи учених щодо цього питання»⁹².

⁸⁹ Там само. Арк. 25.

⁹⁰ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 615.

⁹¹ Там само. С. 616.

⁹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 166. Арк. 11.

Про книгу «Україно наша Радянська» варто сказати кілька слів окремо. На відміну від сталої традиції, писати перший варіант книжки П. Шелест доручив не Інституту історії партії при ЦК Компартії України, а співробітникам Головної редакції Української Радянської Енциклопедії. Це, за спогадами колишніх співробітників згаданого партійного інституту, викликало заклопотаність у тодішнього його директора Івана Назаренка⁹³. Саме за його наполяганням рукопис було «посилено» цитатами з «класиків марксизму-ленінізму», іншим матеріалом, який оспівував успіхи «епохи соціалізму» на протигагу попереднім епохам.

Проте книжка, що була, за словами автора, «подорожжю-розповіддю»⁹⁴ з описом кожної області УРСР, містила щось таке, що за бажання могло сприйматись як «націоналізм». П. Шелест перший із партійних керівників України (і задовго до В. Щербицького, який зробив це аж у грудні 1987 р.) нагадав про голод початку 1930-х років, використавши евфемізм «важке становище... з продовольством у 1933 р.»⁹⁵.

Санкцію на критику книги П. Шелеста з ЦК КПРС було отримано. У квітні 1973 р. у журналі «Комуніст України» з'явилася брутальна редакційна стаття «Про серйозні недоліки однієї книги»: «Виникає питання: яку мету переслідував автор, публікуючи названу книгу? Про це побіжно і туманно сказано в передмові. Здавалось би, що подібного роду об'ємисте видання повинно було відобразити основні риси соціально-економічного та ідейно-політичного життя українського народу в єдиній братній сім'ї народів СРСР. На жаль, доводиться констатувати, що автор з цим відповідальним завданням не справився»⁹⁶. Після виходу допису у засобах масової інформації розгорнулася галаслива «антишелестівська» кампанія. Як іронічно зауважував один західній коментатор у 1973 р., «атака на Шелеста – це був немов стартовий вистріл на початку бігу, і всі учасники бігу старалися перегнати один одного у своїх лайливих виступах»⁹⁷.

У квітні 1973 р. П. Шелеста вивели з Політбюро ЦК КПРС (за «станом здоров'я»), позбавили державної посади (про це написала газета «Правда» 8 травня 1973 р. на останній шпальті) і відправили на пенсію. 27 квітня П. Шелест записав: «Закінчив роботу Пленум ЦК КПРС. Чорні сили зробили свою брудну справу. Я вже не у складі керівництва: пішов на “відпочинок за станом здоров'я”. Народ усміхається: адже всім відомо і видно, що в складі Політбюро я був найміцнішою людиною і досить працездатним. Організатори мого цькування – Брежнев, Суслов, Щербицький... святкують “перемогу”»⁹⁸. Наведемо слова ще одного коментатора, який не виказу-

⁹³ Назаренко Іван Дмитрович (1908–1985) – політичний діяч, учений, у 1949–1956 рр. – секретар ЦК КП(б)У. Одночасно з жовтня 1949 р. по квітень 1950 р. виконував обов'язки завідувача відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. У 1956–1974 роках – директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України – філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. У 1976–1982 рр. – заступник голови правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури.

⁹⁴ Шелест П. Ю. Україно наша Радянська. Київ, 1970. С. 275.

⁹⁵ Там само. С. 60.

⁹⁶ Про серйозні недоліки однієї книги. *Комуніст України*. 1973. № 4. С. 82.

⁹⁷ Купчинський Р. Про «ідеалізацію, партійність і патріярхальщину». *Сучасність*. 1973. № 11. С. 79.

⁹⁸ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 638.

вав симпатій П. Шелесту, проте написав: «Під маскою критики Шелеста, у згаданій статті, анонімні автори нападали на усе, що за останні роки вів до відвоювати український народ, вони виносили акт обвинувачення не так першому секретареві ЦК КП України, як усьому народові, усім, хто за останнє десятиріччя будь-чим спричинився до рятування духовності нації перед заливом уніформованої радянщини і обрусіння, хто зберіг національну і людську гідність чи звичайну пристойність»⁹⁹.

Погромна і запізнена, на перший погляд, критика свого попередника не була для В. Щербинського зведенням особистих рахунків. Хіба що до певної міри, оскільки він пам'ятав, як у 1965 р. П. Шелест заперечував проти його призначення на посаду голови Ради Міністрів УРСР, оскільки на цю посаду раніше був рекомендований О. Ляшко. Це була перемога як політика, який посилав «московським боярам», як він сам їх іронічно називав, сигнал, що він добре пам'ятає, на чому завжди «горіли» керівники України: на національному питанні і на «хлібі». В останньому понятті йшлося, зрозуміло, не лише про хліб, а про те, що у погромній антишелестівській статті 1973 р. визначено як «соціально-економічне життя українського народу в єдиній братній сім'ї народів СРСР». Новий партійний лідер УРСР не збирався повторювати помилки минулого, а тому рішуче дистанціювався від «шелестівщини».

Не випадково до останнього четвертого «канонічного» видання «Нарисів історії Компартії України» П. Шелест увійшов як діяч, який «припустився серйозних недоліків у керівництві республіканською партійною організацією»¹⁰⁰. А В. Щербинський практично до початку 1980-х років займався тим, що «виправляв» помилки свого попередника.

Тільки під час горбачовської «перебудови» відбулося «повернення в історію» П. Шелеста. До нього на одну з державних дач Ради Міністрів СРСР почали навідуватися гості, щоб узяти інтерв'ю. Вперше після відставки П. Шелест зміг приїхати до Києва. Він давно мріяв про це, але йому не дозволяли. Лише одного разу наприкінці 1970-х років дорогою до Ростова-на-Дону він проїхав через Україну і зупинився в Харкові. До Києва уперше після відставки потрапив 1990 р., де виступав на відзначенні 70-річчя авіазаводу № 473, яким колись керував. А також провів кілька публічних виступів, які викликали великий інтерес.

1 грудня 1991 р. в московському «Президент-готелі» П. Шелест зустрівся із Збігневом Бжезинським. Організував цю зустріч Віталій Петрович Шелест. Бесіда, що проходила у визначному політичному контексті (саме цього дня проводився референдум про незалежність України), тривала дві години. Звісно, З. Бжезинський запитав: «Сьогодні Україна стала незалежною, які почуття ви переживаєте?»¹⁰¹.

П. Шелест замислився, а потім, за словами його молодшого сина, відповів: «Я не знаю: мені радіти, тому що моя країна стала незалежною, або засмучуватися, тому що загинула інша моя країна, якій я служив усе життя?»¹⁰² І ще Віталій Петрович

⁹⁹ Прокоп М. Україна після Шелеста і самвидаву. *Сучасність*. 1973. № 7–8. С. 179.

¹⁰⁰ Очерки истории Коммунистической партии Украины / подгот. В. И. Юрчук и др. 4-е изд., доп. Киев, 1977. С. 734.

¹⁰¹ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали. С. 1070.

¹⁰² Там само.

згадував слова, сказані його батьком після колапсу Радянського Союзу: «Вісімнадцять років правління Брежнєва довели державу до того, що прогнів її фундамент»¹⁰³.

Мабуть, із відчуттям подвійної лояльності П. Шелест і доживав відведений йому земний час. Він пішов із життя 22 січня 1996 р. в Москві, але в Росії не залишився. Згідно із заповітом, у червні 1996 р. його прах поховали у Києві на Байковому кладовищі. Тут і вся його родина – дружина і двоє синів.

У політичній історії України ХХ ст. П. Шелест постає часом парадоксальним діячем. Проте немає сумніву, що він був виразним представником місцевої еліти, яка наполягала на радянському українському, а не на загальнорадянському суверенітеті. Зрозуміло, що він ніколи не був «націоналістом», у чому його звинувачували з політичних, а також деяких інших причин. Якщо вже говорити про П. Шелеста як про «націоналіста», то його радше можна вважати (за формулою Ендрю Вілсона)¹⁰⁴ «контекстуальним націоналістом» – не стільки у думках, як у фактичних діях.

Водночас очевидно: П. Шелест належав до тих діячів, які були переконані, що комуністичні цілі можна досягнути лише в національному контексті, а комуністична ідеологія матиме вплив на місцеве населення, лише промовляючи до нього його власною мовою. В очах своїх патріотично настроєних співвітчизників вони були спільниками російських окупантів, а їхні партійні товариші дивилися на них з певною підозрою, як на латентних націоналістів, а в кращому випадку, як на якихось (дефініцій не бракувало) ухильників.

Вважаємо, що слід активно продовжувати дослідження «доби Шелеста», уникаючи односторонніх акцентів. Проте війна Росії проти України, розпочата 24 лютого 2022 р., учергове увиразнює постулат: Москва ніколи не випускала і не випустить Україну з поля своїх зацікавленостей. Підтверджує це й історія «червоної імперії», себто Радянського Союзу. Без України не було б СРСР. Без України нинішній кремлівський диктатор не бачить майбутнього своєї імперії. Тому роль політичних лідерів України – і це яскраво засвідчує доля Петра Шелеста – має бути позбавлена будь-якої дихотомії (політичної, ідеологічної, культурної тощо). Подвійна лояльність завжди закінчується катастрофою, оскільки російський Молох вимагає лише однозначного служіння собі і безжально приносить в жертву будь-кого, хто цього не зрозумів.

Юрій Шаповал

¹⁰³ Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду». С. 1068.

¹⁰⁴ Див.: Wilson A. Ukrainian Nationalism the 1990s: A Minority Faith. Cambridge, 1997.

ЛЕМКІВСТВО В ПОЛОНІ МОСКВОФІЛЬСЬКИХ, РАДЯНОФІЛЬСЬКИХ І РОСІЙСЬКИХ ПРОПАГАНДИСТСЬКИХ ПРАКТИК

На пограниччі Польщі, Словаччини та України дослідники виділяють Карпатський історико-етнографічний регіон, складовою якого є Лемківщина. Сьогодні лемківство з огляду на різні, насамперед політичні, історичні, зрештою і побутові виклики об'єднує численну спільноту представників лемків: самих автохтонів, їхніх нащадків другого і третього покоління, асимільованих вихідців із Лемківщини, а також просто поціновувачів цієї етнографічної групи.

Зважаючи на сучасні виклики російсько-української війни, зосередимо увагу на російській етнополітичній експансії щодо лемківства у всіх її виявах і формах упродовж новітньої доби.

Міжвоєнне москвофільство в структурі етнополітичних експериментів.

Систематична російська пропагандистська практика на західних українських етнічних теренах мала тривалу історію. Ще напередодні Першої світової війни складовою імперіалістичної політики Росії було відправлення активістів православно-москвофільського руху на Лемківщину, які своєю діяльністю мали сприяти утвердженню в регіоні російської ідентичності. Вони одержували від російського уряду значну матеріальну підтримку для придбання помешкання новим священникам, щоб «їх не могли вислати адміністративним порядком»¹. Їм на допомогу надходили численні москвофільські часописи, брошури щедро фінансовані рублями.

Трагічною сторінкою у роки Першої світової війни для лемків були талергофські ув'язнення, які прокотилися Лемківщиною через москвофільські впливи. На думку державно-політичного діяча тих часів К. Левицького, москвофільство «було нездоровим витвором заплутаних партійних відносин в Галичині і давно б опинилися на вимерті, коли б не були підтримане російськими грішми»².

Очільники москвофільського руху проявили особливу активність і під час найдраматичніших подій на західноукраїнських землях 1918–1919 рр., створивши Руські Ради, які об'єднував «Верховний Лемківський Союз» з президентом о. Михайлом Юрчакевичем³. У грудні 1918 р., у Фльоринці був сформований «руський уряд» на чолі з президентом Я. Качмариком, який керував усім москвофільським політичним рухом на Лемківщині. Згідно із задумом його ідеологів, він мав керувати Лемківщиною як частиною Російської імперії.

У міжвоєнний період пропаганда москвофільського руху серед лемків відбувалася насамперед через мережу читалень товариства імені Михайла Качковського.

¹ Москвофільство: документи і матеріали / вст. ст., комент. та добірка документів О. Сухого. Львів, 2001. С. 106.

² Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких Українців з часу світової війни 1914–1918 рр. З ілюстраціями на підставі споминів і документів. Львів, 1928. С. 27.

³ Ганкевич Л. «Лемківська Республіка». Один забутий історичний процес. *Життя і право*. 1934. Ч. 2. С. 25.

За нашими підрахунками, на 1936 р. на Лемківщині їх налічувалось 64 осередки⁴. Культурна діяльність москвофілів та старорусинів зосереджувалась загалом на святкуваннях «Днів руської культури» та пам'ятних днів жертв Талергофу. Однак подібні заходи з кожним роком втрачали підтримку, а значить позиції москвофільського руху слабшали. У зв'язку з цим воєводський комітет для справ Лемківщини вже 1938 р. констатував, що «читальня імені Михайла Качковського у більшості випадків обмежується паперовими плакатами й не посідає впливів на оточення»⁵. Зазначимо, що осередки москвофільського руху на Лемківщині, які в довоєнний час поширювали проросійські наративи, у міжвоєнний період здебільшого утверджували староруські ідеї⁶.

Усвідомлюючи поступову втрату своїх впливів, москвофільські діячі з початком 1930-х років намагалися розширити мережу молодіжного гімнастично-пожежного товариства «Запорожець», яке орієнтувалося на молоде покоління лемків. Для цього у квітні 1933 р. у с. Нова Весь Новосанчівського пов. відбувся з'їзд сільських відділів товариства «Запорожець», проте, згідно зі свідченнями, він «не викликав зацікавлення у лемків»⁷.

На початку 1930-х років москвофіли розпочали серед лемків приховану агітацію за виїзд до СРСР, де «обіцяли райське життя». Було зібрано навіть декілька тисяч підписів охочих⁸. Для ефективнішої агітації у серпні 1934 р. підготовано і видано брошуру С. Зиніна «Лемковина – Сибір»⁹. Видання мало пропагандистський характер, наголошуючи, що «лемки – це руске племя», і «умови складаються так, що знову прийдеться лемкам вернути на свій старий східний шлях»¹⁰. Ніби дорікаючи занепаду в Європі та Америці, він розхвалював радянську систему, колгоспний лад, «де працює кожен стільки днів, скільки хоче»¹¹. На запитання, чому в Росії голод, відповідав: «Голоду немає. Є тільки у “петлюрівських” газетах. Про голод пишуть ті, що князя Володимира Великого українцем зробили»¹². Свою маніпулятивну риторику автор намагався підкріплювати підібраними листами радянських селян, у яких вони вихвалювали радянський лад. Подібні видання засвідчують, наскільки фальшивою, підступною, але ніби лояльною, без елемента примусу була політика москвофільських агітаторів за переселення лемків до СРСР.

Активну роботу з пропаганди руськості серед лемківства проводило й емігрантське середовище, де в 1927–1946 рр. своєю активністю особливо виділявся Д. Вислоцький, відомий у творчих колах як П. Гунянка. Він, за словами однієї з газет, вів

⁴ Шематизм греко-католицького духовенства Апостольської адміністрації Лемківщини 1936. Стемфорд-Коннектікат, 1970. 178 с.

⁵ Archiwum Akt Nowych u Warszawie (AAN). Zespol MSW. Sygn. 1058. K. 57.

⁶ Archiwum Panstwowe w Krakowie (APK). Zespol MSW. Sygn. 79 a.

⁷ APK. Zespol MSW. Sygn. 44 a. K.190 zwrot; Sygn. 352. K. 104.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 348. Оп. 1. Спр. 6809. Арк. 3; Бохонко І. Калейдоскоп з Лемківщини (Допис). *Нова Зоря*. 1934. 27 травня.

⁹ Лемковина – Сибір. *Лемко*. 1934. 13 вересня. С. 2.

¹⁰ Зинін С. Лемковина – Сибір. Львів, 1934. С. 12.

¹¹ Там само. С. 31.

¹² Там само. С. 35.

«міцну агітаційну роботу. Його сила переконування є величезна»¹³. Про характер його світоглядних переконань найкраще свідчать його ж застереження: «Треба нам пам'ятати – що ратунок Лемковини в еміграції, а еміграція Лемків не може бути в жодну іншу країну, лем в Радянський Союз. В тім направленню нам треба трудитися зо всіх сил»¹⁴. У 1934 р. Д. Вислоцький навіть виїжджав до Москви у справі щодо переселення лемків до СРСР.

У міжвоєнний період Лемківщина стала об'єктом ще й релігійних експериментів. Серед них – «лемківська схизма» – поширення серед лемків московфільсько-православної агітації. 1926 р. у с. Тилява Кросненського пов. відбулося перше православне агітаційне віче¹⁵. Політичний характер подібних православних акцій був очевидний. На ньому наголошували і представники влади, зокрема Гривівське повітове староство 1928 р. відзначало, що рух за православ'я серед населення повіту «опертий правдоподібно на тлі політичним, ніж релігійним»¹⁶. Підтвердженням цьому є слова дописувача-лемка часопису «Нива»: «Почва приготована “русскими” пан-отцями, зерно кидає “невидима рука”. Мусимо повторити, що правительство хоче не тільки католицтвом, але й православієм побороти нашу українську націю»¹⁷.

Один зі священників – дописувач часопису «Нива», пишучи про причини переходу лемків на православ'я, відзначав: «Найважливіша причина переходу в схизму – це брак освідомлення лемків»¹⁸. На цьому наголошував і о. Степан Дмитришин: «Ми тут (на Лемківщині – *І. Л.*) є свідками застрашуючого розбиття нашого галицького народу, так під оглядом релігійним, як національним. Одно і друге йде в парі так, що де наступає релігійний розрив, там кожде око мусить добачити й національний роздор»¹⁹.

«Лемківська схизма» породжувала значні непорозуміння в національному самоусвідомленні лемків. У багатьох випадках поняття «віра» і «етнічність» підмінялися. Лемки, які були греко-католиками, називали себе українцями, а тих, що перейшли у православ'я, – кацапами або москалями. Проте можна стверджувати, що намагання московфільських агітаторів нав'язати лемкам російську ідентичність через православний обряд зазнали невдачі, оскільки на початку 1930-х років православний рух серед лемків почав занепадати, а згодом припинився взагалі. Очевидно, щоб надати православ'ю на Лемківщині «другого дихання» у 1935 р. з'явився російськомовний місячник «Воскресіння»²⁰, який був щедро субсидований російською владою. Однак керманічі московфільства не досягнули бажаного результату. Православ'я не стало фундаментом «русскости» на Лемківщині, чого домагалися московфільські провідники.

¹³ 1888–1988 Дмитрій Вислоцький. *Голос Ватри*. 1988. № 5. С. 3.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Олійник М. Пізнаваймо рідні оселі. *Наш Лемко*. 1938. 15 листопада. С. 9.

¹⁶ APK. Zespol. UWKг. Sygn. 327. K. 27.

¹⁷ Апостол М. Мої думки про лемківське православіє. *Нива*. 1928. Ч. 11. С. 408.

¹⁸ о. Юрій Савчук. Православіє на Лемківщині. *Нива*. 1931. Ч. 5. С. 187.

¹⁹ о. Степан Дмитришин. Як боротися зі схизмою (Допис з Лемківщини). *Нова Зоря*. 1931. 1 листопада. С. 5.

²⁰ AAN. Zespol. MSW. Sygn. 963. K. 121.

Москвофільська пропаганда у міжвоєнний період функціонувала і в діаспорному середовищі. Прикладом може бути «Карпаторусскій календарь», який редагував Д. Вислоцький. Про його тенденційність свідчить зміст, зокрема про лемків зазначено: «На самий захід висунено руске плем'я, перерізане наполовину чехословацько-польським кордоном»²¹. В одному із номерів є стаття анонімного автора під назвою «Лемки», де вжито шовіністичну політико-ідеологічну термінологію («великороси», «малороси» тощо). Намагаючись обґрунтувати ідею «русского мира», автор пише, що «Шевченко і Франко, як Духнович і Павлович, хоч і пробували утворити що-небудь для всього руського народу на літературній загальноросійській мові – не могли, бо у них не було того великого таланту геніальності, як у Пушкіна і Гоголя. І вони стали місцевими поетами»²². Так через безкоштовне розповсюдження періодичних часописів на Лемківщині діаспорне середовище з подібними маніпулятивними текстами причинилося до пропагування москвофільства. У США найбільше лемків-емігрантів було у Філадельфії, вони видавали тижневик «Лемко» та надсилали його на батьківщину.

Радянофільська пропаганда на Лемківщині та серед депортованих в УРСР. Початок Другої світової війни став новим випробуванням для лемків у контексті пропагандистських методик. Політичні плани щодо Лемківщини залишалися предметом експансіоністських задумів, активних обговорень та дій між представниками нацистського та радянського режимів. Після підписання у серпні 1939 р. радянсько-німецького пакту галицька частина Лемківщини потрапила в зону особливих радянських інтересів. Згадуючи про радянських окупантів 1939 р., уродженець Лемківщини Ю. Тарнович вказував на їхню жорстоку «півдикунську поведінку, до найнижчого примітивізму зведений зовнішній вигляд, баламутну і брехливу пропаганду, задиркуватість у псевдо-вищій своїй культурі»²³.

По усій території Галицької Лемківщини почалася радянська пропаганда за переселення до СРСР. У м. Новий Санч для західних лемківських повітів був відкритий переселенський пункт і почала діяти радянська місія зі спеціальними агітаторами. За усіма домовленостями, переселення мало відбуватися добровільно. Очевидець згадував: «Перед бідним і битим нуждою лемком розкривали чарівні картини розкішного життя, де доволі землі, багато худоби, легка і добре оплачувана праця на заводах. У зв'язку з цим лемків огорнула виїздова гарячка»²⁴, які «пішли на леп масних більшовицьких слів»²⁵. Проте, незважаючи на активну агітацію більшовицьких пропагандистів, з усієї Лемківщини виїхало тільки кілька тисяч осіб²⁶.

Після завершення Другої світової війни сотні тисяч українців-автохтонів, з яких значна частина саме лемки, були депортовані до УРСР. Питання примусового

²¹ Карпаторусскій Календарь Лемко и Смьхъ и Правда на 1929 / сост. В. Гунянка. Нью-Йорк; Пассайк; Филадельфия, 1928. С. 3.

²² Там само.

²³ Бескид Ю. На згарищах Закерзоння. Торонто [б. р.] С. 42.

²⁴ Книш З. Перед походом на схід. Спогади й матеріали до діяння Організації Українських Націоналістів у 1939–1941 роках. Торонто: Срібна Сурма, 1959. Ч. II. С. 161.

²⁵ Там само. С. 146–147.

²⁶ Любчик І. Лемківські долі: трагізм і пам'ять покоління: монографія. Івано-Франківськ: Ярина, 2020. С. 69.

переміщення населення було врегульоване радянсько-польською угодою від 9 вересня 1944 р., яка офіційно передбачала добровільну евакуацію автохтонного населення з етнічних територій, зокрема з Лемківщини. Джерела повідомляють, що практично у кожному селі відбувалися зібрання та розмови з людьми, в яких злидням на Лемківщині радянські агітатори протиставляли заможне життя в СРСР. Подібну усну пропаганду більшовики підсилювали «брошурами і відозвами»²⁷.

Позиції русофільства зміцнилися під час звільнення регіону від німців радянськими військами взимку–навесні 1945 р. Дослідник Д. Байкеніч стверджує, що під час т. зв. евакуації багато лемків «рвалося до Росії», пишучи колективні заяви цілими селами. Прикладом може бути заява у березні 1945 р. із найзахідніших українських (лемківських) сіл Біла Вода, Чорна Вода, Шляхтова та Явірки, де йшлося про те, щоб «вступати в одну сім'ю з рідними братами Великої Радянської України в ряди Непереможної Червоної Армії і бити ворога»²⁸. У Горлицькому пов. значна частина населення з нагоди виселення до УРСР у багатьох церквах відбувала богослужіння на честь радянського уряду і радянського народу. Однак дуже швидко та ж прорадянськи налаштована, але вже розчарована частина лемків у листопаді 1945 р. підготувала заяву, у якій відзначали: «Ми мешканці Лемківської землі, як частина великого руського народу. Ми думали, що Радянський Союз зробить з нашої Лемківщини красуню Швейцарію і ми заживемо вільним життям на нашій землі. Яке розчарування, коли ми довідалися, що Радянський Союз продав чи дарував нашу землю полякам, а нам запропонував добровільне переселення. Але власті застосовують до нас примусове переселення при допомозі війська. Кажуть хто не хоче йти добровільно піде примусово»²⁹.

На фоні тих трагічних подій, пов'язаних з насильницьким виселенням, знаходимо замітки у тогочасній українськомовній пресі за кордоном, яка писала, що «світ байдуже приглядається до всього, що діється тепер на наших землях. Те, що там діється, відноситься не тільки до нас, української нації, а б'є по засадах міжнародної моралі і руйнує поняття загальнолюдської етики і справедливості»³⁰. У зв'язку з цим свідомо частина місцевої інтелігенції регіону підготувала у жовтні 1945 р. відкритий лист українців «Всьому цивілізованому світу», написаний від імені українських жителів етнографічних територій. У ньому звертались до представників влади Великобританії, США, Франції, Швеції, Швейцарії, Туреччини, президента Трумена, прем'єра Етлі, до всіх глав християнських церков та Міжнародного Червоного Хреста і до совісті всього прогресивного культурного людства. У листі йшлося «про страшні насильства і безправ'я. Місцеве населення не хотіло і не хоче ні при яких умовах залишити свої землі. Ніхто не хотів і не хоче добровільно виїжджати в Радянський Союз»³¹. Автори листа наголошували, що це безправ'я здійс-

²⁷ Виселенча акція на Лемківщині. Пофронтове виселення. *На сторожі*. 1948. № 5. С. 54.

²⁸ Байкеніч Д. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Луганськ, 2013. С. 77.

²⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1472. Арк. 153 зв.

³⁰ Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя. *Наше життя*. 1947. 28 липня. С. 3–4.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 39–43.

нюється тоді, коли у світі проголошені свободи президента Рузвельта, статут ООН, коли президент Трумен оголошує початок золотого віку свободи, а у Великобританії запевняють, що будуть стояти на сторожі права і справедливості у всьому світі³².

Як свідчать документи, впродовж 1944–1946 рр. влада розселяла населення у 17 областях УРСР. Лемків найперше відправляли у західні регіони УРСР, зокрема в Тернопільську, Львівську та Станіславську (тепер Івано-Франківська) обл., а також у східні і центральні: Донецьку, Ворошиловградську (тепер Луганська), Полтавську обл., менше в південні: Миколаївську, Одеську та Херсонську обл. Звітуючи про перебіг депортацій, влада свідомо намагалася приховати будь-які непорозуміння між місцевим населенням і новоприбулими українцями з Польщі. Відверто перекручуючи реальну дійсність, вони відзначали, що «відношення до переселенців зі сторони місцевого населення добре і ніяких непорозумінь не було. Настрій дуже хороших і вони дуже раді, що переселилися в Україну»³³.

Після прибуття перших переселенців в область, влада у кожному селі намагалася розв'язати серед них політико-агітаційну роботу. Спеціально призначали агітаторів із партактиву, які проводили бесіди про державний план п'ятирічки, читали газети та ідеологічно намагалися зламати депортованих, готуючи їх до нових суспільно-політичних реалій³⁴. Щоб нав'язати відданість радянській державі, спеціально для переселенців демонстрували кінострічку «Клятва»,³⁵ яка, за словами тогочасної преси, для радянського укладу життя «мала велике політичне і виховне значення»³⁶. Маючи проблеми із поселенням, зокрема нестачею вільних будинків, влада намагалася вирішити її, як повідомляють документи, методом «уплотнення»³⁷, на підставі чого виникали конфлікти з місцевими жителями.

У засобах масової інформації радянська влада свідомо подавала неправдиву інформацію, ігноруючи будь-які непорозуміння, підсилюючи подібні статті ідеологічною пропагандою. Радянська періодика характеризувала відносини влади, місцевих і виселенців тільки у форматі декларованої доброзичливості: «Батьківською турботою були оточені переселенці... Ми повинні й надалі оточити їх більшовицьким піклуванням»³⁸. Ці рядки з радянської преси розходяться з дійсністю, що фіксуємо в одноосібних заявах до влади і в бланні про допомогу.

У серпні–вересні 1946 р. у Тернопільській та Сталінській (тепер Донецька) обл. у місцях розселення лемків перебував редактор москвофільської газети «Карпатська Русь» Д. Вислоцький, якого супроводжував редактор Всеслов'янського комітету Н. Філатов. Виявлена стенограма розмови представників влади із названими членами делегації засвідчує справжнє ставлення влади і громадських діячів, які намагалися

³² Там само.

³³ Державний архів Івано-Франківської області (Держархів Івано-Франківської обл.). Ф. Р. 295. Оп. 5. Спр. 256 а. Арк. 206.

³⁴ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 146, 362.

³⁵ Держархів Івано-Франківської обл. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 350.

³⁶ Фільм «Клятва». *Радянська Галичина*. 1946. 31 серпня.

³⁷ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 110; Держархів Івано-Франківської обл. Ф. Р. 249. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 363.

³⁸ Оточити піклуванням переселенців. *Наддністрянська правда*. 1947. 12 березня.

нав'язувати лемкам радянофільські настрої. Згадуючи про ті зібрання, Д. Вислоцький стверджував, що лемки мають у США родичів і пишуть їм листи. За його словами, «вони думали, що я повертаюся в Америку і надавали мені багато листів для своїх родичів. Якщо пустити ці листи в Америку, то це матеріал для фашистської пропаганди»³⁹. У кількох віднайдених, переважно анонімних листах, які лемки давали Д. Вислоцькому з надією, що вони дійдуть до свого адресата, наміри були абсолютні інші. В одному з листів, писаному у вересні 1946 р. виселеним зі с. Довге Горлицького пов., читаємо: «Дорогі брати лемки в Америці... Були ми у безвихідному становищі. Приїхали ми у Велику Україну в Кіровоградську область. Розвезли нас по 4–5 сімей у кожний колгосп, щоб народ не сходився один з одним... Коли хтось жалівся, то нас називали поляками... Тепер ми вернулися на Галицьку Україну, живемо по людях і просимо хліба... Дорогі браття-лемки, постарайтесь щоб нас повернули на рідну землю, інакше пропаде плем'я лемківське»⁴⁰. Аналізуючи документи, розуміємо, що владу цікавили листи з іншою тональністю. Представники влади цікавилися, чи зустрічалися, фотографувалися з виселеними з Польщі, які віддали свою дочку за російського селянина. На їхню думку, «саме ці люди могли б написати листи. Якщо лемко вирішує женитися на місцевій – це дуже добра ознака і кращої контрпропаганди бути не може»⁴¹. Загалом членів делегації не турбували проблеми виселених з Польщі лемків, а найчастіше вони їх просто ігнорували.

Згодом один з активістів спочатку москвофільської, а відтак радянської пропаганди Д. Вислоцький визнавав помилку, яку допустила влада відзначаючи, що «вони (лемки – *І. Л.*) розсіяні по усіх областях України... З Кіровоградської, Полтавської і інших областей багато тікає на захід. Мені здається, що потрібно зараз прийняти всі міри, щоб хоча у Сталінській області зберегти усіх переселенців. В цій області буде це легше зробити, ніж в інших, бо вона далеко»⁴². Побачивши становище виселених лемків, Д. Вислоцький намагався стати радником для радянського режиму, щоб перешкодити втечі переселенців. З цього приводу він стверджував: «Треба перш за все об'єднати сім'ї. Це основне. Було б добре відкрити курси, на яких послати самих кращих і молодих людей поселення. На цих курсах пояснити їм Радянську конституцію, колгоспний лад і взагалі колгоспні порядки. Вони бояться, що помруть з голоду в колгоспі. Ці люди не вірять в колгоспні порядки. Вони звикли до іншого життя»⁴³. Схожі поради, як змусити виселених осісти у східних областях, давав інший радянський агітатор Філатов: «Організувати навчання, сприяти шлюбам, весіллям, робити загалом все можливе. Достатньо одному сісти міцно і довкола нього почнуть групуватися»⁴⁴.

Складні відносини із місцевим населенням спостерігалися практично у всіх областях. Окремі доведені до відчаю переселенці висловлювалися радикально. Так, І. Криницький із с. Яхнівці Лохницького р-ну переконував представників влади:

³⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2605. Арк. 61.

⁴⁰ Там само. Арк. 80–81.

⁴¹ Там само. Арк. 64.

⁴² Там само. Арк. 57–58.

⁴³ Там само. Арк. 59–60.

⁴⁴ Там само. Арк. 67.

«Ми залишатися не хочемо і просимо допомоги нам поїхати в Тернопільську область ... Хоч давайте мені ціле с. Яхники, але я тут не залишусь»⁴⁵. Основна частина виселених намагалася повернутися, якщо не на батьківщину, то хоча б у західні області УРСР, якнайближче до кордону. Щоб запобігти цьому, влада робила ставку тільки на посилення політико-агітаційної роботи, зокрема активізації роз'яснювальних «бесід, доповідей та лекцій», а в райони області, де ще залишалися депортовані, було відправлено по одному пропагандисту з партійних працівників обкому. Джерела свідчать, що в окремих районах агітаційна робота велася під час зустрічей на мітингах, супроводу прибулих до місць поселення і на спеціальних зборах, вечорах тощо⁴⁶. Радянська влада вкотре проводила експерименти над лемківськими дітьми, та визнавала, що «основна мета масово-політичної роботи повинна полягати в перевихованні евакуйованих в дусі ідей партії... А масовий і негайний вступ в колгоспи повинен стати прямим наслідком добре поставленої масово-політичної роботи серед евакуйованих»⁴⁷.

Конфліктною стала і та обставина, що лемки були досить релігійні, а потрапили в атмосферу офіційного атеїзму і значно нижчого рівня релігійності місцевого населення. Представниця виселених з лемківського с. Воля Цеклинська Ясельського пов., яка зараз проживає на Івано-Франківщині, проте спочатку була вивезена у Ворошиловградську обл., пригадує: «Чи не найбільше запам'яталося, що найближча церква була за сім кілометрів... Як не хотіли переселенці на Великдень йти в поле орати, та їх примушували. Люди втікали, не хотіли там бути... Вдень ховалися в посадці, бо людей пильнували»⁴⁸. Про злиденні радянські будні, незіставні з радянською пропагандою, йдеться у спогадах вчителя-переселенця І. Цирка: «Я завжди думав про СРСР, що тут існує свобода слова і життя, де думають про побут робітників і селян, але насправді виявилось, що це не так. Тут треба тільки працювати і працювати, а їсти нічого»⁴⁹.

Вивчаючи численні листи, скарги і донесення виселених лемків до представників офіційних властей, фіксуємо і прихильну «радянізовану» стилістику. Група депортованих, які осіли у с. Шевченкове Вигідського р-ну (24 підписи) у жовтні 1947 р., благаючи про допомогу, писали: «Ми, група переселенців Вигідського району ось уже два роки, як ми переселилися до вільної України»⁵⁰. Подібною є заява лемка Т. із с. Дубок Чернелицького р-ну, який був уродженцем с. Бонарівка Рясівського в-ва: «Переселившись на свою Батьківщину з Польщі, нічого лихого для Батьківщини не зробив, крім корисного... Я сам активно все виконую те, що мені радянська влада поручила»⁵¹. Радянська пропаганда звучить і у заяві П. Конарської до голови Верховної Ради

⁴⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 80. Спр. 517. Арк. 43–44.

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 28.

⁴⁷ Там само. Арк. 34.

⁴⁸ Добош Г. Баба Анця з Нетребівки. *Західний кур'єр*. 2019. 4 квітня. С. 13.

⁴⁹ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі в Одеську область та його інтеграція в локальне середовище краю (1944–1946 рр.). URL:http://shron1.chtyvo.org.ua/Pron_Tetiana/Pereselennia_ukrainskoho_naselennia_z_Polschi_v_Odesku_oblast.pdf (дата звернення: 28.02.2021 р.).

⁵⁰ Держархів Івано-Франківської обл. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 60.

⁵¹ Там само. Спр. 16. Арк. 320.

УРСР у березні 1949 р.: «Я за національністю українка проживала під польською владою у Кросненському районі с. Ванівка, до визволення Червоною Армією»⁵².

Активним пропагандистом російськості серед лемків було діаспорне середовище, в якому функціонували українська і проросійська орієнтації. До чільних товариств проросійського спрямування належав «Лемко-Союз» – організація, створена 1929 р. У період свого найбільшого розвитку вона об'єднувала декілька тисяч осіб. Активісти «Лемко-Союзу» у США дотримувалися прорадянських позицій. Під впливом цієї організації у післявоєнний період в діаспорі вийшло видання, де автор І. Лемкін, обґрунтовував російську ідентичність лемків. Вже у вступі він стверджував, що «лемки національно належат до великої родини славянско-русской»⁵³. Автор виступав активним прихильником поширення москвофільських ідей серед лемків та всіляко применшував, а подекуди тенденційно перекручував діяльність українських національно-демократичних сил у регіоні.

Показовою була туристична поїздка 1969 р. членів «Лемко-Союзу» зі США на етнічну Лемківщину, та зустріч з переселеними лемками в УРСР, в якій взяло участь 24 особи⁵⁴. Після двох тижнів перебування у Польщі вони відбули до УРСР, відвідали Львів і Тернопіль. На вокзалі у Львові делегацію вітали лемки П. Когутов, Л. Олесевич, Лабик, Гавришков та ін. У спогадах одного з діячів зазначено: «Ті зустрічі мені особисто дали багато, бо знав, що вони там думають, хоч вони самі тепер дуже різняться своїми поглядами. Але одне нас всіх єднає, щоб в якісь спосіб хотіли б допомогти нашому лемківському племені і нашій культурі». Офіційно делегацію не пустили в села і на зустріч з лемками, а кожен своїм способом шукав нагоду зустрітися з рідними. Спогади, звичайно, ідеологічно оброблені, бо пишучи про становище депортованих лемків в УРСР, автори зауважували: «Порівнювати життя в Радянському Союзі не можу, бо я там не жив»⁵⁵.

Лемківство у структурі маніпулятивних методик російських дискурсів. Парадоксом останнього десятиліття є активізація представників російського дискурсу, які своїми публікаціями все частіше поповнюють науковий простір⁵⁶. Подібні наративи є складовою широкомасштабної інформаційної війни проти України, до якої залучені офіційні та неофіційні кола Росії. Під патронатом окремих університетів та академічних наукових інституцій відбуваються конференції і «круглі столи», учасники яких вносять у науковий та інформаційний простір антинаукові та одночасно антиукраїнські тези. Особливий резонанс мала міжнародна наукова конференція в Ростові-на-Дону у грудні 2008 р. «Геноцид і культурний етноцид русинів Карпатської України». Цікаво, що на ній не було жодного представника України, натомість були присутні члени, т. зв. республіки Підкарпатська Русь та численні представники Росії. Зазначимо, що значна кількість

⁵² Там само. Спр. 34. Арк. 81.

⁵³ Лемкін І. Історія Лемковини в V частях. Нью-Йорк, 1969. С. 24.

⁵⁴ Докля Т. По осмах роках на одвидинах в Старом краю. *Карпаторусский календарь Лемко-Союза на год 1970* / под. ред. С. Кичури. Yonkers: Печатано в типографии Лемко-Союза в Юнкерс Н. Й. С. 161.

⁵⁵ Там само. С. 177.

⁵⁶ Любчик І. Лемківщина й лемки в російському дискурсі новітньої доби. *Український історичний журнал*. 2017. № 2. С. 117–125.

робіт, присвячених проблематиці русинства, видана російською мовою. Очевидною є підтримка русинського питання російськими організаціями, серед яких найвпливовішою є «Русский мир». Теоретиком «політичного русинізму» можна вважати колишнього наукового співробітника Інституту слов'язознавства АН СРСР в Москві та головного редактора журналу «Советское славяноведение» І. Попа. Більшість його праць спонсоровані Карпаторосійським етнологічним науково-дослідним центром у США.

Найактивнішим пропагандистом етнічної окремішності лемків-русинів на пограниччі є російський історик М. Дронов. Не випадково журнал «Русин», у редколегію якого раніше входив молодий вчений, характеризує його як «одного з популяризаторів русиністики в Росії». Посилання у своїх статтях він робить виключно на російську та польську літературу. Даючи визначення поняття «лемки», автор називає їх географічно найбільш «західною групою східного слов'янства», а в іншій частині своїх міркувань він називає лемків «субетнічною одиницею в рамках Русі». Проте чи не «найоригінальнішим вільнодумством» є висновок М. Дронова, у якому він висловлює жаль, що «проблеми русинів-лемків залишаються практично поза сферою уваги Росії, з якою їх пов'язує єдиний давній корінь. Адже збереження старовинних лемківських традицій – це не тільки турбота про малу регіональну культуру, але і продовження самого бастиону нашої загальної батьківщини – Русі»⁵⁷. В іншій своїй публікації він відстоює позиції русофільства серед населення Східної Словаччини. Увесь текст свідчить, що це довільна інтерпретація, яка не має жодного науково вивіреного обґрунтування і в якій використано антинаукову термінологію, як-от «невеликорусские группы восточного слав'янства»⁵⁸. М. Дронов намагається довести об'єктивність русофільства як концепції утвердження руськості в регіоні, роблячи спробу надати цьому науковий характер, пропонує терміни «етнонаціональне русофільство», «етнонаціональне українофільство», «етнонаціональне русинофільство»⁵⁹.

Хотілося б особливо відзначити низку дисертаційних досліджень, яких в Російській Федерації останнім часом стало більше. Зокрема, дослідження М. Дронова⁶⁰ виконане у Федеральній державній бюджетній установі – відділі східного слов'янства Інституту слов'язознавства РАН. Дисертант пише про незавершеність національних процесів в русинському середовищі, про політизацію русинського питання. Регіон проживання лемків / русинів він називає «уявною Лемківщиною», а українських дослідників критикує, адже вони «процеси у Східній Словаччині розглядають з апріорі україноцентричних позицій, що знижує цінність роботи»⁶¹.

Серед російських історіографічних джерел з проблем русинства у списку «наукових звершень» вже формуються деякі «наукові школи». Першість належить

⁵⁷ Дронов М. Лемки и Лемковщина. Страницы истории и культуры самой западной Руси. *Вестник Юго-Западной Руси*. 2006. № 1. С. 103.

⁵⁸ Дронов М. К вопросу о месте русофильства в национально-культурной жизни русинов Словакии в XX столетии. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования*. 2010. № 1. С. 77.

⁵⁹ Там само. С. 84.

⁶⁰ Дронов М. Роль Греко-католической церкви в формировании этнонациональной идентичности русинов Словакии (1919–1938): автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Москва, 2014. 20 с.

⁶¹ Там само. С. 5.

викладачеві кафедри історії південних і західних слов'ян історичного факультету Білоруського державного університету, професору К. Шевченку. У 2008 р. він захистив у Московському державному університеті імені І. Ломоносова докторську дисертацію на тему «Лужицьке питання і Чехословаччина в 1918–1948 рр.». Напередодні, у 2006 р., в Москві побачила світ його праця «Русини і міжвоєнна Чехословаччина. До історії етнокультурної інженерії». Після захисту докторської дисертації у 2010 р. автор розширив своє дослідження у монографії «Словянська Атлантида: Карпатська Русь и русини в XIX – першій половині XX ст.»⁶². Рівень наукового осмислення предмету дослідження найкраще засвідчує одне із узагальнень автора: «Специфічною рисою русинського культурного життя був відчутний розрив між русинською «високою культурою», створеною поколіннями русофільської інтелігенції, орієнтованою на російську літературну мову і культуру, і народною “низькою” культурою, розмовні діалекти якої були дуже далекі від російської літературної мови, що створювало об'єктивні проблеми в освоєнні російської культурної спадщини широкими прошарками русинського населення»⁶³.

Русиністику в Росії поповнила дисертаційна робота Г. Міронова⁶⁴, виконана на кафедрі політології історичного факультету Південного федерального університету в грудні 2013 р. Обґрунтовуючи актуальність дослідження, автор пише, що «русини – унікальна слов'янська етнічна група, яка проживає в основному в Центральній і Східній Європі». Цікаво, що дисертант визнає, що після Другої світової війни русофільський відлам майже повністю втратив свої позиції, бо Радянський Союз не цікавила русофільська орієнтація Карпатського регіону. Всі русини були визнані українцями. Водночас дослідник зауважує, що «в постсоціалістичний період велику популярність набула теорія про існування окремого русинського народу. Але в цієї теорії є свої варіанти, за якими русини належать до “русского мира”, русской цивилизации»⁶⁵, та відзначає, що «після кодифікації русинської мови у частини русинського населення виникла потреба у зближенні русинської мови до російської літературної мови»⁶⁶.

Загалом за результатами ознайомлення з російською історіографічною базою з проблем русинства, зазначимо, що практично всюди домінує політична упередженість та тенденційний підхід. Наукові роботи російських учених з цієї проблематики характеризуються відсутністю зважених оцінок у питаннях суспільно-політичного життя на пограниччі, відсутністю аргументованих висновків, та написані з ухилом в бік русинофільства та русофільства.

Сьогодні центром з пропаганди русинства в Росії та за її межами є міжнародний історичний журнал «Русин», заснований 2005 р. громадською асоціацією «Русь» у Кишиневі, мета якого – публікація досліджень з історії, культури, мови т. зв. русинів

⁶² Шевченко К. Словянська Атлантида: Карпатская Русь и русины в XIX – первой половине XX вв. Москва: Издательский дом «Регнум», 2010. 414 с.

⁶³ Там само. С. 384.

⁶⁴ Миронов Г. Исторический аспект проблемы идентификации русинского этнокультурного сообщества: автореф. дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». Ростов-на-Дону. 2013. 26 с.

⁶⁵ Там само. С. 16.

⁶⁶ Там само. С. 17.

(руснаків). Однак від 2015 р. співзасновником журналу став Томський державний університет. Журнал виходить за сприяння першоієрарха Російської православної церкви за кордоном митрополита Лавра. Від 2011 р. «Русин» індексується у базі даних Scopus, а від 2015 р. став міжнародним виданням, одержуючи грантову підтримку фонду «Русский мир».

Лемківство займало особливе місце в контексті спочатку москвофільської, а згодом радянської етнополітики усієї новітньої доби. Російські / радянські ідеологи залучали різноманітні методи (від релігійної агітації, громадських впливів, до популістських закликів кращого майбутнього) пропаганди. Від міжвоєнного періоду спостерігаємо активну агітацію серед лемків за виїзд до СРСР, спочатку через пропагандистські заклики, а вже на початку Другої світової війни відбувся перехід до прагматичних заходів через організацію спеціального центру з інструкторами-агітаторами. Останніми десятиліттями фіксуємо активну заангажованість політичного та наукового компонента. У російському дискурсі функціонують антинаукові, тенденційні підходи, наслідком яких стають неточності, фальсифікації та неправдиві уявлення з досліджених тем.

Ігор Любчик

ВІД ПРОПАГАНДИ ДО ВІЙНИ: ЛЕГІТИМІЗАЦІЯ ЕКСПАНСІОНІСТСЬКИХ УСТРЕМЛІНЬ КРЕМЛЯ

Сучасний антивоєнний плакат «Шевченко мобілізує»

**ГАЗОВА
ПАСТКА
КРЕМЛЯ**

Kuznetsov

radiosvoboda, ORF

Сучасна українська карикатура «Пастка Кремля»

ФОРМУВАННЯ ВІЙСЬКОВО-ОБОРОННОГО КОМПЛЕКСУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ 1991–2013 РОКІВ: СТРАТЕГІЧНА НЕВИЗНАЧЕНІСТЬ

Утвердження суверенітету України відбувалось у складних умовах розпаду СРСР. Громадяни прагнули демократизації суспільства, гласності, вільного спілкування зі світом. В Україні виникали неформальні громадські об'єднання, які в майбутньому відіграли важливу роль зі створення опозиційних партій та рухів¹, зокрема Народного руху України (1989)². На початку 90-х років минулого століття радянські республіки заявили про бажання отримати незалежність та розвиватись демократичним шляхом в умовах вільного ринку³. Американський політолог З. Бжезінський назвав проголошення незалежності України одним з визначних фактів ХХ ст.⁴. Україні він відвів роль геополітичного центру, який разом із Францією, Німеччиною та Польщею міг стати серцевиною стратегічної взаємодії з Європою. Однак влада України два десятиліття вважала, що її проблеми можна розв'язати у рамках чинних міжнародних домовленостей⁵.

Законодавча база безпекового сектору. Питання національних інтересів та національної безпеки України регулювалися вітчизняними законодавчими та нормативно-правовими актами⁶, які можна поділити на доктринальний, концептуальний, стратегічний, програмний та плановий рівні. Насамперед це Конституція⁷, Закони України⁸, які умовно можна поділити на три групи: конституційні закони (основні): Конституція України (1996 р.); звичайні закони, які регулювали важливі суспільні відносини;

¹ Доповідна КДБ УРСР секретареві ЦК КПУ Ю. Н. Єльченку щодо неформальних громадських об'єднань, які діють на території УРСР. 22 липня 1988 р. *Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ)*. Ф. 16. Оп. 14. Спр. 8. Арк. 127–130.

² Спеціальне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області першому секретареві Львівського обкому КПУ Я.П. Погребняку про проведення установчої конференції Народного руху України. 9 травня 1989 р. *ГДА СБУ*. Ф. 71. Оп. 16. Спр. 833. Арк. 88–90. Інформаційне повідомлення Управління КДБ УРСР по Львівській області до Львівського обкому КПУ про установчий з'їзд Народного руху України. Додатки: 1. Інформація мандатної комісії з'їзду «НРУ» 9 вересня ц. р.; 2. Звернення «До всіх неукраїнців в Україні»; 3. Звернення «До українців, що живуть в Союзі поза Українською РСР»; 4. Звернення «До народу Української радянської соціалістичної республіки». *ГДА СБУ*. Ф. 71. Оп. 16. Спр. 833. Арк. 219–239.

³ Сообщение о внеочередной сессии Верховного Совета СССР и назначении Внеочередного съезда народных депутатов СССР на 2 сентября 1991 г., намерении стран Евросоюза признать независимость Литвы, Латвии и Эстонии, решении Украинского парламента о независимости. 26 августа 1991 г. *Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ)*. Ф. 662. Оп. 3. Спр. 215. Арк. 53–55.

⁴ Бжезінський З. Україна на шляху до Європи. *Українське слово*. 1992. 18 жовтня.

⁵ Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела / за ред. Ф. Флурі, В. Бадрак. Центр дослідження армії, конверсії та розбудови. Київ, 2011. 428 с.

⁶ Новицький Г. В. Теоретико-правові основи забезпечення національної безпеки України: монографія. Київ: Інтертехнологія, 2008. 496 с.

⁷ Конституція України. Офіційне видання. Міністерство юстиції України. Київ: Український центр правничих студій, 2006. 123 с.

⁸ Закон України «Про основи національної безпеки України». *Вісник Верховної Ради України*. (ВВР України). 2003. № 39. ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

надзвичайні закони, які могли прийматися у необхідних випадках (введення прямого президентського правління, надзвичайний або військовий стан), передбачених Конституцією. Останніх до 2022 р. не було. Основи державної політики у сфері національної безпеки викладені у концепції, яка ухвалювалася Верховною Радою України⁹, а стратегії¹⁰ та військові доктрини¹¹ вводилися у дію указами Президента України.

Становлення військової безпеки (оборонної політики) незалежної України як основи національної безпеки проходило суперечливий і непослідовний шлях. Порушуючи принципи адекватного відображення, правової обґрунтованості нормотворчих ініціатив та принцип науковості законодавча база безпекового сектору України у деяких випадках не відповідає, а іноді протирічить задекларованим принципам позаблоковості та нейтральності. До законодавчих актів, які регулювали питання військової безпеки і оборони слід віднести: розпорядження Президента України; Постанови Верховної Ради України; Постанови Кабінету міністрів України; Постанови РНБОУ, Плани по реформуванню та трансформації ЗСУ, Річні плани в рамках програми Україна-НАТО, накази Міністра оборони, інструкції, вказівки, нормативні накази, рішення центральних державних органів. Визначення терміну національна безпека і національні інтереси подано в ЗУ «Про основи національної безпеки України» 2003 р., де у ст. 1 зазначено: «національні інтереси – життєво важливі матеріальні, інтелектуальні і духовні цінності Українського народу, як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні, визначальні потреби суспільства і держави, реалізація яких гарантує державний суверенітет України та її прогресивний розвиток»¹². Ст. 9 ЗУ «Про основи національної безпеки України» визначала: «...громадяни України через участь у виборах, референдумах та через інші форми безпосередньої демократії, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування, які вони обирають, реалізують національні інтереси, добровільно і в порядку виконання конституційних обов'язків здійснюють заходи, визначені законодавством України щодо забезпечення її національної безпеки; як безпосередньо, так і через об'єднання громадян привертають увагу суспільних і державних інститутів до небезпечних явищ і процесів у різних сферах життєдіяльності країни; у законний спосіб і законними засобами захищають власні права та інтереси, а також власну безпеку»¹³. Цей закон замінив Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України, схвалену 1997 р. Постановою ВР України¹⁴.

⁹ Концепція (Основи державної політики) національної безпеки України. *ВВР України*. 1997. № 10. ст. 85. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80#Text>

¹⁰ Указ Президента України від 2 лютого 2007 р. № 105/2007 «Про Стратегію національної безпеки України». *Офіційний вісник України*. 2007. № 11, ст. 389. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text>

¹¹ Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. № 347 «Про Воєнну доктрину України». *Офіційний вісник України*. 2004. № 30, ст. 205. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3472002-119>

¹² Закон України «Про основи національної безпеки України» 2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

¹³ Закон України «Про основи національної безпеки України». *ВВР України*. 2003. № 39. ст. 351. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

¹⁴ Концепція (основи державної політики) національної безпеки України. *ВВР України*. 1997. № 10, ст. 85. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-%D0%B2%D1%80#Text>

Фундаментом нормативно-правової бази захисту національних інтересів у сфері національної безпеки крім законодавчих документів, є Воєнна доктрина та пакет законів з питань безпеки і оборони: Хартія про особливе партнерство між Україною і НАТО, Державна програма співробітництва України з НАТО, рішення РНБОУ про Стратегію щодо Організації Північноатлантичного договору, план дій Україна – НАТО, Цільові та Річні плани¹⁵. Формування української армії розпочалось Постановою ВРУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р., яка передбачала створення збройних сил, республіканської гвардії та підрозділу щодо охорони Верховної Ради, Кабінету міністрів та Національного банку України¹⁶. 12 грудня 1991 р. Президент підписав Указ «Про Збройні Сили України»¹⁷, а ВРУ ввела своєю Постановою від 6 грудня 1991 р. ЗУ «Про Збройні Сили України»¹⁸, «Про оборону України»¹⁹, затвердила текст Військової присяги²⁰. 1 липня 1992 р. Указом Президента України створено Раду національної безпеки і оборони України та визначено її персональний склад. 4 липня цього ж року РНБОУ схвалено Воєнну доктрину України²¹. 19 жовтня 1993 р. перша Військова доктрина України була затверджена Верховною Радою як складова частина концепції національної безпеки. Робоча група по розробці першої Військової доктрини незалежної України була створена в МО України 29 квітня 1992 р. До її складу увійшли 17 генералів, 7 полковників та 1 капітан першого рангу. 4 травня її текст був переданий до РНБОУ. В Україні спочатку прийняли Воєнну доктрину у жовтні 1993 р., а Концепцію національної безпеки значно пізніше – у січні 1997 р. Вказані документи носили оборонний характер та запроваджували цивільний демократичний контроль над армією²². Україна з перших днів незалежності демонструвала свої кроки до статусу неядерної, позаблокової держави. В перші роки незалежності Укази Президента України, Постанови ВРУ, Закони передбачали передачу в оперативне підпорядкування командуючому стратегічними силами СНД стратегічні ядерні сили, дислоковані на території України для забезпечення єдиного

¹⁵ Україна: євроатлантична інтеграція. Україна – НАТО: грані співпраці. Офіційний сайт. URL: <http://ukraine-nato.ukrinform.ua/ua/nato/cooperation/>.

¹⁶ Закон України «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р. Постанова ВРУ № 1431-XII. *ВВР України*. 1991. № 38, ст. 506. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text>

¹⁷ Указ Президента України. «Про Збройні Сили України». від 12.12.1991 р. *Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДА МО України)*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 90–91.

¹⁸ Постанова Верховної Ради України «Про порядок введення в дію Закону України «Про Збройні Сили України». № 1935-XII від 6.12.1991 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 13.

¹⁹ Закон України «Про оборону України». 1992 р. *ВВР України*. 1992. № 9, ст. 106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>

²⁰ Постанова ВРУ. Про текст військової присяги. № 1936-XII від 6.12.1991 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 17–18.

²¹ Наказ МОУ № 62 від 29. 04. 1992 р. «О создании рабочей группы по выработке положений Военной доктрины Украины». *ГДА МОУ*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 245–246.

²² Військове будівництво в Україні у ХХ ст.: історичний нарис, портрети / за заг. ред. Кузьмука О. І. Київ, 2001. 448 с.

контролю, аж до повного їх знищення²³. Відповідно до ЗУ «Про основи національної безпеки України» з змінами від 15 грудня 2003 р. визначено, що воєнна організація держави – сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз; а національна безпека – захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам. Воєнна організація як суб'єкт національної оборони України забезпечує оборону країни, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності кордонів; протидіє зовнішнім загрозам воєнного характеру. Перераховано й загрози у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України: поширення зброї масового ураження і засобів її доставки; недостатня ефективність існуючих структур і механізмів забезпечення міжнародної безпеки та глобальної стабільності; нелегальна міграція; можливість втягування України у регіональні збройні конфлікти чи у протистояння з іншими державами; нарощування іншими державами поблизу кордонів України угруповань військ та озброєнь, які порушують співвідношення сил, що склалося; небезпечне зниження рівня забезпечення військовою та спеціальною технікою та озброєнням нового покоління Збройних Сил України, інших військових формувань, що загрожувала зниженню їхньої боєздатності; недостатнє фінансове забезпечення програм реформування Воєнної організації та оборонно-промислового комплексу України; накопичення великої кількості застарілої та не потрібної для Збройних Сил України військової техніки, озброєння, вибухових речовин; незавершеність договірно-правового оформлення і недостатнє облаштування державного кордону України; незадовільний рівень соціального захисту військовослужбовців, громадян, звільнених з військової служби, та членів їхніх сімей²⁴. Основними напрямками державної діяльності у воєнній сфері та сфері безпеки державного кордону України визначено: прискорення реформування Збройних сил України та інших військових формувань з метою забезпечення їх максимальної ефективності та здатності давати адекватну відповідь реальним та потенційним загрозам Україні; перехід до комплектування ЗСУ на контрактній основі; виконання державних програм модернізації наявних, розроблення та впровадження новітніх зразків бойової техніки та озброєнь; посилення контролю за станом озброєнь і захищеністю військових об'єктів; активізація робіт з утилізації зброї; впровадження системи демократичного

²³ Приказ Министра обороны Украины «Об организации непосредственного управления войсками дислоцированными на территории Украины». № 423 от 23. 12. 1991 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 2. Арк. 4; Указ Президента України «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України» № 209 від 5 квітня 1992 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 30–31; *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 174–175.

²⁴ Закон України «Про основи національної безпеки України» зі змінами від 15.12. 2003. № 3200-IV. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/anot/964-15>.

цивільного контролю над Воєнною організацією та правоохоронними органами держави; забезпечення соціального захисту військовослужбовців та членів їхніх сімей; дотримання угод щодо тимчасового розташування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України; прискорення процесу делімітації та демаркації кордонів України; боротьба з організованими злочинними угрупованнями, в тому числі міжнародними, які намагаються діяти через державний кордон України, в пунктах пропуску та виключній (морській) економічній зоні України; поглиблення транскордонного співробітництва з суміжними державами. Держава взяла на себе реалізацію забезпечення повноправної участі України у загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, набуття членства у Європейському Союзі та Організації Північноатлантичного договору при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією, іншими країнами Співдружності Незалежних Держав (СНД), а також з іншими державами світу. 2010 р. Україна відмовилась від північноатлантичної інтеграції, залишивши співпрацю з НАТО у сфері забезпечення миру та безпеки²⁵.

Державна політика. Відповідно до Постанови Верховної Ради України «Про Основні напрямки зовнішньої політики України»(1993), базовою вимогою у здійсненні зовнішньої політики визначено якнайповніше і якнайефективніше забезпечення національних інтересів країни, які поділяються на: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані з забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України²⁶. 12 лютого 2007 р. Президент України затвердив Стратегію національної безпеки України, яка визначала принципи, пріоритетні цілі, завдання та механізми забезпечення життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави від зовнішніх і внутрішніх загроз: права і свободи людини і громадянина; суверенітет України, її територіальну цілісність, недоторканність державного кордону, демократичного конституційного ладу, верховенство права; соборність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України; конкурентоспроможність держави та економічний добробут населення шляхом всебічного розвитку людського, науково-технічного, інноваційного потенціалів країни; удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову; неухильне додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду; обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань; безпечних умов життєдіяльності, захисту навколишнього природного середовища; збереження і розвиток духовних і культурних цінностей суспільства; гармонійні відносини з іншими державами світу, сприйняття Української держави міжнародним співтовариством як

²⁵ Стратегія національної безпеки України 2010–2015 рр. URL: <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98--2010-2015-.html?showall=1>.

²⁶ Постанова ВРУ «Про Основні напрямки зовнішньої політики України». *ВВР України*. 1993. № 37, ст. 379. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>

повноцінного і рівноправного його члена. Щоправда, у цій Стратегії не визначено термінами її дії та реалізації²⁷.

Наступна Стратегія національної безпеки 2010–2015 рр., підписана Президентом України 16 листопада 2009 р., визначала поняття «загроза» як існування або можливість виникнення ситуації, що ускладнює або унеможлиблює реалізацію національних інтересів і створює небезпеку для системи національної безпеки, життєзабезпечення її системоутворюючих елементів. Серед 13 загроз, які перешкоджали реалізації національних інтересів України перераховано: можлива агресія, територіальні претензії; регіональне або локальне воєнно-політичне протистояння поблизу кордонів; підрих конституційного строю, суверенітету, незалежності; активізація закордонних спецслужб на території України; загострення економічної та внутрішньополітичної кризи; неефективність державного управління, наявність корупції в усіх ешелонах влади; загострення енергетичних проблем; погіршення економічної ситуації; міжнародний тероризм та транскордонна злочинність; виклики інформаційній безпеці, відтік інтелектуального генофонду в економічно розвинуті країни; погіршення системи охорони здоров'я та соціального захисту населення; спроби вплинути на інфраструктуру національної безпеки України за кордоном та в міжнародних організаціях. Стратегія визначала трьох стратегічних партнерів України: Польщу, США та Росію, які мали виступати гарантами нашої країни у сфері міжнародної та регіональної безпеки. Однак не укладено міжнародних договорів, де б ці країни брали на себе такі зобов'язання.

До Верховної Ради України 2012 р. надійшов новий варіант Воєнної доктрини, який підготувало Міністерство оборони. Проте в умовах політичного протистояння як на рівні парламенту України, так і між різними гілками влади, а також закритого, відомчого характеру цього документа, відсутності широкого обговорення його базових положень у наукових та політичних колах його відповідність сучасним умовам викликала багато сумнівів. Проект Військової доктрини затверджений Кабінетом Міністрів України, проголосований ВРУ, Президент України не підписав²⁸. Доктрина мала оборонний характер, перераховувала реальні та потенційні внутрішні й зовнішні загрози національній безпеці. При її обговоренні у парламенті з проекту було вилучено загрозу можливого нападу зі сторони військових підрозділів, дислокованих на території України (йшлося про російські війська). Доктрина спрямовувалася на політику євроатлантичної інтеграції, посилення співробітництва з чинними системами безпеки, дотримання оборонної достатності, впровадження механізмів демократичного цивільного контролю, продовження розвитку воєнно-політичного партнерства з НАТО і ЄС, поглиблення відносин з названими безпековими міжнародними організаціями аж до повноправного членства²⁹. Однак її положення перестали виконуватись при зміні президентської влади 2010 р.

²⁷ Стратегія національної безпеки України. 2007. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>. Стратегія національної безпеки України 2010–2015 рр. URL: <http://www.cs.cirs.kiev.ua/en/component/content/article/98-2010-2015-.html?showall=1>. 135

²⁸ Радецький В. Г. Деякі підходи до визначення змісту Воєнної доктрини України. *Збірник наукових праць НАОУ. Труды академії*. Київ, 2005. № 63. С. 272–279.

²⁹ Богданович В. Ю. Воєнна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення. Київ, 2003.

За визначенням Концепції національної безпеки, до воєнної організації держави України зараховано Збройні сили, Службу безпеки, Національну гвардію (ліквідована на початку 2000 р.), внутрішні війська, Міністерство внутрішніх справ, Прикордонні війська, військові підрозділи Міністерства надзвичайних ситуацій³⁰. Постанова ВРУ про схвалення Концепції підписав 16 січня 1997 р. Голова ВРУ О. Мороз. Національна гвардія України була першим законним збройним формуванням незалежної держави, вона виступала гарантом захисту Президента та Верховної Ради України³¹. Однак 2000 р. Національна гвардія України була розформована³². 25 березня 1992 р. Президент України Л. Кравчук підписав ЗУ «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», які забезпечували охорону важливих державних об'єктів, установ виконання покарань, об'єктів матеріально-технічного і військового забезпечення МВС.

21 квітня 2010 р. без попереднього громадського обговорення Президенти Росії та України Д. Медведев та В. Янукович підписали Харківські угоди про продовження перебування російського ВМФ на 25 років в обмін на знижку ціни на газ, який експортувався з Російської Федерації. 27 квітня 2010 р. ВРУ ратифікувала вказану Угоду. Законопроект підтримали профільний парламентський комітет та Президентом України. Закон України про ратифікацію згаданої Угоди продовжив перебування ЧФ РФ від 2017 р. ще на 25 років, з правом додаткової пролонгації кожні 5 років. Громадська думка була знехтувана. Як відомо, російський флот перебував на території України на основі Угоди про статус та умови перебування ЧФ РФ від 23 жовтня 1996 р., термін дії якої закінчувався 2017 р. Опозиційні політики назвали такий крок зрадою національних інтересів: тактичне питання ціни на газ було розміняно на стратегічний національний інтерес – звільнення іноземних військ з української території³³.

Міжнародний чинник. Вважаємо, українська влада недостатньо відстоювала національні інтереси на міжнародній арені: уряд «мовчав» на початку тисячоліття, коли румунські паспорти роздавали громадянам України на Буковині та Одещині (за неофіційними даними, у Чернівецькій обл. таких власників румунських паспортів нараховується близько 50 тис.). Після цього Україна отримала міжнародну поразку від Румунії при розподілі шельфу навколо о. Зміїний. Польща для спрощення перетину державного кордону 2011 р. запровадила видачу «картки поляка» для українців, які проживали у 30-кілометровій смузі. Президент Польщі мав право надати громадянство тисячам українських заробітчан, які відповідають критеріям громадянина Польщі.

На той час Європейський Союз був геополітичною силою, яка конкурувала із впливовими країнами світу – США, Китаєм, Росією, Індією. Відтак прагнув впливати на прилеглі регіони, зокрема через програму «Східне партнерство» (заснована 2009 р.), основною метою якої була мінімізація російського впливу на

³⁰ Постанова ВРУ від 18 липня 1995 р. № 532-92-п. *ВВР України*. 1997. № 10, ст. 85.

³¹ Закон України «Про Національну Гвардію України» від 4 листопада 1991 р. *ВВР України*. 1992. № 1, ст. 1; Вальків І. Національній гвардії 5 років. *Військо України*. 1996. № 9–12. С. 20–21.

³² Закон України «Про розформування Національної гвардії України». *Урядовий кур'єр*. 2000. 1 лютого (№ 18). С. 10.

³³ Українське століття (1921–2021). Витоки, уроки, перспективи державотворення / відп. ред. В. Смолій. Київ: Кліо, 2022. С. 365, 386–387, 405.

пострадянському просторі та нейтралізація міжурядових інституцій СНД, Євро-СзЕС та ОДКБ. Аналогічні програми ЄС започаткувало і в інших регіонах, а саме: «Північний вимір», «Середньоморська політика»³⁴. Шість країн – учасниць програми ЄС «Східне партнерство» (Азербайджан, Білорусія, Вірменія, Грузія, Молдова і Україна) у травні 2011 р. у Будапешті вирішили майбутню програму, основний бюджет якої становив 450 млн євро з можливою перспективою збільшення у 2013 р. до 785 млн євро. Через світову економічну кризу «Східне партнерство» припинило підтримувати деякі європейські країни. Україна відчувала себе зрадженою з боку ЄС на фоні наростаючого порозуміння між Росією, Німеччиною та Францією. Декларуючи євроінтеграцію, Україна у цей час вектор зовнішньої торгівлі акцентувала на Росію, Китай, Індію, Туреччину і тільки згодом на країни ЄС. Товарообіг з Росією у докризовий 2008 р. становив 39,9 млрд доларів, за підсумками 2010 р. – 41,5 млрд.

20 жовтня 2005 р. у Харкові в рамках виїзного засідання Північноатлантичної ради НАТО Інститут трансформації суспільства провів міжнародний семінар «Україна – Росія – НАТО: позитивні вектори євроатлантичної безпеки»³⁵, учасниками якого були послы восьми європейських країн, вчені та експерти України, Росії, зарубіжних країн, представники влади, політичних партій, громадських організацій, що проаналізували можливості поглиблення співпраці у трикутнику Україна – НАТО – Росія. У своїх виступах за союз із НАТО висловились Арсен Аваков, экс-голова Харківської ОДА: «...з НАТО, як політичним союзом демократичних сил асоціюється стабільність, мир і міжнародна безпека». Аваков перерахував об'єктивні причини, які визначають перспективність входження України до НАТО, серед них: зацікавленість стати у майбутньому елементом архітектури Європейської безпеки; можливість збалансувати фінансові витрати на ефективність військово-оборонного комплексу; позитивна економічна динаміка та збільшення інвестиційних надходжень; всі європейські сусіди України стали членами НАТО (Польща, Словаччина, Болгарія, Румунія, Угорщина, Туреччина), крім Росії, Білорусії та Молдови. Экс-мер Харкова Володимир Шумілкін зазначив, що національні інтереси України вимагають визначитись у взаємовідносинах з нинішніми безпечними структурами, для ефективної протидії наявним військовим загрозам. Доповідач звернув увагу на те, що через погану поінформованість частина громадян України сприймає НАТО як ворожий військовий союз, вступ до якого приносить більше занепокоєння, ніж почуття безпеки. У цьому виборі В. Шумілкін пропонував прислухатись до волі народу, зважати на реакцію Росії, та вибудувувати рівносторонній трикутник між взаємовідносинами Україна – НАТО – Росія. Колишній перший заступник міністра закордонних справ України Антон Бутейко наголосив:

³⁴ Баштанник О. В. Интеграционные процессы в ЕС и феномен «Восточного партнерства»: анализ в контексте неинституционального подхода: материалы Международной научно-практической конференции «Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве». (Днепропетровск, 18–19 мая 2012 г.). Днепропетровськ: ООБ «Інновація», 2012. Ч. 1. С. 31–33.

³⁵ Матеріали міжнародного інтерактивного семінару на тему «Україна – НАТО – Росія: позитивні вектори євроатлантичної безпеки». Харків, 20 жовтня 2005 р. URL: http://ist.ospua.info/index.php?m=ukr_nato

Україна обрала багатовекторну зовнішню політику, яка не допускає військово-політичного протистояння. Голови послів НАТО, що прибули на семінар, постійний представник Словаччини в НАТО Ігор Слободнік вказав, що НАТО не агітує, його представники тільки доносять стратегію цієї організації у XXI ст. Через дефіцит інформації про Північноатлантичний альянс 60% населення України не могли зробити усвідомленого вибору. Професор Білгородського державного університету (Росія) Віра Малай акцентувала увагу на концепції необхідності формування європейського безпекового простору і відмову від військових блоків. Натомість завідувач кафедри Міжслов'янського університету (Харків) Петро Краснящих наголосив, що вступ України до НАТО несе більше негативу, ніж позитиву, бо вступ до НАТО безпосередньо торкається національних інтересів Росії; в Україні не має довгострокової стратегії, вона змінюється зі зміною глави держави; позиція держави не відображає волю народу України. Постійного представника Чеської республіки Стефана Феле щиро здивували ідеологічні пережитки і сильна залежність суверенної України та її представників від думки Росії з питань євроінтеграції. Він вважав, що процес дерусифікації (особливо в економіці) зробить Україну, як і Чехію, сміливішими у забезпеченні своєї військової безпеки. Стефан Феле вважає Альянс організацією політичної єдності. Постійний представник Ісландії в НАТО Гуннар Гуннарсон зазначив, що Україна і Росія століттями існували поряд, тому Альянс не буде змагатись з Росією за Україну. Керівник Координаційної ради Україна – НАТО Олег Кокошинський відзначив той факт, що Росія за своїм впливом фактично є членом НАТО, бо представлена у 45 його комітетах.

Однак 2–4 квітня 2008 р. на розширеному саміті НАТО в Бухаресті Україні не запропонували приєднатись до ПДЧ (План дій щодо членства в Альянсі). Під тиском Росії проти надання ПДЧ Україні виступили Франція та Німеччина³⁶. Під час саміту щодо нерозповсюдження ядерної зброї 2010 р. Україна повністю відмовилась від власності на високозбагачувальний уран, який можна було використати для військових цілей, взявши на себе зобов'язання до березня 2012 р. позбутися його. У вересні 2011 р. між державами було підписано меморандум, внаслідок якого США виділили 60 млн дол. для вивезення урану з території України та створення науково-дослідної установки, яка спроможна працювати на низькозбагачувальному паливі.

Після президентських виборів 2010 р. Україна відмовилась від курсу на євроатлантичну інтеграцію, що було відображено у Законі України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики»³⁷. Зі ст. 6 ЗУ «Про основи національної безпеки» вилучені положення щодо мети набуття членства в Організації Північноатлантичної організації та формулювання щодо інтеграції в євроатлантичний безпековий простір. Єдиний документ, який зберігав співпрацю між Україною та НАТО – це Річні національні програми співробітництва (РНП). Якщо Річна програма 2010 р. передбачала підготовку України до набуття членства, то РНП 2011 р. обмежувалась суто співпрацею в рамках Україна – НАТО у політичному, економічному, оборонному,

³⁶ Деменко О. Ф. Євроатлантична інтеграція України (політологічний аналіз): автореф. дис. ... канд. техн. наук: 23.00.02. Київ, 2004. 18 с.

³⁷ Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики». *ВВР України*. 2010. № 40, ст. 527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

правовому та безпековому напрямках. Річні програми були передумовами отримання Плану дій щодо членства в Альянсі (ПДЧ). Програма 2011 р. підписана Президентом України В. Януковичем несли міжнародні зобов'язання України у безпековому секторі, її внесок у справу миру у місіях під проводом НАТО. Однак річну національну програму Україна – НАТО на 2011 р. протягом трьох кварталів виконали лише на 15 %, а із 466 заходів повністю виконали тільки 71. Серед заходів на 2011 р. в рамках роботи Комісії Україна – НАТО були передбачені переговори з чутливих для Росії питань: безпека у Чорноморському регіоні та базування ЧФ РФ; протиракетна оборона; врегулювання Придністровської проблеми; енергетична та економічна безпека України; реформування розвідувальних органів; узгодження з НАТО зовнішньополітичної стратегії України.

Представники РФ були задоволені нейтралізацією України на шляху до Північноатлантичного Альянсу. Представник РФ при НАТО Д. Рогозін в ефірі радіо «Ехо Москви» 22 жовтня 2011 р. сказав: «Нам вдалося добитися, що Україна – не член НАТО, що Грузія – не член НАТО...». Російський Президент Д. Медведев на зустрічі з представниками російських спецслужб (ФСБ) відкрито подякував їм «за реалізацію важливих заходів, які перешкодили вступу України до НАТО». Натомість НАТО, поважаючи вибір України, продовжувала утримувати її в орбіті власних інтересів (участь Президента України у самітах НАТО, залучення військових до міжнародних місій Альянсу). МО України продовжило підготовку військових спеціалістів у Європейському центрі Д. Маршалла; отримувало фінансову допомогу від Альянсу для утилізації озброєння та техніки радянського виробництва, введення зразків за стандартами НАТО; відпрацьовувало координацію військово-морськими та сухопутними підрозділами України, Грузії та НАТО; проводило реформування ЗСУ шляхом їхнього скорочення та приведення до стандартів Альянсу. Російські військові експерти вважали, що співпраця України з НАТО могла послабити український ВПК через припинення військових замовлень з боку РФ (йшлося про танки «Оплот», БРТ-4).

Перебуваючи на 66-й сесії Генеральної Асамблеї ООН Президент України В. Янукович на зустрічі з Генеральним секретарем НАТО Андерсом Фог Расмуссеном підтвердив: для України важливі принципи, які сповідують НАТО і ЄС – демократія і верховенство права. Після цієї зустрічі Президент доручив представникам МО України разом з фахівцями НАТО опрацювати питання участі українських військових в антипіратській операції «Океанський щит». Україну запрошено взяти участь у саміті НАТО 2012 р. в Чикаго, Президента України запрошено відвідати штаб-квартиру Організації для виступу на Раді безпеки НАТО. На цей час Україна могла серйозно співпрацювати зі США у зміцненні національної протиракетної оборони. Йшлося про створення глобальної протиракетної оборони для Європи і США від можливого міжконтинентального ракетно-ядерного удару. Як відомо, траєкторія іранських балістичних ракет, які були націлені на Європу, проходила через акваторію Чорного моря. Військовий міністр США Роберт Гейтс не заперечував бажання США про розміщення елементів ПРО у Європі, а також на військових кораблях на півночі та півдні континенту (йшлося про ракетну морську систему оборони – Aegis (Іджіс), що дозволяла перехоплювати балістичні ракети

дальністю до 500 км*. Однак проти цього виступали представники РФ³⁸. На засіданні Парламентської асамблеї НАТО (2011) Франція, Росія та Україна висловили свою стурбованість щодо розміщення елементів системи ПРО на території Румунії. Представники Франції застерегли, що вказана система неефективна і при ракетній атаці буде подолана. Делегація України ствердила: узгодження дій США та Румунії є загрозою національній безпеці країн Чорноморського регіону. Натомість російські представники заявили, що невідомо: протиракетний щит є частиною європейської чи тільки американської системи безпеки. Відтак Росія та Україна виступили проти підписання міждержавного оборонного договору між Румунією та США³⁹.

Вітчизняний військово-промисловий комплекс та військово-технічна співпраця. Постачанням сучасних видів озброєння для армії займалася Держкомпанія «Укрспецекспорт», створена 1996 р. за ініціативою Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ). До цього спонукало укладення великого контракту про поставку танків Пакистану. 1998 р. прем'єр-міністр В. Пустовойтенко домігся безпосереднього підпорядкування ДК «Укрспецекспорт» уряду України. 1999–2000 рр. створено постійно діючий комітет при Президентові України з політики військово-технічної співпраці (ВТС) та експортного контролю, яким керував перший заступник секретаря РНБОУ. Згодом створили міжвідомчу урядову комісію з цього питання. Після «кольчужного скандалу» з Іраном збройну торгівлю став визначати Президент, який мав оголошувати основні щорічні завдання центральних органів виконавчої влади у сфері міжнародної військово-технічної співпраці (ВТС) та експортного контролю. У серпні 2003 р. затверджено Концепцію військово-технічної співпраці України з іноземними державами⁴⁰, положення якої не було реалізовано. Вітчизняну військову техніку продавали здебільшого країнам СНД, Південно-Східної Азії, Близького Сходу та Африки.

Указ Президента України № 913 від 27 серпня 2003 р. визначав ВТС як державну зовнішню політику терміном до 2010 р.⁴¹. Однак прийняті законодавчі акти не змінили ситуації на краще. Цьому завадили внутрішні та зовнішні чинники. Серед внутрішніх причин – повільне реформування оборонно-промислового комплексу України (ОПК України), вичерпаність конструкторських напрацювань, кризовий стан і руйнування ОПК, відсутність цілісної системи досліджень та їхнє значне зменшення, зниження державних замовлень, які становили до 5% від загального

* Відповідно до конвенції Монтре, з 1936 р. кораблі нечорноморських країн можуть перебувати в акваторії Чорного моря до трьох тижнів.

³⁸ Радецький В. Г. Перспективи розвитку воєнного мистецтва на початку XXI-го століття. *Збірник наукових праць Національної академії оборони України «Труди академії»*. Київ, 2005. № 62. С. 6–13.

³⁹ Повідомлення Укрінформ 10 жовтня 2011 р. Україна, Франція та Росія піддали критиці розміщення ПРО у Румунії на засіданні ПА НАТО. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrinform.ua/ukr/search/?p%5B%5D=2>.

⁴⁰ Концепція військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 року. *Офіційний вісник України від 12.09.2003 р.* 2003. № 35, ст. 10.

⁴¹ Указ Президента України № 913 від 27 серпня 2003 р. «Про Концепцію військово-технічного співробітництва України з іноземними державами на період до 2010 р. *Офіційний вісник України.* 2003. № 35, ст. 10.

обсягу виробництва ОПК, значне перевищення пропозицій над реальним попитом. На фоні внутрішньої кризової ситуації значний вплив на стан вітчизняного ОПК мали зовнішні чинники: міжнародна консолідація країн-виробників військових товарів оборонного призначення, посилення конкурентної боротьби, збільшення міжнародних корпоративних об'єднань у сфері розробок.

З метою захисту національної безпеки Президент України запровадив 2003 р. державний контроль за передачею військової техніки та товарів подвійного використання. Вказані заходи мали посилити боротьбу з тероризмом, розповсюдженням зброї масового ураження⁴². Втім, український оборонно-промисловий комплекс на 95 % працював на експорт. Як приклад – Угода між Україною та Іраком 2009 р. про поставку 420 БТР-4 на загальну суму 457,5 млн доларів. Ірак також замовив шість літаків Ан-32Б. На Севастопольському авіаремонтному заводі ремонтувалися й військові гелікоптери Мі-8Т збройних сил Іраку⁴³.

16 червня 2011 р. ВРУ прийняла закон «Про особливості управління об'єктами власності в оборонно-промисловому комплексі», який надав право Президенту формувати наглядову раду «Укроборонпрому» своїми представниками з трьох членів⁴⁴. Склад наглядової ради складався з п'яти осіб, двоє представляли Кабінет Міністрів. Всі члени працювали на громадських засадах. Рада затвердила стратегію оборонно-промислового комплексу. До роботи ОПК залучали інвесторів, зокрема зарубіжних. У серпні 2011 р. компанія «Укрспецекспорт» підписала контракт з МО Королівства Таїланд щодо поставки партії бронетехніки: 49 танків «Оплот» та 121 БТРів 3-Е1 на суму 340 млн доларів. Виконували контракт в основному харківські підприємства «Завод ім. Малишева» та конструкторське бюро ім. Морозова, які входили у державну компанію «Укроборонпром». Цей контракт за обсягом був третім серед поставок бронетехніки на експорт. Харківське конструкторське бюро на міжнародній виставці у російському м. Нижній Тагіл представляло новий танковий двигун 5ТДФМ, який визнали найкращим двигуном такого класу у світі, що може працювати при високій температурі, і є на ринках країн Азії та Африки. За даними Державної служби експортного контролю, розмір контрактів державної компанії «Укрспецекспорт» у 2010 р. досяг 956,7 млн доларів. Головними покупцями зброї були країни Африки – Судан, Демократична республіка Конго, Кенія, Уганда. Найбільший попит мали: танки Т-72, Т-72М, Т-55, артилерійські установки БМ-21 «Град», 122-мм САУ 2С1 «Гвоздика» і 152-мм САУ 2С3 «Акація», гаубиці Д-30, міномети 82-мм, гвинтівки, автомати Калашникова, кулемети, гранатомети всіх типів⁴⁵.

⁴² Закон України. Про державний контроль за міжнародними передачами товарів військового призначення та подвійного використання. *Голос України*. 2003. 20.03. № 54; *Урядовий кур'єр*. 2003. 26.03. № 56.

⁴³ Яровий В. Становлення і розвиток оборонно-промислового комплексу України після набуття незалежності: перше десятиліття. *Збірник наукових праць Національної академії оборони України «Труди академії»*. 2008. № 4(84). С. 222–230.

⁴⁴ Закон України «Про особливості управління об'єктами державної власності в оборонно-промисловому комплексі». *ВВР України*. 2012. № 4, ст. 23.

⁴⁵ Державна компанія «Укрспецекспорт». Контракти. Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrspecexport.com/>

Президент України та його роль у забезпеченні національної безпеки. Міністерство оборони України розробило Концепцію та Державну комплексну програму реформування і розвитку ЗСУ на 2012–2017 рр., однак її остаточний варіант не представляли для обговорення. 2011 р. не затвердили Стратегію національної безпеки і оборони України як базовий оборонний документ, що унеможливило розроблення та впровадження програм розвитку армії, озброєнь, оборонно-промислового розвитку. Заявивши про свій позаблоковий статус, українська армія будувала стратегічні плани, використовуючи власний військовий потенціал, що вимагало збільшення бюджету. За висловлюванням голови парламентського комітету з питань національної оборони і безпеки ВРУ, экс-міністра оборони України А. Гриценка, на той час у Сухопутних військах не було жодного боездатного батальйону, у Повітряних силах – жодної боездатної ескадрилії, у ВМС – жодного боездатного підрозділу⁴⁶. На розширеному урядовому засіданні у листопаді 2011 р. Президент України визнав роботу Міністра оборони України М. Єжеля незадовільною, вказавши на неспроможність військової авіації виконувати бойові завдання.

Воєнна доктрина 2004 р., підписана Главою Адміністрації Президента України В. Медведчуком і затверджена Указом Президента України від 15 червня 2004 р., мала оборонний характер і розроблялась відповідно до ЗУ «Про основи національної безпеки України»⁴⁷. Нова військова доктрина 2011 р. не була затверджена Президентом України через відсутність нової Стратегії національної безпеки України (розробник – Національний інститут стратегічних досліджень, який у триденний термін повинен був представити проект нової редакції Стратегії на основі Рішення РНБОУ від 17 листопада 2010 р. «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011р.»)⁴⁸. Після затвердження нової Стратегії Військова доктрина могла бути доповнена/змінена МО України. Попередня Стратегія національної оборони була введена у дію Указом Президента України № 105/2007 р.⁴⁹. У листопаді 2010 р. Президент України В. Янукович заявив про необхідність розробки нової редакції Воєнної доктрини, де б обґрунтовувався позаблоковий статус України. Натомість Воєнна доктрина 2004 р. передбачала вступ України до НАТО.

Після підписання Воєнної доктрини 2011 р. уряд надав проекти Стратегічного оборонного бюлетеня України та Державну комплексну програму реформування й розвитку ЗСУ на період 2011–2015 рр., однак ці документи Президент України не підписав. Проект нової Стратегії національної безпеки України опубліковано у квітні 2011 р. у Посланні Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір» як

⁴⁶ Гриценко А. Персональний сайт. URL: <http://grytsenko.com.ua/>.

⁴⁷ Закон України «Про основи національної безпеки України». *ВВР України*. 2003. № 39, ст. 351; *Голос України*. 2003. 22 липня.

⁴⁸ Рішення РНБОУ від 17 листопада 2010 р. «Про виклики та загрози національній безпеці України у 2011р.». Офіційне Інтернет-представництво Президента України. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/12624.html>.

⁴⁹ Указ Президента України № 105/2007 р. «Про Стратегію національної безпеки України». URL: <http://www.president.gov.ua/documents/5728.html>.

додаток до розділу 4 «Україна в посткризовому світі»⁵⁰. Стратегія передбачала проведення політики позаблоковості та багатополярності у міжнародних відносинах, продовження політики євроінтеграції, співпрацю зі стратегічними партнерами – РФ і США, активізацію особливих інтересів у Центрально-Східній Європі та Чорноморсько-Каспійському регіоні, забезпечення національної безпеки за власний рахунок, створення «периметру безпеки» вздовж кордону України, участь в оборонній політиці ЄС, продовження інтенсивної співпраці з НАТО, посилення двосторонніх відносин з Німеччиною, Францією, Великою Британією⁵¹.

Зауважимо, що програми розвитку ЗСУ приймалися щорічно, але ніколи сповна не виконувались через недофінансування Міністерства оборони. У квітні 2011 р. Національний інститут стратегічних досліджень при Президенті України розробив проект нової Стратегії національної безпеки, де були перераховані всі внутрішні та зовнішні загрози. У документі не було зазначено прямих воєнних загроз. Увага акцентувалась на зменшенні гарантій безпеки для позаблокових країн в умовах зростання напруги та дестабілізації у світі, а також на розповсюдженні проявів тероризму, піратства, нелегальної торгівлі зброєю. Окремо згадано про заморожені конфлікти на кордоні України – Придністров'я, невирішеність питання делімітації та демаркації морських кордонів між Україною і Російською Федерацією, незавершеність визначення умов дислокації російського Чорноморського військового флоту у Криму. Серед внутрішніх загроз названо корупцію, невиконання законів та їхню недосконалість, економічну нестабільність, енергетичну залежність, демографічну кризу, нестабільну ситуацію у суспільстві. На ці питання, викладені у проекті Стратегії нацбезпеки мала дати відповідь Воєнна доктрина. Однак проект Стратегії повернули на доопрацювання. Доктрина не давала відповіді про конкретні заходи щодо захисту національних інтересів України, а лише констатувала: захист повинен відбуватись в умовах позаблоковості і що в Україні немає зовнішніх ворогів⁵².

Чисельність української армії 2006 р. становила 221 тис., з них 165 тис. військових, 56 тис. цивільних. 2011 р. ВР України скоротила чисельність ЗСУ до 192 тис. Керівництво Міністерства оборони України планувало до 2015 р. вийти на 80–90 % комплектування ЗСУ за контрактом. 2011 р. в українській армії служило 58 % контрактників. Таке скорочення передбачав проект нової Воєнної доктрини⁵³. Відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ, до 2015 р. українська армія мала включати Об'єднані сили швидкого реагування (ОСШР) та Основні сили оборони

⁵⁰ Щорічне послання Президента України «Модернізація – наш стратегічний вибір». Розділ 4. Україна в посткризовому світі. Додаток. Стратегія національної безпеки України. 2011. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/416/>.

⁵¹ Белашенко Д. А. «Восточное партнерство» и его влияние на внешнюю политику Украины на постсоветском пространстве. Международные отношения и интеграционные проекты на постсоветском пространстве: материалы Международной научно-практической конференции (Днепропетровск, 18–19 мая, 2012 г.): у 2-х ч. Дніпропетровськ, 2012. С. 43–45.

⁵² Доктринальні та концептуальні підходи до забезпечення воєнної безпеки держави: документи, факти, коментарі / Романов І. В., Саганюк Ф. В., Вещицький І. В., Ільшов О. А., Огарок А. П. Київ, 2008. 244 с.

⁵³ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Кадрова політика в ЗСУ. URL: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=manpower_policy&lang=ru

(ОСО). ОСШР мали становити 30 % бойового складу ЗСУ. До їхнього складу входили Сили негайного реагування, які знаходилися у постійній боеготовності (6 тис. осіб) та Сили швидкого реагування з різними ступенями готовності (23 тис.). До Основних сил оборони мали ввійти Сили нарощування (20 тис.) та Сили стабілізації (45 тис.) Державний військовий резерв 20–30 тис. осіб. Планувалося створити новий вид військ – Сили для проведення спецоперацій. Скороченню підлягав Центральний апарат МО ЗС України – від 1100 до 770 осіб⁵⁴. У серпні 2011 р. Президент України направив у ВРУ проєкт закону «Про чисельність ЗСУ на 2012 р.», згідно з яким заплановано скорочення ЗСУ на 8 тис., зокрема військовослужбовців на 5 тис. До кінця наступного року. чисельність української армії мала становити 184 тис., з них до 139 тис. військовослужбовців. У жовтні–листопаді 2011 р. до лав української армії призвали 26,6 тис. юнаків 1986–1993 років народження. З них 5,5 тис. поповнили ряди Внутрішніх військ МВС України, 1,1 тис. проходили службу у Державній спеціальній службі транспорту, яку створили 2009 р. Концепція Залізничних військ України розроблялась ще 1992 р. під головуванням генерала Дурдинця⁵⁵. 30 вересня 2011 р. офіцерів штабу Західного оперативного командування попереджено про скорочення їхніх посад й пошук нових місць служби самостійно. 18 жовтня 2011 р. ВРУ прийняла зміни до ЗУ «Про військовий обов'язок і військову службу», у яких з метою зменшення дострокового відтоку найдосвідченіших осіб офіцерського складу продовжено терміни військової служби за новим контрактом. Офіцери, які мали право на пенсію, за бажанням могли продовжувати службу на термін від 2 до 10 років, але не більше, ніж до граничного віку перебування на військовій службі⁵⁶.

Фінансування ЗСУ. Відповідно до ЗУ «Про оборону», 1992 р. фінансування ЗСУ мало становити 3 % від Валового внутрішнього продукту (ВВП), згодом цей показник ВРУ зменшила до 2,5 %⁵⁷, що зафіксовано в ЗУ «Про державний бюджет України на 2012 р.»⁵⁸. ЗСУ повинні були отримати 17 млрд грн. Стан фінансування ЗСУ на 2006–2011 рр.: 2006 р. – 8,748 млрд грн, 2007 р. – 10,3 млрд грн, 2008 р. – 11,8 млрд грн, 2009 р. – 13,1 млрд грн, 2010 р. – 14,1 млрд грн., 2011 р. – 15,4 млрд грн. Натомість фінансування ЗСУ становило: 2006 р. – 1,24 % від ВВП; 2007 р. – 1,18 %; 2008 р. – 0,98 %; 2009 р. – 0,79 %; 2010 р. – 0,97 %. Слід зазначити, що за вказаний період стовідсоткового надходження коштів не було. Середній фактичний показник фінансування становив 1 % ВВП. Переважна більшість призначених коштів спрямовувалась на утримання армії. Бюджет МО слід назвати бюджетом «проїдання», оскільки він не залишав ресурсів на відновлення боєздатності та військово-технічний розвиток ЗСУ⁵⁹. Фінансування розподілялось

⁵⁴ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Реформування ЗС України: питання і відповіді. URL: http://www.mil.gov.ua/index.php?part=reform_fa&lang=ua

⁵⁵ Концепція залізничних військ України. ГДА МО України. Ф. 3697. накази Міністра оборони України. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 79.

⁵⁶ Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». ВВР України. 1992. № 27, ст. 385.

⁵⁷ Закон України «Про оборону України». ВВР України. 1992. № 9, ст. 106.

⁵⁸ Закон України «Про державний бюджет України». URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4282-17>.

⁵⁹ Біла книга – 2011. Збройні Сили України. Спеціальний випуск / гол. роб. групи: В. Можаровський. 2012. С. 7–10.

так: 90% – на утримання військовослужбовців і лише 5 % на розвиток ЗСУ. У цьому питанні Україна відставала від усіх країн-сусідів. З розрахунку на 100 тис. військовослужбовців Україна витратила 600 тис. доларів, натомість сусідня Польща – 9 млрд доларів. У проекті державного бюджету на 2012 р. передбачалося фінансування створення високотехнологічної оборонної продукції у 16 разів більше, ніж 2010 р. Однак не затверджено державні програми створення великого транспортного літака Ан-70, корабля класу «Корвет» та багатофункціонального ракетного комплексу «Сапсан». У проекті стратегічного оборонного бюлетеня переозброєння української армії запланували після 2020 р. На розвиток оборонно-військової техніки 2010 р. виділили 88 млн грн., а 2011 р. – 350 млн грн., при потребі 4 млрд грн. 2012 р. на розвиток ОВТ передбачили 1,4 млрд грн., зокрема на проект «Корвет» – 433,63 млн грн., «Сапсан» – 196 млн грн., Ан-70 – 454 млн грн. (при дебіторській заборгованості ДП «Антонов» перед МОУ 120 млн грн.), «Ореанда ПС» – 78,1 млн грн⁶⁰. 2011 р. Україна закупила озброєнь та військової техніки лише на 46 млн доларів. 2012 р. до ЗСУ практично не надійшло нової техніки. 2015 р. на закупівлю озброєння та військової техніки запланували 537 млн доларів, на 2017 р. – 960 млн доларів. Йшлося про 45 літаків, 35 гелікоптерів, 57 РЛС і комплексів ППО. Оновлення озброєння і військової техніки 2006–2011 рр. фактично становило щодо танків – 10 %, бойових літаків – 3 %, бойових гелікоптерів – 0 %, бойових кораблів та катерів – 4 %⁶¹. У Головному управлінні юстиції Севастополя 2011 р. зареєстровано громадську організацію «Фонд відродження Українського флоту», яка виступила ініціатором збору народних коштів для побудови на Миколаївському підприємстві «Державна акціонерна холдингова компанія «Чорноморський суднобудівний завод» багатоцільового бойового корабля класу «корвет» «Володимир Великий» (вартість 4,5 млрд грн). Розпорядження КМУ «Про будівництво корабля класу «Корвет» за № 325-р від 09. 08. 2005 р. не було реалізовано, а згодом втратило чинність. Відтак Україна не мала жодного корабля для ведення сучасного військового бою. 9 листопада 2011 р. КМ затвердив нову Державну цільову оборонну програму будівництва кораблів класу «корвет» за проектом 58250, згідно з якою прийнято варіант створення проектування та будівництва вітчизняних кораблів з використанням іноземного корабельного озброєння і технічних заходів, які не вироблялися в Україні. Перший корабель мали збудувати 2016 р.⁶².

Бажало кращого харчування військових: на добу особі виділялося 19 гривень (зокрема у Державній прикордонній службі). Натомість український засуджений отримував 20 гривень. 2011 р. передбачили збільшення витрат на харчування до 42 грн на особу, частину цих коштів освоювали при створенні власних підсобних

⁶⁰ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Фінансування міністерства оборони України: від бюджету «проїдання» до бюджету розвитку. URL: <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1272>.

⁶¹ Біла книга – 2011. Збройні Сили України. Спеціальний випуск. С. 7–10.

⁶² КМУ постанова від 9 листопада 2011 р. № 1150 «Про затвердження Державної цільової оборонної програми будівництва кораблів класу «корвет» за проектом 58250». URL: <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-derzhavnoyi-cilovoyi-oboronnoyi-programi--doc75613.html>.

господарських підрозділів (ферм, городів, теплиць), що зменшувало час на військову підготовку особового складу. Медичне забезпечення виключили з тилового забезпечення, що теж поглибило негативні тенденції⁶³.

Міжнародна військово-технічна співпраця була представлена окремими контрактами, що не завжди виконувалися. Маючи можливість зайняти відповідну нішу на ринку озброєнь щодо виготовлення танків та бронетранспортерів, український завод ім. Малишева (м. Харків), виконуючи військове замовлення Іраку на суму понад 3 млн доларів 2011р., своєчасно не поставив 26 БТРів, за що був оштрафований на 3 млн доларів США.

Військові навчання та міжнародна військова співпраця. МО України 2011 р. розпочало експериментальне навчання «Адекватне реагування-2011» офіцерів-резервістів на базі 13-го армійського корпусу, які підлягали призову до лав ЗСУ у військовий період. Після 8-річної паузи 23 травня 2011р. у Криму розпочались спільні військові навчання ВМС України та ЧФ РФ «Фарватер-2011», які моделювали проведення миротворчої операції у кризовому регіоні⁶⁴. На початку червня 2011 р. розпочалися спільні військово-морські навчання в акваторії Чорного моря «Сі Бриз-2011», у яких взяли участь військові підрозділи 17 країн. США надали батальйон морської піхоти чисельністю 425 осіб з автомобільною технікою, крейсер, рятувальне судно, групу водолазів, літак Р-3 «Оріон», офіцерів штабу батальйону та штабу навчання. Керівником навчання призначили капітана 1-го рангу Д. Березовського (Україна). Бюджет українсько-американських навчань «Сі Бриз-2011» – 4 млн доларів, основні витрати взяли на себе США. У навчаннях взяв участь крейсер ВМС США «Монтерей», обладнаний багатоцільовим ракетно-зенітним комплексом та протиракетною системою «Іджіс» (Aegis), що стурбувало військових МО РФ і викликало невеликий політичний конфлікт. Бюджет попередніх аналогічних навчань складав 2 млн доларів США⁶⁵. З 25 липня до 6 серпня 2011 р., на території найбільшого у Європі військовому полігоні – Міжнародного центру миротворчості та безпеки (Яворівський військовий полігон) відбулись українсько-американські тактичні навчання, в ході яких здійснено спільне десантування 400 військовослужбовців США, Канади та України із транспортних літаків Іл-76 та С-130 «Геркулес». При цьому відпрацьовувалися спільні дії при виконанні військових завдань під час багатонаціональних миротворчих операціях під егідою ООН, НАТО, ЄС. Фінансування навчань у розмірі 3 млн доларів взяло на себе МО США. Загальна чисельність військовиків становила 1 400 осіб з 13 країн світу⁶⁶.

20–28 вересня 2011 р. на Яворівському військовому полігоні пройшли багатонаціональні військові навчання «Джекал Стоун-2011» спецпідрозділів армій України,

⁶³ Задерієнко С. І. Тенденції та перспективи розвитку тилового забезпечення Збройних Сил України. Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України): матеріали доповідей науково-практичної конференції (Львів, 24 листопада 2011 р.). Львів: АСВ, 2012. С. 32–37.

⁶⁴ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Міжнародна співпраця. Участь ЗС України у міжнародних військових навчаннях. URL: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=international_cooperation&sub=multinational_exercise

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само.

Польщі, Угорщини та сил спеціальних операцій ЗС США у Європі. Яворівський полігон увійшов до складу 23 учбово-навчальних центрів НАТО. До навчань залучили понад 1500 спецназівців. Українські спецназівці вперше проводили десантування з вітчизняного гелікоптера Мі8МТ за допомогою фастропінгу (вертикальний шнур) і евакуювались на пристрої «Адаптер-2» (спеціальна платформа для 10 осіб, яку використовують у важкодоступних місцях)⁶⁷. У лютому 2011 р. Україна розробила проект заходів з НАТО в рамках комісії КУН на 2011 р., який передбачав продовження конструктивного партнерства з Організацією Північноатлантичного альянсу. 23 лютого цей проект було погоджено з країнами Альянсу. Річну програму співпраці (РНП) Україна – НАТО затвердив Кабінет Міністрів України. У травні до графіку заходів внесли деякі зміни. Серед питань, які були винесені для обговорення: безпека у Чорноморському регіоні, майбутнє дислокованого у Криму ВМФ РФ, протиракетна оборона, Придніпровське врегулювання, енергетична та економічна безпека України, реформування розвідувальних структур, а також обговорення зовнішньополітичної стратегії України та розробка її проекту⁶⁸. Виходячи з розділу «Внутрішня політика», Україна зобов'язалась проводити демократичні реформи і забезпечувати верховенство права. Стан виконання РНП-2011 заслуховувався на Комітеті з питань Європейської інтеграції в присутності послів країн, акредитованих в Україні і ЗМІ, де встановили, що з 466 заходів повністю було реалізовано тільки 71⁶⁹. Російські політики дізнавшись про існування такої програми висловили своє незадоволення, вважаючи що Україна позаблокова країна і не має права надіятись на членство в НАТО, адже на її території знаходиться військова база РФ, що автоматично виключає можливість вступу до Альянсу. МЗС України відреагувало на випадки з боку Росії роз'ясненнями, що Україна задекларувала проведення політики позаблоковості і продовження конструктивного партнерства з НАТО та іншими військово-політичними блоками з усіх питань, які представляють національний інтерес для держави, але ніколи не приймала закону про позаблоковість. Україна має бажання приймати участь у процесі створення та розвитку європейської системи безпеки. МЗС ствердило, що Росія залишається стратегічним партнером для України, але не бажає вести діалогу на рівних, тиснучи як економічно, так і політично. Росія прагнула, щоб Україна залишалась в орбіті її інтересів. МЗС України зазначило, що реформування армії продовжується за наговськими стандартами. У квітні 2011 р. Президент України підписав річний план співпраці з НАТО, це ж було зроблено і 2012 р.⁷⁰. Украї-

⁶⁷ Міністерство оборони України. Офіційний веб-сайт. Міжнародна співпраця. Участь ЗС України у міжнародних військових навчаннях. URL: http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=international_cooperation&sub=multinational_exercise

⁶⁸ Джеймс Аппаратуй. НАТО дасть оцінку співробітництву з Україною з урахуванням суду над Тимошенко. *Дзеркало тижня*. 2011. 11 листопада.

⁶⁹ Верховна Рада України. Комітет з питань європейської інтеграції. Слухання «Оцінка виконання Річної національної програми співробітництва Україна – НАТО на 2011 рік: досягнення і недоліки». URL: http://comeuroint.rada.gov.ua/komevoint/control/uk/publish/article?art_id=53468&cat_id=45826.

⁷⁰ Указ Президента України № 273/2012 «Про затвердження Річної національної програми співпраці Україна – НАТО на 2012 р». *Офіційне Інтернет-представництво Президента України*. URL: <http://president.gov.ua/documents/14697.html>.

на намагалася при багатовекторній зовнішній політиці та в умовах позаблоковості знайти спільні інтереси з Альянсом. Так, трастовий фонд НАТО NAMSA від 2005 р. фінансував утилізацію боєприпасів на території України. 2011–2014 рр. проходив другий етап, під час якого мали утилізувати 76 тонн боєприпасів, 366 тис. одиниць стрілецької зброї та 3 млн протипіхотних мін. Для проведення цієї роботи з фонду виділили 24 млн євро. Необхідно зазначити, що у 2008 р. Україна, як ніколи, була близькою до вступу до НАТО. Ця ініціатива мала підтримку США. Надання ПДЧ було заплановано на квітневий саміт НАТО у Бухаресті. Разом з Україною таку пропозицію Альянс повинен був надати і Грузії. Проти цього виступили Франція і Німеччина, які побоювались зіпсувати стосунки з Росією. Проти вступу України до Альянсу була і Росія. На Бухарестському саміті НАТО був присутній Президент Російської Федерації В. Путін. 10–11 листопада 2008 р. керівництво Німеччини під час зустрічі з послом США при НАТО Куртом Волкером заявило, що виступає проти надання ПДЧ Україні та Грузії. Представники НАТО проводили зустрічі з представниками усіх провідних партій ВРУ, які не підтримали ідею приєднання України і Грузії до ПДЧ. В. Путін у лютому 2008 р., під час зустрічі в Москві з Президентом України В. Ющенком зауважив: йому важко уявити ситуацію, коли російська сторона буде змушена перенацілювати свою зброю на об'єкти НАТО, якщо вони будуть розміщені на території «братньої» України»⁷¹. 19 червня 2003 р. ВРУ ухвалила Закон «Про основи національної безпеки», де метою України проголошено вступ до НАТО і ЄС, участь у загальноєвропейських та регіональних системах безпеки при збереженні добросусідських відносин і стратегічного партнерства з Російською Федерацією та іншими країнами Співдружності Незалежних Держав. Після прийняття цього закону Адміністрація Президента України Л. Кучми, яку очолював від 2002 р. В. Медведчук, зробила все, щоби згадки про НАТО у Военній доктрині України не було. Тодішній намір залишився декларативним⁷².

Президент В. Янукович 21 квітня 2011 р. підписав Рішення РНБОУ «Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності»⁷³, яке передбачало забезпечення повноправної участі армії у загальноєвропейських та регіональних системах колективної безпеки.

Миротворча діяльність ЗСУ. Миротворча місія ЗСУ розпочалася 1992 р. відповідно до ст. 6 Статуту ООН⁷⁴. Саме тоді український батальйон (412 військово-службовців, з них 48 офіцерів, 19 прапорщиків, 59 сержантів та 286 солдатів) у складі збройних сил ООН надіслано до Боснії та Герцеговини⁷⁵. За роки незалежності

⁷¹ Гладенко В. М. Співробітництво України з Альянсом: проблеми та перспективи. Світова та європейська інтеграція. URL: lib.chdu.edu.ua/pdf/posibnuku/252/6.pdf.

⁷² Закон України «Про основи національної безпеки України». Ст. 8. *ВВР України*. 2003. № 39, ст. 351.

⁷³ Рішення РНБОУ «Про участь ЗСУ у багатонаціональних військових формуваннях високої готовності» № 402/2011 від 24.04.2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0002525-11>.

⁷⁴ Директива начальника ГШ ВС України. О подготовке украинских войск в составе вооруженных сил ООН и его замены. ДГШ-125, декабрь 1992 г. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19835. Спр. 6. Арк. 178.

⁷⁵ Наказ МОУ № 113 від 4.07.1992 р. «О формировании 240 отд. специального батальона ООН». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 117.

миротворцями стали понад 30 тис. українських військовослужбовців. Збройні сили України 1994 р. приєдналися до програми НАТО «Партнерство заради миру», яка передбачала право звернення з проханням допомоги до Брюсселя, якщо його територіальній цілісності, політичній незалежності чи безпеці існує загроза. Україна скористалась з такого права, коли Державна Дума Росії 1996 р. поставила під сумнів належність Україні м. Севастополь. Рада Північноатлантичного партнерства наголосила, що Севастополь належить Україні. 1996 р. українські військовослужбовці отримали статус іноземних військовослужбовців при виконанні завдань в рамках ООН та НАТО. Для прикладу, 56-ий окремий вертолітний загін ЗС України з січня 2004 р. виконував завдання у складі місії ООН у Ліберії. Від 26 листопада 2010 р. вертолітна група 56-го загону таку ж місію виконувала у Кот д'Івуарі⁷⁶.

2009 р. Україна увійшла в першу десятку країн-контрибутирів ООН. З ініціативи військово-політичного керівництва Литви у листопаді 2009 р. у штаб-квартирі НАТО підписаний тристоронній лист намірів між Україною, Польщею та Литвою про створення спільної бригади чисельністю 4,5 тис. військових для участі у миротворчих операціях ООН. Вперше ця ініціатива прозвучала у червні 2007 р. у Брюсселі під час зустрічі керівників оборонних відомств. Бригада складалась з трьох батальйонів, по одному від кожної держави. Штаб бригади дислоковано у польському місті Любліні. Повна оперативна здатність підрозділу досягнута 2013 р. Позитивні наміри України підтвердив Президент В. Янукович, перебуваючи з офіційним візитом у жовтні 2010 р. у Вільнюсі та у лютому 2010 р. у Варшаві. 13 квітня 2011 р. між Україною та Литвою на рівні міністерств оборони підписали нову Угоду про співпрацю, що відповідала принципам Договору про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 8 лютого 1994 р.⁷⁷. Для реалізації положень Угоди щорічно розроблявся план її реалізації. Попередня Угода від 4 вересня 2000 р. втратила чинність. Україна задекларувала на міжнародному рівні статус позаблоковості та нейтралітету, закріпила його у Конституції, але не домоглась світового визнання цих статусів. Однак це не було відображено у законодавчій сфері, не підготовлено й відповідного звернення до Генеральної Асамблеї ООН. Натомість, підписавши 2010 р. Угоду про продовження перебування ЧФ РФ на території Кримського півострова, Україна продемонструвала свою алогічність щодо побудови національної безпеки.

Відсутність політичної єдності не дало змоги визначити єдиний зовнішньополітичний курс країни, виділити пріоритети національних інтересів у сфері національної безпеки. Значне скорочення ЗСУ не трансформувалось в оптимальну, високопрофесійну сучасну армію. Пройшовши багаторічну підготовку та виконання вимог для вступу до НАТО, на рівні отримання ПДЧ, витративши державні кошти для здобуття сумісності з військами Альянсу, тогочасна влада відмовилася від євроатлантичної інтеграції. Олігархічна система продовжувала контролювати металургійну, хімічну промисловість, теле- та радіопростір. Натомість Росія визнала пріоритетним розвиток ядерних та космічних озброєнь, а військову безпеку – стабілізуючим фактором

⁷⁶ Львівські вояки 17-ий раз вирушили до Африки. Коментарі. *Львівський портал*. URL: <http://portal.lviv.ua/news/2012/07/11/131828.html>.

⁷⁷ Договір про дружбу і співробітництво між Україною і Литовською Республікою від 24 лютого 1994 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/440_014. 168

суспільства. Українська влада не сприяла міжнародній співпраці у військово-технічній сфері⁷⁸. Недостатньо фінансувалися вітчизняні розробки балістичних ракет, танків, бойових кораблів⁷⁹. Лідерами міжнародної співпраці Збройних сил України були партнери зі США, Росії, Великої Британії, Німеччини, Франції, Білорусії та Польщі.

Створення Збройних сил України. Військовий потенціал. Розбудова Збройних сил незалежної України розпочалась 24 серпня 1991 р., коли Верховна Рада прийняла постанову «Про військові формування в Україні». За основу було взято принцип позаблоковості та відсутності ядерної зброї. До цього у Декларації про державний суверенітет України від 18 липня 1990 р. у 9 розділі було задекларовано, що «Українська РСР має право на власні Збройні Сили»⁸⁰. Дотримуючись цих принципів прийнято Концепцію будівництва і оборони ЗСУ, Постанову про утворення РН-БОУ, закони про оборону, про збройні сили, воєнну доктрину. До 1991 р. на території України були дислоковані 43 ракетна армія стратегічного призначення, 2 танкові армії, 3 загальновійськові армії, один армійський корпус, 4 повітряні армії, одна армія протиповітряної оборони і Чорноморський флот. На території України перебували 780 тис. особового складу, 6500 танків, 7000 БМП, 1500 літаків, 7200 артилерійських систем, 350 кораблів та суден забезпечення, 1272 ядерних боеголовок, 2500 одиниць тактичної ядерної зброї. Міністерством оборони України був розроблений проект ЗУ «Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України». Парадокс ситуації полягав в тому, що СРСР вже не було, а його збройні сили існували і були боездатними⁸¹. 27 липня 1991 р. на Першому з'їзді патріотично налаштовані офіцери утворили Спілку офіцерів України. На цьому всеукраїнському форумі були представлені всі види збройних сил. 320 делегатів та 100 запрошених гостей прийняли рішення негайно формувати нові Збройні сили держави. Серед делегатів були і представники Чорноморського флоту капітан-лейтенанти М. Гук та І. Тенюх. Відповідно до Постанови ВРУ «Про військові формування в Україні» від 24 серпня 1991 р. всі радянські війська переходили під юрисдикцію нашої держави.

Перший етап створення ЗСУ розпочався 30 серпня 1991 р. 5 вересня було призначено першого Міністра оборони України генерал-майора К. Морозова⁸². Наступного дня, 6 вересня групою військових експертів на чолі з полковником В. Лазоркіним до профільної комісії з питань безпеки і оборони Верховної Ради передано проекти законів «Про оборону» та «Про Збройні Сили», які 6 грудня 1991 р. були прийняті ВР України. Процес військового будівництва в Україні

⁷⁸ Грек Володимир, керівник асоціації оборонних підприємств. Здрастуй, зброє! *Дзеркало тижня*. 2011. № 40. С. 2.

⁷⁹ ДП «Укрспецекспорт». Офіційний сайт. URL: <http://www.ukrspecexport.com/index/catalogue/t/airdefence/lang/ua>. 171

⁸⁰ Декларація про державний суверенітет України. *Відомості Верховної ради УРСР* від 31.07.1990. № 31, ст. 429.

⁸¹ Проект Закону України «Про статус Збройних Сил, тимчасово дислокованих на території України». 27.01.1992 р. № 148/3-6. *ГДА МО України*. Ф. 3697 – накази Міністра оборони України. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 514–522.

⁸² Левик Б. Військово-політичне забезпечення становлення Збройних Сил України 1991–1992 рр. (за архівними матеріалами ДГА МО України). *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. Донецьк: Український культурологічний центр, 2012. № 3(117). С. 96–102.

можна умовно поділити на три етапи: Перший – 1991–1996 рр. – формування ЗСУ. Другий – 1997–2001 рр. – розбудова армії. Третій від 2001 р. до 2013 р. – реформування та її модернізація. 9 січня 1992 р. у Києві відбулась Всеукраїнська нарада з питань військового будівництва під головуванням Президента України Л. Кравчука, на якій окреслено шляхи військового будівництва до 1996 р. Перший етап характеризувався значним організаційно-штатним скороченням. До 1996 р. з армії звільнили 410 тис. особового складу та розформували 3,5 тис. військових структур. Скорочення озброєння та військової техніки відбувалось відповідно до ратифікованого Договору «Про звичайні збройні сили в Європі», який визначав обмеження озброєння для кожної колишньої республіки Радянського Союзу. До цього договору Україна приєдналась 9 липня 1992 р., а 9 листопада 1992 р. набув чинності⁸³. До 10 серпня 1992 р. Україні були доведені норми скорочення звичайного озброєння та військової техніки. За процесом наглядали зарубіжні експерти⁸⁴. На 1 червня 1996 р. на території України не залишалось жодного ядерного боєприпасу чи боєзаряду. Це був безпрецедентний приклад для країн світу, коли держава добровільно в односторонньому порядку відмовилась від ядерної зброї⁸⁵. За цей період 70 % керівного складу ЗСУ оновились, змінилось три міністри оборони та чотири начальники генерального штабу. На Батьківщину перевели і повернули відповідно 12 та 33 тис. офіцерів та прапорщиків. Станом на грудень 1992 р. на територію України прибуло 1 тис. військових, які виявили бажання служити у ЗСУ, подано 36 836 рапортів про переведення, відіслано 20 999 списків у кадрові органи СНД. Тільки у РФ 7 тис. військових чекали згоди на повернення до України. Розміщувати сім'ї військовослужбовців не було де, тому було прийнято рішення переведення погоджувати і проводити виключно через МО України.

Переходу не підлягали офіцери МВС, прикордонних військ та інших спеціальних формувань⁸⁶. Значна частина військових поверталась з-за кордону. Німеччина виділила 7,8 млрд марок для будівництва житла для військових, які повертались з території Східної Німеччини (виведено 130 тис. військовослужбовців та 31 тис. сімей). Як правило, всі повертались у європейську частину колишнього СРСР. За виділені кошти планувалось побудувати 2 млн кв. метрів житла. Планували збудувати 17 військових містечок з 36 тис. квартир, з них на Україні – 18,6 тис. 1991 р. було збудовано 600 квартир, а 1992 р. планували збудувати ще 900. Однак будівництво

⁸³ Договір про звичайні збройні сили в Європі. Ратифікований Постановою ВР України № 2526-ХІІ від 01.07.1992. (зміни до Договору в Угоді від 19.11.1992 р.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_314.

⁸⁴ Наказ МОУ № 136 від 31. 07. 1992 р. «Об организации выполнения Договора об обычных вооруженных силах в Европе». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 220–230.

⁸⁵ Договір про скорочення стратегічних наступальних озброєнь. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 313–314; Наказ МО «Про ліквідацію в/ч 33874 у Хмельницькій обл. як стратегічної одиниці і недопущення розбазарювання майна». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 335.

⁸⁶ Наказ МОУ № 216 від 14. 12. 1992 р. «Об организации работы по переводу военнослужащих в ВС Украины». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 163.

припинилось через відсутність фінансування⁸⁷. З листа Президента Росії Б. Єльцина до Президента України Л. Кравчука відомо, що Україна прийняла 7,2 % особового складу, який виводився із Західної групи військ. Для них побудовано 2,8 тис. квартир у Кривому Розі та Старокостянтиніві (7,7 % від запланованого)⁸⁸.

Другий етап передбачав реалізацію Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р., яка була затверджена Указом Президента від 20 січня 1997 р.⁸⁹. 21 серпня 1997 р. КМУ затвердив Комплексну програму поетапного скорочення і ліквідації бойових ракетних комплексів міжконтинентальних балістичних ракет РС-18. 5 березня 1998 р. прийняли ЗУ «Про РНБОУ»⁹⁰. 14 травня цього ж року Розпорядженням Президента України затверджено Комплексну програму поетапного скорочення та ліквідації стратегічних авіаційних комплексів Ту-95МС і Ту-160⁹¹. 22 грудня 1998 р. за ініціативою Президента України ВРУ прийняла постанову «Про чисельність ЗСУ», якою передбачалось, що до кінця 1998 р. чисельність ЗС буде становити 320 тис. військовослужбовців, а 2000 р. – 310 тис. військовослужбовців та 90 тис. вільнонайманих працівників⁹². ЗСУ від 2004 р. складались з трьох видів військ: сухопутних, повітряних та військово-морських. Перехід на три ступеневу систему відбувався у 2006–2008 рр. і передбачав ланки управління – генеральний штаб – об'єднане оперативне командування – армійські корпуси. У цей період співвідношення родів складало: сухопутні війська – 51 %, військово-повітряні сили – 20 %, війська протиповітряної оборони – 12 %, військово-морські сили – 5–6 %. ВПС та ВПО згодом були об'єднані у Повітряні війська ЗС України. 1992–1996 рр. чисельність військ скоротили на 48 % і довели до 370 тис. У цей період завершили перехід на бригадно-батальйонну бойову структуру. Згодом оптимізація чисельного складу ЗСУ відбувалась в сторону зменшення. Так, 2006 р. чисельність військовослужбовців ЗСУ становила 221 тис., у період 2007–2010 рр. – 200 тис., на кінець 2011 р. – 192 тис.

Сухопутні війська. СВ ЗСУ приймали присягу першими у грудні 1991 р. 1992 р. всі військові частини СВ стали українськими⁹³. На той час вони становили 54 %

⁸⁷ Докладна начальника капітального будівництва і розквартирування війська МО України. 1 лютого 1992 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 357–358.

⁸⁸ ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 447.

⁸⁹ Програми будівництва та розвитку ЗСУ до 2005 р. URL: <http://www.amb-ucraina.com/VAT/Ucraino/Programa%20FA.htm>.

⁹⁰ Закон України «Про Раду національної безпеки і оборони України». *ВВР України*. 1998. № 35, ст. 237.

⁹¹ Ту-160 розроблений 1981 р. в КБ «Туполева». Головний конструктор Валентин Близнюк. Літак рахувався флагманом ВПС РФ. За кордоном його називають «Повітряний терміатор» або Black jack. Для його створення було задіяно понад 200 військово-промислових підприємств СРСР. 1987 р. на Казанському авіапідприємстві налагоджено серійне виробництво. 1988 р. літак поступив на озброєння. Всі 21 Ту-160 базувались на Україні в м. Прилуки. На 1999 р. 8 одиниць передані Росії за газові борги. Решта порізані на металобрухт.

⁹² Постанова ВР України № 327-XIV від 22 грудня 1998 р. *ВВР України*. 1999. № 2–3, ст. 26.

⁹³ Витяг з протоколу № 106 Президії ВРУ «Про хід формування Збройних Сил України». 3 січня 1992 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 54; Біла книга – 2011. С. 75; Наказ МОУ № 39 від 25.03.1992 р. «Про призначення командуючими арміями ЗСУ» (оголошення Указу Президента України від 18.03.1992 р. № 161). *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 158.

потужності ЗСУ. До 2015 р. їх планували скоротити до 52,2 тис. осіб, а військово-повітряні сили – до 42,5 тис., військово-морські – до 14 тис. У структурі СВ передбачили об'єднані сили швидкого реагування (30 %), які складались з основних сил оборони і стратегічного резерву. Основними складовими сухопутних військ залишалися механізовані і танкові війська, ракетні війська і артилерія, аеромобільні війська, армійська авіація, частини ПВО, спеціальні війська та інші допоміжні підрозділи. Сформовані на основі Указу Президента та ст. 4 ЗУ «Про Збройні Сили України» 1991 р.⁹⁴, вони мали виконувати вирішальну функцію ЗСУ як у мирний, так і у військовий час. Дислокувалися за територіальним принципом і підпорядковувалися Західному та Південному оперативному командуванню. Елітою СВ ЗСУ були аеромобільні війська, до складу яких входили аеромобільні та повітряні частини, що призначалися для ведення бойових дій в тилу противника, проведення спеціальних та антитерористичних операцій. У з'єднанні танкових і механізованих військ знаходиться 12 бригад, 1 полк і навчальний центр. Танкові війська вважались основою сухопутних військ, які були оснащені танками Т-64Б, Т-64БМ «Булат» (основний парк), Т-72, Т-80, Т-84 «Оплот» (650 одиниць). Україна повністю відмовилась від танків, які не виготовлялись на вітчизняних заводах. Механізовані частини були представлені бронетранспортерами БТР-70, БТР-80, БТР-60ПБ, МТ-ЛБ, бойовими розвідувально-дозорними машинами БРДМ-2, бойовими машинами піхоти БМП-1, БМП-2, БМП-3 та бойовими машинами десанту БМД-2. БТР-4 харківського виробництва поки що відсутні в українській армії, хоча у цей час їх продавали за кордон. До складу сухопутних військ також входили 7 ракетно-артилерійських частини, 3 полки ППО, 3 полки армійської авіації, 3 полки спецпризначення, 4 аеромобільні частини. Ракетні війська і артилерія залишалися засобами вогневого ураження противника на дальніх дистанціях. До їхнього складу входили підрозділи тактичних ракет, реактивної, гаубичної, протитанкової артилерії, протитанкових керованих ракет та мінометів. На озброєнні знаходилися ракетні комплекси тактичних ракет «Точка», «Точка-У», реактивні системи залпового вогню – РСЗВ 9К58 «Смерч», РСЗВ 9К57 «Ураган», РСЗВ БМ-21 «Град», 152 мм самохідні гармати 2С5 «Гіацинт-С», 203 мм самохідна гармата «Піон», 152 мм самохідна гаубиця 2С19 «МСТА-С», «Нона-С», 152 мм самохідні гаубиці 2С3 «Акація», 122 мм самохідна гаубиця 2С1 «Гвоздика», 152 мм гаубиця Д-20, 122 мм гаубиця Д-30, протитанкові ракетні комплекси ПТРК «Штурм-С», «Конкурс», ПТУР «Фагот», протитанкова гармата Т-12, МТ-12, «Рапіра», міномети «Васильок», «Сани»⁹⁵. На кінець 2011 р. Сухопутні війська нараховували 68 тис. особового складу, 735 танків, 2 155 бойових броньованих машин, 72 гелікоптери, 892 артилерійські системи калібру більше 100 мм⁹⁶. Армійська авіація Сухопутних військ складалась з бойових та транспортно-бойових полків. На озброєнні перебували гелікоптери Мі-8, Мі-24 та їхні модифіковані версії.

⁹⁴ Закон України «Про Збройні Сили України» № 1934-ХІІ від 6 грудня 1991 р. *ВВР України*. 1992. № 9, ст. 108.

⁹⁵ Ракетні війська і артилерія ЗСУ. *Український мілітарний портал*. URL: <http://mil.in.ua/suchoputni-viyska/raketni-viyska-ta-artyleriya>.

⁹⁶ Біла книга – 2011. Київ, 2012.

Військово-повітряні сили ЗСУ. ВПС створені 17 березня 1992 р. відповідно до директиви Начальника ГШ ЗСУ. Командування ВПС сформовано на базі 24-ї повітряної армії. Першим командувачем ВПС України призначили генерал-лейтенанта Валерія Васильєва⁹⁷. На той час на території України знаходились 4-та повітряна армія, 10-та авіаційна дивізія, 49 авіаполків, 11 окремих ескадрилей, загалом близько 600 військових частин, на території яких знаходилось 2 800 літаків та гелікоптерів і проходили службу 120 тис. осіб. ВПС 1992 р. були озброєні військовими літаками Су-27, МіГ-29, Су-24, Су-25, Л-39, Ту-22м3, Іл-76, Ан-24; гелікоптерами Мі-8мт, Мі-24, Мі-26⁹⁸. 5 квітня цього ж року згідно з Указом № 209 Президента України і наказу міністра оборони України сформовано командування ППО⁹⁹, першим командувачем якого було призначено генерал-лейтенанта М. Лопатіна¹⁰⁰. 1 грудня 2004 р. ВПС перейменовано на Повітряні сили, що об'єднали колишні ВПС (винищувальну, бомбардувальну, штурмову, розвідувальну, військово-транспортну, спеціальну авіацію) та ВПО (зенітно-ракетні війська, радіотехнічні війська) ЗСУ. До складу реформованої армії ввійшли окремі радіотехнічні вузли системи попередження про ракетний напад «Берегово» (м. Мукачєво, Закарпатська обл.) та «Дніпро» (м. Миколаїв), оперативно підпорядковані Національному центру управління і випробовування космічних засобів. Останній входив до структури Національного космічного агентства України (НКАУ), яке забезпечувало космічні запуски і керування штучними супутниками Землі. Україна успадкувала найпотужнішу сітку протиракетної оборони: до 1991 р. на її території розташовувалась 80-а армія і 28-й корпус ППО. Ресурс використання протиракетної оборони (боєприпасів) закінчився 2011 р., однак військовими експертами термін його дії продовжений ще на 5 років до 2016 р. До складу армії входило 12 зенітних полків, 4 бригади, кілька груп дивізіонів. Однак плану закупівель нових ракет не було. Зрештою, в Україні не існувало закінченого циклу виготовлення ракет С-300, тому їх запуск після закінчення терміну боєготовності ніс певні ризики. Війська ППО мали на озброєнні зенітно-ракетні та зенітно-артилерійські системи і комплекси «Оса-АК» (для дивізіонів), ЗРК «Стріла-10», ЗГРК «Тунгуска», ПЗРК «Ігла», ЗАК «Шилка» (для полків). ЗРК «Бук-М1», ЗРС С300В1, ЗРК С-300ПС, ЗРК С-200В, ВР-2 (літак Ту-141 безпілотний повітряний розвідник ВР-2 «Стриж»), ВР-3 (літак Ту-143 безпілотний комплекс ВР-3 «Рейс»). ЗРВ на озброєнні мали зенітно-ракетний комплекс С-300.

Реформування Повітряних сил передбачало збільшення частки Сил швидкого реагування (авіаційна група «Українські соколи» на літаках МіГ-29) та перехід на

⁹⁷ Наказ МОУ № 69 від 24.04.1992 р. «Про призначення командуючого ВПС України» (оголошення Указу Президента України № 271 від 23. 04. 1992 р.). *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 183.

⁹⁸ Військово-повітряні Сили ЗСУ. *Український мілітарний портал*. URL: <http://mil.in.ua/povitryanisyly/povitryani-syly-zbroynuch-syl-ukrayiny>.

⁹⁹ Сокаль І. І. Створення системи протиповітряної оборони України (1991–2000 рр.): історичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22 / Національна академія оборони України. Київ, 2004. 20 с.

¹⁰⁰ Наказ МОУ № 85 від 29.05.1992 р. «Про призначення командуючого військами ППО України» (оголошення Указу Президента України № 310 від 27.05.1992 р.). *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 1.

професійний контрактний вид служби. Водночас створено вітчизняну систему автоматизованого управління повітряними силами ЗСУ. Бойова підготовка військових льотних екіпажів передбачала 90 год. на рік загального нальоту, однак ця норма не дотримувалась. Повітряні сили 2009 р. нараховували 30 тис. осіб, з них 25 тис. військовослужбовців та 5 тис. вільнонайманих працівників. Наприкінці 2015 р. ПС зменшилися до 20–23 тис. Орієнтовний льотний потенціал ВПС України становив 130 літаків винищувачів, 24 штурмовиків, 24 бомбардувальники та 50–60 одиниць транспортних та спеціальних літаків. Бомбардувальна авіація була представлена Су-24М, винищувальна – МіГ-29, МіГ-29 МУ1, Су-27, штурмова – Су-25, Су-25 М1, розвідувальна – Су-24МР, навчально-бойова – Л-39, Л-39 М1, транспортна – Ан-24, Ан-26, Ан-30, Ту-134, Іл-76МД, Мі-8МТ. Літаки зосереджувалися у семи бригадах та ескадрильях тактичної авіації. На озброєння планували поставити Ан-70 (військово-десантний) літак¹⁰¹. 4 жовтня 2001 р. під час проведення учбових пускових навчань над Чорним морем українською ракетою 5В28 зенітного комплексу С-200В помилково збили літак ТУ-154 російської авіакомпанії «Сибір» рейсу Тель-Авів – Новосибірськ. Цей прикрий випадок красномовно охарактеризував бойовий стан протиповітряної оборони України¹⁰². Наприкінці 2011 р. Повітряні Сили нараховували 43,1 тис. особового складу, 208 бойових літаків та 39 транспортних літаків¹⁰³. Колишній військово-авіаційний потенціал радянської України не вписувався у воєнну доктрину без'ядерної, позаблокової, у майбутньому нейтральної України і був повністю ліквідований. 1995 р. РНБОУ прийняла рішення утилізувати стратегічну авіаційну техніку. 1998 р. Сполучені Штати виділили на це кошти. Частина літаків було продано Росії¹⁰⁴. Екс-міністр оборони М. Єжель погодив ліквідацію колишнього військового аеродрому Буялик у смт. Петрівка Іванівського району Одеської області, а згодом передав місцевим органам самоврядування Миколаївської області землі аеродрому Очаків, який використовувався ВМС України при проведенні занять з тактично-спеціальної підготовки парашутистів-десантників, ним же встановлено перелік літаків МіГ-29 для продажу¹⁰⁵.

МО Росії безоплатно використовувало тренажерний комплекс для пілотів корабельної авіації в Криму. який розташовано у м. Саки. Цей військовий об'єкт не мав для України бойового значення, бо наш ВМФ не володів авіаносцями та корабельною авіацією, натомість такий тренувальний комплекс зажадала Росія. Її ВМФ мав авіаносець «Адмірал флоту Герой Радянського Союзу М. Кузнецов», який за планом 2012 р. відправився на капітальний ремонт і модернізацію. Навчати російських пілотів корабельної авіації зльоту і приземлення розпочали на полігоні в Криму. Побудова

¹⁰¹ Воєнна історія середньої Наддніпрянщини: матеріали наукової військово-історичної конференції (Київ, 15 березня 2012 р.). Київ: Міністерство оборони України, Національний військовий історичний музей України, 2012. 890 с.

¹⁰² Україна доводить російській авіакомпанії, що не збивала її Ту-154 у 2001 році над Чорним морем. *News ru.ua*. 2011. 19 січня. URL: http://www.newsru.ua/ukraine/19jan2011/tu154_print.html.

¹⁰³ Біла книга – 2011. С. 76.

¹⁰⁴ Лавров Ю. Близька серцю далека авіація. *Військо України*. 2012. № 3. URL: <http://www.vu.mil.gov.ua/index.php?part=article&id=1302>.

¹⁰⁵ Менделєєв Д. «Продажна» реформа армії. *Дзеркало тижня*. 2011. № 33.

нових авіаносців у Державній програмі розвитку озброєнь РФ до 2020 р. не передбачалось. Китай купив український недобудований авіаносець, який дооснастили українські інженери у доках Китаю. Для авіаносця продано українські літаки Т-10К.

Україна – морська держава. Чорноморський кордон простягається на 1,5 тис. км. Басейни Чорного, Азовського морів, півострів Крим стали геополітичними зонами українсько-російського протистояння. Створення українського Чорноморського флоту відбувалось на межі конфлікту й нерозуміння центральними органами важливості цього питання та необхідності протидії антиукраїнським силам у Криму. Активна розбудова сухопутних та повітряних військ, створення власного військового флоту гальмувалося відсутністю фахівців¹⁰⁶. Концепцію створення національних військово-морських сил розробили капітан-лейтенант І. Тенюх, капітан 1 рангу В. Польовий і майор Холодюк. 4 вересня 1991 р. у Севастополі створили осередок Співки офіцерів України¹⁰⁷, аналогічні осередки сформувались у Донузлавському, Михайлівському, Херсонському, Одеському, Ізмаїльському, Євпаторійському і Сакському гарнізонах. Члени СОУ у жовтні 1991 р. підготували доповідну записку Міністру оборони про стан Чорноморського флоту й запропонували заходи щодо його реформування. Однак нерішучість українських політиків на початку 1990-х років створила певні проблеми у Криму, загалом й на Чорному морі. Якщо б не мужність і наполегливість патріотично налаштованих українських офіцерів, російські війська захопили би бази не тільки в Севастополі, Феодосії, але й в Ізмаїлі, Одесі, Очакові, Миколаєві¹⁰⁸. Від кінця 1991 р. до першої декади січня 1992 р. ЧФ ще підпорядковувався Києву і виконував його розпорядження. 70 % командирів Чорноморського флоту ховали у своїх сейфах українські прапори, чекаючи сигналу з Києва. У цей час навіть система управління ядерною зброєю «Вьюга» була заведена на Київ. Тодішній командувач Чорноморським військовим флотом адмірал І. Касатонов був готовий підпорядковуватись Україні, але не продумана політика Міністерства оборони отримала в його особі серйозного опонента. Приїхавши у Київ для зустрічі з Президентом Л. Кравчуком, адмірала проігнорували. Відтак адмірал почав ігнорувати Конституцію та закони України, вести відверту антиукраїнську політику серед військовослужбовців, розпалювати міжнаціональну ворожнечу. Про це було зазначено у заяві Президії ВРУ «До Верховної Ради Російської Федерації та військовослужбовців Чорноморського флоту» від 6 квітня 1992 р. На передодні 3–4 квітня 1992 р. в Крим прилетів віце-президент РФ О. Руцькой, який виголосив заяву про російську приналежність Криму та Чорноморського флоту¹⁰⁹. 18 січня 1992 р. Президент

¹⁰⁶ Деречіна В. З історії діяльності вищих органів державної влади України щодо створення Військово-Морських Сил України (1991–1992 рр.). *Воєнна історія Середньої Наддніпряниці: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Київ, 15 березня 2012 р.)*. Київ, 2012. С. 743–747.

¹⁰⁷ Шевчук В. Севастопольська спілка офіцерів України на етапі створення Військово-Морських Сил України. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.)*. Київ, 2011. С. 730–732.

¹⁰⁸ Бадах Ю. Початковий етап Військово-Морських Сил України. *Воєнна історія*. 2007. № 4–6. С. 20–25.

¹⁰⁹ Лазоркін В. Флоту України бути! *Армія України*. 1992. 4 серпня.

України Л. Кравчук як Головнокомандувач ЗСУ звернувся до військовослужбовців, які проходять службу на території України, із закликом скласти присягу на вірність Україні до 20 січня. Прийняття присяги відбувалось винятково на добровільній основі¹¹⁰. Звернення-заклик не стосувалося військ стратегічних сил СНД.

У січня 1992 р. моряки самостійно почали приймати присягу на вірність Україні. Першою склала присягу 18 січня навчальна рота школи № 3 водолазів під командуванням капітана 3-го рангу О. Ключова, 26 січня – 17-а бригада кораблів охорони водного району Кримської військово-морської бази, командир – капітан 2 рангу Ю. Шалит¹¹¹, 22 лютого – 811-й окремий батальйон морської піхоти ЧФ (командир – майор В. Рожманов), згодом – 880-ий та 350-й батальйони морської піхоти, кораблів СКР-84 та МПК-93 (нинішній корвет «Ужгород»), команди сторожового корабля «Сметливий», крейсера «Михайло Кутузов», частина особового складу підводного човна Б817. Першими кораблями, які стали під український прапор, були СКР-112 та дослідницьке судно «Нерпа»¹¹². 5 квітня 1992 р. Президент України підписав Указ № 209 «Про невідкладні заходи по будівництву ЗСУ», який передбачав створення Військово-Морських сил України¹¹³. Це викликало нову хвилю складання присяг. 6–7 квітня її склали офіцери Кримської військово-морської бази, 10 квітня – Центр бойової підготовки корабельної авіації у Саках, 17 квітня – особовий склад з'єднання Очаківського гарнізону, командир – капітан 1-го рангу О. Карпенко. 21 липня 1992 р. сторожовий корабель СКР-112 вийшов з бухти Денулав (поблизу Євпаторії), підняв прапор України і взяв курс на Одесу. Командував кораблем капітан-лейтенант С. Нестеренко. СКР-112 почали переслідувати три бойові кораблі ЧФ РФ. На допомогу з Одеси вилетів український винищувач СУ-27, підійшли судна українських прикордонників. У подальшому сторожовий корабель СКР-112 було зараховано до 18-ї окремої бригади сторожових кораблів Прикордонних військ України¹¹⁴. Український прапор 28 липня 1992 р. підняли на недобудованому кораблі «Славутич», який знаходився на суднобудівному заводі у Миколаєві. Процес прийняття присяги на вірність Україні набув незворотного характеру. 9 липня до складу ЗСУ було зараховано Севастопольський гарнізон, який добровільно склав присягу і виявив бажання служити українському народу¹¹⁵. На фоні цих подій рішучих дій зі створення ВМС України з боку уряду не було. Офіцерам,

¹¹⁰ Наказ № 1 МОУ «О ходе принятия присяги на верность Украине» від 15.01.1992 р. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 1–3.

¹¹¹ Наказ МОУ № 144 від 20. 08. 1992 р. «О включении сторожевого корабля СКР-112 17 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС Украины». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 246–247.

¹¹² Наказ № 34 від 17.03.1992 р. «О включении 17 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС ВСУ». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 145–146.

¹¹³ Указ Президента України від 5 квітня 1992 р. № 209. «Про невідкладні заходи по будівництву Збройних Сил України». Укази Президента України (1991–1994 рр.). Київ: Мініст України, 1997. Т. 1. С. 505–506.

¹¹⁴ Лосев І. Чорне море ще всміхнеться. *Український тиждень*. 2012. 5 квітня. С. 44–46.

¹¹⁵ Наказ МОУ № 120 від 9.07.1992 р. «О включении комендатуры Севастопольского гарнизона в состав ВС Украины». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 152.

які прийняли українську присягу, за вказівкою адмірала І. Касатонова, припинили виплачувати зарплату, позбавляли посад. Адмірала не підтримувало до 80 % офіцерів флоту. Особовий склад був ізольований від української преси і дезорієнтований. Матросів осіннього призову 1991 р. змусили прийняти військову присягу СНД. 4 821 осіб (84 %) прийняли присягу, 789 – (16 %) відмовились. У 810-й окремій бригаді морської піхоти з 135 матросів 134 не прийняли присягу СНД. У 17-й бригаді охорони водного району Кримської військово-морської бази за власною ініціативою прийняли присягу на вірність України 267 військовослужбовців. 26 січня 1992 р. зі Севастополя в район Новоросійська під прапором головнокомандувача ВМС Росії вийшов загін кораблів у складі ПКР «Москва», ВПК «Керч» та СКР «Безукоризненній»¹¹⁶. Ситуація вимагала втручання центральних органів. До Севастополя вилетіла оперативна комісія Міністерства оборони на чолі з полковником В. Лазоркіним. 3 березня 1992 р. відбулась зустріч з адміралом І. Касатоновим, який підтвердив свою проросійську позицію. Далі зволікати було неможливо: 4 березня на території Севастопольської прикордонної застави до присяги було приведено всіх бажаючих офіцерів, мічманів і прапорщиків. 2–3 квітня 1992 р. у Києві відбувся III-й з'їзд Співки офіцерів України, на який прибуло 27 делегатів-чорноморців, що розповіли про тиск, гоніння і зневагу з боку антиукраїнського командування флотом. Учасники з'їзду виступили з вимогою до Президента України негайно підпорядкувати Чорноморський військовий флот уряду незалежної України. Таке рішення було підтримане депутатами парламенту, учасниками з'їзду С. Хмарою, С. Сенцем та Т. Яхеевою. 5 квітня відбулось засідання РНБОУ, підсумком якого став Указ Президента № 209 «Про невідкладні заходи будівництва Збройних Сил України»¹¹⁷. Військово-Морські сили ЗСУ розпочали своє формування на базі Чорноморського флоту відповідно до Указу Президента України. Першим командувачем ВМС України 7 квітня 1992 р. призначено контр-адмірала Б. Кожина, який приступив до формування органів управління¹¹⁸. До цього призначення він командував Кримською військово-морською базою й користувався підтримкою Севастопольської співки офіцерів України. Під український прапор, прийнявши присягу на вірність батьківщині, стали корабель управління «Славутич», корвет «Луцьк», «Тернопіль»¹¹⁹, фрегат «Гетьман Сагайдачний» (флагман ЧФ України), великий десантний корабель «Костянтин Ольшанський», сторожовий корабель «Питливий», батальйон морської піхоти, особовий склад морського тральщика «Сигнальщик»

¹¹⁶ Інформація Служби національної безпеки України (Марчук Є. К.) Кабінету Міністрів України (Фокіну В.П.) «Про обстановку на Чорноморському флоті». 27.01.1992 р. № 36. *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 34747. Спр. 1. Арк. 545–546.

¹¹⁷ Лазоркін В. Так гартувався флот. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.)*. Севастополь, 2011. С. 736–741.

¹¹⁸ Наказ МОУ № 73 від 7.04.1992 р. «О назначении командующего ВМС Украины» (оголошення Указу Президента України № 220 від 6 квітня 1992 р.). *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 267.

¹¹⁹ Крочак І., Мухладі О., П'ятницький Р. Протичовниковий корвет «Тернопіль». Тернопіль: Астон, 2009. 96 с.

68-ї бригади кораблів охорони водного району Кримської військово-морської бази¹²⁰. 9 квітня 1992 р. присягнули моряки 7-ї бригади спеціального призначення Розвідувального управління ЧФ. 10 квітня присягу прийняли бійці Центру бойового застосування корабельної авіації у Саках. Процес складання присяги на флоті тривав 1992–1993 рр.¹²¹. Командування ВМС України було сформовано у жовтні 1992 р. Для підготовки офіцерських кадрів тактичного і оперативно-тактичного рівнів у Севастополі створили військово-морський інститут, де на чотирьох факультетах готували військових офіцерів 17 спеціальностей. Командувач ЧФ І. Касатонов перепідпорядкував собі Севастопольське військово-морське інженерне училище, Чорноморське вище військово-морське училище у м. Севастополі та 55-ті курси офіцерського складу в Ізмаїлі, які ніколи не входили до складу ЧФ колишнього СРСР¹²².

Нове керівництво Міністерства оборони визначило два шляхи створення національного флоту: будівництво власними силами та внаслідок отримання бойових кораблів, суден і структури Чорноморського флоту колишнього СРСР, після його остаточного розподілу¹²³. Натомість кораблі ЧФ використовувалися російською стороною без згоди України. На Балтійський флот було відправлено, а фактично викрадено підводний човен БС-555, пошуково-рятувальний корабель «Ямал»; 8 гелікоптерів перебазувались на аеродром в Анапу, 90 універсальних торпед відправили в Новоросійськ. Військове майно з військово-морських баз в Болгарії та Сирії пропало, 40 т листової міді вивезли у Бобруйськ по фальшивих документах на двох КАМазах під виглядом електродвигунів¹²⁴. 23 червня 1992 р. у Дагомисі відбулись переговори двох президентів України і Росії, Л. Кравчука і Б. Єльцина, щодо розподілу Чорноморського військового флоту. За їхніми результатами експертні комісії підготували документи для прийняття остаточного рішення, яке ухвалили 15 липня 1992 р.¹²⁵. До цього на розподіл флоту оголосили мораторій. Однак, визнання українською стороною флоту стратегічними силами СНД затримало процес розподілу. 3 липня президенти України та Росії визнали флот спільним і встановили перехідний період розподілу до 1995 р. У серпні 1992 р. між Україною і РФ у Ялті підписано Угоду про принципи формування ВМС України і ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту колишнього СРСР у період 1992–1995 рр.¹²⁶.

¹²⁰ Наказ МОУ № 112 від 1.07.1992 р. «О включении морского тральщика «Сигнальщик» 68 бригады кораблей охраны водного района Крымской военно-морской базы ЧФ в состав ВМС Украины». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 116.

¹²¹ Покотило О. З історії становлення Військово-Морських Сил України. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.)*. Севастополь, 2011. С. 733–735.

¹²² Приказ МОУ № 123 від 15.07.1992 р. «О мерах по выполнению военно-морскими учебными заведениями Указа Президента Украины № 209». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 155–156.

¹²³ Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України. *Воєнна історія*. 2002. № 2.

¹²⁴ Наказ МОУ № 194 від 21.11.1992 р. «О неотложных мерах по обеспечению законности при создании ВМС Украины». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 98–102.

¹²⁵ Там само.

¹²⁶ Наказ МОУ № 190 від листопада 1990 р. «Об организации обеспечения боеготовности и жизнедеятельности ВМС Украины и ЧФ на период до 1995 г.». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 10. Арк. 86–89.

Не чекаючи закінчення процесу розподілу у ВМС України сформовано понад 20 частин і підрозділів прямого підпорядкування і 27 спеціального. 4 липня 1993 р. піднято український прапор на новозбудованому сторожовому кораблі «Гетьман Сагайдачний»¹²⁷. Вся бойова техніка, військова форма ВМС України 1993 р. отримала національні знаки розпізнавання (емблеми, нарукавні знаки, кокарди тощо)¹²⁸. Президенти України і Росії погодили кандидатуру командувача ЧФ віце-адмірала Е. Балтіна¹²⁹.

9 червня 1995 р. Б. Єльцин та Л. Кучма провели зустріч у Сочі, де домовились про розподіл Чорноморського флоту 50 на 50. Російська Федерація взяла на себе зобов'язання викупити українську частку. 31 травня 1997 р. у Києві підписали два системних договори з РФ: «Про дружбу, співробітництво і партнерство» і «Про статус Чорноморського флоту РФ на території України». Росія, отримавши гарантоване розташування свого Чорноморського військового флоту у Криму, була зацікавлена розширити співпрацю з Україною з питань військового суднобудування та ремонту, у сфері ОПК та інших оборонних програмах¹³⁰. Розподіл флоту завершився у другій половині 1997 р. На той час ВМС України нараховували майже 300 військових частин, установ та закладів, загальною чисельністю 16 тис. осіб. З 525 бойових кораблів, катерів та суден наша держава отримала 137 одиниць. Українській стороні передали 43 бойових кораблі, 132 судна і катери, 12 літаків, 30 гелікоптерів, 277 бойових об'єктів. Багато одиниць бойових суден утилізували, зокрема під час командування флотом М. Єжемем (фрегати «Миколаїв» 1979 р. випуску, «Дніпропетровськ», корвети «Суми» 1973 р. та «Херсон» 1971 р., ракетний катер «Цюрупинськ», малий десантний корабель «Краматорськ» 1988 р.) Грузії подаровано ракетний катер «Контотоп», згодом спалений у порту Поті у серпні 2008 р. російським морським десантом. МДК «Горлівка» продали Греції. Виведені з бойового складу корвет «Ізмаїл», МДК «Артемівськ» та «Донецьк», ракетний катер «Умань». Фрегат «Севастополь» у як мішень для стрільб продали Туреччині. Великий десантний корабель «Рівне» потонув під час шторму 2007 р.

Поступово зруйновано потужний береговий ракетний комплекс «Сотка» – підземні бункери з ракетами «Прогрес», дальність польоту яких досягала до 400 км. Цей комплекс забезпечував ракетне прикриття всієї акваторії Чорного моря. Останні стрільби відбулись 1999 р. Втратили спеціально навчених бойових дельфінів та базу їхньої підготовки. Щоправда, побудовано корвети «Луцьк», «Тернопіль», корабель управління «Славутич». У Миколаївській верфі стояв недобудований ракетний крейсер «Адмірал Лобов». Недобудований авіаносець «Варяг» 1998 р. продали

¹²⁷ Безкоровайний В. Україна матиме свій флот! *Військо України*. 1996. № 1–2. С. 10–13.

¹²⁸ Наказ МОУ № 109 від 25.05.1993 р. «О введении в действие Положения о кокарде и нарукавных знаках частей морской пехоты, управлении войск береговой обороны и эмблемы отдельной бригады специальных операций ВМС Украины». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19839. Спр. 24. Арк. 133–146.

¹²⁹ Наказ МОУ № 13 від 27.01.1993 р. «О назначении командующего ЧФ». *ГДА МО України*. Ф. 3697. Оп. 19839. Спр. 22. Арк. 115.

¹³⁰ Угода між Україною та Російською Федерацією про параметри поділу Чорноморського флоту. (Угода ратифікована Законом N 547-XIV (547-14) від 24.03.99). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_075.

Китаю під плаваюче казино. 2001 р. його відбуксирували. Згодом авіаносець військові моряки КНР спустили на воду як бойову одиницю. Порізано на метал недобудований корвет «Байда Вишневецький». 1996 р. сформували Західний і Південний морські райони, які 2004 р. були переформовані у Західну і Південну військово-морську базу, а у 2001 р. створили оперативно-тактичне об'єднання – ескадру різних сил. 2002 р. відбулось перейменування ВМФ у Військово-Морські сили Збройних сил України. 2003 р. армійський корпус ЗС України переформували у Війська берегової оборони.

У 2006 р. діяли наступні роди військових сил флоту: надводні сили, підводні, морська авіація, берегові ракетно-артилерійські війська, морська піхота, війська берегової охорони, частини і служби спеціального призначення. У вказаний період на озброєнні ВМФ ЗС України знаходився один фрегат, зорієнтований на боротьбу з підводними човнами (без ракет), 7 корветів, 2 ракетні катери, 2 десантні кораблі, 2 кораблі управління, 5 тральщиків, 75 допоміжних суден та катерів рейдової служби. Флагманом ВМС був фрегат «Гетьман Сагайдачний», який 1993 р. перейшов у власність ВМС України. Фрегат озброєний зенітно-ракетними комплексами, радіолокаційними станціями, гелікоптером¹³¹. Від 1996 р. на озброєнні перебуває багатопалубний великий десантний корабель «Константин Ольшанський» 1985 р. випуску, побудований на «Північній верфі» у Гданську¹³². 1998 р. на озброєнні перебувала транспортна баржа «Сватово», яка виконувала функції десантного катера, брала участь у навчаннях «Сі Бриз-2007»; морський тральщик «Чернігів»; корабель управління «Донбас»; 1997 р. підводний електродизельний човен «Запоріжжя»¹³³. Перший окремих морський десантний батальйон сформовано 1 вересня 1993 р. під Феодосією з особового складу солдатів та сержантів повітрянодесантних військ ЗСУ. Морська піхота у період 1995–1999 рр. була у складі Національної гвардії України, аж до моменту її розформування 27 квітня 2000 р. Весь цей час бійці знаходились в Криму і виконували важливі державні завдання¹³⁴.

Штаб і головна військово-морська база флоту ЗСУ знаходились у Севастополі, а «Південна» – у с. Новоозерне. До російської анексії Криму ВМС контролювали 20 тис. кв. км морської акваторії від мису Тарханкут до о. Зміїний. Війська берегової охорони дислокувались у Феодосії, Керчі, Сімферополі, Миколаєві, Судаку, Ізмаїлі, Києві, с. Старий Крим, Перевал'є, Чорноморське. Тодішня чисельність ВМС України становила близько 14,7 тис. У складі перебувало 26 бойових кораблів і катерів, 4 протичовнові літаки і 8 протичовнових гелікоптерів, 41 танк, 177 БМП і бронетранспортерів, 52 артилерійських систем і мінометів калібру більше 100 мм¹³⁵.

¹³¹ Фрегат «Гетьман Сагайдачний», бортовий номер U-130. *Український мілітарний портал*. URL: <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/u-130-fregat-getman-sagaydachnyu-flagmanvmsu>.

¹³² Флот 2017. Досьє. Багатопалубний великий десантний корабель U-402 «Константин Ольшанський» 1985 р. випуску. URL: <http://flot2017.com/file/show/ukraineFlot/1344>.

¹³³ Бойові кораблі ВМС України. *Український мілітарний портал*. URL: <http://mil.in.ua/boyovi-korabli/blog>.

¹³⁴ Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, портрети. Наукове видання / за заг. ред. О. Кузьмука. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2001. 488 с.

¹³⁵ Кожин Б. Б. 10 років Військово-Морським Силам України. *Воєнна історія*. 2002. № 2.

Основними бойовими одиницями флоту стали кораблі класу «фрегат», «корвет» та «ракетний катер».

Військові суперечки на півдні України мали давню історію. Російські військові фактично захопили українські берегові маяки. При проходженні Керченської протоки російські кораблі відмовлялися платити лоцманські збори. Пролонгація перебування російського флоту на території України стала серйозною перешкодою на її інтеграційному шляху до ЄС. 2001 р. Україна розпочала активну участь у діяльності Чорноморської групи військово-морської співпраці «Blackseafor». 2011 р. ЗСУ долучилися до десяти великих багатонаціональних військових навчаннях на території України та до семи поза межами України¹³⁶.

У 2010 р. ВМС України на озброєнні мали 71 бойовий корабель, судна та катери, близько 30 літаків та гелікоптерів, 40 танків, 90 БМП, 190 бронетранспортерів, 60 мінометів¹³⁷. ВМС поділяються на сили швидкого реагування (СШР) та основні сили оборони (ОСО), які базуються на корабельних, авіаційних та берегових складах. Розвиток ВМС здійснювався відповідно до Державної програми розвитку ЗСУ на 2006–2011 рр. та принципів Стратегічного бюлетеня України на період до 2015 р. Пріоритетними для ВМС залишалися нарощування морського компоненту, модернізація та оновлення озброєння, військової техніки, удосконалення системи управління. Однак проблемною була технічна готовність та оснащеність морського компоненту, його рівня відповідності для участі у багатонаціональних міжнародних операціях (сертифікація у рамках Концепції оперативних можливостей НАТО). Відповідність ВМС сучасним умовам була оцінена в оборонному огляді, який є складовою Стратегії оборонного бюлетеня (Стратегії розвитку сектору безпеки і оборони України на період 2025 р.) і передбачав внесення конкретних заходів до Державної програми реформування ЗСУ на 2011–2015 рр. На середню перспективу (2015) планувалось мати 4 бригади, 2 військово-морські бази, 4 дивізіони, чисельністю особового складу до 14 тис. В період 1997–2010 рр. ВМС провели 11 навчань «Сі Бриз», у яких частка українських військових моряків становила третину. У навчаннях приймали участь представники 16 країн¹³⁸.

У серпні 2011 р. мерія Москви виключила з столичного бюджету статтю про фінансування Чорноморського флоту РФ в Криму (2,4 млн доларів). Фінансування розпочалось 1994 р. за особистою ініціативою экс-мера Ю. Лужкова через фонд «Москва-Севастополь». 2004 р. мерія Москви прийняла трирічні програми про виділення субсидій флоту та російській діаспорі в Україні. Гроші використовувались на ремонт казарм, будівництво шкіл у Севастополі для дітей російських моряків, виплату зарплати вчителям, будівництво житла для моряків, навіть на організацію бойових чергувань корабля «Керч» та ракетного крейсера «Москва». 2006 р. фінансова допомога становила 3,38 млн доларів, 2008 р. – 5,4 млн, 2009 р. – 2,35 млн,

¹³⁶ Попов Є. BLACKSEAFOR-2011: Рівень партнерської взаємодії удосконалюється. *Флот України*. 2011. № 68.

¹³⁷ Склад збройних сил України. Військово-морські сили. *Міністерство оборони України*. URL: <http://www.mil.gov.ua/index.php?lang=ua&part=structure&sub=vms>

¹³⁸ Біла книга – 2010. Збройні сили України / гол. роб. групи В. Можаровський. Київ, 2011. С. 70, 73.

2010 р. – 2,9 млн. МЗС України визначила Ю. Лужкова персоною нон грата за заклик повернути Севастополь до складу Росії. Російські політики, зокрема депутат Держдуми РФ К. Затулін вважали знаходження Чорноморського російського флоту у Севастополі – стабілізуючим фактором зовнішньої політики Росії¹³⁹.

Військова освіта. 1992 р. розпочато реформування системи військової освіти України. На липень 1992 р. на території України знаходилось 34 вищих військових заклади: дві академії, 30 вищих і 3 середніх навчальних закладів, які випускали 200 тис. осіб, з них 12 тис. офіцерів, 25 тис. військовослужбовців запасу, 4 тис. військових для 25 зарубіжних країн¹⁴⁰. Рішенням Ради безпеки було створено 9 військових ліцеїв з посиленою фізичною підготовкою в Донецьку, Житомирі, Києві, Кривому Розі, Львові, Сімферополі, Сумах, Харкові, Чернігові. Кількість військових кафедр при вишах зменшено до 48. Створено Наукові центри при військових училищах¹⁴¹. Керівництво вищих військових учбових закладів пройшло атестацію¹⁴². При МО України було створено центральний науково-дослідний інститут чисельністю 250 осіб, з яких 220 військових¹⁴³. Реформована мережа вищих військових навчальних закладів ЗСУ була представлена Національним університетом оборони України, Академією Сухопутних військ, Академією Військово-Морських Сил, Харківським університетом Повітряних Сил, Одеською військовою академією, Воєнно-дипломатичною академією, Українською військово-медичною академією, Військовим інститутом Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, Житомирським військовим інститутом Національного авіаційного університету, Військовим інститутом телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «КПІ», Київським військовим ліцеєм імені Богуна, Севастопольським військово-морським ліцеєм та 17 ліцеями з підвищеною фізичною підготовкою¹⁴⁴.

Тогочасна українська армія мала незадовільне фінансове та військово-технічне забезпечення. Держава неодноразово перебувала в політичних та соціально-економічних кризах, що постійно вимагало оптимізації оборонних витрат, зміні стратегії національної безпеки. Зовнішня політика України, будучи продовженням внутрішньої, спорадично змінювала свої стратегічні напрямки, особливо після чергових президентських виборів; не вистачало також конструктивних міжпартійних дебатів з питань національної безпеки. Постійно погіршувалися російсько-українські відносини в паливно-енергетичній сфері. Оборонний бюджет країни не задовільняв

¹³⁹ Фонд «Москва–Севастополь» остался без средств. Русский век. Портал для русских соотечественников за границей. URL: <http://www.ruvek.ru/?module=news&action=view&id=7256&theme=18>

¹⁴⁰ Наказ № 133 від 25 липня 1992 р. «Про реформування системи військової освіти України». ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 187.

¹⁴¹ Рішення РНБОУ від 4.06.1992 р. «Про реформування системи військової освіти в Україні». ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19071. Спр. 9. Арк. 188–197.

¹⁴² Наказ МОУ № 32 від 7 березня 1992 р. «О руководстве Львовского высшего военно-политического училища». ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 131–132.

¹⁴³ Приказ МОУ «О формировании ЦНИИ ВСУ». № 15 від 14.02. 1992 р. ГДА МО України. Ф. 3697. Оп. 19074. Спр. 8. Арк. 86–87.

¹⁴⁴ Учбові заклади. Український мілітарний портал. URL: <http://mil.in.ua/navchalni-zaklady/navchalni-zaklady>

потреб армії, влада недофінансовувала задекларовані військові реформи. Оборонна сфера не завжди перебувала серед державних пріоритетів. Армію змушували заробляти гроші на приватизації, продажі та оренді власного майна та техніки, що не входило до її функцій. Військово-промисловий комплекс залишався нерентабельним і не завантажений вітчизняними замовленнями. Незадовільним було фінансування науково-дослідної і конструкторської діяльності. Водночас до 2001 р. понад 200 українських підприємств ВПК здійснювали кооперативне виробництво з російськими заводами ВПК, невдовзі їхня кількість зменшилось до 40–50. Пріоритетною галуззю залишалось танкобудування, яке знаходило своїх покупців на африканському та азійському континентах. Військово-технічна корпорація із західними партнерами була малоймовірною через несумісність технічних стандартів, хоча Росія у цей час шукала кооперації з Німеччиною, Францією та Великою Британією. Наміри щодо використання літака Ан-124 для виводу космічних супутників на орбіту не здійснилась через відсутність ресурсів. Водночас у ВПК з'явилася чимало посередників. Після 2010–2013 рр. військово-технічний парк радянського виробництва фактично списали. Основу військової потужності – ядерну зброю, оперативно-тактичні ракетні комплекси, стратегічну авіацію Україна віддала і знищила, хоча 1991 р. її ядерний арсенал України був третім у світі після США та Росії. На той час Україна не мала можливості самостійного запуску стратегічних ракет. Щоправда, українські вчені висловлювали готовність розробити вітчизняну систему запуску балістичних ракет. На той час США були зацікавлені у переведенні всіх ядерних боеголовки на територію Російської Федерації. Упродовж 1993–2001 рр. всі шахти для запуску стратегічних ракет в Україні знищили, за що держава отримала фінансування для утилізації ракетного палива та хиткі гарантії Будапештського меморандуму. На одній з таких шахт у Первомайську Миколаївської області створено Музей ракетних військ стратегічного призначення¹⁴⁵. Росії віддано тактичний ядерний арсенал. Україні залишились оперативно-тактичні комплекси Р-300 з дальністю польоту до 300 км та «Точка» і «Точка-У» з дальністю до 120 км. Однак Президент України В. Янукович відмовився від Північноатлантичної інтеграції і перспектив вступу до Євросоюзу, що викликало спротив, а відтак революцію Гідності. Тривалий час Україна намагалася знайти баланс між своїми національними інтересами і відносинами зі США, Європою та Росією. Провідні країни світу до вибуху російсько-української війни не бачили в Україні надійного та передбачуваного партнера, зокрема через часту зміну стратегії зовнішньополітичного курсу. Тривалий час українська влада будувала військову безпеку, враховуючи зовнішню і внутрішню політику Росії, яка прагнула стратегічної залежності України. Про стратегічне міждержавне рівноправне партнерство велися лише розмови політиків. При цьому Росія використовувала економічні (насамперед енергетичні), дипломатичні, політико-інформаційні важелі; впливала на стратегічні галузі України: банківську систему, енергетику, авіацію, космічні розробки, агропромисловий комплекс, оборонно-промислові об'єкти.

¹⁴⁵Тарасенко О. Є. Маловідомі сторінки ракетних військ стратегічного призначення. *Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія середньої Наддніпряни»* (Київ, 15 березня 2012 р.). Київ, 2012. С. 762–764.

Вступ пострадянських республік (країни Балтії) до НАТО посилив європейську безпеку, зміцнив їх військовий потенціал, захистив їх національну безпеку. Натомість Україна потребувала політичної рішучості на шляху до євроінтеграції. Новітня російсько-українська війна 2014–2022 рр. ще раз довела: НАТО є важливим інструментом європейської безпеки та гарантією національної безпеки. Вважаємо, що винесення питання військової стратегії на референдум є нелогічним, бо це політизує нагальні стратегічні оборонні рішення держави. Вказані питання повинні розглядати фахові експерти, а стратегічні рішення – приймати військово-політичне керівництво України. Зрозуміло, що вступ України до НАТО стане серйозним подразником в українсько-російських відносинах. Загалом, революційні події 1989–1991 рр. на пострадянському просторі в Україні відбулись без ускладнень, властивих майже кожній іншій республіці¹⁴⁶. Натомість Україна не чітко визначала свої військові ризики, загрози та небезпеку (Придністровський конфлікт, наявність російського військово-морського флоту на території країни, щорічне ослаблення військової спроможності, нагнітання міжетнічних відносин в Криму, Буковині, Закарпатті) їхні джерела походження. Водночас Українська армія таки розпочала модернізацію військової техніки і озброєння у контексті оперативної сумісності зі збройними силами НАТО, хоча її український військовий напрямок вимагав поглиблення інтероперативності й сумісності як у виробництві, так і у застосуванні військової техніки та озброєння.

Підписавши 5 грудня 1994 р. Будапештський меморандум Україна втратила свій військовий ядерний стратегічний потенціал, не отримавши реальної гарантії безпеки від інших підписантів: Великої Британії, США, Франції, Росії, Китаю. Росія відмовилась від надання додаткових гарантій посиляючись на Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією¹⁴⁷. Відмовившись від силового чинника, Україна намагалася забезпечити національну безпеку, виходячи з міжнародних договорів. 6 липня 2010 р. 345 депутатів ВРУ проголосували за Постанову ВРУ про звернення депутатів «Без'ядерному статусу України – реальні гарантії» до законодавчих органів США, Великої Британії, Франції, Росії та Китаю. З Китаєм Україні вдалося підписати 2011 р. Спільну декларацію про встановлення та розвиток відносин стратегічного партнерства. Такі договори були логічним кроком для розвитку Будапештського меморандуму від 5 грудня 1994 р. «Про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї»¹⁴⁸.

Загалом тогочасний стан військової безпеки України військові фахівці визначали як кризовий. 68 % українських громадян вважали, що ЗСУ не здатні захистити країну в разі виникнення реальної загрози; 73 % були впевнені, що збільшення фінансування не поліпшить безпекових гарантій. Тривалий час Воєнна доктрина, як

¹⁴⁶ Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття. *Український історичний журнал*. 2001. № 2. С. 22.

¹⁴⁷ Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією від 14.01.1998 р. *Верховна Рада України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006.

¹⁴⁸ Гриневецький С. Позаблоковість України в «мінливому світі». *Дзеркало тижня*. 2011. 8 жовтня. С. 4.

і стратегія національної безпеки у розділі з питань оборони не відповідали реальним викликам та загрозам. Україна продовжувала перебувати на геополітичному роздоріжжі. Повномасштабне вторгнення Росії на територію України 2022 р. змусило владу зніщувати заявку про спрощений вступ України до Європейського Союзу та актуалізувати важливість членства країни в НАТО. Ці ініціативи підтримало українське суспільство та міжнародна спільнота.

Богдан Левик

КРИМСЬКА АВТОНОМІЯ ЯК ПЛАЦДАРМ ДЛЯ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ

Початок повернення кримськотатарського народу і шлях до утворення автономії (1989–1991). Розпад компартійно-радянської системи вкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. у Криму розпочався з процесу повернення кримських татар на історичну Батьківщину. У 1987–1988 рр. на хвилі перебудови відбувалися мітинги та демонстрації татар безпосередньо в Криму. Почали формуватися політичні організації кримськотатарського народу, які очолили Організація кримськотатарського руху і Національний рух кримських татар¹.

Прийняття Верховною Радою СРСР 14 листопада 1989 р. «Декларації про визнання незаконними і злочинними репресивних актів проти народів, які зазнали примусового переселення, і забезпечення їх прав» уможливило масове повернення кримськотатарського народу в Крим². Проте одразу у процесі переселення почались істотні труднощі: заплановані державою строки переселення були тривалі; репатріанти й організатори переселення розходилися в питанні вибору місця розселення; депортовані громадяни опинилися перед проблемою працевлаштування. Нормальному поверненню перешкоджала бюрократія і загальне погіршення економічної ситуації в країні³.

Кримська облрада теж прийняла обмеження для поселення на півострові кримських татар, які, однак, не поширювалися на інших переселенців (обмеження поширювалися на Південний берег Криму (Алушта, Ялта, Судакський р-н), м. Севастополь, Бахчисарайський і Сімферопольський р-н)⁴. Факт ухвалення рішення про обмеження прописки репатріантів в місцях їх довоєнного проживання створив передумови для розвитку конфліктних ситуацій на півострові.

Обласний комітет Компартії України і обласний виконавчий комітет свідомо перешкоджали кримським татарам у поверненні і виділенні їм ділянок, роздавали ці землі під дачні ділянки місцевому населенню, залучали в Крим слов'янських переселенців (лише в 1990 р. 10 000 осіб) з наданням їм житла⁵. Кримські татари відповіли самовільним захопленням земельних ділянок-пусток, перше з яких відбулося в серпні 1989 р. у Бахчисарайському р-ні, а потім поширилося на всю територію Криму. Влада відповіла розгромами наметових містечок кримських татар, відкриттям кримінальних справ, арештами.

Ще одним чинником, який вплинув на дестабілізацію становища на півострові, стало прийняття в Україні «Закону про мови в Українській РСР», який надав

¹ Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 70.

² Прибыткова И. М. Возвращение крымских татар: новейшая история. *Кримські татари: історія і сучасність (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С.85.

³ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2009. С. 358.

⁴ Бекіров Н. За правом на самовизначення. *Політика і час*. 1995. № 5. С. 67.

⁵ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. Симферополь: Новый Крым, 2000. С. 124.

українській мові статус державної на території республіки. Сепаратистські політичні сили роздмухували незадоволення цим законом.

Влітку 1990 р. у трудових колективах, на сторінках місцевої преси уже поширювалася дискусія щодо майбутнього статусу Криму. Висловлювалися думки про надання йому автономії (в складі УРСР, Російської Федерації) чи прав союзної республіки. Представники екстремістських кіл порушували питання і про відокремлення Криму для захисту від проявів українського і татарського націоналізму. Однак, за інформацією компартійних структур, переважала думка, що це питання мав вирішувати референдум серед населення області⁶.

Ініціаторами автономізації Криму були комуністи. Першим ідею автономії висунув ще 1989 р. перший секретар обкому КПУ А. Гіренко. Якщо спочатку офіційні органи заявляли про недоцільність відновлення автономії в Криму, то на жовтневому (1989 р.) пленумі ЦК Компартії України перший секретар Кримського обкому КПУ М. Багров зазначив, що «автономія Криму – це по суті проблема часу», хоча «питання, очевидно, лише в тому, як вона повинна бути відроджена, якою їй бути і в чієму підпорядкуванні»⁷.

Варто погодитися з думкою кримськотатарського діяча Р. Чубарова, що зміна ставлення радянських і партійних органів Криму до автономії була викликана прагненням Москви виключити саму можливість відновлення кримськотатарської автономії в процесі повернення кримськотатарського народу і зберегти Україну в складі СРСР⁸.

Відзначимо, що на виборах до Верховної Ради СРСР у 1989 р. обласний комітет Компартії України висунув проект оголошення Криму «всесоюзною здравницею» – спеціальною територією, призначеною для відпочинку і лікування, де будь-яка господарська діяльність знаходилася б під адміністративним контролем місцевої влади⁹. Одночасно лозунг «Криму – республіканський статус» висунув опозиційний Народний фронт Криму 25 жовтня 1989 р. Тоді ж кримськотатарські організації виступали з ідеєю відновлення Кримської АРСР, яку вони розглядали як форму національної державности кримських татар¹⁰.

19 травня 1990 р. депутати облради Б. Кизилов і Ю. Мешков звернулися до депутатів всіх рівнів з пропозицією обговорити питання зміни статусу Криму¹¹. На сесії Кримської обласної ради 25–26 вересня 1990 р. було прийнято рішення про створення оргкомітету з вивчення питань про новий статус¹².

Як найбільш прийнятну форму підвищити статус Криму, оргкомітет запропонував автономну республіку. Депутат С. Єфімов подав ініціативу провести загальнокримський референдум, з чим погодилася більшість депутатів. З ідеєю проведення

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2872. Арк. 167.

⁷ Гарань О. В. Убити дракона (3 історії руху та нових партій України). Київ: Либідь, 1993. С. 161.

⁸ Чубаров Р. Конституція Автономної Республіки Крим. Позиція права чи позиція політичної доцільності. *Віче*. 2003. № 5. С. 51.

⁹ Мальгин А. Крымский узел... С. 67.

¹⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 363.

¹¹ Скачко В. Крим прагне змін – яких? *Голос України*. 1991. 17 січня. С. 3.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2874. Арк. 108.

загальнокримського референдуму погодилися делегати 42-ї Кримської обласної конференції Компартії України, що в подальшому сприяло його успіху¹³.

Визначальна роль Кримського обкому КПУ в проведенні референдуму підтверджується і тим, що під контролем комуністів в облраді перебувала найбільша депутатська група «Єдінство» (56 % депутатів). Крім того, у 25 (з 28) міських і районних рад були створені партійні групи, до складу яких ввійшло 66 % від загальної кількості депутатів¹⁴. Натомість перший секретар Кримського обкому М. Багров на засіданні Політбюро ЦК Компартії України 19 жовтня 1990 р. зазначав, що «ніхто з нас не проштовхує питання про вихід з України, але настрої різні у людей з врахуванням тієї ситуації, що є в республіці»¹⁵.

12 листопада 1990 р. відкрилася присвячена проблемі статусу півострова позачергова сесія облради. На ній був присутній голова Верховної Ради України Л. Кравчук, який спробував переконати кримчан, що відновлення республіки може здійснити і Верховна Рада УРСР без референдуму. Але більшість підтримала ідею «народного волевиявлення», була оголошена «Декларація про державний і правовий статус Криму» і затверджено положення про проведення референдуму¹⁶.

Відзначимо, що пропозицію про проведення 20 січня 1991 р. референдуму з метою визначення ставлення населення області до відновлення Кримської автономної радянської соціалістичної республіки (КАРСР) як суб'єкта СРСР і учасника Союзного договору вніс від депутатської групи комуністів другий секретар Кримського обкому КПУ Л. Грач¹⁷.

М. Багров в інтерв'ю газеті «Правда» 8 грудня 1990 р. висловився за автономний статус Криму як суб'єкта СРСР і право участі в підготовці оновленого Союзного договору, але заперечив право кримських татар на автономію, надаючи їм тільки право на створення національних районів¹⁸. А секретар ЦК КПРС А. Гіренко під час зустрічей з виборцями і на нараді секретарів низових компартійних ланок на початку січня 1991 р. розкрив справжні наміри організаторів референдуму – коли Крим стане автономною республікою, йому ніхто не завадить укласти новий Союзний договір¹⁹.

Проти референдуму виступила Організація кримськотатарського національного руху, яка розцінила його як цинічне недотримання законних прав і інтересів корінного народу Криму і закликала своїх співвітчизників бойкотувати призначений на 20 січня 1991 р. референдум²⁰. Засудили референдум і українські політичні партії. Місцеві організації Народного Руху України розповсюджували листівки, де говорилося, що вихід Криму із складу України «інспірується Кремлем». Водночас

¹³ Мальгин А. В., Ефимов С. А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины. *Труды Крымской академии наук*. Симферополь: Таврия, 2004. С. 155.

¹⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2895. Арк. 68.

¹⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 11. Спр. 2198. Арк. 123.

¹⁶ Мальгин А. Крымский узел... С. 63.

¹⁷ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 365.

¹⁸ Василец В. Каким быть Крыму. *Правда*. 1990. 8 декабря. С. 2.

¹⁹ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 366.

²⁰ Джимилев М. Национально-освободительное движение крымских татар. *Крымские татары: история и современность (До 50-річчя депортації кримськотатарського народу)*: матеріали Міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.). Київ, 1995. С.19.

Українська республіканська партія підтримувала устремління та дії кримських татар²¹.

ЗМІ регіону напередодні референдуму розпалювали антиукраїнські настрої і закликали підтримати відновлення автономії. У підсумку 20 січня 1991 р. на референдумі на питання «Ви за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу і учасника Союзного договору» позитивно висловилося 93,26 % (1 343 855 осіб) з тих, що взяли участь у голосуванні²².

Водночас напередодні референдуму 20 січня 1991 р. на півострові було ліквідовано єдину українську школу-інтернат, замість української газети «Радянський Крим» залишився лише український дубляж «Кримської правди» (тираж 2 тис. примірників), український театр з драматичного було перетворено на оперетковий, радіо виділяло для українських програм 15 хв., а телебачення взагалі їх ігнорувало. У м. Севастополі закрито утворену напередодні українську недільну школу, паралізувана робота «Просвіти»²³.

24 січня 1991 р. сесія Кримської облради затвердила підсумки референдуму і звернулася до Верховної Ради УРСР з пропозицією розглянути і внести відповідні зміни в Конституцію УРСР. 12 лютого 1991 р. Верховна Рада України ухвалила Закон «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». У ньому до прийняття Конституції КАРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР тимчасово визнавалася Кримська облрада. Їй надавався статус Верховної Ради КАРСР²⁴.

Верховна Рада УРСР також постановила додатково обрати таємним голосуванням у місячний строк відповідну кількість народних депутатів КАРСР до Верховної Ради КАРСР від організацій національно-культурних товариств та інших громадських об'єднань депортованих народів Криму на обласних зібраннях цих організацій і відповідну кількість народних депутатів КАРСР до Верховної Ради Кримської АРСР на сесії Севастопольської міськради з числа депутатів міської ради²⁵. Невиконання цієї вимоги в майбутньому поставило під сумнів легітимність всіх подальших рішень Верховної Ради КАРСР.

Принципових противників автономізації Криму в парламенті України не було. Суть розходжень полягала в тому, що опозиція розуміла автономізацію як відтворення справедливості щодо депортованих кримських татар, а також інших національних меншин, тобто виступала за національну автономію, а представники комуністів і Криму відстоювали створення територіальної автономії²⁶.

²¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2969. Арк. 28.

²² Мальгин А. В., Ефимов С. А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины. С. 155.

²³ Про мовну і культурно-просвітню ситуацію в Криму. *Літературна Україна*. 1991. 10 січня. С. 6; Поклад Н. Не теплішає в Криму... *Літературна Україна*. 1991. 10 січня. С. 6.

²⁴ Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки». *Голос України*. 1991. 15 лютого. С. 3.

²⁵ Постанова ВР УРСР «Про введення в дію Закону "Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки" та про поповнення складу Верховної Ради Кримської АРСР». *Голос України*. 1991. 15 лютого. С. 3.

²⁶ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 369.

Навесні 1991 р. за зразком автономних республік СРСР були утворені органи влади республіки – Верховна Рада і Рада Міністрів. У квітні 1991 р. обласна рада, перейменована у Верховну Раду КАРСР, створює Комісію з розробки конституції автономії. Одночасно затверджуються повноваження делегації на чолі з М. Багровим, яка в складі делегації УРСР мала підписати новий Союзний договір²⁷.

6 червня того ж року Верховна Рада України ухвалила нову постанову «Про питання віднесені до відання Кримської АРСР», за якою Верховна Рада автономії мала до 1 вересня 1991 р. розробити та подати Верховній Раді Української РСР пропозиції про «розмежування компетенції Української РСР і Кримської АРСР»²⁸.

19 червня 1991 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР», у якому було конституційно закріплено статус Криму. У статті 75 зазначено, що Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка є складовою частиною Української Радянської Соціалістичної Республіки і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Верховна Рада КАРСР отримала за Конституцією УРСР право законодавчої ініціативи (ст. 103), а глава уряду Кримської АРСР – право голосу під час роботи Кабінету Міністрів Української РСР (ст. 116). Однак Верховна Рада УРСР забезпечила право скасовувати постанови і розпорядження Уряду Кримської АРСР у разі невідповідності їх Конституції і Законам Української РСР (ст. 97)²⁹.

Натомість 26 червня 1991 р. в Сімферополі відкрився Курултай – з'їзд представників кримськотатарського народу, делегати якого вибиралися у всіх місцях проживання кримських татар на території. На ньому було заявлено про незаконність утворення всупереч волі кримськотатарського народу територіальної автономії в Криму, прийнято «Декларацію про національний суверенітет кримськотатарського народу» і на основі таємного голосування вибрано вищий представницький орган – Меджліс. Побудову суверенної національної держави на з'їзді було проголошено основною метою кримськотатарського народу³⁰.

У Декларації наголошено, що «політичне, економічне, духовне і культурне відродження кримськотатарського народу можливе лише в його суверенній національній державі. До цієї цілі буде прагнути кримський народ, використовуючи всі засоби, передбачені міжнародним правом»³¹. Однак у декларації зазначено також, що відносини між кримськими татарами й іншими етнічними групами, що живуть на півострові, повинні будуватися на основі взаємної поваги, визнання людських і громадянських прав та інтересів, має бути забезпечене суворе дотримання політичних й інших законних прав усіх людей, незалежно від етнічної

²⁷ Чубаров р. Конституція Автономної Республіки Крим... С. 52.

²⁸ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму, пошук варіантів. *Політика і час*. 1996. № 11. С. 47.

²⁹ Закон Української Радянської Соціалістичної республіки про внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) Української РСР. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. 27 серпня. № 35. Ст. 467. С. 1000–1003.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 32. Спр. 2921. Арк. 25–26.

³¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 98–101.

належності³². Лідери кримськотатарського руху висували також ідею єдиного кримського народу, до якого нібито входили, крім татар, караїми та кримчаки³³.

Ці рішення отримали різко негативну оцінку депутатів Верховної Ради КАРСР. Звичайно ж, головну роль у засудженні Курултаю та прийнятих на ньому рішень відіграли комуністи на чолі з Л. Грачем, які надавала вказівки компартійним органам протидіяти діяльності Меджлісу і його органів на місцях. У Криму розпочався новий виток антикримськотатарської пропаганди, який координував Кримський республіканський комітет КПУ. Почастішали погроми нових поселень кримських татар, до участі в яких, поряд з міліцією, стали залучати й «актив» з-поміж цивільного населення.

На сесії Верховної Ради Криму в липні 1991 р. було прийнято концепцію Конституції, яка виступала проти президентської форми правління, за рівноправності всіх мов офіційною визнавалася російська, передбачено громадянство Кримської республіки. Конституцію мали приймати в автономії, вона не підлягала затвердженню у Верховній Раді України, але повинна була не суперечити Конституції України³⁴.

Влада кримської автономії прагнула скористатися підписанням нового союзного договору для зрівняння прав автономії з союзними республіками в радянській федерації. Узгоджений 23 липня 1991 р. проект нового союзного договору надавав автономії право участі в новому Союзі. Проект передбачав, що відносини між державами, одна з яких входить до складу другої, регулюються договором між ними, конституцією держави, до якої вона входить, та Конституції СРСР³⁵. Але після серпневого путчу і проголошення Україною незалежності 24 серпня 1991 р. статус Криму став невизначеним, бо Конституція УРСР не передбачала автономних утворень.

Уже 4 вересня 1991 р. надзвичайна сесія Верховної Ради КАРСР прийняла «Декларацію про державний суверенітет Криму». У ній було проголошено принцип верховенства в Криму місцевих законів і одночасно заявлено про повагу до територіальної цілісності України. Того ж дня кримський парламент виступив зі зверненням до Верховної Ради України, в якому підтримав проголошення незалежності України, але ініціював прискорення конституційно-договірного розмежування між Україною і Кримською АРСР³⁶. Це рішення викликало незадоволення кримських татар, які на засіданні Меджлісу 5 вересня 1991 р. одностайно вітали незалежність України і заявили, що Крим ніколи не був і не є власністю Росії чи будь-якої іншої республіки, а є національною територією кримськотатарського народу³⁷.

³² Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 70.

³³ Бабін Б. В. Малі народи Криму: особливості правового статусу. *Питання історії України*: зб. наук. статей. Чернівці: Золоті литаври, 2002. Т. 5. С. 109.

³⁴ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 375.

³⁵ Швачка Г. О. Автономна республіка Крим – норма чи виняток українського унітаризму. *Розвиток демократії і демократична освіта: Збірник матеріалів IV міжнародної наукової конференції 28–30 вересня 2006*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. С. 337.

³⁶ Мальгин А. Крымский узел... С. 66.

³⁷ Бойко О. Україна в останні місяці імперії (серпень – грудень 1991 р.): хроніка та аналіз. *Людина і політика*. 2004. № 3. С. 80.

На початку жовтня 1991 р. в активну фазу вступила кампанія проти визнання Акту 1954 р. про передачу Криму до складу України. Чітко охарактеризував бачення проросійських кримських політиків майбутнього півострова депутат Верховної Ради Криму В. Межак: «...кримчани, я думаю, прагнуть мати свій окремих невеликий вагон в складі поїзда. І такий поїзд е! Це – Російська Федерація»³⁸. Низка проросійських громадських організацій півострова («Республіканський рух Криму», «Рух 20 січня», «Демократична Таврида», «Російське товариство Криму») об'єдналися в блок «Народна опозиція» і виступили з вимогою проведення до 1 грудня 1991 р. місцевого референдуму, на якому мало бути винесене питання: «Ви за самостійну республіку Крим в союзі з іншими державами?»³⁹.

У цій ситуації активізувалася діяльність на підтримку незалежності України місцевих представників Руху, УРП, Партії демократичного відродження України, Демократичної партії України⁴⁰. На користь незалежності України висловилися і кримські татари під час регіональної конференції делегатів II Курултаю кримськотатарського народу 24 листопада 1991 р. у Сімферополі⁴¹.

Восени 1991 р. в Криму побували також представники політичних партій Росії (М. Травкін, В. Аксючис, М. Астаф'єв), виступи яких закликали кримчан до відокремлення, а «якщо народ опинившись за межами Російської Федерації буде відчувати, що він належить до єдиної Росії, то це буде інша розмова»⁴².

Керівництво України відчувало небезпеку за вибір населення Криму на референдумі. Комітет у справах національностей при українському уряді у кінці жовтня 1991 р. заявляв, що до нього надходить інформація про спроби посіяти занепокоєння серед громадян російської та інших національностей Криму залякуванням «політичним і економічним хаосом внаслідок «самоізоляції України», загрозою насильницької українізації»⁴³. Заступник голови Верховної Ради І. Плющ в інтерв'ю «Урядовому кур'єру» в листопаді 1991 р. зазначав: «Чи не найбільше бентежить нас Крим. Дуже хотілося б вірити – і я в це вірю, що жителі півострова не підуть за тими партійно-кримськими лідерами, які заради врятування портфелів, заради власного благополуччя каламутять воду, виступають за відокремлення Криму від України»⁴⁴.

Проте, незважаючи на антиукраїнську спрямованість частини кримського політикуму і втручання російських чинників, «Акт проголошення незалежності України» 1 грудня 1991 р. в Криму підтримало 54 % населення, із них – 7–8 % – кримських татар. Лідери Меджлісу стверджують, що саме завдяки татарам і було отримано на півострові більшість на користь незалежності⁴⁵.

³⁸ Пригорницький Ю. У тамбурі... Роздуми над поштою з Криму. *Літературна Україна*. 1991. 10 жовтня. С. 2.

³⁹ Мальгин А. Крымский узел... С. 65.

⁴⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 377.

⁴¹ Чубаров р. Конституція Автономної Республіки Крим... С. 52.

⁴² Бойко О. Україна в останні місяці імперії р... С.80.

⁴³ Заява комітету у справах національностей при Кабінеті міністрів України. *Літературна Україна*. 1991. 31 жовтня. С. 1.

⁴⁴ Плющ І. «Так» – незалежній Україні. *Урядовий кур'єр*. 1991. Листопад. № 37. С. 1.

⁴⁵ Чубаров р. Крім України більше нема кому за нас вступитися. *Дзеркало тижня*. 2006. 26 серпня. С. 12.

Нестабільність на півострові і протистояння з Києвом (1992–1994). Незважаючи на підтримку незалежності України, існування Кримської АРСР, яка ґрунтувалась на проросійських настроях в суспільстві, фактор Чорноморського флоту, невирішені проблеми депортованих народів і слабкість центральної української влади зумовили складний процес інтеграції Кримської автономії в Українську державу.

Так, Меджліс одразу після всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. розробив проєкт Конституції Кримської республіки, у першій статті якої проголошувався державний суверенітет Кримської республіки включно з самостійністю у визначенні свого «державно-правового статусу, проведення внутрішньої і військової політики», увагу акцентували на корінних народах Криму, а потім уже згадували громадян республіки інших національностей⁴⁶. Фактично проєкти Верховної Ради Криму і кримських татар передбачали захоплення максимуму повноважень в Україні. Основними їх відмінностями було те, що кримськотатарський проєкт оголошував носієм суверенітету і єдиним джерелом державної влади корінний народ Криму, а проєкт Верховної Ради КАРСР взагалі не вирішував кримськотатарське питання⁴⁷.

Проблема Криму також актуалізувалася у зв'язку з початком будівництва національних збройних сил. 5 січня 1992 р. український уряд став приводити до присяги на вірність війська, які дислокувалися в республіці. У більшості частин і з'єднань прийняття присяги відбулося без ускладнень. Виключення становили деякі стратегічні частини і Чорноморський флот, командування якого відмовилося виконувати рішення української влади.

Перший заступник Головному Російського військово-морського флоту І. Капітанець у наказі заявляв: «До офіцерів, мічманів, прапорщиків, які створюють нездорову ситуацію у військових колективах, схильних до зради Батьківщині і прийняття присяги на вірність Україні, застосовувати суворі міри впливу включно зі звільненням з займаної посади і зі служби»⁴⁸.

Під юрисдикцію України вдалося перевести особливі відділи флоту, військову прокуратуру і трибунал, дислоковані за межами Криму частини флоту, кримську базу Чорноморського флоту в Донузлаві, зокрема батальйон морської піхоти⁴⁹. У відповідь російська влада вирішила використати «кримську проблему» як чинник у суперечці про належність Чорноморського флоту.

Користуючись російською підтримкою, Республіканський рух Криму (РПК) і низка інших організацій в лютому–березні 1992 р. розгорнули збір підписів серед населення з вимогою призначити новий референдум щодо долі півострова⁵⁰. Натомість проукраїнські організації 5 квітня 1992 р. утворили в м. Красноперекопську нову громадську організацію «Крим з Україною». Деякі депутати міських і районних рад Євпаторії, Красноперекопська, Чорноморського, Радянського і Первомайського р-нів оголосили намір у разі оголошення незалежності Криму здійснити перехід цих районів до Херсонської

⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 128.

⁴⁷ Там само. Арк. 118–119.

⁴⁸ Мезенцев Я. Холодна війна за Крим. *Український тиждень*. 2008. 18–24 квітня. С. 54.

⁴⁹ Мальгин А. Крымский узел... С. 21.

⁵⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 383.

обл.⁵¹. Своєю чергою Меджліс у заяві від 2 лютого 1992 р. вимагав визнання Меджлісу єдиним національним представником кримських татар, але одночасно виступав на підтримку чинних кордонів між Росією і Україною⁵².

26 лютого 1992 р. Верховна Рада Кримської АРСР прийняла Закон «Про Республіку Крим як офіційну назву демократичної держави Крим», у якому затвердила назву «Республіка Крим» як офіційну. Того дня депутати затвердили музичну редакцію Гімну Республіки Крим. Державний прапор Республіки і Державний герб Республіки Крим були затверджені відповідними законами 24 вересня 1992 р.⁵³.

Одночасно українська влада докладала зусиль, щоб втримати Крим під державним контролем. Так, специфічною проблемою для України в Криму був статус Севастополя. Однак після розпаду СРСР міська влада опинилася в складному становищі і звернулася за допомогою до Києва. 11 березня 1992 р. з'явився указ Президента України «Про органи державної виконавчої влади». Цим указом усі державні органи виконавчої влади м. Севастополь підпорядковувалися безпосередньо центральним органам України, і компетенція міської влади визначалася у відповідності з їх статусом державних органів міста республіканського значення. Це дозволило переважити ситуацію на користь України в місті і відторгнути Севастополь від адміністративної системи Криму⁵⁴.

У результаті перемовин делегації Верховної ради України і кримської влади 24 квітня 1992 р. набрав чинності Закон «Про статус автономної Республіки Крим», який надав їй досить широкі повноваження, зокрема, «участь у формуванні та здійсненні внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності України» з питань, які стосувалися її інтересів, «здійснення невід'ємного права використання землі, надр, рослинного і тваринного світу» та інших природних ресурсів на її території та прилеглий частині континентального шельфу України та інші⁵⁵.

Згідно із законом, Республіка Крим визнавалася автономною складовою частиною України, що самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією та Законами України (ст. 1). Однак Верховна Рада України могла зупиняти дію нормативних актів Верховної Ради Республіки Крим у разі невідповідності їх Конституції і законам України до прийняття остаточного рішення Конституційним Судом України (ст. 10)⁵⁶.

Проте це не задовольнило кримських політиків, які тримали ініціативу в своїх руках, чому сприяла атмосфера переговорного процесу «як рівного з рівним». До кінця квітня 1992 р. Республіканський рух Криму зібрав 247 тис. підписів (за нормами закону про референдум Криму – 180 тис.) за проведення референдуму щодо незалежності Республіки Крим⁵⁷.

⁵¹ Мальгин А. Крымский узел... С. 67.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 64. Арк. 139–140.

⁵³ Мальгин А.В., Ефимов С.А. Крымский регионализм в контексте европейской интеграции Украины. С. 157.

⁵⁴ Мальгин А. Крымский узел... С.34.

⁵⁵ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 47.

⁵⁶ Закон України «Про статус автономної Республіки Крим». *Відомості Верховної Ради України*. № 30. 1992. 28 липня. Ст.419. С. 1014.

⁵⁷ Горобець І. В. Проблема Криму в українсько-російських відносинах (90-ті роки). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. 2001. Вип. 57. С. 56.

5 травня 1992 р. відкрилася сесія Верховної Ради Криму, на якій проголосовано документ «Акт державної самостійності Республіки Крим». Наступного дня Верховна Рада Криму прийняла Конституцію республіки. Згідно зі ст. 1 Конституції, республіка на своїй території володіла верховним правом щодо природних багатств, матеріальних, культурних і духовних цінностей, здійснювала свої суверенні права і всю повноту влади на даній території. Республіка Крим могла самостійно вступати у відносини з іншими державами і організаціями (ст. 10), встановлювалося регіональне громадянство. Однак республіка входила до складу України і визначала з нею свої стосунки на основі договорів і угод (ст. 9). На сесії також було прийнято рішення про проведення загальнокримського референдуму про статус Криму⁵⁸.

Натомість спротиву українських організацій російським впливам у Криму перешкоджало протистояння між лідерами українських партій, їх слабкість і нечисельність. Так, керівники Української республіканської партії в Криму в 1990–1992 рр. постійно змінювалися, а сама партія налічувала на півострові аж 83 члени⁵⁹.

Організації кримських татар виступали проти Конституції Криму від 6 травня 1992 р. й акту про державну самостійність Республіки Крим, Але одночасно у прийнятій 18 травня 1992 р. резолюції на багатотисячному мітингу кримських татар, присвяченому пам'яті жертв депортації 1944 р., висувалися вимоги до ВР України прийняти рішення про визнання прав кримськотатарського народу на самовизначення та визначити статус Криму як національно-територіального утворення у складі незалежної України⁶⁰.

Рішення ВР Криму стали апофеозом протистояння, виникла загроза конфлікту, але процес спрямували в переговорне русло⁶¹. У відповідь на рішення кримської влади ВР України постановою від 13 травня 1992 р. зупинила дію рішень кримського парламенту і визнала їх такими, що суперечать Конституції України. ВР Республіки Крим зобов'язано до 20 травня 1992 р. скасувати свої постанови, а Президенту України запропоновано «вжити невідкладних заходів щодо відновлення конституційного правопорядку в автономній Республіці Крим»⁶².

Незабаром більшість ВР Криму анулювала «Акт про державну самостійність» (з формулюванням «як фактично реалізований») і оголосила безстроковий мораторій на референдум щодо статусу Криму⁶³. Натомість 30 липня 1992 р. на користь настроям кримських політиків змінилася назва Закону України «Про статус Автономної Республіки Крим» і набула такого вигляду: «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим». Тепер уже йшлося про здійснення «невід'ємного права власності на землю, надра, водні та інші

⁵⁸ Мальгин А. Крымский узел... С. 69.

⁵⁹ Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом. *Державність*. 1992. № 4. С. 4.

⁶⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 392.

⁶¹ Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. Киев: Центр духовной культуры, 1996. С.138.

⁶² Постанова Верховної Ради України «Про політичну ситуацію, яка склалася у зв'язку з рішеннями, прийнятими Верховною Радою Республіки Крим 5 травня 1992 р.». *Відомості Верховної Ради України*. № 31. 1992. 4 серпня. Ст. 445. С. 1052.

⁶³ Мальгин А. Крымский узел... С. 70.

природні ресурси», «формування бюджетних взаємовідносин між урядами України і Республіки Крим на договірних засадах»⁶⁴. Щоправда, ВР Республіки Крим 25 вересня 1992 р. привела у відповідність з Конституцією й законами України Конституцію й законодавство республіки.

Українська влада погодилася на право республіканських органів Криму вступати в межах своїх повноважень у самостійні відносини з іншими державами і міжнародними організаціями, а також встановлювати регіональне громадянство. Україна зобов'язувалася погоджувати з кримськими офіційними особами розміщення військових баз, формування військових частин на території півострова, переміщення військ. Частина Національної гвардії України на території Криму мали формуватися з мешканців півострова. Призначення глави СБУ і Прокурора в Криму мало відбуватися за узгодженням з ВР Криму. Українські закони оголошувалися обов'язковими на території Криму, якщо вони не суперечили прийнятим у межах повноважень регіональним законам республіки⁶⁵.

У цей період відбулося найбільш відверте втручання командування Чорноморського флоту в кримську політичну ситуацію. У заяві Військової Ради Чорноморського флоту 18 травня 1992 р. зазначено: «Півні сили... здійснюють спроби відмовити кримчанам в праві самим визначити свою долю на загальнокримському референдумі... ЧФ є флотом СНД і воїни-чорноморці впевнені, що долю Криму повинен вирішувати його народ...»⁶⁶.

Водночас Верховна Рада РФ 21 травня 1992 р. прийняла постанову «Про правову оцінку рішень вищих органів державної влади РРФСР щодо зміни статусу Криму, прийнятих у 1954 році», яка дезавувала акт про передачу Криму. Але 22 травня депутати прийняли заяву до ВР України, де було відзначено, що Росія не висуває територіальних претензій до України, підтверджено недоторканість чинних кордонів⁶⁷. Натомість ВР України в окремій заяві розцінила дії парламенту Росії як спробу політичного тиску і акт політичного шантажу стосовно України. В заяві звернуто увагу також на повну відсутність формально-юридичних підстав для перегляду питання про правовий статус Криму⁶⁸.

Для зняття гостроти конфлікту 23 червня 1992 р. відбулася зустріч президентів Б. Єльцина і Л. Кравчука з питань Чорноморського флоту в Дагомисі. Було досягнуто домовленостей про створення двох флотів – російського і українського, але під час перехідного періоду Чорноморський флот мав залишатися під об'єднаним командуванням, а військовослужбовці присягати державам, громадянами яких вони були⁶⁹. Підписані пізніше Ялтинські угоди підтверджували, що флот підлягає поді-

⁶⁴ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 48.

⁶⁵ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 396.

⁶⁶ Никифоров А. р. Крымская автономия: школа региональной политики для Украины. *Труды Крымской академии наук*. Симферополь: Таврия, 2004. С. 168.

⁶⁷ Мальгин А. Крымский узел... С.11.

⁶⁸ Заява Верховної Ради України стосовно рішень Верховної Ради Росії з питання про Крим. *Відомості Верховної Ради України*. № 33. 1992. 18 серпня. Ст. 481. С. 1110, 1008.

⁶⁹ Адамович С. В. Фактор Чорноморського флоту Російської Федерації в суспільно-політичному житті України (1991–2012 РР.). *Вісник Прикарпатського університету. Історія*. 2012. Вип. 22. С. 67–68.

лу, встановлювався трирічний період, протягом якого флот зберігався єдиним під об'єднаним командуванням, перших осіб якого призначали і звільняли особисто президенти Росії і України. Сторони домовилися про спільне базування і рівне фінансування флоту, а також про те, що призов матросів мали здійснювати Україна і Росія у рівних пропорціях⁷⁰.

У відповідь на посилення проросійських рухів на півострові 10–11 жовтня 1992 р. проведено Перший Всекримський конгрес українців. Конгрес підтримав права депортованих жителів півострова, закликав до міжнаціональної злагоди і консолідації демократичних сил Криму, виступив за заходи з українізації мешканців півострова, засудив намагання ВР Криму запровадити посаду президента Криму, закликав ВР України прийняти закон про представництво Президента України в Криму і виступав за сприяння розбудові Збройних сил України⁷¹.

У грудні 1992 р. ВР України прийняла Закон «Про Представництво Президента України в республіці Крим», що дозволило центральній українській владі отримати додатковий важіль впливу на суспільно-політичну і соціально-економічну ситуацію в Криму і певною мірою стабілізувати ситуацію.

У 1993 р. загострення політичної ситуації на півострові відбулося через погіршення економічного стану. Так, 23 січня 1993 р. у Севастополі вибухнули мітинги, на яких ставили вимоги скасувати мораторій на проведення референдуму про долю Криму, перегляду статусу Севастополя, складання повноважень представника Президента України в місті, а також висловлювалася недовіра Президенту України. Керівники проросійського «Фронту національного спасіння» не виключали можливості озброєної протидії владі Севастополя та Криму⁷². У відповідь Постановою Кабміну України від 26 березня 1993 р. для стабілізації економіки міста прийнято рішення надати йому допомогу в обсязі 28,85 млрд крб.⁷³.

Ситуацію в регіоні ускладнювали провокації зі сторони РФ. Так, 16 квітня 1993 р. заступник голови ВР РФ В. Агафонов від імені російського парламенту надіслав звернення до ВР Криму, в якому містилася заява, що Росія може виступити «міжнародним гарантом проведення в Криму референдуму з питань його державної незалежності»⁷⁴.

У травні–червні 1993 р. на кораблях Чорноморського флоту відбулося підняття андріївських російських прапорів (у червні 1993 р. більше 200 кораблів стояли на рейдах Севастополя під такими прапорами)⁷⁵. Після міждержавних переговорів у Москві 17 червня 1993 р. підписано «Угоду між Україною та Російською Федерацією про невідкладні заходи по формуванню ВМС України та ВМФ Росії на базі Чорноморського флоту». У ній передбачалося, що від вересня 1993 р. розпочнеться практичне формування ВМС України і Росії, але базування флоту на перехідний період мало залишатися спільним з фінансуванням у рівних долях обома державами.

⁷⁰ Мальгин А. Крымский узел... С. 24.

⁷¹ Дашкевич Я. Сіре небо над українським Кримом. *Державність*. 1992. № 4. С. 6–9.

⁷² ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 213. Арк. 16.

⁷³ Там само. Спр. 183. Арк. 39, 20–29.

⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 241.

⁷⁵ Мальгин А. Крымский узел... С. 29.

Розподіл Чорноморського флоту мав відбуватися у співвідношенні 50/50, російська сторона зобов'язувалася брати участь у розвитку соціально-економічної сфери м. Севастополя та інших населених пунктів⁷⁶.

У цих умовах парламент Росії 9 червня 1993 р. прийняв постанову «Про статус м. Севастополя», який визначав «російський федеральний статус» Севастополя в адміністративно-територіальних кордонах міського округу на грудень 1991 р. Як писали в газетах, першою реакцією на повідомлення навіть досить поміркованих політиків були слова: «Це – війна!»⁷⁷.

На підтримку України і її прав на Севастополь і Крим виступили з офіційними заявами такі потужні держави, як США, Канада та ін. Одночасно відчувалися спроби країн ЄС уникнути винесення питання на розгляд європейських політичних структур, мотивуючи це недоцільністю інтернаціоналізації питання про м. Севастополь і боязню послабити позиції президента Б. Єльцина⁷⁸.

Наступна зустріч президентів України і Росії відбулася 3 серпня 1993 р. в кримському містечку Масандра. Перед нею росіяни вперше використали енергоносії як засіб шантажу. Буквально за тиждень до зустрічі постачання газу до України було скорочено на 24 %, а під час переговорів пролунали погрози взагалі «закрити вентилі». У підсумку, у зв'язку з заборгованістю України за енергоносії, сторони досягли попередньої угоди, що більша частина української половини флоту буде викуплена Росією. Л. Кравчук спершу підтримав цю пропозицію, однак після найгострішої критики у парламенті, йому довелося забрати свої слова назад⁷⁹.

На відміну від радикалів помірковані сили в Криму пропонували передусім зміцнення економічної самостійності півострова в складі України. Своєю чергою у червні 1993 р. проект «режиму відкритої економіки» був розглянутий і в цілому підтриманий сесією ВР Криму. 23 червня 1993 р. Президент України підписав Указ «Про режим відкритої економіки на території Республіки Крим». 1 липня 1993 р. ВР Криму прийняла постанову про розмежування власності між Україною і Кримом⁸⁰. Тоді загострення між Україною і Росією щодо Криму визначалося не тільки територіальними претензіями росіян і прагненням зберегти під контролем Чорноморський флот, а й тим, що проблема Криму стала важливим чинником внутрішньополітичної боротьби в Росії в протистоянні президента і ВР. Вузол кримських проблем також використовувався як засіб тиску на Україну, якщо вона виявляла стійкість у питаннях СНД.

Крім українсько-російського протистояння, ситуація на півострові ускладнювалася через невирішеність кримськотатарських проблем (складність отримання громадянства, житлові проблеми, реінтеграція ісламу в конфесійну структуру півострова). Вибрання на підставі закону, що не відповідав Конституції і законам України, у 1994 р. президентом Автономної республіки Крим кандидата від передвиборчого

⁷⁶ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 190–192.

⁷⁷ Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991–1995. С. 139–140.

⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 1. Спр. 179. Арк. 203, 210, 222.

⁷⁹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. С. 108.

⁸⁰ Мальгин А. Крымский узел... С. 76.

блоку «Росія» Ю. Мешкова, а також отримання більшості ірредентськими депутатами у ВР Криму, розгорнуло черговий виток політичного загострення на півострові. Однак саме м. Севастополь та автономія відзначилися найбільшими відсотками голосів, відданих у 1994 р. за Л. Кучму як кандидата на посаду президента України (91,98 % та 89,7 % відповідно)⁸¹. Цей факт свідчив, що сепаратистські настрої у 1994 р. не домінували в кримському суспільстві.

Розвиток українсько-кримської конфронтації загострився у зв'язку з рішенням Ю. Мешкова провести консультативне опитування 27 березня 1994 р. щодо трьох питань: відновлення Конституції Криму від 6 травня 1992 р. в повному обсязі; подвійного громадянства і надання президенту права видавати укази зі статусом законів. На питання про відновлення Конституції Криму відповіли «так» – 78,4 %, за подвійне громадянство – 82,8 %, за надання додаткових повноважень президенту – 77,9 %. Викликом для Києва були спроби унезалежити економічну політику автономії від України, перехід Криму на московський час, рішення ВР Криму не відправляти призовників з Криму в українську армію за межі півострова і спроби підпорядкувати собі силові структури⁸².

Піком протистояння на півострові стало відновлення ВР Криму 20 травня 1994 р. Конституції в редакції від 6 травня 1992 р., але після консультацій з Москвою Ю. Мешков закликав парламент утриматися від її відновлення⁸³.

Відзначимо, що правління президента Ю. Мешкова характеризувалося численними безрезультатними коштовними зарубіжними поїздками, зловживаннями депутатів від блоку «Росія», відсутністю успіхів у набраного з росіян уряду Республіки Крим, найнижчим за 15–20 років урожаєм⁸⁴. Напруга у взаємовідносинах з Києвом створила несприятливу атмосферу для кримських економічних реформ. Крим перестав отримувати кредити від центрального уряду. Поступово українська влада, користуючись фінансовими важелями і помилками Ю. Мешкова, почала контролювати правоохоронні органи.

Натомість з усіх указів кримського президента діяв лише так званий указ про московський час⁸⁵. Тим часом між законодавчою та виконавчою гілками влади розростався конфлікт через небажання президента Криму та уряду рахуватися з думкою ВР Криму.

Не маючи достатнього досвіду державотворення, кримська проросійська еліта залишалася за своєю суттю регіональною елітою. Крім того, вона була без власного «обличчя», тому що «головна увага була надана не особистостям, а ідеї»⁸⁶. Сепаратисти не отримали й очікуваної підтримки ззовні. Російська влада більш ніж

⁸¹ Нельга О. Вибори як індикатор і чинник національної інтеграції. *Нова політика*. 1999. № 6. С. 3–4.

⁸² Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 416–419.

⁸³ Мальгин А. Крымский узел... С. 85.

⁸⁴ Пілат О. Крим: реалії сьогодення. *Голос України*. 1994. 23 серпня. С. 6.

⁸⁵ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 100.

⁸⁶ Зоткін А., Кислий О. Кримські регіональні еліти та дія фактору етнічності. *Регіональні та національні еліти: хто формує політику? Матеріали Міжнародної наукової конференції* (Чернівці, 6–7 грудня 2001 р.). Чернівці: Букрек, 2002. С. 133.

прохолодно поставилася до ідеї про рублеву зону для Криму, найвище керівництво Росії, яке загрузало в Чечні, уникало зустрічей з одіозним кримським президентом⁸⁷.

Між лояльністю до центральної української влади і маргіналізацією проросійських політиків: час відносного спокою в Криму (1995–2004). Українська влада використала владну кризу в Криму для повернення півострова в правове поле України і боротьби з сепаратистськими тенденціями. Зокрема, у кінці вересня 1994 р. ситуацію на півострові розглянула ВР України і прийняла постанову, що зобов'язувала ВР Криму привести до 1 листопада 1994 р. Конституцію і закони у відповідність з українськими. 17 листопада 1994 р. ВР України скасувала 40 законодавчих актів Криму і припинила фінансування тих підприємств і організацій автономії, які працювали за скасованими законами⁸⁸.

Однак 22 грудня 1994 р. ВР Криму ухвалила т. зв. «Декларацію про денонсацію Біловезьких угод», чим взагалі ставила під сумнів державну незалежність України. Кримський парламент також виявився залученим до проблеми Чорноморського флоту й ухвалив 14 грудня 1994 р. звернення до Президентів Росії і України з вимогою залишити флот неподіленим⁸⁹.

На початку 1995 р. російські державні чинники спробували розширити свій вплив через активнішу діяльність у Криму дипломатичного представництва. І російська консульська група одразу після прибуття в Крим зайнялася оформленням громадянства РФ, зокрема і громадянам України, які проживали на території автономії⁹⁰. Проте, за даними Г. Касьянова, після різких заяв українського МЗС групу відкликали⁹¹.

Весною 1995 р. через важку економічну ситуацію на півострові та зростання впливовості злочинних угруповань в Криму (до середини 90-х років ХХ ст. на півострові діяли мафіозні угруповання, найбільші з яких «Башмаки», «Сейлем») жодна із владних інституцій не мала безумовної підтримки населення, і склалися умови для повернення Криму в правове поле України. Під контролем Києва перебували правоохоронні структури, більшість керівників місцевих адміністрацій і засоби масової інформації. Війна в Чечні значно послабила проросійські настрої кримчан, а Л. Кучма сприймався як свій президент.

17 березня 1995 р. ВР України скасувала кримську конституцію та Закон України «Про розмежування повноважень між органами державної влади України і Республіки Крим», ліквідувала посаду президента Криму. Було ухвалено новий закон «Про Автономну Республіку Крим», у якому замість «невід'ємного права власності на землю і надра» віданню республіки підлягала лише «реалізація права власності на об'єкти, що їй належать». Крім того, за цим законом, Конституцію Автономної Республіки Крим мала затверджувати ВР України⁹².

Символом контролю за ситуацією на півострові проукраїнськими силами стало встановлення державного прапора України перед будинком міськради у Сімферополі.

⁸⁷ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 100.

⁸⁸ Мальгин А. Крымский узел... С. 92.

⁸⁹ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 28, 57.

⁹⁰ Там само. Арк. 101.

⁹¹ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. С. 96.

⁹² Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 48.

Так, о 5 годині ранку 19 квітня 1995 р. службовці міської ради, виконуючи розпорядження, підняли державний прапор поряд з прапором Криму⁹³.

У червні 1995 р. роль центральної влади для Криму посилилася у зв'язку з різким загостренням кримськотатарської проблеми. Після звірячого вбивства рекетирами двох кримських татар на одному з ринків Феодосії і очевидного потурання вбивцям з боку міліції, розпочалися стихійні виступи. За активної участі Києва порядок було поновлено⁹⁴.

На початку липня 1995 р. прихильники української орієнтації Криму усунули з посади спікера кримського парламенту С. Цекова і на його місце обрали Є. Супрунюка⁹⁵. Лідер фракції «Курултай» Р. Чубаров зайняв посаду заступника спікера. Фактично проросійські політики втратили вплив через професійну непридатність; втрату довіри соціальних прошарків до кримських політиків через постійне погіршення соціально-економічного становища; відсутність реальної політичної та економічної допомоги з боку Росії.

Українській владі вдалося досягти певної стабілізації щодо розподілу Чорноморського флоту. 9 липня 1995 р. в м. Сочі президенти України і Росії підписали «Угоду між Російською Федерацією і Україною по Чорноморському флоту». Сторони підтвердили раніше прийняте рішення про створення на базі Чорноморського флоту двох флотів: Росії передавалося 81,7 % кораблів і суден Чорноморського флоту, Україні – 18,3 %. Основною базою Чорноморського флоту Російської Федерації з розміщенням штабу флоту визнавався Севастополь⁹⁶.

Продовжувалося і визначення правового статусу півострова. 4 квітня 1996 р. ВР України затвердила Закон України «Про Конституцію Автономної Республіки Крим». Складним був розгляд Конституційною комісією розділу проекту Конституції України, присвяченого Кримській автономії. У редакції від 23 лютого 1996 р. статус Криму зазнав відчутних змін – замість «Автономної республіки» – «автономія», замість «Конституції» – «статут»⁹⁷.

Автономії Крим як складової частини України, яка в межах Конституції України та Статуту Автономії Крим могла вирішувати питання, віднесені до її відання, присвячувався X розділ проекту. Статут Автономії Крим мав ухвалюватися Національними Зборами в порядку, визначеному для прийняття законів України (ст. 132). З мотивів невідповідності рішень і постанов ВР Автономії Крим Конституції України проект передбачав зупинення їхньої дії з одночасним зверненням до Конституційного суду України (ст. 136)⁹⁸.

У відповідь на засіданні Президії ВР Криму 7 березня 1996 р. було ухвалено заяву до владних структур і «народу Республіки Крим», де йшлося про те, що «Верховна Рада Криму залишає за собою право на зняття мораторію на проведення референдуму про

⁹³ ЦДАВО України. Ф. 5233. Оп. 2. Спр. 439. Арк. 199.

⁹⁴ Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. К.: Наш час, 2008. С. 101.

⁹⁵ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 429.

⁹⁶ Мальгин А. Крымский узел... С. 39.

⁹⁷ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 48.

⁹⁸ Конституція України. Проект схвалений (із зауваженнями і пропозиціями) Конституційною комісією 11 березня 1996 р. *Голос України*. 1996. 23 травня. С. 7–8.

статус Криму і відновлення Конституції Республіки Крим від 6 травня 1992 року»⁹⁹. У підсумку тимчасова спеціальна депутатська комісія, яка діяла на останньому етапі конституційного процесу, знову повернулася до назви «Автономна Республіка Крим» замість «...статуту автономії». У тексті проекту знову з'явилася «Конституція» та деякі інші послаблення¹⁰⁰.

Під час прийняття Конституції 28 червня 1996 р. найдраматичнішими були колізії, пов'язані з прийняттям статей про мову, символіку і Крим. Ці статті голосувалися пакетом, і, нарешті, ліві визнали символіку Української держави, а праві – автономний статус Криму¹⁰¹. У підсумку статусу автономності Криму були присвячені окремі розділи Конституції. Уперше саме на конституційному рівні було визначено предмети відання Автономної Республіки Крим і ті питання, з яких вона здійснює нормативне регулювання (ст. 137, 138)¹⁰².

Попри певну стабілізацію у відносинах органів влади автономії і Києва залишалися невирішеними більшість вимог кримських татар. У червні 1996 р. відбулася перша сесія III Курултаю, на якій зазначалася необхідність повної реабілітації та відновлення прав депортованих народів і запровадження рівності державної, кримськотатарської й російської мов у діяльності органів влади; відновлення історичної топоніміки півострова, спрощення процедури надання татарам громадянства України¹⁰³. Відзначимо, що кримські татари постійно декларували проукраїнську спрямованість. Лише 8 % кримських татар, згідно з дослідженнями, проведеними західною інституцією USIA, в 1995–1996 рр. вважали, що Крим має належати Росії, тоді як 54 % вважали, що він має бути у складі України¹⁰⁴.

У кінці 1996 р. в Росії відбулося посилення «кримської» риторики через проблему розширення НАТО на Схід. У зв'язку з цим тема Севастополя порушувалася в контексті пошуків адекватної відповіді Північноатлантичному альянсу. 5 грудня 1996 р. Рада Федерації кваліфікувала Севастополь як частину російської території і звернулася до президента Б. Єльцина з проханням оголосити мораторій на підписання органами державної влади будь-яких міжнародних актів щодо Чорноморського флоту, статусу Криму і м. Севастополь до закінчення роботи спеціальної комісії Ради Федерації¹⁰⁵.

Проте з наближенням НАТО до кордонів РФ політична конфронтація з Україною стала неефективною. 28 травня 1997 р. між державами було підписано три документи про Чорноморський флот: «Про взаєморозрахунки, пов'язані з поділом Чорноморського флоту і перебуванням Чорноморського флоту Росії на території України», «Про статус і умови перебування Чорноморського флоту Росії на території України»,

⁹⁹ Пілат О. У Криму знову спекотно. *Голос України*. 1996. 12 березня. С. 2.

¹⁰⁰ Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 51.

¹⁰¹ Козуля О. Ставлення національно-демократичних сил до Конституції України. *Нова політика*. 1996. № 5. С. 3.

¹⁰² Копиленко М. Л., Копиленко О. Л. Проблеми правового статусу Криму... С. 51.

¹⁰³ Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 71.

¹⁰⁴ Мілер В., Гределанд О., Кошечкіна Т. Звичаєва корупція? Громадяни та уряди у посткомуністичній Європі. Київ: «К.І.С.», 2004. С. 147.

¹⁰⁵ Мальгин А. Крымский узел... С. 43.

«Про параметри поділу Чорноморського флоту». Відповідно до них, Росія орендувала акваторію й інфраструктуру Чорноморського флоту терміном на 20 років (за можливості продовження оренди кожні 5 р. за умови згоди сторін), відмовилася від статусу Севастополя як головної бази Чорноморського флоту і від роздільного базування Чорноморського флоту і ВМС України. Згідно з домовленостями, 525 кораблів і суден забезпечення поділялися у співвідношенні 50/50, але Україна передавала Росії в порядку взаєморозрахунків 117 кораблів і суден, у рахунок погашення боргу за російськими кредитами. Щорічна сума орендної плати визначалася в 97,7 млн дол., які мали погашатися в рахунок боргу України перед Росією за поставки нафти і газу¹⁰⁶.

Продовжувалася робота і з визначення нормативно-правового статусу автономії у складі України. У лютому 1998 р. Закон України «Про Верховну Раду Автономної Республіки Крим» визначив правовий статус представницького органу АРК. Натомість 21 жовтня 1998 р. Верховною Радою автономії було прийнято новий текст Конституції Автономної Республіки Крим. ВР України затвердила Конституцію Законом України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим», і та набрала чинності 12 січня 1999 р.¹⁰⁷. Натомість Закон України «Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим» від 2 березня 2000 р. регламентував повноваження Постійного Представника Президента України в АРК.

Як крок назустріч вимогам кримських татар визнати Меджліс і Курултай, у 1999 р. відбулося створення Ради представників кримськотатарського народу при Президентові України, призначення М. Джемільова головою цієї Ради, а також Ради аксакалів при голові Верховної Ради АРК як консультативно-дорадчих органів¹⁰⁸.

Однак кримські політики проросійської спрямованості продовжували інспірувати страхи мешканців півострова щодо кримських татар. Для цього поширювалися розповіді про посилення ісламського екстремізму і появу чеченських сепаратистів в регіоні, загострювалися земельні конфлікти між кримськими татарами і російським населенням. Ініційоване місцевою владою масове встановлення православних хрестів біля в'їздів у населені пункти півострова привело до т. зв. хрестоваління зі сторони кримських татар¹⁰⁹. Одночасно росіяни намагалися зберегти контроль над півостровом економічними засобами. Згідно з даними Міністерства економіки автономії, РФ від 2000 р. входила в десятку найбільш активних кримських інвесторів¹¹⁰.

Натомість результати опитувань, проведеного у 2001 р. Українським центром економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова в Криму, засвідчили стабілізацію суспільно-політичного життя в автономії і те, що жителів півострова хвилювали

¹⁰⁶ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 439.

¹⁰⁷ Абасов Г. Г. Конституційно-правовий статус Верховної Ради Автономної Республіки Крим: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2004. С. 10.

¹⁰⁸ Зінченко Ю. І. Кримськотатарська проблема: історія та сучасність (до 60-річчя депортації). *Український історичний журнал*. 2004. № 3. С. 71.

¹⁰⁹ Гранат Ю. Етнорелігійні конфлікти в Автономній республіці Крим: від конфронтації до діалогу. *Галичина*. 2006–2007. №12–13. С. 438–442.

¹¹⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 451.

такі проблеми, як загальне зниження рівня життя (66,7 % респондентів), працевлаштування і безробіття (44,6 %), загальне становище в економіці (39,3 %) тощо. Натомість стан відносин з Росією турбував 14,9 % опитаних, стосунки між Кримом і Києвом викликали занепокоєння лише у 4,2 % респондентів¹¹¹.

Від острова Тузла до відкритої агресії і окупації Криму РФ. Замахом на територіальну цілісність України зі сторони РФ стало будівництво в Керченській протоці росіянами у жовтні 2003 р. дамби в напрямку українського острова Тузла. Ця конфронтаційна діяльність відбувалась на фоні того, що належність о. Тузли Україні підтверджували і документи, і географічні карти.

21 жовтня 2003 р. глава адміністрації Президента РФ О. Волошин заявив, що «Росія ніколи не залишить Україні Керченську протоку. Досить того, що Крим сьогодні український, і ми ледве заспокоїли людей з цього приводу... Якщо треба, ми зробимо все можливе й неможливе, щоб відстояти свою позицію. Якщо треба, ми кинемо туди бомбу!»¹¹².

23 жовтня 2003 р. парламент ухвалив постанову, в якій визнав дії Росії в Керченській протоці «недружнім актом» та закликав Президента України «застосувати всі наявні засоби для захисту територіальної цілісності й суверенітету держави, недоторканості українських кордонів». У результаті активності виконавчої влади будівництво зупинилося, а на острові встановили український прикордонний пост¹¹³.

Суспільно-політична ситуація на півострові загострилася ще більше з початком президентських виборів 2004 р. Однак те, що Крим під час Помаранчевої революції не збурився масовими акціями підтримки ідеї відокремлення від України чи утворення федеративної республіки, свідчило, що в автономії процеси регулювалися з Києва і не відповідали ні настроям населення, ні надіям політичної і бізнесової еліти півострова. Ба більше, у Криму відбувалися акції як на підтримку проросійських прихильників В. Януковича, так і проукраїнських – В. Ющенка.

На ініційованих владою після Сіверськодонецького сепаратистського з'їзду 28 листопада 2004 р. зборах депутатів рад всіх рівнів у Сімферополі спікери вимагали як максимум референдуму про самостійність Криму чи федералізації України як мінімум. Але в резолюцію форуму жодна з цих пропозицій не увійшла. Позачергова сесія ВР автономії також була насичена емоціями, але заява, в якій парламент визнав легітимним призупинене Верховним судом рішення ЦВК про перемогу на виборах В. Януковича, так і не була надрукована в парламентській газеті¹¹⁴.

30 листопада 2004 р. навздогін Сіверськодонецькому з'їзду знову було скликано пленарне засідання ВР Криму, на якому підтримували сепаратистські рішення Сіверськодонецька. На засіданні звучали радикальні виступи. Так, Л. Безазієв закликав піти на референдум і оголосити про самостійність. Проте, як відзначали оглядачі,

¹¹¹ Никифоров А. р. Крымская автономия: школа региональной политики для Украины. *Труды Крымской академии наук*. Симферополь: Таврия, 2004. С. 166.

¹¹² Лавренюк С. Віхи українського парламентаризму – в цифрах і фактах. *Голос України*. 2007. 4 квітня. С. 10.

¹¹³ Там само. С. 11.

¹¹⁴ Адамович С. Крим у суспільно-політичному житті України (2004 р.). *Визвольний шлях*. 2007. № 1. С. 17.

для більшості депутатів тема референдуму про самостійність не настільки цікавила, як, наприклад, перерозподіл кримської власності. У результаті в проєкт рішень внесли пункт про те, що Крим підтримує В. Януковича, і вирішили делегувати двох своїх представників у створений на Луганщині Міжрегіональний союз органів місцевого самоврядування країни¹¹⁵.

Незважаючи на проросійську спрямованість регіональної влади, голова ВР Криму Б. Дейч звернувся до прокурора АРК В. Гальцова з проханням розслідувати факт збору в Сімферополі підписів за приєднання Криму до Росії. З Криму відправлялися вантажівки з продуктами для Майдану. Так, тільки в Саках фінансову підтримку революції надавали 29 комерційних підприємств і 34 приватні підприємці. Низка кримських учених виступили зі зверненням, у якому закликали активно підтримати законно вибраного президента В. Ющенка. Один з приватних телеканалів подавав об'єктивну, виважену інформацію, що також стало новим явищем для Криму¹¹⁶.

Представники кримськотатарських організацій висловилися на підтримку територіальної цілісності, суверенітету України, її юрисдикції над Кримом. Але, як зауважував Н. Бекіров, кримськотатарські політики вимагали наповнення новим змістом відносин з українською демократією і перегляду статусу кримських татар на півострові¹¹⁷.

Проте перемога на президентських виборах В. Ющенка не зняла гостроти соціально-економічних проблем в регіоні, залишалися активними, хоч і маргінальними проросійські організації, кримські татари мали проблеми з земельним облаштуванням, вимагали надання кримськотатарській мові статусу офіційної і розробки механізму забезпечення їх представництва у владних структурах півострова. Крім того, російська сторона порушувала домовленості по Чорноморському флоту (не санкціоновано використовувалися землі і приміщення Чорноморського флоту, працювала прокуратура і суди РФ, використовувалося навігаційне обладнання та радіочастоти України)¹¹⁸. У 2006 р. ситуація загострилася через спробу України перебрати під свій контроль об'єкти навігаційно-гідрографічного забезпечення, що продовжували залишатися під контролем Чорноморського флоту РФ¹¹⁹.

Складним залишалося на півострові становище української мови і культури. Так, навчання в Севастополі українською та російською мовами проводилося лише в одній школі та двох гімназіях із 76 загальноосвітніх навчальних закладів, де в 2004–2005 рр. українською мовою навчалось 779 учнів (2 % учнів)¹²⁰.

Натомість у Севастополі у 2006 р. працювало 10 філій російських вишів, було збудовано елітну російську гімназію, видавалися і безплатно поширювалися 10

¹¹⁵ Астахова Н. Мы не отколемся. Не бойтесь. И не расколемся. Не надейтесь. *Крымская правда*. 2004. 1 декабря. С. 1.

¹¹⁶ Адамович С. Крим у суспільно-політичному житті України (2004 р.). С. 18–19.

¹¹⁷ Бекиров Н. Крымскотатарский народ твердо поддерживает территориальную целостность, суверенитет Украины. *День*. 2004. 8 декабря. С. 4.

¹¹⁸ Тарасюк Б. От нас ожидают реальных действий. *Зеркало недели*. 2005. 23 апреля. С. 3.

¹¹⁹ Кравченко В. Ну і намаячили. *Дзеркало тижня*. 2006. 21–27 січня. С. 1, 3.

¹²⁰ Шульга Д. Непрístupний Севастополь. *Політика і час*. 2005. № 2. С. 27.

антиукраїнських газет, не кращою була ситуація на телеекранах. Населення міста виховувалося винятково на російській історії та патріотизмі, на традиціях російської державності. Величезну роль у цьому процесі відігравав російський Чорноморський флот, що здійснював функції, які далеко виходили за межі обов'язків військової структури¹²¹. Для активізації децентралістських тенденцій проросійські сили використовували також переведення судочинства на українську мову, а також впорядкування списків виборців державною мовою у 2006 р.

19 січня 2006 р. члени проросійського руху «Прорив» влаштували публічну акцію щодо відокремлення Криму від України – перекопали символічну траншею на Чонгарському перешийку і закопали в землю декілька стовпчиків¹²². Крім того, «Русская община Крыму» (РОК) за результатами виборів 2006 р. залишалася найбільш впливовою політичною організацією на півострові¹²³. Голова РОК С. Цеков не приховував, що община отримує із РФ кошти на підтримку своєї діяльності. Не приховували фактів фінансування РОК та інших проросійських організацій півострова й у Росії. Це робили через низку організацій благодійного спрямування, серед яких особливу роль відігравав Фонд «Москва-Крим»¹²⁴.

Ба більше, 26 травня 2006 р. нижня палата Держдуми РФ проголосувала за доручення російському уряду інформувати про заходи, що здійснюються для повернення Криму до складу Росії. Ініціатор доручення М. Кур'янович в інтерв'ю газеті «Експрес» зазначив, що сподівається на підтримку найвищого російського керівництва, щоб «вони почали з Криму, а закінчили Центральною і Східною Україною»¹²⁵.

Причиною наступного загострення ситуації в Криму стали українсько-американські військові навчання «Сі-Бриз», які проводилися з 1997 р. у рамках програми «Партнерство заради миру». Їх проведення на півострові блокували проросійські партії. Оперативні дані СБУ свідчили, що масові акції на півострові організовували російські спецслужби, а в багатьох мітингарів були російські паспорти¹²⁶.

У жовтні 2006 р. ВР АРК також затвердила «Концепцію розвитку освіти в Автономній Республіці Крим на період до 2012 року». Ця концепція закріпила на території півострова освіту тільки російською мовою, оскільки для української та кримськотатарської мов мали лише «створюватися умови для поглибленого вивчення»¹²⁷.

Російські політики чинили тиск на Україну задля пролонгації перебування російського флоту в Криму і заявляли, що у разі ухвалення Україною закону про припинення дії базових договорів щодо Чорноморського флоту РФ із 2017 р., Росія вправі

¹²¹ Лосев І. Український Севастополь: минуле, сучасне, майбутнє. *Сучасність*. 2008. № 10. С. 27.

¹²² Кремень Т. Побили горшки. Россия и Украина в преддверии холодной войны. *Корреспондент*. 2006. 28 января. С. 22.

¹²³ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 474–475.

¹²⁴ Суспільно-політичні процеси в АР Крим: основні тенденції / Ю. Тищенко, Р. Халілов, М. Капустін. Київ: Український незалежний центр політичних досліджень, 2008. С. 54, 57.

¹²⁵ Михалик В. Росія хоче Криму. Для початку. *Експрес*. 2006. 1–8 червня. С. 1.

¹²⁶ Силина Т. Территория, свободная от власти. *Зеркало недели*. 2006. 3–9 июня. С. 3.

¹²⁷ Калиновська О. Мовна ситуація в сфері освіти. *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації* / за ред. Ю. Бестерс-Дільгер. Київ: Вид. Дім «Киево-Могилянська академія», 2008. С. 211.

порушити питання про належність Криму і статус Севастополя¹²⁸. Задля підтримання проросійської напруги в регіоні використовувалися радикальні організації на кшталт «Прориву» з їх акцією «Російський прапор – у кожному домі» і збиранням підписів за відмову від виведення Чорноморського флоту із Севастополя¹²⁹.

Нове загострення ситуації навколо Чорноморського флоту РФ відбулося після 8 серпня 2008 р. – початку російсько-грузинської війни за Південну Осетію і виходу російських військових кораблів з Севастополя без попередження української влади і їх участь у збройному конфлікті. У відповідь українська влада спробувала взяти під контроль перетин кордону України військовослужбовцями і військовими кораблями, СБУ через суди домоглася припинення діяльності в Україні сепаратистських організацій – «Прорив», «Євразійський союз молоді», розгорнула судове переслідування організації «Севастополь – Крим – Росія»¹³⁰.

З приходом до влади в Україні в 2010 р. проросійського президента В. Януковича росіяни досягли важливого для себе успіху в Криму. 21 квітня 2010 р. у Харкові президенти РФ Д. Медведєв і України В. Янукович підписали угоду про продовження базування Чорноморського флоту Росії на півострові до 2042 р. Водночас після т. зв. харківських угод Росія почала приховано привозити модернізовану або відремонтовану техніку на територію Криму, щоб посилити свої військові угруповання¹³¹.

Певний хаос в організації державних механізмів після перемоги Революції гідності у 2014 р. використав В. Путін та російська владна еліта за підтримки одурманеного імперськими міфами російського народу для довгоочікуваної росіянами анексії Криму. У ніч на 27 лютого 2014 р. ВР та уряд Криму в Сімферополі захопив спецназ Головного розвідувального управління РФ. Від 28 лютого російські солдати без розпізнавальних знаків, їх тоді називали «зеленими чоловічками», почали блокувати українські військові частини та об'єкти на півострові. Деякі з військових містечок взяли штурмом.

18 березня 2014 р. на підставі результатів незаконного «референдуму» про статус Криму від 16 березня 2014 р. РФ незаконно «включила» до свого складу Автономну Республіку Крим та м. Севастополь на правах суб'єктів федерації – «Республіки Крим» та «міста федерального значення Севастополь». Рада Федерації Росії 21 березня 2014 р. «ратифікувала» т. зв. договір про «входження» Криму до складу Росії, підписаний В. Путіним 18 березня 2014 р. Натомість чіткий міжнародний консенсус щодо кримського епізоду був очевидним із широкого засудження включення Криму до складу Росії, про що свідчили резолюції Ради Безпеки ООН та Генеральної Асамблеї¹³².

¹²⁸ Кравченко В. Підхід до снаряду. Київ готується до виведення Чорноморського флоту Росії з України. *Дзеркало тижня*. 2008. 31 травня. С. 5.

¹²⁹ Самар В. 2017-й. Час київський? *Дзеркало тижня*. 2008. 17 травня. С. 5.

¹³⁰ Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток... С. 500.

¹³¹ Руденко А., Євчин Д., Дорогань А. Від Тузли до анексії. Чому Росії вдалося захопити Крим у 2014-му? URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/chomu-rosiji-vdalosia-zahopyty-krym/31106434.html>

¹³² Wilson G. Secession and Intervention in the Former Soviet Space: The Crimean Incident and Russian Interference in Its 'Near Abroad'. *Liverpool Law Review* 2016. Vol. 37. P. 153–175.

Українська влада не припинила боротися за Крим. 23 серпня 2021 р. на установчому саміті в Києві була започаткована Кримська платформа як міжнародний координаційний механізм для повернення питання Криму до порядку денного міжнародної політики, захисту прав людини в Криму та сприяння деокупації півострова¹³³.

Політика окупаційної влади від перших днів була спрямована на русифікацію, придушення незгодних, замовчування та приховування реальної ситуації на півострові, а також заселення власними лояльними громадянами та мілітаризацію Криму. Було заборонено діяльність Меджлісу кримськотатарського народу, відбулися десятки насильницьких зникнень і арештів кримських татар. Щодо українців були створені умови, коли вивчення української мови стало неможливе, відбувалися допити та затримання активістів, кримінальне переслідування за надуманими звинуваченнями, поширювалася антиукраїнська пропаганда, переслідувалася Православна Церква України.

З моменту захоплення Криму окупанти нарощують там свою військову присутність. Інвестиції стали неможливими через санкції, експорт і туризм почав занепадати, а державні замовлення не були спроможні врятувати експортно-орієнтовану промисловість. Мілітаризація стала визначати кримську економіку, в якій пріоритети тепер належали відновленню радянських підприємств та об'єктів військово-промислового комплексу, будівництву нової та реконструкції старої військової інфраструктури, збільшенню чисельності силових структур¹³⁴.

Однак ілюзії задураненої російською пропагандою частини населення Криму про успішний розвиток півострова в складі РФ остаточно розвіялися після того, як його населення і територія стали однією з основних баз вже наступу на Україну з 24 лютого 2022 р. Мешканці півострова платять свій рахунок «руському миру» вбитими і пораненими на війні, боязню і страхом, а також перебувають під тотальним контролем російських карально-репресивних органів¹³⁵.

Висновки. Зазначимо, що утворення Кримської автономії стало значною мірою наслідком впливу загальносоюзних партійно-радянських органів влади і місцевих структур Компартії України, що прагнули використати утворену автономію задля збереження владних повноважень і як засіб стримування української влади від проголошення незалежності. Натомість під час формування автономії жодною мірою не було враховано інтереси корінного кримськотатарського населення.

Проте, незважаючи на активні дезінтеграційні процеси на півострові, більшість жителів Криму підтримало незалежність України на всеукраїнському референдумі. Це рішення кримчан стало, імовірно, найважливішим чинником для збереження Криму в складі Української держави і значною мірою позбавило прихильників сепаратизму підґрунтя для подальшої дезінтеграції.

У 1992–1993 рр. політико-правовий статус Криму був невизначений, півострів залишався дестабілізований через російські претензії щодо Криму, м. Севастополя

¹³³ Кримська платформа. URL: <https://crimea-platform.org/>

¹³⁴ Лукашова С., Рещук К. Як змінюється Крим під російською окупацією. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2020/04/8/7246911/>

¹³⁵ Кривошеїв П. Партизанський рух у Криму: «другий фронт» для повернення контролю Україні над півостровом. URL: <https://ua.krymr.com/a/krym-partyzanskiy-ruk-rosiya-ukrayina-viyana/31880042.html>.

та Чорноморського флоту, діяльність проросійських сил і кримських татар, а також слабкість центральної української влади.

Однак у 1994–1996 рр. центральній українській владі вдалося значною мірою повернути Кримську автономію в правове поле України і встановити частковий контроль над регіональними елітами. Стабілізація суспільно-політичної ситуації на півострові відбулася внаслідок формального дистанціювання виконавчої влади Росії через внутрішні соціально-економічні та політичні проблеми від кримських проблем, дискредитованість в очах населення автономії кримської влади й активних дій Києва, що більше, Л. Кучма сприймався кримчанами як «свій політик».

Невирішеність більшості кримськотатарських проблем компенсувалася веденням діалогу української влади з лідерами Меджлісу і фінансово-економічною допомогою кримським татарам. Залагодженню проблемних ситуацій у Криму сприяли угоди щодо розподілу Чорноморського флоту в 1997 р. і поступове розмежування повноважень між автономією і Києвом. Однак конфлікт навколо острова Тузла в 2003 р. яскраво засвідчив, що Росія зберігає геополітичний інтерес щодо Криму і півострів залишається потенційно нестабільним регіоном.

Помаранчева революція 2004 р. відкрила можливості для остаточного включення Криму в загальноукраїнські соціально-економічні і політичні процеси. Підтримка частиною населення півострову ідей Майдану дозволяли стверджувати, що стосунки між Києвом і автономією можуть набути нової якості, і сепаратистські сили на півострові остаточно маргіналізуються.

Проте українська влада не спромоглася вирішити нагальні проблеми автономії – незадовільний розвиток економіки, проблеми кримськотатарського населення, а більшість населення Криму продовжувала перебувати під впливом російської ідеології. Українським інституціям не вдалося нейтралізувати деструктивні впливи Чорноморського флоту і проросійських радикальних структур. Через наближення кінця термінів договорів щодо Чорноморського флоту російські офіційні особи та інституції знову почали порушувати питання про російський статус Криму і Севастополя.

Підписані В. Януковичем т. зв. харківські угоди 2010 р. пролонгували базування Чорноморського флоту Росії в Севастополі до 2042 р. і дозволили посилити мілітаризацію росіянами Криму. Керівництво РФ скористалося внутрішньополітичною нестабільністю в Україні після Революції гідності 2014 р. і слабкістю тогочасної української армії та анексувало півострів.

Однак посилення мілітарної складової на півострові і утиски проукраїнських та кримськотатарських громадських активістів у 2014–2022 рр. засвідчили, що росіяни зовсім не прагнули визволити «соотечественников», а готували півострів як плацдарм для військового вторгнення в Україну, що розпочалося в лютому 2022 року.

Сергій Адамович

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ НАПЕРЕДОДНІ ТА НА ПОЧАТКУ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

Розгортання 24 лютого 2022 р. широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України вимагає від наукової та експертної спільноти критичного аналізу попереднього досвіду гібридної війни режиму В. Путіна проти українського народу, зокрема через концептуалізації інформаційно-психологічної складової останньої, що навіть тепер не втратила свого значення на стратегічному, оперативному й тактичному рівнях актуального військово-політичного протистояння.

Мета російсько-української гібридної війни – створення хаосу, підрив цінностей демократичного світу і культивування всеохоплюючої атмосфери недовіри та нігілізму. Ця мета поширюється не тільки на Україну, а й на ті держави, що її підтримують. Демократію Росія, яка сама не знає демократичних традицій, перетворила на нашого ворога. Використовуючи основні цінності народовладдя як зброю, агресор домогся того, що свобода слова перетворилася в право на брехню, свобода на отримання інформації – у свободу на поширення фейків, брехні і пропаганди, свобода на мирні зібрання – у право на вуличні зіткнення, а соціальні мережі – на хаотичне зібрання неіснуючих осіб для розпалювання ворожнечі. Підривається сама ідея демократії, піддається сумніву можливість вільного, чесного і неупередженого волевиявлення особи¹.

У сучасних умовах спостерігається активна розробка та впровадження новітніх форм, способів і технологій інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову та масову свідомість. До таких джерел, каналів і технологій впливу на свідомість, психологію та поведінку зараховують:

- засоби масової інформації (ЗМІ) та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості;
- глобальні комп'ютерні мережі та програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів;
- засоби та технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення;
- засоби створення віртуальної реальності;
- чутки, міфи і легенди; засоби підпорогового семантичного впливу;
- засоби генерування акустичних та електромагнітних полів².

Одним з інформаційно-психологічних викликів сьогодення є наявність інформаційно-психологічної війни та збройного конфлікту, що відзначається суттєвим зростанням кількості населення, яке зазнало впливу інформаційно-психологічної турбулентності. В останніх фіксують великі моральні та психологічні страждання (травми), що були перенесені внаслідок впливу інформаційної містифікації,

¹ Андрієвський Т. Г. Цілі російсько-української гібридної війни. *Політичне життя*. 2018. Вип. Л. № 2. С. 107.

² Інформаційно-психологічне протистояння: підручник / В. М. Петрик, В. В. Бедь, М. М. Присяжнюк та ін.; за заг. ред. В. В. Бедь, В. М. Петрика. Київ: ПАТ «ВІПОЛ», 2018. С. 154.

навмисного поширення дезінформації, проживання/перебування в умовах воєнних дій, збройних конфліктів, тимчасової окупації, внутрішнього переміщення, залишення свого місця проживання/перебування у результаті або з метою уникнення негативних наслідків збройного конфлікту, а також загибелі (зникнення безвісти), потрапляння у полон, смерті внаслідок поранення, контузії або каліцтва близької людини. Такий життєвий досвід може супроводжуватися різними формами відхилень психоемоційного стану, розвитку пограничних психічних розладів. Переважаючими емоціями вказаних осіб є тривога, страх, паніка, дратівливість, безпорадність, що переростають у невротичні, пов'язані зі стресом розлади (панічний, змішаний тривожний і депресивний, соматоформний розлади)³.

Для початку, інформаційно-психологічна війна – досить часто є попередником і супутником збройного конфлікту сторін, які протистоять одна одній. Головне завдання інформаційно-психологічної війни – не дати відбутися продуктивному діалогу, який би дозволив протиставити руйнування творенню мирного життя. Кінцева мета такої війни – розгром противника військовий і психологічний⁴.

Головними ознаками інформаційно-психологічних воєн називають:

- а) насильницьке викривлення інформаційного простору об'єкта впливу;
- б) як правило, прихованість механізму впливу (особливо в мирний час);
- в) використання особливостей психофізіології людини для досягнення мети інформаційно-психологічного впливу⁵.

Завданнями інформаційно-психологічної війни ще до початку російської гібридної агресії проти України взимку 2014 р. стало:

- а) здійснення деструктивного ідеологічного впливу;
- б) маніпулювання суспільною свідомістю і політичною орієнтацією населення держави з метою створення політичної напруги та стану, близького до хаосу;
- в) суспільна дестабілізація з метою розпалення конфліктів, стимулювання недовіри, загострення ворожнечі й боротьби за владу, провокування репресій з боку влади;
- г) введення населення в оману щодо роботи органів державної влади, підрив її авторитету, дискредитація її дій;
- г) провокування соціальних, політичних, національно-етнічних і релігійно-конфесійних сутичок;
- д) дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу;
- е) зміна системи цінностей, котрі визначають спосіб життя і світогляд людей;
- е) створення атмосфери бездуховності, негативного ставлення до культури та історичної спадщини у суспільстві конкурента чи ворога;

³ Панченко О. А., Кабанцева А. В., Сердюк І. А. Інформаційно-психологічні виклики турбулентного часу. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2021. Т. 32 (71) № 4. С. 61.

⁴ Шевчук О. В., Габро І. В. Інформаційно-психологічний вплив на суспільну свідомість в умовах інформаційно-психологічної війни. *Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс: монографія / за ред. В. А. Кротюка*. Харків: ФОП Федорко М. Ю., 2021.

⁵ Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи. *Юридичний журнал*. 2009. № 5. URL: <http://www.justinian.com.ua/article.php?id=3222>.

ж) применшення та нівелювання визнаних світових досягнень у науці, техніці та інших галузях, перебільшення значення помилок, недоліків, наслідків хибних дій та некваліфікованих урядових рішень;

з) підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими державами;

і) формування передумов для економічної, духовної чи воєнної поразки, втрати волі до боротьби та перемоги;

ї) нав'язування власного способу життя як поведінки та світогляду майбутнього, які мають наслідувати інші народи;

й) провокування суттєвого збільшення соціально-стресових розладів, станів психічної дезадаптації у населення;

к) підрив морального духу та психологічної стабільності населення, внаслідок чого – зниження обороноздатності й бойового потенціалу держави⁶.

Т. Бельська вважає, що інформаційно-психологічна війна зводиться до використання пропаганди проти ворога; спрямована проти іншої держави, призводить до зміни державної політики, а часто до розладу економічної системи супротивника і, як наслідок, погіршення владно-громадських відносин, які можуть згодом спричинити активізації дій громадянського суспільства проти власних урядів. Вона має на меті зміну мислення, свідомості людей, а відтак їхньої поведінки⁷.

Пропаганда – поширення різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших мистецьких ідей з метою їх упровадження у громадську думку та активізацію, тим самим – використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Водночас до пропаганди належать повідомлення, які поширюються для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення або поведінки певної групи людей у напрямі, безпосередньо чи опосередковано вигідному організатора⁸. Наприклад, зусиллями пропаганди нав'язано штучну проблему дискримінації російськомовного населення, страх перед ефемерною загрозою «бандерівщини». Український інформаційний простір без належного російськомовного й англomовного контенту виявився замкненим, неконкурентним, не готовим донести українську позицію до світової спільноти⁹.

Російсько-український конфлікт, окреслюваний у кремлівському та прокремлівському дискурсі як «внутрішньоукраїнський», позначається переважно не через означення протилежних сторін, а на основі географічної локалізації: «на південному сході України», «на Україні». Натомість «криза» має подвійний контекст: її можна розглядати і як «внутрішньоукраїнську», і як кризу довкола України. У другому

⁶ Там само.

⁷ Бельська Т. В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство та державну політику держави. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2014. Вип. 1. С. 55.

⁸ Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3. С. 24.

⁹ Магда Є. М. Гібридна війна: сутність і структура феномену. *Міжнародні відносини. Серія «Політичні науки»*. 2014. № 4. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2489/2220.

випадку однією зі сторін конфлікту постають «західні партнери»: США та Європейський Союз, на яких покладено відповідальність за провокування конфлікту, водночас із запереченням відповідальності Російської Федерації. Російську участь у конфлікті прямо заперечував В. Путін¹⁰.

Окреслення сторін конфлікту не є сталим, воно коливається в діапазоні між «Україною» («Києвом», «київською владою») та «Новоросією» («Донецькою та Луганською народними республіками», «Донбасом»). Ще мінливішою є репрезентація груп, зокрема тієї, що її позиціонують як «жертву»: її окреслення коливається від «прибічників федералізації» до «російського та російськомовного населення південного сходу України». Для означення безпосередніх учасників конфлікту характерне підкреслення зв'язку з місцевістю й місцевим населенням: «самооборона», «ополченці» й «сепаратисти» – всі ці терміни увиразнюють мету оборони «своєї землі»¹¹.

Вагоме місце в антиукраїнській пропаганді займав та займає дискурс, пов'язаний з Другою світовою війною або з тим її сегментом, який, за усталеною радянською традицією, прийнято називати Великою Вітчизняною війною. Різні характеристики, як-от: київської влади як «фашистської хунти», думка, ніби Донбас сьогодні – це Іспанія 36-го року, порівняння бойовиків з інтербригадами, що билися з фашизмом, урешті, георгіївська стрічка як неодмінний атрибут таких «антифашистів» – уся ця риторика виразно вказує на те, що дискурс «Великої Вітчизняної війни» активно задіяний у цій боротьбі¹².

Повертаючись до теоретико-методологічних засад пропонованого дослідження, окремо варто вживати термін «інформаційно-психологічна війна», яку слід розуміти як вплив, що здійснюється для цілеспрямованого поширення спеціальної інформації, яка впливає на психіку і поведінку політичної еліти та громадянське суспільство певної країни або регіону. Тому вищою формою війни майбутнього пропонують називати «консцієнтальну» війну (від лат. *conscientia* 'свідомість') – систему інформаційно-пропагандистських та психологічних заходів, що проводяться із застосуванням засобів масової інформації, культури, мистецтва та інших (психотропних, психотронних) засобів протягом тривалого часу за ретельно розробленими сценаріями¹³.

Виходячи із відповідної класифікації та типологізації, дослідники пропонують окремо виділяти як складові інформаційно-психологічних воєн окремі інформаційно-психологічні операції – комплекс задалегідь спланованих, узгоджених та реалізованих дій та заходів професійно підготовленими агентами держави-супротивника, що застосовують для захоплення і забезпечення абсолютного контролю над свідомістю суспільства держави та здійснення подальших впливів на нього методом

¹⁰ Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди: конфлікт «на Україні» в російському політичному, медійному й науковому дискурсі. *Інтерпретації російсько-українського конфлікту в західних наукових і експертно-аналітичних працях* / за ред. В. Кулика. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 312–313.

¹¹ Там само. С. 313.

¹² Штоквишин О. Сучасний російський міф Великої Перемоги як засіб маніпуляції свідомістю (Олександр Штоквиш). *Гібридна війна: in verbo et in praxi*: монографія / під. заг. ред. проф. Р.О. Додонова. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 274.

¹³ Бельська Т. В. Інформаційно-психологічна війна як спосіб впливу на громадянське суспільство... С. 51.

психологічних тисків та маніпуляцій із застосуванням істинної та/або неправдивої інформації задля його дестабілізації, дезорієнтації та підготовки до успішного проведення подальших політичних та воєнних дій¹⁴.

Інформаційно-психологічна операція в умовах війни гібридного типу – головний інструмент досягнення цілей, який не потребує значних фінансових витрат, є швидким і ефективним¹⁵.

Особливістю проведення Російською Федерацією інформаційно-психологічних операцій на південному сході України став постійний пошук і використання актуальних інформаційних приводів, здатних сформулювати необхідну громадську думку. Зокрема, досить швидко стала домінуючою тенденція розширення впливу на сфери, раніше непридатні для інформаційного протиборства, а саме на перегляд історії державності України та Росії та міжконфесійні відносини¹⁶.

Ознаками проведення інформаційно-психологічних операцій Російською Федерацією, виявленими в результаті аналізу, стали:

- зміст інформації;
- спрямованість інформації (цільова аудиторія та її характеристика);
- належність джерел інформації (джерел їх фінансування);
- наявність посилань на джерела інформації в інформаційних матеріалах;
- динаміка представлення інформаційних матеріалів (інтенсивність);
- факти комплексування інформації по різних інформаційних каналах – через телебачення, радіомовлення, пресу, Інтернет, чутки тощо (масованість);
- поява в інформаційних матеріалах деталей, відсутніх в еталонному джерелі;
- використання спеціальних прийомів і підходів (психотехнік)¹⁷.

Зосереджуючи основний дослідницький інтерес на понятті інформаційно-психологічного впливу, серед іншого, його визначають як вплив на свідомість та підсвідомість особистості, населення з метою внесення змін у їх поведінку і світогляд. За свідченням фахівців, базовими методами інформаційно-психологічного впливу є переконання й навіювання¹⁸.

Головним завданням інформаційно-психологічного впливу є зміна установок особистості. Для цього в ході гібридної війни усе, що сьогодні поширюють російські засоби масової інформації на території України, особливо у східних областях,

¹⁴ Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія «Міжнародні відносини»*. 2016. Вип. 38. С. 98.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 30.

¹⁷ Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Методичний підхід до виявлення ознак проведення. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2012. Вип. 2. С. 85–88.

¹⁸ Невельська-Гордеева О. П., Нечитайло В. О. Маніпуляції як засіб інформаційно-психологічного впливу у інформаційній війні. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2021. Вип. 3. С. 78.

є відвертим перекручуванням картини дійсності¹⁹. В. Толубко зазначає, що засоби масової інформації є найбільш ефективними засобами для здійснення інформаційно-психологічного впливу на великі групи людей, тому їх слід уважати складовою стратегічних сил інформаційної війни²⁰.

Найнебезпечнішою складовою пропаганди є саме інформаційно-психологічний вплив (часто його називають інформаційно-пропагандистським, ідеологічним) – це вплив словом, інформацією. Інформаційно-психологічний вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства й держави. У протистоянні російській агресії населення України постійно піддається інформаційно-психологічним впливам²¹. Інформаційно-психологічний вплив може викликати зрушення в цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості. Такі зміни зумовлюють вияви девіантної антисоціальної поведінки й становлять небезпеку вже для суспільства й держави²².

Інформаційно-психологічний вплив на людину з боку інформаційного середовища досить суперечливий, тому що поряд із конструктивними властивостями вона володіє й деструктивними. До конструктивних впливів інформаційного середовища можна назвати:

- вільний доступ до інформаційних ресурсів;
- великі обсяги інформації розваг;
- висока комфортність (отримання інформації на робочому місці) і оперативність;
- економія часу;
- можливість спілкуватися з великою кількістю людей, що знаходяться в різних точках планети.

До деструктивних впливів інформаційного середовища належать:

- повна залежність від інформаційної інфраструктури;
- зниження рівня комунікативних навичок;
- негативний вплив на здатність граматично і синтаксично правильно висловлювати свою думку;
- негативний вплив на аналітичне та критичне мислення;
- маніпулювання громадською думкою з боку влади, фінансово-політичних кіл;
- використання технологій навіювання, які можуть бути використані в засобах масової інформації;

¹⁹ Караман О. Л. Інформаційно-психологічна війна на Сході України: сутність та механізми. *Соціологія та соціальна робота в умовах національних та регіональних викликів. Матеріали доповідей та повідомлень Міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 27 вересня 2019 р.)*. Ужгород, 2019. С. 37.

²⁰ Толубко В.Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти). Київ: НАОУ, 2003. С. 51.

²¹ Юринєць Ю. Л., Сопілко І. М., Белкін Л. М., Белкін М. Л. Дослідження проблем інформаційної безпеки на засадах міждисциплінарного підходу: соціологія, психологія, право. *Юридичний електронний журнал*. 2020. № 7. С. 300–307. URL: http://lsej.org.ua/7_2020/79.pdf

²² Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна: медико-психологічні наслідки та стратегії протидії. *Проблеми безперервної медичної освіти та науки*. 2016. № 4. С. 7.

- можливість руйнування приватного життя людей і організацій за допомогою інформаційних технологій;
- проблема достовірності інформації;
- негативний вплив на психологічне здоров'я²³.

В. Петрик виділив основні об'єкти деструктивного інформаційно-психологічного впливу:

- ідеологічно-психологічне середовище суспільства, пов'язане з використанням інформації, інформаційних ресурсів та інформаційної інфраструктури для здійснення впливу на психіку й поведінку людей;
- ресурси, які розкривають духовні, культурні, історичні, національні цінності, традиції, надбання держави, нації в різних сферах життя суспільства;
- інформаційна інфраструктура, тобто абсолютно всі проміжні ланки між інформацією та людиною;
- система формування суспільної свідомості (світогляд, політичні погляди, загальноприйняті правила поведінки тощо);
- система формування громадської думки;
- система розробки та прийняття політичних рішень;
- свідомість та поведінка людини²⁴.

Процес прийняття об'єктом інформаційно-психологічного впливу, спрямованого на емоційну сферу свідомості, специфічний. У ньому функціонують тільки сприйняття і запам'ятовування, мислення майже не здійснюється. Об'єкт приймає готові установки або не приймає, приймає цілком або частково, але в їхньому формуванні практично не бере участі. Інформаційно-психологічний вплив на емоційну сферу свідомості містить нецілеспрямоване сприйняття і запам'ятовування та характеризується різко зниженим рівнем усвідомлення змісту впливу. Осмислення отриманої інформації відбувається пізніше, при вищій пізнавальній активності об'єкта. Саме на це була розрахована антиукраїнська істерія російських засобів масової інформації²⁵.

Механізм інформаційно-психологічного впливу ґрунтується на маніпуляції свідомістю мас і внесенням цілеспрямованої дезінформації. Відповідно, маніпуляція свідомістю – специфічне панування над духовним станом людей, управління ним через навіювання людям відповідних стереотипів мислення, вигідних терористам²⁶.

Маніпулювання як важливий елемент механізму інформаційно-психологічного впливу містить низку компонентів:

- подачу «потрібної» в певний момент, часто грубо сфабрикованої інформації;
- умисне приховування істинної, дійсної інформації;

²³ Панченко О. А., Кабанцева А. В., Сердюк І. А. Інформаційно-психологічні виклики турбулентного часу... С. 60.

²⁴ Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи...

²⁵ Саенко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Психологія*. 2015. Вип. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadpn_2015_1_11

²⁶ Караман О. Л. Інформаційно-психологічна війна на Сході України... С. 37.

- забезпечення інформаційного переваження (у руслі офіційних поглядів), що утруднює можливість з'ясувати істину²⁷.

За метою виділяють три види маніпуляцій: прагматична, гедоністична та зустрічна. Перший вид передбачає застосування впливу з конкретною зовнішньою метою – укласти контракт, отримати подарунок або спадщину, взяти в борг, змусити людину відмовитися від своєї думки, тобто отримати будь-яку матеріальну користь. Другий вид забезпечує мету самоствердження маніпулятора, переживання почуття переваги, бо людина, яка маніпулює, отримує задоволення від самого процесу маніпулювання, а емоційна реакція жертви піднімає самооцінку маніпулятора. Третій вид маніпуляцій спрямований на захист від агресії співрозмовника. Іноді це єдиний спосіб зупинити деструктивну поведінку опонента, і в таких випадках маніпуляція може бути виправданою²⁸.

Виокремимо три рівня маніпулювання: перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей потрібних ідей, установок, мотивів, цінностей, норм. Другий рівень пов'язаний з приватними, незначними змінами поглядів на ту чи іншу подію, процес, факт, що також впливає на емоційне і практичне ставлення до конкретного явища. Третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок через повідомлення об'єкту нових, сенсаційних, незвичайних, драматичних, надзвичайно важливих для нього даних²⁹.

Маніпулювання тісно пов'язане з систематичною дезінформацією населення, суспільства, певних груп людей. Дезінформація є не що інше, як повідомлення, версії, що мають на меті свідомо ввести людей в оману, нав'язати їм неправдиве, спотворене і просто брехливе уявлення про реальну дійсність. Дезінформація подається за допомогою різних форм: сенсації, стереотипів, образів, новин³⁰.

Дезінформування – метод інформаційно-психологічного впливу, який передбачає обман чи уведення об'єкта в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом такого впливу дій. Найчастіше у світовій практиці застосовують такі форми дезінформування:

- тенденційне викладення фактів – форма дезінформування, яке зводиться до упередженого висвітлення фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних. Як правило, за допомогою цього методу до об'єкта спрямувань доводиться дозовано, до постійно зростаючого напруження, спеціально сформована інформація; таке напружене становище об'єкта підтримується шляхом постійного «підкидання» нових порцій обмежених і дозованих даних у середовище інформаційного дефіциту;
- дезінформування «від зворотного» відбувається через надання правдивих відомостей у спотвореному вигляді чи в такій ситуації, коли об'єкт спрямувань їх сприймає як неправдиві. Внаслідок застосування подібних заходів виникає

²⁷ Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни...

²⁸ Невельська-Гордеева О. П., Нечитайло В. О. Маніпуляції як засіб інформаційно-психологічного впливу у інформаційній війні... С. 74.

²⁹ Шевчук О. В., Габро І. В. Інформаційно-психологічний вплив на суспільну свідомість... С. 220.

³⁰ Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни...

ситуація, коли об'єкт фактично знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але сприймає її неадекватно, не готовий протистояти негативному впливу;

- термінологічне «мінування» означає викривлення первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень світоглядного та оперативно-прикладного характеру;
- «сіре» дезінформування передбачає використання синтезу правдивої інформації з дезінформацією;
- «чорне» дезінформування передбачає використання переважно неправдивої інформації³¹.

В узагальненому вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом створення видимості випадкового витоку закритої інформації, успіхів розвідки іноземних партнерів, використання ЗМІ, враховуючи власні інформаційні агентства, теле-, радіокомпанії, друковані видання та окремих «кишенькових» журналістів³².

Дезінформація може бути спрямована на ініціювання агресивних емоційних станів населення. Цей спосіб інформаційно-психологічного впливу призначений для формування в населення тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей гніву, ворожості, ненависті, підозрливості. Агресія – індивідуальна або колективна поведінка, дія, спрямована на нанесення фізичної або психологічної шкоди, на знищення іншої людини чи групи людей. Прикладом агресивної поведінки мешканців окупованих територіями міст є ставлення до бранців антитерористичних сил України, що потрапили в полон, проведення «парадів полонених»³³.

Однією з багатьох інформаційних технологій є технологія інформаційного зомбування. Це контроль індивідуальної або колективної свідомості із застосуванням маніпулятивних методів (ЗМІ, особиста комунікація, зовнішня реклама і так далі), що також сприяє зміні мислення, поведінки, вірування, емоцій або процесів прийняття рішень людиною чи групою людей поза їхньою волею і бажанням³⁴.

Втілену в російськомовному дискурсі концепцію протистояння в Україні окреслено крізь призму уявлень про «приєднання земель» чи то «возз'єднання» та «повернення» земель «російського світу», які були колись «віддані» або «пішли». Під час перебування поза контролем Москви на цих землях тривав період «безчасся». Така концепція дозволяє з легкістю долати тривалі часові проміжки, коли ті чи інші території не перебували під контролем Москви, проголошуючи їх «споконвічно російськими» від часу первинного «приєднання» або «входження», яке, проте, переважно є наслідком «перемог». Контроль Москви над територією може бути на якийсь час утрачено, але ідентичність населення цих територій позиціонується як незмінна:

³¹ Марута Н. О., Маркова М. В. Інформаційно-психологічна війна як новий виклик сучасності: стан проблеми та напрямки її подолання. *Український вісник психоневрології*. 2015. Т. 23. Вип. 3. С. 24.

³² Там само.

³³ Саєнко О. Г. Механізм інформаційно-психологічного впливу в умовах гібридної війни...

³⁴ Панченко О. А., Кабанцева А. В., Сердюк І. А. Інформаційно-психологічні виклики турбулентного часу... С. 62.

«народ-то там лишився». В межах цієї концепції для населення «відданих» територій не передбачено опції збереження первинної (до «приєднання») ідентичності, а зміни, яких ця ідентичність може зазнати після того, як землі було «віддано», не змінює її докорінно, формуючи культурну «своєрідність», але не окрему ідентичність. Щодо України Путін сформулював це так: «культурологічне, мовне забарвлення трошечки інше. При чому для мене, наприклад, своєрідність культури українського народу, на мій погляд, дуже вартісна. Це дійсно багата культура. Але в цілому, по суті, один [із російським] народ»³⁵.

Тривалий час протягом війни на Донеччині та Луганщині російські інформаційні агентства та ЗМІ масово випускали і випускають брехливі «новини» антиукраїнської спрямованості (мовою оригіналів): «распятый мальчик», «мать упомянутого распятого мальчика, которую привязали к танку и таскали по площади», «два раба», «обглоданные снегири, в отличие от синичек патриотической расцветки», «пьяные негры танцуют на украинских танках», «Яценюк воевал в Чечне и участвовал в пытках и расстрелах российских военнопленных»; «Авдеевку обстреливает украинская армия» тощо. Немає жодних підстав дозволяти цим агентствам та ЗМІ легітимно поширювати цю інформацію в Україні³⁶.

Безсумнівно, інформаційно-психологічна турбулентність – чинник загроз інформаційно-психологічної безпеки особистості й потрібні заходи з його деактивації. Стратегічно важливим як для держави, так і для суспільства є формування такої політики, де інформаційна культура займає провідне місце. Йдеться не тільки про накопичення суми знань, а й про розвиток фундаментальних навичок мислення і творчості, духовного розвою особистості. Відповіддю на інформаційні виклики може стати «турбулентне мислення», засноване на неформальному, евристичному підході до аналізу ситуації й прийняття рішень (досвід, інтуїція, спритність, винахідливість тощо)³⁷.

Василь Гулай, Віра Максимець

³⁵ Набок С. Альтернативна реальність кремлівської пропаганди... С. 313–314.

³⁶ Юринець Ю. Л., Сопілко І. М., Белкін Л. М., Белкін М. Л. Дослідження проблем інформаційної безпеки на засадах міждисциплінарного підходу...

³⁷ Панченко О. А., Кабанцева А. В., Сердюк І. А. Інформаційно-психологічні виклики турбулентного часу... С. 63.

ПРОПАГАНДИСТСЬКІ НАРАТИВИ ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ОПЕРАЦІЙ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ НА ЕТАПІ ПІДГОТОВКИ ТА ЗБРОЙНОГО ВТОРГНЕННЯ 2014 РОКУ ЯК ІНСТРУМЕНТ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ

Однією з особливостей воєнних дій сьогодення є проведення комплексу заходів з інформаційно-психологічного впливу на населення та війська противника, де увагу зосереджено на інформаційно-психологічних та інформаційно-пропагандистських аспектах. Якісно новий підхід до ведення воєнних кампаній бачимо у гібридній війні РФ проти України, у якій ключовим моментом стала психологічна та інформаційна робота з місцевим населенням, що, зокрема, надало Росії змогу здійснити анексію Криму¹.

Поділяємо думку київського політолога О. Запорожець, що російські масмедіа стали потужними провідниками офіційної пропаганди Кремля. Засоби масової інформації (ЗМІ) максимально повно відображали і обґрунтовували позицію державного керівництва щодо подій в Україні та ситуації в Криму зокрема. Рішення і дії російського керівництва не піддавались жодній критиці. Російські ЗМІ скоріше інтерпретували події, перетворюючи деструктивні дії на конструктивні, агресора – на миротворця / доброзичливця, який щиро співчуває сусідній країні й не бере участі у цинічних геополітичних іграх (на відміну від західних країн). Зауважимо, що всі повідомлення відрізнялись узгодженістю контенту, послідовністю, взаємодоповнюваністю, образністю, високим рівнем емоційності, навіть екзальтованістю².

Спершу визначимо понятійно-категоріальний апарат пропонованої розвідки. Так, українська соціолог В. Погрібна визначає наратив як самостійно створену розповідь про певну множину взаємопов'язаних подій. Ґрунтуючись на основних елементах наративу (подіях, акторах, думках, мові, невербальних елементах), можна провести змістовний контент-аналіз громадської думки, стилю життя певних соціальних груп³.

Онтологія гібридної війни визначається її специфічним ставленням до реальності, істотно відмінним від традиційної парадигми війни. Війна ведеться за владу над волею і свідомістю людей, їхніми емоціями, мисленням, розумом. Маючи владу над людською волею, можна опанувати й реальність, якою людина живе, а володіючи реальністю, отримати і владу над світом людини, включно й соціально-політичним простором, історичним часом і життєвими ресурсами. Традиційні уявлення про стан війни і миру між народами підлягають корегуванню відповідно до реальності міжнародних взаємодій, яка створена сучасними процесами глобалізації; якісно

¹ Туранський М. Інформаційно-психологічні операції в гібридній війні: історіографічний аспект. *Вісник Черкаського університету. Серія: Історичні науки*. 2018. № 1. С. 111.

² Запорожець О. Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму. *Міжнародні відносини. Серія: Політичні науки*. 2015. № 9. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/pol_n/article/view/2762

³ Погрібна В. Наратив. *Соціологія права: енциклопедичний словник*. Харків: Право, 2020. С. 562–563.

нового рівня розвитку людської цивілізації в умовах єдиного соціально-економічного, політичного та комунікаційного простору, коли будь-які суспільно значущі події та масштабні зрушення в одній частині світу неодмінно позначаються й на інших регіонах планети⁴.

Варте уваги твердження, що інформаційно-психологічна операція в умовах війни гібридного типу це головний інструмент досягнення цілей, який не потребує значних фінансових витрат, є швидким і ефективним⁵. За словами однієї із провідних українських дослідниць пропонованої тематики Г. Яворської, для явища гібридної війни питання розуміння та сприйняття подій є особливо значущим. Під час гібридних воєн найперше постає проблема інтерпретації основних складових когнітивного фрейму військового конфлікту (бойового зіткнення), як-от:

- 1) сторони конфлікту (противники);
- 2) предмет «суперечки» (проблема, яку передбачено розв'язати шляхом війни);
- 3) мета сторін, а також супровідних складників фрейму;
- 4) інтенсивність боротьби;
- 5) тривалість конфлікту;
- 6) інструменти;
- 7) способи та засоби ведення бойових дій;
- 8) просторова та часова локація подій;

9) кінцевий результат (складові частини фрейму військового конфлікту наведено з урахуванням даних ресурсу FrameNet щодо загального фрейму «ворожого зіткнення» (hostile encounter), який на лексичному рівні містить іменники війна, битва, боротьба та інші поняття з цього ряду)⁶.

На думку політологів Ю. Мороза та Ю. Твердохліб, інформаційно-психологічна операція (ІПО) – це комплекс заздалегідь спланованих, узгоджених і реалізованих дій та заходів професійно підготовленими агентами держави-супротивника, що застосовують для захоплення і забезпечення абсолютного контролю над свідомістю суспільства держави та здійснення подальших впливів на нього методом психологічних тисків та маніпуляцій із застосуванням істинної та/або неправдивої інформації задля його дестабілізації, дезорієнтації та підготовки до успішного проведення подальших політичних та воєнних дій⁷.

Мета ІПО – нав'язати свою правду, вкорінити її у свідомість громадян, посіяти у них страх та невпевненість у завтрашньому дні, змусити думати і діяти не так, як раніше, перестати довіряти уряду своєї держави, довести психологічними методами суспільство до стану готовності до початку бойових дій⁸.

⁴ Парахонський Б. О., Яворська Г. М. *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*: монографія. Київ: НІСД, 2019. С. 346.

⁵ Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. *Вісник Львівського університету. Серія міжнародних відносин*. 2016. Вип. 38. С. 99.

⁶ Яворська Г. Гібридна війна як дискурсивний конструктор. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4. С. 45.

⁷ Мороз Ю., Твердохліб Ю. Інформаційно-психологічні операції в умовах ведення гібридної війни. С. 98–99.

⁸ Там само. С. 99.

Особливістю проведення інформаційно-психологічних операцій проти України став постійний пошук і використання актуальних інформаційних приводів, здатних сформувати необхідну громадську думку. Останнім часом спостерігається тенденція розширення впливу на сфери, раніше непридатні для інформаційного протиборства, а саме на перегляд історії державності України і Росії та міжконфесійні відносини⁹. Основними напрямками боротьби, які використовує РФ проти нашої держави в окреслений період, стали:

- широке застосування підконтрольних засобів масової інформації (у теле-, радіо- й інтернет-просторі), ведення за їхньою допомогою пропаганди та створення необхідного сприятливого інформаційно-психологічного фону на території України, зокрема для дезінформації, нагнітання обстановки, виправдання агресії, деморалізації патріотично налаштованих кіл українського суспільства;
- контрінформаційна боротьба, виключення з радіопростору на підконтрольних РФ територіях загальнодержавних українських теле- й радіоканалів, взяття під контроль регіональних (місцевих) засобів масової інформації тощо;
- застосування пропагандистських підрозділів в інформаційних та соціальних мережах (на форумах, у соціальних групах, інтернет-спільнотах);
- широке застосування агентів впливу серед місцевого населення та всіляких «козаків», «ополчення» тощо¹⁰.

Ознаками проведення ПІСО Російською Федерацією, виявленими в результаті аналізу колективом харківських дослідників, стали: зміст інформації; спрямованість інформації (цільова аудиторія та її характеристика); належність джерел інформації (джерел їх фінансування); наявність посилань на джерела інформації в інформаційних матеріалах; динаміка представлення інформаційних матеріалів (інтенсивність); факти комплексування інформації по різних інформаційних каналах – через телебачення, радіомовлення, пресу, інтернет, чутки та ін. (масованість); поява в інформаційних матеріалах деталей, відсутніх в еталонному джерелі; використання спеціальних прийомів і підходів (психотехнік)¹¹.

Н. Ващенко в російській пропаганді, яка поширюється в Україні, дещо спрощено й узагальнено виділяє два типи:

- завуальована пропаганда, що націлена на населення України, яке перебуває у світоглядній системі координат, близькій до української або яке займає невизначену позицію і скерована підірвати легітимність та суспільну підтримку української влади;

⁹ Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Інформаційно-психологічні операції Російської Федерації в Україні: моделі впливу та напрями протидії. *Наука і оборона*. 2015. № 2. С. 30.

¹⁰ Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І., Феклістов А. О., Антонов А. В. Основні особливості ознак проведення інформаційно-психологічної операції Російської Федерації в АР Крим. *Наука і техніка Повітряних Сил*. 2014. Вип. 1. С. 37–39.

¹¹ Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І. Методичний підхід до виявлення ознак проведення спеціальної інформаційної операції. *Збірник наукових праць Харківського університету Повітряних Сил*. 2012. Вип. 2. С. 85–88.

– відкрита пропаганда, що націлена переважно на російськомовне населення України, яке перебуває у світоглядній системі координат, близькій до російської, або яке займає невизначену позицію, і використовує наративи, що містять концепти з потужним потенціалом впливу (фашисти, бандерівці, хунта, карателі), через які здійснюються емоційні маніпуляції, а саме консцієнтальний вплив на реципієнта з метою його ідентифікаційного перевербування¹².

Однією з таких дій є спеціальне використання мовних засобів для внесення коректив у мовну картину світу певної спільноти, щоб прив'язати поняття, терміни, мовні штампи, смислові кліше до явищ, подій, ідей, з якими вони раніше не мали безпосереднього зв'язку. Це здійснюється умисно з метою внести бажані зміни у суспільну свідомість шляхом створення віртуальної політичної реальності. Матеріалом для створення нової мовної реальності є реальна жива мова спільноти, яку піддають спеціальній обробці, внаслідок чого вона стає за допомогою лексики придатною для нав'язування певної політичної позиції суспільству¹³.

На початку ХХІ ст. керівництво РФ взяло курс на зміцнення влади й посилення впливу держави на міжнародній арені, що пояснюється існуванням т. зв. окремої великої російської цивілізації. Російська цивілізація – держава разом із «руським миром»: мережею людей і спільнот за межами РФ, які включені в російський мовний і культурний простір. Його основою є поняття «Свята Русь» і пов'язана з ним етнокультурна спільність росіян, українців і білорусів¹⁴. Доктрина відродження Росії після розпаду СРСР (який росіяни визначають як геополітичну катастрофу) та її реваншу на пострадянському просторі ґрунтується на кількох засадах: «розділеність російського народу» і його право на возз'єднання; «штучність» нових державних кордонів, що тлумачиться як велика історична поразка Росії і загроза її безпеці; необхідність захисту співвітчизників силовими методами зокрема. Як наслідок, сформульовано національний проект «збирання земель» – Євразійський союз¹⁵.

Сучасна ідеологічна політика реконструкції російської імперської ідентичності містить дві складові: історія й месіанство (яке має релігійний компонент)¹⁶. Зокрема, використання історичної науки з ідеологічною й пропагандистською метою має давні традиції в Росії та пов'язане зі створенням і поширенням історичних міфів, які замінюють об'єктивне історичне знання. Базовими історичними міфами є міфологізована історія т. зв. Древньої Русі й міф про єдине походження росіян, українців і білорусів; цивілізаційна велич дореволюційної Російської імперії; мультикультуралізм Російської імперії; державницька міць та спроможність російського

¹² Ващенко Н. М. Головні наративи сучасної російської пропаганди як впливогенна проблематика в умовах консцієнтальної війни Росії проти України. *Наукові записки Інституту журналістики*. 2020. Вип. 76. С. 199–200.

¹³ Штоквишин О. Сучасний російський міф Великої Перемоги як засіб маніпуляції свідомістю. *Гібридна війна: in verbo et in praxi*: монографія. Вінниця: ТОВ «НіланЛТД», 2017. С. 321.

¹⁴ Карпчук Н. Використання історії РФ в інформаційній війні. *Глосарій: навчальний енциклопедичний словник-довідник із питань інформаційної безпеки*. Київ: МПБП «Гордон», 2019. С. 31.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

народу ціною великих жертв у короткі строки перетворити відсталу й зруйновану країну у світового економічного та політичного лідера; одноосібна перемога над Гітлером і порятунок європейської цивілізації; світове лідерство в період Холодної війни; відродження Російської імперії після «помилкової» орієнтації на ліберальні цінності¹⁷. Наративи російської історичної пропаганди мають на меті встановити наступність сучасних подій в Україні з Другою світовою війною, і вони тісно пов'язані з наративами сучасної російської пропаганди, яка безпосередньо стосується сьогодення України¹⁸.

Отже, визначне місце в антиукраїнській пропаганді займає дискурс, пов'язаний з Другою світовою війною або, точніше, з тим її сегментом, який, за усталеною радянською традицією, прийнято називати Великою Вітчизняною війною. Різні види характеристик – київської влади як «фашистської хунти», думка, ніби Донбас сьогодні – це Іспанія 36-го року, порівняння бойовиків з інтербригадами, що билися з фашизмом, зрештою, георгіївська стрічка як неодмінний атрибут таких «антифашистів» – уся ця риторика виразно вказує на те, що дискурс «Великої Вітчизняної війни» активно задіяний у цій боротьбі¹⁹. Вибір не є випадковим: міф «Великої Вітчизняної війни», а точніше, міф «Великої Перемоги» залишається, як і багато десятиліть тому, основним символом інтеграції спільноти, яка на сьогодні вважається росіянами (руськими), а, по суті, є носієм радянсько-імперської ідеології. Безперервна актуалізація у ЗМІ тематики війни (зрозуміло, що саме Великої Вітчизняної, а не іншої), відкриття нових музеїв, пам'ятників, з проведенням біля останніх різноманітних ритуалізованих дійств, інші масові заходи (паради, ходи, театралізовані постановки або – згідно з новітніми віяннями – шоу так званих реконструкторів) – все це свідчить лише про беззаперечну підтримку в сучасному російському суспільстві традиційної версії історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну²⁰. Цей міф, як і будь-який інший сучасний політичний міф, за змістом є політично маркованою, акцентованою та адаптованою для сприйняття широким загалом інформацією, яка не потребує перевірки та аргументації. А за функцією є засобом маніпулятивного корегування суспільної свідомості та інструментом у боротьбі за завоювання, легітимізацію та втримання влади. В основі міфу лежать архетипні праобрази добра, зла, героя, спасителя, а відтак сюжету боротьби, кінця світу, спасіння. Відповідно до сучасного їх наповнення, формується модель світосприйняття, яка з допомогою різних специфічних засобів транслюється та нав'язується суспільству²¹.

Отже, можна вважати, що міфи «Велика Вітчизняна війна» та «Велика Перемога» на чолі зі Сталіним – це сакральні стовпи сучасної ідеології Росії, її базові цінності, що об'єднують сучасне російське суспільство. У Путіна немає ідеології, немає образу майбутнього і дорожньої карти, яка буде до цього майбутнього вести, тому ідеологію шукають в минулому, а сталінізм є невід'ємною частиною путінізму.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Ващенко Н. М. Головні наративи сучасної російської пропаганди... С. 192.

¹⁹ Штоквишин О. Сучасний російський міф Великої Перемоги... С. 274.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 320.

Ця сакральна структура є не тільки інструментом управління російським суспільством, а й засобом отримання власної легітимності для російської влади в очах російського суспільства. Пропаганда цих ідей ефективно впливає на свідомість людей, формує їхню автоматичну реакцію на маніпуляції російської влади. Велика Вітчизняна війна та Велика Перемога не мають конкурентів, адже містять символічні образи, які діють не на розум, а на підсвідомість. Відроджуючи в Росії та на пострадянському просторі архетипні образи у формі концептів з потужним потенціалом впливу (фашисти, бандерівці, хунта, каратели), російська пропаганда намагається відродити сакральне і одухотворити таким чином російську політику, зробити її внутрішнім фактом свідомості не тільки кожного росіянина, а й громадян пострадянських країн²².

Ідеологія розділеної нації чи «русского мира» – це уявлення про єдність за походженням усіх росіян, що нівелює всі сучасні правові засади національного державотворення. Стосовно України – це розрахована на роки світоглядна програма знищення її цілісності, суверенітету й державності. Ідеологи «русского мира» стверджують, що української нації не існує, що це вигадка австрійців / поляків / євреїв, тому Україна повинна бути ліквідована. Ідеологія «русского мира» фактично пропагує, що українці – природні вороги росіян²³.

Іншим компонентом месіанства є проголошення необхідності «захисту та звільнення Європи». Незалежно від суті питання, усі опоненти проголошуються фашистами, і лише Росія спроможна сьогодні захистити Європу і європейську цивілізацію. З цієї метою Росія поширює низку міфів: Росія – останній захисник християнських цінностей; проблеми міграційної кризи й боротьби з тероризмом неможливо розв'язати без співпраці країн ЄС із РФ; Європу треба звільнити від впливу США, чия зовнішня політика відриває Європу від Росії²⁴.

Нормативно-правові підґрунтя нарративів як чільного елементу російських інформаційно-психологічних операцій варто шукати в понятійно-смісловому полі т. зв. русского мира, що знайшли відображення у Концепціях зовнішньої політики Російської Федерації 2008 та 2013 років. Серед пріоритетів зовнішньої політики РФ визначено, зокрема, забезпечення прав і свобод громадян, а саме: захист прав й інтересів російських громадян і співвітчизників, які проживають за кордоном; консолідація організацій співвітчизників для ефективного забезпечення їхніх прав у країнах проживання, збереження етнокультурної самобутності та зв'язків з історичною Батьківщиною; поширення російської мови як складової світової культури та інструменту міжнародного спілкування; розвиток міждержавних культурних і гуманітарних зв'язків між слов'янськими народами; протидія проявам екстремізму, неонацизму, агресивного націоналізму, антисемітизму і ксенофобії тощо²⁵.

У контексті впливу ідей «русского мира», на нашу думку, доцільно вести мову про рашизм як російську державницьку квазіідеологію, яка є еkleктичною сумішшю імперського неокolonіалізму, великодержавницького шовінізму, ностальгії за

²² Ващенко Н. М. Головні нарративи сучасної російської пропаганди... С. 192.

²³ Карпчук Н. Використання історії РФ в інформаційній війні. С. 32.

²⁴ Там само.

²⁵ Запорожець О. Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму...

радянським минулим, релігійного традиціоналізму. За словами М. Козирева, вона ґрунтується переважно на культурі національного лідера, ідеї «особливої цивілізаційної місії», несприйнятті західних ліберально-демократичних цінностей та інститутів, яким протиставляє євразійську цивілізацію. Маскується під антифашизм, хоч має фашистське обличчя і сутність. Термін отримав значне поширення в неофіційних колах 2008 р. під час агресії Росії стосовно Грузії. Повторна хвиля поширення цього терміна припала на період анексії Росією Автономної Республіки Крим та м. Севастополя АР Крим, збиття літака Boeing 777 17 липня 2014 р. та з початком російсько-українського відкритого збройного протистояння влітку 2014 р. у зоні Антитерористичної операції (АТО)²⁶.

А отже, рашист – прихильник ідеології рашизму, що ґрунтується на ідеї зверхності «російських співвітчизників», їхній «особливій цивілізаційній місії», антидемократизмі й неоколоніалізмі радянсько-імперського типу, використанні православ'я як моральної доктрини та на геоекономічних інструментах, насамперед енергоносіях²⁷. Основна ознака рашиста – належність до спільного «отечества» як підстава для подальшого спільного громадянства та для об'єднання всіх «своїх» в одну державу. Поділ усіх на «своїх» та «чужих» зумовлює у рашистів високий рівень агресії, ворожості, уявлення про те, що навіть у Росії всюди є чужинці. Їхня агресія часто викликана образою на все і всіх, оскільки вони вважають себе вічно скривдженими «Заходом», тому прагнуть відновити колишню силу Росії та підкорити решту світу. Ностальгія за СРСР викликає в них прагнення реваншу після «великої поразки» 1991 р. Рашистами легко маніпулювати, вони переконані у своїй правоті, у вищості російського народу над іншими, підґрунтям чого є викривлене розуміння історії Росії, її перетворення на набір культових дат, яким поклоняються та в які вірять. Визначальною рисою свідомості рашистів є надія на силу, тому для них цілком виправдане застосування будь-якого свавілля заради хибно трактованих інтересів російського суспільства. Також рашисти зневажають особистість, прагнуть розчинити особистість в «більшості» і придушити меншість. Рашисти відчайдушно борються за Росію та її інтереси, що стає сенсом їхнього існування, позбавляючись у такий спосіб від комплексу неповноцінності²⁸.

Через демонізацію України, яка нібито «зрадила пам'ять про подвиг дідів і сама скотилася до фашизму», відбувається не тільки консолідація російської нації задля боротьби із зовнішнім ворогом. Саме через два найважливіших наративи історичної пропаганди – «Усі українські націоналісти були фашистами» та «Україна забула про перемогу над нацизмом» – здійснюється спроба «анексувати» перемогу у Другій світовій і присвоїти Росії статус єдиної «справжньої» переможниці, яка одна цінить цю перемогу. Крім того, використання конструкту «Великої вітчизняної війни» в Україні скеровано на третину українців, для яких День перемоги все ще залишається найважливішим святом. Це зроблено, щоб відродити міф про Другу Вітчизняну

²⁶ Козирева М. Рашизм. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 456.

²⁷ Харечко І. Рашист. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 456.

²⁸ Там само. С. 457.

війну, який мав націєтворче завдання: сформувати радянську ідентичність та радянський народ. На прикладі України це означає, що нею не хочуть володіти, її хочуть знищити через цивілізаційне та ідентифікаційне перевербування, відновивши на її території радянську / російську ідентичність²⁹.

Як зазначає львівська дослідниця Х. Юськів, завдання сучасної російської пропаганди проти України – дискредитація влади України, її політики, економіки, культури. Кінцевою метою наративів російської пропаганди є дестабілізація України в психологічному плані та просування тези, що Україна є державою, яка не відбулася. З таким песимістичним поглядом на країну Росія сподівається знищити внутрішню та міжнародну підтримку реформ, які б зробили Київ незалежним від Москви. Наративи підтримують ключові документи російської державної політики. Це може стати основою для розробки альтернативних наративів під час підготовки протидії російській пропаганді в майбутньому³⁰.

В умовах сучасної консцієнтальної війни Росії проти України ці концепти та наративи знаходяться в площині колективного несвідомого, відображають світоглядно-ціннісні архетипи частини українського суспільства з радянською ідентичністю і є одним з ключових інструментів впливу в цій війні. Через роботу із зазначеними архетипами відбувається підміна понять та поступова зміна культурного коду української нації та її майбутньої життєвої стратегії. Унаслідок цього населенню України, насамперед у східних та південних областях, нав'язується специфічний світогляд, який спонукає їх підтримувати дії Москви та навіть прагнути відділити свої регіони і приєднати їх до Росії³¹. Серед іншого, М. Туранський вказує, що теле- і радіокомпанії, газети, інтернет використовували для проведення безпрецедентних за масштабами інформаційно-пропагандистських кампаній. Основними каналами розповсюдження інформації були впливові ЗМІ. Важливим елементом російської стратегії пропаганди була телекомпанія «Russia Today», яка представляла власну версію подій в Україні. У ситуації відсутності перевірених джерел іншої інформації, на протигагу російським інформаційним каналам, значна частина суспільства стала на захист проросійських сил. Високий рівень довіри російськомовного населення Криму, багаторазовий повтор однакових повідомлень, а також відсутність альтернативного джерела інформації тільки збільшували кількість прихильників путінської політики³².

Знаковою датою, за словами І. Руценка, стало 27 липня 2013 р. Від цього часу російський президент змінює риторику щодо України. Виступаючи в Києві на конференції «Православно-слов'янські цінності – основа цивілізаційного вибору України», Путін замість правильної граматичної форми «в Україні» свідомо вживає неправильну – «на Україні», що є недопустимим стосовно суверенної держави. Починається

²⁹ Ващенко Н. М. Головні наративи сучасної російської пропаганди... С. 199.

³⁰ Юськів Х. Наративи російської пропаганди в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. 2020. Вип. 30. С. 230–231.

³¹ Ващенко Н. М. Головні наративи сучасної російської пропаганди... С. 200.

³² Туранський М. О. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. *Інформаційний вимір гібридної війни: досвід України: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції*. Київ: НУОУ, 2017. С. 76.

безпосередня підготовка громадської думки в Росії до наступного кроку – ліквідації державності України³³.

Зокрема, М. Туранський акцентує, що на Кримському півострові була розгорнута надпотужна система тиражування ворожої пропаганди та агітації серед пересічних громадян. Російські фахівці спецпропаганди розробили псевдоісторичні теорії, створили концепти «руський світ», «російська цивілізація», «Крим наш» і низку мемів, які стали основою пропагандистсько-психологічного впливу на населення Криму³⁴.

В умовах інформаційної війни сучасні медіа (зокрема, онлайн-видання, соціальні мережі) в Україні використовують для реалізації сценаріїв російських інформаційних атак. Кремлівська дезінформаційна кампанія, що спрямована на Україну, характеризується широким спектром технологій та різноманітністю прийомів (ЗМІ, ток-шоу, друку, соціальних медіа). Серед численних маніпулятивних технологій, у соціальних мережах зокрема, широкого використання набула публікація замовних матеріалів, створення ботоферм, ботрумів, застосування технології постів так званих ЛОМів («лідерів общественного мнения» – *Авт.*), використання іноземних комерційних інтернет-майданчиків тощо³⁵.

В українському випадку маємо справу не просто з ворожою пропагандою, а з «війною смислів», для трансляції яких задіяне все розмаїття каналів донесення інформації. Основним структурним елементом у цій війні постають симулякри – образи того, чого насправді не існує. Прикладами таких образних конструктів є «київська хунта», «українські фашисти», «звірства каральних батальйонів», «розіп'яті хлопчики». Стратегічна мета експлуатації симулякрів – замінити об'єктивні уявлення цільових груп про характер конфлікту «інформаційними фантомами», які потрібні агресору³⁶.

Через підконтрольні ЗМІ політичне керівництво Росії розгорнуло масштабну пропагандистську кампанію з метою дискредитації (демонізації) нової влади в Україні та легітимізації свого втручання у внутрішні справи сусідньої країни. У повідомленнях російські медіа постійно акцентували увагу на націоналістичних висловлюваннях (вигаданих або вирваних з контексту) українських політиків, насильстві та безладі в Києві. Для позначення загрози з боку України використовували слова-ярлики, які однозначно викликали вкрай негативні асоціації у російської аудиторії: фашисти, неонацисти, бандерівці, націоналісти, ультранаціоналісти, антисеміти, радикали, екстремісти³⁷. При цьому М. Туранський окремо визначає основні пропагандистські напрями інформаційно-психологічної операції російських спецслужб на території Кримського півострова, серед яких: фальсифікація Москвою історичних фактів, створення концептів «руський світ», «російська цивілізація», «загальнослов'янська єдність»,

³³ Руценко І. П. Російсько-українська гібридна війна: погляд соціолога: монографія. Харків: ФОП Павленко О.Г., 2015. С. 114.

³⁴ Туранський М. О. Застосування російською федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. С. 78.

³⁵ Новосельський І. Сучасні мас-медіа в інформаційних війнах: досвід України. *Вісник Прикарпатського університету. Політологія*. 2019. Вип. 13. С. 235.

³⁶ Тихомирова Є. Неоголошена інформаційна війна Кремля. С. 332.

³⁷ Запорожець О. Ю. Російська пропаганда під час окупації Криму...

демонізація українського уряду і його дискредитація; нав'язування думки про ути-ски російськомовного населення України тощо³⁸.

Наративи російської пропаганди – «Злочини ЗСУ та Мінські домовленості», «Україна – «Failed State»» та наративи російської історичної пропаганди «Усі українські націоналісти були фашистами», «Україна забула про перемогу над нацизмом» є наріжними в російській пропаганді з початку 2014 р. Вони є частково «метанаративами» консієнтальної війни, адже є не лише самодостатніми, але й проникають в інші наративи російської пропаганди. Саме ці наративи взаємопов'язані між собою, формуються міфічними «фактами» і містять концепти з потужним впливовим потенціалом³⁹.

Найперше варто назвати таку політичну міфологему пропагандистського характеру, як «бандерівці» («бендеровці»). Путінська пропаганда активно поширює цей термін через ЗМІ як синонім фашистів, «нелюдів» для означення усіх політичних діячів і громадських активістів, які не влаштовують кремлівську владу, виступають проти «руського мира», задля закріплення уявного «непереборного» поділу Заходу та Сходу України, підняття патріотичного духу населення Російської Федерації та виправдання військової інтервенції в Україну⁴⁰.

Російські пропагандистські ресурси поширювали т.зв бандерофобію – форму українофобії, що характеризується патологічним несприйняттям будь-якої з форм українського патріотизму, ненавистю до українців, України та спрямована на завдання їй шкоди, підризує соборності, дискримінацію, приниженням, намагання загалом заперечити факт існування українців як народу і нації, навіть українського етнокультурного простору. Бандерофоби сприймають поведінку українців як носіїв національної самодостатності, навіть українську мову – як потенційну загрозу та виклик, тому на такий «аномальний» український патріотизм реагують відверто агресивно. У вузькому значенні «бандерофоби» – це ті, хто бояться С. Бандери.

Насадження бандерофобії, за І. Харечко, має на меті створення негативного іміджу України й окремих її регіонів та активно використовується силами – зовнішніми і внутрішніми – незацікавленими у становленні української держави як самодостатнього геополітичного гравця. Цей символ також застосовують на теренах України ліві і проросійські партії й організації, щоб протиставити західні і східні регіони держави, залякувати російське та російськомовне населення сходу і півдня «кровожерлими бандерівцями»⁴¹.

Вкажімо і на поняття «жидобандерівець (*від слів «жид» (єврей) + «бандерівець» – Авт.*) – громадсько-політичний, неологізм-жаргонізм, інтернет-мем, який як лайливе слово вживали наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. загопи «Беркуту» й «тітушки» у протистоянні з Євромайданом. Згодом він трансформувався у позитивному

³⁸ Туранський М. О. Застосування Російською Федерацією органів інформаційно-психологічних операцій в питанні анексії Криму. С. 76.

³⁹ Ващенко Н. М. Головні наративи сучасної російської пропаганди... С. 199.

⁴⁰ Олійник Н. Бандерівці. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 434.

⁴¹ Харечко І. Бандерофобія. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 435.

контексті та активно використовувався представниками єврейської меншини України під час Революції гідності та популяризується у постреволюційний період для означення свого ставлення до ідеології українського націоналізму, котру репрезентують послідовники С. Бандери з організації «Правий сектор» та ін.⁴² Активна участь значної частини єврейської спільноти України у підтримці Євромайдану, поваленні режиму В. Януковича, організації боротьби, зокрема формуванні добровольчих батальйонів «Донбас», «Азов» й «Дніпро», для збройного спротиву бойовикам терористичних організацій «ДНР» та «ЛНР», спільна контрпропаганда подальшим виявам інтерпретації українців як антисемітів, переконливо ілюструють успішність процесу формування української політичної нації в умовах російської агресії й анексії АРК й м. Севастополя.

Одночасно термін жидобандерівець став одним із провідних негативних маніпулятивно-пропагандистських концептів російських та «ватних» медіа під час інформаційно-психологічної війни Російської Федерації проти України, що впливає із традиційно нетолерантного ставлення значної частини політичної еліти Росії XIX – поч. XXI ст. до єврейського народу, що нерідко переходить у антисемітизм і ксенофобію⁴³.

Не менший дослідницький інтерес, на нашу думку, становить інший громадсько-політичний неологізм-жаргонізм, інтернет-мем – «афробандерівець» (від слів «африканець» та «бандерівець» – Авт.). Він виник після показу сюжету «Першого каналу» російського телебачення з Парижа в середині серпня 2014 р., в якому журналіст А. Черкасов «доводив» негативний вплив антиросійських санкцій для Європейського Союзу, а на задньому плані пройшов африканський юнак у футболці в кольорах Державного прапора України та із зображенням Державного герба України – тризуба. Користувачі соціальних мереж миттєво відреагували на неприємний для прокремлівського каналу інцидент, назвавши чорношкірого чоловіка з тризубом «афробандерівцем», глузуючи із казусів російської пропаганди.

Термін «афробандерівець» використовувався для означення алогічності, абсурдності резонансних міфів, створених в ході розгорнутої весною 2014 р. інформаційно-психологічної війни РФ проти України. Для підживлення негативного образу «київської хунти», «укропів», «карателів» у масовій свідомості споживачів маніпулятивного-пропагандистського продукту російських і «ватних» ЗМІ, його намагаються поєднати із нетолерантним ставленням до репрезентантів африканської раси, які, зокрема, проживають в Росії, що нерідко межує з проявами расового несприйняття, упередження⁴⁴.

Одне із найчільніших місць в арсеналі російської інформаційно-психологічної зброї проти України відіграє поняття «київська хунта» як громадсько-політичний жаргонізм, який використовували російські ЗМІ для позначення українських високопосадовців, що отримали владу в результаті багатоденних акцій протесту та

⁴² Гулай В. Жидобандерівець. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 441.

⁴³ Там само. С. 442.

⁴⁴ Гулай В. Афробандерівець. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 434.

кривавих зіткнень між демонстрантами та органами внутрішніх справ у кінці 2013 – на початку 2014 рр., які призвели до відставки тогочасного уряду та втечі в Росію В. Януковича в лютому 2014 р.⁴⁵

Цей неологізм виник під час інформаційної війни Росії проти України, яка загалом характеризується появою нової термінології мови ворожнечі, як-от: «укропи», «майданути», «вата» тощо. Однак, на думку А. Бандурки, з початку вересня 2014 р. термін «київська хунта» поступово, вилучається з ужитку в ЗМІ, одночасно залишаючись глибоко вкоріненим у буденну свідомість і побутовий дискурс⁴⁶.

Український інтелектуальний спротив породжує нові лінгвістичні конструкції для викриття інформаційного контенту російської пропаганди. Так, вже загальновідомий термін «ватник» уперше з'явився в російському сегменті інтернету наприкінці 2011 р. Українська інтернет-спільнота переосмислила його у зв'язку зі збільшенням у Росії критичної маси споживача кремлівської офіційної пропаганди та ввела до широкого вжитку через соціальні мережі після окупації Кримського півострова армією РФ навесні 2014 р. При цьому широкому розповсюдженню «ватної» ідеології в путінській Росії сприяє два чинники: 1) інтенсифікація кремлівської пропаганди, що ґрунтується на ідеї російського месіанства, російської винятковості; 2) інформаційна війна як проти країн-опонентів, так і проти колишніх сателітів⁴⁷.

Отже, «ватник» – пейоративний термін, що позначає: 1) російських шовіністів-невігласів із їхньою ура-патріотичною пихою та відкиданням сучасних європейських цивілізаційних цінностей; 2) малоосвічену та невиховану особу, для якої характерні ностальгія за «сильною рукою», рабський менталітет, ксенофобія, ненависть до всього неросійського, алкоголізм, трансляція цінностей ідеології «русского мира».

Походження терміну пов'язане із: 1) ватяними куртками-тілогрійками («ватниками»), дешеви́зна і простота вироблення яких забезпечили їхній масовий вжиток у СРСР; 2) інтернет-мемом, який зображував персонажа у ватнику⁴⁸.

Окремо звернімо увагу на контрпропагандистське спрямування такої окремої наративної конструкції, як «Кримнаш» (#КрымНаш!, #крымнаш, #затокрымнаш) – одиницю культурної інформації, хештег, що використовується у двох інтерпретаціях: 1) проросійськи налаштованими інтернет-користувачами для виправдання різних проблем і вираження готовності зазнавати певних незручностей заради добробуту Росії та її великого майбутнього (#затокрымнаш); 2) у саркастичному варіанті – іронічний мем, що використовують на адресу росіян, які експресивно виражають захоплення анексією Криму, існує в кількох варіантах: фото з безхатченками, наркоманами тощо і підписом «Крым наш!» або повідомлення з текстом: «В місті N Російської Федерації прорив теплотраси. Півміста затоплене окропом. #ЗатоКрымНаш». В останньому значенні використовують разом із хештегами #Путиннашевсе, #спасибопутинузаэто тощо. Цей словотвір з'явився наприкінці березня 2014 р. Стрімко набув

⁴⁵ Бандурка А. Київська хунта. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 445.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Семчинський К. Ватник. *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)* Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 435.

⁴⁸ Там само.

популярності у соціальних мережах Facebook та Twitter та був одним із найпопулярніших соціально-політичних маркерів 2014–2015 рр.⁴⁹

«Зелені чоловічки» (у російському медіа-просторі переважно «ввічливі люди») – інтернет-мем, кліше російської пропаганди для позначення окупаційних військ, які висадилися в Криму без розпізнавальних знаків, та іронічна назва російських військових без відзнак на одязі й техніці, які в складі спецпідрозділів проводили таємні, на першому етапі часто небойові операції із захоплення й блокування об'єктів у ході російського вторгнення в Україну у 2014 р.⁵⁰

«Зелені чоловічки» – це військовослужбовці РФ, яких місцеві жителі називали «ввічливими людьми» за їхній рішучий погляд і спокійну поведінку. Вони називали себе українцями, які прийшли захищати мирних мешканців від «бандерівців» та «Правого сектору», пригощали місцевих сухими пайками російського виробництва й дозволяли з ними фотографуватися. Ознаками «зелених чоловічків»/ «ввічливих людей» стали військова форма без розпізнавальних знаків і знаків розрізнення, відмова від діалогу з медіа, зокрема щодо походження, при демонстративно ввічливому поводженні; тому частина місцевих мешканців приязно реагувала на них⁵¹.

Завдяки поєднанню серйозної зброї, ввічливості й анонімності «ввічливі люди» стали популярним інтернет-мемом, який набув розповсюдження на неофіційному й офіційному рівнях. Мем виявився досить продуктивним для російської пропаганди, бо породжував позитивні конотації, а це давало змогу не придумувати складні пояснення для пояснення ситуації щодо озброєних людей, які захоплювали українські адміністративні об'єкти, перетворюючи агресію на фарс⁵².

Лексема «іхтамнети», за О. Кирилюк, почала використовуватися на позначення кадрових російських військових без розпізнавальних знаків, які брали участь в окупації Криму та Донбасу. У березні 2014 р. В. Путін на питання журналіста «Це були російські солдати чи ні?» відповів: «Це були місцеві сили самооборони», а вже 17 квітня того ж року заявив: «За спиною сил самооборони Криму, звісно, стали наші військові». Однак він продовжив заперечувати присутність російських військ на Донбасі: «Російських військ в Україні нема». Коли ж російських військових виявили, він зауважив, що «вони заблукали на бронетехніці зі зброєю. Я вірю, що вони заблукали, адже там немає маркованого кордону»⁵³.

Номени «шахтарі» та «трактористи» на позначення бойовиків з'явилися після заяви російського президента В. Путіна про те, що на Донбасі воюють не професійні російські військові, а «вчорашні шахтарі й трактористи». При цьому ці терміни, за О. Кирилюк, почали використовувати з іронічним значенням⁵⁴.

⁴⁹ Соловйова А. «Кримнаш». *Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми та інші новотвори)*. Львів: «Новий Світ-2000», 2015. С. 448–449.

⁵⁰ Карпчук Н. «Зелені чоловічки». С. 113.

⁵¹ Там само. С. 114.

⁵² Там само.

⁵³ Кирилюк О. Л. Особливості мікрополя «ворожі війська» у структурі асоціативно-семантичного поля «ворог» (на матеріалі дискурсу російсько-української інформаційної війни). *Studia Linguistica*. 2019. Vol. 15. С. 117–118.

⁵⁴ Там само. С. 119.

Від 24 лютого 2022 р. – широкомасштабної збройної агресії РФ проти України, нарративний контекст відомих комунікативних одиниць набув нового значення. Чи не найпоширенішим стало поняття «орки». Так, О. Кирилюк вважає, що лексема «орки» має метафоричне значення і асоціює учасників збройних формувань на Донбасі з персонажами творів Дж. Толкіна, яких той змалював як служителів зла. Саме такі асоціації викликають в українському суспільстві терористи⁵⁵.

Результати аналізу проведення ІПСО свідчать, що донині Росія використовує такі форми і способи інформаційного протиборства, як: маніпулювання суспільною свідомістю та політичною орієнтацією соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та контрольованого хаосу; створення атмосфери негативного ставлення до культурної спадщини противника, втрати національної свідомості; дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями та рухами з метою провокації конфліктів, розпалювання недовіри, підозрілості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції та навіть громадянської війни; зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й управління, інспірація помилкових управлінських рішень; дезінформація населення стосовно роботи державних органів, підрив їхнього авторитету, дискредитація органів управління; провокування соціальних, політичних, національних і релігійних сутичок; ініціювання страйків, масового безладу та інших акцій економічного протесту; утруднення прийняття органами управління важливих рішень, тиск під час їх прийняття; підрив міжнародного авторитету держави, її співробітництва з іншими країнами; завдання збитків життєво важливим інтересам держави в політичній, економічній, енергетичній, оборонній та інших сферах⁵⁶.

Василь Гулай, Інна Пахолок

⁵⁵ Там само. С. 116.

⁵⁶ Певцов Г. В., Залкін С. В., Сідченко С. О., Хударковський К. І., Гордієнко А. М. Реалізація підходів інформаційної війни Російською Федерацією в сучасному інформаційному просторі України. *Наука і техніка Повітряних Сил*. 2014. Вип. 2. С. 10–13.

ВІЙНА РОСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ 2022 РОКУ. Крах київського бліцкригу¹

Оборона Києва впродовж 24 лютого – 2 квітня 2022 р. має суттєві ознаки, характерні для стратегічної операції, і тому її слід розглядати як Київську стратегічну оборонну операцію.

Захоплення Києва було пріоритетним завданням Росії, виконання якого у стислі терміни (упродовж перших 72 год від часу «Ч», як планував противник) дозволило б швидко завдати поразки великому угрупованню Сил оборони України та порушити всю систему державного і військового управління. Це забезпечило б ворогу можливість розвивати наступ у південному, південно-західному та західному напрямках, спираючись на логістичні можливості міста як важливого транспортного вузла. Захоплення столиці насамперед мало б істотне воєнно-політичне значення, стало б підґрунтям для зміни влади в Україні та призначення маріонеткового уряду, а також вплинуло б на позиції зарубіжних країн щодо політичної та військової підтримки України. Взяття Києва мало б і значний пропагандистський ефект, зокрема продемонструвало б силу «російської зброї» і спроможність Збройних сил РФ у стислий термін виконувати складні стратегічні завдання.

Для України та її Збройних сил (ЗС) столиця, безумовно, має особливе значення, яке не обмежується лише стратегічними міркуваннями. Київ для українців є історичним центром української державності. Ми усвідомлюємо, що Україна без Києва – не Україна. Тому втрата міста означала б втрату чогось більшого, ніж просто столиці країни. Вона б вкрай негативно вплинула на морально-психологічний стан усього українського суспільства та істотно підірвала б його спроможності до відсічі агресії, організації і ведення національного спротиву на окупованих територіях.

Успішна оборона Києва стала важливим стимулом для організованого опору агресору, продемонструвала спроможність ЗСУ успішно протистояти другій заміццю, як вважали, армії світу, довела міжнародній спільноті необхідність і доцільність надання політичної, економічної та військової допомоги Україні, її моральної підтримки тощо. Оборонна операція завершилася вимушеним відступом противника від околиць Києва, при цьому ворог зазнав значних втрат від ударів українських військ, які переслідували його до державного кордону. Результат операції – звільнення територій не лише Київської, а й Чернігівської та Сумської областей. Ці події суттєво змінили обстановку на головному стратегічному напрямку та суттєво вплинули на подальший хід війни, змусили противника докорінно переглянути свій замисел.

Упродовж двох місяців ведення інтенсивних воєнних дій російські війська зазнали великих втрат у живій силі, озброєнні та військовій техніці (ОВТ), запасах МТЗ. Так, на 30 квітня ЗС РФ втратили: близько 23 200 військовослужбовців, 1 008 танків,

¹ За матеріалами: Воєнно-історичний опис російсько-української війни (квітень 2022 року) / авт. кол: Залужний В., Мойсюк Є., Шаптала С., Богачук О., Пісарев О., Павлов В., Фурман І., Даценко О., Печенюк І., Резнік В., Соколюк С., Чірікалов О., Сегеда С., Пилявець Р., Грицюк В., Слюсаренко А., Куцька О., Харук А., Савран В., Безбах В., Остапчук О., Скрябін О. Київ, 2022. С. 3–35; 44–56.

2 445 бойових броньованих машин, 190 літаків, 155 вертольотів, 232 БПЛА оперативно-тактичного рівня, 436 артилерійських систем, 151 РСЗВ, 77 засобів ППО, 8 бойових кораблів і катерів, 4 пускові установки ОТРК/ТРК, 32 одиниці спеціальної техніки, 76 цистерн із ПММ, 1 701 одиницю автомобільної техніки.

Після краху Київського блицкригу наприкінці березня 2022 р. воєнно-політичне керівництво РФ вирішило припинити бойові дії на Півночі України, щоб надалі активізувати наступ на Сході України, значно посилити там угруповання окупаційних військ і завдати потужного удару по з'єднаннях та частинах ЗСУ в зоні Операції об'єднаних сил (ООС). На 1 квітня обстановка на Волинському напрямку суттєвих змін не зазнала. На Поліському напрямку противник силами окремих підрозділів 38-ї ОМСБР 35-ї армії, 37-ї ОМСБР та 5-ї ОТБР 36-ї армії наступальних дій не проводив, а зосередив основні зусилля на веденні оборони окремих рубежів, щоб прикрити відведення військ на територію РБ і відновити боєздатність. Для забезпечення відходу своїх підрозділів противник здійснював мінування районів місцевості та техніки, яка не підлягала евакуації, застосовував артилерію для руйнування об'єктів інфраструктури, щоб затримати просування наших військ. Підрозділи ЗСУ відновили контроль над населеними пунктами Демидів, Димер, Литвинівка, Гаврилівка, Козаровичі, Жовтневе, Глибівка, Ясногородка, Талакунь, Сухолуччя, Липівка, Гавронщина, Маковище, Миколаївка, Хмільна. До 2 квітня фактично завершилася Київська стратегічна оборонна операція, що тривала від 24 лютого 2022 р.

Протягом березня–квітня у Києві для забезпечення дій військ у смузі відповідальності угруповання сил і засобів оборони міста на р. Дніпро та Київському водосховищі, а також протидії річковим десантам противника був сформований дивізіон річкових катерів (наказ командувача Сухопутних військ ЗСУ від 26.03.2022 р.). Основні завдання дивізіону: ведення розвідки та спостереження в акваторії Київського водосховища, річках Дніпро, Десна, Прип'ять і прилеглих ділянок суходолу; боротьба з десантами противника та диверсійно-розвідувальними групами (ДРГ) противника у зоні відповідальності; висадка річкових десантів і ДРГ у тил противника; охорона та оборона переправ, гідротехнічних споруд у зоні відповідальності; підтримка дій підрозділів Сухопутних військ на прирічкових напрямках; здійснення військових перевезень, захист судноплавства та ін.

Для формування підрозділу, відбору та укомплектування катерного складу була створена спеціальна комісія, до складу якої увійшли офіцери Військово-морських сил (ВМС), органів військового управління ЗСУ – фахівці ВМС і викладацький склад кафедри ВМС Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. Катерний склад дивізіону укомплектований у результаті копіткої роботи з відбору суден (катерів) зі складу підрозділів Національної поліції, Державної прикордонної служби (ДПС) України, державних і приватних власників (підприємств) у Києві та Київській обл. Командування та особовий склад дивізіону укомплектований офіцерами, військовослужбовцями за контрактом ВМС ЗСУ й офіцерами і фахівцями флотських спеціальностей, мобілізованих із запасу. 15 квітня 2022 р. у присутності представників командування ВМС ЗСУ та командування СВ ЗСУ відбулося урочисте підняття військово-морського прапора України. Ця дата стала днем народження новоствореного з'єднання бойових катерів.

Нині триває процес планування діяльності новоствореного флотського організму, підготовки штабу та особового складу дивізіону, злагодження екіпажів катерів, облаштування навчально-побутової бази та пункту базування частини. При цьому особливу увагу приділено вивченню досвіду застосування річкових флотилій і загонів під час Другої світової війни та у воєнних конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

На Сіверському напрямку противник продовжував блокувати м. Чернігів і надавав артилерійських ударів по житлових кварталах міста та позиціях підрозділів ЗСУ. Водночас окупаційні війська зі складу ЦВО ЗС РФ переміщувалися у бік державного кордону України. Після відходу ворога підрозділи ЗСУ взяли під контроль н. п. Рудня, Шевченкове, Бобрик, Стара Басань, Нова Басань, Макіївка, Погреби, Бажанівка, Володимирівка, Шняківка, Сальне, Софіївка, Гаврилівка та ін.

У наступні дні на Поліському напрямку окупанти продовжили виведення підрозділів на територію Республіки Білорусь (РБ), а на Сіверщині ворог завершував виведення підрозділів з території нашої держави до РФ і РБ. Основні маршрути руху колон противника пролягали у напрямку населених пунктів Гомельської та Могильовської обл. РБ. У складі колон, окрім вантажних автомобілів, були елементи понтонно-мостового парку, РСЗВ, пускових установок (ПУ) ОТРК «Искандер». Військову техніку противник зосереджував на залізничних станціях і об'єктах, щоб надалі відправляти її на територію РФ.

Через Сумську обл. до РФ відходили підрозділи зі складу 2-ї армії ЦВО ЗС РФ, що діяли в напрямку м. Бровари. Забезпечення виводу військ здійснювали батальйонно-тактичні групи (БТГр) 1-ї танкової армії ЗахВО. 3 квітня на Поліському напрямку ворог завершив відведення окремих підрозділів СхідВО на територію РБ, з подальшим перекиданням зазначених підрозділів на територію РФ. Деякі підрозділи окупантів зі складу ПДВ були перекинуті військово-транспортними літаками до м. Білгород. У Київській обл., в районах н. п. Велика Димерка, Скибин і Гоголів, підрозділи Сил оборони здійснювали зачистку звільненої території від мінно-вибухових предметів, встановлених російськими окупантами. На Сіверському напрямку ворог в основному завершив відведення підрозділів ЦВО на територію РФ. В околицях Сум відхід окупаційних військ ще тривав. Росіяни забезпечували прикриття та логістичну підтримку своїх сил, що відходили на територію РФ. Окупанти продовжували вивозити з України до РБ награвані транспортні засоби та інше майно. На звільнених територіях ще переховувалися або намагалися самостійно перетнути державний кордон України нечисленні групи військовослужбовців ЗС РФ.

До 4 квітня остаточно стало зрозуміло, що противник, не досягнувши мети операції на окремих напрямках та зазнавши значних втрат, вирішив відмовитися від наступу на Поліському, Сіверському та, частково, на Слобожанському напрямках. У звільнених від окупантів населених пунктах Бучанського, Вишгородського та Броварського р-нів Київської обл. Сили оборони проводили зачистки та розмінування. Було організовано доставку гуманітарної допомоги населенню. У перші дні після зачистки на території Київської обл. фахівці ДСНС щодобово виявляли до 5 тис. вибухонебезпечних предметів (ВНП). Відтак комунальні служби почали відновлювати критичну інфраструктуру. Значних руйнувань зазнали Бучанська, Ірпінська,

Гостомельська, Бородянська, Макарівська, Пісківська, Великодимерська територіальні громади, де було зруйновано близько 700 різних об'єктів.

Від 4 квітня, упродовж наступних двох–трьох тижнів, підрозділи СхідВО та ПДВ ЗС РФ здійснювали переміщення з території РБ до РФ. Переміщення ОВТ та особового складу здійснювалося залізничним транспортом, своїм ходом і повітряним шляхом військово-транспортними літаками ЗС РФ. Окремі підрозділи 35-ї (Белогорськ) та 36-ї армій (Улан-Уде) СхідВО відійшли у райони міст Речиця та Ямполь (Гомельська обл. РБ). Підрозділи окупантів, що були виведені на територію РБ, здійснювали демонстраційні дії з метою недопущення перекидання підрозділів ЗСУ із зазначеного району на інші напрямки. На Сіверському напрямку противник завершив відведення підрозділів зі складу ЦВО ЗС РФ на територію Брянської та Курської обл., проводив перегрупування та відновлення боєздатності підрозділів у визначених районах, та розпочав їх подальше переміщення до нових районів оперативного призначення. Водночас було виявлено, що окремі підрозділи ЗС РБ перемістились до білорусько-українського кордону для проведення ротації підрозділів, залучених до посилення охорони кордону. Усього для виконання цих завдань залучили до чотирьох БТПр зі складу ЗС РБ.

За оперативною інформацією, на 7 квітня російську армію повністю виведено з території Чернігівської обл. Тоді ж майже всі російські війська вийшли і з території Сумської обл., проте загроза російської агресії для Сумщини залишилася.

7–8 квітня ЗС РБ проводили заходи оперативної та бойової підготовки на полігонах по всій території країни. Завершувалося переміщення колон ЗС РФ територію РБ у напрямку кордону РФ. Відзначалася льотна активність на військових аеродромах РБ. Так, 7 квітня у Барановичах зафіксовано 14 вильотів і 6 посадок, зокрема 2 транспортних Іл-76. У Мачулищі прилітали і відлітали пасажирські Ту-154 і Ту-134 ВКС РФ. Вилетіло 15 вертольотів ВКС РФ до Сеща Брянської обл., також були вильоти вертольотів на аеродром Острів Псковської обл. ВПС РБ здійснювали навчальні польоти. Російські війська перемістили частину своєї авіації з Білорусі на аеродром Сеща Брянської обл. – 19 винищувачів і понад 20 військових вертольотів, а також військово-транспортні літаки Ан-124 та Іл-76.

Від 9–10 квітня на Волинському, Поліському та Сіверському напрямках суттєвих змін у складі та положенні військ противника не відзначено. Російські окупанти повністю вивели свої підрозділи з території Сумської обл. до РФ.

З метою перегрупування військ ворог перемістив виведені з території України підрозділи зі складу 35-ї армії СхідВО та 76-ї дшд ПДВ ЗС РФ у Белгородську та Воронежську обл. Крім того, завершив перегрупування сил і відновлення боєздатності підрозділів ЦВО у Брянській та Курській обл. та перемістив особовий склад 41-ї армії та 90-ї танкової дивізії до визначених районів Белгородської та Воронежської обл., а окремі підрозділи зі складу цих об'єднань і з'єднань – до Східної операційної зони на територію Донецької та Луганської обл..

На території Брянської обл. РФ поблизу кордону з Україною від 11 до 25 квітня 2022 р. було введено підвищений «жовтий» рівень терористичної загрози, російська влада встановила контрольні пункти нагляду та підвищила патрулювання у населених пунктах. На Сіверському напрямку ворог продовжив перегрупування

підрозділів ЦВО з території Брянської та Курської обл., і після відновлення боєздатності зосередив їх у Белгородській і Воронежській обл. ЗС РФ посилювали контроль кордону, проводили інженерне обладнання позицій, опорних пунктів і забезпечили присутність на них незначної кількості особового складу й ОВТ. На окремих ділянках уздовж кордону облаштували окопи та вогневі позиції для танків, укріплення для військової техніки й особового складу.

Окупаційні війська продовжували здійснювати точкові ракетно-бомбові й артилерійські удари по території України, зокрема по Чернігівській і Сумській обл. Так, 13 квітня з території російського пункту пропуску «Погар» обстріляли український пункт пропуску «Грем'яч» з гранатомета АГС-17 (близько 80 пострілів) і кулемета Калашникова. За два дні російські військові обстріляли позиції українських прикордонників у районі н. п. Сеньківка Чернігівського р-ну: у два етапи здійснили 13, а пізніше 12 пострілів мінами 122-мм і 82-мм калібру по території однойменного КПП.

14 квітня вдень з території РФ вперше за останні 10 днів частини ЗС РФ обстріляли деякі прикордонні населені пункти Сумської обл. з артилерії та мінометів. Зокрема, застосовуючи заборонені міжнародним правом засоби, росіяни з важкої артилерії (120-мм мінометів) накрили с. Велика Писарівка. Крім того, з реактивних систем залпового вогню (РСЗВ) та мінометів обстріляли н. п. Попівка, Іздецьке, Широкий Берег і Дмитрівка Охтирського (до 2020 р. Великописарівського) р-ну Сумської обл. У результаті пошкоджено приватні будинки місцевих мешканців та інші нежилі споруди. Того ж дня близько 14.00 російські окупанти завдали удару з тактичного ракетного комплексу «Точка-У» по околиці м. Городня, начебто у відповідь на ракетний удар з боку ЗСУ по смт Клімово Брянської обл. Проте СБУ має достовірну інформацію (перехоплені телефонні розмови окупантів), що цю провокацію здійснили військові РФ, власноруч обстрілявши цей населений пункт. Наступного дня ворог з території РФ тричі обстріляв прикордонні позиції у Сновській громаді на Чернігівщині, застосовуючи міномети.

Відомо, що вже у першій половині квітня спецслужби РФ розпочали реалізацію плану з проведення терактів на своїй території для нагнітання антиукраїнської істерії серед свого населення. Так, 14 квітня губернатор Белгородської обл. РФ заявив про обстріли нібито з боку України н. п. Сподарюшино та Журавльовка, що межують з державним кордоном України (відповідно із Сумською та Харківською обл.). Раніше у цих селах було оголошено режим надзвичайного стану, людей вивезли за межі зазначених населених пунктів. Також росіяни стали погрожувати ракетними ударами по Києву, якщо українці не перестануть проводити «диверсії» на території РФ.

За період бойових дій і тимчасової окупації ворог завдав значних руйнувань українським містам і селам у межах Поліського і Сіверського операційних районів. За попередніми даними, лише у Сумській обл. внаслідок дій окупантів було зруйновано близько 1 000 будівель, з них не менше 638 будівель житлового фонду, 23 адмінбудівлі, 23 об'єкти життєзабезпечення, 24 заклади освіти, 18 закладів охорони здоров'я, 5 будівель культури і спорту та 21 промислове підприємство.

На територіях, звільнених від окупантів, проводилося постачання гуманітарної допомоги населенню, продовжувалися роботи з розмінування населених пунктів, ремонт об'єктів цивільної інфраструктури, прибирання та ремонт доріг (на дорогах

північної Київщини і Чернігівщини, а також Сумщини після боїв залишилося багато покинутої та розбитої ворожої техніки). На Сумщині частково відновили рух поїздів у напрямку Краснопілля, Конотопа, Шостки та у зворотному напрямку. Поступово відновлювалася торгівля. Українські правоохоронці збирали докази воєнних злочинів, здійснених військами РФ, відкрили сотні кримінальних проваджень.

«Рейкова війна», що розгорнулася у РБ ще наприкінці лютого, щоб ускладнити перевезення техніки та боєприпасів із РФ, на початку квітня поширилася і на територію РФ – диверсії на російській залізниці відбулись у низці областей.

За два тижні квітня партизани провели успішні акції з виведення з ладу залізничних колій на Московській залізниці у Брянській, Орловській, Смоленській і Курській обл. Зокрема, у релейних шафах керування сигналізацією, централізацією і блокуванням (СЦБ) активісти встановлювали спеціальні пристрої, які спрацьовували за таймером і повністю випалювали внутрішнє обладнання шафи. Відповідальність за деякі проведені партизанські акції на інфраструктурі Росзалізниці взяли на себе білоруські «Бусли лясцяць».

На 15–16 квітня суттєвих змін в оперативній обстановці, що склалась у Житомирській, Київській, Чернігівській і Сумській обл., не було. На Волинському, Поліському та Сіверському напрямках противник активних дій не проводив.

Упродовж усього місяця після завершення активних воєнних дій у Чернігівській і Сумській обл. зберігалася імовірність застосування ворожих ДРГ, завдання ракетних ударів і здійснення артобстрілів з території РФ по об'єктах військової та цивільної інфраструктури. ЗС РФ і надалі продовжували використовувати аеродромну мережу РБ з метою завдання авіаційних ударів по території нашої держави. Підрозділи ЗС РБ виконували завдання з прикриття українсько-білоруського кордону в Брестській і Гомельській обл. У цих районах ворог вів радіоелектронну розвідку (РЕР). З території РБ залізничним транспортом вивозили пошкоджену російську бронетехніку.

На Сіверському напрямку росіяни посилено контролювали ділянки кордону. Тривало інженерне обладнання позицій у районах пунктів пропуску і в прикордонних районах Брянської та Курської обл. В окремих населених пунктах прикордоння Курської обл. РФ перебували незначні сили та засоби ЗС РФ, призначені для прикриття кордону від можливих дій українських ДРГ.

Інформаційні ресурси російського прикордоння проводили активну кампанію зі звинувачення України в обстрілі її населених пунктів, реалізації іншої агресивної політики, спрямованої на укріплення у місцевого населення переконання щодо необхідності продовжувати військову агресію проти України. Серед місцевого населення прикордонних районів Курської та інших областей влада активно поширювала інформацію про імовірне завдання ЗСУ артилерійських ударів по об'єктах цивільної інфраструктури прикордонних районів, а також активізацію діяльності українських ДРГ поблизу спільного кордону.

Упродовж останньої декади квітня на Сіверському напрямку суттєвих змін в оперативній обстановці, як і ознак формування ворожого наступального угруповання, не було виявлено. Охорону ділянки українсько-російського кордону на зазначеному напрямку противник здійснював у посиленому режимі. Було зафіксовано переміщення військової техніки ЗС РФ територією Росії вздовж Державного кордону України

(Сумська обл.). Російські сили і засоби ППО були переведені на несення чергування у посиленому режимі. Також було посилено охорону штабів, вузлів зв'язку, військових містечок, арсеналів, баз і складів зберігання ОВТ і ПММ.

На Волинському і Поліському напрямках противник дій не здійснював. Спостерігалось нарощування систем РЕР і радіоелектронної боротьби (РЕБ) у прикордонних з Україною районах Гомельської обл. В районах н. п. Клімовка та Димамерки розгорнули пости постановки радіоперешкод підрозділи зі складу 48-го обрб ЗахОК ЗС РБ. На Сіверському напрямку підрозділи прикордонної служби ФСБ РФ здійснювали охорону українсько-російського кордону в Брянській і Курській обл.

У Чернігівській обл. продовжували розмінювати території, а також документувати факти порушення росіянами законів і звичаїв війни, терору, тортур цивільного населення. У м. Чернігів сапери-водолази відшукали та знищили надпотужну авіабомбу, яка не спрацювала після скидання російським літаком-бомбардувальником на Чернігівський міст. Так, тільки за 22 квітня групи піротехнічних робіт і підводного розмінування ДСНС 18 разів залучалися до знешкодження ВНП, виявили і вилучили 214 таких предметів, зокрема 2 авіабомби: ФАБ-500 і ФАБ-250. Сапери-водолази Держспецтрансслужби керованим вибухом знищили на дні р. Десна поблизу зруйнованого російською авіацією мосту ще одну нерозірвану авіабомбу, яка завжала продовжувати відновлювальні роботи. Від початку повномасштабного російського вторгнення на Чернігівщині на той час усього було вилучено 16 267 ВНП.

Підрозділи ЗС РФ завершили вивід військової техніки й особового складу з території РБ до Росії, проте ще тривало вивезення до РФ озброєння та пошкодженої військової техніки підрозділів СхідВО через Гомель у напрямку Брянська. До семи батальйонів ЗС РБ виконували завдання з прикриття українсько-білоруського кордону в Брестській і Гомельській обл. Тривало перегрупування підрозділів ЦВО з районів відновлення боєздатності до східних областей України.

Росія не полишала спроб здійснення провокацій на території регіону. Зокрема, 22 квітня російські війська обстріляли українську ділянку відділу «Гірськ» Чернігівського прикордонного загону. Близько десяти гранат було випущено з автоматичного гранатомета неподалік прикордонного села Сеньківка. 23 квітня російські війська влаштували провокацію на ділянці українського кордону на Сумщині. Окупанти відкрили вогонь по Білопільській, Новослобідській і Путивльській громадах.

На частині території Сумської обл. Сили оборони продовжували ведення оборонної операції, виконання завдань територіальної оборони та інших. До кінця квітня на Волинському та Поліському напрямках стан, положення та характер дій противника суттєвих змін не зазнали. Ворог активних дій не проводив. Підрозділи ЗС РБ виконували завдання з посилення охорони ділянки українсько-білоруського кордону. На території Брянської області, після вибухів і пожеж на нафтобазі «Транснефти», що сталися 25 квітня, було посилено протидиверсійні заходи. У районі н. п. Стародуб (35 км від державного кордону України у межах Чернігівської обл.) підрозділи прикордонної служби ФСБ РФ у взаємодії з підрозділами зі складу РТБ (Супонєво) 336-го РТП 32-ї д ППО здійснювали пошук розвідувальних груп ЗСУ. У зв'язку із загорянням нафтобази, ракетно-артилерійського складу, м'ясокомбінату та складів «Агропромкомплекту» з 26 квітня на території Брянської обл. РФ продовжено

підвищений «жовтий» рівень терористичної загрози на 15 діб. Окупанти продовжили обстріли Чернігівської та Сумської обл. з території РФ. На Сумщині залишалася актуальною проблема мінування ЗС РФ місцевості, об'єктів інфраструктури, покинутої техніки, залишення боєприпасів після відходу окупантів з території.

Шляхом утримання відповідного комплекту військ, ворог намагався стримувати резерви ЗСУ на Сіверському напрямку та не допустити їх переміщення до Східної операційної зони. Авіація противника продовжувала завдавати ракетно-авіаційних ударів по об'єктах на території України з території РФ. За наявною інформацією, авіаційні підрозділи ПКС РФ продовжили використовувати аеродром Барановичі. Засоби ППО ЗС РФ продовжували несення чергування в посиленому режимі.

Наприкінці квітня на Сіверському напрямку окупанти проводили заходи з прикриття визначених ділянок кордону, до прикордонної зони у напрямку Чернігівської та Сумської обл. уведено додаткові підрозділи Росгвардії.

Ворог не припиняв подальші провокаційні обстріли об'єктів України з території РФ. Він періодично здійснював хаотичні транскордонні ракетні й авіаційні обстріли Сумської та Чернігівської обл. Так, 28 квітня росіяни обстрілювали с. Бачівськ Шосткинського р-ну, а вранці 29 квітня з російського с. Городище по території Сумщини випустили понад 30 мінометних снарядів, які впали між селами Шосткинського р-ну. На території Чернігівської обл. 28 квітня росіяни тричі обстріляли з автоматичного гранатомета і міномета околиці с. Сеньківка, контрольно-прикордонний пункт «Сеньківка» та групу журналістів у супроводі керівництва Чернігівського прикордонного загону.

Водночас противник вів активну повітряну розвідку засобами БПЛА, реактивними літаками та гелікоптерами для виявлення позицій підрозділів України, здійснював диверсійно-розвідувальну діяльність.

На Сіверському напрямку підрозділи ворога обстріляли з артилерії позиції наших військ та інфраструктури в районах н. п. Кіндратівка, Катеринівка, Сваркове та Білокопитове. 29 квітня російський вертоліт Ми-8 обстріляв некерованими авіаційними ракетами територію Хотинської селищної територіальної громади на Сумщині.

Отже, упродовж останніх днів квітня на Сіверському напрямку зберігалася загроза завдання противником ракетно-бомбових ударів по об'єктах військової та цивільної інфраструктури на території України. За наявною інформацією, на кінець квітня на території РФ залишилися розгорнуті російські ОТРК «Искандер-М», а окремі авіаційні підрозділи ПКС РФ і далі базувалися на визначених аеродромах. У прикордонних з Україною районах Брянської та Курської обл. ворог розмістив частину своїх підрозділів, виведених для відновлення боєздатності. Утримуючи відповідний комплект військ, росіяни намагалися надалі загрожувати безпеці України на цих напрямках, відтягнути певну частину сил ЗСУ і не допустити переміщення резервів ЗСУ з Сіверського напрямку до Східної операційної зони.

ВІЙНА ЯК КАТАСТРОФА – ВІЙНА ЯК НАГОДА¹

24 лютого 2022 р. Росія напала на Україну. Неможливо сказати, скільки ще днів, місяців чи навіть років триватиме ця війна. Але вже зараз можна зробити перші висновки. Висновки не стільки щодо майбутнього, яке не передбачиш, та теперішнього, що не закінчується – а щодо минулого, яке досі живе з нами і визначає наш вибір.

Гегель писав, що сова Мінерви – символ мудрості – розправляє свої крила лише на світанку. Іншими словами, неможливо збагнути суть процесу, який ще не закінчився, тобто коли темрява ночі ще не розвіялася. Війна підсумувала цілий період в історії України і світу, який почався у 1991 р., і дасть змогу поглянути на нього по-новому.

На момент розпаду СРСР та постановня незалежної України здавалося, що майбутнє світу – за західною моделлю, що ґрунтується на ліберальній демократії та вільному ринку. Перемога такого укладу в решті країн світу здавалася лише питанням часу. Надія на такий розвиток подій знайшла своє втілення у тодішній метафорі «кінця історії». Не в тому сенсі, що історія скінчиться взагалі – історія ніколи не закінчується! А в тому, що у «новому чудесному світі» більше не буде місця для великих воєн і революцій, бо зникнуть конфлікти між ліберальною демократією, з одного боку, та комуністами, фашистами та іншими її супротивниками – з другого.

А втім, досвід української незалежності показав наївність сподівань на «кінець історії». За перші тридцять років свого існування незалежна Україна пережила дві революції й одну війну. Ця війна, щоправда, була не надто інтенсивною, але на початку 2022 р. вона переросла у повномасштабну. Оглядаючись назад, бачимо, що 1991–2021 рр. в Україні не були роками миру і спокою. Насправді, це був тридцятилітній період воєн і революцій, подібний до великої Тридцятилітньої війни 1914–1945 рр. Звісно, не такий кривавий, але однаково з покаліченими життями та численними смертями.

Досвід української незалежності відображає глобальну тенденцію. Від часів Французької політичної та Британської індустріальної революцій людство живе у режимі безпрецедентних і загалом позитивних змін, які дають надію на покращення життя і мир у всьому світі. Реальність же полягає в тому, що за останні двісті років було лише 12 років, коли не починалися нові війни. І не було жодного року, коли б у тій чи іншій точці світу не тривали війни взагалі. Іронічно, що одним з років, на які припадало найбільше нових воєн, був саме 1991 – рік падіння комунізму!

Як колись, так і наразі війна є правилом, а мир – винятком. Та це не означає, що ми маємо миритися з війною. Навпаки: визнання винятковості миру означає, що він дуже крихкий, а тому за нього слід боротися. Так само, як останні двісті років, ми боремося, і безуспішно, з бідністю, хворобами та іншими лихами. Латинський вираз «Якщо хочеш миру, то готуйся до війни» і зараз чинний, передовсім – в Україні.

Війни є різновидом криз – причому найгострішими серед усіх, які переживає те чи інше суспільство. Але війна також створює нагоди. Зокрема, вона дозволяє чітко і ясно бачити речі, які раніше здавалися невиразними чи малозрозумілими.

¹ За матеріалами: *Наше слово* (Варшава). 2022. 2 серпня.

Перші місяці російсько-української війни мали остаточно переконати скептиків, які сумнівалися в існуванні української нації. Якби її не існувало, то Україна дійсно здалася б у перші три-чотири дні, як планували у Кремлі і як побоювалися на Заході. Та цього не сталося. Навпаки, мужність і витривалість українців, які на фронті протистоять набагато сильнішому противнику, щиро дивує весь світ. Більшість українців вірить у перемогу, а рівень підтримки української незалежності є значним як ніколи.

Українська нація як *відносно стабільна* політична спільнота існувала ще до війни. Війна, втім, внесла певні зміни у її контури. Внаслідок двох Майданів та війни на Донбасі сформувалася вісь Львів–Київ–Дніпро, яка міцним обручем стягнула більшість території України. Питанням було, чи вдасться цю вісь продовжити до Харкова й Одеси. Коли ж від початку війни обидва міста на чолі з місцевою владою продемонстрували потужний спротив російській агресії, сумніви щодо них остаточно зникли.

Так само позбулися сумнівів щодо того, чи російськомовні в Україні є українцями. Більшість з них відчувала себе українцями і до війни. Вона ж прискорила українізацію решти. Парадокс: російська агресія проти України має на меті нібито захистити російськомовних мешканців Сходу і Півдня від «нацистської влади» у Києві. Насправді ж вона змушує найбільше страждати саме їх. Головною мішенню російських ракет і артилерії стали не Київ чи Львів, а Маріуполь, Харків, північний Донбас, Миколаїв, Запоріжжя, Одеса... Під російськими обстрілами нищиться не лише майно і зростає кількість жертв, але й випалюється полум'ям проросійська орієнтація. Дедалі більше українців відмовляються від російської мови, а російська культура в Україні повсюди скасовується. Не виключено, що сучасна війна матиме такий вплив на країну, як шестиденна війна 1967 р. на Ізраїль – тобто, попри збереження свого політичного (громадянського) характеру, вона зміцнюватиме україномовне етнічне ядро.

Війна також увиразнила європейський характер української нації. Це, зокрема, визнає і В. Путін. Він вважає, що воює не з українцями, а з «колективним Заходом» на українських землях. На його переконання, росіяни й українці – один народ. Існування окремішньої української ідентичності він пояснює впливом Заходу – Речі Посполитої, Австрійської і Німецької імперій, Європейського Союзу та США. Цей вплив, каже він, розбестив «малоросів» і перетворив їх на українців. Але за допомогою «воєнної спецоперації» Росії вдасться це припинити і повернути їх у лоно «русского міра».

Втім, ці плани не лише злочинні, але й божевільні. Вони свідчать, що В. Путін не знає і не розуміє Україну. Інакше він, напевно, не наважився б воювати з нею. Його рішення розпочати війну з Україною було його найбільшою помилкою – помилкою, яка, ймовірно, покладе край його режимові і йому особисто. Тепер ми знаємо, що це рішення він ухвалив ще до першого Майдану, у 2003 р., а реальний план воєнної агресії було розроблено у 2008 р., відразу після російсько-грузинської війни. Його ж теперішні промови і заяви його найближчих прибічників та спін-докторів не лишують сумніву: Кремль не міркує про територіальні завоювання на українському Сході і Півдні. Він прагне знищення України як незалежної держави.

Тому дії російської армії та російської окупаційної влади в Україні є не чим іншим, як спробою *національного* геноциду. Підтвердження цього – приклади масових розправ російського війська над цивільним населенням Бучі та Ірпеня, цензурування книжок на окупованих територіях щодо вилучення назви «Україна», заміна української мови як державної російською, перейменування вулиць радянськими і російськими назвами.

Приклад України показує, що не лише війна, але й геноциди не зникають з порядку денного сучасного світу. Згідно з російськими планами, українці мають припинити існувати як етнос простодушних чи придуркуватих «малоросів», «хохлів» чи «салоїдів». Та їх надто багато, щоб винищити повністю. Втім, цього й не потрібно. Головне – знищити їх як націю, як спільноту, яка має власну високу культуру та прагнення жити власним політичним життям. Так, як це сталося у Росії з чеченцями, волзькими татарами, народами Сибіру, донськими та кубанськими козаками – останні ще співають українських пісень, але уже відчують себе росіянами.

Та можна впевнено стверджувати, що цим планам – не здійснитися. Цього не сталося б навіть 1991 р., коли українці щойно проголосили свою незалежність, скориставшись слабкістю московського центру. І тим більше цього не трапиться у 2022 р., навіть якщо Росія зміцнилася. Бо за тридцять років в Україні зросло ціле покоління громадян, для яких українська незалежність є щоденною реальністю, які відчують емоційну прив'язаність до своєї країни. В Україні головним генератором політичних перетворень є зміна поколінь. Досить порівняти найближче оточення В. Зеленського і В. Путіна. Перше складають молоді 40-річні люди, друге – старші особи віком 70 років.

Відмінність у віці визначає різні ціннісні орієнтації. У перші тижні війни експерти обговорювали можливий сценарій: що сталося б, якби росіянам вдалося знищити В. Зеленського? Відповідь: це, без сумніву, була би велика втрата. Але вона навряд чи змінила б перебіг війни. Досить простежити, як діють під час конфлікту мери великих українських міст: Києва, Кривого Рогу, Львова, Миколаєва, Одеси та Харкова. Кожен з них ухвалює самостійні рішення, не чекаючи на накази з Києва. Так само діють українські військові командири та їхні частини на фронті. Вони мобільні й ініціативні. І в цьому разюча несхожість порівняно з російською армією. Та воює «по-старому», беручи не майстерністю, а грубою силою, а В. Путін власноруч втручається у рішення, які за нормальних умов мали б ухвалювати бригадні командири.

Війна вкотре засвідчила, що одна з головних відмінностей між Україною та Росією полягає у різних способах поведінки еліт, у різному співвідношенні між державою та суспільством. Це дві політичні системи: одна, функціонування якої ґрунтується на поділі влади та існуванні громадянського суспільства, – і друга, де влада правителя є необмеженою, а суспільство – слабким. Перша історично склалася у «старій Європі та її дітях», друга донедавна була нормою у решті світу. За останні двісті років територія поширення першої моделі зросла, а другої – зменшилася. Перша модель перемогла у тих країнах, які історично пов'язані з Заходом, але зазнала поразки там, де ці зв'язки були набагато слабшими. Назагал поразок було більше, аніж перемог. Тому вже на початку ХХ ст. почали говорити про те, що прийшов кінець не історії взагалі, а кінець Заходу. Найвищий щабель його успіху – перемога у холодній

війні – став водночас початком його занепаду. Майбутнє світу належатиме країнам, розвиток яких пов'язаний не так з демократією, як з експлуатацією дешевих природних ресурсів та робочої сили – Бразилії, Росії, Індії, Китаю та Південній Африці.

Незалежна Україна довго боролася зі спокусами другої моделі, але врешті-решт обрала для себе першу. Росія ж пройшла зворотнім шляхом – від демократії до авторитарного і майже фашистського режиму. Відмінність української і російської політичних траєкторій пояснюється багатьма причинами. Але однією з головних є історична близькість України до старої Європи. Україна є найбільш західною частиною східнохристиянського світу. Вона є Заходом для Сходу і Сходом для Заходу. Коли переможе Україна, загальний баланс перемог і поразок ліберальної демократії зміниться на користь перших. Захід з його ідеєю політичної емансипації дістане друге дихання.

Як і майже сто років тому, наразі майбутнє світу значною мірою залежить від того, що відбувається з Україною і навколо неї. Наслідки можуть бути катастрофічними. Якщо не будуть відновлені постачання українського урожаю через окуповані Росією чорноморські порти, світові загрожує справжнє пекло на землі. Через брак продовольства вже почалися заворушення у Шрі-Ланці, протести в Тунісі, Пакистані та Перу, дестабілізація у Буркіна-Фасо, Малі, Чад.

Ще на початку 2000-х років експерти попереджали, що наступні 30 років можуть стати вирішальними для подальшого існування людської цивілізації. Постійне зростання світового населення та економіки призведе до того, що вже у 2030 р. відчуватиметься гостра нестача продовольства, енергії та води. Це поставить під загрозу саму можливість «сталого розвитку», яка є головною рисою сучасності. Світ опиниться на порозі «досконалого шторму». Всі ці прогнози робилися, звісно, без врахування російсько-української війни. З цією війною прогнози стають набагато зловіснішими. Особливо, якщо зважати на погрози Путіна застосувати ядерну зброю.

Світ ніколи не був так близько до самознищення. Це вкотре змушує звернутися до одного з головних питань, які ставить світова війна: чи можливий розвиток людства без великих катастроф? Зокрема без катастрофи, яка може покласти край власне існуванню людства?

Україна є однією з територій, де треба шукати відповіді на це питання. Вона довго перебуває у зоні геополітично важливого і дуже вразливого пограниччя. Заради власного виживання вона має вийти з цієї зони і ввійти у зону миру і стабільності. Так, війни залишаються постійною ознакою існування людства. Але останніми десятиліттями вони, безперечно, змістилися із Заходу у решту світу. Так, Захід заслуговує на критику за історичні злочини і сучасні прорахунки. Втім, він має одне незаперечне досягнення: країни ліберальної демократії стали зоною миру. Неможливо уявити собі війну між Сполученими Штатами та Канадою чи Мексикою або між Німеччиною та Францією і Польщею.

Успішна політична й економічна модернізація здійснює потужний антивоєнний вплив. І, навпаки, країни, де модернізація не вдалася, тяжіють до воєнної агресії – прикладом чого, зокрема, є Росія В. Путіна. Розвинуті і не(до)розвинуті країни можуть належати до того самого століття, але не до того ж історичного періоду. Перші живуть у сучасності, другі є фантомами минулого. Уряди останніх прагнуть зробити свою країну «знову великою» і погрожують всьому світові «повторити знову».

Війна є значним «прискорювачем часу» і робить речі неможливі – можливими. Ще на початку XXI ст. на Заході домінувала думка, що Україні ніколи не стати членом Європейського Союзу. Вистачило, однак, трьох місяців війни, щоб країні надали статус кандидата на членство. Так само після Євромайдану висміювали ідею надати Україні «план Маршала» для завершення реформ. Зараз український «план Маршала» не лише лежить на столі перемовин, але вже обговорюються його деталі.

Якщо Україна виграє війну, то загроза Апокаліпсису не те що зникне – вона просто відкладеться на декілька поколінь, які шукатимуть власні сценарії безпечного розвитку за нових історичних обставин. Але Україна веде війну не лише з сучасною Росією. Вона воює з «руським міром»: з його історичною спадщиною насильства, бідності і постійного приниження людської гідності.

Щоб перемогти цю спадщину, Україна має завершити свою політичну й економічну модернізацію. Мобілізація української нації перед загрозою її винищення і перспектива євроінтеграції значно збільшують шанси на успіх. І тоді втілиться пророцтво батьків-засновників українського національного проекту, ідеологів Кирило-Мефодіївського братства: «Оце камінь, який відкинули будівничі, він же став наріжним каменем».

Ярослав Грицак

ПУТІНЬСКА РОСІЯ: ПОЧАТОК КРАХУ ШОВІНІСТИЧНИХ КОМПЛЕКСІВ ТА ІМПЕРСЬКИХ АМБІЦІЙ

Замість післямови

Кожна нова війна, як правило, послаблює інтерес до попередніх конфліктів, водночас актуалізує їхні уроки, зокрема масові вбивства, полони, депортації, руйнування, які відкладаються у пам'яті травмованих поколінь. У ХХ ст. більшість наших співвітчизників відчули біль і втрати війн – національно-визвольних, міждержавних, світових. Особливо болісним для національної пам'яті виявився досвід боротьби за власну самобутність від російського / більшовицького / радянського шовінізму. Кремлівська політична інструменталізація історії українсько-російських відносин наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., лише посилила псевдоісторичні наративи про штучність українського народу, його мови, державотворення, антислов'янську західну загрозу, вищість російської культури.

Новітні студії продемонстрували три підходи до розуміння політики пам'яті. Перший, широкий зводиться до того, що політикою пам'яті називають «усіляку діяльність – свідому і несвідому, навмисну й випадкову – що її здійснюють усі громадяни». Уся спільнота / суспільство постійно працює зі своєю колективною пам'яттю – публікує спогади, дискутує на інтернет-форумах, навчає молодь на зупинках громадського транспорту, прикрашає свої помешкання чи офіси портретами історичних постатей та ін.¹ Згідно з другим підходом, політикою пам'яті є «усвідомлена публічна діяльність з метою зміцнення колективної пам'яті громадян або її зміни»². Друге розуміння політики пам'яті від першого відрізняється відсутністю випадкових жестів і дій, та виражене в публічних лекціях з інтерпретації минувшини, публікаціях, загальній освіті, історичних реконструкціях, вивішуванні прапорів чи носінні історичних значків. Третій і найвужчий підхід зосереджений саме на «державній історичній політиці», здійснюваній у рамках інституційної діяльності. Тому політика пам'яті найчастіше окреслюється як «всіляка цілеспрямована діяльність політиків і урядовців, котрі мають формальну легітимацію, метою яких є зміцнення, усунення або редефініція окреслених змістів суспільної пам'яті»³.

Традиційна теза прихильників комеморативних практик та активної історичної політики звучить так: минуле творить сучасність. З цим погоджуються й дослідники історичної політики, наголошуючи, що «історія формує політику, а політика історію»⁴. Проте, як показали результати студій комеморативного поля, дискурсивних практик і наративів, активних дій щодо формування колективних ідентичностей навколо заданих історичних подій, раціональнішим все ж є твердження, що «сучасність творить минуле»⁵.

¹ Nijakowski L. M. Polska polityka pamięci. Esey socjologiczny. Warszawa, 2008. S. 43.

² Ibid. S. 44.

³ Ibid.

⁴ Wolff-Powęska, A. Pamięć – brzemię i uwolnienie: Niemcy wobec nazistowskiej przeszłości (1945–2010). Poznań, 2011. S. 61.

⁵ Olick J. Genre Memories and Memory Genres: A Dialogical Analysis of May 8, 1945 Commemorations in the Federal Republic of Germany. *American Sociological Review*. Vol. 64. No 3. P. 381.

Активний учасник польсько-російських історичних дискусій Адам Даніель Ротфельд (у 2008–2015 рр. співголова Російсько-польської групи із складних питань) чітко розмежовував поняття історичної пам'яті та історичної політики, говорячи, що різниця між ними є такою, як «різниця між правдою і напівправдою, між пошуками історичної правди і спробами різними політичними групами, партіями, державними інституціями інструменталізувати та експлуатувати її для специфічних політичних цілей. Відтак влада визначає обов'язкові стандарти для підручників з історії, надає назви містам та вулицям, споруджує пам'ятники і відкриває нові музеї. Проте для цих інституцій та музеїв бажанішим би було надихати людей думати та ставити питання, аніж пропонувати спрощені відповіді на складні виклики»⁶. У сучасному політичному світі «вибіркове прочитання минулого та історичних наративів стало потужним інструментом в розпорядженні державних акторів, які шукають виправдань своїй політиці»⁷.

Путінська Росія, ставши на шлях історичного ревізйонізму, підпорядкувала історію як наукову дисципліну цілям відновлення імперської величі через претензії на особливий статус у глобальному світі, легітимізацію своєї політики щодо анексії територій новопосталих після розпаду СРСР сусідніх держав. Інструменталізація історії російсько-українських відносин у сучасній Росії стала частиною шовіністичних процесів і спрямованою на «зміцнення ідентичності через пригадування хвалебних подій, приховування злочинів з минулого, демонізацію історичних ролей “чужих” і ворогів, а також творення образу “одвічних” ворогів»⁸.

Ще на початку 1990-х років Росія заявила про свою прерогативу в питанні захисту етнічних росіян по всьому світі – не так численної російської діаспори, як російських етнічних меншин у пострадянських державах. Після приходу до влади В. Путіна з'явилося твердження про сферу російських інтересів та впливу, зокрема пріоритетності саме російських інтересів у близькому зарубіжжі. Наміри Кремля посилити геополітичний вплив шляхом приєднання України до Росії підкріплювала суспільно-політична доктрина «русского мира», яка охоплювала «мережу людей і спільнот за межами РФ, так чи інакше включених у російський культурний і мовний простір»⁹. Центральним сакральним поняттям концепції стала «Свята Русь», що виражало нібито етнокультурну єдність східнослов'янських народів: росіян, українців, білорусів. Під час «Ассамблеї русского мира», що відбувалася в Москві у жовтні 2019 р., патріарх Російської Православної Церкви Кіріл закликав захищувати до «русского мира» ті країни, де «російська мова уживається як мова між-національного спілкування», де збережено «спільну історичну пам'ять», усвідомлення «спільної цивілізаційної належності», а також «унікальний русский спосіб

⁶ Rotfeld A. History as an Instrument of Russian Foreign Policy. *Polska: sąsiedztwo bliższe i dalsze: różne punkty widzenia: księga jubileuszowa profesora Wojciecha Materskiego* / red. nauk. R. Żelichowski. Warszawa, 2019. S. 231.

⁷ Dağı D. History as an instrument to justify Russia's war in Ukraine. URL: <https://foreignpolicy.org/tr/history-as-an-instrument-to-justify-russias-war-in-ukraine/>

⁸ Nijakowski L. M. *Polska polityka pamięci. Esej socjologiczny*. S. 19.

⁹ Лозовий В. Інтерпретації історії у політиці Російської Федерації як загроза національній безпеці України. Аналітична записка. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumantarniy-rozvitok/interpretacii-istorii-u-politici-rosiyskoi-federacii-yak>

життя»¹⁰. Перевірка СБУ її єпархій в Україні уже 2022 р. засвідчила проросійську заангажованість значної частини кліру УПЦ МП. Особисто для В. Путіна, який за висловом Вільяма Бернса, посла США у Росії у 2005–2008 рр., був «схибленим на Україні», контроль над західним сусідом дорівнював завершеності диктаторської концепції російської ідентичності та влади, необхідності повернення України до лона батьківщини – Росії¹¹. Отож «російська національна свідомість не визволилася ні з імперського, ані з советського полону, а кордони сучасної Російської Федерації вона сама не вважала природними й історично обґрунтованими»¹².

Російська агресія проти України у 2014 р. була політично легітимізованою з допомогою дезінтеграційних проєктів «Крим» та «Новоросія». Інформаційно-пропагандистські кампанії Росії про «споконвічно російські землі», «російське місто Севастополь», «російськомовне населення від Харкова до Одеси» мали на меті накинути українській та світовій громадській думкам переконання про історичну виправданість російських претензій на території суверенної держави. Зазначимо, що анексія Криму та дестабілізація на Донбасі не зумовлені ймовірними економічними втратами РФ від можливої Асоціації України з ЄС, не було також потреби згуртувати російську громадську думку навколо чинного політичного режиму. Кремлівську агресію головно підживлювало багатівкове переконання про закорінені у «спільній історії» особливі права Росії на регіон, тому «Росія загалом і Путін особисто розглядали Україну як таку, що безоглядно належить до стратегічної орбіти Москви, а не ЄС»¹³.

Після Революції гідності Росія задля легітимізації своїх претензій до України вдалася до формування історичних наративів про братні народи, розділені несправедливо за чийсь умислом. Росія як наступниця СРСР та імперії Романових привласнила собі Україну і в історичному, і в територіальному сенсах. Коли українські землі були насильно включені до Росії, владно-політичні кола привласнили традицію Київської Русі¹⁴. Оскільки Путін у центр російської національної історії ставив державу як найвищий сенс історичної традиції, боротьба за спадщину Київської Русі набувала особливих форм у контексті постулату про «триєдиний руський народ».

Іншим полем російської історичної політики була інтерпретація Другої світової війни та подій, що їй передували. 18 червня 2020 р. в американському проросійському журналі «The National Interest» опубліковано ревізійністську статтю В. Путіна «Справжні уроки 75-ї річниці Другої світової війни», у якій авторитарний лідер вдався до псевдоісторичних міркувань про причини та наслідки Другої світової війни¹⁵. Підваживши європейський «світопорядок» після Першої світової війни, Путін у

¹⁰ Цит. за: Портнов А. Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. Київ, 2013. С. 22.

¹¹ Road to war: U.S. struggled to convince allies, and Zelensky, of risk of invasion. *The Washington Post*. 2022. URL: <https://www.washingtonpost.com/national-security/interactive/2022/ukraine-road-to-war/?itid=hp-top-table-main>

¹² Портнов. А. Історії для домашнього вжитку. С. 21.

¹³ Olikier O., Chivvis C., Crane K., Tkacheva O., Boston S. Russian Foreign Policy in Historical and Current Context. A Reassessment. URL: <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE144.html>. P. 23.

¹⁴ Nowicki M., Riabczuk M. Tylko porażka może zmienić Rosję. *Newsweek*. 2022. 22–28 sierpnia. S. 49.

¹⁵ Vladimir Putin: The Real Lessons of the 75th Anniversary of World War II. *The National Interest*. 2020. June 18. URL: <https://nationalinterest.org/feature/vladimir-putin>

розв'язанні Другої світової війни звинуватив не лише Гітлера, а й європейських лідерів, які «довільно визначили кордони нових європейських держав». Президент Росії також звинуватив європейських політиків у співпраці з Гітлером та нахабно похвалив стійкість СРСР до будь-яких домовленостей із нацистами. Захищаючи зовнішню політику тодішнього СРСР від критики представників Центрально-Східної Європи, Путін звинуватив Польщу в співпраці з Німеччиною задля реалізації своїх агресивних планів та протидії створенню системи колективної безпеки в Європі: «Трагедія Польщі повністю на сумлінні тодішніх польських зверхників»¹⁶. Польщу звинувачено у змові із Німеччиною та в намірах захопити сусідні території, зокрема Чехословаччину. Виправдовуючи пакт Молотова-Ріббентропа, Путін повторив давню тезу про те, що польсько-німецька угода про ненапад від січня 1934 р., названа російським диктатором «Союзом Пілсудського-Гітлера», стала першим кроком до розв'язання Другої світової війни, а саме авантюрна політика міжвоєнної Польщі змусила СРСР укласти пакт Молотова-Ріббентропа. Приєднання до СРСР країн Балтії диктатор виправдовував стратегічними військовими й оборонними цілями, здійсненими «на договірних засадах за згодою виборних органів влади, що відповідало міжнародному та державному законодавству того часу»¹⁷. Загалом статтю образно характеризували як «промову кепського адвоката, який через освітні прогалини та емоційне ставлення до свого клієнта радше шкодить, ніж допомагає підсудному»¹⁸. З іншого боку, Путін демонстрував бажання захистити дії тоталітарного СРСР, зробивши це частиною історичної політики, питанням національного інтересу Росії.

За рік, 12 липня 2021 р., на офіційному сайті Президента Росії російською та українською мовами опубліковано статтю «Про історичну єдність росіян та українців». Назвавши текст «аналітичним матеріалом», Путін вдавняв в інтерпретацію російсько-українських відносин від часу Середньовіччя до сучасності, чим окреслив історичний ґрунт своїх експансіоністських претензій до України. Лейтмотивом статті став акцент на триєдності російського народу та на небезпеці проекту «Анти-Росія», який, за словами диктатора, активно просував Захід, щоб послабити його країну. Путін відкрито підважив легітимність українських кордонів, наголосивши, що в Росії вкрали історичні землі, які зараз займає Україна. Окрім вибіркового та одностороннього трактування історичного процесу, опублікований матеріал був чітким і небезпечним сигналом до західного світу, оскільки «із твердження, нібито українці та росіяни – один народ, напрошувався логічний висновок, що Україна становить частину російської національної території, яка сягає Бугу»¹⁹. Про те, що текст віщу-

real-lessons-75th-anniversary-world-war-ii-162982?page=0%2C5; наступного дня з'явилася російськомовна версія статті, щоправда під іншою назвою – «75 років Великої Перемоги: спільна відповідальність перед історією та майбутнім».

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Міщенко М. Ядерна п'ятірка або Путін і новий світовий порядок. *Разумков центр*. 2020. 19 червня. URL: <https://razumkov.org.ua/statti/yaderna-piatirka-abo-putin-i-novyi-svitoviy-poriadok>.

¹⁸ Адамський Л. Путінізм та питання історіографії. *Нова Польща*. 2020. 17 вересня. URL: <https://novapolshcha.pl/article/putinizm-ta-pitannya-istoriografii>

¹⁹ Адамський Л. Всеруський націоналізм Владіміра Путіна. *Нова Польща*. 2021. 5 серпня. URL: <https://novapolshcha.pl/article/vseruskii-nacionalizm-vladimira-putina>

вав нову агресію проти України та демократичного Заходу, погоджувалися й американські аналітики, зауважуючи посилення імперських амбіцій Путіна²⁰.

Повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. розкрило справжню сутність рашизму – новітньої версії «русского фашизма»²¹. Звірства російських окупантів шокували не лише українців, а й світову спільноту. Рашисти розстрілювали мирні квартали міст та сільські вулиці забороненими фугасними і фосфорними бомбами, ракетами, намагалися залишити населення без світла, води, тепла, зв'язку. Упродовж восьми хвиль масованих ракетних ударів у жовтні–листопаді 2022 р. (випущено понад 1 000 важких ракет і дронів) ворог зруйнував майже половину об'єктів високовольтної мережі. У 2022 р. лише на Київ здійснено 52 повітряні атаки, під час яких пошкоджено 600 будівель, загинуло 120 містян, ще пів тисячі поранено. Світова спільнота із жахом спостерігала за перебуванням російських солдатів на Чорнобильській і Запорізькій атомних електростанціях, за обстрілами українських газогонів, шантажем під час чорноморських перевезень. Унаслідок війни валовий продукт країни скоротився майже на третину, половину бюджетних витрат покривали союзні держави і міжнародні організації. Воєнні дії змусили майже кожного третього-четвертого українця покинути рідну домівку.

Окупанти заборонили викладання в освітніх закладах історії України, обмежили викладання української мови, нищили пам'ятки української історії та культури, грабували місцеві музеї, обстрілювали духовні святині. Натомість почали відновлювати пам'ятники радянської доби, впроваджувати російські підручники з мінімум інформації про Україну, особливо її давню і новітню історію; фільтрували фонди бібліотек, блокували доступ до інтернету та українських засобів зв'язку. Українські фахівці щоденно нейтралізували масовані кібератаки на українські об'єкти енергетики, логістики, зв'язку, військові структури, реєстри і бази даних органів влади, різні комунікаційні ресурси. Населенню окупованих територій нав'язували паспорти РФ, документи псевдореспублік. Неугодних запроторювали до в'язниць і концтаборів, пропускні пункти перетворено на фільтраційні табори, де незаконно збиралися біометричні дані тих, хто бажав виїхати на підконтрольну територію України; загарбники переглядали приватну переписку, аналізували соціальні мережі. Багато українців, зокрема з Маріуполя, Мелітополя, Бердянська чи Херсона, так і не змогли подолати численні військові блокпости та потрапити на неокуповану територію Запорізької та Миколаївської обл. Водночас не менше 1,5 млн громадян країни окупаційна влада депортувала до віддалених районів Росії. Лише за підкуп військових можна було сподіватися на виїзд з окупованих теренів до безпосередньо підконтрольної Україні території або через Грузію чи країни Балтії до Європи.

Однак під час жорстокого протистояння українські воїни зуміли захистити не лише столицю, а й восени 2022 р. визволити Харківщину і частину Луганщини, вибити

²⁰ Dickinson P. Putin's new Ukraine essay reveals imperial ambitions. *Atlantic Council*. 2021. July 15. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/putins-new-ukraine-essay-reflects-imperial-ambitions/>

²¹ Що таке рашизм? *Український інститут національної пам'яті*. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyana-istorychnyy-kontekst/istorykynya-larysa-yakubova-shcho-take-rashyzm>

ворога з Херсона, більше пів року українські сили оборони самовіддано боронили м. Бахмут, заблокували наступ окупантів на Миколаїв та Одесу. Завдано дошкульних ударів по ворожих аеродромах у Криму і навіть на території Росії, зокрема 5 і 26 грудня 2022 р. по авіабазі стратегічної авіації «Енгельс», звідки неодноразово здійснювалися ракетні удари по українських містах і селах. Збройні сили України швидко освоїли новітню техніку, яку надали США, Великобританія, Німеччина, Канада, Польща, Чехія, Словаччина, Литва, Іспанія, Італія, Швеція, Туреччина, Австралія та інші країни демократичного світу. Загалом до кінця 2022 р. міжнародна спільнота надала Україні допомогу на суму 31 млрд доларів. Українські волонтери збирали кошти не лише на позашляховики та безпілотники, але й створили мережу станцій штучного інтелекту для виявлення ворожих цілей. Союзницька підтримка та відчайдушний опір українців спричинили те, що у лютому–грудні 2022 р. російська армія втратила в Україні понад 100 тис. військовослужбовців, понад 3 тис. танків, понад 200 засобів протиповітряної оборони, понад 500 літаків і вертольотів, 16 кораблів і катерів, серед них – флагман Чорноморського флоту крейсер «Москва»²².

Повномасштабна війна проти України ще більше сконсолідувала націю. Прикметно, що навіть у цей трагічний час українська влада і громадськість намагалися вирішувати не лише військові і гуманітарні проблеми, а й ідеологічні та суспільно-культурні. На сесіях міських рад Києва, Львова, Житомира, Харкова, Одеси, Дніпра та інших обласних і районних центрів ухвалено рішення про знесення пам'яників і заміну назв вулиць, площ, закладів культури, які популяризували маркери російсько-радянської історії та культури (О. Невського, С. Пугачова, О. Суворова, О. Пушкіна, Л. Толстого, М. Чернишевського, К. Брюллова, В. Перова, І. Сеченова та ін.). Натомість у Києві з'явилися патріотичні топоніми – просп. Червоної Калини, вул. Героїв Маріуполя, Морської Піхоти, Волноваська, Світлодарська, площа Героїв УПА, провулок Херсонський, у Львові, який прихистив не менше 200 тис. переселенців, – вул. Херсонська, Гостомильська, Чорнобаївська, а у звільненому 10 вересня 2022 р. Ізюмі на Харківщині – вул. Я. Мудрого, І. Мазепи, Д. Яворницького, С. Петлюри, Р. Шухевича, С. Бандери, Л. Лук'яненка, В. Чорновола, Героїв Крут²³.

Активна підтримка України західними державами після повномасштабної агресії 24 лютого 2022 р. зумовила російську відповідь у формі дезінформаційних кампаній, спрямованих на дискредитацію європейських цінностей та історичної пам'яті. Зокрема, солідарність поляків з українцями посилила антипольську риторику Кремля. Якщо до вторгнення Польща перебувала на маргінесі російського інформаційно потоку, то після 24 лютого ворожі пропагандисти почали частіше згадувати офіційну Варшаву. Причинами такого пожвавлення стала не лише активна підтримка польського уряду та суспільства України, а й задавлені історичні комплекси. Путінська політика викривлення історичних фактів російсько-польських відносин була

²² Генштаб каже, що в Україні загинули понад 100 тисяч російських військових. Що відомо про втрати сторін. *BBC News. Україна*. 2022. 22 грудня. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-64056521>

²³ Цьомик Г. Вулиці Махова, Шухевича та Чорновола: в Ізюмі перейменували ще 19 топонімів. *Суспільне. Новини*. 2022. 26 грудня. URL: <https://suspilne.media/346690-vulici-mahova-suhevica-ta-cornovola-v-izumi-perejmenuvali-se-19-toponimiv/>

системною. Так, 2004 р. Путін своїм указом встановив 4 листопада (день символічного «вигнання» поляків з Кремля у 1618 р.) національним святом – Днем національної єдності²⁴. Іншим незручним історичним епізодом став Катинський злочин, його інтерпретація та пошук винних. Російська історична політика щодо поляків формувалася не у середовищі професійних істориків, а виключно на політичне замовлення і зводилася до просування тези про «катинський злочин як “посполиті вбивства”», формування концепції анти-Катині*, впертої презентації Польщі як «одвічного загартника і ката народів, що силою або підступом поширював католицизм на канонічній православній території»²⁵.

Російська пропаганда 2022 р. транслювала декілька наративів щодо Польщі, серед яких історичний ревізіонізм Польщі стосовно України (начебто Польща має плани військової анексії України). Вигаданий зміст закону про статус поляків в Україні поширював дезінформацію про анексію поляками Західної України. Зокрема, голова Служби зовнішньої розвідки С. Наришкін у листопаді 2022 р. «інформував» про польські наміри розділити Україну через захоплення її західних земель та проведення референдуму для узаконення своїх претензій²⁶. У соціальній сфері поширювалися наративи про ганебну поведінку невдячних за допомогу українських біженців. В український інформаційний простір вкидалися повідомлення про незадоволеність поляків українцями, втому від східних сусідів, вороже ставлення тощо. Така антипольська риторика мала як зовнішні, так і внутрішні цілі, проте переважали внутрішні, спрямовані на консолідацію російського суспільства від зовнішнього ворога, перетворення країни в «оточену фортецю», яку слід захистити будь-якою ціною.

Антипольські дискурси Кремля активно пропагувалися ще під час Революції гідності. Однак Варшава продовжувала послідовно підтримувати євроінтеграційний курс незалежної України. Вибух російсько-української війни не лише активізував співробітництво України і Польщі у військово-технічній і гуманітарній сферах, а й спричинив нову хвилю трудової міграції, зокрема з Донбасу і Криму, яка за 5 років сягнула 1,3–1,5 млн осіб. Цьому, без сумніву, сприяло ліберальне законодавство щодо працевлаштування емігрантів, яких дуже часто урядовці й прості громадяни називали «біженцями». Під час війни польські європарламентарі неодноразово ініціювали підтримку в Європарламенті резолюцій із засудженням російської воєнної агресії, зокрема необхідність просування питання щодо ратифікації структурами Євросоюзу, його країнами-членами Угоди про асоціацію з Україною, незважаючи на шантаж Кремля. Початок повномасштабної війни лише пришвидшив військово-технічну та гуманітарну підтримку Україні. Західний сусід передав Збройним

²⁴ Propaganda Putina o Polsce. Polska w rosyjskich mediach. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=TuglfaSVRxc>.

* Під анти-Катинню розуміли офіційну російську версію про те, що розстріли польських офіцерів весною 1940 р. були «відплатою» за польське трактування військовополонених під час польсько-більшовицької війни 1919–1920 рр.

²⁵ Materski W. Od cara do «cara». Studium rosyjskiej polityki historycznej. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2017. S. 296.

²⁶ Денькович Я. Росії знову примарилась «анексія» Польщею західних областей України: що видав Наришкін. URL: <https://tsn.ua/ato/rosiyi-znovu-primarilas-aneksiya-polscheyu-zahidnih-oblastey-ukrayini-scho-vidav-narishkin-2213206.html>

силам України модернізовані танки (260 одиниць Т-72), самохідні артилерійські реактивні системи залпового вогню, ракети класу «повітря–повітря», кулемети, гранатомети, броневих автомобілів піхоти, машини командування, пожежні та медичні автомобілі, запчастини до літаків, захисні шоломи (лише у лютому 2022 р. – 42 тис.). Важливим осередком вишколу українських бійців напередодні та у час війни стала Литовсько-польсько-українська бригада ім. Великого гетьмана Костянтина Острозького (створена 2014 р., 4,5 тис. осіб), яка неодноразово проходила злагодження на навчаннях у Польщі, Україні та інших країнах за стандартами НАТО.

У перші місяці війни сусідня Польща прихистила на різний термін 3–4 млн українців, 1,5 млн з них отримали статус воєнних переселенців; 0,8 млн офіційно працевлаштовані. Опитування громадської думки засвідчило, що українських переселенців підтримує понад 70 % поляків, а 40 % хочуть, щоб вони залишилися після війни. У перші місяці повномасштабної війни польські благодійники відправили до України декілька тисяч фур із гуманітарним вантажем. Чимало громадян, як-от історик із Перемишля С. Степень, збирали продуктові та промислові товари серед знайомих і щотижня відправляли до Львова невеликими автівками. Складні логістичні потоки координував посол РП у Києві Б. Ціхоцький, який чи не єдиний із послів так і не виїхав із прифронтової столиці. За підтримки польського уряду терміново споруджено модульні містечка для постраждалих у Львові, Бородянці, Бучі. Перше з них 19 квітня 2022 р. у Львові (88 будинків на 350 осіб) відкрив у Львові прем'єр М. Моравецький. Травневий виступ Президента А. Дуди у Верховній Раді України засвідчив повну підтримку українцям, які вимушено емігрували до Польщі й отримали рівні права з поляками²⁷. Щирою була допомога простих громадян цієї країни. Так, етнолог за освітою і пекар-самоук із Познані Я. Полевський допоміг відновити у Бучі пекарню «Хатина пекаря», налагодивши випуск житнього хліба. Тисячам українських студентів і науковцям польські державні та громадські структури надали стипендії та гранти. Відчутною була допомога польських музеїв і бібліотек своїм українським колегам. Загалом, як зазначив у серпні 2022 р. польський дипломат Ян Пекло, витрати громадян і влади Польщі на підтримку українських біженців перевищили 5,3 млрд доларів, або майже 1 % ВВП країни²⁸. Спільна загроза призупинила публічні дискусії щодо гострих українсько-польських історичних проблем²⁹. Погоджуємося із думкою польського режисера Єжи Гоффмана про те, що «українці вийдуть із цієї війни загартованими, як із великого вогню виходить сталь»³⁰.

Середовище українських біженців влітку 2022 р. комплексно дослідили Центр Студій Східної Європи Варшавського університету та міграційна платформа «EWL», які

²⁷ Andrzej Duda składa wizytę na Ukrainie. *Kurier Galicyjski*. 2022. 31 maja – 16 czerwca.

²⁸ Пекло Я. Поляки знають, чому вони підтримують Україну. *Країна*. 2022. 18 серпня. С. 27.

²⁹ Див.: Хахула Л. «Різуні» чи побратими? Сучасні польські дискурси про Україну. Львів, 2016. 304 с.; За свободу: українсько-польський діалог та спроби порозуміння / відп. ред. М. Литвин. Львів, 2021. 638 с.; *Kultury historyczne Polski i Ukrainy. O źródłach nieporozumienia między sąsiadami* / red.: T. Stryjek, V. Sklokin. Warszawa: Wyd-wo Naukowe SCHOLAR, 2021. 575 s.

³⁰ Крупник Л. «Українці вийдуть із війни загартованими, як із великого вогню виходить сталь». *Країна*. 2022. 18 серпня. С. 20–23.

встановили, що головними чинниками переїзду українців до Польщі стали: культурна близькість держав (36 %), наявність друзів (24 %) і представників родин (24 %). Серед опитаних переважали особи з вищою освітою (61 %); більшість працювала у секторі послуг і торгівлі (27 %), немало було висококваліфікованих спеціалістів (27 %) та освітян (15 %). Третина респондентів планувала залишитися після війни у Польщі, частина прагнула невдовзі виїхати до Німеччини, США, Великобританії, Швеції³¹. Новітня війна дала поштовх польським дослідникам по-новому інтерпретувати українсько-польські міждержавні й міжнаціональні відносини, зокрема геополітику сучасної російської агресії проти України.

Перебіг новітньої війни чи не вперше підтвердив: Україна нарешті перетворилася з об'єкта у суб'єкт історії, а світова геополітика є на боці України, яка стала одним із захисників і лідерів вільного світу. Сподіваємося, що поразка В. Путіна у війні проти незалежної України стане перемогою для упослідженої Росії, сприятиме загибелі авторитаризму і відродженню паростків демократії, активізує деїмперіалізацію політикуму і бізнесу, дасть етнодержавний поступ її народам – татарам, дагестанцям, башкирам, чеченцям та ін., пришвидшить деокупацію Грузії та Молдови, а також сприятиме зміцненню безпеки світової спільноти.

Остання російсько-українська війна стане не лише викликом для українців та світу, а й нагодою чіткіше побачити українські проблеми і перспективи. Уроки війни сприятимуть зменшенню частки тих, хто відчуває ностальгію за СРСР, російсько-радянською історією, натомість зросте частка тих, хто назве українську мову рідною, а демократичний устрій – найкращим. Насамкінець вкотре нагадаємо тезу, що історія – це повернена в минуле сучасність. Чи не тому в умовах новітньої російсько-української війни науковці і політики прагнуть актуалізувати досвід та уроки попередніх експансій Росії та не допустити поширення російсько-радянських наративів про споконвічну дружбу російського й українського народів.

Микола Литвин, Любомир Хахула

³¹ Raport specjalny «Uchodźcy z Ukrainy w Polsce, Czechach i Rumunii», Warszawa: EWL S.A., 2022. S. 3–18.

АВТОРСЬКИЙ КОЛЕКТИВ

Адамович Сергій Васильович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, s.adamovych@gmail.com

Баган Андрій Володимирович, ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, baganandriy@gmail.com

Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, bazhanchio@ukr.net

Баран Володимир Кіндратович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, baranv@ukr.net

Білий Дмитро Дмитрович, доктор історичних наук, завідувач відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду Інституту дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, bilyjdm@gmail.com

Верстюк Владислав Федорович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції (1917–1921 рр.) Інституту історії України НАН України, vverst@ukr.net

Вітенко Микола Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки, vitenko_k@yahoo.com

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету ім. І. Франка; старший науковий співробітник відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, lev67420@ukr.net

Гарбузюк Майя Володимирівна, доктор мистецтвознавства, доцент, професор кафедри театрознавства та акторської майстерності Львівського національного університету імені Івана Франка, maуа.harbuzyuk@lnu.edu.ua

Голик Роман Йосипович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу нової історії України Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, roman_holyk70@ukr.net

Грицак Ярослав Йосипович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Українського католицького університету, historyucu@ucu.edu.ua

Гриценко Павло Юхимович, доктор філологічних наук, професор, директор Інституту української мови НАН України, ukrmov@gmail.com

Грицюк Валерій Миколайович, доктор історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені І. Черняхівського, skifwo@email.ua

Гулай Василь Васильович, кандидат історичних наук, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», vasyv.hulai@lpnu.ua

Давидюк Руслана Петрівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Рівненського державного гуманітарного університету, davrus63@gmail.com

Льницький Василь Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, vlnickiy@gmail.com

Каліщук Оксана Миколаївна, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, kalis@ukr.net

Карліна Оксана Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету імені Лесі Українки, oksana.karlina@gmail.com

Кидонь Володимир Іванович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені І. Черняхівського, volodimir4077@gmail.com

Коляда Ігор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, kolyada.i.a.1968@gmail.com

Кравець Данило Михайлович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу рукописів Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В. Стефаника НАН України, davydiw@gmail.com

Левик Богдан Степанович, доктор історичних наук, габілітований професор, директор Регіонального науково-освітнього центру «Голодомор, Голокост: міжнаціональний діалог» Національного університету «Львівська політехніка», levukbs@gmail.com

Лисенко Олександр Євгенович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України, olysenko555@gmail.com

Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, lytvynmr@gmail.com

Любчик Ігор Дмитрович, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету, lubczyk-79@ukr.net

Максимець Віра Євгенівна, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», Vira.Y.Maksymets@lpnu.ua

Малярчук Олег Михайлович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри філології та перекладу Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу, oleg.malyarchuk@gmail.com

Марочко Василь Іванович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту

історії України НАН України, провідний науковий співробітник відділу історичних досліджень Голодомору-геноциду Інституту дослідження Голодомору Національного музею Голодомору-геноциду, marochkovasyl56@gmail.com

Нікітенко Костянтин Вікторович, доктор історичних наук, професор, декан факультету історії і теорії мистецтва Львівської національної академії мистецтв, management@lnam.edu.ua

Павлишин Олег Йосифович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка, pavlyshynoleh@yahoo.com

Патер Іван Григорович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, inukr@inst-ukr.lviv.ua

Пахолок Інна Ростиславівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», inna.r.pakholok@lpnu.ua

Полешук Тамара Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Центральної та Східної Європи Львівського національного університету імені Івана Франка, tpol@ukr.net

Посівнич Микола Романович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, posiv@yahoo.com

Райківський Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України і методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, igor.raikivskiy@pnu.edu.ua

Рубльов Олександр Сергійович, доктор історичних наук, професор, вчений секретар, завідувач Відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України, rublow@ukr.net

Сіромський Руслан Богданович, доктор історичних наук, доцент, в.о. декана історичного факультету, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Львівського національного університету імені Івана Франка, ruslan.siromskiy@lnu.edu.ua

Соляр Ігор Ярославович, доктор історичних наук, професор, директор Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, isoliar@ukr.net

Стасюк Олександра Йосипівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, ol_stasuk@ukr.net

Сухий Олексій Миколайович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України імені Михайла Грушевського Львівського національного університету імені Івана Франка, o.sukhyu@gmail.com

Тинченко Ярослав Юрійович, кандидат історичних наук, заступник директора Національного військово-історичного музею України з наукової роботи, membookukraine@gmail.com

Титаренко Дмитро Миколайович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії Криворізького державного педагогічного університету, titarenko_tit@ukr.net

Титаренко Оксана Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціально-гуманітарних та загальноправових дисциплін Донецького державного університету внутрішніх справ (м. Кривий Пир), tytarenko.ok@ukr.net

Хахула Любомир Ігорович, кандидат історичних наук, старший дослідник, старший науковий співробітник відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин» Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; доцент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», l.khakhula@gmail.com

Хобзей Наталія Василівна, кандидат філологічних наук, завідувачка відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

Шандра Валентина Степанівна, доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу історії України XIX–початку XX ст. Інституту історії України НАН України, valshandra@gmail.com

Шаповал Юрій Іванович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу теорії та історії політичної науки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, shapoblu@gmail.com

Щодра Ольга Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, olgashchodra@gmail.com

Наукове видання

Росія–Україна: зради, союзи, війни / відп. ред. М. Литвин. Львів: «Астон», 2022.
798 с.

Літературний редактор
Ірина Романіна

Коректори
Ірина Черевко, Ірина Романіна

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Обкладинка
Федір Лукавий

Оригінал-макет підготовлено
Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4
Підписано до друку 22.12. 2022 р. Формат 70×100 ¹/₁₆
Наклад 300 прим. Обл. друк. арк. 64.65. Друк офсетний

Друк ТОВ «Видавництво Астон».
Свідоцтво ДК № --- від 22.03.2016 р.
м. Тернопіль, вул. Гайова, 8, 46006
Тел.: (067) 354-62-95, e-mail: tovaston@gmail.com, tovaston@ukr.net